

Либерален Преглед Годишник 2013 (част 2)

ЕКСТАЗ

**Списание „Либерален преглед“
Годишник-2013
(част 2)**

ЕКСТАЗ

Берлин, 2014

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза „**Криейтив Комънс - Признание - Некомерсиално - Без производни**“ **версия 2.5** (CC-BY-NC-ND version 2.5).

(Всички преводи, доколкото не е указано другояче, са направени от издателя на списанието.)

Съдържание

Списък на авторите	11
Май 2013	13
<i>Създаването на един национален герой – Васил Левски в българската обществена памет</i> Автор: Мария Тодорова	14
<i>Омахленскостяване на медиите</i> Автор: Тодор П. Тодоров	46
<i>Надежда Манделщам (1899–1980)</i> Автор: Йосиф Бродски	53
<i>70 години война на интерпретациите</i> Автор: Стилиян Йотов	62
<i>Изток и Запад в европейското Средновековие</i> Автор: Петър Мутафчиев	85
<i>Имре Кертес разговаря със себе си</i> Автор: Имре Кертес	112
<i>Османизмът като политика на идентичността през епохата на Танзимата</i> Автор: Александър Везенков	119
<i>Реалният Берлински конгрес</i> Автор: Миша Глени	140
<i>Преображения на думата</i> Автор: Марио Варгас Лъоса	157
<i>Мъчениците като разединител Или Рокери срещу учени</i> Автор: Евгения Иванова	174
<i>Надеж Рагару: Отказът от дискусия за антиеврейските политики ще очерни най-хубавите страници на българската история</i> Автор: Лиляна Деянова	180

<i>„Женският проблем“ на Уикипедия</i>	
Автор: Джеймс Глийк	192
<i>Надничайки под булото на Уикипедия</i>	
Автор: Златко Енев	199
<i>Да четеш Набоков на Набоков</i>	
Автор: Лиля Азам Зангане	204
<i>Дневник на измамата с дневниците на Хитлер</i>	
Автор: Сали Макгрейн	209
<i>Политическата хипноза като спорт</i>	
Автор: Тодор П. Тодоров	216
<i>Кривите огледала на националното</i>	
Автор: Мила Минева	223
<i>Оптимистичната нация</i>	
Автор: Андреас Ернст	229
<i>Преброяване на българските възраждания</i>	
Автор: Албена Хранова	234
<i>Гърция – историята зад колапса</i>	
Автор: Жорж Превелакис	248
<i>Писмо от мемориалния музей на САЩ за Холокоста</i>	
Автор: Мемориален музей на САЩ за Холокоста.	261
<i>Раждането на религията от духа на атеизма</i>	
Автор: Стоян Гяуров	266

Юни 2013 **272**

<i>Двусмисленото възприятие на турските сериали в България</i>	
Автор: Владислава Нинова	273
<i>Бележки за национализма</i>	
Автор: Джордж Оруел	339
<i>Преработването на миналото – България, 2013</i>	
Автор: Златко Енев	367

<i>Да висиш на врата на Mutti</i>	
Автор: Нийл Ашърсън	401
<i>За ненормализирането на комунизма</i>	
Автор: Александър Везенков	412
<i>Световни мислители, 2013</i>	
Автор: Дейвид Улф	444
<i>Поглед отвън</i>	
Автор: Николай Тома	452
<i>Антиеврейското законодателство в България по време на Втората световна война</i>	
Автор: Борислав Дичев.....	466
<i>Симон Вайл</i>	
Автор: Сюзън Зонтаг	481
<i>Мисленето</i>	
Автор: Даниъл Канеман.....	487
<i>Пастори — агенти на държавна сигурност</i>	
Автор: Ангел Пилев	505
<i>Медиите в симбиоза на социално и политическо уродство</i>	
Автор: Тодор П. Тодоров	531
<i>Митология на врага — досиета и послания</i>	
Автор: Мария Дееничина	553
<i>Вагнер и евреите</i>	
Автор: Даниел Баренбойм.....	570
<i>Новина от страната на розите и мутрите</i>	
Автор: Милен Радев.....	577
<i>Пътеводител на политическия оптимист</i>	
Автор: Владимир Шопов.....	587
<i>За поуките на площада</i>	
Автор: Златко Енев.....	590
<i>По-близо до България или ...</i>	
Автор: Златко Ангелов.....	598

<i>Протестът създава жива гражданска общност</i> Автор: Ивайло Дичев.	607
Юли 2013	616
<i>Комунизъм и национализъм</i> Автор: Мартин Мевиус.	617
<i>Как възникват благоденствието и бедността</i> Автор: Дарон Аджемоглу	647
<i>Миналото е друга страна: мит и памет в следвоенна Европа</i> Автор: Тони Джуд	676
<i>Идва момент, когато хлябът и зрелищата се оказват недостатъчни</i> Автор: Явор Гърдев.	721
<i>Пукнатините в матрицата на Кремъл</i> Автор: Питър Померанцев	735
<i>Турция, от Тахрир до Таксим</i> Автор: Керем Йоктем	751
<i>Аз, лицето на протеста, питам</i> Автор: Александра Джандева.	758
<i>Пеевски – това (не) съм аз?</i> Автор: Румен Петров.	782
<i>Две мнения за радикалния ислям и делото в Пазарджик</i> Автори: Алекс Алексиев, Хайри Шерифов	786
<i>Звездата Васко</i> Автор: Кристин Димитрова	800
<i>Всяка правова държава се крепи на самочувствието на гражданите си</i> Автор: Манол Глишев	821
<i>Етнификация на политическия процес</i> Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар	841

<i>Любовта към другия език</i>	
Автор: Юлия Кръстева	880
<i>Докато се смеем, все има надежда</i>	
Автор: Златко Енев	889
<i>Битката за опаковане на Райхстага</i>	
Автор: Ванцети Василев	891
<i>Плоският свят на българските медии</i>	
Автор: Тодор П. Тодоров	896
<i>Личен морал и политически морал</i>	
Автор: Деян Кюранов	900
<i>Кошунствени мисли от по средата на лятото</i>	
Автор: Златко Енев	904
<i>1968, или революцията на хедонизма</i>	
Автор: Стоян Гяуров	949
<i>Неприятности в рая</i>	
Автор: Славой Жижек	953
<i>Кълцан лук или блажна пица на парче</i>	
Автор: Александра Джандева	960
<i>(Национал)социалистическият експеримент в Германия след 1933 г.</i>	
Автор: Антон Гицов	965
Август 2013	975
<i>Крежкостта на доброто – Част 2</i>	
Автор: Цветан Тодоров	976
<i>Етюд за „онези дни“ и петел (без крилца)</i>	
Автор: Маргарита Карамихова	996
<i>Орхан Памук за площад Таксим, Ердоган и литературата</i>	
Автор: Орхан Памук	1026
<i>Умберто Еко, свръх-ерудираният</i>	
Автори: Умберто Еко, Лила Азам Зангане	1038

<i>От „интернационализъм“ към национализъм</i>	
Автор: Чавдар Маринов	1066
<i>Войната, Пустата...</i>	
Автор: Неда Антонова	1126
<i>Преславски историйки</i>	
Автор: Георги Карев	1141
<i>Бельо и власт</i>	
Автор: Евгений Дайнов	1150
<i>Заклучителна рекапитулация</i>	
Автор: Манол Глишев	1172
<i>Солидна документална публикация, практически неатакуема</i>	
Автор: Александър Везенков	1196
<i>Отхвърлените „приобщени“</i>	
<i>или процеса, наречен „възродителен“</i>	
Автор: Евгения Иванова	1200
<i>Моята собствена теория за доброто</i>	
Автор: Златко Енев	1217
<i>За разказаните и неразказани Балкански войни –</i>	
<i>сто години по-късно</i>	
Автор: Стефан Дечев	1223
<i>Нека принцът събуди лъва</i>	
Автор: Мартин Касабов	1262
<i>Отворено писмо до Милена Фучеджиева</i>	
Автор: Златко Енев	1265
<i>Промяната започва от душата</i>	
Автор: Манол Пейков	1302
<i>Четейки архивите на депортацията</i>	
Автори: Румен Аврамов, Надя Данова	1311
<i>Историята срещу географията:</i>	
<i>винаги ли трябва да изследваме Балканите</i>	
<i>като част от Европа?</i>	
Автор: Александър Везенков	1340

Отговорен

Автор: Нели Лишковска..... 1352

Ефектът Пикасо

Автор: Иън Лесли..... 1356

Розово

Автор: Цветозар Цаков..... 1363

Давид Черни: хулиганството и модерното чешко изкуство

Автор: Джон Кейтлин..... 1369

Списък на авторите

А

Аврамов, Румен **1311**
Аджемоглу, Дарон **647**
Алексиев, Алекс **786**
Ангелов, Златко **598**
Антонова, Неда **1126**
Ашърсън, Нийл **401**

Б

Баренбойм, Даниел **570**
Бродски, Йосиф **53**

В

Василев, Ванцети **891**
Везенков, Александър **119, 412, 1196, 1340**

Г

Гицов, Антон **965**
Глени, Миша **140**
Глийк, Джеймс **192**
Глишев, Манол **821, 1172**
Гърдев, Явор **721**
Гяуров, Стоян **266, 949**

Д

Дайнов, Евгений **1150**
Данова, Надя **1311**
Дееничина, Мария **553**
Дечев, Стефан **1223**
Деянова, Лиляна **180**
Джандева, Александра **758, 960**
Джуд, Тони **676**
Димитрова, Кристин **800**

Дичев, Борислав **466**

Дичев, Ивайло **607**

Е

Еко, Умберто **1038**
Енев, Златко **199, 367, 590, 889, 904, 1217, 1265**
Ернст, Андреас **229**

Ж

Жижек, Славой **953**

З

Зангане, Лиля Азам **204, 1038**
Зонтаг, Сюзън **481**

И

Иванова, Евгения **174, 1200**

Й

Йоктем, Керем **751**
Йотов, Стилиян **62**

К

Канеман, Даниъл **487**
Карамихова, Маргарита **996**
Карахасан-Чънар, Ибрахим **841**
Карев, Георги **1141**
Касабов, Мартин **1262**
Кейтлин, Джон **1369**
Кертес, Имре **112**
Кръстева, Юлия **880**
Кюранов, Деян **900**

Л

Лесли, Иън [1356](#)

Лишковска, Нели [1352](#)

Льоса, Марио Варгас [157](#)

М

Макгрейн, Сали [209](#)

Маринов, Чавдар [1066](#)

Мевиус, Мартин [617](#)

Минева, Мила [223](#)

Мутафчиев, Петър [85](#)

Н

Нинова, Владислава [273](#)

О

Оруел, Джордж [339](#)

П

Памук, Орхан [1026](#)

Пейков, Манол [1302](#)

Петров, Румен [782](#)

Пилев, Ангел [505](#)

Померанцев, Питър [735](#)

Превелакис, Жорж [248](#)

Р

Радев, Милен [577](#)

Т

Тодорова, Мария [14](#)

Тодоров, Тодор П. [46](#), [216](#), [531](#), [896](#)

Тодоров, Цветан [976](#)

Тома, Николай [452](#)

У

Улф, Дейвид [444](#)

Х

Хранова, Албена [234](#)

Ц

Цаков, Цветозар [1363](#)

Ш

Шерифов, Хайри [786](#)

Шопов, Владимир [587](#)

Май 2013

Създаването на един национален герой — Васил Левски в българската обществена памет

Автор: Мария Тодорова

*Този материал е малка част от настоящия ми проект за посмъртната съдба на Васил Левски, основният национален герой на България. В него се вглеждам по-отблизо в периода между 1878 г. и 20-те години на XX век, когато според мен окончателно завършва превръщането на Левски в част от литературния канон. Статията изследва постепенния процес и основните средства, с чиято помощ Левски е изтласкан на върха на българския героичен пантеон. Текстът излезе като отделна глава в изданието „Нации и национализми в Източна и Централна Европа в периода 1806-1948 г.“ (Ramet, Sabrina P., James R. Felak, and Herbert J. Ellison, eds. *Nations and Nationalisms in East-Central Europe, 1806-1948: A Festschrift for Peter Sugar*. Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2002, 159-181).*

През 1997 г. бе отбелязана 160-ата годишнина от раждането на Васил Левски, първомъченикът на българската национална революция и сигурно единственият неоспорим национален герой – което в определен смисъл означава и единственият истински български национален герой. Почитта към него като герой не обединява непременно нацията – напротив, опитите той да бъде присвоен като символ на противоположни каузи, платформи, партии и т. н. често завършват с разединение. Ала именно тези усилия за присвояването на Левски подкрепят твърденията за неговия уникален и наистина национален статут.

През 80-те години на 20. век се разигра един минискандал в българския интелектуален живот – спорът за незнайните тленни останки на Левски, в който участваха археолози, историци, архитекти и един от най-популярните писатели, Николай Хайтов. Наред с всичко останало този спор се превърна в метафора за професионално съперничество и илюстрира голямата битка за това „кой притежава историята“. Той придоби характеристиките на обществена драма според определението на

Виктор Търнър – „основана на преживявания матрица, от която произлизат множество жанрове на културното представяне, като се започне с компенсаторни ритуали и съдебни процедури и се стигне в крайна сметка до устния и литературния наратив“¹. Случилото се бе „обществена драма“ в миниатюрен мащаб, чиято кулминация стана проведената анкета в Академията на науките, придобила чертите на псевдопроцес. Още по-важно бе и нещо друго – събитията се разиграха в момент на дълбока обществена и политическа криза в годините непосредствено преди падането на комунизма и отразиха като в огледало сблъсъка на идеологически и професионални интереси, разгръщайки се като драма между противодействащи претенции как да се представя (представлява) историята².

С изключение на Възраждането, когато има първостепенно значение като образователно и културно средище, както и символ на националното пробуждане, българската църква никога не е била господстваща институция в обществения живот. Въпреки външните свидетелства за по-активен религиозен живот след 1989 г. въздействието на църквата върху обществото почти не се е увеличило. На всичко отгоре българската църква успя да се разцепи и до 2004 г. имаше две патриаршии, които реторично се обсипваха с взаимни клевети, а понякога стигаха и до физическа саморазправа. През 1996 г. отцепническата църква начело с патриарх Пимен канонизира Васил Левски и след това пусна икони с най-новия светец. Въпросът за канонизирането на Левски и изобщо за деликатните отношения между църквата и Левски като историческа личност е изключително интересен и заслужава подробен анализ, който ще бъде предмет на отделно изследване. Тук е достатъчно да кажем, че според отцепническата църква именно присвояването на Левски, а не използваните до момента политически доводи бе най-доброто легитимиращо средство, което може да спечели по-широка обществена подкрепа.

Колкото и да е интересно и значимо в собствения си исторически контекст като свидетелство за възгледите на националната революция

1 Turner, Victor. *Social Dramas and Stories about Them*. – In: Mitchell, W J. T. ed. *On Narrative*. Chicago: University of Chicago Press, 1981, 137-164.

2 Решимостта на Хайтов да прибегне по същество до религиозен ритуал (погребение, гробът на героя и т. н.) по ирония не се различава от психиката на неговите опоненти. Сблъсъкът не е между националисти и ненационалисти (интернационалисти или нещо друго от този род), а чисто и просто между различни фракции, борещи се за изключителното право да представляват национализма, да говорят от името на „народа“, да притежават историята.

през 60-те и 70-те години на 19. век, относително оскъдното писмено наследство на Левски е издигнато до ранга на оракулски максими, а относително простите му изказвания са се превърнали в лозунги и алегии за широки политически движения или програми. Българите са закърмени с пословичното: „Ако спечеля, печели цял народ, ако изгубя, губя само мене си“. През 80-те години на 20. век на мода дойде друго негово изказване, което влезе в широка употреба особено от 1990 г. нататък: „Времето е в нас и ние сме във времето“.

На 18 юли 1996 г. – навръх 159-ата годишнина от раждането на Левски, бе открит негов паметник пред българското посолство във Вашингтон. Паметникът представлява бюст на Левски с надпис на български и на английски език – една от тези кратки мисли, придобили своята сила на заклинание. Този път избраният израз почти не е бил използван преди. Всъщност устните ми допитвания сред българи, които не са историци, ме убедиха, че те чуват въпросното изказване за първи път. Текстът на български гласи „Свобода и секиму своето“, което на английски е предадено като: „Freedom and to each his own“. Преводът не е неточен, но е подвеждащ. Голяма част от тези, които съм питала за спонтанната им реакция на казаното (както българи, така и американци), го тълкуват като израз на всеотдайността, с която Левски защитава свободите на личността. Според други казаното отразява разбирането на Левски за значението на частната собственост за независимостта на индивида – с други думи, в това виждат класически либерален прочит (по Лок или „Правата на човека“). Така излиза, че замисълът е чрез паметника да бъдат отправени уверения към правителството на САЩ и Световната банка за дълбоко вкоренения индивидуализъм на българите и тяхното уважение към собствеността, а също нарастващия им приватизационен потенциал – с което да се обори неблагоприятният стереотип за население, неспасяемо заражено от социализма зад Желязната завеса на културно невъзприемчивото и неподдаващо се на реформи православие.

Надписът на бюста на Левски е пример за онези моменти, които осветляват двусмислието на *les mots de l'histoire* („словата на историята“ в смисъла, който влага Жак Рансиер). А това принуждава човек да се запита заедно с Хейдън Уайт: „Какво се случва със словата на историята, когато се използват като суровина в словата за историята?“¹ Всъщност

1 White, Hayden. Foreword: Rancière's Revisionism. – In: Rancière, Jacques. *The Names of History: On the Poetics of Knowledge [Mots de l'histoire]*, английски превод Хасан Мелехи.

срещаме целия израз или части от него на няколко места. Използван е дословно като лозунг в една вестникарска статия от Левски в издавания от Каравелов вестник „Свобода“ на 13 февруари 1871 г. Оригиналната дописка на Левски е изпратена в самия край на 1870 или в началото на 1871 г. и след известна редакция и преписване Каравелов отпечатва материала като кореспонденция от „д. Л.“ – „дякон Левски“. Това е всъщност един от най-силните му текстове, където Левски развива идеите си, че българите трябва да разчитат единствено на собствените си сили. „Трябва да заговори ножът – мастилото вече не помага“, пише той за безползните призови към европейските консулства и правителства. Те не само са безразлични към страданията на българите, но и активно помагат на недъгавата империя да се крепи на краката си: „Славяни поляци са турски жандарми, французи са турски инженери, англичани – турски дипломати, казаци некрасовци са турската полиция, германци – турски шпиони, унгарци – братя на турците, чехи – турски музиканти“. Безползно е да се тъне в оплаквания и да се чака помощ отвън – отсега нататък „ние се посвещаваме на Господ и разчитаме на собствените си мишци“. Задача на вестника е за последен път да осведоми света за „българското обществено мнение – че ние сме човеци и искаме да живеем по човешки; че нямаме нищо общо с турското правителство и мир помежду ни е невъзможен“, а след това да захвърли мастилницата и да грабне оръжие. След което идва и абзацът, който пряко ни занимава: „Днешното обществено мнение е такова, че всеки един народ, даже турците, трябва да бъде свободен и да живее сред нас като народ и като граждани. На нашия байрак, който ще се развее на Балканския полуостров, ще пише само тия три думи: „Свобода и секиму своето“. Ако ние, християнските народи на Балканския полуостров, сме решени да поемем верния път и да търсим собствената си и национална свобода, без да вредим на съседите си, кой ще ни попречи да го сторим?“¹

От контекста на писмото е пределно ясно, че лозунгът „Свобода и секиму своето“ се отнася всъщност за колективни права или за индивидуални права, но индивидуалните права на нацията като индивид, нацията като цяло. Целият патос на писмото е в съзвучие с либералния

Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1994.

1 Свобода, 2, бр. 7, 13.02.1871, препечатка в: Христов, Христо, Николай Генчев. Българско възраждане. С.: Наука и изкуство, 1969, 377-379, както и в: Възвъзова, Кирила, Николай Генчев, ред. Васил Левски. Документално наследство. С.: Наука и изкуство, 1973, 68-70.

и демократичен национализъм на Мацини, а всъщност има и косвена препратка към него с призива „Млада България“ да черпи вдъхновение от Италия. В това действително отеква универсалният характер на европейския национализъм във вида, в който се проповядва през първата половина на 19. век, преди да загуби невинността си през 1848 г. и преди да бъде опитомен и впрегнат в колата на политическото тяло и крайната десница. Левски използва същата фраза и в други писма или дописки. В писмо до Ганчо Милев от май 1871 г. Левски споменава идеала си за „свобода и чиста република“. Той обяснява, че бъдещето на България няма да прилича на днешната империя, а „всички народи ще живеят под чисти и святи закони... всичко ще е равно за турчина, евреина и пр., каквито и да са... Ние не гоним турците или тяхната религия, ами царя и неговите закони, с една дума, турското управление, което властва варварски не само над нас, но и над самите турци“. Оттам и заключението му, че България няма да има цар, а „управление на народа“ и „секиму своето“. В друго писмо до заможен българин от октомври 1871 г. той заявява (отново в духа на Мацини), че „нашият век е век на свобода и равенство за всички народи“, поради което наша задача е „да съградим храма на истинската свобода и да дадем секиму неговото“¹. И в двата случая очевидно става дума за правата на различните народи, към всеки от които би следвало да се отнасят наравно.

Има множество аналогични примери, от които се вижда, че Левски се изгражда като ритуализиран герой – достатъчно ковък, за да прилепне почти към всякаква кауза. На него се позовават като на последен авторитет, ликът му е на всяко знаме – вярващи и атеисти, републиканци и монархисти, консерватори и радикали, всички го искат за техен символ. В действителност сагата за посмъртния живот на Левски, която продължава вече повече от 130 години, не просто върви успоредно с развитието на съвременна България – в много отношения тя е негово възплъщение. Премеждията на героя Левски са алегория за развитието на българския национализъм. Българският национализъм е относително слаб в световен план, а в европейски мащаб е един от най-слабите. Той не е произвел мощен пантеон – както вече бе подчертано, Левски е единствената откровенно неоспорима личност. В сравнение със съседните национализми на Балканите българският национализъм несъмнено

1 Унджиев, Иван, Никола Кондарев. Свята и чиста република. Писма и документи. С.: Наука и изкуство, 1971, с.31,37.

е най-слаб, но самият балкански национализъм парадоксално е много по-слаб от повечето други проявления на европейския национализъм – неговата горчивина и отбранителен тон, както и понякога напрегнатата му диващина са симптом за дълбока несигурност и в крайна сметка за неговата слабост. Анализът за последователните и едновременни присвоявания на Левски от различни социални платформи, политически партии, светски и религиозни институции, идеологии, професионални гилдии и дори отделни лица предлага завладяващ поглед към развитието на българския политически живот и борбите на елита на кого принадлежи историята.

На една друга плоскост историята на Левски органично се вплита в цял ред общи теоретични въпроси. В най-широк план тя предлага поглед към общия проблем за историята и паметта с всички съпътстващи го аспекти – проблемът за „общата“, „обществената“, „колективната“ или „народната“ памет така, както я разглеждат историците; природата на националната памет в сравнение с други видове колективна памет; изменчивостта на паметта във времето и общественото пространство; алтернативна памет; техники на паметта като чествания и т. н., механизъмът за създаване и препредаване на паметта; променящата се природа на паметта във времето спрямо променящата се острота на паметта и т. н. Тя е тясно свързана с въпроса за историческите герои и природата на култа към героите. Имат ли някаква специфика националните герои, т. е. героите от ерата на национализма? Как се променя разбирането за героите с течение на времето? Как се съотнасят историческите герои и литературните героични архетипи? Кой или какво създава героите и защо? На последно място тя е свързана и със самата история като научна дисциплина – природата на произвежданите исторически познания, жанровете историческо писане, мястото на историографията в сравнение с други произвеждащи памет проекти и т. н. Дългосрочното ми желание в предстоящия ми проект е да разгледам всички изброени проблеми. За целите на настоящата студия обаче ще се спра само на един от тях, като проследя първичния механизъм, с помощта на който се създава герой.

* * *

Левски е роден през 1837 г. в семейството на карловски занаятчия. След смъртта на баща му през 1851 г. се налага да помага на майка си за издръжката на семейството. Става чирак при вуйчо си, манастирски изповедник, и през 1858 г. е ръкоположен за монах с името Игнатий. През

март 1862 г. внезапно заминава за Белград, където се записва в Българската легия, организирана от Раковски с цел български младежи да бъдат обучени за бъдещи военни стълкновения с османците. Там Васил Иванов Кунчев си спечелва прякора Левски (от „лъв“). След разпускането на легията, станала неудобна за сръбското правителство в опитите му да постигне договореност с Високата порта, през есента на 1862 г. Левски напуска Белград и се връща в Карлово, където става дякон. На Великден 1864 г. окончателно скъсва с църковното си призвание и по собствените му думи полага обет да служи на „отечеството... да му служи до смърт“. През следващите две години е учител в няколко села, а в началото на 1867 г. емигрира в Румъния, за да се присъедини към четата на Панайот Хитов. Като знаменосец на четата Левски прекосява България нашир и надлъж и по-късно се записва във Втората българска легия в Белград, а след разпускането и се завръща в Букурещ. По това време вече е дълбоко разочарован от прилаганата тактика в революционната борба и вярва, че единствено солидна и прецизна подготовка вътре в страната може да има успех. Успява да убеди една от емигрантските организации да го изпрати на обиколка в България. През 1868 и 1869 г. Левски на два пъти обикаля страната и създава мрежа от революционни комитети. След завръщането си в Букурещ става един от основателите на Българския революционен централен комитет (БРЦК) и през следващата година се опитва с всички сили, но не особено успешно да убеди останалите емигранти, че центърът на революцията трябва да се премести вътре в България, а самото движение трябва да се освободи от всякакви връзки и зависимост от чуждестранни сили (в частност Сърбия и Русия). В началото на май 1870 г. Левски се връща в България и през следващите две години се превръща в истинска легенда сред населението благодарение на огромната си енергия и неподражаемата си способност да се изплъзва от преследвачите, без да бъде арестуван. Организира стотици революционни комитети и създава втори, вътрешен център на революционната организация в Ловеч. През този период работи и върху устава на организацията, който е най-добрият източник на информация за политическите му възгледи. През април-май 1872 г. взема участие в първото общо събрание на БРЦК, което приема официална програма и устав. Въпреки че някои от идеите на Левски са приети, като цяло и двата документа отразяват идеите на революционната емиграция в Румъния начело с Каравелов. Решено е организацията да има само един център

в Букурещ. Председател на новоизбрания шестчленен централен комитет става Каравелов. Левски е избран за член на комитета. Той се връща в България през юли 1872 г. и започва трескава подготовка за националната революция. През есента на същата година провалила се операция на неговия отчужден и недисциплиниран заместник, който е действал без разрешението на Левски, завършва с арест на много революционери. Небрежно направените от тях разкрития застрашават цялата организация и на път за Букурещ, където трябва да се обсъди усложнената обстановка, Левски е заловен от османската полиция (през декември 1872 г.). След съдебен процес, проведен от извънреден съд, Левски е осъден на смърт и е обесен в София на 18 февруари 1873 година¹.

Тази кратка биография не бива да се разглежда като кошунство спрямо един национален герой, за когото изписаните томове лесно могат да запълнят цяла библиотека – само до 1986 г. за Левски са издадени около 4300 произведения (биографии, академични монографии, научни и вестникарски статии, белетристика, стихотворения и т. н.). Съвременниците му знаят далеч по-малко и аз ще застъпя тезата, че най-малкото до края на Първата световна война не е имало нагласа за ритуализирано честване на някакъв абстрактен и по същество общоупотребителен национален герой. В периода от 1872 – годината преди смъртта на Левски през 1873 г., до началото на независима България през 1878 г.² само 28 литературни текста (вестникарски дописки, полемични писма и стихове) споменават Левски или са посветени на него. С изключение на спомените на Панайот Хитов, повод за всички останали е екзекуцията му през 1873 година. От тях 13 (или може би 14) са от Любен Каравелов и са отпечатани в изданията от него в Букурещ революционен вестник „Независимост“; осем са от Христо Ботев в неговите вестници „Знаме“

- 1 Левски е екзекутиран на 6 февруари (стар стил по Юлианския календар). С въвеждането на Григорианския календар след Първата световна война датата е изчислена погрешно и така 19 февруари остава официалния ден, в който се отбелязва паметта на Левски.
- 2 След разделянето на страната на Берлинския конгрес през юни-юли 1878 г. България обхваща само земите на север от Стара планина и бившия Софийски санджак и има независим статут начело с избран княз християнин, чийто сюзерен е султанът. Източна Румелия, т.е. Тракия – земите на юг от Балкана, получават известно самоуправление, но са под пряката власт на Великата порта. Македония се връща безусловно на Османската империя. През 1885 г. Княжество България и Източна Румелия обявяват Съединението, а страната получава пълна независимост през 1908 година. В практически план обаче за рождена дата на независимостта на България се смята 1878 година. Както в историческите книги, така и в ежедневието това е годината на Освобождението.

и „Свобода“; един е в спомените на Панайот Хитов, в чиято чета служи Левски; и два неподписани текста оплакват неговата смърт. Всички те са публикувани в печата на българската емиграция в Букурещ от най-близките сподвижници на Левски. Във верноподаническият български печат в Османската империя излизат само три материала – кратко вестникарско съобщение за съда и екзекуцията във в. „Дунав“ и две статии във в. „Турция“ с обвинения срещу Левски, че е подвел българския народ. Статиите го наричат „долен човек и хайдук“ и твърдят, че нито той, нито Каравелов се ползват с обществена подкрепа сред българите.¹

Въпреки основателните наблюдения на Николай Генчев, един от най-известните специалисти по Левски, че Каравелов и Ботев оформят обществения дискурс за Левски и неговото развитие през следващите десетилетия (най-ранната оценка за него като мъченик на свободата, политическото му канонизиране, а също някои спорни във фактологично отношение мотиви, като въпроса за предателството и неговия извършител, процеса, екзекуцията и т. н.), не е възможно да се избегнат догадките какво би станало, ако след 1878 г. революционният възглед и присъда не се бяха превърнали в официалното тълкуване на историята. Казаното не отрича героизма на личност като Левски, а само пояснява, че той е възможен единствено в определени интелектуални рамки, които в случая се оказват телеологията на нацията (и националната държава). Само за илюстрация накратко може да се приведе една алтернативна (или противоположна на фактите) версия. Превръщането на България в независима национална държава през втората половина на 19. век е търсен, но не предопределен резултат. Ако погледнем назад към края както на Османската, така и на Хабсбургската империя след Първата световна война, а също на Британската и на другите колониални империи след Втората световна война, както и на Съветския съюз (който все повече се разглежда като империя) през 90-те години на 20. век, бихме могли да твърдим, че съдбата на империите в ерата на национализма е решена, и можем да говорим за закон за ентропия на империите. Но аз се съмнявам, че възникването на независими национални държави може да бъде изведено като закон. Както отбелязва Ърнест Гелнър, „броят потенциални национали-

1 Изчерпателна библиография за Левски до 1986 г. вж. във: Васил Левски. 1837-1987: Биобиблиография. С.: Национална библиотека „Кирил и Методий“, 1987. Подготвя се друга библиография за следващия период. Обвиненията срещу Левски са от Никола Генович и са отпечатани във в. „Турция“, 9, бр. 7, 31.03.1873.

зми, които не са успели да вдигнат шум, е много по-голям от успешите, макар че именно те грабват цялото внимание“¹. Гърция става национална държава; същото се случва и със Сърбия, България, Румъния и Албания. Не се случва обаче с Кюрдистан. А до 1992 г. никой не мислеше сериозно за Босна като за независима държава, докато днес вече солидна академична продукция защитава историческите и корени и славния и хегелиански устрем към самоосъществяване, т.е. за осъществяването и в държавност.

Ако българите имаха същата участ като кюрдите например, както и интелигенция, отдадена на националната кауза, вероятно Левски щеше да бъде герой в някаква алтернативна история или щеше да бъде споменат с почести в нечий външен разказ от автор, проявяващ интерес към екзотични идентичности. Ако изобщо бъдеше споменат в някакъв имперски разказ за несполучили отцепнически движения, най-вероятно щеше да бъде изобразен или като терорист, или нещо още по-безславено – крадец и убиец, като какъвто е осъден и екзекутиран от османските власти в София през 1873 г., след което е погребан в гробището за пресътници. Дори да приемем на фона на общите параметри в борбата на Великите сили и баланса на силите в Европа по онова време, че в случая с България възникването на независима държава е било неизбежно, същото не може да се твърди за момента, когато се е случило. Държавата би могла да възникне като Албания и Македония след Първата световна война с окончателното рухване на Османската империя, а ако съдим по апетитите и плановете на по-дребните сили през 60-те години на 19. век, възможни са дори опити за подялбата и между появилите се по-рано актьори на балканската сцена. Ако бе станало така, Левски със сигурност щеше да намери място в героичния пантеон, който би си дала труда да създаде всяка заслужаваща внимание национална държава, но далеч не е сигурно, че би излязъл начело пред всички останали герои.

Предполагам, че дори всеотдайни националисти от онзи тип, който в Европа наричат само патриоти (т.е. умерени националисти без крайностите на шовинизма), биха позволили подобен подход. За тях обаче би било немислимо да се рови човек в онтологията на героя. „Разковничето към разбирането за личността на Левски и особено постоянното му присъствие в българския живот след неговата смърт – пише бившият президент Желю Желев – се крие преди всичко в значимата същина на

1 Gellner, Ernest. Nations and Nationalism. Ithaca: Cornell University Press, 1983, p. 43.

неговото дело, в истинността и възвишеното значение на самата борба за национално освобождение, във факта, че борбата на Левски и неговите сподвижници не е била преследвана на утопични идеи, нито гонитба на празни химери¹. “Според Вера Мутафчиева в героичния пантеон влизат онези, „които са заслужили и изстрадали своето място в пантеона“². Според този прочит липсата на историческа дистанция или понякога липсата на чувствителност или силни ценности възпрепятства съвременното разпознаване на героите, но в основата на всичко е предпоставката, че героите съществуват обективно, напълно независимо от това дали са признати, или не, и голямата заслуга на поети, историци и други като тях е да ги откриват и да ги залееят със светлината на признанието, също както обективно съществуващите нации са открити и изведени от царството на забравата.

През първото десетилетие след Освобождението – през 80-те години на 19. век, излиза първата биография на Левски от Захари Стоянов (1883), която веднага хвърля съвременниците в разгорещени спорове около оценката за ролята на Левски. След като изходът от Руско-турската война е оправдал усилията на революционерите, вече няма съмнения относно общата оценка за Левски, изразена в периода преди 1878 г. от отделни личности или групи, изпитващи подозрения към революционния радикализъм³. Признанието за важното му присъствие в революционното движение изобщо не се поставя под въпрос – споровете са свързани с неговото място в сравнение с приноса на други революционери, както и с различните обществени слоеве, участвали в националното движение, особено противопоставянето на две движения, т. нар. стари и млади, които след 1878 г. се срастват с две взаимно опозиционни

1 Желев, Желю. Левски като историческа личност. – В: Желев, Желю. Интелигенция и политика. – В: Литературен форум, 1995.

2 Мутафчиева, Вера. За българската национална митология. – В: Септември 34, бр. 11, ноември 1981, с. 179.

3 Една малко позната и крайно отрицателна характеристика за Левски може да се открие в едно писмо на богатия търговец Христо Георгиев (един от двамата братя, с чиито дарения е построен Софийският университет и чиито огромни бронзови статуи и до днес красят главния вход на сградата). Писмото е до Найдено Геров и е от 30 май 1869 г.: „Дяконът е онзи, който праща фалшивите писма на Райнов... Дяконът е същият като Райнов, и двамата за пари биха продали и бащите си“ (Архив на Найдено Геров, бр. 1. С., 1911, с. 297. – В: Панчовски, Димитър. Предателите на Левски. С.: Литера прима, 1996, с. 71). Тази неприязън е взаимна. След като напразно се опитва да убеди Христо Георгиев да даде пари за каузата, Левски сериозно обмисля да го убие и е разубеден с огромни усилия.

партийни формирования – консерватори и либерали¹. Негласният дебат е за интелектуална и политическа легитимност, за обществен контрол и културна хегемония. Дори след като

Левски изпъква като патриарх на революцията без никакви съперници, основните спорни въпроси остават – само дискурсът се отмества от оценката за относителното място на Левски към въпроса, кой притежава героя в абсолюта на вече утвърденото му място. През целия този период може да се наблюдава постепенното израстване на възпоменателно производство около Левски – от първите и съвсем скромни начала с различни чествания в провинцията² до освещаването на неговия паметник в София през 1895 г., отбелязването на 25-ата годишнина от обесването му през 1898 г. и издаването на малък сборник, и накрая отбелязването на 30-ата годишнина в родния му град Карлово и откриването на паметник там през 1905 година. След поставеното начало с отбелязването на 50-ата годишнина от смъртта му през 1923 г. и особено след тържественото и организирано до най-малката подробност честване на 100-годишнината от рождението на Левски през 1937 г. се утвърждава сложен и систематичен възпоменателен ритуал. Той има своите приливи и отливи, но не секва нито веднъж. Всъщност литературата, посветена на Левски, нараства в геометрична прогресия – през първите 54 години след смъртта му до 100-годишнината от раждането му излизат около 740 заглавия; до края на Втората световна война броят им се е удвоил; а през следващите 40 години до 1986 г. се добавят още близо 3000 заглавия. В тази цифра не влиза лавината от публикации за Левски в края на 80-те и през 90-те години на 20. век.

Ето защо, когато през 1993 г. бившият президент Желев реторично и сардонично пита дали на някой сериозен българин би му хрумвало, че един мавзолей или мемориал на Левски или Ботев ще допълни с нещо постигнатото от тях, или ще засили обаятелната сила на личността им, той забравя, че в продължение на повече от век цяла промишленост е правила точно това³. Всъщност самият президент задава този въпрос по

1 Това ще бъде предмет на друго задълбочено изследване. До момента най-добър преглед на политическите спорове за Левски дава Генчев, Николай. Васил Левски. С.: Военно издателство, 1987, 160-170.

2 Едно от първите чествания е организирано в Ловеч, в чиито околности е заложен Левски (Свобода, 1, бр. 28, 11.02.1887).

3 Желев, Жельо. Цит. съч., с. 87.

време на речта си пред паметника на Левски в София, когато се отбелязва 120-ата годишнината от неговото обесване.

По общо мнение първият цялостен литературен портрет на Левски е дело на Иван Вазов, неоспоримият патриарх на съвременната българска литература. Именно начинът, по който той изразява идеите и чувствата за Левски, на практика оформя мисленето на цели поколения за този герой. През 1881 г. Вазов пише поемата „Левски“, която печели огромна популярност, но Левски е част от поетичния му пантеон от 1876 чак до 1903 година. Вазов за пръв път представя външността на Левски в една от повестите си – „Немили-недраги“ (1883), и набляга върху характера му, най-вече на две негови основни качества, с които според Вазов Левски се извисява като колос над всички останали революционери – решимост и упорство¹. Според описанието на Вазов Левски „притежаваше нещо от вярата на Каблешкова, от твърдостта на Бенковски и от силата на Караджата. Но той имаше и друго, което отсъстваше у тях – непоколебимо търпение и постоянство“. И още: „Левски е изражение на една сила, излязла из векове страдания, из цял океан унижения, постоянен до невъзможност, упорит до безумство... Такъв беше човекът, познат под имената Дяконът, Васил Левски, Апостолът, който беше пратен от съдбата начело на цял рой проповедници и мъченици на свободата да разкласти масите, да предизвика събитията, да създаде бъдещето!...“ В действителност характеристиките, с които Вазов описва Левски, дори точният израз и дума така дълбоко са проникнали в съзнанието на хората, че те ги повтаряха дословно (без да посочват автора) пред мен в устните анкети с българи, които питах защо смятат Левски за свой герой.

Вазов пише 12-те поеми в своята въздействаща „Епопея на забравените“ на два пъти. Първите пет поеми – „Левски“, „Бенковски“, „Кочо“, „Братя Жекови“ и „Каблешков“, са написани само за три дни през 1881 г. и са отпечатани в стихосбирката „Гусла“. Останалите седем са написани през 1884 г., а всички заедно съставляват „Епопея на забравените“. През 1880 г. Вазов се мести в Пловдив, столицата на Източна Румелия, и ста-

1 Левски се споменава в следните стихотворения на Вазов: „Бунтът“ (1876), „На Ком“ (1880), „Тракия“ (1886), „Сливница“ (1887), „Дамян Груев“ (1903). Освен в „Немили-недраги“ Вазов описва Левски в два любими за читателите разказа – „Апостолът в премежdie“ и „Чистият път“. Вж. Генчев, Николай. Васил Левски, 166-169. Творбите на Вазов, публикувани в многобройни издания, са събрани в Събрани съчинения в 22 тома. (С.: Български писател, 1955-1979).

ва редактор на в. „Народен глас“ заедно с Константин Величков. Издателят на вестника, Драган Манчов, е един от двамата най-значими издатели на учебници и сам той един от най-широко използваните автори на учебници по история. Една от уводните статии оплаква днешните времена, „когато колоси няма и джуджетата се събуждат“. Непрекъснат прицел на Вазовата сатира е новото общество, чийто идеал е „практичният човек“¹. Неговите „забравени“ не трябва да се разбират буквално – в знак на почит към тях се издигат безчет паметници, но обществото след Освобождението не се трогва от високите идеали на саможертвата и героичния подвиг. То изцяло се е обърнало към един нов идол – Златният телец. Вазов оплаква невежеството на българите не само за тяхната история, но и за тяхната география. Българинът, който добре познава географията, не е бил в Сливен и „ще знае много по-добре къде се намира Нови Орлеан в Северна Америка или Алжир, нежели злощастното родно място на Хаджи Димитър“². „Но какво може да очаква човек от един народ, пословично апатичен и невеж за себе си...“³ Това е открито предизвикателство към синдрома на слабия или несъществуващия национализъм и Вазов се нагърбва да поправи това отклонение. Забележителна е неговата ясна, напълно съзнателна и открито заявена представа за това, колко могъщи могат да бъдат думите и паметниците за „развитието на тези достойни чувства, които дават на един народ правото да живее“³.

Вазов черпи вдъхновение от три непосредствени източника, за да създаде онова, което впоследствие се характеризира като „български поетичен иконостас“, нямащ равен като най-мощен „инструмент на народното просвещение“. Два от тях оспорват парадигмата за херметично запечатана, органична национална култура, но същевременно сполучливо илюстрират мощния и изобретателен гений на тази възникваща култура да попиwa неща отвън и да се приспособява⁴. В разговорите си с Иван Шишманов – „българският Екерман“ на Вазов и сам една от водещите интелектуални фигури в България, Вазов си припомня как е замислил епичния си цикъл. Бил прочел в някаква руска книга за фин-

1 Цанева, Милена. Иван Вазов. 3-то издание. С.: Просвета, 1995, с. 14.

2 Вазов, Иван. Иречек и българското отечество. – В: Народен глас, 23.01.1882; препечатано в: Вазов, Иван. Събрани съчинения. Пълно издание. С.: Наука и изкуство. Т. 21, 1950, 68-69.

3 Уводна статия във в. „Народен глас“, бр. 444, 09.11.1883, цитиран в: Цанева, Милена. Цит. съч., с. 15.

4 Игов, Светлозар. История на българската литература, 1878-1944. С.: Издателство на БАН, 1993, с. 30.

ландско-шведския поет Рунеберг и неговия цикъл от оди за шведските патриоти, което само по себе си било мощен стимул. По нищо не личи Вазов да е бил запознат със самата поезия на Рунеберг. Познавал е изтънко обаче „Легенда за вековете“ на Виктор Юго, която му е оказала дълбоко влияние: „Патоса и формата на „Епопея на забравените“ дължа на Виктор Юго. Тъкмо бях прочел неговата „Легенда за вековете“ и бях очарован от порива и, от широкия размах на френския поет“¹. Непосредственият подтик за написването на епопеята дошъл от една статия на Захари Стоянов, големият мемоарист на революционните борби, сам той революционер, дейна политическа фигура в нова България и един от първите биографи на Васил Левски, който завършва творбата си през 1883 и я издава през 1884 година². Статията на Стоянов, която излиза през април 1881 г. във в. „Работник“ в Източна Румелия, е посветена на революционери, завършили живота си със самоубийство. Това е дръзко тържество на героичното романтично самоубийство, предизвикателство срещу традиционните християнски нагласи. Захари Стоянов погрешно включва в този героичен списък и Бенковски, въпреки че той самият е описал убийството му в шедьовъра си „Записки по българските въстания“, чийто първи том е отпечатан през 1884 година. По същия начин твърденията, че в затвора по време на процеса Левски е опитал да се самоубие, остават недоказани, най-вероятно плод на легенди. Интересното е, че Вазов е бил подтикнат да напише епопеята просто от списъка с имена, публикуван от Стоянов – мотивите за тяхното самоубийство изобщо не са били движеща сила. Специално за Левски той изцяло пренебрегва тази версия, може би защото обесването на Левски се е превърнало в най-мощен образ още в стихотворението на Ботев и защото този образ е позволявал на Вазов да разгърне силната си метафора за бесилото като Кръст³.

Макар че „Епопея на забравените“ веднага се превръща в класика, а Вазов още приживе изпитва сладостта да бъде коронован като патриарх на българската литература, произведението му не остава без противници сред неговите съвременници. Това е особено вярно в началото на

-
- 1 Шишманов, Иван. Иван Вазов. Спомени и документи. С предговор, добавки и бележки от Михаил Арнаудов. С.: Български писател, 1976, 232-233.
 - 2 Стоянов, Захари. Васил Левски. Четите в България. Христо Ботев. С.: Издателство на БЗНС, 1980. Това е осмо издание на Левски, девето на Четите и десето на Ботев.
 - 3 Цанева, Милена. Цит. съч., 23-27. Този мотив за Левски като българския Христос е подет и от един от най-големите български писатели, Петко Ю. Тодоров (1879-1916), но остава незавършен. Вж. Игов, Светлозар. Цит. съч., с. 164.

новия век, когато в програмата си литературният кръг „Мисъл“ не само оспорва, а откровено отхвърля и отрича обществените и естетическите устои на по-старото поколение, предвождано от Вазов. Д-р Кръстев – философ, завършил образованието си в Германия, редактор на сп. „Мисъл“ и един от първите професионални литературни критици, обвинява Вазов, че описва Левски само повърхностно, без изобщо да достига до дълбок психологически портрет, че си служи с преувеличена и празна реторика, че създава надут и патетичен образ, който е далеч от истински революционната, уникална и оригинална фигура на Левски¹. Вазов охотно признава чрезмерния си патос: „Аз подражавам на тържествения, извисен, философски тон на одите [на Юго]“. За поемата „Левски“ той пише: „Тя е изцяло по Юго с неговия величествен изказ, с тежкия, екзалтиран тон на одите му“, особено „Евирандус“, между която и „Левски“ има буквални прилики². Във враждебността срещу Вазов, която избуява в десетилетието преди Голямата война, се крие нещо повече от обикновено възмущение срещу стила. Израснало е ново поколение в българската интелигенция и то отхвърля всичко, което смята за локално, провинциално, традиционно, национален романтизъм и социален реализъм без грам въображение, характерни за старото поколение, чийто най-виден представител е Вазов. Това ново поколение идва с новата философия на модернизма и с нова естетика, която противопоставя индивидуализма на Ницше на силния колективизъм на старата гвардия, проповядва психологизъм и естетика на чистото, социално необвързано изкуство, което в България така и не достига антисоциални нотки³. Така през последните две десетилетия от живота си (до смъртта си през 1921 г.) Вазов не е безспорен авторитет – срещу неговия глас застава влиятелна група, чийто далеч по-кратък живот съвпада с неговия (от четирите основни фигури в кръга „Мисъл“ Пенчо Славейков умира през 1912 г., Яворов – през 1914 г., Петко Тодоров – през 1916 г., и д-р Кръстев – през 1919 г.).

Авторитетът на Вазов се оспорва не само по философски и стилови причини. Откровеният патос на поемата срещу духовенството и рели-

1 Кръстев, Кръстьо. Великият апостол. Психологически ескиз. – В: Мисъл, бр. 2, 1898, 103-115; Етюди, критики, рецензии. С.: Български писател, 1978, 695-707. Мутафчиева, Вера. За българската национална митология, с. 187, отговаря на това обвинение, без да споменава Кръстев.

2 Шишманов, Иван. Цит. съч., 232-233.

3 Игов, Светлозар. Цит. съч., 150-163.

гията среща свои собствени критици¹. Явно именно тълкуването на Вазов и последвалото го наблягане върху това, че Левски къса със свещения си обет, е причина за сложното и двусмислено отношение на църквата към Левски. Изглежда, самият Вазов е хранил дълбоки религиозни съмнения, дори да не се е обявил открито за невярващ², но да се прехвърля това върху Левски изглежда насилие над фактите³.

Въпреки тези спорове няма никакво съмнение, че „Левски“ заедно с „Паисий“ и преди всичко „Шипка“ от „Епопея на забравените“ са се превърнали в най-популярните български поеми. Те се рецитират на патриотични събирания, чествания и училищни мероприятия. Поемата „Левски“ и Вазовите разкази за него заемат централно място във всички възпоменателни сборници, публикувани по повод годишнините на Левски⁴. Всъщност, както вече споменах, литературният образ на Левски, създаден от Вазов, става същността на историческия портрет, който се разпространява чрез училищната система. В известен смисъл Вазов се превръща в Пигмалион за митичния Левски – неговото слово вдъхва живот на мита. Според Мутафчиева подходът на Вазов към Левски показва, че за разлика от Раковски, Волов или Каблешков, „Левски“ вече се е превърнал в легенда... той вече е влязъл в пантеона, с една дума, за него

1 Визирев, Иван. Левски в стихотворението, озаглавено с името му, от Ив. Вазов. – В: Български църковен преглед IV, бр. 11-12, ноември-декември 1898, 80-89.

2 Шишманов, Иван. Цит. съч., с. 141.

3 Целият въпрос за отношението на Левски към църквата и религията, както и положението му като прегрешил дякон, особено в светлината на днешния спор около канонизирането му от отцепилата се църква, е предмет на отделно изследване. До момента темата е резюмирана най-добре в: Петев, Иван. Религиозността на йеродякон Игнатий (Васил Левски). – В: Троянският манастир в националноосвободителното движение. По случай 120 години от основаването на революционния комитет в манастира от Васил Левски. С.: Военно-издателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1992, 44–55; По-важни моменти от живота и делото на йеродякон Игнатий – Васил Левски. С.: Военно-издателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993; Бакърджиев, Владимир. Йеродякон Игнатий (Васил Левски) – някои канонически аспекти за положението му в църквата. – В: Троянският манастир, 26–33.

4 Сборниче Васил Левски. За спомен на 25-годишнината от смъртта на Левски. С.: Българско народообразователно дружество, 1898; Сборниче „Васил Левски“. Издадено по случай полагане на основния камък на паметника на Левски в родния му град. Пловдив: Печатница „Стара планина“, 1903; Васил Левски. 1873-1923. Възпоменателен сборник по случай 50-годишнината от обесването му в София. С.: Издание на Столичната община, 1923; Възпоменателна книга Васил Левски. 1837-1937. Наредили Христо Борина и Вичо Иванов. Комитет за отпразнуване на 100-годишнината от рождението на Апостола на свободата. Пловдив: Карловско сдружение „В. Левски“, 1937.

няма място в поетичен цикъл за забравените“, и Вазов започва цикъла с него просто защото присъствието на Левски не може да бъде оспорено¹. Очевидно това не е така. Подобно твърдение не само подценява решителния, творчески и умишлен принос за оформянето на националния пантеон – то откровено противоречи на свидетелствата от този период.

Трябва да мине известно време, преди Левски да се превърне в легенда, и един поглед към първите учебници по история след създаването на независимата държава може да илюстрира това. Напоследък учебниците са любима област и извор за историците². Те не само дават документални свидетелства за съдържанието на националните идеи, с които се възпитава населението, но и най-добре илюстрират използвания механизъм в усилията да се създаде относително хомогенно население, споделящо общи познания и ценности, т.е. нация. Този по същество инструментален подход към учебниците не е непременно голям методологически пробив на историците от последните няколко десетилетия. Съвременниците от 19. век добре са разбирали това и са го изразявали съвсем ясно. На практика всички учебници по история започват с предговор с размишления за необходимостта да се познава националната история. Тази необходимост се е смятала за нещо естествено, тъй като са възприемали и нацията като органично цяло, огромен индивид, и макар че „всички ние, селяни или граждани, художници или търговци, образовани или неграмотни, светски лица или духовници, живеем различно, ние всички имаме общо отечество, говорим един език и сме едно голямо семейство, наречено български народ“³. Също както всеки от нас би искал да познава собственото си минало, така и всички ние трябва да познаваме общото си минало. Разбира се, това е кръгов аргумент, според който интересът към миналото произлиза от съществуването на на-

1 Мутафчиева, Вера. Цит. съч., с. 187.

2 Bourdillon, Hilary, ed. History and Social Studies: Methodologies of Textbook Analysis. Report of the Educational Research Workshop Held in Braunschweig, Germany, 11-14 September 1990. Amsterdam and Berwyn, PA: Swets & Zeitlinger, 1992; Schuddekopf, Otto-Ernst. History Teaching and History Textbook Revision. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation of the Council of Europe, 1967; Höpken, Wolfgang. Öl ins Feuer? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Hannover: Hahn, 1996; Jelavich, Charles. South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914. Columbus, OH: Ohio State University Press, 1990.

3 Манчов, Д. В. Кратък извод от българска история. Книжка за ученик в основно училище. Т. 1. Пловдив, Свищов и Солун: Печатница и книжарница на Д. В. Манчов, 1880.

цията, а съществуването на нацията до голяма степен се основава именно на споделения общ исторически език. Ала кръговият аргумент не е задължително плод на логически пропуск, колкото съзнателен опит за пропаганда. Изглежда, ранните създатели на нациите са били уловени в представата за предметна, органично антропоморфна нация в далеч по-малка степен, отколкото по-късните привърженици на националната идея, и трезво са оценявали влиянието на книгите. Една от първите реклами за продажба на книги в български вестник от 1859 г. е насочена „към българите, които са хладни към своята народност; имаме хубави национални книги, които ще ги сгреят“¹.

През двете десетилетия преди 1878 г. в България се изгражда забележителна мрежа от модерни училища – в периода 1830-1878 г. се разкриват общо над 2000 училища (начални училища и гимназии)². История се преподава по учебниците на Войников, Шишков, Цанков и др. След 1878 г. броят както на училищата, така и на учениците драстично нараства, а заедно с него нараства и необходимостта от повече, и то осъвременени учебници. Това става особено наложително след 1876 г., когато излиза „История на българите“ на Константин Иречек, която се смята за първата задълбочена научна трактовка на българската история. Първите учебници в Българското княжество не подлежат на нормативен регламент – в първия Закон за общественото образование от 1885 г. няма разпоредби за учебниците. На авторите и издателите не са наложени никакви ограничения, а учителите са свободни да избират между различните учебници, които им се предлагат. Това продължава до 1897 г., когато Министерството на народното просвещение приема Указ за учебниците. Ето защо до края на 90те години на 19. век учебниците могат да се приемат като най-надеждния барометър за идеите и познанията, които широко споделя образованият български елит и които се смятат подходящи за целите на педагогиката и националното строителство³.

Най-популярни и най-широко използвани сред новоиздадените учебници по история са учебниците на Драган Манчов и Стефан Боб-

1 Малкият лист на България. I, бр. 40, 30.12.1859, цитат в: Илчев, Иван. Рекламата през Възраждането. С.: Академично издателство „Марин Дринов“, 1995, с. 197.

2 Димитров, Ангел. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С.: Издателство на БАН, 1987, 99–100.

3 Радева, Мария. Учебниците по българска история (1879-1900) и възпитаването на национални чувства и национално съзнание. Годишник на Софийския университет. Т. 75, 1982, 90-91; Гергова, Ани. Книжнината и българите. С.: Издателство на БАН, 1991, с. 177.

чев. Повечето им произведения се печатат в Пловдив, столицата на Източна Румелия, и дори преди Съединението се използват в единната училищна система в двете български държави. Манчов е най-значимият български издател наред с Христо Данов и още в началото на 70-те години на 19. век вече е автор най-малко на два учебника по история¹. Осъвременените му учебници по история се преиздават многократно след 1878 година. Третото издание на кратката му история, съставена за началните училища, излиза през 1880 г. и обхваща събитията от 19. век само на три страници – една страница за църковните борби, половин страница за Априлското въстание от 1876 г. и една страница за Руско-турската война от 1877-1878 година. Не се споменават нито Левски, нито каквато и да било революционна инициатива, организация или личност². От друга страна, в пълния текст за обществените училища на Левски е посветена половин страница. Той се описва като организатор на мрежа от тайни комитети с хиляди членове в провинциите около Стара планина. Дейността му била известна на турците, но те трудно могли да го заловят заради необичайната му пъргавост. Накрая, вследствие на непреднамерена небрежност на един негов приятел³, той бил заловен от турците, измъчван и обесен в София. Въпреки че прозата на Манчов е овладяна и пестелива на похвали (той просто споменава, че Левски се бил храбро, преди да бъде заловен, и че не предал никой от другарите си), дейността на Левски е единствената революционна дейност, която се споменава между преглед на училищната система и избухването на Източната криза през 1875 година.

Стефан Бобчев, бъдещият влиятелен историк на правото, започва да издава свои учебници по история след 1880 година. Към средата на 90-те години на 19. век неговият учебник по история за гимназиите се е превърнал в най-популярния и престижен текст в училищната систе-

1 Манчов, Д. В. Кратък извод от българска история. Пловдив, Свищов и Битоля, 1872; Българска история за народни училища. Стъкмил от разни съчинения по българска история. Пловдив, Свищов и Солун, 1874. Вж. също Пунев, Константин, Драган Манчов. Книгоиздател и радетел за бащин език. С.: Издателство на Отечества фронт, 1989.

2 Манчов, Д. В. Кратък извод, 88-90.

3 Въпреки че не го споменава по име, Манчов очевидно е имал предвид Димитър Общи, тъй като в следващото изречение казва, че „Левски и приятелят му“ били обесени. Манчов, Д. В. Извод от българската история за народните училища. Четвърто издание. Пловдив, Свищов и Солун: Печатница и книжарница на Д. В. Манчов, 1879, 188-189. Същият текст е и в петото издание от 1881 година.

ма¹. Първото издание на неговата „История на българския народ“ излиза от печат през 1881 г., а подзаглавието „По Д-р К. Иречек“ изрично сочи, че това е училищна адаптация на първия научен прочит на българската история. В учебника, който е около 300 страници, Бобчев посвещава една глава от 10 страници на политическо-революционните движения и литература. След като описва дейността на Г. С. Раковски, Панайот Хитов, Хаджи Димитър и Стефан Караджа и особено на Любен Каравелов като централна фигура в революционната организация и пропаганда, Бобчев отделя на Левски малко по-малко от една страница. Абзацът, който запознава читателите с Левски, започва с характерното: „Що се отнася до пропагандата сред българското население, тя ставала систематична и организирана“, като Левски станал водачът на тази дейност. Решимостта на Левски, неговата способност да избягва арест, неговата храброст и преданост по време на процеса повтарят буквално описанието на Манчов, с изключение на повдигнатото за пръв път обвинение от Бобчев, че Левски е бил предаден от поп¹³¹. Бобчев издава и две съкратени версии – една история за началните училища и една за гимназиите. Във втората Левски е представен като най-личния съратник на Каравелов². Текстът за началните училища подчертава мъченията, на които е бил подложен Левски след арестуването му, и за пръв път го описва като мъченик, но той все още не е единствената и изключителна фигура на българската национална революция, в каквато ще се превърне век по-късно³. Въпреки това внесеният елемент с нечовешките мъчения и мъченичеството на Левски е първа стъпка към митологизирането на личността му⁴. Тази оценка за Левски продължава и след регламентирането на училищните учебници през 1897 г., когато учебниците трябва да получат специално одобрение от Министерството на просвещението. Така в изданието от

1 Радева, Мария. Цит. съч., с. 102.

2 Бобчев, С. С. Кратък учебник върху българската история от най-старо време до днес. Пловдив: Издание и печат на Христо Данов, 1883, 106-107. Това е второ издание, а първото излиза през 1882 година.

3 Бобчев, С. С. Кратки разкази из българската история. Пловдив: Издание и печат на Хр. Г. Данов, 1883, с. 54.

4 Историците свидетелстват единодушно, че османският съд се е отнасял към Левски с уважение и той не е бил подложен на никакъв физически тормоз (Генчев, Николай. Левски, революцията и бъдещият свят. С.: Издателство на Отечествения фронт, 1973, с. 148; Васил Левски, 126-127). Легендата за мъченията по време на процеса е разпространена от Каравелов на страниците на неговия вестник „Независимост“, III, бр. 47, 11.08.1873, с. 374. Пак той за пръв път нарича Левски „български светец“.

1899 г. „История...“ на Бобчев отново поставя ударението върху Раковски и особено върху Каравелов като негов наследник в революционната борба. Левски се възхвалява като храбър, умен и решителен човек, най-важната фигура в революционния кръг на Каравелов. По същия начин в учебниците по история на Юрдан Попгеоргиев от 1914 г. Левски се характеризира като „дясната ръка на Каравелов“¹.

Учебниците след Освобождението предлагат патриотични разкази със съвсем ясна представа за образователния ефект на историческите знания. Голямата част от тези исторически прегледи са посветени на Средновековието, т. е. на двете български царства от 7. до 14. век. Както бе споменато по-рано, целта на учебниците е да разпространят в популярен вид знанията, събрани от Иречек². Самата история на Иречек навява върху Средновековието (над две трети от текста), описвайки столетията под османска власт като Тъмни векове в българската история. Той замисля да напише историята малко след 1870 и я завършва през март 1875 г. – отпечатването и на части започва през втората половина на 1875 година. Повествованието на Иречек се простира от Античността до 1875 г., но реално разказът завършва с изхода от борбите за независима църква през 1870 година. В последните три глави на историята се говори за началата на ново образователно движение, църковните борби и кратък преглед на съвременната българска литература. Именно Иречек допринася да се популяризират постиженията на български културни дейци от 18. и 19. век като Паисий, Софроний, Априлов, Палаузов, Раковски, Братя Миладинови, Панайот Хитов, Марин Дринов. Същевременно не се споменават съществуващите политически опити за освобождение, нито някой от революционните водачи, с изключение на една страница

1 Радева, Мария. Цит. съч., 114-116.

2 Иречек публикува своя исторически преглед за България през 1876 г. в Прага едновременно на немски и на чешки език – Jirecek, Constantin. Geschichte der Bulgaren. Prague: Verlag von F. Tempsky, 1876 и Dejiny naroda buharsceho. Много скоро се появяват и два руски превода – един в Одеса и един във Варшава. Върху българската интелигенция огромно влияние оказва руският превод на Ф. К. Брун и В. Н. Палаузов. След Освобождението първият български превод излиза в Търново през 1886 година. Към Иречек се отправят непрекъснати и настойчиви покани да обмисли ново, разширено издание на труда си и той събира множество бележки по различни аспекти на българската история, но така и не ги издава до смъртта си през 1918 година. В бележки под линия в българското издание от 1978 г. са добавени обстойни поправки и добавки от архива на Иречек. Вж. Иречек, Константин. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. С.: Наука и изкуство, 1978.

за легията на Раковски и четите на Панайот Хитов и Филип Тотю (1866-1868)¹. Съответно в първото издание не се казва нищо за Левски. Въпреки че Иречек отблизо е познавал случая с Левски и събитията в независима България (между 1879 и 1884 г. той живее в България, където заема високи административни постове, в това число министър на просвещението), Левски не е добавен в основния текст в направените по-късно допълнения в ръкописа. По-показателно обаче е друго – името му наистина се споменава в добавките към една пространна и ерудирана бележка под линия в глава 5, в която се обясняват някои черти в ежедневието на българите през 9. век от *Responsa Nicolai* рапае, отговорите на папа Николай през 866 г. на въпросите на приелия християнството цар Борис I, както и по други византийски извори. Обяснявайки израза „да се заколи кучето“, Иречек изтъква, че той и сега съществува като идиом в българския разговорен език, след което цитира книгата на Заимов „Миналото“ от 1884 г.: „За Каравелов, Кънчев и Левски може да се каже, че са заклали кучето, както казват българите за хора, имащи най-голямо влияние в обществените дела“².

Иречек завършва своята предпоследна глава със следното характерно изказване: „Българите, мирен и трудолюбив народ, може би отстъпват на сърбите, гърците, албанците и румънците по войнственост и национална гордост; в промишлеността и земеделието обаче те са далеч понапред от своите съседи... Всеки предричаше бляскаво бъдеще за България, особено след откриването на железниците в Тракия и Македония през 1873 година. Онова, от което имат най-много нужда обаче тези земи, щедро дарени от природата и населени с трудолюбив народ, е по-човечно и разумно управление... Избухването на въстанието в Херцеговина (1875) даде тласък за ново положение на нещата. На следващата година България бе сполетяна от ужасната и добре известна катастрофа, чието описание излиза отвъд рамките на това проучване“³.

Това оставя авторите на учебници след Освобождението да пишат свои собствени версии за политическите и революционните борби на

1 Jirecek, Constantin. Op. cit., S. 557.

2 Иречек, Константин. Цит. съч., с. 148, бел. 10.

3 Пак там, с. 593. Това е поправеният и разширен абзац, както изглежда в архивите на Иречек и както е отпечатан в българското издание от 1978 година. Съответният текст в немското издание е същият, с изключение на дребни разлики в изказа и добавеното последно изречение за бунта в Херцеговина (Jirecek, Constantin. Op. cit., 561-562).

българите, особено в последните две десетилетия преди 1878 година. Що се отнася до структурата им, учебниците почти изцяло се изграждат на принципа на биографията. Учениците се запознават с наситените биографии на българските ханове и царе (Аспарух, Крум, Борис, Симеон, Петър, Самуил, Асен I, Калоян, Иван Асен II, Иван Шишман) и големите религиозни и културни фигури (Кирил и Методий, Климент, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак). Към последните се добавят и някои от основните фигури в българското Просвещение – Паисий Хилендарски, Софроний и др. Това отразява не просто състоянието на съвременната историография, а най-вече романтичния стремеж историческото послание да се представи чрез силни личности, „строителите на историята“¹. В тази светлина още по-симптоматичен е фактът, че макар категорично да присъства сред водещите революционни фигури на своето време, Левски се описва делово, напълно лишен от невъздържаните суперлативи на по-късния период. Както казах, през този период учебниците отразяват идеите, които са в обръщение сред образования елит, полагащ съзнателни усилия да изкове нацията от едно сравнително пасивно население от гледна точка на националната идентичност. Тези хора си служат с всички възможни методи, за да възпитат чувство на гордост от героичното минало на своето отечество, а фактът, че към дейността на Левски се отнасят с пълно уважение, но без елементите на по-късната възхвала, трябва да се разглежда като отражение на преобладаващите възгледи за него през този период.

През 1895 г. в София е открит паметник на Левски сред критики срещу управляващите кръгове, че не проявяват загриженост и интерес към неговата личност². Три години по-късно, когато се отбелязва 25-годишнината от смъртта на Левски, към Министерството на войната се отправят критики, че държи армията и офицерите встрани от възпоменателните инициативи³. По-рано споменах, че в продължение на няколко десетилетия след независимостта на България се водят спорове за вярната оценка на Левски и за точното му място в революционния пантеон. След като му е присъдено най-високото място и то става неоспоримо, споровете се отместват към това, кое движение, партия, идеология или институция най-добре представлява идеите на Левски, или накратко, кой

1 Радева, Мария. Цит. съч., с. 92.

2 „Откриването паметника на Левски“. – В: Свобода, X, бр. 1790, 23.10.1895, 2-3.

3 „Защо войската не празнува?“. – В: Свобода, XII, бр. 2183, 06.02.1899, с. 3.

притежава Левски. Доколкото това ще бъде обект на отделно изследване, тук е достатъчно да кажем, че вододелът настъпва след края на Първата световна война.

Тук му е мястото да кажем, че обемистият корпус от научни изследвания за Васил Левски, в който изпъкват някои неподправено оригинални и великолепни трудове, е изцяло емпиричен и е насочен към историческата личност и нейната дейност. Първият и единствен анализ за посмъртната му съдба е една статия на Николай Генчев, „Васил Левски в българската историческа памет“, отпечатана в книгата му за Левски от 1987 година. В нея Генчев прави опит да обясни внезапния поврат в дискурса за Левски след Балканските войни и Първата световна война. Той вижда причината в критична преоценка на политическите платформи и тяхната прекомерна зависимост от патронажа на Великите сили, довела до две национални катастрофи през второто десетилетие на 20. век. Вглеждайки се назад в уроците на историята, новите поколения, противопоставящи се на тази гибелна политика, се обединяват зад онова, което ценят като твърдо заявената и провеждана на практика национална програма на Левски. Както казва Генчев, тази платформа твърди, „че само едно независимо и необвързано развитие, само общество на гарантирани политически и социални свободи, само пълен духовен подем могат да изведат българите от робския хаос на тяхната история и психология“¹. Освен че това донякъде смътно обяснение прелива с романтично високопарни абстракции от 19. век, то е и откровено невярно. Колкото и да е привлекателна идеологията на Левски и особено революционната му практика, историята не ги потвърждава. През 19. век реалната политика означава баланс на силите между Великите сили и нескончаемо преследване на национално могъщество. Освобождението на България е постигнато вследствие на Руско-турската война от 1877-1878 г. и е одобрено с единодушието на Великите сили в Берлин. И това не е изключение от правилото. Представянето на сръбския и гръцкия исторически мит е успяло да измести вниманието предимно към вътрешните усилия. Но не можем да си представим Първото сръбско въстание без Руско-турската война от 1806-1812 г., а последвалата автономия и независимост на Сърбия са немислими без договорите от Одрин (1829) и Берлин (1878). Същото важи и за независимостта на Гърция, която е

1 Генчев, Николай. Васил Левски, с. 176.

краен резултат от сделка между Великите сили, повишила предишния статут на новосъздадената държава (от автономия към независимост) пропорционално на орязаните и територии. А въпреки силната републиканска жилка в гръцкото и българското национално движение (чийто мощен застъпник е Левски) алтернативи на монархията дори не се споменават, още по-малко се обсъждат или обмислят. Генчев обаче е съвършено прав за момента – първите години след войната – и резултатът: „Всички съмнения в Левски секват, сякаш прерязани с нож. Следва луда надпревара за присвояване на историческото му безсмъртие. Всяка политическа сила, партия или тенденция в българския живот бърза да сложи ясният му лик на знамената си, за да се препоръча на своите последователи“¹.

Така през 20-те години на 20. век митът за Левски окончателно се оформя и е налице целият механизъм за неговото препредаване – свещен текст, който се разпространява чрез учебниците, редовна образователна система, която достига навсякъде до всяко дете с помощта на нормативни текстове, и сложен възпоменателен ритуал. За разлика от обяснението, че това е плод на доказалите се идеали на Левски, според мен решаваща роля за това имат две обстоятелства. Първото е свързано с факта, че към 1920 г. поколението от съратници или просто съвременници на Левски като цяло вече си е отишло. Това означава, че една единна, неоспорима и поставяща го на първо място героична оценка за Левски няма алтернативи. Както показва анализът дотук, след 1878 г. не може да има спор за изграждането на Левски като герой. Издигането му като върховния български герой обаче може да срещне и наистина среща сериозна съпротива. След 1920 г. живите спомени вече не могат да се съревновават с това. На второ място, поколението от съвременници на Вазов, авторът на стандартния текст, превърнал се в основа за знанията и оценката за Левски, също си е отишло заедно с критиците на възгледите на Вазов или просто противниците на неговия стил. Поколението на съвременниците трябва да отmine, за да се състои както литературната „канонизация“ на героя, така и „канонизацията“ на текста. Двете съвпадат във времето поради факта, че Левски (1837-1873) и Вазов (1850-1921) на свой ред са съвременници – излишно е да се придава на това някакво друго методологическо значение.

1 Пак там.

Така в известен смисъл и до известна степен може би е оправдан старият предразсъдък срещу онова, което германците наричат *Zeitgeschichte*, съвременна история – необходима е дистанцията на времето, за да се започне трезво и „обективно“ търсене. Живите съвременници могат да се окажат пречка в този процес. Това ме подсеща за суахили, където починалите, които остават живи в паметта на хората, се наричат „живите мъртви“. Обявяват ги за напълно мъртви едва след като умре и последният, който ги е познавал¹. Изглежда обаче, че и митът има нужда от услугите на същата тази дистанция във времето. Тук не използвам мита в популярното му значение на традиционна история, нито в пейоративното му значение на неистина. По-скоро използвам класификацията на Брус Линкълн за наратива в зависимост от претенциите, които има неговият разказвач, и как те се приемат от аудиторията. Според този модел има четири типа наративи – басни, легенди, истории и митове. Басните нямат претенция да бъдат истина, а се представят и се приемат като измислица. Легендите имат претенция да бъдат истина, но аудиторията нито им вярва, нито се подчинява на някакъв техен авторитет. Разкази, които вярно предават минали събития и се ползват с достоверност, са истории. Митове са една малка група истории, които се ползват и с достоверност, и с авторитет. Стъпвайки и върху определението на Малиновски за мита като обществен договор, и върху представата на Герц като „модел на“ и „модел за“ реалност, Линкълн постулира, че „наратив, който притежава авторитет, успешно иска и печели не просто статута на истина, а статута на парадигматична истина... Така митът е не просто кодиращо устройство, предаващо важна информация, въз основа на която участниците впоследствие могат да изградят общество. Той е и дискурсивен акт, с чиято помощ участниците предизвикват онези чувства, от които активно се изгражда обществото“². Левски е литературният герой и на двата наратива.

*Текстът е публикуван за пръв път в
„България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития“*

Изд. „Просвета“, 2012

Превод от английски Димана Илиева

-
- 1 Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p.195.
 - 2 Lincoln, Bruce. *Discourse and the Construction of Society: Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification*. New York: Oxford University Press, 1989, 24-25.

Професор Мария Тодорова е понастоящем преподавател по история в Илинойския университет (Урбана Кемпейн). Тя специализира история на Балканите през модерния период.

Коментари (5)

- 22-05-2013|**Златко Ангелов**

Солидно изследване, подкрепено с богат документален материал, което – иска ми се да вярвам – започва да слага нещата по местата им. С други думи, онова, до което всеки обективно мислещ българин е можел да стигне по дедуктивен път, тук получава документална плът. Отсява зърното от плявата с точен – *rigorous* – научен подход!

Но мен ме вълнува нещо по-общо, касаещо целия тъмен четиривековен период (15-19 век) от историята на земята, населена с българи; в частност то би могло да хвърли и нова светлина върху самия Левски като подстрекател и организатор на антитурско движение за създаване на българска държава. То се отнася до методиката на историческите изследвания. Надявам се, че проф. Тодорова чете коментарите под статиите си на този сайт и би могла да хвърли светлина върху моя въпрос. А той е: използвани ли са архивите на турската администрация по това време, за да се узнае демографията на населението управлявано от нея, и – вече през 19 век – как местното и централно турско управление е регистрирало събитията, случващи се в земите южно от Дунава, преминаванията на българи от Букурещ към България и т. н.?

Лично аз не знам да са публикувани изследвания, основаващи се на турски архиви – нещо, което е учудващо като се има предвид, че (грубо казано) до 1878 е нямало български архиви. Навярно това е лично мое невежество и аз съм готов да го поправам веднага щом ми се посочат такива

изследвания. Защо, макар да е понятно защо през стотите години до 1989 такива изследвания не са правени, днес историците не се насочат към най-естествения документален извор на знание за онова, което се е случвало с българите през отоманския период на тяхното съществуване?

- 22-05-2013|**Социолог и 1/2**

Въпросът за османските архиви е интересен – но те, разбира се, по никакъв начин не са „най-естествения документален извор“ – те са в много случаи единственият начилен извор, но няма как да са „най-естественият“ извор за живота на българите през един определен период...

Основният недостатък на османските архиви е, че тяхното ползване е достъпно само за много тесни специалисти (добре познаващи езика) – и често колекциите от документи са непълни.

По какви причини – вероятно ще стане поне отчасти ясно от следната информация, публикувана от една от турските медии в България:

„Въпреки че архивите у нас са трети по големина (след тези в Истанбул и Кайро), документите в София са по-значими от тези в Египет, защото тукашните касаят всички провинции на Османската империя. Тогава как те са попаднали в България? Според проф. Кендерова на този въпрос не може да се отговори еднозначно, защото се разказват най-различни истории и вече няма живи свидетели. Една от версиите е, че тази „стара хартия“ е била продадена на търг в Истанбул, а българските дипломати са проявили инициатива и част от документите е закупена през 1930 или 1931 г. След като били продадени и натоварени на вагони (не се знае колко са вагоните – от 2 до 5), някои казват, че били за фабриките в Княжево, Костенец и Белово. Според други съдържанието на един или два вагона било претопено.“

- 24-05-2013|**Къде е пътят за никъде, момчет**

А кой ще ми обясни така „задълбочено“ каква е връзката между финансиста Димитър Общи и един народ, неспособен да си плаща сметките за ток? Знам, ще ме обявите за скудоумник, но не бързайте. Аз питам, защото телеологично погледнато, такова обяснение е несъщинимо.

Шегата настрана, уважаеми госпожи и господа интелектуалци, на пръв поглед връзка няма. Има само една черна дупка, от която търси изход безпомощната митология за Левски. Аз мисля, че доверчивият наивник Васил Кунчев, е бил правилният човек, оказал се на правилното исто-

рическо място в точния момент. Затова никой нищо не може да прибави към действието: Божият човек е свършил работата си така, както само той може. А дядо ни Вазов го е нарисувал като „образ невъзможен“ просто, защото е имал под ръка римата „тревожен“ в момента на неукротимото си вдъхновение. Разбирам го пустият му патриарх на литературата ни /пуст да остане дано, казано мило, под формата на целокупна признателност/, защото и аз като всеки разтерзан между хляба и поруганото в зародиша си национално самочувствие българин, съм готов да преувеличавам всичко, което подхранва безплатно безхарактерния мит за своето „минало незабравимо“. /Знаем нещо за лъжите около истината за оня пусти „Крали Марко“, крал уж слава и крил страха си в епичната слама на „народния“ ни епос. Да, небесната мъдрост е мъдра, защото мълчи, а скудодумието е човешкото и изразение. Затова нека мислим просто, когато одумваме онова, което не знаем за Васил Кунчев. То е само генно инженерство, което неизбежно похабява гражданското право на този просодушно, великодушно и самодейно, но неръкотворно, самоиззидал се в историята ни идеалист, и би му попретило да спи блажено неспокоен за недовършеното си небесно дело – Свободата.

Обратно към злободневието: Неуредените ни сметки за ток висят „със страшна сила“ и саможертвеният „синеок карловец“ не ни е виновен за това.

Не е ли виновна тогава красноречиво безмълвната ни митология за възможната връзка между „пиянството на един народ“ и трезвеността на един величАлив българин, именуван митологично Димитър Общи? И защо ли изобщо, Общи?!

За това питах в началото на коментара си. Ще бъда благодарен за всякакви отговори.

- 24-05-2013|**За безпощадността на митология**

Митологията (пардон, историята ни) е избрала да възвеличае един българин (Васил Кунчев, Апостолът на всички българи) и да низвергне друг един (Димитър Общи, известен като Предателя). Четейки изследванията на госпожа Тодорова, аз стигам до подозрението, че и двата образа най-вероятно са сравнително далеч от реалността на историческото битие. И ми е жал за Димитрия, ако и чувството ми към Дякона да не се променя особено. Има една особена асиметрия в човешките възприятия и оценки – великото рядко може да бъде направено още по-велико от вся-

ка следваща оценка, докато низините, до които може да достигне ниското, сякаш са бездънни, и всяка поредна хула, всяко следващо отрицание, комай добавят по още едно измерение към безкрайността на нищожеството. Ей в това, струва ми се, се състои трагикомедията на настоящия български момент, който буквално се опиянява от търсенето и изнамирането на все по- и по-нови измерения на собственото си низвергване.

Наздраве, за празника, и за асиметрията на човешкото възприятие!

• 27-05-2013|Социолог и 1/2

За да сме коректни, все пак би трябвало да отбележим и следния факт. Трудът на Мария Тодорова вече стана повод за полемика у нас. Още през 2011 г. проф. Филип Панайотов написа и публикува (в онлайн изданието „Е-вестник“) едно свое възражение (под надслов „Пантеон без герои? Ето че дойде ред да отричат и Левски“). Ще цитирам тук само тази част, която засяга думи на Левски, цитирани и от Мария Тодорова:

„Авторката нарича дописката на Васил Левски до в. „Свобода“ „един от най-силните му текстове“ (с. 166). „Оригиналната дописка на Левски е изпратена в самия край на 1870 г. или в началото на 1871 г. и след известна редакция и преписване Каравелов отпечатва материала като кореспонденция от „д. Л.“, т. е. от дякон Левски“ (с. 166).

Ако Мария Тодорова си бе направила труда да сравни оригиналната дописка и отпечатания „материал“, щеше да се убеди, че в случая става дума не за „известна редакция и преписване“, а за груба политическа цензура, при която Каравелов зачерква важни мисли и идеи на Апостола, като ги заменя със свои, понякога напълно противоположни. Много странно е как публикациите на тази тема са убягнали от вниманието на авторката, която иначе с похвална педантичност е инвентаризирала почти всичко изречено и написано за Васил Левски.

Автентичният Левски е в оригиналната дописка, а не в отпечатаната, но кой знае защо авторката цитира Каравеловата версия. „Трябва да заговори ножът, мастилото вече не помага – цитира тя уж Левски, но това са думи на Каравелов – в оригинала такъв текст няма. Там е казано друго: „...наместо сълзи, сега леем куршуми“.

„Славяни поляци са турски жандарми, французите са турски инженери, англичани – турски дипломати, казаки некрасовци са турска полиция, германци – турски шпиони, унгарци – братя на турците, чехи – турски музиканти...“ И това според авторката били думи на Левски, но

и тях ги няма в оригиналната дописка. В нея е казано: „...секидневно оплакване е било с кръвави сълзи пред европейските консули. На нашия предрезнал глас никакъв отзив, от никъде за помощ, а напротив, стават учители против нас. Тогава де остава тяхното образование и човечество?“

„На нашето знаме, което ще да бъде забито на Балканския полуостров, трябва да бъдат написани само три думи: свобода и всекиму своето!“ И тези слова според авторката били на Васил Левски. Как е възможно тя да не знае автентичните думи на Апостола: „Ще имаме едно знаме, на което ще пише „свята и чиста република“?!“

Тъкмо тях зачерква Любен Каравелов. Пък и как да не ги зачеркне, когато по това време сръбският крал финансира издаването на „Свобода“ и подобни републикански идеи сигурно са щели силно да го разлютят. Ето подходящ повод за размисъл на тема каква роля са играли и играят чуждите пари в българските работи.“

<http://e-vestnik.bg/12663>

Омахленскостяване на медиите

Автор: Тодор П. Тодоров

Мой приятел наскоро беше назначен в голям информационен сайт. Направиха го редактор в отдел „Култура“ и отговорник за секс новините. Щото в България между секса и културата няма голяма разлика. Това поне е естественият извод. Такава ни е явно културата – секси. Има обаче и нещо друго, което очевидно се възприема безпроблемно, като природна даденост. Това друго поставя редица въпроси. Защо това е така, защо са възможни такива неща? И какво му е естественото на подобно положение? Както казва едно от заглавията на същия сайт: „Помощ, циците ми са огромни!“. Изключителна е мъдростта на родните заглавия. Защото огромни, огромни, ама „помощ“ вика. Този зов важи с пълна сила и за българските медии. Защото им станаха големи атрибутите, а тялото си остава същото. Слабо и недохранено. Това води до загуба на равновесие. Една по-дълбока археология, една хирургия на медийната култура би могла да обясни по-добре такъв страничен ефект. Този текст опитва един такъв разрез, който трябва да открие няколко важни черти на българския медиен характер.

Голямото малко студио

Ето още един казус. Преди няколко дни в студиото на частна телевизия се вихри скандал. Темата е безплодна и глупава, от най-любимите на родната публика. Всички гледат, видеото се разпространява после и в интернет. Участниците в дискусията са познати лица, оказва се дори, че единият бърза за друга телевизия, където ще играе в същото представление, а другият закъснява, защото идва от трети канал, където то вече се е състояло. Този етюд извиква особен образ на телевизионното пространство – едно голямо студио, в което разни лица сноват насам-натам. Или тесен коридор, с много съседни врати (като в евтин хотел), из който лицата все така сноват, влизат от една врата, излизат от друга. Влизат и излизат. Всичко е повторение, нищо не е на живо. Това е особен вид

телевизия. Телевизия на махленската култура. За да се разбере нейния смисъл, трябва да се разбере шифъра на света, към който отправя. Това е малкият свят, в който вирее родната публика. И този свят не е частен проблем на телевизията. Просто там той е най-очевиден. Този свят се е превърнал в етикет, в *bon ton*, единственото приемливо поведение за медиите. Дори там, където има високи претенции, опакована като елитарна журналистика, без това не може да се мине.

Чалга, таблоиди и събеседник по желание

Ето например добрата стара „Всяка неделя“ (Нова Телевизия). Кеворк Кеворкян върши вежди, мимиката му е сложна, напрегната, пръстите на ръцете играят, всичко подсказва интелектуално усилие, опит да се говори интелигентно, „високо“, да се покаже класа, драматизъм (за което помагат и камерите в близък план), да се отиде до границата на възможното. До границата на смисленото. Реториката постоянно маневрира, да не би случайно да се втренчи някъде и да заприлича на „нормално“ говорене. Избягват се тривиалните теми, цел е многоточието, съмнението, отварянето на разговора към подозрителни, недоизказани хоризонти. Дори тази „изпечена“ публицистика обаче съхранява същия механизъм. В интервю с Кеворкян Стефан Данаилов е постоянно убеждаван да остави баналната, злободневна тема за личния си живот с реплики от типа на „Не говорим за това сега“, „Остави го това, това са други неща“ и т. н. В същото време обаче след всяко свое изказване Данаилов бива неусетно връщан към въпросната тема, защото тя е актуална, интересна, защото хората затова са пуснали телевизора. Останалото го знаят. Знае обаче и Кеворкян. И за да не се покаже жълт, защото разбира се е елитарен, уж бяга от темата, но все натам бие, с кратки, но упорити възражения постоянно си я връща обратно. Данаилов опитва едно-друго, но водещият напомня да не се връщат вече към това, не бивало, прави накратко всичко по силите си темата да не се забрави, да не излезе от разговора. Защото и той, водещият, разбира как работи телевизията. Разбира какво е медията в България. Чалга, таблоиди и събеседник по желание. Защото, както споменах в началото, между едното и другото голяма разлика няма.

По махленски се правят и цели телевизии у нас. Като турския. Рецептата е проста: затваряш всичко в едно студио и чакаш да се вкисне до няколко месеца, после го продаваш. И си връщаш парите. Чисти като прани чаршафи. Ако използваш времето на екрана да приемаш и малко

политически клиенти или направо сам основеш някоя партия, толкоз по-добре. В някои случаи телевизията директно се трансформира в партия. Операцията е бърза, лесна и засега няма наказателни последствия. Поне не и в рамките на закона. После лесно се започва друг бизнес на чисто или политическа кариера.

Интересът на медиите формира желанието на публиката. Този интерес има политическо либидо, защото така са сглобени медиите у нас. Той реферира към един микросвят на съвпаденията, където всички се познават, всичко се случва натясно, всичко е видимо и близко. Това е свят на малките имена, на прозвищата, на скандалите на ежедневно, на персоналните обиди. Светът се омахленскостява, става плосък, обозрим, приемлив. Махалата е място на оцеляване, място, което съхранява някакви традиции и култура, опазва ги от голямото село, глобалното, което неминуемо ще ги заличи. Махленският модел е важен за медиите, важен е и за властта. Той произвежда език и съзнание, които работят само в един маломерен свят. Перфектен свят, в който всичко е възможно, но не в хубавия, т. нар. американски смисъл. Когато светът се свие до мащаб, в който всичко става банално, дребно, съседско, познато, тогава нищо няма голямо значение – това е свят на хоризонтална, едноизмерна, циклична семантика. Омахленскостяването има две непосредствени и много важни последствия.

Всичко „пожълтява“

Политиката, социалните, проблеми, човешките отношения – всичко добива вкуса на сапунен сериал, на евтино шоу, на *gossip* (клюки и клюкарска журналистика). Непосредственият резултат от това е свиването на мащабите, редуцирането на всичко до детайла, до дребното, незначителното. Политическата реторика и социалните противоречия заприличват на махленска свада. Това, разбира се, сваля, деградира нивото на обществения живот като цяло. Съзнанието се свива около едnodневни теми, бърбиви сюжети, попада в един малък свят и се върти вътре. Светът става нищожен. Простотата създава илюзия за уют, сигурност, предвидимост. Тази илюзия се усвоява като култура. Култура, която разсейва възприятието на елементарни, банални фрагменти. Останалото остава извън поглед, не се вижда. Това е форма на контрол, на манипулиране на възбразяемостта. Омахленскостяването е ампутация, лишаване на меди-

ите от същностни инструменти на критичното мислене и демократичното общество.

Некомпетентност

Махленската култура мисли на дребно. По тази причина всичко се прави евтино и подръчно. Икономическите препятствия улесняват това упражнение. Така изчезват ресорните журналисти, често един и същи човек покрива нови цици и нов закон, тръбопровод и съвременно изкуство. И така нататък. В някои области липсата е по-осезаема и води до трайни увреждания. Такъв е случаят с международниците, които почти напълно изчезнаха. Проблемът не е само икономически, както изглежда на повърхността. Той, за съжаление, се превръща в начин на мислене, в официална работна дисциплина на българските медии. От един момент ресорните журналисти не са нужни вече културно, информацията се подготвя така, че тя не се нуждае от подобни излишества. Да не говорим, че тези журналисти натоварват бюджета и отварят допълнителни рискове. Защото знанието и компетентността са опасни. А и трудни. Много по-удобно е да се възпитава една журналистика на полуфабрикатите, на казионните въпроси, бързите записи, журналистиката на изпълнителните и амбициозни „момиченца“, на които освен това няма нужда да се плаща много. А и са послушни. И не знаят. Това е широко разпространен феномен и практика на медиите у нас. Младите образовани и мислещи хора, така или иначе подготвени в някаква област, са принудени от своя страна да се адаптират към този модел, ако искат да работят в медии. Както се случи със споменатия ми приятел – получава култура и цици. Или улицата. Много са младите журналисти, на които се налага да работят в области, с които са принудени да се запознават на крак. Да съчетават теч в „Надежда“ с международна изложба и фискален резерв. Провалът се отчита като слабост на характера и липса на професионализъм. Това е вменена некомпетентност. Директният резултат, разбира се, са грешки, незадълбоченост, пропуски и цялостна неадекватност. В махалата всеки говори за всичко. Кой както може. Важно е да е ефектно. Твърде малко са медиите, които се съпротивляват на тази тенденция. Защото когато проблемът е икономически, то той се решава с повече ресурси. Когато е въпрос на култура обаче, изходът не е толкова очевиден. Какъв е дълготрайният ефект? Лишаване от информация, улесняване и подпомагане на цензурата и политическата манипулация,

заблуждаване, редукионизъм, стесняване на съзнанието. И други странични ефекти.

Ето така културата бързо преминава в секс, както чалгата – в политика. Лесно е, в махалата обикновено няма голяма дистанция.

Тодор П. Тодоров (1977) е доктор по философия и преподавател във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски. Автор е на „Приказки за меланхолични деца“ (сборник разкази, Сиела, 2010). Разказът му „Ван Гог в Париж“ е отличен с наградата „Рашко Сугарев“ за най-добър къс разказ.

Коментари (8)

- 30-04-2013|**Детелина Барутчиева**

Super!

- 01-05-2013|**Гост**

Така е, но това е масовката, която се налага от дистанция-добре обмислена и разчетена до подробности стратегия за изтриване на мозъчни гънки в доверчиви наивници.

Бях статист заради парично възнаграждение в „На всеки километър“, и още пет-шест нашенски филма. Дори не си направих труда да ги зяпна поне... Но заради професор Неделчо Милев, Ивайло Знеполски, Владимир Игнатовски-също професори, чиито встъпителни лекции по кинознание или история на това изкуство наедно с анализи на конкретни творби бяха събитие в годините на застоя, ходех в съседни градове да изгледам цялостни портрети на Луис Бунюел, Карлос Саура, Отар Йоселиани, Джоузеф Лоудзи, Тарковски и пр. Е, давах око и на телевизията, но да чуя Бигор за Александър Довженко или Сергей Параджанов, както

и проникновеното слово на проф. Александър Грозев преди прожекция на значими творби от историята на филмовото изкуство. Библиотеките тогава не зееха пустинно празни. Така че, колкото и да прегражда входовете, Съдбата оставя винаги вратички за желаещите да проникват в тайните на битието, а не да търсят оправдание... “Няма трудни, няма лесни времена” - рефрен на песен от филма „О, щастливецо“...

Don Pedro

P. S. Лично за автора на статията: при прожекцията на „Пет вечери“-екранизация по Володин, бяхме трима в студийно кино на провинциален град...Каква тълпа, а?..

- 05-05-2013|**германката** – Омахленскостяване на медиите

Браво на автора!

Преди години, когато бяхме млади и си разправяхме вицове, имаше един такъв: В едно купе пътуват четирима мъже и си приказват само за мадами, секс, мадами. Накрая един казва: „Абе, стига сме говорили само за е..., хайде да си поговорим за култура!“ . „Става“, отвръща друг и започва; Веднъж, таковах една поетеса, амаа голяма работа, ви казвам!“

Нека първо да се посмеем и тогава да помислим каква е поуката от този виц и какво казва за нашата нароодоосихология. Аз лично нямам големи надежди и смятам вируса на опростачването за силно устойчив.

- 05-05-2013|**Точно така!** – браво!

Поздравления Тодор, за хубавата и компетентна статия! Точно така стоят нещата в медиите! Тъжно, жалко, долно и мизерно... право в целта. Особено последния абзац стреля в 10-ката!

медии няма, журанлистика няма... всичко е както казваш – чалга, секс и пари...

- 05-05-2013|**ivo berov**

„Омахленчване“

е доброто заглавие

- 08-05-2013|**Георги Г.** – Само Кеворкян ли? Ами по-дребните?

„Благородният милее за добродетелта, малкият човек милее за земята?

Конфуций, Беседи, 4.11.

- 14-05-2013|**George**

Написаното за Кеворкян ми се струва малко „на парче“...

Той беше един от малкото, които при първите протести, където имаше окървавени глави, зададе смислен въпрос: „От къде дойде камъкът?“ Полицията не хвърля камъни.

Аз му се възхищавам за този въпрос. И това (но не само) го изважда от общия куп.

- 28-07-2013|**Валентина Минчева**

Точна диагностика, верни изводи! По-добре не омже да се каже. Браво, Тодоров! Защото съм в ресорната журналистика и знам цената на оцеляването ѝ.

Надежда Манделщам (1899—1980)

Автор: Йосиф Бродски

От осемдесет и едната години от живота си, Надежда Манделщам прекара деветнадесет като съпруга на най-големия руски поет от този век, Осип Манделщам, и четиридесет и две като негова вдовица. Останалото е детство и младост. Сред образованите кръгове, особено онези на литераторите, да бъдеш вдовица на някой велик човек е нещо достатъчно за създаване на идентичност. Това е особено валидно за Русия, където през тридесетте и четиридесетте години режимът произвеждаше писателски вдовици с такава ефективност, че в средата на шестдесетте от тях имаше достатъчно, за да си създадат собствен професионален съюз.

„Надя е най-щастливата вдовица“, обичаше да казва Ана Ахматова, имайки пред вид всеобщото признание, отдавано на Осип Манделщам някъде по онова време. Смисълът на тази забележка беше съсредоточен, разбира се, върху нейния колега-поет, и макар и да имаше право, това беше гледище отвън. По времето, когато това признание започна да се появява, госпожа Манделщам беше вече в шестдесетте си години, здравето ѝ изключително разклатено, а средствата ѝ – оскъдни. Освен това, въпреки универсалността на това признание, то не включваше онази легендарна „една шеста от света“, тоест самата Русия. Зад гърба ѝ се намираха две десетилетия на вдовство, изключителни лишения, Великата (забравяйки всякакви лични загуби) война, както и ежедневния страх, че може да бъде сграбчена от агентите на държавна сигурност като жена на враг на народа. С изключение на смъртта, всичко, което би могло да последва, би означавало единствено чисто облекчение.

Срещнах я за първи път именно тогава, през зимата на 1962, в град Псков, където заедно с няколко приятели бях отишъл, за да разгледам местните църкви (най-изящните, по мое мнение, в цялата империя). След като узна за намеренията ни, Ана Ахматова ни предложи да посетим Надежда Манделщам, която преподаваше английски в местния пе-

дагогически институт, и да ѝ предадем няколко книги. Това беше първия път, в който чувах името ѝ: дотогава не бях знаел, че тя съществува.

Манделщам живееше в малък комунален апартамент, състоящ се от две стаи. Първата стая беше заета от някаква жена, чието име, по ирония, беше Нецветаева, а втората беше на госпожа Манделщам. Беше осем квадратни метра, размерът на средноголяма американска тоалетна. По-голямата част от пространството беше заета от двойно чугунено легло; имаше също два плетени стола, гардеробче с малко огледало, както и универсална масичка, по която се виждаха чинии с остатъци от вечерята, а до тях – отворен екземпляр от *Таралежът и лисицата* от Исаия Бърлин. Присъствието на тази книжка с яркочервени корици в малката килия, както и фактът, че тя не я е скрила под възглавницата си при звука на звънеца означаваше точно това: началото на едно облекчение.

Книгата, както се оказа, ѝ била изпратена от Ахматова, която в продължение на почти половин век беше си останала най-близката приятелка на семейство Манделщам: отначало и на двамата, а по-късна само на Надежда. Самата тя вдовица на два пъти (първият ѝ съпруг, Николай Гумилов, е разстрелян през 1921 от ЧК – моминското име на КГБ; вторият, историкът на изкуството Николай Пунин, умира в концентрационен лагер, принадлежащ на същата институция), Ахматова помага на Надежда Манделщам по всеки възможен начин, а през военните години буквално спасява живота ѝ, като я прехвърля нелегално в Ташкент, където са евакуирани някои от писателите, и споделя с нея дневните си хранителни дажби. Дори и с двама съпрузи, убити от режима, и със син, чезнеш из лагерите (в продължение на шестнадесет години, ако не се лъжа), Ахматова все пак е малко по-добре от Надежда Манделщам, дори и само поради това, че е призната, ако и неохотно, като писателка, което ѝ позволява да живее в Ленинград и Москва. За жената на един враг на народа, големите градове просто са недостъпни.

В продължение на десетки години тази жена се намира в бягство, прескачайки между задните дворове и провинциалните градчета на голямата империя, настанявайки се на ново място само за да побегне при първия признак на опасност. Тя е дребна жена, крехко сложена, и в хода на годините се смалява все повече и повече, сякаш опитвайки да се превърне в нещо безтегловно; нещо, което лесно може да се скрие в моментите на бягство. По същия начин, тя няма почти никакви притежания; никаква покъщнина, никакви обекти на изкуството, никаква

библиотека. Книгите, дори и чуждестранните, никога не се задържат за дълго в ръцете ѝ: след като са прочетени или само прегледани, те минават в нечий други ръце – точно както си е редно при книгите. В годините на най-голямото ѝ благосъстояние, в края на шестдесетте и началото на седемдесетте, най-скъпата вещ в апартамента ѝ в предградията на Москва беше един часовник с кукувичка на стената в кухнята. Крадецът би останал разочарован тук; същото се отнася и за хората, разполагащи със заповед за обиск.

В онези „състоятелни“ години, следващи публикуването на Запада на двата тома с нейни спомени¹, онази кухня се превърна в обект на истински поклонения. Почти всяка втора вечер всичко, което беше оцеляло или тепърва навлизаше в живота в пост-сталинската ера в Русия, се събираше около дългата дървена маса, която беше десет пъти по-голяма от малката масичка в Псков. Изглеждаше почти така, сякаш тя се опитва да компенсира десетилетията живот на парий. Съмнявам се обаче, че го е правела, и по някакъв начин си я спомням по-добре в онази малка стая в Псков, или седнала на ръба на дивана в апартамента на Ахматова в Ленинград, където от време на време пристигаше нелегално от Псков, или появяваща се от дълбините на апартамента на Шкловски в Москва, където беше отседнала преди да си намери собствено място. Може би си спомням всичко това по-ясно защото по такива места тя се намираще по-скоро в своя собствен елемент на бездомник и беглец, „приятелят-просяк“, както Осип Манделщам я нарича в едно от стихотворенията си, и каквато си остана до края на живота си.

Има нещо силно смайващо в осъзнаването, че тя е започнала да пише онези два тома на шестдесет и три години. В семейство Манделщам Осип е бил писателят, тя не. Ако е писала нещо преди онези два тома, то само писма до приятели или молби до Върховния съд. Нито пък случаят ѝ е на човек, който възкресява един дълъг и изпълнен със събития живот в спокойствието на пенсионната възраст. Защото нейните шестдесет и три години не бяха точно нормални. Не случайно в съветския наказателен кодекс има параграф, според който една година престой в определени лагери се брои за три. Според този признак животите на множество руснаци от този век започват да наподобяват по дължина

1 Преведени като *Надежда напук на надеждата* и *Напуснатата надежда* (и двете публикувани от издателство „Atheneum“, през 1970 и 1973, в превод на Макс Хейуърд).

приблизително онези на библейските патриарси. С които тя има още нещо общо: предаността към идеята за справедливостта.

И все пак не само предаността към справедливостта е нещото, което я кара да седне и на шестдесет и пет годишна възраст да използва времето си за почивка, за да пише онези книги. Онова, което ги довежда на бял свят е осъзнаването, на първо място, на същия онзи процес, който веднъж преди това вече се е случвал в историята на руската литература. Имам пред вид появата на великата руска проза през втората половина на деветнадесети век. Тази проза, която се появява сякаш отникъде, е на практика просто продължение на руската поезия от деветнадесети век. Тя задава тона за цялото следващо писане на руски език, и най-добрите творби на руската белетристика могат да бъдат разглеждани като далечно ехо и прецизна доразработка на психологическата и лексикална изтънченост, демонстрирана от руската поезия от първата четвърт на онзи век. „По-голямата част от характеристиките на Достоевски“, обичаше да повтаря Ана Ахматова, „са достигнали определена възраст герои на Пушкин, Онегиновци и така нататък“.

Поезията винаги предхожда прозата, така го прави и в живота на Надежда Манделщам, при това по много и различни начини. И като писателка, и като личност, тя е създание на двама поети, с които животът ѝ е неразривно свързан: Осип Манделщам и Ана Ахматова. И то не само защото първият е бил неин съпруг, а втората – приятел до живот. В края на краищата, четиридесет години на вдовство биха могли да затъмнят и най-щастливите спомени (а в случая с този брак те са малко и силно отдалечени едни от други, дори и само защото той съвпада с годините на икономическо разрушение на страната, причинено от революцията, гражданската война и първите петилетки). Освен това, имало е и години, в които тя изобщо не е виждала Ахматова, а писмата са последното нещо, в което човек би могъл да си позволи някаква откровеност. Хартията, общо взето, е нещо опасно. Онова, което засилва връзките в този брак и това приятелство, е една техническа подробност: необходимостта да се помнят наизуст нещата, които не могат да се доверят на хартията, тоест стиховете на двамата автори.

Вършейки това, в онази „пред-гутенбергова епоха“, по думите на Ахматова, Надежда Манделщам със сигурност не е сама. Но повтарянето ден и нощ на думите на мъртвия съпруг без съмнение е свързано не само с тяхното все по- и по-дълбоко разбиране, а и с възкресяването на

собствения му глас, на интонациите, характерни единствено за него, с мимолетното усещане за възстановяване на присъствието му, с разбирането, че той е спазил своята част от онази договорка за „и в добро, и в лошо“, особено нейната втора част. Същото се отнася и за стиховете на често отсъстващата физически Ахматова, защото, веднъж поставен в движение, този механизъм на запамятаването не може да бъде спрял. Същото се отнася и за други автори, за определени идеи, за етически принципи – за всичко, което няма как да оцелее другояче.

И постепенно тези неща започват да се срастват с нея. Ако има някакъв заместител на любовта, това е паметта. Да се запомня, в този смисъл, означава да се възстановява интимността. Постепенно очертаванията на онези поети започват да се превръщат в нейна мисловност, стават нейна идентичност. Те ѝ предоставят не само наблюдателна плоскост или зрителен ъгъл; много по-важно, те се превръщат в нейна лингвистична норма. И така, когато започва да пише собствените си книги, тя няма друг избор освен да оразмерява – по това време вече несъзнателно, инстинктивно – изреченията си според техните. Яснотата и безпощадността на нейните страници, ако и отразяващи характера на собствената ѝ мисъл, са и неизбежно следствие от поезията, която е оформяла тази мисъл. Както в съдържанието, така и в стила си, книгите ѝ не са нищо друго освен послепис към онази върховна версия на езика, която поезията е в същността си, и която се превръща в нейна плът, чрез наизустяването на строфите на съпруга ѝ.

За да заемем фразата на В. Х. Огдън, великата поезия я е „наранила“ към прозата. Тя наистина го е направила, защото наследството на онези двама поети би могло да бъде доразвито и продължено единствено в проза. В поезията те биха могли да бъдат следвани само от епигони. Кое то се и случва. С други думи, прозата на Надежда Манделщам е единственото налично средство на самия език, за да избегне той стагнацията си. По същия начин, това е единственото средство, достъпно за психиката, оформена от използването на езика, предоставено от онзи поет. Книгите ѝ, следователно, са не толкова мемоари или ръководства за животите на двама велики поети, колкото и великолепно те да изпълняват тази функция; тези книги проявяват съвестта на нацията. Или поне на онази нейна част, която успява да се добере до екземпляр.

Едва ли е за учудване тогава, че това проявяване приключва с осъждане на системата. Двата тома на госпожа Манделщам действително

са един вид Ден на страшния съд за нейната епоха и литература – една присъда, издадена толкова по-справедливо, тъй като това беше епохата, предприела изграждането на рая на земята. Още по-малко за учудване е, че тези тонове, особено вторият от тях, не се харесваха от която и да било страна на кремълската стена. И властите, трябва да призная, бяха по-честни в реакцията си, отколкото беше интелигенцията: те просто превърнаха притежанието на тези книги в престъпление, наказуемо от закона. Що се отнася до интелигенцията, особено в Москва, тя се отдаде на реално възмущение по повод обвиненията на Надежда Манделщам срещу мнозина от нейните знатни – или не чак толкова – членове, в буквално сътрудничество с режима, и човешкият наплив към нейната кухня намаля значително.

Имаше отворени и полуотворени писма, възмутени решения да не ѝ се подава ръка; приятелства и бракове се разтурваха заради това дали тя има право или не, да счита тази или онази персона за информатор. Известен дисидент обяви, помахвайки с брада: „тя се изсра върху цялото ни поколение“; други се втурнаха към дачите си и се заключиха в тях, за да пишат анти-мемоари. Това беше вече началото на седемдесетте, а седем години по-късно същите тези хора щяха отново да бъдат раздвоени по повод отношението на Солженицин към евреите.

Има нещо в съзнанието на литераторите, което не може да понася представата за нечий морален авторитет. Те са склонни да се преклонят пред съществуването на някакъв Първи партиен секретар или Фюрер, като пред необходимо зло, но страстно биха се противопоставяли на един пророк. Това най-вероятно е така, защото да ти кажат, че си роб, е по-малко обезсърчаващо, отколкото да узнаеш, че си морална нула. В края на краищата, падналото куче не бива да се рита. Но пророкът рита падналото куче не за да го довърши, а за да го изправи обратно на крака. Съпротивата срещу тези ритници, поставянето под въпрос на твърденията и обвиненията на един писател, идва не от желанието за търсене на истината, а от интелектуалното самодоволство на робството. Толкова по-зле за литераторите, когато авторитетът е не само морален, но и културен – както беше в случая с Надежда Манделщам.

Бих искал тук да се впусна и още една крачка по-нататък. Взета сама по себе си, реалността не струва пукната стотинка. Само възприятието въздига реалността до нивото на значението. А сред възприятията съществува йерархия (същото се отнася и за значението), като ония,

които са придобити чрез най-изтънчените и чувствителни призми, се намират на върха. Изтънчеността и чувствителността пък се придават на една такава призма от единствения източник на тяхната наличност – от културата, от цивилизацията, чието главно средство е езика. Оценката на реалността, направена през една подобна призма – чието придобиване е целта на целия вид – следователно е най-точната, може би дори най-справедливата. (Викове, „Нечестно!“ или „Елитист!“, които може да последват такава оценка от страна на – именно – местните [интелектуални] лагери, трябва да бъдат оставени без внимание, защото културата е „елитистка“ по дефиниция, а прилагането на демократични принципи в сферата на познанието води до приравняването на мъдростта с идиотщината.

Именно притежанието на една такава призма, която ѝ е предоставена от най-добрата руска поезия от двадесети век, а не уникалността на нейната мъка, е нещото, което прави твърденията на Надежда Манделщам относно нейната частица реалност необорими. Отвратителна заблуда е разбирането, че страданието води до голямо изкуство. Страданието заслепява, оглушава, съсипва, а често и убива. Осип Манделщам беше велик поет *пред*революцията. Такава беше и Ана Ахматова, и Марина Цветаева. Те биха станали онова, което са станали, дори и ако никое от историческите събития, които сполетяха Русия през този век, не би се случило: защото те бяха *одарени*. Принципно погледнато, талантът не се нуждае от историята.

Дали Надежда Манделщам би станала онова, което е станала, ако не би имало революцията и всичко, което я последва? Вероятно не, защото тя среща бъдещия си съпруг през 1919. Но самият въпрос е без значение; той ни води в неясните области на закона за вероятността и на историческия детерминизъм. В края на краищата, тя стана онова, което е, не благодарение на онова, което се случи в Русия през този век, а по-скоро въпреки него. Пръстът на някой казуист¹ със сигурност ще посочи, че от гледна точка на историческия детерминизъм „въпреки него“ е синонимно на „поради него“. Толкова значи за историческия детерминизъм, ако той започне да се грижи чак толкова за семантиката на някакво си човешко „въпреки“.

1 Дребнав изследовател на морални проблеми. Бел. пр.

Но пък по добра причина. Защото една крехка жена на шестдесет и пет години се оказва в състояние да забави, ако ли не и преобърне, в дългосрочен план, културното разпадане на цялата нация. Нейните мемоари са нещо повече от свидетелство за времената ѝ; те са поглед към историята в светлината на съвестта и културата. В тази светлина историята се присвива, а индивидът осъзнава своя избор – между търсенето на източника на тази светлина и извършване на антропологическо престъпление срещу самия себе си.

Тя не е искала да изглежда толкова величествена, нито пък просто се е опитвала да разчисти сметките си със системата. За нея това беше нещо лично – въпрос на нейния темперамент, нейната идентичност и онова, което е оформило тази идентичност. Както се оказва, нейната идентичност е била оформена от културата, от нейните най-добри продукти: от стихотворенията на нейния съпруг. Именно те, а не неговата памет, тя се опитва да запази живи. Именно на тях, а не на него, тя е била вдовица в продължение на четиридесет и две години. Разбира се, тя го е обичала, но самата любов е една от най-елитарните страсти. Тя придобива своята стереоскопична субстанция и перспектива само в контекста на културата, защото заема повече място в мисълта, отколкото в леглото. Извън този мизансцен тя се превръща в едноизмерно претъркване. Надежда е вдовица на културата, и аз смятам, че тя е обичала съпруга си повече в края, отколкото в деня, в който те са се срещнали. Това може би е причината, поради която читателите на нейните книги ги намират толкова натрапчиви. Именно поради това, и понеже статусът на модерния свят пред лицето на цивилизацията също може да бъде определен като вдовство.

Ако ѝ е липсвало нещо, то това е смирение. В това отношение тя е напълно различна от нейните двама поети. Но пък те са имали изкуството си, и качеството на техните постижения им е предоставило достатъчно задоволство, за да могат да си позволят, или поне да се преструват, че са скромни. Тя беше ужасно своеволна, категорична, обидчива, намусена, идиосинкратична; много от идеите ѝ бяха наполовина скроени или развити въз основа на неща, които е чувала. Накратко, у нея имаше голяма доза женско началничество, което едва ли е изненадващо, като се има пред вид ръста на фигурите, с които тя се разплащаше в реалността, а после във въображението си. В края на краищата, нетолерантността ѝ прогони много хора, но това беше съвсем наред за нея, защото тя започ-

ваше да се уморява от ласкателства, от това да бъде харесвана от хора като Робърт Макнамара и Уили Фишер (истинското име на полковник Рудолф Абел). Всичко, което искаше, беше да умре в леглото си и, в определен смисъл, тя очакваше смъртта си, защото „там горе отново ще бъде с Осип“. „Не“, отговори Ахматова, когато чу това, „Тук грешиш. Там горе вече аз ще съм онази, която ще е заедно с Осип“.

Желанието ѝ се сбъдна и тя почина в леглото си. Това не е дреболия за руския от нейното поколение. Без съмнение ще се появят и такива, които ще се развикат, че тя е разбрала погрешно епохата си, че е останала зад влака на историята, носещ се към бъдещето. Е, като почти всеки друг руснак от нейното поколение, тя беше научила прекалено добре, че онзи влак стига само до концентрационния лагер или до газовата камера. Имала е късмет, че го е пропуснала, а ние имаме късмет, че ни е разказала за неговия маршрут. Видях я за последен път на 30 май 1972, в онази нейна кухня, в Москва. Беше късен следобед и тя седеше, пушейки, в дълбоката сянка, хвърляна от шкафа върху стената. Сянката беше толкова дълбока, че единствените неща, които можеха да се различат, бяха слабото примигване на цигарата и двете пронизващи очи. Останалото – дребното и повехнало тяло под шала, ръцете, овала на пепелявото лице, сивата коса – всичко това беше погълнато от тъмнината. Тя изглеждаше като останките на гигантски огън, като малък кехлибар, който пари, ако бъде докоснат.

март 1981

Източник

Йосиф Бродски е руски и американски поет, носител на Нобеловата награда за литература за 1987.

70 години война на интерпретациите

Автор: Стилиян Йотов

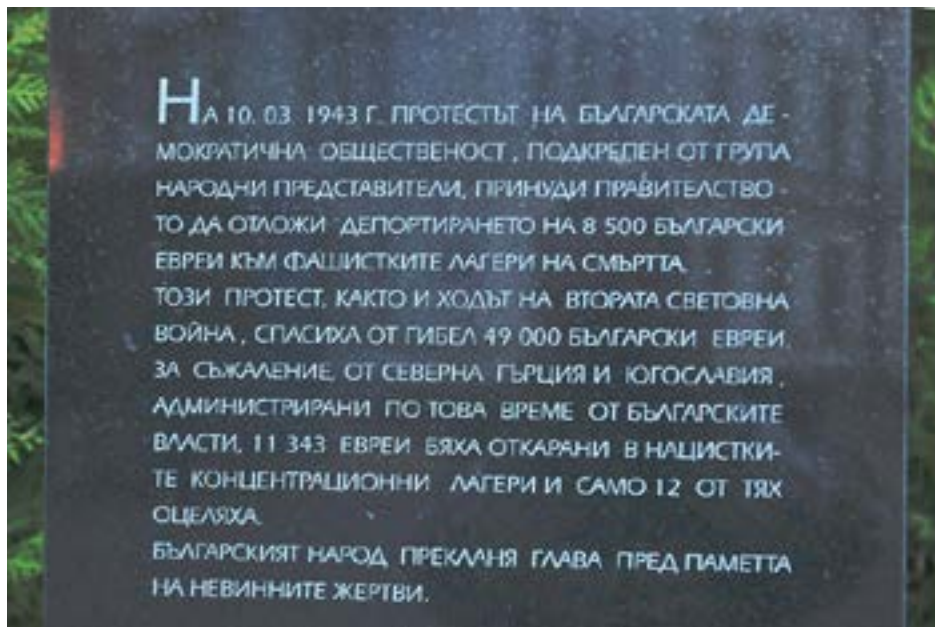
На 10 март тази година в София бе поставена и тържествено открита паметна плоча във връзка със 70-годишнината от „спасяването на българските евреи“, но и в „памет на жертвите на Холокоста“, доколкото България отбелязва този ден не на 27 януари, както е в повечето страни, зачитащи това събитие¹. С почуда установих, че този мемориален знак е застанал на мястото и отпратил на склад по-стария, тържествено поставен – по спомени на човек от „Шалом“ – във връзка с 50 годишнината, а според други публикации – през 1999 г.² В материален план е налице буквален ъпгрейд: „камъчето“ (по думите на администратор в Столична община) се е превърнало в лъскав черен куб, този път надписът е издигнат на пиедестал дотолкова, че да не го препикават обичайните за българската градска среда скитащи кучета и по всяка вероятност монументално-мемориалната инсталация е по-подходяща за поставяне на венци и цветя. Но не само това. Самият текст също е коригиран, при това не само граматически. За изминалото време забележителната дата е станала друга; явно нечий спомени са се опреснили или тълкувателите са реконструирали по-прецизно пиковия момент в един дълъг и заплетен процес. Същевременно някогашната „общественост“ е станала „демократична“, онези „депутати“ са придобили плътност и са се превърнали в „група“. Дотук – съгласно *Категории* на Аристотел – имаме промяна не само във времето, но и по отношение на дейците; прекатегоризирането на миналото не свършва обаче дотук. Славният протест вече не се вписва в „обрата“ на военните действия, а само в „хода“ на Втората

1 http://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_Memorial_Days

2 Данова, Н., „България и холокостът: състояние на проучване на проблема и задачи, в: www.bghelsinki.org/bg/ovektiv/nadia-danova/2012-12/blgariya-i-holocostt-sstoyanie-na-prouchvane-na-problema-izadachi/. От там заимствам стария текст. Същият може да се открие в сборника: Колева, Д. Грозев, К., (съст.) *История, митология, политика*, И-во на СУ, София 2010, с. 505, или на английски в: Ofer, D., „Tormented Memories: The Individual and the Collective“, *Israel Studies*, vol. 9 (3) 2004, 137-156, 148.

световна; явно за тези години и битката при Сталинград е избледняла съвсем. (Нищо чудно, че и коригиращата програма на компютъра ми подсказва да разделя фразата на „Сталин“ и „град“.) Оказва се също, че българските евреи са спасени не от „смърт“, а от „гибел“, което превръща паметника в сфинкс, а посланието му в нерешима загадка: Имайки предвид смъртта, дали са били спасени „само“ от гибел или пък „и“ от гибел? Или акцентът върху „гибел“ е елемент от гордостта на народните будители, които не желаят да говорят за изстреблението с чуждици като „холокост“ или „шоа“?¹ Затова пък далеч по-ясна става съдбата в новия надпис на спасените евреи. Те вече не са „изпратени“, а „откарани“, което е безспорно пак в синхрон с категориите на Аристотел, свързани този път със залога на описваното действие и с генералната концепция за „недадените“, позната ни впрочем още от Балканджи Йово. Може би най-забележителното за един случаен и паметлив наблюдател е, че за петнайсет-двайсет години и жертвите са намалели... също с 20; вече са 11343. Паралелно на това броене е и другото – на транзитни визи, с които тогавашни български дипломати са помогнали на чужди граждани с еврейски произход да се спасят. От ДА „Архиви“ споменаха за 10 хиляди, Президентът ги уточни в Париж на 15 хиляди, а кметството в Пловдив ги закръгли на 20 хиляди. Промяната в резултата само показва, че мащът ще се решава извън редовното време и по всяка вероятност с дупзи. Накрая, сменено е и началното място на депортацията; това не се е случило в „Егейска Тракия и Вардарска Македония“, а в „Северна Гърция и Югославия, администрирани по това време от българските власти“. В кой свят живеем? Защо когато „архивите говорят“ и ДА „Архиви“ издава през 2011 г. сборник *Българското управление във Вардарска Македония (1941-44)*, две години по-късно каменната идеология твърди друго? Следва ли от това, че цар Борис III не е „Обединител“, а – по стара византийска традиция – „Най-висш администратор“? Кога българските туристически фирми ще престанат да возят към Солун и Цариброд и ще открият новите светове на Тесалоники и Димитровград?

1 Навярно в името на някаква кабастика в Декларацията на НС (ДВ 2013, бр. 27) спасените са „повече от 48 000“, на паметника – и в двете версии – „49 000“. Факт е, че между двете количества няма противоречие, но все пак по 999 начина.

Сменената плоча ми дава повод да обобщя мисли, които ме мъчат отдавна.

1. За гостите и съседите.

България спаси безспорно... своите роми. При това не само в старите, но и в новите земи. Навсякъде, където нацистите управляваха или бяха завоювали територии, те прочистваха населението не само от евреи, но и от роми. Разбира се, не със същата интензивност, нито със същата крайна цел. Но към изстребителната политика се включиха и сателитните режими, дори този във Франция. Румънците прочистиха новопридобитите от СССР земи, но не и старите; Унгария постъпи по същия начин, но нещо повече – запази възможността нейни роми да продължат да служат в армията ѝ, или да заемат освободени от депортираните евреи работни позиции. Сред тази група изпъква безспорно усташката политика, която надмина дори германските очаквания.¹ На този фон България – една сателитна държава – не погуби, нито интернира свои съграждани с ромски произход.² Защо?

1 <http://de.wikipedia.org/wiki/Porajmos>

2 Сцената с разстрела на ромски крадци от български войници навярно е най-грубото преиначаване на историята във филма „Трето полувреме“.

Преди всичко, в българската история липсват данни за някаква дискриминативна традиция или за актуалност през 40-те години на XX в. на позицията против ромите, на „анти-цигански“ нагласи, но също: никой не поиска това от нея. Трудно ми е да си помисля какво би се случило, ако Хитлер беше поставил и такова условие. Но и как би могъл, след като е лесно да види, че няма друга страна в Европа, където ромското население да присъства в такава висока степен както в Стара България – 4-5 % и в Нова (най-вече в Македония) – около 3 %. Това би значело например всяка група с големина на училищна паралелка да открие своята жертва и да я достави за експедиция в Третия райх!

Дали обаче проблемът е само в размера? Никак не ми е трудно да си представя, че едно друго, хипотетично желание на Хитлер би разпалило депортационни балкански страсти. Само година след 40-годишнината от спасението на българските евреи на българските турци бяха сменени имената и това се нарече „възродителен процес“, а пет години по-късно се случи чудовищното им изселване и прокуждане, и обществеността го прие единодушно като „голямата екскурзия“. Много по-рано, само петилетка след спасението от 1943 г. 85 % от българските евреи избират на ново старата си родина, отказват се не само от сигурността, която имат при спасителите си, но и от „земния рай“. Останалите 15 % се прощават с независимостта на социалните и културните си институти, а на спасителите е предоставено не само да стопанисват, но и да се разпореждат с изоставената от едните и от другите собственост.

Тези факти са добре известни. Те обаче дават правото на тезата: Отпращането у дома действа разтоварващо и оневиняващо. Именно тази нагласа затъпи моралните чувства спрямо покъртителните картини на напускащите ни презглава сънародници през 90-те години на XX в. Тя мотивира и днес държави като Франция да връщат по домовете им „гостуващите“ роми от България и Румъния. Естествено, че има разлика в статуса на малцинства и той се вижда дори в типична имигрантска държава като САЩ. Тамошните индианци, макар и немного на брой, се ползват с неимоверни привилегии в сравнение с многобройните африкански или азиатски заселници, първите от които на всичко отгоре нито са дошли доброволно, нито може да бъдат обратно засети в някакви национални лехи или градини, от които са били изкоренени. На този фон само бежанците се ползват с (почти) безусловни права на убежище. При останалите всеобщото право за свобода на придвижване съответ-

ства на насрещни задължения, които са определени чрез редица условия. Ето защо гостите не биват отпращани „на майната им“, а у дома, в родината или... „в татковината им“. Затова пък всеки път когато някой Саркози – примерно Никола, натири обратно нежелани гости, друг Саркози – примерно Рудолф (председателят на Културното обединение на ромите в Австрия) ще реагира остро, че това е форма на дискриминация, още повече, че в случаите през XXI в. става дума за граждани на ЕС.

Макар и морално съмнителна, първата теза изглежда търпима, тя обаче среща пределите на своята немислима универсалност. Евреите „преди Израел“ и ромите изобщо не могат да бъдат отпратени обратно у дома. Затова пък тази невъзможност може да бъде надцакана от друга нагласа, свързана с друга теза. Тази нагласа е мотивирана от страх от съседска заплахата. Всяко разгръщане на сборник с архивни свидетелства разкрива изумлението на националсоциалистическите политици и администратори до каква степен българското съзнание не е дораснало, не схваща заплахата от еврейството, при това, че не става дума задължително за ционистки заговор, или грабеж, а чисто и просто за опасност от зараза, изискваща спешни хигиенизационни мерки. Този латентен страх от традиционния съсед-враг бе събуден и в края на социализма – нищо че Турция е съседът, с който България е водила най-малко горещи войни през XX в. След края му и със срина на социалните институции заплахата се пренесе върху вътрешния враг, който е сякаш „чуждо тяло“, смучещо наготово от здравата тъкан, от което не можеш да се отървеш и ти остава тихата радост, когато се разнесе и споходи и други.¹

Добре, но ако си достатъчно добър играч и си гарантираш неутралитет, не престава ли с това и съседът да изглежда враг? В края на 30-те години на XX в. България сякаш постига това. Но се появява друг мотив, не по-слаб от заплахата – този на изкушението.

2. На пост край керкапорта – лека и добре платена работа.

За съжаление, неутралитетът също има цена. Но в повечето случаи представлява и неудържима позиция. Същото, както добре се знае, се случва и с България; на 1 март 1941 г. тя се присъединява към Оста и германските войски пристигат. Целта, също както е известно, е удар срещу Гърция, за да се попречи на откриването на друг фронт преди нападе-

1 Колко страшен може да се окаже „съседът“ показва Ф. Кафка в едноименния си разказ от 1917 г., публикуван през 1931 г.

нието на СССР. За изненада на Хитлер, Югославия се отказва от приятелството и се оказва допълнителна пречка в плана „Марита“. На България се налага да направи избор и тя решава да пропусне германските дивизии не само на юг, но и на северозапад. Ето как Югославия е сразена от много страни, с участието не само на немски, но и на австрийски, италиански, унгарски, румънски и хърватски войски. С изключение на Румъния, всички участници си „отчупват“ по парче. Такова се пада и на България. Само защото е отворила една порта. Подобна на онази „жеркапорта“, през която според Стефан Цвайг еничарите нахлули фатално в Константинопол¹. Онази вратичка през 1453 г. била останала незатворена, другата, през 1941 г., българските власти отворили сами. До сега не мога да открия сходно действие през Втората световна война. Държави и народи се бият или не се бият, някой обаче си мисли, че след като е изпълнил само портиерска роля, има правото да живее със спокойна съвест и да казва: „че какво толкова съм направил?“ След което да приеме и сребърниците... Разбира се, скоро компромисът се оказва наклонена плоскост. Лека-полека кротка България се оказва във война на три океана: не само с Гърция и Югославия, но с Чехия, със САЩ и Великобритания, с Южноафриканския съюз, Никарагуа, Гватемала, Нова Зеландия, както и в дипломатически развод с Иран и Мексико.

Знам, че евентуалната съпротива срещу Германия би имала ужасна и кървава цена. Все едно, дали щеше да забави с още малко удара на изток и да приближи сблъсъка на Хитлеровата армия с цар Зима.² Има и още нещо. „Балканският поход“ на Хитлер е последният блитцкриг, с него приключва ревизионистката и идва редът на тоталната война. А именно в тоталната война лъсва истинското лице на националсоциализма – пълното унищожаване на болшевизма и евреите. Заради неочакваното разрастване на партизанското движение на Балканите обаче разкриването на тази същност става и по-рано. Безмилостното избиване на заложници от Вермахта, не само от SS, започва в Югославия и в Гърция! В Сърбия – 100 за всеки убит и 50 за всеки ранен немски войник. Само за няколко седмици са разстреляни 31000 души. Паралелно на това войната

1 Цвайг, Ст., „Падането на Византия“ от *Звездни мигове на човечеството* (прев. от нем. Маргарита Дилова), в: *Избрани творби* т. 4, Народна култура, София 1989, 239–262.

2 Така смята Ханс-Улрих Велер по отношение на отложеното начало на плана „Барбароса“. Вж. Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 4: *Vom Beginn des ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*, C. H. Beck Verlag, München 2003.

с партизаните става претекст за прочистването на евреите. Съобщението до Берлин от средата на 1942 г. „*Serbien ist judenfrei*“ събдва най-съкровения сън на Хитлер¹. Изобщо не бих искал българското население да бъде лакмусът за проявлението на нацистката същност. Но слепи ли са били тогавашните български управници, армейски и полицейски началници, чиновници и интелектуалци, за да не видят какво става не къде да е, а непосредствено зад границата? Че по аналогия животът на евреите в обединена България струва смъртта на 600 свръхчовека, респективно 1200 тевтонски рани. Или не са били слепи, но пък са били заслепени?

Така или иначе, ако се опитаме да се поставим на мястото на съседите си, каква е стойността на твърдението, че ставало дума само за портителство, както се казва: „лека и добре платена работа“? Няма ли поне да възкликнем: Това не значи почтена! Но за какво е честта, когато се падат толкова облаги? България събдва мечтите си, в Новия ред се оказва играч, който е ударил джакпота без дори да рискува. Затова на помощ идват оправданията чрез заслугите. Може да не сме заслужили сега „обединението“ чрез оръжие, но достатъчно други откоleshни заслуги имаме, както по правото на силата, така и по силата на правото.

Тази логика на малкото действие, почти бездействие, от което произтичат големи облаги, е сякаш част и от най-новата ни история. През юни 1999 г. българското правителство (заедно с унгарското) не отвори коридор на руската авиация в подкрепа на десанта, проникнал на летището в Прищина от Босна и Херцеговина. Не че попречи особено, защото маршрутите над Румъния, през Гърция и Македония се оказаха отворени. Но жестът, определено, бе възнаграден. За съжаление, мотивите трудно могат да излязат наяве; все пак с течение на времето позицията от лятото на 99-та изглежда оправдана, доколкото не доведе до накаляване на напрежението. Но толкова ли положителен е знакът на затворената българска граница пред албанските бежанци, търсещи спасение от Косово, чийто образ по *CNN* български политолог сравняваше с „екзодус“? Може ли минимализмът на участието да бъде норма? Без значение дали възпира опити за политически реваншизъм или е форма на несъпричастност в беда? Колкото доставката на походни кухни и

1 Относно времето вж. Conze, E., Frei, N., Hayes, P., Zimmermann, M., *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der BRD*. Karl Blessing Verlag, München 2010, 242. Това дава отговор защо на конференцията Ванзее Сърбия не присъства като прочистена.

сглобяеми колиби и да беше в полза на косоварите, тя нито ги приюти като бежанци, нито разтовари македонците от прякото бреме.

Навярно погледът ми към споменатите събития не е „правилен“ от една вътрешна перспектива, но съм убеден, че отстрани националното ни поведение към съседите действително изглежда портиерско. Независимо от ползата, която ние самите имаме от него. Затова не бива да ни учудва в какви художествени образи ни представят.

3. Българският трабант¹ и неговият манталитет

Струва ми се, от 1993 г. по отношение на новопридобитите от България през 1941 г области сред публикациите започна да броди изразът „администрирани от българските власти“. Заедно с тази фраза влезе в оборот и друга, за запазването на „германска юрисдикция“ на същото място. Те съжителстват и в приетата от българския парламент Декларация от 8 март 2013 г.: „Оценявайки обективно историческите събития, днес не може да се оспорва фактът, че 11 343 евреи са депортирани от Северна Гърция и Кралство Югославия, които тогава са под германска юрисдикция. Като осъждаме този престъпен акт, предприет от хитлеристкото командване, изразяваме съжаление, че не е било във възможностите на местната българска администрация да го спре.“ Вече 20 години не мога да намеря какъвто и да е документ на немски език, в който да се говори за такова нещо. Напротив, натъквам се на елементарни уточнения, че от Бисмарково време насам „юрисдикция“ на немски не значи нищо повече от „съдебна власт“². С администрирането нещата са по-удачни, доколкото е налице съответствието на немски „*unter Bulgarischer Verwaltung*“. Проблемът тук пък е, че всички препратки сочат към един-единствен източник – надпис върху карта, публикувана в седмичен вестник. Става дума за вестник *Das Reich* от 18.10.1941 г. Всеки може и днес да си закупи някоя от „застоелите“ бройки, достатъчно е да посети страницата в интернет³ и да приведе съответната сума от 39,95

1 „Trabant“ = сподвижник, спътник, бодигард, пале (тичащо край майка си).

2 <http://de.wikipedia.org/wiki/Jurisdiktion>, тази страница препраща към 4 статии.

3 <http://www.historische-zeitungen-bestellen.de/historische-zeitungen-zeitschriften-vom-18.10.1942>. Интересът към карти, занимаващи се с десетте части на бивша Югославия, може да се задоволи и от тук: http://de.wikipedia.org/wiki/Serbien_im_Zweiten_Weltkrieg; след натискането на първата карта и откриването на новия прозорец: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Serbia1941_1944.png. Доколкото мога да преценя, в очите на Германия статусът на Сърбия е с по-голяма независимост

евро. Откога обаче седмичниците са се превърнали в решаващи исторически факт? Не е ли по-добре да видим, какво са подписвали официалните представители на България и Германия.

Да вземем Споразумението „Клодиус-Попов“ (*Claudius-Popov*) от 24 април 1941 г. В Преписа от 27.04. изрично става дума за „окупирана от България“ територия. На всичко отгоре, всяко бъдещо уточняване на граници – „окончателното уреждане“ – засяга единствено Гърция, но не и Македония, понеже българските партньори искат и Солун. В самото Споразумение на немски присъства изразът „*von Bulgarien besetzten Teil*“, но не и някакво администриране (*Verwaltung*). Вярно, Германия си осигурява неприкосновени области за разпореждане и то в три направления. Първото се отнася до суровините, особено скопския хром, но и всяка бъдеща концесия следва да се съобразява с немските интереси (чл.1). Второто гарантира на Германия правото да получава конфискуваното имущество (*Beschlagnahmen*) и това на враговете, а на България се пада високата чест и задължението да доставя същото за своя сметка, както впрочем да поема разходите за престоя на немски войски на окупираната от нея територия, а и покриването на съответния дял от някогашните югославски задължения към Германия (чл. 2-4,6). Трето, България се задължава да не възпрепятства работата на сезонни работници (*Wanderarbeiter*) в Германия (чл. 2).¹

Толкова ли е трудно да се разбере за каква „юрисдикция“ иде реч? Много скоро евреите се превръщат в суровина за „фабриките за трупове“ (Хана Арент), а сезонните работници е израз, с който и във Франция вече са третирани ромите и лишените от поминък евреи. Всеки по-назнайващ английски е можел да си даде отговор за какво става дума при *Wanderarbeiter*, ако му мине през ума, че романът на Южен Сю *Скитникът евреин* (*Le Juif errant*), на немски може да е *Der Ewige Jude*, но на английски е *The Wandering Jew*. Явно обаче, че българските власти са били

и тя не е поделена с други окупатори. Някаква разлика с Гърция се вижда и от разполагането на двете държави в различни раздели (а и б) на Таблицата за унищожаване на евреите от Конференцията „Ванзее“. Не изключвам и съответните марионетни правителства също да се радват на различно юридическо признаване в Берлин.

- 1 Не мога да разбера кой немски израз съответства на „отстъпените на България области“ според цитата от Споразумението в статията на Спас Ташев „Българската администрация във Вардарска Македония през 1941-1944 г. и съдбата на еврейското население“, в: Грозев, К., Маринова-Христиди, Р., *Евреите в Източна Европа в годините на Втората световна война и Студената война (1939-1989)*, УИ Св. Кл. Охридски, София 2013, 115.

наясно. На 14 май 1941 г. войските влизат в Македония, на 10 юни 1942 г. (т. е. година по-късно) гражданите с „български произход“ стават автоматично български поданици, останалите – ако искат, но пък ще трябва да се откажат от парите си и да напуснат територията, а евреите – и да искат, нито ще получат новото поданство, нито могат да напускат, а губят и имуществото си. Цял „киндерсюрприз“: три в едно. Ето как, администрирайки тихо и кротко, България създава така нужните на Райха *Wanderarbeiter*-и и човешки суровинен материал – *res nullius*. С други думи, спазва си точките по Споразумението „Клодиус-Попов“.

Преди да гледаме какво се е случва в *Трето полувреме*, нека видим хода на мача в редовното време. На 28 януари 1943 г. Скопският областен полицейски началник Асен Богданов докладва до ДС при Дирекция на полицията, отдел „Б“ относно прояви на ВМРО-активисти. Разказвайки за случилото се през изминалата 1942 г., стига до месец март и следва репортажът му за „мача от държавното първенство между ... „Левски“ София и „Македония“, Скопие“. Присъстват 6000 души. Жена ми смята, че това отдавна не се случва по стадионите ни или само при турне на „Планета Пайнер“. Но тогава, преди 70 години, онова мнозинство става свидетел, как двадесет минути след началото на играта реферът отменя гол на „Македония“, публиката пламва и... реферът признава гола. През второто полувреме „Левски“ вкарва гол, който пък колегиално не е признат от играчите на „Македония“ и... мачът е прекратен. „Озверена, публиката отправяше най-низки хули по адрес на софиянци, чуваха се викове „майка бугарашка“, „Долу България... Горее Македония“... „проявите стигнаха дотам, че бяха обидени и български офицери“... „мнението на по-сериозните граждани бе, че направеното в продължение на 11 месеца за приобщаването на местното население, като че ли се разруши с един замах на тоя мач“¹. Затова пък с един замах на законодателния меч, три месеца по-късно нещата си идват на мястото. Да се знае кой е поданик, кой не е. Така де. Иначе няма да имаме истинско вътрешно първенство. А всеки знае колко важен е футболът за една държава. Въпросът с гражданството, пардон, с поданството, решава не само футболни проблеми, но и административни. Администраторите започват да си вършат работата по ясни правила и да ходят необезпокоявани на мач. Вече няма да се повтарят грозни сцени като тази от март: „През време на играта някои

1 Вж. *Българското управление във Вардарска Македония (1941–44)*, 267. Добавил съм кавички на Македония, но не изключвам и зад липсата им да се крият големи теории.

от присъстващите дрънкаха звънци над главите над чиновници и други лица, дошли от старите предели, като ги подиграваха и обиждаха по най-различен начин, въпреки въздържаното поведение на последните“¹. Нали си представяте какво следва, когато същински поданик дрънка над главата на своя чиновник и дали същият този чиновник ще се въздържа.

Така изглежда администрирането във вътрешно-държавен план. Но нека го видим във външно-държавен, на полето на дипломатията. Там се води същинска битка. Уж Германия само е дала на България да стопанисва земите ѝ, докато тя води походи в повечето посоки на света, но пък българските власти се опитват да отвоюват по мирен път от Италия някоя и друга паланка, да преначертаят така наречената „Виенска линия“. Дали пък не и в полза на Райха? Това ще покаже бъдещето. А настоящето изглежда така в *Дневника* на Филов и в *Дневника* на граф Чано, зетя на Мусолини.² На 9 април 1941 г., две седмици преди Клодиус и Попов да подпишат Споразумението, Филов научава от Царя (си), че терминът „окупация“ е нежелан и за предпочитане е да се говори за „опазване на реда и спокойствието“ (Филов: 303). Това пояснение е в австрийски стил, където „аншлус“ не би трябвало да значи нито окупация, нито анексия, а нещо по-така. 10 дни по-късно Царят (според Филов) се нерви преди срещата си с Фюрера, защото Солун може да се окаже само блян, но когато се връща, явно изглежда успокоен (Филов: 313-314). Следващите нощи главните герои, гледайки картата на Балканите, са обхванати от Гауски страсти, граничещи с триангулация болест. Болката от загубата на Дебър и Тетово се смесва с радостната надежда за Охрид. „Работата се слага така: за Солун Фюрерът още не бил взел решение; също и за гръцка Македония. Сръбска Македония до Шар и Качаник с Враня и Пирот ще бъдат наши; в Тракия на изток от линията Свиленград-Дедеагач ще се направят вероятно концесии с турците“.³ След подписването на Спогодбата и лични срещи на Царя с Клодиус, Филов научава на 27 април, че „Охрид остава с Ресен у нас, обаче Преспа, Струга, Дебър, Гостивар, Тетово и Кичево остават в Албания“ (Филов: 318). Срещу италианското „катеначо“ е нужна друга тактика! Дано само някой рефер не свири в тяхна

1 Пак там.

2 Филов Б., *Дневник*, (2-ро изд.) И-во ОФ, София 1989, Граф Чано, Г., *Политически дневник 1939–1943г.* (прев. от англ. Здр. Станков), София, Български художник 1992.

3 Текстът е коригиран решително от мен, тъй като не мога да допусна, че проф. Филов би изписал „фюрер“ с малка буква, запис от 23.04., с. 315.

полза, както ще се окаже през 1994 г. Онези, които не вярват на тактиката на Филев, слизат от трибуната на Парламента – такава е съдбата на Никола Логофетов, председател на XXV Народно събрание до 18 май 1941 г.¹ Новата тактика праща Цар Борис при Хитлер и Рибентроп, които одобряват Н. В. сам да посети Рим. През юни Царят първо среща Краля, т. е. тъст си (Виктор Емануил III, баща на Джована ди Савоя, известна и като царица Йоанна), от когото научава, че има някакъв гаф с граф Чано и вместо да търси зетя, по-добре да се срещне направо с Дучето. На 12 юни това се случва. Мусолини и цар Борис уговарят среща на министрите Филев и Попов в Италия и Филев отбелязва радостен този успех в дневника си. В своя дневник пък Чано записва на 30.06: „Ако хърватите и българите се опитват да хитруват, границите да се определят с декрет, без да се взема тяхното мнение“ (Чано: 263). За съжаление, през юли Филев научава, че не само ще трябва да носят подаръци и повечко ордени (Филев: 352), но и че италианците са нагънали „българо-албанската граница“ в своя полза, затова ги уведомява, че Попов се бил разболял. След дълго чакане на 19.07. Чано записва: „Наближаващата безплодна визитата на българските министри в Рим започва с лоши предзнаменования“ (Чано: 268). Все пак срещата се състои и в пряк сблъсък съдбата на манастира „Св. Наум“ се оказва дипломатическа спорна топка. Чано отбелязва за гостите: „молят се известни отстъпки..., които са им необходими за засилване на личното им положение в собствената им страна. Аз пък се държах твърдо поради формални причини, не че бях убеден“².

В резултат на всичко това все пак се намира компромис. Създава се съвместна комисия, която започва работа в края на октомври и се среща за втори път през ноември 1942 г. Третата и последна среща е между 11 и 31 март 1943 г. На 29 март най-сетне границата е прокарана, Виенската

1 Екзекутиран на 01.02.45 в следствие на присъда от Народния съд, но не затова, че нетактично е засегнал италианците, както смята Филев, с. 326-27.

2 Италианците изчисляват, че са дали 60 000 убити и затова имат заслуги в определянето на границата, на което българите посочват 150 000 жертви от предни войни (Филев: 367-368). В трасирането ѝ се вземат предвид не само мащаби, връзката „население-имот“, но и броенето на „безкръстни български гробове“. Във войната на „карта и територия“ (Мишел Уелбек) ген. Васил Бойдев предприема хитроумен ход, оповестявайки с. Пещани за родно място на Паисий, и направо обезоръжава петимата италиански генерали и един граф, познаващи световната историята явно предимно от Дж. Вико. Вж. Гоцев, Д. „Из документалните записки на о. з. подполковник В. А. Яначков за териториалното разграничение между България и Италия във Вардарска Македония 1942-1943 г.“, в: *Македонски преглед*, 2004, 3, 113-129.

линия е коригирана и Охридското езеро е поделено. Билияна вече знаеше къде да пере в свои води. Предстоящият Илинденски юбилей би затворил една историческа рана. Точно през това наситено с дипломация време българските власти „администрираха“ „извозването“, а по-ново му – докато „администрираха“ се случи „откарването“ – на еврейското население от съответните територии.

„За съжаление“ както пишеше, пише и сега на паметната плоча – и се казва в Декларацията на Народното събрание от 8 март 2013 г. Сякаш става дума за причиняване на смущение (*Belästigung, disturbance*), а не на вреда (*Schädigung, harm*). Докато не се осъзнае това, дотогава жертвите ще се надяват някой ден все пак българските власти да поемат вина или да изразят срам. Както, впрочем, се надяват и тези от Сабра и Шатила, че подобна мисъл (все още) не дава мира и на генерал майор Ариел Шарон. Иначе принципът на територията ще продължи да властва над принципа на човечността и всяко обяснение чрез възстановяване на българщината ще изглежда жалко. За съжаление.

4. Застъпничеството

Историята казва, че от българско-италианското прекрояване не излиза нищо. Трябвало е да влезе в сила през юни, но през юли 1943 г. Мусолини пада и самата Италия става враг на Германия. Германските власти чак през септември прочистват от евреи и бившата италианска зона на Гърция! Това не ни ли казва нещо? Че за разлика от България, Италия не е откликнала през март на „натиска“ от Берлин. (За него след малко.)

Въпреки че се знае, това упорито се отбягва в повечето публикации на български. А не е трудно да се види. В един от често цитираните документи от 18 март 1943 г. – „Секретен доклад на германския консул в Скопие Вите до германската легация в София...“ (не в Белград!!!)¹ – се изтъква „уволнението“ на 15 еврейски семейства съгласно „заповед на софийското правителство“. Същевременно става дума и за „освобождаване“ на 10 семейства поради „италиански произход“ и за 2 „от немски произход“. Единствено при българската инициатива е налице квалифициране, става дума за лекари и аптекари! С какво те са заслужили? Или са поценни? Предстои да видим. Но още тук, в края на доклада се вижда колко пакостливи са служителите на италианското консулство – „опитвали да

1 Тошкова, В., и др. (съст.) *България – своеобразиият съюзник на Третия райх*, Военен комплекс „Св. Г. Победоносец“, София 1992, 120-123.

разговарят с евреите“ или пък италианският комендант на гарата, или епископ д-р Смилян Чекада. Добре, че „всички опити на италианците, включително на тримата италиански войници, да установят връзка с евреите в лагера са били предотвратени от българската полиция“ (122).

Ако не се лъжа, при Александър Матковски¹ става дума за 74 испански и за 19 албански освободени евреи. Бенямин Ардити² пък разказва не само за 900 души, укрити от отделни семейства, но и за „целеви“ бракове между испански граждани и македонски евреи, за да бъдат спасени като испански граждани. На този фон българските спасители залагат на професионалния профил, не на човека като такъв.

Това водещо начало изпъква не само тогава. Още по-рано, в началото на българското присъствие (или административно управление) на новите земи, на 26 ноември 1941 г. външните министри на България и Германия се срещат в Берлин между 20:40 и 21:15 часа³. Към края на разговора министър Попов повдига темата, че други държави третирали евреите си наравно с всички свои граждани, а българите – не, и това създавало проблеми. Фон Рибентроп отвърща, че „въпросът не е безинтересен“ и че в светлото бъдеще, когато войната приключи и евреите напуснат Европа, българите няма да имат проблеми с двойните стандарти. Това дава повод на Попов да мине към последната тема: не може ли в рамките на голямото немско строителство да се предвиди поне един мост и над Дунав, защото „липсата се чувства от доста време“. Този път фон Рибентроп не е така индиферентен и отвърща: „желанието е интересно“. Дунавските мостове I и II предстои да се строят в контекста на други интеграционни проекти. Но темата за единното третиране на евреите с различно гражданство се оказва актуална, даже гореща. Малка България прави съществен принос в изграждането на онази Нова Европа. Седмица след посещението на Попов „Отделът „Германия“ приветства идеята на българския външен министър“. (Тошкова: 259) Добре че сме уловили проблема с особеното, иначе немците можеха да го пропус-

- 1 Matkovski, Al., „The Destruction of the Macedonian Jewry“, in: *Yad Vashem Studies*, 3 (1959) 203-258; *Трагедията на евреите от Македонија*, Скопје, 1962. В Яд Вашем се пази и негов машинописен текст без година в обем от 75 стр. Ако не се лъжа сигнатурата е 98-3653F.
- 2 Ардити, Б., *Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България*, Тел Авив, 1952. Става дума за Матилда Конорти и Ноах Мико и за посредничеството на испанското представителство в София.
- 3 Тошкова, В., и др. (съст.) *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх*, Синева, София 2007, 258-259.

нат, вземайки решения от камбанарията на всеобщото. Благодарение на нашата инициатива и на тях става ясно, че „само [от] Унгария, Италия и Испания... трябва да се очаква съпротива. Това е резултат от влиянието на евреите в тези страни, както и на католическите възгледи по този въпрос“ (Тошкова: 260). Отношението към американските евреи извън САЩ също изисква специално внимание заради опасността от ответни мерки срещу германци в САЩ. Накрая Отделът „Германия“ признава, че не може сам да реши проблема. На помощ идва „юрисконсулта Александър Белев“, командирован на 29.12. за 20 дни в Берлин. Само ден по-късно отдел „Германия“, позовавайки се изрично на поставения от българския външен министър въпрос, добавя към проблемните страни Румъния, Швеция и Швейцария. На връх Нова година решението е намерено – „колективен договор..., [който] първоначално... да се ограничи с тесния кръг на онези държави, за които може да се предполага, че са готови за сключването на такава спогодба. Такива държави са Словакия, Румъния, България и вероятно – Хърватия“ (Тошкова: 263). Европа на две скорости или балкански принос – въпрос на предпочитание. Двайсет дни по-късно се провежда конференцията на улица „Ванзее“ и „окончателното решение“ става работна програма. Можем ли с чиста съвест да твърдим, че Белев е бил в Берлин просто като слушател?

Въпреки оптимизма на Германия, през следващите месеци провеждането на антиеврейската политика в България се сблъсква с огромни затруднения. И то при липсата на католицизъм или на еврейско влияние. Но все пак е отчетена като успешна. В докладна записка до фон Рибентроп от 11.09.1942 г. е записано: „Еврейската политика в България е постигнала забележителен напредък... дадено е определение на понятието еврейин, въвежда се еврейска значка, както и ограничаване на имената... ще бъде създадено специално ведомство... от блокирания капитал на евреите ще се създаде фонд за настаняване на евреите в специални лагери и места [който да] послужат като подготовка за изселването или преселването“ (Тошкова: 310). На финала на записката се обобщава: „Тези планове за изселване накарала Имперската служба за сигурност да постави въпроса, предвид изказания по-рано интерес на българското правителство, Райхът... да се включи... да предложи своите услуги при провеждането на акцията по изселването... пълномощният министър Бекерле да повдигне в подходяща деликатна форма пред българския външен министър въпроса за изселването“ (пак там). В добре познатия стил фон

Рибентроп отвърща на 15.09. с бележка „все още е рано да се обърнем към българския външен министър“ (Тошкова: 311). От наличните документи не става ли ясно кой е (или се прави) на инициатор и кой на помощник?

Чак месец по-късно Германия прави на България предложението за изселване, след като е установила, че може да го обедини с извозването и от Румъния, и съобщава колко пари ще струва тази услуга на България – по 250 райхсмарки на човек. Отговорите на българските власти са два. Ал. Белев отбелязва, че „доброволното изселване няма да даде резултат... явно е, че... трябва да стане принудително“ (Тошкова: 314). След което уточнява бройката, етапите и че до началото „работоспособното еврейско население би трябвало да се задържи в работни групи непрекъснато и през зимата. Обекти за работа могат да се намерят“ (Тошкова: 315). Знаем, че ако трябва и снежинки може да се ловят. Б. Филев е по-директен: „България разчита да използва евреите като работна ръка в строителството на шосета“, което се оказва пречка за постигане на „пълно единство по въпроса“ (Тошкова: 317). Можем да си представим, че българските отговори са водили немците за носа. Че властите тайно са се надявали горчивата чаша да ги отмине. Но поне е ясно, че работна ръка е била нужна и робите за това са били налице. Само че, кое пречи да реконструираме и логика, в която и без да ти пука какво ще стане с българските евреи, губиш работна сила и на всичко отгоре си плащаш за това? Както при Паскал вярата е печеливша позиция, така и при тандема Белев-Филев е важно позицията да не е губеща. Още малко труд по пътищата ще покрие разходите по извозването! Така е, когато няма кохезионни фондове. Официалната вербална нота на българското правителство напълно потвърждава това. То е „особено зарадвано, че усилията му да се уреди всестранно еврейския въпрос в България са привлекли вниманието на Германия... [затова] ще се възползва от предложението на германското правителство да свърже изселването на евреите от България с това от Румъния, без да спъне с това строителната политика на страната“¹ (Тошкова: 317). На финала пък се изтъква, че 250 райхсмарки на лице са много пари. Въпреки че са непреклонни за цената, германските власти проявяват разбиране към българските си колеги, тъй като заради недостиг на електричество

1 Позволявам си грубо да преинача текста в публикацията, където пише не „строителна политика“, а „стройна политика“, просто защото така ми харесва повече. Не че се съмнявам в стройната политика на България. Освен това по-надолу става дума за „евтина работна ръка“ и за „пътища“.

някои предприятия се наложило да спрат, в това число и работилницата за производство на еврейски значки (Тошкова: 323). При толкова специфични проблеми България наистина се оказва в затруднено положение, Германия ѝ помага, изпращайки през декември 1942 г. в София SS-хауптштурмфюрер Теодор Данекер, натрупал достатъчно опит във Франция и който предстои тепърва да доразвива през 1944 г. при опърничавите сподвижници, в Италия и Унгария.

От януари 1943 г. започват изявите на гастролиращия в България Данекер. Във връзка с тях на някои места пише, че „под негов натиск“ Белев изработил конкретен план за решаването на еврейския въпрос в поверените му територии. Така е озаглавен и публикуваният документ „Доклад от... Белев... до Габровки... за искането... на Данекер“ от 4.02.43. (Тошкова: 331). В самия текст на доклада не откривам думата „искане“. Навсякъде „Райхът е готов да даде съдействие“, „Райхът е готов да приеме“. За същото събитие Бекерле докладва на 8.02.43 в Берлин с думите: „Преди въвеждането на SS-хауптштурмфюрера Данекер... разговарях с министъра на вътрешните работи... който ми потвърди своето твърдо намерение да изсели всички евреи, но... предвид нуждата на работна ръка... това изселване да бъде ограничено първоначално само за освободените райони“ (Тошкова: 336). Докато наистина не се открие начален документ от Данекер, кое пречи това да се смята за инициатива на Белев и Ко.? Същата самоактивност засяга и определянето на бройката от 20 000 в писмото от 4.02. Не знаем дали Германия е поискала или поне не знаем колко и от кои земи е поискала, но виждаме, че Белев е мотивиран още с първите транспорти да реши проблем с политически проблемните евреи от „старите предели“. Директно пише на Габровски: „може да се използва случая за отстраняването на нежелателните евреи от тези предели, затова броят трябва да се посочи по-висок, например 20 000“ (Тошкова: 334). В съответните места при Бекерле става дума за същото. Накрая, защо в процеса срещу Айхман в Йерусалим се повдига въпроса, че споразумение, подобно на това „Белев-Бекерле“, не било известно или правено другаде?¹

Колкото и зловещо да изглежда, тъкмо престараването на Белев прекатурва плана. Опитът за изселване на евреи от Дупница и Кюстендил

1 Цитат в: Бар-Зоар, М. *Извън хватката на Хитлер* (прев. От англ. Албена Танеева), УИ Св. Кл. Охридски & ИЦ Шалом, София 1999, 79. Става дума за становище на прокурора от процеса срещу Айхман: Gideon, H., *Justice in Jerusalem*, Harper & Row, London 1966, 124.

събужда реакция на възмущение и солидарност, от която се ражда българското чудо. Именно чудо, като се има предвид усърдието и последователността на антиеврейската политиката на ключови представители на тогавашната официална българска власт.

Тази власт – в лицето на пряко отговорните и на мнозинството най-висши нейни функционери – не толкова се застъпи, колкото отстъпи.

5. За капката катран

Едва ли е възможно да имаме единно становище коя логика е водила тази политика. Ще дадем само тези, за да спасим останалите *vs.* ще започнем от най-далечните докато *in the long run* никога не стигнем до най-близките. За неяснотата в позицията допринася и реверсивното изпробване на тази логика във „възродителния процес“, при който преименуването започна от по-близкото (помаците) в посока на по-далечното (турците) и стигна „само“ до името, но не до собствеността, живота, т. е. не стигна до край, а и не би трябвало да е засягало дори религията?!, в оскъдната форма на тогавашната ѝ допустимост. Така или иначе безспорните факти за спасените евреи отреждат на България най-достойно място сред достойните. Защо обаче се настоява за пожелването на всички български евреи?

Защото постоянно изплуват факти как българските власти са се застъпвали за евреи с български паспорти, т. е. такива от старите територии, заловени в Тракия от български полицаи. Още от Бар Зоар научаваме за Марко Аарон Перец и Хари Нисимов¹. Други възкресяват и случилото се с Рафаел Моше Камхи – изтъкнат войвода на ВМРО, на когото „Македонският научен институт, Илинденската организация и лично на цар Борис III, по специален куриер му е изпратен български паспорт и той е освободен и спасен“, при все че е в ръцете на германците².

За съжаление, не е само така. Не всеки е войвода и не всеки е заловен от българска полиция. На 15.06.1943 г., когато най-тежката опасност е отминала за евреите в старите български земи, когато италианците

1 Бар Зоар, цит. съч., 102.

2 Ташев, С. „Кой унищожи македонските и беломорските евреи? За изработване и отстояване на обоснована българска позиция“ – <http://liternet.bg/publish28/spas-tashev/makedonski-i-belomorski-evrei.htm>.

упорстват за евреите около Атина¹, а германците са прочистили тези около Солун, Еберхард фон Таден, *Judenreferent* на Рибентроп, пише на Айхман: „В отговор на възможността, предложена на Българското правителство да вземе обратно *Saul Yeruham Mijan*, евреин пребиваващ в Салоники, Българското външно министерство посочи, че те нямали никакъв интерес към съдбата на евреите български граждани, находящи се на територията на Райха... не възразяват на евакуирането му от Салоники².“ Мога само да гадая колко мастило и време са били необходими на фон Таден, за да схване, как българското Външно се грижи за сънародниците си зад граница (изобщо).

Всеки път, когато чуя фразата за всички спасени български граждани евреи, знам, че това е пренебрежително най-малкото към *Saul Yeruham Mijan*.

Стилиан Йотов е завършил философия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където преподава от 1990 година. През 2002 г. и 2003 г. е гост-професор във Франкфурт на Одер, а от 2006 г. – професор по съвременна философия и философия на правото. Автор е на „Справедливост и респект“, „Етика и мултикултурализъм“, „Равенство и егалитаризъм“, „Хабермас и претенциите на автономията“ и съставител на „Оправданата война днес“, „Конституционализъм“ и „Турция и ЕС – пределното изпитание“.

-
- 1 Впрочем, самата Атина е немска окупационна зона, но Епир, Тесалия, Централна Гърция и Пелопонес са италиански.
 - 2 Dublon-Knebel, Irith, *German Foreign Office Documents on the Holocaust in Greece (1937-1944)*, Tel Aviv University, Tel Aviv 2007, 397. Паспортните данни са публикувани на с. 319.

Коментари (8)

- 20-05-2013|Социолог и 1/2

Много любопитно (и показателно) за нивото на дискусията по тези въпроси е фактът, че при все старанието, с което авторът тук наистина чете (в стремежа си да бъде обективен!) един такъв документ, какъвто е спогодбата Клодиус-Попов, той някак лековато пропуска един най-основен факт: между кого и кого всъщност е била подписана тази спогодба?

Ако погледнем каква длъжност заема към онзи момент (1941 г.) единия от двамата подписали (Клодиус) и я сравним с тази на другия (Попов), веднага ще ни стане ясно дали отношенията са били „равноправни“ ... и дали България е можела да прави в окупираните територии нещо друго освен да се подчинява на външния си господар.

Факт: към момента на подписването Карл Клодиус е на длъжност „зам. началник на отдел търговска политика във външното министерство на Германия“ - а Иван Попов е външен министър на България. Това съотношение на длъжностите на двамата ясно показва кой заповядва – и кой е просто изпълнител. Независимо от своя привидно много по-висок формален ранг (външен министър!), явно от гледна точка на тогавашна Германия Иван Попов е просто нещо като много настойчив и вече досаден провинциален чиновник, който трябва да бъде доволен, че изобщо е сполучил да си издейства среща в германското външно министерство и дори да подпише съвместен документ – и то не с кой да е, а с цял един зам-началник на отдел в министерството на външните работи на Райха...

Всичко това е предостатъчно, за да си отговорим на въпроса: дали Германия е „отстъпила“ на България „суверенитет“ върху окупираните територии? Отговорът е ясен: не, през 1941 г. Германия не е отстъпвала на България никакъв суверенитет върху окупираните територии – защото един зам-началник на отдел дори и много да иска, просто няма как с подписа си да отстъпи такъв суверенитет...

- 20-05-2013|Социолог и 1/2

Но много по-интересен и заслужаващ обсъждане е друг въпрос, който авторът поставя:

„Може ли минимализмът на участието да бъде норма?“

Аз за по-лесно ще взема да го обърна малко този въпрос: каква по принцип би трябвало да бъде „нормата“ на нашето участие – особено когато става въпрос за война?

Може би е трябвало и през 1941 г. да възприемем като „норма“ нивото на нашето участие от предишните войни (1912, 1913, 1914-1918)?

Т. е. може би е трябвало и през 1941 г. да мобилизираме 600 000 души армия? И да я пуснем в смели битки – срещу когото падне и както падне? Това ли предлага Стелиян Йотов?

Не е ли време поне веднъж трезво да оценим РАЗУМА, който са проявили нашите управляващи по време на Втората световна война?

- 22-05-2013|**Арон Бали** – Сблъсък на база??

Съдбата на евреите по време на фашизма, за жалост в България е била винаги обект на политически спикулации. Както по време на социализма, така и сега се подават обидни за българските евреи тези- Как комунистите са спасили евреите и за това трябва да им бъдем вечно благодарни, което е сменено с новия вариант, че цар Борис е нашия спасител. Зад добре избрани формулировки се замазва вината на тогавашното правителство за споделяната с нацистка Германия политика за унищожение на евреите. Надписите на паметниците се сменят, правят се щедро финансирани филми, които ни продават тезата, че единствено Белев е този, който провежда политиката на нацистите. Лъжи и лъжи! Срамно е, че българите се крият от историята си, каквато е била. Авторът прави сериозен анализ основно за миналото. И отново коментарите са за замазване на вината на властта! Това някои го наричат „патриотизъм“.

- 22-05-2013|**Социолог и 1/2**

Г-н Арон Бали, след като не ви харесват тезите, които някой друг подавал („как комунистите са спасили евреите“ и „как цар Борис спасил евреите“), защо не вземете все пак да формулирате и Вие поне една своя собствена теза?

Какви ли би могла да бъде тя?

Може би: „Евреите сами са се спасили – без никаква чужда помощ – хванали са се за косите и са се извадили от блатото, като един сущи барон Мюнхаузен“?

- 24-05-2013|**watchtowerman** – Интересно, че евреите извън България знаят кой е с

През 1994 г., по повод 100-годишнината от рождението на Цар Борис III, най-авторитетните еврейски и американски организации дават посмъртни награди, които връчват на неговия син Цар Симеон.

На 12 май 1994 година, Конгресът на САЩ обяви цар Борис III като спасител на петдесет хиляди български евреи.

http://isurvived.org/Righteous_Folder/King_Boris-III_USCongress.html

На 18 май 1994. влиятелната Анти Дифамейшън лиг /Антиклеветническата Лига / (многозначително!) връчва наградата „Морален държавник“ и „Минора“ – традиционен еврейски деветклонен свещник, дадена посмъртно на Цар Борис III.

На 20 май 1994год. в най-голямата в света синагога „Тиферет“ – Израел в Лос Анжелис, службата за шабат е изцяло посветена на Цар Борис III. Неговият син, Цар Симеон II, получава плакет „Пламъкът на живота“ – фигура от стъкло, изобразяваща пламък, с вграден отломък от лагера на смъртта „Треблинка“. Наградата е с надпис „Праведен неевреин, в памет на цар Борис III, спасител на българската еврейска общност“.

На 23 май Цар Борис III получи посмъртно най-високото отличие на Ордена на Почетния легион – златен медал. Цар Борис III е първият не-евреин, който получава това високо отличие на еврейската общност.

- 24-05-2013|**Златко**

М-да. Очевидно нещо се е променило през тия двадесет години, докато ние изглежда сме си оставали същите...

- 25-05-2013|**Арон Бали** – Отговорност!!

Не са от вчера опитите да се оправдае цар Борис за действията му спрямо евреите през втората световна война. Тезата за „царя спасител“ има и своите поддръжници от Израел, като Буби Ардити и синът му. Сигурно има и други такива. В САЩ също има такива. Сериозните учени, които безпристрастно се занимават с този въпрос, не поддържат тази теза и дават достатъчно доказателства за това. А ние, живите имаме отговорност за това да се знае истината спрямо родителите си и децата си. Някои общества и институции побързаха да дадат оценка, водени от политиче-

ски пристрастия. За това оценката на музея на Холокоста бе изненада за тях. Но надали има по сериозна институция, която може да даде мнение.

- 25-05-2013|**watchtowerman**

Трябва ли България да бъде виновна затова, че е била принудена да сърба попарата на демократично-колониалните Великобритания, Франция, и не на последно място САЩ, за ролята им в стотвянето, както на „Холокоста“, така и на втората световна война?!

Само ще вметна, че в началото на 1943г. българското правителство използва швейцарски дипломатически канали, за да проучи възможността евреите от българските предели да отпътуват с кораби от Черно море към контролираната от Великобритания Палестинска територия, а не да бъдат депортирани в концентрационните лагери в Полша, за което настояват германците. За съжаление този опит на българското правителство да спаси евреите, а не да попаднат в ръцете на Хитлер, е блокиран от правителството на Чърчил.

През март 1943 г. Антъни Идън се среща с президента Рузвелт, държавният секретар на САЩ – Кордел Хъл, и други висши американски служители в Белия дом. На срещата се разисква предложението на българското правителство. Въпросът е поставен за разглеждане от държавният секретар Хъл: как да се помогне на 60 000 евреи в България. На този въпрос Идън отговоря „че цялостният проблем на евреите в Европа е много труден и че ние трябва да се движим много внимателно, когато се предлага да се вземат всички евреи от страна като България. Ако правим това, тогава евреите на света ще искат да напраим подобни ангажираности в Полша и Германия.“ Никой от американските официални лица не изразява несъгласие.

Ето го отговорът на съюзниците за Холокоста: понеже не можем да спасим ВСИЧКИ евреи в Европа, то не трябва да сеопитваме да спасим онези, които можем да спасим.

По този повод проф. Дейвид С. Уаймън посочва, че „десет дни след обсъждането съдбата на българските евреи между Идън и Рузвелт, британското правителство обяви плановете си да вземат 21 000 неевреи полски бежанци за Източна Африка. Те бяха част от 100 000 не-еврейски полски, югославски и гръцки бежанци които съюзниците преместват в резерватите на Близкия Изток и Африка през Втората световна война.“

Изток и Запад в европейското Средновековие

Автор: Петър Мутафчиев

(Годишник на С. У., ИФФ. кн. XXI, 2. 1925

Встъпителна лекция, изнесена на 25.10.1923)

Под понятието Европа в обикновения език у нас се разбират не всички земи, които в географско отношение образуват европейския материк, а предимно тия от тях, в които живеят тъй наречените романо-германски народи. Също така, когато се говори за европейска култура, има се пред вид културата, чиито представители с все същите народи. И понеже тя е създадена в процеса на техния исторически живот, чието непосредствено начало съвпада с изхода на древността, то и представата за средновековна история обхваща най-обикновено тая на западна и средна Европа. Съобразно с това е добил изключително господство възгледът, че там, на Запад, столетия под ред бе намерила огнището си творческата дейтелност на човечеството, както по-рано, през древността, такива огнища едно след друго бяха Египет и Месопотамия, Гърция и Италия.

Най-нагледна илюстрация за силата на тоя вкоренен възглед с нашите школки учебници. Както старата история в тях е история на египтяни, асировавилонци, гърци и римляни, тъй и средновековието е изложено там като история на романо-германския Запад.

А между това действителността е съвсем друга: през цялата епоха, която отделя древността от новото време, тоя Запад далеч не бе средище на най-високата култура, нито пък като сила можеше да претендира на това всемирно-историческо значение, което му е отредено днес. – Едно-временно с тоя романо-германски или римо-католически свет, но независимо и съвсем отделно от него, през средните векове съществуваше друг един, пространствено не по-малко широк, а вътрешно много по-богат и много по-могъщ по стройното съчетание на силите, върху които се крепеше и по въздействието, което на всички страни упражняваше.

Това бе светът на още недостатъчно изчисления и за това често зле преценявания византийски Изток.

Различието между тия два света съществуваше още в епохата, когато земите им бяха обединени в голямата империя на древния Рим. Всеподчиняващата римска държавност не бе в състояние да премахне това различие. Напротив, именно то беше причината за нееднаквите съдбини, които сполетяха двете части на империята след окончателната им раздела.

Рим падна, защото в неговото общество от земевладелци, колони, пролетарии и роби не можеха да бъдат разрешени социалните противоречия и защото, след обособяването на Източната империя, той бе лишен от последните материални средства, с които можеше да крепи своето могъщество. Обществото, изникнало върху развалините му, имаше да се развива от там нататък върху една тройна основа – античната традиция, християнството и варварството, като под това последно понятие се разбира съвкупността на битовите форми, обществените и политически институции и миогледа на новите народи, които бяха се настанили из старите римски провинции или около тях.

Един от тия три елементи, античната традиция, все повече потъмняваше, докато от цялата сложност от форми и представи, които лежах в нея, остана само споменът за некогашната обединяваща власт на римския император. Опитът на Карла Велики да превърне тоя спомен в жив исторически факт се провали още при неговите близки приемници и с това романогерманският свят падна до последната степен на политическа разпокъсаност и анархия. Те означаваха победа на варварството, което създаде феодализма с всичките негови познати особености и последици: понижение на материалната култура, закрепостяване на селяните, пълен упадък на градския живот и развитие на натуралното стопанство, при което земята оставаше почти едничка форма на капитала.

След като връзката с древността бе скъсана, задачата да задоволява всички духовни нужди на западното човечество се падна на християнството. Черквата постепенно се превърна в могъща социална сила и това породило у нейните представители аспирациите към земно господство.

Светското могъщество на папите обаче, с което западното средновековие достигна своя връх, предизвика и реакцията срещу черковно-феодалния строй. Създадено бе едно ново културно огнище – градовете, и една нова сила – градското съсловие, което имаше да играе решаваща

роля занапред. Излизащо вече от своята затвореност, средновековното човечество на Запад не можеше да се задоволява повече от идеите на християнската философия, а още по-малко да търпи черквата като всеподаваща сила. Откритието на класическата древност с нейната светска цивилизация даде чаканото откровение, което требваше да замени черковното, и Ренесансът завеща на новото време задачите за пълното освобождение на човека.

Бързият и общ преглед на пътя, изминат от Западът, стига, за да се съзре тук един основен мотив: средновековието започва с упадък на античната традиция, достига пълния си разцвет, когато тя е почти съвсем заличена, за да свърши най-сетне, когато човечеството се издига до степента, при която светската култура на древността можеше отново да бъде разбрана и приета за основа на живота.

Подробностите на това развитие изнасят и друга характерна за Запада особеност – Тук липсваше един общ и ръководещ център. Като че ли една обща задача е била разпределена на други, по-малки, всека от които бе се паднала на отделна страна или народ. В това разпределение на ролите и несъзнателно сътрудничество постигнатите на едно място резултати се използваша за общото развитие. Християнството направи от Рим едно естествено средище на целия тоя свет, но поради едностранчивостта на началата, които вечният град застъпваше, той се оказа неспособен да поеме неговото водачество. Дори и в чистите въпроси на вярата Рим не остана едничкият фактор и извор: той най-често възприемаше и универсализираше създаденото покрай и независимо от него.¹ В областта на политическото и умствено развитие на еднакви заслуги можеха да претендират всички народи от западния средновековен свет, защото всеки от тях бе внесъл своето при разрешението на проблемите, които тогавашният живот бе поставил.

Всичко това е твърде добре известно, но то бе само на Запад. Историческата съдба на европейския Изток остана съвсем друга.

1 Т. напр. учението за произхода на Св. Дух и от Сина (*filioque*), в което бе открита догматичната основа за отделянето на източната черква от западната, далеч не бе изобретение на ватиканските теолози. Рим възприе това учение късно и едва след като то, – излязло от Испания – вече бе минало в черковното употребление на всички западни страни. Гл. **Hergenröther**, *Photius*, Regensb., 1867. I. 692 сл.; **Harnack**, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Freibg. i. B. 1888, II. 298.

Първата особеност тук бе, че през цялото средновековие тоя Изток имаше един център – Византия. Тоя център бе не само духовен и културен. Той бе организиран и държавно и това именно обстоятелство направи неговото значение тъй голямо и въздействието му тъй неотразимо. Отделни народи създаваха тук собствени политически организми, чийто живот следваше свои пътища, вътрешните им отношения не само в един пункт останаха различни, нееднаква бе и тяхната външна история, но общата насока на развитието им и едро очертаните явления на техния бит не веднъж бяха резултат на влиянието, което упражняваше върху им това общо средище. И ако тук съществуваша значителни различия, твърде често се дължаха те на степента на това влияние, на неговата посредственост или непосредственост и на реакцията, която самите те бяха способни да му оказат. Средновековната история на тоя европейски Изток, следователно, е на първо място история на Византия и на нейната култура.

Византия живееше в средновековието, но това, което я отличаваше от всички ней съвременни политически образувания, бе – че тя не стана една напълно средновековна държава. Преди всичко тя не възникна в средните векове; външно и вътрешно тя си оставаше старата Източно-римска империя, преживяла бурите на великото преселение, за да продължи съществуването си при една променена историческа обстановка. Тъй незабелязано, бавно и без видими сътресения се приспособяваше тя към тая нова обстановка, че историците и сега още спорят по въпроса, коя епоха тук трябва да се приеме за предел на древността и кога собствено Източната римска империя се превръща във Византийска.

И тука именно е причината на всички особености които ѝ налагат един тъй своеобразен отпечатък. От трите елемента, върху чието взаимно отношение или последователна смяна се градеше средновековната история на западните народи, античната традиция тук не само че никога не изчезна, но в известен смисъл си подчини варварството и християнството, като сама се преобразува под влияние на възренията, които те носеха с себе си.¹ Тая примес от варварски и християнски елементи във Византийския живот бе причината, задето той, въпреки непрекъснатата приемственост, вътрешно тъй малко подходдаше на древността, когато пък именно това присъствие на силни антични възпоменания в него бе

1 Cp. **C. Neumann**, Die Weltstellung des byzant. Reiches vor den Kreuzzügen. Lpz. 1394. Vorw. VII; от същия *Byzantinische Kultur Und Renaissancekultur*, Stuttgart, 1903, 31.

причина, задето той тъй много се отличава не само от живота на съвременния му Запад, но и на всички останали средновековни общества.

Докато в тия последните дълги векове под ред Библията беше единичък извор на вдъхновение и знания, образованите византийци почти никога не бяха забравили произведенията на класическите писатели. Илиадата не по-малко от Свещеното писание оставаше тяхна настолна книга. Световното положение на Империята също не позволи, щото кръгзорът на нейното общество тъй много да се стесни, както това стана на Запад. Запознатите с Птоломея византийци се отнасяха на времето си с презрителна насмешка към съчинението на един монах, който, в желанието си да създаде една християнска космология, бе поискал да докаже, че вселената прилича на един преграден на две сандък, чийто капак образувало небето и в чиято долна половина се намирал адът.¹

Измежду всичко обаче най-силни следи бе оставила древността в държавното съзнание на византийците. Те се считаха не само формални наследници на римското държавно достойние. Те вярваха, че сами с римляни (ромей, както те се наричаха)² и името, с което днес ги означаваме, бе им неизвестно като общо название. С това гордо съзнание, което никакви превратности не можеха да затъмнят, се обяснява между другото и тяхното надменно-презрително отношение към всички останали народи. Дори и когато Византия лежеше полуповалена пред тях, те оставаха за нея жалки варвари. Техните владетели пък тя третираше като узурпатори, които бяха длъжни да просят признание за властта си от цариградския самодържец, – единичък законен земен властелин. И трябва да се признае, че в случая византийците не живееха с една красива

1 Козма Индикоплевст. За него **Gelzer**, Byz. Kulturgeschichte Tübingen 1909, 106; **Успенский**, История визант. империи. СПб. 552 сл. Отзывът на Фотия за Козма: у **Krumbacher**, Gesch. d. byz. Literatur. 2, A. 413.

2 Твърде ясно изразено това съзнание у **Const. Porphyrogen.** De thematibus, ed. Bonn. Императорът-литератор счита съвременните си византийци [...] Възмущението у Никифора Фока, задето бил титулуван от папа и гръцки, а не римски император у **Luitprand**, Legatio, ad L. Diac. hist. ed. Bonn 363₂₈: Imperatorem... universalem Romanorum, Augustum, magnum, solum Nicephorum scripsit sse Graecorum, hominem quemdam barbarum, pauperem Romanorum non piguit. O caelum, o terra, o mare! Sad quid... faciemus hominibus istis sceleratis, criminosis. Pauperes sunt, et si eos occidimus, manus nostras sanguine vili polluimus; pannosi sunt, servi sunt, rustici sunt; si eos flagellamus non ipsos, sed nos dedecoramus, qui nec Romana scutica deaurata, nec huiusmodi sunt crueibus digni..., 354₃₆: sed Papa fatuus, insulsus, ignorat Constantinum Sanctum Imperialia sceptrata huc transvexisse, Senatum omnem, cunctamque Romanam militiam.

илюзия. Престижът на императора им особено през първата половина на средновековието бе тъй голям, че владетели дори от далечния запад считаха за голяма чест да получат от него некая почетна титла.¹

Заедно с правата на древния Рим Византия бе наследила и неговата универсалност. Всички племена и раси, които я населяваха, равни в държавно-правно отношение, бяха обединени по-вече или по-малко от една култура. И заинтересувани в съхранението на нейните блага срещу варварството, което царуваше над останалия свет, те се нуждаеха от нещо, което да символизира и затвърди тяхната общност и принадлежност към едно цяло, както се нуждаеха и от една сила, която да го запази. Стегнатата държавна организация, която спояваше тая етнично-разноородна маса, съгласуваше силите ѝ или ги уравновесяваше, бе прочее тук нещо по-вече от една необходимост и за това представителят на тая организация требваше през всички времена да бъде нещо по-вече от един обикновен светски владетел. Това обяснява, защо идеята за държавността във Византия стоеше над всичко, защо, наследила от Рим института на абсолютната монархия, тя никога не поиска да се освободи от него и защо, най-сетне, тя никога не падна в това състояние на безредие, в което векове под ред Западът бе осъден да живее.

Както в Рим през последните столетия, тъй и във Византия съществуваша обществени класи, но царската власт стоеше над тях. Пътят към длъжностите и свързаните с тях почести и блага бе отворен тук за всички и правата на богатството и кръвта немаха тук никакво значение. Една политически-влиятелна земевладелска аристокрация се формира едва през последните два-три века на византийската история, но тази

1 Случаят напр. с Теодориха Велики и с Хлодвика. Гл. **Gasquet**, *L'empire byzantin et la monarchie franque*. Paris 1888 134 сл. и **Ch. Diehl**, *Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle* P. 1901, 129 сл. За отношението на византийците към императорската титла на Карла Велики **Gasquet**, id. 290. През X в. Luitprand требвало да чуе твърде неприятни думи по адрес на Отона I, който се осмелил да възобнови титлата „западен император“ (*Legatio* id. 344 сл.), а дори и в XII в. Фридрих Барбароса си оставал за византийците само **rhē twv alamanwv**, **Nicetas**, ed. Bonn 260₂₄ 525₄. Гордото съзнание у византийците за вечността на тяхната империя е изразено от патриарха Николай Мистик в едно от писмата му до Симеона; Гл. **Златарски**. Писмата на патр. Ник. Мистик до бълг. цар Симеона Мсб. XI. 18 сл.: „и перси, и авари и сарацини не веднъж се опитвали да завладеят столицата на Константинопол, но с това те ускорявали само собствената си гибел и Цариград продължавал да се радва на божията закрила. — Даже и в епохата на най-големия упадък византийските императори живееха с саомнението, че с „по-големия и славни от владетелите на всички други народи“. **Cantac.** II 5313.

аристокрация далече нямаше това значение, каквото си бе извоювала на Запад. Сред пропития с съсловни предразсъдъци средновековен свет, Византия остана едничкото място, дето за способностите бяха отворени всички пътища и дето не веднъж селянинът и простият войник достигала императорския престол.¹

Въпреки тая демократична същност на византийската монархия, а може би и именно поради нея, монархическият принцип там стоеше неизмеримо високо и отвличената личност на монарха бе оградена с сиянието на недосегаемостта и светостта. Един мистичен церемониал, какъвто Европа никога до тогава не бе видела, съпровождаше неговите действия, тълпите коленичеха пред него, акламираха го като живо възплъщение на божеството.² Това траеше обаче, докато властта му на дело изпълняваше провиденциалното си назначение и сам той имаше здрава ръка, за да води империята. В противен случай заговорът или стихийно пламналият бунт го свличаха от трона и същите тия тълпи, в отплата за поруганата си вяра, се издеваваха над него или над трупа му, за да посрещнат все с същите изрази на всепокорност неговия заместник. Противоположно на Запад, във Византия личностите можеха произволно да бъдат сменявани, без с това да бъде компрометиран представяният от тях принцип, и противно на азиатския Изток, в нея живееше една абсолютна идея за държавността, на която всички, и на първо място нейният върховен представител, требваше да служат.

При тоя особен строй на византийския живот местото, което тук бе отредено на черквата, требваше да бъде съвсем различно от онова на Запад. Докато там тя стоеше над държавата, тук във Византия тя се намираще в нея, поради това зависеше напълно от нея и требваше да бъде послушен неин орган. В противоположност на римския първосвещеник,

-
- 1 Дори и в късновизантийската епоха, когато една богата, честолюбива и влиятелна аристокрация бе успела да завоюва изключително място в управлението, не бяха редки случаите, когато до най-високите държавни длъжности се издигаха лица из простия народ, както бе случая с братята Музалоновци при Теодора II Ласкарис (**Georg. Actorp.**, ed. Heisenberg 1244 сл.; **Pachym.** I 39₁₂, 49₁₄, 24₅) или с Алексия Апокавк, член на регентството на малолетния Йоан V и противник на Кантакузина (**Cantac.** ed. Bonn. I. 117₂₄).
 - 2 Особено характерни за византийското схващане на императора като божи представител на земята са описанията у Codinus черковно-придворни церимонии на Прокиписиса и Перипатоса. Гл. **Codinus**, *De offic.* ed. Bonn. гл. 6 и 11, особ. стр. 49 сл., 67 сл. За тях и Heisenberg *Aus der Gesch. und Lit. d. Palaiologenzeit* (Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 10. 1920). 82 сл.

чиято духовна власт над католишкия свят бе се създала далеч преди времето, в което изникнаха първите тамошни монархии и независимо от всека светска сила, цариградският патриарх дължеше своето значение само на това, че резидираше в столицата на Империята, отразяваше блясъка на светския глава и разчиташе на неговата сила. По тая причина, когато на Запад папите сваляха и качваха светските владетели, вселенският патриарх оставаше само един вид придворен епископ на императора или негов вероизповеден министър.

Тъй създаденото положение на източната черква имаше за нея извънредно много външни, и вътрешни последици.

Западните учени с особен интерес отбелязват необикновеното за католицизма явление, което винаги се повтаряше в православния Изток. Всека нова държава тук, превъзмогнала веднъж затрудненията по вътрешното си закрепване, почувстваше веднага нуждата да се освободи от черковното върховенство на Цариград и си създаде независима черква. В тоя стремеж нямаше нищо странно. Православните държави, съседи на Византия, не можеха да се подчиняват на един черковен глава, който сам бе проводник на една чужда държавна идея и оръдие на често пъти враждебна тям светска власт. Те предпочитала да си създадат свой и то на същите начала.¹ Поради това „вселената“, чийто духовен началник цариградският патриарх се титулуваше, в действителност не беше почти никога по-широка от територията, над която заповядаше неговият светски господар, и се увеличаваше или намаляваше според успехите или пораженията на последния. И тук именно лежеше причината, задето сред православния свят не можа да се създаде тая морална общност, която тъй тясно обединяваше народите на католически запад. Там черквата бе наистина една интернационална сила, нейните интереси не бяха свързани с съдбините на никой народ и никоя държава, а възприетият от нея латински език се превърна в могъщо средство, което улесняваше обмяната на идеите и поддържаше в тамошното човечество живо съзнанието за голямото цяло, което то образуваше. във Византийско-славянския свят православието свързваше народите, само доколкото требваше да ги противопостави като цяло на католицизма и моха-

1 Qu a Imperium sine Patriarche non staret. (**Theiner**, Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia. Romae 1863. I, 21₁₀). С тия думи в писмото на Калояна до Инокентия III е изразено общото схващане на народите, закърмени във Византийското православие.

меданството. Вътрешно обаче то ги делеше, защото черквата тук беше свързала своята участ с държавата, отъждествила се беше с нея: нейните части требваше да си съперничат, да обосновават необходимостта от отделното си съществуване и, следователно, да теоретизират правата на отделните народи за духовно и политическо обособление. Това роди на европейския Изток идеята за националността векове преди тя да бъде създадена на Запад: когато към началото на Х в. западното човечество се съзнаваше като **едно** християнско общество, българските духовни водачи вече защитаваха правото на своя народ да чете, пише и се моли Богу на своя роден език.¹

Тая чисто държавно-служебна роля на византийската черква се изразяваше още по-ясно във Вътрешните отношения на царството. Чрез нейното усърдие се бе затвърдила цялата сложност от представи за божествения произход на царската власт. Тя търсеше небесна санкция за нейните решения и по заповед предаваше на анатема тия, които се осмеляха да вдигнат ръка против самодържеца. Естествено, при честите династически революции, всички тия черковни проклетия се заменяха с тържествени благословии, колчем щастието на един претендент го довеждаше до трона.² Християнската съвест на византийското общество не намираше нищо неприлично в тоя опортюнизъм, защото той бе същността на византийския морал, в който християнството, без да внесе свои **съществени** елементи, бе викано често пъти да оправдава това, което и без него съществуваше. – Признавано от населения, чийто всекидневен живот бе регулиран от едно подробно и строго законодателство, византийското православие бе изгубило в значителна степен моралната си основа. По-точно, – тя в много случаи бе станала излишна. Това, което то би си позволило да учи, се заповядваше от светския закон. Това пък, което се допускаше от закона, то не всякога смееше да обяви за

1 Черноризец Храбър в словото си о писменѣх.

2 Твърде интересен е в тоза отношение случаят в междуособицата при двамата Андрониковци. Когато през пролетта 1321 год. младият Андроник избегал в Одрин и тук събрал войска за борба с деда си, старият император „като свикал намиращите се тогава в Цариград архиереи и като разменил с тях мисли, какво трябва да прави, убедил ги да обявят за отлъчен от черквата всекиго, който сега или в бъдаще би се присъединил към внука“ (**Cantac**, I 949). Когато няколко месеца след това тоя последният поискал прошка, Андроник Стари отново свикал архиереите и „вдигнал отлъчването, обявено по-рано над младия цар и над сътрудниците му, като заповедал, щото внукът отново да бъде и се нарича царь“.

неморално. Още в самото начало на своята история Византия бе родила един велик наставник – Йоана Златоуст. Смелият му език обаче бе го пратил два пъти на заточение – последният път, за да се не върне вече – и неговата участ бе достатъчно поучителна, за да предпази за дълго време византийското духовенство от бъдещи увлечения.¹ За да се разбере в случая голямата разлика с Запада, достатъчен е един паралел: едва двадесетина години преди тая случка миланският архиепископ Амвросий не бе позволил на императора Теодосий Велики да пристъпи прага на храма, защото по негова заповед бе станало избиването на няколко хиляди солунци, провинени в бунт срещу властта. Императорът, комуто черквата дължеше тържеството си над арианството и изстреблението на езическото богослужение, требваше да отстъпи унижен и да се подложи на дълговременно покаяние. А Амвросий не бе глава на римската черква, както Златоуст бе на цариградската, и императорът Аркадий, който бе си позволил едно тъй властническо отношение към последния, бе само един слаб господар.

Занемарило тъй съдържанието, византийското християнство бе потърсило да се прояви з формата и за това създаде богослужение, в което обредността достигна крайни предели. Отстранено пък от дейна и самостоятелна роля в живота, то поиска да идеализира това свое състояние и издигна като най-висша добродетел отшелничеството. И за това тъй голямият контраст с Запада. Докато най-прославените фигури на католицизма бяха проповедниците и реформаторите, тук, на Изток, стълбове на православията оставаха предимно отшелниците. Една от най-характерните черти на западното християнство бе, че то не познаваше отшелничеството и съзерцателната леност, когато на Изток, в известни страни и епохи, те се превръщаха в цяло социално бедствие.²

- 1 Не веднъж и след това между византийските самодъръци и патриарсите, като представители на черквата и пазители на каноните, избухваха конфликти, но жертва в тях винаги ставаха само тия последните. Достатъчно е да си спомним за това съдбата на някои от най-видните цариградски патриарси, като напр. Герман I (715–730), Никифор (806–815), Фотий и Николай Мистик. През средата на XI в. един цариградски патриарх – Михаил Кируларий, бе си въобразил, че неговото достоинство като глава на православната *οἰκουμένη* никак не е по-ниско от това на светския самодържец. Тая си необикновена претенция и той обаче требваше да изкупи с загубване на санът си и с заточение (Ср. **Суворов**. Византийскій папа. Москва 1902. 118 сл. и **Н. Скабеланович**, Византийское государство и церковь в XI веке. Спб. 1884. 385 сл.).
- 2 **C. Neumann**, Byzantinische Kultur und Renaissancekultur, с. 20, счита че византийското монашество изгубва социално влияние и се обрича на самозатваряне и отшелничество

Аз споменах вече, как идеята за народността бе пробудена на Изток от особеното положение, което във Византия черквата бе заела към държавата. Самата Византия обаче, основана върху римския принцип на универсалността, не можеше да стане национална държава. Гърците и погърчените азиатци и варвари в нея образуваха едно незначително малцинство сред населенията ѝ от най-различни племена и раси. И това обстоятелство определи на нейното християнство една съвсем особена историческа роля: превърнато в един вид идеология на държавността ѝ, то требваше с чувството за вероизповедната общност да замести всред тия разнородни населения липсващото съзнание за общността на произхода. Реален израз на това вероизповедно, а следователно и държавно, единство требваше да бъде точно установената догматика. И именно поради това, тук всяко, дори и най-малкото, отклонение от нея беше и се съзнаваше като държавно отцепничество, към което светската власт не можеше да остане безгрижна. Това бе причината, която заставяше византийските монарси да отделят тъй голямо внимание на черковно-догматичните въпроси, да бъдат законодатели в областта и на религиозните отношения, да предписват на своите поданици, в какво те с длъжни да вярват, да бъдат следователно в едно и също време и императори и папи.¹ Но тоя византийски **цезаропапизъм**, тъй стра-

от времето на иконоборството. Вярното е само, че от тогава то престана да играе всекаква дейна роля в живота. Що се отнася до отшелничеството, то бе се разпространило на Изток рано преди тая епоха, още през IV–V в. (Гл. **St. Schiwietz**, *Das morgenländische Mönchstum*, I. 1-8. II. 19 et passim., **Delehaye**, *Les Stylites*, *Comptes rendus du 3-e congrès scient. á Bruxelles* 1895).

- 1 Впрочем схващането, тъй ясно изразено в прочутите думи на Лъва III до папата Григорий II – **Basileuŷ cni ierenŷ eimi**, бе се формирало у християнските императори още преди началото на византийската история. Според Евсевия още Константин Велики се държал като „поставен от Бога върховен епископ на черквата“ (**Gfrörer**, *Byz. Geschichten* II 298), а на неговия син Констанций принадлежат думите; „това, което аз искам, трябва да има силата на църковен законъ“ (**Gelzer**, *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz*, *Ausgew. kleine Schriften* 53). Окончателното тържество на православия над арианството се дължеше само на намесата на Теодосия Велики. Нема нищо чудно следователно, ако по времето на голямите монофизитски борби в V в. източните императори използваша вече признатия си авторитет в религиозните дела, за да наложат единството във Верванията. Самата намеса на Юстиниана I, Ираклия и Констанс II във Вероизповедните спорове на по-късното време не бе нищо друго освен последни опити, чрез съгласието в догматичните схващания, да не [sic] възстанови вече разлагащото се държавно и културно единство са [sic] стария християнски свет. От това гледище Юстиниан не бе само един, увлечен в теологични спекулации, дилетант. На първо място той бе дър-

нен за западния свят и тъй противоположен на папския цезаризъм там, имаше историческо оправдание много по-голямо от това на последния. Защото, докато стремежът на папите към теократична монархия бе резултат на една необузdana амбиция и имаше за последица раздухване на политическите междубосибици, цезаропапизмът на византийските императори, изхождащ от интервент в на една *светска* цивилизация, не бе нищо друго освен опит да се намери средство за сцеплението на етнично-разнородните елементи и се осигури тяхното сътрудничество под крилото на единната светска власт.

Като се изтъкват всички тия явления, тъй характерни за византийската култура, и непрекъснатата връзка с старината, като най-съществена черта в историята на Византия, възниква един основен въпрос. Кое именно спаси там античната традиция и **защо** Източно-римската империя не само че сама устоя на трусовете, всред които се сгромоляса нейната западна съседка, но и победоносно запази съществуването си още цяло хилядолетие?

Първата причина тук бе нейното географско положение. На варварски нашествия бяха изложени, отначало поне, само нейните европейски земи, главно Балканският полуостров, и еднички те изпитаха социално-стопанските сътресения, причинени от унищожението и пръсването на тяхното старо население. Нейните големи източни провинции обаче – Мала Азия, Сирия и Египет, бяха пощадени през V–VI в. в. от това нещастие. Оттеглена там, тя можеше без особена опасност за себе си да чака стихването на бурята, вилнееща на Запад. А независимо от това, че тия източни земи останаха по тоя начин едничко убежище на старата култура, самите те имаха грамадно икономическо значение. Наистина, едрото земевладение и тук, както и в Западната империя, бе погълнало дребната собственост, а селските маси, еднакво пригнетени,

жавник, за когото единното вероизповедание се явяваше необходима идейна основа на единната държава, у чиито поданници липсващото съзнание за племенно родство требваше да бъде заместено с нещо друго. (По въпроса за вероизповеданието, което в Източната империя заместваше националността, аз се изказах по-нашироко в статията си „Гърци, византийци и елини“, Демократия III кн. 4 стр. 86 сл.). Иконоборството в догматично отношение свърши с тържеството на черквата, но в правно отношение то подчерта за сетен път решаващото значение на светската власт, на чиито представители черквата, както в 737 тъй и в 844 г., бе длъжна за възстановлението на своята традиция. В целата по-късна история на Византия след това правото на светската власт да се меси във Вътрешното устройство на черквата никога не бе успорено.

както и на Запад, бяха престанали да бъдат достатъчна опора на държавата. Плодородието на тия области обаче бе тъй голямо, а индустрията и търговията тъй високо развити, че в стопанско отношение те представляха най-напредналата и богата част на стария свят.¹ Градовете по Понта, сирийското и малоазийско крайбрежия бяха стоварища за произведенията, които Изтокът и Западът пращаха на световния пазар, а тяхната търговска флота плуваше по всички известни морета. От времето на Юстиниана цели шест века под ред Византия имаше монопола на копринената индустрия и остана едничкият доставчик на скъпите тъкани и дрехи, които тъй жадно се търсеха от изостаналия назад Запад. Колосалната търговска и промишлена дейност на тоя вѣн-европейски Изток бе превърнала много от неговите градове в грамадни центрове. Александрия, Бейрут, Антиохия, а отчасти и Солун, които брояха по стотици хиляди жители, не отстъпваха на много от днешните европейски градове, когато столицата, Цариград, – поради несравненото си географско положение и колосалните си укрепления устоял на всички пристѣпи, – с своето милионно население и с богатствата, които бяха струпани в него, надминаваше всичко, що средновековният ум бе в състояние да си представи. Един испански евреин, който през втората половина на XII в. бе пропѣтувал тогавашния свет, не можеше да намери думи, за да изрази изумлението си от несравнимото зрелище, което босфорската столица бе развърнала пред него. – „Черковните съкровища, пишеше, той представят неизброимо количество пари, които се трупат в кули и укрепени места, както никѣде другаде на земята... В тоя град се стичат всякакви приходи от цялото царство и с тях се пълнят засводени съкровищници... Постройки и съкровища от такѣв вид и в такова количество човек никѣде не може да намери“.² Неколко десетилетия по-късно, при IV кръстоносен поход, суровите и полудиви латински рицари и барони, според думите на одного от тях³ „не можеха да помислят, че на света е могло да има един тъй богат град“. „На проклетите латинци, пишеше все около това време един византиец, се струва рай земята, в която ние

1 Cp. **L. Brentano**, Die byzant. Volkswirtschaft, Sonderabdruck aus Schmollers Jahrbuch 41 Jahrg. 2. H.

2 **Benjamin von Tudela**, Reisetagbuch, herausgeg. v. A. Martinet Berl. 1918 9.

3 **Jeoffroi de Ville-Hardouin**, Conquête de Constantinople, avec la cont. de H. de Valenciennes, ed. par Nat. de Wailly P. 1882. 73.

живеем“.¹ Като истински химн за величието на вековната източна столица звучат думите на друг един византийски писател, два и половина века по-късно: „Тоя царствен град е средище и обща съкровищница на цялата вселена. Той доставя на всички всичко необходимо; нему, като на господар, служи всека земя, всички морета и всички ветрове. И виждаме да идват тук от всякъде в изобилие транспорти с храни, зиме и лете, пролет и есен. И пътуват непрестанно към него кораби и триреми, возещи всякакви плодове и произведения на всички изкуства. И всичко, което е добито от когото и да било, дето и да било, не може да достави радост на тия, които го имат, ако те не с в състояние да го изложат на достоен показ във Великото и всесветско зрелище на тоя град“.² А тогава, средата на XIV в., когато тия възторжени думи бяха писани, Империята представяше само сянката на миналото си величие и Цариград носеше неизличимите следи на бурята, що бе се разразила в него при латинското завоевание.

Държавата, под чиято закрила бе се струпало всичкото това богатство, естествено требваше да вземе делът си от него. Византия бе класическата земя на монополите, привилегиите и протекционизма и ние, които вече познаваме намесата на държавната власт в стопанския живот на обществата, не можем дори и да си представим, колко многостранна бе тая намеса там и как държавата се явяваше не само митничар, но и доставчик на сурови материали за индустрията и на хранителни припаси за населението, търговец и индустриалец в едно и също време. Приходите, които от всичко това се стичаха в нейните каси, надминаваха за тогавашното време всека мярка. През XII в. византийската държавна хазна получаваше годишно от монополите, митата, наемите на държавни сгради и търговията, само в Цариград, повече от 550 мил. зл. лева, когато общите приходи на империята все по същото време надминаваха три милиарда.³ А тя тогава бе изгубила вече Египет и Сирия. Приблизителна представа за значението на тия цифри и за колосалната финансова сила на Византия ние бихме придобили, само когато вземем пред вид, че стойността на парите тогава бе най-малко осем пъти по-

1 **Nicetas**, 391₁₆.

2 **Gregoras**, ed. Bonn. II 678₁₋₁₃.

3 **Benja m. v. Tudela**, 9; **Ch. Diehl**, *Études byzantines* P. 1905. 125. – В XIV в., когато Андроник Млади заел престола, доходът, който хазната получавала само от риболовството в цариградските води, достигал 10 хиляди жълтици. **Greg**, 428₁₅₋₂₀.

голяма от съвременната. Нейната монета се ползваше с световен курс, дълго време тя ревниво пазеше привилегията едничка в света да сече златни монети и задължаваше варварските народи и владетели да си служат с тях. В крайни случаи те можеха да издават и свои, но винаги по установения от нея тип и с образа на нейните императори.¹

Именно това финансово могъщество даде възможност на Източната империя да преодолее опасностите, на които Западната не можа да устои и да се справи с всички неприятели, които нейното богатство непрекъснато привличаше и вековете един след други нахвърляха върху ѝ. Неизчерпаемите ѝ съкровища ѝ позволяваха да държи грамадни армии от наемници и бързо да замества с нови веднъж унищожените. Благодарение на същите средства тя подкупваше владетелите, от чиито народи се боеше, разделяше последните на непримирими партии, а когато никое от тях средства не помагаше, нейното злато винаги намираще един противник зад гърба на всеки народ, който почваше да ѝ става опасен. И спокойно за крайните резултати, византийското правителство можеше да наблюдава отдалеч самоизстреблението на народите, които само бе нахвърлило един срещу друг.²

1 „Макар персийският цар и да може да сече сребърни монети, каквито иска, обаче не е позволено нито нему, нито на който и да било друг варварски цар да поставя изображението си върху златни монети, даже когато разполага с много злато, защото тия царе не с в състояние да създадат доверие към такива монети и сред варварите.“

Procop. *De bello gothico*, ed. Nauy 442₂₂.) Как византийците в юстинианово време използвали тая привилегия, за да възвеличават сред чужденците славата и могъществото на царя си, се вижда от случая, който Козма Индикоплевст разказва за о-в Цейлон. (гл. **Gelzer**, *Byz. Kulturgesch.* III). Теофан, (ed. de Boor 365₈) съобщава, че Юстиниан Ринотмет в 691 г. нарушил мира с арабите и върнал парите, които данникът му Абделмелек му пратил, тъй като те били „нови и неизвестни до тогава“.

На друго място (363₉) Теофан обяснява, че уговореният трибут на Абделмелека бил дневно по хиляда златни монети (номисми). Арабският владетел, следователно, се осмелил да сече златни монети с свое изображение и надпис и това именно обстоятелство предизвикало гнева на Юстиниана. По-ясно е представен тоя случай у **Zonaras**, ed. Bonn., III, 230₂ – По-подробно върху тоя въпрос, както и за отношението на западните владетели в началото на средновековието към това право на византийците, у **Gasquet**, ц. с. 172 сл.

2 Византийската политика винаги си давала ясен отчет за значението на съседните варварски народи и за възможността в случай на нужда един от тях да бъде използван срещу останалите. Особено интересни в тоя смисъл с съображенията, които **Const. Porphyrog.** *De administr. imperio*. 7013 сл. развива относно Печенеги, Руси, Маджари и Българи. Гл. също заплашванията на патр. Николая към Симеона. **Златарски** ц. м. Мсб. XII 150.

Азиатският Изток прочее бе дал на Византия средствата на материалното ѝ могъщество, а предимно в същия Изток тя черпеше и духовни сили. И с това се обяснява голямият примес от азиатски елементи в нейната култура, който требваше да се увеличава, колкото по-вече последната биваше принудена да търси все по-нови и съвършени средства за самозащита и колкото по-вече наследството на древността се оказваше недостатъчно да запълни потребите на едно по-друго време. Бавното ориентализиране на Византия¹ още по-вече я отчуждаваше от индо-германския запад, но даже и в този случай тя оставаше вярна на късно-римската традиция. Защото пътят към Изток бе поет решително още от Диоклетиана, който бе разбрал, че единичко там ще намери основите и учрежденията, що би предали на римския държавен колос тъй нужната му сила и вътрешно равновесие.

Но не бе само Изток, дето Византия намираще елементите на своята мощ. Когато по-късно, в VIII в., възстанови авторитета си в балканските земи, тя се сблъска там в областта на социалните отношения с нещо ново, на което славяните, вече заседнали в тия земи, упорито държаха и с което я превъзхождаха. Това бе течното общество от свободни земеделци. Некогашните земевладелски отношения, които те при нашествието си бяха помели, вече не можеха да бъдат възстановени.² А затвърдена веднъж в балканските провинции тая нова социално-стопанска форма, чрез масови мирни преселения, се разпространи и на Изток, в Мала Азия, чиито полета поради това също промениха своя вид. През епохата следователно, когато в латинския Запад класата на свободното и стопански независимо селячество вече изчезваше, на византийския Изток тя се въземаше за нова историческа мисия. И пълен упадък за Византия настъпи чак тогава, когато тя – загубила поради арабското завоевание част от своето търговско-индустриално могъщество, – видя след това отново да погива тая класа от свободни селяни и за **втори път** да се навдига едрото земевладение.

-
- 1 Въпросът за азиатизацията на Византия още не е изследван и осветлен в нужната пълнота. До сега над него с се спирали предимно във Връзка с въпроси от общата византийска култура (Напр. **Neumann**, *Die Weltstellung* 14, 16, 40 сл. 62; **Brentano** ц. м. 37; **Diehl**, *Byzance*, 120 сл.). У нас някои негови страни с разгледани от К. Стоянов, *Ориентализацията на Византия и нейното отражение у южните славяни*. Сп. Б. Ак. XX, 187–238.
- 2 **Васильевскій**, Законодательство иконоборцев, Ж. М. Н. Пр. Ноябрь 1878. **Успенскій**, К истории крестьянского землевладения във Византии, Ж. М. Н. Пр. ч. 225 (1883).

Некои историци, които се спират над тоя последен момент от историческото ѝ развитие, с готови да видят в него отношенията на феодализма.¹ Същият възглед понякога прозира и в преценката на съответните явления от българската история.² – Нищо по-погрешно от това. Феодализмът, чиято същност бе **съединението на политическата власт с земевладението, вътрешно** не се създаде никога във Византийските земи.³ В това именно лежи едно от най-голямите различия между Византия и държавите, намиращи се под знака на нейната кул-

- 1 **Rambaud**, L'empire grec au dixième siècle P. 1870, p. 295: C'est ainsi qu'à l'époque où la féodalité s'organisait, sous l'empire de coutumes non écrites dans les contrées barbares de l'Occident, une institution tout à fait analogue se régularisait en Orient, sous l'influence des constitutions impériales. Beaucoup de différences sans doute séparaient au X-e siècle ces deux féodalités; l'existence d'une hiérarchie, d'une chaîne de suzerains et de vassaux, caractérisait celle de l'Occident; en Orient tous les possesseurs de fiefs étaient soumis directement à un souverain unique. Mais pour toutes deux, la qualité de militaire était attachée à la possession de la terre; chez toutes deux la base du système était la propriété foncière; le but de l'institution, s'était l'organisation d'une force militaire. L'analogie était si grande qu'elle frappa les conquérants du XIII-e siècle. Les barons français trouvèrent en Morée une organisation semblable à celle qu'ils avaient laissée en Occident; en bas de l'échelle sociale, des paysans, des serfs, auxquels ils appliquèrent tout naturellement la dénomination de vilains; de l'autre des nobles et des militaires, de grands propriétaires et des possesseurs de fiefs, auxquels ils appliquèrent tout aussi naturellement la dénomination de gentilshommes. – **Diehl**, Byzance p. 165 sq. също говори за появяването на феодал. класа в Изток, за нейното развитие и триумф над централната власт. „Несъмнено, казва той (стр. 177), между феодализма в Запад и тоя във Византия съществуваша в X в. и винаги оставаха да съществуват големи различия. На Изток не се установи никога тая строга иерархия, която създаде от феодалното общество на Запад една дълга верига от сюзерени и васали. Но съществуването на тая могъща провинциална аристокрация имаше във Византийската империя същите последици, както в държавите на западното средновековие. Особено много беше тя, – всеки път колчем централната власт отслабваше, – един страшен елемент на смут и разложение“.
- 2 Напр. у **Мишев**, България в миналото. С. 1916, 170 и у **Я. Сакъзов**, Българите в своята история, С. 1917. Сакъзов намира (стр. 44) „феодален строй“ дори и в началото на първото ни царство.
- 3 Ние имаме пред вид владелските отношения тъй, както те бяха **израстнали** на византийска почва, а не формите и институциите, които бяха **внесени** във Византийските земи от латинците при IV кръстоносен поход. Те упражниха тук известно влияние, но значението на последното не трябва да се преувеличена. Латинският феодализъм не създаде феодализъм и във Византия. Той засили само политическото раздробление и подпомогна процеса на селското обесимотвяване. Колко чужди бяха на Византия западно-европейските феодални отношения, се вижда от обстоятелството, че след прогонването на латинците от византийските земи, изчезнаха и създадените там от тях специфични владелски формации.

тура, от една страна, и Запада от друга. Едри земевладелци тук малко или много имаше във Всички времена; в епохата на упадъка те, като черковни или светски магнати, владееха почти всичката земя, но феодалите те не бяха, защото с **политически суверенитет** над земите си те не разполагаха. Отделни силни люде използваша вътрешни неуредици или външни затруднения, за да се обявят за политически владетели на малки или големи области, но феодалите те също тъй не бяха, защото **основа на тяхната власт не бе земевладението**. Тук липсваше при това тази сложна система на сюзеренство и васалитет, която тъй добре характеризираше феодалните отношения на Запад.¹ Във Византия към края на нейната история се бяха създали по отделно социалният и политическият елементи на феодализма, но тяхното съединение и, следователно, същинския феодализъм тя не видя, а неговото право винаги ѝ остана безкрайно чуждо.²

- 1 **C. Zachariä v. Lingenthal**, *Gesch. d. griechisch-römischen Rechts*. 2. A. 277 сл.: на византийците остана чужда истинската система на феодалните връзки; латинските завоевания на Изток пренесоха наистина и там ленното устройство заедно с всичките му особености, но ленната система изчезна отново веднага с крушението на латинското господство. Едничкото влияние, което тя оказва върху византийския живот, бе бързото развитие на едрото земевладение и почти пълното изчезване на имотното и свободно селячество.
- 2 В гореприведените (бел. 24) думи на Rambaud се съдържа поради това едно голямо недоразумение. Той има пред вид на първо място войнишките земи (τὰ στρατιωτικὰ κτήματα), които, както ние на друго място показваме (гл. моята работа „Войнишки земи и войници във Византия през XIII–XIV в.“ Сп. Б. Ак. XXVII), немаат нищо общо с ленните владения при западноевропейската феодална система. Не беше и обстоятелството, дето всички тия византийски possesseurs de fiefs militaires бяха подчинени направо на един едничък сюзерен, което ги отличаваше най-вече от западните феодалите, защото същата система на непосредствено подчинение, immédieté, отличаваше и английската феодална система, тъй както тя бе се сложила след завоеванието на Англия от норманите. Войниците (στρατιῶται) във Византия не бяха никакви феодалите, а прости селяни, които получаваха държавни земи срещу задължението си да се явяват под знамената при мобилизация. във Втората част от гореприведения пасаж на същия автор вече се имат пред вид прониите и тяхните владетели – прониари. Но тъкмо, както ние в посочената си работа (стр. 37–61) показваме, нито прониите бяха феодалите, нито пък пропиарите бяха лица, у които военната служба е била необходимо задължение. – На Запад феодалът беше суверенен господар в земите си. Тоя суверенитет бе основният принцип в правото на феодализма. във Византия бе обратното. Место пъти и тук силни поземлени магнати суспендираха функциите на органите на централната власт в своите земи, но това бяха актове на произвол и насилие, с които държавата никога не се примиряваше. По право и традиция императорът оставаше **прек** господар над всички поданици в царството и неговата власт не търпеше посредници от рода на тия, които западният феодализъм бе създал. В случаите пък, когато отделни династии успяваха да станат политически госпо-

Особената картина, каквато представяше европейският източен свет, е причина за много превратни схващания и преценки. – Дълго време се държеше, пък и сега не е съвсем изоставен възгледът, който обвинява византийския живот в неподвижност, а византийската култура в пълно безплодие. В този възглед има нещо само наполовина вярно. – във Византия не виждаме наистина това буйно и разностранно развитие, което се наблюдава в средновековната история на Запад, но тук, у нея, то не бе и тъй необходимо, както там, Западното средновековие започна с хаоса, предизвикан от рушенето на старата цивилизация, при което взелите връх необуздани сили на новото имаха да водят упорита борба, за да надделеят и да създадат по този начин възможностите и условията за един нов разцвет на мирното човешко творчество. В тази борба те се обезсилваха взаимно или изглаждаха, заедно с това първоначалният хаос се улегваше, но неукротените окончателно стихии из дълбините му не преставаха да го раздрусват и да произвеждат най-разнообразни промени върху неговата повърхност. Поради това и голямата пъстрота на явленията, които там се сменяха. Византия в този хаос никога не падна и за това ней бяха спестени усилията за освобождението от него. В нея винаги имаше една крепка власт, която пазеше реда и обуздаваше анархията. Двете начала, светско и духовно, които на Запад бяха възникнали независимо едно от друго и не можеха тъй лесно да се примирят, в нея бяха се развили едно от друго и за това случайните им конфликти нямаша никакви съдбоносни последици. До епохата на Ренесанса, който тури край на западното средновековие, тя остана най-културната страна в света. Един ренесанс в такъв смисъл тя не можеше да преживее, защото старината тук никога не бе падала в продължителна и пълна забрава. Римското право, чието възраждане създаде на Запад такъв преврат в гражданските и политически отношения, – във Византия почти винаги се ползваше с безспорен авторитет. Преходът от натуралното стопанство към паричното, с което за Запада се отвори една нова епоха, за Византия на можеше да бъде никаква проблема, тъй като паричната разменна форма тук винаги съществуваше. Вътрешното освобождение на човека,

дари на някои провинции, с самия този факт тия последните преставаха да бъдат части от империята и тяхните владетели, далеч от мисълта да се считат за васали на императора, сами аспираха да се издигнат до достойнство равно на неговото или пък сами да овладеят целата империя. Най-нагледен пример за това бяха трапезундските владетели и епирските деспоти през първата половина на XIII в.

постигнато на Запад, с цената на толкова усилия и жертви, тук оставаше един не особено остър въпрос, понеже религията, която владееше там напълно човешкото съзнание, тук се изразяваше главно в спазване на външностите и сухите догми и защото един наистина византийски опортюнизм отдавна бе направил възможно съжителството на евангелските догми с омировските или хезиодовски теогонични представи и с пропитата от езически мистицизъм философия на Платона. И днес демоничните фигури на мнозина от представителите на италианския Ренесанс будят изумление с необузданите си пориви и страсти, с многостранните си интереси и с неподаващия се на никакви ограничения морал. Рядкост са обаче тия, които знаят, че византийската история е изпъстрена с такива характери и че, преди да се роди в Италия, **ЧОВЕКЪТ** на Ренесанса отдавна живееше във Византия, дето още в XI в. срещахме например един Михаил Псел, юрист, философ, историк, политик, теолог и медик, и, едно след друго или в едно и също време – адвокат и професор, калугер и дворцов интригант¹.

Византия бе достигнала следователно тая степен на цивилизация, при която животът на обществата тече равно, постигайки чрез незабелязано вътрешно преобразуване това, на което е способен. В нея всяко време носеше и разрешаваше своите малки или големи задачи и промените се извършваха, без да избиват силно на повърхността на нейния живот или да разклащат основите му. Гражданските институции на Византия, нейното право, военната и административна организации не оставаха едни и същи. Социалната ѝ структура – също. Византийското общество преживя глухата борба между поземлените магнати и дребната селска маса и когато последната бе изтласкана от сетните си позиции, то видя в метежите на Зилотите да се навдигат през XIV в. вълните на едно социално движение, чиито последици днес никой не би могъл да отгатне, тъй като турското завоевание тури край на всичко.

Малко по друг е въпросът за безплодието на византийския живот. – Духовното богатство, с което Западът влезе в новото време и което му

1 **П. Безобразов**, Византийскій писател Михаил Пселл. Москва 1890. **Успенскій**, Очерки по исторіи византийской образованости. Спб. 1892. **Rambaud**, Michel Psellos, philosophe et homme d'État byzantin au XI siècle, Études sur l'histoire byzantine P. 1912, p. 1 9–171. Br. **Rhodus**, Beiträge zur Lebensgeschichte und zu den Briefen des Psellos, Gymnasialprogramm Plauen 1892; **Krumbacher**, Gesch. d. byzant. Litteratur. 2. A. 433 flg.; **K. Dieterich**, Byzantinische Charakterköpfe. Lpz. 1919, 63–80.

позволи да развърне тъй много сили, бе на разположението на Византия векове под ред, но въпреки това тя не създаде от него никакви нови ценности. Тя приличаше на един грамаден музей, дето времената и цивилизациите, които бе наследила, бяха оставили своите съкровища, но всички тия реликви стояха там като надгробни паметници, които тя благочестиво пазеше, снимаше от тях мъртви копия, без да почувства духът, който бе ги вдъхновявал, без да бъде в състояние да се зарази от творческия пламък, който продължаваше да тлее в тях и сама да стане способна за самостоятелно творчество. Всичко това е вярно, но в него не се съдържа самата истина. Право е, че нито в областта на науката, нито в тая на художествената литература Византия не създаде нищо, което да преживее вековете. Но, когато се изтъква всичко това, не трябва да се забравя, че тя не живееше въвн от своето време и че духовното блуждение на средновековния човек можеше да намери на край само едно убежище – християнството. То не бе изпълнило още своята културно-просветна роля и тогавашният ум, неспособен да се проникне напълно от истините на една свободна философия, недостатъчно закрепнал и смел, за да поеме сам тъмните пътища към върховете на познанието, – се възвръщаше винаги към него, като към извор и край на всека мъдрост. При тази възраст на човечеството образоваността можеше да обогати само формално ума, да развие в него диалектичната способност. И в това отношение образованите византийци бяха останали наистина ненадминати. В тънките теологични спорове и в дипломатическото изкуство, дето именно тия способности им бяха най-необходими, те превъзхождаха всички свои съвременници, които – безразлично дали живееха на Изток или на Запад – си оставаха безпомощни варвари. Тази степен на развитието подготвя човешкия ум за момента, когато той би се почувствал достатъчно силен, за да се освободи от авторитета. Тъй узрял се показва той едва в края на средновековието, когато Византия вече не съществуваше. А какво би направила тя, ако съдбата не бе тъй корава към нея, показва факта, дето тя предаде на Запада не само съкровищата на древността, които едничка бе запазила, но и първите учители на Възраждането. И при все това тази византийска култура не бе тъй безплодна, както се мисли. Там, дето преданието или пък самото християнство не се проявяваха като съдържащи сили, тя създаде творения, някои от които и до днес не с надминати. Най-велики паметници на средновековната архитектура остават не готическите катедрали в Кьолн и Мила-

но, нито романските домове на Шпайер, Трир и Майнц, а цариградската света София. Живописиста на ранния Ренесанс в Италия представляваше развитие не на западноевропейското изкуство и непосредствените предшественици на Джото бяха неизвестните византийски майстори от XI и XII векове.

Но, когато се разисква върху развитието или неподвижността в историческия живот на дадени общества и за ценностите, които една култура е създала или не, и от това гледище се присъжда нейната продуктивност или безплодие, никога заключенията не трябва да се правят без оглед на възможностите за спокойно творчество, с които тя е разполагала. Това условие Византия в противоположност на Запада никога не доби. През течение на средновековието тоя последният никога не се видя застрашен от вън тѣй, както Византия. Нейният дългогодишен живот бе непрекъсната борба с врагове, които заплашваха цялата сложност на нейната култура и не веднъж превръщаха в пепелища най-цветущите ѝ провинции: тук се сменяха готи, хуни, авари, славяни, българи, араби, маджари и руси, а след тях – печенегите, кумани, татари, нормани, латинци и турци. По-малко или по-вече на същите изпитания бяха изложени всички държави на европейския Изток. Нему бе се паднала незавидната и тежка участ да образува бариерата срещу опустошителните пороища от варвари, които Азия непрекъснато изсипваше. Благодарение на тоя заслон Западът можеше спокойно да се предаде на едно истинско творчество, но за това пък непрестанната опасност и вечната война не позволиха на европейския Изток да развърне и част от силите си, за да постигне това, на което бе способен: една голяма задача за него бе дори да запази съществуващото. И, понеже говорим за Византия, ако на най-малко промени бяха изложени общите форми на нейния живот – то бе не само защото съдържащото начало на традицията тук се проявяваше най-силно, но и защото в тия изпитани форми и отношения византийското общество виждаше залога за съхранението си и чувстваше, че не може да се отрече от тях, без да предизвика кризис, който при постоянната външна опасност би заплашил самото му съществуване. И за това, дори и когато времето внасяше ново съдържание в тях, те продължаваха да се държат и възпитаният в опортюнизъм византийски ум винаги намираще възможност чрез компромис да изглади несъответствията. Това примирение на старо с ново и постоянното приспособяване на едното към другото требваше да стане основният мотив във Византийската ис-

тория. И, само следствие от една необходимост, *то* бе, което не позволяваше на противоположности да се развият и изострят, което предупреждаваше стълкновенията; *то* ѝ предаде тая външна монотонност, която е най-много пречила и още пречи да се разбере нейното вътрешно, подвижно съдържание.

Своите най-добри сили и най-голями умове Византия требваше да привлича на служба за самозапазването си и за това пълководци и държавници тя създаде повече от когото и да било друг. Полето на мирното културно творчество обаче тя обикновено бе принудена да предоставя на посредственостите. И те вършеха, каквото можеха: пазеха ценностите, които не бяха в състояние да разработят и умножат. Но нима това само по себе си не бе една огромна историческа заслуга? И не показвали то с какви голями запаси от енергия и широки интереси разполагаше това общество, което в една тъй сурова и мрачна епоха изпользваше редките години на затишие и покой, за да отдаде заслужена почит на занятията, що даваха храна на духа? — Когато се говори за средновековния Изток, той трябва да се сравнява само с съвременния му западен свет. А кой може да посочи там хора от типа на един Ив. Кантакузин напр., който еднакво сръчно държеше перото и меча, или пък на нашия цар Симеон, който, когато нямаше кого да надвива, пишеше книги, за да си почива?

* * *

Върху интересния въпрос за влиянието на византийската култура над съвременният ѝ Запад аз на мога сега да се спирам. Достатъчно е само да спомена, че не веднъж тоя последният намираше у нея готови решенията, които сам търсеше, а някои негови земи, особено Южна Италия и Венеция дълго време се намираха под трайното ѝ въздействие. Народите обаче, които образуваха същинския византийски свет, бяха тия, които тя бе приобщила към себе си чрез православието — балканските и източните славяни.

Това положително и добро, което те ѝ дължаха, е твърде известно, за да има нужда да се занимаваме с него. По-важно би било да се изтъкне с няколко думи другото.

Най-близки съседи на Византия и най-силно изложени на нейното влияние бяхме ние, българите. И за това нашето средновековие в културно-историческо отношение представляше непрекъсната борба на началата, присъщи на нашия бит, и тия, застъпвани от Византия. В тоя

основен факт намира обяснение цялата ни средновековна съдба, тъй странно прошарена с трескаво-бързи подеми и главоломни падения. По силата на историческия закон, според който една по-съвършена култура винаги си подчинява по-неразвитата, въздействието на Византия над нас бе спонтанно и непреодолимо. Но независимо от това ние бяхме принудени да правим и съзнателни заемки. По тази причина държавен строй, черковна организация, образованост и мироглед, всичко това, изникнало първоначално из българска почва и с задачата да служи на нацията и нейната държава, се превръщаше накрай във Византийско и, следователно, насочваше се против своята същност. Както Преслав, тъй и Търново, се създаваха като национални средища, за да свършат като разсадници на византинизма. Българските царе се издигаха като представители на исторически стремежи, основно противоположни на тия, които Византия застъпваше, но накрай, увлечени от византийските представи за власт, те се окичваха с атрибутите на източния император и ставаха негово малко подобие. Опиянени от тъй бързо постигнатото външно и привидно величие, те не можеха да се освободят от мечтите да заемат сами местото на византийските си съперници и обилно разхищаваха силите на своя народ в безплодни пристъпи срещу цариградските стени. След тях идеше болярството, заемащо титлите, външния блясък и мирогледа на византийските си събратя, а после – духовенството, което, почнало с задачите да служи на своя народ, се заразяваше твърде скоро от формализма и празния живот на византийските си образци. Аз нямам възможност да разгледам сега въпроса, доколко ние като народ бяхме в състояние да възприемем византийската култура в нейната цялост и главно – в нейната същност. За това нам липсваха всички условия, а главно – историческите, които във Византия бяха всичко. По тази причина, макар държавата ни да се византинизираше, ние спрямо Византия винаги си оставахме варвари, както бяха такива и всички останали народи. И обстоятелството, че ние по-силно от всеки друг бяхме повлияни от нея, това обстоятелство имаше за най-голям резултат само това, че нашата самобитност се разлагаше, пресъхваха живите струи на националното ни строителство и постепенността на развитието ни ставаше невъзможна. И тъй като неотразимото влияние на византинизма си подчиняваше предимно и най-леко върховете на средновековното ни общество, когато пък масите, винаги по-консервативни, оставаха с особеностите на своя бит и мироглед, това направи

безплодна цялата ни тогавашна просвета и изрови между управляващи класи и народ оная пропаст, която погълна старата българска държава, отречена от самите тия, на чиято опора и защита требваше да разчита.

Страната, в която византинизмът намери последно прибежище, бе Русия. Първите негови завоевания там почнаха още в самото начало на руската история. Приетото от Византия християнство го засили, но истинска сила стана той там, когато Византия вече не съществуваше. Крайно неразвитата руска среда бе твърде непригодна, за да се разрасне в нея това, което образуваше същността на византийската култура, и тя се яви тук само в сухите си и безжизнени форми. Останала едничката православна държава на Изток, Русия се почувства приемница на византийската държавност. Една византийска принцеса, представителка на сетната византийска династия, стана жена на Ивана III и донесе с себе си тук всички права върху босфорското наследство и всичкия пietet към учрежденията на падналата империя. Държавната мощ на Русия, която в разширението си поглъщаше разнородните племена, намери в космополитичните идеи на византийската държавност своето върховно историческо оправдание. Всичко това направи от православиято и самодържавието основа на руския строй, която и реформите на Петра Велики не бяха в състояние да разклатят. В известен смисъл те дори я усъвършенстваха и затвърдиха. Твърде характерно за голямия руски реформатор бе, че той, който искаше да откъсне Русия от Изток и я поведе из пътищата, по които се развиваше Западът, извърши постъпката, на която не бе се осмелил никой византийски самодържец. – Той унищожи и сянката от самостоятелност на руската черква, премахна нейния представител, обяви се сам за император и патриарх и по този начин доведе византийския цезаропапизъм до най-висшия му предел¹.

Виновен ли бе византинизмът за това, че Русия и до най-ново време запази отношенията, с които той бе живял в една друга епоха и при съвсем особена историческа обстановка? – Когато търсим отговора на тоя въпрос, не трябва да се забравя вече казаното: „самодоволният квиетизъм“ на Византия произтичаше от едно истинско и съзнато превъзход-

1 Несъмнено, Петър Велики при тая си реформа се ръководеше не от забравените образци на ромейските самодъръци, а от примера на протестантските страни. Симптоматично обаче за израстналия върху византийска почва руски абсолютизъм бе, че той намери за нужно при своето консолидиране и модернизиране да заеме именно това, а не друго нововъведение от протестантската черковна организация.

ство. Обратното бе в Русия. В основите на нейния бит лежеше пъстрата смесица от примитивни славянски или азиатски начала с свойствените там идеологични надстройки, но всичко това не ѝ пречеше с същия самодоволен квиетизъм и наивна вяра във Великата си световна мисия да счита, че варварството, което тя тъй ревниво бе откърмяла, е повикано да обнови „гнилата западна цивилизация“ или да я замени.

Само един страшен катаклизъм можеше да разпръсне всички тия илюзии, които мирната действителност и вековете не бяха в състояние да отстранят...

Двата света, на които при началото на средновековието се разпадна европейското човечество, остават разделени и днес. И кризата, в която това човечество **сера** е хвърлено, още по-силно разкрива дълбоката граница помежду им. Само че техните места днес с разменени. Дълбоко раздрусаният Запад има предимството на некогашната Византия – той разполага с една сила, която поддържа неговото равновесие и способност за съпротива. Това е уважението към една хилядолетна култура, в чието създаване всички съсловия и класи имат своя голям дял и чиито ценности и блага там никой не смее да отрече или пък с леко сърце да изложи на унищожение. Тази сила по-нататък е чувството на историческа отговорност, което не позволява заради интересите на едно несигурно бъдеще да се пожертва настоящето, колкото незадоволително и да е то. По тази именно причина западният човек търси изходът от тежкото настояще във Възможно по-безболезненото разрешение на противоречията. Това, което днес най-добре характеризира европейския Запад, е не само неговата висока култура: то е чувството на реализъм, съзнанието за разликата между желано и достижимо, то е най-сетне вътрешната дисциплина, еднакво силна у отделната личност и у цели общества.

Всичко това липсва в некога византийския Изток. Поради редица нееднакви причини културното развитие в различните му земи бе спряно през течението именно на тия векове, които настъпиха след средновековието и които бяха най-плодоносни за западната цивилизация. И когато старите възрения на тоя източен свет, извехтелите и преживели времето си негови учреждения и форми се сблъскаха с новото време и требваше да издържат едно върховно изпитание, рухна всичко, за да настъпи царството на хаоса.

Може би едно ново бъдеще се ражда в мъките на настоящето. Но ако то трябва да донесе едни по-съвършени форми и отношения, несъмнено е, че задачата за тях ще се разреши само от обществата, които водеха и сега още водят човешкото развитие.

В това отношение на закъснелия Изток предстои само една задача. — Да догони тия, които с го изпреварили, и се изравни напълно с тях. Всеки опит да се повърне неговото развитие из пътища, които човечеството отдавна е напуснало, ще увеличи само неговите мъки, както и опитът да се изпревари развитието, остава вече там само развалини. Защото стара истина е, че както историческият прогрес не се състои в повръщане към миналото, тъй не се създава той с желания и теории и че останалият назад не може никога да бъде водач.

25 Октомври 1923

Петър Стоянов Мутафчиев е български историк византолог и специалист по средновековна история, член на БАН (1937), редовен професор в СУ (1937). Автор е на трудовете „Българи и румънци в историята на дунавските земи“ (1927), „Из нашите старопланински манастири“ (1931), „История на българския народ“ в два тома (1943), „Книга за българите“ (1987) и други. Баща е на автора на исторически романи и учен османист акад. Вера Мутафчиева и на физикохимика Боян Мутафчиев.

Имре Кертес разговаря със себе си

Автор: Имре Кертес

През 1944, когато е на 14 години, унгарският писател Имре Кертес е арестуван и депортиран в Аушвиц, а оттам – в Бухенвалд. Освободен е през 1945, след което се завръща в Будапеща, където става комунист, а по-късно – дисидентстващ журналист и романист, есеист и преводач. През 2002 година той получи Нобеловата награда за литература. Романите *Безсъдбовност*, *Фиаско* и *Кадииш*¹ за едно неродено дете са винаги свързани с преживяванията на Кертес в концентрационните лагери, макар че самият той настоява да прави разлика между автобиографичната белетристика и автобиографията. *Досието К*, появила се през 2006, е автобиография, но неконвенционална – тя се представя под формата на авто-интервю. Това е отговорът на самия Кертес към множеството различни портретирания, които му бяха направени след получаването на Нобеловата награда. Кертес задава остри, заядливи и провокационни въпроси на Кертес. (Следва откъс)

* * *

Във „Фиаско“ вие пишете: „Когато бях на четиринадесет и половина, чрез поредица от безкрайно безсмислени обстоятелства, се оказах изправен пред дулото на заредена картечница в продължение на половин час.“ Предполагам, че това се е случило в казармите на жандармерията. Защо този епизод е пропуснат в „Безсъдбовност“?

От перспективата на романа това беше напълно анекдотичен елемент, ето защо трябваше да бъде пропуснат.

Но от перспективата на собствения ви живот това все пак трябва да е било силно определящ момент...

Означава ли това, че ще трябва да кажа всичко за неща, за които никога не съм желал да говоря?

Защо тогава писахте за тях?

1 Еврейска молитва. Бел. пр.

Може би именно за да не ми се налага да говоря.

Толкова ли трудно го намирате?

Знаете ли, това е също като ония интервюта с по-възрастни оцелели от серията на Спилбърг. Ненавиждам всякакви изказвания от рода на „Подкараха ни като стадо към кошарата... Вкараха ни в онзи двор... Закараха ни в тухларната в Будакалаш“ и всякакви подобни.

Но не е ли именно това, което се е случвало?

В романа, да, така е. Но пък всеки роман е фикция...

Която във вашия случай, както знам, се основава на реалност. Как стана така, че се оказахте в онзи тесен двор в казармата на жандармерията?

Вземайки всичко пред вид, точно така, като го описох в *Безсъдбовност*. Посред нощ – бях почти заспал, облегнат на коленете на човека зад мен, а онзи пред мен облегнат на моите – се събудих от звука на крясъци и виещи сирени. Минута по-късно вече стоях там, в двора, под лунното небе, прекосявано от ескадрили бомбардировачи. Покрай ниските стени пияни жандармеристи клечаха зад картечници, насочени към тълпите от хора, натъпкани в двора на казармата – към нас. Но няма смисъл да ви разказвам всичко това; можете да прочетете едно много по-добро описание във *Фиаско*.

Да, но там изглежда, че момчето си няма представа за цялото, за това как се е оказало там.

По принцип така се случи всичко.

Никога ли не сте се интересували от онова, което бих нарекъл исторически корени на онази сцена?

Разбира се, само че обстоятелствата не бяха толкова прости...

Искате да кажете реалността, не измислицата...

Не бих правил толкова рязка разлика между двете неща, но нека засега пропуснем това. Проблемът е, че при режима на Кадар беше изключително трудно да се получи каквато и да е документация – особено през шестдесетте, когато пишех *Безсъдбовност*. Сякаш бяха се съюзили с нацисткото минало, като се помисли колко добре беше скрита цялата онази документация: човек трябваше да си набавя липсващия материал от най-задните рафтове в библиотеките, а издаваните по онова време неща хвърляха тотално було върху миналото. Въпреки това в края на краищата успях да сглобя нещата, които бяха довели до моя арест – един жандармерийски преврат, който е бил планиран за късния юни 1944. Целта на преврата, по същество, е била да се направи възможна

депортацията на еврейските граждани на Будапеща в Германия, за обработване. Както вече знаем, щом само Хорти е разбрал какъв ще бъде изхода от Втората световна война и като е имал пред вид декларацията на Съюзниците, според която след войната на всеки човек, който е сътрудничил при унищожаването на евреите в Европа, ще бъде потърсена сметка, той е наредил прекратяване на депортациите от Будапеща – областта, над която е имал по-здрав контрол. Жандармерията е искала да отмени това решение. Като първа стъпка една сутрин са поставили около административните граници на Будапеща обръч от контролни постове. Но както и да е, по някакъв начин жандармерията успява да привлече и редовната полиция и на този ден полицията арестува хората, носещи жълти звезди, които преминават градските граници, независимо от това дали човекът, който го прави, има специално разрешение или не. Ето така бях арестуван и аз, заедно с другарите ми, осемнадесет момчета по на четиринадесет или петнадесет, които работехме в рафинерията на Шел Ойл малко извън границите на града.

*Доколкото знам, в края на краищата жандармерийският преврат пропа-
да.*

Това е вярно. Генерал-лейтенант Ласло Фараго, който, заедно с Негово Ветро Височество регента, е съвместен командир на жандармерията, получава навреме предупреждение за подготвящия се преврат и концентрира регулярните войски, намиращи се под негова команда, в резултат на което успява да убеди жандармеристите да се откажат от плана си.

Но по това време те вече са хванали вас. Това наистина ли се случи по начина, по който го описвате в „Безсъдбовност“?

Точно така.

Значи в края на краищата все пак сте описвали реалността.

Вижте, това е доста основен въпрос. Няколко десетилетия по-късно, когато реших, че ще пиша роман, бях задължен да си изясня, за собствено ползване, така да се каже, каква е разликата между жанровете на романа и автобиографията, „мемоарите“, пък дори и само за да попреча на самия себе си да добавя още една книга към онова, което тогава през шестдесетте беше започнало да се раздува до размерите на библиотека, или как да го кажа...

Холокост-литература. Не е ли това, което искахте да кажете?

Да, така се нарича днес. По онова време, през шестдесетте, думата „Холокост“ не беше позната; тя започна да се използва едва по-късно – и при това неточно. Току-що си спомних как се наричаше тогава: Лагерна литература.

Това по-добра класификация ли е?

Нека сега да не се занимаваме с този въпрос.

Съгласен, но по-късно трябва да се върнем отново към него. Онова, което би ме интересувало по-силно в момента е разликата между белетристика и автобиография, тъй като и критиците, и читателите възприемат „Безсъдбовност“ като автобиографичен роман.

Неточно, трябва да кажа, защото такъв жанр не съществува. Една книга е или автобиография, или роман. Ако е автобиография, то вие се опитвате да пресъздадете миналото, опитвате се да се придържате към спомените си толкова точно, колкото е възможно. От изключителна важност е да запишете всичко точно така, както се е случило. Или, както още се казва: да не украсявате фактите ни най-малко. Добрата автобиография е като документ: огледало на епохата, на което хората могат да „разчитат“. В един роман, напротив, важни са не фактите, а именно онова, което добавяте към фактите.

Но доколкото мога да разбера – пък и това е нещо, което вие винаги сте подкрепяли в изказванията си – романът ви е абсолютно автентичен; че всеки аспект на историята му се основава на документиран факти.

Това не е в противоречие с белетристичността му. Дори напротив. Във *Фиаско* описвам колко далеч съм стигнал в интерес на пресъздаването на миналото, за да пробудя отново в себе си атмосферата на лагерите.

Помирисвали сте кожената верижка на часовника си...

Да, защото по един или друг начин миризмата на прясно оцавена кожа ми напомня за миризмата, която се носеше между блоковете с бараки в Аушвиц. Такива парченца реалност, разбира се, са много важни за белетристиката изобщо. Но все пак между тези неща има критична разлика, доколкото автобиографията е припомняне на нещо, докато белетристиката създава някакъв вид свят.

За моето собствено мислене, припомнянето също е пресъздаване на част от света.

Но без да се отиде отвъд тази част от света; а именно това е, което се случва в белетристиката. Светът на фикцията е суверенен свят, който се съживява в главата на автора и следва правилата на изкуството, лите-

ратурата. И това е главната разлика, която се отразява във формата на работата, в нейния език и сюжет. Авторът измисля всеки аспект от бележистиката, всяка подробност.

Но все пак не можете да твърдите, че сте измислили Аушвиц?

В известен смисъл това е точно така. В романа действително трябваше да измисля Аушвиц и да го накарам да заживее; не можех да се облягам на външни неща, на така наречените исторически факти извън романа; всичко трябваше да придобие реалност херметично, чрез магията на езика и композицията. Разгледайте книгата от тази гледна точка. Още от първите редове вече можете да почувствате усещането, че сте навлезли в някаква странна независима област, в която може да се случи всичко, или, за да бъдем по-точни, каквото и да било. И докато историята се развива, усещането за изоставеност започва да обхваща читателя все по-силно; появява се все по-силно усещане за загуба на почвата под краката...

*Да. Non habent sua fata libelli — книгите нямат собствена съдба — както казва в забележителното си есе от 1983 **Дьорд Спиро**, което, както се оказа, беше първата важна оценка на „Безсъдбовност“, напечатана в Унгария след публикуването ѝ през 1975. Но това означава да се отдалечим прекомерно от темата; вече се отдалечихме доста от онзи казармен двор. Бяхме стигнали до момента, в който жандармеристите...*

Обявиха, че са видели как сигнализираме със свещи към английските бомбардировачи откъм загражденията си.

Шегувате се!

Ни най-малко; точно това казаха. Отначало аз също помислих, че това е някаква шега, но след това видях, че те изобщо не се шегуват. Ако дори само една бомба беше паднала някъде близо до нас, щяха да ни „накълцат на парченца“ — такава беше заплахата, и беше ясно, че те нямаха търпение тази бомба да падне. Бяха в кръвожадно настроение, повечето от тях мъртво пияни, като хиени, подушили миризмата на кръв. Всъщност това беше брилянтна сцена и все пак тя не пасваше в *Безсъдбовност*. Да я изоставя почти разби сърцето ми, но, моля: именно това е бележистиката. Безпощадна в законите си. В замяна на това успях да спася сцената за *Фиаско*.

Как можете да бъдете толкова... толкова...

Циничен?

Не исках да го казвам.

Няма да ме обидите, аз гледам на живота си като на суров материал за романите си; просто така съм устроен и това ме освобождава от всякакви задръжки.

В такъв случай, позволете ми да попитам: Какво изпитвахте в онази нощ, когато все още не сте притежавали този... бих казал не толкова цинизъм, колкото ирония, чрез която да поддържате дистанция? Иронията, с която, в края на краищата, сте се срещнали очи в очи със смъртта? Не се ли страхувахте?

Вероятно да, но вече не си спомням. Много по-важно беше нещо друго, един вид разбиране, което успях да формулирам много години по-късно във Виаско: „осъзнах простата вселенска тайна, която ми се разкриваше: можех да бъда застрелян навсякъде, по всяко време“.

Опустошаващо осъзнаване.

И да, и не. Знаете ли, не е лесно да се потисне радостта от живота у едно четиринадесетгодишно момче, особено ако то е заобиколено от приятели на същата възраст, споделящи съдбата му. Има нещо... една неопорочена невинност в него, която го предпазва от чувството за пълна незащитеност, пълна липса на надежда. В този смисъл един възрастен може да бъде пречупен много по-бързо.

Това възприятие на собствения ви опит ли се основава или е нещо, за което сте слушали или чели по-късно?

Това е нещо, което съм наблюдавал сам, но и съм чел за него. Вижте, нека бъдем откровени тук. Сред масите книги по тази тема, само много малко са истински в състояние да представят реално с думи несравнимото преживяване да се намираш в нацистките лагери на смъртта. Може би есетата на **Жан Амери** успяват да кажат най-много, дори и сред онези изключителни автори. Той има една великолепна дума: *Weltvertrauen*, което бих превел като „доверие в света“. Е, той пише колко трудно е да се живее без това доверие, и щом само някой го изгуби, той е осъден на вечна самота сред хората. Такъв човек никога повече няма да вижда хора-събратя, а само анти-хора (оригиналните изрази са *Mitmenschen* и *Gegenmenschen*). Това доверие е било избито от Амери в Гестапо, докато са го измъчвали във форт Бреендонк – белгийски форт, използван като затвор. Той напразно е оцелял в Аушвиц; десетилетия по-късно сам произнася присъдата си като се самоубива.

*Типично е, че онези превъзходни — ужасяващо превъзходни — есета се появили в унгарски превод едва напоследък, в малотиражното списание *Múlt és Jövő**

[Минало и бъдеще], и дори това беше само скромнен подбор от произведенията на Амери. Но нека се върнем отново към „доверието в света“.

Действително, и аз мисля, че дори и в най-напредналата фаза на моето измършавяло състояние на физическо изтощение това доверие... дори и ако не може да се каже, че съм го излъчвал, все пак то сигурно се е виждало лесно. Просто предполагах, че светът на възрастните е задължен да ме спаси от това и да ме върне обратно у дома цял. Това може и да звучи доста смешно днес, но то наистина беше начина, по който мислех. Твърдо вярвам, че спасението ми се дължи на това детинско доверие.

*Откъс от „Досие К“ на Имре Кертес, която ще се появ
в Америка на 7 май 2013, при издателство Melville House.*

<http://www.newyorker.com/online/blogs/books/2013/05/imre-kertesz-on-imre-kertesz.html>

Имре Кертес (род. 1929) е унгарски писател и носител на Нобелова награда (2002 г.). През 1944 той е депортиран в Аушвиц, а по-късно в Бухенвалд, където доживява освобождението през 1945. По-късно той работи като журналист, писател и преводач на немскоезични автори като Ницше, Хофманстал, Шнитцлер, Фройд, Рот, Витгенщайн и Канети. Всички те имат значително влияние върху неговото творчество.

Османизмът като политика на идентичността през епохата на Танзимата Автор: Александър Везенков

Според едно почти общоприето схващане, „османизмът“ или идеята, че всички поданици на султана трябва да бъдат свързани в „братски“ съюз се превръща в държавна политика за Османската държава в епохата на реформите – през последните години от властването на султан Махмуд II (1808-1839) и особено през Танзимата (1839-1876). Тази политика се опитва да противостои на надигащите се национални движения и да осигури запазването на империята от разпадане, като създаде общо чувство за принадлежност към Османската държава. Стига се дотам, всички поданици на империята официално да бъдат наричани „османци“.

Макар да става дума за политика, която доминира в продължение на десетилетия, концепцията за „османизма“ е формулирана по-късно, в края на XIX – началото на XX век. По ирония на съдбата това се дължи главно на критиците на тази политика и на първо място на известната полемична статия на Юсуф Акчүра „Трите начина на политика“ публикувана през 1904 г. и последвалите я критични отговори на османски интелектуалци (Али Кемал, Ахмед Ферит и др.).¹ Известни фигури като Ахмед Мидхат и Ебюззия Тевфик също допринасят за този дебат. Едва тогава думата „османизъм“ или на турски *османлълк* (*osmanlılık*) започва да се използва като технически термин в описания смисъл, запазвайки и по-тясното си значение на принадлежност към османското.

Въпреки тези интелектуални усилия османизмът е и си остава мъглява концепция, а османистката политика дава ограничени резултати. Чужденците и немюсюлманите в империята не правят разлика между „османци“ и „турци“, докато обикновените селяни в Анадола продължават да наричат „османци“ само представителите на елита. Съмнително

1 Y.Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*. E.Z. Karal, ed. Ankara: TTK, 1976.

е също така дали мнозинството от т. нар. туркофили сред християните в империята са убедени и съзнателни привърженици на „османизма“ като дългосрочна перспектива. Кой са „османци“ остава проблематично дори за тези, които искрено наричат така самите себе си. Както гордо отговоря Ахмед Мидхат на въпроса на един чужденец дали не е евреин: „Аз съм османец. И аз съм не просто османец – аз съм най-чист османец, аз съм мюсюлманин и турчин.“¹ Разбирането, че „всички без изключение са османци“, но само някои имат щастието да са „най-чисти османци“ никога не е преодоляно нито политически, нито дори интелектуално, и затова употребата на термина остава двусмислена в работите и на много съвременни учени.²

Макар да се използва един и същ термин, с думата „османизъм“ са наричани различни типове идентичност. В известния речник на турския език на Шемседдин Сами думата *османлилък* се определя като „принадлежност към османското племе и род (би могло още да се преведе като „народ и раса“) или поданство на Османската държава“.³ На тези две значения отговарят два различни приоритета в мисленето за „османизма“, заинтересувани от всички османски поданици или преди всичко от тези, които могат да претендират да са „най-чисти“ османци. В официалната танзиматска политика онова, което щяло да бъде наречено „османизъм“ е преди всичко алтернатива на национализмите на немюсюлманите, то цели да ги привлече да се идентифицират с Османската държава и да я подкрепят. До голяма степен тези идеи са подети от младотурците в края на XIX – началото на XX век и особено от революцията от 1908 г.

Същевременно повечето османски интелектуалци писали за „османизъм“, се интересуват преди всички от проблемите на идентичността, съдбата и бъдещето на мюсюлманското и турскоезично ядро сред османските поданици. В дебатите на тези османотурски интелектуалци

1 По време на пътуването си в Европа през 1889 г.: Ahmed Midhat. *Avrupa'da bir cevelân*. Istanbul, 1307=1890, p. 97. Цит. по: J. Strauss „Ottomanisme et `ottomanité´. Le témoignage linguistique.“ In: *Aspects of the Political Language in Turkey (19th -20th Centuries)*, H.-L. Kieser, ed. Istanbul: ISIS, 2002, p. 39.

2 Напр.: J. McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*. Arnold Press, 2001. Въпреки множественото число в заглавието (Османските народи...), в текста „османците“ са тези, които са турци и мюсюлмани.

3 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*. Istanbul, 1317, p. 927 „Osmanlılık – Osmanlı kavim ve cinsine mensubiyet veya Devlet-i Osmaniye'ye tab'iyet...“

в началото на XX век османизмът е разглеждан или като алтернатива на ислямизма и турския национализъм (Акчура), или като нещо неделимо от ислямската и турска идентичност (критиците на Акчура). Тезата на Акчура е, че пред Османската империя има три възможни политики за оцеляване. Първата е *османизмът*, политиката е доминира по времето на Танзимата и цели постигане на национално единство на всички народи живеещи в Османската империя; втората е *ислямизмът*, който надделява по времето на султан Абдул Хамид II (1876-1909) и търси привързането на всички мюсюлмани, независимо дали живеят в или извън империята; третата и най-нова е (пан)тюркизмът. Акчура претегля предимствата и недостатъците на всяка от тях, и представя (пан)тюркизма като реална алтернатива на доминиращия по това време ислямизъм. Основната критика срещу това е, че самият въпрос е поставен погрешно: не може, казва Али Кемал, да се дели турското от исляма, исляма от турското, турското и исляма от османското или обратно, „не може цялото да се дели на три“.¹ Общото в двата подхода е, че те засягат преди всичко тези, които са едновременно и мюсюлмани, и турци, и поданици на Османската държава, но нямат пряко отношение към немюсюлманските и нетюркски народи в империята. Нещата явно се променят и във времето, защото защитниците на идеята за османска идентичност в началото на XX век все повече се доближават до мисленето и речника на модерния национализъм.² Затова някои привърженици на „османизма“ като Зия Гьокалп безпроблемно преминават впоследствие към изповядване на турския национализъм.

Поради съществуването на различни и променящи се значения на термина османизъм, в изследванията върху него се получават и някои обърквания, породени от несъобразяване с контекста, в който са направени едни или други твърдения. Би следвало да разграничаваме терзанията на мюсюлманско-турския елит от началото на XX век и пропагандата през Танзимата, когато целта е да бъдат привлечени не само „най-чистите“ османци, а всички поданици на империята, в това число немюсюлманите и нетюркоезичните. От тази гледна точка настоящето изследване се насочва към тезите и пропагандата на „танзиматския

1 Али Кемал в „Отговорът ни“ (Cevabımız) на Акчура: „bizim için Türkü İslamdan, İslamı Türkten, Türk ve İslamı Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türkten, İslamdan ayırmak, teklifi üçe bölmek olamaz.“ (Y.Akçura, *Üç Tarz-ı...*, 1976, p. 37).

2 Ö.Türesay, *Ottomanité, turcité et Islam: multiples appartenances?* Непубликуван ръкопис, 2005.

османизъм,“ държейки все пак сметка за по-късните дебати и интерпретации. Наред с това, опирайки се на българския случай (разбира се, разглеждайки го като един сред многото възможни), тя ще се опита да покаже как посланията на „османизма“ достигат до един от не-турските народи в империята и как са приемани в тази среда.

Макар да взема за изходна точка общоприетата дефиниция на Акчура за „османизма“ като политика на обединяване на всички поданици на империята по времето на Танзимата, това изследване я ползва само като работно понятие. Несъмнено по това време се появява една целенасочена пропаганда, която да възпитава лоялност на всички поданици към империята. От друга страна, набързо написаната дефиниция на Акчура не отразява начина на мислене на танзиматските управници. Човек от следващо поколение, роден в Русия и учил във Франция, считан впоследствие за един от бащите на турския национализъм,¹ той всъщност им приписва един твърде модерен начин на възприемане на идентичността. Това разминаване е от голямо значение, защото тезата на Акчура става изходна точка на следващите интерпретации, които до голяма степен повтарят и неговите грешки.

Пропагандата на „османизма“ в пресата

Като политика „османизмът“ е продукт на започващата в Османската империя модернизация. Стремехът да се създаде чувство за привързаност към държавата на всички поданици на султана е свързано с новия интерес на танзиматските лидери към *общественото мнение*. Преди всичко то идва от убеждението, че за да бъде ефективна, държавната политика се нуждае от разбиране и обществена подкрепа. Властите все по-често започват да се стараят да убеждават поданиците в правилността и предимствата на новопредприетите мерки и реформи, и дори да изслушват мнението на местните първенци, първо при събирането на данъците, впоследствие и като ги назначават в смесените административни съвети. Второ, „османизмът“ се появява по време, когато идентичността започнала все по-често да разглежда да се мисли като национална принадлежност, пък макар и само за да противостои на тази тенденция.

Разбирането, че общественото мнение има значение води до два типа дейности. От една страна, през епохата на реформи османската ад-

1 Fr. Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935)*. Paris, 1980.

министрация започва да събира систематично информация върху отношението на хората към текущите събития. Шпиони са прасани по публични места и главно в кафенетата да слушат клюките и разговорите на обикновените хора.¹ От друга страна, османската власт започва да полага съзнателни усилия да формира и влияе на общественото мнение чрез пресата. И на централно, и на местно равнище първите вестници на турски са издавани от държавата. Същевременно държавната администрация упражнява контрол и върху частните вестници чрез комбинация от ограничения и субсидии.

При все че за възпитаването на османски патриотизъм се разчита и на други институции като училището и армията, тук на първо място ни интересува периодичната преса – и като средство за пропаганда, която има своето влияние, и като извор за това какво управниците искат да внушат на поданиците. Всъщност въпросът за изворите е доста труден, доколкото твърде малко текстове говорят директно за „османска идентичност“. Според утвърдената представа, концепцията на „османизма“ може да бъде открита в някои изказвания на султан Махмуд II (1808-1839), в Хатишерифа от Гюлхане (1839 г.) и най-вече във Фермана от 1956 г. – т. нар. Хатихумаюн. Смята се, че османизмът е повлиял на новото законодателство въведено през Танзимата, като *Законът за османското поданство* от 1869 г. и Конституцията от 1876 г. са най-често цитираните в тази връзка. Османизмът е отразен и в публикациите на ред интелектуалци, но повечето от техните текстове са по-късни и следователно анахронични за „танзиматския османизъм“. Дори съвременните публикации на *Новите османи* трябва да се използват внимателно, доколкото те са сред критиците на тогавашните управници и тяхната политика. Това ни насочи към периодичната преса, доколкото по време на Танзимата основните тези на официалната пропаганда, в това число на „османизма“ са формулирани и постоянно преформулирани във вестникарски статии. Това, което ни интересува в случая не са оригиналните идеи на определени автори, а често повтаряните аргументи, обяснения, фрази и клишета. Особено онези, които са могли да се появят в най-различни

1 C. Kırılı, „Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol.“ In: *Toplum ve Bilim*, 83, 2000, p. 58-79. Не е ясно как властите са използвали събраната информация, но поне според изследваните в случая документи целта им не е била да преследват или наказват приказливците. Има и по-ранни примери за такива шпиони, напр.: В. Мутафчиева, *Кърджалийско време*. София: БАН, 1993, с. 191 и сл. (1-во изд. 1977).

вестници. Именно това ще ни позволи да разберем политическия дискурс, доминирал през епохата на Танзимата.

Вестниците трябвало да образуват народа, да разобличават и противостоят на чуждата пропаганда и в крайна сметка да формират общественото мнение, разбира се в желаната от управниците посока. В авторитарните и патерналистични разбирания на танзиматските лидери отношението между държавна политика и общественото мнение е еднопосочно. Народът трябва да бъде „правилно“ осведомяван, възпитаван и образован, а чуждите интриги, които „объркват умовете на хората“ да бъдат овреме опровергавани. Едно известно разпореждане от 1867 г., с което се ограничава свободата на периодичната преса, оправдава тази мярка с обвинението, че „вместо да защитават страната където живеят и просперират“, някои вестници са се поставили в услуга на враговете ѝ, и по такъв начин са се превърнали в „пречка за примиряването на умовете и сливането на интересите“.¹

Периодичният печат не остава просто пропагандно средство, но бързо заема ключово място в политическия и интелектуалния живот на империята. Към края на Танзимата именно във вестниците, а не толкова в книгите, се формулират и популяризират политическите идеи в Османската империя.² Показателно е, че има не само известни вестникари (като Басиретчи Али в турския или Никола Геневич и Иван Найденов в българския случай, за да се ограничим само до пресата на тези два езика), но същевременно много от най-известните интелектуалци и политици също се заемат да издават вестници. Това е вярно еднакво за пишещите на турски мюсюлмани (турците/османците?) (Шинаси, Али Суави, Намък Кемал, Ахмед Мидхат, Ебюззия Тевфик) и българите (Иван Богоров, Петко Славейков, както и емиграцията: Раковски, Каравелов, Ботев).

Най-големият и влиятелен издател е самата държава. Успоредно с реформите при Махмуд II централната власт започва през 1831 г. да публикува официален вестник – *Календар на събитията* (*Takvim-i Vekai*). Освен това, в следващите десетилетия османското правителство толерира и субсидира и няколко „полуофициални“ издания като Джериде-и Хавадис (от 1840 г., наследен през 1864 г. от Рузнаме-и Джериде-и Хавадис)

1 G. Aristarchi, *Législation ottomane*, vol. III, Istanbul, 1874, p. 326.

2 O. Koloğlu, „La formation des intellectuels à la culture journalistique dans l'Empire ottoman et l'influence de la presse étrangère.“ In: N. Clayer, A. Popovic, T. Zarccone, eds. *Presse turque et presse de Turquie*. İstanbul-Paris: ISIS, 1992, p. 130 и сл.

на турски, *Journal de Constantinople* на френски (в действителност три различни издания в годините 1843-1866), следван от *La Turquie* (1866-1895) пак на френски. Когато реформите започват да се прокарват по-активно на местно ниво от средата на 1860-те години местните власти започват да публикуват и официални вилаетски вестници. Те са изготвяни от служители на местната администрация и затова всъщност са по-представителни за начина на мислене на османските чиновници, отколкото излизащите на френски „полуофициални“ вестници в столицата.¹

Частни вестници на турски започват да излизат от началото на 1860-те години. Очевидно с тях спектърът от политически идеи става по-широк, но което е по-важно за това изследване, те правят влиянието на „османистката“ пропаганда много по-силно. Преди всичко броят и оттам общият тираж на вестниците нараства значително, а заедно с това изданията стават много по-редовни, като някои вестници започват да излизат по 5 или 6 пъти седмично. Съответно и държавните издания стават много по-редовни: *Таквими Векаи* започва да излиза три пъти седмично, а вилаетските официози веднъж, някои дори два пъти седмично. Вестниците стават част от ежедневието.

Някои прилики между държавните и частни вестници се дължат на цензурата, която налага сериозни ограничения и за двата типа издания. Според *Правилника за пресата* от 1864 г. (чл. 14-17) не им е позволено да говорят против религията, да критикуват султана и главите на приятелските държави, правителството и т. н.² Наказанията включват глоби, временно спиране или постоянна забрана на вестника и затваряне на издателя; понеже някои от издателите на частни вестници са заемали същевременно и държавна служба, неколцина от тях са уволнени за наказание.³

В същото време, наред със забранените има и „задължителни“ теми. Съгласно член 8 от същия правилник частните вестници трябва безплатно да публикуват официалните съобщения. Властите оповестяват заповеди и решения, чието познаване наистина би било полезно за чи-

1 В случая се опирам на вестник в. *Тупа/Дунав* (1865-1877), двуезичният официоз на Дунавския вилает, върху който подготвям отделно изследване.

2 S. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul Matbuat Umum Müdürlüğü, 1939, p. 691-695.

3 Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton University Press, 1962. (= 2000): Шиnasi през 1863 г. (p. 254), Ебюззия Тевфик през 1871 г. (p. 57-58) и др.

тателите: предупреждения срещу фалшиви пари, за епидемии и нужните мерки срещу разпространението им, информация за промени в размера и начина на събиране на определени данъци и т. н. Има и протоколни съобщения свързани със султана и отношенията му с други владетели. В много случаи обаче публикациите имат открито „възпитателен“ и пропаганден характер: те показват успехите от реформите и дават пример за следване. В тях се разказва за успешно събрани данъци или новобранци за армията, за новопостроени училища, читалища, железопътни и телеграфни линии, фабрики и дружества, за доброволен труд и дарения от страна на всички поданици.

Във всички случаи издаването на частен вестник зависи от разрешението на администрацията, което не винаги е лесно да се получи. Властите отказват на общо основание в годините непосредствено след Критското въстание (1867-1869)¹, както и за известно време от края на 1873 г.² От друга страна, в случай че бъде дадено, разрешението за издаване на вестник обикновено е придружено от значителна субсидия. Обичайната сума от няколкостотин лири се равнява на минималния годишен доход от абонаменти.³ Друго съществено облекчение за някои вестници е безплатното разпространение извън столицата.

Вестниците на немюсюлманите публикувани в империята също допринасят, доброволно или не, за разпространението на много от посланията на официалната пропаганда. Самият факт че са писани и печатани в империята под държавен контрол не остава без последици.⁴ Тяхното верноподаничество е може би престорено, но то все пак влияе на читателите. Официалната пропаганда, включително това, което днес се нарича „османизъм“, циркулира и в частните вестници, включително в тези, които далеч не са смятани за „туркофилски“. Например *Македония*

1 İ. Yerlikaya, XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Pancermenizm, Panislamizm, Panslavizm, Osmanlılık Fikirleri. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994, p. 17.

2 Една инструкция да не се дава разрешение за нови вестници до изготвянето на нов правилник за пресата от 06/L/1290=27 ноември 1873 г., н. ст.: BOA, A. MKT. MHM, 469/62

3 İ. Yerlikaya, XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi..., 1994, p. 30. При една лира годишен абонамент, това прави няколкостотин броя, което е долната граница за тогавашните тиражи. Шинаси, издателят на „Tasfir-i Efkar“, е може би единственият, който отказва такава субсидия през 1862 г.

4 Така Мидхат Паша организира печатница в Русчук, за да се спре печатането на книги в чужбина, което щяло да доведе до положителни от негова гледна точка разлики в съдържанието. Документът е публикуван в: М. Н. Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: TTK, 1992, p. 303-305.

(1866-1872, изд. Петко Славейков) редовно препечатва изпълнени с идеите на „османизма“ статии от официални и полуофициални вестници на турски, гръцки и френски. Самият начин на списване на вестниците е от решаващо значение: твърде голяма част от съдържанието им са статии и съобщения, заети от други вестници, повечето от които са на други езици.

Противно на образователната система и книгопечатането, които имат тенденция да стават все по-независими и самостоятелни за всяка общност, във вестникарството има постоянен и бърз обмен на идеи. Тази циркулация на кратки статии допринася за създаване на един дух на времето, в много отношения общ за образованите, пък и изобщо поинформираните хора сред всички народи в империята. Така в крайна сметка поданиците на империята четат различни вестници на различни езици, но в тях прочитат твърде подобни неща. В това отношение духовният климат създаден в края на Танзимата силно се различава от онзи допреди него. Народите на Османската империя със сигурност не „живеят като братя“, както настоява официалната пропаганда, но все пак вече наистина живеят заедно.

Основните аргументи на танзиматския османизъм

По логиката на конкуриращите се пропаганди, „османизмът“ често трябва да отговоря на въпросите, които задават национализмите на XIX век. Има един проблем: „османизмът“ не може да предложи етноцентрична визия за това „кои са османците“, включваща всички поданици на султана. Същият проблем съществува по отношение на вярата и езика. По тази причина официалната пропаганда отбягва определени въпроси и акцентира върху различен тип аргументи, за да противостои на националистическите искания.

Равенството. На първо място официалната османска пропаганда настоява, че с реформите е дадено пълно равенството на всички поданици, наблягайки най-често на равенството между мюсюлмани и немюсюлмани. Твърди се, че те са равни в правата (пред закона, в съдилища, и т. н.) и в задълженията си (в плащането на данъци). Съгласно Фермана от 1856 г., всички поданици трябва да имат достъп до назначение в държавната администрация и дори до служба в армията. Оттам насетне новото законодателство обикновено подчертава, че достъпът до различните институции и служби е отворен за всички поданици на Османската

държава – за записване в държавните училища,¹ за постъпване на държавна служба, в това число и за пазачи в затворите.²

Дадените на немюсюлманите равни права се превръщат в централна тема за официалната преса.³ Пропагандата е много интензивна и предизвиква раздразнение и от двете страни. Немюсюлманите започват да се оплакват, че новообявеното равенство не е зачитано на практика и представят ред примери на дискриминация. От отсрещната страна широко се твърди, включително от висши чиновници и интелектуалци, че вследствие на реформите и на намесите на чуждите сили немюсюлманите всъщност са получили повече права от мюсюлманите.⁴ Почти непроменени тези твърдения се повтарят в днешните национални историографии в немюсюлманските страни и съответно в турската историография.

Равенството е демонстрирано и с носенето на еднакви дрехи или униформи (в зависимост от службата), като фесът е най-известният пример. Издигнатият статус на немюсюлманите се подчертава с това, че те получават ордени, постове и рангове в държавната администрация, демонстративно ги зачитат при публични церемонии и частни аудиенции. През втората половина на XIX век има и един все по-голям процент немюсюлмани на държавна служба.⁵ Участието на немюсюлмани е по-значително и по-бързо е наложено в административните съвети и смесените съдилища, където те имат законово гарантиран брой представители. Официалната пропаганда толкова настоява на това присъствие, че в много случаи на него започва да се гледа като на пародия.

Най-проблематичното измерение на равенството си остава военната служба. Въпреки обявеното във Фермана от 1856 г., с незначителни изключения немюсюлманите не служат в армията до 1909 г. Все пак поне

1 За рюшдиетата: *Düstur*, tertib-i evvel, c. II, Istanbul, 1290=1873/4, p. 187.

2 „Habshaneler gardiyanlar için talimatlar.“ B: *Düstur*, tertib-i evvel, c. III, Istanbul, 1293=1876/7, p. 220-222. чл. 2: „...her sınıf tebaa'dan adam intihab edilecektir.“

3 O. Koloğlu, *Takvimi vekayi. Türk basında 150 yıl, 1831-1981*. Ankara: Çağdaş Gazetecileri Derneği Yayınları, s. a. (1982), p. 120 sqq.

4 В пресата: İ. Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi...*, 1994, p. 104-106; J. G. Rahme, „Namık Kemal's ..., 1999, p. 28-29; Midhat-Pacha, *La Turquie. Son passé, son avenir*. Paris: E. Dentu, 1878, p. 13-14.

5 C. Findley, „The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Moslems in the Late Ottoman Bureaucracy“ In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning a Plural Society*. vol. 1. B. Braude, B. Lewis eds. New York, London: Holmes&Meier Publishers, 1982, p. 339-368.

на теория всички мъжки поданици по равно допринасят за сигурността на Височайшата държава, макар и по различен начин – мюсюлманите като служат, немюсюлманите като плащат военния данък.¹ Логиката е проста: един войник е избран от 180 мъже мюсюлмани чрез теглене на жребий; ако той не иска да служи, трябва да заплати равностойността на военния данък събиран точно от 180 немюсюлмани.² Друга възможност за всички поданици, в това число немюсюлманите, да участват в защитата на родината са даренията за османската армия (по-често в пари), редовно оповестявани в пресата. Например когато правителството одобрява идеята населението да събира дарения за закупуване на по-модерни пушки за армията (т. нар. иглени пушки) първите дарения в Дунавския вилает са само от мюсюлмани.³ Според *Типа/Дунав* обаче християните също изявили желанието си да участват и веднага е решено даренията им да се приемат „без разлика.“⁴ Немюсюлманите трябвало да взимат равно участие и в изграждането на укрепления – така например в София по време на Кримската война всяка от трите големи общности (мюсюлмани/турци, православни/българи, евреи) работи по строежа на едно от трите големи укрепления.⁵

Толерантност. Официалната пропаганда подчертава толерантността на Османската империя към немюсюлманите, в това число чужди поданици. Това е комбинирано с обратните примери за дискриминация и произвол над мюсюлманите в други страни, и по правило в тези, с които отношенията по това време са обтегнати, най-често Гърция и Русия. Вестникарски статии разказват за коректното и човеколюбиво отношение на османската администрация към гърци, дори говорят със съчувствие за тях, и в същото време подчертават какви злочинства над мюсюлмани извършват гърците.⁶ Различните прояви на дискриминация към евреи в Източна Европа и особено в Румъния и Русия са една от предпочитаните теми на официалния печат, даваща друга възможност да се подчер-

-
- 1 Именно на това реагира Намък Кемал като подчертава, че не е все едно да даваш живота или парите си: J. G. Rahme, „Namık Kemal's ..., 1999, p. 36.
 - 2 *Типа/Дунав*, No 367 / 9 април 1869 г.; No 466 / 12 април 1870 г.; E. J. Zücher, „Ottoman Conscription System, 1844-1914.“ In: *International Review of Social History*, 43, 1998, p. 437-449.
 - 3 *Типа/Дунав*, No 275 / 12 май 1868 г.
 - 4 *Типа/Дунав*, No 277 / 19 май 1868 г.
 - 5 София през вековете. т. 1. София: БАН, 1989, с. 223.
 - 6 *Типа/Дунав*, No 307 / 1 септември 1868 г.

тае религиозната толерантност в Османската държава.¹ Експлоатирана е дори и темата за католиците в Полша, потискани очевидно от Русия.²

Живеят си като братя. Държавната пропаганда отива още по-далеч, твърдейки, че народите в империята живеят „като братя/братски“ (*kardeşçe*) Обикновено използваната възвратна форма придава особена задушевност: „живеят си като братя/братски.“ Посланието е, че религиозните и всякакви други различия не само не са пречка народите на империята да живеят заедно, но между тях има и чувство на солидарност. Симптоматични в това отношение са редовно появяващите се в пресата сведения за дарения на немюсюлмани за мюсюлмански бежанци (от Крим, Крит, Сърбия).³ След въстанието от април 1876 г. властите обвиняват заловените бунтовници, че са вдигнали ръка срещу „единоземните си братя“.⁴

Тази „политическа коректност“ и сладките думи за братство обикновено изчезват, когато става дума за цигани. В този случай стереотипите се възпроизвеждат без стеснение: за циганите открито се твърди че не работят, че са мързеливи, че са свикнали да крадат.⁵ Патерналистичната амбиция да бъдат цивилизовани е изразявана в най-добрия случай със снизхождение.⁶

Справедливост. Една от най-устойчивите теми в османската пропаганда е справедливостта. Справедливостта (*adalet*) се смята за характерна за исляма и съответно за Османската държава и била сочена за основна причина за верността на всички поданици към империята. Твърди се, че ранните успехи на османците се дължат на справедливостта на първите султани.⁷ Ако вярваме на официалната пропаганда, техните наследници следват неотклонно същата линия: „От шест века насам (т. е. от създаването на Османската държава, б. м.) ний ся намираме под светлата, правосъдната и милостивата сянка на един такъв хранител на

1 *Тупа/Дунав*, No 189 / 5 юли 1867 г.; No 258 / 6 март 1868 г.; No 327 / 10 ноември 1868 г.; No 559 / 17 март 1871 г.

2 *Тупа/Дунав*, No 476 / 20 май 1870 г.

3 Напр.: *Тупа/Дунав*, No 162 и следващите броеве / 1867 г.

4 К. Величков, *В тъмница и други спомени*. София: Хемус, 1938 (1-во изд. 1899), с. 32

5 *Тупа/Дунав*, No 464 / 5 април 1870 г.

6 *Тупа/Дунав*, No 233 / 6 декември 1867 г.; No 260 / 13 март 1868 г.

7 Midhat-Pacha, *La Turquie. Son passé, son avenir*. Paris: E. Dentu, 1878, p. 7-8: „*Les fondateurs de la dynastie Ottomane doivent leurs premiers succès plus à la justice qu'ils ont montrée pour tous et envers tous, qu'à la force de leurs armes.*“

правдата баща, щото всичкият свят като вижда улучшението на щастие-то ни в тоя случай, ний сме въистина привлекли общата завист.“¹

Справедливостта обаче е представяна не само за изначално присъща на Османската държава, но и като нещо възстановено с реформите. Множество статии настояват, че османското законодателство значително се е подобрило и призовават за спазване на законите.² Нови закони и правилници редовно са публикувани в официалната преса, а понякога и в другите вестници. В някои случай законовият текст е предшестван от предговор, който обяснява какви подобрения носи съответният закон, като по-общо се изтъква, че така се осигурява по-добро и по-справедливо третиране на поданиците.³

Сигурност. В допълнение властта претендира, че дава на всички свои поданици сигурност и спокойствие. Съобщенията за престъпления се появяват редовно в официалната преса, но винаги придружени с информация, че злосторникът вече е заловен и предаден на правосъдието, понякога дори вече е наказан, а най-малкото, че местните власти го издирват и залавянето му е въпрос само на време. В някои случаи се цитират и членовете от наказателния кодекс, по които са осъдени престъпниците, което да покаже, че законът се прилага на практика.⁴ Военни командири и местни управници, които са усмирили проблематичен район също са хвалени по вестниците. Случаите, когато по-рано емигрирали християнски селяни пожелават да се завърнат по родните си места също са тиражирани в пресата, като се подчертава сигурността и защитата, предоставени от султана и правителството.⁵

Султанът. Също както другите самодържци от XIX век, османските султани се опитват да изградят директна връзка с поданиците си.⁶ По време на Танзимата тази връзка е много важна и почти се припокрива с верността към Османската държава. Едва по-късно привързаност към

1 *Тупа/Дунав*, No 323 / 27 октомври 1868.

2 „Поправлението на законите в Турско.“ В: *Турция*, No 4 / 15 март 1869 г.; „Почитанието на законите“ В: *Тупа/Дунав*, No 415 / 1 октомври 1869; също статия за съдебната система: *Тупа/Дунав* No 494 / 22 юли 1870 г.

3 Например в бележка предхождаща публикуването на закона даващ право на чужденци да придобиват земя в империята: *Тупа/Дунав* No 192 / 16 юли 1867 г.

4 *Тупа/Дунав*, No 447 / 1 февруари 1870 г.

5 M. H. Şentürk, *Osmanlı Devletinde ...*, 1992, p. 156-162.

6 S. Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London-New York: I. B. Tauris, 1998, p. 17.

страната и родината, независимо от тази към султана, ще да стане изобщо мислима – така е при младотурците в края на XIX началото на XX век и особено след революцията от 1908 г. Танзиматската пропаганда обаче е основана в много голяма степен на традиционните чувства на вяръност и привързаност към владетеля. По време на реформите портретът му започва да бъде излаган на публични места.¹ Уводните статии във вестниците и предговорите на книгите го представят като инициатор и гарант за всичко позитивно в империята. Пътуванията му из страната, даренията от негово име за религиозни храмове, училища и други инициативи също допринасят за неговата популярност. Използването на плеоназма „нашият Цар Негово Величество Султана,“ който се появява в български текстове е добър пример за представянето на султана като част от българската политическа традиция. Това не винаги е протоколна формалност – приписки и хроники, писани за частна употреба и неподлежащи на цензура, също възхваляват султана и членовете на султанската фамилия.²

Патриотизъм. Успоредно с това властите се стремят да формират едно ново чувство на патриотизъм към Османската държава, което да не зависи от религиозна или каквато и да било принадлежност.³ Думата „*vatan*“ на турски, също както и еквивалентът ѝ на български „*отечество*“, успоредно на значението си на „родно място“ започват да се използват със смисъл на „родина“ (като немското *Vaterland*). Този процес се развива бавно и през 1850-те – 1860-те години само малцина разбират и ползват думата в този нов смисъл.⁴ Променящото се значение на думата „*vatan/отечество*“ и символичното приемане на цялата империя за „родно място“ е свързано с идеята за територията на държавата като неделимо

1 S. Deringil, *The Well-Protected...*, 1998, p. 22.

2 *Писахме да се знае. Приписки и летописи*. В. Начев, Н. Ферманджиев, ред. София: ОФ, 1984, особено с. 161, 180, 190, 294 и 351.

3 Ю. А. Петросян, „Из истории пропаганды доктрины османизма на Балканах (по материалам библиотек и архивов Сараева).“ В: *Тюркологический сборник*, 1973. Москва, 1975, с. 144: статия за патриотизма в *Сарайевски Цвѣтник* от 25 юли 1875 г.

4 T. Heinzelmann, „Die Konstruktion eines osmanischen Patriotismus und die Entwicklung des Begriffs *vatan* in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.“ In: *Aspects of the Political Language in Turkey (19th-20th Centuries)*. H.-L. Kieser, ed. Istanbul: ISIS, 2002, 41-51. Думата „*vatan/отечество*“ продължава да се използва и в старото си значение на ‘родно място’ дори в официални издания: *Типа/Дунав*, No 550 / 10 февруари 1871 г.

цяло. Единството и неделимостта на Османската държава са прокламирани в първия член на конституцията от 1876 г.

Наистина, българите не приемат това буквално. Също както и в текстовете на други езици от това време, повечето използвания на думите „отечество“ и „родина“ са неясни като териториален обхват. Още повече, изглежда че себеидентифицирането на българите с империята не е надхвърля европейските ѝ владения.¹ Властта обаче работи в тази насока: българските възпитаници на Султанското медицинско училище в Истанбул са изпращани да служат в източните провинции на империята.²

Идеята за обща „родина“ се появява по-рано и има много по-голям успех от идеята да се наричат поданиците с едно и също име – по това на династията и държавата. Макар че немюсюлманите никога не започват да се наричат „османци“, както постановявала конституцията от 1876 г. (в чл. 8, индиректно в чл. 9 и 17), още през Танзимата те започват да говорят за Османската държава като за „родина“. В българските вестници се появяват изрази като „общото наше отечество – Османското царство“³ и дори „общо и мило отечество“.⁴ В реч пред Държавния съвет султан Абдул Азиз говори за „деца на една родина“ и за „единство на нашите поданици“, но не и за „османска нация“ или „народ“.⁵

Патриотизмът не винаги означава лоялност точно към Османската държава – борците за национална независимост също наричат себе си „патриоти“. Една статия във в. *Турция* обяснява, разбира се от официална про-имперска гледна точка, кое е истински и кое фалшив патриотизъм.⁶ Влиянието на тази пропаганда като че ли се подценява и тази теза изглежда е била добре позната и на тези, които не са я приемали. Плъзгавото значение на думата „патриотизъм“ би могло да обясни агресивния тон в една от Ботевите поеми срещу „патриотите“, които са сложени наравно с врага („*В механата*“: „Ще да пия напук врагу, // напук и вам, патриоти!“). Друго от сатиричните му стихотворения се нарича „Патриот“

1 Д. Лилова, „Възрожденският проект за географски речник на българските земи.“ В: *Балканистичен форум*, 2004, кн. 1-2-3, с. 20-21.

2 Г. Зеленгора, Българите в извънбалканските провинции на Османската империя през XVIII-XIX век. Непубликувана докторска дисертация. Софийски университет, 2002, с. 88.

3 *Цариградски вестник*, No 68 / 1 януари 1852 г.

4 *Македония*, IV, No 1 / 15 ноември 1969 г.

5 Р. А. Сафрастьян, *Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50 – 70 г. г. XIXв.)*. Ереван: АН АССР, 1985, с. 54.

6 *Турция*, V, No 20 / 5 юли 1869 г.

и поне в този втори случай е сигурно, че осменият „патриот“ не е емигрант, а благоденстващ поданик (на султана) и добър християнин.

Официалните и полуофициални вестници редовно съобщават за патриотични деяния. По такъв начин били интерпретирани даренията за държавата (обикновено на книжни пари, *kaime*), за построяване на казарми или за купуване на нови оръжия. По време на военни конфликти на подобни информации се придава още по-голямо значение, особено ако даренията или декларациите за вяност са направени от християнски поданици.¹

Патриотизмът трябвало да се превърне и в основна мотивация за служене в армията, като на доброволните записвания в нея се отдава специално внимание в пресата. Въпреки че религиозната ревност остава основно средство за мотивиране на почти изцяло мюсюлманската армия, се появява и патриотичен дискурс. Речта произнесена от военния комендант в Ниш при разпускането на запасняците (т. нар. *редифи*) през 1869 г. и предадена от *Туна/Дунав* е типичен пример за граждански патриотизъм, освободен от религиозни екзалтации. Тя е посветена на задълженията на военния да служи на „владетеля, държавата, родината и народа“ (*melik ve devlet ve vatan ve millet*) и да ги защитава.²

Благоденствие и просперитет. Властта настоява, че осигурява на поданиците си не само сигурност и справедливост, но и благоденствие и просперитет (*rahat ve refah*). Стабилността на Османската държава и благоденствието на поданиците се представят като взаимно свързани и това е ясно прокарано още в Гюлханския хатишериф (1839 г.). Според официалната пропаганда народите включени в империята могат да просперират само в нейните рамки. Обратно, малките национални държави са представяни като нежизнеспособни и зависещи от чужди сили и интереси.³

1 По време на войната с Русия през 1877 г. *Туна/Дунав* съобщава, че Видинският митрополит Григорий подарил конете си на османската армия: *Туна/Дунав*, No 1168 / 18 май 1877 г.

2 *Туна/Дунав*, No 387 / 22 юни 1869 г.

3 *Туна/Дунав*, No 435 / 14 декември 1869 г.: статия представяща Гърция като нецивилизована и неуредена държава. Според редактора на *La Turquie* Шарл Мисме Гърция, Румъния, Сърбия и Черна гора били „малки рахитични образувания, които за да вегетират трябва да се топят под лъчите на руския деспотизъм.“ (цит. по: F. Georgeon, „Un journaliste français en Turquie à l'époque des Tanzimats: Charles Mismar.“ In: N. **Clayer, A. Popovic, T. Zarccone**, eds. *Presse turque et presse de Turquie*. İstanbul-Paris: ISIS, 1992, p. 103); Също така резервиран към евентуалното раздробяване на малки държавици е сирийският

Публикациите в официалните вестници настояват, че за да се постигне икономически и културен напредък е необходимо единството на всички народи в държавата. По този начин дискурсът за стопански напредък се свързва с идеята за братски съюз на различните народи в империята и с призивите да се служи на родината. Вилаетските вестници редовно съобщават за строежа на обществени сгради като училища, болници, административни конаци, на пътища и телеграфни линии, подчертавайки, че участие са взели всички жители на града, селото или административната единица, без да пропускат да похвалят местния управител, който е подел и ръководил цялата инициатива.

Чужденците. Самоидентифицирането на поданиците с Османската държава е изградено до голяма степен в противопоставянето им на чужденците. *Законът за османското поданство* от 1869 г. е преди всичко опит да се попречи на поданиците на империята да преминават под чуждо поданство.¹ Сам по себе си законът изобщо не се занимава с единството на мюсюлмани и немюсюлмани, и дори не споменава за равенството между тях, както твърдят някои изследвания, а с прокарването на по-ясна и по-трудно преодолима граница между османски и чужди поданици. Само ако не се четат внимателно, преводите на други езици могат да оставят впечатлението, че законът се е занимава с проблема за изграждане на „османска нация“.² Антитурски настроени автори в наше време често го свръх-интерпретират в тази насока.³

интелектуалец и политически водач Бутрус ал Бустани: В. Abu-Manneh „The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: the Ideas of Butrus al-Bustani.“ In: *IJMES*, 11, 1980, p. 298.

- 1 *Düstur*, tertib-i evvel, c. I, Istanbul, 1289=1872/3, p. 16-18; *Edirne/Adrianopolis/Odrin*, No 64 / 22 януари 1969 г.
- 2 Например в G. Aristarchi, *Législation ottomane*, vol. 1. Istanbul, 1873, p. 7-8, френският превод на „Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi“ е „Loi sur la Nationalité Ottomane“, макар текстът да говори за „sujets Ottomans.“ Изглежда някои изследователи погрешно разбират, или предпочитат да разбират, „nationalité Ottomane“ като директно свързано с „османска нация“, а не с „османско поданство“ както пише в текста.
- 3 Р. А. Сафрастьян, *Доктрина османизма ...*, 1985, с. 60-61, представя Закона за османското поданство като „венец“ на въвеждането на османизма в законодателството, което формално премахнало религиозната дискриминация (нищо подобно в текста), и „цитира“ член първи от закона. Препратката към *Düstur*, I, s. 16 е съвсем точна като място на текста, иначе публикуван в разни преводи на много места, но не и като текст: думите „вне зависимости от их национальной принадлежности или конфессии“ са добавени от Сафрастьян (или от непосочен от него източник), очевидно препредавайки, при това неточно, текста на чл. 8 от конституцията от 1876 г. По същия начин и О. Маждракова-Чавдарова („Вестник

Противопоставянето на чужденците намира особено благоприятно поле в стопанската сфера. Протекционизмът на местното производство става държавна политика от началото на 1860-те години. Заедно с това османската преса започва да призовава за използване на местни продукти вместо вносните. В тези случаи местните продукти са препоръчвани независимо от вероизповеданието на производителите им.¹ Има предупреждения дори по отношения на машините – според Ахмед Мидхат, иначе горещ техен привърженик и популяризатор на новото, важното било османците да ги произвеждат, а не да ги внасят.² Изобщо говоренето за стопански напредък, както и противопоставянето на чужденците, се оказват добра основа за обща платформа на народите в империята.³

Макар да се противопоставя на зараждащия се национализъм сред своите поданици, основни врагове за официалната османска пропаганда са враждебните чужди държави и техните интриги. Една статия в *Турция* (1864-1873, изд. Никола Генович) изразява почти симпатия към радикалната българска емиграция в Румъния, защото е скъсала отношенията си с Русия.⁴ Националистическите движения са представени като оръдия в ръцете на чуждите държави. Същото важи и за чуждите мисионери и властите твърдо предпочитат немюсюлманите да остават в традиционните си изповедания, вместо да се покръстват в „чуждите“.⁵

И все пак остава да се запитаме доколко написаното по тези теми е част от един цялостен проект. Бих дал положителен отговор с извест-

„Дунав“ – пропагандатор на вилаетската система сред българите.“ В: Сборник в чест на академик Христо Христов. София: БАН, 1988, с. 82) представя османското „гражданство“ и равенството пред закона като средство за създаване на „единна османска нация“.

- 1 *Tuna/Дунав*, No 308 / 4 септември 1868 г.; No 314 / 25 септември 1868 г.; No 326 / 6 ноември 1868 г.
- 2 О. Okan, *Batı medeniyet karşısında Ahmed Midhat Efendi*. Ankara, 1991 (1. ed. 1975), p. 400.
- 3 Интересен пример в това отношение цитира Десислава Лилова в една от последните си публикации. Става дума за споровете по въпроса за железниците, и конкретно за един случай, при който Георги Икономов („Праздни надежди“ В: *Турция*, г. VII, бр. 34 / 9 октомври 1871 г.) влиза с спор с полуофициалния *La Turquie*. Икономов обвинява френско-езичния вестник, че гледа на проблема „с очите на един чуждестранец“ и предлага алтернативен анализ от „турскоземска“ гледна точка. Виж: Д. Лилова, „Варварите, цивилизованите и българите: дефиниции на идентичността в учебниците и печата (1830-1878)“. В: Балканският XIX век. Други прочити. Д. Мишкова, ред. София: Рива / CAS, с. 229.
- 4 „Няколко думи за руските интриги в България и Румъния.“ В: *Турция*, V, No 2 / 1 март 1869 г.
- 5 Selim Deringil (*The Well-Protected...*, 1998, p. 29) цитира едно разпореждане в този смисъл от 1897 г.

на предпазливост. Ако направим равностойност, вижда се че османската пропаганда през Танзимата използвала ред от давна познати аргументи. Фигурата на султана като справедлив владетел, предотвратяващ всякакво насилие и произвол спрямо обикновените хора не е новост. Същото е вярно за идеята, че немюсюлманите населяващи Османската империя са под нейната защита – османските документи винаги използват различни термини за немюсюлманите, които са поданици на империята (зимми) и за чужденците. Трябва да се подчертае, че много от аргументите се основават на исляма: Османската държава е донесла и осигурява справедливост, защото ислямът е религия на справедливостта; Османската държава винаги е била толерантна, защото ислямът е толерантен към другите религии; османците са постигнали прогрес в ранните векове, защото ислямът поначало е отворен към нововъведения и открития и т. н. Хатишерифът от Гюлхане започва с позоваване на Корана. Този феномен се задълбочава, защото някои мислители се опитват да намерят корените на всичко ново и позитивно в исляма: Намък Кемал открива в Корана основания за принципа на представително управление и твърди, че разделението на властите е съществувало в ранната ислямска история.¹

Поради всичко това, преходът към ислямизма в следващите години е лесен на ниво на аргументацията. Все пак тезата на Акчура, че османизмът е *заменен* от ислямизъм при Абдул Хамид II трябва да се преформулира: „османизмът“ просто става по-“ислямистки“. Ислямизмът в следващите десетилетия никак не компрометира идеята за османски патриотизъм сред мнозинството от най-многобройното не-турско население на империята – арабите, както и сред повечето албанци. Също и декларациите за привързаност към Османската държава, правени от водачите на немюсюлманите в първите месеци след революцията от 1908 г., свидетелстват за продължаващата и ефикасна индоктринация в тази посока.

Трябва да се добави, че в ранните си фази турското национално движение след Първата световна война има предимно ислямистка мотивация и реторика, в противовес на агресивния лаицизъм от втората половина на двадесетте и тридесетте години на века.² Най-накрая, някои от

1 J. Rahme, „Namık Kemal ...“, 1999, p. 32.

2 E. J. Zürcher, „The Vocabulary of Muslim Nationalism.“ In: *International Journal of the Sociology of Science*, 137, 1999, p. 81-92.

темите на танзиматската пропаганда са наново използвани от турския национализъм. Да посочим един от тях – честността. Една статия, печатана в *Тупа/Дунав* от *Mıtmevîz* с тъга разказва за това как честността, една традиционна османска добродетел, е била загубена поради разложителното влияние на цивилизацията: „Османската честност до преди двадесет години беше като една пословица в устата на иностранците.“¹ Загубена, но не за дълго. В своя основен труд *Принципите на тюркизма* Зия Гьокалп посвещава една цяла глава на „честността“ като нещо специфично за турците – качество, което преди е било специфично за „османците.“

Но макар че повечето от достойнствата на Османската държава да са всъщност заслуга на исляма (толерантност, справедливост), макар че някои от качествата на османците ще останат присъщи на турците (честността), няма съмнение, че през Танзимата се появява една нова по характера си политика. Показателна в тази връзка е една брошура на френски публикувана в Истанбул през 1847 г. без име на автора и според заглавната страница съставена от извадки от *Journal de Constantinople* и *Echo d'Orient*. Заглавието и подзаглавието са достатъчно красноречиви: *За националното единство в Османската империя. Чрез законодателството, управлението, територията, толерантността, образованието и пресата.*² Брошурата представя новите политически концепции въведени с реформите: универсалност на закона, териториална унитарност на държавата и уеднаквена администрация, религиозна толерантност, светска образователна система за всички поданици, развитие на книгопечатането и на периодичната преса. Това е една цяла програма, като се започне с прокарването ѝ в законодателството и се свърши с пропагандирането ѝ във вестниците (на което е плод и самата брошура), която предвижда постигането на „националното единство на Османската империя.“ Какво означава това „национално единство“ е въпрос, по който вече са се натрупали доста недоразумения и който заслужава отделно и подробно разглеждане.

Публикувано в: Историческо бъдеще, 2007, 1-2, с. 61-92 = „Reconciliation of the Spirits and Fusion of the Interests: „Ottomanism“ as an Identity Politics.“ In: *We, the People. Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe.*

1 *Тупа/Дунав*, No 398 / 30 юли 1869 г.

2 *De l'unité nationale dans l'Empire Ottoman. Par la législation, l'administration, le territoire, la tolérance, l'éducation et la presse.* Constantinople, 1847.

D. Mishkova, ed. Budapest: CEU Press, 2009, p. 47-77. Изследването е направено в рамките на проекта „Ние, народът. Визии на националната специфика и видове политическа модерност в Европа на малките нации“ към Центъра за академични изследвания, София през 2005 г.

Александър Везенков е български историк, изследовател на свободна практика. Работи по проблеми на градската история на Балканите през XIX-XX век, на историята на реформите в Османската империя през XIX век и на институционалната история на комунистическите режими. Личният му блог може да се намери на адрес: <http://alexandervezenkov.blog.bg>

Реалният Берлински конгрес

Автор: Миша Глени

Великите сили започват да осъзнават военния потенциал на Прусия с победата ѝ над Австрия в битката при Кьонигсграц през 1866. Четири години по-късно лекотата, с която пруската стенобойна машина премазва защитните валове на Париж ги смайва отново. Посланието е ясно: дните, в които Великобритания е била неоспорим господар на световната търговия и индустрия, са преброени. Обединението на Германия сред Френско-пруската война от 1871 маркира сериозно изместване в баланса на силите. Дългогодишната враждебност между Великобритания и Русия, например, в края на краищата ще бъде преодоляна, а консервативните връзки, свързващи Германия и Австро-Унгария с Русия, ще се прекъснат. Новите подредби постепенно се превръщат в два властови блока, които започват война през 1914 – Тройната коалиция на Германия, Италия и Австро-Унгария, срещу Антантата, която обединява Великобритания, Франция и Русия. Тази трансформация е най-видима на Балканския полуостров, където ще предизвика истински хаос.

През лятото на 1878 Германия вече е започнала да нарушава европейското равновесие. Индустриалното ѝ производство е увеличено с огромна скорост, с което тя догонва икономиките на всичките си конкуренти и задминава по-слабите сред тях. Берлин е най-видимият символ на мощта на новата империя. Само две десетилетия по-рано пруската столица е била сънливо провинциално градче. Днес вече всички германски железопътни линии водят към Берлин. Една от тях свързва града с юнкерските имения в източна Прусия; друга води към тепърва появяващите се тежки индустрии от Лайпциг и Котбус; трета – към световните пазари, през Хамбург и Северно море; четвърта отваря път към ресурсите на Рейн и грамадните гори на Хесен и Бавария. Населението на града е минало границата от един милион и расте всеки ден, докато селяни, учители, бюрократи и предприемачи се втурват от всички страни към столичната пещера на Аладин.

Решението да се свика конгрес в Берлин, за да се реши Голямата източна криза потвърждава специалното значение на града. Действително, основното значение на Берлинския конгрес е в самото му местоположение. Само Германия, „честният посредник“, по фразата на Бисмарк, може да претендира както за необходимата военна мощ, така и за неутралността по балканските въпроси, които биха ѝ позволили да посредничи сред свадливите си съревнователи.

По време на Конгреса, който трае точно един месец – от 13 юни до 13 юли – германската мощ е въплътена в принц **Ото фон Бисмарк**. Конгресът се провежда в официалната резиденция на Бисмарк в центъра на Берлин – **дворецът Радзивил**. Построен през 1730, дворецът е изкупен от германската държава седем години преди Конгреса, когато имперските служби се прехвърлят в Берлин. Разположен близо до Унтер ден Линден, на Вилхелмщрасе, той е едновременно и удобен, и величествен. Заседателната зала на Конгреса на първия етаж е запълнена от гигантска маса във формата на подкова. Седемте делегации са разположени около нея според френския азбучен ред. Секретарят на Конгреса, **Йозеф Мария фон Радовиц**, е прекарал дни в изучаване на документите от **Виенския конгрес** (1815), **Парижката конференция** (1856) и **Константинополската конференция** (1875-6). Най-важното му откритие е, че великолепната храна, сервирана в Константинопол, е послужила като противоотрова срещу разпалването на темпераментите. Големият бюфет на Радовиц, разположен непосредствено до конгресната зала, си създава репутацията на най-ефективно дипломатическо влияние в Берлин. Когато духовете се разпалват, делегатите просто се отправят към трапезарията, за да похапнат нещо от богатото меню и да го полеят с чашка шери.

Председателят Бисмарк седи на челото на подковата, винаги готов да използва позицията си, за подкладе деловия дух в моментите, когато изглежда, че той се разпада във фракционерска досада. Нетърпението му притежава добре известна на всички ниска точка на кипене. Страстните пледоарии в полза на потиснати нации или отклонения от прецизните линии на новите граници предизвикват бърза реакция. В такива моменти канцлерът разгръща юнкерския си размер и помахва презрително с ръка, отнемайки думата на говорителя или обявявайки изказването му за несъществено.

Не че Бисмарк успява да постигне всичко, което желае. Конгресът от Берлин събира заедно една изключително мощна група от диплома-

ти и политици. И макар че събитието е обявено публично едва седмица преди да бъде открито, това време е достатъчно за европейската и американска преса, която изпраща батальони от кореспонденти, възбудени от перспективата да преживеят някакво бляскаво повторение на Виенския конгрес от 1815. Но те са разочаровани. Бисмарк е дипломатически гений, но и пълна противоположност на **Метерних**, оркестраторът на Виенския конгрес. За удивление и на приятели, и на врагове, той пристига в Берлин, носейки непривична за него брада. Радовиц пише по-късно, че „онези от нас, които го познаваха по-добре, виждаха как голямата брада лишава физиономията му от привичната ѝ подвижност, придавайки му вместо това нещо мрачно, правейки го да изглежда по-възрастен“.¹ Метерних танцува по пътя към европейския мир. Бисмарк си пробива път чрез мръщене.

Суровият цинизъм на канцлера означава слаба храна за кореспондентите, които насочват вниманието си към другото звездно присъствие – **Лорд Бийкънсфийлд**, наскоро произведеният в рицар Бенджамин Дизраели. Близостта на Бийкънсфийлд с кралица Виктория и репутацията му, и като политик, и като писател, осигуряват превръщането на ежедневната разходка на премиер-министъра по Унтер ден Линден в атракция за цели групи любознателни зяпачи. Но *Illustrated London News* напразно се опитва да прибави малко пипер към аферата, представяйки Конгреса като господарска борба на волите между „Бизи и Дизи“. Всъщност Бисмарк няма никакво желание да дразни Дизраели и го третира с голямо уважение.

Най-верният съюзник на германския канцлер е хабсбургският външен министър, **Юлиус Андраши**, който изпъква сред монотонното облекло на останалите кандидати с ослепителната си алена униформа, със сабя на кръста. За Андраши се оказва трудно да удържа на напрежението, причинено от необходимостта да се харесва на три страни – императора Франц Йозеф, Бисмарк и собствените му, непрощаващи лесно унгарски сънародници. Напредващата старческа слабост на руския канцлер, принц Александър Горчаков, пък е толкова очебийна, че той трябва да бъде транспортиран ежедневно до конгресната зала в специална носилка-паланкин, сякаш в отражение на отслабващото влияние на Русия върху международните дела.

1 Iselin Gundermann, *Berlin als Kongreßstadt*, Berlin, 1878, p. 54.

Но въпреки присъствието на тези личности пресата е дълбоко разочарована от Берлинския конгрес. Динамичното развитие на Германия е донесло със себе си нови проблеми на социално недоволство, с нови подривни идеологии, поставящи на изпитание авторитаризма на Бисмарк и неговия император. В годината преди Конгреса, Вилхелм I е избегнал две покушения срещу живота си и се е оттеглил в провинциалната си резиденция, предавайки ролята на домакин на сина си, имперския принц. Въпреки цялата си тежест, Бисмарк е човек, който също се бои за живота си. Освен че по всяко време носи със себе си револвер, той ограничава публичните си появи до минимум и, с изключение на Дизраели, останалите делегати следват примера му. Самите заседания си остават затворена книга за повечето кореспонденти, които се опитват вместо това да разговарят с по-дребни дипломати.

В определен смисъл няма какво да се разказва, тъй като големите четирима – Германия, Великобритания, Австро-Унгария и Русия, вече са взели най-важните решения още преди Конгреса да бъде свикан. Разбира се, от време на време споровете почти спират работата. При един по-дребен от Бисмарк председател, той сигурно би могъл и да пропадне. Но Русия вече се е съгласила, че България ще бъде разделена на части. След като е принудила султана да приеме създаването на тази голяма славянска страна през декември 1877, с договора от Сан Стефано, тя на свой ред е принудена да отстъпи от него. Натривайки сол в раната на московците, тук в Берлин се стига до споразумение, че хабсбургската армия може да окупира Босна-Херцеговина.

Първата половина на конгреса е посветена почти изцяло на очертаване контурите на българското споразумение. Час след час изминават в пазарлъци относно точното разположение и броя на войските, които султанът ще може да разположи в Източна Румелия. Проблемът е не толкова в тези дяволски подробности, колкото в упоритото боричкане между Лорд Бийкънсфийлд и Горчаков. Съответните им секунданти, **Солсбъри** и **Пьотр Шувалов**, са постоянно заети с опити да сключат споразумение през главите на босовете си. „Старецът“, оплаква се Шувалов от Горчаков, „е пълен с глупост и суета, и е в състояние да провали всичко“¹ Също толкова раздражен, Солсбъри пише за Бийкънсфийлд, че „той почти няма представа от онова, което се случва – разбира всич-

1 W. N. Medlicott, *A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*, London, 1938, p. 39.

ко долу-горе – и си въобразява постоянни конспирации“.¹ Но, за ничия изненада, те все пак се съгласяват. Вярно, Бийкънсфийлд си позволява театралния блъф да постави в готовност министерския влак и да заплаши, че ще напусне преговорите, ако Русия не отстъпи по някаква незначителна точка. Но в края на краищата е необходимо да се даде на по-малките сили и пресата впечатлението, че Конгресът е в бизнеса на реалната политика.

Граф Андраши е изправен пред трудна дилема. Неговият император, Франц Йозеф, както и австрийските военни кръгове, са твърдо решени да окупират, ако не и анексират, Босна-Херцеговина. Но правителството в Будапеща се отнася отрицателно към идеята за присъединяване на още повече славяни към империята. След известни сръчни задкулисни ходове, Андраши успява да убеди англичаните да предложат сами Австро-Унгария да окупира Босна-Херцеговина, за да осигури регионалната стабилност. Дори и унгарските му колеги разбират, че би било фатално недипломатично от негова страна да откаже едно предложение, направено от най-решителния поддръжник на Османската империя. И така, след България, Босна-Херцеговина е бързо „разрешена“.

Понеже основните въпроси, касаещи ревизията на договора от Сан Стефано са уредени предварително, личните неприязнености и слабости играят много важна роля по време на конгреса. Бисмарк не прави тайна от факта, че желае конгресът да приключи работата си колкото се може по-скоро. Цялата тази работа го е принудила да отложи ежегодната си почивка в любимия му курорт и силната жегата в Берлин усложнява тежко кожната му болест. По собствено признание, единственият начин, по който той е в състояние да понася болката, е да се подготвя за всяка сесия на конгреса с каничка портвайн. Това пък влошава нетърпеливостта му и принц Александър от Хесен, който среща Бисмарк по средата на конференцията, отбелязва как „той е пуснал корем и говори трудно, сред непрекъснати хълцания“.²

Ако лошото настроение на Бисмарк поражда клюки сред делегатите, то е посрещнато с безпокойство от участниците от онези „места, за които никой не беше чувал преди тази война“, както Бисмарк нарича Балканите. Балканският полуостров е в пълен хаос. Той се е превърнал в лаборатория за политически промени, където велики дипломати и без-

1 Ibid., p.57.

2 Ibid., p.71.

парични елити провеждат собствени игри наред бъркотията от сриваща се власт, местни народни традиции, нови националистически идеологии и, преди всичко, собствените им краткосрочни интереси, за да създадат един назъбен конституционен и териториален монтаж. Конгресът от Берлин е свикан на фона на огромни движения на бежанци, дребни, но отровни териториални диспути и вътрешни борби за власт. През цялото време, в което конгресът върви така мудно, руски войници и български нередовни войски са обединили сили в убийствени набези срещу мюсюлманското гражданско население в България. Над 150,000 бежанци се изливат в Истанбул през това лято, което довежда почти до колапс на градската инфраструктура. Местните власти вече се огъват под напрежението, когато внезапна епидемия от тиф, съпроводжана от голям глад, убеждава правителството да върне бежанците в Едирне (Одрин), който по това време се намира под репресивна руска окупация, ръководена от военни командири, склонни да толерират насилията срещу мюсюлманите. Такива и подобни на тях черти от балканската реалност се подминават на конгреса с мълчание.¹

Когато турската делегация, седмата „велика сила“ на масата, се опитва да повдигне тези въпроси, Бисмарк решително ги отхвърля. Турците са унижавани на всяка крачка. По време на един от официалните балове на конгреса, немският оркестър е подготвил програма от оригинална музика от всяка от седемте страни-делегати. Но музикантите отказват да се мъчат с турска музика и вместо това предлагат моцартовия „Марш а ла турка“ и „Султанския марш“ на Доницети.² Това е едно от по-дребните унижения, които им се налага да преглътнат.

Водач на турската делегация е интелигентният, но лишен от късмет Каратодори Паша, който, като гръцки фанариот, може удобно да бъде обвинен от султана за катастрофите, които с неизбежност ще се стоварят върху Османската империя на конгреса. Бисмарк счита избора на грък за водач на делегацията за безчувствен, но възприема като непростима обида избора на заместника на Каратеодори, Мехмед Али Паша, който е бил [турски] военен герой в Сръбско-турската война от 1876. Мехмед е роден като Карл Детройт в Бранденбург, на няколко километра от Бер-

1 Андраши повдига въпроса за 200,000 бежанци от Босна, но само защото те поставят в затруднение хабсбургските власти в Хърватска. Той не се интересува от съдбата на самите бежанци. Бел. авт.

2 Gundermann, op. cit., p. 103.

лин. В късните си тийнейджърски години пруският младеж е дезертирал от кораба си в Истанбул, за да се спаси от издевателствата на тираничния си капитан. Тук той става протеже на Али Паша, великия човек на Танзимата. Детройт преминава към исляма и започва да се издига в йерархията на османските военни сили по същия начин, по който сръбският изменник Омер Паша Латаш го е направил тридесет години по-рано. Мехмед е включен в турската делегация поради обширните му познания за географията и политиката на Балканите – доста рядка стока на конгреса. За съжаление той не успява да сподели знанията си с останалите делегати, тъй като Бисмарк последователно му отнема думата и не му позволява да участва в дебатите.

Портата и султанът влошават още повече обстоятелствата за турската делегация. Каратодори е получил стриктни разпореждания да не отговаря на каквито и да било предложения без предварително да съгласува всичко с Истанбул. Понякога му се налага да чака цели дни преди да получи отговор от предназначено бездейното си правителство, докато отблъсква нетърпеливите настоявания на Бисмарк за турско послушание. Окончателното му унижение идва от липса на пари. Заплашена с изхвърляне от хотела си, турската делегация е принудена да изпрати оставката си до Истанбул, преди Портата най-после да изпрати своите мизерни дневни харчове. Но при всички неприятности на Каратеодори и Мехмед, резултатът от конгреса би бил същият дори и ако би присъствал самият султан. Въпреки формално равния им статус около гигантската маса, османците са поканени на конгреса по една-единствена причина – за да отстъпят големи парчета територия на всекиго, когото великите сили считат за подходящ.

Портата все пак може да получи някакво утешение от факта, че представителите ѝ присъстват на всяка сесия на конгреса. Останалите балкански страни, надяващи се да бъдат възнаградени или за доблестните си усилия на бойното поле, или за добросъвестното съблюдаване на интересите на великите сили, се оказват щастливци, ако пратениците им получат покани дори за баловете, посещавани от по-дребните делегати на конгреса. Единствената по-сериозна намеса на френския външен министър, Уилям Х. Уодингтън,¹ е да позволи на конгреса да допусне

1 Уодингтън е англичанин. Баща му е бизнесмен с широки бизнес-интересивъв Франция. Гледан отвисоко от някои членове на британската делегация, той въпреки това е единствения човек на конференцията, завършил пълно английско образование. Бел. авт.

гръцката делегация, водена от Теодорос Делянис, да представи гръцките искания за териториално разширение по време на една от сесиите. Делянис и неговият заместник, Александър-Рицос Рангавис, получават разрешение да пристигнат в залата и да говорят по темата за Велика Гърция в продължение на половин час. Секретарят на конгреса, Радовиц, пояснява, че по време на цялата гръцка реч, главните спонсори на Атина – Уодингтън, Бийкънсфийлд и Солсбъри – са „спали съня на праведните“.

Румънците имат малко повече късмет. Те са поканени да присъстват на десетата сесия на 1 юли. Исканията им, включително и ключовата претенция за Трансилвания, са елегантно формулирани и прецизни. За нещастие и двамата водещи делегати – Когалничеану и Братиану – са прекомерно респектирани от случая и Солсбъри отбелязва, че речта им е почти недолговима, от началото до края. Но дори и ако биха успели да говорят достатъчно високо, никой не би взел мнението им пред вид. Щом само напускат залата, конгресът се съгласява да даде на Румъния независимост, но игнорира всички териториални претенции на Букурещ.

Най-неприятното отношение конгресът обаче запазва за сърбите. Бисмарк демонстративно изключва Йован Ристич, външния министър, от достъп до конгреса. В противоположност на това пък, на персийците, едва ли централни участници в Голямата източна криза, се позволява да направят изказване. На Ристич се позволява да представи сръбските претенции само в писмена форма, а делегатите не са задължени да ги прочетат. В замяна на това канцлерът лично уверява конгреса, че дискусията, касаеща Сърбия, ще бъдат обсъдени допълнително, в отделен договор между Виена и Белград. В този случай думата „договор“ се оказва просто евфемизъм за „диктовка“.

Албанците, които са изпратили двамата си най-изтъкнати интелектуалци, Абдул Фрашери и Яни Вreto, изтеглят пълен кюрфишек и бързо напускат, за да спестят пари. Черногорците също са игнорирани. Единствената балканска нация, която може би е очаквала конгреса с някаква надежда за успех е България, която, парадоксално, по това време дори още не съществува като държава [и следователно не е представена на конгреса]. От Русия може да се очаква да играе за България, тъй като нейните имперски цели зависят от създаването на силна България. Българите дори не знаят, че съдбата им е била предварително решена: те ще изгубят Македония, с други думи почти половината от територията, върху която предявяват претенции. И така, макар че България има известно дипло-

матическо предимство в сравнение с останалите балкански нации по време на Берлинския конгрес, самото рождение на страната е свързано в българските умове с мъчително усещане за териториални загуби.

Споразумението: великите сили и Балканите

Бисмарк е арогантен, но с добри основания. Способността му да разчита мотивите на участниците в конгреса, да предугажда разногласията между отделните делегации и да ги убеждава, че работи в името на колективния интерес на великите сили, представлява връх на държавническото изкуство от 19 век. И действително, претенцията, че действа като „честен посредник“ не е фалшива, защото, за разлика от останалите велики сили, Германия няма клиент сред балканските народи. По онова време новата империя все още не притежава никои от онези външни и колониални обвързаности, които се разбират като истински „имперски“ в смисъла на късния 19 век. Когато през декември 1876 Бисмарк казва пред германския парламент, че Балканите не „струват костите дори на един-единствен померански гренадир“, той би могъл да каже същото и за северна Африка, Кавказ или Индия. На Балканите просто се случва да попаднат във фокуса на европейското внимание от онова време.

Канцлерът има само една външнополитическа цел – да поддържа баланса на силите, който да блокира създаването на антигерманска коалиция. Крайъгълният камък на тази стратегия е Лигата на тримата императори, неформалното съглашение, обвързващо консервативните столици на Европа – Берлин, Санкт Петербург и Виена. То не е точно пълен съюз, но насърчава координацията между трите империи. Бисмарк разсъждава правилно, че докато това споразумение е в сила, нито Великобритания, нито Франция, в съюз или поотделно, биха заплашили фундаменталните интереси на Германия.

Договорът от Сан Стефано от декември 1877 е разширил влиянието на Русия дълбоко в Балканите и по адриатическото крайбрежие. Той позволява на руснаците да доминират Балканите и достъпа до Черно море. Това е неприемливо както за Австро-Унгария, така и за Великобритания. През февруари 1878 Великобритания е изпратила бойни кораби в Дарданелите и войната е започнала да изглежда напълно възможна. Еventуалният конфликт би изправил Русия срещу съюз от Австро-Унгария и Великобритания. Бисмарк, колкото и да не му се иска да отложи почивката си, не вижда друга алтернатива освен да свика конгрес в Берлин, за да

възстанови баланса между двамата си съратници, Двойната монархия и Русия. Щом принципите на Лигата на тримата императори се окажат застрашени, Бисмарк трябва да предложи услугите си като посредник.

Оценката на Бисмарк се основава на политиката на твърдите „интереси“. *Realpolitik*-ата се основава на способността да се упражни действителна сила. Той отхвърля като несъществени както големите, разпадащи се империи, така и малките, новопоявяващи се държави. Ако държавите не са в състояние да поддържат големи армии, то мнението им няма значение. Тези дребни играчи са просто фигурки, които трябва да бъдат премествани насам-натам в една игра на музикални територии: на Берлинския конгрес Русия например получава южна Бесарабия за сметка Румъния, най-вече за да бъде компенсирана за смяляването на санстефанска България. Орязването и добавянето на територии не е нова идея, но постоянното фрагментиране на Балканите води до все по-неразбираеми размествания. Единствено неподвижният принцип на империалистическата картография е поддържането на интересите на великите сили. На Бисмарк дори не е минавало през ум, че и други религиозни или национални групи биха могли да имат легитимни права или аспирации.

Макар и практическа, тази стратегия прикрива една сериозна слабост. Под водещата ръка на Бисмарк, Берлинският конгрес подразделя всички интереси и искания на балканските страни под три разширяващи се сфери на интереси – австро-унгарската, руската и британската. И докато османското влияние постепенно се оттича от западната си граница, администрациите и армиите на другите три империи се приближават все повече едни до други. Но все по-увеличаващите се искания и противоискания на новите балкански страни постепенно започват да въздействат като острилка за ножове, правейки пресечните линии между Русия и Австро-Унгария особено назъбени и опасни. Оттук нататък сравнително мътните диспути между страните в югоизточна Европа могат много бързо да се влошат и превърнат в значително по-голям конфликт между техните спонсори сред великите сили. След приключването на конгреса Радовиц пише, че като цяло той се е оказал успех, тъй като ще поддържа мира „в течение на около пет години“. Всъщност споразумението се оказва далеч по-издръжливо. Язовирната стена, изградена в Берлин, осуetyава една общеевропейска война в продължение на около три десетилетия.

Макар и манипулативна и съмнителна от морална гледна точка, политиката на Бисмарк все пак има предимството да бъде честна. Без активни интереси на Балканите, Германия няма основания да мами когото и да било. Другите велики сили в Берлин обаче не могат да си позволят такъв лукс. И така те се лъжат едни други, а после лъжат и бедните турци, гърци, румънци, черногорци и албанци. Те са настроени измамнически и насилствено. Турция и Великобритания изненадват делегатите в средата на юни, обявявайки британския план за окупация на Кипър. В замяна на това Великобритания се задължава да защитава различни турски територии в Азия срещу руските погълзновения. Би било погрешно да се облагородява кипърската аранжировка с думата „споразумение“. Обяснението на Бийкънсфийлд за османската евакуация от източното Средиземноморие е, че то позволява на султана да „концентрира и кондензира“ ресурсите си. Гърците с готовност предлагат помощта си за този изобретателен план за съживяване на Турция, като я освободят и от други териториални тегоби. Бийкънсфийлд отхвърля предложението безцеремонно. Гърците, казва той „са се объркали напълно що се касае до целта на този конгрес: те изглежда си въобразяват, че тя е да се раздели на парчета Османската империя, докато нищо не би могло да бъде по-далеч от мислите на събранието.“¹ Подобно на хората, разполагащи с бъдеще, държавите също трябва да се научат да чакат, поучава той.

В този случай Бийкънсфийлд най-вероятно заблуждава самия себе си, а не толкова лъже. Но конгресът маркира една повратна точка в балканската история. При разрешаването на всички предишни конфликти от 19 век, великите сили винаги са се стремели да се завърнат колкото е възможно по-близо до *status quo ante*² в югоизточна Европа; предпочитаното в Берлин решение е разделение на територии и, там където е необходимо, обмен на населения.

Четири столетия на милет-система са довели до сложна демографска картина из цялата Османска империя. Това обяснява объркващата смесица от раси, вярвания и националности, пред които са изправени новите „картографи“ на Европа, когато съсредоточават усилията си върху Балканите през втората половина от 19 век. Има много области, особено Македония, където никакви усилия или внимателна диплома-

1 Robert Howard Lord, 'The Congress of Berlin', in *Three Peace Congresses of the Nineteenth Century*, Cambridge, MA, 1917, p. 62.

2 Положението от преди това. Бел. пр.

ция не могат да премахнат проблемите, причинени от надигащите се и конкуриращи се национализми. Но конгресът изостря проблемите във всички мислими посоки, като съзнателно игнорира местния демографски баланс. Русия и Австрия първоначално са се намесили на Балканите под претекста да защитават тамошните християнски общности, а по-късно – за да дадат израз на политическите аспирации на балканските народи. По времето, когато те стигат до Берлин, тези намерения са напълно забравени. За Андраши не е особено трудно да убеди британската и руска делегации да се придържат към прагматични принципи: „При всички определяния на граници решенията трябва да се основават на първо място на географски и стратегически съображения; а на етнографски – само когато не може да се намери никаква друга база.“¹

Всички войнолюбци от Голямата източна криза са огорчени от резултатите от конгреса. Русия и Турция, двете големи сили, които са водили война през 1877-78, са принудени да приемат дипломатически поражения: първата трябва да преглътне огромните промени на договора от Сан Стефано; втората е по същество изтласкана вън от Европа. Румъния и Сърбия, които са участвали във войната, са дълбоко незадоволени от Берлинския договор. Австро-Унгария, която се е държала настрана от войната, изглежда е спечелила, получавайки контрол над Босна, Херцеговина и санджака² Нови пазар. Но решението на Виена да окупира Босна в края на краищата се оказва най-голямата външнополитическа грешка в историята на Хабсбургската империя, като довежда директно до колапса ѝ през 1918. Великобритания получава Кипър и с удоволствие приема намаляването на руското влияние в региона, но все пак се страхува, че Санкт Петербург е получил прекалено голямо влияние над българите.

Вестник *Berliner Tageblatt* (15 юли 1878) коментира един ден след края на конгреса, че мирът от Берлин представлява компромис, който не задоволява никого и все пак гарантира мир в Европа за кратко време. Русия е изисквала прекалено малко, Англия е отстъпила прекалено много. Австрия е разровила славянското гнездо на оси, а малките балкански държави са нещастни... Италия и Франция си отиват с празни ръце и се измъчват от това. Честният посредник обаче потрива ръце, защото картите са били размесени по такъв начин, че планираната антигерманска

1 Ibid., p. 61.

2 Санджак: административна единица в Османската империя. Бел. пр.

коалиция изглежда по-малко вероятна от всякога. И това е нашата победа в Берлинския мир.

Има два отчетливо различни аспекта на Берлинския договор. Първият е директното териториално споразумение. Контурите се очертават в Берлин, но голяма част от подробната работа е предадена на различни гранични комисии или прехвърлена към по-маловажни договаряния. Вторият аспект може да бъде описан тук като империалистически клаузи. Това са дипломатическите механизми, включени в договора или в свързани с него споразумения, които осигуряват руския, австрийски и британски контрол над съответните зони на влияние.

След един месец на обсъждания, стратегическата карта на Балканите изглежда по следния начин: договърът възстановява Македония и Тракия като части от османската империя. На Сърбия, Румъния и Черна Гора се дават малки териториални парчета, за сметка на Османската империя. Гърция също трябва да получи повече земя, макар че в този случай конгресът по същество дава на Турция възможност да отлага, и тя го прави в продължение на години. Русия ще продължи да поддържа окупационни сили в България и Източна Румелия до май 1879, а след тази дата руското влияние както в Княжеството, така и в Румелия, ще си остава огромно. На Австро-Унгария се разрешава да окупира Босна-Херцеговина и санджака Нови пазар. Султанът все още е номинален суверен на тези територии (и Виена, разбира се, прави всичко възможно Истанбул да си остане отговорен за дълговете на Босна), но, както и в случая с България, всички разбират, че Босна, Херцеговина и санджакът са изгубени за Империята завинаги. Дори и единствено оставащите съществени притежания, Македония и Албания, оставят Портата с много повече проблеми, отколкото предимства.

Санстефанска България е смалена от 176,000 квадратни километра до само 96,000. Бидейки преди това голяма по площ, сега тази останка е разделена на две, по протежението на Стара планина, докато третата ѝ голяма част, Македония, е дадена обратно на Османската империя. Българското княжество трябва да избере монарх, приемлив за великите сили, макар че на теория той все още си остава поданик на султана. Конгресът определя размера на годишния данък, като пресмята приблизително каква част от османския дълг може да се припише на княжеството. По този начин султанът всъщност никога не вижда пари и те отиват директно в джобовете на неговите кредитори.

На юг, за провинцията източна Румелия се твърди, че тя е неделима част от османската империя. По тази причина англичаните дълго и упорито са настоявали по време на конгреса, че Истанбул ще трябва да контролира провинцията с полицейски сили.¹ Всъщност местните милиции, тренирани и съветвани от руските окупационни сили и съставени само от българи, държат контрола над Румелия. Главният губернатор е руснак и с изключение на някои несъответствия в икономическите политики на княжеството и Източна Румелия, между двете не може да се направи особена разлика.

Като компенсация за загубата на южна Бесарабия в полза на Русия, Румъния получава северна Добруджа – ценно парче балканско недвижимо имущество, включващо устието на Дунав. За нещастие на Букурещ, претенции към част от него имат и българите, и под руски натиск Берлинското споразумение им дава част от южна Добруджа. Това ще създаде още един иредентистки проблем.

Печалбите на Сърбия, първата страна, осмелила се да подхване война с турците, са незначителни. Тя получава градовете Пирот и Ниш, важни стратегически и търговски укрепени пунктове малко на север от македонската граница. Но Босна, чието православно селячество е разпаляло Голямата източна криза, сега е стриктно извън тяхната сфера поради предстоящата хабсбургска окупация. Австро-унгарският контрол над санджака Нови пазар пък е сол в раната.

Съвременниците й разглеждат упадъка на Османската империя като уникален феномен, чиято основна причина лежи в непримиримостта между християнските и мюсюлмански общности. По време на конгреса започва да се стъмнява небето и над Хабсбургите, но толкова слабо, че още никой не го забелязва. *Ausgleich*-ът (споразумението) от 1867, което дава на унгарците самоуправление в земите под техен контрол, вече е подкопало сцеплението в Европа. Сега националните аспирации на славянските нации вече започват да се сблъскват с национализма на немски-говорещото население. Но през 1878 окупацията на Босна изглежда като удар срещу славянския национализъм, тъй като блокира западното разширение на Сърбия. Така че сръбската държава запазва претенции-

1 Забележката на Бисмарк по този проблем показва колко малко повечето делегати знаят за региона. На 13 юни той казва, че султанът може да реши проблема, като изпрати в Румелия само християнски войски. „Чудесна идея“, пише Солсбъри, „само дето султанът няма такива“. Бел. авт.

те си към Босна за по-късно и покорно следва логиката на хабсбургската политика в региона, обръщайки експанзионистичните си амбиции вместо това към Македония. Както Русия, така и Австро-Унгария подтикват България и Сърбия към експанзия в Македония. Един трети източник на напрежение в тази уязвима територия разбира се са гръцките претенции.

В Сан Стефнао руснаците са възнаградили верните си черногорски приятели с драматични териториални придобивки. В Берлин те са съществено намалени, макар че на тази миниатюрна страна е даден ценен излаз на море в Антивари (днес Бар). Като компенсация за нарастващото австрийско влияние на север, на Черна гора се дава скромно разширение на юг. Но колкото по на юг отива Черна Гора, толкова по-голяма става концентрацията на албанци, разбира се – тоест тук се подготвят нови неприятности. Албанците не получават почти нищо в Берлин – освен може би лек намек за добра воля от страна на австрийците.

Бийкънсфийлд и Уодингтън оказват реторична поддръжка на Гърция в Берлин, но това не донася на Атина почти никакви осезаеми ползи. Гръцките искания за повече земя са поставени в зависимост от развоя на гръцко-турските преговори, които Истанбул успешно довежда до скоростта на охлюв. Изминават три години, преди гърците най-после да получат контрол над Тесалия и малко парче от Епир.

Споразумението от Берлин създава объркване и възмущение сред големи части от Балканите. Първата карта включва някои драстични конституционни решения – всъщност цяла мрежа от взаимно несъвместими претенции, подкрепяни с исторически, демографски и стратегически аргументи, които ще доведат до няколко бъдещи кървави конфликти. Великите сили сега са обвързали имперските си интереси с аспирациите на появяващите се балкански държави. Това е голямото бедствие от 1878. Новите елити по балканската периферия научават добре урока, който им е набит в главите по време на конгреса: консолидацията и разширението на държавата могат да бъдат постигнати само чрез намиране на мощен покровител, а не чрез сътрудничество с някой от съседите.

Формално, Сърбия, Румъния и Черна гора стават, също като Гърция, независими страни в югоизточна Европа. Навсякъде се приема, че България и Източна Румелия скоро ще ги последват. Но структурите и условията, свързани с тази нова свобода, са толкова сурови, че понятието „независимост“ изглежда почти смехотворно.

Йован Ристич, който е пътувал до Берлин с големи надежди за Сърбия, е свален обратно на земята по време на втората седмица от конгреса. Австрийците го информират, че като условие за независимостта си, Сърбия ще трябва да плати на един австрийски предприемач, барон Хирш, който да изгради железопътната линия от Белград до османската македонска граница. Освен това Сърбия ще трябва да сътрудничи при изграждането на друга линия от България до Турция. От нея се иска и да подпише договор за търговия с Австрия след двустранни преговори. Накрая, Сърбия трябва да се съгласи с австрийските планове за навигационен режим по Дунав и незабавно да даде на Австрия търговски статут на „най-предпочитана нация“. Ристич, който обвинява Австрия, че държи нож на гърлото на Сърбия, удържа в продължение на няколко дни, през които Швигел от австрийската делегация нарича сърбите „банда негодници“ (*Schandgesindel*). Само дни по-късно сръбският министър се е съгласил с всички условия. Австрийците са твърдо решени да поемат контрола над сръбската търговия и външна политика, правейки от Белград съучастник в империалистическото си разширение на юг. Тази стратегия достига кулминацията си през 1881, когато Виена подписва таен договор с принц Милан.

Австрийците притискат и Румъния по въпросите за изграждане на железопътни линии и търговските отношения. Но над всичко друго румънците са подразнени от клаузата за „свобода на съвестта“, която им е наложена в Берлин. В единствения хуманитарен жест, включен в договора, Румъния, Черна гора и Сърбия трябва да включат в конституциите си клаузи, гарантиращи свободата на религията. В Сърбия и Черна гора това служи най-вече като защита на мюсюлманското население. В Румъния то защитава евреите. Горчаков се опитва да блокира този ход, твърдейки, че евреите в Русия и Румъния са социално бедствие, което не трябва да бъде обърквано с изтънчените търговци от Лондон, Париж, Берлин и Виена.

На малката Черна гора освен това в Берлин се казва, че не може да поддържа собствена флота и че всички нейни кораби трябва да пътуват под хабсбургски флаг.

Основният фокус на Берлинския конгрес е съсредоточен върху Балканския полуостров. Почти случайно обаче, той повишава и залозите в „голямата игра“, англо-руското съперничество в Кавказ и Централна Азия. Нещо повече – Франция, подразнена от изненадващата британ-

ска окупация на Кипър, получава съгласието на Бисмарк за собствената си окупация на Тунис. Френската експанзия в Магреб разпалва „боричкането за Африка“, този изключителен и съдбовен взрив на колониална активност, чиито следствия силите трябва да „разборичкват“ чак до наши дни.

Модерната история на Афганистан, Босна и Судан, страни, които светът започна да открива едва в последно време – всички те започват с Мира от Берлин. А. Х. Лейърд, британски консул в Константинопол по онова време, е един от първите хора, коментирали последствията от споразумението. В продължение на цял век никой друг коментатор не е давал по-проницателна оценка на проблема:

Онези, които считат себе си достатъчно силни, за да подкрепят аспирациите си със силата на оръжието, ще бъдат готови по всяко време да се надигнат срещу властта, под която те смятат, че са били поставени в нарушение на принципа за „националността“. Онези пък, които не могат да прибегнат до сила, ще се обърнат към интригите и конспирациите. И двата процеса вече са започнали.¹

Misha Glenny: The Balkans, 1804–2012: Nationalism, War and the Great Powers

Миша Глени (род. 1958) е британски журналист и специалист по югоизточна Европа.

1 *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, ed. Ralph Melville and Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, 1982, p.400.

Преображения на думата

Автор: Марио Варгас Льоса

Вероятно никога досега не са писани толкова много изследвания, есета, теории и анализи по въпроса за културата, както в наше време. Това само по себе си е изненадващо, ако вземем предвид, че културата, в традиционното значение на понятието, днес е на път да изчезне. А може и да е изчезнала вече, незабелязано изпразнена от съдържание и запълнена с нов смисъл, заличил досегашния.

Целта на скромното ми есе не е само да попълни множеството размисли относно съвременната култура, а да свидетелства за преображенията на това, което все още се разбираше под понятието „култура“, когато връстниците ми и аз тръгнахме на училище или постъпихме в университета, както и за безвкусната шарения, която я е изместила – подмяна, извършена сякаш с лекота и със съгласието на всички нас.

Преди да изложа собствените си съображения по въпроса, бих искал да направя поне кратък преглед на някои появили се през последните десетилетия анализи по темата, написани от различни гледни точки и предизвикали спорове на високо интелектуално и политическо равнище. Малка извадка от изобилието на разнообразни идеи и възгледи по темата, текстовете са твърде различни помежду си, но всички те имат общ знаменател, доколкото признават единодушно, че културата изживява дълбока криза и се намира в упадък. А пък последната от представените работи говори за нова култура, издигната върху отломките на разрушената.

Започвам прегледа си от един прочут и оспорван текст на Т. С. Елиът. Малко повече от шейсет години са минали от обнародването през 1948 г. на есето *Notes Towards the Definition of Culture* – „Бележки в търсене на дефиницията на културата“, но препрочетем ли го сега, изпитваме чувството, че се отнася за някакъв безкрайно далечен свят, без никаква връзка с днешното време.

Т. С. Елиът заявява, че само предлага свое определение на понятието „култура“, но в действителност замисълът му е доста по-машабен, като, освен че уточнява значението на думата, авторът подлага на задълбочена критика културната система на своето време, която според него се отклонявала все повече от идеалния модел, какъвто е била преди това. И Елиът добавя нещо, което в онзи момент вероятно е звучало преувеличено: „Не виждам как упадъкът на културата може да спре; вече сме в състояние да предусетим със сигурност настъпването на доста дълъг период, за който ще може да се каже, че е лишен от култура“¹. (Ако изпреваря изложеното в „Цивилизация на зрелището“, ще кажа, че това е тъкмо за нашето време.)

Според Елиът идеалният модел предполага култура, изградена на три степени: индивид, група – сиреч елит, и обществото като съвкупност. Макар трите степени да са в постоянен обмен, всяка от тях запазва своята самостоятелност и се намира в постоянно противоборство с останалите в рамките на определен ред, позволяващ на общественото цяло да се развива успешно, без да губи единството си.

Т. С. Елиът твърди, че високата култура е достояние на елита, и настоява за това, тъй като, уверява ни той, „същностно условие, за да се съхрани качеството на културата на малцинството, е тя да си остане малцинствена култура“. Също както елитът, всяка от социалните класи заслужава да бъде запазена, доколкото в нейните недра се ражда и израства определена каста, или издигната група, гарант на високата култура – това е елитът, макар елит да не е в никакъв случай напълно тъждествен с привилегированата класа, аристокрацията, от която предимно произхождат представителите му. Всяка класа разполага с културата, която създава и от която се нуждае, и макар, разбира се, всички те да съществуват съвместно, между тях са налице явни различия поради икономическите условия на съответната класа. Няма как да си представим еднаква култура у аристокрацията и у селското население например, макар двете класи да споделят редица общи белези като религия и език.

Възгледът на Т. С. Елиът за класа не е нито непоклатим, нито непроницаем, той е отворен. От една класа човек може да се издигне до друга, по-високопоставена, или да изпадне до по-нисша, и е добре това да се случва, макар че е по-скоро изключение, отколкото правило. Тази сис-

1 Цитирам по изданието на Faber & Faber от 1962 г. Навсякъде преводът на испански е мой. – Б. а.

тема е гаранция и едновременно с това израз на устойчивия обществен ред, ала в момента е пропукана и това поражда несигурност относно бъдещето. Наивната представа, че чрез образованието е възможно културата да се разпростре и да обхване цялото общество, подкопава „високата култура“, тъй като единственият начин да бъде постигната подобна всеобхватна демократизация на културата предполага, че тя неминуемо ще се опростява и ще става все по-повърхностна. Елитът според вижданията на Елиът е абсолютно необходим за „високата култура“, така както за обществото са абсолютно необходими местните култури, подхранващи и същевременно изграждащи националната – култури със самобитен облик и известна самостоятелност: „Важно е човек да се чувства не само гражданин на дадена нация, а и гражданин на дадено място в рамките на своята страна, важно е да бъде предан на това свое място. Също както принадлежността към собствената му класа, това чувство произтича от принадлежността към семейството“.

Културата се предава в семейството и ако се наруши адекватното въздействие на тази институция, резултатът „е упадък на културата“. На второ място след семейството, като основен преносител на културата от поколение на поколение се нарежда църквата, а не училището. Не бива да смесваме културата със знанието. „Културата не е само сбор от различни дейности, тя е стил на живот“, начин на съществуване, при който формите са не по-малко важни от съдържанието. Знанието е свързано с развитието на техниката и науките, докато културата предхожда знанието, тя е нагласа на духа, чувствителност, облагородена форма, придаваща смисъл и насока на знанията.

Култура и религия не са едно и също, но двете са неделими една от друга, тъй като културата е възникнала в лоното на религията и макар в течение на историческото развитие на човечеството частично да се е отделила от нея, тя остава завинаги свързана чрез своеобразна пълна връв с извора, който я е захранил. Религията, „докато съществува, придава в своята област видим смисъл на живота, осигурява рамка за културата и предпазва човешката маса от скуката и отчаянието“.

Когато говори за религия, Т. С. Елиът има предвид главно християнството – то по неговите думи е превърнало Европа в това, което тя е. „Изкуството ни се е развило в полето на християнството, до неотдавна законите ни произтичаха от тази вяра и именно на фона на християнството се е развила европейската мисъл. Някой европейец може да не приема

християнската вяра за истинска, но въпреки това всичко, което той казва, в което вярва и което върши, произтича от християнското наследство и смисълът на делата му зависи от това наследство. Само християнската култура е могла да роди Волтер и Ницше. Не мисля, че културата на Европа би просъществувала, ако изчезне християнската вяра.“

Представата за обществото и културата у Елиът напомня структурата на небето, чистилицето и ада от „Комедията“ на Данте, с нейните подредени кръгове и непоклатими симетрии и йерархии, чрез които божественото наказва злото и възнаграждава доброто според неръководни правила.

През 1971 г., двайсет години след появата на книгата на Елиът, Джордж Стайнър¹ ѝ отговаря с есето *In Bluebeard's Castle. Some Notes Towards the Redefinition of Cultum* – „В замъка на Синята брада. Някои бележки в търсене на новата дефиниция на културата“. В своя въздействащ и стегнат текст Стайнър негодува, че големият автор на „Пустата земя“² непосредствено след края на Втората световна война е могъл да изследва културата, без изобщо да обвърже темата с кръвопролитния вихър на двете световни касапници, и най-вече, без да осмисли Холокоста – целенасоченото изстребление на шест милиона евреи, връх в дългата антисемитска традиция на западната култура. Стайнър се е заел да поправи този недостатък със свой анализ на културата предимно от гледна точка на обвързаността ѝ с общественopolитическото насилие.

Според Стайнър след Френската революция, Наполеон, Наполеоновите войни, Реставрацията и победата на буржоазията в Европа на Стария континент се възцарява *le grand ennui* – голямата скука – смес от недоволство, отегчение, меланхолия и спотаено желание за взрив, насилие и потрес, както го доказва най-доброто от европейската литература, а също и текстове като „Ерос и култура“ на Фройд. Движения като дадаизма и сюрреализма ще бъдат острието, върховата проява на описаното състояние. Според Стайнър европейската култура не просто предвещава, тя копнее за кървавия пречистващ взрив на революциите и двете световни войни. А културата, вместо да го пресече, предизвиква и приветства кръвопролитията.

1 Влиятелен американски литературен критик, есеист, философ и писател (род. 1929). – Б. пр.

2 „The Waste Land“ – поема от Т. С. Елиът, публикувана през 1922 г., смятана за една от най-важните лирически творби на XX в. – Б. пр.

Стайнър намеква, че навярно причината, поради която Елиът не се опълчва срещу „феноменологията на убийствата, извършени в Европа, от Южна Испания до азиатските предели на Русия, през периода 1936-1945 г.“¹, е неговият антисемитизъм, проявяван само в личен план, но огласен публично след смъртта му заедно с неговата кореспонденция. Елиът не е изключение, тъй като са налице твърде „малко опити да се обвържат преобладаващите прояви на варварство през XX век с общата теория на културата“. Стайнър добавя: „Намирам за безотговорна теорията на културата... ако нейна ос не е размисълът върху проявите на терор, които чрез войни, глад и предумишлени масови убийства са причинили смъртта на близо седемдесет милиона човешки същества, подложени на унищожение в Европа и Русия от началото на Първата до края на Втората световна война“.

Обяснението на Стайнър сочи право към религията, обвързана според него с културата, точно както твърди и Елиът. У Стайнър обаче липсва тясната зависимост от „християнската дисциплина“, застъпвана от Елиът – „най-уязвимият довод в неговата аргументация“. Според Стайнър волята, направила възможни голямото изкуство и задълбочената мисъл, е породена от „стремежа да пребъдем, тя е залог за трансценден-талност“. Ето я религиозната страна на всяка култура. Но антисемитизмът обременява западната култура от незапомнени времена и причината е пак религиозна. Става дума за отмъстителния отговор от страна на нееврейското човечество към народа, създал монотеизма, сиреч въз-гледа за един-единствен, невидим, немислим и всемогъщ бог, недости-жим за разсъдъка и дори за въображението на човека. Мойсеевият бог заменил многобожието от достъпни за човешката множественост богове и богини, към които разнообразието от мъже и жени можело да се прис-пособи и дори да се сприятели с тях. Според Стайнър християнството със своите светци, с тайнството на Троицата и култа към Дева Мария не-изменно е представлявало „хибридна смес от монотеистични идеали и политеистични практики“ и по този начин е успяло да съхрани нещо от изобилието на божества, зачеркнато от Мойсеевия монотеизъм. Един-ственият и немислим Бог на евреите – подвластен само на вярата – е извън човешкия разум и тъкмо затова е станал жертва на *les philosophes*, философите практики на Просвещението, убедени, че с установяването

1 Цитирам по George Steiner, „En el castillo de Barba Azul. Aproximación a un nuevo concepto de cultura“, Barcelona, Editorial Gedisa, 2006. Всички цитати са от това издание. – Б.а.

на светска култура ще изчезнат насилието и изстребленията, подклаждани от религиозния фанатизъм, Инквизицията и религиозните войни. Само че след смъртта на Бога на земята не се възцарил Раят, а по-скоро Адът, както е описан в Дантевия кошмар на „Комедията“, а също и в дворците и камерите за наслади и мъчения на маркиз Дьо Сад. Освободен от Бога, светът малко по малко бил завладян от дявола, от духа на злото, жестокостта и разрухата, а това щяло да намери своята парадигма в кръвопролитията на световните войни, пещите на нацистките крематориуми и съветския Гулаг. Така катаклизъмът сложил край на културата, от него започнала ерата на посткултурата.

Стайнър подчертава самокритичната способност, вкоренена в западната традиция. „Кои други раси са се покаляли пред поробените от тях? Кои други цивилизации заклеили морално блясъка на собственото си минало? Рефлексът да се вглеждаш в себе си в името на абсолютни етически стойности е характерен за Запада постволтериански акт.“

Една от чертите на посткултурата е неверието в напредъка, крахът на идеята, че в развитието си историята следва възходяща спирала, утвърждаването на *Kulturpessimismus*, или новия стоически реализъм. Този възглед любопитно съжителства с безспорния факт, че в областта на техниката и науката нашата епоха всеки ден ражда чудеса. Но както вече знаем, днешният прогрес често трябва да заплати твърде висока цена за причинените вреди – например непоправимите щети, нанесени на природата и екологията – и невинаги допринася за намаляване на бедността, напротив, задълбочава пропастта от неравенства между страни, класи и хора.

Постмодерността разруши мита за хуманната роля на хуманитарните науки. Невярно се е оказало убеждението на цяла плеяда просветители и философи оптимисти, че всеобщо достъпното либерално образование ще гарантира на модерните демокрации бъдеще на прогрес, мир, свобода и равни възможности: „Библиотеките, музеите, театрите, университетите, изследователските центрове, натоварени с мисията да разпространяват хуманитарните знания и науки, понякога процъфтяват в съседство с концентрационните лагери“. А нерядко у един и същи човек, както в обществото, високата култура, чувствителността и разумът съжителстват с фанатизма на палача и убиеца. Хайдегер е бил нацист „и нищо не смущавало гения му, докато нацистският режим изтребвал милиони евреи в концентрационните лагери“.

Стоическият песимизъм, белязал посткултурата, изгубил увереността на съжденията, породени в миналото от вече отменени разграничения и йерархии: „Ясно прокарана линия разделя високото от ниското, голямото от малкото, цивилизацията от първобитното съществуване, просветата от невежеството, зрелостта на годините от неопитното юношество, мъжете от жените, като неизменно се посочвал елементът на превъзходство“. Рухването на разграниченията е определящ белег на днешната културна действителност.

Посткултурата, понякога многозначително наричана „контракултура“, упреква културата за нейната елитарност и за традиционната обвързаност на изкуствата, литературата и науките с политическия абсолютизъм: „Какво добро е сторил високият хуманизъм за потиснатите маси в общността ни? Каква полза е имало от културата при настъпването на варварството?“.

В последните глави на труда си Стайнър очертава твърде мрачна картина на вероятната насока на културното развитие – изгубила значението си, традицията е запратена в полето на закостенелия академизъм: „Значителна част от поезията, религиозната мисъл и изкуството отсъства от непосредственото лично битие и е оставена на съхранение при специалистите“. Това, което в миналото е било активен живот, ще премине към изкуствения живот в архива. И още по-лошо, културата ще бъде – и вече е – жертва на явление, наречено от Стайнър „отстъпването на словото“. В културната традиция „изговореното, запаметеното и записаното слово е било гръбнакът на съзнанието“. Днес словото се подчинява все по-силно на образа, а също и на музиката, изразител на самоличността на младите поколения, чиито поп, фолк и рок творби обсебват пространството, създават свят, в който човек пише, учи и общува, „подложен на пронизителни вибрации“. Какво въздействие би могло да окаже върху усамотението на мозъка ни такова музикално озвучаване на нашата култура?

Заедно с все по-големия упадък на словото, Стайнър посочва като съществени явления на нашето време грижата за природата и екологията, както и изключителното развитие на науките – главно математическите и естествените – разкрили неподозирани измерения в човешкия живот, в природния свят и в космическото пространство и създали техники, годни да променят и насочват мозъчната дейност и поведението на човека. „Книжната“ култура, единствено за която се отнася есето на

Елиът, губи своята жизненост и все повече изпада извън днешната култура, скъсала почти напълно с класическото хуманитарно знание – еврейско, гръцко и латинско – достояние сега на специалисти, почти по правило неразбираеми заради непонятния им жаргон и задушавашата ерудиция, ако не и заради теоретичните им бълнувания.

В най-спорната част от есето си Стайнър твърди, че постмодерната култура изисквала от културния човек основни познания по математика и естествени науки, за да можел да проумее забележителните постижения, осъществени и осъществявани днес във всички научни области – химия, физика, астрономия и техните приложения – нерядко по-невероятни и от най-дръзките идеи на фантастиката. Така Стайнър ни предлага утопия, сравнима с утопиите, охулени от самия него в есето му, защото ако в близкото минало все още бихме могли да си представим някакъв съвременен Пико дела Мирандола¹, способен да обхване съвкупността от знания на своето време, то днес подобно намерение изглежда непосилно дори за компютрите, от чийто безкраен капацитет за съхранение на данни Стайнър се възхищава. Навярно в нашата епоха културата наистина е невъзможна, но съвсем не поради посочената от Стайнър причина, тъй като самото понятие за култура никога не е означавало количество знания, а качество и чувствителност. Както редица други негови работи, и тази първоначално е здраво стъпила на земята, но накрая се разпада в интелектуално бълнуване.

През ноември 1967 г., няколко години преди появата на есето на Стайнър, в Париж е публикуван анализът на Ги Дьобор² „Обществото на зрелището“³ – заглавие, сходно с това на моята книга, въпреки че всъщност подходът към темата за култура е съвсем различен. Самоук, отявлен авангардист, инакомислещ, размирен подстрекател на контракултурните провокации от шейсетте години, Дьобор нарича „зрелище“ явлението, определено от Маркс в „Икономическо-философски ръкописи от 1844 година“ като социално „отчуждение“ или „опосредстване“, породено от фетишизирането на стоката, която в напредналия индустриален стадий на капиталистическото общество започва да играе толкова съ-

1 Италиански философ (1463-1494), известен хуманист, автор на „Молитва за човешкото достойнство“ (1486), определяна като манифест на Ренесанса. – Б.пр.

2 Френски писател и философ (1931-1994), активен участник в радикални авангардистки литературни течения. – Б.пр.

3 „La Société du spectacle“, Paris, Gallimard, Folio, 1992. – Б.пр.

ществена роля в живота на потребителите, че измества всички останали въпроси от културно, интелектуално или политическо естество, които ги интересуват и вълнуват. Треската за придобиване на манифактурни продукти, осигуряваща растежа на непрекъснатото производство на нови стоки, води до явление като „овеществяване“ или „опредметяване“ на човека, отдаден на системното потребление на вещи, често пъти безполezni или излишни, ала наложени от модата и рекламата, като заглушава всякакви обществени, духовни или просто човешки безпокойства във вътрешния му живот, изолира го и заличава у него съзнанието за околните, за неговата класа и за самия себе си и вследствие на това пролетарият, „депролетаризиран“ от отчуждението, престава да е заплахата за господстващата класа и дори не мисли да се опълчва срещу нея.

Тези идеи от младостта, към които в зрелите си години Маркс повече не се връща, са основа на теорията на Дьобор относно нашето време. Главната негова теза гласи, че модерното индустриално общество, в което е победил капитализмът, а работническата класа е претърпяла (поне временно) поражение, отчуждението – илюзията за лъжата, издигната в истина, – завзело обществения живот, го превръща в представление; там всичко непринудено, неподправено и самородно – истински човешкото – е подменено от изкуственото и фалшивото. В този свят вещите – стоките – са прераснали в истински стопани на света, господари, на които човешките същества служат, за да осигурят производство, което обогатява собствениците на машините и фабриките, използвани за производството на още стоки. „Зрелището – казва Дьобор – е истинската диктатура на илюзията в модерното общество.“¹ (Постулат № 213.)

Макар по други въпроси да си позволява завидна свобода спрямо марксистките идеи, Дьобор приема като канонична истина възгледа за историята като класова борба и за „овеществяването“ или „опредметяването“ на човека под въздействието на капитализма, който насажда потребности, моди и желания, за да поддържа и разширява пазара на манифактурното производство. Написана в безличен и отвлечен стил, книгата се състои от девет глави, съдържащи двеста двамадесет и един постулат, някои от тях кратки като афоризми, почти всички лишени от конкретни примери. Поради заплетения начин на изразяване разсъжденията му на моменти се оказват почти неразбираеми. Специфични-

1 Цитирам по Guy Debord, „La Société du spectacle“, Paris, Gallimard, Folio, 1992. Навсякъде преводът на испански е мой. – Б. а.

те културни теми и отражението им в изкуството и литературата са засегнати съвсем бегло в есето. То се занимава по-скоро с икономическа, философска и историческа теория, но не и с култура – верен и в това отношение на класическия марксизъм, Дьобор възприема културата като надстройка, положена върху производствените отношения, които крепят устоите на обществения живот.

А моята книга „Цивилизация на зрелището“ е посветена тъкмо на културата, разбираана не просто като епифеномен на икономическия и обществения живот, а като самостоятелна реалност, изградена от идеи, естетически и етически ценности и от произведения на изкуството и литературата, които си взаимодействат с другите страни на обществения живот и често са не отражение, а първоизточник на обществените, икономическите, политическите и дори религиозните явления.

В книгата на Дьобор откриваме находки и интуитивни попадения, които съвпадат с някои теми, намерили значително място и в моето есе – такава е идеята, че да замениш живеенето с представяне, да превърнеш живота в съзерцател на самия себе си, води до обедняване на човешкото (постулат № 30). Или твърдението на Дьобор, че ако не живее живота си, а само го представя, човек *делегира* своето съществуване, както актьорите представят престорения живот на своите превъплъщения на сцената и екрана. „Действителният потребител се превръща в потребител на илюзии.“ (Постулат № 47.) През годините, последвали отпечатването на книгата, прозрението му се е потвърждавало многократно.

Този процес, казва Дьобор, води като резултат до „изпразването от съдържание“, завладяло модерното общество поради умножаването на стоките, предоставени на избора на потребителя, а също и до загуба на свободата, тъй като настъпващите промени не са плод на свободния личен избор, а са породени от „икономическата система, от динамиката на капитализма“.

Много далече от структурализма, наричан от него „хладен сън“, Дьобор добавя, че критиката на обществото на зрелището ще е възможна единствено като част от практическата критика на средата, която прави възможно съществуването му – практическа в смисъл на решително революционно действие, насочено към унищожаване на обществото (постулат № 203).

Най-вече в това отношение тезите, изложени в книгата на Дьобор и в моята книга, са антиподи.

Замисълът на доста голям брой изследвания през последните години е да се открият характерните черти на културата на нашето време в контекста на глобализацията, световните измерения на капитализма и пазарите и небивалата досега революция в областта на технологиите. Една от най-проницателните работи в този смисъл е „Културата свят. Отговор към дезориентираното общество“¹ от Жил Липовецки² и Жан Сероа³. Авторите излагат идеята за утвърждаването в наши дни на глобална култура – култура свят – а тя, поради постепенното заличаване на географските граници под въздействието на пазарите и на унотехническата революция (особено в областта на комуникациите), поражда за пръв път в историята културни явления, които обединяват общества и лица от петте континента, като ги сближават и уеднаквяват въпреки различията в техните традиции, вярвания и език. Новата култура, за разлика от всичко, обозначаващо преди с това понятие, вече не е елитарна, ерудирана и изключваща, а се е превърнала в чистопробна „масова култура“: „Като антипод на херметическите елитарни авангарди, масовата култура се стреми да предложи новости, достъпни за най-широката възможна публика и годни да забавляват най-големия възможен брой потребители. Целта е да предлага забава и да доставя удоволствие, както и да улесни всекиго в бягството му от действителността, без да изисква никаква подготовка и без да се опира на конкретни знания. Изобретеното от културните индустрии не е нищо повече от култура, преобразена в стоки за масово потребление“.

Тази масова култура според двамата автори възниква едновременно с надмощието на образа и звука над словото, с други думи, едновременно с екрана. Киноиндустрията, особено холивудската, осигурява световен достъп за филмите, те вече достигат до всички страни – а във всяка отделна страна – до всички обществени слоеве, защото както дисковете и телевизията, филмите са общодостъпни и не предполагат никаква интелектуална подготовка, за да ни доставят удоволствие. Революцията в кибернетиката, възникването на социалните мрежи и световният дос-

1 Gilles Lipovetsky, Jean Serroy, „La cultura-mundo. Respuesta a una sociedad desorientada“, Barcelona, Anagrama, Colección Argumentos, 2010. Всички цитати са от това издание. – Б. а.

2 Френски философ, писател и социолог (род. 1944), професор в Грено-бълския университет. – Б. пр.

3 Френски писател, филмов критик и специалист по средновековна литература, професор в университета в Гренобъл. – Б. пр.

тъп до интернет ускоряват този процес. Информацията е сринала всички прегради и се е превърнала във всеобщо достояние, нещо повече, на практика всички аспекти на комуникациите, изкуството, политиката, спорта, религията и прочее са преобразени под въздействието на малкия екран. „Светът екран е делокализиран, десинхронизирал и дерегулирал времето и пространство на културата.“

Несъмнено дотук всичко е вярно. Не е ясно обаче дали това, което Липовецки и Сероа наричат култура свят, или масова култура, като включват в нея дори „културата на марките“ на луксозните предмети например, е, строго погледнато, култура, или пък става въпрос за същностно различни явления, когато говорим за опера на Вагнер или за философията на Ницше, от една страна, а от друга – за филмите на Хичкок и на Джон Форд (двама от любимите ми кинорежисьори) или пък за реклама на кока-кола. Авторите приемат за даденост утвърдителния отговор, но аз мисля, че нещо между двете групи е претърпяло мутация, извършен е хегелиански качествен скок и затова втората група се оказва съвсем различна по същината си от първата. В началните две глави на тази книга обяснявам защо.

В същото време някои твърдения в „Културата свят“ ми се струват спорни, например мнението, че новата планетарна култура насажда краен индивидуализъм по цялата земя. Тъкмо обратното – в наши дни рекламата и модите, като лансират и налагат културни продукти, се оказват сериозна пречка за израстването на независими индивиди, способни самостоятелно да преценят какво им харесва, от какво се възхищават, какво намират за неприятно, измамно или ужасно в тези продукти. Културата свят, вместо да стимулира развитието на индивида, го вкарва в стадото, отнема му способността за преценка и свободната воля и го принуждава да откликва на господстващата „култура“ по обусловен стаден начин, както кучетата на Павлов се отзовават на звънчето, когато им поднасят храна.

Доста зле според мен е обосновано и твърдението на Липовецки и Сероа, че понеже милиони туристи посещават Лувъра, Акропола и древногръцките амфитеатри в Сицилия, то днес културата не е изгубила значението си и все още се радва „на висока степен на легитимност“. Авторите не забелязват, че многолюдните стълпотворения в големите музеи и край класическите исторически паметници не са израз на искрен интерес към тази (както те я наричат) „висока култура“, а са чис-

та проява на снобизъм, доколкото посещението на такива места е част от нормите на всеки уважаващ себе си постмодерен турист. Вместо да събуди у него интерес към класическото минало и изкуство, присъствието му там го освобождава от необходимостта да изучава културното наследство или поне да има най-елементарни познания за него. Бегъл поглед към паметниците е достатъчен да му осигури чиста културна съвест. Така обиколките на туристите, „излезли да се забавляват“, подкопават истинското значение на музеите и приравняват посещението в тях с останалите повинности на добрия турист: в Италия да си поръча *паста* и да танцува тарантела, в Андалусия да пляска с длани в ритъма на фламенко и канте хондо¹, а в Париж да опита *escargots*², да посети Лувъра и да види програмата на „Фоли Бержер“.

През 2010 г. „Фламарион“ издаде във Франция книгата на социолога Фредерик Мартел³ „Култура мейнстрийм“ и тя по свой начин показва, че „новата култура“ или „културата свят“, представена от Липовецки и Сероа, вече е останала в миналото, задмината от неудържимия вихър на нашето време. Книгата на Мартел ни привлича и ужасява с описанието на „развлекателната култура“, изместила почти повсеместно всичко, което допреди само половин век разбрахме като култура. „Култура мейнстрийм“ е по същество обширен репортаж, посветен на явлението, което благодарение на глобализацията и аудио-визуалната революция и въпреки разликите в езика, религиите и обичаите на народите от петте континента днес се е превърнало в общ културен знаменател.

В книгата на Мартел не се говори за книги – на нейните няколко страници единственото цитирано литературно произведение е „Шифърът на Леонардо“ от Дан Браун, а единственото споменато име на писател е на кинокритичката Полин Кейл, – нито за живопис и скулптура, нито за класическа музика и танц, нито за философия, нито по-общо за хуманитаристика; на страниците ѝ става дума само и изключително за филми, телевизионни програми, видеоигри, манга⁴, рок, поп или рап концерти, видео и таблетки, а също и за „творческите“ индустрии, които ги произвеждат, спонсорират и промотират, иначе казано – за развле-

1 Автентичен фолклорен вокален стил от жанра фламенко, чийто ритъм се подчертава с длани. – Б.пр.

2 Популярно във Франция блюдо от охлюви (фр.). – Б.пр.

3 Френски публицист и писател (род. 1967). – Б.пр.

4 Широко разпространен стил на японския комикс. – Б.пр.

ченията на широката публика, които постепенно са заели мястото на културата от миналото (и които ще отбележат и нейния край).

Авторът гледа благосклонно на тази промяна, защото благодарение на нея мейнстрийм културата, сиреч културата на широката публика, е изтръгнала културния живот от ръцете на ограничения кръг на малцинството, чийто монопол е била културата досега, направила я е демократична, достъпна за всички и защото освен това съдържанието на тази нова култура според Мартел е напълно съвременно с модерността, с великите научни и технологически открития на съвременния живот.

Събраните от Мартел репортажи и свидетелства, както и неговите собствени анализи са много поучителни и до голяма степен представителни за истината, която до този момент нито социологията, нито философията се осмеляваха да признаят. Днес огромното мнозинство от човечеството не упражнява, не консумира и не създава никаква друга форма на култура извън това, което по-рано културните среди с пренебрежение определяха като прости народно занимание, чуждо на мисловните, художествените и литературните дейности, които изграждат културата. Тази култура обаче, макар да е отчасти съхранена в някои малки ниши на обществото, без никакво влияние върху мейнстрийма, вече е мъртва.

Същностната разлика между културата в миналото и забавлението в наши дни е в това, че по-рано замисълът на произведенията е бил те да надживеят своето време, да пребъдат, да продължат да живеят у следващите поколения, докато днес творбите се създават, за да бъдат незабавно употребени и да изчезнат – като вафлите и пуканките. Толстой, Томас Ман, а в по-близко време Джойс и Фокнър са писали книги, предназначени да победят смъртта, да надживеят своите автори и все така да увеличат читателите от бъдещето, да им въздействат. А пък бразилските сериали, боливудските филми и концертите на Шакира са създадени, за да съществуват, докато трае изпълнението им, и после да изчезнат и да освободят място за следващите също толкова успешни преходни продукти. Културата е забава и ако нещо не е забавно, то не е култура.

Изследването на Мартел показва, че това днес е световно явление, то се наблюдава за пръв път в историята и засяга и напредналите, и слабо-развитите страни, независимо от различията в традициите, вярванията или системите на управление в тях, макар че е логично тези варианти също да привнесат определено разнообразие в подробностите и тънко-

стите на филмите, сериалите, песните, манга, анимационните филми и прочее.

Основно значение за тази нова култура имат масовото индустриално производство и търговският успех. Не се прави разграничение между цена и ценност и сега двете понятия са се слели в едно, като първото изцяло е погълнало и обезсмислило второто. Ако нещо има успех и се продава, е добро, ако претърпи провал и не завладее публиката, е лошо. Съществува една-единствена стойност и тя е търговската. Смъртта на едновременната култура е предопределила смъртта и на едновременното понятие за стойност. Единствената валидна стойност днес е тази, която пазарът диктува.

Така от Т. С. Елиът до Фредерик Мартел представата ни за култура е претърпяла нещо много повече от постъпателно развитие – претърпяла е травматична промяна и е породила нова действителност, в която почти не са запазени следи от предходната, чието място новата е заела.

Увод към Марио Варгас Лъоса, „Цивилизация на зрелището“

Изд. „Колибри“, София 2013

Публикува се със съгласието на издателите.

Марио Варгас Лъоса (1936) е перуански писател, политик, журналист и есеист.

Лъоса е един от най-значителните романисти и есеисти на Латинска Америка.

Коментари (4)

- 02-05-2013|**Велики четвъртък**

„Масовата“ култура е началото на края края на една от най-кратките, но най-досадни прояви на безпътието, наречено „демокрация“ – пре-

лъстителната госпожица, отказваща да ни признае, че е неизлечимо изкуфяла. А какво значи масова култура, може да ни обясни разбираемо всеки полицаи, ако ни глоби за това, че люпим семки на тротоара. Марио Льоса – и той като останалите – си е вдигнал много летвата. Затова, на него пък ще напомним, че има хиляда и две измислени култури – като приказките от хиляда и една нощ, плюс още една: културата на спящата ни човешка недостатъчност. Тя е камъкът, който винаги ще ни препъва, за да не забравяме, че словото ни е дадено назаем – само, за да лъжем себе си и другите. Дори „мислител“ като Льоса няма да ни покаже входа към изхода на собствената ни Безизходност. Ние, скъпи двукраки, не откриваме нищо; Нищото открива нас, и когато, ако изобщо някога, го проумеем, ще по- вярваме, че то е Всичко. Предлагам да продължаваме да го Да наричаме Бог, смелчащи.

- 07-05-2013|**Георги Карев**

Еееее, Велики четвъртък, този, който смята демокрацията за безпътие, и смята, че тя е неизлечимо изкуфяла, едва ли ще може да ни каже нещо относно културата, било „масова“, било „елитарна“. А пък полицаят, който ни глобява за това, че люпим семки на тротоара, а след това ни разяснява какво означава „масова култура“, има следния свой аналог в реалния живот, но не по отношение на масовата култура, а на демокрацията. Една моя позната, добре възпитана дама, си вървяла в „междублоковото пространство“, когато почти била уцелена от пластмасова торба с хранителни отпадъци, метната от някоя от терасите на най-близкия блок. А когато се развикала срещу извършителката, последната ѝ отговорила: „Е, че какво чак толкова, нали искахте демокрация!“. Ето такива личности са социалната база за мислителите, считащи демокрацията за безпътие. Д-р Карев

- 08-05-2013|**Dik-off, ама не Физ-демократата**

Аз пък обичам госпожицата, на която се гневи Велики Четвъртък. Но няма дя се ожения за нея, защото е голяма ... манекенка. Абе, ей, вие чували ли сте за Атинската Демокрация? Не свърши ли тя като омекнала слива в дървената щайга на Диктатурата? (Тука питам и ония, които все още я помнят). Ето, тъкмо затова, аз съм на мнение, че този път от влажните си чаршафи ще я изрита една нова(човекът е землянин, който не обича стари неща) Диктатура. Демокрацията – особено либералната –

драги ми „двукраки“, е оралната любов на Олигархията. И какво от това, ще попитате. Ще ви кажа:

В момента чета „Кратка Възхвала На Глупостта“, и люпя семки върху либералния „балкон“ на една фолк-звездичка. (Помните tv-рекламата за онав сирене, която е само едно от върховните постижения на Демокрацията, нали. Ще свърша, когато свърши и тя.

- 12-05-2013|Гост

Нищо не пречи да се опитвате да се съпротивлявате на всичко това, за което пише г. Лъоса. Да възпитавате децата си така както са възпитали нас. Да защитавате възгледите си пред неверниците. Наричайте го Бог или Смисъл. Култура или Континюитет. Както казва месир Воланд – ръкописите на горят. Ще говорим отново след петстотин години. Господ.

Мъчениците като разединител Или Рокери срещу учени

Автор: Евгения Иванова

Миналата година по същото време публикувах статия в „Култура“, озаглавена **„Мъчениците като обединител?“**. Беше посветена на първата прослава на баташките и новоселските мъченици, току що канонизирани от Българската православна църква. Тогава се питах с какво новопроизведените мъченици ще обединят (както се твърдеше от най-високо властово място) все по-разпадащото се българско общество, печално втренчено във физиологическото си оцеляване. И се чудех дали тържествената церемония, майсторски организирана от Пловдивската митрополия, събрала към 1 000 души на площада, макар – повечето, дошли от другаде, със специални автобуси, ще се повтаря и занапред.

Затова, една година по-късно, пак отидох в Батак.

Този път на площада се събраха съвсем малко хора, част от които – свещеници. Пак имаше автобуси с набожни (и не дотам) жени от Карлово, Асеновград, Ръжево Конаре. Опашката за безплатни сандвичи, раздавани, предполагам, от общината, беше доста по-многолюдна от публиката на литургията. Казвам „публика“ съвсем съзнателно, защото не много от присъстващите можеха да се нарекат участници в свещенодействието.

„Почти няма батачани“ – казваха и тази година малкото местни хора, уважили церемонията, или дошли да позяпат. Импозантно стоеше само трибуната – студио на „Гореща точка“, по-висока от онази, на която служеха свещениците. И Барекров развълнувано съобщаваше, че към площада се стичат хиляди...

Дни преди събитието, „Гореща точка“ обявяваше „ексклузивното“ си предаване от Батак на 17 май. Телевизията трябва да е похарчила доста пари за него. И понеже събитие някак липсваше, Барекров се опита да го създаде. Затова бяха „хилядите“...

Всъщност, репортерката едва намираше публика за интервюиране. Дожаля ми за нея. А дори още не беше завалил дъждът...

В началото на предаването Бареков съобщи, че Министерството на културата и лично премиерът Бойко Борисов най-после разрешили спора – чия да бъде черквата „Света Неделя“ – в полза на Пловдивската митрополия. Иначе из Батак циркулираха различни слухове – сутрин черквата щяла да бъде действаща, след обяд – музей. Или – щяла да си бъде само действаща, но без „радостни“ ритуали (венчавки и кръщавки), за да не се обижда паметта на мъчениците. Или – щяла да си остане музей, но без да се събира вход – пак заради паметта...

Не знаех на какво да вярвам. Не само, защото този двоен режим ми се струваше абсурден, но и защото победата на „своята“ кауза едва ли предполага свещена ярост у победителя, дамгосващ застъпниците на другата кауза като „врагове“, които „пазят стенописите, но убиват душата на народа“. С познатия от много досегашни анатемни блясък в очите митрополит Николай напевно сравняваше противниците си с „ръката, въртяла ятагана“, и със Сатаната, който иска да „замлъкнат баташките мъченици и мощите да се превърнат в кости“. Сатаната искал, също така, и да „превърне църквата в разбойнически вертеп или... музей.“ (Последното не беше произнесено пред камерата на Бареков, а във финала на литургията.)

Длъжна съм да кажа, че нямам позиция по спора дали черквата „Света Неделя“ да бъде действащ храм, или музей. Длъжна съм да кажа, че спорът, всъщност, не ме интересува. Интересува ме обаче на кого и защо е нужен този спор – поредният „скандал Батак“, раздухван с таква настъргване и така обилно отразяван от медиите, сред които на ТВ7, безспорно, принадлежи първото място.

Ако едната страна в този, пореден „скандал Батак“ е ясна – Пловдивската митрополия, подкрепяна горещо от пловдивските рокери – другата е твърде неопределена, размита, бързо променяща се в зависимост от конкретната конюнктура. Най-напред това беше Министерството на културата в лицето на „турчина-министър“, който – вместо „да си гледа джамията, взел да се занимава с църквите“. Етническата принадлежност на министъра беше масирано коментирана в медиите. Те прозряха в нея „зловещ заговор“, който „иска да скара българи и турци“, и дори заговориха за „чужди служби“, подготвящи етническо напрежение. („24 часа“, 18.02.2012)

„Може би министърът, точно защото е турчин, се притеснява да притисне сериозно митрополията“ – каза един батачанин.

След това образът на „врага“ беше очертаван най-общо като „антихрист“, „комунист“ и „Сатана“, за да кристализира в интерпретацията на Бареков като „учените от БАН“.

Длъжна съм да кажа още, че никак не харесвам Българската академия на науките в сегашния ѝ вид. С немалко от нейните членове съм влизала в академични (и не дотам) дебати. Изтъкването обаче на „добрите“ рокери срещу „лошите“ учени, направено в ефира на национална телевизия, мисля за злокачествен популизъм, родеещ се с онзи вкус на чалга, който, някак по правило, съпътства разпада на българското общество, втрънчено във физиологическото си оцеляване.

Вкусът на чалга съпътстваше изобретяването на целия тазгодишен „скандал Батак“. Ще приведа само няколко от многото примери:

- категоричното уверение на Бареков, че се „уговорил с дядо Николай литургията да започне преди 9 ч.“, за да може да се вмести в предаването му, и недвусмисленото му недоволство от „закъснението на владиката, който не спазва уговорката“;

- повторените многократно твърдения на самия митрополит за липсата на етнически и езикови различия в рая, от която липса трябва да се учим как (вероятно) да заличаваме тези различия в заобикалящата ни действителност;

- напомнянето, че именно „добрите“ рокери дарили и положили новия кръст върху каменния купол на „Света Неделя“, което звучи, например, така:

„... под звуците на църковни песнопения Малено и Тапата се качиха на покрива по стълба и поставиха на върха символа на християнството.“ („Труд“, 16.04.2012)

Героичният рокер Малено, през чиито уста истината неведнъж е говорила в предаванията на Бареков, отново припомни, че виковете от Пловдивската джамия не смуцвали „враговете“, макар че тя също била музей... Изглежда, само непривикналото към силни шумове ухо на рокера се оказва чувствително към това безобразие...

Микрофонът беше предоставен и на мъченическите потомци. Една от тях няколко пъти заяви, че родът ѝ се спасил от клането само заради силната си вяра. А митрополит Николай добави към това:

„Ако в Содом и Гомор имаше един единствен праведник, никой нямаше да загине.“

Не знаей дали орeдeяващата публика си e направила саморазбиращото се заключение, че сред канонизирaните мъченици не e имало нито един праведник. Или – че загиналите не са вярвали достатъчно...

Барeков, очевидно, не направи това заключение, защото през цялото време кимаше благосклонно. И дори говореше за щъркели.

И вкусът на чалга ставаше все по-натрапчив...

Ако непознаването на църковния канон е, някак, разбираемо у Барeков, у представителите на Църквата го намирам изумително.

Никой от представителите на Църквата, които един през друг се надпреварваха да уверяват, че в „Света Неделя“ нямало да се правят кръщавки и венчавки, не се сети, че канонизирането и небесното възсияване на мъчениците е само по себе си радост и празник. Значи – кръщавките и венчавките няма да накърнят светлата им памет, защото тя вече не е почит към избити „обикновени“ покойници, а към приети в Божието лоно светци. Литургията за всеки църковен празник, какъвто е – от миналата година – честването на Светите баташки мъченици включва задължително и думите „Радвайте се!“

Другата страна – учените „врагове“ – също не се интересуваха от канона.

Никой от тях не се сети да посочи крещящото отстъпление на новия черковен интериор от всякакви канонични предписания: отворения олтар, където може да влезе всеки, липсата на икона, изобразяваща патрона на черквата Св. Неделя, заместена от иконата на новите мъченици.

(Никой от учените „врагове“ не се позова и на факта, че основният инициатор на протеста срещу промяната в статута на черквата, срещу превръщането ѝ в действаща е правнук на най-големия баташки мъченик Трендафил Керелов.)

Канонът, изобщо, отсъстваше. Поредният „скандал Батак“ не се оказва каноничен. Както предишният, заклеил едни други учени, не беше академичен. И в двата случая обектът на спора някак се деобективира, просто изчезна, изместен от субективните интереси на участниците в него:

– Интересът да бъдеш „най-българският“ от всички български президенти, докато те рисуват с фес поради недотам ясните услуги, които ти оказва ДПС – водещият интерес в предишния скандал;

– Интересът да бъдеш „най-активният“ от всички активни (в една или в друга посока) владици;

– Интересът да бъдеш „най-ексклузивният“ от всички ексклузивни телевизионни водещи.

Последните два интереса очертаха сегашния, доста по-дребнав и малокалибрен, впрочем, скандал.

Изчезна и основният проблем – на кого и защо беше необходимо преобразяването на паметника в храм, превръщането на костите в мощи, канонизирането на жертвите в мъченици – след като именно канонът се оказа забравен, ненужен, безсмислен.

Оредялата публика на тазгодишната церемония показва, че всичките тези титанични усилия едва ли са чак толкова необходими на обществото. Догодина, предполагам (когато ще липсва и сегашният дребнав скандал), тя ще оредее съвсем. Няма да дойде и Бареков.

Ако не бъде изобретен някой друг скандал...

Батак, безспорно, е най-голямата травма в българската национална памет. Периодичното ѝ активиране, периодичната мобилизация на мъченически енергии, които нормалното съзнание (поради самозащитен рефлекс) оттласква, скрива, забравя, поставя проблем – много по-важен от субективните интереси, с чието страстно самообслужване вече печално сме свикнали, или от вкуса на чалга. По-важният и несъмнено по-страшният проблем е закономерният резултат от струпването на мъченически енергии – обострянето на агресивния национализъм, чиято естествена хранителна среда е „вражеското обкръжение“.

Не бих се безпокоила, ако единствената мотивация на периодичните скандали „Батак“ са субективните интереси или чалга – вкусът. Далеч по-обезпокояваща е нарастващата необходимост (у цялото ни общество?) за изобретяване на враг.

15.06.2012, в. „Култура“

Публикува се със съгласието на авторката

Евгения Иванова (род. 1952) е доцент в Нов български университет и автор на множество публикации в областта на етнологията.

**Надеж Рагару: Отказът от дискусия
за антиеврейските политики
ще очерни най-хубавите страници
на българската история
Автор: Лиляна Деянова**

Надеж Рагару е научен сътрудник в CERI – Sciences Po (Център за научни изследвания по международни отношения в Париж, Франция) и преподава история на социализма и визуална култура.

От 20 години се занимава с България, където е живяла и работила. През 1996-97 г. преподава в СУ „Св. Климент Охридски“. Докторската дисертация на Надеж Рагару е на тема „Одомашняване на посткомунистическите трансформации в България: фабриката на политическото (1989-2004)“. Монографията ѝ „Преплетените времена на настоящето. България 20 години след 89-а“ е издадена на български език от издателство „Критика и хуманизъм“.

Днес основните интереси на Надеж Рагару са в областта на историческата социология на Втората световна война и на социализма, идентичностите в България и Македония, визуалната култура и изобразителните изкуства. В момента работи по темата за евреите в Македония и Горна Джумая и двустранните отношения между Македония и България.

Лилляна Деянова: 70-годишнината от уникалния факт на спасяването от депортация на 48 000 евреи от българските земи е повод да се питаме отново за спасените евреи, за онези 11 343 души, депортирани към лагерите на смъртта, за участието на българската държава в тези процеси. Защо темата за съдбата на евреите в българските земи стана „гореща“, влезе в нови политически употреби и битки между свидетелства, между историографски интерпретации на свидетелствата, между международни политически формулировки и призови за „законодателство за паметта“?

Надеж Рагару: Отговорът на този въпрос предполага да се вземат предвид множество моменти (посткомунизмът, краят на 1990-те и началото на 21 век, последните развития), множество сцени (българо-македонската, европейската, израелската, на САЩ), както също и разнообразни актьори (свидетели и оцелели от Холокоста, историци, публични интелектуалци, политически актьори и т. н.).

На едно първо равнище, международната видимост на съдбата на евреите в администрираните от България територии по време на Втората световна война нараства в степента, в която расте видимостта на спасяването на българските евреи през 1943 г. Спомняте си, несъмнено, отзвучите, които породиха публикацията на книгата на Михаел Бар-Зоар през 1998 г., или дебатите относно мемориала „Българска гора“ в Израел. Честването на една част от българската политика логично водеше до питането за другата част на тази политика, политиката в териториите, наречени „новоосвободени“. Налага се да имаме предвид факта, че оцелелите в Македония и България нямат нито едни и същи преживявания, нито едни и същи спомени и памет за войната. Противно на това, което понякога се пише в България, отменянето на паметника, посветен на цар Борис III в българската гора, не беше следствие, на първо място, от износа в Израел на вътрешно българските полемики; то отразяваше съществуващите дебати вътре сред еврейските общности, имащи свършено противоположни спомени.

Трябва да се вземе предвид и един втори параметър. Дълго се коментира настъпването на нова мемориална ера, белязана от вземането на думата от свидетелите, от една страна (тук, разбира се, си спомняме за работите на Анет Вивиеворка за „Ерата на свидетеля“), и от състезаването на жертвите, от друга (теза, често по-проблематична, струва ми се). Трябва обаче да се подчертаят и други динамики. След падането на комунизма много частни и публични институции (Мемориалният музей на Холокоста в САЩ, Центърът за документация, изследване, образование и възпоменание „Яд Вашем“ в Израел, фондацията „Стивън Спилбърг“...) предприеха събиране на разказите на оцелелите и на наследниците на оцелелите от Холокоста, безпоейки се да не би изчезването на последните свидетели да изличи спомена. В самата България около 800 евреи са участвали в мащабен проект по устна история на фондация „Стивън Спилбърг“, чиито видеоархиви се намират от 2005 г. в университета в Южна Калифорния. Подобни инициативи са срещнали очаква-

нията на децата и на внуците на жертвите, които не винаги са виждали страданията на своите семейства, изразени в думи. Освен това, след падането на Берлинската стена, много евреи, произхождащи от Балканите, са могли да предприемат „пътуване до корените си“ с надеждата да намерят следи от роднини и близки, да свържат отново разпръснатите нишки на паметта и фрагментарните разкази. Съвкупността от тези индивидуални и колективни постъпки допринесе за придаване на нова видимост на съдбите на евреите от България и от окупираните територии, там където, както точно показва професор Надя Данова, българската комунистическа и посткомунистическа историография е склонна да изтласква в периферията разказа за тяхното преследване¹.

Целият залог на историческата работа, но също и на публичната рефлексия върху Втората световна война, лежи именно в способността да се разбират заедно тези два типа разказа (за не-депортирането и за депортирането), които са две интегрални части на българската история.

В това отношение може само да се съжالياва, че тази необходима рефлексия се оказва хваната в по-широката българо-македонска полемика за интерпретацията на регионалната история. Тук се премества към друга сцена, двустранна и европейска, на която се отиграват залозите, отнасящи се до започването на преговорите за присъединяване на Македония към Европейския съюз и публичните политики за миналото на правителството на Никола Груевски. Правителството на Груевски се зае да гравира в градското пространство на Скопие посредством сгради, паметници и статуи, един прочит на националната история, предлагащ на македонската нация античен етногенезис. Може би отчасти, защото беше вписан във видеосимулацията „Скопие 2014“ от февруари 2010 г., проектът за музей на Холокоста в Скопие (Меморијален центар на холокаустот на Евреите од Македонија) е бил интерпретиран в България като една от фасетките на въпросните публични политики към миналото, фасетка, видяна като антибългарска. Но това значи, че се забравя, че началата на музея предхождат правителството Груевски и произтичат от създаването през 2002 г. на един фонд, предназначен за възпоменание и памет за Холокоста, на базата на финансиране, идващо от денационализацията на имуществото, принадлежало на депортираните македонски евреи, дотогава собственост на македонската държава. Вярно е,

1 Надя Данова, България и Холокоста: състояние на проучване на проблема и задачи, София, 14.01.2013, Librev, <http://www.librev.com/index.php/--/1917-2013-01-14-11-49-53>

че подкрепата от страна на македонските власти за реализирането на филма *Трето полувреме* на Дарко Митревски в 2011 г. също допринесе за придаването на достоверност на подобна матрица на прочит в България, където от опит се знае, че кинематографичното производство може да обслужва политически каузи. Подобни полемки при все това могат само да вредят на провеждането на историографска работа и публичен дебат, крайно необходими, впрочем.

Има ли днес нещо специфично в българския случай на отказ да се признае вина, да се поеме отговорност за участието в депортирането на евреите от Беломорска Тракия и Вардарска Македония? И каква вина трябва да се поеме – юридическа, политическа, морална, метафизическа (ако си спомним разграниченията на Карл Ясперс по повод на „немската вина“)? Какви са процесите, направили възможно това да се случи във Франция?

На първо място, бих искала да напомня в каква степен са дълги, сложни и болезнени историографските и политическите процеси, водещи до поемането на политическа отговорност от някаква държава. Позволете ми като илюстрация да се отклоня през френския случай. Не защото би бил някакъв модел, а защото позволява да се формулират дилемите на колективната рефлексия върху миналото. И така, във Франция трябваше да се чакат 1970-1980-те години, за да се предложи един по-малко еднозначен образ на Втората световна война. Тази еволюция беше особено благоприятствана и от публикуването на работи на чужди историци като „Франция на Виши“ на Ричард Пъкстън (преведено на френски през 1973 г.). Френският публичен дискурс беше слагал акцент върху ролята на съпротивата срещу немския окупатор, оставяйки на заден план политиката, осъществявана от режима на Виши; впрочем той противопоставяше на смятаната за незаконна власт на маршал Петен една „истинска Франция“, възплъщавана от генерал Де Гол. Ако е имало съглашателство за участие на френски бюрократи и полицаи в преброяването, в отнемането на имуществото и депортацията на евреите във Франция, то е било представяно като инициатива и резултат на принудата, упражнявана от немските власти. Държа да напомня тук, че по това време Франция е не съюзник на Германия, каквато е била България (макар този съюз да е бил преживяван като асиметричен и принудителен), а окупирана от Германия.

В руслото на работите на Пакстън обаче и благодарение на откриването на архивите, едно ново поколение историци направи очевидна ролята, която играе, понякога и самостоятелно, френската администрация в преследването и депортирането на част от евреите от Франция. Въпреки това е трябвало да се чака идването на юли 1995 г., преди президентът Жак Ширак да признае отговорността не само на френското правителство, а и на френската държава. Бих искала тук да цитирам част от неговата реч: „Има в живота на една нация моменти, които нараняват паметта и идеята, която си имал за своята страна. Тези моменти е трудно да бъдат припомняни, защото не винаги можеш да намериш точните думи за спомняне на ужаса, за назоваване на мъката на онези, които са изживявали трагедията (...). Трудно е да ги припомниш също и защото тези тъмни дни оскверняват завинаги нашата история и са обида за нашето минало и за нашите традиции. Да, престъпната лудост на окупатора *е била подпомогната от французите, от Френската държава* [подчертаното мое]. Франция, страната на Просвещението и на Правата на човека, земя на гостоприемство и на убежище, Франция в този ден извърши непоправимото. Неудържайки на думата си, тя предаде онези, които се ползваха с нейното покровителство, на техните палачи. (...) Да се признаят грешките на миналото и грешките, извършени от държавата. Да не се спотаява нищо от мрачните времена на нашата история, това значи да се защитава една идея за Човека, за неговата свобода и за неговото достойнство“¹. По време на това дълго изявление държавният глава в същото време напомни, че не всички французи са поддържали тази политика, че някои са ѝ се противопоставяли, индивидуално или колективно, подпомагайки еврейски семейства и/или влизайки в Съпротивителното движение: „(...) има и също Франция, една идея за Франция правдива, щедра, ярна на своите традиции, на своя гений. Тази Франция никога не е била във Виши. Тя не е вече от дълго време и в Париж. Тя е в либийските пясъци и навсякъде, където воюват свободните французи. Тя е в Лондон, възпътавана от генерал Де Гол.“ По този повод се прави усилие, за да се удържат заедно отговорността на държавата и съществуването на личности и групи, които не са споделяли тази политика. Струва ми се, че някои термини в този дебат са близки до тези, с които се сблъсква днес България.

1 Allocution de M. Jacques CHIRAC Président de la République prononcée lors des cérémonies commémorant la grande rafle des 16 et 17 juillet 1942 (Paris)

Ще подчертая тук четири питання, които ми се струват общи: първо, въпроса за суверенитета. Къде се разполага суверенитетът на държавата в момента, когато се приемат и изпълняват антиеврейски мерки? Днес някои публични лица в България оспорват отговорността на българската държава в разграбването на имуществото и депортацията на евреите от Македония и Беломорска Тракия. Според техните аргументи, макар България да е тогава администрирала тези територии и там да са били нейните служители, прилагащи нейните закони, тя не ги е била анексирала, доколкото юридическото присъждане е било оставено за след войната. Заради това те считат, че трябва да се говори за политика, осъществявана от някои български кадри, но под немски заповеди и надзор. Тази теза обаче е спорна.

А това ни води до втория дебат: ако се говори за отговорност, чия е тя? Трябва ли да се приеме само отговорността на полицаите, на военните и обществените служители, които са участвали в преследването на евреите в окупираните територии (тук се сблъскваме с един от основополагащите дебати в историята на юридическото третиране на Холокоста: може ли морално, трябва ли да се подчиняваме на всеки ред, във всяко обстоятелство?). Или пък трябва да имаме предвид отговорността на българските публични власти, тоест на ръководеното по онова време от Богдан Филов правителство и на цар Борис III? Алтернативно, отговорността трябва ли да се разположи на нивото на самата държава? Със сигурност, тези чувствителни залози изискват рефлексивна работа.

Множество елементи в този дебат обаче ми се струват характерни за траекторията на България. Първият, без никакво съмнение, е в радикалния контраст (поне що се отнася до депортацията) между положението на евреите с българско поданство и тези в окупираните територии. Спасението на цялото еврейско население на България е едно забележително историческо събитие. Съпротивата на различни части от обществото срещу приемането на Закона за защита на държавата през есента на 1940 г., после срещу опитите за депортиране на българските евреи през 1943 г., представлява, струва ми се, легитимен източник на гордост. По-проблематичен обаче е начинът, по който тези форми на съпротива са били употребени, за да се развие в публичното пространство още от времето на социализма един разказ за себе си на българския народ като „толерантен“ *per se*. Тук не мога да не цитирам един такъв пример, въпреки че е с българин, който от дълго време живее във Франция – Цветан Тодо-

ров. В увода на „Крехкостта на доброто“, книгата посветена на спасяването на българските евреи, той пише¹: „силната национална гордост не е отличителна черта на българите, както казах в началото, и може понякога да се съжбява за това; но в случая сякаш е добре, че именно на тази слабост се дължи тяхната относителна толерантност към собствените им малцинства, техният отказ да търсят в тях жертвен козел, отсъствието на чувство за превъзходство над другите (...) По-късната история изглежда потвърди тази национална черта. През 80-те години комунистическата власт предприе преследвания на турското малцинство (...). Тези мерки съвсем не бяха посрещнати от населението с готовност и усърдие, а напротив, доведоха до появата на първите дисидентски движения“.

Обаче тази историческа конфигурация дълго време е карала българската историография и публичните дебати да се центрират върху приписването на съответните заслуги, като акцентът е бил поставян последователно върху приноса на комунистическите борци и партията (в епохата на социализма), върху приноса на царя, на православната църква, на Димитър Пешев, на депутатите и интелектуалците (след падането на комунизма). Други аспекти на българската политика в окупирани територии и в самата България (ветрилото от антисемитски мерки, приети в края на 1940 г. и през 1942 г., процесът на ариизирането на икономиката, трудовите лагери, изселването на евреите от столицата през 1943 г. и т. н.) са били по-малко изследвани; те са останали също така и по-малко видими в публичното пространство.

Един друг фактор би могъл тук също да играе роля: сред еврейската общност на България, съзнанието, че фигурираш сред оцелелите, в същото време, когато шест милиона души са били екстерминирани, може би е направило по-трудно публичното изговаряне, а дори и семейното разказване, на насилията и униженията, изпитани по време на войната (което съвсем не изключва преживяванията на солидарност и подкрепа от страна на съседни, близки и дори войници и пр.). Постепенното отнемане на гражданските права, включително правото да притежаваш телефон или кола (!), ограниченията на професионалните дейности, налагането на специален данък, разграбването на имущество, как е възможно дори и да се говори за тези престъпления, при положение, че си оцелял?

1 Tzvetan Todorov, *La fragilité du bien. Le sauvetage des juifs bulgares. Textes commentés par Tzvetan Todorov*, Paris: Albin Michel, 1999, p.43.

И най-накрая, един последен параметър ми се струва присъщ на България: много интензивната политизация на историографията при комунизма (и в по-малка степен след 1989 г.), развитието (в България и в международен план) на публични политики на паметта, всичко това е направило по-трудно започването на дебати. Да се преразгледа отново Втората световна война би означавало да се отвори темата, която в България е крайно разделяща, темата за интерпретацията на политическата история на страната (Имало ли е фашизъм? как да се оцени комунистическият период?). Въпросът за политиките към евреите се е оказал заложен на тези дебати. За разлика от Франция, например, където не се забелязват толкова интензивни политически прекъсвания; Франция, също така, не е трябвало да се изправи и пред дебата за престъпленията на комунизма и на Холокоста, за публичното припомняне и памет за тези събития.

Няма ли опасност в такъв случай да се омаловажи фактът на спасяването на евреите от старите земи на България?

Струва ми се, че напротив. Отварянето от България на най-мрачните страници от нейната история съставлява условие *sine qua non* за пълно осветляване и честване на гражданските акции срещу депортирането на евреите от България. Казах и го повтарям, чест правят на България противопоставянията на антисемитските нагласи; спасяването на 48 000 евреи от България не може и не ще бъде омаловажено. Струва ми се обаче, че отказът да се започне действителна дискусия за политиките в окупираните територии, а също и за антиеврейските политики в самата България, води до това, че българските публични лица се оказват в ситуация, в която техният пропуск, а дори и отричане, ще очернят най-хубавите страници на българската история; и ще се възпре пълното признание за това изключително събитие – недепортирането на евреите от пределите на старото Царство.

Как да си обясним това, че някои теми, например темата за отнемането на еврейското имущество, напоследък стават толкова актуални – както в историографията, така и в публичния дебат?

Наскоро френската историчка Клер Андрийо се занимава с въпроса за късния характер на историческите изследвания, посветени на раз-

грабването на имуществото на евреите във Франция¹. Както несъмнено знаете, работите върху отнемането на имуществото във Франция, макар и предприети веднага след Втората световна война (в контекст, в който те са били разглеждани като едни от всички други), познаха действително широк подем към края на 1990-те години. Това развитие се случва вследствие на дълбоко трансформиран исторически контекст, стремежи за морално обезщетяване и искания за реституция. То е следствие отчасти от едно искане, свързано със създаването, през 1997 г., по инициатива на държавата, на Комисия за изследване на отнемането на еврейското имущество във Франция, наречена „комисията Матеоли“. Оттогава насетне се развива и една съвсем нова изследователска област, която фино изследва механизмите на държавния антисемитизъм, на чиновническия антисемитизъм, разглеждайки не само макросоциалните механизми на отнемането на имуществото, но също и практиките на конкретните агенти и обикновени бюрократи, работещи в Комисарството по еврейските въпроси, службите на префектурата...

В българския контекст това изследователско поле предстои да се разорава, ако се изключи много важният труд на историка Румен Аврамов². Но това времево отклонение е на фона на една историография, която, въпреки многобройните трудове, посветени на съдбите на евреите от България, остава в някои пунктове в зародишна форма: много малко се познават микроисториите на преживяванията от войната в различните местни еврейски общности, в различните региони на страната; слаба е документацията, нужна на социологията на професионалните групи (занаятчийските среди, амбулантните търговци, и т. н.), тяхното

-
- 1 Тя пише следното: „Политиката на екстерминация съвсем легитимно е концентрирала вниманието на изследователите и е оттласнала на втори план политиката на разграбване имуществото. И докато преследването на евреите във Франция е било предмет на множество научни публикации след 1970-те години, то първият университетски труд, посветен изключително на разграбването на имуществото се е появил едва в 1999 г. Повече от половината от работите (статии, научни доклади, глави от книги, книги), публикувани върху „арианизацията“ (легално отнемане и грабителство, обединени в едно) след 1940 г., са се появили след 1997 г. Но изследването върху разграбванията на имуществото не е само закъсняло поради приоритета, даден на лицата в сравнение с благата, то е зависимо от него – от този приоритет. *Сянката на екстерминацията се проектира върху архивите на разграбването на имуществото*“ [подчертаното мое]. Вж. Claire Andrieu, „Ecrire l'histoire des spoliations antisémites, France (1940-1944)“, *Histoire@Politique*, 9, sept-déc. 2009.
 - 2 Румен Аврамов, „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България, 1940-1944, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

развитие вследствие на кризата от 1929 г., възможните ѝ последствия за разпространението на антисемитски дискурс, в някои сегменти от българското общество...Съгласявам се напълно с Румен Аврамов, когато той пише: „икономиката, особено в нейните микроизмерения, е едно от полетата, на които най-изразително се проявяват мотивацията, движещите сили, механизмите и последиците на антисемитската политика“¹. Освен от изследванията на Олга Тодорова, самата тема за антисемитизма в България – особено през 1930-те години – би могла да се изследва по-подробно в нейните микроизмерения, не само в книжнината, не само в интелектуалните среди, но и сред обикновените хора.

Не би ли трябвало да се страхуваме от политическите употреби на миналото, от триумфа на един „дълг за памет“, който в случая с комунистическите престъпления, така и с Холокоста, ще предписва еднозначен прочит на миналото и ще налага норми на паметта за миналото?

Няма съмнение и не може да се отрече, че сегашните дебати за Втората световна война са всичко друго освен спокойни и безметежни, че те задействат различни противоречиви интереси и че актьорите, които участват в тях, разглеждат тези въпроси с различни „каузи“. Тази политизация на дебатите върху миналото ми се струва нещо, за което може да се съжالياва. Наблюдаването на начина, по който в България се разделят и взаимно обвиняват не само политически лица, но и изтъкнати историци и представители на гражданското общество, дълбоко ме насърбява и измъчва. Атмосферата на „разчистване на сметки“ (понякога междуличностни), ми се вижда трудно съвместима с вършенето на една сериозна историческа работа. Същевременно ние сме изправени пред крайно сложни залози, на които не е възможно да се дадат линейни отговори. Но колкото и конфликтни да са настоящите дебати, те се вписват в процес, в края на който може да се съзре, да се надяваме, появата на една диверсифицирана историография. Историография, която да е в състояние да предложи по-пълнен и нюансиран образ на съдбите на евреите в България и в окупираните територии по време на Втората световна война.

Интервю на Лиляна Деянова, доцент в катедра „Социология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

1 Вж. Румен Аврамов, цит. съч., с. 8.

Лиляна Деянова е доцент по обща социология в Катедра „Социология“ на СУ „Св. Климент Охридски“, член на Института за критически социални изследвания, член на редколегията на сп. „Социологически проблеми“, гл. ред. на Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Книга „Социология“. Автор е на редица публикации в български и чуждестранни периодични издания по теоретическа социология, по методологически проблеми на хуманитарните науки, социология на символните форми, социология на колективната памет, утопията и времевите форми на опита, историческа социология на комунизма, социология на публичността, паметта за комунизма. В момента работи по проблеми, свързани с трансформацията на социологията и социалните науки, със съдбата на критическата социология в епохата на глобалната модерност.

Коментари (4)

- 30-04-2013|**Мачканов** – Чърчил и Рузвелт – съучастници в Холокоста

<http://watchtowerman.blog.bg/politika/2013/04/22/chyrchil-i-ruzvelt-syuchastnici-v-holokosta.1103246>

- 01-05-2013|**Приятел на Исус Равин**

Кога ционестите ще се извинят на арабите; чехите на немците; Бонапарт на Европа; хиспанос на баските; хората на животните?

И историята на настоящето ни, което – ако съществува изобщо – плаща скъпо за безкрайните човешки безобразия.

Не е ли време времето еврейците да престанат да насаждат у всички ни чувството за виновност, с щедро финансирани внушения за собствената си „непогрешимост“?

Хари беше едно червенокосо, луничаво шестгодишно еврейче, с което растяхме като приятели, защото живеехме на една и съща улица. Седмица преди семейството му да се изсели в Израел, дебеликото ми открадна една играчка. Още чакам за това да ми се извинят всички евреи, но най-вероятно, то няма да се случи.

Насмалко да забравя:

Българите виновни ли са за това, че не са спасили цялото световно еврейство? Или да?

- 06-05-2013|**Huskarl**

Приятелю на Исус Равин, мисля че уцели същността.;

По-горе се задава въпроса „Няма ли опасност в такъв случай да се омаловажи фактът на спасяването на евреите от старите земи на България?“

Ами че нали това е основната цел на цялата тази акция, която тече усилено през последните години.

- 17-05-2013|**д-р Холидей**

Въпреки че постановката да ни бъде четена лекция не е нова, не знам защо се раздухва от румънка, където не са експортирали евреите а са ги застрелвали на място, без немско участие. Дори да го пренебрегнем този факт за хравоучителните съседи отново стигаме до под крушата – имало ли е фашизъм в България (или само сме го изнасяли) – тъй като наистина не можем да пренебрегнем историята?

„Женският проблем“ на Уикипедия

Автор: Джеймс Глийк

В Уикипедия има нещо като смайване във връзка с откритието, че стотици писатели, които се оказват и жени, са систематично премахвани от категорията „американски писатели“ и поставени в категорията „американски писатели-жени“. **Аманда Филипачи**, която ще наричам американска писателка, въпреки факта, че е родена в Париж, постави в ход истински фурор със своята **авторска статия** в сайта на Ню Йорк Таймс миналата седмица. Разглеждайки Уикипедия, тя случайно е забелязала, че жените започват да изчезват от категорията „американски писатели“ – започвайки, както изглежда, по азбучен ред. Под буквите „А“ и „Б“ списъкът сега се състои почти само от мъжки имена:

Потърсих малко повече и открих и други познати имена, които бяха изместени от „американски писатели“ в категорията „американски писатели-жени“: Хариет Бичер Стоу, Айн Ранд, Ан Бийти, Джуна Барнс, Емили Бартън, Дженифър Бел, Еме Бендър, Ейми Блум, Джуди Блум, Елис Адамс, Луиса Мей Алкот, В. С. Ендрюс, Мери Хигинс Кларк и, огорчаващо за мен: самата себе си.

Думата, която идва на ум – и Таймс я използва като заглавие – е „сексизъм“.

А и кой ли би могъл да възрази? Джойс Каръл Оутс изрази мнението си в Туитър: „Предубежденията на Уикипедия са точно отражение на всеобщите предубеждения в обществото. Всички (мъже) писатели са просто писатели; (жената) писател е жена-писател“. Елейн Шоултър отговори с туйт, че не това е било нещото, което самата тя е имала предвид, наричайки книгата си: Жури от нейни съратнички: Американските жени-писатели: „Уикипедия намалява категорията на американските писатели като изземва от нея жените! Нова стъпка назад.“

В Уикипедия избухна буря. (Нека спрем тук за момент, за да обговорим фразата „в Уикипедия“. Уикипедия е само едно абстрактно място.

Тя не е разположена в някакъв шикарен калифорнийски фирмен кампус, подобно на Гугъл в Маунтийн Вю или Епъл в Купертино, а разпростряна из кибер-пространството.)

Обикновено този вид дебати се мътят и износват из вътрешните, наречени „за обсъждане“, страници на Уикипедия, предвидени за дискусии между редакторите. След статията на Филипачи, Джими Уейлс, съ-основателят на Уикипедия, публикува нов текст на собствената си страница „В разговор“, под изписано в удебелен шрифт заглавие „WTF?“.¹ Уейлс нито раздава заповеди, нито пък директно разпорежда как трябва да се случват нещата. Той е по-скоро един ненамесващ се бог. Често го наричат просто Основателя (с голямо „О“) или Джимбо.² Както и да е, той значи писа:

Първата ми инстинктивна реакция беше, че тези истории сигурно са неправилни в някакъв сериозен смисъл. Може ли някой да ми покаже къде мога да прочета редакторския разговор³ за всичко това? Как се е случило всичко?

Разпалена дискусия се поде на една от страниците, предвидени за дискусии във връзка с промените в категориите на Уикипедия. Категориите са голяма работа. Те са важен способ за групиране на статиите; някои хора ги използват за навигация или обзорец преглед. Категориите придават структура на мрежата от познание – не точно диаграма, защото една категория може да има множество „родители“ и „деца“.⁴ Уикипедия изрежда 4,325 категории-контейнери, от „акордеонисти по националност“ до „зоологически градини в САЩ“.⁵ Има пояснителни категории, **епонимически**⁶ категории – назовани, например, по името на някоя железопътна линия, като норвежката *Flåm Line*, или по названията на роботи (от тия има даже две: *Optimus Prime* и *R2-D2*) – и поне 11,000 скрити категории, предназначени за администриране и по тази

1 Съкращение от американското „What the fuck“, на български приблизително „Що за тъпотия?“ Бел. пр.

2 Умалително име от американското „Джеймс“, нещо като нашето „Данчо“ вместо Йордан. Бел. пр.

3 Има се пред вид страницата за дискусии „зад сцената“, която стои на разположение при всяка страница от Уикипедия и където различните автори на текста обсъждат всички важни проблеми и разногласия. Бел. пр.

4 По-горни или по-долни степени в йерархията на подреждане на информация. Бел. пр.

5 „З“ (Z) е последната буква в латиницата (естествено). Бел. пр.

6 Тоест такива, които дават името на определено място. Бел. пр.

причина невидими за потребителите. Една типична невидима категория е: „Уикипедия: категории за дискусия“, съдържаща хиляди страници със записани дискусии относно това доколко подходящи са отделните категории. Достатъчно „мета“ за вас? Някои категории, намиращи се в процеси на дискусия в момента, са: Булеварди, Всезнание и „конни командири на второстепенните римски легиони“.

Сигурно е справедливо да се каже, че Уикипедия е прекарала повече време в дискусии около философските разклонения на категоризацията, отколкото някога са го правили Аристотел или Кант.

В сряда се появи формално предложение за ново оформление на категорията: „Предложете смесване на Категория: Американски жени-писатели с Категория: Американски писатели.“ Обоснованието на предлагащия: „Според основните направления за полово неутралност, полово-специфичните категории не са подходящи там, където полът няма директна връзка с темата. Тази под-категория създава и неприятния страничен ефект, че Категория: Американски писатели съдържа само мъже. Множество потребители бързо изпратиха коментари, в които се съгласяваха. Един от тях „зачеркна“ два от тези гласа, на основание, че те изглежда са изпратени от „чорапени кукли“ – потребителски профили, създадени от реални потребители, но единствено с цел измама – или поне от хора, които са си създали потребителски профили в Уикипедия специално за тази цел. Но тук пък друг потребител възрази срещу зачеркването на гласовете:

Това са хора, които са си дали труда да се ангажират. Изхвърляйки ги от този разговор, вие допринасяте за продължаващата неспособност на новодошлите да се чувстват тук комфортно. Особено пък жените. Кое, разбира се, и е основната тема на дискутираната статия.

Кое, разбира се, е така. Уикипедия регулярно получава обвинения, че е мъжки клуб. „Около 90 процента от редакторите на Уикипедия са мъже, и това си личи“, писа списание *New Scientist* по-рано този месец. Много от хората в Уикипедия са съгласни с това и биха искали да го променят по някакъв начин. Болшинството коментатори в случая гласуваха за смесване. Някои използваха думи като „гетоизация“ и „задните места в автобуса“. От друга страна, неколцина гласуваха за гетоизацията – или, както казват те, „разпределяйте жените, а не мъжете“, при което „разпределяне“ е понятието, използвано в Уикипедия за пре-

пращането на членове от по-висока в по-ниска категория. Ако не друго, то поне може да се спори дали „жени-писатели“ е категория от някакво културно или социологическо значение.

„Не трябва да позволяваме на медиите да налагат гледището си за политическа коректност на Уикипедия“, писа Петри Крон, който идентифицира себе си като финландски „писател и Интернет-коментатор“. И добавя – според мен напълно сериозно – „Можем да добавим и по някое принципно предупреждение в категориите върху американското население, че те съдържат най-вече бели мъже и че, ако човек търси нещо друго, трябва да погледне в под-категиите.“

Но нека зададем въпроса на Джимбо: как все пак се е случило всичко това? Оказва се, че кризата е била предизвикана от един-единствен редактор: тридесет и две годишният студент по история на име Джон Пак Ламберт, който следва в държавния университет Уейн и живее в предградията на Детройт. Той е ветеран на Уикипедия със седемгодишен стаж и един вид маниак, когато става дума за категории. И създава голяма част от тях. Миналата година за кратко време създал категорията „Американци от афроамерикански произход“. По-късно отново предизвикал спорове като възстановил премахнатата категория американски „актриси“ – дума, за която останалите смятали, че трябва да се изхвърли на боклука, също като думата „поетеса“.

На първи април Ламберт започнал да работи по азбучен ред върху категорията „американски писатели“ и да премества жените в категорията „американски жени-писатели“... Това се е случило в 5:44 след обяд. После създал категорията английски жени-писатели; после австралийски, немски и марокански. В 8:51 създал нова категория, „нигерийски жени-писатели“ и поставил в нея Чимаманда Нгози Адичи.¹

Към края на деня вече стигнал до „Д“: ето защо Дафни дю Морие е английски писател-жена. Като повечето хора, тя също е класифицирана в множество категории; освен това я е „бисексуален писател“, „британски исторически писател“, „дама-носителка на Ордена на Британската империя“, „английска личност от френски произход“, „английски писател на къси разкази“, „писател от Лондон“ и „LGBT²-писател от Англия“. Но не и (след тази редакция поне) „английски писател“.

1 Сериозно известна млада нигерийска писателка, която живее в САЩ. Бел. пр.

2 Съкращение от Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender/Transexual. Бел. пр.

И така нататък... На следващия ден Ламберт бил за кратко отклонен от дискусия по въпроса дали трябва да има отделна категория „джинс-ентузиасты“ (отнасяща се до „известни хора, които непрекъснато носят джинси“), но след това отново се хванал здраво за работа и така А. Л. Кенеди, дотогава шотландска писателка, станала „шотландски писател-жена“. На трети април създал категорията „гръцки жени-сценаристи“, която засега има само един член.

Дебатите, които избухнаха когато Филипачи публикува статията си, все още продължават, и въпросът изглежда доста по-важен и значим, отколкото мислеха в началото повечето хора. Из цялата Уикипедия, във всичките ѝ видове категории, жените и хората от не-бял произход се причисляват единствено към съответстващите им под-категории. Мая Ангелу е при афроамериканските писатели, афроамериканските жени-поети и американските поети, но не и при американските поети или американските писатели. Мнозина редактори смятат, че хората трябва да бъдат „измъкнати от балоните“ на родителските им категории.

Ламберт яростно отрича намеците, че е мотивиран от сексизъм (или расизъм, което и да е от двете). Той цитира принципите на категоризацията в Уикипедия: че грамадните категории трябва да бъдат разделени на по-малки и „разпределени“, тъй като стават безполезни от гледна точка на навигацията. „Цялата тая дандания просто не показва за какво става дума“, каза ми той. „Хората, които правят голям проблем от всичко това не разбират какво се случва, ако не разпределяме категориите.“ Други спорят, че аматьорите просто не разбират смисъла на една голяма категория от типа „американски писатели“. „Тя просто е нещо като склад за хора, които трябва да бъдат категоризирани в по-специфични подкатегории“, казва един потребител на име Оби-Ван Кеноби. „Това не е някакъв клуб, в който непременно трябва да си член.“

Редакторът, който първоначално е създал категорията „американски жени-писатели“ – лондончанин на име Гарет Е. Кег – е гласувал за смесването ѝ с американските писатели и казва, че се е надявал тази категория да стане „вдъхновение за младите жени, да научат колко много други [жени] са писали преди тях.“ Той е бил ужасен от факта, „че в Уикипедия има много по-малко статии за жени-поети, отколкото за порнографски актриси – една депресираща статистика.“

Друг потребител с псевдоним Imurchie е създал нова категория: американски мъже-писатели. Незабавно последвали протести от други

уикипедийци. Отличителна черта на културата в Уикипедия е създаването на съкращения за различните реторични похвати. Например, даден редактор трябва просто да каже „Един нов потребител е създаде тази ненужна WP: POINT-ска категория, която ни усложнява работата“, и вече всички знаят, че [WP: POINT](#) е линк към страницата, описваща онази част от предписанията от Уикипедия, озаглавена „Уикипедия: не удребнявайте Уикипедия, за да илюстрирате дадена мисъл“. Когато някой редактор твърди, че е нечестно да се приписва дискриминация само на американската категория, някой друг може да отговори, че „Това е грешката на [хлъзгавите допускания](#)“, със съответен линк. Всичко това е изключително ефективно. Можете например да напишете „Ако звучи сексистки, значи е сексистко [WP: QUACK](#)“, – и вече всичко е ясно.

По някаква причина първите двама члена на категорията „американски мъже-новелисти“ се оказали Орсън Скот Кард и П. Д. Качек, който бил категоризиран също в „Американски писатели-фантасти“ и „американски писатели на ужаса“. Изминали почти петнадесет часа преди някой да осъзнае, че Качек, чието пълно име е Патриша Диана Джой Ен Качек, не принадлежи в тази категория. По времето, в което пише тази статия, тя е обратно при американските писатели и американските жени-писатели. Ърнест Хемингуей сега е официално американски мъж-писател – мъжествено наистина. Скот Фитцджералд сигурно ще се почувства облекчен когато разбере, че също е минал пробата.

Към края на седмицата, плувайки срещу течението, Джон Пак Ламбърт все още махаше имена от „американски писатели“ и ги слагаше не само в „американски жени-писатели“, но и в „афроамерикански писатели“, „американски исторически писатели“, „американски писатели-сюрреалисти“, „американски писатели от 19 век“, „американски писатели от Чикаго“ – някои от които създава в процеса на работа. Тази сутрин „американски писатели от Чикаго“ съдържаха само едно име, Оскар Зета Акоста. Акоста принадлежи освен това и към „испано- и латиноамерикански писатели“, „американски писатели от мексикански произход“, „американски политици от мексикански произход“, „писатели от Калифорния“, „хора от Модесто“, „Калифорния“ и „хора от Ел Пасо, Тексас“.

Хора от Уикипедия! Вие очевидно имате проблем.

А какво става с Аманда Филипачи? Изглежда, че някои уикипедийци трябва да прегледат предписанията, забраняващи да се стреля по

приносителя на посланието. Нейната статия е обект на ожесточени редакции, не всички от тях добронамерени. Категориите ѝ продължават да се променят. Ламберт създаде нова категория, американски писатели-хумористи, само за да може да я сложи в нея.

Източник

Джеймс Глийк (род. 1954) е американски писател и журналист, в чиито книги се изследват културните последици от развитието на науката и технологиите.

Коментари (1)

- 12-05-2013|**Константин Павлов** – Докога?

Докога, о докога социалните мрежи и медии ще бъдат разглеждани като нещо цяло. Безумието на горния спор ми припомня бруталното заглавие „България уби дете“. Ами не е България и не е Уикипедия. Дори във Уикипедия глупостите се вършат от отделни потребители, а не от цялата общност. Както и социалните мрежи не са нищо повече от сбор от потребителите си и всяка глупост вътре си има автор, съвсем конкретен. Както и всичко гениално, разбира се.

Комитата

Надничайки под булото на Уикипедия

Автор: Златко Енев

(За **„Женският проблем“ на Уикипедия** от Джеймс Глийк.)

Изпод кажи-речи шеговитата повърхност на тази малка статия наднича един далеч по-мощен и важен проблем, а всъщност поне няколко проблема, разпределени из целия спектър на съвременната проблематика на „правата“. Не ще и дума, проблематика достатъчно мащабна и важна, за да се е превърнала в обект на ожесточени спорове вече не само „по света“ но и „у нас“, при това не от вчера. Дали ледът се пука или не, е, разбира се, въпрос на собствено виждане. Факт е обаче, че той се облъчва непрестанно – и за добро, и за зло, както сигурно е неизбежно при всеки толкова мащабен опит за промяна в структурата на властовите отношения ...

И така, по въпроса за „правата“ и неговата под-категория за „политическата коректност“ у нас (тоест и тук в „Прегледа“) се водят повече или по-малко ожесточени спорове вече от години насам (ще си позволя да ви препратя към една-две по-стари дискусии: ако това ви интересува, можете да го проследите дори и като мисловна еволюция вътре в рамките на това издание, от статията **„Две мнения за политическата коректност“**, през, примерно, **„Кой се страхува от политическата коректност?“**, до **„Под тоталитарното точе на политкоректността“**). Пъстричко е, неравномерно и по принцип дебелоглаво, като повечето ни дискусии тук, но все пак дава някакъв вид перспектива, някакъв обзорен поглед...

Сегашната статия и дискусиите около нея изкарват на бял свят минимум два гигантски аспекта на модерната борба за равнопоставеност, а именно, първо: непрестанното ѝ прехвърляне насам-натам между вече сравнително отъпканите и по принцип разпределени ареали на ежедневието (в които, поне на Запад, цари нещо като яростно примирие – претендентите за права получават някакъв вид признание, след което следва повседневна борба за запазването и отстояването му – казано

на български, постоянно дърпане на юргана), и по-абстрактните, но не по-малко сложни и трудни за изясняване области на философията, правото и езика (това второто касае по-остро нас тук на Изток, отколкото тях там на Запад, струва ми се: общо взето, при тях абстрактните измерения на проблема се разработват и развиват минимум от времето на Мери Шели насам, докато при нас, простете арогантността ми, сигурно нерядко единствено важният въпрос е „тая пък коя беше сега?“).

Вторият важен аспект, с който ни сблъсква тази статия, е онзи за оценъчното, тоест избирателно, поднасяне на информацията, тоест кой държи цедката, през която се процеждат струйките от битове и байтове, поднасяни за по-широка, по-масова консумация. Отново въпрос достатъчно важен, за да е получавал многократно представяне тук на страниците на списанието (ако се интересувате, можете да прегледате ето тази статия и дискусиите под нея: „[Интернет и границите на демокрацията](#)“).

За самия мен най-важен (или поне водещ) тук е един проблем, който на пръв поглед изглежда чисто езиков: постепенното обедняване на българския (а, ако може да се съди по текстове като този, и на английския) език от класическото му разнообразие, свързано с различията между половете. Имам пред вид силно дразнещото за мен изчезване на определени думи от женски род, особено от областите на професионалния живот (в текста на Глийк ставаше дума за изчезването на думи като „актриса“ и „поетеса“, в България пък изчезват думи като „колежка“: както изглежда все в името на едно несъзнателно търсене на престиж и представителност, които неизменно биват асоциирани с чисто мъжките езикови форми). Най-дразнещ за мен е фактът, че този вид промяна, както изглежда, се прокарва най-яростно именно от хората, които са нейните първи потенциални жертви: самите жени. Имам пред вид това, че, както е вече добре известно, нещата, за които липсват думи, в някакъв смисъл престават да съществуват реално (тук бих си позволил да ви препратя към една друга изключително важна дискусия – онази за обезличаването на женската сексуалност чрез покриването ѝ с най-различни езикови табута, които не се прилагат по същия начин към мъжката такава: вижте сами ето тук: „[Вулва](#)“). И докато в един сравнително полово неутрален език като английския всичко това може би има по-слабо влияние, то в българския език изчезването на думите от женски род, страхувам се, е вид осакатяване, с което наследниците ни ще трябва да се борят дълго време, преди да го изчистят и оправят, в името на реалното равенство

на половете. И защо всичко това? Просто защото съвременничките ни по някаква странна причина не съумяват да осъзнаят, че опитите да облекат себе си в мъжествено-представителни думи, вместо да използват женските им еквиваленти (примерно: „прокурор“ вместо „прокурорка“, „министър“ вместо „министърка“, „професор“ вместо „професорка“), само и единствено ги лишават от възможността да представят и утвърдят някакъв свой, различен от доминиращия, агресивно-мъжкарски начин на професионално поведение, от което инак пищи тъй пронизително цялата мислеща част от обществото ни. Уважаеми дами, пробудете се най-после! Мъже така или иначе няма да станете – за щастие на всички ни; престанете и да се опитвате, ако обичате, ами поемайте по-скоро ролята, която изглежда все някой трябва да поеме в това общество: онази на хората, които ще го измъкват от наследството на ориенталски „мъжкарлък“ – една от основните пречки по пътя му към бъдещето.

Това – от една страна. От друга, не по-малко важна, набиващият се на очи проблем в статията на Глийк е онзи за начина, по който се представят, възприемат и обсъждат, въпросите на равноправието и равенството, особено когато започнат да навлизат във все повече и повече области от инак тъй монолитното ни съществуване, формирано от (много стотици) хилядолетия на (бяла?) мъжка доминация, превърнала по принцип **всички** области от ежедневието в някакъв вид крепости на „(бялата) мъжкост“. Обичайната реакция, така поне си мисля аз, е: „Ама и това ли сега искат да ни отнемат? Не стига, че вече не ги тормозим, сега пък трябва и да...“, след което следва посочване на поредната област, в която правото на „мъжкарите“ да се отнасят към всички останали от гледната точка на собственото си, неподлежащо на преоценка или преосмисляне, разбиране за добро и зло, отново е било „накърнено“. (Че как тъй ще искат от нас да се „съобразяваме“? Това тук да не им е бащиния?) И което, разбира се, неизменно бива обявявано за нарушаване на... техните собствени права.

Да вземем най-драстичния от всички актуални за България примери, споровете около това дали най-различните от всички „различни“, гейовете, имат или нямат право да „парадират“ публично с различността си. Неизменният аргумент, който човек слуша, отново и отново, е че това означавало да им се дадат някакви по-специални, изключителни права, в сравнение с останалата част от обществото... И по какъв точно начин? Ами като им се позволи това, което е позволено на всички останали –

тоест, правото на свободно и неспъвано от различността им поведение. Правото да се целуват публично, да ходят хванати ръка за ръка, да организират собствени паради и шествия, в които, между другото, да демонстрират и сексуалността си, без срам и притеснение, да не говорим пък за страх... Все неща, които днес са повече или по-малко общоприети и в България, ако и хората на моята възраст да си спомнят и по-други времена, особено в по-дълбочката провинция. Или, за да се върнем към основното русло на темата: правото на различните да имат същите права като всички останали, по някаква странна логика се възприема като някакво „специално право“. Да им се позволи същото като на всички останали, означавало да им се позволи нещо повече. И като как така? С какво точно едно и също право става различно, когато се приложи към „различните“? Въпрос с неизвестен отговор, поне за самия мен.

„Но в статията на Глийк става дума за съвсем други неща“, може би ще ми отговорите... И да, и не, бих казал. Фактът, че в англоезичната Уикипедия царят някакъв вид „омъжкостяване“ (тоест доминация на мъже в основните категории и изместване на „другите“ в различни под-категории), за мен е силно шокиращ, признавам. Никога не съм го забелязвал, никога дори не съм подозирал, че е така. Кое то отново потвърждава предположението за това до каква степен цялата ни култура, и на Изток, и на Запад, е доминирана от стереотипи и начини на поведение, чиито корени вероятно отиват толкова далеч назад в (пред)историята, че в наши дни е буквално невъзможно човек да направи някаква сериозна разлика между тях и чисто биологическите детерминанти на поведението ни. И борбата против (за) тях често преминава директно през най-интимните, най-очевидни, но въпреки това почти незабележими, поради всеобщата си разпространеност, поведенчески стереотипи. „Хайде сега, пак сме ги били обидили... Абе, това обиждане край някакъв има ли изобщо?“

Трудна, сложна, неприятна и заредена с тротил тема. Сигурно защото и оръжието на „слабите“, открай време, е била манипулацията, тоест играта с комплексите и страховете на „силните“. Всеки от нас, мъжете, познава унижителното чувство за безсилие пред разплаканите женски очи, особено когато то е съпровождано от яростно усещане за „надхитреност“, „изиграност“; за фалш, лицемерие и безкрайна игра на взаимно обезвълстване... Но за това изобщо няма да започвам, за да не разводнявам иначе сравнително еднополюсния патос на текста си...

За да обобща: борбата, ако и привидно абстрактна, си остава все тъй безмилостно жестока, както и по времето на поета. Особено – но тук може и да греша – в едно общество като българското, в което по принцип реалните властови ресурси са безкрайно ограничени, което пък води до неправомерно повишаване на стойността на илюзорните такива: неща като „мъжко достойнство“ или просто „мъжкарство“, които изглеждат толкова по-жалки (и биват защищавани толкова по-яростно), колкото по-очевиден става факта, че жените – и изобщо „различните“ – придобиват все по-решаващо участие в един модерен свят, лишен от автоматичните предимства на грубата физическа сила и способността да се „справяш“ с проблемите си чрез силата на мускулите, а не онази на интелекта. Искаме или не, на всички ни ще се налага да се „съобразяваме“ – и това все повече и повече... Несъгласните, разбира се, също ще имат право на глас, но, боя се, все по- и по-слабо доловим. Не по някаква друга причина, а само защото правилото „може и да сме прости, ама пък сме много“, ще бъде лишавано – така поне се надявам – от най-осезаемата част от достоверността си: „може и да сме прости, ама пък сме...“

А колко всъщност сте, уважаеми?

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като въплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Да четеш Набоков на Набоков

Автор: Лила Азам Зангане

В продължение на три дни и три нощи, през един влажен февруарски уикенд в Палм Бийч, аз четох Набоков на Набоков. Бях отпътувала от Ню Йорк за Палм Бийч с ръкопис в багажа си, за да посетя Дмитрий Набоков, единствения син и изпълнител на наследството на Владимир Набоков.

Ръкописът, първата ми книга, съдържаеше определен брой цитати от Набоков, за които трябваше да получа правата, преди да мога да се обърна към някой американски издател. Знаех, че през 1999 Дмитрий е заплашил с процес една италианска авторка на име Пиа Пера, заради книгата *Дневникът на Ло*, нов вариант на *Лолита* от гледната точка на самата Лолита. За да избегне съдебен процес за нарушаване на авторски права, американският издател на Пера беше публикувал враждебен предговор от Дмитрий („Пиа Пера [оттук нататък П. П.], италианска журналистка и авторка на някакви разкази, които не съм чел...“). Освен това Дмитрий беше си създал отблъскваща репутация в литературния свят заради атаките си срещу немалко епигони на Набоков. Страхувайки се от най-лошото, аз бях му изпратила ръкописа, с надеждата, че може би ще го прочете преди да стигна до Флорида, и че може би ще прекараме вечерта в разговори за потенциалните спорни въпроси.

Книгата ми беше любопитна смесица от белетристика и есеистика, от измислица и интерпретация. В основата ѝ се намираше твърдението, че Набоков е големият писател на щастието. Представа, която в течение на годините почти неизбежно беше превръщала дребните разговори в догматични тиради. Щастието, очевидно, не се понасяше добре с нимфетките и нимфеткоманите.

Палм Бийч създаваше усещането за някакъв вид гротескна инверсия на разказа на Набоков „Пролет във Фиалта“: гигантски борове, хвойнови храсти, унили редици от многоетажни сгради. Въоръжена с карта и велосипед, поех по пътя към Океанския булевард. Упражнявах се наса-

ме как да отбивам различни видове атаки: дишай дълбоко, съгласявай се мълчаливо, оценявай. „Баща ви е мразел поучителните писания, ето защо тази книга трябваше да бъде безкрайно игрива... Трябваше да си го изфантазирам.“ С ускорен пулс позвъних на вратата на апартамента. Отвори ми сияеща медицинска сестра, след което влязох във всекидневна, окичена с плакати, представящи, в шрифтове от 19 век, различните продукции, в които Дмитрий беше пъл по време на кариерата си като оперен изпълнител. Отчетливо се виждаше *La Bohème* – забележително изпълнение, както Дмитрий разказваше по-късно, в Teatro di Reggio Emilia, където той беше пъл дебютната си роля в една и съща нощ с Павароти, преди почти половин век. На вратата към спалнята му, отляво, лъскав плакат на *Лолита* от Кубрик представяше прословутия чифт слънчеви очила във формата на розови сърчица. Сред огледала и модерна мебелировка в кремав цвят човек можеше да открие множество миниатюрни модели на състезателни коли – една от страстите в живота му.

Дмитрий Набоков (вляво) и баща му (вдясно), на снимка от 1970-те години. Самият Дмитрий, вече на 76 и необикновено силно напomniaщ за баща си на същата възраст, седеше в инвалидна количка, на челото на голямата маса. От лявата му страна седеше Ариана, руса дама с нервно чувство за хумор, която се оказа негова стара приятелка и също като него бивша оперна певица. Ледено-сините очи на Дмитрий изглеждаха някак замаяни и сънливи онази вечер. Но, както винаги джентълмен, той обяви, че заедно с Ариана е прочел и оценил първите *две* глави. Най-конвенционалните от повествователна гледна точка, незабавно си помислих аз, и почувствах как температурата ми незабавно спадна. Беше прочел само един фрагмент и всичко си оставаше неясно. Присъединих се към тях на масата за обяд от три ястия и се опитах да започна нещо като дребен разговор. Той все пак беше в състояние да намрази и убие книгата, над която бях работила в течение на последните няколко години. Малко по-късно Дмитрий Набоков ме погледна, усмихна се и обяви, че му е хрумнала добра идея. Бил прекалено изтощен, призна той, за да чете ръкописа, така че дали бих могла, в течение на следващите няколко дни, да му го прочета на глас? Погледнах към Ариана, която кимна в знак на съгласие.

В течение на последните 20 години Дмитрий беше се превърнал в забележително педантичен преводач на по-ранните произведения на баща си, от руски на английски и италиански. Миналата година беше редактирал и ръководил публикуването на недовършения ръкопис на

последния роман на Набоков, *Оригиналът на Лаура*. Но по време на онези три маратонски дни във Флорида той само лежеше в леглото, а аз седях на стола пред компютъра му, докато четях. И докато започвах глава трета – главата, в която се описват първите любови на баща му – часовете ни се прекъсваха единствено от изблици като „ПО-БАВНО!“ или „ПО-ВИСОКО!“. Дмитрий е бил басо профундо като певец, и до ден-дневен е запазил командирски глас, както и остро ухо. Сигурно съм го подлудявала, докато обърквах думите и се носех блуждаещо сред групи от изречения, които изглеждаха ясни на хартия, но звучаха почти неразбираемо когато ги произнасях. В края на всяка вечер той започваше да задрямва, а аз се качвах на колелото и се отправях обратно към хотела си.

Докато дните и нощите течаха, а сърцето ми често ускоряваше ритъма си, аз четях на Дмитрий пасажи от *Лолита*, *Ада* или *Пламъкът*, *Говори, памет* и безброй много разкази, но също и въображаеми интервюта и измислени разкази за еротичния живот на баща му. Понякога страниците предизвикваха силни реакции, дори изблици на гняв („Защо, моля кажете ми *защо* е трябвало да си измисляте това? Звучи ми почти като наистина!“), но също и моменти на нежност. Критично му ухо си остана остро по време на цялото четене. Той не само критикуваше и редактираше, но коригираше и граматиката (дали трябва да бъде „на“ или „върху“?), дикцията („Владимир и майка му никога не биха ‚спорили‘ за някакъв слаб сервис! Може би имате пред вид ‚кавга‘?“), и, най-ценно от всичко според мен, произношението. Дмитрий и аз често вземахме речника за да проверим различните британски и американски вариации на думите, а понякога, за мое облекчение, откривахме, че и двамата имаме право, както в случая с „бъркотия“ [skein], което може да се произнесе и като „скийн“, и като „скейн“. Освен това той ме научи да произнасям названията на пеперуди (*Ly'caeides Samue'lis*), безброй много растения и латинизирани версии на много други думи, които бях чела и писала, но никога не произнасяла на глас.

Майка ми, ако и иранка, беше ме научила на английски точно две десетилетия по-рано в Париж (където съм родена) – неправилни глаголи, лексика, тонични акценти и модуляции. И докато Дмитрий ме инструктираше, силните асоциации за уроците от детството с майка ми започнаха да се смесват със спомените за това как тя четеше Набоков когато бях младо момиче, в нейното собствено отражение на един свят-вътре-в-светове, в една страна и време, които никога не съм познава-

ла. Боровите гори край каспийското езеро-море, прекрасната околност през лятото, дядото и баба ѝ, които бяха пътували постоянно до Русия през първото десетилетие на 20 век, в един друг свят, който изглеждаше за нея също толкова далечен и мистериозен сега, колкото винаги е изглеждал за мен. Така че, в края на краищата, няколко поколения изглеждат да започваха да разговарят едни с други чрез Дмитрий и мен в онези следобеди – бащи и синове, майки и дъщери, обменящи слова, а понякога и роли, сякаш в някакъв светъл лабиринт, в който Русия, през Иран, беше оживяла отново, в най-малко вероятното за тази цел от всички американски градчета. Изглеждаше като някакво чудотворно съзвучно ехо на първите ми уроци по английски, че, години по-късно, един Набоков довършваше образованието ми по английски език.

Всички ние бяхме оцелели след революции по свой собствен начин. Бяхме си създали собствени истории. Аз бях родена в Париж и прекарала нищожно малко време в Техеран. Скоро след това революцията от 1979 изтри завинаги времето такова, каквото го познавахме. Чичо ми беше убит. Баба ми почина внезапно. Майка ми беше последната личност от безкрайния списък с чакащи, повикана за последния полет вън от страната, наред едно летище, треперещо от страх. Същата нощ границите бяха затворени. Братовчед ѝ се беше промъкнал на Запад през кюрдските планини. Баща ми и аз вече бяхме далеч и никога нямаше да се върнем обратно. Аз израснах в Париж, заобиколена от иранци, които разговаряха единствено за родината си. Нещата, които те бяха видели, и които аз никога нямаше да видя. Древните градове, сънливите пристанища, звучните имена на улици, които вече не съществуваха. Създадох си мислена география и си въобразявах, най-вероятно, някаква съвсем друга страна.

В тази, нашата нова реалност майка ми се превърна в котва. Беше изгубила почти всичко за една нощ. Но силата ѝ беше да вярва в културата. Тя искаше аз да получа онова нещо, което не може да ми бъде отнето никога. И така ние четяхме, слушахме музика, учехме непознати езици. Западната литература съществуваше редом с вековете на персийска традиция. Всяко ново откритие носеше със себе си своята капчица щастие. За час или два изгнанието се превръщаше по-скоро в усещане, отколкото вечен бодеж в стомаха. Пространството биваше отменено. А „културата“ ставаше нищо повече и нищо по-малко от мозайка от истории, в които домът, най-после, беше навсякъде.

И докато дните минаваха, аз все още не бях сигурна дали Дмитрий всъщност мисли за книгата ми. Но онова, което беше започнало като нервен опит за спечелване на одобрение, постепенно беше се превърнало в упражнение по споделяне, донякъде възторжено, с бдителния Набоков, на възбудата от впиването на ноктите в онези дребни неща, от които са направени историите и текстовете. Чак до третата нощ, когато след часове на въпроси и отговори, Дмитрий доста делово одобри ръкописа и изпрати авторката му обратно към собствения ѝ живот. Беше заспал когато напуснах апартамента и се носех обратно по Океанския булевард, стискайки здраво изпъстрените от коректури страници и хилядите думи.

Източник

Лила Азам Зангане е родена в Париж, в семейството на ирански бегълци. Тя е преподавала литература, кино и романски езици в университета Харвард. В момента живее и работи като писателка в Ню Йорк.

Дневник на измамата с дневниците на Хитлер

Автор: Сали Макгрейн

На 25 април 1983 списание *Stern* – немският вариант на *Life* – дава пресконференция със сензационно заявление: техният стар-репортер е открил сандъче с личните дневници на Хитлер, изгубени по време на самолетна катастрофа през 1945. Сега *Щерн* започва да публикува намереното.

Списанието твърди, че дневниците – за които, забележително, липсва каквото и да било историческо споменаване – ще предизвикат пълно преосмисляне на биографията на Хитлер и историята на Третия райх. Ръчно написаните тетрадки включват всичко – от споменавания на газове в червата и халитозис („Ева казва, че съм имал лош дъх“), до описание на истеричната бременност на Браун през 1940 и разкритието, че удивително чувствителният Хитлер не е знаел какво се случва с евреите.

Две седмици по-късно дневниците са разкрити като фалшификация – при това не особено добра, направена доста набързо от Конрад Куяу, мошеник на дребно и плодовит фалшификатор.

Тридесет години по-късно, измамата с дневниците на Хитлер все още си остава най-големият скандал, случил се в немската журналистика след 1945. Наскоро немският вестник *Die Zeit* публикува един „дневник на дневниците“, написан скоро след бъркотията от Феликс Шмидт, един от тримата главни редактори на *Щерн* по онова време (и единственият все още жив от тримата).

Разказът на Шмидт се присъединява към цяла поредица документални филми, книги, съдебни разследвания и сатиричния филм от 1992 *Щонк!*: все опити да се осъзнае какво точно се е случило. Историята на скандала е завладяваща, не на последно място и защото отразява едно отношение към Третия райх, което изглежда малко далечно за днешна Германия. През последните години Хитлер започна да се появява в популярната култура като комедиен палячо, обект на подигравки за мрачни вицове – едно отношение, което изисква историческа дистанция. („Той

се завърна“, сатиричен роман за Хитлер, който се пробужда в съвременен Берлин и незабавно прави медийна кариера, току-що стигна до номер едно в немската класация на бестселърите; едно от популярните телевизионни шоута пък представя поредица от скетчове, в които заекващият Хитлер изпълнява ролята на офисно посмешище).

Ако днешното отношение към Хитлер като към забавен идиот предизвиква неудобство, то идеята за един Хитлер, който е водил дневници, изглежда, поне във версията на Шмидт, като нещо, предизвикало колективна лудост сред висшите етажи в *Щерн* отпреди тридесет години.

„Днес е 13 май 1981“, започва текстът на Шмидт. „Аз съм главен редактор на *Щерн* – един от тримата – в продължение на около четири месеца, когато моля секретарката да повика в офиса ми Герд Хайдеман, журналист от секцията за съвременна история. Хайдеман, който рядко може да бъде открит в новинарското помещение и често изчезва за цели седмици без да остави никакви указания за местоположението или контактния си адрес, отново не може да бъде открит.“

Хайдеман е считан за един от най-добрите копои на списанието, въпреки добре известната му слабост към всичко, което има нещо общо с нацистите. Неговата колекция от нацистки сувенири включва личната яхта на Гьобелс, където Хайдеман си прави партита с бивши офицери от SS. По онова време репортерът – за когото се твърди, че поддържа романтични отношения с дъщерята на Гьоринг, Еда – изглежда някак нездравео очарован от епохата на нацизма; самият той твърди, че просто се грижи за източниците си. След скандала обаче той е директно обвинен, че е симпатизант на нацистите.

Шмидт иска Хайдеман да отиде в Турция, за да напише репортаж за покушението срещу Папата. Но преди да успее да го открие, за да му даде задачата, пише Шмидт, той и другите двама главни редактори, Ролф Гилхаузен и Петер Кох, са повикани в офиса на издателя на списанието, където на масата лежат половин дузина подвързани в кожа тетрадки. Това, информирани са тримата, са лични притежания на Хитлер. (Куяу, който не е специалист по готическия шрифт, е обърнал буквата „F“ с „A“, така че върху всяка от тетрадките е изписано не „АН“, а „FN“ – подробност, която в началото не забелязва никой). Хайдеман и още един редактор тайно са се свързали директно с издателя. Шмидт, Кох и Гилхаузен не са очаровани, но въпреки това са въввлечени в историята: това е не-

вероятен журналистически удар. А издателите вече са похарчили около един милион марки за изкупуването.

При следващата среща Хайдеман лично обяснява откъде произлиза удачната находка: през парил 1945 самолет, пренасящ лични притежания на Хитлер, се е разбил близо до Дрезден. Дневниците, твърди Хайдеман, са сред пренасяните вещи. Книгите са скрити от местни селяни, а по-късно съхранявани от високопоставен офицер от ГДР. А сега офицерът желае да ги продаде. „Историята за самолетната катастрофа е исторически доказуема“, пише Шмидт. „А това направи предполагаемата находка на Хайдеман да изглежда силно достоверна. Но, както вече знаем със сигурност, на борда не е имало никакви дневници.“ Офицерът от ГДР, оказва се, също не е съществувал никога.

Като следваща стъпка Хайдеман разказва как се е сдобил с дневниците: на една източногерманска магистрала книгите са били хвърлени от движеща се кола, производство на ГДР, в отворения прозорец на неговия Мерцедес, след като самият той преди това хвърлил парите в отсрещния отворен прозорец. Но този начин му се сторил прекалено рискован: в бъдеще, разказва той, дневниците ще бъдат контрабандирани на Запад като част от транспорт на пиана. „Признавам, че всички ние слушаме напрегнато историята на Хайдеман“, пише Шмидт. „При това сме не малко впечатлени“.

Хайдеман не може да разкрие името на източногерманския си източник: „Ако започнем да ровим, ще го разкрием. Човекът се намира в опасност.“

„Кой“, пита Шмидт, „би искал да бъде човека, провалил история като тази?“

И докато Хайдеман продължава да изкупува тетрадки (твърди се, че общият им брой е двадесет и седем), двама историци започват подробно изследване на дневниците с цел да бъде проверена автентичността им. (За нещастие те не успяват да забележат, че историческият справочник, който те ползват, за да проверяват фактите от дневниците – антологията на Макс Домарус **„Хитлер: речи и прокламации 1932-1945 – Хроника на една диктатура“**, – е точно същия, от който Куяу е копирали цели отрязъци, в отделни случаи дума по дума.) Цари секретност. Предположенията, че Хайдеман може би си присвоява част от парите, са посрещнати враждебно. (В края на краищата един хамбургски съд установява, че Хайдеман е запазил за себе си минимум 4,4 милиона западногерман-

ски марки). Когато хората, осведомени за съществуването на дневниците, посещават апартамента на Хайдеман, те възприемат колекцията му от *Хитлерани* като допълнително доказателство за автентичността на дневниците (някои от сувенирите са предоставени от Куяу и също се оказват фалшификати). Хайдеман започва да разказва на останалите репортери, че Мартин Борман, частният секретар на Хитлер, все още е жив, и че сам той гледа на Хайдеман като на „един вид **Парсифал**“. „Дори и след всичко това“, пише Шмидт, „на никой от нас не му хрумна да се запита по-сериозно за психическото здраве на Хайдеман. Еуфорията на хитлеровите дневници‘ беше обхванала всички ни.“

През април 1982 главните редактори узнават, че съществуват дори повече от двадесет и седем тетрадки. „Фюрерът‘ започваше да става все по-приказлив‘, пише Шмидт. „Тетрадките ставаха все по-дебели – и все по-скъпи.“ В края на краищата *Щерн* похарчва 9,3 милиона западногермански марки за изкупуването на около шестдесет тетрадки. Редакторите показват части от дневниците на специалисти по разпознаване на почерка от Ню Йорк и Берн – но документите, с които те сравняват, идват от архива на Хайдеман и също са фалшифицирани от Куяу.

В началото на 1983 нещата започват да се движат с висока скорост. Издателите започват да се срещат с представители на международната преса – *Newsweek*, *Time*, *Times of London*, *Paris Match* – за да организират съвместно представяне на дневниците. Високо уважавани историци, включително и **Хю Тревър–Роупър**, са изпратни от обединената преса в Швейцария, където дневниците се държат в специален банков сейф. Те обявяват книгите за истински. Всички системи са включени на зелена светлина. (Само Хайдеман моли за още време: той току-що е узнал, че сред все още неизкупените документи се намира опера, написана от Хитлер, както и третият том на „Майн Кампф“). Малко преди дневниците да бъдат отпечатани, Шмидт казва на един приятел, „Ако сме жертви на измама, то и най-големите дълбини на Алстер не са достатъчни за нас“. (Хамбург е разположен на брега на река Алстер). На 22 април главните редактори напразно се опитват да принудят Хайдеман да разкрие източника си. В тази нощ, когато репортерът идва в офиса му, пише Шмидт, „Опитах още веднъж. Дадох му да пие много – може би това щеше да развърже езика му. Но Хайдеман каза само: „Господин Шмидт, знаете, че от това зависят човешки животи. Дадох дума, че ще мълча.“

На 25 април *Щерн* организира своята пресконференция. Това е началото на края. Докато съмненията започват да се трупат едно след друго, бързо започва да става ясно, че желанието да се държи всичко в тайна е довело до напълно недостатъчна проверка на автентичността на дневниците. Само след няколко дни Германските федерални архиви се обаждат на *Щерн* със собствено заключение: дневниците са фалшификации, при това доста несръчни. „Мъртва тишина в стаята“, пише Шмидт.

Хайдеман, който отново не може да бъде открит никъде, най-после се обажда от Мюнхен и е докаран със самолет за спешно събрание, организирано същата вечер. В пет часа сутринта, след като тържествено обещава, че все още е в състояние да намери доказателства за истинността на дневниците, той най-после разкрива източника си: някой си Конрад Фишер. „На франкфуртския офис на списанието отне само три часа, за да установят, че истинското име на човека е Конрад Куяу“, пише Шмидт. Освен това се оказва, че още няколко души от офисите на *Щерн* са знаели името на Фишер. „Представете си само, че някой от тях се беше обадил, в хода на тези все по-нервни разговори, в които питахме за името на източника, и би споменал, че го знае – нещата със сигурност биха се развили другояче“.

Само след часове Шмидт и Кох си подават оставките; скоро Куяу и Хайдеман са в затвора. (По-късно Хайдеман е освободен от обвиненията, че е бил съучастник във фалшификацията). За Шмидт това преживяване е унищожително. Обявяването на оставката му по вечерните новини „прозвуча в ушите ми като самоубийство“. (Шмидт, описван като сериозна, дълбоко интелектуална личност с образование в областта на културата и изкуствата, а не историята, ще продължи, след скандала, да продуцира дългогодишната културна програма на една от германските телевизии, *Философският квартет* – двумесечно ток-шоу, в което философи дискутират проблемите на деня заедно с известни мислители.)

В едно от отклоненията в дневника си, Шмидт, който, също като повечето си колеги от редакционния и издателски мениджмънт на списанието, в никакъв случай не е симпатизант на нацистите, се пита как е могла да се случи тази ужасна грешка в търсенето на голямата история. „На този въпрос няма задоволителен отговор, само обяснения... Всеки от нас мислеше, че някой друг е поел отговорността“. Но, препрочитайки собствения си разказ за пръв път след тридесет години, Шмидт пише, че е бил шокиран от „налудничавата тайнственост“ и „незаконната мис-

тификация“, в която е била забулена цялата афера. „На входа на издателството трябваше да бъде окачен плакат с думите: Силно експлозивно, Моля не влизайте!“.

„Хората все още искат да знаят как е възможно да се случи това?“, казва главният редактор на *Die Zeit*, Джовани ди Лоренцо, с когото разговарях след публикуването на текста на Шмидт. Много хора смятат, че паричният залог просто е бил прекалено висок, за да успее някой от участниците в аферата да се осъзнае. Но четенето на разказа на Шмидт, казва ди Лоренцо, го е навело на една нова идея: „В наши дни, ако някой колега дойде в редакцията и каже, „Току-що купих патериците на Фридрих Велики, от колекцията на Гьоринг“, аз бих го посъветвал да потърси помощта на психиатър. Но тук, както четете, те са отивали на оглед на колекцията на Хайдеман и са излизали заплениени. Не твърдя, че това са били потайни нацистки симпатизанти. Но онова, което човек чувства при четенето на този текст е, че по онова време е съществувала един вид заплепеност от този исторически период, от този „Адолф Хитлер“, който е играел такава важна роля в тяхното детство. Това е обаяние, което ми се струва непредставимо при моето поколение“.

В интервю за *Die Zeit*, Харалд Ветцер, социален психолог, се съгласява, че този скандал би могъл да се случи само в период, в който германците са били фиксирани върху Хитлер и неговата лична отговорност като способ да се игнорира факта, че германското население е било съучастник в ужасите от ерата на нацизма. „Интересно е, че скандалът с дневниците се случва в период на историко-политическо разместване на пластове“, казва той. „През 1979, една година преди историята на *Щерн* да поеме хода си, американската серия „Холкост“ е била излъчвана по германската телевизия. С това се започва един процес, който е завършен едва в наши дни: масовото унищожение на евреите е доведено до най-предната част на колективното съзнание.“

Това признание на националната вина, казва той, е помогнало на германците да се освободят от фиксацията си към Хитлер. В наши дни, добавя той, способността да се отнасяме към Хитлер с насмешка – като например в сатиричния клип **„Ich hock' in meinem Bonker“** („Клеца си тук в моето бункерче“), в който един мърморещ, гол Хитлер седи в бункера си, оплаквайки се, под звуците на весела реге-мелодия – е признак на прогрес. „Очарованието от Хитлер не беше продължено при третото и четвърто поколение“, казва Велцер. „Най-лошото е зад гърба ни.“

Сали Макгрейн е американска журналистка, която живее и работи в Берлин. Сътрудничка е на множество американски списания и вестници, сред които *New Yorker* и *New York Times*.

Политическата хипноза като спорт

Автор: Тодор П. Тодоров

Иска ми се да представя в този текст няколко медийни казуса така, както се случиха за мен. Непосредственото случване тук е особено важно, тъй като посочва реални, „голи“ механизми и мотивите на тяхната ефективност. По-нататък предмет на анализ ще бъдат не само условията на подобни казуси, но и тяхната собствена механика. Убеден съм, че последната е необходима за адекватното разбиране на причините и общата ситуация, в която са поставени медиите. Използваният стилистичен ключ не е просто художествен трик, той е също така извънреден инструмент на анализа. Приближаване на окуляра, скъсяване на дистанцията от живата органика на медийните недъзи. Въпросите, на които текстът иска да отговори са: възможно ли е спортът като медиен продукт да обслужва една политическа хипноза, която при определен модел на зависимост на медиите работи на необичайни равнища? Кой е този модел? Как и защо медиите превръщат спорта в електорален допинг?

Ето как. Късно е, приближава полунощ. БНТ излъчва репортаж от някакъв мотокрос, важно състезание, международно. Това в България винаги е важно. Щом и чужденци ще има! Та няма да се излагаме, я. Каканиже значи Петър Василев от екрана, бавно-бавно и носово, по канон, жива класика. С едновременно удължаване и ударение на гласните, не може да му се отрече, може го. Явно на живо се включва, че и него дрямката го лови или нарочно така, с гласа работи, журналистическа хватка някаква. Но сладко е, в детството те връща, а и клепачите приятно натежават. Истински майстор, казвам си, това и на най-големия футболен мач да се унесеш омайно, да се оставиш в гласа на Василев като в люлка някоя да те поклаща леко, насам – натам. Почти като в БДЖ е. Хипноза. Барем разбираш незначителността и суетата на световния спорт, търчат онези като луди по терена, ритат нещо, потят се, а на теб ти е вече все тая, през една такава пухкава пелена ги виждаш най-после и будистка усмивка се разлива по лицето ти. Не коментатор, а Кашпировски. Феномен е. Ху-

баво, че има такива народни баячи, от будители Аман. Певец, би казал поета, на народната летаргия. Да, ама не. Изведнъж като ме стресна тоя Василев, всичко се оказа увертюра, маска само. Защото, видиш ли, станал един проблем на състезанието. От тия де, нашенските, нищо сериозно. Разделила се федерацията на две, знам ли, имота нещо се оказал друг, разрешителното фалшиво и т. н. И всичко това от единия ден на другия – ей така. Провокация, знаем ги тези. Той и Василев така каза. Нали европейско правим, ако ще се дъним, сега е моментът. Дошла полиция, затворили пистата, провалът се очертава пълен. И ако беше само пустият капитализъм, демократичен такъв, нагримирани, забрави го, ама нали нашият си е феодален – имаме си закрилник, бащиния, едно-друго, не ни трябва много-много да мислим. Той и Василев така каза. Не директно, разбира се, нали не е аматьор някой, ами Кашпировски. Дойде, вика, лично премиерът и се намеси. И състезание имаше, и пред чужденците срам не брахме. Дотук добре, дай Боже всекиму. Не премиер, а светкавица. Но Василев не може се спря. Тръшка се от екрана, премиера, вика, та премиера. Лично да му благодарим. А аз понеже лично не мога и вина почнах да чувствам. Но после разбрах – мантра е това, мантра на българския спортен коментатор. Нали казахме – хипноза. Поезия дори, че като тръгне нагоре, край няма. Мотокросът вече няма значение. Този човек, вика Василев, достигайки без да знае кулминацията, блестящия връх на една кариера, този човек за пореден път показва голямо спортно сърце. И после пак. И пак. Докато не изключих телевизора.

Друг случай: Сашо Йовков, отново БНТ, отново класик. Този път гледам волейбол, олимпиада е. И пак, да благодарим, казва, на премиера. Лично да му благодарим. Тоест не на държавата, иска да каже, не на правителството или не дай си Боже на отбора, дете блъска в същото време в залата, а на премиера лично. Ще рече директно и персонално нему да сме благодарни. За какво ли? Ами за всичко, то е ясно, но най-вече за спорта. Защото спортът означава победа. И само това. Ето го и в заглавията: „Бойко Борисов взе четири гейма на Борис Бекер“ (*Дневник*), „Бойко излиза срещу Камерън и Анди Мъри, прави балкански тандем с Ноле Джокович“ (*Стандарт*), „9:0 за отбора на Бойко Борисов срещу тима на Севлиево и Раковски“ (*Дарик*), „Бат Бойко блести в мача на звездите“ (*football24.bg*). Позамислих се и разбрах каква е тази митология. Не е много трудна. И работи. Но за да я разбереш, трябва да мислиш феодално. А той българинът така си мисли открай време. И психологията

и капитализмът му такива. После си избира такива политици, мрънка потиснат, недоволен, обруган, но такава черга си е постлал, така му е най-уютно. А верните (и гладни) господарски хрътки го гонят и насън, дебнат го, плашат го отвсякъде. И му предлагат мастика. Белким пийне и забрави. Та после пак. Но той, българинът, обича да бъде плашен, това е лошото. И затова медиите, закрепостени, прибрани, залостени, реализират тази митология на малодушието. Защото, уви, малцина са изключенията и те рядко оцеляват. Но и най-простият господар знае, че само с тояга не става. Трябва и малко радост, малко триумф. Малко надежда. Такъв е феодалният свят, диaboличен – дяволът много черен, но и славата голяма. Но къде ти слава в това време? Той народът прост, прост, но чак толкоз глупав не е. Обича нашият човек да си поплюва. Нали е демокрация. Всяка нова стъпка, всяко уж постижение се разчовърква като стара рана. Та и гной излиза. Но така е то в политиката, нищо не е еднозначно. Днес уж едно, утре друго се оказва. Мътна работа, може да се бърка както дойде. Но така герои не стават. Всяко чудо за един ден, гласи народната мъдрост. Феодалната митология не вирее в политически отворен, прозрачен свят. Свят, обезпечен от независими, силни медии. Следователно последните не могат да бъдат, защото митът е условие за реалност. А и самата реалност е отдавна такава – народническо-феодална. Медиите произвеждат призраци, халюциногени. Те са инструмент за съзнание. Но са преди всичко собственост. Останалото е страничен ефект.

В народническо-феодалната система, която е културен модел, има голямо разстояние между поданиците и властта. Това е жесток, безутешен модел, защото работи и при реално функционираща демокрация (колкото и парадоксално да е това). Следователно той не е политически проблем, а проблем на въображаемото. И значи е проблем на медиите. Но те пък са собственост на властта (икономическа, политическа и друга) и не подлежат на нищо. Освен на тавтология. Ще рече едно и също. Като да дъвчеш дъвка. Отляво надясно и отдясно наляво. И после пак така.

Но в тази система, затова тя е и народническа, заедно с разстоянието има и някаква адска близост. Махленскост направо. Това във вестниците най-добре се вижда. Премиерът никне като гъба под път и над път и с всеки говори като с брата си. Така, приятелски, все едно ракията си прием. Наш човек е той, ще кажеш, но и бащица. Здраве държи. Ашколсун! Боли,

но хубаво. Сладко даже. И медиите, нали казахме, повтарят. Още и още от същото.

Но, както стана ясно, само с тояга не може. Трябва радост. Иначе много кахърно става. А политическата реторика не позволява еднозначни емоции. Къде да ги търсим тогава? Защо героите ни все спортисти? Защото в спорта няма ала-бала, там всичко е ясно – или печелиш или те няма. Там, когато има победа, има само радост. И пиянство. Няма гък, няма нищо. Не е като в парламента. Радостта и пиянството са електорални инжекции. Ако политиката стане спорт, ако политическото въображаемо придобие простичкия вкус на спорта, тогава пей сърце! Какъв герой, какъв рицар ще е онзи, който успее да превърне политиката си в спортен успех! И колко проста е тази митология. Колко синкретична, колко феодална.

И най-вече лесна. Когато медиите са зависими и свити като сиви мишки, когато са събрани в пръстите на две ръце, това дори не струва скъпо. Отива значи премиерът при г-н Василев, тупа го мъжки, топло по рамото и вика, гледай сега, брат. И така нататък. А онзи светва като крушка. Аха, светът около него се е завъртял. Отива и при главния редактор, и при издателя, и при репортера дори, ако трябва ще иде. Защото може. Защото е позволено. Защото са ни такива медиите – „отворени“.

Допингът във феодалните медии тече естествено, органически. В ръцете на неколцина велможи те са просто хоругви, продължение на властта и митичните ѝ образи. Хералдика, хероика, хероин. Знаците на автентичното, „нашето“, неговите герои и, разбира се, упойката. Упойката е важна. Медийният феодализъм е опасен, той създава свят, от който няма изход. Механизмите са твърде прости, за да бъдат разглобени. В гореизложените казуси работи само един език, само едно съзнание. Това е махленското, всекидневното съзнание, сдъвкано от телевизора. Това е дискурсът на елементарното, на непосредственото. Дискурсът на българските медии. А дискурсът, както казва Фуко, е власт. И спортът очевидно също.

Да благодарим значи на премиера и да стискаме палци за следващия мач. Все някой ден, да знаете, ще паднем. Надежда винаги има.

Тодор П. Тодоров (1977) е доктор по философия и преподавател във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски. Автор е на „Приказки за меланхолични деца“ (сборник разкази, Сиела, 2010). Разказът му „Ван Гог в Париж“ е отличен с наградата „Рашко Сугарев“ за най-добър къс разказ.

Коментари (3)

- 14-05-2013|**В очакване на Годо**

Отново пропиляната интелигентност на доктора по философия Т. Тодоров... Написал е уж есе, клекнало между „знам“ и „не мога“ Защо така, бе докторе? Започваш мощно, минаваш през силно, а после караш човека да се пита как да излезе из калчищата. Нейсе! Но и аз се питам къде е Премиера? Не е ли между тия две къдели Василев и Сашко Йовков... Забравих къде беше Кашпировски. Искам да кажа, че нещо се обърква по никое време, докторе. Защо така? Знание-то, което не служи на Можене-то, не помага на Четене-то, затуй сигурно. Добре, ще прочета Написано-то още веднъж, но не се обзалагам, че ще науча нещо повече, г-н Тодорофф.

- 14-05-2013|**Социолог и 1/2**

От написаното по-горе на всеки един непредубеден читател му става ясно едно: че у автора се е загнездила една изключителна предразположеност към думата „феодално“... Авторът живее в свят, в който всичко е все „феодално“: медиите са „феодални“, митологията и тя е „феодална“, а за да я разбереш тази митология, трябва да мислиш ... как? Познахте: трябва да мислиш именно „феодално“...

И в същото време авторът твърди, че „Премиерът никне като гъба под път и над път и с всеки говори като с брата си.“

Хм... Това – да говориш с всеки „като с брата си“ – това все пак „феодално“ ли е?

Тук нещата в схемата на автора никак не се връзват добре: за една феодална система е характерно именно това, че „владетелят“ с НИКОГО не говори „като с брата си“ – всъщност, в една наистина феодална система владетелят дори и с БРАТА СИ не говори „като с брата си“...

Защо отбелязвам всичко това?

Защото днес става все по-очевидна интелектуалната недостатъчност на „баш-интелектуалците“ (т. е. на тези, които държат да напишат за себе си, че са „доктор по философия“) – те се оказват все по-неспособни да (си) обяснят света, в който им се е случило да пребивават.

(Неслучайно един от запазилите известна самокритичност интелектуалци на днешна България – Ивайло Дичев – наскоро публично си направи другарска самокритика така: „Явно онова, което говори интелигенцията, не само няма значение, но поражда обратен ефект сред електората.“)

- 14-05-2013|George – Феодализмът

Не съм съгласен с г-н Тодоров.

Някакъв нов феодализъм има, това е ясно на (почти) всички. НО.

При феодализма собствеността е съсредоточена в МАЛКА ГРУПА ОТ ХОРА, организирана във васални зависимости, а всички останали са (почти) безимотна рая. В изложението си автора коментира ЕДИН ЕДИНСТВЕН ЧОВЕК. Очевидно има нелогичност.

Дали може да се види някъде КОИ СА ИСТИНСКИТЕ ФЕОДАЛИ в България? Примерно кои са най-едрите 1-2% собственици и колко процента от собствеността притежават. Какъв процент е анонимната собственост (например офшорки)- ясно е, че доста голяма част от нея е притежание на същата МАЛКА ГРУПА ОТ ХОРА.

Преди време един умен човек го каза в прав текст: 90% от собствеността е в ръцете на 200 семейства – клановите от бившия ЦК на БКП. Преди ноемврийския преврат те се разделиха на 2 групи – икономисти (около Огнян Дойнов) и политици (около Андрей Луканов). Последните си осигуриха подкрепата на големи руски кланове, заграбиха лъвския пай и успешно трансформираха политическата си власт в икономическа. Остана нещичко и за „икономистите“...

Спомнете си за българските задгранични фирми, изкуствено доведени до фалит, за сградите в центровете на световните столици (посолства, търговски представителства и т. н., и т. н.).

Има една великолепна книга на Алвин Топфлер – „Трусове във властта“. В нея и в предишната книга – „Третата вълна“ се показва, че е минало времето, когато СИЛАТА е определяща за властта. Не е и ПАРИТЕ, определящата компонента доскоро. Сега най-значимата компонента е ИНФОРМАЦИЯТА. Кое по най-безпардонен начин ни беше показано в предизборната кампания май 2013.

Тоталното подслушване отдавна е факт. И не е държавен монопол. Но да направиш и поддържаш РАБОТЕЩИ ТОТАЛНИ БАЗИ ОТ ДАННИ, от които да вадиш каквито ти потрябва компромати се изискват НАИСТИНА ГОЛЕМИ РЕСУРСИ. И ако този процес не се регламентира със строги закони, държавността отива на кино... И ако искаме да оцелеем като държава, не бива да допускаме ЧАСТНИТЕ бази от данни да бъдат по-големи от ДЪРЖАВНИТЕ, които са достъпни на обществеността. Защото тогава наистина ще си останем феодална държава, а както знаем, там има мизерия, бедност и МНОГО НИСКА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ.

Кривите огледала на националното

Автор: Мила Минева

Нека започнем с припомнянето на тезата на Бенедикт Андерсън, според когото национализмът е ефект на срещата между печатарската преса, капиталистическите форми на производство и естественото многообразие на всекидневните езици¹. Вестниците се оказват именно онзи комуникационен канал, през който „националното“ успява да стане практически ефективно, да се превърне в основа на колективната идентификация и в крайна сметка да доведе до това през 20 век нацията да изглежда като „природна“ общност. Печатните медии обаче в зората на националните държави са съвсем различни – те имат ясна педагогическа роля. Става дума за всекидневна педагогика, която трябва да формира добре информирани политически граждани. И това е особено вярно в български контекст, както показва Десислава Лилова – четенето на вестници, абонаментът за тях се превръщат от издателите в „национална кауза“². Дали е полезно да мислим днешните медии през тази оптика? Националната държава отдавна има различна роля, променили са се и медиите. От друга страна медийният продукт, произведен на български, си остава локален стока. Именно в тази перспектива националната рамка на съдържанието започва да изглежда естествена. Само за една национална аудитория съобщението за световни катастрофи през броя на засегнатите българи може да е по-важно от самите катастрофи. И естествено само за национален пазар малки градове в световен план, като Пловдив например, могат да излъчват повече новини от Париж или Пекин. Или казано по друг начин националната аудитория винаги изкривява медийното съдържание, така че да постави нацията

1 Виж Андерсън, Бенедикт (1998). Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма. София: Критика и хуманизъм.

2 Виж Лилова, Десислава (2003). Възрожденските значения на националното име. София: Просвета.

си във фокуса на новините. Проблемът е, когато националната рамка се превърне в криво огледало, а именно на това сме свидетели днес.

Нека разгледаме един пример: как присъства ЕС в българските медии. Без съмнение всеки ден има европейски новини. Вярно, че понякога те са в рубриката „външни новини“, което е проблем, който си струва да мислим, защото член ли сме на един съюз, ако политиките на центъра му се мислят като външни тук. И нещо по-важно, дори и да не са в отделна рубрика институциите и позициите на ЕС винаги се представят като външен коректив на българския политически елит. Всъщност се вълнуваме от две основни теми – европейските доклади и европейските субсидии. Могат ли европейските институции да подредят страната ни, а европейските данъци да платят за този ред? Проблемът е, че днес ЕС е в тежка криза, а европейските елити дебатира дългосрочните политики на съюза. Тече истински европейски дебат – води се на различни езици, но има обща тема. И той не е технически дебат за фискалната стабилност, а за политическото и икономическото бъдеще на съюза. Този дебат практически не тече в българските медии. Новини, разбира се, има: знаем какво иска Франция, какво иска Германия, знаем, че Бойко Борисов е с Меркел и пр. Не знаем обаче защо, няма позиции по стратегическите въпроси. В българските медии аргументите за или против Пакта за стабилност и растеж се свеждат до неговото отражение върху страната ни, но никога не коментират ефектите от определени политики върху общото ни европейско пространство. Изобщо идеята, че европейското пространство си е наше, че ние като граждани определяме неговото бъдеще и сме отговорни за него почти отсъства. Нека си припомним протестите срещу АСТА – българската публичност се вторачи върху своите си елити, а те започнаха да си прехвърлят топката на отговорността. Всъщност гражданските протести срещу АСТА бяха европейски и не случайно спряха ратификацията на договора тъкмо на европейско ниво. Формирането на тази европейска гражданска позиция почти не беше забелязана от медиите, които съобщаваха за протести в различни столици. Още по-радикалният пример са медийните новини за протести в Гърция, в Испания, в Италия и т. н. Всъщност националната рамка не ни позволява да видим, че протестите в Испания са вътрешна работа, че френските искания определят и нашето бъдеще. Подобна нагласа се появява отдолу, но тя трудно променя медийното съдържание на големите както печатни, така и електронни медии. Прос-

то префокусирането предполага усилие и педагогика. А тъкмо от това са се отказали медиите – наместо да формират, те продават. По-лесно се продава познат продукт, по-трудно се създава нова пазарна ниша. И така медиите непрекъснато рециклират стари, националистически съдържания. Те всъщност паразитират върху педагогически създадената национална аудитория от по-ранните медии. А за да продават рециклирано съдържание естествено трябва да усилят най-популярната част от него. Съвсем наскоро БНТ измисли кампания за популяризиране на кирилицата – „пишете на кирилица“ беше основното послание. Разбира се подобна кампания веднага влиза в логиката на „българската“ азбука, която сме дали на света, както и в логиката на европейското многообразие на езиците. Невинна кампания по опазване на собствената ни специфика. С една малка добавка – именно настояването върху кирилицата в онлайн пространството е една от националистическите битки. Да пишеш на кирилица като морален императив онлайн се римува с това да мразиш циганите, да си против новините на турски, да биеш хомосексуалните. Всъщност откровено расистките съдържания онлайн са просто една степен повече на националното медийно съдържание. Иначе логиката, аргументацията им, рамките, в които се мисли националното, са съвсем еднакви. А националното без съмнение е сведено до етническо – от медиите, от учебниците, често от политическите елити.

Има обаче един любопитен парадокс. Въпреки че медийната публичност е изцяло конструирана през национална рамка, а по време на национални празници става откровено националистическа (подарява знамена, пуска стари националистически филми, организира националистически кампании и игри), все пак има специфична група хора, които се наричат националисти, т. е. маркират се като особени и се превръщат в говорители на националното. Самите тези националисти от своя страна се чувстват като малцинство, като застрашени, като хора, лишени от права и право на глас, т. е. разказват как собствената им позиция не присъства в медиите. Как е възможен този парадокс? Това е по-редното криво огледало на медийния национализъм. Толкова отдавна живеем в национална държава, че сме забравили за какво може да служи национализмът – не става дума толкова за съревнование по древност (както практикуваме национализма днес), а по-скоро за измисляне на солидарност между непознати, за политическа рамка, в която може да се говори за „общото благо“. Работата е там, че и солидарността и общото

благо бяха дискредитирани, остана единствено изрече „национален интерес“. А той има особени функции. Само един пример: през 2010 г. Цеца Цачева съобщава в Плевен, че построяването на АЕЦ Белене е „български национален интерес“, само две години по-късно същият израз оправдава спирането на проекта. Накратко, изразът „национален интерес“ се превръща в куха тапа, която спира, а не започва дебата. Просто защото националният интерес е предпоставен като ясен, както нацията е природа, така и интересът ѝ би трябвало да е природен. В този смисъл най-големият проблем е тъкмо отказът на медиите да бъдат пространство на дебат и анализ. Етническият национализъм на медийното съдържание позволява всъщност да се продава кух продукт, националното става добър декор за липсата на политическо.

Откъс от **Медии и демокрация: свобода, плурализъм, право**

съставители Жил Руе, Орлин Спасов, Рудолф Барч

Фондация „Медийна демокрация“ София, 2013

Мила Минева е главен асистент в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, катедра „Социология“. Автор е на многобройни изследвания на медийната среда в България. Изследователските ѝ интереси са в областта на съвременната популярна култура, историческата социология на социализма и др. Сред основните ѝ публикации са „Пътеводител 2020“ (2009), „Социологията пред предизвикателството на различията“ (2009), „Националното като рекламен репертоар“ (2008) и др.

Коментари (3)

- 16-05-2013|Социолог и 1/2

Прекалено много сбъркани неща има в този текст...

Като започнем с изумителните недомислици:

„националната аудитория винаги изкривява медийното съдържание“...,

и стигнем до очевидно неадекватните преценки за това, че „изразът „национален интерес“ се превръща в куха тапа“...

Националният интерес може не винаги да има ясно видими за всички и конкретни очертания – но това не значи, че такъв интерес („национален“) просто не съществува. Национален интерес съществува, както съществува и регионален интерес, и общински интерес, и квартален интерес, и семеен интерес, и личен интерес... Всички тези видове „интерес“ съществуват – съвсем реално и осезаемо – и трябва да се взимат предвид, при обсъждането в обществото на едни или други решения.

По същия начин стои и въпросът с уж „изкривяването“ на медийното съдържание в условията на една „национална аудитория“. Всъщност, по принцип всяка медия съществува за своята аудитория – и предлага на тази аудитория съответното медийно съдържание. Ако за медиите, които имат интернационална аудитория, е нормално да предлагат в по-голяма степен „интернационално“ съдържание – то за медиите, които имат национална аудитория, е нормално да предлагат предимно „национално“ съдържание – както и съответно за медиите, които имат локална аудитория, е нормално да предлагат локално съдържание... И за никое от тези съдържания не можем да твърдим, че то е „изкривено“ – напротив, всяко от тези съдържания съответства на типа на съответната медия, която го предлага.

Но вероятно най-изумително изкривеното внушение, което се е намърдало в този текст, е че „настояването върху кирилицата в онлайн пространството“ било „една от националистическите битки“...

Настояването върху кирилицата в онлайн пространството няма нищо общо с никакви „националистически битки“ – това е най-нормалното и естествено настояване, което е и напълно в духа на съвременните технологии, които правят света днес това, което той е. Настояването върху кирилицата в онлайн пространството е настояване за спаз-

ване на елементарна култура в онлайн-общуването. Да се придържаш към използване на кирилица в онлайн-пространството не изисква от индивида никакви много специални технически умения – а само най-елементарна добра воля.

- 18-05-2013|**уф**

Социолог и половина – научил се да пише дълги изречения, а еволюционно развитие за човечеството липсва. Имало било регионален интерес, личен интерес, ами че то твоите интереси приличат на или аз него, или той мене /естествен отбор/. Има само един интерес и той е за всички хора. В тази посока се търси в наше време.

Да не говорим, че такива интересии все ревностни християни се пишат, а тази е особено специална относно саможертвата за доброто религия.

- 23-05-2013|**Боян Владимир**

За сведение на Главния редактор и по повод анкетата му: именно такива нескопосани матерялчета са причината, която може да възпре мнозина читатели да се абонират за изданието, мисля. Смисълът, съдържанието и качеството на този текст са НУЛЕВИ. Оставям настрана синтаксиса и спорния правопис в частта пунктуация. Не мога да се въздържа от цитат: „настояването върху кирилицата в онлайн пространството“ е не само безсмислица, то е откровена проява на елементарна неспособност за изразяване на „мисъл“ ... О, Паисий Хилендарски ... ела да си видиш внучките ...

Оптимистичната нация

Автор: Андреас Ернст

Те потеглят от южносръбската провинция Прешево: Дилавер Мислиу, Гани Шакири и Назим Айдини. В раницата – голямо албанско знаме, което ще носят в продължение на четиринадесет дни, през планините чак долу до албанския бряг на Вльора. Там, където преди сто години, на 28 ноември 1912 е обявена независимата албанска държава. Искали да припомнят, казват те, че общностите им все още принадлежат към Сърбия, ако и да са от дървото на албанския ствол. Рожденият ден на Албания е и празник на знамето. А това знаме, черният орел на червен фон, е символът на целия народ. Ето защо то се вее не само в Тирана, но и в косовска Прищина, в македонско Тетово и в южносръбския Буйановац. Навсякъде, където живеят албанци. Разпръснатостта по различни страни не спъва ни най-малко националната еуфория. Напротив: от това тя само е окрилена.

Най-после самоопределение

Гордостта и радостта разбира се също са част от един такъв празник. Прави впечатление обаче, че националната еуфория при албанците не се ограничава единствено до юбилеите. Това бие на око особено при сравнението със съседите. Каква разлика в сравнение с потиснатото сръбско национално чувство, но и с безпомощността на босненците, с объркаността на македонците. В днешна Сърбия националистическите речи звучат като погребална песен: предателството, поражението и унижението са неговото тризвучие. Нацията все още е централен ориентир на обществения живот, но национализмът вече не притежава мобилизационна сила. Липсва му политическата идея. А реално-историческите причини за поврата в националистическото чувство са изгубените войни от 1990-те години, загубата на Косово и неотплатеното прогонване на мнозинството сърби от Косово и Хърватска.

Но защо албанците са толкова оптимистични? Наблюдателят на техните две държави, Албания и Косово, в началото не открива особено много основания за самоувереност. Те са сред най-бедните общности на континента. Икономиката не произвежда и не изнася почти нищо. През последните години стотици хиляди хора се преместиха да живеят от планинските и гранични области в градовете, които все повече се вписват в зелените равнини и сините брегове. Държавата е в ръцете на силови картели, които получават одобрението и послушанието на гражданите в замяна на работни места и пенсии. Правосъдието е слабо и често корумпирано. В Косово към това се прибавя и фактът, че изграждането на държавата не е завършено нито навътре, нито навън: Европейският съюз, който няма никакво доверие в тукашната правова държава, изпълнява тук една правова и полицейска мисия, чиито компетенции се намесват дълбоко в суверенитета на младата държава. А сред общността на държавите Косово се признава само от половината членове на ООН. Дори и в ЕС пет от държавите-членки отказват да сключат пълни дипломатически отношения.

И все пак празничното настроение в албанските области си има добри основания: още никога през историята си албанците не са разполагали с толкова много самоопределение и политическа власт. През 1990 се срути сталинистката диктатура на Енвер Ходжа. През 1999 апартейдският режим в Белград се изтегли от Косово под тежестта на натовските бомбардировки. През 2001 албанските четници в Македония извоюваха фактическото признаване на народностната си група като втори народ в държавата. А през 2008 Косово обяви независимост. Всичко това беше дълъг и труден процес (който спокойно можеше да се развие и съвсем другояче). Основаването на Албания е по същността си австрийско-унгарски проект, поддържан от Италия, който е трябвало да попречи на сръбското настъпление в Адриатика. Но албанците от Косово и западна Македония остават извън новата родина. След залеза на дунавската монархия Албания се превръща в италианска полуколония, която служи за извличане на суровини, а по-късно като плацдарм за проникването в Гърция и Югославия. Само за кратко време, от 1941 до 1945, силите от Оста обединяват всички албански области. След поражението им и чрез победата на партизаните в Албания и Югославия възникват две комунистически диктатури. Но сталинистката държава на Енвер Ходжа и многонационалната империя на Тито се развиват в съвсем различни

посоки. И така животът на югославските албанци на изток започва да се различава все повече от онзи на албанците от запад, живеещи в предимно планински райони.

С края на Югославия започва нова ера. От началото на 1990-те години се образува една „пан-албански настроена комуникационна общност“ (по думите на историка Оливер Шмит в блестящата му книга „Албанците. Една история между Ориента и Запада“), която все повече обединява разпилените езикови общности. И тя се основава не само на подобряването на пътищата: Тирана, Прищина, а скоро и Скопие ще бъдат свързани чрез автомагистрала, чието построяване поглъща големи части от държавния бюджет. Създаден е и един общоалбански медиен ландшафт, в който се отразяват не само местните общности, но и цялата „албаносфера“. Политическите движения и партии поддържат контакти през границите, а съвместните появи на водещите политици са част от ежедневието.

Какъв облик ще придобие „албаносферата“ все още е неясно. Политиците се изразяват многозначително, защото знаят за западното табу върху темата за промяна на границите по Балканите, но заедно с това познават и настроенията на избирателите си: мнозинството е еднозначно за обединение, най-силно в Косово, следвано от Албания и Македония. Физическите граници между албанците трябва да станат незначителни, казва албанският министър-председател Сали Бериша. С това може да се визират отворените граници между страните-членки на ЕС – или обединението на всички албанци в една страна. Това е допълнителна причина за оптимизма на албанския национализъм: за разлика от Босна-Херцеговина или Македония, чието бъдещо съществуване зависи от интеграцията в ЕС, обединението на албанците е възможно с или без Европейския съюз.

Най-младата страна в Европа

Пътят от сръбския Прокуплие нагоре към Мердаре и косовската граница води през зелени долина. Малки селца се точат покрай пътя. Хора се виждат рядко. Възрастна жена с мотика през рамо отива бавно на нивата си. Понякога до пътя внезапно се появява овчар, който пасе самотна крава в зелената ивица в насапа. Долината умира бавно. Но колко по-различно изглежда картината от другата страна на границата, в Косово. Плътно движение. Отляво и отдясно се строят високи къщи, навсякъде трескава активност. А по пътя, водещ към Прищина, човек е пресрещан от групи

деца, идещи от училище. Албанският оптимизъм си има и демографски основания. Косово е най-младата държава в Европа, а населението ѝ – ако и сдържано – продължава да нараства. Същото важи и за албанците от Македония. В самата Албания цифрите са стабилни. Допитванията действително показват, че множество албанци са недоволни от политическите промени. Но те показват също и че мнозинството вярва в едно по-добро бъдеще. За разлика от стареещите общности на славянските си съседи, албанците са убедени, че най-доброто все още им предстои.

Но продължителната национална мобилизация също си има своята цена. Отношенията с повечето съседи са неустойчиви. За това, разбира се, са виновни не само албанците. В Македония и северно Косово постоянното задълбочаване на конфронтациите вече е част от ежедневието. И от двете страни от това печелят политиките, които прикриват клиентелистките си обкръжения зад патриотически лозунги. Преди всичко останало обаче националната мобилизация затормозява развитието на гражданското общество. В едно общество, което възприема себе си като национална общност, за разномислещите често става твърде тясно. Изобщо политическото несъгласие често се оказва под подозрението в „предателство“. Политическите култури на диктатурата (в Албания) и на нелегалните движения (в Югославия) все още хвърлят своите дълги сенки. Това се показва най-добре от сравнението между две граждански движения: „Мяфт“ (Достатъчно) беше сборно движение, което в Албания беше се борило не без успех за гражданска еманципация, защита на околната среда и градско планиране. То умря от спокойна смърт след като водещите му личности бяха „кооперирани“ от социалистическата партия. Напротив, лявонационалистическото движение „Ветевендозие“ (Самоопределение) от Косово е изключително успешно. То компенсира критиката си срещу „корумпирания елит“ и „колониалистическия Запад“ чрез великоалбански идеи.

Този пример показва, че несъгласието получава съгласие и одобрение само в дрехите на изострения национализъм. И така, остава си задача за следващите поколения постепенно да разрешат противоречието между националната и гражданската еманципация. А това едва ли ще бъде възможно без диаспората, тоест без намесата на множеството разпилени по цяла Европа, млади и добре образовани албанци и албанки, притежаващи международен опит.

Източник

Андреас Ернст (род. 1960) е немски журналист, сътрудник на швейцарския вестник Neue Zürcher Zeitung. Живее заедно със семейството си в Белград.

Коментари (3)

- 19-05-2013|**Димитър Павлов**

Добре пише авторът, с апломб! Но... политическото инженерство / визирам Косово / никога не е водило да положителни резултати. Не се научиха и Европа и САЩ, че така се създават огнища на напрежение. Прекалено късогледа глобална политика водят, неслучайно и днес на Балканите всички държави са с мегали идеи. Всъщност, може би, това е целта, по древното римско правила – разделяй и владей.

ПП Ще ми е интересно да видя статия от същия автор да речем за Каталуня, със същият апломб! Още по-интересна ще ми бъде позицията му, ако мюсюлманите в Германия си поискат анклав!

- 22-05-2013|**В. К.**

Всичко добре, ама каква е тази южносръбска провинция Пресевотал, бре? Да не би да става дума за долината на Прешово?

Хубаво е, когато човек превежда нещо, да разбира за какво става дума.

- 22-05-2013|**Златко**

Благодаря за тази корекция. Кое то не знам, не го знам.

Преброяване на българските възраждания

Автор: Албена Хранова

Още епохи в метафората: краят на Възраждането

Академичното „дясно“ след 1878 г. (и особено в междувоенния период) развива поне две версии за края на Възраждането. Първата от тях е свързана преди всичко с авторитета на Иван Шишманов, който твърди, че разрешаването на черковния въпрос е и край на Възраждането. Това е най-ясно формулирано в късната му студия „Увод в историята на българското възраждане“, публикувана в сборника „България 1000 години“ (1930):

„Но ако началата на нашето духовно възраждане са днес установени и годината 1762 като начална дата в тоя процес е общо приета, не е тъй с не по-малко важния в научно отношение въпрос: кога приблизително се завършва епохата на възраждането и следователно, колко време трая тая епоха. Тук не са били изказвани досега дори догадки.

Нашето мнение е, като вземем в съображение, че началната и главна цел на нашия ренесанс бе още според Паисия духовно-религиозната еманципация на българския народ, че тая епоха се завършва с тържественото прогласяване на автономната българска черква в Цариград, на 28 февруарий 1870. Искаме ли обаче да бъдем още по-точни, трябва да прогласим за горна граница на нашето духовно възраждане собствено оня паметен ден, когато народът, събран в своя храм в Цариград, четире години след хатихумаюна (Великден, 3 Априлий 1860) забрани на Илариона Макариополски да поменува в молитвословието името на гръцкия патриарх... След 1860 народът се упъти към една нова цел: своето политическо освобождение.

На края на тая епоха... се роди Иван Вазов, който не може да се нарече вече мъж на възраждането, а е представител на по-модерни идеи, каквито са и Любен Каравелов, и Христо Ботйов, и Дринов, и В. Друмев, и Бончев, и Жинзифов и др.“ (Шишманов, И. 1965: 33, 35).

Да припомним още веднъж, че Шишмановата крайна граница на Възраждането пък е начало на същото това Възраждане например в редове на Петко Славейков и на Любен Каравелов, които обаче свързват началото с различни събития. Но още отсега ще подчертаем, че те може би влагат различни значения в самата метафора. Ако Хаджи Димитър и Стефан Караджа са начало на възраждането/пробуждането на България при Каравелов (всъщност само едно от многобройните му начала), а за Захари Стоянов същите водачи на четата през 1868 г. са „предвестници за българското възрождение“; ако пак за Каравелов (а и за Петко Славейков и Св. Миларов) „Настана вече за българският народ щастлива минута, която се нарича „епоха на възрождението“ (разрешаването на черковния въпрос и учредяването на Екзархията през 1871), то в тези примери очевидно „възраждане“ е термин за някакъв вид освобождение или знак за освобождение (от политическа власт, от църковна власт). Тоест „освобождение“ е само едно от възможните значения на голямата метафора „възраждане“.

Писателите, разбира се, прекрачват всякакви рационализации и възможности за застивания на термина в историческо понятие – затова и израз като горечитирания „минута, която се нарича епоха“, не може да бъде друг, освен метафоричен. В него се смесват съзнанието и значението на процес, значението на събитие, значението на поврат (затова и началата в литературата са толкова безпроблемно многобройни и разнообразни). В този смисъл академичната наука в лицето на Шишманов, а и на други автори извършва една от най-важните процедури, дисциплиниращи метафората до епоха – дава на различните значения на метафората различни имена, вдвоява ги в различни термини.

И така, Шишманов дели „духовно възрождение“ от „политическо освобождение“ – без да подценява второто, той просто го мисли като нещо различно от първото, и събитийно, и терминологично. Тази разлика е напълно обяснима – за тогава тъкмо разрешаването на черковния въпрос прави победоносната, успешната версия на Възраждането, включително и в държавно-политическо отношение. Учредяването на екзархийските граници на България всъщност са единствената предварително и действително сбъднала се (между 1871 и 1878 г.) санстефанска карта. Затова и тъкмо черковният въпрос (а не например Априлското въстание) предоставя болезнено-копнежния за междувоенния период образ

на единната и обединена България. Ето как го казва друг академичен историк, Петър Ников:

„Идеята за свободна българска църква се явява преди освобождението като най-палящата обществена проблема, която притегля всеобщото внимание на българския народ, съсредоточава целия негов устрем и енергия. Тоя общонароден български въпрос обгръща в себе си максимални народни стремежи и постижения. Осъществяването на тая идея даде, наистина, на българския народ първите най-големи придобивки след петвековното робство и забвение: официалното признание за неговото национално съществуване, националното му обединение в неговите етнографски граници, и една вътрешна автономия... ..движението за църква е в действителност големия дял от българското възраждане...“ (Ников, П. 1929: VII, 3).

От тези думи се вижда и че бъдещата лява реторика около канонизирането на Априлското въстание като „най-висок връх“ на Възраждането последователно ще се стреми към формулирането на „общонародния характер“ на въстанието, просто да премести тази свръхважна черта на Възраждането – неговата „общонародност“ – от черковния въпрос към Априлското въстание. По това време обаче тази характеристика стои само за черковния въпрос – и съответно Априлското въстание се мисли като негова опозиция и дори като негативния член в опозицията. Най-ясно това е изразено в статии на Борис Йоцов и на съгласяващия се с него Тодор Влайков, публикувани в сп. „Просвета“ през 1936 г.:

„Във втората книга на „Просвета“ е поместена една хубава статия от г-н проф. Б. Йоцов за неотдавна чествувания всенародно многозаслужил наш културно-просветен деец Василий Евст. Априлов... „И ако в България се явиха след Априлова не десет крупни революционери, а пет скромни просветители от негов род и дух, които биха отворили училища, като Габровското, на запад и на юг в българската земя... българският народ, обединен от Охрид до Тулча и от Ниш до Чаталджа, кой знае дали би дочакал страшния свой разлом в Берлин...“ Произведе ми особено впечатление приведеният по-горе пасаж. Защото мисъл, близка до тая на г-н Йоцов, доста отдавна бе възникнала и у мен...

Берлинският конгрес, при тогавашното международно положение, беше неминуема последица от Сан-Стефанския договор, с който се завърши Освободителната руско-турска война... Историческа истина е, че повод да обяви император Александър война на Турция, както това

е казано и в неговия манифест, бяха жестокостите, извършени от турците върху българското население в Тракия през пролетта на 1876 г. А тия жестокости, то се знае, са печални последици от Априлското въстание. Може, следователно, с голяма достоверност да се допусне, че ако не беше станало Априлското въстание, което вече бе чисто наше дело, дело на част от българския народ, нямаше да бъде обявена и Освободителната руско-турска война, нямаше да има и фаталният Берлински конгрес...

...възможният развой на българския народ, ако в 1876 год. той не беше се отклонил от своя естествен път... то се знае, че в такъв случай българската история щеше да бъде лишена от ония страници, в които са написани юначните подвизи на Бенковски, Каблешкова, Волова и Петлешкова, на славния Ботев, на легендарния Бачо Киро... а така също и от покъртителните страници, в които с кървави букви са описани кланетата в Батак и Перушица... Но затова пък... не щеше да има и Берлинския конгрес, който разпокъса българското племе“ (Влайков, Т. 1936: 528-532).

Година по-рано в друг текст Борис Йоцов формулира обхвата на понятието Възраждане през класическия спор „просвета или революция“ по следния начин:

„Обикновено се приема, че той (пътят на Българското възраждане – бел. авт. – А. Х.) почва от Паисия... Ние бихме отишли по-назад и бихме посочили неговия изход от Христофора Жефарович... Тоя път продължава, схванем ли възраждането като неспирен духовен възход на българския народ, до 1878, когато над Шипка изгрява нашата политическа свобода. Път, който трае около 140 години и който има няколко етапа, който бележи няколко епохи... работиха три поколения, щяха да работят може би още други, ако пътят на нашето възраждане не биде прекъснат в неговия естествен ход от руския победоносен меч. Иначе, границите на възраждането биха отишли още напред – защото устремът на нашия народ към възмога не би бил възпрян от никакви прегради...

Нашето възраждане почва с просвета, следва своя ход в просвета и завършва пак с просвета“ (Йоцов, Б. 1935: 197-198, 200).

Вижда се, че ако за Шишманов между „възраждане“ и „политическо освобождение“ все още има само концептуална разлика, но не и аксиологическо противопоставяне, то за Б. Йоцов и Т. Влайков между двете вече има концептуално противопоставяне, което ги довежда и до ясна алтернативност. И още нещо – Борис Йоцов допуска, че ако не е била Руско-турската война, „границите на възраждането биха отишли още

напред“ – и те наистина отиват, в ясения концептуален модел на Михаил Арнаудов, който е може би най-представителната академична версия на междувоенното дясно. Във влиятелната му работа от 1938 г. „Дух и насоки на българското възраждане“ са формулирани „четири фази на възраждането“ – „I. от Паисия до Венелина (1762-1829), т. нар. ранно възраждане... II. от Венелина и Одринския мир до смъртта на Н. Бозвели (1848) и Кримската война (1853-55), същинско възраждане... III. от Кримската война до Освобождението (1856-1878), високо възраждане... IV. От Освобождението (1878) до Балканската и Европейската война (1912-1915), късно възраждане, гдето проличава вдълбочаване на идейните постигания от по-рано и тяхното прилагане към новите форми на културно, социално и държавно битие, с които се завършва проясняването на българската народностна душа“ (Арнаудов, М. 1938: 190-191). Само три години по-късно авторът преформулира идеята си за „късно възраждане“ и премества края на Възраждането още по-напред: „Късно възраждане, с продължителната революционна пропаганда в заробените български земи и повисената културна дейност в свободното княжество, гдето държавно строителство, наука, изкуство и литература дават свидетелство за утвърждаване на народностните начала и за стремеж към приравняване на българския народ с напредналите европейски народи, при едно пълно негово обединение (1878-1941). В този широк обсег от 180 години (1762-1941) влиза периодът от около 120 години робство и периодът от около 50 години свободен живот за половината български народ“ (Арнаудов, М. 1941: 7). Значи, в Арнаудовата рамка, колкото повече и по-напред тече времето в териториално-държавно все още и още недопостиганата „обединена и целокупна България“, толкова повече се удължава и нараства нейното Възраждане.

И така, десните версии за Българското възраждане поставят края му от 1860 или 1870 г. с разрешаването на черковния въпрос (Шишманов) до 1941 г., когато присъединяването на Македония иде като събъждане на „пълното обединение на народа“ (Арнаудов). Между двете всъщност няма особено противоречие и местенето на датата е, така да се каже, само „техническо“ – защото екзархийските граници, очертани от победоносно приключилия черковен въпрос (неслучайно мислен като „национална идея“) и тези на „националното обединение“, всъщност попадат в очертанятията на един и същ идентичностен и политически модел.

Затова и никак не е чудно, че след края на сталинизма десните версии – макар и по приглушен начин – се завръщат в историографското

мислене и в литературознанието. За това говори например проникателното наблюдение на Р. Даскалов върху начина, по който Н. Генчев мисли Априлското въстание: „ИГенчев изтъква каузалната връзка на въстанието с освобождението на България. Но то довело и до негативни последици – неуспехът му „даде съдбоносна насока на събитията в ущърб на българската национална кауза“ (намек за частичното освобождение в малки предели)... Въпреки че аргументите са балансирани... като че ли по въпроса за „смисъла“ (и оправдаването) Генчев прикрито се съгласява с аргументитена Т. Влайков“ (Даскалов, Р. 2002: 290). Също и проникателното наблюдение на Н. Аретов за това, че и в литературознанието моделът на Арnaudовата периодизация се проявява и много по-късно: „По-пътно подобна идея в края на жизнения си път подхвърля в интервюта и Т. Жечев“ (Аретов, Н. 2003). От късните 1980-те нататък ясната формулировка на силно „дясна“ горна граница на Възраждането е вече откривена и неприкрита: *„...възрожденските процеси (стопански, социални, а особено и специално националните и културно-духовните) продължават да се развиват на базата на българския етнос чак до Първата световна война както в освободените части на България, така и особено в българските земи, останали под чужда власт (Македония, Източна и Егейска Тракия, Добруджа и Западните краища)“* (Генчев, Н. 1988а: 177). Същото повтаря и Пламен Митев в лекционния си курс „Българско възраждане“ (Митев, П. 1999: 9-10). Същото повтаря и следовникът на Н. Генчев Минчо Семов през 2003 г., набавяйки към старите аргументи и чисто нови „европейски критерии“: *„Ако се водим от европейските критерии и целите на нашите възрожденци, българите от „Тракия, Мизия и Македония“ да живеят в една държава на равноправие, свобода и демократичност, бихме могли в най-добрия случай да ограничим нашето Възраждане до Освобождението само за Княжество България. За Източна Румелия този край би трябвало да е 1885 г., а за Македония, Източна и Егейска Тракия – през 1912 г. На този проблем основателно обръща внимание проф. Николай Генчев“* (Семов, М. 2003: 148-149).

Да добавим и това, че през 1934 г. С. С. Бобчев описва дейците по църковните борби и просветното движение в Цариград с термини, които днешният ни усет свързва само с революционните борби и Априлското въстание, като „апостоли“ и „мъченици“: *„Дейци и апостоли в възраждането... Искрата на възраждането се появи и пусна в свят от културните дейтели, възпитаници на гръцки училища... Неофит Хилендарски и Иларион Макариополски... тези двама апостоли на българското възраждане и духов-*

на свобода... Единство на народа, единство на българската земя, единство на българския идеал, това беше лозунгът. Борба енергическа, неуморна, безспирна, това беше средството за достигане на този идеал... Те носеха своя кръст като древните мъченици“ (Бобчев, С. 1934: 4-7). А пък когато след края на сталинизма и завръщането на национализма Тончо Жечев обосновава „Българският Великден“ така: *“Работата ми върху книгата съвпадна по време, а беше и стимулирана от изострен интерес у нас към национално-специфичното, към историческата съдба и пътища на българската култура... Единствено националната идея, оформена в църковната борба у нас, мина с всичката си сила в по-нататъшното революционно движение на българите и живя дълго в следосвобожденската политическа история“*; и добавя: *„Едва ли има по-крива, по-невярна представа от представата за Илариона като чернокапец, като скучен и благоразумен човек! За акцията на Великден трябвало горещо и честно сърце, каквото имаше Васил Левски, и ботевско вдъхновение“* (Жечев, Т. 1975: 11, 15, 77).

Да се върнем към междувоенното дясно. В учебните програми и учебниците по история след 1878 г. Шишмановият модел работи, но в по-приглушен вид, отколкото в академичното писане. Приглушаването идва от това, че събитията така или иначе следват едни след други в хронологичен ред и затова началната точка на Възраждането е ясно открояна – Паисий, докато финалната не се посочва изрично при протичането на хронологиите. Достатъчно показателно е обаче, че програмите (и следващите ги учебници) слагат като заглавия на отделни дялове „Възраждане“ и „Политически борби“. Приглушаването идва и от това, че в някои от тях и черковният въпрос е отделен самостоятелно и е застанал „между“ Възраждането и политическите борби; например отделността на дяловете „Възраждане на българския народ“ (финалът на дяла тук е „Хатишериф и епоха на танзимата“), „Църковен въпрос“ (който завършва с учредяването на Екзархията) и „Борби за политическа независимост“, който започва с Раковски и завършва с Берлинския конгрес (УП 1920б: 26).

Тази схема стои като цяло още от началото на XX век и се запазва за целия междувоенен период с единствената вариация, че черковният въпрос минава под титула „Възраждане“, а „политическите борби“ се запазват като отделни. Особено отчетлива е отделността им в програми и учебници, които са по модела „Обща и българска история“. Например в един учебник от 1932 г. главата за Българското възраждане започва от Паисий и свършва с Екзархията, веднага след нея под титула „Европей-

ска история“ се появяват уроци за обединението на Италия и Германия и чак след тях – „България. Първи политически движения“ (У 1932а). Тук липсва дори синхронията на „политическите движения“ и Възраждането, както и разполагането им в последователна диахрония – връзките са разскъсани от намесата на „общата история“ в модела. Твърдостта на тази схема личи например и в следното: десният историк и автор на учебници Никола Станев в монографията си „История на българския народ“ (1917) застъпва гледището, че „Възраждането на нашия народ се проявило в четири действия: 1. Събуждане 2. Просвещение 3. Борба за духовна свобода и 4. Борба за политическа свобода“ (Станев, Н. 1917а: 180 – това е рядък случай за „дясно“ припознаване на „политическото“ в обема на понятието Възраждане); в свой учебник от 1932 г. пак повтаря за „четирите действия“, но разпределя учебния материал по твърдата схема – главата „Възраждане на българския народ“ дори е снабдена с шишмановската датировка „1762-1872“, а следващият и отделен дял е „Борба за политическо освобождение“ (У 1932б).

С днешна дата принадлежността на националноосвободителните борби и на Априлското въстание към обема на понятието Възраждане, както и формулата „Априлското въстание е най-висок връх на Българското възраждане, а Възраждането приключва с Руско-турската война и с учредяването на българската държава през 1878 г.“ вече изглежда като безвъпросна и аксиоматична; тя изглежда просто като исторически факт. Всъщност обаче тя се появява доста късно – през 1930-те, принадлежи изцяло към левия политически проект и неин автор е Георги Бакалов. Не можем със сигурност да започнем летоброенето на този проект още от брошурата на Д. Благоев „Нашите апостоли“ (1886), тъй като в нея единствените употреби на „възраждане“ са свързани направо с хоризонта на „човечеството“, а хронологично авторът отнася това световно „възраждане“ към времето на Великата френска революция... (Благоев, Д. 1982: 74-76). Може би за Благоев думата „възраждане“ все още е чист поезизъм, но пък революция и революционна идеология са му много нужни за България, която не разполага нито с Френската, нито (в бъдеще спрямо Благоевата брошура) с Октомврийската, но затова пък има Априлско въстание.

Пак през междувоенния период започва и атаката на лявото мислене по въпроса за крайната граница на Възраждането – това всъщност е акция по включването на Априлското въстание в обема на понятието, и

то като негов „най-висок връх“. Първата отчетлива формулировка в това отношение безспорно е на Георги Бакалов в „Заветите на възраждането“ (1937):

„Който следи нашата историческа наука, поражда го фактът, че покрай всеобщото възхваление идеалите на възраждането, върви една линия на изхвърляне политическата борба извън възраждането. А понеже именно тази борба съставлява най-високият пункт на възраждането, то с нейното отсичане се окастрят и понижават идеалите на възраждането.

У нас след освобождението непосредствено се чувстваше и разбираше огромното значение на водената до освобождението национално-революционна борба на народа... доколкото либерализмът можеше тогава да претендира да бъде единствен наследник на национално-революционното движение, той нямаше нищо против използването на неговия ореол...

Освобождението разчисти пътя за нова стопанска система – капиталистическата, с развитието на която нейните носители придобиха все по-голям консерватизъм, който ги отчуждаваше от най-великите завети на възраждането, заветите на политическата свобода на народа... тия са обществените корени на една нова теория за възраждането, която го взема не в неговото цяло – като икономически, културен и политически подем, като борба за духовно и политическо освобождение, – а го окастря от опасното острие на революционно-политическата борба и го свежда само до просветата... Преди да се изострят обществените отношения, допустимо бе едно по-спокойно, „обективно“ отношение на един учен като проф. Иван Шишманов, който пръв обоснова ограничението на българското възраждане с рамките на италианския ренесанс, т. е. само с културния подем, като приключи българското възраждане с извоюването на екзархия“ (Бакалов, Г. 1937: 3-5; нататък поименно и последователно са разкритикувани Б. Йоцов, М. Арnaudов, П. Мутафчиев, Т. Влайков и др. – бел. авт. – А. Х.).

След 1944 г., разбира се, тъкмо това става официалната водеща линия в разбирането за обема на понятието Възраждане. Ето и Жак Натан с „Българското възраждане“ (1947):

„Епохата на българското възраждане продължава да бъде предмет на сериозни проучвания и занимания от страна на българските историци и учени. До 9 септември фашистките историци се опитаха да фалшифицират историята на българския ренесанс и търсеха в епохата на въз-

раждането извори за оправдаване на фашистката политика. Лозунгът „назад към българското възраждане“ беше станал програмен за почти всички фашистки формации у нас...

Границите на възраждането се теглят до наши дни, т. е. до момента, когато се осъществяват аспирациите на великобългарските шовинисти за създаването на „обединена България“ с помощта на германските пълчища. Епохата на възраждането е една от най-великите в историята на българския народ... България през този период бе национално поробена страна и борбите на българския народ приемат и не можеха да не приемат по форма национален характер. Българският народ, под идейното ръководство на българските велики революционери демократи и сплотен под знамето на революционната партия, се бореше за ликвидиране на феодалния турски режим по пътя на безкомпромисната и решителна до край революция на масите“ (Натан, Ж. 1947: 11, 24).

Ето и изреченията на Пантелей Зарев от книгата му „Българското възраждане“ (1950), в която той е в ролята на историк, а не на литературовед:

„... не може да не се спрем на оная системна фалшификация, на която се подлагаше в миналото нашата история и специално епохата на Възраждането и развитието на национал-освободителното движение от българските историци и професори, отдали перото си в служба на противонародния фашистки режим... Трябваше да се отбиват с всички средства народните опити да се смъкне фашисткото господство в страната и затова тия учени полагаха всякакви усилия да омаловажат значението на революционната политическа борба. „Нашето Възраждане почва с просвета и завършва пак с просвета“, пишеше фашисткия професор Борис Йоцов (следва критика към същите опоненти и в същия ред, известен ни от Г. Бакалов – Арнаудов, Мутафчиев и т. н.¹ – бел. авт. – А. Х.)...

Истински наследник на демократичните завети и прогресивните революционни стремежи на нашите възрожденци и революционери днес е работническата класа...

1 Същата тенденция със същите авторитети и врагове, въпреки променилото се дотогава историческо мислене върху Априлското въстание, продължава дори през юбилейната 1976 г. На последната страница от юбилейния труд „История на Априлското въстание 1876“ (1976) на К. Косев, Н. Жечев и Д. Дойнов се казва следното: „Априлското въстание непрекъснато е омаловажавано, пренебрегвано и направо дискриминирано от буржоазните идеолози и историографи. Още навремето Георги Бакалов отбелязва тази тенденция...“ (Косев, Жечев, Дойнов 1976: 558) – и цитатът от Бакалов, който по-горе приведохме, потича отново.

... само ние днес онаследяваме и издигаме исторически на по-висок етап делото и заветите на нашите възрожденци за непрекъснатото развитие на нашия народ по пътя на прогреса“ (Зарев, П. 1950: 194, 197, 200).

Съответно, както може да се очаква, в учебната програма по история от 1951 г. дялът „Възраждане на българския народ“ започва от „Разложение на турската империя“ и завършва с „Прогресивният характер на освободителната война“ (УП 1951: 36).

И още нещо – през 1942 г. се появява и версия на Петър Динеков, изложена по напълно безстрастен начин и „обрана“ от каквито и да било фиксирани политически идентификации: „С названието „възраждане“ обикновено означаваме времето от средата на XVIII век до нашето освобождение. Сравнено с по-предишната епоха, това време наистина показва основни отлики: националното съзнание на българина вече се изразява не скрито и епизодично, но ясно, открито, категорично... От това осъзнаване на българската народна същност лесно може да се дойде до съзнанието за народна просвета, черковна независимост и политическо освобождение...“ (Динеков, П. 1942: 5). От наблюдаваното дотук не е много ясно, защо П. Динеков през 1942 г. мисли, че моделът на Възраждането като състоящо се от събития и хора между 1762 и 1878 г. (моделът, който сега имаме за наизустен) е за тогава едно „обикновено означаване“, както се изразява авторът.

Да отбележим само подозрението си, че такова – неизразено манифестно и ненаатрапчиво в твърденията си – улягане на модела може би се дължи и на силното влияние на една класическа културноисторическа линия, тази на Боян Пенев. Епохалната четиритомна „История на новата българска литература“ поставя за своя крайна граница Освобождението (1878), но тази граница съвсем не е изрязана с теоретическа отчетливост, тъй като съвсем не е граница в понятието за „нова литература“ и затова стои у автора главно практически и технически: „У нас понятията за новобългарската литература, която обгръща един период от Паисия до днес, са твърде превратни... Относително литературата до Освобождението има установени няколко шаблонни възгледа... А литературата след Освобождението, често отричана дори и от тези, които я създават, едва в последно време започва да става предмет на по-обективни и основни изследвания „(Пенев, Б. 1976-1978, I: 19). Неговата конструкция не противоречи на Шишмановия модел на Възраждането просто защото работи с друго понятие; за Шишманов, да напомним, има почти

опозиция между „Възраждане“ и „по-модерни идеи“, като представителите на второто (Каравелов, Ботев, Вазов и пр.) за него не са вече „мъже на възраждането“. Боян Пенев покрива всички тях под понятието „нова литература“ и така отсечката на неговата четиритомна „История“ – от Паисий до Ботев – впоследствие безпроблемно може да бъде припозната и като конститутивен модел на възрожденската литература, особено в по-късни културни контексти, където „ново“ и „възрожденско“ не само че не се схващат като опозиция, но се слягат до понятия, заработили в един почти хомологичен режим.

И още нещо – концептуално Боян Пенев, разбира се, оставя края на „новата литература“ отворен и незавършен в ракурса „до днес“. Но и проблемът за началото на Възраждането при него е не по-малко отворен, тъй като е лишен от строга доктринерска постановка за точно и само една начална точка, била тя свързана с човек, текст или историческо събитие; затова и Боян Пенев стои някак отвъд преките полемики за периодизацията. Той не противоречи ни най-малко на Дриновата версия и на схемата „от Паисий...“, но пък в Историята му Паисий се появява чак към края на първия том и след повече от четиристотин страници текст. Това не означава, че Боян Пенев е изместил напред началото на Възраждането (подобно на ранния Христо Гандев), а че го търси в едно толкова „плътно описание“ на контекста, че го лишава от строго фиксирана и доктринерски формулирана начална точка и вместо това му набавя контекстуална широта и гъста плътност. Това личи особено ясно в синтетичния модел на същото – отделната студия „Начало на Българското възраждане“ (1918), където главата за Паисий се явява последна, в края на текста (Пенев, Б. 2005).

И още нещо, което обяснява широката влиятелност на Боян-Пеневия модел, който – парадоксално спрямо собствената му широта – е всъщност еманципаторски модел, задаващ граници на специфичното литературно поле в началото на XX век, когато „българската литературна история е принудена да отвоюва своя предмет от етнографията. Етнографията с нейната позитивистка методология е нещо повече от дисциплина – тя задава цялостния модел на научно-образователния комплекс; освен литературната история, от нея водят потеклото си българската историография, езикознание, фолклористика. Подходът ѝ се обема от понятието „събирачество“...“ (1998: 227-228). Еманципаторското усилие на Боян Пенев обаче в равна мяра обслужва и своето обратно

(за него „е важно да се отграничи както от извлечения от естествени-те науки позитивизъм, така и от априорния естетизъм, лансиран от д-р Кръстев“ – пак там, 236). Процедурата му най-отчетливо се вижда в собствената му формулировка на задачата на литературния историк, който трябва да разграничи явленията с „художествен“ от явленията с „културно-исторически“ характер, като процедурите по това оразличаване „отклоняват литературното изследване от неговата пряка цел... задачата на литературния изследовател се свежда към проучване и обяснение на причините и условията за създаване на художествена литература; неговата главна цел е да проследи съотношението между културното и литературното развитие“ (1976-1978, I: 29-30). Именно проследяването и на явленията с „културно-исторически характер“ осигурява и обратната тяга на Боян-Пеневото литературноисторическо еманципаторство; още повече че тъкмо културната история и за тогава е онова „поле“, което затъмнява границите между еманципиралите се историография и литературна история (с тази проблематика се занимавахме по-подробно в първия том на изследването си). Да напомним и че курсът на Боян Пенев по история на новата българска литература според тогавашните учебни програми на Историко-филологическия факултет при Софийския университет е бил задължителен и в учебния план на историците. Вероятно и това е институционалният канал, по който протича неговата влиятелност върху и между различните академични дисциплини.

Боян-Пеневият модел обаче упражнява софистицирано академично влияние. Може би много по-силно и публично непосредствено влияние оказва самата литература. Защото схемата за Възраждането като разполагащо се в качеството си на епоха между годините 1762-1878 г., е по традиция означено като „от Паисий до опълченците на Шипка“; т. е. че такъв модел на Възраждането отдавна се разчита в самата Вазова „Епопея на забравените“ от 1880-те и в този смисъл отдавна е обичайно, въпреки политическите битки за началата и краищата на Възраждането и някак надредно спрямо тях. На този проблем ще се спрем в следващите параграфи.

*Откъс от „Историография и литература“, изд. „Просвета“,
София 2011, том 2, стр. 369-378.
(Публикува се със съгласие на издателите и авторката)*

Албена Хранова е българска културоложка. Доктор по филология. Доцент по българска литература. Преподавател в ПУ „Паисий Хилендарски“ и НБУ, София. Автор на книгите: „Двете български литератури. Граници на лирическия контекст“ (1992), „Литературният човек и неговите български езици (1995), „Подстъпи към приказката“ (1996), „Яворов. Диалектика и алхимии (1999), „Езикът и неговите речи“ (2000).

Гърция – историята зад колапса

Автор: Жорж Превелакис

Възприятие и реалност

Гърция има централна позиция в европейското въображение. Щом само модерността е установила легитимността си на основата на античността, а страна като Германия е конструирала себе си около идеята за мистично родство с Гърция, вече става невъзможно да не се включва Гърция в съвременната европейска сцена. От тази гледна точка създаването на модерната гръцка държава през деветнадесети век трябва да бъде разбрано преди всичко като голямоформатен европейски проект на идентичността. Независимо от климата на антагонизъм между Франция, Великобритания и Русия, който съпровожда гръцката независимост, тя си остава едно от най-големите утвърждавания на европейска идентичност¹.

Ето защо не е за учудване, че Европа винаги се е опитвала да изгради Гърция по свой образ и подобие. Всеки човек, посещаващ центъра на Атина в наши дни, може незабавно да открие двата начина, по които антична Гърция е била възприета от европейската модерност: всяка следа от реалното минало, независимо дали византийско или турско, е заличена и Атина е буквално превзета от своя неокласически, европейски имидж.

Това символично присвояване беше повторено век и половина по-късно, когато Гърция се присъедини към Европейския съюз. При повнимателно изследване това събитие се явява като истински парадокс, както от културна гледна точка (православната, пост-османска Гърция се присъедини преди Испания и Португалия), така и от географска (ЕС приемаше страна, изолирана от собствената му територия). Това беше

1 Georges Prévélakis, „What went wrong with Greece? Lessons from a Balkan Country's Thirty Years of European Experience“ in Tihomir Domazet, *Facing the Future of South-East Europe*, Zagreb, Croatian Academy of Sciences and Arts and Croatian Institute of Finance and Accounting, 2010, 221-228.

парадокс, който въпреки това потвърждава специалното място, което Гърция заема като символ в европейското мислене.

Имайки пред вид този имидж на модерна страна, в момента е трудно да се възприеме Гърция като намираща се извън геополитическите норми. Европа се е научила да я възприема като перфектно въплъщение, почти идеал, на „Вестфалския суверенитет“, състоящ се от троицата „нация, държава и територия“. Разбира се, този идеал е страдал от постоянни недостатъци като бандитизъм, националистически конфликти, правителствена небрежност и политическа нестабилност. Но тъй като тези неща винаги са били обяснявани чрез наследството на турското владичество, то се е смятало, че те могат да бъдат постепенно изличени, благодарение на влиянието на Европа.

Европейският патернализъм по отношение на Гърция се е срещал с известно огорчение и няколко сериозни разочарования; те обаче винаги са изглеждали така, сякаш изчезват след няколко години. Ето защо настоящото отношение между Гърция и Европа (с или без американското продължение) изглежда характеризирано от нещо като двуполусно объркване. Положителните и отрицателни отношения са съществували едновременно по отношение на фашисткия стил на „Гърция на полковниците“ (1967-1974), към демократичната, проевропейска „Гърция на Караманлис“ (1981-1989), към „социалистическа Гърция“, в която се развиваха свободите и социалната справедливост (1981-1989), към „националистическа Гърция“, ангажирана в дебати срещу Македония и солидарност със Сърбия (1989-1999) и накрая към „Гърция на модернизаторите“, която се присъедини към Евроразоната и организира Олимпиадата през 2004. Днес образът отново потъмнява.

Нацията

Ако трябва да отидем отвъд стереотипите, то е нужно първо да поставим под въпрос валидността на Вестфалския модел, така както той се прилага към Гърция. На пръв поглед има само малко нации, които да изглеждат толкова прости и праволинейни като гръцката. Тя е съществувала от древни времена; в продължение на няколко века е била подчинена от „турците“; по-късно, през 1821, тя, така се твърди, се е пробудила, създавайки собствена държава, освобождавайки братята си и възстановявайки териториите си. Зад този разказ, който Европа щастливо е възприела, лежи скрита една реалност, която е далеч по-сложна. Днешното

население на Гърция е в по-голямата си част съставено от наследници на *ромейците* (православните гръцки поданици на Османската империя). До средата на деветнадесети век религиозната принадлежност е основният определящ елемент на идентичността на техните предшественици. Не всички от тях са били гръкоезични: мнозина са говорили албански, турски, влашки или някой от славянските езици. Само малка част от тях са живеели в онова, което днес е гръцка територия: повечето са били разпръснати по Балканите, около Черно море, в Мала Азия или в Египет.

В този смисъл Гърция е функционирала като топилен тигел¹, което я прави да прилича много повече на днешен Израел, отколкото примерно на Франция². Зад очевидната „етническа“ хомогенност лежи едно разнообразие на произхода, културите, на антропологическата реалност, което е основно предимство за гръцкото общество от гледна точка на гъвкавостта и отвореността. Чрез албанската антропологическа база (т. нар. арвани) например може да се обясни успеха на албанската емиграция в Гърция от края на Студената война насам.³

Въпреки наличието на високо озападен, космополитен елит, населението на Гърция е в културно отношение най-вече източно. Като се оставят настрана едни или други националистически импулси, средният грък е повече у дома си с турчина, ливанеца или сефардския еврейин, отколкото с англичанина или германеца. Ето защо преобладаващата част от гръцкото население може лесно да изпадне в антиевропейски или антизападни настроения, породени най-вече от исторически недоволства (започващи от разделението на църквите и кръстоносните походи, та чак до нацистката окупация от Втората световна война). Гръцката комунистическа партия, една от малкото все още активни такива, дължи влиянието си на антизападното възмущение далеч повече, отколкото на марксистката идеология.

Лежащата в основата на гръцката нация религиозна умонагласа означава, че тя е доминирана най-вече от две институции: православна-

1 Тоест място, на което се смесват различни социални и национални групи. Бел. пр.

2 Виж: Jean Gottmann, „Le ‘creuset’ des populations en Israël“ [The „melting-pot“ of populations in Israel], *Politique étrangère*, 1951, no. 2, 109-118. Бел. авт.

3 Pierre Sintès, „Construction des discours d'appartenance en migration: l'exemple des Albanais en Grèce“ [Constructing discourses of belonging in migration: the case of Albanians in Greece], in G. Prévelakis, (ed.) „Pour une nouvelle Entente balkanique“ [Towards a new Entente in the Balkans], Themed issue of *Anatoli (Nouvelle série des Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et du monde turco-iranien)*, Paris, CNRS Editions, 1/2010, 193-212.

та църква и държавата. Всеки провал от страна на държавата може да бъде компенсиран, поне отчасти, от църквата. Религията следователно е важен елемент от издръжливостта на гръцкото общество – нещо, което мнозина западни технократи с различен опит в отношенията между политиката и религията намират трудно за разбиране.

Държавата

Когато експертите от Международния валутен фонд, Европейския съюз и Европейската централна банка пристигнаха в Атина през 2010 и се огледаха в задкулисието на гръцката администрация, те бяха изправени пред неприятна изненада. Най-вече икономическата умонагласа на международните експерти ги кара упорито да игнорират факта, че понятието „държава“ може да се отнася до силно разнообразни исторически форми. Особеностите и проблемите на гръцката администрация могат да бъдат обяснени като се разгледа начина, по който тя е била създадена и напреженията, които този процес е създал между атинските елити и останалата част от населението. Слабостта на държавата произлиза от компромиса между центъра и периферията. През първите десетилетия от съществуването на гръцката държавност, компромисът е зависел от необходимостта да се осигури минимално ниво на политическа и военна стабилност вътре в току-що конституираната територия.

След защитеното от Запада гръцко освобождение от Османската империя през 1829, гръцкият държавен апарат е съставен от немски дворцови чиновници, които, от 1832 нататък, поддържат първия гръцки крал, баварския принц Ото. Централизацията е наложена от армия от европейски наемници, борещи се срещу съпротивата на едно общество, чиято политическа, институционална и културна структура все още е част от османския период; с други думи, то е децентрализирано и организирано под формата на взаимно зависими мрежи.¹

Изграждането на модерната държава е осъществено, с трудност, през деветнадесети и двадесети век, при различни постъпателни и обратни движения. За да се спечели подкрепата на селското население, което реагира с бандитизъм срещу внесената отвън политическа

1 G. Prévélakis, „Balkans ou Europe du Sud-Est? Une énigme pour la géographie régionale“ [Balkans or South-Eastern Europe? An enigma in regional geography], in Michel Foucher (ed.), *L'Europe entre géopolitiques et géographies* [Europe between geopolitics and geography], Paris, 2009, 137-158. see in particular 147-150.

модерност, централната власт използва механизмите на държавата не само като инструмент за потискане, но също и като система, чрез която да бъде разпределян сигурен доход. Принципното възнаграждение получава формата на държавна работа. В началото, постът в държавните служби е в най-простата си форма награда за подчинение; по-късно наградата получава формата на право на избирателен глас.

Този компромис от страна на атинските елити, колкото и да е дискредитиран, отчасти обяснява хроничните бюджетни дефицити на правителството. Освен това той обяснява и липсата на управленческа ефективност. Висшите администратори се назначават според критерии, които имат само малко общо с неща като компетентност. Гражданските служители живеят с усещането, че са получили източник на сигурни доходи, а не мисия, която трябва да изпълняват. Но ако наистина е така, то какъв смисъл има да се работи?

За да може да доставя доход на достатъчен брой клиенти, политическият елит е трябвало да намира източници на финансиране. Едно от решенията, изнамерени за поддържане на тази раздута държава, е било да се облага тежко с данъци икономиката. Това пък от своя страна е довело до традицията на данъчните измами, с което е създадена странна комбинация от сили: държавата против икономиката, икономиката против държавата. И тъй като приходите от данъци никога не са били достатъчни, винаги е било необходимо Гърция да се ослани на чужди страни: в миналото Европа и Съединените Щати, днес също Русия и Китай. Гръцките елити са се научили как да използват чувствата на симпатия към Гърция и геостратегическата позиция на страната, за да получават чуждо финансиране. Те са установили себе си като посредници между едно население с източна култура – при която се изискват доходи в замяна на подчинение – и западните сили. Те пък, поради една особена смесица от наивност и геополитически калкулации, винаги са били склонни да предоставят необходимите средства.

Разбира се, това гледище може да бъде критикувано като прекалено схематично или дори опростяващо нещата. Имало е периоди, през които гръцката държава е успявала да прокара значителни реформи. Когато е била ръководена от силни политически личности като Харилаос Трикупис в края на деветнадесети век или Елевтериос Венизелос и Йонанис Метаксас през междувоенния период, Гърция е била в състояние да функционира ефективно. В по-скорошни времена, Константин Кара-

манлис на два пъти успя да победи хроничните слабости на държавата (1955 до 1963 и 1974 до 1981). Но от 1981 насам гръцката администрация поднови лошите си навици.

Андреас Папандреу, основателят на ПАСОК и премиер-министър от 1981 до 1988, остави политическата си следа чрез получаването на европейско финансиране (например Средиземноморските интеграционни програми) и създаване на партийна мрежа, чието предназначение беше да разпределя европейската манна. Повлиян от марксистки теории за опасностите от „легализма“, тоест печеленето на властта чрез изборна победа, той създаде, с помощта на една администрация, считана от него за прекалено симпатизантски настроена към десните му предшественици, мрежа от комисари, известни сред народа като *prassinofrouiri* („зелена гвардия“, еквивалент на червената гвардия, но в цветовете на ПАСОК). Старата йерархия беше отменена и нейните компетенции и тяхната ефективност – разрушени. Тридесет години по-късно, когато се пенсионираха последните функционери от поколението отпреди 1981, вече можем да видим реалните резултати от всичко това.

Ерата на Андреас Папандреу може да бъде характеризирана също и чрез шеговитото изказване на премиер-министъра, че всеки политически деец или служител има право „да си позволи малък подарък“, ако не преминава определени граници. Толерирайки корупцията, ПАСОК си осигури дори още по-висок контрол над администрацията.

Като наследник на Андреас Папандреу на ръководния пост на партията, Костас Симитис се отличи чрез ръководенето на процеса на присъединяване към Евророната. Вратите на финансовите пазари бяха широко отворени. През ерата на Симитис, богатството и безогледната консумация се превърнаха в общоприети признаци на социален успех (за радост на европейската индустрия за луксозни коли). Търговският дефицит беше следствието от тази тенденция. Кредитите и европейското финансиране въпреки това заглушиха психологическото въздействие на обществените дефицити, масивната консумация на вносни стоки и загубата на конкурентоспособност.

Вместо да стимулира модернизацията, гръцкото участие в Европейската икономическа общност, Европейския съюз и Евророната въздействаше като упойка. Покровителствани от една прекалено отстъпчива Европа, гръците изгубиха всякакво чувство за икономическа и социална реалност. Безгрижие, разпуснатост и паразитизъм бяха преобладава-

щите настроения. Избирателите отхвърляха политически водачи, защитаващи политики на икономии, предпочитайки обещания за работни места, увеличения на заплатите и ранно пенсиониране. Избираха се политици, които бяха готови да толерират корупцията, затворените кръгове сред определени професии, олигархиите и т. н. Държавата, като посредник между Гърция и Европа, беше натоварена с управлението на паричния поток. В резултат на това тя стана прекомерно раздута и задуши частния сектор. Европейските шансове, създадени чрез усилията на Караманлис през 1960-те и 1970-те години, бяха превърнати в икономическа, политическа и морална катастрофа.

Територията

Според вестфалския модел, нацията и държавата са разположени в точно определен периметър, който определя националната територия. Човек възприема гръцката територия – от Крит до Македония и от Йонийските острови до островите в близост до турското крайбрежие – сякаш тя е била вечно гръцка, от античността до наши дни. Тази област, която отговаря грубо на някаква въображаема историческа география, всъщност е кръстовище, което е било прекосявано, населявано и доминирано от цяла поредица от населения, държави и империи.

Макар и културно многообразна, и исторически разпокъсана, днешната гръцка нация е изкована от своите институции (държава и църква) върху основата на общността на православните християни. Въпреки това националната територия е само едно от многобройните пространства на тази нация. Голям брой гърци живеят, отчасти или изцяло, извън контрола на гръцката държава. Те съставляват и най-успешната част от нацията. Те са активни в търговското корабоплаване – сектор, който оперира на световно ниво. Гръцката диаспора е разпиляна по всяко кътче на света, често зависима от епархиите на Вселенската патриаршия в Константинопол (чието седалище все още се намира в Истанбул) и са силно динамичен актьор на международната сцена.

Гръцкото пространство следователно не съвпада с гръцката територия. Голям брой гръцки действащи лица са в състояние да преговарят условията на присъствието си на територията. Ако държавата изисква прекалено много от тях – ако гръцките политици ги разочароват – те са в състояние да се преместят в други елински области. В същото време, връзката с нацията никога не е прекъсвана напълно. Тя се държи жива

чрез връзките на семейството, приятелствата и религията. Характерна черта на периодите, през които държавата е предприемала реформи и е утвърждавала отново авторитета си, е завръщането на множество гърци от чужбина, като ефектът от това върху икономиката и социалния прогрес винаги е бил много осезателен. Съществуването и на други национални области извън държавата съставлява една от силите на Гърция, то е стратегически резерв, който е важен и трябва да бъде запазен.

Ролята на Европа

Сравняването на европейските илюзии с историческите и географски реалности разкрива произхода на тези недоразумения. Добрите намерения на Европа често са водели до корупция и покровителство, до триумф на социалното нагаждачество, до оттеглянето на активни социални сили и политическа маргинализация на истинските про-европейци. След като вече веднъж е надценила способността на Гърция, стигайки до заключението, че тя има ефективно управление, днешна Европа подценява способността на страната да се завърне обратно благодарение на своите извън-териториални и културни резерви.

Когато се присъедини към Европейската икономическа общност, гръцката икономика беше слабо развита, но много балансирана: дългът беше малко над 25 процента от Брутният вътрешен продукт. За тридесетте години на европейско членство цяла серия от развития доведе до основен напредък на сравнителните ѝ предимства. Гръцката географска ситуация, маргинална по времето на Втората световна война, днес е станала централна. Огромни възможности се разкриха пред нейните компании и бизнесмени чрез отварянето на Балканите и източноевропейските региони след 1989. Глобализацията създаде изключителни възможности за експанзия за един народ, който е широко разпръснат. Развитие на международния туризъм може само да бъде от полза за Гърция. Накрая, разпространението на информационните технологии, икономиката на имиджа, маркетинга и световните марки позволи промотирането на една световноизвестна марка: Гърция.

Солидна база, силно изгоден геоикономически климат, политическа и икономическа поддръжка от страна на Европа: как все пак Гърция успя да стигне до ръба на банкрута? Обясненията, подчертаващи препятствията, свързани с еврото, изглеждат неадекватни. Нищо в нейната география не я е предпоставяло като най-слабата брънка на Евразоната.

Икономиката ѝ би трябвало да е в състояние да функционира изключително добре.

Гръцкият проблем не е икономически; той е политически. Това е въпрос на начините, по които функционира държавата. Наследството на Османската империя и трудностите, преживени при утвърждаването ѝ като модерно общество, са причинили травми, които бяха пробудени отново след 1981, когато Гърция беше превърната в питомец на Европа. Вместо да допринасят за прочистването на политическия живот и модернизацията на икономиката, европейските фондове финансираха растежа на тумори в гръцкото политическо и икономическо тяло. От своя страна те пък разрушиха или маргинализираха всички здравословни влияния.

Едно такова твърдение в никакъв случай не освобождава гърците от отговорност. Амбицията на определен брой политически и интелектуални лидери, комбинирана с политическата незрелост на електората, доведе до надменност. Но, забавяйки отплатата за всичко това, европейското влияние направи трагедията още по-остра.¹

Европейската отговорност е може би политическа и морална, и със сигурност интелектуална. Слепота ли беше това? Или може би просто непохватност? В момента Европа преживява последствията от своите грешки – и, ако можем да съдим по политиките на нейните представители, упорства в неспособността си да ги разбере. Отношенията между Европа и Гърция са по-крехки от когато и да било. По същия начин, по който в Европа има хора, разглеждащи варианта на гръцкото изключване, така и в самата Гърция има едно все по-засилващо се чувство, че страната трябва да се освободи от това, което мнозина считат за „европейско робство“.

Една анти-западна Гърция?

Изправено пред криза, която го кара да страда, гръцкото общество отново започва да осъзнава икономическите „базисни истини“, слабостите на своя политически живот и собствените си отговорности. Гръцкото общество е способно на мобилизация на наследените структури и традиционни институции, които мечтат за една все-изобилна страна е

1 G. Prevelakis, „La Grèce: trois décennies d'anesthésiant européen“ [Greece: three decades of European anaesthetic], Themed issue on *Complexités balkaniques* [Balkan complexities], *Géostratégiques*, 2011, no 31, 97-110.

поставила в сянка: семейство, общност, църква. Прекъсването на паричния поток ще доведе до смаляване или дори изчезване на незаконните мрежи вътре в държавата. Трудностите ще прочистят политическия пейзаж. Немотията е болезнена, но добра за нас. След пет до десет години, Гърция ще е последвала същия път като Турция от първото десетилетие на това столетие. „Творческото разрушение“, започнало в Гърция, ще донесе плодове, благодарение на сравнителните предимства, стратегическите резерви и издръжливостта на едно общество, което е преживяло сериозни трудности в сравнително близкото минало.

Противно на видимостите, основният аспект на гръцкия проблем за Европа не е икономически, а геополитически.

С нейната никога не пресъхваща серия от ксенофобски стереотипи, европейската преса възкреси образа на един арогантен, надменен, доминиращ Запад. Предишното гръцко правителство (2009-2011) не подобри с нищо нещата, обвинявайки за всичко европейските диктовки, независимо дали реални или въображаеми, наложили мерките за икономии. Поставянето на гръцката администрация под наблюдението на европейски експерти е деликатна операция, която трябва да бъде разглеждана като принос към ефективното управление на страната. Въпреки това той се прави по безчувствен начин, който вече предизвиква бурни реакции. В края на краищата, неизбежната приватизация изглежда все повече и повече като изземване на национално богатство от чужди групи и гръцки олигарси, контролиращи националната преса – самите играчи, на които трябва да бъде потърсена отговорност за страданията на обикновените хора.

Днешната икономическа катастрофа отново поставя въпроса за гръцката геополитическа ориентация. Мнозина започват да сравняват сегашната ситуация с турската инвазия в Кипър от 1974, която донесе политически промени, но на много висока цена. Трудно е да се предвиди момента и условията, които биха могли да преобърнат деликатното гръцко равновесие. Банкрут, социална експлозия, конфликт с Турция? По един или друг начин, ние трябва да очакваме болезнен колапс, който рискува да породии вълна от антиевропейски или дори антизападни чувства.

Западните Балкани не са стабилизирани. За Сърбия е трудно да забрави унижението от Косово. Турция все повече се отвръща от Запада. Отслабването на американското влияние в Близкия изток и Арабска-

та пролет създават нови несигурности. Русия и Китай изграждат свои собствени мрежи на влияние в Кипър и Гърция. Всяко пробуждане на антизападни чувства в Гърция няма да направи нищо за подобряването на тази ситуация. Ако всичко това се случи, то би било равнозначно на провал за Европа, сериозен удар върху нейната „мека власт“ и отслабване на европейския имидж, поддържането на който, като се има пред вид икономическата ситуация, е толкова по-важно и необходимо.

Със сигурност сега не е момента, в който Европа трябва да прави допълнителни икономически отстъпки; това просто би усилило подхлъзването, характерно за предишните десетилетия в Гърция. Вместо това трябва да се обърне по-голямо внимание на връзките с гръцкия народ и неговото политическо ръководство. Само сътрудничеството между отговорни, легитимни гръцки политици и европейски администратори, чувствителни към културните аспекти на европейската интеграция, могат да поправят тази ситуация.

За разлика от лидерите на големи страни, които често не притежават познания за културите на онези, с които си имат работа, или които, още по-зле, спорят от гледната точка на възприети наготово идеи, политическите лидери на малките страни са по-склонни да се запасяват с отлични познания за европейската и американска култура. Разбирането на отсрещната страна ви позволява да поднасяте казаното по начин, който тя може лесно да разбере, да представяте идеи, които са лесни за възприемане и да използвате определени слабости или чувствителности. Целта на опортюнистичните администратори е да спечелят симпатии, представяйки себе си като защитници на западни ценности пред лицето на един народ, който е изостанал, корумпиран или фанатичен. А финансовите или други предимства, извоювани по този начин, се използват за печелене на политическо влияние вътре в собствената страна. Но подобни „приятели на Запада“ рядко успяват да се задържат на власт. Техните провали, техните морални и политически грехове просто раздухват огньовете на антизападните сили.

Съединените Щати спасиха Гърция от комунистическата опасност в края на 1940-те и ѝ помогнаха да се възроди. Американската помощ за диктатурата на полковниците, които бяха послушни и ласкателни, малко по малко доведе гръцкото обществено мнение до яростен анти-американизъм. С падането на полковниците през юли 1974, опасността от завръщане към анти-западни умонагласи в Гърция беше много реална.

Ситуацията беше спасена в последния момент. Константин Караманлис, в самоналожено изгнание в Париж, поддържаше дистанция както към полковниците, така и към анти-западната левица. Той беше про-западно и про-европейски настроен, и американските дипломати не го обичаха поради предупрежденията, критиките и независимостта му. Хенри Кисинджър го считаше за предрешен националист, някакъв „гръцки дьо Гол“. В критичния момент, когато режимът на полковниците започваше да се срутва, Караманлис беше повикан в Атина. Жискар Дестен му даде политическа и военна поддръжка, чиито измерения все още не са известни. Караманлис и френският президент успяха да пробият стената от неразбиране, която беше изправена на пътя на разбирателството между Изтока и Запада. Гърция беше спасена от отдаването на едно изкушение, което, петнадесет години преди падането на Берлинската стена, би я отдалечило силно от Европа. А Западът избегна сериозна геополитическа и геостратегическа криза в източното Средиземноморие.

Днес Гърция и Европа трябва да потърсят вдъхновение от този исторически прецедент.

Движение напред и отваряне

През 2011 година Европа откри колко много проблеми може да създаде една малка страна, чиято икономика възлиза на по-малко от три стотни от онази на Европа като цяло. Вместо да обръща гнева си срещу гръцкия народ, в интерес на самата Европа е да погледне навътре, да разбере собствената си роля при този провал. Дискусията за противоречието между валутния съюз и политическата фрагментация е само един аспект от този процес на съмнение. Оставена сама на себе си, тази дискусия може да доведе единствено до задънена улица. Просто да се увеличават неразбирателствата между различните културни компоненти на Европейския съюз, вместо да се търси тяхното разбиране, прави изгледите за постигане на някакъв политически съюз дори още по-отдалечени.

Изборът, пред който е изправена Европа, е ясен: да продължава процеса на разширяване или да се оттегли от него, като се раздели географски на под-групи, определяни от икономически критерии. Ако се избере втората възможност, опасностите, които отците-основатели на Европа са се опитвали да избегнат, отново ще надигнат глава.

За да продължим да се движим напред, за да постигнем мечтата за една по-голяма Европа, простираща се в Средиземноморието, е изклю-

чително важно да се постигне промяна на парадигмата. За да може да бъде интегрирано едно още по-голямо културно разнообразие, е нужно усилие за отваряне към нови идеи и идентичности. Разбира се, това означава да се плати висока цена от гледна точка на духовността. Но в един променящ се свят, все по-гъсто населен от нови сили, които черпят силата си от културните различия между тях и Запада, няма друго решение, ако бихме искали да избегнем залеза, който беше предсказан още през 1920-те години. Изучаването на гръцкия случай може би ще предостави полезни указания за това как да се напредва в тази посока.

Източник

Жорж Превелакис е професор по геополитика в Сорбоната, а освен това преподава и в INALCO, Париж. Специализира в областта на европейската, балканска и средиземноморска геополитика, както и в геополитиката на диаспорите. Заедно с Али Казанджигил е издател на академичното списание Anatoli (Paris, CNRS Editions), както и редовен кореспондент на атинския вестник Estia.

Писмо от мемориалния музей на САЩ за Холокоста

Автор: Мемориален музей на САЩ за Холокоста

United States Holocaust Museum
100 Raoul Wallenberg Place, SW Washington, DC 20024-2026 T
202.488.0400 F 202.488.2690 USHMM. ORG

Цецка Цачева Данговска
Председател на Народното събрание
Народно събрание на Република България
Площад „Народно събрание“ 2
1169 София

България
2 април, 2013

Госпожо Председател:

Пишем ви, за да изразим сериозната си загриженост по повод някои последни развития, които показват, че българското правителство и българския парламент се опитаха наскоро да изкривят истината относно историята на Холокоста в България.

Исторически факт е, че българската еврейска общност, макар и пострадала от значителните дискриминационни мерки, е преживяла Втората световна война незасегната. Заслугата се полага на някои български политици и членове на духовенството, които действително са помогнали за оцеляването на съгражданите си. Но техните заслужаващи възхищение действия не трябва да бъдат опетнявани от изкривяване и отричане на отговорността на българската държава за арестуването, депортацията и, в края на краищата, убийството на 11,343 евреи от Тракия и Македония. Посрещането на политическите предизвикателства не дава на никое официално лице правото да манипулира историята.

Неприемливо е представители на българската държава да казват, че България е била „окупирана от нацистите територия“ и да твърдят, че териториите, окупирани от България „от северна Гърция и Кралство Югославия са се намирали по онова време под германска юрисдикция“.

Историческите свидетелства, такива, каквито ги демонстрира богатата документация, налична в българските архиви, показват ясно, че именно службата на Комисариата по еврейските въпроси, част от българското правителство, е прокарвала дискриминационното законодателство срещу българските евреи и срещу евреите от Тракия и Македония. Подобно на това, именно българското правителство е било онова, което е въвело мярката, че всички евреи под негова юрисдикция – били те български или чужди – трябва да носят еврейската звезда. Именно българското правителство отказва да даде гражданство на евреите от Тракия и Македония (макар да е дало гражданство на не-евреите от тези територии). Именно българският министър на вътрешните работи, заедно с комисаря Белчев са ония, които депортират евреите от Тракия и Македония. Накрая, именно правителството на България е онова, което плаща за влаковите билети на евреите, които скоро ще бъдат убити. Абсолютно вярно е, че германците са оказали солиден натиск върху правителството да извърши депортациите. Но, както знаем, когато българските власти се противопоставят на депортациите, те имат успех в начинанието си. Като съюзник на нацистка Германия, България е суверенна страна, контролираща законодателството си и неговите юридически мерки.

Коравосърдечните и неискрени опити за изкривяване на историята на българското еврейство са обидни за жертвите на Холокоста и увреждат имиджа на България, която доскоро беше възприемана като страна, която подхожда коректно към мрачните сенки на своето минало.

В съгласие със своята конгресна мисия, Мемориалният музей на Съединените щати за Холокоста, федерална агенция на правителството на САЩ, ще продължава да наблюдава отблизо тази злополучна тенденция. Сигурни сме, че новото правителство на България ще демонстрира по-обмислен подход при отношението към историческите факти и няма да позволи да бъде манипулирано да следва посока, която е вредна за репутацията му.

Искрено,

Подпис...

Писмо от мемориалния музей на САЩ за Холокоста

100 Bond Building Plaza, NW Washington, DC 20005-1015 T 202 488 0400 F 202 488 3000 ushmm.org

Tasiana Tatchova Dangovska
President of the National Assembly
National Assembly of the Republic of Bulgaria
2 Narodnoosloboditelno Square
1160 Sofia
Bulgaria

April 2, 2013

Most Honored Speaker:

We are writing to you in order to express our solemn concern about recent developments which show that the Bulgarian government and the Bulgarian parliament tried recently to distort the truth about the history of the Holocaust in Bulgaria.

It is a historical fact that the Bulgarian Jewish community, while suffering from considerable discriminatory measures, survived World War II intact. Credit goes to some Bulgarian politicians and members of the clergy who, indeed, were instrumental in helping their fellow citizens survive. However, their admirable deeds should not be taken by the distortion and the denial of the Bulgarian state's responsibility in the round up, deportation, and ultimately, in the murder of 11,343 Jews from Thrace and Macedonia. Meeting political challenges does not borrow the right upon any official to manipulate history.

It is unacceptable for representatives of the Bulgarian state to say that Bulgaria was a "Nazi-occupied country" and to affirm that the territories occupied by Bulgaria "from Northern Greece and the Kingdom of Yugoslavia were at the time under German jurisdiction."

The historical record, as demonstrated by the rich documentation available in Bulgarian archives, clearly demonstrates that it was the Office for the Commissioner for Jewish Questions, within the Bulgarian government, which enforced discriminatory legislation against the Bulgarian Jews and against the Jews of Thrace and Macedonia. Similarly, it was the Bulgarian government which introduced the measure that all Jews under its jurisdiction—be they Bulgarian or foreign—wear the Jewish star. It was the Bulgarian government which refused to grant citizenship to the Jews of Thrace and Macedonia (while it granted citizenship to non-Jews from those territories). It was the Bulgarian Minister of the Interior, together with Commissioner Belev, who deported the Jews of Thrace and Macedonia. Finally, it was the government of Bulgaria who paid for the train tickets of the Jews who would soon be murdered. It is absolutely true that the Germans applied considerable pressure on the government to carry out the deportations. But, as we know, when the Bulgarian authorities opposed the deportations they were very successful in their endeavor. As an ally of Nazi Germany, Bulgaria was a sovereign country in control of its legislation and its legal measures.

The effort and devious attempts to distort the history of Bulgarian Jewry is insulting to the victims of the Holocaust and is damaging to the image of Bulgaria, which, until recently, was perceived as a country which approached correctly the dark shadows of its past.

In accordance with its congressional mission, the United States Holocaust Memorial Museum, a federal agency of the U.S. government, will continue to closely monitor this unfortunate trend. We trust that the new government of Bulgaria will demonstrate a more measured approach in dealing with historical facts, and will not allow itself to be manipulated into following a direction which is detrimental to its reputation.

Sincerely,

МЕМОРИАЛЕН МУЗЕЙ НА САЩ ЗА ХОЛОКОСТА

Мемориалният музей на САЩ за Холокоста (USHMM) е посветен на жертвите на Холокоста и основната му цел е да помага на лидерите и гражданите по света да се противопоставят на омразата, да предотвратяват геноциди, да поддържат човешкото достойнство и насърчават демокрацията.

Коментари (3)

- 21-05-2013|**Венци Попов**

Музей заплашва държава... САЩ отново прекалиха.

- 22-05-2013|**Историк**

Давайте да разгледаме внимателно какво точно е написал „музея“ в писмото си:

„Исторически факт е, че българската еврейска общност, макар и пострадала от значителните дискриминационни мерки, е преживяла Втората световна война незасегната. Заслугата се полага на някои български политици и членове на духовенството, които действително са помогнали за оцеляването на съгражданите си.“

Какво имаме тук – като факти и позиция?

Виждаме, че според „музея“ съществува нещо, наричано „българската еврейска общност“ (от което логично следва, че съществуват също и „гръцка еврейска общност“ и „югославска еврейска общност“ и т. н.) и тази конкретна общност (българската) „е преживяла Втората световна война незасегната“ (обърнете внимание на думата „незасегната“) – като заслугата за това е на „някои български политици и членове на духовенството“ – всичко това според музея е „исторически факт“.

Сега нека продължим така започнатото от музея разсъждение и нека установим какви са историческите факти за някои други еврейски общности – например, за „гръцката еврейска общност“ и „югославската еврейска общност“.

Конкретно за „гръцката еврейска“ общност (която, по логиката на самия музей, би следвало да включва и „евреите от Тракия“) този музей (ако наистина целта му е да „поддържа човешкото достойнство“) би трябвало да напише един такъв аналогичен текст (напълно съобразен с историческите факти):

„Исторически факт е, че гръцката еврейска общност, макар и не напълно изстребена, е „преживяла“ Втората световна война силно засегната (меко казано). Вината за това е на някои гръцки и политици и членове на духовенството, които действително не са направили достатъчно за оцеляването на съгражданите си.“

- 30-05-2013|**Радомир Парпулов**

В последна сметка ние сме единствената страна в Европа, където политици, граждани, църква и Дворец защитават еврейската малцинствена общност. До колко това е било резултатно за всички нейни членове е въпрос на коментарии, което не може да омаловажи значението на горния факт и не може да служи като повод за укори. Да сте намерили някъде укори към французи, поляци, унгарци, румънци за това, че не са направили НИЩО за защита на еврейските си съграждани! Не стои въпросът и за отношенията с Германия – Унгария и Румъния са нейни съюзници и участват с армиите си във войната на Източния фронт.

Изразеното мнение в горното писмо не е споделяно от еврейския народ на днешен Израел! Това е мнение на гузната съвест, което не иска да признае, че е можело да се направи нещо, но не се е предприело нищо и че случилото се в България и можело да се направи и другаде!

- 31-07-2014|**Златко**

Цитат:

Да сте намерили някъде укори към французи, поляци, унгарци, румънци за това, че не са направили НИЩО за защита на еврейските си съграждани!

Хм, хм. Колко много знаят хората в България за това какво мисли Европа за Холкостите в различните европейски страни.

„Да сте намерили...”

Ами намерили сме. Дори само тук на списанието има толкова много неща именно по тия въпроси, че въпросът е, м-да, непосилно уморителен. Докога тук (а, както изглежда и навсякъде другаде в България) ще се обаждат най-вече хора, които не знаят НИЩИЧКО за НИКОГО извън България...

- 31-07-2014|**Златко**

Надявам се ПОНЕ хората които идват тук да започват да се поосвобождават лека-полека от увереността, че, видите, ли, целият останал свят (с изключение на национал-нихилистите вътре в България, които се чудят само как да оплескат страната си) бил единен в мнението си, че България и българите били „спасители“...

Раждането на религията от духа на атеизма

Автор: Стоян Гяуров

Когато влизат в джамията, мюсюлманите се събуват. За същото настоява и Клара Цеткин: когато през 1920 влакът, с който пътувала, спрял на съветската граница, старата германска комунистка подканила спътниците си да се събуят, защото стъпвали на свещена земя. Религиозният терен при исляма е ясно очертан – при комунизма култовото пространство обхваща всичко, до което въведената през 1917 в Русия нова религия се докосне. Докато християнството отделя кесаря от бога, политическата религия на комунизма не знае подобно разграничение – партийният водач заема божие място, а религията се разтваря в политическото. По думите на руския философ Михаил Риклин: „политиката придобива религиозни черти, а религията бива толерирана в политическа форма.“

Определението на комунизма (и на другите тоталитарни идеологии) като религия не е нито ново, нито безспорно. В „Комунизмът като религия“ Риклин обосновава този ракурс, позовавайки се на редица авторитети, на първо място Раймон Арон: „Социализмът е религия, тъй като защото е антирелигия. Предлагам да наричаме подобни доктрини „секуларни религии“, защото те заемат мястото на изчезналата вяра в душите на хората.“ Френският философ подчертава, че обяснението за поразяващото въздействие на комунизма, „опиума на интелектуалците“, трябва да се търси не в науката, а в областта на чувствата. Според германския историк Герд Кьонен: „Изкусителната сила на тоталитарната власт води назад към тъмните извори на всички религии – към нуминозното, охранващо се първоначално от човешките жертвоприношения и ужаса пред демонично-божественото.“

Комунизмът е сроден с религията не въпреки, а тъкмо поради радикалността на своята атеистична програма. Както християнството не се пречупи в безкрайното очакване на несбъдналото се второ пришествие, така и червеният терор и милионите жертви не отвориха очите на заслепените от илюзията за един нов свят отсам рая. Комунистическа-

та система се помина не защото изгуби битката за главите на хората, а защото „Москвич“ бе премазан от „БМВ“. По думите на Риклин: „Нищо не компрометира комунистическата идея така трайно, както опитът за изграждането на „реалния социализъм“.

Между двете войни мястото на утопията е СССР, а списъкът на интелектуалците, тръгнали на „революционен хаджилък“ – безкраен: Брехт, Бенямин, Уелс, Жид, Арагон, Казандзакис, Сартър са само някои от най-известните „спътници“ на болшеvizма. Мозъкът на писател от калибъра на Дж. Б. Шоу трябва да е бил съвсем размекнат, за да може, заигравайки с Хамлетовия монолог, да заяви: „Нашият въпрос не е да убиваме или да не убиваме, а как да подберем правилните хора за убиване.“ През '20-те и '30-те години, пише Риклин, смазката на комунистическата вяра в интелектуалните кръгове е омразата срещу капитализма. Дори критиците на новата съветска власт очакват неизбежния край на стария строй. Нуждата от вяра е огромна. На този есхатологичен фон допирните точки между религия и болшеvizъм се открояват особено силно: „Болшевишкият терор не остава скрит за привържениците на революцията, но те го оправдават с извънредните обстоятелства. Диагностицирането на религиозния аспект на вярата им става възможно едва след загубата на тази вяра, тоест едва след скъсването с комунизма. Религиозното ядро на комунизма се запазва само в условията на забраната съответните убеждения да бъдат окачествявани като религиозни, без значение колко сляпо и фанатично човек се придържа към тях.“ Доколкото съдбата на комунизма се решава на едно конкретно място, в СССР, „връзката на комунизма с мястото на неговото осъществяване е несравнимо по-важна, отколкото при теистичните религии. Извън тази точка го няма и събитието. От това място спасителните изходи към всеки друг свят са отрязани от войнствения атеизъм.“

Поклонението на западните интелектуалци в меката на пролетариата намира отражение в многобройни статии и книги; възниква един литературен жанр, който Жак Дерида (учителят на Риклин, комуто той е посветил своята монография) нарича Завръщане от СССР (по заглавието на едноименната книга на Андре Жид). Възторгът от новото общество не знае граници и въпреки че в мнозинството си неговите почитатели се ръководят от незнание или самозаблуда, Риклин подчертава, че тяхната вяра не е просто „невинна обвивка на неизбежното“, на съдбата, която човек не може да избегне. Истината е, че много интелектуалци

активно подкрепят Сталиновия терор. „Тъй като враговете на болшевиките използват насилие срещу тях, въвеждането на големия ред е акт на насилие, упражнявано от мнозинството на народа“, пише Бертолт Брехт. Дали наистина генералната линия на партията стои над всякаква критика (както твърди Жид в трезвата равностметка на пътуването си до СССР), пита се Брехт и отговаря: „Вярно е, че подобна критика в печата, в книги или разговори е забранена, но тя се упражнява от самия живот.“ Буржоазната ограниченост на Жид му попречи да разбере този нов вид критика.

Типологична стойност има следният епизод от спомените на бившия италиански комунист Игнацио Силоне, преразказан от Риклин. На заседание на Коминтерна през 1927 той отказал да осъди едно писмо на Троцки, без да го е прочел преди това. Тогава Сталин възложил на Васил Коларов да вразуми италианския другар. На чаша чай българският комунист обяснил на Силоне, че той също не бил чел писмото и изобщо не смятал да го прави. Защото не ставало дума за някакво си писмо, а за борбата между Сталин и Троцки, в която мнозинството, включително и той самият, били на страната на Сталин. Отказът на Силоне да последва примера на Коларов довежда до низвергването му. През 1927 все още е имало място за наивници в Москва.

Силоне е един от групата бивши комунисти (Виктор Серж, Борис Суварин, Артър Кьостлер, Анжелика Балабанова, Рут Фишер), които Риклин смята за най-проницателните критици на съветската система. „Трагичното обаче е, че поради комунистическото им минало те са смятани за недостоверни свидетели, а възгледите им, заплатени на такава висока цена, се пренебрегват, защото биват възприемани като отмъщение спрямо бившите им партийни другари.“ Затова на Запад се цени мнението на уж неизкусените. Сред най-видните от тях е френският писател Андре Жид, чиито симпатии към комунизма са продукт на разочарованието му от „неизпълнената мисия на християнството“. През 1936 той отива в Москва, за да търси корените на своята религия, но там се сблъсква със съветската действителност. Книгата му Завръщане от СССР, огромен бестселър в Западна Европа, съдържа една присъда, която завинаги му отрязва пътя към пролетарския рай: „Съмнявам се, че днес има друга страна, включително и Хитлерова Германия, където духът е по-малко свободен, по-потискан, по-изплашен, повече тероризиран и смазан.“

През 1920 Съветска Русия е посетена от английския философ и математик Бъртранд Ръсел. Възпитаният в атмосфера на толерантност и либерализъм учен е шокиран от фанатизма и нетърпимостта в родината на болшевиизма, остава с неприятно впечатление и от срещата си с Ленин. Възгледите, които Ръсел формулира в книгата си Практика и теория на болшевиизма, са особено проникателни и на високо литературно ниво: „Отидох в Русия като социалист; но допирът ми с онези, които не се съмняват в нищо, усили собствените ми съмнения не толкова в социализма, колкото в мъдростта на една вяра, в името на която хора са способни да причиняват такива злини на други хора.“ Още през 1920 английският философ предрича провала на комунизма. Най-важната причина за това той вижда в убеждението на болшевиките, че с насилие могат да променят човешката природа. Ръсел е човек на острия аналитичен ум, имунизиран срещу верския подход към фактите, и изводът, до който стига, е чисто логичен: „Принуден съм да отхвърля болшевиизма по две причини: първо, защото цената, която човечеството би трябвало да плати за изграждането на комунизма, е ужасна; и второ, защото не мисля, че дори след плащането на тази цена резултатът ще бъде такъв, какъвто болшевиките искат да ни убедят, че ще бъде.“

Нито колективизацията и гладната смърт в СССР, нито московските показни процеси и всеобщият терор, а „пактът между Сталин и Хитлер от 1939 е събитие, което нанася непоправим удар върху „литературата на завръщениците“ и може да се разглежда като началото на залеза на вярата в революцията“, подчертава Риклин. Въстанията в ГДР и Унгария, Пражката пролет, нахлуването в Афганистан и накрая перестройката са „етапите на десакрализацията на комунизма“. Краят на самата комунистическа система обаче Риклин обяснява с компромиса, който идеологията сключва с консумизма. Със звучащото като закана обещание на Хрушчов от 1961, че до двайсет години СССР щял да изпревари САЩ по материално производство и комунизмът щял да стане действителност, Москва влиза в надпревара, която може само да изгуби.

Комунистическият експеримент остана без аурата си, но Риклин предупреждава, че той не бива да бъде отписван изцяло – макар че Ленин е на път да бъде забравен дори в родината си. „Математик“, „художник“, „композитор“, „космонавт“, „паметник“, „мумия“, „президент“ – това са някои от отговорите, които ученици от началното училище дават в отговор на въпроса „Кой беше Ленин?“ (в анкета от 2006, подроб-

но анализирана от Риклин). Един четвъртокласник (!) пише: „Той беше лош президент на Русия. Взе парите на богатите и ги даде на бедните, и накрая всички станаха бедни.“ Човек се пита: щом едно дете, в едно изречение, е в състояние да улови истината за комунизма, как е възможно големите умове да не са проумели това? Тук се крие коварството на тоталитарната идеология, за което става дума в тази книга: вярата може да замъгли и най-силния разум. Книгата на Михаил Риклин е образец за обективен, аналитичен подход към комунизма, този опиум не само за интелектуалците, и би било добре колкото се може по-скоро да стигне до българския читател.

Michail Ryklin: Kommunismus als Religion
Verlag der Weltreligionen
(2008)

Стоян Гяуров е журналист и преводач, роден през 1950 в Хасково. Завършва английска филология в Софийския университет, след което работи в държавното радио. От 1990 до 2012 е редактор в радио „Дойче Веле“, Бон. Превел е книгите: „Светът на късната античност“ от Питър Браун, „Невинни ръце“ от Александър Демант, „Мойсей Египтянина“ от Ян Асман, „Бъдещето на класическото“ от Салваторе Сетис, „Фараонът Пруст“ от Михаел Маар.

Коментари (3)

- 23-05-2013|**Боян Владимир**

Отдавна не бях чел толкова смислен текст тук;-(Само дето чак накрая става ясно, че всъщност не е дисертация, а рецензия -- мисля, че това би могло и би трябвало да е заявено в началото.

- 26-05-2013|**сухиванов**

все пак можеше да се забележи, че комунизмът вирее най-добре при православните, въпреки че е западен проект; все пак християните са по опитни в зомбирането на хората; нищо е атеист, а и последвалата го интелектуална традиция, това не значи, че подкрепя комунизма – може би ортега и-гасет е по точен – масите намериха в комунизма своето оръжие, опростачването против благородството на духа...

- 30-05-2013|**Димитър Добрев** – Религията на Антихриста

Съгласен съм, че комунистическият войнствен атеизъм сам по себе си е вид религия – религия на разрушението, религия на низшите духом, водеща до ожесточаване, безразборни убийства и класоцид.

Юни 2013

Двусмисленото възприятие на турските сериали в България

Автор: Владислава Нинова

(Дипломна работа на Владислава Нинова, направена под ръководството на проф. Ивайло Дичев, СУ „Климент Охридски“, специалност Културология)

През последните две години в телевизионното пространство на България осезателно навлязоха турските сериали. Успехът им сред аудиторията надмина и най-смелите очаквания на тези, които са ги закупили. За кратко време гледаемостта им задмина тази на останалите сериали, на реалити шоутата и пр. Ефирните телевизии „бТВ“ и „Нова телевизия“ буквално заляха българските зрители с турски сериали. Със своите 27 закупени турски сериала, България се нарежда на второто място след Казахстан по този показател.¹ „1001 нощи“, „Перла“, „Мелодията на сърцето“, „Сълзи над Босфора“, „Листопад“, „Мечтатели“, „Брак с чужденец“ и „Гордата Аси“ са само някои от турските продукции, които предизвикаха огромна публична дискусия в България. Според информация от пийпълметричните данни на ТВ План/ГНС, разпространени от „бТВ“, един от епизодите на „Перла“ е събрал над 1.99 млн. зрители на възраст над 4 години, което прави сериала най-гледаната за 2010 г. телевизионна продукция. Епизод от „Листопад“, гледан от 1.7 млн. български зрители, се нарежда на петото място.²

Заговори се за истински бум на този доскоро непознат за българската аудитория феномен – турският сериал. Този небивал интерес възбуди противоречиви мнения и разпали нови страсти сред българската публика. Журналисти, социолози и коментатори се опитаха да отговорят на въпроса какви са причините за това, а в медийното пространство се появиха множество дебати „за“ и „против“ турските сериали. Общо взето

¹ България втора по закупени от Турция тв сериали, <http://www.sbi-bg.eu/index.php?t=10545> юни 2011.

² пак там

рядко се срещат равнодушни към тези сериали зрители. Отношението към тях варира от силното им харесване до пълното им отрицание. Тези филми успяха да събудят различни и повече или по-малко позадрямали вътрешни емоции и страсти в аудиторията.

Първият турски сериал по българска телевизия, „1001 нощи“, беше излъчван в часови пояс с ниска гледаемост, но бързо се превърна в една от най-гледаните и дискутирани телевизионни продукции. След огромния успех на приказката от „1001 нощи“, „бТВ“ и „Нова телевизия“ започнаха да се надпреварват в закупуването на турски сериали. Обществените дискусии „за“ и „против“ тези сериали заеха все по-големи размери, все повече социолози и журналисти се опитваха да отговорят на въпроса защо толкова много хора са привлечени от този новопоявил се феномен. В центъра за култура и дебат „Червената къща“ се проведе дебат „За“ или „против“ турските сериали“ на 26 април. Сайтовете и форумите в интернет се заляха с коментари по темата. Удивително разнообразна е неговата публика – не само пенсионери, деца и родилки в отпуски по майчинство, но и младежи, както и образовани и интелигентни хора на средна възраст. Особено интересно е и разнопосочното въздействие, което тези сериали оказват – както върху гореизброените, така и върху тези, които ожесточено и разпалено ги заклеят. Как се отразява това на българската общественост и какви са резултатите ще разберем, ако разгледаме тези две основни групи, попаднали под влиянието на новия културен феномен.

Хипотези

Предвид настоящето изследване, съставих няколко хипотези, които ще бъдат проверени чрез него в следващите глави. Условно разделих изложението си на две части – относно тези, които харесват турските сериали и относно тези, които ги отричат.

А. Относно хората, харесващи турските сериали:

1. Мнението на хората, харесващи турските сериали, до голяма степен се е оформило от първия сериал, който са изгледали
2. Отвратени са от жестокостите и простотията, които се насаждат от екрана и намират убежище в непорочността на нравите на турските герои. Допада им и възпитателната роля на тези сериали
3. Турските сериали предизвикват у тях носталгия към миналото

4. Хората променят мисленето си за Турция, разчупват предразсъдъците си. Сериалите като мост към една близка, но непозната страна. Поглеждат с други очи на Истанбул, в следствие на което се увеличават екскурзиите до този град

5. Откриват общите битови неща между техните семейства и героите във филмите

Б. Относно хората, отричащи турските сериали:

6. Коментират, без да имат поглед върху тях

7. Имат националистически уклони и трайни и дълбоко насадени предразсъдъци към Турция и всичко турско. Смятат, че да гледаш турски сериал е равносилно на предателство и родоотстъпничество

8. Против големия им брой са

9. Смятат ги за наивни и неотразяващи реалния живот

10. Смятат, че са част от специална програма за турцизация и ислямизация

Базирах изследването си върху интервютата и наблюденията на семейства, върху публикации от различен тип вестници и сайтове, както и върху коментарите и мненията, изразени в интернет пространството. За интервютата си опитах да избира хора от различни възрасти, професии и полове. Целях да намеря хора, гледащи и харесващи турските сериали и такива, които не ги понасят, независимо дали ги гледат или не. Интервюирах хора на възраст от 20 до 75 години – две студентки, няколко пенсионери, художник, инженер-химик, техник, филолог, няколко съвсем обикновени селски хора и др. В семействата, които наблюдавах, имаше теолог, лекари, журналисти и ученик.

За удобство разделих условно втора глава на две части – относно хората, харесващи турските сериали и относно тези, които ги отричат:

А. Относно хората, харесващи турските сериали

Хипотеза 1

„1001 нощи“ ме грабна още с първите серии“

Според първата ми хипотеза има огромно значение кой е първият турски сериал, който човек гледа по телевизията. Смятам, че ако той спечели симпатиите на зрителя, това ще привлече вниманието му и към други турски сериали.

Първият ми респондент е Е. Н., на 46 г. от гр. София, магистър по „Българска филология“. На въпрос кой е първият турски сериал, който е изгледала, Е. Н. казва, че това е бил „1001 нощи“ и продължава, че може би този факт има значение, защото е направен изключително качествено и професионално. „Актьорската игра, сюжета, дори музиката бяха на много високо ниво и, така да се каже, ме грабна още от първите серии. (...) Прекрасната музика е едно от първите неща, които привлякоха вниманието ми... „След като веднъж „1001 нощи“ я е грабнал, Е. Н. продължила да гледа и други турски сериали – „Мелодията на сърцето“, „Листопад“, малко от „Сълзи над Босфора“ и малко от „Забраненият плод“. Казва, че предлагането по телевизията на турските сериали е достатъчно голямо, за да може да си избира кои точно да гледа, защото, както и сред всички останали, и сред тях има и по-добри, и по-слаби. Впечатлена е, че в повечето случаи са много смислени, че „не са така елементарни като латиноамериканските“, че показват живота какъвто е и че образите на героите в тях са добре изградени и претърпяват развитие. Също така е удивена от това колко различни са по жанр сериалите и въобще колко голямо производство на сериали има Турция – семейни, младежки, полицейски, комедии и т. н. Жената говореше за турските сериали много спокойно и обективно. Също така сподели, че цялото ѝ семейство ги гледа, като всеки си има любими, но вечер задължително всички се събират и гледат вечерния сериал.

Друг човек, когото интервюирах, е С. М., на 20 г., отскоро студентка по архитектура в Оксфорд. Избрах я, защото изглеждаше много запалена по турските сериали, и можеше да ми разкаже интересни неща. Беше силно впечатлена както от това, че Турция произвежда такива стойностни сериали, така и от нещата, които те показват и на които учат. Говореше с въодушевление и неприкрито възхищение към авторите на сериалите. Тя е гледала „1001 нощи“, „Мелодията на сърцето“, „Листопад“, „Брак с чужденец“, „Мечтатели“, който ѝ е любим, „Сълзи над Босфора“, а сега гледа „Златната клетка“ директно от интернет страницата на „бТВ“ и „Езел“, който тегли от интернет. Поради това, че е голяма почитателка на турските сериали, С. М. ми отдели много време и успяхме подробно да ги обсъдим. Първият турски сериал, който е гледала, отново е „1001 нощи“. „Първоначално само баба ми и дядо ми гледаха „Шехерезада“, а аз им се подигравах, защото мислех, че е от сорта на тъпите латино сапунки. Някъде по средата на филма обаче го загледах и разбрах, че баба

ми е била права, като ми казваше, че този сериал е на съвсем различно ниво. И играта, и сценария, и музиката, и сюжета, и лентата... Просто беше много силен.“ С. също споделя мнението, че не всички турски сериали, които дават по телевизията, са толкова качествени и изрази съжалението си, че вечер, когато е най-гледаното телевизионно време, дават сериали, които не са от най-добрите. По нейно мнение, и „Перла“, и „Забраненият плод“ са едни от най-слабите турски сериали, дадени в България и „ако някой има впечатления само от тях, което е много вероятно, има голяма вероятност да си изгради негативно мнение за турските сериали като цяло, без да гледа други.“ С. М., спечелена още в началото със сериала „1001 нощи“, продължила да гледа и други турски продукции. Още в първите, които изгледала, забелязала факт, който много ѝ допаднал – че са много нестандартни, че нямат добри и лоши герои, че историите, които се разказват, са много смислени и мъдри и краят винаги е неочакван. И наистина в турските сериали, които съм гледала, а те са много, липсва еднотипната схема, която сме свикнали да гледаме в латино сериалите, няма ги стандартните герои и сюжети. С. М. продължава: „Направило ми е впечатление дори, че никога не завършват с „happy end“ – или някой ще умре, или, дори да завърши хубаво, все нещо ще помрачи края – както всъщност е и в самия живот.“ Понататък пояснява: „Шехерезада“ завърши лошо – в деня на сватбата тя загуби детето си, в „Мелодията на сърцето“ главният герой се самоуби, „Листопад“ ще завърши лошо, доколкото знам, „Мечтатели“ също. Не се сещам за такъв, който да е свършил хубаво. Най-много да са с отворен край.“ Питам я дали сега би била така запалена по турските сериали, ако първият, който беше изгледала, е бил „Забраненият плод“, например, който тя не харесва. „Ами не знам. Може би не. Нали ти казвам – в началото се присмивах.“

Разбира се първото впечатление от дадено нещо винаги е важно. Много хора изразиха впечатлението си, че турците са способни да правят толкова качествени продукции. Може би телевизиите спечелиха много с това, че първият, излъчен по тях турски сериал, беше много качествено и професионално направен. Така успяха да привлекат и задържат по-нататъшното внимание на хората.

Хипотеза 2

„Турските сериали са като някакъв остров на доброто и уважението сред помията от кървища, гадости и простотия „

В днешно време българските зрители са ежедневно заливани от телевизионния екран с кървища, побоища, сцени на насилие и жестокост, цинизъм, размахване на пистолети и бухалки. Филмите, сериалите, риалити шоутата, репортажите по новините и пр. заливат зрителите със зрелища от всякакъв вид. Голяма част от жанровете на филмите и сериалите, които се излъчват днес по телевизията, са екшъни, трилъри, ужаси, фентъзи. В САЩ група ентусиасти се заели да изчислят колко литра кръв се изливат за една минута в телевизионния ефир. Чрез сложна компютърна обработка, те установили, че в праймтайма на най-гледаните телевизии в САЩ във всяка минута се изливат приблизително по 5 литра кръв. В България такова изследване не е правено, но също като американските, родните канали не спират да излъчват продукции, изобилстващи от бруталности, касапски сцени и жестоки герои. Може би публиката им наистина е голяма, но има и много хора, които се отвращават от тези зрелища. Хора, които искат да седнат пред телевизорите си и от там да не ги залее поредната доза кръв. Може би точно това е една от причините турските сериали, в които липсва показването на жестокости, кръв и долни страсти, да се приемат с такъв успех в България.

В много от интервютата, които направих, както и в много от коментарите на харесващи турските сериали зрители, се пролича, че на хората им е много неприятно и дори мъчно, че от телевизионните им екрани се излъчва толкова много престъпност и пошлост. Но изследването на второто семейство, което направих, ме изненада с това, че ми показва различен прочит на турските сериали. Повечето хора, с които говорих, обърнаха внимание на това как турските сериали ги успокояват, показвайки им спокойствие и уют, но мъжът в това семейство изказа друго мнение. Според него драмите и тежките съдби, които се показват в тези сериали, силно натоварват психиката. Въпреки че не съм се замисляла дали този факт допада на зрителите или не, аз също бих се съгласила, че в тези сериали има нещо тягостно. Може би случките, които показват, са много човешки и истински и в своя драматизъм, а може би и „тежката“ музика допринася за това усещане. Интересен беше отговорът на жена му, която каза, че точно това я разтоварвало – „да видиш как това са проблеми, които има в повечето семейства. Че не си единствения, който преживява тежки моменти и проблеми. Или пък, че както те се справят с еди-какви си проблеми, защо и ти да не можеш?“ Въпреки съществува-

нето на подобни мнения, повечето хора споделяха, че турските сериали ги успокояват със своя уют.

Освен, че показват един уютен и спокоен свят, тези сериали могат да действат и много възпитателно. Въсъщност в Турция съществува силна цензура върху съдържанието на телевизионните продукции. Турците явно осъзнават влиянието, което оказват филмите и сериалите върху подрастващите, и дори напълно невинни от нашата гледна точка сериали предизвикват дебати на високо ниво. В статия на Зоя Христова от БТА¹, се говори как сериалът „Забраненият плод“ е предизвикал в Турция остри спорове относно това трябва ли да се показват във филмите (и особено в сериалите, тъй като имат най-голямо влияние) секс сцени. Наложило се актрисата, изпълняваща главната роля, да обясни публично, че между нея и партньора ѝ поставяли възглавница по време на любовните сцени. Най-интересното обаче е, че в дебата се намесили и властите. „В дирекцията за семейството и социалните въпроси към премиерството било обсъждано влиянието на популярните сериали върху нарастващия брой разводи, извънбрачните връзки, хомосексуалните отношения. Не е морално турските жени да бъдат поощрявани да напускат мъжете си, да живеят сами с децата си или да правят секс преди брака, било мнението на дирекцията, според медиите.“ Дори министърът на образованието, г-жа Нимет Чабукчу, призовавала разпространителите на сериалите да не се ръководят само от рейтинга и печалбата, а да държат сметка за влиянието, което оказват сцените на насилие върху подрастващите, пише в статията. Това вмешателство от страна на властта в кинопродукциите от една страна е донякъде нелепо, но от друга страна фактът, че властта се вълнува за морала на младите хора, е похвален.

Цензурата в турските телевизионни продукции напомня на тази по времето на социализма в България. Тогава по същия начин до екран са били допускани само определени и проверени неща. По този начин българската публика не е познавала кървищата, убийствата, безразборния секс и насилието, за които говоря в тази хипотеза. Било е важно на какво филмите ще научат зрителите и как ще им повлияят. До голяма степен са имали и възпитателна цел. Не мога да дам мнение дали това е полезно или недемократично, но силно ми напомня на това, което се случва с телевизионните продукции в днешна Турция.

1 Христова, З. Турските сериали – успешен бизнес или средство в политиката, <http://www.dnesbg.com/obshtestvo/turskite-seriali-usper.html> юни 2011.

Точно тази грижа за зрителите се е харесала на една от респондентките ми, а именно студентката от Оксфорд, която цитирах по-горе. Тя много обстойно и въодушевено ми разказва за възпитателната функция на турските сериали и в частност на сериала „Мечтатели“. Това е сериал, в който главните герои са младежи, но е подходящ да се гледа от цялото семейство. Главните герои са четирима приятели от Урла, селище близо до Измир. Сериалът проследява живота им в продължение на няколко години. Започва от последната им година в училище, абитуриентския им бал, мечтите им за бъдещето, не всички от които се сбъдват, преместването им в Истанбул, сблъсъкът им с реалния живот на възрастните хора и т. н. Проследява техните стремежи, разочарования, любовни отношения, битката им за оцеляване в трудния живот. Интервюираното момиче изрази негодувание, че са давали този сериал от 17ч. и поради това не е имал голяма гледаемост. Тя самата често се е принуждавала да го записва на видео. „Зарежда ме с позитивна енергия! Всеки път като си го пусна, колкото и да ми е гадно и да съм изморена, веднага ми се оправя настроението, много е свеж. (...) Толкова са симпатични героите и истински! Понякога ми се иска да имам такива приятели. Даже ми се е случвало да ги сънувам! Представяш ли си как съм се вживяла?“ (Смее се.) По-нататък продължава: „Освен, че е много истински, че е много сладък, че има приятна музика и че актьорите играят великолепно, много естествено, е и много възпитателен. (...) За самите турци. Пък дори и за нас. (...) Но мисля, че този сериал е създаден главно за турската публика. В него няма лъскави гледки, богати герои, напротив – дори половината му действие се развива на село“, казва тя. След това обяснява тезата си. Според нея цел на сериала е да сближи старото и младото поколение. Да накара младите да уважават възрастните, традициите, но и да покаже на възрастните, че няма нищо страшно в модерния живот и в младите хора. И всичко това – поднесено с леко чувство за хумор. Сред героите присъства персонажа на модерната и разбираща младите баба, както и на закостенелия дядо, чиито разбирания и мерки често предизвикват смях у внуците му. Въпреки нормалните спорове и проблеми между поколенията в сериала, се показват много силни семейни връзки. Младежите и техните родители, баби и дядовци, живеят като едно голямо и задружно семейство. Помагат си, празнуват заедно, споделят един на друг и изобщо се показва как може да съществува приемственост между

поколенията. Може би в днешно време екранът е този, който предава на младите житейските послания, които трябва да научат.

„Освен това – продължава момичето – героите, младежите, са представени като много чисти, много свестни деца. Добре, едва ли всички турски младежи са такива. Но не реалността е целта на художествените произведения. Турските сценаристи осъзнават отговорностите, които телевизията носи.“ Тъй като съм изгледала този сериал, мога напълно да се съглася с нейната теза. Всички знаем, че децата подражават на героите от телевизията и е много важно с какво ще бъдат захранени. В Турция този сериал е много популярен и е гледан главно от млади хора. Много турски деца гледат „Мечтатели“ и несъмнено героите им служат като пример за подражание. Но образите не са нереални, изкуствени и недостоверно съвършени, както „добрите“ в латино сериалите. Напротив – изградени са много умело. Всеки от тях е представен със своите недостатъци, прави много грешки. Образите им са много живи – като хора от реалния живот със своите положителни и отрицателни качества. Но това, което ги обединява, е чистотата. Децата, които гледат този сериал, разбират колко ценно нещо е приятелството, колко важно е да бъдеш добър и всеотдаен, да преследваш мечтите си, да си честен и достоен. Разбират, че хората грешат, но важното е, че грешките винаги могат да се поправят и че обичта и приятелството стоят над всичко. Показва им се, и то по един много ненатрапчив и незабележим начин, как може да се живее в уважение и приятелство, как можеш да се радваш на живота и приятелите си и да се веселиш без да е задължително да пушиш, да се напиваш и да прекарваш по-голямата част от времето си в дискотеки. „За сравнение, в България децата вместо на такива герои се учат да подражават на повърхностните и материални Дани и Алекс от Стъклен дом, които, макар и да са реални, не учат на нищо добро“, каза още момичето.

Друго момиче, Н. Й. (студентка по „Минало и съвремие на югоизточна Европа“, на 23 г. от гр. София), гледало „Листопад“, „Перла“ и „Забраненият плод“, също направи сравнение с новите български сериали: „Да – в турските сериали децата ходят на училище, учат си уроците, отговарят с уважение на родителите си. При нас – Дани и компания висят все по баровете, говорят на родителите си на „майка ми, това“ и „баща ми, онова“ и да не продължавам, че така ме е яд. (...) Не че не се радвам, че започна и българското кино да работи, но какво произвежда то е също важен въпрос. Няма качество – единият сериал („Стъклен дом“) ни по-

казва мутренската действителност и какво една проститутка, с извинение, разбира от култура; другият пък („Столичани в повече“) – селянията българска! Но тук филмите и сериалите се опитват да покажат действителността, която е грозна и гадна. А там да я покажат такава, каквато трябва да бъде. (...) Турските сериали са като някакъв остров на доброто и уважението сред помията от кървища, гадости и простотия.“ Момичето изрази много неприятно отношение към българските сериали, и показва одобрението си към турските, които показват морал, обикновени хора и нормални човешки отношения.

В мрежата намерих много коментари, в които авторите им правят съпоставка между американските филми, които изобилстват от грубост и насилие, и турските сериали, които показват един идеал за човешки взаимоотношения, един свят с ценности и семеен уют. Под статия във в. „24 часа“, цитираща австрийския вестник „Der Standard“, се среща следният коментар:

<izborat e tvooy Mariya!: PO DOBRE TURSKI SERIALI, S ISTINSKI CHOVESHKI CHUSTVA I CHOVESHKI PREJIVAVANIYA, OTKOLKOTO GADNI AMERIKANSKI HOLIVUDSKI BOKLUTSI S PORNOGRAFIYA, UBIYSTVA I KUFAR PALEN S DOLARI!>¹

В друг коментар – под статия от сайта www.e-vestnik.bg, една жена, защитаваща турските сериали, която казва за себе си, че е завършила френска филология, споделя, че я отвращават „лафове от американски филми като „кога ще ме изучукаш“². (Всъщност статията е относно турското кино, но хората коментират наболялата тема, която ги вълнува.) Под същата статия друга жена също коментира американските филми:

<мария проданова: ...Освен бой, кръв и секс друго няма...>

Въпреки че сравняват различни телевизионни жанрове, това, което казват е показателно. Под статия в електронния сайт на списание „Аз – жената“, се срещат следните коментар³:

<Светла, 75 г., София: Турските сериали могат да се гледат от деца, защото в тях няма нищо вулгарно, напротив – те са морални...>

1 Der Standard: Сериалите задраскаха турското робство, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=731042>. април 2011.

2 Турското кино преживява Втори Златен век, [http://e-vestnik. b g/8325/turskoto -kino -prezhivya-vtori-zlaten-vek/](http://e-vestnik.bg/8325/turskoto-kino-prezhivya-vtori-zlaten-vek/), април 2011.

3 Харесвате ли турските сериали?, <http://az-ienata.bg/?pa^e=article&aid=9729> ■ април 2011.

<Бонбонка: Обожавам ги! Никога не може душата ти да си отдъхне така с някоя американска боза, пълна с кървища, трупове и самоцелен секс. Чакам с огромно нетърпение всяка серия и изобщо не съм бабичка...

<inJ.Andreeva, 60 г.: Много ми харесват. В тях няма кървища и порно. Говори се за обикновените неща от живота на обикновените хора.

Тези думи ме накараха да разтворя произволно телевизионната програма и да видя какво дават по българската телевизия. Срегнах имена като „Престъпни намерения“, „От местопрестъплението“, „Кости“, „Сексът и градът“, „Истинска кръв“ и наистина разбрах защо тези хора, минавайки с дистанционното по различните канали, се спират върху топлия и уютен свят на „Листопад“ или на другите подобни на него турски сериали.

Търсейки статии и коментари в интернет пространството относно турските сериали, намерих един блог, който много ме впечатли. По всичко изглежда, че неговият автор, Огнян Исаев, е от турски или цигански произход. Огнян пише за себе си, че е от с. Върбица, че е учещ и че е журналист. Впечатлих се от интересите, които има, филмите, които гледа, музиката, която слуша и книгите, които чете. Пише много интересни статии, и преди всичко ценни, заради гледната му точка. За някои от тях пише, че са публикувани в известни български вестници. В неговия блог има една статия, наречена „За“ и „Против“ турските сериали¹, в която разказва за публичния дебат по същата тема в Центъра за култура и дебати „Червената къща“ в гр. София. Много ми беше интересно да разбера неговата гледна точка на човек, израснал с тези сериали. Ето какво пише той: „...аз съм едно селско момче, което е израснало с много турски филми и сериали. Не защото майка ми ме е карала да ги гледам или нещо друго – просто си бяха част от детството ми. И съм щастлив, че съм ги гледал. Защото те показват един идеал за човешки взаимоотношения, които всеки един от нас като види, някак си му става тъжно, мъчно, носталгично. Защото едва ли не днес тези отношения не съществуват. Не съжалявам, че израснах с много турско кино, защото в него има много морални норми за това как да се живее живота, правила за взаимодействие между всички членове на семейството и обществото. Турските сериали не от днес, а от много преди днес показват ролеви

1 Исаев, О. „За“ и „Против“ турските сериали, <http://ognyanisaev.blogspot.com/2010/04/blog-post-26.html>, април 2011.

модели на междучовешки отношения. Днес предполагам, че съм един добър гражданин за стандартите на България. И до голяма степен това се дължи на турското кино. Защото малко или много телевизията като медия изгражда личността у човека.“

И наистина телевизията притежава много голяма отговорност, тъй като има голямо влияние върху обществото. А влиянието на сериалите, които са най-масовият телевизионен продукт, е огромно. Това има предвид и кинокритикът Вера Найденова, казвайки, че сериалът е „социално-дидактичен жанр“.¹

Хипотеза 3

„Целият този патриархален аромат носталгично ме връща в миналото. „

Третата ми хипотеза беше, че турските сериали предизвикват носталгия към миналото, патриархалните ценности, потапят зрителя в една атмосфера на спокойствие и уют, която все повече му липсва в съвременния му живот и свят на разрушени ценности. Всъщност това е една от най-обсъжданите теми както в интернет публикациите, така и в интервютата, които проведох, а също и в коментарите в мрежата.

Н. П., пенсиониран инженер, гледал сериалите „1001 нощи“ и „Листопад“ и откъслечни серии от други сериали, казва: „Турските сериали ми напомнят нашия бит от преди повече от половин век, когато съм бил дете. Това да си викаме „кака“, „батко“ – наследили сме го явно от турците. Виждам обичаите, които сме ги имали на село – женитби, празници, уважението на младите към старите, целуването на ръка... Няма го вече това. Много са възпитателни турските сериали. (...) Не показват разврат, кръв, убийства, каквото е в момента. Съвременната турска действителност сигурно не е такава, те показват как биха изглеждали добрите нрави.“ Направи ми впечатление, че този човек говореше с нескрито умиление за нравите, които вижда на екрана. Личеше си, че му е мъчно за времето, което няма да се върне. От думите му долавям, че, съзнателно или не, прави съпоставка между нравите от неговото детство и нравите днес.

На въпрос какво ѝ харесва в турските сериали, Е. Н. казва, че в турските сериали „има едно спокойствие, приятна атмосфера и когато хората се съберат вечер на масата да вечерят, вместо всякакви брутални новини, риалити шоута със съмнителен характер, е много по-приятно да се потопят в атмосферата на един семеен турски сериал, в който няма

1 „За“ и „против“ турските сериали (от телевизионно предаване), **1м: р://1у7. Ъ g/ news/240942.html** ■ юни 2011.

насилие, няма бруталност, излъчва едно патриархално спокойствие, връща българския зрител в едно близко минало на семейни ценности и морал, липсващи днес. (...) Вечер, когато сядаме да вечеряме с моето семейство, най-приятното нещо за гледане са турските сериали. Цялото ми семейство ги гледа. И се чувстваме много приятно в тази атмосфера.“

Друг респондент, В. С. (72 г., гр. София), пенсиониран геолог, казва: „Сюжетите са от реалния живот, не са измишльотини. Възпитават добродетели. Също много ми харесва, нали знаеш една приказка – „По една нация се съди по отношението ѝ към възрастните хора“. А тези филми учат на това. Не на сляпо подчинение, но на уважение. И в това време, в което в България се разпадат, даже не се и създават вече, семейства, те възпитават такова отношение. Разбираш от тези филми, че най-важната ценност е любовта към семейството. (...) Не показват натуралистични сцени, разюздан секс... Като гледам нашите гадости, само просташкия език, който се говори в нашите филми... толкова просташки диалози се водят, крещят, даже нецензурни думи.“ По думите ѝ се проличава колко ѝ е мъчно, че по българските телевизии дават толкова много грозни неща. Говорейки, тя прави сравнение между това, което се показва по телевизията, и българската действителност. Смята, че турските сериали могат да повлияят позитивно на хора, които са загубили семейните ценности.

К. Е., (35 г., гр. София), определящ себе си като „човек на изкуството“, ми каза, че гледайки турските сериали, си припомня старите български филми от 70-те и 80-те години. Приликата според него е в тематиката. Сериалите от времето на социализма, също като турските, показват един идеал за човешки взаимоотношения и поставят като основна ценност семейството и моралните норми. „Харесват ми човечността, отношенията между хората, нравите в обществото, посланията, които отправят. Има призив за човечност, разбирателство между хората, толерантност. Има разглеждане на различните проблеми в човешките отношения от различни страни, не едностранно. Показват, че нещата не са нито черни, нито бели, а изпъстрени с много нюанси. (...) Човек трябва да погледне през очите на другия. Това води до толерантност.“ К. Е. е изгледал „Мелодията на сърцето“, „Листопад“, „1001 нощи“ и „Забраненият плод“. Интересни са думите, които употребява – човечност, толерантност, разглеждане на проблемите от всички страни. Това наистина е характерно за тези сериали, доколкото ги познавам. Темите винаги са много човешки, извадени от реалния живот, а проблемите в отношенията между хора-

та никога не са представяни еднозначно и субективно. Но да се върнем към хипотезата.

В интернет проблемът за носталгията е обстойно коментиран. В статията на Георги Лозанов в „24 часа“ „Ятаганът стана прахосмукачка“¹ авторът също прави сравнение между турската и евро-американската киноиндустрия, казвайки, че американската и европейската драматургия се хранят от „прекрачванията“ на границите и табутата и че вече не е останало нищо за прекрачване – нито в междуполовите отношения, нито във вярата, нито в ценностите и начина на живот. За разлика от това, от турските сериали лъха една атмосфера на морал, семеен ред и патриархалност, която много се харесва на българите, изпитващи носталгия към времето, когато и тук е било така.

В интервю пред пловдивския вестник „Новият глас“ популярната българска психоложка Ани Владимирова отделя много внимание на семейността, която е толкова характерна за турските сериали.² Според нея тя много липсва в съвременното българско общество и затова толкова се харесва от зрителите. И за разлика от западните общества, в които връзката между родителите и децата е много слаба, тук има огромна потребност от нея.

За същото говори и друга психоложка – Анна Мария Пеева, в статия за в-к „Труд“.³ Тя също споделя мнението, че сериалите от южната ни съседка печелят зрителите с чувството за семеен ред, което в последните години се е заличило.

Най-силно тази семейност е застъпена в сериала „Листопад“, създаден по мотиви от едноименния роман от 1930 г. на турския белетрист и драматург Решат Нури Гюнтекин (1889-1956), когото в България познаваме с романа „Чучулигата“. Романът е адаптиран към днешното време и разказва за проблеми, актуални и в модерния свят. В Турция „Листопад“ е спечелил многобройни награди от най-авторитетните телевизионни канали и списания в страната и се смята за най-харесвания от турската

1 Лозанов, Г. Ятаганът стана прахосмукачка, [^1http://www.24c^lasa.bg/Artide.asp?ArticleId=246078](http://www.24c^lasa.bg/Artide.asp?ArticleId=246078), април 2011.

2 **Ани Владимирова, психологът на BIG BROTHER: Ще вземем капка от бозата, в която живеем, и ще проучим процесите на ферментация (Интервю)**, <http://prnew.mfo/ani-vladimirova-psihtologyt-na-big-brother-shte-vzemem-kapka-ot-bozata-v-koqto-jiveem-i-shte-prouchim-procesite-na-fermentaciq/>, април 2011.

3 Пеева, А-М. Турските сериали: семеен ред, страсти и разкош, <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=243924>, април 2011.

публика сериал. Показателен е огромния му успех както в родината му, така и в България. Сериалът проследява живота на едно патриархално семейство. Накратко историята е следната: Али Ръза и Хайрие Текин отглеждат петте си деца в малък провинциален град като ги възпитават в уважение, честност и морал. След приемането на една от дъщерите в истанбулския университет, семейството решава да се премести в старата бащина къща на Али Ръза в Истанбул. Но големият град и модерният начин на живот оказват своето влияние върху младите и въпреки непримиримостта на стожера на семейството Али Ръза, постепенно семейството и моралните устои започват да се разпадат както листата на дървото окапват през есента. Сериалът говори за отношенията в едно най-обикновено и дори бедно турско семейство.

Основното в „Листопад“ е, че обективно представя негативните страни както на модерността, така и на закостенелите турски традиции, показвайки как вторите са несъвместими с живота в 21-ви век и дори могат да бъдат вредни и деструктивни. Примерите за погрешните постъпки на Али Ръза, водещи до нещастията на децата му, са много. Образът му не се идеализира. Често пъти, воден от своя консерватизъм и традиционализъм, взима неблагоприятни за семейството си решения. Сериалът няма за цел да ни убеди, че тези остарели нрави и порядки са правилни и необходими, а сякаш иска да помири двете гледни точки. Според мен „Листопад“ не посочва кое е по-добро и кое – по-лошо – старото възпитание или новите нрави, а просто показва техния сблъсък. Факт е обаче, че в България „Листопад“ се хареса на много зрители именно благодарение на тази забравена вече патриархална структура.

Много хора асоциират „Листопад“ с атмосферата на отминали времена. В статията си за в. „24 часа“, Георги Лозанов пише нещо, за което и аз съм разсъждавала преди да я прочета – че колкото и парадоксално да изглежда, турските сериали връщат на българите възрожденския ценностен уют.¹ В списанието „Аз – жената“ се натъкнах на кратка статия, наречена „Листопад“ прилича на „Гераците“², в която, както се вижда по заглавието, се прави сравнение между книгата на Решат Нури (и съответно сериала от 2006 г.) и повестта на Елин Пелин. Авторката Надежда

1 Лозанов, Г. Ятаганът стана прахосмукачка, <http://www.24chasa.bg/Artide.asp?ArtideId=246078>, април 2011.

2 Маринова, Н. „Листопад“ прилича на „Гераците“, <http://www.az-jenata.bg/index.php?offset=14&page=article&aid=9643>, май 2011.

Маринова казва, че сериалът „носи една особена романтика и носталгия по отминалото патриархално време с традиционни добродетели и уважение към по-възрастните.“ Под статията следват 21 коментара, от които 1 в защита на твърдението и 5 против. (Останалите коментари, повечето от които защитават филма, не се отнасят за сравнението.) Ето някои от по-интересните:

<Miteva dima, 55 г.: „Листопад“ и „Гераците“ -абсолютно точно- разпада на патриархалното общество и тежестта на тази част от епохалното развитие на човечеството.>

<Tedi: Вие болни ли сте или какво? Как може да сравнявате едно от най-великите български произведения с някакъв турски боклук. 5 века не ви стигнаха та сегаи унижавате българските писатели...срамота. Наречете ме расист, не ми пука, ама според тия порязаните и клането в батак е било само мит. Засрамете се!>

Въпреки, че мнението ми би възмутило автора на втория коментар, не мога да не се съглася с тезата, че двете произведения са много сходни помежду си. Романът „Листопад“ е написан през 1930 г. – в началните години на турската република на Ататюрк. Като във всеки преходен период, тогава навлизат нови отношения и нрави, без да са си отишли старите. Модерният живот постепенно започва да разклаща семейните ценности и устои. Постепенно всеки тръгва по своя път и главата на семейството – Али Ръза започва да губи контрол върху нещата. Неговият образ е основен в повествованието. В повестта „Гераците“ също се проследява историята на едно семейство. В самото начало Елин Пелин въвежда читателя в спокойния и хармоничен свят на Гераците – подреден, устойчив, затворен в своята цикличност и сигурност. Постепенно тази хармония се разпада, ценностите в семейството се променят, а борът – около който от години се събира семейството и който олицетворява неговото единство, бива отсечен. И в „Гераците“, и в „Листопад“ са използвани едни и същи символи. Докато в „Гераците“ борът, реално съществуващото дърво е символ на семейната стабилност, то в „Листопад“ ролята на дървото е метафорична. Бащата, „главата на семейството“ е „масивният ствол“ на дървото, от което едно след друго се отделят листата. Това е централната метафора на произведението – „листопадът“ в едно семейство. Много умело е подбран и актьорът, изпълняващ ролята му във филма – дори физически излъчва масивност, стабилност и усещане за сигурност.

Любопитно е, че повечето от хората, които интервюирах, посочиха представянето на семейните ценности като една от главните причини да харесват турските сериали и говореха много по този въпрос; в статиите по вестници и в мрежата също това е основна тема, но коментарите в интернет пространството не засягат до такава степен въпроса за патриархалността. Главната причина може би е това, че вероятно повечето от коментарите в интернет се пишат от деца или млади хора, на които патриархалността от тези сериали не им говори или напомня на нищо.

И все пак се срещат коментари като следния:

<Якоруда: Трябва да си признаем, че в сериалите има висок морал и се набляга както върху индивидуалните така и на семейните ценности. Аферим на комшиите!!!>¹

Има и такива коментиращи в интернет, които не изказват носталгия по нравите, които се показват в турските сериали, но им допада моралът и семейните взаимоотношения, които се показват в тях. Ето някои такива изказвания:

<А уж моите сънародници били втори по интелигентност в света: ...Що се отнася до турските сериали, то това въобще не са сапунки, това е естествено, истинско поведение и чувства, нормални човешки взаимоотношения, които толкова ни липсват в перверзната обстановка, в която живеем тук.>²

<orhideq: Чудесни са, смислени, възпитателни, романтични и тъжни като действителния живот.>³

В коментарите под статията в списанието „Аз – жената“⁴, за която стана въпрос по-нагоре, се срещат интересни мнения:

<Веска, 66г., гр. Русе: ...Да, гледам турски сериали, които ми напомнят много за нашето минало. За нашите големи български семейства, с много деца и техния задръжен живот, уважението към по-възрастните...

<Светла, 75 г., гр. София: В него [„Листопад“] виждам много от нещата от моето семейство – снаха ми, баща ми – патриархалното ни семейство. Всеки обед се събирахме около масата, четирите деца чакахме тат-

1 Методиев, К. Турските сериали са опасни, <http://www.frognews.bg/news/31091/K-Metodiev-Turekije-seriali-sa-opasni/> май 2011.

2 Турското кино преживява втори Златен век, <http://e-vestnik.bg/8325/turskoto-kino-prezhivjava-vtori-zlaten-vek/>, май 2011.

3 Гледате ли турски сериали? (анкета), <http://news.ibox.bg/material/id/1204847899/fpage/1/#c^>, май 2011.

4 Харесвате ли турските сериали?, [1^:/^ - enata.b g/? page=article&aid=9729](http://enata.bg/?page=article&aid=9729) юни 2011.

ко да седне, майка ми беше домакиня, тя сервираше и тогава започвахме да ядем. Целият този патриархален аромат носталгично ме връща в миналото.>

<Цветанка Ангелова, 52 г.: Да, хареснат ми и, ако ги няма се чудя след трудния работен ден как ще ми завърши вечерта. (...) сериалите, особено тези като „Перла“, „Листопад“, „Дъждовно време“ и други разтоварващи, са необходими на адтивно работещите от моето поколение, което бле нува за тази семейна идилия и което живее вече само със спомени>

<Nadia Georgieva, 60 г.: ... Хареса ми играта на актьорите, хареса ми сюжета, макар и доста сантиментален, но наред с това показва ценности, които ние сме загърбили и смятаме за отживелица-семейството, уважението към родители, подкрепата от най- близките. Същото може да се види и в останалите сериали, от които „Листопад“ е класика в жанра! Браво на съседите!...>

<inј. Andreeva, 60 г.: ...И се третира тежкия проблем на разлагане на патриархалния семеен модел под натиска на тоталитарните общества.>

От направените наблюдения спокойно мога да заключа, че турските сериали предизвикват носталгията на много хора по отминалите времена. Модернизираният българин, жертва на съвременната инвазия на всякакви чужди и далечни нему култури и заливан от бликащото в телевизията (а и в реалния живот) насилие и прекрчаване на всякакви граници и табута, като че ли намира някакво спокойствие и душевно убежище в подредения и уютен свят, в който го потапят тези семейни сериали. Хипотезата ми обаче не може да бъде непълно потвърдена, защото сред гледащите турските сериали има много млади хора, чиято възраст изключва възможността да изпитват носталгия по отминали времена.

Хипотеза 4

„Дълги години ни учеха да мразим турците, дълги години ни внушаваха, че са пеищерняци. Това което преживяваме сега покрай тези сериали е културен шок.“

Четвъртата ми хипотеза предполага, че турските сериали накараха българите, които ги гледат, да погледнат с други очи на Турция, че ги предизвикаха да разчупят предразсъдъците и стереотипите си.

Разговорите, които проведох, потвърдиха хипотезата ми. Интересно беше, че много хора, говорейки за променените си възгледи, споменаваха сериала „1001 нощи“ като сериалът, който ги е подтикнал да се замис-

лят за другата страна на Турция. Това е един много модерен и красив естетически сериал, в който главните герои са две семейства, съдружници в архитектурна фирма.

Е. Н., (46г., магистър по „Българска филология“), която цитирах по-нагоре, казва: „1001 нощи“ ми въздейства силно с това, че открих за мен непознат до този момент, а всъщност толкова близък до нас свят. Това е един филм, направен с много модерна визия, в която освен всичко друго, по един ненатрапчив и умел начин се показва и самия град Истанбул. По-точно неговият съвременен вид, живота на съвременните, модерните хора в него. Тогава си дадох сметка колко малко знаем за тях.“ Попитах я как си е представяла Истанбул преди, на което тя отговори: „Ами, честно казано, не си представях, че има толкова много лица. И аз, като повечето българи, съм имала известна предубеденост, че това е един ориенталски, изостанал град. До този момент представата ми за турците е била от гастарбайтерите, които срещам по границите и преминавайки през България. Но освен забрадките, консервативността, изостаналостта осъзнавах, че съществува и друга страна и друга прослойка – интелигентните млади хора. Това е една много контрастна държава.“ Попитах я дали смята, че са част от някакъв проект, а тя отговори, че не вярва, но ако е така, само би поздравила авторите му за гениалната идея. Тя самата даде пример със себе си, че толкова многото турски сериали насочили вниманието ѝ към Истанбул и ѝ се приискало да го види на живо.

С. М. (студентката по архитектура в Оксфорд) подкрепя хипотезата ми: „Допреди тези филми не съм знаела, че Истанбул е толкова красив град. Те ме накараха да вникна в

Истанбул, да чета за него, за историята му, за Константинопол... Купих си много книги и албуми, прочетох „Истанбул“ на Орхан Памук и изобщо тези сериали ми помогнаха да отворя очите си за този град.“ Казвайки това, подчертава, че знае, че не всичко в Истанбул е като в „1001 нощи“, и още по-малко си представя цяла Турция така. „Осъзнавам го, но какво лошо има в това да си правят реклама, използвайки сериалите? (...) Бих се радвала, ако и българите правим така.“ – казва тя.

Цитираният по-горе К. Е. казва: „Бил съм в Турция и то скоро. Не мога да кажа, че сериалите са ме накарали да посетя Турция, но може би имат някаква роля. Преди, например, не съм имал много информация за Истанбул, не съм имал ясно изградено мнение. Сериалите ми помогнаха да си съставя такова. (...) Както се показва и в сериалите, турците

не са агресивни, нетолерантни, фанатизирани хора, каквото мнение се насажда в обществото. Нито в политически, нито в личен план. Дори когато има консервативност в характера им, пак се основава на здрави морални принципи. (...) Насажда се определено мнение, което е угодно на политиците. (...) Мнения, служещи за политически цели. Затова се радвам, че показват турците от една друга страна.“

В. С. (72 г., пенсиониран геолог), която цитирах в хипотеза №3, е своеобразен рекордьор сред интервюираните от мен хора, тъй като е изгледала почти всички турски сериали: „1001 нощи“, „Мелодията на сърцето“, „Гордата Аси“, „Сълзи над Босфора“, „Мечтатели“, „Листопад“, „Забранения плод“, „Семеен сарай“, „Двама завинаги“, „Изгубени години“ и други, чиито заглавия не можа да си припомни. Тъй като времето на излъчването на някои от тях се застъпвали, защото се давали по различни телевизии, тя си ги записвала на видео касети, за да ги гледа, когато може. Мнението ѝ за турското кино е било оформено от много отдавна, когато в България излъчили два турски филма, показващи живота на гастарбайтерите в Германия, закостенелите турски нрави и „адска простотия“. „Като почнаха да дават „1001 нощи“, изобщо нямах намерение да го гледам – мислех, че е същия като тези, които бях гледала, или че е направен по приказката. Но един ден, както си пусках пералнята, изведнъж буквално ме удари в сърцето една такава хубава музика! Порази ме направо! (...) Музиката ме привлече.“ Заглеждайки се в сериала, изпитала голяма почуда, защото не била познавала това лице на турското кино и дори на Турция. Впечатлила се от всичко – музиката, актьорската игра, операторската работа. Дотогава представата ѝ за турците била оформена от едно пътуване преди повече от 30 години от Белград до София, в което пътувала сама с дъщеря си във влак, идващ от Мюнхен и продължаващ за Истанбул и пълен с „гнусни, мустакати гастарбайтери“, които ги гледали „мазно, с похотливи погледи“. „След това не можех да понасям турската реч!

Свързвах я с нещо лепкаво и гадно! С филма мнението ми претърпя коренна промяна. Диаметрално противоположни впечатления. Даваха красиви хора, с европейско възпитание, но въпреки това, обаче, пак чувстваш мюсюлманството, не го забравяш. Безпрекословното подчинение към възрастните – то се виждаше във филма. (...) Това ми харесва – че показваха и тяхната традиция и вродена почит към възрастните. Но

Онур се противопоставяше на майка си. Виждаше се и новото, и старото. (...) Беше за мен истинско откритие“.

Не без влиянието на турските сериали, аз също отидох в Истанбул на организирана екскурзия заедно със семейството си. Там, освен че се удивлявах на този наистина уникален град, ми беше много интересно да наблюдавам останалите екскурзианти и да слушам дали екскурзоводите (един главен и двама местни) споменават турските сериали, развеждайки хората из Истанбул. Направи ми впечатление, че и тримата често споменаваха тези сериали, когато минавахме покрай къщи, гледки, болници и дори гробища, показвани в тях. В удобен момент разпитах главната екскурзоводка, която е пътувала много пъти по този маршрут, за впечатленията ѝ от реакциите на хората. Тя ми разказа, че туристите масово се вълнували от това, че виждат познати гледки и къщи. Попитах я дали има бум на желаещите да посетят Истанбул откакто излъчват тези продукции и тя категорично потвърди като добави, че повечето от тях били по-възрастни, но имало и много млади хора. Тъй като туристическата фирма не е от тези, които включват посещения на къщите от сериалите, екскурзоводката каза, че се е случвало туристи да я молят групата да се отклони от програмата, за да посети например къщата от „Перла“ или „Листопад“ или я питали как да стигнат до „Ташхан“ от „1001 нощи“. И наистина, по време на пътуването с корабче по Босфора се чуваха радостни възклицания и засилено щракане с фотоапарати, когато екскурзовода обявяваше по високоговорителя, че в момента минаваме покрай къщата на Перла или тази на майката на Онур. В една статия от в. „Капитал“ шеговито бяха писали: „Така Истанбул вече не е Царицата на градовете, Столица на три империи, Градът на контрастите, Перлата на Ориента. Истанбул не е дори Орхан Памук. Истанбул е Градът на Шехерезада и Онур. (...) Близкият до Истанбул архипелаг Принцовите острови също се е сдобил с ново обяснение – „мястото, където се снима нашумелият турски сериал

„Мелодия на сърцето“.¹

Реших да се възползвам от предоставената възможност да съм сред толкова хора, имащи отношение към Турция, и разпитах някои от тях дали турските сериали са повлияли на решението им да се запишат на тази екскурзия. Както очаквах, много от тях потвърдиха, но имаше и та-

1 Ценкова, И., Перли и сълзи. За страничните ефекти от турските сериали, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2009/08/28/775978_perli_i_sulzi/ ■ май 2011.

кива, които не бяха запалени по турските сериали или пък такива, които идваха за втори или трети път.

Сред тези, които очевидно се вълнуваха от турските сериали имаше едни баба и дядо, съвсем обикновени хора, които ми разказаха, че много обичат вечер да седнат на масата, да гледат турски сериали и да си спомнят за отминалото време. Децата им ги изпратили на тази екскурзия като подарък, за да видят „този красив град“.

Сред пътешествениците имаше една пенсионирана учителка по трудово обучение от София, пътуваща с внучката си – симпатично модерно момиче, което догодина завършва училище. Заговорих ги и след като насочих темата на разговора към турските сериали, бабата ми сподели как няма търпение да види „тез хубави гледки от сериалите“. Любопитно беше, че момичето каза, че не гледа въпросните сериали, но по време на екскурзията видимо се вълнуваше от къщата на „Перла“.

Интересни бяха отговорите и на друг човек от групата, И. В. – художник от гр. София, който ми каза, че имал „изцяло комерсиално отношение към турските сериали“ и това, което му харесвало в тях не били сюжетите, нито посланията или актьорската игра, а красивите гледки. „Като художник оценявам естетиката в тези сериали. Красивите пейзажи, интериори, дори красивите жени ме привличат всяка вечер пред екрана. (...) Животът и без това е грозен и труден. Защо да не се наслаждавам на тези красоти?“ След това допълни, че му е ясно, че са направени с „педагогическа, възпитателна и PR цел“. Според него всички те целели да покажат на европейците, че турците са хора като тях и така служели като средство за приближаването им в ЕС. Сериалите, които той е изгледал, са „Перла“, „Забраненият плод“ и „Листопад“.

В коментарите в интернет пространството също се срещат много признания, че турските сериали, излъчвани по българската телевизия, са променили към по-добро отношението на авторите им към Турция. Под статията за златния век на турското кино, която по-горе споменах, потребител споделя:

<К: Едно време имах много ниско мнение за Турция и турците. Сега това си го обяснявам е от незнание и с това, че в историята сме били врагове с Турция. (...) От турските филми които гледам, а и от прияте-

лите турци които имам в чужбина си правя извод че Турция е високо цивилизована страна.>¹

Малко по-надолу друг потребител казва:

<Обективен: Дълги години ни учеха да мразим турците, дълги години ни внушаваха, че са пещерняци. Това което преживяваме сега по край тези сериали е културен шок. Просто хората се развиват независимо от това дали ги обичаме или мразим. Имат киноиндустрия за разлика от нас. Имат закони, икономика, държава и държавност за разлика от нас. Култура има в държави, които са икономически стабилни. Едно, че не сме в състояние да създадем нещо стойностно и второ не искаме да оценим това което другите създават.“²

Под статия в електронната версия на в. „Добруджа“ друг потребител говори за същото:

<Алабала&Ники: Ако някой ме беше попитал преди 5-6 години отговора ми щеше да е много по-различен от сегашния. Бих казала, че тогава бях расистка и само името Турция, турчин или мюсюлманство ме караха да изпитвам отвращение. Не го правя, за да защитавам турската култура... както всяка култура така и тази си има позитивни и негативни страни... (...) Всяка култура е хубава сама по себе си с традиции, история, обичаи и нрави. Когато вникнеш в смисъла на всяко едно нещо откриваш нови и интересни събития и факти, които освен, че обогатяват духовната и познавателната ни култура ни учат на уважение и почит към хората.>³

В статията от „24 часа“ Г. Лозанов много добре формулира промяната, която се случва в част от българското общество: „Турските сериали (...) преобръщат представата ни за южната съседка. Досега тя е формирана за масовото съзнание от началното образование, от Вазовите песни и читанките, които я извличат от Средновековието и пряко я асоциират с поробител. (...) Попаднали в български контекст, турските сериали подсказват, че Турция вече не може да бъде четена и разбрана през кода на миналото, че е време да се откажем от него.“⁴

1 Турското кино преживява втори Златен век, <http://e-vestnik.bg/8325/turskoto-kino-prezhivvava-vtori-zlaten-yek/>. април 2011.

2 пак там

3 Тотев, Т. „Незабравима“, „Листопад“, „Шехерезада“... – вълшебната стъпка на Турция в Европейския съюз, <http://www.dobradia.info/?p=1327#comments> май 2011.

4 Лозанов, Г. Ятаганът стана прахосмукачка, <http://www.24chasa.bg/Artide.asp?ArtideId=246078> април 2011.

Очевидно много българи са закърмени ако не с неприязън, то поне с лошо отношение (често подсъзнателно) към Турция. Тази нагласа донякъде е разбираема, тъй като е породена от историческите фактори. Представите на тези хора за турчина са главно от народните песни и възрожденската литература. Както се видя от по-горните мнения и коментари, има хора, които честно си признават, че допреди турските сериали не са знаели почти нищо за Истанбул или за турската култура. Гледайки тези сериали, много от българите си дават сметка, че са живели в информационна заблуда за тази страна. Хората, които посещават за първи път Истанбул с екскурзии, също остават много изненадани от това, което виждат там. „Ориенталщината“ съществува като понятие в българския разговорен език като синоним на изостаналост, липса на култура, нецивилизованост, а думата „турчин“ се използва нарицателно за фанатик и деспот в семейството. Не може да се каже по никакъв начин, че в България е позната съвременната турска култура. Тези филми, които започнаха да се дават тук, въпреки че не са с претенциите за високо художествено кино, а са насочени към масовия зрител, успеха, макар и в малка степен, да повдигнат завесата към съвременната турска култура. От една страна показват, че в Турция се правят едни много добри телевизионни продукции. Досега изобщо не сме знаели за тях, а всъщност се оказва, че от 50 години Турция произвежда такъв тип сериали и има огромна кино и телевизионна индустрия. От друга страна този бум постигна още един положителен ефект, който може да се види и в думите на С. М. малко по-горе. След като в България вниманието на зрителите се насочи към турските сериали и изобщо към Турция, книгоразпространителите използваха този факт и на пазара за кратко време се появи голям брой книги с висока художествена стойност на известни турски писатели. Нещо, което преди това беше абсолютно невъзможно да се види на нашия пазар. Получава се така, че покрай тези обикновени, масови филми човек започва да обръща внимание на сериозната турска литература. Само в книжарница „Хеликон“, например, в момента се продават книги на повече от 20 автора¹, сред които: Орхан Кемал, Муратхан Мунган, Решат Нури, Искендер Паля, Тунджер Джюдженоглу, Солмаз Камуран и др. Хората започват да четат турска литература.

1 Данните са от 26.06.2011 г.

тура и да променят представата си за Турция, виждайки колко богата и разнообразна е турската култура.

Хипотеза 5

„Дързост и красота“ се развива от другата страна на земята, а турските сапунки — в съседния двор. „

Петата ми хипотеза предполага, че една от причините, поради които турските сериали са толкова харесвани у нас, е близостта между манталитета, който те показват, и нашия. До голяма степен тя е свързана и с горната хипотеза, защото тези сериали помогнаха на българския зрител да надникне през „завесата“ и да установи, че между неговите съграждани и турците приликите са повече, отколкото различията; че турците са хора близки до неговия манталитет и се вълнуват от същите неща, които вълнуват и него.

Скоро бях в гр. Долни Дъбник, Плевенско, където се натъкнах на интересен възрастен човек, който дойде при мен и ме заприказва. Оказа се, че е от Пазарджик, но дълги години живее в Долни Дъбник. Беше много интересен и симпатичен човек, разсъждаваше много обективно по всякакви въпроси. Но най-интересното беше, че разказвайки за живота си, оплаквайки се от политиката и мързела на българите, сам започна да говори за турските сериали. Подканих го да разкаже подробности и ето какво ми отвърна: „Че що да не ги гледам? Гледам ги най-редовно. Да не съм като оня глупак Волен Сидеров? Тоя не е никакъв политик, аз не го имам и за човек! Тоя е пълна откачалка! Тоя ще съсипе страната!“ Дядото изглеждаше много възмутен и се отклони в политическа посока. Отново го връщам на сериалите като го питам какво харесва в тях. „Ами какво харесвам — актьорската игра е много сполучлива, имат съдържание най-вече. Сега гледам оня полицейския от 17ч., кат прибера животните. После гледам в осем за Аднан и Бихтер като седнем да вечеряме. Синът ми, той от много години е в Германия, ме пита „Татко, кога вечеряте?“. Викам в девет, след сериала!“ (...) Много ми харесва. Гледай какъв морал показват! Ей сега тоя Бешир знае за Бихтер и Бехлюл, обаче не издава нищо! Да беше българин, веднага щяха да го подкупят, да вземе пари.“

Докато разговаряхме, при нас дойде и още един дядо, Ц. Г., който, като разбра за какво си говорим, се включи в разговора: „Мене ми е любим „Листопад“. А па и го даваха точно в осем, кога си седаме с жената вкъщи да си вечеряме. Аз си сипем от моята шльокавата, а Али Ръза си пие анасонликата. И аз му викам „Наздраве!“, щото всека вечер и ония

така си седат и се вечерят на една голема маса. Е, после стана по-малка, ама к'во да се прави – листопад, разпръскват се децата. У нас само двамата с жената останахме. Как да не ги гледам и как да им се не радвам.¹ „Да, а не като ония американските – само глупости и пукотевици“, намесва се първият дядо.

Двамата дядовци бяха много забавни и ми показаха как се възприемат турските сериали от обикновените български хора от малките градове и села. Показаха ми и че чувстват много близки и героите от тези сериали, и случките в тях. В думите на втория дядо се вижда как турските сериали показват проблеми, съществуващи във всяко семейство. Усетих, че той самия се идентифицира с героите, сравнява ги със своето семейство, открива аналогични случки в собствения си живот. Може би във всеки зрител е заложена потребността да се идентифицира с героите, които гледа на екрана или с които се среща в книгите.

Първото семейство, което наблюдавах, се състоеше от жена, живееща с възрастните си родители. В това семейство интересното беше, че не жените, а бащата беше този, който следеше телевизионните сериали. Докато гледахме заедно сериала „Забраненият плод“, бащата (на около 70 години) много се забавляваше да коментира случващото се на екрана и да дава съвети на героите. Но най-любопитното беше, когато забеляза, че дома на екранното семейство присъстват вещи, същите като в неговото. Усмихна се, видимо доволен, каза „Виждаш ли тия чаши? Сигурно са на „Пашабахче“. Същите имаме вкъщи!“, след което се обърна към жена си и я попита: „От „Рамстор“ ги взехме, помниш ли?“ Тази случка също показва умилеността, което много български зрители изпитват, от близостта между техния бит и този на турските герои. В случая ставаше въпрос за турски продукти, продавани на българския пазар, но е показателен фактът, че зрителите се радват, когато видят нещо, свързващо ги с хората на екрана.

Във връзка с приликите в бита, в интернет попаднах на един блог, в който авторката с никнейм „^а“ казва така: „Изведнъж жестокостта, отмъстителността и религиозният фанатизъм, обрисувачи турския етнос в българските очи, се преобразява в до болка познати взаимоотношения, характерни за нашия собствен бит. Всичко това не става, като резултат от кампании за преодоляване на етническата враждебност, а идва като

1 Опитвах се да възпроизведа оригиналния диалект

лично преживяно и видяно, макар и в сериал. Постигна се едно, макар и въобразено, непредубедено опознаване на индивида от преди напълно непознатата и мразена културна общност. Пред очите на българския зрител недвусмислено се разкри картина, в която не се търси различие-то с „другия“, а напротив откриват се многобройни прилики.¹

В интервюто с психоложката Ани Владимирова пред в. „Нов глас“, тя казва: „Не че не гледаха и латиноамериканските, но в турските по силата на регионалната близост и културните подобия хората по-лесно могат да открият себе си. Вземете дори чисто френологично – физиономииите, маниерите са много по-близки до нашите отколкото в един скандинавски сериал, където хората са съвсем различни.“²

И наистина, ако в един латиноамерикански сериал, например, зрителят се пренася в една напълно различна и екзотична атмосфера, то тук всичко е близко, познато, дори като вкусове и усещания. Например екранното семейство сяда около масата, похапва сарми, кюфтета, баници, баклавички, пие айран, боза и т. н. Българският зрител знае вкусът на тези неща, защото дори кухнята му е почти същата. Чува обръщения като „како“ и „батко“, които в нито един друг чужд филм няма да чуе; забавлява се от думи или изрази, навлезли в българския език като турцизми, като „Оф, бе, аман!“ или „Въй, чок калабалък!“, (преведено приблизително като „Колко много хора са се струпали отвън!“). В никакви други сериали не може да види толкова близки елементи в интериора, например покривчици върху телевизора и телефона, гости, които се събуват пред входната врата и т. н. – забавни, донякъде трогателни и умилителни еднаквости. Освен това в България, както и в Турция, все още често се среща да живеят няколко поколения под един покрив, имат традиции и семейни отношения, близки на нашите. Един немски или скандинавски зрител трудно би разбрал тематиката, тъй като там още на 18-годишна възраст децата се отделят от родителите си и отчуждеността между членовете на семейството е нещо естествено. Очевидно, както казва Ани Владимирова, на българския зрител му допада това, че докато сериали като „Дързост и красота“ се развиват от другата страна на земята, то турските се развиват в „съседния двор“.

1 Турските сериали, <http://giasivere.blogspotcom/2010/01/biog-post.html>; април 2011.
2 Страстта към турските сапунки не зависи от интелекта (интервю), <http://www.novglas.com/bg/news/read/3269>, април 2011.

Турските сериали привличат с това, че са близки и разбираеми. Героите в тях, също като нас, живеят на границата между два културни свята – Изтока и Запада. По време на изследването си, се натъкнах на една много интелигентно и задълбочено написана статия от вестник „Култура“ на Йоана Панкова – главен координатор на Културния център към Софийския университет „Св. Климент Охридски“.¹ В нея авторката казва, че българските зрители припознават себе си и своите проблеми в тези на героите. Много от темите в тези сериали са свързани с отчуждението в големия град, стреса от градския живот и модернизацията. И българите, и турците „трудно уравновесяват негативите и позитивите от двата цивилизационни модела, които на Балканите съществуват почти паралелно. Нашето общество, подобно на турското, страда от синдрома на културното закъснение и усещането за непълноценност“, казва тя.

В предаването на Емил Кошлуков „Уикенд с ТВ7“ кинокритикът Вера Найденова изказва мнението, че турските бит, етнос, култура, традиции са много близки до нашите и затова българите толкова харесват турските сериали. Харесва им и това, че докато българските филми са „затлачили“ в темата за мутрите, турските разказват за любовта, семейните отношения и възпитават традиционни ценности. Опонентът ѝ в спора, политологът Калоян Методиев, изтъкна точно близостта между двата народа като основен проблем. Според него когато нещо ти е толкова близко, започваш да се поддаваш на влиянието му, а това е вредно, защото е време да се отърсим от ориенталското в себе си.² Според него обществото ни попивало прекалено много от мюсюлманската култура и съществувала голяма опасност да загубим идентичността си, защото тези сериали са заплаха за европейският път на България. В дебата в „Червената къща“ относно турските сериали, Методиев отново изказва мнението, че те са „геополитически инструмент на страна, която винаги е искала да бъде империя и винаги е гледала към Европа.“³

Сред коментарите в интернет следният най-добре обобщава симпатиите на българските зрители, породени от близостта в манталитета:

-
- 1 Панкова, Й. Страх и омраза заради Босфора, <http://www.kulitura.bg/bg/artirie/view/16193> юни 2011.
 - 2 „За“ и „против“ турските сериали (от телевизионно предаване), <http://tv7.bg/news/240942.html>, юни 2011.
 - 3 Георгиева, Т. В очакване на сапунка по Гераците, <http://www.kultura.bg/bg/article/view/16991>, юни 2011.

<Перла: ...Няма да скрия, че този сериал ми отвори очите да видя колко много всъщност си приличаме – и като бит, и като традиции. Най-малкото бабите им ходят със същите плетени елеци като нашите. Да не говорим за манджите им. Никога не съм ходила в Турция, но бих я посетила и сериалът допринесе за това.“¹

До голяма степен хипотезата ми се потвърди, тъй като в направените от мен изследвания се пролича, че сходствата между двете култури допадат на голяма част от българите.

Б. Относно хората, отричащи турските сериали

Преди да започна описанието на наблюденията ми върху хората, отричащи турските сериали, искам да поясня някои неща.

Първо, в мрежата споделените мнения относно турските сериали са безброй. Има стотици страници с коментари и разсъждения както на млади хора, така и на по-възрастни. Явно българинът обича да изказва мнението си в публичното пространство. Но забелязах, че изказванията „против“ турските сериали значително надвишават тези „за“. Това би могло да означава няколко неща. Тъй като мрежата използват предимно младежи, може да се направи предположение, че турските сериали не се харесват на младите. Друго възможно предположение би било, че хората, харесващи турските сериали, не са склонни да хаят усилия и време, за да се обосновават или защитават в интернет. Тъй като рядко хората изписват и годините си, когато пишат коментар, а някои от коментарите дори са анонимни, отговор трудно може да се даде. Интересно беше това, което забелязах в резултатите от една анкета в www.news.bg, озаглавена „Гледате ли турски сериали?“²:

Въпреки че хората негледащи турски сериали са малка част от потребителите на сайта (общо 2480), именно те са тези, на които принадлежат повечето коментари под анкетата. Това потвърждава предположението, че гледащите турските сериали пишат много по-малко.

1 Ценкова, И. Перли и сълзи. За страничните ефекти от турските сериали, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2009/08/28/775978_perli_i_sulzi/, юни 2011.
2 Гледате ли турски сериали?“ (анкета), http://news.ibox.bg/material/id_1204847899/fpage_0/#clist, май 2011.

Второ, статиите с отрицателно отношение към турските сериали, които намерих, не бяха много, защото, както казах и в началото на тази глава, преобладават тези с любопитен или обективен характер.

За проверката на следващите хипотези използвах най-вече коментари от интернет (които са многобройни), както и лично проведени интервюта.

Хипотеза 6:

„Покрай баба ми в Пловдив по празниците изгледах един-два епизода на Перла. Все същата сапунка. „

Според тази хипотеза, нехаресването и неодобряването на турските сериали при много хора се дължи на липса на поглед върху повече такива продукции. Причините могат да бъдат различни – от това, че първият сериал, на който са попаднали, е бил по-некачествен или просто не им е харесал, до това, че в най-гледаното телевизионно време дават сериали с по-ниска съдържателна стойност.

Сред турските сериали, както и сред всички други, има и качествени, и по-малко качествени и не бива да се слагат под общ знаменател. Смятам, че мнението на хората, които не харесват турските сериали, до голяма степен се е оформило от първия (и в такива случаи най-често единствен) сериал, на който са попадали. По мое мнение един от сериалите с по-ниска съдържателна стойност е „Перла“, който, може би заради красивите гледки, богаташки къщи и интериори, привличащи окото, беше излъчван в най-гледаното време, а именно от 20 ч. вечерта, когато хората сядат да вечерят и пускат телевизора. Може би много хора имат физическата възможност да гледат само тези сериали, които се излъчват вечер, и мнението им е изградено само върху тях. Разбира се има и хора, на които и тези сериали допадат, но повечето от негледащите тези продукции хора, с които аз разговарях, или чиито коментари четох в интернет, асоциираха турските сериали именно с „Перла“, която е пример за типична сапунка, направена по латиноамерикански модел. Ето някои мнения из мрежата, в които личи тази идея:

<MidwinterSun: Покрай баба ми в Пловдив по празниците изгледах един-два епизода на Перла. Все същата сапунка. Все едно гледам латиноамерикански сериал, само че с по-шашави имена.>¹

1 Турски сериали, <http://forum.uni-sofia.bg/forum/viewtopic.php?f=15&t=16305>. май 2011.

<allshallperish: ...Пък аз говоря от името на човек, който горе-долу знае сюжета в Черната Перла и е гледал един епизод. Еми тъпо е.>¹

<Dimitar Petrov: Хей, на мен ми писна от тъпотия, чалга и сериали (сапунки) въобще. Техическа е разликата дали са турски или латиноамерикански или индийски или кой знае от коя циганска държава.>²

От горните коментари се вижда, че авторите им ги приравняват с нискохудожествените латино сериали, които през миналите години буквално заливаха медийното пространство и доста поомръзнаха на българския зрител. Те се развиваха главно по линията добро – лошо и се характеризираха с елементарни сюжети и липса на нюанси в образите. Главна прилика между турските и латино сериалите е, че и двата вида обикновено са семейни саги и се развиват в голяма къща с много хора и прислуга – в единия случай хасиенда, в другия – конак. Освен това почти винаги имат втора сюжетна линия, която засяга и слугите. Друга прилика е тази, че по някакъв начин и двете общества не са достатъчно еманципирани и развити. Това са страни от третия свят. Но въпреки това, според мен, има значителни разлики между латиноамериканските сериали и тези турски сериали, които на пръв поглед напомнят на тях. Различното е преди всичко качеството на текста. В латино сериалите той е на едно много по-ниско ниво. В повечето случаи латиноамериканските сериали са построени по изключително елементарна схема с лесно предвидим финал. Главните герои са прекрасни, чисти и свестни. Лоши хора и недоразумения ги разделят в продължение на 100-200 серии, но накрая доброто побеждава и последния епизод завършва със сватбата на главните герои. За разлика от тях, турските сериали, дори и тези, които са от този тип (защото те биват много разнообразни), не са така клиширани и елементарно построени. Обикновено в тях нито положителните герои са напълно положителни, нито отрицателните са напълно отрицателни. Образите са изградени много по-сложно и нюансирано. Всеки е представен със своите положителни черти, но и недостатъци. Освен това много от сериалите завършват изключително неочаквано, а много често завършват без „хепи енд“ – нещо, което никога не може да се случи в латино сериал, но в реалния живот често се случва. Именно затова турските сериали са някак по живи, а образите в тях –

1 пак там

2 Писна ми от простотия и тъпи хора! (тема), <http://www.facebook.com/topic.php?uid=185296689369&topic=10931> юни 2011.

по-убедителни. Например в момента тече по екраните „Забраненият плод“ (римейк на първия турски сериал от 1975 г., по романа на Халит Зия). Бих казала, че това е пример за сравнително елементарен турски сериал. Главните герои обаче съвсем не са положителни личности. Главната героиня Бихтер лъже и изневерява на съпруга си със собствения му племенник в собствената му къща. Племенникът – известен местен плейбой – е сирак, отгледан от чичо си, но въпреки наличието на неголяма вътрешна борба, прави любов с жена му. Да, сюжетът не е особено дълбокомислен, но героите никога не са идеализирани, а са такива, каквито са в живота. Но може би на пръв поглед тези нюанси не могат да бъдат забелязани и затова много хора се произнасят върху турските сериали, без да имат реална представа от тях или ако имат, тя е изградена от отделен сериал или отделна серия.

В потвърждение на хипотезата, че много хора коментират тези продукции, без да са запознати с тях, намерих две статии относно турските сериали^{1,27} на Петър Пламенов – журналист, философ и литературовед. В тях си той показва, че оценява „завидния професионализъм“, с който са направени, но според него съблазняващите окото гледки и красивите, модерни хора са „част от клопката на маркетинга“. По този начин българинът се зашеметява от „видимия просперитет на едно общество, което доскоро е възприемал като не чак до там развито“. Пламенов изказва мнението, че българите, също страдащи от недоразвитост и комплексираност, по някакъв начин разпознават себе си в живота на героите. Пламенов прави заключение, че въпреки че турските сериали ни връщат семейните ценности, те ни „освобождават от необходимостта да търсим приятели, да създаваме преки човешки отношения, да копнеем за дом-крепост. Толкова сме самотни, че превръщаме телевизора в център на битието си“, защото „самите хора не общуват, нито разговарят помежду си, а втренчено се влизат в хладните екрани, без да преживеят действителността на собствения си живот“. Пламенов разглежда проблема много философски и дълбоко, но от някои негови думи се проличава, че не е запознат със самите сериали: „Листопад“ разчита на силата на семейната драма и конфликта между положителен песонаж – Неджля и

1 Пламенов, П. Изкуството на фалшивите перли, <http://www.klassa.bg/news/Read/article/55589> **Изкуството+на+фалшивите+перли**, юни 2011.

2 Пламенов, П. Защо перлите са фалшиви, <http://www.klassa.bg/news/read/article/58231> **Защо+перлите+са+фалшиви/comment page/5** юни 2011.

надъхан протагонист „злодейката“ Фикрет, обичайно облечена в зелено, откъдето очевидно прозира усещането за изконната двойка добро-зло, девойче-магьосница.“ Нито Неджля е типично положителен персонаж, нито в сериала изобщо има такива, нито разумната и улегнала по-голяма сестра в семейството Фикрет е „злодейка“, нито те двете са в центъра на сюжета, нито между тях има специален конфликт. Странно е, че след всички интелигентно и обективно изложени по-горе разсъждения, се появяват и подобни изречения, показващи, че авторът на статията не е гледал филма, който преразказва.

Друго мнение от статия във в. „Новинар“ на студент по журналистика, също показва незадълбочено познание.¹ Авторът пише: „...в една държава, която претендира да е европейска, подобен порой от плоски и лишени от всякакъв смисъл и послание сапунки е меко казано странно. (...) Как биха възприели реалността младите хора, гледащи по цял ден „изпепеляващи любовни страсти“, лъскави къщи и зализани младежи и девойки, които в продължение на 500 епизода разискват екзистенциално значими теми като корема на Инджи, любовните афери на Мехмед или банковата сметка на семейство Кармазъбаджакооглу. Гледат с жадните си за информация очи бутафорна любов и жлъчна, още по-бутафорна омраза.“ Виждаме как авторът искрено се притеснява какво могат да научат младите от „плоските“ и „лишени от всякакъв смисъл“ турски сапунки. Има и качествени, има и не толкова качествени турски сериали, но моето мнение, като на човек, изгледал много такива, е че липсата на смисъл и послание е последното нещо, в което могат да бъдат обвинени. Очевидно познанията на автора са изградени само върху сериала „Перла“, който, макар и не лишен от смисъл, е, както казах, от сериалите с по-ниско качество на съдържание. Освен това споменатата от автора цифра „500“ относно броя на епизодите е силно хиперболизирана, а не мисля, че говоренето на едро е допустимо за уважаващ себе си вестник.

В статията на Йоана Панкова², авторката анализира много аспекти на турските сериали и тяхното влияние у нас. Статията доказва, че сред изказващите се по този въпрос има интелигентни хора, които, преди това са си направили труда да се запознаят отблизо с турските сериали.

1 Цаков, Ц. ТВ страсти по комшийски или гюмюшевизацията на ефира, [1^://^^^ g/print.php?act=news&act1=det&mater=MzA4Mzs1&print=y](http://www.g/print.php?act=news&act1=det&mater=MzA4Mzs1&print=y) юни 2011.

2 Панкова, Й. Страх и омраза заради Босфора, <http://www.kultura.bg/bg/article/view/16193> юни 2011.

В нея Йоана Панкова говори за професионализма, инвестиран в турските сериали, който „не може да бъде игнориран“. Тя прави сравнение между турските сериали и класическите „сапунени сериали“, като казва, че: „От презумпцията за „сапунка“, режисьорската работа в някои от сериалите е смущаващо грамотна, на моменти може да се види на право учебникарско боравене с възможностите на кадъра и на монтажа. От пръв поглед турските сериали правят впечатление на финансово подплатени: няма я разклащащата доверието още от първия кадър бутафорност на декора, стряскащият анахронизъм на костюмите, мъката от снимането изключително на близки кадри поради ограничения на пространството.“ По-нататък тя пише, че сапунките от САЩ и Латинска Америка се развиват в „една впечатляваща атемпоралност и асоциалност“ и че нищо от реалния външен живот не присъства в сюжета. Нещо повече – „моралните императиви в „Дързост и красота“ са размити до степен на безсмисленост и психопатия – главната героиня Брук е съпруга последователно на всички мъже от фамилията, включително и на доведения си син, но накрая е представена като достойна победителка.“ Може турските и класическите сапунки да имат някои общи жанрови неща от второстепенно значение, но основното, по което се различават е, че турските залагат на дълбок смисъл и предразполагат към разсъждаване. За съжаление много са хората, които си позволяват да дават оценки и мнения, без да вникнат и дори без изобщо да са гледали такъв сериал. Както пише Йоана Панкова, „всеки уважаващ себе си сноб и кандидат-интелектуалец се възползва от възможността да придобие собствена стойност, зачерквайки от полето на културата всичко, което не се числи към високите ѝ етажи.“

Хипотеза 7:

*„Мама ви проста и задръстена! За това ли умряха Ботев и Левски?!“;
„5 века робство ни стигат“*

Според тази хипотеза много от хората, отричащи турските сериали, независимо дали са ги гледали ли не, имат националистически уклони или, по една или друга причина, са закърмени с неистова омраза към всичко турско. Проблемът, който виждат, не е свързан нито с жанра на сериалите, нито с тяхното качество, а с това, че са турски по произход.

Разбира се това не важи за всички хора, нехаресващи турските сериали, но националистически настроените мнения и коментари, които срещнах, бяха изключително много.

Ще започна с някои извадки от интервютата, които проведох, за които смятам, че са най-показателни. Като начало ще пресъздам разговора си с В. Х. от Пещера, (50 год., техник), тъй като смятам, че е много показателен:

„Аз: Гледате ли турски сериали?“

В.: „Не и съм категорично против излъчването им по българската ТВ. Не ни стигат новините на турски език, които всеки ден се излъчват по националната телевизия, ами сега и това заливане с турски сериали е вече прекалено. Започвам все по-често да се питам в България ли живея, или в Турция. (...) Дразни ме това, че са турски. Че се насажда едно позитивно отношение към страна, която в продължение на 500 години ни е мачкала и е объркала цялото ни европейско развитие. За което още плащаме и дълги години ще плащаме. Аз съм от Пещера. Съседният град до нас е Батак. Вие ходили ли сте в Батак? Влизали ли сте в църквата? Забравили ли сте Баташкото клане, което на всичко отгоре беше обявено и за мит. Народ, който толкова бързо забравя историята си, не може да има бъдеще.

Аз: Не смятате ли, че днес живеем в различно време? Трябва ли Германия и Франция напр. да се мразят, след като толкова години са воювали помежду си. А вместо това решиха да се обединят и да сложат основите на ЕС? Не е ли това бъдещето?“

В.: Ама моля ви се, нещата са напълно несравними. Франция и Германия принадлежат на една културна общност. И двете страни са европейски, християнски и т. н. А и каквито и войни да са водили, едната страна не е била в продължение на 500 години поробителка на другата. Нещата просто са много различни.

Аз: По тази логика трябва да се забранят и всички немски филми, защото не преди 500 години, а само преди 50 години над Европа е властвал немският национализъм.

В.: (Тук замълчава и след дълга пауза продължава:) Все пак мисля, че анкетата Ви е за турските сериали, нали?“

Измъква се от въпроса с въпрос и определено не желае да ми отговори. Тук се сблъсквам с двойните стандарти, с които се възприемат филмите от различните страни. Усещам, че човекът няма нищо против всякакви други филми, стига да не са турски. За него е без значение качеството на продукта, важното е от къде идва. В. Х. говореше много разпалено и беше очевидно, че приема турските сериали много дълбоко. В

очите му сякаш се четеше обида, заради това, че българската телевизия си позволява да показва нашият поробител по такъв съблазнителен начин. Осъзнавам, че раните, нанесени от турците върху града му и от там върху съзнанието му, няма да зараснат лесно. Около 5000 невинни българи са били избити от османски башибозук в съседния на този човек град и омразата му към турския етнос е като отговор на това. Тя е като признак, че той е българин и помни историята си. Друг е въпроса дали до ден днешен трябва да таим омраза към даден етнос, само защото неговите представители са извършвали зверства и то преди няколко века.

А ето как реагира представител на по-младото поколение – К. З. (25 год.) от гр. София, на въпроса ми гледа ли турски сериали: „Абе бегай с тия турски сериали. Аман вече! Не стига, че отвсякъде излизат, и кранчето да си пусна – и от там ще бликне гадната турска реч, а сега и интервюта трябва да давам.“ Аз не се отказах, за да разбера неговото мнение, и го помолих да обясни какво точно го дразни в тях. „Ами противни са ми, всичко ме дразни. Пришки вече ще ми излязат.“ Питам го дали се дразни и на американските продукции, с които ефирът ни е зает, на което отговорът е: „Не, що да се дразня. Турците ме дразнят.(...) Е как що? Гнусни са, мазни са и са ни владели 5 века. Половин България е турска. Трябва да ги обичам ли?“ Запознах се с това момче чрез общи познати и срещата ни беше на открито. Не сме говорили дълго, защото нямаше голямо желание и през цялото време физически се дърпаше и се опитваше да прекрати разговора. Явно наистина турските сериали му бяха дошли в повече и той не искаше да чуе и дума за тях. По реакциите му бих казала, че сякаш се гнусеше само от произнасянето на думата „турски“.

Второто семейство, което наблюдавах докато гледат турски сериал, се състоеше от двама родители на средна възраст, по професия журналисти и подрастващия им син, който, за тяхна почуда, се увлича по партия „Атака“. Подробно описание на наблюдението може да се види в Приложение № 1. Въпреки че на момчето не му се разговаряше особено с мен по темата за турските сериали, ми обясни, че омразата му към тях се поражда не от друго, а от това, че са турски. Освен това сподели неговите си, че са излъчвани по „националните“ телевизии. Повече информация, за съжаление, не успях да изкопча от него, но ясният му и конкретен отговор беше показателен. Майка му се оплака, че синът ѝ

по цял ден стои на компютъра си. Вероятно той е от младежите, които пишат националистически коментари в интернет.

Подкладеният от турските сериали национализъм си личи най-добре именно в коментарите под публикации в интернет, както и във форумите, посветени на турските сериали. Изказванията са изключително интересни от гледна точка на това какви страсти могат да пробудят едни сериали. Много от тях, освен, че са доста обидни и писани на просташки език, са на етническа тематика. Обидите и нецензурният език са нещо често срещано в интернет пространството. Според проф. Дичев „мрежата е генератор на омрази, обиди, митове, сексизъм, расизъм“¹. Ето някои от тях:

<АийША-требъла: МАЙКИТЕ ВИ ДА ЕБА СКАПАНИ ЕНИЧЕРИ ГЛЕДАТЕ ТУРСКИ СЕРИАЛИ А! МАЙКТА ВИ ДА ЕБА СКАПАНИ БОКЛУЦИ>²

<Le0n Мама ви проста и задръстена! За това ли умряха Ботев и Левски?! Оскотяла, малоумна сган от кретени!>³

Численото превъзходство на коментарите против сериалите в мрежата се вижда добре в така разпространената социална мрежа Facebook. Там страниците и групите, обявили се против турските сериали, са безброй. Сред по-мощабните от тях са: „ПИСНА МИ ОТ ТУРСКИ СЕРИАЛИ!!!!!!“ с 131 988 души, „Нагло е да се излъчва турски сериали на 3 Март- Нова телевизия“ с 4 767 участника, „Писна Ми От Сериали И Новини На Турски, Аз Живея В България Не В Турция!!!“ с 3 553 участника, „По-малко турски сериали, повече себеуважение“ с 343 участника, „Да дойдат руснаците и да ни освободят от ТУРСКИ СЕРИАЛИ“ с 360 участника и др.⁴ Това, което прави впечатление, е много малкият брой на такива групи, подкрепящи сериалите. Дори тези, които съществуват, имат много малко участници. Сред най-многобройните, които намерих, са: „Турски сериали“ с 36 участника, „Тшгею. Seriali“ със 138, „Турски Сериали elihanch01981“ със 176, „Обичам Турски Сериали“ с 20 и др.⁵ Друго интересно нещо са темите, обсъждани в тези групи. В групите „за“ турските сериали дискусии липсваха, за разлика от тези „про-

1 Ивайло Дичев, културолог: Онлайн поколението няма търпение да отлага каквото ѝ да било, <http://www.dnevnik.bg/interviu/2011/04/27/1080974>, юни 2011.

2 Гледате ли турски сериали? (анкета), http://news.ibox.bg/material/id_1204847899/fpage 1/, май 2011.

3 пак там

4 данните са от 28-ми май 2011 г.

5 вж. Приложение № 4

тив“. Влязох в най-разпространената, а именно „ПИСНА МИ ОТ ТУРСКИ СЕРИАЛИ!!!!!!“¹, за да прочета какво се дискутира там. Бях изненадана да видя коментари не относно сериалите и техните недостатъци, а относно българския политически живот. Последните публикувани теми са: „НЯКОЙ МОЖЕ ЛИ ОБЯСНИ, ЗАЩО ТРЯБВА В БЪЛГАРИЯ, НЯКОЙ ПРАВИЛА ДА СЕ ДИКТУВАТ ОТ МАЛЦИНСТВАТА? ТОВА БЪЛГАРИЯ ЛИ Е ИЛИ?“, придружена с линк към статия „Народното събрание се занимава с „Атака“ от www.vesti.bg: „ПРИСЪЕДИНЕТЕ СЕ! НЕ НА ЗВУКОВИЯ ТЕРОР ОТ ДЖАМИИТЕ В БЪЛГАРИЯ“ и др. Реших, че това се дължи на скорошните действия на политическа партия „Атака“ пред джамията в София, но продължих да чета по-стари заглавия и установих, че политиката е основна тема в тази група. Всъщност открих нещо, отнасящо се конкретно за турските сериали, чак на третата страница от заглавията на темите – в коментара „ЕМИ ГЛЕДАЙТЕ ГИ И ЩЕ СТАНЕМ МАЛЦИНСТВО!“². На същата страница темите относно сериалите значително се увеличиха, но политическите отново бяха многобройни.

От горецитираното се личи как много българи гледат всичко през призмата на политиката. Самият факт, че във форум, създаден по повод едни сериали, вместо да се обсъждат качествата на филмите, се избива в друга посока и сериалите се свързват с политиката, е показателен. Явно на хората им е трудно да направят разграничение между отношението си към историята и политиката и към един художествен продукт, какъвто е игралният филм.

Всъщност етническите и политическите теми биват засягани във всички дискусии „за“ и „против“ турските сериали. В електронния сайт www.obshestvo.net ставаме свидетели на следният разпален разговор между няколко потребителя, породен от една кратка и обективна статия², констатираща успеха на турските сериали и описваща с няколко думи двете страни от публичното мнение. Разговорът започва така:

<analizator: И турските сериали са като латино—същата боза от доброто момиче и лошите богаташи и тям подобни глупости нямащи нищо общо с реалността. Именно това ги прави особено популярни в БГ, защото нашата действителност е достатъчно грозна и миризлива, та

1 ПИСНА МИ ОТ ТУРСКИ СЕРИАЛИ!!!!!!!, <http://www.facebook.com/pages/ПИСНА-МИ-ОТ-ТУРСКИ-СЕРИАЛИ-/185296689369>, юни 2011.

2 Иванова, М. Турските сериали – ориенталщина, доганизация или потребност, <http://www.obshtestvo.net/content/view/1366/>, май 2011.

белким като гледаме комшиите да не мислим много много за собственото си благо в което продължаваме да живеем по собствена воля.>

<do analizator: abe smotlyu, mejdu latino sapunkite i turskite filmi/seriali/ ima golyama razlika. Stiga s taya omraza i zloba i omraza spramo turcite! Kato bay ganya si se rodil i kato mrasen gnusliv zadnik 6te si umre6!>

В последния коментар виждаме как човекът, който защитава сериалите, пръв започва етническата тема и започва да обижда, без да е нападнат. Не се знае дали отговорът е написан от турчин или българин, но отбранителната позиция и готовността за защита без особен повод показват, че този човек е свикнал да се отбранява. Може би много пъти е бил нападан заради етноса си и е чувствителен на тази тема, а може би просто търси конфликт. Разбира се отговорът му разпалва разгорещена дискусия и дори преминава в открито сексуална тематика, която ще прескоча.

<сако: абе ей резняк, като ти се гледат турски сериали, ходи си в анадола бе. Защо не се поощряват българското кино???? (...) Защото ей такива глупаци като теб, които серадват на тези филми и ги гледат и ти се промива скапания турски мозък. Боклук резан.> <do sako: abe mom4ence, za men nyma zna4enie, koy kakav e. Vsi4kite sme 4eda na тази зема! (...) Kakvo sa tgi napravili turcite be tapanar, prost, bay ganyu, 4e da gi mrazi6 tolkoz mnogo? Da, za men ima samo edno zna4enie: da nenavijdam bolni sazdaniya, kato Siderov, Dogan i kato teb, smotlu! >

<сако: АА добре... КАТО СТАНЕМ ПРОВИНЦИЯ НА АНАДОЛА тогава пак ще си говорим.(...) ТУРЧИН!!! >

^v^: ... И пак ти казвам, ако четеш и гледаш изследвания 2050 година българите ще сме 30% от населението на нашата родна държава. До 2050 – всяко 2ро дете ще е турче или цигане да продължавам ли още...>

Прави впечатление доминирането на грозния език в дискусията. Интересно е, че думата „турчин“ се използва като обидна – сякаш е екстракт, възплачващ омразата, породена от историята и политиката. Няма нужда да се гадае кои са конкретните причини за тази омраза, защото самите хора го казват:

<МАРИЯ: ТУРЦИЯ НИ НАТРИСА ТЪПИТЕ СИ СЕРИАЛИ! В УЧИЛИЩЕ ТУРСКИ ЕЗИК, НА УЛИЦАТА -ТУРСКА РЕЧ, В МАГАЗИНТЕ -ТУР-

СКИ, ПО ТЕЛЕВИЗИЯТА -ТУРСКИ ФИЛМИ! НА ПАЗАРА – ТУРСКА СТОКА ТОВА ЛИ Е НАШАТА НЕЗАВИСИМОСТ?! ЗАДУШАВАМЕ СЕ ВЕЧЕ!...>¹

Вероятно последният коментар е писан от жена, живееща в т. нар. „смесени райони“ на България. Там положението е много деликатно, тъй като турското население е преобладаващо и няма как да не се поражда напрежение.

В Българският националистически форум, в който дискусии против турските сериали не липсват, също се вижда подобно изказване:

<опълченец: Не ни стигат новините на турски по националната телевизия ами сега и тия гнусотии. (...) българските майки и баби, домакини по цял ден се облъчват с турска помия!!!>²

Друг коментар от същата дискусия отново се възмущава от образа на „поробителя“ в най-гледаното време:

<kotis63: Уважаеми съфорумци (...) Защо една уважаваща себе си медия като БТВ в деня на Ботев и загиналите за свободата Българи, гледаме мутрата на поробителя в прайм тайма на телевизията. До кога ще търпим това „кощунство“? Има ли български медии?>

По-нататък в същия разговор виждаме потребител да подстрекава протест срещу турските сериали в името на България:

<omerzen: Заради туй приятелю вие които сте от София спретнете им едно прилично протестче пред т. н. „българска“ БТВ в деня на първото излъчване на турския сериал.>³

След статия със заглавие „Сапунките са „новото робство“, напомнят ни в Турция!“⁴, цитираща Дойче веле, следват множество коментари, повечето от които са отново на етно-политическа тематика и са писани от анонимни потребители. Ето някои от мненията, споделени в тях:

<Нека преди всяка мазна турска сапунка да се излъчва кратък филм от черквата с черепите в Батак и да се чете писмото на Макгахан за Батак. Също така да се разяснява нагледно що е това сюнет като се прилагат илюстрации на дялкани турски чепове... >

1 Иванова, М. Турските сериали – ориенталщина, доганизация или потребност, <http://www.obshtestvo.net/content/view/1366/> май 2011.

2 Турски сериали превземат България, <http://www.fomm.bg-nationalisti.org/index.php?topic=98140> юни 2011.

3 пак там

4 Сапунките са „новото робство“, напомнят ни в Турция, <http://world.actualno.com/news/279391.html>, май 2011.

<500-ГОД. ТУРСКО ПРИСЪСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ, НЕ Е НИЩО В СРАВНЕНИЕ С 50-ГОД., РУСКОТО-БОЛШЕВИШКО РОБСТВО И КОМУНИЗЪМ, В БЪЛГАРИЯ! ЗА 50Г., КОМУНИСТИТЕ, ЗАТРИХА БИТА, ДУШЕВНОСТТА, НАРОДОПСИХОЛОГИЯТА И ВЯРАТА НА БЪЛГАРИНА!>

<Предпочитам да се потурча, отколкото да се поруснача!>

<БОЛНИ СТЕ ДА ГЛЕДАТЕ ТЕЗИ РЯЗАНИ БОКЛУЦИ!!!>

<„Новото турско робство“! Много точно е казано!!! Вече започна НОВОТО ПОТУРЧВАНЕ, с огромното съдействие на БТВ, телевизията която работи устремно за това. Турски след турски сериал вървят по БТВ и промиват мозъците на наивните българи.>

<...ПОВРЪЩА МИ СЕ ОТ ФИЛМИ С НАСИЛИЕ, ГОЛИ ЗАДНИЦИ, ЧАЛГА, ВОЙНИ И РУСКИ ПРОСТОТИИ! ФОРУМА Е ПЪЛЕН, С ПРОСТАЦИТЕ НА АТАКА, ВМРО И ЧЕРВЕНИ КОПЕЛЕНЦА! АМАН ОТ ИДИОТИ!!!!>

Показателен е и коментарът, който се среща под статия от „Фрог Нюз“, разказваща интервю с журналиста от БНР Александър Михайлов относно турските сериали:

<Ицо: Мама им деба турска! Да се махнат тия сериали от българските телевизий и то НЕЗАБАВНО!!! 5 века ропство ни стигат и не забравяйте зверствата извършени от тях, за пролятата българска кръв!!!!!!!! >,

За мен голяма почуда предизвика фактът, че във форума на клуб „Mazda – България“, в който по принцип се дискутират качествата на леките коли, изненадващо открих цяла тема, посветена на турските сериали. Ето едно от мненията в дискусиата:

<resistor: Разхождал ли си се скоро из Родопите? от Харманли до Сандански всичко е в джамии. (...) Иди за да се почувстваш чужденец в собствената си страна – там нестига че няма да чуеш българска реч ами ще те гледат странно като им говориш на БГ!...> ¹

Реших да проверя какво мислят за турските сериали турците, които живеят в България, и влязох във форума на гр. Кърджали. За моя изненада, се оказа, че няма как да разбера, тъй като вътре пишеше само на турски. Дори името на форума е „Kirsaali Haber“. Вероятно такива неща дразнят българите и подклаждат национализма им. Трудно им е да се чувстват като чужденци в собствената си родина. Болезнено приемат турската реч, която се ползва на обществени места, турските надписи по магазините и т. н. Реакциите на тези хора са ако не нормални,

1 Хора каква е тази атака на турски сериали по българските тв, <http://forum.mazdabg.com/viewtopic.php?t=16034>, юни 2011.

то поне разбираеми. Ислямизацията в смесените райони се превръща в сериозен проблем. Из пресата все по-често се появяват материали, сигнализиращи, че там българският език е на път съвсем да изчезне. В много от училищата в Родопите часовете по турски са повече от часовете по български и поколението, което се възпитава в тях, среща проблеми с официалния за страната език – българския.¹

В предаването на bTV „Тази сутрин“ от 29.06.2009 г. сигнализираха за сериозен проблем в българските училища в Кърджали. Учителите се оплакват, че до известна степен нямат език, на който да си говорят с учениците. Преподавателите знаят български, а голяма част от учениците знаят само турски.²

Масовото строителство на джамии, особено в източните Родопи, които се изграждат главно със средства от Турция и някои арабски страни, също смущава и тревожи българите. Те смятат, че в източните Родопи върви възродителен процес с обратен знак. Според отец Боян Саръев „зад мъглата от думи за демокрация и либерализъм, особено в Родопите, се разгражда българската нация. По този начин се подготвя една територия за откъсване от България“.³

Появяват се нови мюсюлмански сдружения, като „Съюз на мюсюлманите в България“ във Велинград, което си е поставило за цел възраждане на исляма и връщане на помаците в Родопите към вярата. Не са малко никнещите из Родопите ислямски секти, финансирани от арабски страни, някои от които проповядващи радикален ислям. Въпреки, че Турция няма връзка с тези неща, в съзнанието на много българи опасността от асимилиране на българите в смесените райони идва главно от нея. И те смятат, че нашествието на турски сериали естествено спомага за този процес.

Много интересна е дискусията относно турските сериали, която се развива във форума на Софийския университет⁴. Това, което ми направи впечатление, е че дискусията се провежда на доста по-културен тон

1 В Джебелско превеждат уроците от български на турски език, <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=876058> юни 2011.

2 Езикова бариера дели учители и ученици, <http://www.btv.bg/news/stor-v/134122> юни 2011.

3 Пълзящата ислямизация у нас или как се разгражда една нация, <http://zaedno.eu/article2774.html?menш2=mms://213.222.53.198/horizontlive> юни 2011.

4 Турски сериали, <http://forum.uni-sofia.bg/forum/viewtopic.php?f=15&t=16305&start=135> май 2011.

от повечето такива, които срещнах в интернет пространството. Беше ми интересно да разбера какво мислят за турските сериали младите образовани българи. Общо взето в дискусиата водещо място заема диалогът между двама спореци – „camel“, който не харесва и не гледа турски сериали, и „roga_e_priatel“, който също не ги гледа, но защитава правото им на съществуване в българската телевизия и се противопоставя на това сериалите да се свързват с политиката. Мнението на потребителя „camel“ е, че не сериалите дразнят, а тяхното количество. В началото той казва, че няма нищо против в програмата на българската телевизия инцидентно да се появяват сериали от южната ни съседка, но го дразни „заливането“ на ефира с тях. Интересното идва, когато „roga_e_priatel“ му задава въпроса защо не се впечатлява от заливането на ефира с латиноамерикански и северноамерикански сериали. Очаквах отговорът на този въпрос да бъде свързан с качеството на изброените сериали, но той беше следният: „Колко българи са изклали американците? Колко години сме били под американско робство? А под латиноамериканско?“. Продължих да чета коментарите с интерес, защото ми беше любопитно какво коментират хора, които не са гледали нито един турски сериал – единствено на основата на страничните ефекти, които тези сериали пробуждат. Очевидно в тази дискусия в оценяването на турските сериали се криеше главно политически подтекст. Малко по-надолу „roga_e_priatel“, видимо впечатлен от по-горните разсъждения, казва следното:

<Хора, като ви чета, почвам да се отчайвам. Вие като си пиете кафето и в него ли виждате политически подтекст? Или 500-годишно турско „робство“? (...) Щом хората го харесват, нека го гледат. Аз предпочитам „Рим“ и „Клъци/Срежи“, и съм щастлифф. И не, ама никак не ми пречи, че са турски. И не ми пречи турската реч. Смятам, че турският език е благозвучен и харесвам народна музика от Ориента, харесвам турски рок и турски локум. Разпнете ме!>

<camel: Ще те върна назад във времето и ще те запозная с българска майка, загубила съпруг и син в клането при Батак, на която ще трябва да кажеш, че „турският език е благозвучен и хубав...“, гледайки я в очите.>

<roga_e_priatel: Значи това с майката от Батак – ще ме прощаваш, но връзката с турските сериали е точно толкова логична, колкото би била тази с изповедта на майка от византийска Сердика, чиито деца са били избити от армията на кан Крум през 809 г. Иди ѝ обясни на нея, че българският е благозвучен!>

По средата на разговора се намесва друг потребител – „allshallperish“, който кратко и ясно заявява с главни букви относно турските сериали: „МРАЗЯ ГИ!!!“. На останалите участници им става любопитно и го карат да се обоснове, да напише кое провокира омразата му към тези сериали, на което той/тя отговаря: „Не мога да обясня в детайли защо ги мразя, просто защото не ги гледам“, което, от своя страна, е още едно доказателство за шестата ми хипотеза.

Този разговор, проведен от хора напълно незапознати с турските сериали, говори изключително много за това, което те асоциират с тях, а именно 500-годишното „робство“. За много от българите да гледаш турски сериали е вид национално предателство. В България в следствие на редица исторически фактори и наслагвания, отношението към Турция и всичко турско е особено деликатно. Въпреки че вече повече от 130 години България е свободна страна, сянката от петвековното османско владичество продължава да присъства в различна степен в съзнанието на българина. Той е закърмен с произведенията на Ботев и Вазов, с песните на Чинтулов и изобщо със съзнанието, че Турция е негов враг. Не само това, но и често българинът търси причините за изостаналостта на родината си именно в 500-годишния застой. Представите си пък за днешните турци, които живеят в България, често свързва с партията ДПС. Много хора не са виждали в живота си турци, но ги свързват с партията на Доган, имаща противоречиви характеристики. Но това, разбира се, не е никакъв български феномен. Няма страна по света, която да питае топли чувства към бивши свои покорители, а дори и към съседите си, с които винаги е имала спорове, делби на територии, различен прочит на историята и т. н. Толкова години след Освобождението България продължава да крета по всякакви показатели на опашката на Европейския съюз. Разбира се причините не могат да се търсят единствено в османското владичество. Но винаги е по-лесно причините да се търсят не в самите нас, а извън нас и да се намери някой виновен. Освен всичко друго, общият враг спомага и за консолидирането на нацията. Както пише проф. Дичев по повод хейтърите, „Колкото и да е объркано и флуидно всичко, сигурен съм, че мразя ЦСКА, турците, правителството, леопардови шарки... ерго сум.“¹ Според много българи с националистически уклони, за да се наречеш българин

1 Ивайло Дичев, културолог: Онлайн поколението няма търпение да отлага каквото й да било, http://www.dnevnik.bg/intervju/2011/04/27/1080974_ivailo_dichev_kulturolog_pnMnppkrkt^p_niama/ ■ юни 2011.

и патриот, си длъжен да мразиш този общ враг. Ако не го правиш, значи си национален предател. Дори при тези, които гледат сериалите и им харесват, се прокрадва леко чувство за вина, „сякаш става дума за прелюбодеяние с омразния поробител“¹... както пише в една своя статия проф. Ивайло Дичев. Показателен беше и разговора, който проведох с Н. П. от гр. София, когото цитирах на 32-ра стр. от настоящата дипломна работа. Той е пенсиониран инженер, който харесва и гледа турските сериали. Извършвайки проучвания, той е пътувал много както в България, където се е срещал с много помаци, така и из цяла Турция – вкл. в Диарбекир и Анадола. Без да го питам нищо по политически въпроси, той сам завъртя темата към тях. „Неправилно отношение имаме ние към турците, насаждана омраза, както е в Македония към българите. Пътувал съм много, познавам много турци и тук, и в Турция. Турците всъщност са много свестни и работливи хора.“ Без да го прекъсвам, продължи да говори за миналото: „По време на Априлското въстание няма нито един въстаник, който да е предаден от турчин на властта. (...) Ако погледнеш, след Освобождението, турците са били най-почтените ни съседи“. С думите си Н. П. сякаш се опитваше да се оправдае за това, че гледа сериали, произведени от „поробителя“ и, казвайки, че турците всъщност са много свестни хора, всъщност се защитава.

Хипотеза 8

„...и пуйка с портокали да е, ако я ядеш по 5 пъти на ден ще ти се доповърща...“

Също главна причина за отвращението, което турските сериали предизвикват у много хора, е големият им брой. Няколко от интервюираните от мен хора споделиха, че никак не им попада това, че българският ефир е зает от турски сериали. Но не защото са турски, нито защото са некачествени, а защото са безброй и омръзват.

На въпрос дали гледа турски сериали, Ю. К., управителка на магазин за дрехи, на 46 г. от гр. София ми отговаря така: „Не. Вече не. (...) В началото гледах един-два, не бяха лоши. Както след 10-ти се радвахме като нахлуха американските филми и замениха руските, сега по същия начин сме залети от турски филми. Не може по всяко време да се точат турски сериали. Дъщеря ми ги гледа, ама на мен ми омръзнаха просто! (...) Пускам телевизора – новини на турски. След тях почва тур-

1 Дичев, И. Национализмът като субкултура? <http://www.semmar-bg.eu/spisarne-semmar-bg/brov4/item/293-национализмът-като-субкултура?.html>, юни 2011.

ски сериал. (...) Ужас! Байгън, дет' викат турците.“ Жената явно нямаше нищо против турските сериали, но фактът, че ги дават непрекъснато, ѝ се струва отблъскващ.

Разговорът ми с И. Р. (на 53 г. от гр. София, инж.-химик, работещ в армията и живеещ със семейството си в гарсонiera в непрестижен столичен квартал) също беше любопитен:

Аз: Гледате ли турски сериали?

И. Р.: Абе как ще гледам? Какво да им гледам, глупости. На всичкото отгоре и всяка вечер ги дават.

Аз: Какво не Ви допада в тях?

И. Р.: Ама въобще не гледам такива тъпотии, жена ми ги гледа. Всяка вечер се разправяме. Прибера се от работа, вместо да седнем, да се видим, веднага пуска телевизора. И един след друг, да му се не види. Един свърши, друг почне. (...)

Аз: Какви сериали гледа жена Ви?

И. Р.: Питай какви не гледа!

Аз: Как се отразяват на семейния Ви живот?

И. Р.: Еми как. Мълчим си. Добре, че има и още едно телевизорче в кухнята, та да гледам новини, някой мач... Как се отразява – еми единия в едната стая, другия – в другата. И само тоя Кълвач ли, какъв беше, ѝ е в главата.¹

Тук проблемът определено не е на национална основа. Човекът просто се дразни, че жена му вместо да общува с него, гледа сериали. За него е без значение турски ли са или някакви други, просто негодува от бройката им.

Коментарите в интернет също са показателни:

<Марат: Гледах 1001 ноци на Шехерезада и много ми хараса, но след това настана такъв наплив, че...Както беше написал един наш писател и пуйка с портокали да е, ако я ядеш по 5 пъти на ден ще ти се доповръща от нея.>²

<camel: ...нямам нищо против в програмата на телевизийте ни инцидентно да се появяват и някои сериали или филми от южната ни съседка. Това, което се прави в момента, обаче е буквално ЗАЛИВАНЕ на

1 става въпрос за актьора Къванч Татлъгу

2 Гледате ли турски сериали? (анкета), <http://news.ibox.bg/material/id 1204847899/fpage 1/#c^>, май 2011.

телевизионния ефир с турски сериали...да ме извинявате, ама това не е нормално...>¹

<roga_e_priqtel: i кое му е ненормалното бе, хора? Защо да е по-ненормално от това, че сме „заляти“ от латиноамерикански и северноамерикански сериали? Не виждам някой да роптае срещу тях. Или сериали с горе-долу еднаква тематика може да идват от Америка, а от Турция не може?>²

Очевидно е „заливането“ с турски сериали по телевизиите и хората до голяма степен имат право да негодуват от това. Както вече споменах, България е закупила 27 турски сериала. Първите, които се появиха на българския екран, предизвикаха голям интерес, не само защото бяха много сполучливи и професионално направени, а и защото бяха нещо различно и нещо ново. По същия начин преди години са предизвиквали интерес и латиноамериканските сериали. Но предозирането на каквото и да е в един момент започва да действа с обратен знак. Това струпване на еднотипни сериали е причинено от различни фактори. От една страна, когато се отбележи висок рейтинг и интерес към даден тип продукции, телевизиите се възползват от това и се стараят да осигурят повече такива, за да са сигурни в своята гледаемост. От друга страна (нещо, за което малцина от зрителите си дават сметка) телевизиите сключват договори с продуцентските къщи и сериалите (било то американски, латиноамерикански или турски) се купуват в пакети. Тук се появява още един интересен феномен – защо тези хора толкова негодуват от заливането на българския ефир с турски сериали, а не забелязват същото (даже по-голямо) заливане с американски такива.

В интерес на истината Нова телевизия усети това пресищане и днес³ по нея върви само един турски сериал – „Да върнеш времето назад“. По БТВ турските сериали са повече, но пък те звучно обявиха „Сезон на българските сериали“ и се опитват да балансират между чуждите и българските продукции. Виждаме как конкуренцията се отразява ползотворно и е похвален стремежът в последно време да се правят български филми.

Хипотеза 9:

„...нашите шарани захапаха въдицата... „

1 Турски сериали, <http://forum.uni-sofia.bg/forum/viewtopic.php?f=15&t=16305> ■ май 2011.

2 пак там

3 03.06.2011

Според деветата хипотеза една от главните причини за нехаресването на турските сериали в България е, че много хора смятат, че те не са реални и не представят действителността.

На въпроса защо не му допадат турските сериали, М. М. (25 г., гр. София, в момента неработещ) казва: „Що. Щот’ са една лъжа, с която се опитват да ни промиват мозъците. Показват ни нек’ви синеоки турци, готини мацки, луксозни апартаменти и ни карат да вярваме, че това е Турция, която заслужава да бъде в Европейския съюз. Това е една лъжа, на която няма да се хвана. (...) Майка ми и баба ми са се прехласнали по тях и ронят сълзи над Босфора, ама ще взема да ги запиша на една екскурзия да разберат истината.“

Друг човек, който интервюирах, е Т. Ф., учителка в начално училище от гр. София, на 47 г., с две висши образования. Интересното при нея е, че хем гледа турските сериали, хем добре осъзнава, че показват неистини. „Да, гледам, цялото ми семейство ги харесва. Много интересни са, добре направени, с хубава музика, показват красиви къщи, красиви хора, красив бит, макар и да знам със сигурност, че те не показват реалния живот в Турция и това съвсем не е Турция. (...) Ходила съм там два пъти и трябва да Ви кажа, че повече от 90% от жените, които срещам по улиците, са забрадени, с кърпи или с така характерните им шлиферчета. Малко изключение правят няколко квартала на Истанбул, които са наистина европейско изглеждащи, включително и хората, които живеят в тях. Но пак Ви казвам, това не е Турция. В турски сериал нито веднъж не съм видяла героиня, която да е облечена по този начин.“ Т. Ф. предполага, че една от причините създателите на тези филми да показват различна действителност е това, че смятат, че така филмите ще се приемат по-добре в Европа. От друга страна мисли, че тези сериали са насочени и към самите турци. „Умишлено или не, действат благоприятно върху възпитанието на турския зрител. Във филмите се защитават много морални ценности, няма неприлично поведение, мръсни думи, секс и всички останали характеристики на западното общество. Тези филми показват, че носители на здравите морални ценности могат да бъдат хора, изглеждащи модерно, облечени съвременно и че не забрадката създава човешките качества. Един вид показват, че не е страшно да бъдеш свободен и еманципиран, това не пречи да бъдеш свестен и достоен човек. (...) Затова си мисля, че тези лъскави, красиви филми, в които се показват едни цивилизовани отношения, уважение към жените, дори и да не са

толкова достоверни, те оказват своята благоприятна роля върху масовия турски зрител, а също и върху българския, на когото му е писнало от всякакви извратености.“ По-нататък в разговора тя направи сравнение между турските и българските продукции, казвайки, че докато в България продукциите се определят от рейтинга и менталитета, в Турция менталитетът се определя и възпитава от продукциите.

В разговора си с В. Н. (72 г., пенсиониран геолог), която цитирах по-нагоре и която е изгледала почти всички турски сериали, давани по телевизията, използвах широките ѝ познания по темата и я разпитах подробно както за нейното отношение, така и за сериалите, за които аз не знаех много. Попитах я дали смята, че са част от рекламна кампания, а тя отговори: „Положително държат сметка както ще покажат навън – как ще се приеме, или да представят страната си привлекателна. Не си поставят като самоцел рекламата. Много умно, майсторски, деликатно я употребяват. А и действат възпитателно и към техните хора.(...) Но дават и много сериали, в които се показва и лошата им страна. Толкова диви нрави показват! Например в „Двама завинаги“ бащата продава дъщеря си, след това тя бяга от сватбата си и през целия филм той и единия ѝ брат я гонят, за да я убият, защото е опозорила семейството им! (...) Евала им, че си показват и гадната страна.(...) Много ме поразяват нравите – това да не се прекъсва волята на възрастните или мъжът да се ожени за сестрата на жена си, ако тя почине... Чувстваш грозното в традициите им.“ Тъй като е изгледала толкова много турски сериали и има широк поглед върху тях, използвах да я попитам кои сериали преобладават – тези, в които се показват красиви гледки, модерни хора и европейски нрави, или другите, в които показват лошата си страна. След като се замисли, отговори, че не може да каже кои преобладават, защото имало всякакви – и такива, в които рекламата се личала, и такива, в които показвали живота на бедните хора от дълбоката провинция, на гастарбайтерите и т. н.

Разговора с нея ми беше полезен, защото ме изненада и открих за себе си неща, които не бях знаела. Преди това смятах, че определено красивите сериали с рекламна цел преобладават, но тази жена беше впечатлена точно от обратното – че турците изнасят страшно много продукции, в които се показват „срамните“ за тях неща – простотията, изостаналостта, фанатизма. Замислих се защо аз не бях гледала тези филми, и осъзнах, че повечето от тях са били давани по българските телевизии в следобедни часове, неудобни за гледане от работещите и учещите хора.

Очевидно българските телевизии излъчват в гледаното време такива продукции, които са красиви за гледане и привличат окото. Ето как разпределянето на продукциите в различните часови пояси може да влияе на мнението на зрителите.

Коментарите в интернет също показват недоволството на хората, че от екрана не им се показва истината.:

<Мария: ...Не мога да разбера как има хора, които вярват в онова, което им сервират в турските сериали? Лъскави картинки, лъскави мадами, лъскави коли, но нито грам истина. Да, режисьори и оператори са си свършили работата-там си падат по „тежките „драми и думи, но пък лицемерието им няма край. Но на кино всичко е възможно, и нашите шарани ухапаха въдицата, кой от алчност, кой от глупост...>¹

<Бойчо: Не само това, ами и показват една много изкривена картина на турската действителност. Дори самите турци казват, че много малко хора живеят по този европейски начин. Турция върви уверено към пълна ислямизация.>²

<представа: ...Иначе сериалите им пресъздават една картина (поне тези, които се излъчват у нас), която е характерна за много малка част от турското общество. Все пак трябва да се отбележи, че имат завидно желание да представят страната и народа си в добра светлина...>³

Много забавен е един коментар под статия в електронното издание на в. „Капитал“, в който възмутен потребител с прякор „Батак Юнашки“ публикува свое писмо, адресирано до СЕМ. В него той се оплаква: „Жена ми Райна спря да готви и пере – по цял ден гледа турски сериали. (...) Вгледах се и аз в един сериал за малко и веднага се досетих, че всичко това е част от плана за турцизиране на милото ни отечество.“ По-нататък моли СЕМ да спре „това покушение срещу българщината“, защото турските сериали представлявали „пропаганда на турския начин на живот“. „То не са къщи с басейни, то не са коли и хубавици. (...) Гледах, гледах и не открих герой с фес“, казва той и продължава: „И като капак на всичко дъщерята роди онзи ден и кръсти внучката познайте как? Ще

1 Der Standard: Сериалите задраскаха турското робство, <http://www.24chasa.bg/Artide.asp?ArtideId=731042> ■ май 2011.

2 Гледате ли турски сериали? (анкета), <http://news.ibox.bg/material/id 1204847899/fpage 0/^^>, май 2011.

3 К.Методиев: Турските сериали са опасни, <http://frognews.bg/news 31091/К MetodiievTurskite seriali sa opasni/> ■ май 2011.

кажете – Райна. Като бабата и като Райна Княгиня. Нищо такова – кръсти я Шехерезада. Позор. Веднага спрете турските филми, защото синът пък чака момче. Да не вземе да го кръсти Онур...“¹ Дали написаното е действително, или е измислено от зрителя, не мога да знам, но факт е, че в миналото имаше бебета, кръстени на Касандра и други герои от латиноамериканските сериали. Другото, което казва зрителя, също е показателно. Дори и коментарът да е фалшив, той показва посоката на мислене на голяма част от противниците на турските сериали – а именно опасенията им от „покушението срещу българщината“.

В мненията на тези хора става ясно, че те не вярват на това, което се показва в турските сериали. Някои от тях са ходили в Турция и не намират общо между живота на турците и живота, който се показва в сериалите. Най-често се среща изказването, че има такива хора, но те са много малко и животът им не е характерен за Турция. Липсата в тези продукции на забрадени жени, липсата на звука от приканването на мъезините от джамиите, непоказването на герои, молещи се по пет пъти на ден, са недостатъци, които отблъскват много хора. Получава се така, че те губят доверието си към останалите елементи от сюжета, показващи живота в Турция или в частност Истанбул.

От друга страна, както добре отбеляза учителката Т. Ф., това показване на светски европейски нрави влияе ползотворно на самите турци. Нейната мисъл до голяма степен се допълва с един много любопитен коментар, който намерих в интернет:

«й Шган: Почти всичко в турските сапунки е лъжа и изопъчаване на действителността. Аз съм българка без каквито и да е примеси от турските българи и вече 15 години живея в Турция сред турци и според техните условия и разбирания. Добре познавам манталитета и характера им и спокойно мога да кажа, че %98 в сапунките е лъжа. Една жена не може да направи кариера, колкото и умна да е, ако няма могъщ татко, мъж, любовник или рода. В семействата цари надлъгване и двуличие и всичко е стъпило върху меркантилна основа. Главното мото в живота им е – имаш ли пари, аз съм с тебе. Никой не помага без да има изгода за себе си или както те му казват кяр. Семействата им се разпадат доста бързо (особено последните 7-8 години) и всеки от половинките си има свой отделен ли-

1 Ценкова, И. Перли и сълзи. За страничните ефекти от турските сериали, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2009/08/28/775978_perli_i_sulzi/ май 2011.

чен живот (важи за образованите, при необразованите мъжа е цар и жената е длъжна да търпи) Още много може да се напише, но нека оставим българина да се радва на приказките от хиляда и една нощ.>

Именно това предполагаше учителката Т. Ф., без да е живяла и да познава Турция до такава степен. Може би точно това, че действителността не е никак розова, е причината да се създават такива сериали. Може би те са създадени именно за да променят тази действителност. Същото казва и Любен Дилов – син в интервю за информационна агенция „Блиц“: „...в самата република Турция тези сериали имаха и продължават да имат цивилизационна мисия. Те утвърждават основите на модерната турска държава и държат исляма далеч от светския живот.“¹ Замислих се върху думите му, че тези филми държат исляма далеч от светския живот. Подобно е мнението и на сириецца Нидал Хлайф, филмов критик и режисьор, който казва, че „след 11 септември 2001 лидерите в Турция си дават сметка, че за младежите ще е по-добре да гледат сериали с прозападен, светски модел на поведение, отколкото да бъдат изкушени от религиозната пропаганда на иранските шиити“.² В момента в Турция протичат интересни процеси. От всичките ислямски страни Турция най-рано е избрала светския път на развитие и разделяне на държавата от религията. Този процес е бил започнат още от „младотурците“ и успешно продължен по-късно от Кемал Ататюрк – съзателят на съвременната турска държава. Той прави драстични про-европейски реформи и се стреми да ориентира Турция към запада. В последните години обаче с управлението на Ердоган ислямските традиции в страната започват бързо да се възраждат. Въпреки че Ердоган никога не е поставял под съмнение принципите на светската, демократична държава, той принадлежи към консервативна политическа сила, придържаща се към ислямските ценности. Неговата съпруга и дъщерите му ходят със забрадки, което смущава Запада и про-европейски настроените турци. Нещо повече – неговата партия премахна със закон в парламента забраната на носенето на забрадки в университетите. Когато Турция за пореден път е поставена пред цивилизационен избор (днес, 12 юни, там се провеждат избори), телевизионните филми се явяват като контрапункт на зародилите се тенденции за връщане към ислямиз-

1 Любен Дилов-син: Слави е обречен на самота! Критикува Бойко, защото ревнува от него!, <http://www.blitz.bg/news/article/63327> юни 2011.

2 Георгиева, Т. В очакване на сапунка по Гераците, <http://www.kulitura.bg/bg/article/view/16991> юни 2011.

ма. Първата дама на една страна безспорно е модел на подражание, но телевизията е не по-малко силен фактор за оформяне на човешкото поведение. В този смисъл тези непретенциозни на пръв поглед сериали, косвено и ненаатрапчиво изпълняват своя цивилизационна мисия.

Хипотеза 10

„Сметката е „проста“;

„поробителя се завръща наметнал овча кожа“

Тази хипотеза е до голяма степен свързана с предишната. Много българи смятат, че турските сериали са плод на специална политическа програма, целяща да покаже на света, че Турция е европейска, модерна и светска държава, в която няма нищо различно от всяка друга страна в Европа. Някои стигат до там да смятат, че тези сериали се създават с цел завладяване на бившите народи от Османската империя.

Сред интервюираните от мен само един изрази подобно мнение – В. Х. от Пещера, когото цитирах по-горе. На въпроса ми дали смята, че турските сериали са част от някаква програма (не уточних каква, за да каже сам какво мисли), той отговори така: „О, естествено! Напълно възможно е те да са финансирани от правителството, за да рекламират страната. Не съм ги гледал, но съм чувал, че показвали Турция много по-красива и модерна, отколкото е в действителност. За какво да лъжат, ако не с някаква цел?“ Питам го дали мисли, че българската телевизия участва в тази схема и дали съществува според него някакво споразумение на политическо ниво, а той отговори с ирония и артистично учудване: „Как я нарекохте? Българска? Тя отдавна не е българска. Не съм се замислял за това, но не бих се учудил, като знам какви продажници сме.“

В статиите и коментарите в интернет материалът по темата е голям.

Една от статиите, защитаващи идеята за скритата цел на турските сериали, намерих във в. „Атака“. Тезата на автора – Димитър Аврамов, е че заливането на българския ефир с „пропагандни сериали“ не е случайна. Аврамов твърди, че Турция притежава „цяла империя от щедро финансирани звена, министерства и агенции“, целяща да разхубави образа ѝ пред света, а България е жертва на експанзията. Според него две български „национални“ телевизии, както той иронично ги нарича, целенасочено излъчват сериали, „чиято лъскава, нямаща нищо общо с реалностите фасада, е предназначена да зомбира и заблуди наивниците, че Турция е модерна съвременна държава и мястото ѝ е в Европейския съюз“. По този начин българите се заслепяват и губят представа за ис-

тинската Турция, в която „ликвидират физически неудобни на властите журналисти, общественици, интелектуалци и бизнесмени, а светската държава губи все повече позиции пред настъплението на Шериата – мракобесният ислямски закон.“¹

В тема от Форума на българските националисти администратор цитира статия от в. „Атака“, която, като потърсих отделно в интернет, се оказва, че е писана от Стефан Солаков, журналист от СКАТ. В нея се защитава тезата, че турските сериали нанасят „социално-политически вреди“. „Всеизвестно е, най-вече на читателите на вестник „Атака“, че през последните години в Турция се води изключително активна пропагандна кампания във връзка с желанието на официална Анкара да прескочи високите бариери пред членството на страната в ЕС.“ Според автора тези продукции са „едно от пропагандните оръжия на днешното турско правителство“ и са дело на „специално създадени стратегически центрове“, обработващи общественото мнение в Европа.²

В друг сайт публикация, в която накратко се преразказва предаването „Нека говорят“, в което политологът К. Методиев изказва мнението, че турските сериали са опасни, получава 47 коментара, в които се разгръща широка дискусия. Избрах да я цитирам, защото в нея много ясно се показва твърдението, че турските сериали са част от пропагандна политика³:

<БУЛЯ ПЕНА: ...Това е политика на турските имперски щения и психологическа подготовка на българите. Целта е, един ден когато Турция бъде приета в Европейския Съюз, да се постигне бърза и безболезнена асимелация. Всичко това се финансира от американците които са най-големия съюзник на Турция в световен план...>

<Шопа: ...Сметката е „проста“ – да се представи пред БГ гяурите, колко „добри и благородни“ са турците, как живеят в охолство и благоденствие, та ако един ден, не дай боже, се проведе референдум за приемането на Турция в Европейския съюз, старите моми, изкуфелите бабички и дебилите да гласуват „ДА“. (...) НАРОДЕ БЪЛГАРСКИ, не забравяй историята си и не позволявай тя да се върне по един или друг начин!...>

1 Аврамов, Д. Турските сериали са лъскава фасада на имперска политика, http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=72969&forinat=litinl, май 2011.

2 Турските сапунки лъскават образа на мюсюлманските варвари, <http://www.forum.bgnacionalisti.org/index.php?topic=15220.0>, юни 2011.

3 К. Методиев: Турските сериали са опасни, <http://frognews.bg/news/31091/K-Metodiev-Turskite-seriali-sa-opasni/>, юни 2011.

<Мехмед Ефенди: тези сериали не са произведени специално за да се излъчат в малката 8 милионна България. Тези сериали са закупени още от Япония, Русия, Македония, Бразилия, Гърция и др. така, че не сте само вие българите „заблуждавани за турската действителност“>

<БАЙО: ...ТЕ СА ЗА ИЗНОС И ТО ГЛАВНО В БЪЛГАРИЯ, ЗА ТУКАШНИТЕ ТУРЦИ, ЦИГАНИ И ГЛУПАВИ БЪЛГАРСКИ ЖЕНИ И БАБИ, КОЙТО АКО ЗНАЯТ ИСТИНАТА, ВЕДНАГА ЩЕ ИЗКЛЮЧАТ ТЕЛЕВИЗОРА!...>

<Пешо2: На лумпените им се пускат безплатни турски сапунки де-нонощно за да могат да оценят хубаво рязаните бургии...>

<подбор: Тъпите хора си мислят че света се върти около тях. Турските сериали се гледат в 43 страни на света...>

<Оги: Турските сериали са вредни за България и Европа!!! Насажда ни ориенталко- азиатско мислене и ценности, които са в противовес с европейския ни манталитет. Някой ще каже че това е кино, изкуство... не... това инструмент на турската политика. >

Под друга статия от „Фрог Нюз“, разказваща интервю с журналиста от БНР Александър Михайлов относно турските сериали¹, виждаме отново дословно същото мнение на „Шопа“ от предишната цитирана статия („Сметката е „проста“ – да се представи пред БГ гяурите...“). Явно този потребител е харесал това, което е съчинил, и го е публикувал под различни статии в мрежата. Реших да проверя дали не го е публикувал и в други страници, и предположението ми се оказа вярно – намерих абсолютно същия коментар от същия никнейм в още цели 23 интернет сайта, включително и такива, в които не се говори за сериалите, а просто се споменава Турция.² Това изглежда е човек, искрено изплашен от това, което се случва в България покрай турските сериали и чувства като своя отговорност това да отваря очите на заблудените.

Под статията, която по-горе цитирах относно златния век на турското кино, се срещат и следните коментар³:

<Писна ми да слушам за Турция: ...Очевидно български не рабирате като ви се каже, че н писна от турска пропаганда, затова ще ви го кажа така: Ай сиктир с тез турски филми...>

1 „За“ и „против“ турските сериали, http://frognews.bg/news/22709/Za_i_protiv_turskite_seriiali/. юни 2011.

2 вж. Приложение № 3

3 Турското кино преживява Втори Златен век, <http://e-vestnik.bg/8325/turskoto-kino-prezhivjava-vtori-zlaten-vek/>, юни 2011.

<gogo: ...КВО КАТО Е ТУРСКО-СТИГА ДА Е ХУБАВО. ОТВОРЕТЕ СИ ОЧИТЕ НАЙ ПОСЛЕ, ИЗЛЕЗТЕ ОТ ДУПКИТЕ СИ, НАВЪН Е СЛЪНЧЕВО. И ТУРЦИЯ, И СВЕТЪТ СА ДРУГИ...>

<трезвомислещ: ...сапунките от Турция са специално субсидирани от турската държавна хазна, специално подготвени за зрители извън Турция и специално напудрени...>

<трезвомислещ: ...има СПЕЦИАЛНА ПРОГРАМА на турското парвистелство за изготвяне на такъв теп „рекламни“ филми като пропаганда за Турция и европейския начин на живот в нея...>

<SK: В случая пропагандата би била лоша, ако насъсква страните една срещу друга. Но когато пропагандата е за мир и разбирателство тя е добра не зависимо дали турска, или циганска.>

<Норд 22... Учете турски и наблюдайте на кючека, поробителя се завръща наметнал овча кожа >

В дискусията относно турските сериали във форума на клуб „Mazda – България“¹ се изразява мнението, че в стратегическата програма, стояща зад тези сериали, е намесено и ДПС:

<resistor: ...насажда се една приятелска представа за турците, тяхната страна, религия и култура у нас и в правилния момент това ще бъде използвано по-най ефикасния начин от тях. Много хитър ход на ДПС и изобщо на движенията проповядващи ислямизъм и про-турска нагласа в България. След като не са в управата – ще въздействат чрез медиите! Защо тези сериали се появиха месец два преди изборите когато се знаеше че 100% ДПС ще ги загуби?>

Подобно мнение се излага и под статията „Турските сериали – ориенталщина, доганизация или потребност“:

<българин значи българин: ...по този начин се приобщава българинът към турската култура(това важи най-вече за помаците и за циганите, тоест дава се потенциална енергия още повече българите изповядващи ислям да имат турско самосъзнание. Знае се, че Турция имат специална програма за България да ни завладеят по културен и икономически способ.>²

Във в. „Атака“ виждаме и следното мнение:

1 Хора каква е тази атака на турски сериали по българските тв, <http://forum.mazdabg.com/viewtopic.php?P=170099&sid=7076a9a84ceb8415424c85f9de52a6b7> юни 2011.

2 Иванова, М. Турските сериали – ориенталщина, доганизация или потребност, <http://www.obshtestvo.net/content/view/1366/2/>. май 2011.

<Васил Василев, гр. София: Хора, нима не разбирате каква е целта на тези евтини сапунки с долнопробно качество?! Главната им цел е да промиват мозъци, да залъгват колко е добре в Анадола, да показват каква поевропейчена страна е Турция и как, видите ли, тя е готов член на Европейския съюз. (...) В България турската пропаганда не е спирала от деня на освобождението ни от робство. Под формата на секти, политически формация, а днес – на така гледаните сериали. (...) Ако ние, българите, не уважаваме и браним своята идентичност, няма кой да го направи. От нас зависи да ограничим достъпа на турската пропаганда и да помним геноцида над народа ни. Трябва да бъдем силни и обединени, да кажем не на турските сериали и най-сетне – не на Турция в ЕС!>¹

Това, което се забелязва в повечето от цитираните от мен коментари, е увереността, че турските сериали не са просто художествено произведение, а имат скрита цел. Виждат се различни предположения – че Турция ги създава като ключ към ЕС; че сериалите са финансирани от Америка; че се създават, за да завладее Турция България; че проповядват исляма; че са във връзка с българските политици; че неслучайно излъчването им е започнало в момент преди парламентарни избори; че служат, за да приобщят българските помаци към ислямската култура и че дори ни ги дават безплатно с тази цел. Без значение, че са излъчвани в още 39 страни и нищо, че повечето от тях са базирани върху стари турски романи, чиито автори едва ли са мислели как произведенията им един ден ще послужат за повторното завладяване на България. Предположенията са много, но едно в тях е сигурно – „сметката е проста“, тези сериали са „вредни“ за България и трябва да се забранят. Както винаги на българина всичко му е ясно. Зад всичко вижда някаква конспирация, която цели да го ошети по някакъв начин.

Заклучение

От проведеното изследване, целящо да проучи мненията относно турските сериали, разпространени в българското общество, бяха направени следните изводи:

- Като цяло мненията на хората, имащи някакво отношение към турските сериали, са разделени на два полюса – едната част от хората

¹ Българи, не гледайте турски сериали!, <http://www.vestnikataka.bg/archive.php?broi=1501&text=&fromDate=&toDate=&newsID=89346>. юни 2011.

приема тези сериали с голяма радост и дори възхищение, а другата напълно ги отрича.

- По-голямата част от хората, които изказват мнението си в интернет, са от тези, които са против турските сериали. Пряко доказателство на това е разгледаната анкета от www.news.bg, озаглавена „Гледате ли турски сериали“.

- Оказа се, че във форумите за и против турските сериали, коментарите „против“ обсъждат не лошото качество на сериалите, а етнически, политически и културни проблеми.

- Повечето от статиите във вестници бяха неангажирани с оценка, или обективно описваха двете полюсни тенденции, разказваха любопитни неща за героите. Разбира се имаше и статии с открито позитивно мнение към турските сериали, както и много статии на психолози и социолози, опитващи се да обяснят феномена на тези сериали. Статии с отрицателно отношение съществуваха, но бяха по-малко на брой.

Чрез получените данни от изследването си, направих проверка на очакванията, заложили чрез хипотезите.

Първата хипотеза, която предполагаше, че мнението на хората, харесващи турските сериали, до голяма степен се е оформило от първия сериал, който са изгледали, беше потвърдена. Оказа се, че при повечето хора първият изгледан турски сериал е „1001 нощи“. Качеството, съдържанието, актьорската игра, музиката, режисурата и красивите кадри на този филм са привлекли много хора, които в последствие са продължили да гледат други турски сериали.

Втората хипотеза, която гласеше, че хората, харесващи турските сериали, намират в тях убежище в непорочността на нравите на турските герои, до голяма степен се потвърди. По някакъв начин те бягат от насилието и простотията, които се насаждат от телевизионния екран от американските екшъни, реалити формати и др. Имаше обаче и мнения, според които тези сериали са тежки и натоварващи психиката и затова не мога да кажа, че хипотезата ми се затвърди напълно. Въпреки това, като цяло в интервютата, които направих, и в голяма част от коментарите на харесващи турските сериали зрители, се пролича, че на зрителите им е омръзнало да бъдат „заливани“ от екрана с кръв и пошлост. В статиите тази тема също беше силно застъпена. Често се случваше сериалите да бъдат сравнени с американските филми. Не винаги, но много често се сблъсках с мнението, че турските сериали показват и дори възпи-

тават на морал и здрави семейни ценности. Именно това се изтъкваше като една от причините за харесването им. Заговори се дори за възпитателната функция на тези сериали, както и за ползата от съществуващата в Турция цензура, която не допуска в тях да се прокрадват сцени, разстройващи човешката психика или морал.

От тук следва и връзката с третата ми хипотеза, според която турските сериали предизвикват у хората носталгия към миналото, когато и у нас е съществувала цензура, а изкуството е изпълнявало и възпитателни функции. След направените изследвания мога да направя извода, че това се отнася по-скоро за по-зрелите и по-възрастните хора. Някои ги асоциираха с времето на възраждането, други – с времето на тяхното детство или това на социализма, но препратките към миналото бяха често срещани. Относно турските сериали се срещаха думи като: „висок морал“, „спокойствие“, „човечност“, „семеиност“, „семеини ценности“, „уважение“, „патриархалност“. В коментарите от интернет обаче, повечето от които допускам, че се пишат от младежи, това мнение не се срещаше. Затова не мога да кажа, че хипотезата ми беше напълно потвърдена, нито че беше отхвърлена.

Четвъртата хипотеза беше свързана с това, че турските сериали накарала много български зрители да погледнат с други очи на южната си съседка. Интервютата и коментарите в интернет напълно потвърдиха хипотезата ми. Много хора споделят, че допреди тези филми представата им за Турция е била много незначителна и дори целенасочено изкривена от властта. След запознанството си с турските сериали, и особено с първия, а именно „1001 ноци“, тези зрители откриват, че освен „простотията“ и „изостаналостта“ съществува „и друга прослойка – интелигентните млади хора“; откриват, че Истанбул в действителност е много красив, поддържан и ценен град. В изследването си интервюирах и екскурзианти по време на пътуване до Истанбул, както и екскурзоводката им, която потвърди, че турските сериали са увеличили интереса и екскурзиите до южната ни съседка. Оказа се, че сериалите имат и друг положителен ефект – книжарниците са пълни с качествена турска литература. Българските зрители започнаха да променят представата си за Турция, виждайки колко богата и разнообразна е турската култура.

Петата хипотеза, допускаща, че на много зрители им допада близостта между българския и турския манталитет, показван от екрана, също се потвърди. Близката кухня, музика, интериор, бит, дори общите думи и

изрази умиляват зрителите. Не само това, но се оказва и че добре могат да разберат проблемите на съвременните турци, които, също като тях, макар и в по-голяма степен, се намират на границата между два културни свята – европейския и ориенталския. Освен това, зрителите намират близост в семейните проблеми и отношения, показвани в сериалите.

Шестата хипотеза допуска, че хората, които се изказват против турските сериали, всъщност нямат задълбочен поглед върху тях. Изненадах се от категоричните резултати, но се оказа, че хипотезата ми е била вярна. Въпреки че не очаквах тя ми да се потвърди напълно, така и не успях да намеря сериозно изказване или публикация с негативен характер от човек, запознат отблизо с турските сериали. В коментарите на хората, които ги отричат, както и в интервютата, които проведох, а също и в публикациите в интернет, стана ясно, че тези хора коментират без изобщо да са се постарали да се запознаят с тях. Дори в статии от известни вестници намерих публикации, в които се цитират грешни факти и данни и се демонстрират много повърхности сведения.

Според седмата хипотеза много от хората, отстояващи отрицателно мнение спрямо турските сериали, са националистически настроени и по исторически, политически и други причини мразят всичко, свързано с Турция. Хипотезата до голяма степен се потвърди. От данните от интервютата и от коментарите в интернет, стана ясно, че голям процент представляват хората, които не харесват турските сериали само заради това, че са турски. Споменаха се констатации като „Народ, който толкова бързо забравя историята си, не може да има бъдеще“, „гледаме мутрата на поробителя в прайм тайма“, изрази като „ново потурчване“, „ново робство“ и риторични въпроси като „За това ли умряха Ботев и Левски?!“ Намесиха се събития като „турското робство“, клането в Батак, ислямизацията на смесените райони и т. н. В интернет обидните думи и остри нападки на етническа и дори на сексуална тематика, бяха налице. Явно раните на българите, свързани с турския етнос, са неизлечими и не позволяват обективно отношение към един турски продукт.

Осмата хипотеза, предполагаща, че големият брой на излъчените турски сериали по българската телевизия дразни зрителите, се оказва вярна. Много от интервюираните и коментиращите в интернет нямат нищо против това, че сериалите са турски, а просто имат против „заливането“ с тях на националните телевизии. Един мъж дори сподели, че комуникацията в семейството му се е нарушила в следствие на сери-

алите, които „един свърши, друг почне“. Интересно беше, че никой не негодуваше от „заливането“ от екрана с американски продукции.

Деветата хипотеза, предполагаща, че много хора смятат, че турските сериали показват една нереална действителност, се потвърди. На много хора не им допада това, че тези сериали не показват реалния живот, забрадените жени, изостаналостта. Споменаха се думи и изрази като „лъжа“, „нашите шарани захапаха въдицата“, „лицемерие“, „изкривена картина“. Много интересен беше един коментар в интернет на българка, живееща от много години в Турция, която казваше, че действителността няма нищо общо с това, което се показва от екрана и чрез разсъжденията на една от интервюираните, се стигна до предположението, че турските сериали не отразяват действителността, а искат да я променят и да „държат исляма далеч от светския живот“, както казва Любен Диловсин в едно интервю.

Десетата хипотеза, предполагаща, че много хора виждат в турските сериали специална програма за турцизация и ислямизация, се потвърди. Много българи смятат, че те са плод на конспирация, целяща да ги оцети по някакъв начин. Сремнаха се най-разнообразни предположения – от това, че целят повторното завладяване на България през това, че са свързани с българските политици и имат за цел да приобщават помаците към исляма, до това, че се финансират от Америка.

Мисля, че избраната от мен тема е много интересна и разкриваща под повърхността си пластове, говорещи много за българската душевност. Въпреки че темата е актуална, тя все още не е достатъчно изследвана. Това прави моята работа необходима, тъй като тя очертава един хоризонт за възможни бъдещи изследвания. Смятам, че това е прекрасна тема за едно още по-машабно изследване.

ВЛАДИСЛАВА НИНОВА

Владислава Нинова е (най-вероятно вече бивша) студентка по културология в СУ „Климент Охридски“ и авторка на това впечатляващо изследване върху един от най-интересните феномени в българското медийно пространство.

Коментари (9)

- 18-06-2013|**Янева** – Двусмисленото възприятие на турските сериали в Бъл

Прекрасен, задълбочен материал. Чудесен анализ, с нетърпение очаквам продължението.

Поздравления Владислава!

- 19-06-2013|**Златко**

От блога на Иван Бедров:

Цитат:

Двете Турции в главите ни

„Ех, защо и ние не сме като тях?!“, възкликват хиляди българи, докато следят по телевизията събитията в Турция. После част от тях натискат бутона Like за поредната група във Фейсбук срещу „турцизацията“ и са искрено възмутени, че „сега пък искат турски език в българските училища“. А всъщност турски език се изучава в българските училища отдавна.

Не е новина, че митовите имат силно присъствие в представите на българите за Турция и турците. Тези митове обаче правят невъзможно разбирането на това, което се случва по площадите на Истанбул и другите големи турски градове. Защото Турция и турците са идеално лоши или идеално добри, но не и реални.

Робство и сериали

Репликата „пет века са ни клали“ съжителства безпроблемно със зависимостта от турските сериали. От едната страна са тези, които са крали най-хубавите моми, отнемали са момчетата за еничари и са опожарявали българските села. От другата страна пък са онези, които живеят модерно, които са богати и красиви, работят и успяват във всичко, подчиняват се на ценности, които в България приемаме за изчезващи. Първите турци са в главите ни, вторите са на екрана. И нито един от двата образа не е истинският.

Опитайте се да подхванете в мъжка компания темата за неколкократно намалената численост на българската армия. Винаги ще се намери някой, който да е силно притеснен от този факт, защото „могат всеки момент да ни превземат“. Как кой?! Турците,

разбира се. Спомням си как в края на 80-те директорът на училището всяка сутрин сочеше на югоизток и ни мотивираше да поддържаме форма с редовна ведрина, защото „онези идват“.

Страшно е онези да дойдат, но не е страшно половин България да се изнася всяко лято към турските курорти. Недоверието към турците е факт, но доверието към техните хотелиери, готвачи и камериерки се потвърждава всяка година покрай милионите, които българите плащат, за да отидат на море точно в Турция. Протестираме срещу мюезина от минаретата в България, но се снимаме за спомен пред джамиите в Турция. Използваме изреча „Капалъ чарши“ като нарицателно за евтина и некачествена стока, но първото място, което посещаваме в Истанбул, е именно този пазар. Има много бъркотия в главите ни по отношение на Турция.

Добрият и лошият Ердоган

Объркването не е само на битово равнище. Когато преди малко повече от 10 години Ердоган спечели изборите, новината казваше, че на власт идват ислямистите. Това подхрани митичния страх, че единствената цел на Турция е да изгради ислямска дъга, а България се пада точно по средата ѝ. Още по-устойчив е митът, че ДПС е инструмент за прокарване на интересите на Анкара в България. Внесохме термина „неоосманизъм“ и той стана любим на поддръжниците на теорията за неизбежната съдба на страната ни да бъде превзета от Турция.

За първи път тази година официална Анкара не подкрепи ДПС по време на парламентарните избори. „Ердоган прецака Доган“, констатирахме със задоволство и така турският премиер изведнъж се превърна в очите ни в принципен европейски политик. Добрият Ердоган. Месец по-късно полицията в Истанбул използва груба сила срещу демонстрантите и Добрият Ердоган се превърна в Лошия Ердоган. Българските националисти вярват, че той иска да ни превземе с помощта на всички турци, а турските националисти го обвиняват, че не обръща внимание на всички турци. Но това не са нито първите, нито последните противоречащи си митове, които съжителстват без проблем.

Миш-маш

Да се върнем към турските сериали. В тях е добрата новина, защото именно те накараха много хора да се интересуват повече

от Турция. Туристическите фирми твърдят, че покрай филмите пътуващите до Истанбул стават все повече. Само живият контакт може да увеличи познаването между двата народа. Така някой ден може и да разберем, че протестите в Турция много се различават както от Арабската пролет, така и от последната българска зима. И че заедно срещу Ердоган в момента са както прозападно настроени светски турци, така и комунисти и крайни националисти. Всички те не са съгласни да живеят повече така, но пък имат много различни идеи за бъдещето на страната си. Отново бъркотия.

В препълнените ни с митове глави обаче всичко е пределно ясно: турците от сериалите протестират срещу турците от учебниците по история.

Източник

- 21-06-2013|**Между Ботев и Фотев**

Понеже турското съседство (гнет, робство, деспотизъм, господство, присъствие и каквото друго ни хрумне) е един квадратен кръг, в който се лутаме многозначно-скудодумно и патриотично-волнодумно, позволявам си да попитам наивно, т. е. непредубедено, нещо скучно: Колко дълъг, неравен, прашен, жаден, потен и безпътен е бил кривият път между „В механата“ и „Балада за човека с откраднатото лице“, братя и братовчеди българи? Сиреч, между Ботев (Христо) и Фотев (Христо)? Само една малка буква от механджийския брътвеж на тежката ни несвяст ли? Ботеф, Фотеф – все кеф. Вино дайте!

- 23-06-2013|**Boriana Piryova** – турските сериали

Несъмнено имат добра режисура и добри артисти, малко от които са познати, така че ги възприемаш добре в новия им образ а не ти се напраща стар познат образ като например на „Ламята“ за Стоянка Мутафова.

Показват един стабилен семеен морал, в който свекървите подкрепят снахите си, а не защитават безкритично синовете си.

Има разбира се и пропаганда „Вижте ни колко сме светски и съвременни в Турция“, а в същото време тровят протестиращата в Истамбул

- 02-07-2013|**Kiril Iliev** – ге: турските сериали

Boriana Piruyova пише:

Несъмнено имат добра режисура и добри артисти, малко от които са познати, така че ги възприемаш добре в новия им образ а не ти се напраща стар познат образ като например на „Ламята“ за Стоянка Мутафова.

Показват един стабилен семеен морал, в който свежървите подкрепят снахите си, а не защитават безкритично синовете си.

Има разбира се и пропаганда „Вижте ни колко сме светски и съвременни в Турция“, а в същото време тровят протестиращата в Истамбул

11 години съм тук и не знам свежърва да е подкрепила снахата си ... то сериалите също са резултат от владееенето на медиите от управляващите. Някой замислил ли се е върху това. Не знам защо българите се прекланят толкова пред един очевидно манипулиран и манипулиращ продукт. Да, показват носталгията по семейните ценности. Но да отидем и една крачка по нататък – от семейните идилии до „трябва да родиш поне три деца“ разстоянието е толкова малко, че във устата на всеки баща от който и да е сериал може да се сложи тази реплика без да звучи out of character /сори няма български еквивалент на тази фраза/.

Така, че и сериалите са медиен продукт, с определена цел. Просто подготвят почвата ...

- 02-07-2013|**Kiril Iliev** – изследването

Изследването е много добро, само не знам дали авторката е мислила за някакво квантифициране на резултатите. И за „профилиране“ на застъпниците на различни тези, мнения и изразители на настроения. Уверен съм, че такива изследвания са правени от някого.

- 02-07-2013|**Sevcan**

Моята майка също е свежърва и тя винаги подкрепя снаха си, даже в момента живеят заедно... Баба ми пък подкрепяше майка ми, на времето... Това е характерно за турските семейства, но има много изключения, разбира се...

Сериалите, в голяма степен, отразяват типичното, традиционното, характерното за турските семейства и хора, защото иначе биха проз-

вучали неискрено, невярно и, в крайна сметка, не биха били гледаеми в самата Турция. А те трябва първо тук да се гледат, а после навън (и в България)... Като се гледат американски филми примерно, също и не-минуемо, се подразбират тамошните порядки и начин на живот, иначе значи гледаме фантастичен филм, нали... Освен това сериалите, ако и да се припокриват (понякога) с целите на политиката на правителството, не се произвеждат, за да им задоволяват нуждите, а за рейтинг и респ. пари. Сериали имаше и преди Ердоган...

Турското кино, през последните години, не без помощта, именно на тези сериали, бележи несъмнен възход. За това сочат многобройните награди по международните фестивали (последният, тия дни, в Москва), където не показват сериали, но участват режисьори и артисти, които много често ги правят.

Студентската теза на авторката, несъмнено е много подробна, показателна и интересна. Че не е много академична, може да не придиряме, поради неопитността и възрастта на авторката (може би). Но ако се прочете добре, може много ясно да се види, че проблемът не е в сериалите и целта на заснемането и разпространяването им в света, а в възприятията и светогледа на българския зрител. Не търсете вината все извън себе си...

- 24-02-2014|**Иван Вазов**

Нямам думи.

Вазов, Левски и Ботев биха се обърнали в горба, ако можеха да видят на какъв народ сме заприличали.

Какво стана с Българщината? Какво стана със свободата, за която са се борили нашите предци.

Това, за тези, които са забравили историята си, се нарича Културно робство. И с думите на Левски:

Народе???

- 24-02-2014|**Златко**

Че и скромн...

Бележки за национализма

Автор: Джордж Оруел

Байрон употребява някъде френската дума *longueur*¹ и отбелязва между другото, че макар и в Англия да не използваме тази дума, ние имаме в изобилие онова, което тя означава. По същия начин е налице и един мисловен навик, който днес е толкова всеобщо разпространен, че засяга мисленето ни в почти всички области, но все още не е получил название. Като негов най-близък еквивалент избрах думата „национализъм“, но, както скоро ще стане ясно, аз го употребявам в не съвсем обичайния смисъл – ако щете дори и само поради това, че емоцията, за която говоря, не винаги е свързана с определена нация – тоест, определен народ или географска област. Тя може да бъде приписана на някоя църква или класа, или да функционира в просто негативен смисъл, против едно или друго нещо, без нужда от какъвто и да било положителен обект на лоялност.

Под „национализъм“ имам пред вид първо навика да се допуска, че човешките същества могат да бъдат класифицирани като насекоми и че цели маси от милиони или десетки милиони хора могат да бъдат самоуверено етикетирани като „добри“ или „лоши“². Но на второ място – и това е много по-важно – аз имам пред вид навика човек да се идентифицира само с една нация или друга общност, поставяйки я отвъд добро и зло, и без да признава никакъв друг дълг освен прокарването на нейните интереси. Национализмът не трябва да се обърква с патриотизма. И двете думи се използват обикновено по толкова неясен начин, че всякакво

1 Тук: неясна премала; отпуснатост, апатия. Бел. пр.

2 Нациите и дори по-неясните общности като Католическата църква или пролетариата, често са възприемани като индивиди и наричани „тя“. Очевидно абсурдни забележки като „Германия е по естеството си вероломна“ могат да бъдат открити във всеки вестник, а безумни обобщения за национални характери („Испанецът е естествен аристократ“ или „Всеки англичанин е лицемер“) се произнасят почти от всекиго. Понякога на тези обобщения се гледа като на необосновани, но навикът да се правят продължава да упорства и хора с уж международни профили, като Толстой или Бърнард Шоу, често са виновни за това.

определение може да бъде поставено под въпрос, но човек трябва да прокара разграничение помежду им, тъй като тук са замесени две различни и противоположни идеи. Под „патриотизъм“ имам пред вид предаността към дадено място и един определен начин на живот, които човек смята за най-добрите в света, но няма желание да налага на други хора. Патриотизмът е по природа защитен, както във военно, така и в културно отношение. Национализмът, от друга страна, е неразделим от желанието за власт. Трайната цел на всеки национализъм е да осигури повече власт и повече престиж, не за самия себе си, а за нацията и тази друга единица, в която човек е избрал да претопи собствената си индивидуалност.

Докато се прилага само към по-известните и отявлени националистически движения в Германия, Япония и други страни, всичко това е достатъчно очевидно. Изправени пред феномен като нацизма, който можем да наблюдаваме отвън, сигурно всички ще кажем едни и същи неща за него. Но тук трябва да повтора онова, което казах по-горе – че използвам думата „национализъм“ само по липса на по-подходяща. Национализмът, в разширения смисъл, в който аз използвам думата, включва такива движения и тенденции като комунизма, политическия католицизъм, ционизма, антисемитизма, троцкизма и пацифизма. Той не означава непременно преданост към някое правителство или страна, а още по-малко към собствената страна, и дори не е стриктно необходимо единиците, с които той се занимава, да съществуват реално. За да посоча само няколко очевидни примера: еврейството, исляма, християнството, пролетариата и бялата раса – всички те са обекти на страстни националистически чувства, но съществуването им може сериозно да бъде поставено под въпрос и няма определение на което и да било от тях, което да е общоприето.

Струва си също да се подчертае отново, че националистическото чувство може да бъде чисто негативно. Има например троцкисти, които са станали просто врагове на СССР без да развият съответна лоялност към някаква друга формация. Когато човек схване следствията от всичко това, естеството на онова, което аз наричам национализъм, става доста по-ясно. Националист е онзи, който мисли единствено, или най-вече, чрез понятията на конкурентния престиж. Той може да бъде положителен или отрицателен националист – с други думи, той може да употребява мисловната си енергия за да възхвалява или омаловажава – но при всички случаи мислите му се въртят около победи, поражения, триум-

фи и унижения. Той вижда историята, и особено съвременната история, като безкраен възход и падение на велики властови общности и всяко случващо се събитие му изглежда като доказателство, че неговата собствена общност е във възход, а някакъв омразен съперник – в падение. Но в края на краищата е важно и да не се обърква национализма с простото преклонение пред успеха. Националистът не изхожда просто от принципа да се присъединява винаги към най-силната страна. Напротив, щом веднъж е избрал страна, той убеждава себе си, че тя е най-силната и е в състояние да се придържа към убеждението си дори и когато фактите са против него до съкрушителна степен. Национализмът е жажда за власт, смесена със самозаблуда. Всеки националист е способен на най-очевидна нечестност, но заедно с това – тъй като смята, че служи на нещо по-голямо от самия себе си – той е в състояние да вярва непоколебимо, че е на страната на правдата.

Сега, след като дадох това доста дълго определение, вярвам ще бъде прието, че мисловният навик, за който говоря, е широко разпространен сред английската интелигенция, и по-разпространен сред нея, отколкото сред масата останали хора. За онези, които изпитват силни емоции по отношение на съвременната политика, някои въпроси са станали толкова пропити от съображения за престиж, че някакъв истински рационален подход към тях е почти невъзможен. От стотиците примери, които биха могли да бъдат посочени, вземете например въпроса: кой от тримата съюзници – СССР, Великобритания или САЩ, е допринесъл най-много за победата над Германия? На теория би трябвало да е възможно да се даде разумен и може би дори окончателен отговор на този въпрос. На практика обаче необходимите пресмятания не могат да бъдат направени, защото всеки човек, склонен да блъска главата си над подобен въпрос, с неизбежност ще го разглежда от гледната точка на конкурентния престиж. Ето защо той ще почва от самото начало с предварително решение в полза на Русия, Великобритания или Америка, според случая, и едва след това ще започне да търси аргументи в подкрепа на твърденията си. А има цели поредици от подобни въпроси, на които честен отговор може да се получи само от човек, който е безразличен към цялата въпросна тема и чието мнение по нея най-вероятно е безполезно. Оттук и – поне отчасти – забележителния провал на политическите и военни прогнози в наше време. Любопитно е да се види, че от всички „експерти“ от всички школи, нямаше нито един, който да

успее да предвиди руско-германския пакт от 1939¹. И когато новината за Пакта се появи, за нея бяха дадени всевъзможни и най-разнообразни обяснения, както и направени прогнози, които бяха опровергани почти незабавно, бидейки базирани, при всеки от случаите, не на изследване на вероятностите, а на желанието да се изкара СССР добър или лош, слаб или силен. Политическите и военни коментатори, също като астролозите, са в състояние да надживеят почти всяка своя грешка, защото по-преданите им последователи не търсят от тях преценка на фактите, а стимулация на националистическите преданости. А естетическите оценки, особено литературните, често са корумпирани по същия начин, по който са и политическите. Трудно ще бъде за някой индийски националист да се наслаждава на четенето на Киплинг или за някой консерватор да открие нещо ценно у Маяковски, а и винаги е налице изкушението да се твърди, че всяка книга, с чиито идеи човек не е съгласен, трябва да е лоша книга от литературна гледна точка. Хората със силно националистическа умонагласа извършват в тези случаи съответното жонгльорство без да осъзнават непочтеността си.

В Англия, ако човек просто размисли върху броя на съответните хора, то най-вероятно е, че доминантната форма на национализъм е старомодният британски джингоизъм². Сигурно е, че той е все още широко разпространен, и то много повече, отколкото наблюдателите отпреди десетина години биха били склонни да вярват. Но в това есе аз се занимавам най-вече с реакциите на интелигенцията, сред която джингоизмът и дори патриотизмът от стария вид са почти мъртви, ако и да изглежда, че в момента те се съживяват сред определено малцинство. Едва ли е нужно да се казва, че доминантната форма на национализъм сред интелигенцията е комунизмът – при което тук думата се използва в много общ смисъл, за да обхване не само членовете на комунистическата партия, но и „симпатизиращите пътешественици“ и изобщо русофилиите. Един комунист, за целите на моето разглеждане, е човек, който гледа на СССР като на своя родина и смята за свой дълг да защитава руската политика и да поддържа руските интереси на всяка цена. Очевидно е, че

1 Няколко автори с консервативни тенденции, като например Питър Дракър, предсказаха възможно споразумение между Германия и Русия, но те очакваха действителен съюз или смесване, което да е постоянно. Нито един марксист или друг ляв автор, от какъвто и да било цвят, не успя да предскаже дори приблизително Пакта.

2 Шовинизъм, патриотарство. Бел. пр.

такива хора изобилстват в днешна Англия, и тяхното директно и косвено влияние е много голямо. Но много други форми на национализма също процъфтяват, и именно чрез отбелязването на приликите между различни и дори привидно противоположни мисловни течения, човек може най-добре да постави целия въпрос в подходяща перспектива.

Преди десет или двадесет години, формата на национализма, най-ясно съответстваща на комунизма днес, беше политическият католицизъм. Най-видният му представител – ако и самият той да беше по-скоро краен, отколкото умерен случай – беше **Г. К. Честертън**. Честертън беше писател със значителен талант, който той използваше, за да потиска както способностите си, така и интелектуалната си честност по отношение на римокатолическата пропаганда. През последните около двадесет години от живота му, цялото му литературно производство беше в действителност безкрайно повторение на едно и също нещо – под маниерната си интелигентност също толкова просто и досадно, колкото и „Велика е Диана от Ефес“. Всяка книга, която той е написал, всяко парченце диалог, трябваше да доказва, отвъд всякаква възможност за грешене, върховенството на католицизма над протестантството или безверието. Но Честертън не се задоволяваше с това да смята върховенството си за чисто интелектуално или духовно: то трябваше да бъде изразено чрез понятията на националния престиж и военната мощ, от което следваше една невежествена идеализация на латинските страни, особено на Франция. Честертън не беше живял дълго време във Франция и представата му за нея – като страна на католически селяни, пеещи до безкрайност Марсилезата на чаша червено вино – имаше долу-горе също толкова връзка с реалността, колкото **Чу Чин Чао** има с ежедневието в Багдад. А заедно с всичко това вървеше не само едно огромно надценяване на военната мощ на Франция (както преди, така и след 1914-18 той смяташе, че Франция, взета сама, е по-силна от Германия), но и вулгарно превъзнасяне на самия процес на водене на война. Бойните поеми на Честертън като Лепанто или Балада за Света Варвара, правят **Нападението на леката кавалерия** да изглежда като пацифистки трактат: те са може би най-безвкусните парчета бомбастичност, които могат да се открият в нашия език. Интересното тук е, че ако романтичните глупости, които той обикновено пишеше за Франция и френската армия, биха били написани от някой друг за Великобритания и нейната армия, той би бил първият, който би ги осмьлял. Във вътрешната политика той

беше Little Englander¹, истински противник на джингоизма и империализма, а според собственото му разбиране – и реален приятел на демокрацията. Но когато погледнеше навън, към международната област, той беше в състояние да наруши принципите си без дори да осъзнава, че го прави. По тази причина почти мистичната му вяра в добродетелите на демокрацията не му попречи да се възхищава от Мусолини. Мусолини беше разрушил представителното управление и свободата на пресата, за които Честертън беше се борил толкова яростно у дома, но Мусолини беше италианец, това правеше Италия да изглежда силна – и всичко това уреждаше нещата. Нито пък Честертън каза и една-единствена дума за империализма и завоеванията сред цветнокожите раси, когато те бяха практикувани от италианци или французи. Неговото усещане за реалност, литературният му вкус, а до известна степен и моралното му чувство, се оказваха объркани щом само се стигнеше до националистическите му преданости.

Очевидно е, че има значителни прилики между политическия католицизъм, както той се демонстрира от Честертън, и комунизма. Такива са те и между тях двамата – и (примерно) шотландския национализъм, ционизма, антисемитизма или троцкизма. Би било опростенческо да се каже, че всички форми на национализъм са едни и същи, дори и в мисловната им атмосфера, но има определени правила, които са валидни при всеки от случаите. Тук следват принципните характеристики на националистическата мисъл:

Обсебеност. Почти във всеки възможен случай, националистът не мисли, говори или пише за нищо друго освен превъзходството на собствената си силова единица. Трудно, ако ли не невъзможно е, за който и да е националист, да прикрие привързаността си. И най-дребната забележка за собствената му формация, или пък каквато и да било косвена похвала за някоя конкурентна организация, го изпълва с неудобство, което той може да облекчи само чрез изказването на остър отговор. Ако избраната формация е реална страна, като Ирландия или Индия, обикновено той ще утвърждава нейното превъзходство не само във военната мощ и политическите добродетели, но и в изкуството, литературата, спорта, структурата на езика, физическата красота на обитателите, а може би дори и климата, ландшафта и кухнята. Ще демонстрира голяма чувст-

1 Обичайно название на критиците на Британската империя. Бел. пр.

вителност за неща като коректното представяне на знамената, сравнителната големина на заглавията и реда, в който биват наричани различните страни¹. Номенклатурата играе много важна роля в националистическото мислене. Страните, спечелили независимост или преминали през националистическа революция, обикновено сменят имената си, а всяка страна или друга формация, около която се въртят силни чувства, много вероятно ще има по няколко имена, всяко от тях обозначаващо различни съпричастности. Двете страни в Испанската гражданска война разменяха помежду си девет или десет имена, изразяващи различни степени на любов и омраза. Някои от тези имена (напр. „патриоти“ за поддръжниците на Франко или „лоялисти“ за поддръжниците на правителството) бяха откровено спорни, а и нямаше нито едно, по чието използване двете враждуващи фракции биха могли да се споразумеят. Всички националисти считат за свой дълг да разпространяват собствения си език във вреда на конкурентните езици, а сред говорещите английски език тази борба се появява в по-смекчени форми като борба между диалектите. Англофобните американци ще отказват да използват някоя жаргонна фраза ако знаят, че е от английски произход, а конфликтът между латинизаторите и германизаторите често има зад себе си националистически мотиви. Шотландските националисти настояват за върховенството на шотландския диалект, а социалистите, чийто национализъм получава формата на класова омраза срещу акцента, използван в В. В. С., наблягат и изглаждат широкото „а“. Примери могат да се изреждат до безкрайност.

Нестабилност. Интензивността, с която те са поддържани, не пречи на националистическите чувства да бъдат преносими. На първо място, като вече посочих, те могат да бъдат и често са обвързани с някоя чужда страна. Човек често може да открие, че големи националистически лидери или основатели на националистически движения, дори не принадлежат към страната, която величаят. Понякога те са директни чужденци, но по-често идват откъм периферни области, където националността е съмнителна. Примери за това са Сталин, Хилер, Наполеон, **де Валера**, Дизраели, Поанкаре, **Бийвърбрук**. Пангерманското движение беше отчасти създадено на един англичанин, Хюстън Чембърлейн. През

1 Някои американци изразяват недоволство от факта, че думите „англо-американски“ са комбинирани по този начин. Предложението е словосъчетанието да се промени на „американско-британски“.

последните петдесет или сто години, преносимият национализъм е обичайно явление сред литературните интелектуалци. При **Лафкадио Хърн** прехвърлянето беше към Япония, при Карлайл и мнозина други негови съвременници – към Германия, а в нашето собствено време то обикновено е към Русия.

[...]

Но за интелектуалеца преносимостта има важна функция, която вече споменах кратко във връзка с Честертън. Тя прави възможно той да бъде много повече националист – по-вulgарен, по-глупав, по-злостен, по-нечестен – отколкото би могъл някога да бъде по отношение на собствената си страна, или всяка формация, за която притежава истински познания. Когато човек види робските или хвалебствени глупости, които се пишат за Сталин, Червената армия и пр., от инак доста интелигентни и разумни хора, той разбира, че това е възможно само защото се е получило някакво разместване. В общества като нашето е необичайно някой, който би могъл да бъде описан като интелектуалец, да изпитва много дълбока привързаност към собствената си страна. Обществено мнение – тоест, онази част от общественото мнение, която той като интелектуалец възприема – няма да му позволи да го направи. Повечето от хората, които го заобикалят, са скептични и недоволни и той вероятно ще възприеме същото поведение от имитаторство или от чиста страхливост: в този случай той ще се е отказал от формата на национализъм, която е най-близка до ума, без да се е доближил до някакъв истински интернационален начин на мислене. Той все още изпитва необходимостта от някакво Отечество и е съвсем естествено да потърси такова някъде в чужбина. След като го е намерил, той може да се впусне без задръжки именно в ония емоции, от които вярва, че се е освободил. Бог, Кралят, Империята, Националният флаг – всички захвърлени идоли могат да се появят отново под други имена, и защото не са разпознавани като онова, което са, те могат да бъдат обожествявани с чиста съвест. Преносимият национализъм, също като изнамирането на виновници, е начин за придобиване на [религиозно] спасение без да се променя собственото поведение.

Безразличие към реалността. Всички националисти притежават силата да не виждат приликите между подобни едни на други факти. Един британски консерватор ще защитава идеята за самоопределение в Европа и ще ѝ се противопоставя в Индия без да изпитва чувство за

непоследователност. Действията се разглеждат като добри или лоши не според собствените си достойнства, а според това кой ги извършва, и не съществува почти никакъв вид безчинство – мъчения, използване на заложници, бомбардиране на цивилни места – което да не променя моралния си цвят, когато е извършвано от „нашата“ страна. *Liberal News Chronicle* публикува, като пример за шокиращо варварство, фотографии на руснаци, обесени от германците, а само година или две по-късно публикува с топло одобрение почти същите фотографии с германци, обесени от руснаците. Същото се отнася и до историческите събития. Историята се мисли най-вече от националистическа гледна точка – и неща като Инквизицията, мъченията, наложени от Звездния двор¹, действията на английските държавни пирати (например Сър Френсис Дрейк, който обичал да дави испански пленници), управлението на Терора, героите на колониалните завоевания, избиващи стотици индийци чрез привързване към дулата на оръдия или войниците на Кромуел, обезобразяващи лицата на ирландски жени с бръснари – всички те са станали морално неутрални или дори заслужаващи уважение, ако са били извършвани в името на „правилната“ кауза. Ако човек се загледа назад към последния половин век, то ще открие, че почти не е имало година в която от някоя част на света да не са пристигали новини за зверства и варварщини – в Испания, в Русия, Китай, Унгария, Мексико, Амритсар², Измир – приемани или отхвърляни като истинни от английската интелигенция нацяло. Дали на такива дела ще се гледа като на осъдителни или дори дали те изобщо са се случили, винаги се отсъжда въз основа на политически предпочитания.

Националистът не само не осъжда жестокостите, извършени от собствената му страна; той притежава и забележителна способност дори да не ги чува. В продължение на почти шест години английските почитатели на Хитлер полагаха усилия да не научават нищо за съществуването на Дахау и Бухенвалд. А онези, които най-шумно осъждат германските концентрационни лагери, често не осъзнават, или го правят съвсем бегло, че в Русия също има концентрационни лагери. Гигантски събития, като украинския глад от 1933, включващи смъртта на милиони хора, действително успяват да убягнат от вниманието на английските

1 (The Star Chamber) – английска съдебна институция, съществувала до 1641, известна с жестоките си практики. Бел. пр.

2 Град в Индия, където англичаните провеждат клане срещу мирното население. Бел. пр.

русофили. Много англичани не са чували почти нищо за унищожението на немските и полски евреи по време на настоящата война. Собственият им антисемитизъм прави така, че това гигантско престъпление отскача от съвестта им. При националистическото мислене има факти, които са едновременно и истинни, и неистинни, известни и неизвестни. Един известен факт може да е толкова непоносим, че да бъде по правило изтласкван настрана и да не му се позволява да навлезе в логическия процес, или от друга страна той може да бъде използван за всевъзможни сметки, но никога да не бъде допуснат като факт, дори и в собствения ум.

Всеки националист е преследван от убеждението, че миналото може да се промени. Той прекарва част от времето си в един фантастичен свят, в който нещата се случват така „както трябва“ – в който например Испанската армада е имала успех или Руската революция е била смачкана през 1918 – и той ще пренася фрагменти от този свят в историческите книги при всяка удобна възможност. Голяма част от пропагандистските писания от наше време са равностойни на чисти фалшификации. Материални факти се потискат, дати се променят, цитати се отделят от контекста си и се манипулират по начин, който да промени смисъла им. Събития, за които се смята, че не трябва да са се случили, се оставят без споменаване и в края на краищата отричат¹. През 1927 Чан Кай Ши свари стотици комунисти живи, и въпреки това само след десет години той се е превърнал в един от героите на левицата. Пренареждането на световната политика го е довело в антифашисткия лагер и по този начин се е получило усещането, че сваряването на комунистите „не е имало значение“ или може би изобщо не се е случило. Първичната цел на пропагандата, разбира се, е да се повлияе върху сегашното мнение, но онези, които пренаписват историята може би вярват с част от съзнанията си, че наистина въвеждат факти в миналото. Когато човек размисли върху сложните фалшификации, извършени с цел да се докаже, че Троцки не е играел важна роля в руската гражданска война, става трудно да се повярва, че хората, отговорни за тях просто лъжат. По-вероятно е, че те изпитват усещането, че тяхната версия е онази, която действително се е случила пред лицето на Бога, и че човек има право да пренарежда историческите данни по съответния начин.

1 Един пример за това е руско-германският пакт, който се изличава възможно най-бързо от обществената памет. Един руски кореспондент вече ме информира, че споменаването на пакта вече се пропуска в руските годишници, изреждащи скорошни събития.

[...]

Ако човек храни някъде в ума си националистическа лоялност или омраза, то определени факти, макар и в определен смисъл известни като истинни, са недопустими. Давам тук само няколко примера. По-долу изреждам различни видове националисти и срещу всеки от тях – по един факт, който даденият вид националист не може да приеме дори и в най-потайните си мисли.

БРИТАНСКИ КОНСЕРВАТОР: Великобритания ще излезе от тази война с намалена сила и престиж.

КОМУНИСТ: Ако не беше получила помощ от Великобритания и Америка, Русия щеше да бъде победена от Германия.

ИРЛАНДСКИ НАЦИОНАЛИСТ: ЕЙРЕ може да остане независима само поради британските протекции.

ТРОЦКИСТ: Сталинският режим е приет от руските маси.

ПАЦИФИСТ: Онези, които „отхвърлят“ насилието могат да си го позволят само защото други хора прилагат насилие вместо тях.

Всички тези факти са гротескно очевидни ако при мисленето им не са включени личните емоции: но за вида личност, назована във всеки от горните случаи те са непоносими, а значи трябва да бъдат отричани и върху тяхното отрицание трябва да се изграждат фалшиви теории. Ще се върна отново на удивителния провал на прогнозите при настоящата война. Струва ми се, че е правилно да се каже, че интелигенцията грешеше повече относно развитието на войната, отколкото го правеха обикновените хора, и че тя е по-отнесена от партизански чувства. Средният ляв интелектуалец вярваше, например, че войната е изгубена през 1940, че германците със сигурност ще завоюват Египет през 1942, че японците никога няма да бъдат изтласкани обратно от земите, които бяха окупирали и че англо-американската бомбардировъчна офанзива не прави никакво впечатление на Германия. Той можеше да вярва тези неща, защото омразата към английската управляваща класа му забраняваше да признае, че англичаните биха могли да успеят. Няма край на дивотиите, които могат да бъдат възприети, ако човек е под влиянието на чувства от този вид. Чувал съм например да се твърди самонадеяно, че американските войски са били докарани в Европа не за да воюват срещу германците, а за да смачкат английската революция. Човек трябва да принадлежи към интелигенцията, за да вярва подобни неща: никой обикновен човек не би бил чак такъв глупак. Когато Хитлер нахлу в

Русия, чиновниците от Министерството на информацията разпространява „като фон“ предупреждението, че е вероятно Русия да падне в срок от шест седмици. От другата страна, комунистите разглеждаха всяка фаза от войната като руска победа, дори когато руснаците бяха изтласкани назад почти до Каспийско море и бяха изгубили няколко милиона пленници. Работата е там, че щом само се включат страхът, омразата, ревността и преклонението пред властта, усещането за реалност се разпада. Същото, както вече се постарях да покажа, важи и за усещането за право и неправда. Няма нито едно престъпление, абсолютно нито едно, за което да не може да бъде намерено извинение, ако само го е извършила „нашата“ страна. Дори и ако човек не отрича, че престъплението е било извършено, дори и ако знае, че това е точно същото престъпление, което той е осъждал при някакъв друг случай, дори и ако признава в някакъв интелектуален смисъл, че то е неоправдано – той или тя все пак не е в състояние да чувства, че това е нещо неправо. Тук е включена лоялността – и така милостта престава да функционира.

Причината за възхода и разпространението на национализма е прекалено голям въпрос, за да бъде поставян тук. Достатъчно е да се каже, че във формите, под които се проявява сред английските интелектуалци, той просто е изкривено отражение на ужасяващите битки, които се случват реално в заобикалящия ни свят, и че най-злощастните му лудости са направени възможни от разрушаването на патриотизма и религиозната вяра. Но ако човек последва този начин на мислене, той е застрашен от подвеждане към един вид консерватизъм или политически квиетизъм. Може да се твърди с достатъчно основания, например – може би това дори е истина – че патриотизмът е ваксинация срещу национализма, че монархията е предпазно средство срещу диктатурата и че организираната религия е предпазно средство срещу суеверието. Или, от друга страна, може да се твърди, че не съществува непредубедена умонагласа, че всички убеждения и каузи предполагат същите лъжи и варварства; това често се изтъква като аргумент за стоене настрана от политиката. Аз не приемам този аргумент, пък било то и само защото в модерния свят никой човек, който може да бъде описан като интелектуалец, не може да се държи настрана от политиката в смисъл да не се интересува от нея. Аз смятам, че човек трябва да се ангажира с политиката – използвам думата в широк смисъл – и че той трябва да има предпочитания: с други думи, той трябва да разбира, че някои каузи са

обективно по-добри от други, дори и ако те са прокаравани чрез също толкова лоши средства. А що се отнася до националистическите любови и омрази, за които говорих, те са част от направата на всеки от нас, независимо дали това ни харесва или не. Дали е възможно човек да се освободи от тях аз не знам, но вярвам, че е възможно да се води борба срещу тях, и че в същността си това е едно морално усилие. Необходимо е човек първо да открие какво точно е самият той, какви точно са собствените чувства, а след това да приеме неизбежните пристрастия. Ако се страхувате от и мразите Русия, ако изпитвате ревност към мощта на Америка, ако презирате евреите, ако изпитвате чувство за малоценност пред британската управляваща класа, не можете да се освободите от тези усещания просто чрез мислене. Но поне можете да разпознаете, че ги имате, и да им попречите да замърсяват мисловния ви процес. Емоционалните подтици, които са неизбежни и може би дори необходими за политическо действие, би трябвало да съществуват редом с приемането на реалността. Но това, повтарям, изисква морално усилие, а съвременната английска литература, доколкото е жива и се занимава с основните въпроси на нашето време, показва колко малко от нас са готови да го направят.

1945

Джордж Оруел е литературният псевдоним на Ерик Артър Блеър (1903—1950) — един от най-влиятелните британски писатели, критици и политически коментатори на 20-ти век. Той е най-известен с двете си книги, критикуващи тоталитаризма изобщо (1984) и Сталинизма конкретно (Фермата на животните), които пише и публикува към края на живота си.

Коментари (11)

- 12-06-2013|**Историк**

Интересно четиво (въпреки, че на места авторът твърде свободно бораи с понятията, вероятно поради мързел да избрети поредния неологизъм).

Ето как описва описва Оруел през 1945 г. обществото, в което той самият живее тогава – и какво е типичното „стадно“ поведение на „интелектуалеца“ в такива общества:

„В общества като нашето е необичайно някой, който би могъл да бъде описан като интелектуалец, да изпитва много дълбока привързаност към собствената си страна. Общественото мнение – тоест, онази част от общественото мнение, която той като интелектуалец възприема – няма да му позволи да го направи. Повечето от хората, които го заобикалят, са скептични и недоволни и той вероятно ще възприеме същото поведение от имитаторство или от чиста страхливост: в този случай той ще се е отказал от формата на национализъм, която е най-близка до ума, без да се е доближил до някакъв истински интернационален начин на мислене. Той все още изпитва необходимостта от някакво Отечество и е съвсем естествено да потърси такова някъде в чужбина. След като го е намерил, той може да се впусне без задръжки именно в ония емоции, от които вярва, че се е освободил.“

Любопитно ми е: поне един от пишещите и коментиращите тук ще съумее ли да разпознае себе си в така описания от Оруел „интелектуалец“?

А въпросните „емоции“ (или „мисловни навици“, както ги нарича на друго място пак Оруел), вижда се и тук, у тези „интелектуалци“ се свеждат главно до такива: „пропити от съображения за престиж“...

Всички такива „интелектуалци“ са твърде загрижени за своя „престиж“.

За такива интелектуалци да си „европеист“ е престижно – да си „националист“ – не е.

Да твърдиш, че собствената ти стана е едва ли не най-големият международен престъпник срещу правата на малцинствата, е престижно – да твърдиш обратното, е дълбоко анти-престижно.

И т. н. – примерите, които можем да извадим само от тези страници тук, са безбройни...

- 12-06-2013|**Брех**

Ау, какво ли мнение за собствената си мисловна дейност трябва да имаш, за да обвиниш Оруел в мързел и „свободно боравене с понятията“. Ха-ха-ха.

- 13-06-2013|**Брех**

И понеже не искам под такава статия да оставям само нападки срещу празнодумци, искам тук да сложа едно обяснение как „прост“ човек може да чете и нещо да разбере от тия сложни думи дето ги пишат ту Оруел, ту „доцента Тодорова“ и все ту „историк“, ту „социолог и 1/2“ има да му ги „анализират, вместо осмислят“.

Опростенчески, какво иска да ни каже Оруел:

Имаш си любим футболен отбор, харесваш играта му, радваш се на победите, /но нали искаш да победят с честна игра, това е много важно/, дори цвета на екипите им ти е любим. Но моля, не вгнездявай в главата си, че това е най-великият отбор. И не превръщай в свои активи достиженията на други хора, че даже от отминали епохи.

- 13-06-2013|**Златко**

... особено когато се има пред вид, че повечето отбори в тая игра, национализма, имат леко смразяващия навик да вземат не само фланелките, ами и главите на победените. Това също е хубаво да не се забравя.

- 26-06-2013|**Атанас Кръстев**

Айде, тогава да поритаме! Без да се ритаме, разбира се.:) Ето ви едно пасче за разиграване, като пояснявам, че го правя най-вече от любов към спорта. През второто полувреме ще гоня другата врата:

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМЪТ НЕ Е АНТИПОД НА НАЦИОНАЛИЗМА

Оруел ни убеждава, че този твърде абстрактно дефиниран национализъм в качеството си на негативно явление, каквото, впрочем, то е, е причинено от липса на „интернационално мислене“. Но неговият интернационализъм от средата на 20-ти век с нищо не се отличава от национализма, който той визира. Просто интернационализмът е оруелския национализъм, дефиниран тук, но от по-висока степен. Като изобретение на марксистко-ленинската пропаганда, той всъщност е едно ново завръщане към империализма в съветска форма под стария благовиден предлог за справедливост, мир и сигурност, равенство и братство.

Търсейки същността на проблема, Оруел го екстраполира до такъв универсален мащаб, че го напуска и полетява в космоса на чистата умозрителност, присъща на лявото социологическо мислене. Той използва такъв нищожно малък общ знаменател на явлението в своето определение, че излиза далеч извън един практичен и полезен анализ на явлението, така както диктува високият праг на прагматизъм на всяко социално-политическо изследване.

По логиката на Оруел можем да наречем националист и този човек, който обича просто човека, но не проявява особена топлина към чехълчето и зелената еуглена, и който проповядва враждебност срещу извънземните. Някакъв хуманен национализъм.

Но съвсем естествено е човек да се движи не само от разумни доводи, а и от емоции, вкусове, предпочитания, а защо не и илюзии. Дядо Иван, например, съотнесен към времето на своята поява, не е отрицателен герой в българското съзнание, въпреки митичните си качества. Има и полезни, че и спасителни илюзии. Включително тези въз основа на които възниква национализмът, които доведоха до края на империализма и един по-справедлив международен ред на по-равномерно разпределен суверенитет. Докато национализмът изяде Великобритания, например, доведе до възникването на много нови по-малки суверенни държави, в които започнаха да управляват значително по-демократични режими, като, например, независима България в края на XIX век.

Колкото до онеправданите или надценените, според него, явления и творби на литературата, които при една трезва и неутралната оценка се превръщат в някакви обективни и недосегаеми ценности, бих изразил своето съмнение в такъв феномен поне по отношение на съвременниците на създаването на това изкуство. Не мога да харесам и най-великия номинално поет, който е възпявал, например, комунистическата касапница или Холокоста. Следващите поколения, които са облагодетелствани от амнезията на времето, да си го харесват. Ще изпитам по-скоро съмнение относно истинността на изкуството, отколкото в оценката си за автора. Поезията не е само в поезията, но и в поета. Тя се очиства от сянката или прекомерната светлина на неговата личност с времето, а не с интелектуални хватки. И това ми се струва по-справедливо от брътвешите за чистото изкуство.

Оруел ни предлага някакъв стерил, обективен, емоционално обезпаразитен контранационализъм, който е по-скоро някакъв невъзможен

дестилат на чист химически елемент с чистота от 100%. Действителността е смес, тюрлюгювеч и единственото, което си заслужава е това, което можем, а това е – да пречистваме нещата до една възможна, пък и приемлива степен. Ако абсолютната чистота си заслужаваше и беше възможна, то тогава щяхме да се озовем в някакъв друг свят, извън този на нашия веществено интегриран свят, в който съединенията, смесите и нечистотата въобще може би щяха да се превърнат в този забранен плод, към който естеството на свободната воля на човека щеше да го тласка винаги обратно.

Въобразявайки си някакъв „чист“ свят без предразсъдъци и слабости, Оруел предлага на британеца най-малкото един безкрайно скучен свят, в който той ще бъде лишен от най-голямото си качество да проявява своето блестящо чувство за хумор и тънка ирония.

Общо взето, това е плодът на левичарския секуларен манталитет, който проповядваше интернационализма и громеше и громи изостналостта на свойското, етническото и близкото. В съветския блок с огън и меч, на Запад с интелектуален присмех, рационална надменност и краен индивидуализъм. Това е проява на своего рода „социалистически национализъм“, ако следвама собствено логиката на Оруел. Той отрича естествените социални връзки и гравитация между хората на базата на чисто човешки общностни черти. В това не само, че няма нищо лошо, но то е просто естествено присъщо на човека като вид и поради това неотменимо като неговите анатомични органи. Така както има право да бъде различен, човек има право на еднаквост. Т. е. – да общува и живее сред себеподобни, които избира въз основа на много ирационални и случайни по своето естество причини. Едва когато това негово право е гарантирано, той може да си позволи свободно да бъде различен. Едва тогава той може да осмисли вредата от прекомерно сплотяващите идеологии като късния национализъм и да ги критикува по-обетивно.

Това, което ме накара да напиша тези няколко редове, е най-вече обстоятелството, че Оруел остава някак си безкритичен към това левичарство, което доведе до касапницата на испанската гражданска война, от което той никога не се отрича. Кое е другото основание, което го тласка да отиде в една друга страна и да стреля срещу нейните граждани? Неговото участие в тази война всъщност е един ярък пример на преносим национализъм, който той открива в Британия и по света, но който не вижда у себе си.

Да се отдават изброените в текста наистина тежки грехове на морала и разума на някакъв, колкото и абстрактен да е национализъм, е не само твърде преувеличено, то е умишлено подвеждане на справедливото провокираното негодувание на читателя в невярна посока. В посоката на интернационализма, който ни повече- ни по-малко е дна от проявните форми на национализъм по определението на Оруел. От гледната точка на неговото собствено определение. Това си е един интернационален национализъм.

Оруел е прав в едно много важно нещо, че същинският национализъм, особено в съвременната му форма, на чието развитие той не може да бъде свидетел, е тежък проблем. Но той не може да бъде преборен като се замени с друга форма на себе си, особено с илюзиите на интернационализма.

- 26-06-2013|Златко

Както става ясно още в самото начало на текста, Оруел използва понятието „национализъм“ в един пределно широк смисъл, който позволява подвеждането под него на изключително много мисловни и поведенчески стереотипи. В такъв смисъл опитите за някакъв вид по-тесен и конкретен анализ на твърденията му ми се виждат предварително обречени на неуспех (това НЕ Е забележка към предния коментар, в който аз не откривам опити за стесняване на темата). За самия мен най-важното заключение – и предупреждение – на този текст се състои в посочването на опасностите от „анти“-мисленето. (Под „анти“-мислене разбирам такова, което изхожда от основната предпоставка, че някакво друго, предхождащо го мислене, трябва на всяка цена да бъде унищожено, изличено, по възможност премахнато от света). Казано по-просто, предупреждението на Оруел е предупреждение срещу партизанщината, срещу едностранчивата мисловна агресивност и войнственост, която не успява да открие в заобикалящия свят нищо друго, освен мишени за атаки и агресии. Показателни в това отношение са историческите развития на понятията „антифашизъм“ и „антикомунизъм“, които в края на краищата водят до удивително подобни едни на други резултати.

Основен пример за постепенната еволюция на първото понятие, не ще и дума, е следвоенната история на бившите социалистически страни, от която бих посочил тук няколко красноречиви факта от годините 1945-1950 в ГДР. Понятието „антифашист“ е изпълнено първоначално с

високо морално съдържание (обикновено с него е била свързвана история на дълги и тежки гонения на хора, прекарвали поне последните дванадесет години от живота си във възможно най-мъчителни условия, нерядко в нацистки концентрационни лагери). Носителите му са хора с доказани идеали, заплатили за тях огромна цена, нерядко на ръба на физическото унищожение. И това им дава огромен авторитет в новото общество. Тук обаче най-неочаквано се оказва, че те се намират в тежка „конкуренция“, по отношение на моралната аура, придобита в резултат на мъченията и преследванията, с една друга група на масови жертви – евреите – които дори имат странното предимство, че, за разлика от социалистите и комунистите, са били преследвани напълно **независимо** от политическите и човешките си позиции, просто поради факта, че принадлежат към една „раса“ (а всъщност народностна група), обявена за нечовешка. Изведнъж моралният статус на „антифашизма“ се оказва някак оспорен, подложен на сравнение, може би дори на съмнение. Кой всъщност са по-големите жертви – преследваните по политически причини или преследваните просто заради принадлежността си към еврейството? Нещата придобиват един неочаквано драматичен обрат когато, най-неочаквано, през 1948 г., товарищ Сталин започва нова кампания на масови преследвания в Русия, този път насочена срещу руски евреи, в резултат на което целият заявяван до този момент интернационализъм и солидарност с еврейските жертви на нацизма се изпарява яко дим и източногерманските комунисти поемат бавно, но сигурно по пътя на една антисемитска политика, която – О УЖАС! – в края на краищата ще ги доведе до позиции изключително близки до националсоциалистическите. Особено важно е да се отбележи тук, че понятието „антифашист“ се оказва изключително удобно именно от гледна точка на инструментализацията, на използваемостта си за каквито си поискате политически цели, тъй като само по себе си то не съдържа никакви морални критерии, нито пък подобни изисквания към носителите си. Да бъдеш антифашист означава на първо (а при определени политически условия и единствено) място, да бъдеш „анти“-нещо-си, да се бориш за неговото унищожаване и премахване, без това непременно да поставя никакви морални ограничения върху избора на средствата. Самата семантика на понятието вече показва това (както го показва и текста на Оруел): „анти“-мисленето по принцип не е обременено с никакви морални съображения. Това е мислене на борбата за победа и вземане на

надмощие, а не за постигане на някакъв вид морално желателен личен или колективен статус. В чистата си форма това е мисленето на Свети Игнаций Лойола: „Целта оправдава средствата“ – и това е всичко.

Толкова за този силно показателен исторически епизод. Нека сега погледнем какво се случва с понятието „антикомунист“ по долу-горе същото време в Западна Германия (и, което е далеч по-актуално за нас – в днешна България). Когато канцлерът Аденауер, малко след края на войната, избира политиката на „помирение и опрощение“ по отношение на бившите нацисти, все още малко хора в Западна Германия си дават сметка какви точно ще бъдат последствията от това за обществото като цяло. Самите американци, поне в малкото години, изминали между края на Втората световна война и последвалата я малко след това друга, вече Студена война, не са особено очаровани. За тях е естествено, че, за да бъде обществото прочистено от гигантското бремене на натрупаната вина и идеологическо мракобесие, е нужно като минимум едно прочистване на поне най-високите обществени етажи от бивши членове на управляващата нацистка върхушка.

Но това не се случва. Въпреки стотиците и хиляди процеси срещу военнопръстъпници, проведени от съюзниците, както и от самите германци – при силна съпротива от страна на огромното мнозинство от населението, което в продължение на още няколко десетилетия ще отрича щуро каквато и да било съпричастност с прръстъпленията на бившия режим – западногерманското общество, чак до след шестдесетте години, ще се окаже ръководено в немалка степен от бивши нацисти, като например Ханс Глобке, един от коментаторите на Нюрнбергските закони по време на Райха, който продължава да заема поста на началник на личния секретариат на Аденауер в продължение на цели седем години, въпреки немалките обществени протести вътре в страната и яростната критика откъм Източна Германия.

И решаващият аргумент при запазването на постове на всички тези опетнени хора е, че те са „отлични антикомунисти“. Това работи желязно и американците, от които зависят доста много неща в политическия и обществен живот на Западна Германия, в края на краищата се съгласяват да оставят бившите нацисти по новите им постове, в замяна на твърда лоялност в борбата срещу новия враг – „прииждащият отвсякъде“ световен комунизъм. Както и в случая с антифашистите, антикомунистите изведнъж се оказват хора, чието поведение се оценява не въз

основа на морални, а на чисто инструментални критерии. Човек не се интересува от цвета на една котка, ако тя умее да лови мишки. Точно толкова просто, точно толкова ясно.

Само че! Само едно или две десетилетия по-късно изведнъж се появява едно ново поколение германци, което най-неочаквано отказва да приеме логиката на поведение на родителите си. За него вече не е достатъчно „силно да люби и мрази“ някого си, то вече настоява за ясен и недвусмислен морал, за едни и същи критерии към всички участници в обществения живот, независимо от политическите страсти на момента. Идва годината 1968 – и за родителите-антикомунисти (и малко нещо бивши нацисти) изведнъж става ясно, че май са „отгледали змийчета в собствените си пазви“. Децата им отказват да бъдат антикомунисти и настояват да бъдат „просто“ морални хора (друг е въпросът, че немалка част от „шестдесет и осмаците“ на свой ред приемат авторитарни идеологии като маоизма и започват да ги използват като средство за борба срещу авторитарната идеология на родителите си).

Тук вече идва момента, в който е време да погледнем и към доста типичното развитие на българския антикомунизъм от последните двадесетина години и да посочим удивителните прилики между него и източногерманския антифашизъм, както и западногерманския антикомунизъм, отпреди няколко десетилетия. На първо място: българските антикомунисти масово си затвориха очите за най-голямото престъпление на бившия режим – продължилото повече от 30 години етническо прочистване на страната, като, вместо да настояват за обществено признание на факта на масовата поддръжка за етническите политики на бившия режим, предпочетоха да видят в самите себе си неговите основни жертви (виждате ли тънката прилика в момента на конкуренция между различните потенциални „жертви“, точно както в Източна Германия 40 години по-рано?) Съответно, също както в Източна Германия, отговорността за престъпленията на режима беше охотно прехвърлена върху раменете на „управляващата върхушка“, като собствената подкрепа за нейните етнически политики удобно беше замечена под килима, отречена, подложена на масово премълчаване, отхвърлена и „изчистена“ от колективното съзнание по всички възможни начини. Всичко точно както в Източна Германия (но НЕ И в Западна, където въпросът за поемането на отговорността и осъзнаването на факта на колективното съучастие малко по малко си пробива път и се превръща в лийтмотив

на обществения живот, ВЪПРЕКИ многото нацисти по управленчески постове). Още една удивителна прилика между развитията в най-нова България и следвоенна Източна Германия е начинът, по който властващият при стария режим обществен тон и дискурс малко по малко си пробива път и отново заема доминантната позиция, която е имал преди това. Става дума, разбира се, за антисемитския дискурс в ГДР и националистическия, антитурски – в днешна България. Процесът може да бъде проследен стъпка по стъпка и в двете общества, с прилики, които просто спират дъха! От първоначалната готовност за признаване на вината и отговорността, в резултата на която се стига до избягване у нас на гражданския конфликт, може би дори война, подобна на сръбската, в началото на 90-те години, постепенно се прави завои към едно антитурско говорене и мислене, първоначално ограничено само до „турската партия“ и нейната, утвърждавана като далеч по-голяма от онази в „българските партии“, „невиждана“ корупция, та чак до пълното нормализиране на антитурския дискурс някъде от началото на 2000-та година насам, за да се стигне до напълно абсурдната ситуация, при която премиерът на републиката (да не говорим за лудите от „Атака“) заявява публично, че „възродителния процес“ бил „по принцип добра идея“, само че осъществена лошо.

По същия начин, по който в ГДР е било възможно да бъдеш едновременно антифашист и антисемит, така и в днешна България е възможно да бъдеш едновременно антикомунист и националист – въпреки че по този начин ти разбира се продължаваш и поддържаш основното идейно и практическо наследство на комунистите – техния национализъм. Не съм сигурен, че има и пет души в България, които да са склонни да видят ясната несъвместимост между тези неща, но поне следвоенната история на Източна Германия (и донякъде Австрия) показва повече от ясно докъде водят те.

Надявам се всичко това да е достатъчно, за да се види **принципно-то родство** между понятията „антифашизъм“ и „антикомунизъм“, както и родовата им връзка с мисленето от типа „анти“, на което според мен се противопоставя Оруел и което си остава тъй силно разпространено, тъй слабо проблематизирано, в милата ни родина.

• 27-06-2013|**Социолог и 1/2**

Човек като горния коментатор „брех“ (един вид почти „Брехт“, ама не дотам), който се опитва да сведе написаното от Оруел до една най-елементарна футболно-запалянковска метафора, май наистина е по-добре да престане да се изказва тук, преди да е попрочел поне малко повече.

Все пак Оруел е написал и това:

„Аз смятам, че човек трябва да се ангажира с политиката – използвам думата в широк смисъл – и че той трябва да има предпочитания: с други думи, той трябва да разбира, че някои каузи са обективно по-добри от други, дори и ако те са прокаравани чрез също толкова лоши средства. А що се отнася до националистическите любови и омрази, за които говорих, те са част от направата на всеки от нас, независимо дали това ни харесва или не.“

Разбира се, като цитираме тези думи на Оруел, трябва да се има предвид, че той използва понятието „национализъм“ не в неговия традиционен и общоприет смисъл, а просто като обобщено название на един широк набор от явления (той в текста си дава някои конкретни примери за тези явления), които според мен е по-правилно да се наричат с понятие от типа „тесномислие“. По-ясно ще е, и няма да предизвиква двусмисле.

Та хубавото при Оруел е, че той самият е достатъчно реалист за да признае, че въпросното „тесномислие“ е „част от направата на всеки от нас“, т.е. то е налице включително и в самия него.

А това, което по-горе Златко така подробно е разписал, съдържа едно единствено вярно наблюдение, което по уникален начин дава едно почти перфектно самоописание на почти цялата му дейност тук:

„Под „анти“-мислене разбирам такова, което изхожда от основната предпоставка, че някакво друго, предхождащо го мислене, трябва на всяка цена да бъде унищожено, изличено, по възможност премахнато от света“

• 28-06-2013|**Абсолвент**

Темпът на дискусиата по тази статия позволява спокойно обмисляне, но, струва ми се, не всички участници в нея се възползват от това предимство.

Социолог,

размишлението Ви звучи логично донякъде – а именно дотам, където отбелязвате, че национализмът е нещо първично и съществува в

латентно състояние у всекиго. После обаче се разделя със смисъла на Оруеловата статия и започва свое творческо лутане из дебрите на лексиката, в смисъл че национализмът бил един вид „тесномислие“. Очевидно е, че Оруел не схваща явлението като никакъв вид рационалност, а става дума за нещо, свързано с дясната половина на човешкия мозък, тоест емоционалната, но със задължителната доза опосредяваща идейност или мнима етика.

Споменавате Брехт, струва ми се без връзка, но за Ваша приятна изненада, връзка съществува. Ето какво разказва Брехтовият Господин К.:

Минавайки през един град в родината си, окупиран от вражеска войска, той среща някакъв офицер, който го принуждава да слезе от тро-тоара. Господин К. е завладян от дълбоко възмущение срещу офицера и най-вече срещу неговата страна, я проклина и пожелава тя да бъде изличена от лицето на земята.

„Кое ме накара в този момент да стана националист?“, запитва се господин К. и веднага си отговаря: „Това, че се сблъсках с националист. Ето защо трябва да се изкоренява глупостта – защото тя кара да оглупяват и онези, които я срещат.“

- 29-06-2013|**Историк**

Абсолвент е прав за това, че „национализъм“ в разбирането на Оруел е нещо, което е безспорно силно емоционално. В този смисъл „национализмът“ е безспорно и нещо доста „човешко“, тъй като човешкото е немислимо без емоционалната си съставка. (Или поне това е моето разбиране за тези неща: човек без емоционалност за мен е нещо не точно като човек).

Оттам нататък обаче трябва да имаме предвид и едно такова съотношение: емоционалността и мисленето не са категории, които са чак толкова откъснати една от друга, те са като „скачени съдове“. Т. е. едното е за сметка на другото. Например, за мен е очевидно, че вътре в рамките на една личност, една мощна емоционалност определено допринася за формирането на едно наистина „стеснено“ мислене. Както и обратно: едно максимално „разширено“ (например, „космополитно“) мислене от своя страна е възможно само при силно „стеснена“ (или „свита“) емоционалност. Извинявам се, че може би говоря тук някакви очевидни баналности, май трябваше да го кажа по-простичко: не може едновременно да имаш и пламенна емоционалност, и хладна рационалност.

А това значи, че ако тръгнем да „изкореняваме“ пламенната емоционалност, какво ще получим накрая? Това ли ще получим накрая: някаква абсолютна хладна рационалност – всеобща и равна?

Какво ли би казал Оруел по този въпрос – днес, ако беше жив?

Ха! Оказва се, че той все пак вече го е казал – още през 1948 г.

Когато четете „1984“ в един момент ще стигнете и до епизода за „големия разпит“ между О’Брайън и Уинстън. В хода на този разпит от своята властова позиция О’Брайън разкрива някои неща за същността на описания от Оруел тип власт.

Става ясно например, че противно на това, което обикновено ни се внушава днес като същност на романа „1984“, това НЕ Е „тоталитарна“ власт – а някакъв друг, по-нов тип власт.

Това разграничение съвсем ясно личи в думите на О’Брайън:

„Заповедта на диктатурите от миналото е била: „Ти не ще!“ Заповедта на тоталитарните режими е била: „Ти ще!“ Нашата заповед е: „Ти си!“

И по-нататък, пак в „големия разпит“, попадаме и на такива думи на О’Брайън, в които той описва какво точно извърша властта, чийто представител той самият е:

„Вече рушим начина на мислене, останал ни отпреди революцията. Разкъсахме връзката между деца и родители, между човек и човек, между мъж и жена.“

Всъщност това е, което прави този роман толкова актуален и днес. Защото днес вече виждаме да се изпълнява точно това: до голяма степен разкъсани са вече връзките – връзката между деца и родители, между човек и човек, между мъж и жена.

Това е първата крачка към абсолютната победа на хладната рационалност.

Но всъщност, ние, хората, това ли искаме?

- 29-06-2013|**Абсолвент**

Съвсем уместно възражение, Историк. Човешката същност се отличава тъкмо с постоянното взаимодействие на разум и чувства, инак не бихме били повече от несъвършени машини. Но конкретният предмет тук е феноменът национализъм и Оруел го дефинира, освен другояче, и със способността на националиста да мами себе си, тоест да суспендира възприятието си за реалност (обективна и субективна), в името на съвсем практични цели. Този подход не може да се обоснове, освен чрез

изкривено тълкуване или направо игнориране на наличната обективна информация. Ще си позволя да се догадя, че в национализма има определена доза младежка мечтателност. Характерно впрочем за младежката мечтателност е именно отсъствието на критичност, а какво е критичността, ако не проява на здрав разум?

И все пак, бележката ми не настоява да добави нещо повече към казаното от Оруел, а по-скоро да обърне внимание върху един определен аспект от него.

- 02-07-2013|**Атанас Кръстев**

Съжалявам, че изпуснах питомното, докато дискусията беше още топла-топла, но какво да се прави – животът е карикатурен образ на нашите мечти.

Виждам, че мачът е тръгнал здраво още от първите подавания. Още при първата контраатака на отбора на домакините, след спъване на център-нападалеца в наказателното поле на гостите, е реализирана дузпа и домакините са повели с 1:0.

Много ми хареса това обобщение на Златко, че протагонистите си отиват, когато си свършат работата, докато техните антиподи винаги остават, паразитирайки върху кумулираната от първите енергия.

Моята идея не беше да се противопоставя на находчивите наблюдения на Оруел, които съдържат много важни и горчиви истини. Допускам и че това еластично разтягане точно на понятието национализъм, за да бъде използвано като големите скоби за почти всичко негативно в политическия живот – се дължи на особеностите на времето около Втората световна война. Време на апогей на полярни, конфликтни масови идеологии, предизвикали съответно унищожителни световни военни сблъсъци между цели групи от нации. Естествено, национализмът е бил най-бедственият израз на това време на сръхконцентрирани опростенчески политически модели. Време на или – или. Така че това, изглежда, е бил върхът на метафоричната мода. И усещам сякаш полъх от развихрящата се след края на истинската война идеологическа борба.

Аз по-скоро изразявам колебание в ползата от това определение днес, от твърде произволния начин, по който се обобщават явления, които не са общи. А и в твърде високата степен на рационализиране на пожелателното човешко поведение по принцип. Оруел отбелязва ниската степен на привързаност на интелектуалния елит по негово вре-

ме към неговата собствена нация, но по един парадоксален начин обявява за националистичен предпочитанията му към различни външни групови солидарности – католицизма, Мусолини, СССР. Слага „дървено“ определение на желязото с прилагателното пренесен, мисля че беше, национализъм и хоп – айде всичко в купа. Наред с това той изглежда заклежда всяка форма на силна привързаност към всякакви колективни увлечения, като ги вписва в графата пороци. Без да се впускам в анализ на точно този възглед, твърдя, че има и нормална, че и полезна „партизанщина“. Има градивни колективни пристрастия като футбола, например, който направо опитоми полемичния нагон на мъжката част от обществото. Искам да изключа и „националистите“, които застават, с повече или по-малко пламенност, зад идеите на мира, справедливостта, вярата, човешкото достойнство, срещу истинския национализъм, така, както го разбирам аз.

Някои форми на този „изместен“ национализъм са естествено и дори полезно присъщи на обществото каквито са духовната, естетическа, философска, но и емоционална привързаност към определени общи ценности (без оглед на някакъв тест за обективно остойностяване), като противопоставено на прекомерния индивидуализъм, обективизъм, който се превръща вече в морален релативизъм и жесток еготизъм. Хората имат право и на илюзии и на пристрастия, и на метафизика. Пък дори, с риска да греша, в едно такова обобщение, като оруелското, съзирам следите на неуважващия официалистически мерак за обществено инженерство. Мисля, че контрапунктът с интернационализма може да оправдае едно такова подозрение. Защото интернационализмът на онова време не е нищо друго освен „правилно“ международно обвързване, „правилен“ изместен национализъм. Нещо като милитаристичния интернационализъм на интербригадистите в Испания, от участието в чийто кървави дела не ми е изсетно Оруел да е изпитвал неудобство.

Т. е., претендирам за изясняване на обстоятелството къде е относителната негативна тежест на конкретния термин, извеждането на понятието извън общността на друга група сходни по своята социална технология и психология явления. Някои от тях са изключително вредни, но смесването им едно с друго пречи на тяхната правилна оценка. Обратно на оруелските наблюдения за отслабващ интерес към бригаанския национализъм, днешният национализъм се характеризира с висока степен на вътрешен пиетет към „вътрешнонационалното“, с което

контрастно върви в комплект високата „анти всичко останалост“ в един исторически момент на истинско и особено полезно за нас разгръщане на международната интеграция и сътрудничество. За неговото определение дефиницията на Оруел не само не върши работа, но размива същността ѝ. А национализмът има и своите епизоди на положителен исторически герой, включително и за Великобритания по време на Втората световна война. Това също май се зачерква.

Всяка изкривена проява на един естествен и непорочен по същество човешки порив за общуване, трябва да бъде наричана с истинското си име – антисемитизма – антисемитизъм, фашизма – фашизъм и т. нат., а не да бъдем лекувани от някакви повече или по-малко химерични общи болести на колективното.

Съгласен съм със Златко, че тези негативни човешки пориви могат да бъдат разкрити по белезите на противопоставянето и безкритичното отрицание. Неговият анализ на това, което той смята, че Оруел иска да каже, ми изглежда много по-стойностен, жив, съвременен и полезен. Простият тест на антифашизма с антисемитизма, на демократизма с антитурцизма са много силни аргументи. Това, което ме притесни се намира изцяло в Оруел и дано да съм го пообяснил донякъде.

А това, че фашистите си отиват, но антифашистите остават, също като антикомунистите, това е за съжаление долнопробната същност на масовата психология и морал. Народът обича повече удобствата, отколкото негодите, макар че харесва и славата на авангардните войни и мислители, които променят света с огромни рискове за себе си. Участието в генерираната от протагонистите драма, макар и като антипод, винаги е било подходящ политически атестат след антипобедата, пък и добър капитал от мъжественост за часа на задявките по вечерните седенки. Такъв е животът.

Преработването на миналото — България, 2013

Автор: Златко Енев

Ивайло Знеполски, „Българският комунизъм“

изд. „Сиела“, 2009

Диана Мишкова и Михаил Груев (съст.)

„Българският комунизъм – дебати и интерпретации“

Център за академични изследвания, 2013

„Това го извърших аз“, казва паметта ми.

*„Това не може да съм го извършил аз“,
казва гордостта ми и остава непреклонна.*

Накрая паметта се предава.

Фридрих Ницше, „Отвъд добро и зло“

Изминаха вече двадесет и три години. Двадесет и три години на „минало несвършващо“, както го наричат немалко от колегите, занимаващи се професионално с проблема.¹ Дали това наистина е така или просто очакванията ни по отношение на мястото, в което сме родени – а може би и на самите нас – са донякъде нереалистични, може да отсъди единствено бъдещето. Остава си обаче факт, че на фона на огромната вълна от изследователска и обществена енергия, посветена на въпросите на миналото и паметта в пост-тоталитарните общества, идеща откъм посредните части на континента, нашенското омърлушено примирение пред непреодолимостта на миналото е доста обезкуражаващо. Някоя и друга буря в чаша вода, след поредното „отваряне“ на нещо си (досиета, мемоари, конференции, организирани от явни или прикрити апологети на същото това минало); някоя и друга среща на учени, които се изпокарват на петата минута след началото на разговора; някоя и друга книга, която не може да се намери никъде само година след излизането

¹ Виж в тази връзка: Евгения Иванова (съст.) Минало несвършващо. Теренно изследване „Топоси на историческата памет“. София: Нов български университет, 2011.

си от печат – с това, както изглежда, се изчерпват опитите ни да избу-таме нанякъде камъка, наречен „минало“ – с неизбежно-предвидимия резултат, че то отказва да се побутне. Миналото – това, както изглежда, сме самите ние.

Оказва се дори, че у нас е трудно да се отговори на принципния въпрос „Защо?“ Защо продължавате да ровите, толкова години по-късно? Защо не ни оставите на мира с това минало? Не ни ли стига останалата тежест на живота, та сме принудени сега да търпим и вашите укори – укори на пишман-светци, които се опитват да ни убедят в собствената ни съпричастност, та дори и вина, пред лицето на това минало, сякаш самите те по онова време са били някъде на Марс? Кому е нужно всичко това? И защо?

На което, разбира се, има един-единствен отговор: Погледнете наоколо! Не е ли очевидно, че продължаваме да живеем миналото именно защото сме предпочели да го забравим?

Но хората свиват рамене и продължават по пътя си. Всъщност едно от най-важните неща, които трябва да признаем пред себе си, когато се опитваме да си обясним тази тъй упорита носталгия по миналото, по „хляба и сиренето без пари“ и „работата за всички“, е че настоящето не успява да предложи на хората нищо осезателно, което да ги убеди, че то е по-добро от същото онова мечтано, измислено и изфантазирано от дифузната материя на личния спомен, минало. Миналото – това изглежда е съвременната форма на нещото, което някога самоуверено наричахме „опиум за народа“.

Липсва големия разказ за неговата реалност. Липсва теорията, която да направи опит за някакъв вид негово по-последователно представяне. Липсва и консенсуса, съгласието, по който и да било от по-важните въпроси, свързани с него. Разпарчетосано на хиляди, може би дори милиони лични версии, то се превръща в необозрим калейдоскоп, в който разграничаването между истина и неистина, достоверност и фантазия, сигурност и хаос, се превръща в непосилно тежка задача. „Всеки сам най-добре си знае“ и, приведен над ралото в миниатюрното собствено парче земя (пардон, минало), всеки от нас се залъгва с мисълта за личната духовна независимост – в същото време, в което цялото, каквото и да означава това, издъхва под недостига от убедително духовно производство, просто защото такова нещо не може да се направи с рало...

Впрочем, достатъчно. Изреждането на нашите национални затруднения с историята – онова, което един мой приятел шеговито нарича

the Bulgarian predicament – едва ли ще ни помогне с нещо. Много по-важно е да се опитаме – все пак! – да дадем някакъв отговор на самите себе си, с надеждата, че онези, които са склонни да слушат, може би ще започнат да рисуват около него своя собствена картина, свой собствен план за намиране на изход от лабиринта. Прочее, нека видим...

И така: Защо, все пак? Отговорът, струва ми се, трябва да се търси в един парадокс на човешката памет, който се състои в следното: именно опитите за забравяне, за пасивно или активно изличаване на Злото от индивидуалната или колективна памет, водят до неговото увековечаване. В това привидно парадоксално заключение, ако размислите за момент, се състои ядрото на психологическата и терапевтична революция, начената от доктор Фройд (когато става дума за индивидуалната памет) и от цяла кохорта по-малко известни изследователи и мислители, начело с Морис Халбвас – когато става дума за колективната. Да забравиш означава да се окажеш в плен на миналото си, особено когато то е травматично. Отблъснатата, потиснатата, приглушената или отречена памет, по някаква странна космическа законосъобразност, се превръща в зла ериния, която отказва да ни напусне и управлява с безпощадна суровост животите и битиетата ни, независимо от това дали ще се съгласим, или не, с едно толкова безутешно заключение.

И всичко това – чак докато започнем да си припомняме. Само в припомнянето, само в отказа от забравата, се крие надеждата за спасение – както лично, така и колективно. Това се потвърждава както от вече гигантския опит, натрупан в областта на различните видове психотерапии, така и от историческия опит на колективно припомняне или (опити за) забравя, свидетелства за който ни дава в изобилие следвоенната, пост-тоталитарна Европа.

В това отношение, не ще и дума, опитът именно на пост-тоталитарните общества, особено от германоезичния свят, е меродавен във всяко отношение. Тук отново става дума за нещо, което, ако и може би не съвсем очевидно, иначе е изключително близо до ума: тоталитарното наследство, поради непознатата при други исторически обстоятелства масивност на Злото и неговото наследство, наложено върху идните поколения, изправя съответните общества пред трудности, каквито „нормалните“ исторически обстоятелства, колкото и травматични да са иначе, едва ли оставят след себе си. Самият факт на почти липсваща съпротива, на пасивно – а понякога и силно ентусиазирано, възможно най-активно – колективно

съгласие с практиките на Злото, който характеризира всички тоталитарни общества, вече прави въпроса за преработването на тяхното наследство буквално изпъстрен с минни полета. Откъде да се започне, всъщност? По правило липсват твърди доказателства, липсва онова „черно на бяло“, което различава „нормалните“, тоест повече или по-малко демократично функциониращи общества от модерен тип, от тоталитарните. При последните, огромната част от исторически значимите, неизличими и силно травматични обществени развития, се извършват в тайна и в секретност, по волята на изключително ограничени кръгове от хора, НО! – както винаги ни учи историята – НЕ И БЕЗ каквато и да било поддръжка от страна на „масите“. Именно това последно обстоятелство е, което прави преработването непосилно трудно и като правило пренася основната тежест на извършването му върху гърбовете на поколенията, родени след тоталитаризма. Колкото и труден за преглъщане да е този залък, историята на всички тоталитарни общества показва, че истински големите престъпления в тяхната история са ставали възможни именно поради масовата подкрепа за съответните политики на режима от страна на „широките народни маси“. Холокостът никога не би бил възможен без масовия и разпален до неудържимост по времето на нацизма немски и средноевропейски антисемитизъм. Съветските лагери никога не биха били възможни – с или без Сталин – без активната и искрена омраза на съветското население срещу „враговете на народа“. „Възродителният процес“ – о да, о да! – никога не би бил възможен без латентния български национализъм, доведен до буквално убийствена острота от четиридесетте години на липсваща гражданска опозиция и реално просвещение в едно общество, чиято единствена, ако и не винаги ясно изказвана идеология, и без това винаги е била „бий турчина!“

Именно с това невъзможно трудно осъзнаване (и признание) – осъзнаването и признаването на колективната отговорност за травматичното минало – са свързани неимоверните трудности по преработването и преодоляването на тоталитарното наследство. И тук отново е скрит очевиден парадокс, тъй като, на пръв поглед, обобществяването на въпроса за отговорността, води до неговото обезсмисляне. Ако отговорността е колективна, то тя значи става ничия. Ако няма конкретни престъпници, конкретни носители на вина, които са длъжни да я поемат, то и целият въпрос за вината се лишава от смисъл. Без закон няма отговорност – а законите в нормалните, нетоталитарни общества, не се занимават с въ-

проса за някакъв вид колективна вина (и слава Богу!). Не означава ли тогава говоренето за някакъв вид колективна отговорност именно за връщане към най-ужасните практики на тоталитарното време, към утвърждаването на вина единствено поради принадлежността към някакъв вид омразна група? Какъв е смисъла на цялата тази пледоария?

Сложен, неимоверно труден въпрос, чието разплитане изисква силно трудно лавиране между различни понятия и разбирания за моралната и законова страна на нещата, както и немалка доза добра воля от страна на читателя, тъй като заключението, което поддържа авторът на този текст, в края на краищата си остава много оспоримо и аргументите в негова полза са най-вече от историческо и практическо, а не толкова от абстрактно-морално естество.

Работата е там, че именно различните практики, различните подходи, на трите различни германоезични общества и страни, създадени след Втората световна война – ГФР, ГДР и Австрия – показват по ясен и недвусмислен начин, че има само някои такива подходи и практики, както и резултиращи от тях обществено-културни умонагласи, които водят до някакъв вид реално преодоляване, реално справяне с практиките и наследството на миналото. Човеконенавистните идеологии, характерни за всяко тоталитарно общество, оставят дълбок и траен отпечатък върху хората, които обитават неговото пост-пространство, както и върху съответните обществени климати. Омразата, особено колективната омраза, е лесен за придобиване навик, който се отстранява изключително трудно и бавно.

Нека тогава проследим – ако и само схематично – по какъв начин се развиват съответните три пост-тоталитарни общества и до какво ги довеждат различните подходи към въпроса за отговорността по отношение на миналото. На първо място – нещата, които ги обединяват и правят да изглеждат еднакви.

И така – и в трите германоезични общества въпросът за колективната вина е решен еднозначно – такова нещо не може и не трябва да има. Още в един от основополагащите морално-меродавни текстове от онова време – „Въпросът за вината“ на Карл Ясперс от 1946 година,¹ всичко това е изяснено по възможно най-обстоен начин. Същата е и позицията на американските съдии по време на Нюрнбергския процес: колектив-

1 Виж Karl Jaspers, *Die Schuldfrage*, Lambert Schneider · Heidelberg, 1946.

на вина няма и не може да има.¹ Първоначалните обществено-политически процеси, протичащи в трите страни, са доста сходни по съдържание: вината за нацисткото минало е навсякъде – ако и с различни нюанси, които впоследствие ще се окажат решаващи – приписана на нацистките елити, като въпросът за колективната отговорност е оставен – първоначално – извън общественото полезрение, с изключение на трудовете на отделни мислители и обществени дейци, които поне в първоначалните следвоенни години все още се ползват със сравнително слаба известност и разпространение.² Въведени са повече или по-малко масови амнистии. На бившите нацисти и техните симпатизанти, доколкото не са въввлечени в директни престъпни актове, е дадена възможност отново да вземат участие в обществения живот. Започва периодът на така нареченото „немско чудо“, в хода на което следвоенните икономики на Западна Германия и Австрия се развиват с неимоверна скорост. В ГДР атмосферата е и различна, и много подобна на онази от двете други страни – тук още отначало се приема принципната позиция, че виновниците за нацисткото минало са „останали оттатък“, докато първата немска социалистическа държава е ръководена и изграждана от принципи антифашисти, които нямат и не могат да имат нищо общо с въпросите за вината и отговорността по отношение на нацисткото минало. Холокостът не съществува като тема в ГДР, а в Австрия е отстранен от общественото полезрение чрез възприемането на – потвърдената от победителите във войната³ – позиция на „първа жертва“ на нацизма.

- 1 Виж по този въпрос статията „The Nuremberg Principles“ в Уикипедия. (http://en.wikipedia.org/wiki/Nuremberg_Principles), посетен на 5.6.2013.
- 2 Литературата, занимаваща се с процесите на немското преработване на миналото междувременно е достигнала гигантски измерения. Посочвам тук само няколко заглавия, предназначени за най-общо навлизане в темата.
 1. Theodor W. Adorno, *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit*, in *Erziehung zur Mündigkeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970), 10–28.
 2. David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria* (Cambridge University Press, 2006).
 3. Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Harvard University Press, 1997).
 4. Dirk Moses, *German Intellectuals and the Nazi Past* (Cambridge University Press, 2007).
 5. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit* (Verlag C. H. Beck, München 2007).
- 3 Както е добре известно, в съвместната декларация на съюзниците от Москва, 1943, Австрия е обявена за „първата жертва“ на хитлеристката агресия. Виж Уикипедия, (http://en.wikipedia.org/wiki/Moscow_Declaration#Declaration_regarding_Austria), посетена на 5.6.2013. Днес вече е също толкова добре известно, че австрийците са били сред най-ен-

Това – що се отнася до приликите. Различията, колкото и трудно забележими да остават в началото, по-късно се оказват решаващи. Но в какво всъщност се състоят тези – толкова важни за по-късния изследовател (и евентуален последовател) на немския исторически опит – различия?

На първо място – единствено в Западна Германия, за разлика от ГДР и Австрия – въпросът за колективната отговорност е поставен принципно още от самото начало. Това е ясно видимо отново в същия труд на Карл Ясперс, където той прави сложен и многопланов анализ на онова, което сам категоризира като четири понятия за вина,¹ минимум две от които могат да се разглеждат като колективни. За да избегна заплитането в една толкова сложна и спорна материя, аз предпочитам поставянето на принципно разграничение между понятията и проблематиките на вината и отговорността. Вината е, и си остава, индивидуално понятие и въпрос. Виновниците винаги са конкретни лица. Отговорността обаче е нещо, което може и трябва да бъде разглеждано като колективен проблем, особено при обстоятелствата на пост-тоталитарното преработване на историята. Без осъзнаването на колективната отговорност шансовете за реално преработване на миналото си остават минимални. И това отново е нещо, което се потвърждава от следвоенната немска история.

Именно в това аз виждам решението на парадокса, посочен по-горе: докато вината за престъпленията на тоталитаризма може – и трябва – да бъде търсена и разглеждана само като индивидуална, то отговорността за тоталитарното минало може – и трябва – да бъде разглеждана като колективна. Само в колективната работа, в общите усилия, в масовото осъзнаване, признаване и приемане на отговорността по отношение на миналото, има някакъв шанс за негово успешно преработване и преодоляване. Моралното пречистване, ако изобщо е възможно, може да бъде постигнато единствено чрез усилията на всички, или поне на достатъчно много хора.

Формулиран по този начин обаче, въпросът за колективната отговорност си остава абстрактен и лишен от съдържание. В какво точно би трябвало да се състои тази тъй важна, тъй решаваща *differentia specifica*, която поставя разделителната линия между опитите за преработване на исто-

тусиализираните поддръжници на нацизма в Европа – нещо доста трудно съвместимо с възприетата роля на „жертва“.

1 Jaspers, op. cit., S.31.

рията, имащи шансове за успех, и онези, които ги нямат? Намирането на този отговор отново е свързано с изучаването на немската история.

Решаващият въпрос, когато става дума за поемане на колективна отговорност и създаване на обществен климат, при който миналото няма шансове да бъде повтаряно до безкрайност, е „Кое е основното, главното престъпление на бившия режим?“ Без намирането на отговор на този въпрос проблемът за отговорността се размива и автоматично бива лишен от съдържание, тъй като липсата на яснота в това отношение прави възможни множество стратегии за убягване от отговорност, за които ще стане дума след малко. Само когато бъде поставена ясна и интуитивно разбираема граница между онова, което в най-голяма степен характеризира престъпния облик на бившия режим, и останалите му, по-маловажни престъпления, само когато се открие нещо, което може да служи като ориентир при всички обстоятелства, може да се говори за някаква надеждна основа, върху която да се започне изграждането на едно принципно ново, морално осъзнато общество.¹ Нужно е поставянето на граница, която не може да бъде престъпвана при никакви обстоятелства. Това е основният принцип на всеки морал и всеки закон. Без границата морал не може да съществува.

Именно в това се състои и основното различие между трите модела на преработване на историята, изпробвани в германоезичния свят. Докато в Западна Германия централността на Холокоста като меродавен символ и негативен ориентир за всички следващи поколения никога не е била поставяна под въпрос, в Австрия и ГДР темата за Холокоста винаги е била размивана и избутвана на заден план, чрез заемане на две привидно противоположни роли, които обаче в края на краищата се оказ-

1 Този въпрос е силно спорен и изключително труден, тъй като на практика тук става дума за нищо по-малко от създаване на съзнателно прието и валидно при всички понататъшни обстоятелства колективно ТАБУ – нещо, което може да се окаже силно спъващо – и вероятно ще го направи, рано или късно – за общественото развитие. Кога и при какви обстоятелства съответното общество може да си позволи да се откаже от табуто и да позволи на следващите поколения да възприемат миналото от една по-свободна, по-малко обременена от задължителното за предишните поколения чувство за сакралност на този въпрос, тази проблематика, е въпрос, на който може да отговори единствено бъдещето. Седемдесет години след края на войната въпросът за Холокоста в Германия е все още толкова мощно – ако ли не и значително по-мощно – обществено табу, колкото е бил през цялото това време. И – поне засега – неговата роля като основен ориентир при изграждането на обществен климат на непримиримост към престъпленията от миналото, прословутото немско NIE MEHR!, изглежда си остава неоспорима.

ват средства за едно и също колективно избягване от отговорност. Става дума за колективните позиции на жертва (в Австрия) и обвинител (в ГДР), които дават еднакво добра възможност за дистанциране от въпроса за собствената отговорност и съучастничество, като с това по същество правят невъзможна ефективната работа по преработване на миналото.¹

Без да се впускам в подробно разглеждане на историческите фази на този сложен и продължителен процес (те са достатъчно добре осветени в посочените по-горе книги), аз бих посочил, в потвърждение на казаното, очевидните различия между днешните културно-политически ситуации в германоезичния свят като ясно доказателство за горната теза. А именно: начините на преработване на миналото, изпробвани и утвърдени в Австрия и ГДР, се оказват, ако и по различни причини, сравнително неспособни да решат проблема с повтарянето на историческите грешки и задълбочаването на свързаните с тях травми, което води до все нови и нови варианти на преповтаряне на историята (в основни линии – ксенофобия, расизъм и други обществени напрежения, познати от нацисткото минало, които отказват да „изчезнат“ в настоящето, поради факта, че никога не са били реално осветявани и правени обект на широки обществени дебати). В същото време в (западна) Германия – и сред онези обществени групи в ГДР и Австрия, които са възприели следвоенната „немска идеология“ на непримиримост към нацисткото минало и особено към расистките аспекти от неговата идеология – подобни процеси и явления липсват или поне са сведени до рамки и мащаби, които ги правят до голяма степен безопасни от гледната точка на повторението на миналото. Както изглежда, „идеологията на непримиримостта“ функционира – поне засега, и поне там, където е прилагана истински последователно.

Нека сега – най-после – се обърнем към българската страна на всичко това и си зададем същия въпрос: „Кое всъщност е решаващото, най-голямо престъпление на бившия режим?“ Кой е българският еквивалент на най-голямото нацистко престъпление, тоест нещото, върху което бихме могли да изграждаме наша собствена „идеология на непримиримостта“ и да търсим основа за постигане на обществен консенсус, от гледна точка на задачата да се направи невъзможно повторението на миналото?

1 В това – както и в принципния въпрос за прекъснатостта и непрекъснатостта на историята (тоест дали тоталитаризмът е нещо, „привнесено отвън“), се състоят някои от основните стратегии за избягване от отговорност. Дали те са съзнателно или несъзнателно прилагани е въпрос от второстепенно значение.

Отговорът на този въпрос е колкото очевиден, толкова и труден за преглъщане, предполагам, тъй като – по сценарии, добре известни от следвоенната германска история – той се е превърнал в онзи пословичен горещ картоф и камък на препъването, около който или се мълчи, или неговото съдържание бива непрестанно подменяно от други, очевидно неприлягащи за неговата мащабност, въпроси и проблеми.

А именно: разглеждано дори и единствено откъм гледната точка на цифрите, най-мащабното и най-силно поддържано от „широките народни маси“ престъпление на бившия режим в България – при това през почти цялото му съществуване, точно по модела на нацистка Германия – е насилственото асимилиране на мюсюлманските български малцинства. Точно толкова просто, точно толкова ясно.

От която и страна да се погледне, етническата политика на бившия режим – с изключение на началните десет или петнадесет години от съществуването му, през които се отмива почти всичко, привнесено отвън – например интернационализма на класическото марксистко учение – се оказва негово най-мащабно престъпление. Докато по всички останали въпроси, включително и онзи за броя на жертвите на комунизма, могат да се водят спорове, то по отношение на етническите политики на режима нещата изглеждат доста ясни, доста прости за обяснение и обосноваване. В България има, грубо казано, около милион и половина хора, принадлежащи към някое от трите големи мюсюлмански малцинства – турци, помаци и роми. И огромната част от тях – всъщност аз не съм сигурен дали в случая е подходящо да се говори за някакви изключения – са били обект на репресии, по едно или друго време, при това безпощадно, без друга възможност за спасение от етническото претопяване, тоест етническо унищожение, освен напускането на страната.¹

1 Като се изключат газовите камери, комунистическото българско управление (с негласната поддръжка на населението си) приложи срещу собствените си мюсюлмански малцинства ВСИЧКИ „мерки“, които нацистка Германия (с негласната поддръжка на населението си) вече беше прилагала срещу евреите. Те бяха:

- масово лишени от собственост и средства за препитание
- прогонени от страната
- въведени в лагери, ако се осмелят на някаква съпротива.

Приликите са толкова очевидни, че липсата у нас на каквото и да било еквивалент за германското осъзнаване на Холокоста като централен идентификационен момент от гледната точка на изграждане на общество, „имунизирано“ срещу евентуални повторения, ми се струва да е едно от основните обяснения за нефункционирането на българ-

Етническите политики на бившия режим са българският еквивалент на Холокоста.¹

Тук вече идва моментът, в който е време да се обърне към двете книги, посочени в началото на този текст, и то по много важна и конкретна причина: дебатът, който се води – ако и задочно – в тях, е директно сравним с някои подобни дебати от най-новата немска история. В този дебат, както ще се опитам да покажа, става дума за въпроса за приемствеността и прекъснатостта в най-новата българска история, и то точно по отношение на нейната тоталитарна част. А въпросът за приемствеността и прекъснатостта на историята се намира в директна връзка с темата за приемането или отхвърлянето на отговорността. Но за всичко това – малко по-нататък.

Трудът на професор Ивайло Знеполски, „Българският комунизъм“ е пространно и в много отношения изключително интересно изследване на най-новото българско минало. Тук няма да се впускам в по-подробни анализи на отделните му части и тези, тъй като собственият ми интерес е концентриран върху един негов аспект, който е буквално скрит „между редовете“, но който – оправдано или не – аз считам за определящ от гледна точка на собствения ми подход и разбиране за същността на българския тоталитаризъм и неговата история.

За какво става дума? На първо място: изхождайки от едно повече или по-малко класическо разбиране за комунизма като вид тоталитаризъм, изграждан въз основа на едно социално-класово учение (тоест такъв, при който терорът и тоталитарното господство се осъществяват въз основа на класови признаци – традиционната „диктатура на пролетариата“, най-грубо казано), той до голяма степен игнорира неговите етнически и националистически аспекти. В резултат на това обяснител-

ския преход. Там, където липсва разбиране за основната специфика на стария режим, не може да има и разделяне с неговото наследство.

- 1 Това, разбира се, е много по-очевидно в съседна (бивша) Югославия, където съответните процеси бяха доведени до логичен и печален край, който за щастие беше избегнат в България. Способността на българското общество да избегне гражданска война пък е заслужен еквивалент на другия подобен момент от най-новата ни история – спасяването на българските евреи, при което отново става дума за буквално чудо и напълно необяснимо от историческа гледна точка прекъсване на логиката на насилието, която иначе доминира в историята ни буквално безотказно. Избягването на гражданска война в началото на деветдесетте години е гигантско историческо събитие, което би трябвало да бъде последователно изградено като основателски мит на Новата българска република.

ната сила на концепцията му се губи почти напълно, особено при опита да се обоснове тезата, че между началото и края на комунистическия режим в България може да се отбележи „известна симетрия: в началото се наблюдава процес на прогресираща тоталитаризация, в края може да се говори за бавен процес на детоталитаризация“.¹ Имайки пред вид положението на почти-гражданска-война, до което България беше доведена в началото на 90-те години, предшествано от няколко години на все по-засилващ се тоталитарен терор,² подобно твърдение се оказва в рязък контраст с хода на историческите събития, които се опитва да концептуализира и систематизира.

Това първо. Вторият важен аспект при концепцията на професор Знеполски се състои в разбирането, че българският комунизъм е по същността си имитативен и като такъв – нещо привнесено отвън, тоест чуждо.³ Оттук според мен следва с неизбежност и разглеждането му като цезура, като прекъсване в логиката на националната история – една тема, която отново ни довежда до най-новата немска историография и споровете, водени в нея.⁴

От другата страна на спора имаме два текста на утвърдени български изследователи – Румен Аврамов и Александър Везенков – в които се

1 Ивайло Знеполски, Българският комунизъм, стр.199.

2 Същото съображение е валидно и при разглеждането на етническите напрежения в съседните балкански страни: имам пред вид Югославските войни, които представляват много по-логично и радикално завършване на същия процес на „етнизация“ на балканските комунизми, както и събитията, довели до свалянето на режима на Чаушеску в Румъния. Навсякъде по Балканите историческото развитие на комунистическите режими е свързано с все по-засилваща се етнизация и тоталитарен терор, които в края на краищата довеждат до тяхното падане.

3 Виж главата „Имитативността на режима като фактор за смекчаването му“, Българският комунизъм, стр.191–197.

4 Имам пред вид не само известния и в България Historikerstreit от средата на 80-те години, асоциациите с който се търсят съзнателно от участниците в нашия исторически спор, но и по-малко известния Fischer-Kontroverse от 60-те години (при който става дума за немската отговорност при разпалването на Първата световна война – нещо общоприето днес, но предизвикало скандал в началото на 1960-те години). И при двата случая става дума за повече или по-малко директна връзка между един научен спор и въпроса за приемането или отхвърлянето на отговорността за историческото наследство, който е решаваща за преработването на миналото, както се опитвам да покажа. Виж в тази връзка: „Войната на немските историци“, <https://librev.com/discussion-culture-publisher/1817-2012-10-24-21-22-40> и статията „Fischer-Kontroverse“ от Уикипедия, <http://de.wikipedia.org/wiki/Fischer-Kontroverse>.

застъпват тези, които бих си позволил да обобща най-широко под тезата „приемственост“.¹ Ще си позволя да приведа тук един по-дълъг цитат от текста на Аврамов, в който това е казано доста ясно:

„На разбирането за комунизма ще убягва пълнота и дълбочина, ако то не бъде поставено в дълга перспектива. При нея митът за края е в известен смисъл по-маловажен отколкото основополагащия мит за началото. А става така, че без значение с какъв знак се оценява този фрагмент от българската история, учредителният му мит почива върху идеята за прекъснатост. За положително настроените комунизмът е мощен модернизационен, при това телеологично неизбежен и справедлив тласък напред, който къса с предшестващия го антипод: поглед, вменил на пролетариата месианските мисия и смисъл на хегелианската „абсолютна идея“. Негативната версия представя режима като злощастна аберация, цезура и антитеза на минало, което се мисли като сладникава, „европейска“ нормалност.

Убеден съм обаче, че за обясняване на възникването на комунизма континуитетът и приемствеността са по-важни от прекъснатостта. Този модел на обществено устройство не е дошъл от никъде, не е природна стихия, историческа случайност или инцидент. Освен това методологически непонятно е защо наличието на инфилтрат от миналото се допуска в независима България след 1878 г. (от османските порядки и традиции) или в днешната действителност (узурпация, конспирации и овладяване на позиции от сили на стария режим), докато и от „ляво“ и от „дясно“ комунизмът продължава да бъде представян като експеримент и херметически изолирано образувание в тялото на историята ни.“²

Що се отнася до текста на Везенков, там нещата според мен са по-малко концептуални и по-скоро съсредоточени в усилието да се търсят и покажат моментите на непоследователност у едни или други автори, занимаващи се с изследване на комунизма, но подтекста на цялото е издържан отново в духа на противопоставянето „прекъснатост – приемственост“. Както и Аврамов, Везенков е привърженик на идеята за приемствеността, тоест че комунизмът е продължение на вече съществуващи в българската история тенденции, а не нещо, привнесено изкуствено

1 Виж Румен Аврамов, „Двайсет години след това... Бележки върху (соц)носталгията“ и Александър Везенков, „За ненормализирането на комунизма“, в: Диана Мишкова и Михаил Груев (съст.) Българският комунизъм – дебати и интерпретации, стр.229–274.

2 Аврамов, пак там, стр.237.

отвън (именно по този начин аз интерпретирам основната теза на Везенков – че е време да се сложи край на „ненормализирането“ на комунизма). Според мен тук става дума не за апологетика, а за търсене на моментите на приемственост с по-ранни исторически процеси и явления¹.

Имайки пред вид, че позициите на двамата последни автори са били директно сравнени с една част от позициите, защищавани в прословутия немски Historikerstreit – и то точно неговата ревизионистична, опитваща се да оправдае миналото част² – аз бих искал най-първо да се заема с изясняване на „немската“ част от съдържанието на този спор, тъй като без това не би било възможно да се обоснове и по-нататъшната ми позиция по самия въпрос за приемствеността и прекъснатостта в българската история.

И така, известният немски „Спор на историците“ започва през 1986 със статията на Юрген Хабермас „Един вид ограничаване на пораженията: Апологетични тенденции в днешната немска историография“, публикувана в Die Zeit. В нея франкфуртският социолог обвинява двама от водещите немски историци, Андреас Хилгрубер от университета в Кьолн и Ернст Нолте, от Свободния берлински университет, че се опитват да тривиализират опита на националсоциализма и да отрекат уникалността на престъплението, извършено срещу евреите. Разглеждана откъм този контекст, забележката на професор Знеполски би могла да бъде разбрана като резонна: очевидно е, че според него колегите Аврамов и Везенков се опитват да прокарат един вид ревизионизъм, тоест оправдаване, на комунизма, като го представят като „нормално“ развитие на българската история, а не нещо, привнесено отвън. За него „не-ревизионистката“ позиция е онази на „не-нормалността“, на цезурата и прекъснатостта в историята, на учението и социалния строй, привнесени и наложени отвън.

-
- 1 Изказваното тук мнение е мое собствено, а не на Везенков. Самият той смята по-скоро, че става дума за „режим, наложен в завършен вид“ от една външна сила, който обаче и съзнателно, и по инерция рециклира заварени нагласи и идеи.“ (с.272)
 - 2 Румен Аврамов прави следната забележка в началото на текста си: „По време на дискусията около кръглата маса позицията ми (както и тази на Александър Везенков) беше етикетирана от водещия И. Знеполски като „ревизионизъм“ и „исторически релативизъм“ à la Ернст Нолте. Към дискусията се връщам в интервю пред списанието на Българския Хелзинкски комитет „Обектив“. Вж.: Чернева, Димитрина. Могат ли историците да направят миналото разбираемо. – В: Обектив, ноември 2011, бр. 194.“ Аврамов, цит. съч., стр.229

Но по-внимателното разглеждане и разбиране на немския исторически спор показва, че в случая имаме диаметрално преобръщане на позициите и обвиняване на отсрещната страна именно в нещото, което там, тоест в Германия, е възприемано като „не-ревизионизъм“. Защото именно гледната точка, че немският националсоциализъм е един вид „естествено“ продължение на тенденции, вече налични в по-ранната немска история, тоест идеята за непрекъснатостта на историята, е онази, която е общоприета в Германия като израз на „реалното“ и „отговорното“ приемане на историческото наследство. И позицията на ревизионистите, оказва се, е именно позицията, която професор Знеполски защитава сам, както посочих при разглеждането на книгата му.

Нека все пак представим нещата с малко повече подробности. За целта ще се спра на работите на един трети немски историк – Михаел Щюрмер – който също е причислен в Германия към лагера на „ревизионистите“ и в чиито трудове тезата за прекъснатостта в немската история може да бъде проследена много по-ясно, отколкото да речем при Нолте.¹ В книгата си Границите на властта Щюрмер защитава тезата за „уникалността и нетрадиционността на Хитлер“, който представлява радикално прекъсване на една инак напълно здрава традиция на немски национални институции и политическа култура.² Немската история не бива да бъде стигматизирана. Всички големи нации по едно или друго време са достигали „границите на властта“ и Германия е направила същото, ако и по особено насилствен начин. Причините за това обаче не трябва да се търсят толкова в немската история, колкото в неспособността на победителите от Първата световна война да разпознаят във Ваймарската република онова „зачитане на западните ценности“, което тя всъщност е била, с което са предизвикали немския ресантиман и по принцип са освободили пътя за Хитлер. Никое от катастрофалните събития в най-новата немска история (Втората световна война, Аушвиц, политическото и морално крушение на Германия) не са били неизбежни. Хитлер е бил онази wild card, която е направила всичко това възможно.

1 Ревизионизмът на Нолте се състои преди всичко в отхвърлянето на идеята за уникалността на Холокоста – нещо, в което по-левите немски историци, с право или не, видяха заплаха срещу общоприетото в Германия мнение за централността на Холокоста при колективната идентификация на поколенията в следвоенна Германия.

2 Виж Michael Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnung der Deutschen mit der Macht* (München, 1992).

Разглеждамо по този начин, посланието на Щюрмер изглежда доста ясно – Хитлер е тотално прекъсване в една инак сама по себе си здрава немска история. Нещастията от най-новата немска история не са нещо, което ѝ е иманентно присъщо. Германците нямат основания да бъдат толкова невротизирани от историята си.

С това, надявам се, нещата биват поставени по реалните им места. Да, между немския и български спор на историците има както външни, така и вътрешни съответствия. Но начинът, по който те са представяни в общественото пространство, поне до този момент, е напълно преобърнат с главата надолу и „ревизионизмът“, оказва се, е именно на страната на онези, които упрекват противниците си в неговото поддържане.

Дали всичко това е от някаква по-голяма значимост от гледна точка на процеса на преработване на българското минало все още е напълно неясно, разбира се. Най-важното в случая, поне за мен е, че и при двете страни липсва ясна концепция, ясно разбиране за това в какво всъщност се изразява приемствеността в българската история (ако изобщо приемем, че нещо такова съществува). Румен Аврамов, който е добре известен специалист по икономическа история, логично поставя акцентите върху тази страна на нещата. Известна е неговата метафора, че „българското общество от началото на 40-те години на XX век е бременно с комунизъм“¹. При все това обаче си остава неясно, а и донякъде неубедително, до каква степен присъщата на предвоенното българско общество полицейщина, авторитаризъм и „пределно одържавено стопанство“² биха могли да бъдат разглеждани като повече или по-малко директни предпоставки за появата и особено развитието на българския комунизъм, чиято логика, особено стопанската, изглежда се движи в обратна на тоталитарната посока. При Александър Везенков пък този въпрос остава някак на заден план, може би защото не такава е била целта на изложението му.

Въпросът, значи, си остава повече или по-малко открит. Продължение на какви традиции – ако изобщо – се оказва българският комунизъм? Не ще и дума, гигантски въпрос, чийто отговор изисква мащабно историческо изследване, каквото изобщо не може да се очаква от текст като настоящия. И все пак ми се ще да направя опит за някакъв отговор, пък било то и само от желание да отправя предизвикателство към (някои членове на) научната гилдия.

1 Аврамов, цит. съч., стр. 238

2 Пак там.

Историята на българския национализъм, и особено директните връзки между него и развитието на комунизма у нас, е била изследвана до този момент, според собствените ми познания, сравнително малко и то предимно от чужди учени (или българи, работещи в чужбина). Бих споменал в тази връзка изключително интересното изследване на гръцкия историк Янис Сигкелос *Национализъм отляво: Българската комунистическа партия по време на Втората световна война и ранните следвоенни години*, студията на Шефан Трьобст *За отношенията между партия, държава и турско малцинство в България през годините 1956–1986*, както и (преведената на български език) студия на Улрих Бюксеншютц *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989)*.¹ Тук не бива да липсва, разбира се, Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим – политики, реакции и последици на Михаил Груев и Алексей Калъонски, както и студията на младата изследователка Бистра-Беатрикс Вьолги *Етнонационализмът по време на демократичния преход в България*, публикувана със съкращения на български език в „Либерален преглед“.² Важна в това отношение е и пространната студия на проф. Мария Тодорова *Курсът и дискурсите на българския национализъм*.³

И така, възможно ли е да се очертае един вид топография на развитието на българския комунизъм, която да го постави в някакво ясно русло на приемственост, що се отнася до историята на българския национализъм? На пръв поглед въпросът може и да изглежда парадоксално, тъй като заявяваната позиция на комунистическия режим винаги е

- 1 Yannis Sygkelos, *Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party During the Second World War and the Early Post-War Years* (Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2011); Stefan Troebst, *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*, In: Roland Schönfeld (Hrsg.), *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*, (R. Oldenbourg Verlag, München 1987); *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989)* (<http://www.imir-bg.org/imir/books/malcinstvena%20politika%20na%20BKP.pdf>), посетен на 6.6.2013).
- 2 Михаил Груев и Алексей Калъонски, *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим – политики, реакции и последици* (Институт за изследване на близкото минало, София 2008); *Етнонационализмът по време на демократичния преход в България*, <https://librev.com/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1839-2012-11-12-23-32-05>
- 3 Мария Тодорова, *Курсът и дискурсите на българския национализъм. В Балканите, България, светът: идеи, процеси, събития* (Изд. Просвета, 2012) Публикувана също и в „Либерален преглед“, <https://librev.com/discussion-bulgaria-publisher/1940-2013-02-04-11-13-35>.

била „антинационалистическа“. Та нали това е една от най-старите традиции в политиките на партията, още от най-ранния период на съществуването ѝ. Не бяха ли именно тесните социалисти, заедно със земеделците, единствените, които последователно се противопоставяха на българските националистически войни от началото на 20 век? Не бяха ли комунистите онези, които веднага след девети септември започнаха масово премахване на инструментите за етническо претопяване, създадени от предишния режим – съюзът „Родина“ и прочие? За какъв национализъм може да става дума тук?

За да се отговори последователно и възможно най-изчерпателно на тия въпроси е необходимо да се направи един – в рамките на тази статия минимален – обзор на развитието на българския национализъм.

Появата на българския национализъм, както и посочването на неговите отци-основатели (Паисий, Софроний, големите просветители и революционери от 19 век) е нещо добре познато на всеки българин, така че тук няма да се спирам на него. Важно е обаче да се отбележи, че в продължение на един изключително дълъг период от време (приблизително докъм 40-те години на 20 век) той никога не е придобивал чертите на масова национална идеология, които получава, както ще видим, едва от средата на двадесети век насам. Показателен в това отношение е фактът, че единственото освободително движение, което придобива масовост у нас по време на османското управление, е движението за църковна свобода.¹ Неуспехът на Априлското въстание се дължи на неспособността на неговите апостоли – нищожно малка просветена прослойка сред море от неграмотни или полуграмотни хора – да разпространят и направят масови идеите за национално освобождение и българска политическа независимост.²

Нещата се променят сравнително рязко след създаването на независимото Българско княжество и особено след националната травма от Берлинския конгрес. От този момент нататък може да се говори за две страни на българския национализъм – външна (иредентистка) и въ-

1 Виж за това Раймонд Детрез, Българското национално движение – един нов поглед, публикувано в „Либерален преглед“, <https://librev.com/discussion-bulgaria-publish/1924-2013-01-20-18-25-09>

2 Виж в тази връзка Miroslav Hroch, *From national movement to the fully-formed nation*. In: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, (Verso, 1996). (Книгата е преведена на руски език под заглавие Нации и национализъм, Праксис, Москва 2002).

трешна, насочена към асимилация на малцинствата в България. Тяхната динамика е сравнително различна, като външната страна на българския национализъм е доста по-слабата от двете. Тя достига своя апогей в периодите на големите войни от началото на 20 век и особено по време на Втората световна война и краткотрайното възвръщане на „исконно българските земи“ в резултат от пакта с нацистка Германия. Важно е обаче да се отбележи, че по определени причини тя почти никога – с изключение на краткотрайните изблици на национална военна еуфория, последвани по правило от национални катастрофи – не успява да получи истинска масова поддръжка от страна на българското население. Причината за това е икономическа и именно в това е обяснението на факта, че именно партиите-представителки на българското селячество и пораждаща се работническа класа – земеделците и тесните социалисти – са сред най-последователните противници на войните у нас. Работата е там, че огромното финансово бреме, необходимо за финансиране на войните, е носено основно от българското селячество – и това е основната причина, поради която в продължение на много десетилетия националистическата идеология, поне в нейната иредентитка версия, не успява да получи твърда поддръжка от страна на масите в България.¹

Съвсем друга обаче е ситуацията с другата, вътрешна страна на българския национализъм. Тук се наблюдава едно естествено преливане на омразата, натрупана в продължение на векове срещу „поробителите“, към идеята за „изчистване“ на българската култура (и в определени, по-радикални версии – нация) от влиянието на „Ориента“ и изобщо от цялото османско наследство, която много бързо придобива масова подкрепа под формата на различни опити за асимилация на трите големи мюсюлмански малцинства в България – турците, помаците и ромите-мюсюлмани.²

Историята на сложните отношения между българското мнозинство и трите мюсюлмански малцинства у нас все още очаква своя „голям

-
- 1 Виж в тази връзка Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, And Orthodoxy* (Greenwood Press, 2001), и особено главата „The Articulation of Irredentism: A Brief Overview“, pp. 165–171
 - 2 Изследванията в тази насока са сравнително многобройни, бих споменал тук само работите на Ali Eminov, най-вече *Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria*, (Routledge Chapman & Hall, 1997), както и много интересното изследване на Mary Neuburger, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (London: Cornell University Press, 2004).

разказ“, както и появата на по-масивен интерес от страна на български историци. Един начален ориентир в тази нелесна тема дава чудесното, ако и сравнително ограничено по обем изследване на Бистра-Беатрикс Вьогли, споменато по-горе. Възможно най-грубо обобщено, нещата изглеждат като серия от приливи и отливи на етническа омраза и различни асимилационни кампании, започнали още с Руско-турската освободителна война и продължили, с променлива интензивност, до създаването на комунистическия режим в България (чието по-късно развитие е апогей на тази традиция и като такова заслужава отделно разглеждане и изследване).

Комунистическото управление създава реална цезура във всичко това, тъй като неговият начален, най-ранен период (приблизително от 1945 докъм 1956) се характеризира с непозната до този момент у нас етническа (но не и религиозна, разбира се) толерантност. Този период е добре изследван и представен в книгата на Груев и Калъонски, както и – ако и по-скоро тезисно, тъй като там това е само една от темите – в студията на професор Тодорова. Именно неговото съществуване вероятно води до най-много недоразумения, тъй като, ако човек би желал да бъде заслепен и едностранчив, той или тя може да намери достатъчно аргументи в подкрепа на „анти-национализма“ на партията, разглеждайки само този период от нейното развитие.¹

Темата за постепенното „национализиране“ на Българската комунистическа партия е дълга и сложна, и нейните корени трябва да се търсят далеч преди утвърждаването на комунистическия режим у нас (това е най-добре показано в изследването на Янис Сигкелос). Тук ще представя само тезисно основните фази от това развитие, а именно:

1. Превръщането в „тактическа платформа“ за европейските комунистическите партии на идеята за „национали фронтове“ – „изобретена“ от Георги Димитров на седмия конгрес на Коминтерна, под диктовката на Москва и лично на Сталин.²

1 Между другото, Улрих Бюксеншютц показва в изследването си, че включително и през този период у нас има достатъчно много елементи на етническо потискане. (Виж Бюксеншютц, цит. съч., „2.5.3 Политиката на БКП спрямо турското малцинство след 1944“, стр.70).

2 Виж в тази връзка Георги Димитров, Фашистката офанзива и задачите на Комунистическия интернационал в борбата на работническата клас срещу фашизма (Доклад пред Седмия конгрес на Комунистическия интернационал, август 1935. Избрани произведения в два тома, София 1984, т.2)

2. Постепенна промяна на политиките на партията по отношение на малцинствата, започваща от средата на 50-те години (предшествана от около десет години на „етническо размразяване“, обусловено най-вероятно от възможно най-прякото влияние на Москва върху режима през началната фаза от съществуването му).

3. Период на все по-тотална асимилация, преминал на три големи „вълни“, в съответствие с кампаниите срещу трите големи малцинства, и достигнал върха си с „Възродителния процес“ (а всъщност първото масово етническо прочистване в следвоенна Европа) от средата на 80-те години.

Различните изследователи са склонни да отдават различна тежест и значение на този „завой към национализма“. Собственото ми мнение е, че тук става дума не за някакъв завои, а за директна историческа приемственост, тоест продължение на традиционната асимилаторска нагласа на българското мнозинство (не винаги съпътствана от съответни политики, за щастие). Разглеждана по този начин, най-новата, тоталитарна история на България не е нищо друго освен процес на ясна и добре проследима историческа приемственост. Българският комунизъм и тоталитаризъм в края на краищата се оказва върхна точка на българския асимилационен национализъм.

Това заключение е от огромна важност по отношение на ключовата тема в този текст – преработването и преодоляването на „историята“, тоест на тоталитарното ни историческо наследство, и то в следните, по мое мнение решаващи, отношения:

1. Българският (и останалите балкански) националкомунизми демонстрират изключителна идеологическа и практическа близост с националсоциализма – до степен, която не може да бъде открита у средноевропейските и съветската форми на тоталитарен комунизъм (етническите политики могат да бъдат открити и там, но не в степента и остротата, с която са практикувани на Балканите). Етническият компонент на тоталитарната власт по начина, по който тя е упражнявана на Балканите, е повече или по-малко точно съответствие на расовите политики, практикувани от Третия райх (без неговото „окончателно решение“). Има, разбира се, изключително важна разлика по отношение на факта, че докато при Райха това е открита и ясно заявена част от идеологията, тук при нас тя е привидно отричана, но пък толкова по-безпощадно прилагана на практика. Това прави преработването на

историята на балканските националкомунизми значително по-трудно, отколкото в следвоенния германоезичен свят, поради липсващата яснота по отношение на реалното естество на това наследство. Все още, повече от двадесет години след падането на режима, в България – а така изглежда и в Сърбия, и в Румъния – няма яснота по отношение на етно-националистическата същност на балканските националкомунизми. Няма разбиране за естеството на техните главни престъпления, няма общоприето разпознаване на жертви и палачи, няма и обществени умо-нагласи, способни да създадат някакви кристализационни процеси по отношение на „пречистването“ на колективната съвест и морал. Цари всеобщо отрицание и всеобщо заемане на жертвени пози, всеки и всички са „жертви“, никой никога не е бил поддръжник, никой никога не е насърчавал престъпните политики на бившите режими, никой и никога не е желал „изчистването“ от „другите“.

2. Това е и основната причина, поради която преходът в България – а и, както изглежда, на Балканите изобщо – се движи с такива огромни трудности. Раздялата с идеологическото и практическо наследство на един тоталитарен режим, с неговите практики и начини на мислене е невъзможна, или поне изключително трудна, там където няма яснота по въпроса за това в какво именно се състои това наследство. Ето защо нещото, с което трябва да започне обновяването на обществения климат у нас трябва да бъде заключението, че наследството на българския тоталитаризъм НЕ Е наследство на една диктатура от класово-пролетарски, марксистко-ленински вид. То е наследство на една остро националистическа, асимилаторска диктатура (и идеология), винаги прикривана зад демагогски лозунги на „анти-национализъм“.

3. Изключително важно е най-после да се разпознае – и обществено признае – масовата поддръжка, на която тоталитарният режим се радваше, буквално до последните мигове от съществуването си, по отношение на етническите си политики. Без признаването на съучастието – и поемането на отговорността за него – не може да има реално преработване на миналото. Следвоенната германска история демонстрира това по възможно най-недвусмислен начин. Паралелите с наследството на националсоциализма тук отново са изключително директни. Тепърва – да се надяваме – ще се появяват онези десетки, стотици и хиляди исторически изследвания и художествени произведения, които да анализират и представят в дълбочина феномена на националистическото

„пиянство“ и свързаните с него масови престъпления. Тук отново важи правилото: нека да гледаме към и се учим от ония, които са минали по този път преди нас.

Никой не може да свърши всичко това вместо нас. Никой не може да ни пречисти, никой не може да ни направи по-подготвени за едно общоевропейско бъдеще, основаващо се най-вече на отрицанието на нещо, което у нас си остава всеобщо разпространено: един мълчалив, но толкова по-закостенял националистически мироглед. България, вторачената навън, с надежда отново да бъде избавена от мъките си чрез усилията на някакъв чувствен герой на бял кон – този път от Запад, а не от Изток – най-после трябва да осъзнае, че тя е единствената, която е в състояние да си помогне.

Остава ни само това „или – или“.

Или ще се осъзнаем, ще прогледнем през продължаващото си пиянство и заслепление...

Или...

Берлин, юни 2013

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като възплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Коментари (12)

- 09-06-2013|**Ангел** – Наследството на комунизма

Полезно четиво: <http://www.faktor.bg/mnenia/intervyu/2651-remzi-osman-nedoverieto-kam-myusyulmanite-e-nasledstvo-ot-komunizma.html>

- 09-06-2013|**Свилен Гавазов**

Много добра статия! Въпросът за отношението ни към мюсюлманското малцинство става все по-съществен от гледна точка на консолидирането ни като нация около идеи които биха ни позволили да мислим с мярката на бъдещето ни като нация, а не да сме вторачени в миналото. Вярно е, че не може да съществува понятие като „колективна вина“, но тогава как да приемем одобрението на огромната част от нас – „българите“ на т. н. „възродителен процес“ спрямо „турците“ – т. е. българските мюсюлмани. Одобрението беше не само на официално ниво, но и на битово ниво, просто голямата част от етническите българи и днес продължават да смятат че „възродителният процес“ беше правилен като мярка, но проведен „неправилно“ – с насилие, а е трябвало постепенно, с раждането на всяко дете да му се дава българско име (както в Америка било!). Ние не сме преживели пречистването си като общество, позволило това и мълчаливо одобрило го! Всъщност разговора за това на практика – сред обществото – не се е състоял, статиите и студиите, изследващи този процес – наистина немалък брой – се четат от ограничен брой хора и нямат масов отзвук. Дебатът у нас по този, подобен на този за Холокоста в Германия, тепърва предстои. А може би и не...

- 09-06-2013|**Златко**

Ако ми позволите тук едно обобщение, което граничи с опростяването: идеята за „прекъснатостта“, тоест за привнесеността отвън, на едно или друго непрестижно развитие в българската история (най-популярна под формата на „робството“ – било то византийско, турско или, напоследък, руско), е една от възможно най-злощастните и с най-тежки последствия за менталитета и изобщо живота ни като българи, идеи. Нейно следствие не е нищо друго освен успокояващото „абе ние сме си много добрички и хубавички, само че някой отвън непрестанно ни разваля“, от което пък следва пословичната ни пасивност, духовна

и всякаква друга леност, плюс биволско-инатесто нежелание за промяна и опитване на някакви други роли – индивидуални или колективни – освен онази на жертвите. Ние сме колективни жертви на световната, пък дори и космическа несправедливост – а следователно светът ни дължи обезщетения, репарации. И нежеланието му да изпълни това си тъй очевидно за нас задължение е само поредно доказателство за това, че ние сме си добрички и хубавички, но там отвън някакви злодеи и заговорници (фашисти, комунисти, напоследък вече и евреи, или пък лЕберали някакви) правят всичко възможно, за да ни оклепат и изкарат не-добрички и не-хубавички...

- 09-06-2013|Златко

И едно уточнение: казаното тук в никакъв случай не бива да се изкривява и представя едностранчиво, за полемични цели, като хипотеза, че българският комунизъм е САМО приемствено явление в българската история. Естествено, че една историческа промяна от този мащаб, с цялата радикалност, мащабност и внезапност на нейното осъществяване, не може да бъде единствено акт на приемственост. Комунизмът е система, внесена у нас насилствено и с решаващата помощ на една огромна окупаторска сила.

Това обаче не е решаващото обстоятелство от гледна точка на неговото наследство, тъй като е очевидно, че може и трябва да се говори за еволюция на българския комунизъм, при която привнесените отвън елементи на готовата (чужда) система (и идеология) постепенно биват подменяни от наши, собствени. Именно в това аз виждам основната специфика на режима, която днес не се регистрира по никакъв начин (което пък прави преработването на наследството му почти невъзможно). „Пролетарската диктатура“ сравнително бързо, само за около десет или петнадесет години, е трансформирана в етническо-националистическа такава – и в това според мен е основанието да се говори за особено тесни прилики с практиките и наследството на националсоциализма. „Привнесените отвън“ елементи, например интернационализма и работническо-пролетарския патос, са заменени изключително бързо от традиционните български, дребнобуржоазни и асимилаторско-националистически ценности, чието влияние се засилва непрекъснато, докато към края на режима от неговия марксистко-ленински, европейско-революционен характер вече не е останало нищо друго освен куха

обвивка, която никой не взема на сериозно. Точно обратното се случва с уж-отхвърляните, уж-отричани националистически ценности, които през осемдесетте години са буквално единственото, но напълно достатъчно условие за оставането на режима на власт, както и за почти пълната липса на съпротива – интелектуална или друга – срещу него. Остава си факт, че и до ден-дневен огромно количество хора в България (начело с бившия ѝ премиер-министър) гледат на етническите политики на бившия режим като на „по принцип правилна, но зле осъществена идея“. Това е почти дословен цитат от резултатите от допитванията до общественото мнение в следвоенна Германия, чак докъм шестдесетте години. По отношение не една друга, уж-по-различна от нашенската, идея и система, разбира се.

Правете си сами изводите. Ако намерите време, разбира се...

- 10-06-2013|**Светът е кръгъл**

Тази сутрин открих, че светът не бил кръгъл, а zackig*.

* zackig (нем.) – 1. зъбчат, назъбен

2. спретнат, стегнат

И се питам разтревожен защо „немскоезичните“ умници са двуезични.

Нещо двусмислено има в световната двуполовост, zum Teufel**! Намигни ми, ако не си мъртъв, Боже, и аз ще разбера защо се шегуваш така неразгадаемо със себеподобните(?) си.

** zum Teufel (нем.)- по дяволите

- 10-06-2013|**Социолог и 1/2**

Според мен вече започва да става все по-очевидна цялата несъстоятелност на всичкото това упорито говорене за миналото... Реално погледнато, миналото днес става във все по-голяма степен НЕПОЗНАВАЕМО! (И този проблем няма да се реши, независимо какви нови и нови документи се „разкриват“, или хипотези се лансират...)

Нещо повече: самата наша съвременност в значителна степен също се превръща в непознаваема. А ако ние като днешни хора своята си съвременност не успяваме да обозрем достатъчно убедително (при все, че тя е пред очите ни!), къде сме тръгнали да се занимаваме с миналото (което не сме виждали, не сме чували, а ще се окаже май, че не сме го и сънували даже...)

Или пък: да „преработваме“ миналото... Какво ще преработиш? Можеш ли да преработиш едни плаващи пясъци?

Или да вземем идеята за „привнесеността“ на едно или друго не-престижно развитие в българската история – ами колкото и да я обявяваме за „вредна“ или „опасна“, това си е най-естествената и най-вярна идея за миналото, която изобщо можем да имаме. Съвсем малко са народите по света, които могат да се „похвалят“ (защото то не е ясно доколко е за хвалба това), че при тях самите няма нищо „привнесено“, всичко си е точ-в-точ „оригинално“ и неподвластно на никакви външни влияния... Може би единствено жителите на Тибет (поради „вертикалната“ си откъснатост) и отчасти японците (поради „островността“ си) могат да имат такова самочувствие. Всички останали народи в голяма степен са се „омешали“ – не само генетично, но и културно. Така че при всички (включително и при нас) има „привнесеност“ – всякаква, от каквото се сетиш до каквото се сетиш.

• 11-06-2013|Гост

К Р Ъ С Т О М Е Ш

„Какъв смях, всички

плачеха!“ („Лято по хълмовете“

Хулио Кортасар)

„-Име?

–Швейк.

–Швейх, а? Душо еврейска!“

Ярослав Хашек

Странно защо, сам писател, Златко Енев не търси аргументи за изложените си тези от произведения на изящната словесност. „Липсва големият разказ за неговата реалност“, казва авторът, питам се: чия? В порядъка на неговите мисли бих посочил множество примери от творчеството на Хайнрих Бюл, през 60-те на XX век много актуален беше Петер Вайс, особено финалът на пиесата му „Следствието“ -тъкмо хубава илюстрация за антиномията вина-отговорност, а репликата на Сад от едноименната му пиеса не мога да не спомена: „Патриотизъм ли? Шепа посерковци, надъхани да лочат кръв“. Ще продължа с крилатата фраза на Карл Велики: „Няма какво да се умува. Първо завладейте една страна,

после ще се намерят достатъчно продажни юристи, историци и писатели, които да доказват историческите ви права над нея“...

Многоточието, с което свършва горният абзац, само по себе си крещи, че една история ще се предъвка до изтръпване в преразкази, докато си намери жанра. Кръстомеш е неологизъм на големия Александър Теодоров-Балан за чуждицата контаминация. В случая си дават среща множество склонности(тенденции) и ясното им отграничаване би облекчило в максимална степен решаването на въпросите. На първо място общество-личност. Каква е отговорността на отделния човек, помъкнат като в стадо на заклание, малко ли му е, че не удържа в битката със себе си? Пример с толкова умело заобикаляния и премълчаван македонски въпрос. Далече преди бъркотиите с българомохомакедонците, ромите и етническите турци в родния ми край хората трябваше да изтръпят идиотщините на сталинските ибрики с измисляне на новация, нещо като актуализация на споменатата мисъл на Карл Велики. Кел файда, че хора като баща ми и роднините ни държаха на българското си потекло, другите си свалиха потурите и си прекараха някак, родът ми стана диспансерен на ДС...Червеният партиен слугинаж(хора без образование и професия, камо ли пък да работят някъде, чийто девиз е бил:“Каква работа? Че аз съм здрав човек-нещо за чуване, ядене и пиене...”) още през 30-те години на XX век настойчиво клинкат пред Москва тамошните учени да доказват „небългарския характер на населението в Македония“; връх на този абсурд е уж поетът-тракаталка Сматакалев-Жаров, признат за „македонски класик“?, а майчиният му говор от Горно Броди е досущ както във Велико Търново... Що се отнася до въпроса за обществото и как то си решава въпросите(избягвам с умисъл разграничението от социална структура, още по-мътно ми е..., пък съм и безвластник и не го приемам.), дяволът ми дърпа езика на издумам: навалица, сбирщина, калабалък, поне досегашните прояви на мнозинството не ми позволяват да изрека други думи.

Припомням си Густав Льобон „Психология на тълпите“, Елиас Канети „Маси и власт“ и ми става още по-мрачно. Повече се прояснявам с препрочит на „Дата Туташхиа“ на Амiredжиби с дълбоките размишления за нравствеността, „Живот и съдба“ на Василий Гросман, а сега дочитам „Прокляты и убиты“ на Виктор Астафиев. Чудни размишления в тази посока има в „Брегалница“ на Михаил Кремен, „Холера“ на Людмил Стоянов, „Кървави петна“ на Вл. Мусаков, като че ли ми препов-

тарят крилатата мисъл на Хайнрих Хайне, че „Ако Земята се разцепи, пукнатината ще премине през сърцето на поети“. Колко бездушни станаме само...

А Ярослав Хашек е още по-категоричен-на фона на пожарите, кръвищата и разхвърляните трупове на невинни жертви на сметището са струпани лайна от интернационален характер, алюзия за поносимостта им и ужилване на хорската озлобеност...

Алиенацията принуди хората да побягнат и от себе си, а властимащите искат нагло да надцакват с изтърканата карта на национализма. Обикновените хора хич и не щат да се преместват държавните граници, те са за тяхното премахване, но кой да чуе...

П. Вълков

П. П. При раздялата си с Швейк след ареста заради побоя старият сапър Водичка е разгневен, че не са ги осъдили: „Нима този въпрос е малък?“ и двамата добри приятели си определят среща в „При чашата“, що ги е еня за някаква си световна война...

- 11-06-2013|**Златко**

Вярно голям кръстомеш...

Да видим дали научната общност по някое време ще се измъкне от вцепенението си. Впрочем, за такива неща се иска време, разбира се.

- 17-06-2013|**Александър Гочев** – Някои мисли предизвикани от горната статия

Някои мисли предизвикани от горната статия

“нашенското омърлушено примирение пред непреодолимостта на миналото е доста обезкуражаващо.”

Що се отнася до непреодолимостта на миналото може би ще бъде полезно да се припомни, че голяма част от „непреодолимите“ са живели в самото това минало и е очевидно, те не могат така лесно да зачеркнат голяма част от живота си, добра или лоша, за кого добра за кого лоша, и почти за всеки една непреодолима и съвсем нормална комбинация от добро и лошо. Друга гледна точка, която се наслаждава неминуемо върху мирогледа на „непреодолимите“ е, че всяка държава оперира в рамките на някакви закони заедно с добре отработена система за заобикаляне на същите тези закони. Когато сравняваме „непреодолимостта на миналото“ с непреодолимостта на настоящето би трябвало веднага да от-

бележим, че както в миналото така и в настоящето доминиращата система е не тази на законите, а тази на тяхното заобикаляне. Доминираща в смисъл, че болшинството от населението на България е приело за едва ли не нормално това положение, което е в унисон както с пасивността по отношение на промени така и с негласната подкрепа на миналото или сегашно статукво. Трябва да отбележим, че вкарването в играта на „болшинството“ прави това заключение съвременно по простата причина, че мнението на болшинството се счита за меродавно за оперирането на една демократична система и, в частния случай, на българската демократична държава. Болшинството на днешното конституционно активно население на България е или пасивно по отношение на някакви промени или тихомълком поддържа статуквото на беззаконието като доминиращ двигател за обществено развитие. Доказателство за това твърдение е, че на последните избори около 2/3 от политически активното население гласува за трите доминиращи политически сили, ГЕРБ, БСП и ДПС, които са демонстрирали с небивал успех доминиращата сила на беззаконието в продължение на почти целия период след 1989. Друг един факт е също интересен в същия аспект: в България „всичко живо краде“, от малко до голямо, от празни бурканчета за цветя по гробовете на най-бедните до стотици милиони директно от държавната и европейска хазна. И това е масово, т. е. демократично поведение, което и определя резултатите от днешните демократични избори като победа на далавераджийската върхушка на същото това болшинство, опериращо по следния очевиден „морален“ кодекс събран в едно изречение: „Всеки, и най-големият глупак, може да спечели пари с работа, важното е да ги спечелиш с далавера.“

За сравнение, в „непреодолимото“ минало същото това болшинство нямаше думата, поради структурата на тоталитарната комунистическа държава: една единствена политическа мафия в рамките на България, без конкуренция от друга такава, в която никой не можеше да краде повече от членовете на политбюро, които нямаше нужда да крадат в големи мащаби, защото едва ли не всичко получаваха по желание.

Народът се оправяше както може, главно с далавери, за които далавери имаше строгото ограничение да нямат политически характер, т. е. да застрашават структурата на мафията и нейната дисциплина. Далаверите се знаеха от управлението на мафията и можеха да се използват в

подходящ момент за укротяване на някой самозабравил се или просто неудобен.

Днес разликата е, че играта е по-елегантна, без политически ограничения, изискваща добре разработена система за манипулация на болшинството, което, от своя страна, няма нищо против да получи нещо от далаверата, наясно, че ако не е в играта ще остане съвсем без нищо в окрадената държава.

„Оказва се дори, че у нас е трудно да се отговори на принципния въпрос „Защо?“ Защо продължавате да ровите, толкова години по-късно? Защо не ни оставите на мира с това минало?“

Един възможен отговор е, че тези, които ровят имат сметка да го правят като част от далавераджийската игра, Ще ровят докато не се убедят, че ровенето не работи. Дотогава – няма спиране. Друга част от населението предпочита да забрави миналото, а трета се старее да пренапише историята на последните трийсетина години, по същите причини.

Най-трагична е ситуацията на малцинството, което е от порядъка на 20-25 % от политически активното население, което е принудено да тегли под гнета на продажното болшинство без минимална перспектива за промяна. Тази липса на реална перспектива за промяна по демократичен път само засилва тенденцията на разпокъсаност, разединяване на малцинството към което принадлежи и най-образованата прослойка на нацията, движеща образованието, науката и културата. Тези хора са въвн от играта на големите пари и голямата политика не само защото вътрешно не споделят далавераджийската ориентация на болшинството. Те са тенденциозно изолирани от него защото не се манипулират лесно и, следователно, са потенциално много опасни с непредсказуемостта си поведение особено в критични моменти.

„Липсва големия разказ за неговата реалност (на миналото). Липсва теорията, която да направи опит за някакъв вид негово по-последователно представяне. Липсва и консенсуса, съгласието, по който и да било от по-важните въпроси, свързани с него. Разпарчетосано на хиляди, може би дори милиони лични версии, то се превръща в необозрим калейдоскоп, в който разграничаването между истина и неистина, достоверност и фантазия, сигурност и хаос, се превръща в непосилно тежка задача.“

Големият разказ не е математическа теорема, която веднъж доказана има стойността на вечна истина. Големият разказ може както да се напише така и да се оспорва, но в края на краищата остава големия про-

блем за неговото официализирано приемане с оглед правене на изводи и съответна програма на действие. Последното, ако не е изгодно на болшинството, няма да се осъществи даже и в случая, че големият разказ е много убедителен и правдоподобно написан. Изходът? По демократичен път този изход е много далеч и може да бъде само цел на следващи поколения, като първото и най-важно условие е добро образование на младите. За съжаление, сегашното, израстнало в чалгаджийската атмосфера на последните десетилетия, е най-вероятно напълно загубено. Вишето образование, превърнато от демократичната система в бизнес да се продават дипломи съпътствуван от конвейрно производство на псевдопрофесори, само отдалечава тази цел и я прави съвсем ефемерна.

„Отговорът, струва ми се, трябва да се търси в един парадокс на човешката памет, който се състои в следното: именно опитите за забравяне, за пасивно или активно изличаване на Злото от индивидуалната или колективна памет, водят до неговото увековечаване...

И всичко това – чак докато започнем да си припомняме. Само в припомнянето, само в отказа от забравата, се крие надеждата за спасение – както лично, така и колективно.“

Нито опитите за забравяне нито опитите за припомняне могат да обяснят ситуацията ако се нямат предвид интересите на тези които си припомнят и тези, които се опитват да забравят. И двата типа индивиди съществуват в непрестанна борба, в която и припомнянето и забравянето са само тактически оръжия. Стратегическа ситуацията е ясна – има всички предпоставки миналото да се види достатъчно правдоподобно, да се направят съответните изводи и да се очертаят съответни действия. Работата е там, че управляващата олигархична върхушка на болшинството няма сметка от реалистична картина на миналото и още по-малко от неминуемите изводи и действия, които биха последвали от нея. Тази върхушка има полза от миналото само до степен до която може манипулативно да интерпретира с диалектическа гъвкавост избрани аспекти и периоди на това минало. Тя би положила всички финансови и политически усилия и цялата мощ на контролираните медии да компрометира един достоверен голям разказ, да го омаловажи и да го погребее. Ако тази върхушка имаше интерес от такъв един достоверен голям разказ, той отдавна щеше да бъде написан, предварително най-богато финансиран. И най-вероятно не само един. Най-вероятно отчитащи всички аспекти споменати в статията на Златко Енев.

Накрая би трябвало да добавим, че съдбата на всички големи разкази от този тип, засягащи директно политическите и финансови интересите на олигархични върхушки, изглежда една и съща едва ли не във всяка държава – или написването им се осуетява или, ако са вече написани, започва тяхното омаловажаване и компрометиране. Ако последното не е лесно да се осъществи, то остава премълчаването и игнорирането им от официалните медии, неофициално контролирани от същата тази върхушка. А признанието за всеки добър голям разказ от този тип идва по-късно. Доста по-късно. Когато вече няма практическо, а само чисто научно значение.

- 19-06-2013|**Румен Петров** – Прав си Златко, рефлексията ни е слабо място. Това

Позволявам се да приложа един мой текст по тези въпроси.

<http://www.kultura.bg/bg/article/view/19773>

- 29-06-2013|**Свилен Гавазов** – Към коментара(по-скоро анализа на Ал. Гочев) на

За съжаление сте твърде прав. У нас винаги е липсвала критична маса от хора, спазващи законите(а и правилата на неписаните етични норми в обществото), така че законността да се превърне в норма, а не заобикалянето на законите. Явно просто не сме си изминали пътя до такова общество. Както за съжаление, като че ли въобще не се движим по този път-макар че: освен чалга -поколениято има и друго поколение-умно, образовано, с хъс към промяна; въпросът кое надделява днес като че ли е ясен.

- 15-04-2014|**Златко**

Възприемам като изключително неадекватно и остаряло всеобщо разпространеното мнение, че

„Българският скучен, прозаичен тоталитаризъм никога не е бил разтърсван от травматични събития или катаклизми...”

За мен това означава просто, че продължава собствената ни, доброволно наложена слепота относно спецификите на най-свежото ни, тоталитарно минало. А именно:

Когато говорим за „смекчаване“ политиките на режима след 1956, ние обикновено имаме пред вид само и единствено СОБСТВЕНОТО си

положение, тоест онова на членовете на българското мнозинство в страната (интелигенция или не). За представителите на различните мюсюлмански малцинства в България обаче, именно този вид сталинистки кошмари си остават мъчително актуални до самия край на режима. И това не е просто детайл, а абсолютно решаваща негова характеристика. Изглежда, че балканските комунизми са вид тоталитарен хибрид, който, ако и външно принадлежащ към идеологическата сфера на Съветите, в практиките си се приближава много повече до онези на нацистка Германия, като преследва собствените си малцинства с всички средства, приложени преди това от нацистите към евреите, с изключение на „окончателното решение“.

Крайно време е вече поне историците да схванат, че онова, чието наследство изживяваме днес, съвсем не нещо толкова „меко“ и „непоследователно“ и че, в политиките си към българските мюсюлмани, то е желязно последователно – и че ИМЕННО това е неговото най-страшно, неизживяно и до днес послание... Не можем да преодолеем и надживеем нещо, което самите ние отказваме да погледнем в очите и да наречем с истинското му име: геноциден национализъм!

Да висиш на врата на Mutti

Автор: Нийл Ашърсън

Те винаги са обичали гигантски халета, социалдемократите. И още го правят. Сводести пространства, по-високи от куполи на катедрали и по-големи от халета за монтаж на локомотиви; грамадни подслони, достатъчно големи, за да поберат някой линеен кръстосвач на подпори. Този път бях в Аугсбург, по повод конгреса на SPD преди германските федерални избори на 22 септември, но всичко изглеждаше някак много познато, докато се промъквах към високоговорителите. Миризмата на пържени наденички, горчица и германско кафе; загражденията на лоби-секции, представящи фабрики за коли, възобновяема енергия, частни здравни застраховки или туризъм в Бавария; късо подстриганият пазач на входа, проверяващ намръщено журналистическите карти; делегатите, стиснали партийни програми, докато минават през свод след свод, по посока към гласовете на големите клечки. И накрая – самата арена, верните хиляди, насядали в полутъмното, вперени в хоризонта, където дребни розови фигурки шават в светлината на прожекторите. Гигантски гласове говореха отнякъде.

Да, това беше същата партия, която познавах. Социалдемократите, тежката, ръждясала котва на немската демокрация, стават на 150 години тази година. Все още честни, все още страхуващи се да поемат рискове, все още склонни към онези ужасни гафове, които преди караха хората да скриват лица и да казват, „*Scheisse! Trotzedm, SPD!*“ – „По дяволите! Въпреки това, СПД!“ Голямата зала на изложението в Аугсбург би могла да бъде и гигантската Westfalenhalle в Дортмунд, където Вили Бранд обикновено говореше по време на връхните моменти от предизборните си обиколки. Онзи груб, пресипнал, болезнен глас изглежда беше захранван от въглищата и стоманата на рурските индустрии около него. А сега, четиридесет години по-късно, СПД все още говори с акцента на парната епоха. **Пер Шайнбрюк**, кандидат-канцлерът, е стабилен политик с картофен овал, а не жив паметник като Вили Бранд. Но ораторското му

изкуство притежава същата жегата на домена пещ: нажежено до червено, а не до бяло, изливащо се по предназначенията канали на очакваното.

Той е добър мъж, с доста смела програма за „социална справедливост“. Повишаване на данъците за ония, които са по-добре, подходяща минимална заплата, двойно гражданство за имигрантите, по-малко наперен индивидуализъм и повече солидарност в едно общество, където *das Wir entscheidet* – „решаващо е „ние““. Германската общественост, изненадващо, най-вече се съгласява, че повишаването на данъците е добра идея. Онова, което ги дразни е, че идеята идва откъм СПД. По същия начин, Аугсбургската програма е широко възприета като имаща смисъл, но избирателите не харесват Пер Щайнбрюк. Писнало им е от управляващата коалиция на Ангела Меркел, но пък не могат да се отделят от ръката на Mutti. Накратко, публиката е в едно от ония намръщени, ирационални настроения, които довеждат политиците до отчаяние.

Щайнбрюк заслужава известна симпатия. Той е изключително опитен политик, чиито усилия да изглежда като някой от юнаците от буюлинг-клуба не изглеждат особено убедителни. Органите на СПД, които са го избрали, не могат да си спомнят защо точно са го направили, а в Аугсбург няколко делегати ми казаха, че биха предпочели **Зигмар Габриел** – тежко сложеният, но жив партиен председател, който сега е обвиняван, че е „изнамерил“ Щайнбрюк. И двамата са склонни към гафове: наскоро се разбра, че Щайнбрюк е касирал солидни хонорари, за да държи лекции на финансиста, докато Габриел самоубийствено предложи да се въведе горна граница от 100 км/ч по автомагистралите – в обичайната колите Германия, равностойно на предложение да се въведат задължителни превръзки за крачетата на малките момиченца.¹ *Scheisse! Trotzdem ...*

СПД изостава според допитванията до общественото мнение. Но шансовете на Щайнбрюк да стане канцлер – или по-скоро, шансовете на Меркел да изгуби мястото – всъщност са доста високи. Всичко, което е необходимо, е конкурентът ѝ да привлече консервативни избиратели откъм квотата на християндемократическия/ християнсоциалистически блок, или един допълнителен спад в популярността на свободните демократи, по-малките правителствени партньори на Меркел, което ще

1 Известна от историята на императорски Китай практика, чрез която се е целяло краката на жените да остават максимално малки и на зряла възраст, в резултат на което повечето от тях са били осакатявани. Бел. пр.

ги сHEME под границата от 5 процента, а с това – и вън от Бундестага. А тогава ще се открие пътя за нова червено-зелена коалиция от социал-демократи и зелени. „Във Великобритания“, казаха ми, „вие все още не схващате колко утвърдена е станала Зелената партия в Германия“. Не само че Зелените държат петнадесет процента от избирателните гласове, или че другите партии – дори ХДС/ХСС – вече са възприели елементи от Зелената програма. Това е едно тридесетгодишно пътуване откъм благо-родната, но хаотична анархия от началото на движението, до позицията на утвърдена сигурност в центъра на левицата в германската политика.

Все още е трудно да се повярва, че Баден-Вюртемберг, сърцето на германската модерна индустриална и износна мощ, е избрал един Зелен за министър-президент. Но **Винфрид Кречман**, учител на средна възраст, вече изглежда като побелял, заслужаващ доверие *Landesvater*.¹ Той спечели поста и сложи край на многогодишно християндемократическо управление, като успя да привлече по-младите гласоподавателите от средната класа – и техните работодатели – които вече приемат като нещо подразбиращо се от само себе си, че икономическият растеж и въгледвуокисното скъперничество вървят ръка за ръка. Нещо, което изглежда не е чак толкова очевидно за бойлер-майсторите от Аугсбург, чиито очи все още са обърнати към традиционните им поддръжници от старите минни и стоманени региони на Рур. Нито Щайнбрюк, нито Габриел не споменаха и дума за околната среда по време на дългите си конгресни речи, а когато излизах от залата, заварих пред входа банда протестиращи млади Зелени, които строяха някаква Берлинска стена от кафяви брикети по средата на паркинга.

В Щутгарт Кречман се съгласи, че в това има проблем. „Старата СПД от северна Германия мисли за миньорите и техните връзки с професионалните съюзи. Те са много, много консервативни. Ние обаче сме по-модерни – ние мислим и за цялото общество. Причината, поради която първият зелен министър-президент беше избран тук в Баден-Вюртемберг, а не в някое по-традиционно място като Саксония-Анхалт е, че ние вече сме ангажирани с възможностите, предоставяни от зелените технологии.“ Но пък връзките с индустрията поставят Кречман в конфликт с по-радикалните зелени. Дните, в които германските зелени се разде-

1 (букв.) „Баща на отечеството“: немски разговорен израз за министър-президент. Бел. пр.

ляха на „реалос“ и „фундис“¹ по въпроса дали да влязат в парламентарната игра, са вече отдавна отминали, но все още има напрежения. Когато авторите на зелената програма в Берлин предложиха временно увеличение на данъците за всеки, който притежава повече от един милион евро, Кречман възрази, че това ще обезкуражи инвестициите в малките и средно големи фамилни предприятия – и се оказа в директна конфронтация с партийното ръководство. Хубавото покрай Зелените е, че в противоположност на следвоенната германска мания за единство и съгласие (*volle Übereinstimmung*), те растат чрез несъгласие. Проектопрограмата на СПД в Аугсбург предизвика 160 предложения за промени от страна на партийни членове, докато програмата на Зелените, дебатирана в Берлин през късния април, беше изправена пред 2600. След като разговаря с мен, Кречман замина за някаква истерична партийна среща в Шварцвалд, на която протестиращите срещу неговия план за изграждането на национален парк щурмуваха трибуната с викове „Юда! Диктатор!“ Други германски политици биха изпаднали в паника. Той само се усмихваше и продължаваше да отговаря на въпросите, игнорирайки бъркотията.

Европа и евро-кризата почти не фигурират в тази предизборна кампания. Слушайки речите или четейки манифестите, човек никога не би могъл да предположи, че момчета и момичета в други страни са изправени пред полицейски водохвъргачки и беснеят по повод германския неоимпериализъм, или че изгарят портрети на Меркел като разрушителка на Европа. Да, има някакво много тежко клише в лозунга да се желае „европейска Германия, а не германска Европа“. Но къде са положителните идеи за това как германската икономическа мощ би могла да облекчи нациите, затънали в дългове? Бъркотията изглежда много далеч от тук. Онези, които имат представа за това колко омразна е станала Германия в някои части от южна Европа се чувстват просто наскърбени, недоразбрани. Собствената представа за Германия като объркана, любезна нация, неспособна да се защитава срещу алчните съседи, си отива много трудно. И тя получи допълнителна подкрепа преди няколко седмици, когато се появи ексцентричен доклад на Централната европейска банка, в който се твърди, че – изчислявано според „собственост на отделно домакинство“ – германците били сред най-бедните в еврозоната, със

1 Реалисти и фундаменталисти, тоест хора, склонни да правят разумни компромиси и такива, които се водят единствено от принципите на зелената идеология. Бел. пр.

средна стойност на имуществото от 51,000 евро – по-малко от словаците и далеч по-малко от гръцките и кипърски домакинства. Тази морално успокояваща оценка скоро беше захвърлена на боклука; тя игнорира семейните доходи, които поставят германците близо до челните места в лигата, и грубо разделя банковите имущества на броя на населението (милиардите в някакви заключени банкови сметки, разделени на общия брой кипърски домакинства, са равни на 267,000 евро на домакинство, тоест на безсмислица).

И все пак, като се игнорират глупостите, докладът показва и някои интересни неща относно германската политическа психология. Хората тук все още предпочитат да живеят под наем вместо да притежават собствени жилища – в ярък контраст с пост-комунистическите нации от еврозоната, където бившите обществени сгради бяха разпродадени на живеещите в тях наематели. Германците предпочитат да държат спестяванията си в местни спестовни каси (*Sparkassen*) при ниски, но сигурни лихвени проценти, вместо да купуват недвижимо имущество или да инвестират на борсата. Германското обединение след 1990 добави една безполезна икономика и масова бедност към баланса. А Втората световна война, последвана от инфлация и смяна на валутата, е прерязала артериите на забогатяването по наследство. От гледна точка на собствеността, както и всичко останало, през 1945 Германия е започнала от нула. Спестовността и предпазливостта все още са дълбоко кодирани в това общество. Опозицията се присмива над липсата на идеи у Меркел. Но никой не се осмелява да постави на сериозно предизвикателство нейната позиция, че Германия не може да продължава да финансира безразсъдни чужди правителства, докато те не са обуздани чрез някакъв европейски пакт, който да гарантира отговорен финансов мениджмънт. По същия начин, никой не желае да повтаря и още една очевидна истина: че кризата, която държи еврото евтино, заедно с това поддържа конкурентоспособността и доброто здраве на немските индустрии.

* * *

Дълбоко кодирано е и още нещо, за което няма точен английски еквивалент. Да се преведе това като фиксация върху онова, което тук се нарича *Heimat*¹ би било прекалено тромаво; да се нарече то просто „провинциализъм“ – пренебрежително. Облегнат на прозореца в моя хотел в

1 Роден край, родно място. Бел. пр.

Берлин, аз не чувам нищо друго освен птичи песни и неволно си мисля: този град никога повече няма да бъде истинска столица. Едно време, когато падна стената, аз бях сред хората, които мислеха, че Берлин ще се превърне в ревящ разпределителен център на Европа. Вместо това, банкрутирал и с намаляващо население, той се е превърнал в един от най-приятните за живеене, лесен за употреба, градове в света. Когато хората говорят за „Берлин“, те обикновено нямат пред вид правителството на най-мощната нация в Европа. Те имат пред вид Клаус Воверайт, хомосексуалния кмет или филмовия фестивал, или някое ново кафене на Ораниенбургер штрассе, или пропадналия план за изграждане на поредно ненужно летище. Тук няма център. Дори и Бон, в годините, когато федералното правителство беше там, изглеждаше повече на командна позиция, отколкото го прави Берлин сега. Ландовете от федерацията са по-уверени в собствения си бизнес, както са и самоуправляващите се местни региони и малки градчета, на следващите по-ниски нива на управление. *„Европа — това означава субсидиарност“*, каза Кречман в Щутгарт. *„Това няма нищо общо с национализма — в днешния Европейски съюз се говори прекалено много за национален суверенитет. Това е атаквистично!“*

За да видя с очите си задоволения локализъм, аз отидох до древния град Швебиш Хал. Един стар приятел, ветеранът на СПД-политиката Ерхард Еплер, ме разведе наоколо из градчето, което е било негов дом в продължение на почти целия му живот. Ето тук прозореца на училището, от който той скочил, за да избяга от есесовците, набиращи момчета за армията; ето училището, което е посещавала жена му; ето величествения пазарен площад, на който жителите са се събрали, за да приветстват младата английска кралица по време на посещението ѝ в Германия преди петдесет години. Всяка униформа и корона се е появявала на този площад или е махала с ръка от неговите балкони. Шведите и всевъзможни други завоеватели през Тридесетгодишната война; войниците на вюртембергския граф, премахнали старите свободи на града; прусаците с техните блестящи шлемове; нацистите със знамената с пречупени кръстове; накрая — американските войници, дъвчещи дъвка докато кметството догаряло зад гърбовете им. Във всеки от тези моменти Хал оцелявал и отдавал колкото се може по-малко от себе си на новите управници. И все пак всичко това си има своя цена. Много е лесно да се каже — по германския протестантски начин — че най-добрата съпротива срещу злото е да се заключи вратата и да се живее чист, почтен

семеен живот у дома. Но въвн на улицата някой пищи за помощ. Ерхард Еплер е излязъл в големия, опасен свят и – като министър от кабинета – се е борил за всеобщи ценности. Но множество други хора в тази страна все още живеят с усещането, че общественият живот извън семейството и границите на собственото градче, на *Heimat*, е нещо като минно поле.

Този локализъм, който е толкова здравословен, но и един вид защитен слой, размиващ проблемите на другите, допринася много за германското късогледство по отношение на Европа: „Ние сме си наред, защо те не могат да бъдат?“ Но самият Еплер предлага едно по-изобретателно обяснение. На Меркел, смята той, ѝ липсва чувствителност за околния свят, защото тя идва от старата източна Германия. „Никакво осъзнаване за най-новата немска история не оказва влияние върху нейното поведение.“ Възпитанието в Германската демократична република е учело младите, че престъпленията от миналото са се случили в някаква друга страна, фашистко-империалистката Германия, която не е имала нищо общо с „първата социалистическа страна на германска земя“. И макар самата тя да не изпитва нищо друго освен презрение към източногерманската идеология, една оси¹ като Меркел сигурно вижда в комплексите на западняците, приучени да потръпват при всяко споменаване на нацисткото минало, нещо все по-малко важно.

Източна Германия оцеля в продължение на четиридесет години. Онова, което остава днес, са не толкова нейните физически измерения или спомени; дори самото ѝ съществуване вече е наполовина забравено. Но последствията от нейното премахване, както и дълбоките, криворазбрани промени, които обединението донесе на Германия – тези неща със сигурност продължават да живеят. Когато живееш там, аз се чувствах запленил от изключенията. От изследванията на определени места в ничията зона – Потсдамския площад, обраслия като джунгла Потсдамски триъгълник – който се намираше на източнوبرлинска територия, но извън обхвата на Стената. От онази малка вратичка сред телените заграждения на границата близо до Любек, където тънка нишка от мъже и жени, внимателно игнорирани от западногерманските медии, се промъкваша от Запад на Изток (по тясна пътечка, за да позвънят на звънеца до вратичката, докато от кулата слезе въоръженият източногермански граничар, у когото е ключа).

1 Жаргонен израз за „източногерманец“. Бел. пр.

Но едва години по-късно, след като бях посетил „обединения“ Изток, аз започнах да разбирам, че двете Германия са били разделяни и от нещо повече от безмилостното разделение, наложено от Великите сили. От историческа гледна точка разделието може да бъде разбрано като студена гражданска война. Двете общества се бяха раздалечили бавно, станали чужди и непознати едно на друго по начини, които далеч не бяха само пропаганда. И когато западногерманците спечелиха тази война и анексираха Източна Германия (това е най-добрата дума за случилото се), онова, което последва, по необичаен начин напомняше за Реконструкцията, последвала Американската гражданска война. Тук го имаше и повтарянето на икономическия колапс, и нахлуването на алчни и безскрупулни карьеристи от победния Запад, и прочистването на целия управляващ елит в областите на мениджмънта, образованието и социалното ръководство, отменянето на съществуващите институции, както и – разбира се – освобождаването на робите – но този път, към масова безработица. Всичко това вече е отдавна отминало. Високите млади жени, ходещи днес на велосипеди до университетите в Лайпциг и Ростов, са родени след падането на Стената. Но, ако може да се вярва на историята на американския Юг, културната горчивина, икономическата изостаналост и политическата различност ще продължат още няколко поколения. И ако Еплер е прав за имунитета на оситата по отношение на въпросите, свързани с германското минало, то източна Германия ще продължи да бъде основен източник на расово насилие и неонацистки конспирации. В настоящия съдебен процес срещу нелегалната неонацистка конспирация на Националсоциалистическата съпротива, който се провежда в момента в Мюнхен, трима от мъжете и жените, обвинени в убийствата на турци и други чужденци, идват от Йена в старото ГДР.

Западна Германия абсорбира източна Германия през 1990; от сливането не произлезе никаква нова държава, а старата бонска конституция от 1949 просто беше разширена до полската граница. И все пак днешната Република не е просто Западна Германия, изписана с големи букви. Някои от най-щедрите, оптимистични елементи на Бонската република са си отишли завинаги, пречупени докато Германия се огъваше под неочакваната тежест на присъединяването на Изтока. Един от тези елементи беше следвоенното приемане на разбирането, че онези, които живеят по-добре, трябва да споделят късмета си с по-малко щастливите: че федералното правителство може и трябва да използва данъчната сис-

тема, за да прехвърля богатство от по-богатите ландове към по-бедните, така че да има компенсации за нуждаещите се – хората, пострадали от бомбардировки и милионите прогонени от Изтока. Обединението на практика уби всичко това; никой не би могъл да настоява, че новите, но безпарични ландове, също би трябвало да допринасят с нещо. А с това принципът за споделяне на богатството – *Lastenausgleich* – беше трансформиран в огромното и силно ненавиждано бреме на изплащането на „прехода на Изтока към капитализъм“. Старата солидарност завехна. Конституцията все още твърди, че „собствеността носи със себе си задължения“. Но какво би казала сега обществеността, ако Меркел би наложила капитален данък, чрез който да се балансира приноса на федералното правителство за спасяването на гърци, кипърци или словаци? По-добре хич да не си представяме. По-сериозна и по-очевидна беше вредата, нанесена от обединението на „социалната пазарна икономика“. Това беше спасителната лодка на Западногерманското споразумение: принципът, според който пазарната икономика може да бъде комбинирана със социално партньорство между капитала и трудещите се, за създаване на щедра социална държава. Гигантските, непредвидени разходи на обединението докараха Германия до застои през 1990-те години.

* * *

Онова, което последва, промени страната и създаде ориентир за останала Европа. Именно един социалдемократ, Герхард Шрьодер, беше човекът, който като канцлер прокара цял набор от брутални реформи за дерегулация, които намалиха социалните разходи и, преди всичко друго, „либерализираха работния пазар“ – намалиха помощите за безработица, отмениха защитата на ниско платените и насърчиха работодателите да предлагат краткосрочни работни места. В началото безработицата се увеличи, а след това започна да спада постоянно. Експортните индустрии се възстановиха. Икономиката отново започна да расте. Богатите станаха още по-богати, докато ниската работническа класа – и особено жените – започна да стига до равнища на бедност, които преди това бяха напълно непознати. Консенсусът около „партньорството“, който беше характеризирал западногерманския социален модел преди 1989, беше нарушен, може би премахнат завинаги.

Шрьодер въведе своята програма, наречена „Дневен ред 2010“ през 2003-та, но изгуби следващите избори във всеобщата реакция две години по-късно. Той напусна политиката, отвлечен. Коров, красив мъж с

вкус към пари и мощни приятели, днес той наблюдава с огорчение как наследничката му, Ангела Меркел, получава заслугите за икономическото възраждане, което последва. „Не мисля, че би било несправедливо ако се каже, че тя не е добавила нищо свое“, каза той преди няколко седмици. Но и двамата биха се съгласили, че „Дневен ред 2010“ – радикалното преобразяване на следвоенната социална държава според не-олиберални принципи – би трябвало да се приложи към цяла Европа. Роналд Рейгън го направи, направиха го Тачър и Тони Блеър, направи го и Германия – защо тогава да не може да го направи Франсоа Оланд? Фактът, че глобалната банкова катастрофа почти не докосна Германия, с нейната стриктно контролирана банкова система, означава, че нейните политици, от Меркел до Щайнбрюк, не споделят чуждите съмнения относно непогрешимия свободен пазар.

Що се отнася до самата Меркел, понякога тя изглежда ведра, друг път сърдита и разочарована, а понякога просто се усмихва любезно към чужденци, на кафе и сладкиши. Така че тя напомня на хората за Мама, и онези, които биха искали да подържат ръката ѝ смятат, че тя знае какво иска. Тези дни тя изглежда няма никаква собствена политика. Вместо това, след подходящо изчакване, тя възприема политиките на опозицията в размита форма. Интелектуалните ѝ критици се оплакват, че тя няма „идея“, няма „понятие“. И за да опишат какво върши, или по-скоро не върши, те са измислили една ужасяваща нова немска дума: *Entinhaltlichung*. Това означава точно онова, което казва, каза ми един берлински приятел: „Обезсъдържаване“.

Ерхард Еплер казва: „Това е най-лошото правителство, което Германия е имала от 1945 насам“. Оставена сама на себе си, коалицията сигурно – и заслужено – би изгубила изборите през септември. Но Меркел си остава популярна, докато Щайнбрюк не впечатлява никого. Аугсбургската конференция на СПД, по-скоро еднодневно надпреварване, отколкото сериозен конгрес, насърчи верните партийни членове, но не успя да повиши блатистите предизборни цифри на СПД с повече от няколко пункта. Резултатите ще се решават от по-малките партии. „Алтернатива за Германия“, основана през февруари, е дясна фракция, чиято единствена политика е да премахне еврото и да възстанови немската марка. Но след първоначалния изблик на интерес вече стана ясно, че повечето германци поставят реализма по-високо от носталгията: завръщането

към прословутата стара валута би поставило техния износ точно извън всички световни пазари. Сериозната заплаха за Меркел са Зелените.

Тези избори биха могли да бъдат техен триумф. Способността им да управляват е доказана още от 1998, когато влязоха в първата от две коалиции със СПД. Сега обаче те започват да навлизат в центъра на игралното поле. Кречман в Щутгарт е възхваляван като приятел на малките и средни индустрии. По други места Зелените от 2013 са възприемани като чисти, цивилизовани и добре облечени. Има признаци, че старите християндемократически избиратели – за които социалдемократите винаги ще бъдат „непатриотични грубияни“ – мислят за пренасочване към Зеленото. Покривите в новите предградия на градчетата и селата блестят от соларни панели, произведени в Германия. „Политиката има нужда от идеали, принципи, ценности и чувство за постижима насока. А това е точно нещото, което ние и мнозина други не откриваме у сегашното правителство“. Така пише в новата избирателна програма на Зелените. Е, поне никой не може да ги обвини в обезсъдържаване. Те сами най-добре си знаят какво искат – и може би ще бъдат добре възнаградени за това през септември.

Нийл Ашърсън е британски автор и журналист с дългогодишен опит, сътрудник на някои от най-известните британски издания като *London Review of Books*, *Times Literary Supplement*, *Guardian* и др.

За ненормализирането на комунизма

Автор: Александър Везенков

Посетителка разглежда картина с портрети на Леонид Брежнев и Тодор Живков, част от изложението „Тоталитарното изкуство“ в Националната художествена галерия, юли 2009.

Тъй като непосредственият повод за настоящата дискусия са последните прояви на соцносталгия и особено отбелязването на 100-годишнината от раждането на Тодор Живков с участието и на колеги историци, бих искал да започна с едно разграничение между носталгията

по времето на социализма и т. нар. нормализиране на комунистическия режим в историческите изследвания.

От една страна, наблюдаваме най-банална носталгия по недалечното минало. Хора си спомнят с умиление за неща, от които навремето не са се възхищавали особено, и както винаги в подобни случаи предно място заемат разказите за по-ниски цени („...струваше стотинки“; „с два лева можеше да си купиш...“). Обикновено се идеализира не режимът изобщо, а отделни негови политики, главно в социалната сфера, много често и неща, нямащи връзка с политическия ред. Тази носталгия не е плод на комунистическо мислене в собствения смисъл на думата, точно напротив – в чистата си форма комунизмът и левите утопии гледат в бъдещето, не се възторгват от миналото и не го взимат за модел. В носталгичните видения самият комунистически режим не се явява като някаква цялост: днес се говори за времето преди 1989 г., но през 80-те години хората разказваха колко по-евтино било всичко 15–20 години по-рано, някои говореха с умиление как „при Червенков намаляваха цените, имаше ред и хората работеха..“, а едно все още активно поколение разказваше с тъга за времето от преди войната. Така, когато се върнем във времето, за което днес се говори с носталгия, заедно с всичко друго намираме и предното поколение носталгици с техните разкази за още по-далечното минало. Много интересно би било носталгията за социализма да се съпостави с носталгиите, които са имали хората по времето на самия социализъм. Изобщо бих се съгласил с мнението, че днешната носталгия не дава особени поводи за тревога, че тя е „*просто нормален етап от мисленето*“ за епохата¹.

Така или иначе носталгията по комунистическото време е нещо преходно – смяната на поколенията води до съответна смяна на обектите на носталгия: днес малцина са останали от онези, които помнеха България „от преди Девети“, и за един дълъг период неизбежно именно реалии от епохата на комунистическия режим ще заемат предно място в хорските носталгии. Но докато носталгията по времето на социализма в собствения смисъл на думата ще изчезне с нашето собствено поколение, без дори да се полагат специални усилия, пред нас отсега стоят въпросите за тенденциозното писане на историята на режима, за отри-

1 Даниела Колева, на кръглата маса, цит. по: Георгиева, Теодора. Комунизмът 2011. Между присъдата и носталгията. – В: Култура, бр. 39, 18 ноември 2011 г.: Ъйр://-№-№№. кикига. bg/bg/article/view/19033

чането или поне омаловажаването на някои от престъпленията му, за политически мотивираното му разкрояване. Условно наричаме всичко това „нормализиране“ на комунистическия режим. При това обикновено имаме предвид не напълно безкритичното му възхваляване от някои крайни елементи, а по-скоро опитите той да бъде представен в една относително благоприятна светлина чрез претегляне на „плюсовете“ и „минусите“. При подобни случаи, макар по принцип да се осъждат репресиите, някои от тях все пак се оправдават, с възторг се говори за това какво е било „построено“, за „социалните придобивки“, за „достиганията на българската култура“ и т. н. Това е подкрепено с критики към „черно-белия подход“ към миналото, с призови за „обективност“ и други манипулативни позовавания на иначе хубави принципи.

Особено ефективно е реабилитирането на комунистическия режим на националистическа основа. На първо място той се представя като част от „нашата история“, която не бива да се отрича. Когато става дума за малцинствената политика или за някои проблеми на международното поле, критиките срещу режима се дисквалифицират като „анти-български кампании“. Показателен е случаят с дългогодишния директор на Института за история към БАН Георги Марков, който независимо от своя антикомунизъм стигна дотам да защитава националистическата политика от късните десетилетия на комунистическия режим.

Отделен въпрос е дали това „нормализиране“ на комунизма е плод на организирана и финансово обезпечена политика, или просто на лични предпочитания и разбирания, в това число и заблуди. Слушал съм сравнително образовани хора, които иначе искрено осъждат политическите убийства и потискането на гражданските свободи при комунистическия режим, да се захласват как при Червенков нямало корупция или колко културна жена била Людмила Живкова и колко много била направила за България. Във всичко това няма злонамереност, но въпреки това е дразнещо, особено когато се превърне в част от преподаването на университетско равнище или навлезе в академичните публикации. Проблематизирането на подобни наивни възторзи е сред основните задачи на всяко критично изследване.

Напълно обяснимо е, че реакциите по отношение на прокомунистическите интерпретации невинно се ограничават до хладнокръвно излагане на аргументи, а често пъти са емоционални и дори гневни; при това се стига до някои, макар и разбираеми, преувеличения. Но

сегашната дискусия основателно носи подзаглавие „двадесет години по-късно“ – отдавна сме минали времето, когато имаше една официална комунистическа историография, а ние се нервирахме от нейните лъжи и недомислия. Днес има една широката палитра от изследвания за онази епоха, писани с интерес към различни проблеми и отстояващи индивидуалните разбирания на своите автори. Много от тези публикации може да се определят като „прокомунистически“ или поне „нормализиращи“, но сред останалите има и една друга група, чийто облик е до голяма степен белязан от амбицията да им се противопоставят. Видимо се оформят две противоположни тенденции, които Румен Аврамов нарече „изработване на вкаменяващи канонични версии“¹. И понеже повечето от участниците в настоящата дискусия анализират носталгията към социализма и нормализирането на комунистическия режим, аз ще се насоча към отсрещната страна на процеса. По аналогия ще го нарека „ненормализиране на комунизма“.

Оформящата се „канонична“ антикомунистическа версия далеч не се характеризира само с присъствието на емоционални преувеличения и политически лозунги. В действителност в нея са интегрирани само част от тях, но за сметка на това тяхното въздействие е подсилено с утвърдени образи и изпробвани обяснителни модели от описанията на по-далечната ни история. От една страна, това са клишетата за „турското робство“, създадени още преди комунистическата историография, но окончателно доразработени от нея; от друга – описанията на „фашизма“, в случая като чист продукт на комунистическата пропаганда, напълно откъснат от академичните познания за фашисткия феномен. Подобни образи се използват понякога несъзнателно, понякога като търсено сравнение с нещо добре познато, но винаги от желание описанието на комунистическия режим да се направи колкото се може по-въздействащо. В някои случаи това е плод на предварително зададена рамка, но обикновено и преди всичко се дължи на разбиранията, уменията и начина на мислене на самите автори. В резултат на това сериозни из-

1 Изложението ми има няколко пресечни точки с това на Румен Аврамов, публикувано в настоящия сборник. Донякъде става дума за влияние, но наред с това за мен беше важно самото присъствие на неговия разумен глас в тази дискусия. Всъщност именно то ме накара изобщо да се включа в нея. Използвам случая да му благодаря и за някои полезни бележки по моя текст, като, разбира се, отговорността за недостатъците му си остава моя.

следвания с богата документална основа биват прошарени от познати клишета и обяснителни модели втора употреба, което подбива тяхното качество и убедителност. В популярните версии всичко това се превръща в една черна приказка, която за мнозина носи вътрешно удовлетворение, но няма познавателна стойност.

Тази „ненормализираща“ версия се среща в различни форми – от ясно и последователно формулиране в популярни статии и дискуссионни форуми до проявяване в различна степен из научните съчинения. Всъщност макар „учените“ демонстративно да се дистанцират от „журналистическите писания“ и „политическите лозунги“, с академичния си статус някои от тях имат голяма заслуга за размиването на границите между ангажирана публицистика и научни изследвания по разглежданото направление (Пламен Цветков, Георги Фотев и др.). Така или иначе, тези тенденции повече или по-малко отчетливо прозират в работите на ред изследователи, а с някои от тях сме водили разгорещени спорове. Участието на много от тези колеги в настоящата дискусия ми се стори добър повод да проблематизирам с допълнителни аргументи тенденцията за „ненормализиране“ на комунистическия режим. Нека разгледаме поред по-важните примери.

След 1989 г. нови изследвания извадиха на бял свят информация за убийствата без съд и присъда, за монтираните съдебни процеси и лагерите, създадени от комунистическия режим, като в много случаи това се прави с някои преувеличения и сериозна едностранчивост (Диню Шарланов, Христо Троански и др.). Говори се за 18, 25, 30 или 40 хиляди избити само при терора непосредствено след 9 септември, при положение че опитите за поименно разкриване на жертвите достигат до 7 – 8 хиляди души за целия 45-годишен период¹ и няколко хиляди за есента на 1944 г.². Проблемът е, че подобни преувеличения са практика точно на комунистическата историография и това добре може да се види при сравнение на публикации върху „турските зверства“ – в тези от комунистическо време броят на жертвите редовно е много по-голям от оно-

- 1 Виртуален паметник на жертвите на комунизма в България. Именник: <http://www.victimsofcommunism.bg/#/victims/index>: ползван на 14.03.2012. Напоследък този списък бе разширен на над 13 хиляди души, но с голям брой повторения на имена и включване на починали от естествена смърт, включително на преклонна възраст след 1989 г.
- 2 Зеленгора, Георги. Време за убийства (ръкопис). Институт за изследване на близкото минало, 2010, с. 67 – 70.

ва, до което са достигнали по-ранните проучвания. Оттам насетне комунистическият терор бе описан до голяма степен с познати изразни средства, повечето заети от заварената историография. Комунистическата пропаганда не е намерила по-въздействащ начин за обрисуване на „фашистките зверства“ от сравнения като „както турчин не го е клал“. Практиката на съпоставяне с „турските зверства“ сега се подема вече пък в разказите за самия комунистически режим; така селото, в което има най-много убити непосредствено след 9 септември 1944 г. (50 души), бива определено като „втория Батак“¹. Колкото до общите оценки „извършеното по установяването на отечественофронтовската власт е сравнимо единствено с кланетата из българските земи от април и май 1876 година“². Всъщност сравними в двата случая са точно преувеличенията. Работи се не само с готови обяснителни модели, но често с буквално едни и същи кръгли числа. Въпреки че при всички случаи специализираните изследвания дават много по-малък брой убити, популярни издания говорят все за „30 хиляди избити“ при Априлското въстание от 1876 г.³, при Септемврийското въстание от 1923 г.⁴, а според една от версиите – и в резултат на комунистическия терор от есента на 1944 г.⁵.

Макар по-рядко, срещаме и други знакови фрази. Терминът „робство“ имаше широка употреба в нашата историография, но като по-устойчиво остана само „турското робство“, а по различни причини „византийското“ и „фашисткото робство“ излязоха от обращение. Това може би обяснява и сравнително рядката употреба на термина по отношение на комунистическия период, но все пак така се нарича съответният раздел („България под комунистическо робство“) в „Черната книга на комунизма“⁶. По подобен начин изразът „трета национална

1 Любенова, Надежда. Стряма. Вторият Батак – 1944 г. Пловдив: Макрос, 2009.

2 Вачков, Даниел. Пътят на комунистическата партия към властта (1939 – 1944). – В: История на Народна република България. Режимът и обществото. И. Знеполски, съст. София: Сиела/ИИБМ, 2009, с. 103.

3 Генчев, Николай. Българско възраждане. София: ОФ, 1988, с. 401.

4 http://bg.wikipedia.org/wiki/Септемврийско_въстание: ползван на 14.03.2012.

5 Горчева, Даниела. Забравената съпротива. – В: LiterNet, 11.05.2007, № 5 (90): http://liternet.bg/publish19/d_gorcheva/gorianite.htm = Медиапул, 03.10.2006; Стоянов, Лъчезар. Комунистическият режим в България – противници и жертви. – В: Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944 – 1989). Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23 – 24 март 2011 г. Стоянов, Л., Ж. Лефтеров, ред. София: НБУ, 2012, с. 11: <http://ebox.nbu.bg/anti/>

6 Черната книга на комунизма. 2 част. Ред. Ст. Куртоа. София: Прозорец, 2004, с. 293 и сл.

катастрофа“ бе популяризиран от комунистическата пропаганда, за да дискредитира политиката на предходния режим през Втората световна война. Впоследствие той бе зает от антикомунистическата публицистика, за да нарича така било провала, било установяването на комунистическия режим¹, а към днешна дата и тази употреба се поразреди, защото „трета национална катастрофа“ някои вече наричат „прехода“ след 1989 г.

По стара традиция „ненормализиращата“ антикомунистическа версия вижда преди всичко насилието дори когато примерите за доброволно приобщаване са много по-впечатляващи. Така за времето на османското владичество като основна тема се наложи масовото насилствено помохамеданчване, въпреки че най-известният източник за него се оказва фалшификат от XIX век, а останалите извори говорят за един постепенен процес на преминаване на населението към исляма. Що се отнася до комунистическия режим, основателно се отдава внимание на хилядите убити през есента на 1944 г., но съвсем недостатъчно на това как 250 хиляди души по същото време са станали членове на комунистическата партията, а още поне толкова – на младежката и организация (РМС); говори се за избиването на „елита на нацията“, но много по-рядко за това как в голямата си част той бързо се пригажда към новия ред.

Българските комунисти са смятани за „най-верния сателит“ на Съветския съюз, който съответно провеждал една напълно „предателска“ политика. Режимът в София наистина остава докрай лоялен на Москва, но това добре е пасвало на собствените му интереси, а и не му е попретило да стигне до една наистина крайна националистическа политика; иначе сравнението с Албания и Румъния показва, че еманципирането от съветския контрол може да доведе до още по-твърда диктатура. Но тук не става дума за анализ, а за поредна проява на вечната тема за предателската същност на нашите (бивши) управници. Тя ни е позната пак от старите комунистически учебници: те доста картинно заклепват „българските слуги“ и „лакеи“ на Хитлер, които действали просто като негови „слепи оръдия“. Но не само „фашистите“ – според комунистическата историография българската „буржоазия“ изцяло и поначало е предателска – откъсната от народа, тя винаги е служела на чужди интереси; преди нея точно същото правели „чорбаджиите“. Този трафарет нямаше

1 Ангелов, Веселин. Третата национална катастрофа: съветската окупация на България, 1944 – 1947. София: Анико, 2005.

как да остане неизползван в описанието на самия комунистически режим – „възможно най-антинационалното управление на България“¹.

Българските комунисти се представят и като изключително прости: на власт бил „най-непросветеният и некултурен слой от населението“². Макар и в голямата си част малообразовани, комунистите не били чак „най-непросветеният“ слой от населението и това може да се види от съответни проучвания; а какво означава „некултурен слой“ за съвременните социални науки съвсем не ми е ясно. По-важното е, че особеностите на комунистическия режим, дори и в най-кървавите му измерения, не са директно свързани с образователното равнище на неговите водачи и функционери: Минчо Нейчев, министърът на правосъдието по време на „Народния съд“, е опитен адвокат, завършил право в Швейцария. Но лишените от всякаква култура завоеватели и съответно властници са познат участник в нашата история, и то именно при потъване в епоха на безпрогледен мрак: така популярните исторически съчинения представят „турците“; безпросветно е и гръцкото духовенство от вековете на „двойното робство“. Всичко, което може да бъде приписано на по-ниското културно ниво на страната ни като цяло (в сравнение с централноевропейските комунистически страни), щастливо се оказва характеристика на едно фактически чуждо тяло: преди турците, сега – комунистите.

Въпреки основно русофобския патос на антикомунистическия разказ, в него се появяват и все по-ясно изразени обвинения срещу „Запада“, който именно е сключил сделка със Сталин и му е оставил цяла Източна Европа, а после явно не щял да се намеси в подкрепа на свободолюбивите източноевропейци. Това не е първото подобно провинение на въпросния „Запад“, който, както знаем, преди това ни е оставил без подкрепа срещу османското завоевание, а впоследствие векове наред е стоял безучастен към борбите ни за свобода и всъщност ги е обричал на неуспех, подпомагайки запазването на империята като част от „статуквото“.

Що се отнася до стопанската и социалната история, голямо значение се отдава на изземването на средства от населението, като наред с

1 Келбечева, Евелина. Защо липсва българската приказка за комунизма. – В: Дневник, 13.11.2011: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2011/11/13/1202661_zashto_lipsva_bulgarskata_prikazka_za_komunizma/

2 Знеполски, Ивайло. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. София: Сиела/ИИБМ, 2008, с. 175; цитирано и в: Бояджиева, Пепка. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България. София: Сиела/ИИБМ, 2010, с. 270.

национализацията (1947), принудителните заеми и обмяната на парите от 1947 и 1952 г., акцентът пада върху държавните доставки, събирани от селското население до колективизацията, и мизерното заплащане през първите години след нея. Всъщност тук отново се връщаме до „тежкото положение на народа“ вследствие на множество непосилни данъци и вземания – любима на комунистическата историография концепция, прилагана наред за всички предходни епохи („феодализма“, „турското робство“, „капитализма“), която обаче явно не е омръзнала, така че и „днесни“ историци започват да я използват.

Но немотията не е единствената опасност. Материалното доволство през подобни черни периоди може да се окаже още по-укоримо и се определя като „битовизъм“. Тежка е присъдата на историята над онези наши предци по турско време, които мислели само за „рахатлъка“ си, вместо да се включат в народните борби. По подобен начин днешни изследователи с тъга отбелязват, че от непросветеност населението „при-низява и одомашнява спомена за комунизма до популярното, анекдотичното, битовото“, вместо да види на първо място „народния съд“ или концлагерите¹. Трудно ми е да преценя – ако по наша преценка травматичната памет за едно действително трагично събитие не е достатъчно силна, трябва ли тепърва да опитваме да я създаваме? Със сигурност обаче това би било само поредният в дългата редица от опити да ни карат да „помним“ точно определени престъпления и страдания.

Като важна тема напоследък се наложиха натрупаните външни дългове от комунистическия режим и изпадането му в неплатежоспособност². Няма съмнение, че става дума за негативна тенденция, но дали наистина трябва да я абсолютизираме: към 1989 г. Румъния беше изплатила всичките си външни дългове, но това не правеше режима на Чаушеску по-малко противен, нито икономиката му по-малко „банкрутирала“; без външни дългове беше и Албания; в същото време най-висока задлъжнялост в Източна Европа имаше отишлата доста напред в реформите Унгария. От друга страна, можем да се запитаме защо големите заглавия са все за външния дълг, при положение че специалистите преценяваха като прекомерна и вътрешната задлъжнялост, а двата проблема

1 Келбечева, Евелина. Защо липсва българската приказка за комунизма. – В: Дневник, 13.11.2011.

2 Христов, Христо. Тайните фалити на комунизма. София: Сиела/ИИБМ, 2007; Вачков, Даниел, Мартин Иванов. Българският външен дълг, 1944 – 1989. София: Сиела/ИИБМ, 2008.

са взаимно свързани. Явно темата за „фалита“ и „банкрута“ на държавата е много по-атрактивна, което личи и при експлоатирането и в други случаи, а именно потъването в дългове и в крайна сметка фалита на Османската империя през 1875 г. – пореден знак за нейната историческа обреченост точно в навечерието на нашето Освобождение.

Новите изследвания аргументирано показват, че макар комунистическият режим да въвеждал една след друга нови и нови реформени програми, всъщност бил изначално неспособен да се реформира. Това еднакво важи за „десталинизацията“, за опитите за стопански реформи през следващите десетилетия и за „преустройството“ по времето на Горбачов¹. Тази схема съответства на тезите от класическите изследвания за комунистическата система и икономика, но точно толкова плътно пасва и на разказа на традиционната ни историография за Османската империя с безбройните и реформи, дето все оставали „на хартия“; според официалната историография от преди 1989 г. въпреки многото опити „капитализмът“ също не се поддавал на реформиране и бил исторически осъден да загине.

Освен пряко дадените жертви, в резултат на социалните експерименти на комунистическия режим българският народ понесъл и други щети, довели го до „демографска катастрофа“ – безпрецедентен спад на раждаемостта и обезлюдяване на селата. Всъщност и това не е безпрецедентно – „демографските“ сътресения са една от вечно зелените теми както на патриотарстващите общественици, така и на „професионалните историци“. Проблемът със спада на раждаемостта е, че той е част от глобалния процес на демографски преход и у нас започва още от началото на XX век, като особено силно се проявява през междувоенния период. Съответно в някои публикации от комунистическо време това се обяснява с влошаващото се положение на народа при „фашисткия режим“. При това спадът продължи и след 1989 г. и на свой ред някои започнаха да обвиняват „прехода“ и „демокрацията“. Колкото до „обезлюдяването на българското село“, то се представя като следствие преди всичко на политиките на колективизация и индустриализация, провеждани от комунистическия режим². Всъщност през втората половина на XX век

1 Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм, 1963 – 1989 г. София: Сиела/ИИБМ, 2008.

2 Nikova, Ekaterina. The Withering Away of the Bulgarian Village. – In: Etudes Balkaniques, 2010, 1 – 2, p. 3 – 29.

България изживя своя преход към предимно градско общество и както във всички „догонващи“ страни (не само комунистическите) процесът протече ускорено и затова в някои отношения може би по-болезнено. Но защо за селата, напуснати по собствен избор от жители им в търсене на по-добри условия за живот и работа (в повечето случаи преодолявайки налагани точно от комунистическия режим административни ограничения), се пише, сякаш са били нарочно опустошени? Просто „обезлюдените села“ са много силен образ и в популярната култура, и в нашата историография: навремето Христо Гандев бе сметнал всяко обработвано, но ненаселено място (т. нар. мезри) за обезлюдено село и оттам заключил, че османското завоевание довело до „демографски колапс“.

В днешно време обаче да се говори за „обезлюдяване“, „демографска криза“ и дори „демографска катастрофа“ изглежда недостатъчно и най-сигурният начин да се разкрие престъпният характер на един режим е да му се повдигне обвинение в „геноцид“. Това, разбира се, важи на първо място за „турското робство“: един от нашите преподаватели в университета бе писал в тази връзка, че българският народ бил „жертва на един от най-жестоките „холокост“ в европейската летопис“¹, и напоследък за „геноцида над българите в Османската империя“ вече се говори от всички посоки. Но днес други учени настояват, че би било редно „обезглавяването на българския политически и културен елит от комунистите“ да бъде припознавано като „един от най-трагичните геноциди в българската история“². И понеже някои наричат и „прехода“ след 1989 г. „геноцид над българския народ“ или поне над широки слоеве от него („геноцидът над пенсионерите“), трябва да се полагат много усилия да се акцентира именно върху „комунистическия геноцид“ сред всички останали „геноциди“ в толкова трагичната ни история.

Не просто комунизмът е най-черният период от нашата история – българският комунизъм е най-страшният в цяла Източна Европа, а според някои и изобщо. Обобщава се, че у нас са дадени най-много жертви, режимът е бил най-краен в прилагането на съветския опит, най-брутален в провеждането на социалните експерименти, оставил е най-дълбоки поражения. Интересно е, че при по-задълбочени изследвания до

1 Димитров, Илчо Българският холокост. – В: Миналото като пролог. София: Булвест 2000, 1993, с. 204.

2 Келбечева, Евелина. Защо липсва българската приказка за комунизма. – В: Дневник, 13.11.2011.

подобни изводи се стига след сравнение с централноевропейските комунистически страни, оставяйки настрана Румъния и Албания: „българският случай определено се откроява и разпознава сред останалите. Той е най-завършен и в него общите черти на модела са представени в „най-чист“ вид“¹. Наистина в различни отношения всеки източноевропейски комунистически режим, включително българският, може да изпъкне като краен случай. Въпросът е, че твърде често това се прави с мазохистичното задоволство, че именно нашият комунизъм е бил най-страшният. На привеждането на по-фрапантни примери от другите комунистически режими се гледа с подозрителност просто защото ни отнемат това първенство.

Вече при теоретизациите върху комунистическия режим в последно време „ненормализирането“ му се постига с акцентиране на термина „тоталитарен“, а вместо думата „социализъм“ при всяка възможност се предпочита „комунизъм“ (Ивайло Знеполски). Сякаш по силата на негласно споразумение от отсрещната страна към днешна дата изрично се отхвърля употребата точно на термините „тоталитаризъм“ и „комунизъм“. Това не е терминологичен спор, а маркери, по които се разпознават принадлежащите към двата лагера. Проблемът е, че в развитите историографски школи тоталитарната теория не е отречена – тя е надрасната от новите изследвания. При това положение демонстративното придържане към нея е просто едно безсмислено старостилство.

Силен е и стремежът комунистическият период да бъде представен като „тоталитарен“ до самия край на своето съществуване; за по-разбираемо пред широка аудитория се твърди, че „Сталинизмът в България е непрекъсваща линия“, а Тодор Живков, който „провеждал сталинската линия... запазва сталинския си манталитет до края“². Предвид институционалната стабилност на комунистическия режим подобни преувеличения едва ли са нужни. Става дума по-скоро за заучения рефлекс осъденият политически режим да се представя като плътна черна линия без колебания. Работейки с несравнимо по-разнороден изходен материал, комунистическата историография дълго време успява да представи 21-годишния

1 Бояджиева, Пепка. Социалното инженерство, с. 281; срв. Груев, Михаил. Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад (40-те – 50-те години на XX век). София: Сиела/ИИБМ 2009, с. 333.

2 Знеполски, Ивайло. Живков провеждаше сталинската линия. – В: Е-вестник, 23.02.2012: <http://e-vestnik.bg/13986>

период между 1923 и 1944 г. като „фашистки“, преди по-внимателни изследователи да върнат в научната литература цялата му пъстрота.

Другият голям залог около тоталитарната теория е, че тя позволява да се сложи знак за равенство между нацизма и комунизма и това е немалко използвано като аргумент. Все пак в идеалния случай се твърди, че комунизмът е „много по-лош от фашизма“ (Желю Желев). Това допълнително позволява всякакви авторитарни, националистически и фашистски фигури и организации от миналото да бъдат реабилитирани като борци срещу него, да се поочисти обликът на режима от преди 1944 г. и изобщо да се идеализира тази епоха. Всъщност и това вече е изпробвано в обратна посока – версията за фашизма като „най-голямо зло“ е използвана за оправдание на комунистите, които независимо от всички свои грешки са се борили срещу него.

Теоретизирането е свързано и с амбицията да се дадат ясни оценки за характера на режима отвъд старомодния позитивизъм на историческата колегия. Създадо се е усещане, че трябва спешно да се надскочи фактографията, да се обясни „българският комунизъм“, да се напише историята на „НРБ от началото до края“ и това да се популяризира. Главната заслуга на подобни съчинения е изясняването на „общата причинно-следствена зависимост“, която не би могла да бъде засегната от критиките на „фактографи“ и „букводяди“¹. Срещу това едва ли бихме намерили какво да възразим, ако твърде много не напомняше за Тодор Павлов и Владимир Топенчаров, които със замах обясняват общите закономерности на българската история, а на изследователите остава да изнамерят и подредят подходящите факти помежду ясно означените отправни точки и вече формулираните заключения.

От всички клишета за това как нашият комунизъм е бил най-злокачествен има едно, което не се приема с еднозначно задоволство – че сме били най-послушният сателит в Източна Европа. Първоначално липсата на български еквивалент на Унгарското въстание (1956), на Пражката пролет (1968) или на полската Солидарност (1980) водеше до песимистични заключения, че в целия Източен лагер „само ние и румънците“ не сме оказали съпротива срещу комунизма. За това скоро бе намерено оправдание, а именно извънредно големият терор точно в България, който пресякъл из корен и не позволил съпротива – както казва чорбаджи

1 Груев, Михаил. Явление в познанието за комунизма. – В: Култура, бр. 23, 20.06.2008: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/14400>

Марко от „Под игото“: „ние се намираме во чрево адово; само да мръднем, и ще ни изколят като овци“. Това обаче не бе достатъчно и следващата стъпка бе да се покаже, че въпреки този терор всъщност такава съпротива е имало. Имало е – просто не сме знаели за нея, защото темата била „табу в официалната историография“.

Всъщност точно официалната историография има голям опит в популяризирането на всякакви „съпротиви“ и много бързо реши, че именно съпротивата срещу комунизма би трябвало да се изтъква, особено пред чуждата публика. Така, когато през 1996 г. излезе интересното и ценно изследване на Владимир Мигев „Колективизацията на българското село (1948 – 1958 г.)“, на следващата година в *Bulgarian Historical Review* в превод се появи като статия точно онази част от работата, за която явно се е смятало, че би ни представила най-благоприятно пред външния свят: „Съпротивата на българските селяни срещу колективизацията“¹.

Сред различните форми на съпротива напоследък се говори на първо място за горяните. Проучването на това явление понапредна през последните години, но в общественото пространство се говорят неща, които далеч задминават изводите от направените изследвания. Публицисти и активисти един през друг обясняват, че горянството било най-значителната съпротива в цяла Източна Европа. Точно като хайдутите и партизаните, тяхното „движение“ покривало „цялата страна“. Онези, които си дават сметка, че горянството все пак никога не е станало „масово“, слагат акцента върху неговата продължителност: „Най-продължителната въоръжена съпротива срещу комунистическото управление в Източна Европа е на българските горяни, продължила до 1954 г.“². Всъщност случаи на подобна откъслечна съпротива на нелегални през 50-те години има на много места в Източния блок – от Албания до Прибалтика. Изобщо освен разкрсяване на самото горянско движение от централно значение тук са слабо познаване и пренебрегването на всички други прояви на въоръжена съпротива из комунистическите страни. Така именно се стига до извода, че като народ не само най-много сме пострадали от комунизма, но и най-много сме се борили срещу него, дори че първи

-
- 1 Migeв, Vladimir. The Bulgarian Peasants' Resistance to Collectivization (1948 – 1958). – In: *Bulgarian Historical Review*, 1997, № 1, p. 53 – 71,
 - 2 Христов, Христо. Бъдеще, зависимо от миналото, 24 януари 2011: <http://desebg.com/2011-01-06-11-15-07/42-2011-01-24-10-29-49>; срв: НРБ от началото до края. Ред. И. Знеполски. София: Сиела/ИИБМ, 2011, с. 174.

сме започнали – „още през есента на 1944 г.“. Накратко – сред проявите на съпротива срещу съветския режим в цяла Източна Европа горянството „не само е първата, но е и най-упоритата и най-продължителната“¹.

Към тези заключения се доближават и някои професионални историци, но с помощта на по-софистицирани методи. Навремето комунистическата историография преувеличаваше броя на партизаните, но истински се развихряше при „изчисляването“ на броя на ятаците, тъй като там не е възможно да се направи толкова точна проверка. По подобен начин най-новите изследвания стигат до впечатляващия, но непроверим и, струва ми се, определено нереалистичен извод, че: „при около 7000 официално регистрирани горяни броят на помагачите им е поне 40-50 000 души“². И все пак акцентът се слага не толкова върху „относителната масовост“, колкото върху „изненадващата продължителност на въоръжената съпротива“³, която, „макар да не тръгва по пътя на открит сблъсък... постига едно разтягане на масовото недоволство във времето, нещо, което значително по-радикалните движения в Полша и Литва например не успяват“⁴. Това е един от многото примери за това как академичните разработки се опират на по-обширен фактически материал, но по някои знакови теми практически повтарят изводите на ангажираната публицистика. В крайна сметка най-новите публикации по обща история отделят повече място на горяните отколкото на „Народния съд“ или „възродителния процес“.⁵

Всъщност това наше „първенство“ в борбата срещу комунистическия режим е изненадващо само като изопачаване на фактите, но не и като историографска конструкция: нека припомним, че ние първи сме се вдигнали и „на въоръжена борба против фашизма“ – решението било взето само два дни след нападението над Съветския съюз, още преди Коминтернът да е разпратил директивите си до европейските комунис-

1 Горчева, Даниела. Забравената съпротива. – В: LiterNet, 11.05.2007, № 5 (90): http://litenet.bg/publish19/d_gorcheva/gorianite.htm = Медиапул, 03.10.2006.

2 Иванов, Мартин. Антикомунистическата въоръжена съпротива в България, 1944 – 1955 г. – обобщение на литературата. – В: Съпротивата срещу комунистическия режим в България, с. 114.

3 Стоянов, Лъчезар. Комунистическият режим в България – противници и жертви. – В: Съпротивата срещу комунистическия режим в България, с. 25.

4 Иванов, Мартин. Цит. съч., с. 115.

5 НРБ от началото до края, с. 169 – 175.

тически партии. България била и единствената страна от съюзните на Третия райх държави, в която е имало партизанско движение.

В същата посока, но с повече замах върви и твърдението, че „Първите бунтове срещу комунистическо управление зад желязната завеса е на българските селяни от Кулско през 1951 г., предшестващи работническите бунтове в ГДР през 1953 г.“¹. Като логика то досущ напомня претенциите в популярната румънска историография от времето на Чаушеску, че селското въстание на Хоря, Клошка и Кришан в Трансилвания през 1784 г. предхождало с пет години. Френската революция. Непосредственият пример, разбира се, отново е български и залогът тук несъмнено е националният престиж – в годините на комунистическия режим освен с „първото (при това успешно) антифеодално въстание в света“ (Ивайло, 1277) ние се гордеехме, че в България е избухнало „първото антифашистко въстание“ (септември, 1923). Сега вече знаем, че тогавашният режим не е бил точно „фашистки“, а събитията от септември 1923 г. са били една предварително обречена провокация на Коминтерна, но това не бива да попречи пак да сме първи, този път в бунтовете срещу комунистическото управление.

Впрочем още преди откритието, че бунтовете в Кулско са първите срещу комунизма в Източна Европа изобщо, акцентът се поставяше върху стачката на тютюноработниците в Пловдив от 4 май 1953 г., която пък била „първата стачка в пределите на Източния блок“². Как тази идея е пробила и в публикациите на чужди езици не можах да открия, но преди време един полски колега с нескрита ирония ме питаше наистина ли въпросната стачка била бунт, съпоставим с протестите от 17 юни 1953 г. в Берлин. Искам да кажа – хубаво популяризираме тези неща в чужбина, но нека си даваме сметка, че специалистите просто не им вярват.

За „ненормализиращата“ версия не е достатъчно да се говори за уникалните характеристики на комунистическия режим, но се иска и възможно по-релефното му открояване като най-тъмен период от нашата история. Тъй като не може да се разкраси времето след него, от което имаме преки наблюдения и пресни спомени, усилията естествено се насочват към миналото от преди комунизма. И България отпреди Втората световна война се оказва „най-развитата страна на Балканите“, достигнала завидно благоденствие в края на 30-те години, с бързо

1 Христов, Христо. Бъдеще, зависимо от миналото.

2 Марков, Христо. Малко известен протест (стачка) на пловдивските тютюноработници от пролетта на 1953 г. – В: Съпротивата срещу комунистическия режим в България, с. 174.

модернизиращо се стопанство, включително земеделие; с европейска градска култура, университети, учени и интелигенция; със завидни демократични традиции, които се проявяват дори при едноличното управление на царя преди и по време на войната. Изобщо това бил един от периодите с „най-високи достижения в българската култура“, а тогавашните закони и институции отговаряли на „стандартите на европейското държавно устройство“¹.

Техниките за изграждане на ярък контраст са познати – описанието на България „от преди Девети“, „от преди войната“ или „от 30-те години“ по разкрасяването си много напомня на добре гримираното Българско средновековие от преди османското завоевание, в което едва ли не започнал Ренесансът, но всичко било пресечено от нашествениците, които избили заварения „елит“ (както бе споменато, комунистите също са избили именно „елита на нацията“, а „народът ни е обезглавен“²), разрушили градове, крепости и манастири, изгорили книги и библиотеки.

Досегашните изследвания са показали, че в началото на своето съществуване комунистическият режим е унаследил и съзнателно е адаптирал много управленски практики от преди 1944 г. Изненадващо на този фон е, че някои публикации напоследък пропускат или отричат наличието на такава приемственост било поради недоглеждане, било поради желание да подчертаят още по-ясно уникалността на комунистическия режим. Така например ограниченията за придобиване на „жителство“ в София изведнъж започнаха да се сочат за въведение от есента на 1944 г.³, макар различни по-ранни изследвания изрично да подчертаваха парадокса, че началото е поставено с една наредба от юли 1942 г., заменена от друга по-подробна през декември 1943 г., която останала в сила с частични изменения от март 1945 г. и февруари 1947 г.⁴ Би

1 Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 669.

2 Баджаков, Момчил. Българското дисидентство с и без кавички. – В: Съпротивата срещу комунистическия режим в България, с. 64.

3 Груев, Михаил. Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: История на Народна република България, с. 386.

4 Наредба за предотвратяване на жилищната криза в София. – В: Държавен вестник, бр. 152 от 14 юли 1942 г.; Наредба за временно облекчение на жилищната криза и за запазване общественото спокойствие и сигурност в София. – В: Държавен вестник, бр. 282 от 13 декември 1943 г. Изменения в: Държавен вестник, бр. 59 и 66 от 14 и 22 март 1945 г. и бр. 33 от 11 февруари 1947 г.

било коректно в академичните публикации да се държи сметка, че този „крайъгълен камък на урбанистичната политика на режима“ е част от творчески усвоеното наследство от предходното управление.

Друг подобен пример ни дава темата за дискриминирането по политически причини на кандидатите за студенти. Според най-новите изследвания: *„В историята на българското висше образование няма друг период, освен времето на комунистическия режим, когато оценката на политическата благонадеждност на кандидатстващите е използвана като критерий за регулиране на достъпа до висшето образование“*, за разлика от репресивните мерки през по-ранни години *„ОФ-бележката е инструмент на „входа“ на висшите училища, ограничаващ самия достъп до тях“*¹. Архивните документи ни принуждават да коригираме това обобщение – те показват, че през есента на 1943 г. от *„местните полицейски органи“* е изискано да съберат *„сведения за неблагонадеждните младежи“* както сред настоящите, така и сред бъдещите студенти за предстоящата учебна 1943/1944 г. и това с цел изобщо да не бъдат *„приемани в Университета и другите висши училища“*². Вярно е, че новите комунистически управници за много неща взимали пример от Съветския съюз, но и на родна почва те имали достатъчно опит с т. нар. *удостоверения, бележки или свидетелства за благонадеждност*³. Както обикновено приемствеността личи и на езиково ниво: много често *„ОФ-бележките“* се определяли точно като *„удостоверение“* или *„свидетелство за (гражданска) благонадеждност“*⁴.

Запазен е и старият навик днешните ни политически позиции да се проектират и към по-далечното минало. Това важи на първо място за отношенията с Русия, с която според комунистическата историография вековната ни дружба датира от Х век, а сега излиза, че пак оттогава водят началото си завоевателните и стремежи спрямо нас; най-изчистена форма на дистанциране от Русия се постига при версията, че ние самите не сме славяни, нито пък езикът ни е славянски (Пламен Цветков). По същата логика симпатиите към антикомунистите от междувоенния период се разпростират и до всякакви „десни“ и „консервативни“ фи-

1 Бояджиева, П. Цит. съч., с. 116 – 117.

2 Писмо от главния секретар на Министерството на просвещението до главния секретар на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, № 14214/6 септември 1943 г.: ЦДА, ф. 264-к, оп. 7, а. е. 57, л. 14.

3 В контекста на приемственост между двата режима за „бележките за благонадеждност“ преди 1944 г. споменава в текста си и Румен Аврамов.

4 Бояджиева, П. Цит. съч., с. 106 – 108.

гури и организации дори от XIX век, а като истински патриоти се разпознават само русофобите; известен проблем тук поражда фактът, че на времето си много „консерватори“ били русофили.

При представянето на времето след падането на комунистическия режим – сега, когато възторгът е заменен от разочарования – обясненията за трудностите, провалите и недостатъчния напредък се търсят не в самия „преход“, а в останалото от комунизма наследство. Все пак и тук трябва да внимаваме да не преминем от анализа на реално наследени проблеми към дълбоко автоматизирани клишета като онова за *„петте века турско робство“*, което служи за неизменно оправдание на всякакви белези за изостаналост.

Склонността за абсолютизиране се прехвърля и върху историографията за комунизма – той освен всичко друго бил и най-непроученият в цяла Източна Европа, страната ни „единствена“ останала без Институт за национална памет и т. н. Лансират се и конспиративни теории, че написването на обективна история на комунистическия режим съзнателно се саботира от комунистическите елити, че има целенасочено *„мълчание за комунизма“*. Ново издание имат и подозренията към самите историци като силно подвластни на конюнктурата, на политически ангажменти, на чужди влияния и пр. Проблемът е, че след като редица крайни обобщения добиха популярност (за *„десетки/стотици хиляди избити“*, за *„геноцид“*, за *„масова съпротива“*), а не се откриват в съчиненията на специалистите, то това поражда още по-голяма подозрителност, че *„кроят истината“*.

И така – вдъхновената *„антикомунистическа история на комунизма“* подозрително често започва да напомня на по-старите писания за *„турското робство“* и *„фашизма“*. Това досадно явление не е въпрос толкова на политически пристрастия, а на начин на мислене за миналото. Именно готовите мисловни конструкции са това, което искам да проблематизирам. Прочее подобен процес на „ненормализиране“ на комунизмите наблюдаваме и в другите източноевропейски страни, като навсякъде се намират хора, които разпалено обясняват, че точно у тях комунизмът е бил най-жесток (Албания, Румъния), комунистите им – най-големи предатели (Румъния, Унгария), и т. н. и т. н.

Проблемът с готовите клишета личи и на лексикално равнище. Един пример от миналото в това отношение е Георги Димитров, който израсъл в протестантско семейство и проповедите, изглежда, оставили диря

в съзнанието му. Може би за това (а не само заради указанията на недоучилия семинарист Йосиф Сталин) в изказванията му откриваме доста скрити цитати от Библията, като например често повтаряното *„Който не работи, не трябва да яде“*, което днес някои смятат за „лозунг“, а то всъщност иде от Второто послание на св. Апостол Павел към солуняните (2 Сол. 3:10). Актуалният въпрос е дали поради образованието, получено в комунистическата образователна система, и ние не рециклираме наученото със съвсем други цели. Защото крайният резултат е, че днес се развива един антикомунистически фолклор, все по-близък по форма до онова, което ни набиваха в главите преди 1989 г.

Не бива да се подценява мощната индоктринация през комунистическия период, която далеч не засяга само „комунистите“. Нарочно пропуснах тук темата за солидното присъствие на бивши членове на БКП, сътрудници на Държавна сигурност и преподаватели по идеологически дисциплини сред днешните „ненормализатори“ на комунизма. Би било ефектен аргумент, а и тяхното участие прави феномена още по-дразнещ, но проблемът е по-дълбок. Не го казвам със злорадство – всички ние носим наслоения от миналото, за които невинаги си даваме сметка. От тази гледна точка добро попадение се оказва, че на кръглата маса беше поканен и психиатър (д-р Николай Михайлов), макар че терапевтичен ефект не може да се постигне само с един сеанс.

Не само несъзнателно – много от паралелите са правени целенасочено: Желю Желев бе обяснил комунистическия режим чрез остроумна за времето си аналогия с фашизма, у Николай Генчев намираме унищожителни оценки за Османската империя, които, изглежда, иносказателно са сочели към Съветския съюз и/или Русия. Видяхме, че много от сравненията се правят целенасочено и открито. Разбира се, в краткосрочен план използването на проверени от времето и познати на публиката образи спомага по-лесно и ефикасно да се привлече внимание и да се спечели одобрение. В действителност проникването на този начин на мислене в изследванията за комунистическия режим едновременно намаляват познавателната им стойност и ги правят уязвими като опит за отговор на прокомунистическите писания. Още по-неподходящо би било с подобни басни да се опитват да възпитават общественото мнение и младото поколение, защото те отблъскват точно критично мисленето сред тях. Разкриването на същността на комунистическия режим не бива да се превръща в кауза на доктринери и пропагандисти.

Но проблемите не се ограничават само до света на идеите и не би могло да говорим за изследванията върху комунистическия режим, без да засегнем и някои, ако използваме собствената му фразеология, „организационно-кадрови въпроси“. Именно те са арматурата, върху която се градят „каноничните версии“. Имам предвид ясно очертаното у нас деление между изследователите по политически признак – научни проекти, прояви и публикации се делят на прои антикомунистически. На всички ни е ясно от какви позиции произхожда настоящата инициатива за кръгла маса и последващата публикация. Пред неколцина от свързаните с организирането и предлагам да се поканят и поне някои хора „от другата страна“. Не защото им симпатизирам лично, а защото смятам, че няма полза от мачове на една врата, и най-вече защото сегрегацията по политически признак има негативни последици за средата, в която ние самите работим.

Преди всичко създаването на затворен „антикомунистически“ кръг от автори и техните проекти и прояви огледално води до допълнително организационно консолидиране и идейно втвърдяване на бездруго съществуващия прокомунистически кръг от историци и изобщо пишещи за социализма. Видяхме с очите си как през последните години проектите за писане на историята на комунизма от „антикомунистическа“ или както *уж по-елегантно се изразяват някои – „от либерална гледна точка“,* макар и замислени като аргументиран отговор на прокомунистическия дискурс, всъщност дадоха нов тласък за неговото доразвиване, а понякога със своята непохватност – и за неговото легитимиране.

Същевременно изследванията за периода на комунистическия режим някак естествено се плъзгат (или биват тласкани) в политически очертаните коловози – и двете страни търсят доказателства и примери за собствените си тези и в многообразието от свидетелства и документи лесно ги намират, за да изградят ярки и назидателни, но отдалечени от реалностите и стандартите за научно изследване картини. И това, при положение че след 1989 г. и особено с „архивната революция“ изследванията за комунистическия период тръгнаха като цяло обещаващо; имаше много наслоявания от миналото, но и немалко се направи за тяхното преодоляване.

В условията на политизиране в самия антикомунистически кръг от изследователи все по-важни позиции заемат самопровъзгласили се пазители на идеологически правилните интерпретации, а някои от тях

дори започнаха да ни поучават какво и как да пишем, да ни обвиняват в недостатъчна критичност, „ревизионизъм“ и „обективизъм“¹. Впрочем и това поведение до голяма степен е плод на усвоени в миналото рефлексии. Вместо да водим свободни дискусии, ние преминаваме в режим на борба с външни, а след това и с вътрешни врагове, съответно на оправдания и самоотбрана.

Най-сетне – в условията на противоборство този антикомунистически („либерален“) кръг става всеяден и въпреки натрупаната дистанция от 1989 г. разговорите за комунизма продължават да са поле за изява на емоционално или политически мотивирани хора, които не са правили никакви специални и задълбочени проучвания, но просто искат да споделят личната и човешката си позиция, а дори и драма. Заедно с това се набират поддръжници от всякакво естество, често пъти искрено отдадени на митологизиране на други периоди от българската история, съответно – на отричане на други престъпления. Така ние наблюдаваме критични към комунизма изяви на колеги историци по телевизионни програми като „Сите българи заедно“ и „Час по България“², борба за премахване на комунистически паметници (мавзолея, паметника на Съветската армия), съчетана с предложения за изграждане на тяхно място на паметник например на хан Аспарух (а той, готов съм да се обзаложа, би имал ясно изразени „индоевропейски черти“); български евродепутати напомнят за жертвите на терора от 1944 г. насетне, но неумело замазват какво е правила българската администрация в Тракия и Македония година-две по-рано.

Остава да помислим в каква посока бихме могли да търсим решения на изброените проблеми. Преди всичко смятам, че на опитите да се омаловажават престъпленията на комунистическия режим не може да се отговори убедително чрез тяхното преувеличаване. Нищо няма да постигнем, ако вместо за хиляди говорим за „*десетки и стотици хиляди убити*“, освен накрая просто да ни опровергаят. Не може също така за глобални явления и процеси да обвиняваме „фашизма“, „комунизма“, „*прехода*“, нито пък да ги оценяваме „отрицателно“ само защото са протекли по време на политически режим, който критикуваме. На прокомунистическата

1 По време на кръглата маса подобни интерпретации направи Ивайло Знеполски: Георгиева, Т. Цит. съч.

2 Сред участниците в кръглата маса имам предвид участия на Лъчезар Стоянов, Михаил Груев и др.

шарлатания не бива да противопоставяме антикомунистическа шарлатания, нито шарлатания „от либерална гледна точка“. В крайна сметка какви престъпления и недостатъци има бившият режим бездруго личи и от добросъвестните изследвания. Казвам това просто от любов към истината, но би могло да се добави, че сатанизирането на комунизма подава добри козове на онези, които искат да го реабилитират. Би било добре да се освободим и от детинския навик да поставяме България на първо място в разни въображаеми класации на комунистическите режими в Източна Европа по жестокост, сервилност, героична съпротива и т. н.

От ограничена полза е осъждането на комунистическия режим със закон или с политически декларации. Показателен е фактът, че такива имаше и в европейските институции, и у нас, а ефект не се усети. Именно затова *валят предложения за нови и нови подобни решения. Внимателно трябва да се подходи и с въпроса за учебниците по история като особено подвеждащи ми се струва идеята в тях да се наблегне на осъждането на режима и неговите престъпления вместо на чисто познавателния елемент, да се даде предимство на „моралната оценка за сметка на изобилието от факти“¹. Съгласен съм, че трябва да се излезе от самоцелното натоварване с фактография, но не и с превключването в режим раздаване на морални оценки. Това и като „методика на преподаването“ би било катастрофално. Вярва ли някой, че може да се организира учебният материал около аксиоматични твърдения, като „комунизмът е зло, безусловно зло“ (Ичо Бояджиев), а после да изпитват учениците дали са ги запомнили? Вярно е, че този подход бе прилаган навремето спрямо „фашизма“, но, рационално погледнато, това е все едно по математика да преподават само отговорите на задачите. Има голяма разлика между провокирането на широката публика с „неизвестни факти“ и „неудобни истини“, и налагането на „морални оценки“ чрез закони, медии и учебни програми.*

Има обаче определено вътрешно противоречие между свеждането на комунистическия период до една черна приказка и оплакванията, че той не се изучавал в училище. Просто в схемата, по която обичайно се преподава националната история, „тъмните векове“ под византийска (XI – XII век) и след това под османска власт (XV – XVII/XVIII век, до „Възраждането“), се представят съвсем накратко. Учебният материал се задоволява със сбито представяне на тежкото положение на народа и съпротивата срещу завоевателите. Неизбежно е нещо подобно да се пра-

1 В дискусиите на кръглата маса такива позиции защитиха Михаил Груев, Даниел Вачков и др.

ви и с комунистическия период. От друга страна, никоя романтизирана национална историография не се занимава много с най-близкото минало – не там и е силата.

Трябва да държим също така сметка, че съзнателното изкривяване на картината е свързано не само с политически предпочитания, но и с личните интереси на множество все още влиятелни хора. Това важи и за много от смятащите се днес за антикомунисти, при които осъждането на режима по принцип е свързано с опити за нормализиране на неудобни части от собствената биография и/или семейна история – най-простият пример е как бивши членове на БКП парадират, че не са били „ченгета“, а публично оповестени сътрудници на бившата Държавна сигурност изтъкват, че „никога“ не са били комсомолски активисти и партийни членове. Изобщо в повечето случаи не става дума за нормализиране на комунизма като цяло, а за изкривяване на внимателно подбрани елементи, и то от широки кръгове хора, а не само от консервативни прокомунистически среди.

Отговорът на тази широка палитра от „нормализирания“ и прикривания на различни факти не може да бъде единна политическа или медийна акция, нито закони, забраняващи да се отричат или дори само да се премълчават неговите престъпления. Примерът със страните от Западна Европа освен това показва, че независимо от ясения и официален консенсус в осъждането на фашизмите (Германия/Австрия) и съответно колаборационизмите (Франция) за много неудобни неща се заговаря открито едва няколко десетилетия по-късно, след като съответните фигури са изгубили политическо и обществено влияние. Това не означава, че изваждането на показ на тъмните петна е автоматично осигурено – напротив, минаването на времето само по себе си не е никаква гаранция, а отмирането на свидетелите създава отлична среда за разцъфтяване на още по-пъстри, свършено откъснати от реалността митове. Трябва следователно да се действа и въпросът е как.

Смятам, че от полза би била именно по-широката информираност за онази епоха в различните и проявления и измерения, с проучване и представяне на механизмите за въздействие, които невиняги са очевидни дори за живелите през онова време. Разбира се, постигането на тази информираност няма да стане с досадното повтаряне на вече известните „истини“, „факти“ и „оценки“, а с нови и по възможност убедителни изследвания в най-широкия смисъл на думата – от архивни

проучвания до документални филми. Става дума за постоянен и диалогичен процес, а не за свеждане „до широката публика“ на (само)прехвалените ни писания. В този диалогичен процес ние самите ще срещаме „неизвестни факти“ и „неудобни истини“ и би било хубаво, ако успеем да реагираме отворено и добронамерено. Не ни трябва присъди, а по-добро познание за комунистическото минало, което би намалило възможностите както за идеализирането, така и за сатанизирането му. *Разбира се, не можем да променим носталгичните нагласи на широките кръгове, нито да пресечем склонността на заинтересовани хора да ни пробутват измислените си биографии, но нека поне опитае да предложим що-годе адекватни отговори на онези, които действително се интересуват.*

Като пример за диалогичност: когато въпросът е за цените на хляба и млякото, би следвало да отговаряме за това, за което ни питат, а не да говорим нравоучително в стил „Свободата, Санчо!“. Ако на иначе наивното „хлябът струваше стотинки“ продължаваме да отвръщаме с „да, но имаше лагери“, хората ще стигат до извода, че създаването на лагери е необходимото и достатъчно условие за поевтиняването на стоките от първа необходимост. Така че ако ще бягаме от въпросите за безплатното образование и здравеопазване, евтиния хляб и пълната заетост, по-добре изобщо да не се захващаме. Не трябва следователно да се задоволяваме с един все по-пълнен списък на „престъпленията на комунизма“ (който не би и попречил отсреща да допълват списъка със „социалните придобивки“ по същото време), а да опитае да разберем една цялостна картина, която да включва и всички онези елементи, които днес предизвикват носталгия и съответно въпроси. Тази цялостна картина ще ни покаже каква е обратната страна на „постиженията на социализма“, за това как ниските цени на определени стоки са неразривно свързани с дефицит и ниско качество, как ред социални придобивки и сигурност са директно обвързвани с ограничаване на важни права. Ще покаже, че относителното благоденствие при социализма съвпада с период на сериозен растеж в световен мащаб, произвел при други условия още по-голямо благоденствие. Ще покаже в каква степен – не казвам изцяло, но в каква степен – мизерията на прехода е заложена от завареното наследство, а също и че много кризисни явления се появяват преди началото на промяната, като ред важни показатели за стопанско и социално развитие трайно се пречупват надолу още преди 1989 г.

Успоредно с това пред нас стои големият въпрос за това как се вписва мисленето за комунистическия режим в мисленето ни за миналото изобщо. Не може да говорим за демистифициране на комунистическия период, без да демистифицираме историята си като цяло, открай време писана в национално-романтичен дух, а напоследък допълнително обогатена от съмнителни приноси тип „Тангра-ТанНакРа“. Хладна преценка за комунизма е възможна само като част от хладна преценка за миналото изобщо, другото е просто омраза към точно определена власт и хора и не би могло да има особена познавателна стойност. Ако вземем за пример учебниците по история, то би било съвсем изкуствено и неубедително в едно и също книжно тяло след 400 страници захаросано изложение за миналото ни величие и героизъм да се залепят 50 страници принципни, критични и осъдителни за „фашизма, комунизма и тоталитаризма“. Това просто няма да работи.

Има обаче и по-конкретни причини, поради които не можем да изградим критична и информирана представа за комунистическия режим отделно от критичния анализ и за малко по-далечното минало. От една страна, не е особено убедително и със сигурност е некоректно да се говори за насилието, липсата на граждански свободи и административните ограничения при комунистическия режим, без да се виждат подобни явления непосредствено преди него. От друга, проблемът не е само огледалността в прилагането на насилие от различните страни в един мащабен конфликт, но и в множеството прояви на приемственост. Макар комунистическият режим да е наложен в завършен вид и благодарение на решаващото присъствие на една външна сила, той рециклира и се оказва добра среда за много от заварените идейни нагласи и управленски практики на Царство България от времето на т. нар. безпартиен режим. Така например комунистическата пропаганда подема много от идеите на национализма, авторитаризма и фашизма – като стремежа за пълно национално единение (снопа пръчки, буквално *фашишото*, на хан Кубрат; култа към националното Възраждане) и политически мотивираното превъзнасяне на българската „самобитност“ и традиции. Не бихме могли да анализираме критично самия комунистически режим, ако не правим същото с абсорбираното от него наследство. В обратния случай още дълго ще наблюдаваме парадоксите с хора, които мразят комунизма, но вярват в много от продуктите на неговата пропаганда.

ганда, одобряват политиката на Тодор Живков по македонския въпрос или харесват, да речем, „Време разделно“.

Накратко – ако искаме да се справим с *„призраците на комунизма“*, можем наистина да го постигнем само като част от едно справяне с *„призраците на миналото“* изобщо, без съображения за „наши“ и „ваши“.

В крайна сметка като неприятен рецидив трябва да разглеждаме не само прокомунистическите нагласи и писания, а изобщо политическата пристрастност в мисленето за миналото и неговото описване. Не помалко важен проблем е рециклирането на обяснителни модели, интензивно използвани от самата комунистическа историография (а някои и преди нея) за съвсем други цели. Най-сетне склонността към следване на готови обяснителни схеми и дидактично налагане на „правилни“ интерпретации също са усвоени в миналото рефлексии. Смятам, че решението би било, докато се занимаваме с изследователска работа, да го правим с естественото очакване да открием непознати и изненадващи за самите нас неща, да се освободим от собствената си политическа ангажираност, а в споровете да залагаме само на академични критерии в една отворена, плуралистична среда. Това на свой ред ще позволи в перспектива да имаме по-нормални учебници по история, както и да маргинализираме шарлатаните и политически ангажираните писачи от всякакви разцветки.

Александър Везенков е български историк, изследовател на свободна практика. Работи по проблеми на градската история на Балканите през XIX–XX век, на историята на реформите в Османската империя през XIX век и на институционалната история на комунистическите режими. Личният му блог може да се намери на адрес: <http://alexandervezenkov.blog.bg>

Коментари (10)

- 30-05-2013|**Златко**

В това есе, ако съм успял да го разбера правилно, става дума за един по принцип парадоксален факт – че в много случаи (познати и от други места, специално от следвоенната история на Европа) – именно при-видно най-яростните критици на стария режим се оказват в някакъв смисъл най-близки до неговия собствен манталитет. Най-яростните антифашисти в края на краищата се оказаха тоталитаристи, подобни на самите фашисти. Същото изглежда може донякъде да се каже и за днешните яростни антикомунисти. Изобщо, умонагласата „анти“, както изглежда, води единствено до „тоже същото“. Реалното разграничение от една нечовешка идеология и начин на мислене и живот преминава не през яростното ѝ отричане (задължително съпровождано от приемане позиция на обвинител, тоест човек, който никога не е имал нищо общо с всичко това) а през търсенето на собствената отговорност за нейното продължително съществуване и добруване. Именно това се е случило (единствено) в Германия и никъде другаде в пост-фашистките и пост-нацистки общества. Именно по този причина единствено Германия от всички бивши страни-членки на Оста е успяла реално да се раздели с това минало. Самите ние, ненаучени на нищо, повтаряме сяпхо ходове, изпитвани многократно от други, далеч по-високоразвити от нас общества и страни (следвоенните източна Германия, Австрия, евентуално Италия и дори Япония), които никога не са успели да направят крачката към признаването и приемането на собствената отговорност за съществуването на стария режим. Това, според мен, е и основната причина за властващия в момента духовен и културен хаос у нас – щом няма ясно-та по въпроса „Кое все пак е основното престъпление на стария режим и кой го е направил възможно?“, то няма и възможност за принципно поставяне на граница между истина и неистина, между почтеност и всевъзможни манипулации

- 31-05-2013|**Мир вам!**

„Не просто комунизмът е най-черният период от нашата история – българският комунизъм е най-страшният в цяла Източна Европа, а според някои и изобщо.“

Да здравствуе товариш Гоце! А, и Сергей Дмитриевич!

Да живее СВОБОДАТА, дошла изневиделица, за да ни наложи правилата си. Но ние остаряхме като крепостни селяни и те ни плашат. А историята презира уплашени граждани.

- 31-05-2013|**Димитър Пеев** – Добра статия.

„В популярните версии всичко това се превръща в една черна приказка, която за мнозина носи вътрешно удовлетворение, но няма познавателна стойност“ – е казано перфектно. Това е и най-често проблемът при опити да се анализират каквито и да е исторически събития, които са силно емоционално оцветени.

- 01-06-2013|**Гост**

А де го човека?

При оглед на литературната ни писменица от това време излиза, че изобщо ни е нямало. В сполучливата находка на Радой Ралин през 60-те, което си беше реверанс към „глухото и страшно мълчание на народа“, противно на митологизирания Кубрат с наръч съчки да онагледява алегория Ралин изтъква, че най-трудно се прекършва отделният човек, а скупчени в навалица(демек „общество“ според огнегълтачите от дружество „Георги Кирков“-актуализирани килинйни даскаля наспроти на шумно афишираната си обява“Дружество за разпространение на научни знания“...)отмах се преломяват всячески. Заглавията на две книги пак оттогава също онагледяват коментираното явление: „Един наивник на средна възраст“ и „Балсам за наивни очи“; в провинцията смел шегаджия върху корицата на едната книга беше надраскал с червено мастило:“А бе ние балъци ли сме, та се опитват да ни присаждат РИБЕШКИ ГЛАВИ?. Копие до Йоско Джугашвили от Гори...“, а друг със ситен пезевенкски почерк добавил:“УСПЕХИТЕ НЯМА ДА НИ СЕ РАЗМИНАТ!!!! ДА ЗДРАСТВУЕТ КГБ!“.

Пожелаването на автора за „обективен анализ на историята ни“ приемам безрезервно, но... как да се отървем от фолклорната рамка за разполагане на събитията от миналото(сламка в задника на жаба и се надува-за нас детска игра, за вас легенда), при което обикновеният човек съвсем естествено се пита:“Било ли е?“.

Капка капе, вир се вири, но в песента, а в реалния живот, както при сталактитите и сталагмитите става, век е малко, за да се насложи сантиметър варовик... Явно и историците ни се повлияват от изследваните си

обекти за „ускорено развитие и качествени скокове“ и заподскачват от измислена до натаманена теза... Те дори и помежду си не се четат...

В началото на „промените“ при изстъпленията на психичните епидемии-викане, врякане и подскоци, натрапливо в ушите ми кънтеше перифразата на една поанта от стихотворение за девети септември: „Колко много са били, а само мене драха в ДС?“ ...

Chuncho

Р. С. Кратък виц от тогава: „Нане, у нас вече овчарите са в недостиг. Я, па ти? Напротив, в изобилие са, но не работят по специалността си.“ Извод: жалко за „историците ни“, че площадното слово (според М. Бахтин) беше и си остана коректив на „обективните им анализи“ ...

- 01-06-2013 | **Златко**

„Целокупното българско население“ от онова време, доколкото си го спомням, се задоволяваше с мърморене и – което ми се струва най-важно – с доволно потриване на ръце при всяка поредна кампания за асимилиране на едни или други малцинства. Именно в това е *differentia specifica*-та на българския националкомунизъм, която го приближава изключително много до модела на националсоциализма: от една страна тук имаме един репресивен режим, **чиято основна тежест е насочена не срещу собственото етническо множество, а срещу етническия друг**, а от друга страна имаме същото това етническо множество, което – мълчаливо или не – поддържа вярно режима и не се съпротивява почти по никакви начини, **именно защото не ТУ, а други са преследваните и потисканите**. Оттук и особеността на днешната ни ситуация, която отново изключително силно напомня следвоенната история на германоезичния свят: от една страна, изведнъж се оказва, че НИКОЙ не е поддържал, никой не е имал нищо общо с предишния режим, а от друга страна цари всеобща носталгия по него, просто защото по-голямата част от населението, с изключение на преследваните малцинства, никога не е изпитвала на гърба си реалната тежест на репресиите. Обикновен националсоциализъм (пардон, националкомунизъм) и неговите последствия. Обикновено повтаряне на историята.

- 01-06-2013 | **tatiana kanova**

ДОБРА СТАТИЯ

• 01-06-2013|Златко

Като се изключат газовите камери, комунистическото българско управление (с негласната поддръжка на населението си) приложи срещу собствените си мюсюлмански малцинства ВСИЧКИ „мерки“, които нацистка Германия (с негласната поддръжка на населението си) вече беше прилагала срещу евреите. Те бяха:

- масово лишени от собственост и средства за препитание
- прогонени от страната
- въведени в лагери, ако се осмелят на някаква съпротива.

Днес никой вече не желае да си спомня за всичко това – и забравянето не е никак трудно, защото, както всички знаем, на чужд гръб и сто тояги са малко. Хората предпочитат да си спомнят, че хлябът и сиренето са били „без пари“ и че „всички са имали работа“. Достатъчен е само един поглед към историята на следвоенна Германия, за да види човек до каква степен днешна България повтаря всичко, което се е случвало и там – докато не си отива(т) поколението(поколенията), които носят директна отговорност за престъпленията на режима.

С едно уточнение: докато западна Германия в края на краищата все пак успява да създаде култура на нетърпимост към нацисткото минало, макар и само след огромни културни войни през 1950-те, 60-те и 70-те години, в източна Германия и Австрия този процес никога не придобива същите измерения, в резултат на което в наши дни там цари атмосфера на ксенофобия и зле прикривана носталгия към „доброто старо време“.

Историята не работи автоматично! Нужни са активни усилия за нейното преодоляване, инак тя никога не си отива!

• 02-06-2013|V.

Много е жалко, че 23 години след шанса да сме на друго, по-почтено място сред нациите в Европа, продължават да ни се „отварят очите“ с писанията на такива „ерудити“...Статията е празно дърдорене. Огледайте се наоколо и ще ви стане ясно какво се е случило след 1944г на този изстрадал народ.

Съжелявам за изгубеното си време тук, наистина..

- 03-06-2013|Д.

Това се е случвало неведнъж. Стремeжът да се отхвърли един соци-окултурен модел да зацikli в дълбинните структури на същия модел. Примери много. И самият пролетарски мит, какъвто го виждаме проявен в литературата, на дълбинно ниво не е нищо друго освен повторение на основни структури от митологията на цивилизацията, която отрича. Така е с всяко „анти“, както писа Златко. То остава в същата парадигма. Езикът е най-видимият, но далеч не единственият, индикатор за това.

Статията описва явление, което си струва да бъде и проучено, и публично заявено. Просто огледалата не винаги ни харесват. Нужна е много повече лична отговорност за собствения ни растеж, за да погледнем фактите от друга парадигма. Но да се еманципираш от един мироглед – това е преди всичко индивидуален избор. Посочените факти са прекрасна илюстрация за жилавостта на миналото в мисленето, за това, до каква степен то е станало интелектуален рефлекс. Тъжно: посттоталитарно. Докога?... Докато дойде промяната, по старозаветен навик, „отвън“?! Видно е какво става, ако се разчита на това – статията го показва.

Световни мислители, 2013

Автор: Дейвид Улф

Водещите трима: Ричард Докинс, Ашраф Гани и Стивън Пинкър

Победителите

1. Ричард Докинс

Водещите трима: Ричард Докинс, Ашраф Гани и Стивън Пинкър
Когато Ричард Докинс, оксфордският еволюционен биолог, е измислил понятието „мем“ в книгата си *Себичният ген* преди 37 години, той едва ли е бил в състояние да предположи сегашната му популярност като дума, описваща най-видимите тенденции в Интернет. Но това е само един от начините, по които той преуспява като интелектуалец в ерата на Интер-

нет. Освен това е силно плодовит в Туйтър, с повече от половин милион последователи – и успехът му в това допитване говори за популярността му онлайн. Той използва тази платформа, за да атакува стария си враг, религията, и да насърчава науката и рационализма. Колкото и безкомпромисно да звучи това послание, той няма нищо против и да се шегува със себе си: през март имаше участие като гост в анимационната поредица „Симпсънс“, където изговаряше репликите на своята собствена анимационна версия.

2. Ашраф Гани

Малко хора от академичните среди са имали шанса да реализират идеите си на практика. Но след десетилетия на изследователска дейност в областта на изграждането на държавите в университети като Колумбия, Бъркли и Джонс Хопкинс, последвани от краткосрочно пребиваване в Световната банка, Ашраф Гани се завърна в родния си Афганистан, за да направи точно това. Той работи известно време като финансов министър и съветник на ООН по прехвърлянето на властта в Афганистан. В момента отговаря за Афганистанската преходна координационна комисия и Института за държавна ефективност, прилагайки опита си от Афганистан по други места. И вече гледа в бъдещето, отвъд настоящата криза в Сирия, като повдига важни въпроси относно това какъв вид държава би могла да стане тя.

3. Стивън Пинкър

Отдавна уважаван заради работите си в областите на езика и познавателната теория, Стивън Пинкър, харвардски професор, представя в последната си книга, *По-добрите ангели на нашата природа*, панорамен обзор на историята. Използвайки огромен доказателствен материал, Пинкър твърди, че човечеството е станало по-малко склонно към насилие в хода на времето. Както и при предишните книги на Пинкър, тази породи ожесточени дебати. Независимо дали пише за еволюционна психология, лингвистика или история, онова, което обединява творчеството на Пинкър е очарованието от човешката природа и ентусиазма за споделяне на нови открития чрез достъпна елегантна проза.

4. Али Алауи

Али Алауи започва кариерата си през 1971 в Световната банка, преди да се премести в академичния свят и накрая в политиката, като иракски министър на търговията, финансите и отбраната след падането на Садам Хюсеин. Оттогава насам е написал няколко известни книги, по-

следната от които е „Кризата на ислямската цивилизация“, а в момента е гост-доцент в университета Принстън. „Неговата научна работа върху пост-садамовия Ирак отиде по-далеч от всичко, което някой някога е писал, за да ни помогне да разберем сложната реалност на тази страна“, казва Клар Локхарт, съавтор (заедно с Ашраф Гани) на „Поправянето на пропаднали държави“. „Продължаващата му работа върху иракската икономика – както и онази върху по-широкия тамошен регион – междувременно помага да се освети потенциала му, както и пътищата към едно по-стабилно и по-продуктивно бъдеще“.

5. Пол Кругман

Като яростен критик на икономическите политики на десницата, Пол Кругман се е превърнал в нещо като глобална опозиция срещу финансовата политика на икономии. Неуморим защитник на кейнсианската икономика, той е многократно атакуван заради настояването си, че правителствените разходи са критично важни за слагането край на рецесията. Но, както каза миналата година пред „Проспект“, „ние токущо проведохме нещо, което е равносилно на масивен експеримент в целия ОИСР[1]. И той е еднозначна победа за едно повече или по-малко кейнсианско гледище“. Статиите му в „Ню Йорк Таймс“ са толкова широко дискутирани, че е лесно да се изпусне из поглед академичното му творчество, което му спечели Нобеловата награда за икономика и го направи един от най-известните световни икономисти.

6. Славой Жижек

Критиците на Славой Жижек изглеждат несигурни дали да го отхвърлят като палячо или като злодей. *New Republic* го нарече „най-жалкият философ на Запад“, но легионът от фенове на словенеца продължава да расте. Той пък им предлага голямо изобилие от неща, които да предъвкват – само през миналата година произведе 1,200-странично изследване върху Хегел, плюс една книга, *Годината на опасните мечти*, анализираща Арабската пролет и други скорошни събития, както и документалния филм *Пътеводител към идеологията за перверзника*. И всичко това – докато заема академични постове в различни университети в Словения, Швейцария и Лондон. Поп-културните му заявления със запазена марка („Ако бихте ме попитали за истински опасни идеологически филми, то бих посочил „Кунг-фу Панда“ – каза той по време на едно интервю от 2008), може и да са позагубили новостта си, но си остават

един вид недрастични входни пунктове към изследванията на лакановата психоанализа и левичарската идеология.

7. Амартия Сен

Амартия Сен ще стане на 80 през ноември – което го прави четвърти по старост мислител в нашия списък – но си остава един от най-активните световни публични интелектуалци. Той достигна известност през ранните 1980 години с изследванията си на глада. Оттогава насам направи значителни приноси към развойната икономика, теорията на социалния избор и политическата философия. След като през 1998 получи Нобеловата награда за икономика, той беше възхваляван за това, че е „възстановил етическите измерения на дискусиите около витални икономически проблеми“. Автор на първата водеща статия на „Проспект“ от 1995, Сен продължава да пише влиятелни есета и статии (през изминалата година – критикувайки европейските програми за икономии.) И не показва никакви признаци на забавяне или стесняване на хоризонта – последната му книга (заедно с Жан Дрез), „Несигурна слава: Индия и нейните противоречия“, ще бъде публикувана през юли.

8. Питър Хигс

Английският физик Питър Хигс даде името на Хигс-бозона, субатомарната частица, открита миналата година в Cern, която дава маса на останалите елементарни частици. Макар че Хигс винаги бързо посочва, че и други хора са участвали в ранната работа по откриването на частицата, той е в центъра на първите описания на бозона през 1964. „От различните хора, които допринесоха за тази част от теорията“, каза Хигс пред „Проспект“ през 2011, „аз бях единственият, който посочи тази частица като нещо, което би могло да бъде... от интерес за експериментаторите“. Очаква се тази година Хигс да получи Нобеловата награда за постиженията си.

9. Мохамед Елбарадей

Бивш генерален директор на Интернационалната атомна комisia към ООН и носител на Нобеловата награда за мир от 2005, Мохамед Елбарадей се превърна в един от най-известните защитници на демокрацията в египетската политика през последните две години. От декември миналата година той е координатор на Националния фронт за спасение – коалиция от политически партии, противопоставяща се на онова, в което тя вижда опити на президента Мохамед Мурси да си осигури властта и да наложи нова конституция, фаворизираща ислямист-

ките партии. Елбарадей обвинява президента Морси, че се е обявил за „новия фараон на Египет“.

10. Даниел Канеман

След публикуването на „**Мисленето – бързо и бавно**“, през 2011, Даниел Канеман се превърна в един от най-малко вероятните обитатели на топ-листите за бестселъри. Лицето му се е появявало дори на афиши в лондонското метро, със само две обяснителни думи „Мислене Канеман“. И макар че е психолог по образование, работата му върху способността за вземане на ирационални решения подпомогна създаването на областта на бихевиористката икономика до такава степен, че през 2002 той получи Нобеловата награда за икономика. Сега вече книгата му помага да се доведат тези разбирания до една по-широка аудитория, което ги прави по-влиятелни от всякога.

Биографиите са написани от Дейниъл Коен, Джей Елвс и Дейвид Улф.

Места 11 до 65

11. **Стивън Уайнбърг**, физик

12. **Джаред Даймънд**, биолог

13. **Оливър** Сакс, невролог и автор

14. **Ай** Уайуай, човек на изкуството

15. **Арундати** Рой, писателка

16. **Нейт** Силвър, статистик

17. **Асгар** Фархади, киносценарист

18. **Ха-джун** Чанг, икономист

19. **Марта** Нусбаум, философка

20. **Елон** Маск, бизнесмен

21. **Майкъл** Сандел, философ

22. **Найъл** Фъргюсън, историк

23. **Ханс** Рослинг, статистик

24 = **Ан** Епълбаум, журналистка

24 = **Крейг** Вентър, биолог

26. **Шиния** Яманака, биолог

27. **Джонатан** Хайдт, психолог

28. **Джордж** Сорос, филантроп

29. **Франсис** Фукуяма, политолог

30. **Джеймс Робинсън и Дарон Аджемоглу**, политолог и иконо-

МИСТ

31. **Марио** Драги, икономист
32. **Рамачандра** Гуха, историк
33. **Хилари** Мантел, писателка
34. **Себастиан** Трун, компютърен специалист
35. **Зейди** Смит, писателка
- 36 = **Ернандо** де Сото, икономист
- 36 = **Рагурам** Раджан, икономист
38. **Джеймс** Ханзен, климатолог
39. **Кристин** Лагард, икономистка
40. **Роберто** Унгер, философ
41. **Мойзес** Наим, политолог
42. **Давид** Гросман, писател
43. **Ендрю** Соломон, писател
44. **Естер** Дуфло, икономистка
45. **Ерик** Шмидт, бизнесмен
46. **Ванг** Хуи, политолог
47. **Фернандо** Саватер, философ
48. **Алексей** Навални, активист
49. **Кетрин** Бу, журналистка
50. **Ан-Мари** Слотър, политоложка
51. **Пол** Колиер, развоен икономист
52. **Маргарет** Чан, експертка по здравеопазване
53. **Шерил** Сандбърг, бизнес-дама
54. **Чен** Гуангченг, активист
55. **Роберт** Шилер, икономист
- 56 = **Иван** Кръстев, политолог
- 56 = **Никълъс** Щерн, икономист
58. **Теда** Скокпол, социоложка
- 59 = **Кармен** Райнхарт, икономистка
- 59 = **Нгози-Оконджо** Ивеала, икономист
61. **Джереми** Грантам, инвестиционен стратег
62. **Томас Пикети и Имануел Саез**, икономисти
63. **Джесика Тъчман Метюс**, политоложка
64. **Робърт** Силвърс, редактор
65. **Жан Пизани-Фери**, икономист

Анализ

Само трима мислители от нашите топ-10 от 2005, Ричард Докинс, Пол Кругман и Амартя Сен, се появяват в тазгодишните водещи места. Участниците в обсъждането, които съставиха дългия списък от 65, отдаваха основно значение на актуалността на работата на кандидатите – влиянието им през последните 12 месеца и продължаващата им значимост при определянето на големите въпроси от тази година.

Сред новите лица по върха са Питър Хигс – чието включване е признак за публичната възбуда около откритията, идещи от най-голямата в света лаборатория за работа с елементарни частици – CERN, както и Славой Жижек, чиято критика на глобалния капитализъм придоби много по-голяма наложителност в хода на финансовата криза. Появата на Стивън Пинкър и Даниел Канеман – автори на две от най-успешните скорошни „книги за идеи“ демонстрира още веднъж публичния глад за сериозно, задълбочено мислене в епохата на разговори от вида **TED**. Включването на Ашраф Гани, Али Алауи и Мохамед Елбарадей – съответно от Афганистан, Ирак и Египет – отразява важността на тяхната работа за насърчаването на демокрациите в мюсюлманския свят малко след чуждите интервенции и Арабската пролет.

Едно ново развитие е влиянието на социалните медии, като малко повече от половината гласували идваха на страницата за гласуване откъм Туитър или Фейсбук. Освен това Туитър дава на читателите възможността да реагират на подбора в списъка и да посочат важни пропуски – Стивън Хокинг и Ноам Чомски бяха две популярни алтернативи.

Както винаги, липсващите имена са също толкова показателни, колкото и познатите имена по върха. Неуспехът на мислителите от областта на екологията да спечелят много гласове може би е признак за намаляващата енергия на зеленото движение. Въпреки присъствието на учени от тази област по-долу в списъка, движението изглежда не успява да намери наследници на влиятелните публични интелектуалци като Рейчъл Карсън и Джеймс Лъвлок. Сериозните мислители от областите на Интернет и изобщо технологиите също правят впечатление с неприсъствието си. Най-високо класираният представител на Силиконовата долина е предприемачът Елон Маск, но като се изключат журналистически критици като Евгений Морозов и Никълъс Кар, технологията все още очаква своите големи публични интелектуалци.

Най-впечатляваща от всичко е липсата на жени по върха. Най-високо класираната жена в тазгодишното допитване, на 15-то място, е Арундати Рой, която се превърна в популярна лява критичка на неравенствата и несправедливостта в модерна Индия, след публикуването на книгата ѝ „Богът на малките неща“ преди повече от десет години.

Благодарим на всички, които гласуваха. Моля ви, кажете ни какво мислите за резултатите.

Източник

Дейвид Улф е британски журналист, сътрудник на интелектуалното издание *Prospect*.

Коментари (2)

- 29-05-2013|**Мъдростта на едnodневките**

А къде са в тази силиконова класация великите български мислители Иван Кръстев, Огнян Минчев и ония, чиито собствени имена завършват на „ий“?

- 29-05-2013|**Златко**

Иван Кръстев е на 56-то място, единствен българин в списъка.

Поглед отвън

Автор: Николай Тома

В книгата са събрани интервюта, репортажи и откъси от сценарии за документални филми, правени от съставителя с българи, установили се трайно в чужбина, и французи, съдействали за приемането на страната ни в Европейския съюз.

В навечерието на двадесет и петата годишнина от падането на Берлинската стена сънародници от различни поколения и с различни професии споделят своите виждания, вълнения и възжелания за обществен и политическия живот в страните, в които живеят, и в България.

Албена Димитрова

писател, драматург (Франция)

... Записах икономика в Сорбоната и всеки ден все повече се въодушевявах; представи си, една икономическа теория ползва универсален език, а търси решения за хора с различни езици! Любимо ми беше прилагането на теорията на вероятностите, за да създадеш модел, който да упътва хората как да се организират, за да живеят „ensemble“ и мирно. Казвам „ensemble“ на френски, тази дума я няма на български.

... „Заедно“ е грешен термин. В българския език, за съжаление, тя се наложи, а думата ансамбъл остана само в музиката, в хоровото пеене най-вече, в художествената гимнастика, но в никоя друга област не откривам предоставена възможност за ансамблов движение. Интересно е да разберем защо. Защо, с времето, общуването на български език загубва нуждата да характеризира проекти и съжителства между хората като „ансамбъл? Защо това понятие остава потребно само тогава, когато пеем съвместно или танцуваме?... Защо във всеки друг кръг на интереси ансамбъл се трансформира в „за-едно“? Тоест в определение за един, като един, безличен брой на хора в една група, която работи не съвместно, многогласово, многотялово, ами като едно тяло, един глас, една повеля, с невъзможност за полифония или асиметрия...

... Затова в България днес ми се струва още по-важно хората да гласуват. Днес повече от всякога е важно не за кого ще гласуват, а колко са многобройни тези, които гласуват. Мечтата ми е хората да участват масово, да се ползват колкото се може по-много от това великолепно право, което си отвоюваха от толкова скоро, няма и четвърт век. Наблюдавам една много опасна носталгия към това, че нищо не се решава от всеки един, ами само от един и за един. Това опасно изчезване от нашия език на думата „ансамбъл“, изместена от думата „заедно“, тоест като един и само за един, да сме единни... Не! Нали с тази единност построихме стени и избихме хора по лагерите. Нека възобновим ансамбъла, сдружеността, координацията на различieto и на взаимодействието. Ръката с пет различни пръсти създаде човешката технология, как ли щеше човека да открие дори само кирката, ако и петте пръста бяха едни и същи, а не различни, но сплотени във взаимен процес...

Надявам се на сплотеното демократично развитие на различията, а не на междуличностна битка, която действително отблъсква хората от гласуване. Иначе пак ще стане като в приказката за двете козлета на мо-

ста – и двете във водата, и хората без козе мляко. Слушайки програмите и аргументите на всички кандидати, много бих се радвала, ако анализите разглобяват на прости думи програмите в дълбокото им съдържание, а не ораторската мощ и имидж форма и ефект на едно голямо Аз, което ги представя. Не с конкуренция, тоест с обстрел за едното вакантно място, а с конструктивност: какво ще се прави на това място. И преди да се запозная с конкретните предложения и програми, първо бих търсила за себе си в каква посока, как искат те да се ориентира макро-политическият модел и ценностната система в България. Как се предвижда да бъде оставено мястото след края на мандата?...

Атанас Чобанов

лингвист, научен работник (Франция)

...Голямото Аз и парите са любими партньори на корупцията и бедността.

С прости думи – днес пред България стои избор на това какво предпочитаме, връзкачество или компетентност. Днес българското общество е на този кръстопът на избор, да продължава да се задоволява с вертикално етажен модел на връзкачество и личностни контакти и протекции или да си даде труда да се развива с активна гражданска отговорност, съвест, съзнание и обществена възискателност.

Протестиращите искаха и искат чудеса: намаляване на сметките, разбиване на монополите, възмездие за грабителите, работеща съдебна система, граждански контрол над управлението и ако може всичко да се реши сега и тук. Това може да се случи, но след няколко години къртовски труд. Тези промени могат да станат много по-бързо без свикване на тежката институция Велико народно събрание.

Достатъчно е суверенът да задължи чрез референдум обикновеното Народно събрание да извърши конституционни промени.

Има една изключително сериозна предпоставка за започване на чисто – лустрацията. Анализът на процесите, довели до уродливото разпределение и концентрация на собственост и ниското качество на живот в България е еднозначен: трябва забрана за служители и агенти на комунистическата Държавна сигурност, както и за членове на висшата партийна номенклатура да заемат публични длъжности. Забрана за период от поне 20 години. Съпротивата на цялата политическа класа срещу лустрацията ще е истерична.

Без ефективна лустрация промените ще бъдат много затормозени. Виждаме, че политическата класа се съпротивлява дори на малките промени, препоръчвани в европейските доклади като реорганизацията на ВСС в отделни колегии за прокурори и за съдии. Огромният проблем не е съда, а прокуратурата, това единоначалие там е по съветски военизиран модел. В Русия, впрочем, прокурорите още носят униформи. Трябва много сериозна реформа в прокуратурата: децентрализация и прочистване от корумпирани, прочистване от разни масони и от лобитата на властта. Имаме прекалено много прокурори, които вършат прекалено малко работа. В България при 7 милиона население има 1 600 прокурори и те внасят годишно в съда около 52 хиляди дела. В Холандия при 16 милиона население има 750 прокурори, които внасят 400 хиляди дела в съда. Ако теглим чертата излиза, че трябва 15 български прокурори, за да свършат работата на един холандски прокурор.

Имаме и следствие, наследено от ДС, което директно трябва да се затвори. Сегашният главен прокурор е зависим и няма да предприеме никаква реформа, а и не е негова работа. Това е работата на законодателя...

Евгени Томов

арт директор, художник (САЩ)

... Не по свой избор прекарах първите месеци от емиграцията си в Канада в концентрирана среда от новодошли български емигранти: доста разнообразна колекция от типове хора с много различен коефициент на интелигентност и различни интереси, които, по ирония, само обстоятелствата бяха събрали. Бях заобиколен както от инженери, учители и творци, така също и от приличен брой криминални престъпници – явно това беше социалният профил на най-авантюристичната и амбициозна прослойка в България.

Тогава си дадох сметка за първи път, сравнявайки нашенците с местните канадци, че преобладаващият тип българин там беше „тарикатът“, човек без особена интелектуална дълбочина и способности, полезни за обществото, но компенсирани със завидна доза арогантност и талант да се оправя във всяка житейска ситуация, обикновено с доста безочлива циничност и за сметка на другите. Споменавам го, защото, докато в Западния свят (а и не само там) този тип мироглед не е на особено уважение (да, мисля, че „тарикатлъкът“ е мироглед), в България той е на почит и е общоприета и толерирана норма на поведение. През 23-те години в еми-

грация посещавах България редовно и тъжното ми впечатление е, че ако и феноменът на „тариката“ да съществува в България открай време, напоследък се превръщаме в страна на „тарикати“, където те преуспяват, заемат ръководни длъжности, стават политици... Къде по-оптимистична би била реалност, в която това да се случва с хора с талант и професионални способности, а и с морални принципи. А България е пълна с талантливи и способни хора! Твърде много от тях са по света сега...

Емил Трънкаров

инженер, собственик на фирма (Монреал, Канада)

Който управлява дадено общество, той налага и отношенията, и моралните ценности и също така това, което ще се приема за красиво и добро. Например, тук постоянно се правят изследвания за това, кои са първите десет най-престижни професии. И инженерите са винаги в челната тройка. Дори понякога излизат на първо място, независимо че те не са най-високо платени. Никога досега не съм видял в Канада да е излязло, че обществото счита бизнесмените за номер едно. Или ще са инженери, или лекари, или нещо от този род, общо взето, професионалисти. Имах приятелка канадка, която се гордееше, че съм инженер – това е върхът, едно от най-добрите неща, което може да се случи на едно момиче – да има приятел инженер. Нека да си представим това в България. Коя жена ще се радва, че излиза с инженер? Тя ще се радва, ако излиза с „бизнесмен“ – мутра.

Един американски президент е казал: „Големите мозъци говорят за идеи, средните – за събития, а малките – за хора.“ За хора и за събития вече не трябва да се говори. Ние сме длъжни да говорим само за идеи. В България парламентът, както и медиите, са някакво клюкарско събрание, какво направил тоя, какво направил она, и какво не бил направил... Чакай бе човек, каква ти е идеята на тебе? Ако ще говорим за следващите 25 години на България, идеята е много проста. Всеки един от нас е отговорен за себе си и е отговорен за останалите. Ако не разберем това, свършено е с България. Ако този, който е начело на властта го разбере, нещата ще се оправят. Ако разбере, че от него зависи авторитетът на страната – да има сигурност, да няма корупция и повсеместни кражби – тогава и чужденците ще дойдат в България. И като дойдат ще донесат със себе си не само пари, но и идеите, и знанията си. България може да стане

райска градина за 20 години, ако сигурността в страната стане основен приоритет за управляващите. Няма нужда да ѝ пожелавам нищо друго.

Днес в България всеки смята, че трябва да краде, а не да създава. За какво да създава, като някой ще му го открадне. Там всеки иска да краде. И да забогатява бързо. Не че няма и изключения, но това е масовата психика. При това положение, естествено, че никой няма доверие на никого. Печеливши са само рушветчийството и мафиотската търговия на всички нива. Знае се кои са мафиотските банки, коя принадлежи на тимаджииите. Знае се коя банка коя партия финансира, кой политик. И какво от това?

Миналата година се срещнах с един човек, който се оказа, че бил приятел на Андрей Луканов. Бил е 10 години по време на комунизма, а и след това, търговски представител на България в Ню Йорк. И днес с мъка разказва за тогава: „Партията, начело с Андрей Луканов, си имаше две схеми за действие – едната беше политическа, другата икономическа. По политическата схема трябваше да се създадат СДС и ДПС, за да се изгради представа, че има демокрация. В същото време се завладяваше икономиката. Имаше различни схеми и механизми с две групи подставени лица. Едните бяха спортисти, за които се считаше, че са много дисциплинирани и не толкова умни, а другите – нисши чиновници от службите. Оттам се появиха разните тимаджии, които после започнаха да изстребват самите тези, които ги бяха създали и им бяха дали парите. Днеска е никой – утре е милионер! Казват му: иди да вземеш едни 10 милиона, там те чакат в еди-коя си банка. Купуваш онова предприятие и ставаш негов собственик. Той отива, прави всичко това и оттам нататък започва да действа под тяхна диктовка. Наема 5-6 души с дебели вратове да го охраняват и постепенно започва да се чувства силен. Прави комбина с други двама-трима и след това се отървава от тези, които са му нареждали какво да прави.“ Това е днес България и целият народ го знае.

Живко

скулптор (Франция)

Едно от нещата бе типичното пренебрежение на българите към качествата на останалите, към възможностите на другите. Липсата на респект и уважение. От една страна – едно подценяване на човека, на другия; и от друга страна – преувеличаване на качествата на някои хора по чисто меркантилни подбуди.

Помня след това, като започнах да следвам в Прага, какво беше отношението на тъй наречените „културни аташета“ в посолството – арогантно и пренебрежително. Подмяната на ценностите, заедно с подмяната на хората, подмяната на кадрите и прогресивно мислещите със свои послушни хора без никакъв интелектуален потенциал е убийствена за прогреса на нацията. Тази подмяна отприщва негативната енергия и изтласква на преден план хора, чиито лични интереси по никакъв начин не съвпадат с обществените.

Защо, въпреки големия успех на твоите изложби по света, все още не си правил изложба в България?

Направих първата стъпка. Прецених, че ще е добре и там да се направи една изложба, установих контакти със съответните институции. Срегнах се с ръководството на Музея на модерното изкуство в София. Беше зимно време, много студено, всички бяха с пуловери, неотоплено. Моето предложение беше да се направи изложба с монументални скулптури пред самия музей и около катедралата „Св. Александър Невски“. И както беше всичко договорено, след два месеца ми се обадиха да ми кажат, че освен че ще трябва да плащам на музея за това, че ще бъдат изложени мои скулптури ще трябва да плащам наем и за пространството пред катедралата. Не че не можех да платя тези пари, не бяха толкова много, но самият жест, самото отношение беше обидно. На кого трябваше да обясня, че в нормалните страни не плащам нищо за изложбите, че организаторите поемат всички разходи по преместването на скулптурите и транспорта, не само на мен, а по принцип. Когато направих изложба в Кан, например, месец и половина ми се плащаше хотел и всички останали разходи. Въпреки че обаждането много ме възмути, се свързах с личен приятел на културния министър, защото исках да направя жест и да имам изложба в България. Не искам да проявявам негативно отношение и да критикувам моя колега, министър на културата, но след срещата с тези хора в министерството разбрах, че не си струва усилията и няма смисъл от това начинание...

Йордан Табаков

инженер, собственик на фирма (Франция)

... В България има специалисти, които могат да създадат един български Ейпъл например. Но за това трябва и някои други фактори. Хубаво е да имаш идеи, още по-хубаво е да има кой да ги финансира. Hewlett

Packard може да са почнали в гараж, но в един момент са намерили пари, за да развият дейността си. Трябва да се създаде цялата инфраструктура с фондове, с възможности за инвестиции, за да могат хората, които имат добри идеи и проекти да не мислят само за това как да вържат двата края, а да се съсредоточат върху работата над проектите си. В САЩ системата на т. н. Business Angels е в сърцето на този подход.

В Европа голяма роля играе държавното финансиране, най-вече чрез данъчни облекчения. Интересно е да се отбележи, че европейските фондове не са направени с единствената цел фиктивни български крави и овце да се превръщат в мерцедеси. Те имат за цел да насърчават новостите и научната дейност. Дали много български фирми са се възползвали от тези възможности? Между България и Франция разликата е и в това какво държавата слага на масата. Във Франция има различни данъчни облекчения и различни субсидии, които се дават с цел да се създадат конкурентноспособни фирми и нови работни места.

По същият начин ролята на българската държава може да бъде голяма. Тя може да създаде условия за възникване на нови фирми, с огромен потенциал в областта на новите технологии.

Много хора мислят, че е достатъчно да печелят много пари, да имат хубава кола, да ходят на екскурзии... В живота има и много други неща. Аз имам свое виждане за емиграцията, за социалната сфера, за данъчното облагане. Например съм за прогресивен данък. За образованието – да остане държавно, достъпно за всички, а не шепа хора от елита да могат да плащат скъпото образование на децата си в частни училища, а други да мръзнат в занемарени порутени сгради със счупени прозорци.

Най-важното сега е България да се отвори като общество, да има амбициозно мислене за това, което може и трябва да бъде страната УТРЕ! Това няма да стане само със строеж на магистрали и рязане на ленти, а с искрена загриженост и цялостна програма за това как ще се отглеждат и как ще живеят и работят нашите деца в България...

Николай Левков

журналист, Радио Франс Интернационал

Кои са най-спешните реформи, които трябва да се направят според теб?

Реформиране на синдикатите и на медиите. Виждаш синдикатите във Франция – каквото и правителство да е на власт, ляво или дясно, те имат своята трибуна и социална линия. Синдикалистите трябва да са

преди всичко доказани професионалисти, хора с чиста съвест, непродажни и неподкупни, с доказана почтеност. Журналистите в медиите – също. Днешното състояние на обществените медии изцяло олицетворява състоянието в страната.

Свободни, силни, истински демократични обществени телевизии и печатни издания може да има (и има) само в свободни, силни и демократични общества. Свободна професионална конкуренция може да съществува само там, където и лидерите и изпълнителите са подбрани с прозрачни открити конкурси, според техните професионални и морални качества.

Знае се, че днес в европейска България, все още много медии са свързани с капитали, незаконно натрупани през прехода. Идват западни капитали, заради печалба, разбира се, не от любов към България. Въздействието на медиите върху масата объркани непросветени хора по време на избори многократно е проверявано и властващите са наясно, че оставането им във властта зависи преди всичко от медийната им изява и подкрепа. И затова не се жалят нито пари, нито се подбират средства. Как гражданското общество да получи трибуна, ако медиите манипулират цялото общество? Как може да се говори и претендира за демокрация, ако няма независима журналистика? Във Франция самото правителство подпомага и различни опозиционни вестници: да има различни гласове! Например „Юманите“ Да има дебати, полезно е. Ще цитирам по памет: „Бих дал и живота си, за да можете вие, чието мнение не споделям ни най-малко, да можете да го изкажете“.

Пиер Консини

„Един български гражданин“

Да, България очарова! Малко позната за французите, поради причини, които историята обяснява, тя е една от малкото европейски страни-членки на Организацията на франкофонията.

Тук, както и навсякъде другаде, периодите на преход са трудни моменти в историята на един народ. България не е завършила този преход: тя още е подвластна на разделението, на битките и вълненията, които историята и е налагала. Да се премине от режим на подчинение към режим на пълна свобода, от една стриктно дирижирана икономика към икономика на инициативата, конкуренцията и свободата, от тоталитарен политически ред към организирана демокрация – колко етапа е

трябвало да бъдат преминати. Как да не се възхищаваме от това, че за по-малко от две десетилетия България е успяла в основното?

И ако понякога в българското общество се долавят негативи, в които се примесват корупция, несправедливост и социални брожения, гражданските и съдебните власти, под натиска на самото население са направили своя първостепенна задача изкореняването на тези явления. Да се изгради една правова държава и да я направиш напълно уважавана трябва време. Но България показва на тези, които внимателно се вглеждат в нея и нещо повече от поредица неблагоприятия и постижения. Земя на кръстопът, България е днес преди всичко Земя на поезия и мир. Тя е такава със своето отваряне към света и с духа на толерантност към всички етнически и религиозни общности, които са част и от индивидуалното поведение, и от политическите институции.

Тя е такава с красотата на пейзажа си и на градовете си. Само споманаването на прекрасни места от нейната територия са достатъчни да задвижат въображението и спомена: Велико Търново, Пловдив, Казанлък, Копривщица, Несебър, Созопол, Стара Загора, самата София. Тя е такава с интензивния живот, близка и непосредствена, каквито са за българите музиката и танцът.

Тя е такава и заради присъствието, страстно увековечавано, на нейните големи писатели и велики поети.

Тя е такава заради голямото си и богато наследство, духовно и интелектуално. Кой може да забрави, че кирилицата е родена на българска земя от трудовете на Кирил и Методий и е завладяла една голяма част от източните земи на нашата Европа? Какво по-вълнуващо, по-благородно, по-богато и дълголетно от развитието на православните манастири и църкви в Рила и Бачково, Бояна и Троян? Какво по-действено и светло от тези прекрасни университети във всеки от големите и градове?

Как да не си представим, че утре възстановена България ще внесе в нашата Европа своя дан от напредък и величие? Г олемият поет Христо Ботев вече е казал за своята страна: „Днешна България...не е в гроба на своето преминало, а в люлката на своето бъдеще“.

Пламен Боков

лекар, научен работник (Франция)

Българите са в опасност – поради липса на адекватни грижи – повече от които и да са хора другаде в Европа.

Здравната система е действителното мерило за жизнения стандарт и развитието на едно общество. Мярката за качествен живот не са хотелите по брега на Черно море или луксозните вили на българските олигарси. Хубаво е да има магистрали, за да може по-лесно да се стигне до където и да е, в това число – и до болницата; но ако тази болница няма доктори, няма средства за работа и достъп до лекарства и нови технологии, въздействието върху живота на хората на всякакви други придобивки далече няма да бъде толкова значително, колкото се афишира.

Не знам защо е така в България. Това, което за мен е естествено и нормално, е на пръв поглед неразбираемо и немислимо в България. Има проблем: преди всичко – с образованието и ценностната система на онези, които управляват държавата. От десетилетия. Нямам достатъчно опит в много сфери – а те са свързани една с друга – икономика, политика и т. н. – но мога да говоря конкретно за медицината.

И образованието! И – като всяко човешко същество – за нуждата от висока ценностна система. Нямам решения. Но усещам, знам, че страната ми има нужда от дълбоки промени, че тихият глас на промяната отпреди 20 години не можа да ги извика.

Често говориш за образованието, то ти е май идея фикс.

Да. Без образование сме загубени. Преди време българското образование се ползваше с авторитет и в чужбина, сега и у нас не го ценим. Но и то самото не е същото, в упадък е, като всичко, което е с духовна стойност, истински ценното. Професията на учителя от уважавана се срина до... не знам, най-малкото незначителна. Като прибавим и мизерното заплащане... Дали в бъдеще изобщо ще се намери някой, който би искал да стане учител? Или учен, изследовател – при българските условия?

Рашо Кацаров стоматолог (Германия)

Тук установих, че понятието „носталгия“ не е измислено. И също така установих, че най-добрия начин да ти мине носталгията е да отидеш в България – на третия ден вече искаш да се прибереш. Но не заради това, че София не е вече онзи град, в който съм израсъл, обикалял и го знаех почти като таксиметров шофьор, не и заради някои неудобства, от които сме отвикнали. Хората, и то онези, с които навремето бяхме приятели, вече са станали съвсем други. Един или двама от тях да са ме попитали досега как живея в Германия, всички други непрекъсна-

то се оплакват колко са зле и какви проблеми имат. В началото задавах някакви въпроси, дали не може това или онова по друг начин и веднага бях нападан с обвинението, че на нас тук, на Запад, ни е много лесно и много обичаме да даваме акъл. Та от години вече не питам и не давам мнение по каквито и да е било въпроси. Но ако все пак някой ме попита как живея в Германия, отговорът ми е: все пак, много по-спокойно!

Питаш защо България е най-бедна и корумпирана. Това, което ще споделя, е моето лично мнение. Просто комунистите не трябва да се подценяват. Те (или поне тези, стоящи най-горе) са знаели, че няма да продължат да царуват вечно и са се били подготвили за промяната. Спомняш си как се отваряха банки от днес за утре с милионен капитал, като никой не питаше откъде са му дошли тези пари на така наречения banker. Бяха вкарани подводници навсякъде (за така наречените емигранти като Ценко Барев, Анастасия Мозер..., списъкът може да се продължи почти до безкрай, да не говорим).

Само в най-началото се бяха изпокрили в миши дупки, мислеха, че ще им се случи същото, което те бяха извършили непосредствено след 9 септември. Но не – „нашите“ обявиха публично, че вече има демокрация и няма да ги бесим. Но все си мисля, че ако бяха „обесени“ някои, тогава кой знае нещата как биха се развили. Но те видяха, че нищо няма да им се случи и започнаха да изпъзват от дупките. И оттук-нататък нещата можеха да тръгнат в две посоки: или да се борим срещу „новите“ капиталисти, или да се нагодим и да им играем по свирката. Явно нещата тръгнаха в посока „свирката“...

Мисля си, че през всичките тези години (да не кажа векове) е вършен геноцид над онези, които биха тръгнали (или са тръгвали) да се борят – или са били избивани, или са изчезвали в чужбина и то във възраст, когато не са оставяли потомство. И ето защо днес май масата от българите са потомци на другите, които по онова време кротко са си пиели ракията и са гледали да не си развалят спокойствието. И не случайно стана популярен, като характеристика на българина, оня лаф (отнасящ се уж-ким само за шопите): не искам аз да съм добре, искам Вуте да е зле! И този род хора, според мен, са най-склонни и към корупция, не е нужно много да се потиш, а може да излезе и далавера някаква. Май започнахме да се доближаваме до манталитета на циганите...

Симеон Сакс-Кобург-Гота

„Съдбата да бъдеш цар“

Аз съм вече на известна възраст и едва ли ще мога да видя това, но си мисля за едно друго предизвикателство към нашето общество, към самите нас – да бъдем добре подготвени, да бъдем на висота след десет години, когато ще дойде редът на България да председателства в Европейския съюз за шест месеца.

Франсоа Фризон Рош

Доктор по политическите науки (Франция)

... Все пак именно по време на неговото правителство България беше приета в НАТО и в Европейския съюз. По време на неговото управление чуждестранните инвестиции достигнаха своя пик и икономическият растеж бе най-висок, а безработицата значително намалела. Макар и някои да подлагат на съмнение успешната политика на неговото правителство, едно нещо е сигурно: ако тя се беше провалила, той щеше да е единственият отговорен. Във взаимоотношенията между Симеон и бившите комунисти човек би могъл да се учуди, че той дори не се опита например да наложи известно равновесие в медиите. При идването му на власт той не е истински политик. И това е видно. Той пренебрегва едно от основните оръжия в политиката – комуникацията, в най-широк смисъл, въздействието върху общественото мнение. Вярва, че българските медии са свободни и независими, а това не е така. Той действа като цар, а всъщност е само премиер. Тази грешка ще му струва скъпо, тъй като през четирите години на мандата му медиите не спират да критикуват него и политиката му. Не се отразяваха успехите на управлението му, доколкото ги имаше, а вниманието на аудиторията се насочваше към „ахилесовата му пета“ – реституцията на имотите на царското семейство, насилствено отнети от „народната“ власт. Естеството на обвиненията е без значение, както и злонамерените инсинуации, на които станяхме свидетели. Не е в това въпросът, а в другото: защо се фиксираха само върху неговите имоти? Защо вниманието се насочваше единствено върху тях, а се премълчаваха чудовищните придобивки на храненияите на партийните централи? От отношенията му с медиите – по-точно от липсата на такива отношения от негова страна – се вижда, че той не познаваше размерите, до които беше стигнала деградацията на манталитета след 45 години комунизъм. Падна в клопката, медиите

го бяха поставили в позицията на обвиняем. „В крайна сметка той се върна само за да си вземе имотите“ – ето какво звучеше и се пишеше всеки ден в българските медии. Човекът и политиката му бяха очерняни, за да бъде държан в политическа зависимост от общественото мнение.

В същото време никой в медиите не си задаваше въпроса защо различни индивиди от бившите тайни служби станаха най-богатите хора в България. Защо никой не попита откъде идва богатството на Божков, Найденов, Златев... Списъкът далеч не е изчерпателен. Как натрупаха за няколко години преход такива колосални богатства? Очевидно е, че това беше огромна манипулация на българското обществено мнение. След години, когато всички се запознаят добре с нея и я проумеят, тя ще влезе в учебниците по журналистика. Симеон II послужи за изкупителна жертва и постави сам себе си в позиция на зависимост към хищнически настроения елит и съмнителни икономически интереси...

Николай Тома (Николай Томов) е завършил ВИТИЗ. Във Франция се установява през 1985 година. Автор, режисьор и продуцент на ТВ репортажи и документални филми, излъчвани във Франция и Европа, селектирани на фестивали за документално кино.

Издадени книги: „Орфей“ – (EditionDesTraboules), „Не се оставяй любов моя“ – (EditionPSP), „Поглед отвън“ – (издателство „Факел“).

Антиеврейското законодателство в България по време на Втората световна война Автор: Борислав Дичев

Втората световна война бележи най-драматичния и трагичен период в хилядолетната история на еврейския етнос. Обясним е поради тази причина нестихващия интерес на изследователите, тъй като, освен че не е достатъчно проучена, в наше време темата за Холокоста е и предмет на дискусии, стигащи често до точката на кипене.

Военната и политическа доминация на Германия над европейския континент, установена след поражението и разпада на англофренската коалиция през лятото на 1940 г. ѝ позволяват да упражнява натиск върху властите в окупираните или сателитни държави за предприемане на репресивни антисемитски мероприятия в духа на нацисткото схващане за „решаването на еврейския въпрос в Европа“. Успехът при налагането на тази политика зависи от вътрешните социалнополитически условия на всяка страна и степента на обществените нагласи за възприемане или противопоставяне на репресивната държавна политика спрямо собственото ѝ еврейско малцинство. За налагането на тази политика способстват и някои националистически формации в тези страни с крайна идеология и подчертано агресивно отношение спрямо определени малцинствени групи.

В някои европейски страни, където процентът на еврейското население е значително по-голям, антисемитското законодателство води началото си още от периода след Първата световна война. Така например в Унгария през 1920 г. е приет т. нар. Закон 25, който ограничава броя на приеманите евреи-студенти във висшите учебни заведения, действал до 1928 г. Със засилване влиянието на нацистка Германия в Централна Европа в края на 30-е години на XX в. (анексирането на Австрия и разпада на Чехословакия), в Унгария са въведени серия от закони, ограничаващи правата на еврейското население – Закон 15 от 1938 г. – установен е таван от 20% за достъп на евреите до свободните професии. Закон 4 от

1939 г. установява 6% таван за достъп на евреи до свободните професии, забранено им е да заемат служби в държавната администрация. Закон 15 от 1941 г. забранява браковете между евреи и неевреи, както и половите връзки между тях.

Антисемитските настроения са широко популярни в страни като довоенна Полша, Румъния, намират определена почва и в някои от прибалтийските републики. След завладяването на Западна Европа в окупираните от Германия страни – Франция, Холандия, Белгия, Дания, Норвегия – се създават условия за изостряне на антисемитските репресии, чиято крайна цел е „прочистването на Европа от евреи“. Засилени антиеврейски мерки се предприемат в сателитни на Германия марионетни държави като Словакия, където правителството на Йозеф Тисо проявява особена усърдност в антиеврейските гонения.

Покорила Западна Европа и неутрализирала враждебна Франция, Германия обръща поглед към Югоизточна Европа, където се стреми да утвърди икономическото си и политическо влияние. Засиленото германско проникване в Румъния довежда до приемането на антиеврейското законодателство (м. август, 1940 г.).

През 30-е години опитите за създаване на масови антисемитски настроения в българското общество се поддържат от някои националистически организации и брошури на антисемитски настроени автори. Тези настроения нямат почва сред българското общество, живяло векове в условия на толерантност и търпимост, нямат институционална санкция и не представляват нищо повече от един подражателски опит за пропагандиране по чужд образец на антисемитските възгледи на една ограничена прослойка от българското общество.

Картината се променя съществено през втората половина на 1940 г., когато се засилва икономическото и политическо проникване в Югоизточна Европа и в частност на Балканите. Възвръщането на Южна Добруджа през септември 1940 г., станало с активното съдействие на германската дипломация, но получило одобрението на всички Велики сили, дава повод на нацисткото ръководство да започне явен или прикрит натиск за ориентация на България към силите от Оста. Само месец след тържествата по случай възвръщането на Южна Добруджа в пределите на българската държава, на 7 октомври 1940 г. министърът на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски внася в Народното събрание (II-а редовна сесия) Законопроект за защита на нацията. По този

начин за пръв път се дава институционална санкция на нова политическа линия на българското правителство, което, подобно на налаганата от нацистите политика на „решаване на еврейския въпрос“, приема, че и в България съществува „еврейски въпрос“, който трябва да бъде решен.

С постановление № 39, протокол № 193 Министерският съвет одобрява внасянето, разглеждането и гласуването на Законопроекта за защита на нацията. Законопроектът минава на I-о четене на 15, 19 и 20 ноември, а на II-о на 20 и 24 декември 1940 г., когато е гласуван окончателно. С приемането на Закона за защита на нацията е сложено началото на законодателни и административни актове с ярко изразен дискриминационен и репресивен характер спрямо еврейското население. Тези актове на законодателната и изпълнителната власт са в драстично нарушение на Търновската конституция. Утвърдената след 1934 г. авторитарна власт, при частичното суспендиране на Търновската конституция (в частта ѝ за политическите и професионалните организации и сдружения), създава условия за нарушаване правата на българските граждани и делението им на „висши“ и „низши“ категории. В условията на авторитарния режим единственият гарант за спазването на човешките права се явява Търновската конституция и тя е опора на обществото и представителите на малобройната опозиция в XXV ОНС срещу противоконституционните актове на законодателната и изпълнителната власт. Съществуващата между двете световни войни Българска лига за правата на човека е забранена от правителството на Георги Кьоосеиванов през 1938 г. по силата на Наредба-закон за контрол върху гражданските сдружения и организации.

Приет с мотиви за засилване сигурността на държавата, ЗЗН съдържа най-репресивните си постановления в част II: „За лицата от еврейски произход“. В чл. 19 се афишира приетата линия на дезинтеграция на еврейското малцинство от българското общество – забранява се на евреи да носят имена с български окончания на фамилните имена: -ов, -ев, -ич, -ски и пр. Разпоредбите на чл. 21, б. е, са сходни с текстове от „Закона за защита на германската кръв и германската чест“, приет от Райхстага на 15 септември 1935 г.:

Из разпоредбите на „Закона за защита на германската...“:

§ 1 „Бракосъчетанията между евреи и граждани с германска или сродна кръв са забранени. Сключените в противоречие с това решение

бракове са невалидни, дори и когато, с цел несъблюдаване на този закон, са сключени в чужбина.“

§ 2 „Извънбрачните връзки между евреи и граждани с германска или сродна кръв са забранени“.

Чл. 21 от ЗЗН: „Лицата от еврейски произход не могат:

...

е/ да встъпват в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход; бракове, сключени след влизането на закона в сила, се считат за несъществуващи.“

Законът за защита на нацията налага следните по-важни ограничения на евреите – български граждани:

- те не могат да бъдат приемани за български поданици.

- забранява им да се установяват на ново местожителство в София и в други населени места, определени от Министерския съвет по предложение на министъра на ВР и НЗ, както и да определя на живущите в тях ново местожителство.

- забранява им се да се установяват на ново местожителство без разрешение от Дирекция на полицията.

- забранено им е да разискват на публични места обществени и политически въпроси.

По изолирането им от общественopolитическия и икономически живот:

- не могат да притежават непокрити недвижими имоти.

- не могат да бъдат избиратели и избираеми, да участват в публично-правни избори за управителни тела на всякакви дружества, освен ако не са чисто еврейски.

- не могат да заемат държавни служби, не могат да бъдат приемани в наши и чужди учебни заведения с прием на ограничен брой учащи, освен ако няма достатъчен брой кандидати-българи.

- ограничен е достъпа им до свободните професии (с изключение на амбулантната търговия); ограничава се дяловия им капитал в някои клонове на индустрията, търговията, занаятите или друг вид стопанска дейност.

- не могат да бъдат собственици на аптеки, дрогерии и санитарни магазини.

- не могат да търгуват с ценни книжа и благородни метали.

В едномесечен срок от влизането в сила на ЗЗН лицата от еврейски произход са задължени да декларират движимото и недвижимото си имущество пред БНБ по образец, утвърден от същата.

По-късно, въз основа на тези декларации, ще им бъде удържан данък по Закона за облагане с еднократен данък имуществата на лицата от еврейски произход.

Гаранти за спазването на човешките права и съпротивяващи се на тяхното нарушаване са представителите на разтурените политически партии, споделящи привързаността си към парламентарната демокрация, малобройната опозиция в XXV ОНС, научната и художествено-творческа интелигенция, професионалните и браншовите сдружения, религиозните общности и техните институции. Функциите на Народното събрание са сведени до механизъм за гласуване на правителствените законопроекти.

В съпротивата на широки обществени групи срещу Закона за защита на нацията е залогът за случилото се „българско чудо“, когато след активната съпротива на обществото и неговите истински духовни водачи 48 000 евреи от старите предели на Царство България са спасени от унищожение в лагерите на смъртта.

На 11 юли 1941 г. XXV ОНС гласува и приема Закон за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, с който се цели засилване на икономическите и финансови санкции срещу евреите. В обсега на закона, приет в нарушение на принципа за равнопоставеност на българските граждани спрямо данъчните тежести, залегнал в Търновската конституция, е включено и еврейското население от новите земи. Събраните суми по този данък съставляват 20 % от бюджета на Царство България за 1941 г.

Преди това, на 24 юни 1941 г. с ПМС № 34, протокол 110, е одобрено отнемането на телефоните и радиоапаратите на лицата от еврейски произход.

С приетия Закон против спекулата с недвижимата собственост еврейското население е принудено да предаде на държавата или под наем на посочени от властите лица онази част от покритата недвижима собственост, за която се смята, че е в „излишък“ на еврейските семейства. Обезщетенията, които се изплащат за конфискуваните покрити имоти, са по оценки по-ниски от тези, по които имотите са оценени при при-

лагането на Закона за еднократен данък върху имуществата на лица от еврейски произход.

1942 г. бележи нов етап в антисемитската политика на правителството – усилва се нейния репресивен характер, чиято крайна цел е изселването на евреите от България в съответствие с взетите от нацистите решения на конференцията от Ванзее за „окончателното решение на еврейския въпрос“, маскирано като „преселване в източните територии на Райха“. Посещението на българския пратеник на МВРНЗ – юрис-консултът Александър Белев – в Берлин в началото на 1942 г. съвпада с провеждането на тази конференция. Макар и да не е посветен в тайните за „окончателното решение“, старателно приривано от нацистите, Александър Белев е инструктиран подробно за административните и технически мерки, които всяка страна, член на Тристранния пакт трябва да вземе, за да се приведе в изпълнение плана за т. нар. изселване на евреите на Изток.

На 6 юли 1942 г. в писмо до германското външно министерство пълномощният министър на Райха в София Адолф-Хайнц Бекерле съобщава за изявеното съгласие от страна на българското правителство да започне преговори по „уреждане на еврейския въпрос“. В същото писмо се съобщава и за даденото от страна на българското правителство съгласие живеещите в Германия и протектората Бохемия-Моравия еврей-български поданици да бъдат включени в общите мероприятия на германското правителство по изселването на евреите в т. нар. източни области. Единственото условие, което българското правителство поставя е да му бъде предоставен списък на изселените еврей-български поданици. По този начин е предрешена съдбата на около 400 евреи от България, живеещи или учещи на територията на Германия и окупираните от нея области. Преди това българското правителство е дало съгласието си антиеврейските мерки, прилагани от нацистите във Франция, да включват и евреите-български поданици, живеещи там. Тези мерки засягат около 170 души български поданици.

Действайки в тази посока, правителството внася и XXV ОНС приема на 28 юни 1942 г. Закон за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждането на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси. Този закон е пример за най-драстично нарушение на Търновската конституция и погазване на принципа за разделението на властите. Със Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички

мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси Народното събрание делегира свои законодателни правомощия на изпълнителната власт, записвайки в чл. 2 на закона, че с наредбите и разпорежданията си Министерския съвет може да изменя вече приети от НС закони – ЗЗН, Закона за еднократен данък, Закона против спекулата с недвижими имоти и всички други закони, които счете за необходимо във връзка с „уреджането на еврейския въпрос“. Съгласно чл. 3 от Закона за възлагане на Министерския съвет, правителството може да издава наредби и разпореждания, имащи силата на закон, които подлежат на одобрение от Народното събрание при първата свикана сесия. С разпоредбите на чл. 3 от закона се отварят широко вратите на административния произвол и безконтролните действия на държавните служители. Целта на приетия закон е да се заобиколи парламентарния контрол върху действията на изпълнителната власт, а записаният в закона текст, че наредбите и разпорежданията на Министерския съвет по смисъла на този закон имат силата на закон, премахват възможността за обжалването им пред Върховния административен съд. Правото на Министерския съвет да издава наредби със силата на закон е регламентирано от чл. 47 на Търновската конституция и прилагането му се предвижда само при наличието на извънредна ситуация, застрашаваща държавата и при невъзможност да се свика Народното събрание. По времето, когато се гласува този закон, не съществуват никакви пречки за нормалната работа на парламента. Срещу приемането на Закона за възлагане на Министерския съвет... се обявяват както представителите на малобройната опозиция в парламента, така и депутати от правителственото мнозинство.

Въз основа на приетия Закон за възлагане на Министерския съвет... правителството издава наредба, с която се създава Комисарство по еврейските въпроси, на което се дават разширени правомощия за предприемането на още по-репресивни мерки спрямо еврейското население, а в гл. I, чл. 4 на тази наредба е записано, че „разпорежданията и заповедите на комисаря не подлежат на никакво обжалване“. Комисарството по еврейските въпроси е оглавено от Александър Белев, юрисконсулт при Министерството на вътрешните работи и народното здраве, ярък антисемит, член на националистическата организация „Ратник“.

С Наредбата се цели още по-пълното изолиране на евреите от обществения живот и подготвянето им за изселване. Въвежда се носене-

то на отличителен знак – жълта шестолъчна звезда за всички лица от еврейски произход над 10 години. Забранява им се посещенията на обществени места и пазаруването в определени часове. Евреите не могат да притежават автомобили, радиоапарати и телефони. Забранени са браковете между евреи и неевреи, както и половите връзки между тях. Уточнява се, че тези ограничения важат и за циганите. Евреите не могат да живеят в едно жилище с българи, освен ако не са в родствени връзки. Определят се квартали в големите населени места, където евреите не могат да живеят.

Чрез Наредбата, като подзаконов акт на изпълнителната власт, се променят или допълват текстовете на чл. чл. 24, 26, 27, 33 и 38 от Закона за защита на нацията.

Чл. 29 от Наредбата постановява, че евреите от София подлежат на изселване в провинцията или извън пределите на Царство България.

В гл. I, чл. 7 на Наредбата е посочено, че еврейските общини имат за задача да подготвят изселването на еврейското население.

В паметна бележка до правителството от 30. X.1942 г. комисарят по еврейските въпроси Александър Белев пише, че изселването на евреите не трябва да става като работна ръка, тъй като тази мярка ще засегне само трудоспособните мъже, а трябва да бъде осъществено като изселване на целите семейства, за да се постигне „разрешение на въпроса“.

Активирани са преговорите с германското правителство за предприемане на конкретни действия за подготовка на депортацията на еврейското население от България. Прави впечатление становището на германския външен министър Йоахим фон Рибентроп, който в бележка от 15. IX.1942 г. застъпва становището, че „все още е рано да се обърне към българския външен министър за изселването на българските евреи“

Съвсем скоро обаче нещата се променят бързо. В паметна бележка на германското външно министерство от 9. X.1942 г. и телеграма до германската легация в София от 15. X. с. г. правителството на Райха заявява готовността си да приеме на своя територия изселените от България евреи. Като основание за германското становище са посочени новите законодателни и административни мерки, приети от българската законодателна и изпълнителна власт – Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси и Наредбата, издадена въз основа на този закон, предвиждащи изселването на евреите от България.

Във вербална нота от 12 ноември 1942 г. българското правителство посочва, че „е особено зарадвано от обстоятелството, че усилията му да уреди всестранно еврейския въпрос в България са привлекли вниманието и на германското правителство“. В нотата се изразява и желанието на правителството изселването да стане по начин, който да не затрудни „правилния вървеж на стопанския живот в страната, а така също да може по-рационално да се използва трудът на евреите като евтина работна ръка за направа и довършване на всички по-главни и особено по-важни пътища“. В свой доклад от 16 ноември 1942 г. германският пълномощен министър А. Бекерле съобщава и за желанието на българското правителство да му бъде изпратен „германски съветник, за да подпомогне провеждането на съответните мероприятия“.

До края на 1942 г. са задействани механизмите за привеждане в изпълнение решението за депортация на еврейското население най-напред от новоприсъединените земи – Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини. Впоследствие в плана за изселването са предвидени и 8 500 души от старите предели на България, за да бъде изпълнена договорената цифра за изселване на 20 000 евреи (в новите земи живеят малко над 11 000 евреи).

Особено място в трагичната участ на еврейското население от новите земи заема Наредбата за поданството в тези земи, публикувана на 10 юни 1942 г., уреждаща поданството на тамошното население. Съгласно тази наредба всички лица от български произход, имащи местожителството си в новоприсъединените земи, стават по право български поданици. Същото право имат и живеещите там лица от небългарски произход, но им е дадено правото да запазят старото си поданство или да придобият поданство на някоя чужда държава, като в такъв случай са задължени в 6-месечен срок да напуснат новите земи. От действие на тази наредба са изключени напълно лицата от еврейски произход. *(Позоваването днес на разпоредбите на чл. 21, б. а от Закона за защита на нацията, където е записано, че евреи не могат да бъдат приемани за български поданици, за да бъдат обосновани постановленията на Наредбата за поданството е неточно, тъй като при Закона за защита на нацията даването или отказа на поданство се разглежда като индивидуален акт, санкциониран от министъра на правосъдието, докато Наредбата за поданството от 1942 г. има всеобхватно и автоматично действие за цели групи от населението на новите територии).*

В речта си пред Народното събрание на 26 март 1943 г. народният представител Петко Стайнов посочва противозаконността на акта на изключването на еврейското население от новите земи от действието на Наредбата за поданството и изтъква действащия принцип в международните договори, към които и България е страна – съдбата на територията на дадена страна е съдба и на живеещото там население – т. е. държавата приобретател на дадена територия е длъжна да признае „по право и без всякакви формалности“ като свои поданици всички лица, които са имали поданството на държавата, която е отстъпила тази територия.

В своя реч пред Народното събрание Никола Мушанов окачествява отношението на българската власт към евреите от новите земи като към „безстопанствени хора“.

Оставени в това висящо положение – без възможността да придобият българско или каквото и да е друго поданство, евреите от новоприсъединените земи стават лесна плячка за нацистите.

За времето от 1940 до 1943 г. българската законодателна и изпълнителна власт приема 6 закона и 35 наредби и постановления с репресивен антисемитски характер. Приетите закони и административни актове са в драстично нарушение на повеленията на основния закон на Царство България – Търновската конституция.

През тези две години се приемат Закона за защита на нацията, Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход и Закона за изплащане на непокрытите имоти на лицата от еврейски произход, предложени на държавния поземлен фонд за изкупуване, съгласно Закона за защита на нацията. Издадени са 10 постановления на Министерския съвет за прилагането им. Целта на тези закони е ограничаване политическите, гражданските и икономическите права на еврейското население в България, изолирането и дезинтегрирането им от българската нация.

През 1942-1943 г. са приети два закона и съответните постановления и наредби, чиято цел е да се подготви изселването на еврейското население от България съгласно в съответствие с предприетата от Германия политика на „окончателно решение“ на еврейския въпрос, формулирана като „изселване в източните територии на Райха“. Законът против спекулата с недвижими имоти ограничава до минимум недвижимата собственост, притежавана от лица с еврейски произход. Законът за въз-

лагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси, постановленията и наредбите, свързани с прилагането на този закон задвижват механизмите на държавния апарат за осъществяване на предвиденото изселване най-напред на еврейското население от новоприсъединените земи и част от евреите, живеещи в старите предели на България.

Действията на българската гражданска и военна администрация в новите земи, подготвяни в тайна и довели до изселването на 11 343 евреи, изненадват обществото, но същевременно послужват и като предупредителен сигнал за готвената участ на еврейското население в старите предели на България. Благодарение на смелата защита и подкрепа, която Българската православна църква, видни представители на интелегенцията, общественици и политици като Димитър Пешев, Димитър Икономов, Петко Стайнов, Никола Мушанов, Димо Казасов, Владимир Куртев дават на българските евреи, намеренията на правителството да изсели и предаде на германците първоначално 8 500 евреи-български поданици са осуетени.

В крайна сметка българският държавен глава цар Борис III, който има последната дума при вземането на решението за отмяна на депортацията, се вслушва в гласовете на българското гражданско общество. След депортацията на евреите от новите земи през март 1943 г. никое българско правителство до 9.IX.1944 г. не предприема повече действия за изселването на български поданици от пределите на Царство България и 48 000 наши сънародници от еврейски произход са спасени от нацистките лагери на смъртта.

Антисемитската политика на българската законодателна и изпълнителна власт, независимо от причините, които са я наложили и степента, в която тя е прилагана, съставлява мрачен период в живота на българското общество по време на Втората световна война и принася в жертва на тази политика 11 343 евреи от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини. Светъл лъч в тези трагични дни представлява нравственият подвиг на българското общество, вдигнало се в защита на човечността и солидарността, спасили 48 000 човешки живота. Този морален подвиг е основание за заслужена национална гордост, а паметта на невинно погубените ни задължава да поискаме прошка за причинените им страдания. Тази прошка ни е необходима – в името на загина-

лите, в името на оцелелите и техните спасители, в името на настоящите и идните поколения. За да можем да кажем: НИКОГА ВЕЧЕ!

Борислав Дичев е роден през 1949 г. Завършил е българска филология и история през 1985 г. в СУ „Св. Климент Охридски“. В момента е пенсионер. Автор е на книгите „Генерал Георги Тановски“. **С. 2003 г. и „Говори Лондон“**. С., 2004.

Коментари (5)

- 29-05-2013|Златко

Цитат:

Тези настроения нямат почва сред българското общество, живяло векове в условия на толерантност и търпимост, нямат институционална санкция и не представляват нищо повече от един подражателски опит за пропагандиране по чужд образец на антисемитските възгледи на една ограничена прослойка от българското общество.

Четейки тези редове, последвани от силно отрезвяващите факти, за сетен път придобивам усещането, че мерките срещу българските евреи от времето на войната са били просто един вид генерална репетиция за онова, което последва около 40 години по-късно, по време на „Възродителния процес“. И вечно заявяваната „толерантност“ на българския народ, поставена в увода на един текст, разкриващ всичко друго, но не и толерантност, говори само за едно: ако все пак има нещо, което би могло да характеризира абстракцията „български народ“, то вероятно това е неговата вечна пасивност, позволяваща на политици от всевъзможни

бои да провеждат тук политики, които в реално демократични и толерантни общества биха се сблъскали с реална съпротива, а не с „толерантност“, чието последствие винаги се оказва някакъв вид колективна вина (отговорност), от която след това бягат всички.

Хубаво би било най-после да се научим да боравим чисто с понятията. „Толерантност“ и „пасивност“ са две различни неща и от тяхното смесване полза няма никой, най-малко пък от всички „българският народ“, залъгващ се с вълшебни приказки за собствените си качества, които инак никой никъде не може да открие – не и в този свят, не и в реалността, която живеем...

- 29-05-2013|**Социолог и 1/2**

Нещата се познават в сравнение. На мен ми е интересно например някой да публикува тук данни дали и доколко французите по същото време са спасили „своите“ евреи... Защото наскоро попаднах на някаква публикация, че правителството във Ниши (маршал Петен) на практика е въвело анти-еврейско законодателство по-строго, отколкото самите германци са настоавяли (и това е станало по личното решение на самия Петен).

- 29-05-2013|**Златко**

Напълно вярно. Само че, за разлика от нас, французите не правят първи стъпки в изучаването и приемането на по-тъмните страници от историята си. И френският президент (Жак Ширак, сред всички!), отдавана вече поднесе публични разкаяния, както и признаване на колективната стигма за случилото се от онова време. Разбира се, със сигурност има (множество) французи, които и до днес сигурно са склонни да питат (примерно) „А българите спасили ли са всичките си евреи, а?“, но при всички случаи за тях това не е нещо ново. Вече са се сменили едно или две поколения откак Робърт Пакстън публикува (по онова време – 1972 – потресаващата за французите) **„Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944“**, така че виковете на потрес отдавна вече не са нещо актуално. Всеки по реда си, както се казва...

- 30-05-2013|**Ден за размисъл**

Питаме: Дали „нестихващият интерес“ на изследователите не се дължи повече на еврейските пари, отколкото на историческата драма.

Отговорът не е труден: Ако нещо е направило този странен странстващ народ толкова способен, това е вродената тревожност на духа му; парите са благосклонността на Иехова, която ще го поддържа во веки.

(За сравнение: масовият мазохизъм е благослова на българското езичество, което ще поддържа духа на бедността и бедността на духа ни до амина.)

Накрая питаме отново: Защо евреите, все още, не са стигнали дълбините на талантливото българско откритие „да би мирно седяло, не би чудо видяло“? Очаквайки безвъзмездното мнение на световните изследователи, благодарим признателно.

- 02-06-2013|**леон бенатов** – В отговор на Борислав Дичев

Леон Бенатов

02 юни 2013

Прочетох с интерес материала на г-н Борислав Дичев озаглавен „Антиеврейското законодателство в България по време на Втората световна война“. От позицията на пет годишно еврейско дете от София през 1943 г. изпитало преследванията си позволявам някои коментари и бележки.

Авторът е написал материала цитирайки издадените по това време нормативни актове, без да отчете първопричината за създаването им. В моите разсъждения винаги съм се ръководил от връзката между Причина и Следствие. Моето становище е, че царство България е било съюзник на нацистка Германия по принуда. Защо след като е ползвал книгата на Витка Тошкова (2) авторът съзнателно е прескочил важни документи като:

Писмо на царя от 22 октомври 1940 до Хитлер, с което обяснява отказът на България да се присъедини към Тристранния пакт (заплаха от Турция и Гърция).

Документ от 16 ноември 1940 – Берлин- Поверително донесение на Службата за сигурност до германското Министерство на външните работи за колебанията на цар Борис относно присъединяването към Оста (Царят- Не се качвам на влак без спирачки).

Документ- Поверителен доклад на Службата за сигурност до германското Министерство на външните работи за отношението на българския министър на външните работи Иван Попов към въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт Берлин 27 ноември 1940 г. (Попов- Докато Попов е министър на външните работи,

България няма да се присъедини към Оста. Изобщо тя щяла да направи това само ако бъде принудена, тъй като не вярвала в крайната победа на Германия). Действително министър Попов не заминава с Филов за подписването на 1 март 1943 присъединяването към оста, симулирайки заболяване.

Секретна сводка на Службата за сигурност до германското Министерство на външните работи относно обстановката в България- Берлин 28 януари 1941 г. с заглавие „Двусмислената политика на царя“. (Въпреки външната отзивчивост се правят намеци за евентуални трудности, при очакваното преминаване на германските войски.)

Защо авторът описва цялото антиеврейско законодателство, без да посочи че то е било наложено от Германия.

Документирано е изказването на царя – “Аз много отлагах и не исках да го правим и ние, но сега вече, след като го имат в Румъния, Унгария и даже във Франция, реших, че е по-добре да се направи от нас, отколкото да ни го наложат“. Този израз е цитиран от много изследователи, но никой не обръща внимание на изразите „не исках да го правим и ние „и „отколкото да ни го наложат“. Думите „не исках да го правим и ние „и „наложат“ не се нуждаят от коментар.

Всички подзаконовите и законови нормативни актове към Закона за защита на нацията са публикувани в отделни студии и сборници. Защо трябва да се повтарят отново и отново?

Бих коригирал вашия израз „Светъл лъч в тези трагични дни представлява нравственият подвиг на българското общество, вдигнало се в защита на човечността и солидарността, спасили 48 000 човешки живота“ на „...нравственият подвиг на ГОЛЯМА част от българското общество.“ В българското общество влизат антисемитски организации, убедени про -нацисти, стопански дейци. След като сте ползвали книгата на Д. Коен (3) можело е да посочите значителния брой организации подкрепящи ЗЗН.

Поздравявам Ви за изречението „...българският държавен глава цар Борис III, който има последната дума при вземането на решението за отмяна на депортацията, се вслушва в гласовете на българското гражданско общество“.

Обикновено се премълчава ролята на царя или срамежливо се посочва отмяна на депортирането чрез изреча „от най-високо място“.

Симон Вайл

Автор: Сюзън Зонтаг

Културните герои на нашата либерална буржоазна цивилизация са анти-либерални и анти-буржоазни; те са писатели, които са серийни, обсебени и неучтиви, които впечатляват насила – не просто чрез тона им на личен авторитет и чрез интелектуалния им плам, а чрез усещането за остра лична и интелектуална крайност. Фанатиците, истериците, разрушителите на Аз-а – това са писателите, които създават свидетелствата за страхливото и любезно време, в което живеем. Става дума най-вече за въпрос на тон: почти е невъзможно да се отдаде доверие на идеи, изразени в безличните тонове на разума. Има определени епохи, които са прекалено сложни, прекалено оглушени от противоречиви исторически и лични преживявания, за да са в състояние да доловят гласа на разума. Разумността се превръща в компромис, извъртане, лъжа. Нашата собствена е епоха, която постоянно търси здраве, но въпреки това вярва единствено в реалността на болестта. Истините, които уважаваме, са онези, породени от огорчение. Измерваме истината от гледна точка на онова, което тя е струвала на писателя в страдание – а не според стандарта на някаква обективна истина, на която думите на писателя отговарят. Всяка от нашите истини трябва да има свой мъченик.

Онова, което е отблъснало зрелия Гьоте у младия Клайст, който предлага на възрастния държавник работите си „на коленете на сърцето си“ – болнавото, истеричното, усещането за нездравост, огромната отдаденост на страданието, от които са почерпени пиесите и разказите на Клайст – са точно нещата, които ние ценим днес. В наше време Клайст доставя удоволствие, докато Гьоте е задължение, поне за някои. По същия начин писатели като Киркегор, Ницше, Достоевски, Кафка, Бодлер, Рембо, Жене – и Симон Вайл – притежават за нас авторитет поради нездравия си изглед. Тяхната нездравост е и тяхно здравомислие, онова, което носи увереност.

Може би има определени епохи, които не се нуждаят от истина толкова много, колкото от задълбочаване на усещането за реалност, от разширяване на въображението. Ако питате мен, аз все пак не се съмнявам, че здравомислещият поглед към света е истинният. Но дали това е нещото, което се желае винаги, истината? Необходимостта от истина не е постоянна; не повече, отколкото е необходимостта от отид. Една идея, която е някакъв вид изкривяване, може да притежава по-голям интелектуален напор от истината; тя може по-добре да обслужва потребностите на духа, които варират. Истината е баланс, но противоположността на истината, която е не-баланс, може и да не е лъжа.

С всичко това не се опитвам да порицая някаква мода, а да подчертая мотивацията зад настоящия вкус със екстремното в изкуството и мисълта. Всичко, което е нужно, е да не бъдем лицемерни, да разбираме защо четем и се възхищаваме на автори като Симон Вайл. Не мога да повярвам, че повече от неколцина от читателите, които тя е спечелила откак посмъртно бяха публикувани нейните книги и есета, действително споделят идеите ѝ. Нито пък това е необходимо – необходимо да се споделят нейната измъчена и неизконсумирана любовна афера с католическата църква, или пък да се приеме нейната гностическа теология за божественото отсъствие, да се прегърнат идеите ѝ за телесно себеотрицание или човек да се съгласи с нейната яростно-несправедлива омраза към римската цивилизация и евреите. Същото се отнася и за Киркегор и Ницше; повечето от модерните им последователи не биха могли, и не споделят идеите им. Ние четем писатели с толкова увреждаща оригиналност заради личния им авторитет, заради примера на тяхната сериозност, заради очевидната им готовност да пожертват самите себе си за своите истини, както и – само отчасти – заради техните „гледнища“. По същия начин, по който корумпираният Алкивиад е следвал Сократ, неспособен и нежелаещ да промени собствения си живот, но развълнуван, обогатен и изпълнен с любов, така и чувствителният модерен читател отдава почитта си на едно ниво на духовна реалност, което не е, и не би могло, да бъде негово собствено.

Някои нива са образцови, други не; а що се отнася до образцовите животи, сред тях има такива, които ни приканват да ги имитираме и такива, които разглеждаме от разстояние със смесица от погнуса, съжаление и преклонение. Това е, грубо казано, разликата между героя и светеца (ако човек би могъл да използва последното понятие в естети-

чески, вместо в религиозен смисъл). Точно такъв един живот, абсурден в преувеличенията си, както и в нивото на себеосакатяване – като онзи на Клайст, като онзи на Киркегор – е бил и животът на Симон Вайл. Мисля си за фанатичния аскетизъм на живота ѝ, за презрението ѝ към удоволствието и щастието, за нейните благородни и смехотворни политически жестове, обстойните ѝ себеотричания, неуморния ѝ флирт с огорчението; при това не изключвам нейната невзрачност, физическата ѝ тромавост, мигрените, туберкулозата ѝ. Никой човек, който обича живота, не би пожелал да имитира нейната отдаденост на мъченичеството, нито пък би го пожелал на децата си или на всички онези, които обича. И все пак, доколкото обичаме сериозността, както и живота, ние сме развълнувани от всичко това, подхранвани от него. Чрез уважението, което отдаваме на такива животи, ние признаваме наличието на тайнство в света – а тайнството е именно нещото, което притежаването на истината, на обективна истина, отрича. В този смисъл, всяка истина е повърхностна, а някои (но не всички) изкривявания на истината, някои (но не всички) лудости, някои (но не всички) нездравости, някои (но не всички) отричания на живота, са истинно-предоставящи, здравомислие-създаващи, здраве-творящи и живото-насърчаващи.

Този нов том с преводи от творчеството на Симон Вайл, *Избрани есета 1934-43*, я представя донякъде частично. Той съдържа едно великолепно есе, първото тук, наречено „Човешката личност“, написано през 1943, годината на нейната смърт в Англия на тридесет и четири години. (Между другото, то е публикувано за пръв път в две части под заглавие „Заблудата на човешките права“ в британското списание *Двадесети век* през май и юни 1959. Там то е изстрадало любопитната и поучителна съдба да се нуждае от защитна уводна статия през юни, когато се появява втората му част, с което се отговаря на критиките срещу списанието за публикуването на есе „поради това, че то се оказва труден залък за някои читатели“. Това със сигурност говори много за лицемерното ниво на английския интелектуален живот, ако дори едно толкова добро списание като *Двадесети век* не може да събере достатъчно ентузиазирана, благодарна публика за подобен текст.) Друго едно есе, публикувано на края на книгата, наречено „Проект за изказване върху човешките задължения“, също написано в годината на смъртта ѝ, съдържа тези, централни за идеите на Симон Вайл. Останалите есета засягат специфични исторически и политически теми – две се занимават с цивили-

зацията на Лангедок,¹ едно с пролетарско въстание в ренесансова Флоренция, няколко дълги есета са посветени на Римската империя, при което се правят обстойни паралели между имперския Рим и хитлерова Германия, както и най-различни размишления върху Втората световна война, колониалния проблем и следвоенното бъдеще. Има също и едно интересно и смислено писмо до **Жорж Бернанос**. Най-дългата дискусия в книгата, обхващаща няколко есета, развива паралела между Рим (и древната еврейска теокрация!) и нацистка Германия. Според Симон Вайл, която демонстрира неприятно мълчание по въпроса за нацисткото преследване на евреите, Хитлер не е по-лош от Наполеон, от Ришельо или Цезар. Расизмът на Хитлер, казва тя, не е нищо повече от „едно доста по-романтично наименование на национализма“. Очарованието ѝ от психологическите ефекти от притежаването на власт и подчинението по принуда, съчетано със стриктното ѝ отрицание на каквато и да било представа за исторически прогрес, я водят до приравняване на всички форми на държавна принуда като изрази на онова, което тя нарича „големият звяр“.

Читателите на *Дневниците* на Симон Вайл (два тома, публикувани през 1959), както и нейните *Намеци за християнство сред античните гръци* (1958) сигурно ще са запознати с опита ѝ да извлече всичко отчетливо християнско от гръцката духовност, както и да отрече напълно неговите староеврейски източници. Това фундаментално твърдение – заедно с възхищението ѝ пред провансалската цивилизация, пред манихейските и катарски ереси – оцветява всички нейни исторически есета. Не мога да приема нейния гностически прочит на християнството като исторически достоверен (неговата религиозна истинност е друг въпрос); нито пък мога да пропусна да се почувствам обидена от злонамерените паралели, които тя прави между нацизма, Рим и Израел. Безпристрастността, не повече от чувството за хумор, не е сред добродетелите на писатели като Симон Вайл. Подобно на Гибън (на чието разбиране за Римската империя тя абсолютно се противопоставя), като исторически автор Симон Вайл е тенденциозна, изтощителна и вбесяващо уверена в правотата си. Като историчка тя просто не е в най-добрата си форма; никой човек, който е така дълбоко уверен в липсата на промяна в историческото развитие, както и в принципната липса на новаторство, не

1 Провинция в южна Франция. Бел. пр.

може да бъде напълно задоволителен като историк. С това не искам да отричам, че в тези есета могат да се открият фини исторически прозрения: както например когато тя посочва, че хитлеризмът се състои в прилагането от страна на Германия към европейския континент, и изобщо към бялата раса, на колониалните методи на завоевание и доминация. (Непосредствено след това, разбира се, тя заявява, че тези – както хитлеровите методи, така и „нормалните колониални такива“ – са извлечени от римския модел).

Принципната ценност на колекцията се състои просто в това, че всичко, написано от перото на Симон Вайл, си заслужава да бъде прочетено. Това може би не е книгата, с която човек би трябвало да започне познанството си с нея – *В очакване на Бог* според мен е по-подходяща за тази цел. Оригиналността на нейните психологически прозрения, страстта и финеса на нейното теологическо въображение, плодовитостта на нейните обяснителни таланти са разпределени доста неравномерно тук. И все пак личността на Симон Вайл може да се открие тук също толкова сигурно, колкото и във всички останали нейни книги – личността, която се идентифицира мъчително със собствените си идеи, личността, която с право е разглеждана като една от най-безкомпромисните и обезпокояващи свидетелки на съвременната работа на духа.

февруари, 1963

Източник

Сюзън Зонтаг (1933–2004) е американска литературна критичка, романистка, кинематографистка и политическа активистка.

Коментари (2)

- 01-06-2013|**Мир вам!** – Моето миниатюрно „есе“

Цитат от есето на мисис Сюзън Зонтаг:

„Според Симон Вайл, която демонстрира неприятно мълчание по въпроса за нацисткото преследване на евреите, Хитлер не е по-лош от Наполеон, от Ришельо или Цезар.“

А от Сталин и Ирод Велики?

Най-коварното в природата на Истината е, че има сто лица, които крие зад една маска, направена от хиляди думи. За разлика от нея Лъжата има само едно лице, което крие зад сто маски, направени от малко (само 8) музикални ноти.

С което искаме да напомним на Добрия Слушател, че честната дума може да наранява и дори убива; докато и най-нечестната музика – да милва, умилюва и умилява.

- 01-06-2013|**Cecilia Tellalova**

„...страхливото и любезно време, в което живеем“. Това казва всичко.

Мисленето

Автор: Даниъл Канеман

Вероятно всеки автор има в главата си представата, че читателите на неговата книга ще извлекат полза от прочитането ѝ. Аз пък си представям познатия на всички, намиращия се във всеки офис автомат за вода, около който се обменят мнения и се разпространяват клюки. Надявам се да обогатя речника, който използват хората, когато говорят за преценките и решенията на другите, за новите политики на компанията, в която работят, или за решенията за инвестиране, които взима даден колеж. Защо се занимаваме с клюки? Защото е много по-лесно, а и далеч по-забавно да определим и обозначим грешките на другите, отколкото да разпознаем своите. В повечето случаи ни е трудно да поставим под въпрос онова, в което вярваме и което искаме, а особено трудно ни е, когато ни е най-необходимо да го направим. Можем обаче да извлечем полза от информиранията мнения на другите. Мнозина от нас спонтанно предусещат как ще оценят нашите решения приятелите и колегите ни; следователно качеството и съдържанието на тези предварителни оценки е от значение. Очакването на интелигентни клюки е силен мотив за сериозна самокритика, по-силен от решенията за работата и дома, които човек взима по Нова година.

За да бъде добър диагностик, лекарят трябва да усвои голям набор от наименования на болести, всяко от които свързва представата за дадена болест с нейните симптоми, възможен произход и причини, възможни развития и последици и възможни интервенции, целящи нейното излекуване или облекчаване. Да учиш медицина означава отчасти да изучиш езика на медицината. За да постигнем по-дълбоко разбиране на оценките и изборите, също ни е необходимо да разполагаме с по-богат речник от онзи, който използваме във всекидневния език. Надяваме се, че интелигентните клюки ще ни разкрият характерни модели в грешките, които правят хората. Системните грешки се наричат деформации. Те се срещат предсказуемо при определени обстоятелства. Например

когато красив и самоуверен оратор излезе на трибуната, предварително можем да кажем, че публиката ще оцени неговото изказване по-благоприятно, отколкото той заслужава. Наличието на диагностичен етикет за тази деформация ефект на ореола ни позволява да я предусетим, разпознаем и разберем по-лесно.

Когато ни попитат за какво мислим, в нормалния случай можем да отговорим. Вярваме, че знаем какво става в ума ни: съзнателна мисъл, водеща до друга. Но това не е единственият, нито пък е типичният начин, по който работи умът. Повечето впечатления и мисли възникват в съзнателния ни опит, без да знаем как са дошли там. Не можем да проследим как сме стигнали до представата, че на бюрото пред нас има лампа, или как сме открили намек за раздразнение в гласа на съпругата ни по телефона, или как сме съумели да избегнем заплахата на пътя, преди да я осъзнаем реално. Умствената работа, резултат на която са впечатления, интуиции и много решения, протича тихо в ума ни.

Голяма част от обсъжданите в книгата въпроси се отнасят до деформациите на интуицията. Но фокусът върху грешката не омаловажава човешката интелигентност, също както акцентът върху болестите, който срещаме в медицинските текстове, не отрича доброто здраве. Повечето от нас са здрави през повечето време и повечето оценки и действия са уместни през повечето време. Когато управляваме живота си, в нормалния случай си позволяваме да бъдем насочвани от впечатления и чувства и доверието, което имаме в своите интуитивни убеждения и предпочитания, обикновено се оправдава. Но невинаги. Често пъти изпитваме увереност, когато грешим, и вероятно един обективен наблюдател ще открие по-лесно нашите грешки от самите нас.

И така, ето каква е моята цел, що се отнася разговорите на хората при автомата за вода: искам да повиша тяхната способност да идентифицират и разбират грешките в оценките и изборите, които допускат другите, а и самите те, като им предложи по-богат и по-точен език, на който да ги обсъждат. Поне в някои случаи точната диагноза може да предложи интервенция за ограничаване на вредите, причинявани често пъти от лоши преценки и избори.

Началата

В тази книга излагам своето настоящо разбиране за оценката и вземането на решения, което се оформи от психологическите открития,

направени през последните десетилетия. Но аз проследявам основните идеи до онзи щастлив ден през 1969 г., когато помолих един колега да участва като оратор в семинар, който водех в катедрата по психология в Еврейския университет в Йерусалим. Амос Тверски бе считан за изгряваща звезда в сферата на изследването на решенията всъщност във всичко, с което се занимаваше, така че знаех, че семинарът ще бъде интересен. Много хора, които познаваха Амос, мислеха, че той е най-интелигентният човек, когото са срещали. Той беше много умен, приказлив и обаятелен. Отлично помнеше вицове и бе надарен с изключителната дарба да ги използва, за да подчертае мисълта си. Когато присъстваше Амос, никога не беше скучно. По онова време той беше на тридесет и две години; аз пък бях на тридесет и пет.

Амос разказа на студентите за една изследователска програма, която се провеждаше в Мичиганския университет и имаше за цел да отговори на следния въпрос: добри интуитивни статистики ли са хората? Вече знаехме, че хората са добри интуитивни граматични: едно дете на четири години без усилие спазва граматическите правила, макар да няма представа, че такива правила съществуват. Дали хората имат същия интуитивен усет и за основните правила на статистиката? Амос съобщи, че отговорът бил квалифицирано „да“. На семинара се проведе оживена дискусия и накрая стигнахме до заключението, че по-добър отговор би било квалифицираното „не“.

Амос и аз с удоволствие обменихме мненията си и заключихме, че интуитивната статистика е интересна тема и че ще е забавно да я изследваме заедно. Същия петък се срещнахме на обяд в „Кафе Римон“, любимо място на йерусалимските бохеми и професори, и планирахме да проведем изследване на статистическите интуиции у опитни изследователи. На семинара бяхме стигнали до заключението, че собствените ни интуиции имат недостатъци. Въпреки годините преподаване и използване на статистика ние не бяхме развили интуитивно усещане за надеждността на статистическите резултати, наблюдавани в малки извадки. Нашите субективни оценки бяха деформирани: бяхме твърде много готови да повярваме на резултати от изследвания, базирани на неадекватни данни, и склонни да съберем твърде малко наблюдения¹ в

1 Бяхме прочели една книга, която критикуваше психолозите за това, че използват малки извадки, но не обясняваше техните избори: Jacob Cohen, *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1969).

собственото си изследване. Целта на изследването ни беше да проверим дали други изследователи не страдат от същия недъг.

Подготвихме изследване, което включваше реалистични сценарии на статистически проблеми, възникващи в изследването. Амос събра отговорите на група експерти, участващи в среща на Обществото по математическа психология, сред които и авторите на два учебника по статистика. Както се очакваше, открихме, че нашите колеги експерти, също като нас, силно преувеличаваха вероятността първоначалният резултат от даден експеримент да се повтори успешно дори при малка извадка. Освен това те даваха много малко съвети на въображаемия студент относно броя наблюдения, които е необходимо да направи. Дори статистиките не бяха добри интуитивни статистики.

Докато пишехме статията, в която съобщавахме за тези открития, Амос и аз открихме, че ни е приятно да работим заедно. Амос беше винаги много забавен и в негово присъствие ставах забавен и аз, така че прекарвахме часове усилен труд в непрестанно весело настроение. Удоволствието, което открихме в съвместния труд, ни направи изключително търпеливи; много по-лесно е да се опиташ да постигнеш съвършенство, когато никога не ти е скучно. Може би най-важното е, че изпробвахме един спрямо друг оръжията, с които критикувахме. И двамата бяхме критични и склонни към спор, Амос дори повече от мене, но през годините на съвместната ни работа нито единият, нито другият не отхвърли нещо, което казваше другият, без да го изслуша. Всъщност една от най-големите радости, които открих в сътрудничеството ни, бе, че Амос често виждаше ценното в моите неясни идеи много по-ясно от самия мен. Амос беше по-логичният мислител от двамата, имаше насоченост към теорията и безпогрешно чувство за посоката. Аз бях по-интуитивен и се опирах на психологията на възприятието, от която захем много идеи. Приличахме си достатъчно, за да се разбираме лесно, и се различавахме достатъчно, за да се изненадваме. Развихме рутина в начина, по който прекарвахме много от работните си дни заедно, като често правехме дълги разходки. През следващите четиринадесет години нашето сътрудничество бе фокусът на живота ни и работата, която свършихме заедно през тези години, бе най-доброто, което е постигнал и единият, и другият.

Бързо развихме практика, която запазихме през годините. Изследването ни представляваше разговор, в който откривахме въпроси и съв-

местно проверявахме интуитивните си отговори. Всеки въпрос беше малък експеримент и в рамките на един ден провеждахме много експерименти. Не търсехме сериозно правилния отговор на статистическите въпроси, които поставяхме. Целта ни бе да идентифицираме и анализираме интуитивния отговор, първия, който ни идваше наум, онзи, който се изкушавахме да дадем дори когато знаехме, че е грешен. Вярвахме правилно, както се оказа, че всяка интуиция, която се споделя от нас двамата, ще се споделя и от много други хора и че ще бъде лесно да демонстрираме нейните ефекти върху оценките.

Веднъж двамата с голямо удоволствие открихме, че имахме едни и същи глупави представи относно бъдещите професии на няколко малки деца, които познавахме. Можахме да определим словоохотливия тригодишен адвокат, кухня професор, съчувстващия и меко натрапчив психотерапевт. Разбира се, тези предсказания бяха абсурдни, но въпреки това ги намерихме за интересни. Ясно беше също така, че нашите интуиции се направляваха от приликата на всяко дете с културния стереотип за съответната професия. Това забавно упражнение ни помогна да развием теория, която възникваше в главите ни по това време, за ролята на приликата в предсказанията. Заехме се да проверим и развием тази теория в десетки експерименти, подобни на следващия пример.

Когато разглеждате следващия въпрос, моля, имайте предвид, че Стив е избран случайно от една представителна извадка:

Един човек бива описван от съседа си по следния начин: „Стив е много стеснителен и свит, винаги е готов да помогне, но малко се интересува от хората или от реалния свят. Кротка и порядъчна душа, той се нуждае от ред и структура и има страст към подробностите.“ Какъв е по-вероятно да е Стив по професия: библиотекар или фермер?

Приликата на личността на Стив със стереотипната представа за библиотекаря моментално прави впечатление на всеки, но също толкова релевантните статистически съображения почти винаги се пренебрегват. Не ви ли е хрумвало, че в Съединените щати има повече от 20 фермера на един библиотекар? Тъй като има много повече фермери, почти сигурно е, че ще открием повече „кротки и порядъчни“ души на трактори, отколкото на регистратурата на една библиотека. Обаче открихме, че участниците в нашите експерименти пренебрегваха релевантните статистически факти и се осланяха изключително на приликата. Предположихме, че те използваха сходството като опростяваща

евристика (горе-долу като правилото на пръста), за да направят трудна оценка. Осланянето им на евристиката пораждаше предсказуеми деформации (системни грешки) в техните предсказания.

По друг повод Амос и аз се запитахме за нивото на разводите сред професорите в нашия университет. Забелязахме, че въпросът отключи търсене на спомени за разведени професори, които познавахме лично или по име, и че оценявахме размерите на категориите с лекотата, с която се сещахме за примерите. Нарекохме това разчитане на лекотата на търсенето на спомените евристика на наличността. В едно от изследванията си помолихме участниците да отговорят на прост въпрос относно думите¹ в един типичен английски текст:

Разгледайте буквата *K*.

Дали е по-вероятно *K* да се срещне като първа буква в някоя дума ИЛИ като трета буква?

Както знае всеки играч на скрабъл, много по-лесно е да се намерят думи, които започват с определена буква, отколкото думи, които имат същата буква на трета позиция. Това важи за всяка буква от азбуката. Затова очаквахме, че респондентите ще преувеличат честотата на буквите, които се срещат на първо място – дори онези букви (като например *K, L, N R, V*), които всъщност се срещат по-често на трета позиция. Тук отново разчитането на евристика поражда предсказуема деформация в оценките. Например наскоро започнах да се съмнявам в отдавнашното си впечатление, че изневяратата се среща по-често сред политиците, отколкото сред лекарите или адвокатите. А дори бях развил обяснения на този „факт“, включително ефекта на властта като афродизиак и изкушенията на живота далеч от дома. После осъзнах, че е много по-вероятно да се изнася информация за простъпките на политиците, отколкото за простъпките на адвокатите и докторите. Интуитивното ми впечатление може би се дължеше изцяло на изборите на темите, правени от журналистите, и на моето осланяне на евристиката на наличността.

Амос и аз изследвахме и документирахме в продължение на няколко години деформации в интуитивното мислене в различни задачи приписване вероятности на събития, предсказване на бъдещето, оценяване на хипотези и оценяване на честоти. На петата година от нашето сътрудничество представихме основните си открития в списание „Са-

1 Леко съм променил първоначалните думи, които се отнасяха до букви на първо и трето място в думите.

йънс“, издание, което се чете от учени от много дисциплини. Статията (която е препечатана изцяло в края на настоящата книга) беше озаглавена „Оценката при несигурност: евристика и деформации“. Тя описваше опростяващите кратки процедури на интуитивното мислене и тълкуваше около 20 деформации като проявления на тази евристика а и като демонстрации на ролята на евристиката в оценката.

Историците на науката често отбелязват, че в дадена епоха учените от определена област на знанието са склонни да споделят основни предположения относно техния предмет. Социалните учени не са изключение; те се опират на определено виждане за човешката природа, което осигурява фона на повечето техни обсъждания на особените видове поведение, но рядко се поставя под въпрос. През 70-те години на двадесети век представителите на социалните науки приемаха за общовалидни две идеи относно човешката природа. Първо, хората са по принцип рационални и тяхното мислене е правилно в нормалния случай. Второ, случаите, в които хората се отклоняват от рационалността, се обясняват с емоции, като например страх, обич и омраза. Нашата статия постави под съмнение тези две допускания, без да ги обсъжда пряко. Ние документирахме системни грешки в мисленето на нормални хора и откривахме, че тези грешки се дължат на устройството на механизма на познавателната способност, а не на изопачаване на мисълта от емоция.

Статията ни привлече много повече внимание, отколкото бяхме очаквали, и остана един от най-често цитираните трудове в социалната наука (през 2010 г. тя се цитира в повече от триста научни статии). Учени от други дисциплини я намериха за полезна и идеите на евристиката и деформациите се използват продуктивно в много области, включително медицинската диагноза, юридическата преценка, анализа на интелигентността, философията, финансите, статистиката и военната стратегия.

Например студенти по политология отбелязват, че евристиката на наличността им помага да обяснят защо някои проблеми привличат голямо внимание сред обществеността, докато други се пренебрегват. Хората са склонни да оценяват относителната важност на проблемите по лекотата, с която си ги спомнят а тя се определя до голяма степен от обема на тяхното отразяване в медиите. Често споменаваните теми запълват умовете, докато останалите се изплъзват от съзнанието. Обратно, онова, за което медиите изберат да съобщят, съответства на тяхното виж-

дане за това от какво се интересува в момента обществото. Не е случайно, че авторитарните режими упражняват силен натиск върху независимите медии. Тъй като общественият интерес се събужда най-лесно от драматични събития и от знаменитости, подхранващите безумие медии са често явление. В продължение на няколко седмици след смъртта на Майкъл Джексън например беше буквално невъзможно да намериш телевизионен канал, който да говори по друга тема. Противоположно на това, слабо се отразяват критични, но не любопитни проблеми, които предлагат по-малко драма, като например влошаващите се стандарти в образованието или медицинските ресурси през последната година от живота на хората. (Докато пиша настоящите редове, забелязвам, че изборът на „слабо отразявани“ примери, който правя, се е водил от наличността. Темите, които избрах за примери, се споменават често; също толкова важни проблеми, които са по-малко налични, не ми дойдоха наум.)

По онова време не го осъзнавахме напълно, но главна причина за голямата притегателна сила на „евристиката и деформациите“ извън психологията беше една случайна особеност на нашия труд: ние почти винаги включвахме в статиите си пълния текст на въпросите, които бяхме задавали на себе си и на своите респонденти. Тези въпроси служеха като демонстрации на читателя и му позволяваха да разбере как собственото му мислене се спъва от когнитивни деформации. Надявам се, че и вие сте изпитали същото, когато сте прочели за библиотекаря Стив. То имаше за цел да ви помогне да оцените силата на приликата като подсказка за вероятност и да видите колко лесно е да се пренебрегнат релевантните статистически факти.

Употребата на демонстрациите предложи на учени от различни дисциплини и особено на философи и икономисти необичайната възможност да наблюдават възможни дефекти в собственото си мислене. След като бяха видели себе си да грешат, за тях бе по-вероятно да поставят под въпрос догматичната предпоставка, преобладаваща по онова време, че човешкият ум е рационален и логичен. Изборът на метода бе решаващ: ако бяхме съобщили за резултати на само конвенционални експерименти, статията щеше да е по-малко забележителна и по-малко запомняща се. Освен това скептичните читатели биха се дистанцирали от резултатите, обяснявайки грешките в преценките с известната некадърност на студентите, типични участници в психологическите изследвания. Разбира се, ние не избрахме демонстрациите пред стан-

дартните експерименти, защото искахме да повлияем на философите и икономистите. Предпочетохме демонстрациите, защото бяха по-забавни, и имахме късмет в избора на метода, както и в много други отношения. Неведнъж ще повтарям в книгата, че късметът играе голяма роля за всеки успех; почти винаги е лесно да идентифицираме лека промяна в историята, която би превърнала едно забележително постижение в посредствен резултат. Нашата история не беше изключение.

Реакцията към труда ни не беше едностранно положителна. По-конкретно нашият фокус върху деформациите бе критикуван, тъй като внушавал несправедливо негативно виждане за човешкия ум.¹ Както се очаква в нормалната наука, някои изследователи доразвиха нашите идеи, а други предложиха приемливи алтернативи.² Като цяло обаче идеята, че нашите умове са податливи на системни грешки, днес е общоприета. Нашето изследване на оценката оказа далеч по-голямо въздействие върху социалната наука, отколкото мислехме, че е възможно, когато работехме върху нея.

Непосредствено след като завършихме своята статия за оценката, насочихме вниманието си върху вземането на решения при несигурност. Целта ни беше да развием психологическа теория за начина, по който хората вземат решения относно прости облози. Бихте ли приели например да спечелите 130 долара, ако се падне ези но да загубите 100 долара, ако се падне тура? Тези елементарни избори се използваша отдавна за проверка на общи въпроси относно вземането на решения, като например относителната тежест, която хората придават на сигурни неща и на несигурни резултати. Нашият метод не внесе промяна:

-
- 1 Един изтъкнат немски психолог беше нашият най-упорит критик. Gerd Gigerenzer, „How to Make Cognitive Illusions Disappear“ *European Review of Social Psychology* 2 (1991): 83-115. Gerd Gigerenzer, „Personal Reflections on Theory and Psychology“, *Theory & Psychology* 20 (2010): 733-43. Daniel Kahneman and Amos Tversky, „On the Reality of Cognitive Illusions“ *Psychological Review* 103 (1996): 582-91.
 - 2 Сред многото примери са Valerie F. Reyna and Farrell J. Lloyd, „Physician Decision-Making and Cardiac Risk: Effects of Knowledge, Risk Perception, Risk Tolerance and Fuzzy-Processing“ *Journal of Experimental Psychology: Applied* 12 (2006): 179-95. Nicholas Epley and Thomas Gilovich, „The Anchoring-and-Adjustment Heuristic“ *Psychological Science* 17 (2006): 311-18. Norbert Schwarz et al., „Ease of Retrieval of Information: Another Look at the Availability Heuristic“ *Journal of Personality and Social Psychology* 61 (1991): 1952-62. Elke U. Weber et al., „Asymmetric Discounting in Intertemporal Choice“ *Psychological Science* 18 (2007): 516-23. George F. Loewenstein et al., „Risk as Feelings“ *Psychological Bulletin* 127 (2001): 267-86.

прекарахме много дни в измисляне на задачи, свързани с избора, и в проверяване на това дали интуитивните ни предпочитания отговарят на логиката на избора. И тук, също като при оценката, наблюдавахме системни деформации в собствените ни решения, интуитивни предпочитания, които непрекъснато нарушаваха правилата на рационалния избор. Пет години след статията в „Сайънс“ публикувахме „Теория на перспективите: анализ на рискованото решение“. Това е теория на избора, която в някои отношения оказва повече влияние от труда ни върху оценката и е една от основите на поведенческата икономика.

Докато географското разделение не ни попречи да продължаваме съвместната си работа, Амос и аз се радвахме на изключително големия късмет да имаме един общ ум, който бе по-висш от отделните ни умове, и на приятелство, което превръщаше труда ни в забавление, но даваше и плодове. Съвместният ни труд върху преценката и вземането на решения бе причина за Нобеловата награда, която получих¹ през 2002 г., която Амос би споделил с мен, ако не бе починал през 1996 г., на 59-годишна възраст.

КЪДЕ СМЕ СЕГА

Не съм замислил тази книга като изложение на ранните изследвания, които Амос и аз проведохме заедно задача, която се изпълняваше компетентно през годините от много автори. Главната ми цел тук е да представя своето виждане за това как работи умът, като се опирам на най-новите развития в когнитивната и социалната психология. Едно от най-важните развития е, че сега разбираме както чудесата, така и недостатъците на интуитивното мислене.

Амос и аз не се занимавахме с верните интуиции отвъд неофициалното твърдение, че евристиката на оценката „е доста полезна, но понякога води до сериозни и системни грешки“. Ние се фокусирахме върху деформациите както защото ги намирахме за интересни сами по себе си, така и защото те осигуряваха данни за евристиката на оценката. Ние не се питахме дали всички интуитивни оценки при несигурност се произвеждат от евристиката, която изследвахме; сега е ясно, че не е така. По-специално верните интуиции на експертите се обясняват по-добре с

1 Присъдената ми награда за икономика се нарича „Награда на Шведската банка за икономически науки в памет на Алфред Нобел“. Тя е присъдена за пръв път през 1969 г. На някои учени физици не им харесваше, че беше добавена и Нобелова награда за социални науки, така че отделната награда за икономика бе компромис.

ефектите на продължителната практика,¹ отколкото с евристиката. Сега можем да очертаем една по-богата и по-балансирана картина, в която вещината и евристиката са алтернативни източници за интуитивните оценки и избори.

Психологът Гари Клайн разказва историята за един екип от пожарникари, който влязъл в къща, в която горела кухнята.² Скоро след като започнали да гасят с маркучи кухнята, началникът чул себе си да крещи: „Излизайте от тука!“, без да знае защо. Подът рухнал почти веднага след като пожарникарите се спасили. Началникът осъзнал едва след свършения факт, че огънят бил необичайно спокоен и че на ушите му било необичайно горещо. Заедно двете впечатления му внушили онова, което той наричал „шесто чувство за опасност“. Той нямал представа какво не е наред, но знаел, че нещо не е наред. Оказало се, че ядрото на пожара не било в кухнята, а в мазето под нея, върху което стояли мъжете.

Всички сме чували подобни истории за интуицията на експерта: grosмайсторът, който минава покрай играчи на улицата и обявява „белите матират след три хода“, без да спира, или лекарят, който поставя сложна диагноза само след един-единствен бегъл поглед към пациента. Експертната интуиция ни впечатлява като магия, но тя не е такава. Всъщност всеки от нас извършва подвизи от интуитивни експертизи много пъти всеки ден. Повечето от нас умеят дяволски добре да открият гнева още от първата дума в едно обаждане по телефона, ние разбираме, щом влезем в стаята, че говорят за нас, и бързо реагираме на леки признаци, че шофьорът в колата в съседното платно е опасен. Всекидневните ни интуитивни способности не са по-голямо чудо от поразителните прозрения на един опитен пожарник или лекар просто са по-обичайни.

Психологията на вярната интуиция не включва никаква магия. Вероятно нейно най-добро кратко обяснение е дал великият Хърбърт Саймън, който изследва grosмайсторите³ и показва, че след хиляди часове

1 През 80-те години на XX в. Хърбърт Саймън и неговите студенти в „Карнеги Мелън“ поставят основите на нашето разбиране на експертизата. За отлично популярно въведение в предмета вж. Joshua Foer, *Moonwalking with Einstein: The Art and Science of Remembering* (New York: Penguin Press, 2011). Той излага труда, който е представен с повече технически подробности в K. Anders Ericsson et al., eds., *The Cambridge Handbook of Expertise and Expert Performance* (New York: Cambridge University Press, 2006).

2 Gary A. Klein, *Sources of Power* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999).

3 Хърбърт Саймън е един великите учени на двадесети век, чиито открития и изобретения се простират от политическата наука (където той започва кариерата си) до икономиката

практика те започват да виждат фигурите на дъската по-различно от нас. Можете да усетите раздражението на Саймън от митологизирането на експертната интуиция в неговите думи: „Ситуацията предоставя знак; този знак дава на експерта информацията, складирана в паметта му, а информацията му осигурява отговора. Интуицията не е нищо повече и нищо по-малко от разпознаване“.¹

Ние не се изненадваме, когато едно двегодишно дете погледне някое куче и каже: „куче!“, защото сме свикнали с чудесата на ученето при децата, с това, че те разпознават и назовават нещата. Мисълта на Саймън е, че чудесата на експертната интуиция имат същия характер. Верни интуиции се развиват, когато експертите са се научили да разпознават познати елементи в нова ситуация и да действат по начин, който и подхожда. Добрите интуитивни оценки стигат до ума ни със същата непосредственост, както възгласът „куче!“.

За беда не всички интуиции на професионалистите се базират на вярна експертиза. Преди много години посетих главния специалист по инвестиране на голяма финансова компания, който ми каза, че тъкмо е инвестирал десетина милиона долара в акции на „Форд Мотър Къмпани“. Когато го попитах как е взел това решение, той отговори, че неотдавна бил на автомобилно шоу и се впечатлил. „Човече, те наистина знаят как се прави една кола!“ – бе неговото обяснение. Той показва съвсем ясно, че се е доверил на своето добро чувство, и беше доволен от себе си и от решението си. Намерих за забележително, че той очевидно не обмисляше единствения въпрос, който един икономист би нарекъл релевантен: в момента акциите на „Форд“ на по-ниска цена ли се продават? Вместо това се беше вслушал в интуицията си; харесваше колите, харесваше компанията и харесваше идеята да купи нейни акции. От онова, което знаем за точността в подбора на акциите, имаме основание да смятаме, че той не знаеше какво прави.

Специфичната евристика, която изследвахме Амос и аз, не ни помага много да разберем как изпълнителният директор решава да инвестира в акции на „Форд“, но сега съществува по-широка концепция за евристиката, която ни предлага добро обяснение. Важен напредък е, че сега на емоцията се придава много по-голямо значение за разбира-

(в която печели Нобелова награда), компютърните науки (в които е пионер) и психологията.

1 H.A.Simon, „What Is an Explanation of Behavior?“ Psychological Science 3 (1992): 150-61.

нето на интуитивните оценки и избори, отколкото в миналото. Днес решението на изпълнителния директор би било определено като пример на афектна евристика¹, при която оценките и решенията се ръководят пряко от чувствата на харесване и нехаресване и слабо се обмислят или обсъждат.

Когато се изправи пред проблем да избере шахматен ход или да реши дали да инвестира в акции, механизмът на интуитивното мислене прави най-доброто, което може. Ако човекът има релевантна експертиза, той ще разпознае ситуацията и интуитивното решение, което му идва наум, вероятно ще бъде правилно. Именно това се случва, когато майстор по шахмат погледне една сложна позиция: всичките няколко хода, които незабавно му хрумват, са силни. Когато въпросът е труден и не е налично вещо решение, интуицията продължава да действа: отговор може да ти дойде на ума бързо обаче той не е отговорът на първоначалния въпрос.

Въпросът, пред който бе изправен изпълнителният директор (трябва ли да инвестирам в акции на „Форд“?), беше труден, но отговорът на един по-лесен и свързан въпрос (харесвам ли колите на „Форд“?) веднага му дойде наум и определи избора. Това е същността на интуитивната евристика: когато сме изправени пред труден въпрос, ние често отговаряме вместо на него на някой по-лесен, обикновено без да забелязваме подмяната.²

Спонтанното търсене на интуитивно решение понякога се проваля не ти идва наум нито експертно решение, нито евристичен отговор. В такива случаи често откриваме, че превключваме към една по-бавна, по-обмислена и изискваща повече усилие форма на мислене. Това е бавното мислене от заглавието. Бързото мислене включва и двата варианта на интуитивното мислене – експертния и евристичния, както и изцяло автоматичните умствени дейности на възприятието и паметта, действията, които ни позволяват да знаем, че на бюрото ни има лампа, или да си спомним името на столицата на Русия.

Разликата между бързото и бавното мислене се изучава от много психолози през последните двадесет и пет години. Поради причини, които ще обясня по-подробно в следващата глава, аз описвам умствения

1 Концепцията за афектната евристика беше развита от Пол Словик, състудент на Амос в Мичиган и негов приятел за цял живот.

2 Вж. глава 9.

живот с метафората за двама деятели, наречени Система 1 и Система 2, които произвеждат съответно бързо и бавно мислене. Говоря за особени черти на интуитивното и бавното мислене така, сякаш те са особености и предразположения на двама герои в ума ни. В картината, която се образува от най-новите изследвания, интуитивната Система 1 упражнява по-силно влияние, отколкото си мислите, и тя е тайният автор на много от изборите и оценките, които правите. По-голямата част от настоящата книга разглежда действията на Система 1 и взаимното влияние между нея и Система 2.

КАКВО СЛЕДВА ПО-НАТАГЪК

Книгата е разделена на пет части. Първата представя основните елементи на един съставен от две системи подход към оценката и избора. Тя разработва разликата между автоматичните действия на Система 1 и контролираните действия на Система 2 и показва как асоциативната памет, сърцевината на Система 1, непрекъснато изгражда свързана интерпретация на онова, което се случва в нашия свят във всеки момент. Опитвам се да покажа комплексността и богатството на автоматичните и често несъзнателни процеси, които лежат в основата на интуитивното мислене, и как тези автоматични процеси обясняват евристиката на оценката. Целта ми е да въведа читателя в езика, на който мислим и говорим за ума.

Втората част излага най-новите данни от изследването на евристиката на оценката и изучава една голяма загадка: защо на нас ни е толкова трудно да мислим статистически? Лесно мислим асоциативно, мислим метафорично, мислим каузално, обаче статистиката изисква мислене за много неща наведнъж нещо, за което Система 1 не е пригодна.

Трудностите на статистическото мислене се включват в главната тема на третата част, която описва едно озадачаващо ограничение на нашия ум: изключителната ни увереност в онова, което вярваме, че знаем, и очевидната ни неспособност да признаем своето незнание в пълния му обем и несигурността на света, в който живеем. Ние сме склонни да надценяваме степента, в която разбираме света, и да подценяваме ролята на случайността в събитията. Прекалената ни увереност се подхранва от илюзорната сигурност на знаенето постфактум. Върху моите виждания по тази тема влияние оказва Насим Талеб, авторът на „Черният лебед“. Надявам се, че в разговорите си около автомата за вода хората ще изучават интелигентно уроците, които могат да научат от миналото,

докато устояват на съблазънта на знаенето постфактум и на илюзията на сигурността.

Фокус на четвъртата част е беседата с дисциплината икономика на тема природата на вземането на решения и допускането, че икономическите агенти са рационални. Този раздел от книгата предлага актуалното виждане, развито от модела на двете системи, за основните концепции в теорията на перспективите, модела на избора, който Амос и аз публикувахме през 1979 г. Следващите глави са посветени на няколко начина, по които човешките избори се отклоняват от правилата на рационалността. Разглеждам нашата злощастна склонност да третираме проблемите изолирано и ефектите на рамкирането, при които решенията ни се оформят от маловажни особености на проблемите, за които правим избора. Тези наблюдения, които се обясняват лесно с особеностите на Система 1, представляват дълбоко предизвикателство към преобладаващото в стандартната икономика допускане, че човек е рационален.

Петата част описва най-новите изследвания, които въведоха различаването на две Аз: изпитващото Аз и помнещото Аз, които всъщност нямат еднакви интереси. Например можем да изложим хората на две болезнени преживявания. Едното от тях е определено по-лошо от другото, защото е по-продължително. Но автоматичното формиране на спомените характерна черта на Система 1, има свои правила, които можем да използваме, така че по-лошият епизод да остави по-добър спомен. Когато по-късно хората избират кой епизод да повторят, те, естествено, се водят от помнещото си Аз и излагат себе си (своето изпитващо Аз) на ненужна болка. Различаването на две Аз се прилага в измерването на благополучието, при което отново откриваме, че онова, което прави изпитващото Аз щастливо, не е съвсем същото като онова, което удовлетворява помнещото Аз. Как тези две Аз, намиращи се в едно тяло, могат да постигнат щастието това повдига някои трудни въпроси както за хората, така и за обществата, които разглеждат благополучието на населението като цел на политиката.

Заклучителната глава разглежда в обратен ред изводите, следващи от трите различавания, прокарани в книгата: между изпитващото и помнещото Аз, между концепцията за агентите в класическата икономика и в поведенческата икономика (която прави заемки от психологията) и между автоматичната Система 1 и прилагащата усилие Система

2. Връщам се на добрите качества на образованото клюкарене и говоря за онова, което организациите биха могли да направят, за да подобрят качеството на оценките и решенията, които правят за себе си.

Двете статии, които написах заедно с Амос, са препечатани като приложения към книгата. Първата е обзор на оценката при несигурност, която описах по-горе. Втората, която бе публикувана през 1984 г., обобщава теорията на перспективите, както и нашето изследване на ефектите на рамкирането. Статиите представляват приносите, които бяха цитирани от Нобеловия комитет и може би ще се изненадате колко са прости те. Техният прочит ще ви даде усещане за това колко много знаехме преди много време, но и също така колко много сме научили през последните десетилетия.

Даниел Канеман (род. 1934) е израелски психолог и нобелов лауреат, известен с работата си по психология на разсъждаване и взимане на решения, бихейвиористична икономика и хедонистична психология. През 2002 получава Нобелова награда по икономика за работите си в областта на теорията на перспективите. През 2007 получава награда на Американската психологична асоциация за Отличителен принос към психологията. [

Коментари (4)

- 04-06-2013 | **Венета Маджистрели** – Четящите – разбиращи ще спасят света!

Да ме прощава Достоевски и цялата му гениалност, но нашето съвремие има нужда най-спешно точно от бихейвиористична икономика. От 15 години се занимавам с икономика и бизнес, но все нещо липсваше в многото скучни и сухи теории. Това е и грешката...разделянето, а не вза-

имстването и преливането на науките една в друга, доколкото икономиката изобщо може да се нарече „наука“. Благодаря за тази статия, четох я книгата „Thinking, Fast and Slow“, но и българския ѝ превод е прекрасен. За всички, в които темата поражда жажда за още познания, споменавам и един сънародник на Канеман – Дан Ариели, професор в Университета Дюк, в САЩ. Препоръчвам всичките му книги (вече 3). Наскоро приключи неговият безплатен курс в [coursera.com](https://spark-public.s3.amazonaws.com/behavioralecon/readings/Week%204%20Readings/EffortForPayment-2004-Heyman-787-93.pdf) и се предполага, че догодина ще бъде повторен, поради невероятния интерес (световен – над 130 000), а и български – над 250 човека от България се включиха) и успех. Ето тук и няколко линка към научни разработки, които ако не без думи, ще ви оставят с много провокиращи мисли. Надявам се!)

<https://spark-public.s3.amazonaws.com/behavioralecon/readings/Week%204%20Readings/EffortForPayment-2004-Heyman-787-93.pdf>

http://www.princeton.edu/~kahneman/docs/Publications/Maps_bounded_rationality_DK_2003.pdf

<https://spark-public.s3.amazonaws.com/behavioralecon/readings/Week%206%20Readings/Gilbert%20peculiar%20longevity.pdf>

http://www.andrew.cmu.edu/user/gl20/GeorgeLoewenstein/Papers_files/pdf/emotionsEconTheory.pdf

- 04-06-2013|**Социолог и 1/2**

Разбира се, темата тук е много обширна, но преди всичко трябва да започнем с една забележка върху превода: онова „квалифицирано „да““, за което се споменава в текста, на практика би било по-добре да се преведе с нещо като „условно ‘да‘“ – защото на български език „квалифицирано“ се употребява и в значението, което има в „квалифицирано мнозинство“ (т. е. по-голямо, по-силно, по-категорично мнозинство) – и ако читателят по аналогия („интуитивно“) допусне, че „квалифицирано „да“ „значи на практика „едно по-категорично „да““, то той ще допусне грешка. Защото на английски език „qualified“ в дадения случай означава точно обратното: „qualified Yes“ на практика, на по-разговорен български, е „по-скоро „да“ „– или „„да“ – но само донякъде“...

Или, както го обясняват в един английски речник: „If you describe something as a qualified success, you mean that it is only partly successful.“ („Ако вие наречете нещо „условно успешно“, то вие имате предвид, че то е било само частично успешно.“)

Друг недостатък в превода е изразът „правилото на пръста“ – английското „rule of thumb“ е идиом, и съответно не би трябвало да се превежда толкова буквално – „правилото на пръста“... (Отделен въпрос е, че не е никак лесно да се намери истински подходящо българско съответствие – освен може би „едно към гъотере“...)

А иначе, по самия авторов текст: хубаво е, че авторът се е впуснал да ни обяснява, как „верни интуиции се развиват, когато експертите са се научили да разпознават познати елементи в нова ситуация и да действат по начин, който и подхожда“ (то същото важи, впрочем, и за „неверните“ интуиции) – само че конкретните примери, които авторът дава за „интуицията на експерта“, са толкова сгрешени, че ... май по-скоро сам е показал пример колко често човек изпада в „невярна“ интуиция.

- 09-06-2013|**К. ЕЛЕНКОВ**

... НЕ РАЗБРАХ ЗАЩО Венета Маджистрели СЕ ПРОЩАВА С ДОСТОВЕСКИ? ЗА АЙНЩАЙН ТОЧНО ТОЙ ОТКРИВА ИЛИ ПОДПОМАГА ПАРАДОКСАЛНОТО (му) МИСЛЕНЕ...

- 09-06-2013|**К. ЕЛЕНКОВ**

книгата е СТРАХОВИТА! ...

но и ние имаме проф. ИВАНКА АПОСТОЛОВА („СТИЛ НА МИСЛЕНЕ“, „ПОЛЕТО НА МЕТАФОРИТЕ“ „Между физиката и философията“...)

Пастори — агенти на държавна сигурност

Автор: Ангел Пилев

За книгата „Пастори — агенти на ДС“ от Ангел Пилев

Красимир Дамянов

Имах неприятното преживяване съвсем наскоро да не намеря подкрепа в нито един писател, нито един участник в семинара в Созопол, където съм преподавал, нито в ръководството на фондацията, която го организира, по повод изумлението ми, че един от вечните гости, винаги изказващ се по въпроси и насоки на писането, собственик и редактор на престижно списание и „душа“ на компанията от незабравимите вечери над брега в Хотел „Диаманти“ е бил агент на Държавна Сигурност от 1988 година досега (същият не е снет от отчет). За онзи, който е попадал на „изцепването“ ми в интернет по този повод вероятно е ясно, че бе направено единствено по повод принадлежността на въпросния човек към Фондация Елизабет Костова, която дълбоко уважавам и в никакъв случай към него. Че да не е само той? Ха! Но става въпрос за литературна работилница, през която за шест години е минал цветът на българската съвременна литература. Не за някой казионен творчески съюз. И сигурно бих преглътнал глупавото положение, в което изпаднах — да ме е срам да се явя на закриването макар че бях в Созопол — ако на следващия ден не бях попаднал на премиерата на една книга в София, която искам да представя на вниманието ви.

Документалният епос на евангелисткия пастор Ангел Пилев „Пастори — агенти на ДС“ ми даде сила да вярвам, че не съм смешен старомоден, арогантен, нетактичен, самонадеян, заблуден, или че не разбирам сложните ситуации, в които е можел да затъне всеки представител на „художествено-творческата интелигенция“, а в случая „духовно-моралната“ в едно тоталитарно общество като някогашното. Оставям лично да решите след прочитане на уводната ѝ част, били ли са възможни грешки, случайности и недоразумения в избора на хора, на които се е спирала онази страшна машина, за която няма данни да е изчезнала днес. По-скоро, която потъна някъде (неизвестно къде),

без да остави следи, размазвайки грижливо всичко известно и неизвестно за нея, с една единствена цел: да престанем да говорим за нея, да не ѝ пречим в новите условия на привидна демокрация. Да оставим хората ѝ на мира. Защото моето скромно мнение е, че почти никой от тях не се покая, не от „свят“ и неудобство, а от страх. Страх, че ще им се потърси отговорност и неустойки по договора за душите им.

Тази забележителна книга с документи и животоописания на отци-продажници – духовни люде, които биха могли да бъдат и писатели, и художници, архитекти и инженери, разтълкувани простосърдечно и без злоба от един спокоен, убеден в правотата на това, което върши християнин, е насочена точно към опитите на управляващите от всички бои досега да размият истината за миналото, да заличат границите между дълг и морал, правда и лъжа, падение и величие, да ни накарат просто да приемем, че времето е било такова и че вината е на всички ни, защото всички се съобразявахме със Злото. Че то е било неизбежно...

Но някои се подписаха под договора с него.

Не само ръкописите не горят. Ведомостите също.

В името на децата, на бъдните поколения – нека се разграничим!

Защото идващите след нас трябва да знаят какво се е случило. Не за да не питат – ами ти нямал ли си досие, а? Ами ако си клепа? – и да им се кълнем с риск да им писнем, че не, че сме хора чисти, – а защото, когато дойде техният час, часът на децата и на техните деца, и на децата на техните деца (продажбата не само на гласове – на души – винаги ще присъства в историята на човечеството под една или друга форма) те трябва да са наясно.

Защото както се пее в онази стара опера: Сатаната е винаги на крак!

Нищо, че ви го казва един безбожник като мен. Може би точно затова.

П. П. Нека тези, които си купят книгата на пастор Ангел Пилев, да потърсят и придружаващата я „Изтезаван заради вярата си“ на Харалан Попов, за да видят, че е имало и такива личности, които не са се огънали. Направили са своя избор. Минали са през ада и са оцелели.

На тези, които устояха

ЗА ТАЗИ КНИГА

Отварянето на архивите на бившата Държавна сигурност (ДС) разкри нейното зловещо присъствие навсякъде в българското общество. Оповестена беше агентурната мрежа на ДС по високите етажи на власт-

та, науката, образованието, изкуството, обществените организации. Появата на топ агенти и в областта на религията изглеждаше неизбежно. Но когато през месец март 2012 г. Комисията по досиетата оповести имената на известни и уважавани духовни водачи, действали като агенти на ДС в почти всички религиозни деноминации, особено активно във висшия клир на Православната църква, хората бяха наистина шокирани. Служители на Бога се оказаха с две лица, подобно на езическия бог Янус, символ на двуличие в древния римски пантеон.

Настоящата книга е за авторитетни пастори от българските протестантски църкви, вербувани и използвани като секретни агенти на Държавна сигурност по време на тоталитарния комунистически режим.

Защо тази книга трябваше да бъде написана?

Както се видя, кратката анотация на Комисията по досиетата не беше достатъчна да даде отговор преди всичко на вярващите за причините и обстоятелствата, довели до парадоксалното служение на свещеници в ущърб на вярата им. Повечето от оповестените като агенти на ДС пастори категорично отрекоха своята бивша принадлежност към секретните служби. Появиха се различни изявления от ръководства на църкви, както и лично от оповестените за агенти пастори, в които се застъпваха различни тези. Някои от пасторите обявиха досиетата си за измислица на ДС, фалшификация, проведена чрез Комисията по досиетата, за да се дискредитира Църквата и нейните водачи. Други се опитаха да представят своето сътрудничество като действие за опазване на Църквата от репресии и унищожение. Заговори се за принуда при разпитите, манипулирани от служителите на ДС рапорти, фиктивно сътрудничество. Общото в изявленията на църковните ръководства беше позицията на защита на оповестените за агенти пастори и кредитът на доверие към тях да останат на ръководните си позиции.

Създаден бе прецедент. Вярващите, имали пълно доверие в своите водачи и свещеници, сега трябваше да преоценяват своето отношение в условията на дебати „за“ и „против“ и всъщност в условията на недостатъчна информация за случилото се години назад.

Какво трябваше да се направи?

Библията учи да не си служим с полуистини, за да не се окажем лъжци. Тези, които държат на чистотата на Църквата, са длъжни, като следват правдата, да изчистят съмненията и петната от миналото. Истината не може да бъде разкрита, ако изследването за това минало не излезе

извън църковните политики на „дискретност“. Защото проблемът с пасторите агенти не е вътрешноцърковен въпрос, а обществен скандал, абсурден, противоречив и чакащ своето публично изясняване.

Въпросът за агентурното минало на пасторите е многопластов. Той не засяга

само действията против Църквата и християнската вяра от партийния и държавен апарат по време на комунистическия режим, но и свободата на хората тогава и сега, защото дори в условията на демокрация могат да действат същите механизми за контрол. Затова тематиката на настоящата книга продължава да е актуална.

Засега обаче ние сме ограничени да ползваме част от архивите на ДС, да анализираме случилото се в недалечното минало и търсим отговор на 3 главни въпроса:

– Били ли са пасторите, оповестени от Комисията, реални агенти на ДС?

– Какво са вършили агентите и дали са опазвали Църквата?

– Съществува ли тотална фалшификация относно пасторите агенти на ДС, за да се нанесе удар на Църквата и обезвери обществото?

За съжаление болшинството засегнати църковни ръководства не се заеха сериозно с тази задача, но употребиха средства и енергия, за да опровергаят данните от досиетата. Опитите да се предизвика дискусия и църковни срещи за изясняване на тези въпроси удариха на камък. Вместо това някои църкви заеха твърда отбранителна позиция за защита на пасторите си, с мотив да „запазят“ авторитета на Църквата, а опитите за диалог бяха обявени от църковни водачи за кампания, рушаща „църковното единство“.

И днес аз продължавам да вярвам, че обществото трябва да знае и да има мнение по тези въпроси. Затова се заех с нелеката задача да проуча и систематизирам достъпните архивни единици на ДС за пасторите агенти и тяхното „специфично“ поведение в служба на държавния репресивен апарат. Един от мотивите за написването на тази книга бе да разбере и обясня раздвоението на тези духовни водачи, които са шпионирали в Църквата. Те убедено са проповядвали Божието слово (помня мощните проповеди на някои от тези водачи), молили са се заедно с другите и са ги окуражавали, помагали са, създавали са доверие и са направлявали църковното общество. После са сядали на масата в „скришната стаичка“ и са започвали да пишат своите донесения – кой с кого се

е срещал и какво е казал, имена, адреси, отчет за получените секретни задачи, даже и препоръки за действие срещу СВОИТЕ. В едното им ухо е „говорел“ Бог, а в другото е звучал гласът на водещия ги офицер от ДС. Някои са имали „без-обидната“ задача да известят за пристигането в църквата на западни мисионери, други са провеждали доста активни секретни мероприятия за залавяне на внася-ни нелегално в страната Библии. И ето, след години, някои от тези „пастири“ го-ворят как са спасявали Църквата. Винаги е имало разузнавачи, но едно е да отидеш в лагера на врага, нападнал твоята родина, и да докладваш на СВОИТЕ за неговото въоръжение, за да защитиш род, семейство и дом, а друго е да докладваш за своите в услуга на ВРАГА на Църквата.

Всичко това може да е парадоксално и трудно за обяснение, но ако трябва да го кажем просто и ясно – то е **коварно предателство**. Ако е съществувало, разбира се. Ако оповестените пастори са били реални агенти на ДС в църквата.

Ще се опитам да установя това заедно с читателя на тази книга.

От автора

Откъс от Въведение на „ПАСТОРИ – АГЕНТИ НА ДС“:

ШПИОНСКАТА МРЕЖА

В България днес от телевизията се лее реч на партийни водачи, журналисти, професори, коментатори, тълкуватели и гадатели на избора към „светло бъдеще“. Народът ни е вече експерт по икономика, енергетика и изборно право. Все още обаче съществуват скандали с подслушвания, шантаж, манипулация на общественото мнение.

Секретните агенти у нас се появяват и изчезват според поредния политическия сериал. Нищо ново. Нека си припомним, че „Секуритате“ в Румъния изстреляха хиляди патрони, а Чаушеску и съпругата му бяха набързо разстреляни без съд и присъда. После „Секуритате“ изчезна сякаш вдън земя. Извършен бе перфектен медиен преврат.

Нашият преход премина безкръвно, като се изключат политическите убийства, самоубийства и бандитски престрелки. С доста напъни се разкриха досиета на бившите агенти на ДС. И какво разбираме – че огромна част от архивните единици на ДС са били изгорени или изчезнали. Не е тайна, че нашият преход не мина без активното участие на бившата (и настояща) Държавна сигурност, оплела в своята шпионска мрежа огромна част от българските граждани.

ДС и нейната трансформация

През 1891 г. в България е създадено военно разузнаване, което обработва информацията от дипломатическите мисии в чужбина, а през 1915 г. е началото на военното контраразузнаване – „Служба по безопасността на народната отбрана“ към Щаба на армията. След Първата световна война двете служби са обединени, а през 1919 г. е сформирано специализирано подразделение на софийската полиция – отделение „Обществена безопасност“. Освен контраразузнавателни функции, то има за задача да контролира дейността на крайната левица, която след Деветоюнския преврат от 1923 г. все по-често прибегва до въоръжено насилие.

През 1925 г. „Обществена безопасност“ е преобразувана в отдел „Държавна сигурност“ към Дирекцията на полицията с две отделения – вътрешна и външна сигурност, а в началото на 1944 г. тези отделения вече са пет. В Държавна сигурност работят близо 1 600 души, в това число административен персонал.

Идва 9. IX.1944 г., БКП завзема властта и е създадена „Народна милиция“. Разпуснати са областните дирекции, околийските управления на МВР, уволнени са полицейските началници и 30 000 служители. В милицията се назначават бивши партизани, политзатворници и предани кадри. Отдел „Държавна сигурност“ става част от Дирекцията на народната милиция. Службата обезпечава разузнавателна информация за висшето политическо ръководство, отговаря за борбата с „контрареволюционните елементи“ в страната и навън, охранява и обслужва членовете на Висшия

политически апарат и Правителството.

Бързата реакция на комунистическата власт в организирането на нова ДС е показателна и скоро се разбира, че е имало защо, тъй като похватите и методите на работа, които ДС прилага, я превръщат в репресивен орган на тоталитарното управление в България.

През 1946 г. ДС вече има 5 отделения и 8 самостоятелни служби.

През 1963 г. в рамките на МВР се създава **Комитет за държавна сигурност**, съкратено Държавна сигурност или ДС, който обединява и ръководи всички поделения на ДС в центъра и страната. За председател е назначен първият зам.-министър на МВР ген. м-р Ангел Солаков, а за първи зам.-председател – ген.-лейт. Мирчо Спасов, една зловеща фигура, от когото се страхуват даже висшите партийни ръководители.

Структура на КДС при МВР:

- I управление: разузнаване
- II управление: контраразузнаване
- III управление: военно контраразузнаване (ВКР)
- IV управление: техническо
- V управление: „Безопасност и охрана“ (УБО)
- 4 самостоятелни отдела.

През 1967 г. в структурата на КДС е създадено **Шесто управление „За борба с идеологическите диверсии и противодържавните прояви“**. Това управление ще бъде и първото разформировано под натиска на „Кръглата маса“ през 1990 година.

На 3. III. 1974, се узаконява пряката подчиненост на ДС на Тодор Живков като Първи секретар на ЦК на БКП. ДС работи така до трансформиранията ѝ в нови специални служби през 1990 г.

През 1986 г. е създадено Четвърто (икономическо) управление на ДС на мястото на Четвърто „Техническо“ управление. В този вид структурата на Държавна сигурност се запазва до 1990 г.

Структура на ДС от 1969 до 1990 г.

- Първо главно управление на ДС (ПГУ): разузнаване
- Второ главно управление на ДС (ВГУ): контраразузнаване
- Трето управление на ДС (ВКР): военно контраразузнаване
- Четвърто управление на ДС: техническо (икономическо от 1986)
- Пето управление на ДС (УБО): у-ние „Безопасност и охрана“
- Шесто управление на ДС: борба с идеологическата диверсия и противодържавните прояви (от 1967)

Самостоятелни отдели:

- I-ви отдел: следствен (от 1979 година I-ви отдел в Главно следствено управление /ГСУ/ на МВР)
- II-ри отдел: външно наблюдение и проучване
- III-ти отдел: картотека и архив
- IV-ти отдел: шифър и радиовръзка
- V-ти отдел: бойна и мобилизационна готовност

През **1990 г.** ДС е разделена на **Национална Разузнавателна Служба**(НРС) – разузнаване, **Държавна Агенция „Национална сигурност“**(ДАНС) – контраразузнаване и **Национална Служба Охрана** (НСО) – охрана на държавните ръководители, като НРС и НСО са подчинени на Президента на страната.

Така старата ДС се прелива в нови секретни служби, но не изцяло. Някои служители са пенсионирани, други преминават в държавни предприятия, в частни фирми и други структури, трети отдавна са на работа в чужбина. Има и такива, които са застанали от другата страна на барикадата – в сивата икономика и други сенчести места. Някои от тях приемат названието „агенти под прикритие“.

За архивите на ДС

През 1990 г. ген.-полк. Атанас Семерджиев дава ход на „прочистването“ (незаконното унищожаване) на архивните дела. Макар и да няма точни данни за унищожените материали, предполага се, че това са около 40% от архивните дела в ДС.

Оперативни материали, с които различни поделения на ДС са работили след 1985 г., но които изобщо не са били предавани в архив, **също са унищожени по места от оперативните работници** в съответните структури.

След разделението на ДС през 1990 г. в нови структури, **част от документите на ДС се насочват към различни институции**. Например архивът на Първо главно управление (разузнаването) е наследен от НРС. По подобен начин са прехвърлени и архивите на военното контраразузнаване и на УБО. Някои от разработките на закритото Шесто управление на ДС са изнесени от оперативни работници, назначени в новосъздадената Централна служба за борба с организираната престъпност, в момента ГДБОП.

Става ясно защо документи, които би трябвало да съществуват според рапортите на офицерите на ДС, **просто ги няма** – било защото са изгорени (но вероятно копирани преди това), било защото са пренасочени към новите структури, било защото са изнесени от оперативните работници, или вероятно „мистериозно“ са изчезнали в интерес на бившата ДС или отделни лица, за да се появят някой ден като компромати.

Обаче подробности по едно досие могат да се появят в други, свързани с него досиета или дела на други места. Така агенти и техните действия не могат да останат скрити. И обратно, ако трябва да „изчезнат“ компрометиращи факти в едни документи, но се открие, че те се преплитат в други дела, тогава ще са „изчезнат“ и оригиналите, и другите документи.

За агентурната мрежа – терминологични уточнения

Днес, 23 г. след промените, все още се дава неточно, непълно, а често и невярно определение на различните термини за агентурната мрежа, което предизвиква объркване. Необходимо е правилно разбиране на терминологията, както и на различните действия и операции, извършвани от ДС.

Общата шапка, която обединява всички възможни разновидности на ДС агентурата е под наименованието СС (секретен сътрудник), но оттам произлизат множество разклонения.

Секретни сътрудници

Секретни сътрудници на Държавна сигурност и на разузнавателните служби на Българската народна армия, включително и на техните предшественици и правоприемници, за периода от 9 септември 1944 г. до 16 юли 1991 г. са български граждани, които са им оказвали негласна помощ в качеството на: резиденти, агенти, съдържатели на явочни квартири, съдържатели на секретни (конспиративни) квартири, осведомители, доверени лица и информатори.

Агент

Агентът е лице, привлечено към секретно сътрудничество от органите на ДС, способно да изпълнява задачите им по разкриване и своевременно пресичане подривната дейност на агентурата на капиталистическите разузнавания и контрареволуционни елементи, а така също да решава и други оперативни задачи. За агенти могат да се вербуват лица, които притежават лични качества и разузнавателни възможности, гарантиращи изпълнение на задачите, които органите на ДС ще им поставят. В зависимост от характера на разработката и задачите, които в определено време и място стоят пред органите на ДС, агентът може да се вербува из средите на вражеските елементи или измежду патриотично и лоялно настроените към народната власт граждани. Членове на БКП могат да се вербуват само по изключение, когато оперативната обстановка налага това. Вербуването на агенти се извършва на следните основи: идейно-политическа, зависимост, материална или друга заинтересованост.

Информатор (договорено лице, доброволен заявител)

Информаторът е секретен сътрудник на органите на ДС, който изпълнява техните задачи за разкриване на враждебни и подозрителни лица, наблюдаване на вражески елементи, проучване и издирване на

държавни престъпници, обслужване на стопански обекти и предприятия, държавни учреждения, научни институти, ТКЗС-та и т. н., а в отделни случаи разработ-ка на конкретен обект. Информатори се вербуват по правило от средата на предани и лоялни към народната власт патриотично настроени граждани.

В строго секретна заповед на министъра на вътрешните работи от 1955 г. за утвърждаване на *Инструкция по организиране и провеждане на негласно проучване в органите на ДС* е прибавена нова категория, отнасяща се до негласното проучване на набелязани от Държавна сигурност лица – информационна мрежа. В нея също се използват термините за два вида сътрудници – информатор и доверено лице.

Почти във всяко работно дело се натъквах на ДЛ (доверено лице) или ДЗ (доброволен заявител). Това са лица, които не са били вербувани за агенти, но са работили за интересите на ДС, подавайки информация, от която те са се интересували. До днес обаче лица, сътрудничели на такова ниво не подлежат на разкриване и обявяване от Комисията по досиетата. Често пъти тяхната допълнителна информация е служела за проверка лоялността на агентите.

Резидент (ръководител на агентурна група)

Резидентът е квалифициран и надежден секретен сътрудник на органите на Държавна сигурност, който по задачи, възложени му от оперативните работници, ръководи, възпитава, инструктира прикрупените към него от 5 до 15 души информатори. Резидентът е най-близък помощник на оперативния работник; той е високо квалифициран и надежден секретен сътрудник на органите на ДС, чиято основна задача е да ръководи, възпитава и обучава агенти и доверени лица. Поради това както той, така и оперативният работник трябва да бъдат безпределно предани на Комунистическата партия и народната власт, да притежават нужните лични и разузнавателни качества. Резидентите като правило се вербуват сред надеждните проверени членове на БКП, а също така и на ДСНМ (Димитровска социалистическа народна младеж). В изключителни случаи се разрешава използването за резиденти и на безпартийни граждани сред преданите на народната власт и добре проявилите се в практическа работа с техни органи информатори. Резидентът заедно с група агенти, предадени му за ръководство, представляват резидентура или резидентурна група. Като правило на резидента се предават такива агенти, които се използват за общо наблюдение на вражески елементи.

Съдържател на явочна квартира

Съдържател на явочна квартира е проверен и надежден сътрудник, който се е съгласил доброволно да предостави своята квартира на органите на ДС за срещи с агентурата и провеждане на други агентурни мероприятия. Тази категория сътрудници се вербува между членове на БКП, активна на ДСНМ и по изключение честни безпартийни. Явочните квартири трябва да отговарят на изискванията на конспирацията и да осигуряват запазването на провежданите срещи в пълна тайна. Съдържателят на явочна квартира и живущите с него лица не трябва да знаят агентурата по лица, фамилии и други белези.

Доверителна връзка

В отделни случаи, когато вербуването на агентура е нецелесъобразно и са изчерпани всички други възможности, се разрешава за изпълнението на някои задачи на органите на ДС да се установяват доверителни връзки с лица из средите и членовете на БКП, активисти на ДСНМ и други проверени и патриотично настроени граждани, умеещи да пазят тайна и годни да изпълняват възложените им оперативни задачи. Доверителните връзки се използват за наблюдение на роднините на издирвани държавни престъпници за навременно сигнализиране при поява на подозрителни лица в граничната ивица, при изпълнение на задачи при проучването, при разследването на извънредни Происшествия, а също така при проверки и изясняване на други въпроси, интересувачи органите на ДС. Разрешение за установяване на доверителни връзки дават лицата, имащи право да санкционират вербуването на агентура по мотивиран рапорт.

Съдържател на конспиративна квартира

Съдържател на конспиративна квартира е секретен сътрудник, който служи за прикритие на жилищно или друго помещение, с което се разпорежат органите на ДС за срещи с ценни агенти, за провеждане на оперативно-технически и други мероприятия. За съдържатели на конспиративни квартири се придобиват честни и предани на партията и народната власт бъл-гарски граждани. Разположението на явочните и конспиративните квартири и начинът на тяхното използване трябва да е в пълно съответствие с изискванията на принципите на работа на органите на ДС.

Тези и следващите уточнения може да се сторят досадни подробности, но без тях би било трудно за ориентиране в сложния лабиринт на ДС.

Видове дела, образувани от органите на ДС

Дело за оперативна проверка (лично и групово) – ДОП

Образува се при откриването на оперативна проверка за изясняване на фактически данни, което дава данни за подозиране на лице (лица), че замислят, подготвят или провеждат противодържавна дейност.

Дело за оперативна разработка (лично и групово) – ДОР

Образува се при откриване на оперативна разработка за разкриване, предотвратяване и пресичане подривната дейност на конкретно лице (лица), за което има достоверни данни, че подготвя, извършва или е извършило престъпление против Народна република България.

Дело за оперативно издирване – ДОИ

Образува се при откриване на оперативно издирване за откриване и залавяне на укриващо се лице, представляващо оперативен интерес за органите на Държавна сигурност, или на неизвестен извършител на противодържавни прояви.

Дело за оперативно наблюдение – ДОН

Образува се при откриване на оперативно наблюдение за контролиране поведението на лица, за които няма данни, че провеждат противодържавна дейност, но поради своя социален произход, служебно и обществено-политическо положение и антинародна дейност преди 9. IX.1944 г. или поради наказания за враждебна дейност след победата на социалистическата революция представляват опасност за сигурността на страната, имат враждебно отношение към социалистическия строй, ползват се с влияние сред вражеските среди и могат в даден момент по собствена инициатива или под влияние на противника да започнат подривна дейност.

(<http://desebg.com/2011-01-06-11-23-39/134-2011-03-03-11-53-56>)

Вербовка – начини, методи и условия на вербуване

Вербовката е вид манипулативно психологическо въздействие, осъществявано върху хора с определена цел. Човекът, наречен вербовчик, трябва да притежава, да развива и възпитава у себе си определени качества, способности, умения, за да се нарече успешен и резултатен оперативен работник.

Вербовката не представлява само една беседа, на която кандидатът се убеждава да сътрудничи на ДС. Тя е предшествана от сериозна подготовка и изучаване на КВ (кандидат за вербовка), където последният

разговор „вербовъчна беседа“ се явява завършекът на целия този сложен процес.

ОР (оперативният работник) трябва да се убеди, че КВ отговаря на необходимите условия и качества за агент. Подготовката за вербовъчна беседа се организира до най-големи подробности, за да е ясно как ще се осъществи. И опитният ОР провежда вербовъчна беседа само когато е убеден в положителния изход от вербовката. Често пъти вербовката може да бъде формално потвърждение на вече установени агентурни отношения.

Едно от предизвикателствата, пред които се изправя ДС, вербувайки агенти от така наречената линия „духовенство“, е, че трябва да се преборят с „отрицателните“ мотиви при кандидатите за вербовка, поради религиозното им убеждение, което не им позволява да „донасят“ за свои братя, тъй като това се счита за грях.

При повечето вербувани пастори, които ще разгледаме на следващите страници, не е упражнено никакво насилие от страна на ДС и не е регистрирано никакво колебание от тяхна страна, като те са счели за свой патриотичен дълг да сътрудничат на ДС. Интересни са случаите и на самопредлагане на кандидат-агенти, които чрез свои познати в МВР са изразявали желание да сътрудничат на ДС. Често срещан мотив е желанието им да могат да пътуват в чужбина или да изпратят децата си на запад. Други са били задвижени от силна амбиция да растат в църковната йерархия.

Интересни факти се разкриват в някои архиви, където се среща определението за някои агенти „доносници – клеветници“ на своите колеги и приятели. Този тип агенти често са били и най-активни в своите донесения, особено когато даден служител, желаещ да заеме позицията на свой колега, започва да „топи“ относно измислени и изопачени ситуации за антинародни и вражески изказвания на колегите си. По подобен начин те си осигурявали разчистване на пътя към желаната от тях позиция. Мнозина от този тип агенти са определяни като „невярващи“ от водещите им офицери.

Забранено е на агентурата да се дават оскърбителни псевдоними. ДС обръща внимание, че успехът на работата с агентурата:

зависи не само от удачния подбор и умелото извършване на вербовката на агентите, информаторите и резидентите, но и от правилното ръководство, възпитание и инструктаж на агентурата.

В същото време тия отношения не могат да бъдат сухи, формални, казионни. Оперативните работници трябва да бъдат внимателни и отзивчиви към нуждите на агентурата, като поощряват материално преданите и добре работещи агенти.

(из Инструкции на ДС за работа с агентурния апарат)

Едно от основните изисквания към оперативните работници е те да имат строго делови характер в отношенията с агентурния апарат.

Още в началото на изграждане на агентурната мрежа на комунистическата власт е разрешено ценните агенти да бъдат възнаграждавани. Задължително условие е в досието на агента да бъде записван видът на възнаграждението (пари или друго материално възнаграждение) и защо то е давано – за ценно донесение, усърдна работа и др.

Любопитен факт е, че след опита за военен преврат срещу Тодор

Живков през пролетта на 1965 г. от групата на Иван Тодоров – Горуня, с решение на Политбюро на ЦК на БКП е премахнато изричното дотогава условие при вербовка на членове на БКП това да става с разрешение на съответните партийни органи. При разкриването на заговора Живков осъзнава, че основната опасност за управлението му идва от средите на БКП и той бързо променя тази забрана, като дава картбланш на ДС да вербува партийни членове без изключения, на общо основание, „както всички останали граждани“.

Бих искал да засегна въпроса с така тиражираните „кухи или фиктивни“ вербовки, тъй като се срещнаха и агенти, които взеха да обясняват на обществеността, че тяхното съдействие и сътрудничество е било просто проформа, че те са били викани само да дават обяснение по някой въпрос или да изпият по едно кафе с ОР, но никога не са сътрудничили в ролята на агенти на ДС.

По този повод тук е приложен текст от т. 5. на Заповедта на министъра на Вътрешните работи:

При вербуването на агенти строго да се спазва принципът за целесъобразност и необходимост. С вербовката винаги се преследва определена цел, постигането на която не е възможно с другите налични средства. **Безцелните и ненужните вербовки да се считат като политически и оперативно вредни, а от виновните служители да се търси строга отговорност...**

Заповед на Министъра на вътрешните работи по дейността на ДС; Секретно от особена важност, Рег. № 8564/12. IV.1989 г.

Особено интересно е да се види как служителите на ДС са разбирали и подхождали към вербовката. Дали за тях тя е била нещо фиктивно, проформа и отчитане на дейност?

За мен обаче по-важно в работа ми бе вербовката на нови агенти. Това беше така не само защото в управлението се зачиташе резултатът от дейността на оперативния работник най-вече по броя на нововербваните агенти. Този проблем имаше и друга страна – самочувствието на оперативния работник агентурист се определяше от извършените лично от него вербовки. В тях се проявяваше най-силно професионализмът му. Вербовката представляваше най-висш израз на неговото умение практически да приложи своите теоретически знания. Вербовката е двубой между два интелекта, две воли, тя е изтъкана от психологически моменти, от сложна борба на мотиви. Тя е убеждение, но може да бъде и принуждение. Тя е деликатна, но понякога може да бъде и груба намеса във вътрешният свят на кандидата. В нея ОР проявява най-ярко своя интелект, воля, психика, умението си да убеждава и налага волята си. Защото в крайна сметка той трябва да накара един гражданин да извършва действия, които той му налага. А това можеше да се осъществи по два начина: първия – като убеди кандидатът, че трябва да сътрудничи на органите на ДС, и втория по пътя на принудата. (Асенов 1999:45–46)

Приложеният по-долу текст посочва отношението на Партията към ДС и агентурата:

Под ръководството на Българската комунистическа партия органите на Държавна сигурност изпълняват особено важни и отговорни задачи по обезпечаване сигурността на Народна република България...

...Агентурният апарат е бил и си остава основно и най-ефикасно оръжие за борба срещу шпионажа, идеологическата диверсия, международния и вътрешния тероризъм, валутно-контрабандната и друга подривно-престъпна дейност. Значителен е приносът в това отношение и на доверените лица...

т.4. Подборът и изучаването на лицата за агенти да се счита като особено важен етап във вербовъчния процес, при който се формира основата за вербовка, правят се обосновани оценки и изводи за пригодността им да сътрудничат с органите на Държавна сигурност и възможността да бъдат завербовани.

Заповед на Министъра на вътрешните работи по дейността на ДС

Вербовъчен процес

Вербовката на агент обхваща изучаването на лицето, на неговите разузнавателни възможности, личностни качества, проверка на придобитата информация, формиране на основа за вербовка, създаване на благоприятни условия за осъществяване на самата вербовка. Съгласието за сътрудничество бележи успешния край на вербовъчния процес.

т.10. Вербовката е особено важно и отговорно мероприятие, изискващо прецизна предварителна подготовка. Тя трябва да се извършва въз основа на писмено предложение, утвърдено по съответния ред, в което се мотивират целесъобразността и необходимостта от нея, основата, методите и формите на провеждането ѝ и се отразяват времето, мястото, начинът за извикване и тактиката на вербовъчната беседа. Да се посочват установъчните и характеризиращите данни за лицето, както и същността на материалите, придобити от предварителното изучаване и проверка.

Заповед на Министъра на вътрешните работи по дейността на ДС

1. Възникване на нужда от вербовка на агент.

Когато ДС са искали да имат повече контрол и информация в дадена организация, един от методите им е бил пристъпване към вербуване на агент, който да служи на целите на ДС.

Не всички агенти изпълняват еднакви оперативни задачи, но като цяло агентите могат да бъдат класифицирани по следните параметри:

- агент за информация – снабдява ДС с необходимата им информация;
- агент за влияние – чрез него или с негово съдействие се прокарва изгодно за ДС влияние.

В сведения № 10887 от 26.05.86 г. от агент „Тимотей“ може да се види как Васил Еленков използва влиянието си като публично разпространява слух относно Павел Игнатов, а в по-късни разработки на ДС се вижда, че тези данни са използвани да компроментират п-р Игнатов. Година по-късно В. Еленков разпространява нова информация, целяща напълно да компроментира Павел Игнатов. От една страна, авторитетът на пастора е бил уронван, от друга страна, Еленков вече е трупал точки като ДЗ (доброволен заявител) пред органите на ДС, а от трета, се е опитвал да го измести от лидерска позиция, към която самият той се е стремял.

Строго секретна „Инструкция по придобиване, възпитание и ръководство на агентурата на органите на Държавна сигурност“ от 1950 г.

– агент вербовчик – чрез него са извършвали и вербовка на други агенти.

Удачен пример, който можем да посочим, е свидетелството на п-р Младен Младенов. Когато е извикан пред ръководството на СЕПЦ, пасторите Иван Зарев и Динко Желев му заявяват, че ако иска да продължи служение, трябва да „носи“ като тях, като му изтъкват аргумента, че е било по-добре те да „донасят“, отколкото други, защото били знаели какво да донасят и какво не. В тази си роля двамата са се опитали да убедят и вербуват п-р Младен да сътрудничи на ДС. След като отказва, той бива подложен на редица ограничения и преследване от страна на службите на ДС.

– агент провокатор – предизвикател, причинител, подстрекател или подбудител на процеси, съобразно получените директиви от ДС, с цел да се постигне определен ефект.

2. Предложение от ОР или водещ вербовката офицер към н-к на местното VI-то управление на ДС.

Предложението бива мотивирано от рапорт от ОР относно обстановката, в който се посочва обосновка защо е необходим агент.

3. Разрешение от н-к управление на ДС за подхождане към К/В (кандидат за вербовка).

4. Специално проучване на К/В (което включва събиране на данни за кандидата за вербовка: произход, образование, обществени прояви, обща характеристика, профил на личността).

Особености на личността:

Предразположеност към болести, слабости, активност и т. н.

А) Физически особености:

– ръст, телосложение, тегло, особени белези и т. н.

Б) Функционални особености:

– походка (темпо, движение на ръцете, особености);

– жестикулация (интензивност, насоченост на жестовете);

– мимика (бедна, богата, позъорство, кокетност);

– усмивка (повод за появата ѝ; впечатление, особености);

– глас (тембър, сила, честота, особености);

– реч (акцент, жаргон, нецензурна, темпо);

– динамика на кожата (изменение на цвета, потливост).

В) Общи особености:

- житейски навици (режим на хранене, сън; любими напитки, ястия, четива, музика, литература, четени вестници, списания; най-често посещавани места, избягвани места; тип хора, с които предпочита да се среща и т. н.);
- възгледи и тяхната устойчивост (морални, политически, житейски, естетически, религиозни; дали се различават изказванията в официална обстановка и в тесен кръг);
- отношение към протичащите събития (безразлично, иронично, екстремистко и т. н.);
- национализъм (спазване на националните традиции, отношение към други националности и т. н.);
- отношение към роднини и близки (степен на привързаност, честота и тип на контактите и т. н.);
- отношение към себе си (взискателност, ироничност; мнение за себе си – ниско, адекватно, голямо);
- възможности (външни – обществено положение, познанства, връзки; вътрешни – личностни качества, образование, тренировка);
- увлечения (жени, алкохол, пари, пътешествия, спорт, музика, колекциониране, порнография, християнство, езичество, компютри, източни религии, бойни изкуства, хазартни игри и др.);
- умения (да кара кола, да се бие, да стреля, да плува, да съблазнява жени, да се ориентира в местности и др.);
- странности (суеверия, поличби, особени ритуали, облекло, прическа, необичайност в маниерите и т. н.);
- слабости и уязвимост (вътрешни слабости на характера, пороци, привързаности, добре прикривани аспекти от личния и деловия живот);
- неуспехи (семеини, професионални, любовни..., свързани с престижа);
- методи на действие (с думи, с дела, с пряка атака, с хитрост, с компромис, с чужди ръце);
- поведение в група (стремеж към лидерство, към подчинение, към анархия, към равнопоставеност, към изолираност);
- поведение в екстремни ситуации (бие се, бяга, изчаква, спотайва се);
- емоционални реакции (речево поведение, степен на прикритост на чувствата).

Г) Психологични и интелектуални качества, оценени по петобална система (много висока, висока, средна, ниска, много ниска):

- мислене (конкретно – абстрактно);
- ерудиция (обща – частна);
- интелект (догматичност – гъвкавост);
- способност за анализ (съобразителност – повърхностно възприятие);
- проникателност – повърхностност;
- критичност на мисленето – лековерие;
- склонност към хитруване – простодушие;
- отношение към заплахата – ярост, безразличие, страх;
- бързина на реагиране (на внезапна промяна на темата на разговора);
- емоционална устойчивост (сила и продължителност на емоциите);
- отмъстителност;
- тщестлавие;
- сексуалност.

Информацията, събрана за КВ обикновено се прилага за:

- вербуване на агента;
- манипулиране на агента;
- предвиждане действията на агента;
- изчисляване на опасността, идваща от агента;
- неутрализиране на агента.

5. След подробен и обстоен анализ на събраната информация за К/В се дава премерена потенциална оценка:

- вероятност за вербуването му;
- възможностите му като агент;
- изгода от привличането му;
- риск от привличането му;
- реални насоки от използването му.

При оценка на риска от вербуването се взема предвид:

- степента на увереност, че КВ няма да съобщи на „своите“ (опасност от двойна игра).

Оценява се перспективата за задействане на КВ:

- как той да се използва най-изгодно като информатор, агент за влияние, дезинформатор, нарушител на единството, като свързка, провокатор, помощник в различни акции...;

– дали си струва агентът да бъде издиган на ключово място в неговата организация и доколко последното е постижимо.

А) Най-често срещани са мотиви за вербуването са:

- политически или религиозни убеждения;
- национализъм;
- тщестлавие;
- стремеж към власт;
- преувеличено мнение за собствените му способности;
- страх (от компроментиране, физическо въздействие...);
- алчност (като черта на характера);
- житейски слабости и пороци (пиянство, хазарт, жени, хомосексуализъм, наркотици и др.).

Мотиви за вербуване при интелектуалци, „витаещи в облаците“, са:

- тайна власт;
- игра със законите;
- знание за неща, които останалите не знаят;
- проникване в тайните.

6. Искане разрешение от н-к на управление на ДС за оперативен контакт и последваща вербовка на проучваното лице.

7. На база на събраната информация се взема решение на каква основа вербовката може да бъде осъществена:

А) Идейно-политическа основа. Бих искал да отбележа, че тя не обхваща само политическия аспект, но и духовния модел, който личността следва: материализъм, идеализъм, религия и т. н.

Б) Материална заинтересованост. В най-общ план тя се свежда до компенсация чрез някакво материално изражение за извършена от агента услуга.

В) Компроментиращи материали – зависимост.

Д) Друга заинтересованост. Често пъти вербовчикът изгражда зависимост на две или повече основи.

8. Метод на вербовката.

А) Метод на убеждаване – когато КВ дава доброволно съгласие за сътрудничество.

Б) Метод на принуждение – когато КВ е бил принуден да даде съгласието си по силата на някакви обстоятелства или посредством прилагане на силови методи спрямо него.

9. Форма на вербовката – в зависимост от начина, по който протича вербовъчният процес, вербовката може да се проведе под две форми:

- А) постепенно привличане;
- Б) пряко предложение.

10. За ръководство, контрол, възпитание и проверка на агентите са използвани методите на:

- тоягата – заплашване,
- ръкавицата – контрол,
- моркова – подкуп.

При това се прилага принципът: „Нека ръката да е твърда, но в мека ръкавица.“

А) Начини за задържане:

- добро материално възнаграждение (финансовите инжекции са подхранващ фактор, съпътстващ останалите стимули);
- взаимопомощ (предлага взаимно съдействие в разрешаване на различни делови и лични проблеми на агента, кариера, чадър, полезни познания);
- страх от възмездие (за минали грехове по отношение на някого; за явно предателство на „своите“; очевидна изневяра на новите господари).
- зомбиране (посредством промиване на мозъка).

Б) Начини на проверка на агента:

- дублиране: прави се, като на агента се даде задача с определена информация, която вече е известна. За подобна цел са особено подходящи сведения, които агентът по свои причини не би искал да издава;
- включване на паралелен агент – за да се съпостави информацията;
- активиране на мероприятия „ВИХРЕН“, „РОДОПИ“ и „ПИРИН“ – проверка на личната кореспонденция и подслушване на телефонните разговори на агента;
- кръвно кръщение – когато се изисква от агента да осъществи активно-агресивно действие срещу „своите“ съратници.

11. След като лицето бъде вербувано се прави рапорт до началника как е станало това.

12. Съобщава се псевдонимът на агента на по-горния началник.

13. Прави се регистрационна бланка.

Една интересна подробност е, че между осветените агенти няма жени. Но това не означава, че не е имало жени агенти, напротив, в досиетата се срещат сведения и на такива. Законът засега отваря досиета-

та на ръководители сред религиозните общности, а те по презумпция са от мъжки пол, вследствие на което се създава впечатлението, че са липсвали агенти от женски пол сред евангелските църкви. В следващия документ може да се види какво е било отношението ДС към жените в агентурния апарат. Посочените два примера с библейските персонажи – Раав и Далила, са достатъчно показателни.

Интересен е въпросът дали работата, която е извършвана от агента, е повод за гордост или срам. Днес малцина са тези, които се гордеят за извършваната от тях дейност.

Да си агент на ДС не беше срамно – за това се изискват високи качества. Добрият агент трябва да е завършена личност, макар и невинаги това да личи от пръв поглед. Да има характер, воля, устойчива ценностна система, интелигентност, съобразителност, способност за селектиране на информацията, конспиративни навици. От друга страна, агент трябва да се намира или да може да бъде внедрен в оперативно интересна среда, да се ползва с доверието ѝ, да ѝ влияе. Без наличието на обекти, по които да бъде използван, агент е ненужен. Ето защо нормативните документи на Държавна сигурност разрешаваха вербовка на агенти само по конкретни обекти.

(Иванов 2004:136)

Показателно е и мнението на офицери вербовчици относно вербуваните агенти.

Вербуването прилича на търкалянето на скала по нанадолнище. Използвахме думата „ледардер“, което значи да седиш на върха на възвишение и да буташ надолу камъни. Ето така се вербува. Взимаш някого и постепенно го тласкаш да извърши нещо незаконно или неморално. После го буташ надолу. Но ако се е вкопчил здраво в земята, няма да ти бъде от полза. Не става за такава работа. Основната цел е да се използват хората, но за да успееш, трябва първо да ги оформиш по калъп. Ако пред теб стои някой, който не пие, не иска секс, не му трябва пари, няма политически проблеми и е напълно доволен от живота, никак не можеш да го вербуваш. Работата ни се опира на предателите. Всеки агент е предател, независимо до каква степен е наясно с това. Винаги търсим възможно най-лошите хора. Често казваме, че не сме ние тези, които ги превръщат в негодници. Това не ни е необходимо, защото си ги подбирате такива. Просто ги движим по нашите релси.

Е, някой да е казвал, че сме благотворителна организация?

(Островски 2004)

Пред нас е един прозорец към миналото, през който ще погледнем с очите на съвременниците ни, за да разберем истинските имена, скрити зад псевдонимите и строго секретните документи на ДС. Ще се запознаем с профилите на агентите, какво ги е накарало да сътрудничат и защо са го правили. Ще търсим противоречия и съгласия, за да отговорим на основния въпрос: **Били ли са агенти на ДС пасторите и какво са сторили?**

От позицията на тази гледна точка намерението ми да интерпретирам действията на тези пастори е само опит за повдигане на завесата, не за да светотатствам в храма на евангелското протестанство, а за да се разпръсне мъглата от натрапени едностранчиви оценки, не за да законодателствам, а да изрека на глас мисли и възражения.

Ангел Пилев е български пастор и автор на книгата „Пастори – агенти на Държавна сигурност“.

Коментари (5)

- 06-06-2013|Гост
ПЕПЕК, СКОКНИ!

От прочетеното излиза така, че на практика ангелите са тъкмо дяволи, които работят в рая по съвместителство. Убогият Пепек е успешна разработка на общинския стражар, чудесно изобразена от незабравимия Хашек в „Швейк...“. И дума не става за обратна връзка- ами ако светите отци по този начин са разработвали ДС, за да им е мирна главата и си разпашат поясите? Девизът на това време беше: „Прави се на будала и викай ура!“. В псевдолирическите прояви „изповедите“ са си ачик на-

тякване. Тук какъв читател е положен в текста? На схватливите отколе им е ясно до банализиране, масовката няма и да посегне да чете. Кой го е еня, че бяхме на лакти и колене-колония с неустановен статут и нашенски натегачи си измисляха „врагове“, за да се докарват на външния натиск, единствен резултат: в народа трайно се настани убеждението за неговата ненужност. Събирачи на махаленски фолклор от „лимонадените бърборковци по кръчмите и стъгдите“ (думите са на Адолф Хитлер, но той дебело подчертава, че тъкмо тази категория не го интересува...) и сега да не би да е оправдание публикуването на цялата бумашина на същества, които и не знаят за какво им плащат. Игор Бунич изобилства с примери за пълната неадекватност на чекистите при реални проблемни ситуации. Просто да ги съжалиш...

И в това разголване има недопустимо премълчаване. След като са подписали да служат, насрещната страна от ДС с какво се задължава спрямо тях? В случая тези неща понамирисват на Стратсбург. Бедните ни доносници!

И ако авторът наистина е смелчага, поне заявката му е такава, нека тази матрица я наложи и върху съществуването на националните ни герои- повечето без никаква професия и поне да имаха една надница работа за кадем, а за постоянното им обитаване на занданите си е едно на ръка.

Аман от умерено слаби разработки!

Т. Райнов

П. П. Добре си поживяхме в сянката на Портата-даваха парички, ония се правеха на герои и се увековечихме с крилатата мисъл: „Накарай мързеливия на работа, за да те наклепе подобаващо...“

- 09-06-2013|**сухи**

бих казал още нещо, но като имам предвид цензуриция тотален надзор на златко енев, се отказвам...

- 09-06-2013|**Златко**

Или, както казало (злото) куче: като не мога да говоря, то поне да се излая...

• 09-06-2013|Гост

Чувам, в Карлово имало булевард на името на Теофан Райнов- прекрасен поклон на службите за сигурност! Като малък живях в махалата на Никола Христов Гешев, в „Предвестници на бурята“ от Петър Манджуков прочетох за Шанданов, после Петрушев, повече от умел доносник! по аналогия(... „... във всякаква аналогия нещо куца...“, рекъл го е умен французин) го свързах с Георги Ганчев Петрушев-Жорж Ганчев, уж негов внук! Той си е кадровик на НКВД, макар че не е имал по обективни причини възможност да се снади с Ежов, щяха един път да си паснат... Чак в старческият дом научих, че Александър Стамболийски месеци преди кончината си търсел връзка с Васил Икономов за закрила. Красота! Министър председател опира да проси помощ до един ...(В. Икономов е безвластник и тук с нужното уважение!...) човек извън закона. Йоско Джугашвили, така и не окончил семинария, наедно с Лаврентий Берия, май са нещо рода, по време на онасловената бакинска конспирация удачно(русизъм-сполучливо на български) са „вдънати“ да се целуват и по..., известно в жаргона на зеките-методическа плътност, сиреч- по доле и от войнишки момичета, на оперативен език му викат...има пет термина за доносник... Та питам се нашият класик Йордан Радичков дали ги е знаел тия неща или по гениалната си интуиция на писател в „Как така?“ **ЦИГАНИТЕ ПРЕДЛАГАТ ЗАКРИЛА НА МИЛИЦИЯТА**. Браво на Йордан Радичков! Три минус за влахензи-Йожени Йонеску, де да познайваше тия неща, едва ли би се спретнал за един от първопроходниците на абсурдизма... В Китай през династия тези неща са ставали до пълно изчерпване на ресурсите... Така и досега не мога да разбера насреща ми куче ли куцука, или ми се умилква кадрови доносник.

Имат думата всезнаещите ни списователе!

П. Вълков с корени от Горно Броди

П. П. Като диспансерен към ДС много пъти съжалявах разпитващите ме(това, че ме изкараха и враг на ОТЕЧЕСТВОТО, не им го вменявам в грях, но като махаленски клюкари ми преписваха чудесии. Що да ги прави човек, като опират до доносници-доносник: човек, който извлича политически аромат от лайната на хората). Бог да ги прости на живо! Та те се държаха, сякаш са пуснати градска отпуска от болница „Свети Наум“. И тая група писатели към ДС при СБП как само им разбълника главите...

- 28-08-2013|**валентина канич**

Аз съм била викана в милицията и съм благодарна на Бога че ми е дал смелост да не се страхувам от заплашванията и нищо не им казах, но вие не можете така да съдите и постоянно да възкресявате мъртав кон. В Римляните 8 глава пише че кръвта на Исус омива всичко и че няма никакъв архив на грешно поведение след като човек се покае за греха си. Кой сте вие да връщате неща, които Бог ги е покрил кръвта си. Тактиката на врага тогава беше да сее съмнения и разпръсва. А вие какво правите сега? Бъдете строители не разрушители в Името на Исус!

Медиите в симбиоза на социално и политическо уродство

Автор: Тодор П. Тодоров

Оптика и алгоритми на стесненото съзнание

В една феодално-корпоративна среда, възпроизвела своето политическо въображаемо, медиите функционират като инструмент за съзнание. Това е естественото продължение на една неестествена симбиоза – тази между властта и постоянно репродуциращото я обществено съзнание, което е принудено да я халюцинира през каналите на медийната дрога. Общество, което е своеобразен палимпсест от различни социални модели, остатъци от социализма, неолиберализма, феодално функциониращия капитализъм, сивата икономика и т. н., тоест общество, което работи на различни скорости и различни етажи, е естествено място на подобен тип симбиози. Симбиози на социалното и политическо уродство. И техните психологически, въображаеми сценарии. Сценарии, които са условие на определен вид власт и които се изпълняват и така генерират и регенерират тази власт през езика на медиите. За да бъдат разчетени тези сценарии, е необходимо да бъде разбрана добре ролята, която имат медиите в тяхното производство, както и причините, поради които я изпълняват.

Първо, такава органика на възпроизвеждане на властта подменя значението и функцията на самите медии. Бидейки именно органическа част от така сложената симбиоза, медия сферата се адаптира първо на структурно ниво, включва се в кръвоносната система на тялото. Ясен знак за това е политическата и икономическа зависимост, неясните източници на финансиране, които често легитимират „сенчести“ капитали, и собствеността, разделена между няколко групировки и други лица от феодално-криминалния регистър. Това показват оценките на редица международни наблюдатели и институции, сред които *Freedom House*, *Репортери без граници* и *Държавния департамент на САЩ*, които освен това констатирали политическа неспособност и липса на воля за справяне със застрашената свобода и плурализъм в медиите. Напълно естествено е

и отсъствието на какъвто и да било интерес към политическо артикулиране на проблема, което може само да наруши нормалния метаболизъм на макроорганизма, обединил особени социални, икономически, политически и криминални отношения и системи. Показателно е също, че проблемът се изказва директно на политическо равнище по-скоро в Брюксел и публично в западните медии, отколкото на собствена територия, където цари колкото унила, толкова и зловеща омерта по въпроса. Неотдавна *Die Welt* заговори за **употреба на медиите** в България, които са или в сивия сектор или в ръцете на мафията, според известното издание. Публичната очевидност, на която се радва тази симбиоза, става възможна тъкмо поради „искреността“ на медиите, които я правят непосредствено видима и я легитимират в масовото съзнание. По същата причина в очите на несъгласните медиите се превръщат в емблема и метонимия на статуквото.

Тук казаното води до констатацията, че медиите стават инструмент на власт, която функционира феодално на различни равнища. Не става дума само за строго политическа власт, а за власт, ефективна на различни височини и етажи, пръсната из икономическите, социални и политически капилляри, но подчинена на общ феодален модел: ресурсите и капиталът са разделени в отделни домени, управлявани от местни вельможи, групировки, бизнесмени, династии, „вечни“ кметове, криминални лица, но издигнали се и усвоили статус или по-дребни изпълнители и васали. Само през оптиката на този модел може да бъде разбрано медийното режисироване на вътрешните сценарии в колективното въображение и архетипите, които възпроизвеждат властта. Очевидно е, че подобна власт се усеща в критичното съзнание като несправедлива, репресивна, деспотична и непросветена в същинското значение на всяка от тези думи. Във фолклора тя продължава мотива за потисничеството, неизменното иго, съдбовно тегнещо над българина, но приемано като **орис на идентичността**. Вече отдавна тонът на недоволния сирак се е превърнал в канон на масовите нагласи. И толкоз по-добре. Всички утайки в колективното въображение се превръщат в ресурс на стесненото съзнание, възпроизвеждано от медиите.

Това е едно опростено и едноизмерно съзнание, което създава специална оптика, съхраняваща някои фолклорни наративи и традиционни образи, и изключваща демократизирането на критичното съзнание. Структурна част от феодалния свят, медиите са инструментът, който го

превежда в реалното, произвежда стесненото съзнание, което е негово условие за възможност. Вътрешният сценарий, който прави това съзнание, е прост: той тръгва от фоновото усещане за страх, несигурност, тревожност и невъзможност за справяне със света, който е свит до оста на битовото оцеляване, всекидневните грижи и баналното. Масовото въображение е завихрено от страхове – земетръси, криза, врани, наводнения, пожари, парно, бензин, работа. **Стесненото съзнание е проект за деморализация.** И ако тревожната, несигурна картина на света като медиен продукт е глобална тенденция, то в България тя мобилизира други скриптове. Така преживяната среда е естествен климат за образите и алгоритмите на здравето, изконното, силното, родното, семейното, махленското (познатото, близкото), бащиното. Отецът, царят, героят. Потетиката на феодалното. Неслучайно окултното и суеверното също стават сюжети на медийния интерес. Медийният език започва да работи като машина за митологията на елементарното. Фигури на носталгичното и махленското форматират заглавията в пресата и отварят парадните входи към фантазмения свят на стесненото съзнание, което евтино и доволно мечтае собствената си уродливост. Следват реклами на перилни прахове, телевизори, луканки. Намаления и промоции. И турски сериали. Холивуд и мастика. После пак „Командира“, „Царя“, „Генерала“, „Бате този“, „Бате онзи“. И ето ги, идват сами, чудовищата на популизма и „естествените“ идеологии: национализма, расизма, хомофобията, ненавистта към новото, непознатото, промяната. Затваряне, *затягане, задущаване. И повече телевизия.*

Тодор П. Тодоров (1977) е доктор по философия и преподавател във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски. Автор е на „Приказки за меланхолични деца“ (сборник разкази, Сиела, 2010). Разказът му „Ван Гог в Париж“ е отличен с наградата „Рашко Сугарев“ за най-добър къс разказ.

Коментари (41)

- 06-06-2013|**Социолог и 1/2**

Напоследък стана някак самоподразбиращо се и модно да се пише под път и над път за „неясните източници на финансиране“ на медиите... Като че ли, ако източниците на финансиране изведнъж станат „кристално ясни“, и това по някакъв начин веднага ще повиши качеството на медиите.

Всъщност, какво би трябвало да се случи, за да може въпросните „източници на финансиране“ от неясни да станат ясни?

Ето, тук ние имаме съвсем пресен пример: Златко се опита да превърне своята медия от такава с неясно финансиране в медия с „ясно“ финансиране... Дали това по някакъв начин повлия на качеството?

Разбира се, най-естествен изглежда един именно такъв вариант: една медия да се издържа с парите на собствените си потребители. Всъщност, така е и със всеки друг продукт в една пазарна система: производителите на обувки се финансират от ... познахте: от хората, които си купуват точно тези (а не други) обувки.

А ако трябва да бъдем коректни, в България и в момента има медии, чиито източници на финансиране са от ясни по-ясни.

Такава е например телевизия „Алфа“ – това е телевизия, финансирана от политическа партия „АТАКА“ с държавната партийна субсидия, която тази партия получава. По тази телевизия „рекламни блокове“ няма, „реклами на перилни прахове, телевизори, луканки“ няма, „продуктово позициониране“ също няма. Дори сериали на практика няма (турски пък – хич). И холивудски филми няма...

Значи, това би трябвало да бъде телевизия, от която авторът на горната статия да е максимално щастлив.

Но подозирам, че май никак не е...

- 07-06-2013|**Аз и Леда**

Извършихме наистина достойни усилия да прочетем цялото това свободно съчинение на доц. Тодор Тодоров, и признаваме, че нервите ни се скъсаха. Вместо дълги обяснения, ще цитираме /т. е. „приведем“/ сал един, случаен при това, пример за „изродената“ интелектуалност на доцента, и дано ви помогнем да проумеете защо:

„...отсъствието на какъвто и да било интерес към политическо артикулиране на проблема, което може само да наруши нормалния метаболизъм на макроорганизма, обединил особени социални, икономически, политически и криминални отношения и системи...”

На български език това би трябвало да означава следното:

„... отсъствието на каквото и да било любопитство /или любознателност/ към политическия изказ /или изговор/ на въпроса, което може само да наруши нормалната обмяна на целия организъм, обединил особени обществени, стопански, политически и престъпни отношения и устройства.“

Чуждиците в цитата, /т. е. в „извадката“/ взет от съчинението на господин Тодорова, са поне 10 /десет/. В злостастния ни опит за превод те са сведени до неизбежни 3 /три/ – „политическа“, „нормална“ и „организъм“.

Днес в банята ни се мотаят двама строителни работници, които я ремонтират /т. е. „сглобяват“ или „преправят“/. Прочетохме им оригинала и те – бедните! – не разбраха нищо. После им почетохме и превода, и те не разбраха нещо повече.

Българският език е жив мъртвец! Такива като доц. Тодоров са го префасонирали /сиреч, „пренагласили“, „пренастройели“, „преработили“/ и кастрирали /т. е. „кастрили“/ много години, за да го осакатят – досущ като магарето на оня известен /не „популярен“/ герой от приказния свят на предците ни – до 90% инвалидност /т. е. „несъстоятелност“, ли „неработоспособност“/.

ЗАТОВА, повярвайте на езика, сиреч, на говора, речта или словесността ни: БЪЛГАРИЯ си отива /или си е отишла вече?/ от чедата си. Много, много натъжена.

- 07-06-2013|**Аз и Леда**

Молим извинение за промъкналите се печатни грешки.

- 07-06-2013|**Поправящ безплатно**

Ама Тодоров не е доцент, а доктор. И двете са чуждици. Сигурно защото когато хората са мислили предците ни са спали заедно с козите в една одая. И одая е чуждица, мамка му.

• 07-06-2013|**Благой Николов**

Странно е, че няма коментари „по същество“, а леко повърхностни заяждания, при това – некоректни. Например – „интерес“ и „любопитство“ трудно могат да се приемат за синоними/в съответния контекст/, доколкото в любопитството липсва нюанса на ползата, а в „артикулиране“ се подчертава яснотата и недвусмислеността, която спокойно може да отсъства в политическия „изказ“.

Единственият разумен коментар, който можем да направим е: да, нашите „медии“ с раболепна готовност участват в „заглаждането“ на масовото съзнание и повърхностното четене е ясен белег за успешността на процеса. Какво по-възвишено и интелектуално от това да „анализираме“, вместо да осмисляме...

• 08-06-2013|**Леда и аз**

„... Днес в банята ни се мотаят двама строителни работници, които я ремонтират /т. е. „сглобяват“ или „преправят“/. Прочетохме им оригинала и те – бедните! – не разбраха нищо. После им почетохме и превода, и те не разбраха нещо повече.“

– Като кон след каруца.

езикът ми куца.

Язык за езика! –

зидарят ми вика

и цъка ли цъка

с езика – от мъка.

Господин Николов, Благой!

Живият език на баба ми е по-вкусен от задушения на господин Т. Тодорова, който би се изразил „компетентно“ по приблизително следущия „претенциозен“ начин:

„Реалната артикулация“ на някоя предходна „генерация“ ми е по-„апетитна“ от „шпикувания“ на...“

Проумейте, хора, преди да повярвате, защо, слизайки угрижено от обществената сцена, широко скроеният социалист професор Андрей Пантев не каза дума за политика. Говори, обаче, много и ясно за величието на ЕЗИКА ни. Това заяждане с г-на Тодорова ли ще да е било, или предвидливо пресметнатата политика?

- 08-06-2013|**Зидарска ложа**

Помо-ощ, Златко! Ти си свестен „артикулатор“, кажи ни как и какво, братко.

- 08-06-2013|**обикновен** /въз/ползвател

Помощ, г-н Енев. Виждам, че напоследък и вие не се занимавате с отговори на претенциозни и глупави коментари, но не може да бъдат оставяни глупациите да се налудуват. Трябват обяснения, ред трябва.

- 08-06-2013|**обикновен** /въз/ползвател

Социолог и 1/2 – ама нищо не си разбрал, дори за елементарно и говорено нещо като необходимостта от прозрачност на финансирането на медиите, а примерите ти са абсолютно неточни и недоказващи нищо. Логиката не съществува в тях.

- 08-06-2013|**Златко**

Боя се, че няма с какво да помогна в случая, пък и не само в този. Процесите на промяна на човешкото мислене, и особено на колективното, очевидно са убийствено бавни. Всички трябва да живеем с това. Моята собствена рецепта – разумно хранене, много спорт и дълъг сън. Единственият начин да се преодолее утвърденото и закостеняло мислене – така ми се струва в момента поне – е човек да надживее носителите му. Останалото са розови сладки мечти...

- 10-06-2013|**Социолог и 1/2**

До „обикновен /въз/ползвател“: ако смятате, че нещо, щом е „говорено“ (и то по медиите), е непременно вярно и от всякаква гледна точка безупречно...

Не разбирате ли, че винаги ще има кой да ви говори някакви такива упойващи неща: колко е важно да има „прозрачност на финансирането на медиите“, дайте да засилим ролята на този или онзи държавен контролен орган, който ще надзирава медиите да не кривнат те от правия път, и т. н.

Как точно си го представяте да стане това? Просто няма да стане.

Единственият реалистичен начин е не друг, а читателят (слушателят, зрителят) сам да преценява и сам да отсява и сам да дава, на всяка

медия това, което тя заслужава: на добрите – уважение, на негодните – презрение.

- 10-06-2013|**Златко**

Интересен пример за онова, което Оруел наричаше „двумислие“, ако не греша: от една страна ще настояваме, че сме в състояние да разграничим истинното от неистинното съдържание на медиите, а от друга ще настояваме, че въпросът за тяхното финансиране, тоест кой поръчва съдържанията им, няма значение. Истинно оруелска логика, направо като от „1984“.

Но пък човек все трябва да се развлича с нещо, не е ли така? Добре е, че този нашенски философ (историк, социолог и какво ли не още) не престава да ни развлича с парадоксите на „логиката“ си, вече толкова години, под какви ли не псевдоними...

- 11-06-2013|**Благой Николов**

Парадокс след парадокс...

Който плаща – поръчва музиката, но според „социолога“ ние избираме кой да ни я свири. Отдъхнах си...Какво повече ни трябва...?

Други болезнено оплакват погубения „автентичен“, „жив“ език, но дали това не е своеобразен „поетичен“ патос на безсилието да се себеизразим? В същото време никой не се опитва да определи какво всъщност иска да запази – може би същото това безсилие...?

- 12-06-2013|**Историк**

Хора, все пак, докато се борим с „двумислието“, трябва да внимаваме, да не изпаднем в „тримислие“...

Златко е добре да помисли още веднъж върху следното:

„от една страна ще настояваме, че сме в състояние да разграничим истинното от неистинното съдържание на медиите, а от друга ще настояваме, че въпросът за тяхното финансиране, тоест кой поръчва съдържанията им, няма значение.“ – което според Златко било логика като от „1984“.

Всъщност, именно „1984“ (книгата) ни показва една ситуация, в която медиите са на практика с напълно „прозрачни“, изцяло държавни източници на финансиране – знае се кой поръчва музиката, това не е никаква тайна, за никого.

И отново, пак в „1984“ (книгата) имаме герой (Уинстън) който се бори – и се бори именно против двумислието.

Нека прочетем все пак какво пише в 1984 за тази борба на героя:

„Странно, но удрянето на часа като че ли му вдъхна нови сили. Той бе самотен призрак, изричащ истина, която никоой нямаше да чуе. Но докато продължаваше да я изрича, по някакъв необясним начин приемствеността не се прекъсваше. **Паметта на човечеството се предава не като накараш другите да те чуят, а като пазиш здрав разсъдък в себе си.** Върна се при масата, натопи писалката в мастилото и написа:

„На бъдещето или на миналото, на времето, когато мисълта ще е свободна, когато хората ще се различават един от друг и няма да живеят в самота — на времето, когато истината ще съществува и направеното няма да може да бъде преправено:“

„От епохата на монотонното еднообразие, от епохата на отчуждение, от епохата на Големия брат, от епохата на двумисълта — привет!“

Именно такъв читател (със **запазен здрав разсъдък в себе си**) – е най-добрата гаранция, че истината няма да умре, че ще дойде времето, когато истината ще съществува и **направеното няма да може да бъде преправено**. А ако ти не си запазил здрав разсъдък в себе си, то каквато и да е собствеността на едни медии, каквото и да е тяхното финансиране, ти си загубен за истината.

- 12-06-2013|Златко

М-да. Две приказки по въпроса, за да не губим време.

И електрическият, и нормалният стол все са столове, нали така? По същия начин е едно и също нещо собствеността върху медиите в едно тоталитарно и в едно демократично общество.

Та така. Настояването върху прозрачността на финансирането на медиите е абсолютно принципно, базисно настояване от страна на обществеността във всяко демократично общество. Сигурно и по други места по света има светли умове, които настояват, че това няма никакво значение (тоест, че няма разлика между електрическият и нормалният стол). Разликата между „тях“ и „нас“ е единствено в това, че при „тях“ тия неща са ясни, примерно, на 90 и повече процента от хората. У нас, както се казва, „продължаваме с експериментите“. Не бих се учудил, ако сред читателите тук има немалко хора, които да си казват, „ами да, раз-

бира се, прав е човека. Едно време като знаехме, че всичко се плаща от Партията, да не би да имаше разлика?”

Кой знае пък, може и накрая все пак да се окаже, че електрическият стол действително е същото нещо като нормалния? Особено при тия цени на тока...

- 12-06-2013|**Социолог и 1/2**

Да, Златко, и на електрическият стол и на обикновения стол можеш да седнеш – и да не умреш (защото това зависи не от стола, а от присъдата на съда).

По същия начин и една медия с ясно финансиране и една медия с неясно финансиране може да те излъже – и ти ще повярваш, и ще бъдеш излъган (защото това зависи не от финансирането, а от твоите лични качества на потребител на медийно съдържание).

А сега, Златко, си спомни как ти сам призоваваше тук коментирателите да обсъждат какво е написано, а не кой го е написал... Да обсъждат именно съдържанието на даден текст, а не личността на автора ...

Е, то е същото. В отношението си към медиите като цяло ние трябва да следваме същия принцип: да гледаме какво ни показват (а не кой го показва – и още по-малко пък кой го финансира)...

Защото то е очевидно: пълна „прозрачност“ на собствеността и финансирането (на медиите, пък и на други важни неща в живота ни) може да има само ако всичко бъде тотално одържавено. При наличието обаче на значителен частен сектор, ти никога няма да имаш пълната картина на това кой кого как точно финансира (или контролира по друг, не точно финансов, начин)...

Това е реалността – а който иска да не се съобразява с нея, винаги може да търси разни начини да я отрича. (И да си въобразява, че е достатъчно само да спомене Оруел и „1984“, и веднага истината ще се окаже на негова страна... Уви, все по-често се оказва, че тези, които най-много споменават Оруел и „1984“, на практика най-слабо са разбрали книгата му – ако изобщо са я прочели)

- 13-06-2013|**Дедо Либен и хаджи Генчо**

Под рехавата сянка на „Либерален преглед“ няколко воловарчета спорят разпалено чий дядо бил най-висок. Златко седи отстрани, гледа, слуша и докато чака те да си разкръжават носовете, а той да ги разтър-

вме мъдро, пристига пъдарят и вика: „Воловете ти, Златко, са влезли в нивата на кмета, спукана ти е работата, момче, да го знаеш.“

- 13-06-2013|**Златко**

Може, може, дедо Либене. Само че онова, което липсва в тая мъдра приказка, дете я казваш, е мисълта за изборите. В смисъл, идат избори, ще се смени кмета рано или късно, а заедно с него и много други неща. Друг е въпросът, разбира се, дали воловете ми ще го доживеят това време, но това вече е като фиша в тотото...

Едно печелим, друго губим, няма как другояче.

- 13-06-2013|**Златко**

Пък и, за да си го кажем възможно най-откровено, на тоя свят има едно такова нещо, дете му се вика „съдба“. Ако на човек му е писано да гази през непозволеното – той или воловете му – нищо не може да я промени тая работа, ако ще човека и под десет фереджета да се крие и на ‘нам кво да се преправя. Шило в торба не стои, както всички знаем. Мислиш ли, че и аз, мине се не мине ден, не се питам за какво са ми всичките тия ядове и защо заряхах удобния живот на немски бургер, в който се люлях толкова много години.

А после, грях не грях, се сещам за Ботев, за Левски... Все момчета с остри дупета, дете същия този кмет им е излял главите.

Пуста суета човешка, ако я нямаше нея на тоя свят, колко много неща щяха тъй и да си останат неизвършени, ненаправени.

И за добро, и за лошо...

- 13-06-2013|**Дедо Либен и хаджи Генчо**

Алтън Златко, що така, бе, джанъм: Либен споменаващ, а за мен дума не продумваш? Защото той е русофил, затова ли? Аз пък, ако искаш да ме чуеш, ще призная: Винаги съм те харесвал и без да те додолюбвам, затуй искам да те поуча: Не се май дълго и остави воловете в нивата на кмета. Всички сме грешни, и почне ли човек да се мае и усуква, другите бързат да го пресучат, и какво става? Язък за сукното. Говори на воловете, които те четат безплатно, това е твоята тежка орисия, и не давай нивга назад – както прави тоя Либен Шаяка. Бъди сигурен, че утре пармакът на кръглото ти колело ще дойде пак на мястото си. Всичко друго ще остане

напъни да запълниш някоя и друга Черна дупка, златен. Ние с Либен си го знаем, затова ти пожелаваме успех, дедов.

- 13-06-2013|**Златко**

Жив да си, деде! Зарадваха ме тия ти думи, честно. Добре, че има по някоя добра душа от време на време така да се обади, че то иначе...

- 13-06-2013|**Дедо Либен и хаджи Генчо**

Ай-ай, сполай! Сполай, златен.

- 13-06-2013|**брех**

То са язъци, то са алтъни, то са беневреци и нищо.

Това богатството на българския език ли е или има нещо за разумяване. Елементарната психология ще ти каже, че всичкото това увъртане показва, че дори и ти някъде дълбоко знаеш, че тая работа не струва.

Ама искам да попитам, ясно е, че социолог и историк са един и същи, явно изживяващ се като самотен пазител на истината човек, но дедо либен и хаджи генчо едно ли е с леда и аз, та да съм по-спокойна, че вместо четирима откачалки тук върлуват само двама.

Пропуснах и светът е кръгъл, това исторически и социологически.

- 13-06-2013|**брех**

Хайде и без злоботии. Кажете господин ..., как вие се ориентирате в медийното пространство, какви жалони ползвате или смятате, че примерно в планината се ходи така сам и по интуиция.

- 13-06-2013|**Златко**

Не разбрах към кого е отправен последния въпрос, но ако е към мен, ето тук отговора: пресявам повече или по-малко регулярно няколко десетки издания (предимно англоезични, по-малко немски), чиито позиции на международната сцена не се нуждаят от поясняване – предимно световно известни американски либерални списания и вестници, някои и други английски (Newyorker, New York Review of Books, London Review of Books, Boston Review, Eurozine, The New Republic, Atlantic Monthly, etc.) Използвам и няколко агрегатни страници от мрежата, тоест такива които пресяват ежедневно съдържанието на много повече медии, отколкото самият аз мога да обозра, а после представят най-

доброто. Така попадам на добри статии от неща, за които по принцип нямам време – примерно Wired или други по-технологически ориентирани издания. Българската преса следя откъслечно, но пък се стремя да следя страниците на колеги, които според мен вършат същата или подобна на моята работа (най-вече „Култура“, за която знам от кого се финансира и чиито политически и обществени позиции повече или по-малко приемам).

Това е от мен. Както се уговорихме – без закъснения.

- 14-06-2013|**Брех**

Не, не, господин Енев, вашата система е ясна и обзирима. Ставаше дума за тези коментатори ..., които все са недоволни. Все авторите нещо не са направили като хората. Чуждиците им много, мързелуват, свободно боравят с понятия. Да дадат някой пример за набавяне на надеждна информация. Да се види кое, според тях е добре и истинно конструирана мисъл. Или това чудо само в техните глави се случва.

Хубаво е човек като не харесва нещо, да знае с какво правилно да го замести.

Социолог, историк, Либен, Генчо, Леда, кажете кое според вас е свестна приказка.

- 14-06-2013|**Историк**

Ако трябва да говоря за себе си – забелязвам едно съвпадение. Едно приятно съвпадение има например в това, че както Златко чете „Култура“, така и аз чета „Култура“... Само че разликата е, че Златко чете „Култура“, защото, както той заявява, „знам от кого се финансира и чиито политически и обществени позиции повече или по-малко приемам“, докато аз чета „Култура“ не защото знам от кого се финансира (според мен това никога не можеш да „знаеш“ с пълна сигурност, и затова и не ме вълнува особено) – а защото съм забелязал, с годините, че около 10% от съдържанието на „Култура“ обикновено има някакъв смисъл (останалото е пълна безсмислица, понякога по-лоша дори и от горната статия) – и аз наистина всеки път поглеждам „Култура“ – не за друго, а колкото да проверя дали тези 10% са си все така и този път там...

А ако става въпрос за всичко онова другото, което Златко изброява („онзи“ списък, който започва с Newyorker, и завършва с Atlantic Monthly, etc.) – ще ми е много интересно Златко да изброи тук не само

имената на тези издания, но и как точно (според него поне) те се финансират... Всяко едно от тях, поотделно...(Защото, нали, за „Култура“ той знаел от кого се финансира ... та ще ми е интересно да видя доколко той „знае“ другите споменати от него издания как се финансират.)

Напълно сигурен съм, че подобно „упражнение“ е на практика безсмислено – но го поставям като въпрос тук, просто защото това е един от начините да се покаже цялата абсурдност на клишето за „прозрачността на финансирането на медиите“ като някакъв, видиш ли, много съществен критерий...

И всъщност това забравих да спомена, още в началото: именно твърде свободното и безкритично ползване на клишета (и то на изтъркани клишета) е един от основните белези, които лично на мен (като на читател със запазен здрав разсъдък в себе си) ясно ми показват в дадена медия кое си струва – и кое не.

- 14-06-2013|Златко

Софистика. Никъде не съм твърдял, че чета „Култура“ или което и да е друго издание ЗАЩОТО знам кой го финансира. Разбира се, че чета изданията защото съдържат неща, които ме интересуват. Всичко, което твърдя (и продължавам да го правя) е, че изискването за прозрачност в обществото е едно от принципните различия между повече и по-малко свободните общества. Това изискване (част от което е и изискването да има прозрачност около финансирането на медиите) е толкова базисно за всяка демокрация, че дори започването на „спор“ около него вече ме кара да се чудя дали да разговарям тук или да взема да изпея на „опонента“ някоя приспивна песничка, докато най-после си се кротне в легълцето и ме остави да си върша работата. До каква степен това мнение е представително за цялата публика е трудно да се каже, защото тя си мълчи, както винаги. Но е трудно човек да се въздържа от поредната въздишка, когато се среща с подобни неща...

По принцип нещата, които се поддържат тук от хора като историка и социолога (които изглежда не са едно и също лице) се свеждат до най-абсурден балкански нихилизъм, изразяван под формата „всичко на тоя свят е един и същи маскарлък“. Разлика няма, каквото и да прави човек. По принцип израз на пълното отчаяние, в което са изпаднали немалко хора. Няма смисъл от укори и натяквания – такава умонагласа не се променя, тя е израз на неща, които човекът е преживявал прекалено

дълго време, вече нищо на тоя свят не може да го убеди, че има смисъл във влагането на енергия за „подобряване“ на обществото, защото всичко е бошлаф работа. Общо взето, такъв вид хора могат да се срещнат и в диалозите на Платон, в ролите на някои от опонентите на Сократ. Каквото и да им кажеш, те твърдят обратното, не защото особено много вярват в него (нека си припомним: от тяхна гледна точка ВСИЧКО е маскарлък, включително и избраната в момента от тях гледна точка), а просто заради спорта, заради надприказването и упражняването на някаква софистична способност за намиране на аргументи в подкрепа на всяко възможно твърдение. Софизъм, който не води до никъде. Не всеки софизъм е такъв, както може да се види отново у Платон. Но този тук е просто упражнение по спорене на всяка цена, ей така. Няма как човек да се впусне в подобен спор, без да започне да се върти заедно с тях в някаква безкрайна поредица от безсмислени, но представени подредено, тоест съдържащи някаква привидна „логика“, аргументи. Всичко е финтове, всичко е надприказване, всичко е маскарлък...

Горките!

- 14-06-2013|**Златко**

Интересното в случая е, че нещата изглежда се развиват точно по сценария, който **Оруел описва в есето си за национализма**, тоест, на тази „болест“ изглежда са много по-податливи „интелигентите“, отколкото „обикновените хора“. Наскоро разговарях с приятел, който работи в един от известните български тинк-танкове. Същата картина – цялото познание, цялата логика, които този човек инак използва доста добре за професионалната си работа, го води единствено да някакъв пълен нихилизъм, пълно неверие в каквото и да е бъдеще, подобрени, прогрес и пр. големи приказки. Той си знае процентите и прогнозите, с които работи, обикновено те водят до правилни резултати на сравнително тясното му професионално ниво, а всичко останало е „от лукаваго“. И за този човек, както и подобните нему, всякакви останали приказки за просвещение, за борба срещу мътилките от миналото, останали в главите на хората, за големи идеи и идеали е просто дрън-дрън, абстракция. В същото време „обикновените хора“, с които се срещам когато се прибера примерно вкъщи, са някак по-склонни да запазват един вид простичък оптимизъм – семейството, хората, градинката, цветята... Доброто, човечността, „хора сме“ и така нататък. Такива неща държат над водата повечето хора от родното

ми място и, да си призная, аз предпочитам да си имам работа с тяхната „неучена доброта“, отколкото с учения нихилизъм на приятеля ми.

В търсенето на обяснение за всичко това аз стигам до един вид „теория“, която наричам „принцип на мисловните матрьошки“. Имам предвид следното: човешкият хоризонт е по принцип нещо много ограничено и дребно, при всеки от нас, ако и да има разлики разбира се. Всички ние сме способни да обозрем само определен периметър от пространствени и особено времеви обстоятелства, въз основа на които след това градим хипотези и за нещата, които излизат извън границите на познатото, предвидимото и лесно обяснимото. И именно тук се стига до парадокса, при който по-малкият мисловен хоризонт не е непременно само недостатък и липса на предимство. При определени обстоятелства, както тия, за които говорих по-горе, той може да се окаже по-изгоден, защото спасява човека от затъването в пълно безверие и скептицизъм, или пък онази склонност към едностранчива партизанщина, която Оруел описва в есето си. Здравият човешки разум не може да бъде заменен от четене на книги или интернетски статии. Него или го има, или го няма.

Разбира се, всичко това не може да бъде абсолютизирано, защото принципната заплаха от затваряне на мисловния хоризонт и недопускане в него на едни или други външни информации, понеже те не съответстват на „матрицата“, придобита в резултат на определен човешки опит, е заплаха, от която не е предпазен буквално никой. Всеки от нас е колкото мъдър, толкова и догматичен, всеки допуска вътре в себе си само определен род външни сигнали и филтрира огромната останала част, просто защото няма капацитети или предпоставки за усвояването и преработването ѝ по разбираем за него/нея начин.

И все пак самият аз съм склонен да правя принципна разлика между две мисловни състояния, две човешки парадигми, които според мен са напълно различни, при това и в ценностен план, поне от моя гледна точка.

Работата е там, че само по себе си познанието е нещо неутрално, лишено от ценностен заряд или способност автоматично да дава посока и ориентири за човека, който го притежава. Примерите за това са безкрайни и дори тук, на това толкова дребно пространство, ние непрекъснато се сблъскваме със случаи на фрапиращи несъответствия между, от една страна, притежаване на огромни купища информация (цитати, позовавания на различни източници, логично звучащи аргументи и какво ли не още), а от друга – пълна липса на способност за посочване на някаква

последователна цел и ценност освен аморфното отхвърляне на всичко и всички, поради „всеобщия маскърлък“, за който писах по-горе.

И именно тук поне аз стигам до неизбежното поне за мен заключение, че разликата между ценния и безсмисления човешки живот е не толкова в натрупаното познание, което е по-скоро негово количествено измерение, колкото в достигането (или предварителното притежаване, по воля божия), на онова много специално, много рядко качествено измерение, което самият аз наричам „вяра“. Без вяра, при това много силна, много неподатлива на износване и изхабяване, изглежда не може да се постигне нищо значително в живота. Знанието само по себе си е само купчина материал (дърво, слама, каквото щете), от което може да се получи топлина и светлина само чрез тази мъничка искрица, вярата, без която всичко останало е мъртво, инертно и неподвижно.

Вярата е мотор, който пърпори при всякакви обстоятелства (и за добро, и за зло). Вярата предшества аргументите и познанието, те ѝ служат единствено за потвърждаване на неща, които тя притежава далеч преди тях (повтарям, и за добро, и за зло). Без вяра не може да има реален прогрес, просто защото прогресът е търсене, опипване в тъмното, а как може да се търси и опипва в тъмното до безкрайност, ако човек не притежава някакъв собствен, независим от околния свят, източник на дребна, но неугасваща светлина?

Разбира се, вярата е и огромно бреме, и огромна спънка, защото тя тежее към същото онова изключване на сигнали и информации от външния свят, ако те не се побират в рамките и мащабите, които тя си е избрала (вяра без граници е равна на съмнение без граници – по принцип човешкото е немислимо извън понятието за граници, то не може да съществува без тях). Оттук и гигантската отговорност, с която е свързано носенето на вяра – просто защото тя притежава естествената способност да привлича и сплотява хората в групи, които след това могат да се окажат силно опасни, ако превърнат вярата си в абсолют.

И все пак вярата, повтарям, е нещо напълно незаменимо от гледна точка на смисления и полезен човешки живот. Помислете само за следното: навсякъде по света първите организирани лечебни заведения (болници, пансиони, диспансери, наречете ги както щете) са били директно свързани с някакви религиозни центрове (най-често манастири в Европа или джамии в мюсюлманския Изток). Как мислите, защо е така?

Обяснението според мен е очевидно. При цялото безсилие пред унищожителната мощ на природата, изразяваща се под формата на нелепими болести (каквито са били повечето по онова време), то какво друго може да помогне срещу отчаянието и безсилието освен неустойчивата вяра? Само хора, които са способни напълно да заглушат гласа на разума, който в такива моменти се мятат и крещи, че всичко, всичко, всичко е безсмислено, навсякъде чума, мор и смърт, защо да се съпротивяваме, защо да се борим, защо да полагаме усилия, и без това скоро всички ще умрем... Та, само такива хора са в състояние в такива моменти да продължават да си вършат работата, като просто игнорират разума и слушат единствено гласа на вярата си, която си знае само едно: „ако би бегали – да мрем по-добре“.

Ей това е, което ми се щеше да ви кажа днес. Стана дългичко, но нямаше как да се каже с по-малко думи.

- 14-06-2013|**Благой Николов**

Явното нежелание да се коментира тезата на автора, повърхностните критики и резоньорското позоваване на „здравия разум“ като критерий/а здравият разум е обикновено догматичен и отказващ да се съмнява, особено в себеси/ звучат някак гузно, оправдателно, дори – за срамено. Как иначе да си обясня пламенните опити да се отклони вниманието от същността на статията? Обявяваме я за безсмислена и лошо написана – защо да я коментираме? Такива реакции не се ли очакват от хора, хванати да правят нещо неприлично...?

- 14-06-2013|**Благой Николов**

Ще си позволя да се обърна към Златко.

Не мислиш ли, че фанатичното, всеобемащо отрицание е израз също на някаква своеобразна вяра, макар и с „отрицателен знак“ – да кажем „негативна вяра“? фанатизмът/или както ти се изразяваш – абсолютизирането/ и във вярата, и в отрицанието ги омъртвява, консервира, затова/струва ми се/ единственият живителен, одухотворяващ елемент е необходимата доза съмнение/нека и аз да използвам цитат – „вяра без съмнение е мъртва вяра“/. В коя мисловна нагласа би поставил съмнението/неабсолютизираното/ – единственото ни оръжие срещу догматизма, тайнственото „трето“, освен вярата и разума?

- 14-06-2013|**Дедо Либен и хаджи Генчо** – Брех, брех, г-н /г-жа/ Брех!
хаджи Генчо:

– Сократ го е казал кратко. Затова е и со-крат! „Който – рекъл веднъж Сократ както се разхождал по агората – иронизира, той философства“. Брех, брех, Либене! А, чакай, че се сетих за нещо. Ти какъв мислиш може да се окаже оня багабонтин, дето се е подписал по-горе с „Брех“, и ни задява нас двамата, без да разбира бъкел от майтапи? Или „Брех“ е само копривщенското възклица-..., чакай малко, че се разхълцах нещо ..., възклицание „брех“? Ти как мислиш, Либене?

дедо Либен:

– Не знам, хаджи! Да не би пък оня немец Брехт да се е разхълцал и да му е изпаднало „т“-то от името?

хаджи Генчо:

– За такъв немец не съм чувал изобщо.

дедо Либен:

– И таз добра! Не знаеш кой е Брехт, Генчо?! Бертолд Брехт?! Язык ти за хойкането до Божи гроб тогава, хаджи?!

хаджи Генчо:

– Казах ти, знам за босоногия Сократ, нали ходих лани до Атина. Фу-кара човек бил – досущ като теб. Оставили го да се отрови с гъби, ама не помня пусто кога беше станало.

дедо Либен:

– Не са били гъби, друго беше ..., чакай малко..., бучиниш май. Гъби не са били в никакъв случай, хаджи. Без майтап, бас държа.

хаджи Генчо:

– Хубаво си ги натаманияваш, пустите му майтапи, Либене, еша си немаш. А той между живите ли е още?

дедо Либен:

– Кой, Сократ ли? Не ми се вярва, но само Бог знае. Не са никакви майтапи, хаджи. Видяли са му сметката ония, дето нищо не разбират от майтапи и масали.

хаджи Генчо:

– Брех, брех!!! Що са му били тогава всичките празни философии на голите кълки? Всеки си носи цървулите, Либене. Остави босия Сократ и ми кажи сега, колко обути с нещавени цървули дявола могат се побравръз един иглен връх навръх Благовещение, тъй, наведнъжка. Ха да те видя, сега, сукин сине.

дедо Либен:

– Брех, Брех! Не мога ти каза, Генчо! И Сократ, и Брехт няма да са в състояние. Виж, пак окъсняхме. Тръгваме ли?

Късно е. Тихите им стъпки будят задрямалите в копривата покрай копривщенските дуvari бабини деветини.

- 14-06-2013|**Светла** (19) – отличничка по бѣ

Аз пък се обзалагам, че подписващият се с „Леда и аз“, „Аз и Леда“, „Светът е кръгъл“, „Дедо Либен и хаджи Генчо“ са едно и също ухилено лице. Бих искала да го зърна само за миг и да му благодаря за „скартѣпените“ отрицания на забавната му и мъдра „софистика“ (извинявам се за тавтологията). Този мъж мъж (или жена)/бърка и наднича в черните дупки, нека му го признаем. Дано не си въобразявам, но мисля, че се досещам кой може да е той. Този ухилен до ушите човек е определено добронамерен и аз се надявам, че ме разсмива дълго още. Тук се сещам и за думите на Витгенщайн, според когото философията е стигнала последната си гара. Затова смятам, че ако имената му продължат да си вършат работата, Либерален преглед може само да възкръсне. А с него аз и всички, които са готови да се съгласят с мен. Успех, скѣпи читатели! И мислете, ако се смеете.

- 14-06-2013|**Златко**

Е, малко раничко сте го погребали, „Либералния преглед“, Светла. Това до вас. А на Благоай бих казал само, че между абсолютната вяра и пълното безверие (две абстракции, които съществуват само на приказки), сигурно се намират точно толкова междинни състояния, колкото човешки същества може да носи тая планета. И не приказките и заявленията ни са нещата, по които светът ни мери на кантара си, а само и единствено онова, което сколаса да остане след нас. Диричка някаква, резка, рабош. Това е, което аз поне мога да видя, повечето от останалото ми е в мъгла...

- 15-06-2013|**Светла** (19)-отличничка по бѣл

Драги Златко, извинявам се, за неточния си израз. ЛП не е умирал и като казах „възкръснал“ имах предвид не от мъртвите, а за нова мисия. Съжалявам наистина.

- 15-06-2013|**Брех**

Към Благой Николов

Вярата, че няма разумен и правилен расизъм е едно, съмнението, че ти/аз/ не страдаш от предразсъдъци и грешки е друго.

Към Светла

Но след всички този смях какво остава. Както се питат децата след всяка приказка, каква е поуката.

- 16-06-2013|**Светла**

Пуката, лелю Брех, е, че човекът не е свършен. Затуй не е и свършен: смисълът на живота му се нарича Вяра – друга дума за свършенството, което упорито дири, поправяйки грешката. Това са мисли на моя дядо, който има рожден ден утре(80).

- 16-06-2013|**Брех**

Ура за дядовците и бабите и семейството.

- 25-06-2013|**Историк**

Българският народ си има една поговорка: „Едно си баба знае, едно си баба бае“.

Е, в случая не става въпрос точно за „баба“ – а по-скоро за „дядо“... (Един дядо, дето все се опитва да вади ряпа там, дето и жълтурче не никне...)

Та дедо ви Златко това се е заел тук да прави: бае неща стари, стари и още негодни.

Имало изискване, и то било „базисно“ (за всяка демокрация) – да има прозрачност около финансирането на медиите, упорито твърди Златко – и някак си все му е трудно да помисли малко по-непредубедено и да се досети, че има и ситуации, в които това „изискване“ работи не за, а именно против демокрацията. (Златко изглежда е забравил случая, при който властите използваша именно прозрачността на финансирането на Уикилийкс, за да забранят и прекъснат средствата, които постъпваха към този източник на информация – и по този начин го задушиха).

А дали всичко е чак толкова наред с това „базисно“ изискване и в „добрия“ свят, който Златко ни проповядва тук?

Има един доклад на групировката на Сорос по същата тема:

http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/Transparency_Media_Ownership_Europe_20121217_0.pdf

в който констатациите са просто прекрасни:

Research by Access Info Europe in 19 European states (incl. 11 EU members) has found that the legal framework in most countries is insufficient to guarantee transparency of media ownership.

- *In only 9 of the 19 countries (including only 4 of the EU member states) can the public find out who the actual owners of the broadcast media are, from information reported to media regulators or to company registers.*

- *Disclosure to media regulators of beneficial owners of media outlets is not currently required in most of the countries.*

- There is no unified or standard approach to collecting or requiring disclosure to the public of media ownership data, particularly with regard to print and online media.

Т.е. през 2012 г. (от тогава е този доклад) вече е пределно ясно, че цялата тази илюзия просто не сработва. Разбирате ли, дами и господа, баби и дядовци: не става дума за това, че нещо не сработва у нас, в България – става въпрос за една илюзия, която въпреки десетилетното си „развитие“, на практика не е сработила дори и в „Европа“ (добрата баба Европа)...

Митология на врага — досиета и послания

Автор: Мария Дееничина

С разкриващите се напоследък архиви става възможно да се хвърли поглед към западните радиостанции, излъчващи на български език по времето на социализма, и тяхното битие в ползрението на властта. Безспорен е фактът, че в годините на тотален контрол върху масово информационните средства българските емисии на „Свободна Европа“, „Дойче веле“, Би Би Си и „Гласът на Америка“ изпълняват ролята на алтернативно информационно средство на официалната пропаганда, което много често се оказва и единствен източник на сведения по редица жизненоважни проблеми.

За действителното им значение свидетелстват спомени на съвременници, както и секретни проучвания за равнището на аудиторията им в нашата страна, за които съществува известна документация в архивите на бившата Държавна сигурност.

От западните радиостанции хората в Източна Европа научават за всички по-важни събития, за които медиите в собствените им страни мълчат или поднасят изопачена информация.

В емисии на радио „Свободна Европа“ от 1975 до 1978 г. Георги Марков чете „задочните“ си „репортажи за България“, а през 80-те години особена известност в него добиват Румяна Узунова и Владимир Костов. Най-често в предаванията се чуват гласовете на българските дисиденти. Известни автори в българската редакция на Би Би Си са Петър Увалиев, Георги Марков, Петър Семерджиев. В радио „Дойче веле“ работят Асен Игнатов, Димитър Бочев, Димитър Статков и др.

През време на цялото си съществуване западните радиостанции са обект на особено внимание от страна на специалните служби на източноевропейските страни. Емисиите им са заглушавани, а работещите в тях журналисти са „разработвани“ по различен начин.

Първите обекти, специално предназначени за заглушаване, са построени в България през 1953 г.¹ „Гласът на Америка“ е заглушаван от 1949 до 1974 г.² Програмата на „Дойче веле“ редовно се заглушава до 6 юли 1987 г.³ Предаванията на „Свободна Европа“ са заглушавани от българските власти от 1952 до 1989 г. без прекъсване. След 1986 г. СССР постепенно започва да преустановява заглушаването на чуждите радиостанции⁴. Решението за спирането на заглушаването на чуждите радиостанции, излъчващи на български език (с изключение на Радио Анкара), е взето от Секретариата на ЦК на БКП на 23 март 1989 г.⁵

Разходите за предотвратяване на слушането на западните радиостанции са огромни. Когато в Полша заглушаването е преустановено през 1956 г., правителствен говорител заявява, че годишно за него се харчат 83 млн. злоти, което се равнява на 1 400 000 долара. Разходът на пари и квалифициран труд според него е достатъчен за производството на електрическа енергия за един средно голям град⁶. Цената е около една трета от общата годишна стойност на вътрешното полско радиоразпръскване⁷. През 1981 г. Би Би Си пресмята, че само четири дни заглушаване струват на руснаците колкото са разходите за руската служба на Би Би Си за цяла година⁸.

-
- 1 Заглушаване на вражеските радиостанции по време на Студената война: predavatel.bg: Available from: <http://www.predavatel.com/bg/istoriya/jamming.htm>
 - 2 Пак там.
 - 3 Стамов, в. Българските предавания на чуждестранните радиостанции – общ преглед. – в: Българско медиазнание. Енциклопедично издание за медианаука и медиопублицистика., т. 2, С., 1998, с. 478.
 - 4 Заглушаване на вражеските радиостанции по време на Студената война: predavatel.bg..., За някои особености на тези радиостанции в Източния блок вж. по-подробно: Деничина, М. Между фанфарите и заклинанията. Тоталитарният модел на българската журналистика 1956-1989 година. Университетско издателство „Св. Климент охридски“, С., 2008, 35-37.
 - 5 ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а. е. 9Q9. За спецификата на тези радиостанции вж. по-подробно и: Деничина, М., Цит. съч., 24Q-247.
 - 6 MONAHAN. Broadcasting to Europe, p. 7. Цит. по: Nelson, M. War of the Black Heavens. The Battles of Western Broadcasting in the Cold War. Syracuse: Syracuse University Press, p. 24.
 - 7 BBC, European Service of the BBC, 1938-1959., pamphlet, Sept. 1959, p. 18. Цит. по: Nelson, M. Op. cit, p. 24.
 - 8 Sir Ian Trethowan. The BBC and International Broadcasting. (Lecture, London, Feb. 2 1982). Цит. по: Nelson, M. Op. cit., p. 24.

Из досиетата на Държавна сигурност

За слушаемостта на западни радиостанции в България и тяхната оценка от аудиторията има някои данни в архивите на бившето Първо главно управление на Държавна сигурност (ДС). Според изследване на радио „Свободна Европа“ въз основа на анкети със слушателите на радиостанцията в социалистическите страни и на данни от прослушването на служители на американското посолство в страната и писма на български граждани до радиото по отношение на чуваемостта на радиопрограмите са направени някои констатации. В България, Чехословакия и Полша условията за приемане на предаванията на радио „Свободна Европа“ са положителни, отколкото тези в Унгария и Румъния. Половината от българските слушатели заявяват, че при желание да слушат РСЕ не успяват в повече от половината от направените опити¹.

Според изследване на радио „Свободна Европа“ от 1977-1978 г., свързано с интересите на слушателите към излъчваните програми, от общия брой 1 650 000 слушатели на РСЕ в нашата страна 1 140 000 или 69 % слушат информационните бюлетени. Смята се, че общият брой на хората, които слушат новини, е по-голям, защото информационните предавания са посочени в анкетите под различни наименования. Приема се, че както и в останалите източноевропейски страни, общият дял на интересуващите се от новини е около 90 % от всички слушатели². Най-голям интерес има към „Обзор на печата“ (48% от общия брой на слушателите – около 800 хил. д.), следван от „България през седмицата“ (37 %) и „Светът днес“ (34 %, т. е. около 600 хил. д.)³. Младите слушатели са по-малобройна група (от 14 до 25 години – 10 %; от 26 до 35 години – 19 %) в сравнение с броя на слушателите над 35-годишна възраст (30 %)⁴. Младите посочват като най-интересно предаване на първо място „Кратки новини“ (51 %), следвано от две забавно-музикални предавания: „Джубокс“ (49 %) и „Бисерите на Джилда“ (39 %), и международния коментар „Светът днес“ (45 %)⁵. Определено за тази възрастова група коментарите по международни проблеми са по-интересни от тези по вътрешните⁶.

1 АМВР. Строго секретна справка относно дейността на радио „Свободна Европа“. 25.06.1979. Дело № 3011/1. УП.Латерна „Общи материали“, л.141.

2 Пак там, л.145.

3 Пак там, л.145.

4 Пак там, л.153-154.

5 Пак там, л.145.

6 Пак там, л.152-153.

Слушателите над 50 години следят основно „Информационен бюлетин“ (78 %) и „Обзор на печата“ (50 %). Тази възрастова група има по-голямо предпочитание към коментарите, насочени към вътрешните проблеми на България: „България през седмицата“ (42 %), в сравнение с предаванията на международни теми – „Светът днес“ (22 %)¹.

От 12-те програми, които привличат най-много интереса на мъжете, 4 са предпочитани само от този пол: „Икономически и социални проблеми“ (44 %), „Преглед на събитията в Америка“ (31 %), „Източноевропейско огледало“ (26 %) и „Джубокс“ (16 %)². Предпочитаните от жените програми са малко на брой (8) и нито една от тях не е харесвана само от тази група³. Изводът е, че „мъжете имат по-разнообразни интереси от жените“, но само 16 % от българските жени слушат РСЕ, докато при мъжете процентът е 33⁴.

Слушателите на РСЕ в България сред хора с основно и средно образование са по-малко (19 %) в сравнение с тези с полувисше (43 %) и висше образование (51 %)⁵. Прави се извод, че предаванията на РСЕ се следят от тези, чието „политическо образование е на по-високо ниво, независимо от официалното им образование, а и хората с по-ниско образование са „елитът“ сред своята статистическа категория⁶.

Според сравнително изследване на предаванията на РСЕ, „Дойче веле“ и Би Би Си, цитирано в секретен документ на Първо Главно управление на МВР от 1981 г., в България чуваемостта на „Дойче веле“ е по-добра от тази на „Свободна Европа“⁷. По показател „достоверност“ РСЕ „отстъпва пред другите станции, особено във връзка с осветляването на полските събития“⁸. По отношение на „съдържанието“ българските слушатели предпочитали „Дойче веле“ пред РСЕ⁹.

1 Пак там, л. 145-146.

2 Пак там, л. 150-151.

3 Пак там, л. 150-151.

4 Пак там, л. 151.

5 Пак там, л. 155.

6 Пак там, л. 155.

7 АМВР. Строго секретно информационно съобщение относно сравнително изследване на мненията на слушатели от пет социалистически страни за радио „Свободна Европа“, „Дойчландфунк“/„Дойче веле“ и радио Би Би Си“, 30.11.1981. ф. 22, оп. 1, а. е. 146, л. 17. Справки, информации и други на ПГУ за американско-европейски институт за стратегически проучвания за „Свободна Европа“, Би Би Си и други, 1981.

8 Пак там, л. 17.

9 Пак там, л. 17.

Въпреки относителността на резултатите поради малкия брой анкетирани радиослушатели в България оценката на РСЕ по „обективност“ е по-ниска от тази на „Дойче веле“, но по-добра от тази на Би Би Си. Като най-обективно отразяваща събитията радиостанция се приема „Дойче веле“. Добри са показателите и за РСЕ¹.

В много от документите на секретните служби се анализира съдържанието на емисиите на западните радиостанции. Според тях основното им направление е антисъветизмът, акцентът върху поливариантността на социализма и необходимостта България да се откъсне от съветската орбита и да поеме по самостоятелен път, както и да разшири връзките си със Запада².

Сред методическите похвати водещ е превесът на информационните жанрове (74,77 %). Документалността се основава на позоваване на различни авторитети, а в 39,5 % се цитират други медии. Много от предаванията са разработени въз основа на публикации в българския печат.

В около 19,5 % от материалите се изразява положително отношение към някои от свързаните с България проблеми, 17,67 % от предаванията са критични, а балансираната информация е 52,27 %.

Към младото поколение в страната са насочени 6,64 % от цялата програма на радиостанцията. Към художествено-творческата интелигенция са обърнати 5,79 %, а към научно-техническата интелигенция – 4,9 % от предаванията на радиото. За работническата класа и селяните има малко материали³.

Подобни анализи на съдържанието се правят периодично и за другите радиостанции и резултатите от тях са доста сходни.

В една оценка от 1970 г. на български журналисти, които посещават Германия и Австрия и се запознават с особеностите на емиграцията там, се казва, че „опасното в предаванията на „Свободна Европа“ наистина не са коментарите – за тях подчертахме, че са плоски и лишени от сериозна база за полемика. По-опасна е така наречената „информационна линия“ на предаванията. Наглед това са най-неангажиращите новини от цял свят. Но в подбора на тези новини е ядката на политиката, която те преследват – новините са така сумирани, че говорят повече от коментар,

1 Пак там, л.18.

2 АМВР. Строго секретна справка относно някои аспекти на чуждата радиопропаганда на български език. МВР, Упр. VI – ДС, 25.06.1976, л. 19-25, ф. 22, оп. 1, а. е. 51, л. 19-20.

3 Пак там, л. 21-25.

изпъстрен от груби изрази. От майсторството да се подбират и съобщават накратко „невинни международни новини“ ние дори можем да се поучим в нашата работа“¹.

Насоките, в които българските секретни служби „разработват“ служителите в тези радиостанции, са най-пряко обвързани със създаването и внедряването в обществото на определена митология, чиито квалификации остават като една от емблемите на периода. Поради откровено пропагандния им характер и абсурдността в крайния негативизъм на формулировките част от митологемите се иронизират и фолклоризират от жителите на социалистическите държави, за да се стигне понякога във въздействието до открито противоположния им ефект.

Обектовата разработка „Сирена“ („Дойче веле“ – Кьолн) е открита на 12 януари 1976 г.² и делото е свалено в архив през 1990 г., тъй като през изтеклия период „не е била реализирана основната му цел – агентурно проникване или обезпечаване на обекта с паралелна агентура“³.

Груповата разработка „Продажници“ (Би Би Си) е открита на 11 февруари 1967 г.⁴ (За тази радиостанция се среща и наименованието „Чакали“.) „Мелница“ е кодовото наименование на радиостанция „Свобода“.

В изучените на този етап документи не намерих дата на откриване на обектовата разработка „Латерна“ („Свободна Европа“) за централния и клон в Мюнхен. Литерно дело „Латерна“ – Париж, е открито на 26 февруари 1974 г. и е закрито на 27 април 1976 г. (поради закриване на клона там). Обектовата разработка „Латерна“ – Виена, е открита на 4 февруари 1970 г.⁵

В разгледаните дотук документи не открих данни за началото на обектовата разработка на „Гласът на Америка“.

1 АМВР. Строго секретна докладна записка. МВР, ПГУ, 2.10.1970 (л. 82-145), ф. 4.

4, оп. 9, а. е. 31, л. 124. Дело № 3011/1: Общи материали „Латерна“, откр. на 28.02.1970 – прикл. на 15.09.1974.

2 АМВР. Строго секретно постановление за откриване на обектова разработка с псевдоним „Сирена“ на радио „Дойче веле“. IV отд. ПГУ – ДС, 12.01.1976. Дело № 4860/1 „Сирена“ (откр. на 12.01.1976), 376 т., л. 3.

3 АМВР. Строго секретно предложение относно сваляне в архив на дело ОАП „Сирена“. ПГУ – ДС. 01.02.1990. Дело № 4860/2. „Сирена“. Общи материали (откр. на 12.01.1976), т. 376, л. 281.

4 АМВР. Строго секретно постановление за откриване на групова разработка. ПГУ – ДС. 11.02.1967, ф. 4, оп. 9, а. е. 10. Дело № 2965. Т. III – Би Би Си „Продажници“, л. 4.

5 АМВР. Строго секретно постановление за откриване на обектова разработка, 4.02.1970. Дело № 7133, т. I/ „Латерна“ – Виена (откр. на 4.02.1970), л. 4.

Езикът на тоталитарните медии е известен със своята вдървеност и клишираност, многословно нищонеказване, сухота, опростеност и бедност, както и с многото си патетика.

В документите на секретните служби контурите на тази биполярна сатанизиращо-възхваляваща матрица на използвания език се изострят още повече в контекста на Оруеловия модел на неговото функциониране. Бюрократично застиналите словосъчетания, изпъстрени с клиширани идеологеми, са гарнирани с изнасилени употреби на думи, чийто смисъл доста се различава от този във всекидневната им употреба. Специфичният новогovor е изпъстрен и с характерни съкращения, много от които неясни за страничния читател и като цяло вдървяващи до неузнаваемост посланието.

Градива на мита

1. Работещият в западните радиостанции е „изменник на родината“, той е „предал“ отечеството си

В контекста на тази канава имената на хората от българските служби винаги се предшестват от абривиатурата ИР („изменник на родината“), дублирана понякога великодушно от синоними като „предатели“, „невъзвращенци“, „дезертьори“, „бегълци“, „реакционни емигранти“, „контрареволуционни остатъци“.

Самите радиостанции са определяни най-често като „вражески пропагандни центрове“, „изменнически центрове“, „поддривно-пропагандни центрове“, „идеологическо-поддривни центрове“, „черни радиостанции“.

В митологемата на врага се вписва и групата потенциално опасни лица в България, които биха могли да се поддадат на внушения или вече са демонстрирали несъгласие. В документите на секретните служби тези хора фигурират като „контрареволуционни и подривни елементи“, „носители на буржоазния бит, морал и идеология“, „вражески елементи“, „бивши хора“, „неподходящи в политическо отношение лица“, хора на „нездравни идейни позиции“, „вражески контингент“ с „подозрителни връзки“, „податливи на буржоазно влияние“, „неконструктивно настроени лица“ до актуалното до днес „оперативно-интересни лица“.

Няколко са темите, които могат да се открият при изучаване на разработването на хората от българските редакции на западните радиостанции.

На първо място е лелеяният по отношение на всички радиостанции и неосъществен на повечето места стремеж за внедряване на собствена агентура или привличане/вербуване на хора от тези редакции. Към тази цел се върви по всякакъв възможен начин, тя става и едно от градивата на митологемата враг – шпиономания и взаимни съмнения за принадлежност към тайните служби.

Както „вражеските“ центрове, така и работещите в тях, са разделени на категории и са обект на различен интерес и мишена на разнопосочни действия в зависимост от придадената им значимост.

Безспорното първо място сред „вражеските“ центрове през цялото време принадлежи на радио „Свободна Европа“. На среща на ръководителите на ПГУ, ВГУ и управление У1-ДС от 1975 г. „обектите за проникване“ са разделени на две категории: първа са особено важните, а втора са останалите. „Свободна Европа“ е, разбира се, I категория, заедно с ЮСИА, Института за проучване на общественото мнение (ИНТОРА) – Виена, и някои емигрантски организации. Колкото и да е странно, радио „Дойче веле“ и Би Би Си получават незавидната втора категория¹.

Най-често предвидените действия спрямо определяните като I и II категория лица за „разработване“ са с цел „дискредитиране“, „разобличаване“, „компрометиране“, „неутрализиране“, „обезвредяване“, „изолиране“ или „изучаване с оглед евентуалното им оперативно използване“².

2. Служителят от българските секции е конфликтен, клюкар и подозиращ събратята си в шпионство

Липсата на ефективност или недоизяснената резултатност при различните действия от страна на тайните служби обаче не пречат в самите среди да съществува шпиономания и подозрителност, едно от градивата на пъстрата и на моменти конфликтна обстановка на работа в секциите (поне по описание в архивните документи).

Според донесението на един агент „емигрантите от преди 9-ти мразят всички онези, които работят в „Свободна Европа“. Те ги отбягват, на-

1 АМВР. Строго секретна справка относно разпределението на най-важните обекти за проникване и разработка по линия на вражеската емиграция и идеологическата диверсия. ПГУ. 8.03.1975. (л. 172-176). Ф. 9, оп. 2, а. е. 317, л. 173. (Планове и доклади по интелгенцията и студентите. Сътрудничество с управление VI – ДС (започн. – 1969, прикл. – 1975)/ 8763).

2 Пак там, л. 175-176.

ричат ги продажници, лакеи на американците, измет, която не работи, а лежи на гърба на американците. От своя страна, работещите в това радио употребяват най-лоши думи за емигрантите от преди 9-ти, като ги наричат пияници, политици на дребно, гешефтари и т. н.“¹.

Според проучване на състава на радио „Свободна Европа“ – Мюнхен, от средата на 70-те години той представлява „един конгломерат от най-различни категории – една част от бивши дипломати и други българи, които са отказали да се завърнат в страната ни след 9 септември 1944 година, други нелегално избягали от страната ни след 9 септември 1944 година и трета категория – нелегално напуснали страната ни, но в последствие се обявили за невъзвращенци. В политическо отношение е същото положение – монархисти, фашисти, земеделци и социалдемократи. По отношение на гражданството се повтаря картината – граждани на САЩ, на ГФР, на други капиталистически страни, а има и такива, които още не са приели друго гражданство“². Поради различие в гражданството, продължава докладът, съществува разлика в заплащането за една и съща работа – най-високо са платени хората с американско гражданство, следвани от тези със западногерманско и на последно място – тези без гражданство³. Служителите от „Свободна Европа“ са най-високо платени в сравнение с колегите си от другите радиостанции. Българската секция била застаряла и откъсната от развитието на страната. Сред работещите в нея имало установена завист⁴.

Според справка за обстановката в „Дойче веле“ пък по думи на една от работещите там радиостанцията била „заведение на клюки, раздори и интриги, на завист и подлост“⁵. За „Свободна Европа“ пък е донесено, че е „изключително нисък“ „уровен“^{4<>} на моралните качества на кадровия апарат на центъра. Преобладават проявите на егоизъм, себелюбие, кариеризъм, шпиономания, оклеветяване, доносничество, страх от „изгубване“ на работното място и обезличаване пред истинските ръко-

1 АМВР. Из донесение. У-ние II – КДС, отдел VIII, отделение II, 10.10.1967 (л. 28-31). Архив ПГУ – ДС. Ф. 4, оп. 9, а. е. 3, л. 28. (Дело № 6563, т. /, р/ка Свободна Европа).

2 АМВР. Радио „Свободна Европа“ – Мюнхен. (л. 6-8), ф. 4, а. е. 36. Дело № 3011/1¹ Т. IV, л. 7. (Общи материали „Латерна“ – открито на 15 септ. 1974, прикл. февр. 1976).

3 Пак там, л. 8.

4 Пак там, л. 8.

5 АМВР. Строго секретна справка относно съществуващи раздори, интриги и подозрения сред служителите в българската секция на радиостанция „Дойче веле“ – ФРГ (л. 192-196). Дело № 4860/2, откр. на 12.01.1976, т. 376, л. 194. („Сирена“ – общи материали).

водители на центъра – американците¹. За един от служителите „не се знаело на „кой господ служи“². Показателен за това бил и фактът, че властите у нас пускали да ходят при него „майка му, тъща му, бабалъка му, шурей му“³. И за друга от работещите също „не се знаело на кой господ служи“. Служител пък на „Дойче веле“ е подозиран, че получава задачи от органите на ДС⁴.

Измислени или преувеличени обаче, съществуващите конфликти в отделните звена са неизменно обект на интерес от страна на тайните служби. Почти няма документ с предстоящи задачи, в който да не се предвижда да се работи по подклаждането и засилването на тези дразги.

3. Българите в „черните“ радиостанции са агенти на западни разузнавания и/или работят по чужда поръчка

Според събирани по различен начин сведения (включително и разпити на завърнали се емигранти) доста от работещите в западните радиостанции българи имат „съмнителни“ връзки. Един от хората в „Дойче веле“ служел „на някое западно разузнаване – американско или немско, а може би и на двете едновременно“⁵. За друг от същата радиостанция се „предполага“, „че е в услуга на германското и английското разузнаване“⁶. Ръководителят на едно от бюрата на „Свободна Европа“ пък бил наричан от колегите си „прост американски шпионин“⁷. Един от най-известните журналисти на „Свободна Европа“ е обвиняван във „връзки с ЦРУ, западногерманското и френското разузнаване“⁸. Негови

1 АМВР. Строго секретна справка относно радиоцентъра „Свободна Европа“ – „Свобода“ (РСЕ – РС), II гл. у-ие ДС – 18.06.1979, МВР ПГУ – 21.02.1979. (л. 190-203). Дело № 3011/1.07, л. 196. („Латерна“ – общи материали).

2 Пак там, л. 195.

3 АМВР. Строго секретна справка относно съществуващи раздори, интриги и подозрения ..., л. 194.

4 АМВР. Строго секретна справка относно получена информация (л. 125-127). Дело № 3011/1. УП, л. 127. („Латерна“ – общи материали).

5 АМВР. Строго секретни извадки от протоколите за разпит (л. 3-13)., ф. 22, оп. 1/ арх. № УГУ – 973, т. 1, л. 8.

6 Пак там, л. 9.

7 АМВР. Агентурно сведение. У-ние II КДС, отдел У, отделение III. 5.07.1967 (л. 71-77). Дело № 7133, т. I, „Латерна“ – Виена, откр. на 4.02.1970, л. 71.

8 АМВР. Строго секретна справка относно радиоцентъра „Свободна Европа“ – „Свобода“ (РСЕ – РС) ..., л. 197.

колеги пък били в контакт с английското разузнаване и с американския разузнавателен център в Мюнхен¹.

Често се съобщава и за контрол, упражняван от американска страна по отношение на работата на „Свободна Европа“ например. В едно агентурно донесение от 1967 г. „в радиото има ... цивилни американци, които следят държанието и работата на всички сътрудници. Българите знаят това нещо, пазели се от провинения, пък и по между си избягвали да се интересуват пряко за работата на другите“². Според друго сведение „срастването“ на дейността на РСЕ – РС с „дейността на тези служби“ и „особено с дейността на ЦРУ на САЩ“, „се осъществява най-непосредствено в оперативната, информативната и аналитичните дейности, както и в мероприятията за обезпечаване на подривни акции“³.

Това е и основното направление на внушенията от страна на официалната пропаганда, които се правят по отношение на служителите от съответните радиостанции.

4. Работещият в западните радиостанции е с нисък морал и незавидни личностни качества

Един от работещите в „Дойче веле“ бил „подмазвач и нагаждач“ и имал „слабост към виното“⁴. Друг бил „голям сребролюбец“ със „слабост към хазартните игри“, „клюкар“⁵. Трети е „голям подмазвач, избухлив, потаен и голяма мижитурка“⁶. Следващият бил „с манталитет на кръчмар“ и имал „връзки с криминалната полиция“⁷. В „Дойче веле“ се срещат и лица, определени ката „нечистоплътен човек“ и „авантаджия“⁸ или пък „изключително изостанал като човек, ограничен и невъзпитан“⁹.

1 Пак там, л. 197.

2 АМВР. Строго секретно агентурно донесение. У-ние I, отдел X, 6.10.1967. (л. 11-21), ПГУ – ДС, ф. 4, оп. 9, а. е. 3. Дело № 6563, т. I, р/ка „Свободна Европа“, л. 13.

3 АМВР. Строго секретна справка относно радиоцентъра „Свободна Европа“ – „Свобода“ (РСЕ – РС) ..., л. 197.

4 АМВР. Строго секретни извадки от протоколите за разпит., л. 8.

5 Пак там, л. 8.

6 Пак там, л. 10.

7 Пак там, л. 11.

8 АМВР. Строго секретна информация относно служителите на българската секция в радио „Дойче веле“ и характеристика на всеки служител. ПГУ – ДС. 10.11.1981 (л. 79-82). Дело № 4860/1. Откр. на 12.01.1976 г., 376 т., л. 82. („Сирена“ – „Дойче веле“).

9 Пак там, л. 82.

В „Свободна Европа“ пък има „женкар, разглезен, несериозен, лекомислен човек“¹, както и „злъчен и злобен старец“² и още няколко цветисти личности.

Една дама от средите на емиграцията, освен че била „посредствена като певица“, се занимавала „само с нещо, което ще и донесе пари“³.

При подобни констатации човек не може да не се замисли за какво са се харчели сили и средства толкова години.

5. Понякога служителят от българските редакции на западните радиостанции или членове на неговото семейство имат „тъмно минало“ – работели са по един или друг начин срещу „народната власт“ в България

Тази тенденция не е абсолютно всеобхватна. Но не липсват и квалификации като: „Произхожда от богато търговско семейство. Баща му е завършил немско училище, бил е отявлан привърженик на фашистката власт. Майка му, ..., възхищавала се от временните победи на хитлеристката армия на Източния фронт“⁴.

Друг служител на „Свободна Европа“, произхождащ от „богато фабрикантско семейство“ и бил легионер като ученик, „тъй като народната власт е отнела на семейството му средствата за експлоатация“, сега се стреми да компенсира по друг начин⁵.

Трети е син на „фашистки генерал – главорез“. „Възпитаник на школите на СС той се „гордее“ с отрязаните няколко глави на български народни синове по време на Втората световна война“. „Емигрира с немците на 7 септември“, за да „избегне народното възмездие“⁶.

Разбира се, при биографичните справки не липсват и деца на „АБПФК“⁷, и личности, сами били членове на БКП, преди да напуснат

1 Пак там, л. 12.

2 Пак там, л. 13.

3 АМВР. Строго секретно сведение. II главно у-ние ДС, II отдел, III отделение, 12.04.1974., ф. 22, оп. 1, арх. № VIV – 973, т. 2, л. 24.

4 АМВР. Справка. 28.04.1976. (л. 112- 13) Дело № 4860/2, „Сирена“, общи материали, откр. на 12.01.1976, 376 т., л. 112.

5 АМВР. Строго секретна справка, ф. 4, оп. 9, а. е. 31, Дело № 3011/1. Общи материали „Латерна“, откр. на 28.02.1970, прикл. на 15 септ. 1974, л. 60.

6 АМВР. Строго секретна справка, ф. 4, оп. 9, а. е. 31, Дело № 3011/1. Общи материали „Латерна“, ..., л. 62.

7 Активни борци против фашизма и капитализма.

България. Най-често общият знаменател е афинитетът им към занимания с политическа дейност.

6. Работещият в западните радиостанции често поради липса на подходяща квалификация отива там не по убеждение, а поради невъзможност да се реализира по друг начин

Обясненията за една от дамите в „Дойче веле“ е, че „въобще не се е мъчила да прогресира в нещо – направо по най-лесното съпротивление – да работи против собствената си страна“¹.

Друг служител на същото радио „по липса на друга професия, гледа да си извади хляба по най-лесния начин“².

Трети пък „работи там не толкова по убеждение, а да му е лесно“³.

Журналист от „Свободна Европа“ намира в радиостанцията „средство за препитание, а не убеждение“⁴.

На моменти не липсват обаче и елементи на положителни характеристики или поне признаване на някои качества на отделни водещи. Това като правило се отнася до отделни лица, с които преди всичко свързваме западните радиостанции, хора, които са останали в съзнанието ни като тяхна емблема.

Много любопитна е една справка за Радио „Свободна Европа“ от 1969 г. например. Според нея от работещите в българската секция 46 човека 35 са с висше образование – факт, който показвал, че ръководството на българския отдел строго съблюдавало указанията на Комитета „Свободна Европа“ за приемане в радиото на високо образовани лица. Най-голям е броят на завършилите право, икономика, международна търговия и журналистика. Повечето от тях са се занимавали с активна политическа дейност преди напускането на страната и всички те владеят английски и немски език⁵.

1 АМВР. Строго секретно сведение. II главно у-ние ДС, II отдел, III отделение, 12.04.1974, (л. 21-25), ф. 22, оп. 1, арх. № УГУ – 973, т. 2, л. 21.

2 Пак там, л. 23.

3 Пак там, л. 23.

4 Пак там, л. 24.

5 АМВР. Строго секретен проучвателен доклад относно дейността на българската секция при радио „Свободна Европа“ – подбор и назначаване на служителите в нея. 5.05.1969 (л. 100-110). Ф. 4, оп. 9, а. е. 30. Дело № 3011/1, т. IV, Общи материали „Латерна“, откр. на 11.03.1969, прикл. на 13.09.1974, л. 108-109.

С това допълнение психопрофилът на работещите българи в западните радиостанции придобива по-друга насока и професионалните качества се поставят в по-различен контекст.

7. Работещите в западните радиостанции са използвани и за събиране на разузнавателна информация чрез срещи и разговори с българи в чужбина. За тази цел се поддържат контакти с местната полиция, използва се методът „на тъмно“ и в крайна сметка отново се работи против родината и се обслужват „чужди господари“¹

Многобройни са цитираните донесения от лица, срещали се по време на престоя си в чужбина със служители от българските секции на западните радиостанции, за естеството на водените от тях разговори.

Любопитни са и анкетите, извършвани сред слушателите на тези радиостанции при техни посещения в западни страни.

Освен обичайните въпроси за наличието или отсъствието на възможност за слушане на чуждите радиа, за нивото на заглушаване, за предпочитани предавания, информация и музика, в цитираните анкети се съдържат и редица други интересни питання. В анкета от средата на 70-те години, извършвана на територията на Франция от Института за обществено мнение SOFRES, интервюираните са питани какво смятат за най-важно в живота, като сред отговорите присъстват доброто семейство, високото жизнено равнище, възможността за пътуване, здравето, свободата на изразяване; какво е разочарованието им в живота; как оценяват жизненото си равнище в сравнение с преди; какво е стопанското и политическото положение в България, сравнени с тези отпреди 2-3 години; за кого биха гласували, ако в страната има свободни избори; как функционира социализмът в България; как оценяват основната идея на комунизма; коя система на управление смятат за най-добра².

Според българските служби за сигурност с цел анкети за изучаване на общественото мнение (което за тях е легално прикритие за „събиране на шпионска информация“) годишно се подхожда към 5000-7000 граждани на социалистическите страни³. „Невинните разговори“ при

1 Пак там, л.104-106.

2 АМВР. Ф. 4, оп. 9, а. е. 54, Дело № 10208. „Латерна“ – Бюро на „Свободна Европа“ – Париж, т. I, откр. на 27.02.1974/ 6-! (л.27-80), л. 44-70.

3 АМВР. Строго секретна информация относно Комитета „Свободна Европа“ – Мюнхен. 8.01.1972, (л.143-150). Ф.4, оп.9, а.е.26. Дело № 3011/1-III. л.147 (Връзки и писма на „Латерна“, откр. окт. 1967, прикл. авг. 1974).

„случайни срещи“ бил другият информационен източник, а третият – читателските писма. Посочва се, че годишно РСЕ получава над 6000 писма от слушатели в източноевропейските страни.

В заключение може да се каже, че западните радиостанции изпълняват ролята на *алтернативно, често пъти и единствено информационно средство* за хората от източната страна на желязната завеса. Особено много значението им се засилва от 80-те години на миналия век и най-вече през втората им половина с идването на гласността в Съветския съюз и с появата на неформалните сдружения в нашата страна, чиято основна/ единствена легитимация е чрез тези радиостанции.

Българските служби за сигурност разполагат обектите си единствено в *парадигмата на врага* и в резултат на съвместни акции с медиите – вестникарски публикации, документални филми, радио телевизионни интервюта – е правен опит за многократно насаждане на митологемата за изменника като характеристика на работещия в тези радиостанции.

Поради оголената идеологизираност и свръхсатанизирането на опонента комунистическата пропаганда е не само неефективна и почти никой не и вярва, но и много често и благодарение на тези радиостанции постига *бумерангов ефект*. Благодарение на тези радиостанции гражданите на България, като и на останалите източноевропейски страни успяват да се информират за много събития и това е основната и безспорната им заслуга.

МАРИЯ ДЕЕНИЧИНА

Доц. Мария Дееничина е преподавател във Факултета по журналистика и масова комуникация към СУ „Климент Охридски“.

Коментари (2)

- 09-06-2013|Гост

От радио „Свободна Европа“ някъде в средата на 80-те години на XX век чух, че НРБ отделя средства за поддържане на репресивния си апарат като за 80 000 000 население!!!! Зачудих се тогава, след прочита на статията вече вярвам, че е много повече.

За сведение на доц. Мария Дееничина в началото на 70-те, а може би и по-рано, в Благоевград до хотел-ресторант „Бор“, на хълма, се бе чучнала кула за заглушаване на скопските станции. Сума ти псувни си отнесе.

Нямам вяра в масмедиите заради манипулациите им, но през разглеждания период неизброимо количество предавания от западни станции на руски заливаха ефира. От тях научих за фурора на ленинградските синфоници с „Трагедията на Маяковски“ на Запад. Навсякъде в по-големи градове имаше езикови гимназии. Всичко се знаеше. Дори чух за случай, когато иманяри си набавят части за металотърсачите си чак от Тайланд. По линия на дружество „Георги Кирков“ бивши фатмаци от трудови войски и редовната армия, тогава вече „международници“, приспиваха тълпата с невъобразими тъпизми за „западния начин на живот“. Смешки! А ДС продължаваше като кърлеж да смуче грешни пари за въображаеми „врагове“. Хубав виц им лепнаха тогава за „високо отговорната им мисия“: „Стрелба с пистолет в тъмна стая по бръмчаща муха. Това добре, но лошото е, че няма никаква муха...“

Остана ни оттогава уплахът от втрисащо навсякъде бръмчене... А след „промените“ хукнахме да издирваме и „реални“ мухи...

Как ни изтрайват БОГОВЕТЕ!

CHUNCHO

П. П. Е, не мога да си кривя душата, алхимиците от соцарта доволно възпяха „бойците на тихия фронт“ до такава степен, че сами си повярваха в безиключителността си до такава степен, че дори и при „промените“ не можаха да измислят нищо друго освен СДС („С ДС!“, бетер отечественофронтовски лозунг - в първия си вариант: „С ДС напред!“), а после, като видяха колко залъохано е множеството, с кеф се провикнаха: „О, ДС!“ и го лепнаха като име на новото формиране от безбройните си разклонения...

- 12-06-2013 | **Георги Карев**

Заглушаванията на гласовете на истината са един от най-убедителните примери за Оруеловската действителност, при която живяхме. Ако някога се урежда музей на комунизма в България, в него безусловно трябва да влязат два експоната. Първият е семейното ни радио „Блаупункт“, от което все пак успяхме да чуем нещичко, но бяха големи мъки. Мъчейки се да се „доближи“ до гласа на говорителя, който едва пробиваше стената от изкуствени смущения, баща ми, Светла му Памет,

неволно си натискаше главата към мястото, откъдето идваше този глас – а то беше покрито с красива декоративна тъкан. Тази тъкан беше избушена навътре от дългото ѝ малтретиране по този начин от челото на баща ми. Този изтърбушен репродуктор свеждаше почти до нула милионите, харчени от ДС за прекъсване на информационната връзка между свободния свят и българските семейства. Вторият експонат. Имаше навремето в София един музей на Държавна сигурност, мисля, че официалното му наименование беше Музей на революционната бдителност. Доколкото си спомням, беше на „Лавеле“ зад Съдебната палата. В една от витрините му беше изложен един „кремъклия“ пищов – от онези, които още по време на Априлското въстание вече са били демодирани и са се измествали от капсулното оръжие. Обяснителната табелка разказваше как по време на масовизацията на ТКЗС в еди-кое-си село кулакът еди-кой-си застрелял с този пищов партийния секретар на селото. Не им е стигнал интелекта на олигофрените от ДС, че този експонат работи много повече против тяхната кауза, отколкото за нея. Защото при вида на този пищов всеки нормален човек ще се замисли какво ли ще да му е било на душата на този селянин, за да извади този пищов срещу комунистическия активист, под чието сако се е спотайвал най-малкото някой 9-милиметров Люгер, по-известен у нас като Парабелум. Както казва горният Гост, как ни изтрайват боговете?

Вагнер и евреите

Автор: Даниел Баренбойм

Може би никой друг композитор в историята не се е опитвал да комбинира толкова остро несъвместими елементи в произведенията си. Особеностите, които ентусиазират толкова силно поддръжниците на Вагнер често са същите, които отблъскват опонентите му – като например склонността му към крайности във всеки аспект на композицията. Макар да е разширил границите на хармонията и оперативната форма до точката на пречупване, реализацията на музикалните му концепции винаги си остава изключително икономична. Колкото и да е парадоксално, именно тази икономия определя несравнимите измерения на неговите структури. Може би той е считал за нужно да използва някои индивидуални елементи по особено скъпернически начин, за да направи ефекта от *Gesamtkunstwerk* – тоталното произведение на изкуството – дори още по-въздействащ и по-неочакван.

Добър пример за вагнеровата икономия може да се намери в началото на първия акт от *Die Walküre*, в който бушува горска буря. Дори Бетовен използва всички оркестрови инструменти в своята Шеста симфония, а като се има пред вид инструментацията, с която е разполагал Вагнер, човек би могъл да предположи, че тази буря ще получи дори още по-гигантски измерения.

Вместо това обаче той оставя само на струнните инструменти да разгърнат пълната мощ на бурята; резултатът от това е далеч по-директен, гол и компактен звук, отколкото би произвел един пълен вагнеров оркестър с духови инструменти и тимпани. Именно прецизността на вагнеровите указания при динамичното структуриране на партитурите му извежда на бял свят емоционалността на музиката. Вагнер е първият композитор, който много съзнателно изчислява и изисква скоростта на динамичните развития. Когато иска да постигне кулминация, той обикновено прилага една от следните две техники: или оставя едно кресчендо да расте постепенно и органично, или прави така, че един и

същи музикален материал нараства два или три пъти, за да го остави да експлодира на третия или четвъртия.

Друга характеристика на вагнеровата уникалност може да се наблюдава в прелюдията към *Tristan und Isolde*, в продължението на прочутия „тристанов акорд“ в началото на операта. Композитор с по-малко гений и по-слабо разбиране за мистерията на музиката сигурно би приел, че трябва да разрежи напрежението, което е създал. Но именно усещането, създавано от едно само частично разреждане позволява на Вагнер да създава все повече и повече неяснота, повече и повече напрежение, докато процесът продължава; всеки неразложен акорд е ново начало.

[...]

Струва ми се толкова по-важно да се премахнат някои недоразумения и погрешни твърдения за Вагнер именно защото представите за него често са толкова объркани и противоречиви. Тук бих искал да дискутирам и някои извънмузикални страни от личността на Вагнер, а сред тях, разбира се, са и неговите добре известни и неприемливи антисемитски твърдения.

Антисемитизмът не е нещо ново в Германия от деветнадесети век. Едва през 1669 за евреите е било разрешено чрез закон да се движат донякъде свободно в Берлин и да се заселват там. Онези от тях, които само са минавали през Берлин (като философа Мозес Менделсон) е трябвало да влизат в града през Розенталската врата, която иначе се е използвала само за добитък, и са били длъжни да плащат същата такса, която някой селянин или търговец е трябвало да плати за добитъка или стоката си. На евреите, за разлика от хугенотите, е било забранено да притежават земя, да търгуват с вълна, дървесина, тютюн, кожа или вино, както и да практикуват някаква професия. Имало е данъци върху всяка възможна дейност от живота им – независимо дали е ставало дума за пътуване, женитба или раждане на дете, сред останалите неща.

Вагнеровите антисемитски изказвания трябва да се разглеждат на този исторически фон. Антисемитизмът на неговата епоха е бил широко разпространена болест от незапомнени времена, ако и евреите да са били приети, уважавани и дори почитани в определени кръгове от германското общество. Една значителна доза антисемитизъм е била несъмнен компонент от националистическите движения в Европа от късния деветнадесети век. Не е било нищо особено да се обвиняват евреите за всички настоящи проблеми, независимо дали политически, иконо-

мически или културни. В добавка към прастарата вражда, която в по-ранни времена е била насочена срещу еврейската религия, антисемитизмът на късния деветнадесети век е бил оправдаван също и според критерии на „потекло“ и „раса“, и е бил отправен срещу едно вече до голяма степен еманципираното и асимилирано европейско еврейство. Центърът на това историческо развитие е била Виена.

Както знаем, тези идеи са били продължени и усилены през двадесети век. Швейцарският диригент Ернест Анзермет е писал някога в статия за Артур Шнабел, че той може и да е бил велик пианист и чудесен музикант, но че от стила му на свирене човек винаги е придобивал впечатление, че принадлежи към еврейския народ, защото манипулирал музиката по същия начин, по който евреите манипулирали парите.

Този исторически фон не променя факта, че Рихард Вагнер е бил злостен антисемит от най-лошия вид, чиито твърдения са непростиими. Причините за антисемитизма му може да са били отчасти в успеха на неговите еврейски съвременници Феликс Менделсон и Джакомо Майербер. Някои от негативните качества, в които Вагнер е укорявал евреите – егоизъм и прекалена загриженост единствено за собствения им успех – всъщност е споделял самият той, и те са го карали да прави определени изключения в собствените си антисемитски убеждения. Без Херман Леви той не би успял да намери толкова брилянтен диригент за своя *Parsifal*; без Йозеф Рубинщайн пък пиано-оркестрацията на *Lohengrin* може би не би съществувала през собствения му живот.

За пръв път Вагнер публикува есето си „Юдаизмът в музиката“ през 1850 под псевдонима К. Freigedank (К. Свободомислов) в *Neue Zeitschrift für Musik* в Лайпциг. През 1869 го публикува отново като отделна брошура под собственото си име. В него той пише:

Евреинът – който, както всички знаят, има Бог изцяло за себе си – ни впечатлява в ежедневието на първо място чрез външния си вид, с който, независимо от това към коя европейска националност принадлежи, той демонстрира винаги по нещо неприемливо и чуждо за тази националност: инстинктивно, ние не желаем да имаме нищо общо с човек, който изглежда по този начин.

Единствената корекция на това твърдение, която той си е позволявал някога, е един коментар, отправен към съпругата му Козима, вече в късната част от живота му:

Ако някога отново бих писал за евреите, бих казал, че нямам нищо против тях. Те просто са налетели върху нас германците прекалено рано, ние все още не бяхме готови да ги абсорбираме.

Публично обаче той поддържа дори още по-яроствни антисемитски позиции – според него „еврейската раса“ е „роденият враг на чистото човечество и всичко благородно в него“; твърди, че тя „руинира нас, германците, до край, и аз съм може би последният германец, който знае как да се държи изправен пред лицето на юдаизма, който вече управлява всичко.“

Както сами бяхме свидетели по време на последните дебати за интеграцията в Европа, расистките твърдения, независимо дали срещу евреите или напоследък срещу мюсюлманите, в никакъв случай не са изчезнали от днешното общество.

Теодор Херцл, основателят на ционисткото движение, който като успешен журналист е бил изправен пред все по-нарастващ антисемитизъм в Австрия и Франция, в началото е подкрепял идеята за пълна асимилация на евреите. Интересното е, че изборът на думи при Херцл не е фундаментално по-различен от онзи на Вагнер, когато обрисова ситуацията на евреите в немското общество. През 1893 той пише, че „за да излекуват злото“ евреите ще трябва да „се освободят от особеностите, в които са с право укорявани“. Ще трябва да се „кръстят еврейските момчета“, за да им се спестят огромните трудности в живота. „*Untertauchen im Volk!*“ – да изчезнем сред хората – е според него правилния апел към еврейското население.

Рихард Вагнер говори и за *Untergang* или залез, упадък: „помислете, че само едно нещо може да ви избави от проклятието, което тегне над вас: избавлението на Ахасвер – потъването [*der Untergang*]!“ Заключение-то на Вагнер за еврейския проблем е не само вербално близко до онова на Херцл; и двамата подкрепят емиграцията на немските евреи. Именно конфронтацията с европейския антисемитизъм го кара да желае да основе еврейска държава. Визията му за еврейска държава е повлияна от традициите на европейския либерализъм. В романа *Altneuland* (1902), той описва как би могла да изглежда еврейската общност в Палестина; арабските граждани и други нееврейски жители ще имат същите политически права.

С други думи, Херцл не игнорира факта, че арабите вече живеят в Палестина, когато развива идеята за независима държава на европейски-

те евреи. През 1921, на двадесетата ционистка конференция в Карлсбад, Мартин Бубер предупреждава, че политиката ще трябва да вземе под внимание „арабския въпрос“:

Нашето национално желание да започнем отново живота на народа на Израел в неговата родина не е насочено срещу никакви други хора. Докато отново навлиза в сферата на световната история и отново става господар на собствената си съдба, еврейският народ, който е представлявал преследвано малцинство във всички страни по света в продължение на две хиляди години, отхвърля с отвращение методите на националистическата доминация, под които самият той е страдал толкова дълго. Ние не смятаме да се завръщаме в земята на Израел, с която ни свързват неразделими исторически и духовни връзки, за да потискаме други народи или да ги доминираме.

Израелската декларация за независимост от 14 май 1948 също казва, че държавата Израел

Ще се посвети на развитието на страната за доброто на всички нейни жители. Тя ще бъде посветена на свободата, справедливостта и мира, в съгласие с визиите на пророците на Израел. Тя ще гарантира на всички свои граждани социално и политическо равенство, независимо от религия, раса и пол. Тя ще осигурява религиозна и интелектуална свобода, свобода на словото, образованието и културата.

Реалността, както всички знаем, изглежда малко по-различна днес.

Дори и днес много израелци виждат в отказа на палестинците да признаят държавата Израел един вид продължение на европейския предвоенен антисемитизъм. Но не антисемитизмът е нещото, което определя отношението на палестинците към Израел, а по-скоро съпротивата срещу разделението на Палестина по времето, когато Израел е бил основан, както и срещу отказа за даване на равни права днес, например правото на независима държава. Палестина просто не е била празна страна (както твърди израелската националистическа легенда); всъщност по онова време тя би могла да бъде описана по начина, по който са го направили двама еврейски равини, пристигнали там, за да оценят страната като потенциална еврейска държава: „булката е красива, но вече е женена“. И до днес в израелското общество е табу да се каже, че държавата Израел е била основана за сметка на друг народ.

Друго табу, което продължава да се поддържа в Израел е изпълнението на вагнерови творби в страната. Тук трябва да кажа, че слухът, че мо-

ето изпълнение, заедно с Държавната берлинска капела, на прелюдията и *Liebestod* от *Tristan und Isolde*, било предизвикало сензация, е мит, който днес – вече повече от десет години по-късно – изглежда се е установил твърдо в представите на много хора. Произведенията бяха изпълнени като бис, след четиридесетминутна дискусия с публиката. Предложих на хората, които биха искали да напуснат, да го направят. Само двадесет или тридесет души, които не искаха да слушат музиката на Вагнер, напуснаха залата. Останалите аплодираха толкова ентусиазирано, че имах усещането, че сме направили нещо положително. Едва на следващия ден избухна дискусия, когато политиците нарекоха изпълнението скандал, макар самите те да не бяха присъствали.

По време на Третия райх, музиката на Вагнер все още е била изпълнявана от евреите от Тел Авив, и то не от някой друг, а от Палестинския симфоничен оркестър – днешният Израелски филхармоничен оркестър. Малко след края на Втората световна война, когато става известно, че евреите са били изпращани в газовите камери под съпровод от някои вагнерови творби, изпълненията на Вагнер с право са обявени за табу, от уважение към оцелелите и роднините на жертвите. Това е направено не заради вагнеровия антисемитизъм, а заради злоупотребата с тази музика от страна на нацистите.

Вагнер може и да е бил най-важният личен и идеологически модел за Адолф Хитлер, един вид „предшественик“, както пише Йоахим Фест в биографията си на Хитлер. Хитлер го е наричал „най-големият пророк, който германският народ е имал някога“, и е възприел вагнеровата митология като компонент от нацистката митология. Въпреки това, колкото и отвратителен да е вагнеровият антисемитизъм, човек едва ли може да го държи отговорен за начините, по които Хитлер е използвал и злоупотребявал с неговата музика и възгледи. Еврейският композитор Ернест Блох например отказва да приеме Вагнер като притежание на нацистите: „Музиката на нацистите е не прелюдията към *Die Meistersinger*,“ казва той, „а по-скоро песента за Хорст Весел; те нямат по-голяма заслуга от това; друга заслуга не може и няма да им бъде призната.“

Ако някой би желал да вижда някаква отвратителна атака срещу евреите в оперите на Вагнер, той разбира се може да го направи. Но дали това е оправдано? Бекмесер от *Die Meistersinger* например, за когото може да се предполага, че е пародия на евреин, е държавен писар от 1500-та година – позиция, която не е била достъпна за евреите. Що се отнася

до собственото ми разбиране, ако непохватните мелодии на Бекмесер би трябвало да представляват пеене от синагогата, то това е пародия на еврейска песен, а не расистка атака. Човек винаги може да повдигне въпроса за вкуса в това отношение.

Целият вагнеров дебат в Израел е свързан с факта, че не са предприети стъпки за утвърждаване на еврейска израелска идентичност. Всички засегнати продължават да се придържат към остарели асоциации, които са били абсолютно разбираеми и оправдани по онова време. Сякаш, правейки това, те биха искали да припомнят на самите себе си за собствения си юдаизъм. Може би същият този факт не позволява на много израелци да гледат на палестинците като на граждани с равни права.

Когато в днешен Израел се продължава табуто върху Вагнер, това означава, до известна степен, че ние отстъпваме последната дума на Хитлер и признаваме, че Вагнер действително е бил пророк и предшественик на нацисткия антисемитизъм, и че той може да бъде държан отговорен, ако и само косвено, за окончателното решение.

Това гледище е недостойно за еврейските слушатели. По-добре е за тях да бъдат повлияни от такива велики еврейски мислители като Спиноза, Маймонидес и Мартин Бубер, отколкото от полуфабрикатни догми.

Източник

Даниел Баренбойм е немски пианист и диригент. Той е смятан за един от най-известните музиканти на късния 20-ти век и ранния 21-ви, едновременно като пианист и диригент.

Новина от страната на розите и мутрите

Автор: Милен Радев

Този текст бе **написан вчера на немски** по следите на горещите новини за абсурдния избор в Народното събрание. Целта му бе и е да запознае кръга на близки ми и чрез тях и по-далечни хора с това уникално по наглост и непукизъм решение на управляващата в момента България клика и на нейните сенчести господари. От снощи текстът се разпространява наляво и дясно в германоезични среди. Обещах да го преведа и на български. Ето го:

Избраникът

България е страна, от която обикновено не постъпват новини или ако се чуе по нещо, то ще е тъжно, потискащо или абсурдно.

Днес от там пристига особено безсмислена вест: млад олигарх със съмнително минало, една фигура, която в България за мнозина е символ

за срастването на продажни политики със сенчестия свят и с възникналите от социалистическите кадесарски дебри бизнес, бе избран съвършено неочаквано от Народното събрание в София за шеф на мощната тайна служба ДАНС.

Новият шеф на супер-агентите Делян Пеевски е само на 33 години. На 21 г. той е назначен като най-млад висш правителствен служител за парламентарен секретар в Министерството на транспорта под управлението на бившия цар Симеон Сакскобургготски. Да си припомним: През 2001 Симеон просто ей така бе станал премиер на република (при това без да се е отказвал официално от короната! – говорим за България...) и си търсеше многообещаващи и влиятелни млади хора.

Майката на младежа пък от шеф на Държавната лотария тъкмо се превръщаше в най-мощен медиен магнат в страната. През изминалите години от тогава майка и син успяха да поемат пряко или чрез подставени фигури по-голямата част от вестникарския пазар, най-големите телевизии, а напоследък и много от българските интернетни платформи. Според проучвания в българската преса Пеевски контролира и 80% от вестникарската разпространителска мрежа в България.

Ако досега Пеевски притежаваше монопола върху общественото мнение в членката на ЕС България, то сега той ще контролира и службите...

На 22 години Пеевски е назначен макар и все още без висше образование за член на борда на най-голямото пристанище Варна. Името му е замесено в шумен, но бързо потулен скандал с пропилені многомиліонні средства при приватизацията на крупни обекти. След скандала е назначен за следовател в стопански отдел на Столичната следствена служба (!). По-късно той се прехвърля от „царската“ партия в партията на българските турци ДПС, а през 2009 г. се избира и за депутат в Народното събрание.

Пеевски води типичния, публично арогантен начин на живот на източноевропейските новобогаташи: вози се в бронирани автомобили с ескорт, ползва вили и парцели в най-луксозните зони на София, улицата му е преградена денонощно от джипове и охрана ...

И всичко това въпреки относително скромните приходи и имущество, който е декларирал. Както изчисли реномираният софийски вестник „Капитал“ парламентарните доходи на Пеевски не могат да финансират дори и минимална част от ексклузивните му похождения.

За наблюдатели в България няма съмнение откъде са средствата, с които Пеевски натрупва своята медийна и бизнес империя: зад него стои мощната Корпоративна търговска банка (КТБ) на Цветан Василев, един от най-богатите българи.

Финансовата звезда на Василев изгрява в първите години след промените, когато – както пише в-к „24 часа“ – се разнасят „червените куфарчета с пари, раздавани на т. нар. наблюдавани от партията (бившата компартия) фамилии“. Днес КТБ е една от основните банки в страната и управлява влогове и сметки на повечето органи и правителствени агенции в България.

Същият Цветан Василев говори за младия Делян Пеевски ту че му бил „като син“, ту че бил негов служител, който правел „всичко, каквото му кажа“ – съобщава „24 часа“. През последните години медийната империя на Пеевски оказваше силна, формираща общественото мнение, подкрепа за правителството на отпадналия след майските избори от властта Бойко Борисов. Едва малко преди изборите както банкерът така и медийният магнат направиха завой на 180 градуса и обявиха война на правителството.

В бойно поле се превърнаха програмите на телевизията, страниците на вестниците и интернет сайтовете на медийния монополист. Върху правителството, за което разбира се не може да се каже, че бе водило кой знае колко сполучлива или добродетелна политика, се заизливаха цели кофи с помия, обвинения и компрометиращи „разкрития“. Скандалите станаха всекидневие.

Формиран бе единен фронт срещу правителството от бившите комунисти на БСП, „турската“ партия на Пеевски ДПС (в нейното ръководство има и някои български фигури за да не изглежда тя като чисто етническа партия) и фашистoidните, ксенофобски екстремни националисти от „Атака“ („Атака“ в превод означава същото както заглавието на стария нацистки орган „Angriff“ в Германия, от където е взето името ѝ).

Само часове преди началото на изборния ден от средите на БСП бе подаден сигнал в главната прокуратура, че в печатница, свързана с управляващата партия ГЕРБ имало стотици хиляди избирателни бюлетини, приготвени да влязат в обръщение с цел манипулация.

Прокуратурата реагира, за разлика от всеки друг път, светкавично. Печатницата бе щурмувана, бюлетините иззети и веднага бяха оповестени медиите. До сегашния момент делото не помръдва, за него не се говори,

липсват доказателства, че в случая с бюлетините става дума за нещо друго освен за нормален производствен брак, както бяха обяснили от самата печатна фирма

Но скандалът не пропусна търсения ефект: ГЕРБ, които водеха дълго време убедително в проучванията, сега бяха заклеимени като „партия на изборната измама“ и загубиха своята удобна преднина. Въпреки, че останаха пак най-голямата партия, все пак управлението бе поето от тримата играчи от „Единния фронт“. Социалисти и ДПС съставиха правителството, а „Атака“ им гарантира мнозинство на гласуванията.

До изостряне на обстановката и до предсрочни избори се бе стигнало след като правителството на Борисов взе решение да спре окончателно проекта за АЕЦ Белене – в духа на общата европейска енергийна политика, по икономически съображения и поради рисковото му местоположение.

Това решение срещу престижния руския проект в страна от ЕС доведе до гневни реакции в Москва и до натиск върху България, който се засилваше непрестанно през последните месеци.

БСП е била винаги позната като предан лобист на Русия в България. Партията организира референдум против спирането на Белене. „Атака“, за която много българи са убедени, че тя е създадена от нищото преди години като неофициален руски проект за влияние в България застана на страната на социалистите. Партията започна кампания срещу понятията „Европа“ и „глобализацията“, срещу „диктата на Запада, Световната банка и МВФ“ и против „разпродаването на страната“. Медиите на Пеевски оказваха подкрепа и нагнетяваха настроенията.

Само дни след сформирането на новото правителство на Орешарски през май, в София се появи руският зам-министър на енергетиката за да обсъжда АЕЦ „Белене“. Новият български министър-председател заяви след това, че ще разгледа с внимание шансовете за възобновяване на проекта. Не се изключва и поврат в полза на Москва при други енергийни проекти в и около България като Набуко и Южен поток.

Голяма част от българите са дълбоко разколебани и дезинюзионирани след тези странни избори и безпринципното правителствено сдружаване на социалисти, турци и ксенофобски екстремисти.

Осъзнаването, че политическият пейзаж в страната се прекроява в голям мащаб чрез руски капитал и в политически интерес на Русия обхваща широки слоеве на обществото. А фактът, че дори членството в ЕС не

може да предотврати такова развитие, води до голямо разочарование, до събуждане на масови нови планове за емиграция, особено сред младите хора.

Ето в каква обстановка днес неочаквано се появи съобщението за новия пост на медийния олигарх Пеевски.

ДАНС не е просто една от специалните служби. Става дума за висша инстанция, отговаряща за националната сигурност, за борбата с противодържавната дейност и с тероризма в страната. Наскоро и НСБОП бе придадена към ДАНС, а самата Агенция бе извадена от досегашното си подчинение на Президента.

В условията на една балканска страна с все още кратка история в ЕС като България, ДАНС притежава страшна, пронизваща политиката, икономиката и целия обществен живот властова мощ. Не само в кадрови план мнозина виждат тази служба като непряк наследник на старата социалистическа Държавна сигурност.

Вестта за проведения в Парламента дори без предварително оповестяване избор на Делян Пеевски за шеф на ДАНС предизвика моментална лавинообразна реакция в страната. Българските социални мрежи се заляха от гневни реакции. Десетки хиляди, особено млади хора се събират в групи, от които се призовава и се организират протести, подготвят се спонтанни действия срещу абсурдното назначение. Още същата вечер в София и в много други градове се стекоха хиляди възмутени главно млади хора на най-големия протестен митинг от дълго време.

Основателен е обаче въпросът дали това назначение и цялата неприятна, но съвсем не толкова необичайна за една страна с несполучлив преход от социализъм към демокрация, история представлява въобще някакъв интерес за германоезичния читател. На пръв поглед отрицателният отговор има основание.

Но не и на втори и трети.

Става дума за нагло наложена скандална кандидатура, която вероятно няма и шанс да изпълни строгите критерии за право на достъп до секретна информация на Общността и НАТО. Назначена е фигура, която никой ангажиран участник в българския обществен живот и никой активен наблюдател отвън няма да разбере и да оправдае. Никой няма да я възприеме другояче освен с дълбока тревога за страната и за народа ѝ.

Политическите сили, които изнесоха тази кандидатура, очевидно вече не могат да решават сами – това показва сегашната ситуация в България.

Съществуват мощни фактори, които поддържат и контролират тези политическите сили иззад кулисите. Те са както икономически така и криминални. Вероятно става дума дори за фактори от не много далечната чужбина, които така и не успяха да преглътнат, че Западът им „отне братската страна“ България...

С решения като днешното въпросните сенчести фактори показват, че повече нямат намерение да се съобразяват с обвързаността на страна като България в евро-атлантическите структури, че мнението и евентуалният отговор на ЕС на такива нарушения на правилата на играта им е свършено безразлично.

Изправени сме пред една формена провокация и жертва на тази обидна провокация далеч не е само България. Залогът е по-голям – от там идва и мащабът на нахалството и усещането, че тук действа някой, който едва сдържа своята самоувереност и чувството си за безнаказаност. От там и тъй абсурдната кандидатура и спешното назначение.

През 2007 на Конференцията по сигурността в Мюнхен Владимир Путин има едно запомнящо се по своята агресивност и антизападна настървеност изказване. Тогава някои го нарекоха „пресилване“, други – „мачистко тестостероново изхвърляне“ и лекичко го укориха за невъзпитаното му поведение. На Путин му се размина. Позволиха му да си разиграе коня. Всъщност ставаше дума за проверка докъде може да се стигне, какво е готова да преглътне насрещната страна. Оказа се, че готовността и търпението май нямат граници.

Актуалният „български случай“ е брънка от същата редица, „пробен балон“, опитно проучване на кукловодещите фактори, докъде може да се протегнеш без да ти свият сармите, без да има опасност от неприятни последици.

През 1981 по време на първото посещение на Хелмут Шмидт при новоизбрания американски президент във Вашингтон разговорът стига и до Берлинската стена. Роналд Рейгън критикува Джон Кенеди, защото така лесно се примирил с издигането ѝ.

Тогава той изрича следното забележително изречение: „Едно унижение, което не получи подобаващ отговор, е причина за все нови и нови унижения“.

Изречението остава за дълго да лежи в секретните папки.
Днес това изречение не ми излиза от ума.
Но кой ли си спомня Роналд Рейгън...?

Източник

Милен Радев (род. 1956) е български журналист и интернет-активист. Живее в Берлин, където работи като преводач и журналист на свободна практика.

Коментари (9)

- 15-06-2013|**Гео** – Всичко е ок

Всичко е ок...само дето самият Милен Радев е кадър на ДС! И до този момент използва активно уменията си за да манипулира мнението на маса непросветени и доверчиви хора. Иначе текста му става -няма как човек работил за службите да не ги познава основно отвътре.

- 15-06-2013|**ЯСНА**

Няма такова нещо като прозападно и така нататък население..Опомнете се. Това е глупост. Всичко което е човек, зависи от поетата култура и информация. Различните етноси също се различават по опита и поетата култура. Холивуд когато е правило чалга, през 1930те, американците са били на ниво култура като сега българите гледащи канал Планета. Ето защо държавата е необходима, да прави по-висша култура и знание, иначе ще има само чалга и регрес, и ентропия на обществото. Религията има функция да издигне цивилизацията. При хитлеризма е имало много чалга. Един грък каза че по частните телевизии в Гърция има само чалга, ниска култура, но каза думата ЧАЛГА. Ще се прочуе тази дума. Сега в светът стават революции и бунтове, защото народа има интернет

за помощ – като медия – като яснота – проверка какво е демокрация, а олигархията стана свръх богата заради неолиберализма и последният кредитен цикъл в светът. Народа не мрази вече демокрацията, разбра какво е тя, разбра че това му е липсвало, а са го лъгали че олигархията и неолиберализма – дясното, че са демокрация. ДА, НАРОДИТЕ СИ ИСКАТ ДЕМОКРАЦИЯТА, ЗНАЯТ ВЕЧЕ КАКВО Е ТЯ!!

- 16-06-2013|**емигрант** – Милен Радев

Повърхностен анализ, писан като за немци. В този смисъл, той има своето място. Аз лично бих искал да разбера, от какъв зор наистина Станишев застана зад Пеевски. Само от глупост, или пък има нещо, което не знаем. Следите ли новините от Конституционния съд? Защото аз ги следя и си имам едно наум. Ама Милен Радев до там няма да стигне, той едно си знае: БСП са комунисти, Атака са Angriff, турците са втора категория, половин милион бюлетини риготвени за разпределение по страната са „брак“ и т. н. Който защитава едни идиоти от други, самият не е цвете за мирисане. Хайде да не напомням, че е бивше ченге.

- 17-06-2013|**Венци Попов**

Набързо написано, колкото да издадем някаква статия, да пуснем новина. Атака изглежда се падат нещо като дъщерна партия на NSDAP, легитимността на ДПС като партия на етническа, различна от българската, основа. Не е споменат телевизионната промяна в отношението към ГЕРБ, която според мен е много по-интересна от вестникарската. Компрометираният ден на мълчание също бе пропуснат и изобщо недовостовото към бившото управление. Имам чувството, че авторът е твърде некомпетентен да се изказва по такава деликатна тема, което си пролича от повърхностния анализ на ситуацията.

- 17-06-2013|**starshiata**

Прочетох т. н. статия с невероятните уж български изрази. Това е човек, който вече само себе си слуша. Е, трудно му е! А и се намери веднага човек, който го разпозна! И какво правим? Да беше си мирно седяло не би чудо видяло! Искрено съжалявам, знам, че не си само ти емигрант с много то си проблеми и ти се иска да говориш.

• 18-06-2013|**Историк**

Има тук един човек – Благой Николов – който май вече за втори път се оплаква, че никой не коментирал самата „теза“ на автора на горната статия...

Добре, нека коментираме „тезата“ (доколкото изобщо я има).

Аз лично в самото начало на статията намирам една констатация, която по същество е вярна (въпреки че е формулирана прекалено метафорично). Става въпрос за констатацията на автора за това в какво общество живеем: „общество, което е своеобразен палимпсест от различни социални модели“, „тоест общество, което работи на различни скорости и различни етажи“. Това е за мен едно приемливо характеризиране на обществото. Затова продължаваме нататък в проследяването на „тезата“ на автора. Според автора, в такова общество е ЕСТЕСТЕНО (изборът на тази дума е на автора!) да възникват „симбиози“ от определен тип.

Разбира се, тук отново имаме проблем с това какво точно авторът би трябвало да цели с употребата на метафоричното „симбиоза“. По принцип „симбиоза“ би трябвало да означава два организма, които живеят съвместно, и то благодарение един на друг.

Само че разбирането на автора очевидно лежи в някаква друга плоскост – за него, както изглежда, „симбиоза“ означава, че единият организъм поражда (генерира, произвежда) другия... Например, според автора, именно медиите са този агент, който „произвежда стеснено съзнание“...

Тук вече стигаме до прастария въпрос за кокошката и яйцето. Какво правят медиите – те „произвеждат“ ли определено съзнание – и напротив, те самите отразяват едно вече съществуващо (преди тях) съзнание?

Според мен, по-скоро вярно е второто.

(Но тази моя преценка може би е повлияна и от това, че съм историк, т. е. за мен е очевидно, че определени форми на обществено съзнание са си съществували и много преди да възникнат днешните медии, т. е. просто няма как медиите да са породили тези форми на съзнанието...)

• 02-07-2013|**Роман Романов**

Г-н Радев,

Статията Ви издава дълбоко непознаване на българските политически реалности. Свалянето от власт на ГЕРБ бе последица от задълбочаващи се социални и икономически проблеми на управлението. Г-н Борисов предугади естествения край на своя модел на управление и подаде

оставка, за да се „отърве“ от негативите, които неизбежно щеше да понесе в много по-голяма степен, ако беше останал в властта. Зимните протести бляха само добър предтекст за излизането му от властта. Проблемът с бюлетините от Костинброд е криминален и неизбежно свързан с партия ГЕРБ. ДПС е нормална либерална партия, защитаваща правата и свободите на малцинствата в България. „Атака“ има значително по-меки изказвания, съпоставени например с тези на Вендерс. Кое то не я прави по-малко крайна; или подобна на националсоциалистическа, тя е по-скоро обаче националпопулистка. Такива партии има в повечето европейски държави. Управлението в Унгария на народната партия се крепи на много по-крайни националисти. А да не забравяме че партия ГЕРБ излезе с не по-малко националистически и ксенофобски посблания на политическата сцена и управляваше с подкрепата на „Атака“ близо две и половина години. Време е да си опресните политическите познания за България. Инак се получават текстове, които никак не звучат сериозно.

Пътеводител на политическия оптимист

Автор: Владимир Шопов

В България „мъдростта“ на циника винаги ще е по-голяма от плахия оптимизъм на неговия противоположен образ. След един от най-контролираните и грозни преходи в източна Европа няма как да е друго. Затова и в момента всяка конспиративна теория продължава да има привидна стойност, лесно пасва на съвременната ни история. Само слепец не би видял десетките рискове пред превръщането на този изблик на автентична социална енергия в по-системен ефект. Но нещо се променя. Надали можем еднозначно и моментално да го уловим, но си дължим поне един опит.

Минимална аналитична способност и почтеност е да се види, че властелините на българския свят очевидно не са това, което бяха! Ако постоянно им се налага да измислят нови сценарии, нови пиеси, нови клоуни. Ако им се налага да влачат по села и паланки неочаквани поддръжници. Ако им се налага да разхождат в полунощ из софийските улици сивите си атакаджийски отряди, за да преследват нормалните протестиращи на България. Ако им се налага панически да произвеждат „граждански лица“, които поне малко да се доближат до усмивката и излъчването на хилядите по площадите на страната. Ако отново им се налага да мислят с какво да сменят комичните театрали на бутафорната радикалност „ала Яне“. Ако ще им се наложи да сцелят на две любимото си партийно творение. Ако ще им се наложи да правят нови медии, с които да сменят сегашния пингвинен кич и унижение. Ако на всеки няколко месеца се чудят къде са се заврат на тайни срещи, на които да мъдруват какво да се прави. Ако на всеки няколко месеца срещу тях застават хилядите лица на европейска България, върху която не се простират правата им. Ако все по-често им се налага да измислят нови и нови жанрове и партенки, с които да „захранваш“ публичността....

Да, това със сигурност е все още една силна, твърде силна матрица. Освен политически, тя има за мощен съюзник обезверените от мизерия

и безпътица милиони и изсмуканите от „реалити“ гумени глави, които едва си изписват правилно имената. Театралната клоунада си е по местата, съпровождащия хор също. Неуверените смислени граждански организации са си малцинство, както и разумните политици. Страхът си е все така по гърлата на твърде много хора. Няма лек, ясен и реалистичен вариант за превръщането на този социален феномен в по-дългосрочни политически ефекти. Невменяеми има както вляво, така и вдясно. Разпадът е толкова дълбок, че пълзенето нагоре може и да се окаже непосилно за общество като българското. Не мисля, че всички тези хора живеят с илюзията, че някога ще станат непреодолимо мнозинство. Или че ще успеят да пренаредят из основи българския свят. Със сигурност е далеч от това да бъде контра-революция срещу статуквото.

Но, тези, които са на площадите имаха нужда да се видят, да се преброят. Да се преоткрият! Да се уверят, че все още ги има и не са потънали в собственото си униение. Да видят в останалите гръбнак на някаква нормалност и хоризонт, да се видят като съобщество. Да омагьосат отново площадите и да нарисуват на тях своите мечти. Затова и няма да си тръгнат лесно! Ще искат да седят, докато са сигурни, че ще могат отново да разчитат един на друг, да се видят отново на площада при следващото безобразие. В удържането и развиването на тази енергия е дълбокия смисъл на сегашното недоволство! То трябва да роди своите успехи, митология, образи. Това е истинската антропология на този протест!

Ако се появи нещо, което е в състояние да казва „не“ на толкова безобразия, да застава срещу тях през няколко месеца, да принуждава задкулисието да се прегрупира. Това е промяна! Ако толкова много от усмихнатите, светлите хора на България се намериха и започнаха плахо да си вярват, това е промяна! Ако след протеста си събереш боклука и пожелаеш „приятна вечер“ на хората около теб, това е промяна! Ако накараш собствените ти деца да мечтаят и да виждат надежда в очите на обезверените си родители, това е промяна! Ако тези хора започнат да се виждат като част от нова глобална култура на протеста, това е промяна! Ако този път се вижда реална възможност за смяна на поне част от правилата и за отваряне на запушени пътеки, това е промяна! Ако в един протест виждат възможност и новите десни и новите леви, това е промяна. Ако на всеки „велик сив кардинал“ все по-често му се налага да калкулира риска от гражданската ярост, това е промяна.....

Случващото се е възраждане на илюзиите. Още по-страшно за някои, възраждане на мечтите. Това е промяна! За да я видиш, освен всичко останало трябва и малко сърце!

Източник

Владимир Шопов (Редуата. бг) е роден на 1 април 1970 година с цялата много-значителност на тази дата. Опитва се да избяга от нея чрез писане на текстове, блогване и туитване. От време на време е канен за лектор на различни места в България и Европа. Най-много обаче държи на две неща: пето поколение софинец и трето поколение левскар. **Отговаря на** vladimir.shopov@yahoo.com.

Коментари (1)

- 23-06-2013|**Стоянка Грудова**

„Това е промяна! За да я видиш, освен всичко останало трябва и малко сърце!“

За поуките на площада

Автор: Златко Енев

България ликува. Или така поне изглежда, ако човек има достъп до нея най-вече чрез страниците на социалните мрежи, какъвто е случаят с мен. Приповдигнатото настроение, свързано с тъй неочаквания изблик на всеобща енергия на протеста, просто блика от всеки трети пост по страниците на Фейсбук. И това е добре, и това е действително радостно. Добре е, че започваме да се пробуждаме. Добре е, че показваме на властимащите – и на самите себе си – границите, до които сме склонни да понасяме инак тъй предвидимите изблици на нашенска „оправия“, която вече ни е стигнала не само до шия, ами и комай до над очите.

Краткосрочният резултат – отмяната на позорния за цялото общество акт на открито утвърждаване на господството на олигархичните интереси над онези на правовото и демократично общество – беше постигнат с такава лекота, че сигурно е възможно да се стигне и до някакви по-еуфорични заключения. Един вид – ето го пътя, ето го начина: като ни ядосат, излизаме на улицата, изкрещяваме в лицата им, че са мръсници, крадци и слуги на мафията, те ни се махат от пътя, и така нататък, до следващия път. Не твърдя, че така ще мислят много хора, но все пак заключението е възможно.

Резултатите от този вид действия обаче (които, повтарям, аз приветствам и поддържам напълно, като израз на напълно оправдано усещане за „стига толкова! На маймуни няма да ни правите!“) показват ясно, че за реална промяна, за реално придвижване по пътя към функциониращо гражданско общество, се изисква нещо далеч по-различно, далеч повече. По принцип – пълна баналност, като се има пред вид очевадната неопровержимост на факта, че повече от две десетилетия насам живеем според мотото „пременил се Илия, погледнал се – пак в тия“. И все пак споменаването на тази баналност е неизбежно условие, неизбежна първа крачка към истински сериозния въпрос: „А КАКВО всъщност трябва да променим – или поне да започнем да опитваме – за да можем да се

надяваме на някакви по-реални резултати, примерно след някое и друго десетилетие?”

И тук вече става трудно, защото самите обстоятелства на двадесет и тригодишната ни демокрация, самият факт на тъй непоклатима непроменливост на проблемите и проблематиките, в които днес сме затънали също тъй дълбоко, както и през 1990 и 1997 (минус Интернет и мобилни телефони, да речем), показва, че онова, което вършим през цялото това време, (почти) цялата ни работа по преодоляване на „тежкото историческо наследство“, по някакъв начин си остава един вид чоплене по повърхността, неспособност за достигане до истинските, реалните фактори, определящи начините, по които живеем. Очевидно е, че без начеването на някакъв по-обхванен, по-задълбочен и по-голямомащабен дебат (ако това изобщо е възможно в днешна България), едва ли бихме могли да се надяваме на скорошно преодоляване на локалните стереотипи, които продължават да ни разграничават радикално от онази Европа, на която бихме искали да приличаме. Ето защо е важно да посочим поне най-важните, най-устойчивите колективни матрици, които продължават да определят начина на мислене и поведение в България – и над чиято промяна трябва да работим, ако бихме искали да се доближим до идеала за функциониращото, прозрачно и себеконтролиращо се гражданско общество, в който – така поне мисля аз – е единствената надежда за противопоставяне срещу инак тъй непоклатимата ни политическа, икономическа и обществена корумпираност.

И така, за какво става дума?

Първо. Взето „нацяло“, българското общество продължава да отказва да поеме отговорност за миналото си – далечно и близко. Идеята за „робството“ и „причинените ни от зли велики сили“ несправедливости, срещу които сме безсилни да се противопоставим по друг начин, освен по онзи на Хитър Петър или Андрешко – като се правим на улави и продължаваме да ги „надхитряме“, тоест приемаме с удоволствие „парите, но не и акъла им“, продължава да определя в огромна степен поведението на повечето от нас. Не ще и дума, „надхитрянето“ е противоположност на морала. То е средство за оцеляване в една среда, чиято аморалност е обявена за вечна, непроменлива и независеща от собствените усилия. Това е начинът, по който живеем, това е и примера, който даваме на децата си. Обявявайки себе си за жертви на хилядолетни исторически несправедливости, ние ефективно отказваме да поемем отговор-

ност за живота и обкръжението си. Политическият, стопански, културен и всякакъв друг живот, излизащ извън рамките на най-непосредствената околна среда (семейството и близките ни), престава да бъде наша отговорност. Да се блъскат идиотите, ние сме по-умни от това.

Отказът да се поеме отговорност за миналото означава и отказ от поемане на отговорност за настоящето. Тези две неща са неразривно свързани, друг начин просто не съществува.

Второ. Българите и България продължават да живеят с дълбоко атавистични представи и разбирания за отношението между отделния човек (личността), и общността (властта, държавата). От една страна, властта и държавата са превърнати в някакъв вид непоклатим идол, пред който усилията, ценността и достойнството на индивида не струват пукната пара. Държавата е единственият очевиден – ако и силно недоверяван, силно ненавиждан, дори мразен – източник на авторитет и власт, докато ценността на отделния човек е „нищо“. Взет сам по себе си, отделният не притежава никаква стойност. Значение той или тя могат да придобият едва като части от нещо по-голямо от самите тях. Човекът в България има стойност най-вече (а не рядко и единствено) като представител на някакъв семеен клан (политическа или професионална група, властови ресурс и пр.) Не е случаен фактът, че никой български интелектуалец в обозримата ни история не е успявал да придобие символичния авторитет на фигура, независима от (или дори противопоставяща се на) властващите „обществено важни“ интереси и идеи – най-вече национални, какъвто е случаят с онзи наш голям класик, който е доживял обявяването си за „патриарх на българската литература“. Сами по себе си, особено ако отказват да се съобразяват с локалните идиосинক্রазии, интелектуалците или нямат никаква стойност, или просто се „отстраняват от пътя“.

Недосегаемата, поставена НАД ВСИЧКО ДРУГО, ценност на човешкото достойнство, е идея, до която може би децата ни тепърва ще достигат. И мирните битки по площадите, загубите и победите, свързани с тях, както и разбирането за това, че тези битки се водят и заради морални придобивки, е нещо, което тепърва изглежда започваме да разбираме. Това поне е надеждата, която ни дава този рунд от мача срещу озъбената мутра на непрескващата българска корупция.

Трето. Българите продължават да бъдат хора, които вярват (почти) единствено в материални ценности и подбуди. „Идеалите“ – както поради честата злоупотреба с тях, така и поради почти стопроцентовата

предсказуемост на насмешката, неразбирането, отхвърлянето и – в края на краищата – поражението, пред които е изправен всеки „глупак“, осмелил се да постави някакви нематериални ценности в основата на живота и поведението си, са нещо дълбоко чуждо, дълбоко неразбираемо за обичайния ни съвременник. България отказва да „вярва“, за нея „вярата“ е опиум за народа и нищо повече. Че от това следва повече или по-малко пълна неспособност за постигане на какъвто и да било друг обществен консенсус освен „да се спасява кой както може“ е колкото очевидно, толкова и напълно неразбираемо. Ние продължаваме да гледаме зяпнали към „техните“ придобивки (не само Мерцедесите, но все повече и повече – свободите им), отказвайки да се замислим и приемем, че зад тези неща стои един огромен обществен консенсус – казано на български език, „вяра“. Хората живеят така не просто защото са по-умни или защото работят по-добре и повече от нас. Те го правят на първо място защото вярват в идеи и представи, излизащи далеч над материалното им благополучие и задоволяване. Те го правят, защото са успели да преобразуват частици от предишната, християнска или мюсюлманска, религиозност, в съвременни морални ценности, чийто смисъл не се подлага на онова съмнение, осмиване и отхвърляне, на които се радва у нас „вярата“.

Бих могъл да изреждам още, но ми се струва, че и това е достатъчно. Защото тук е време да достигна до онзи момент, с който всъщност би трябвало да започна, и той е:

Един призрак броди над България – призракът на Обновлението!

Сегашното брожение е по-различно от предишните, в това не може да има съмнение. Този път не става дума за „баничките“, няма и подозрения в това, че някой купува нечий протест, за да свали някого си от власт. Самият факт, че липсва основния елемент на всеки досегашен български протест – „кажи ми кой ти плаща?“ – вече е силно указание за това, че тук наистина се случва нещо ново, нещо напълно неочаквано. България все пак попива по мъничко от нещата, с които по неизбежност я довежда досегът със Запада. Това може и да звучи като лудешки оптимизъм, но признаците са налице. Децата ни са по-различни от нас. Едва ли е случайно това, че лийтмотивът на протеста е „нека им покажем, че можем да го направим културно“ Тагът [#Усмихнисебе!](#) е за мен едно от най-важните лица на новото, на промяната и надеждите, с които лично аз свързвам тези протести.

Разбира се, да очакваме, че сме „постигнали нещо“ е повече от рано. Тепърва ще се стига до нови избори, тепърва ще става ясно, че след изчерпването на енергията на протеста ще бъдем изправени отново пред неизбежността на липсващия обществен консенсус. Но важното тук е да не забравяме. Да не забравяме, че сме преживели новото и че вече познаваме дъха му, можем да го подушим, ако отново се зададе отнякъде.

Така поне се е случило при другите, преди около 45 години. Ако сме умни – и имаме мънищко късмет – и самите ние можем да се окажем част „от тях“ – може би много по-скоро, отколкото децата ни могат да си представят.

Надеждата, както всички знаем, умира последна!

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като възплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Коментари (7)

- 19-06-2013 | **Елена Давидкова** – За поуките на площада

Напълно съм съгласна с психологическия анализ на спецификата на българската душевност. Искането ми се авторът да е прав и в оптимизма си за бъдещето развитие на процесите в държавата. И все пак не мога да се освободя от спомена си от преди 23 години, когато ние, в разцветта на силите си излизаме по площадите с децата си. Тогава ние бяхме точно толкова усмихнати, както са и тези млади хора днес! Точно така

ние вярвахме, че е нормално хората да желаят да се освободят от оковите, налагани на нашето съзнание от тогавашния режим, от партийната диктатура! Тогава една вече позабравена журналистка от радио „Свободна Европа“ – Румяна Узунова – ни предупреждаваше, че изборите се решават от провинцията, а не от столицата! Не и повярвахме! Не искахме да повярваме! Днес знаем резултата! От 23 години само 4 не е управлявала БСП, и с изключение на 2-3 процента от населението, както показват изборните резултати, всички са убедени, че всички злини на Б-я произлизат от това управление! Отвсякъде се чуват реплики за това как всичко при Тодор Живков е било прекрасно, и прескачайки годините до 1997, добавят как правителството на Иван Костов го е унищожило! И днес аз виждам арогантното и самодоволно поведение на управляващите, основаващо се на легитимния им избор, на бюлетините, пуснати за водача на листата Делян Пеевски в два избирателни района! Основаващо се на факта, че никой от избирателите им не им зададе въпроса коя е тази професорка по синтаксис и какво разбира от спорт и работа с младежта (доколкото съм разбрала тя работи научна работа в БАН), или поне какво означава думата синтаксис! Защото изборите се определят от хора, които не само не знаят, но, което е по-лошо, не желаят да знаят значението на някои по-сложни думички, които се пишат и говорят от читателите на чудесното ви списание!

- 19-06-2013|**Златко**

Всичко изглежда зависи от това на каква далечина човек е настроил телескопа си. Ако очакваме непосредствени, бързи и видими промени в българското общество като цяло, няма как да не оставаме постоянно разочаровани. Това са поколенчески промени, а нашето поколение отдавна вече е по-скоро на опашката, отколкото на носа на промените (ако и да държи властта – или може би точно по тази причина).

Важното тук е човек да може да усети новите вибрации, новите тенденции и посоки. Никак не е случаен фактът, че аз сравнявам случващото се днес у нас с онова, което се е случило в Западна Европа преди 45, а не преди, примерно, 25 години. Най-важното нещо при тези протести – за разлика от февруарските, които все още принадлежеха на „старото време“ и по тази причина не получиха никакъв или почти никакъв положителен обществен отзвук е, че тук на улицата излиза вече директно новото поколение, при това една точно определена част от него. Толко-

ва интелигентни, толкова европейски протести у нас май никога не е имало (тук трябва да отчетем и абсолютно окуражителния факт, че у нас „властта“ не може да си позволи никакви ексцесии, за разлика от съседна Турция; това означава, че обществото ни се е придвижило много значително в посоката на цивилизоваността и модерността, европейскостта). Разбира се, за големи и радикални промени в начините на мислене и живот не може да става и дума. Това ще стане видимо на секундата, в която падне правителството и отново се изправим пред безизходицата на липсващия граждански компромис. В България липсва легитимна управляваща сила, факт. Липсва доверие в чиято и да било политика, липсва каквото и да било усещане за реална посока, която може да бъде следвана. В това отношение действително не се е променило нищо. Но пък и няма как, при цялата ни досегашна неспособност да премислим, анализираме и променим, многовековните си, не-европейски, дори анти-европейски начини на мислене и живот. Какво означават например виковете „турци сте!“ или факта, че единствената видима форма на протест в провинцията е насочена срещу „турските“ областни управители? Наследство от 19 век, това означава. Ето защо няма как да очакваме нещо бързо и ясно разбираемо, но пък трябва да се радваме и трябва да свързваме надеждите си с това, че децата ни – при това най-умните, най-добре образованите сред тях – най-после изглежда започват да разбират, че мястото им е не само пред компютърните екрани, а и пред урните, пред лицата на политиците, навън.

В това се състои моят оптимизъм. Останалото, както винаги, е работа...

- 23-06-2013|**Лили Апостолова** – протестираща

Някой беше нарекъл Златко Енев „графоман“? Протестирам и срещу това. Той е просто граф Оман (Hermann), яхнал условно първата емигрантска вълна на българската публицистика. Да обяснявам ли кой е граф Оман? Аман от неграмотно викащи само „ос-тав-ка, ос-тав-ка!!!“

- 23-06-2013|**Графолог**

Коя е пък тази Апостолова, Лили? Или не е Лили? И още по-малко Апостолова?

- 25-06-2013|**Христо Андреев**

Има една партия, която от създаването си говори и предлага нещата, които искат площадите. Правят се, че не я забелязват или я заливат с кал и мръсотия. Заради „злият“ гений, който стоеше начело. Ето неговия анализ на ситуацията:

<http://dsb.bg/bg/blogs/article/3718>

Има светлина в тунела! Достатъчно е протестиращите да осъзнаят, че тяхната сила е в масовия вот и правилния избор!

- 27-06-2013|**Свилен Гавазов** – До Елена Давидкова:

Не съм съгласен, че БСП не е управлявала 4г. Всъщност винаги е управлявала БСП, сама или чрез нейните клонове: БСПГерб, БСПДПС, БСПСДС, БСПАтака, БСПНДСВ. Да си спомним, че целият ни управляващ „елит“ досега произлизаше от тази партия, макар и по различен, понякога неявен начин. Но както се казва в предният коментар: има светлина в тунела и тази светлина преминава през изхвърлянето на този досегашен „елит“ извън управлението по възможност във всичките му форми и навлизането на младите-добре образованите и широкомислещи-необременени с тегобите на миналото, отбелязани в „Първо, второ и трето“ на автора. Тази светлина виждаме по площадите на София вече 13-ти ден...

- 22-08-2013|**Милев**

Всичко добре, г-н Енев, но питате ли се къде бяха „протестиращите“ в деня 12 май. Елементарната сметка показва, че 90% от тях са си останали в къщи. Затова сега не им се възхищавам толкова колкото е прието в много от медиите. Само още 10% да бяха гласували, сега нямаше да сме пред това чудо барабар с Атака. Но всичко от органите беше впрегнато от две години напред в кампания против Герб. Не че тя е цвете за мирисане, но поне зарязва Белене и се озъби на Русия. А това е признак номер едно. Затова и западът ги подкрепяше, а не за черните им очи. Така че по-трезво.

По-близо до България или ...

Автор: Златко Ангелов

По-близо до България или ...?

По-скоро завръщане в Европа. Нещо като непълно затваряне на кръга. Такава ще бъде и траекторията на героя от романа, над който работя: от България до Америка и от Америка до Европа. Той е като престъпника, който не се връща на местопрестъплението, но все пак се върти наоколо. Децата му се пръскат по света и съдбите им са все по-малко зависими от неговата. Той обаче не може да се отдели от миналото си.

Това ли е съдбата на хората напуснали България?

Това по-скоро е съдбата на България: тя ражда хора, неподготвени за останалия свят, и в същото време е неспособна да ги задържи у дома. Изпуска ги и те се опитват да оцелеят сами в чуждия свят. Малцината, които оцеляват, и още по-малкия брой, които успяват – няма статистика, но е очевиден факт, че талантливите българи в изкуствата и науката са се осъществявали в чужбина – цял живот страдат от някакъв сантиментален патриотизъм. Цената на оцеляването е едно непреодолимо раздвоение между успешен живот и безотечественост. Аз пиша, за да преодолеем болката от това раздвоение. Да се освободя от своята сантименталност. Ето защо за мен литературата не може да бъде развлечение. Тя е терапия: за мен – докато пиша, а за читателите – когато четат. Това е един практичен смисъл на литературата: тя възпитава емоции и морални ценности.

Но ние винаги подозираме, че литературата има дълбок, скрит смисъл. Къде според теб е той?

Заети с малките си всекидневни грижи и амбиции, ние късно се сещаме, че времето изтича безвъзвратно. Когато в прозрачен слънчев ден напускаме дома си, знаейки че повече няма да го видим, сърцето ни се свива от непонятна тъга; тази тъга, която назоваваме носталгия, не е нищо друго освен подсъзнателното ни усещане за теча на времето. Призиванието на литературата е да побеждава времето – а за човека

това значи да побеждава смъртта. Иван Вазов е имал спомени за своето лично време – ние го наричаме биография – но го смятаме за безсмъртен, защото е превърнал спомените си в литература, където се оглежда българското национално съзнание. Захарий Стоянов, свидетел на съдбоносни времена, се е обезсмъртил, защото ни е оставил текстове за хора и събития, които ни дефинират като нация. Алеко Константиновият бай Ганьо и Елин Пелиновият Андрешко надживяха създателите си, защото синтезираха българската методология за оцеляване. Димитър Димов, доцент по ветеринарна медицина, ни е оставил роман, от който сме научили много повече за себе си през годините на царска България, отколкото от историческите документи. След това комунистическият режим опакова литературното пространство и изтегли въздуха от него. В този вакуум хитрецът Радичков, чийто живот премина в ловната дружина на Тато, надживя времето си като написа неща, които са важни наблюдения над българския характер, по единствено възможния начин: като алегии.

А днес се чудим от къде да започнем. Като че ли трябва да е от нулата!

Защо? Има толкова поети и значими писатели, които са оставили трайна следа у поколения български читатели. Къде е тяхното място?

Всички имат място. Всички са хранителни вещества за здравето на нацията. Но величината на писателите и поетите се смалява колкото повече те се отдалечават от нас във времето. Остават да се виждат само най-големите. И това е така, защото не животът на писателя и онова, което той върши и приказва докато е жив, определят мястото му в съзнанието на нацията, а непреходната стойност на книгите, които е написал. Съвременниците объркваме тези две неща – книгите и автора – затова на нас не е съдено да предвидим чии произведения ще победят времето си. Можем само да предполагаме.

Би ли споделил някои твои предположения?

Националният ни характер се съдържа в романа „Възвишение“ на Милен Русков – всеки българин може да се огледа там и да се познае. Уникалният език на този роман е сам по себе си метафора на този характер. Националната ни съдба през целия период на съществуване на младата българска народност от Освобождението до влизането в Европейския съюз е предадена мащабно и с мощен, епичен език и размах

в трилогията-семейна сага „Битието“, „Изходът“ и „Законът“ на Владимир Зарев.

Днешна България е материал за страхотен роман. Не се е появил още страхотният писател, който да има таланта и смелостта да се заеме да го напише. А може би той е сред нас и го пише, но не се е появил издателят, който да го намери, поощри, редактира и публикува.

Тези автори, които спомена, ли определят българската литературна традиция?

За съжаление, няма съгласие за това кое е българска литературна традиция, поне що се отнася до това писателите да се учат от предшествениците си и да признават кой им е бил учителят. Колкото и малка литература да сме, колкото и да се учим от световни образци, писателите ни би трябвало да чувстват един национален континюитет. Вместо това те са били винаги самотни фигури, самотни са и днес. Всеки се мисли за велик, за откривател. Откривателството е хубаво нещо, но в никоя човешка дейност откривателите не започват от нула, т. е., от себе си, а ползват минал опит. Да не говорим, че нашият рядък език се говори от много малък брой хора, и той трябва да бъде съхраняван и развиван именно чрез литературна традиция. Но за това състояние, разбира се, има зловеща роля и българската политика, в която също няма континюитет.

Родната политика сякаш е далеч от интелигенцията или по-скоро – интелигенцията като че ли по навик от комунистическото време се крие и дистанцира от политиката. Какво мислиш за това?

Две неща. Има ли наистина българска интелигенция? В смисъла на общност, към която високообразованите хора да чувстват, че принадлежат. И работа ли е на интелигенцията да се занимава с политика?

Баба ми, най-прекрасният човек на света, ми внуши, че като български интелигент задачата ми е да работя за доброто на България. Но тя беше идеалистка и аз открих това едва, когато за самия мен беше късно да се справя с утопиите, в които тя вярваше. Под режима на комунистите интелигенцията не беше никаква общност. Останали сами, интелигентите един по един капитулирахме: или като се примирявахме, или като се присъединявахме. И примирението, и присъединяването означаваха, че се отказваме от ролята си. А ролята ни не е да бъдем във политиката, а да дефинираме и отстояваме ценностите, пред които

политиците трябва да са отговорни, когато провеждат една или друга национална политика. След 1989 интелегентите, като по-космополитно настроени индивиди, се изнесохме извън България, следвайки една традиция, която води началото си от фашистките режими от 20-те години на 20 век, управлението на цар Борис, комунистическите погроми след 1944 и нелегалната емиграция.

Съдейки по реакцията на интелегентите спрямо сегашната абсурдна политическа ситуация, нямам основания да заключа, че те чувстват че или искат да принадлежат на една общност, която се ръководи от общи ценности. Преврат не е остаряла дума – това, което се извърши пред очите на интелегентите и объркания български електорат, е преврат. От интелегентите-писатели обаче единствен Едвин Сугарев защити ценностите, в които вярва и които би трябвало да са общонационални. С изумление наблюдавам как Георги Господинов, в момента по неведоми причини изведен на гребена на литературната популярност, проповядва някакви абстрактни добродетели в есетата си или в речта си на 24 май, докато в същото време държавата гори и някой трябва да поведе хората по площадите, за да спрат преврата. Нима не е пожар, когато Атака и ДПС се прегръщат в кулоарите на властта, само за да получат облагите ѝ, но не и за да служат на българския народ и българските ценности (ако все още има такива)?

В какво се проявява сантименталния патриотизъм, който споменах преди малко? Примерно в това, че избягалите от комунизма интелегенти се връщат в България от патриотични чувства, но ореолът им на герои, който им е придавал самочувствие докато са били в изгнание, мигом изчезва. Те няма с кого или за кого да работят. Миналото лято срещнах в София Димитър Бочев, човек горд със своите дисидентски позиции през десетилетия комунистическо управление. Оказа се, че е назначен за посланик в Чехия.

Ако не интелегентите – кой ще спаси България? Ако не писателите – кой ще запише злочестата история на тази страна?

Смяташ, че България е толкова зле, че има нужда от спасение?

Убеден съм. И спасението няма да дойде от интернетната интелигенция, според сполучливия термин на Огнян Минчев, нито от злъчни подмятания и подигравки с фигурите, които олицетворяват злото. Спасение може да дойде като злото се дефинира така, че всички българи,

които гласуват на избори или имат енергия да се борят за държавата си, да го разберат и да се убедят, че това зло ги води към гибел.

Книгите не са ли част от това спасение?

В краткосрочен план – не! В дългосрочен план биха могли да бъдат. Книгите могат да са метафора на много неща. Нека изберем метафората литература, да говорим само за значението на белетристиката.

Четенето на белетристика е навик, който се усвоява в детството, и се превръща в необходимост в зрялата възраст. Но четенето само по себе си не спасява човека от неговите демони или от бъркотията на чувствата му. Въпросът е *какво* човек чете! Англичаните четат Шекспир от четири века насам, американците – от два. Французите четат Рабле в течение на пет века, а Виктор Юго – на два. Испанците четат Сервантес цели четири века вече, а руснаците имат двувековната традиция на Толстой, Достоевски, Тургенев и Чехов. Българите четат всички тези автори – или поне ги четяхме до преди демокрацията – заради общочовешките ценности, които те са изразили. Литературната възраст на Вазов и Захарий Стоянов е един век и ние ги четяхме, за да разберем себе си. Чете ли ги някой днес не мога да кажа. Но може би не по-малко важно е има ли днес книги, които българите да четат, за да разберат своите локални ценности. Оно-ва, което е сигурно, е, че се издават и рекламират най-много книги на чужди автори, чужди бестселъри, фентъзи и приключения, реакционни философи като Айн Ранд и наред с тях сантиментални романи.

Всяка литература, преди да стане световна, съществува в своя национален контекст. А този контекст е непреводим. И най-идеалният преводач не може да внуши историята, която лежи зад езика на книгата, която превежда. Мисленето на англичани, американци, французи и т. н. е оформено от националните им автори. И това е дългосрочния спасителен ефект на белетристиката. Българското мислене би трябвало да се оформя от българските автори. Преди да посегнем към преведените книги, трябва да сме си създали ядро: ядро от литературата, написана на родния език. И вече с това ядро, с националното си мислене, да възприемем всичко останало. Само родният език докосва нашата най-дълбока същност.

Езикът е магията на всичко. Така както спонтанно научаваме да го говорим, спонтанно научаваме и да четем книги на него. И понеже това важи и за писателите, които са израсли с този език, в този пейзаж, с тези книги, с тази родна култура, те пишат най-добре за нея на нейния език. Където и да са по света, хората напуснали родината си не могат

да постигнат две неща, колкото и да им се иска, колкото и да се стараят. Едното е да се научат да възприемат и описват чуждата култура в онази дълбочина и тънкость, в каквато познават и описват своята. Другото – да накарат другите да възприемат и разберат тяхната култура така както те я преживяват през призмата на своето национално мислене. Книгите са мост, по който минаваме в чуждите култури, но минаваме заедно със своята родна културна раница на гръб. Поради това чужди писатели, колкото и да са таланти – имам предвид Рана Дасгупта и Илия Троянов, например – не са в състояние да напишат книга за българската действителност равна по сила и значение на книгите написани от родни писатели. Не усещаш ли, че изводът от това състояние на нещата се натрапва от само себе си? Отговорността на българските писатели за състоянието на българските неща – общество, политика, икономика, култура и т. н. – е изключителна!

Сякаш искаш да подскажеш, че те не са на висотата на тази отговорност. Как виждаш бъдещето на българската литература?

Ние сме млада държава, съответно – млада литература. Литературна традиция почти няма, защото е била насилствено прекъсвана. Затова писателите не носят вина. Освен ако не са служили на Царя или на Тато, като например Антон Дончев с неговото „Време разделно“. Но във времена на безпътица и криза, каквото е днешното, те трябва да са чувствителни към онова, което предизвиква гърчове в душата на България. Поради естеството на досегашната ми работа аз общувам с писатели – български, американски, от цял свят. Съдбата ме сприятели с Владо Зарев, Златко Енев, Захари Карабашлиев. Общувам и с актьори, художници, музиканти. За мен няма съмнение, че от всички аристистични видове, писателите са да не кажа най-умни, но те са особено умни. Умни по начин, който е някак безспорен, сякаш в делничните им постъпки не можеш да го забележиш, но когато стане дума за знание за света, контекста, дълбоките ценности, то е там, готово да се превърне в характери, в истинска литература. Дали се превръща зависи от характера на всеки писател поотделно. Дали писателите ще имат смелостта, ангажираността и, бих казал, самоотвержеността да изваят от своето знание книги, които ще пресъздават корените на абсурда, отчаянието, подчинението на външни сили, корупцията, трансформацията на властта от партократична към клептократична, и защо това се случва именно на българите, зависи от всеки писател индивидуално.

Но от писателите не бива да се очакват рецепти, нито решения. Тяхната работа е историческа. Затова и не вярвам, че книгите могат да спасят България сега, в момента. Едно, че необходимите за това книги още не са написани, а написаните – не са прочетени от всички, за да се получи критична маса от прогресивно мислещи българи. И второ, с пожелания за четене не се създават революционери, нито пък се сменя властта, която вече изглежда наследствена – тази на българо-съветската засекретена партокрация.

Как виждаш България в бъдеще?

Обезверен съм. Последните избори изсушиха и последните капки оптимизъм, които все още имах за успешното бъдеще на България. България има бъдеще, това не е държава, която ще изчезне. Но какво е то?

Българите са добри хора, състрадателни. Но са страхливи и прикриват страха си с цинизъм. Това е ужасна комбинация, срещу която не са имунизирани и интелектуалните класи. За да не бъда голословен – един идеален пример на тази комбинация е Андрей Райчев. Интелектуален, професионалист, но толкова невероятно циничен, че ти се повръща. Поради липсата на солидна вековна културна история, българите нямат обяснение защо става всичко това с тях. Четирите десетилетия строеж на социализъм ги отучи да работят. Отучи ги да поемат отговорност за собствената си съдба. И днес тази отговорност си я присвояват наследниците на бившите тайни служби и просъветските отрепки.

И все пак, какво би пожелал на нашите читатели?

Пожелавам им ако могат да извършат едно чудо. То е да установят върховенството на закона. Аз живях досега в страна, където THE RULE OF LAW – искам да го напишеш с главни букви – е свещено. Отивам в страна, където е същото. И се убедих, че докато съдиите в една държава могат да бъдат едновременно честни и смели и никой не смее да им пречи да прилагат буквата на Върховния закон, Конституцията, всички недостатъци на обществото и криминалните наклонности на хората могат да бъдат обуздавани. И което е най-важното – криминалните личности не могат да се докопат до властта, както е по правило в България. Това – в краткосрочен план.

А в дългосрочен, ако мислят за бъдещето на нацията, да не записват децата си в съвременните български училища, а да ги научат у дома да четат онези книги, които ще ги направят хора с ценности. Надявам се, че моите читатели изповядват такива ценности!

Публикува се със съгласие на автора.

Златко Ангелов (1946) е лекар, преводач, журналист и писател. Автор е на мемоарната книга „Communism and the Remorse of an Innocent victimizer“ (Texas A&M University Press, 2002), сборник с новели „Еротични спомени“ (Сиела, 2012) и сборник с разкази „Любов на Boogie Street“ (Скалино, 2013). Негова публицистика и литературна критика четете на [www. antipropaganda. net](http://www.antipropaganda.net).

Коментари (4)

- 30-06-2013|**Жеко Кравачев** – Повече не е нужно

Всичко е толкова кратко и ясно казано, че повече думи не са необходими. Проблемът е в нас и проблемите са от нас. Повече култура, възпитание и образование ни трябва на българите, за да разберем себе си и това, което става с нас. Поклон пред автора!

- 30-06-2013|**Martin Zaimov** – не сме сами и не сме така специфични

Има и друг възможен поглед. Много оптимистичен. Универсален, без да е реакционен.

Върховенството на закона не предпазва от нарастваща злоупотреба с властта и в Щатите, и в Англия, и във Франция. Търсенето на законност е реакция на липсата на справедливост. Българският Протест е същия бунт срещу статуквото, който се вижда и в най-развитите общества. Както навсякъде, така и в България той води до обезсилване и обезмисляне на политическата власт. Живеем изключителна трансформация на човешкия свят. Българският писател, който я опише ще бъде разбран навсякъде. Намирам това за много оптимистично.

- 02-07-2013|**Георги Карев**

В подкрепа на изумително точния портрет на българите в отговора на въпроса „Как виждаш България в бъдеще?“, предлагам девет находчиви констатации, които неотдавна срещнах някъде:

ДЕВЕТТЕ ЧУДЕСА НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО

1. Всички имаха работа.
 2. Независимо, че всички имаха работа, никой не работеше.
 3. Независимо, че никой не работеше, планът се изпълняваше на 100%.
 4. Независимо, че планът се изпълняваше на 100%, в магазините нямаше нищо.
 5. Независимо, че в магазините нямаше нищо, всички имаха всичко.
 6. Независимо, че всички имаха всичко, всички крадяха.
 7. Независимо, че всички крадяха, стигаше за всички.
 8. Независимо, че стигаше за всички, всички бяха недоволни.
 9. Независимо, че всички бяха недоволни, всички гласуваха „ЗА“.
- Би било повече от смешно, ако не беше толкова тъжно!

- 02-07-2013|**Красимир Дамянов**

Уви. Независимо, че е тъжно, пак се смеем.

Протестът създава жива гражданска общност

Автор: Ивайло Дичев

Коментар за протестите и случващото се на културния антрополог Ивайло Дичев. Разговорът е направен по имейл от Лора Филева, в. „Дневник“.

Повече от 10 дни след началото на протестите какъв е вашият коментар за тяхното развитие?

Пред скоба, аз подкрепям протестите. Но все пак нека не губим представа за мащаб: протестите през февруари бяха 5-10 пъти по-многобройни. Това самолюбувание на протестиращите днес като красиви, умни и богати им пречи да намерят мост към по-широки кръгове от българското население. И работата си остава малко камерна.

Например синдикатите засега са в изчаквателно положение, струва ми се, че дори са умерено доволни от първите стъпки на правителството. Да не говорим за съвсем другия тип протести по провинцията срещу „турските“ областни управители, на които аз лично не бих отишъл.

Центърът на протестиращите е интелигенцията, не средната класа – средна класа имаше и на протестите през февруари. Знам, че хората от площада не се разпознават в това определение, но помислете – това са видими лица, журналисти, НПО дейатели, бивши политици, артисти, свободни професии плюс много студенти.

Е, спомнете си зимата, когато озлобените ни съграждани не искаха никакви „стари лица“, т. е. не искаха същите тези, които сега са навън. Между юни и февруари има тежка пропаст. Българските граждани не приемат не само политиците и едрият бизнес, но и интелигенцията си, това е най-страшното в съвременната ситуация. Не знам дали си давате сметка колко е опасен този разрыв между народа и неговата интелигенция. Едно нещо е сигурно: сегашните протести трябва да се сетят за социалните искания оттогава, не да се самозатварят в софийското си чувство за морално превъзходство.

Никой като че ли не се опита да „яхне“ протеста – няма мегафони и платформи, които да надхвват тълпата, как си го обяснявате?

Защо да няма, има: и при Сидеров и неговото антитяло Симеонов. По-дълбокият процес е консолидирането на десните, които не влязоха в парламента. Повечето хора, които поне аз срещам по площада, са потенциални избиратели на старата десница, лозунгите им, доколкото видях, са антисоциалистически, по-рядко анти-ГЕРБ, никога анти-Костов.

Парадоксът у нас е, че революционната сила у нас са десните: „аз съм, казва, автентичен консерватор, като английските торита“ – и опъва палатка срещу президентството. Откъм социалистическата левица пък държат на ред и институционалност. Виждам и малко леви младежи с плакати от типа „любовта е повече от парите“, младежи със скейтбордове, такива, които раздават безплатно книги, правят представления. Как ще се съчетае тази идея за щедрост с дясното остава да видим.

Някои хора коментират, че протестът се превръща в купон, че се размива фокусът и че не са конкретизирани исканията, които били толкова много... Имате ли такива наблюдения? И трябва ли да има изброени основни искания, за да не бъде един протест просто купон?

Това е всъщност най-важното следствие от този граждански ритуал: хората изживяват чувството, че са заедно, че нещо ги свързва. Дори да не постигне нищо в политическо отношение (а той вече постигна оттеглянето на Пеевски!), протестът има това неоценимо свойство да създава жива гражданска общност.

Тази общност ще се окаже важна в друг момент, може би в съвсем различна битка. Много бих се радвал наместо в купон и приповдигнати разходки енергията да иде и в друга посока – в дискусии, във формиране на граждански комитети, които да предлагат политики. Има едно такова дискусийно кръгче на Орлов мост, много му се радвам. Естетизирането на протестите има тази лоша страна, че човек почва да очаква да му е интересно, да е ново, да го забавляват. В един момент става скучно и си отива в къщи.

Ако зависеше от мен, бих организирал протестите по-нарядко, но всеки път с ясни политически искания, защо не – с малко от ония демодирани политически речи.

Как си обяснявате, че толкова дни няма ясна реакция от страна на правителството? Докога ще продължи по същия начин?

Има доста вероятен вариант, при който правителството не се оттегля, а хората си остават с огромните надежди. Човешкото съжителство е по определение компромис; колкото и да са ни отвратителни четирите партии в парламента, те представляват чувствителна част от нашите съграждани, от които няма отърване.

За съжаление политиката е изкуството на възможното и трябва да си представяме компромисни варианти – малки стъпки напред, не прекрасни утопии. Да си представим, че голямата цел на протестът не успее да сваля правителството.

Трябва ли обаче да забравим махането на Делян Пеевски? Или такива положителни неща като изтеглянето на парите на държавата до определена граница от банката, подкрепяща Пеевски? Да пропуснем ли омерзени действията, които управляващите заявяват, че ще предприемат срещу офшорките?

Според мен добре е едно наплашено правителство да работи под натиск 6 до 12 месеца, да изработи нов избирателен закон, после избори. Това при ясно заявена от Пламен Орешарски воля да подаде оставка на една определена дата. Нека не се подготвяме за униние, някакви неща се случват – само си спомнете как проспахме избора на г-н Борисов за главен секретар на МВР и как скочихме срещу Иван Иванов, заемал далеч по-малка длъжност в СИК. Плашат ме най-вече огромните очаквания, след които следва черно отчаяние.

Нашият обществен живот винаги се е движел в този манийно-депресивен цикъл. А, честно казано, като чуя такива шеметни неща като „рестарт“, „смяна на системата“, „всички вън“, знам, че работата отива на лошо. Ако захапем като булдози малки теми като контрола на партийните пари или медийния монопол, рано или късно ще постигнем своето.

Какво мислите за Харта 2013 – „Харта за разграждане на плутократичния модел на българската държава“ и какъв би бил ефектът от такава платформа?

Тази харта, която и аз подписах, е опит за обединяване на силите – поканя към един по-широк кръг хора с опит и компетентности да предлагат безкористно услугите си за формулиране на исканията на хората. Тя отприщи страховита дигитална ярост – „пак същите“, „какво сега искат, да ни поучават ли?“, в този дух. Вероятно е имало и по-добър вари-

ант за хората, които да я подпишат, а сигурно ще има и още много петиции, подписки, платформи.

Но обърнете внимание на този лайтмотив на нашия обществен живот: „защо точно той?“ Почват да мерят колко пъти е ходил на протести, колко силно е викал. Така се съсипа навремето СДС, като почна да се люспи от онези, които не бяха достатъчно десни (каквото и да значеше това). Сега сме на път да съсипем държавата, отлюспвайки тези, които не са достатъчно нови. Дано не изглежда, че имам някакви лични огорчения или амбиции, нямам, пък и изобщо тук не става дума за конкретните подписали хора – това просто е подкана за събиране на силите, доколкото ги имаме.

Нали не си представяте, че в тази малка страна има неизчерпаем човешки ресурс? Иначе какво, да стоят експертите и да се подсмивват пред идеи от типа: „патриархът се избира от народа“, „28 областни града, 1 десен, 1 лъв, един центрист“, „бюлетините да се направят сложни, за да не могат да ги четат хора без достатъчно образование“, „кандидат-депутатите на детектора на лъжата“... И всичко да си продължава постарому. Според мен основният момент в тази харта е предложението за безкористност.

Една инжекция безкористност може да заздравя доверието помежду ни.

**Публикува се със съгласие на автора.
Източник**

Ивайло Дичев е български автор и професор по културна антропология в Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Коментари (8)

- 30-06-2013|**Момчил Дойчев-Баджаков**

1. Протестите днес съвсем не са по-малобройни. Но са съсредоточени в София, където излизат по 40-50 000 души – много повече, отколкото на февруарските „гладни бунтове“, организирани тайно от БСП. Това бе признато както от главатарите на екстремистите от Че Гевара и Русофили, така и от самия Станишев. Те не са на „ситите“, а на „гладните“, но на гладните за правда и справедливост, което ги поставя много по-високо от февруарските протести, които бяха за „хляба и тока“. Освен това тези протести със сигурност не са манипулирани от олигархията и мафията, докато февруарските бяха използвани именно за да предизвикат днешния хаос.

2. Няма съмнение, че се осъществява план за постепенно замразяване на членството на България в евроатлантическите структури и вкарването и в „сивата зона“, където господства кремълската олигархия с помощта на местните мафиотски структури от рода на Атака и Фронта за връщане на България в Азия.

3. Абсолютно погрешно е да се отъждествяват двете политически крила на днешната посткомунистическа олигархия, което се прави в Харта 2013. БСП е митиралата екстремистка политическа левица – посткомунистическа БКП. ГЕРБ е мутация на бившата, ликвидирана от прехода и посткомунизма бивша десница. Това е много важно разграничение, което подписалите хартата не осъзнават поради политическа неопитност. Лозунгът „И едините и другите са маскири“, не оставя място за „немаскари“ в публичното пространство. С други думи е необходимо степенуване на задачите. Нека първо се справим с днешната тройна мафия. После с останалите извън нея националсоциалисти + евразийци. После с ГЕРБ. Едва тогава ще се роди истинска левица и истинска десница в България. А и истински Център, към който без съмнение принадлежат подписалите Хартата.

- 30-06-2013|**Анжела Димчева** – Нова фигура за лидер

Ивайло Дичев е изключително компетентен анализатор. Съгласна съм с основните акценти в интервюто, но не е вярно, че днешните протестиращи се „самолюбуват“. Присъствах на няколко от протестите и заснех десетки лица, взех интервюта от няколко интелектуалци. Такава

емоционална, психическа, дори космическа енергия се излъчва от фигурите им, каквато не сме наблюдавали от 1990-та. Това не е привечерна разходка. Слава Богу, че интелигентството на стара София се събуди!

Радва ме и това, че все повече скандирания има за премахване на възможността етническата партия на Доган да се налага в Парламента. Изборният кодекс трябва така да се промени, че да се сложи край на Атака и ДПС да манипулират следващите управляващи.

За мен шест месеца толеранс за Орешарски са много. Какъв експерт е той, след като видяхме колко може 4 години при тройната коалиция? Той е послушно агънце на Станишев и Доган, дори изражението му е лицемерно, погледът му е на алчен финансист. Бях миналата година на Уолстрийт – наблюдавах лицата на американските финансисти. Дори те не са такива корумпирани акули, такива нечленоразделни востъчни фигури като Орешарски.

България трябва да намери нова, надпартийна фигура на професионалист – и това да бъде философ или човек на изкуството.

- 01-07-2013|**Клементатор**

Ивайло Дичев твърди: „хората изживяват чувството, че са заедно, че нещо ги свързва“. Колко окуражително, колко положително звучи това, нали? А в действителност нещата стоят точно наобратно: по площадите има хора, които са заедно – но не защото имат идея ЗА – а защото имат идея ПРОТИВ... (Те, например, нямат идея кой трябва да бъде шеф на ДАНС и кой трябва да бъде премиер – те имат идея само кой не бива да бъде едното или другото...) И те чувстват своята свобода – но я чувстват само като стремеж към свобода. ОТ ...,но не и към свобода ДА...

И ето по-горе имаме един пример за това какво представляват „исканията“ на протестиращите. По-горе виждаме какво „искане“ излиза от страна на човек, който е бил на протестите, който е вдъхновен от протестите, който съзира в тях „някаква емоционална, психическа, дори космическа енергия“...

И „искането“ на този човек е

(това е „бисер“, който си заслужава цитирането):

„Изборният кодекс трябва така да се промени, че да се сложи край на Атака и ДПС да манипулират следващите управляващи.“

Нека се замислим малко над това „искане“ на протестиращите – какво показва то?

Знаят ли протестиращите какво искат? Знаят ли как биха могли да го постигнат?

Имат ли те, въпреки високата си образованост, някаква поне при-близителна представа за това: кое как се прави?

- 02-07-2013|**В гримьорната на Свободата**

Клети пленници на Свободата са всички повярвали в съблазните и, плащани с нашите пари от презиращите я полит-сутеньори.

- 02-07-2013|**Красимир Дамянов – ЛЯСНО И ДЯВО**

Като човек, живеещ навън и наблюдаващ политическия живот в страна като Испания, с народ, близък по темперамент с нашия, мога само да кажа, че първото ми впечатление е за объркана поляризация. БСП не е лява партия, а дясна, тъй като е финансирана и управлявана зад кулиците от бившата комунистическа номенклатура и ДСв чиито ръце изстекоха заграбените последни милиарди на НРБ и се вляха приватизираните остатъци от тях наред с всички произтекли от това придобивки, Медии, Енергийнаиндустрия и т. н. ГЕРБ по същество е също дясна партия съставена от отхвърлилите властта на БЦП и ДС техни създания, надхитрили госшодариит3 си, ламтящи за собствен бизнес. Така че в моменнта няма истинско ляво пространство. Негов израз са именно протестиращите млади хора. Защото в оисторията на лявото и дясното, от Великата френска революция е именно лявото, което иска промени и социална справедливост и Ивайло е прав. Къде сте вияли консерватори да се въргалат в палатки. Лично аз, в омразата си към БКП през осемдесетте години винаги съм се възприемал като ляв срещу дясната ѝ закостенелост. И в крайна сметка се оказах прав защото БСП стана притежател и контролиращ стожер на голяма част на средствата за производство и богатствата на нещастната ни родина, а аз емигрант. Но у нас с помоща на столетницата и покваряващата и роля започна подмяна на ценностите и полюсите. Кой знае защо в СДС средите се прие, че единствено дясното по западен и по точно по американски стандарт е демократическо. Което е пълна глупост! В Испания има и левица и десница, дори комунистическа партия и всички те са определено и изцяло демократически. Така е навсякъде в Европа. И моделът функционира. С всичките му недостатъци. А тази ужасна наша каша от леви вълци в овчи кожи подкрепяни от голтаци с леви мечти и на ган-

ствери, подкрепяни от други голтаци, жадни за забогатяване и помежду тях, над тях и около тях продажна интелигенция която иска да бъде на държавна ясла както някогашната, не може да функционира, върти на едно място. Не помръдва. И тук крадат, но не мародерстват. Не дърпат лъжицата от устата на гладувашия и умирающия. Корупция съществува, но е високо горе, следят да не стигне нивото на улицата (полицая) или в кметството(градския архитект0. Улицата нишо няма да реши, но поне ще допринесе за отсяване и разсояване на погрешно заложените постове в една игра, чиито правила са нарушени от начало. ВСЕКИ, КОЙТО Е ГОТОВ ДА ЗАСТАНЕ СРЕЩУ ПОЛИЦЕЙСКА ПАЛКА НЕ МОЖЕ ДА Е ДЕСЕН. Няма такъв люд. И няма зашо да е. Този който иска социална справедливост е ляв. И няма нищо ообщо с БСП. Печелете съмишленици, на запад правят това. Измъкнете обърканите, колебливите, честните, по падналите случайно и не на местата си от БСП, ДСП и Атака. Отчаяните. Има такива хора, знам. Млади хора, не повтаряйте нашите грешки от осемдесет и девета до дветдесет и седма! Демокрация не значи само дясно. Нито дясно не значи обезателно олигархия. Нещата трябва да дойдат на мястото си. Не подписах харта 2013, но ще я подпиша когато започне да работи. Когато апочнат да се сипят предложения и да се включват в листата на първоначалните.

- 02-07-2013|**Black Wolf**

Въобще не излизат 40-50 хил., а между 5 и 10 хил. души, понякога до ок. 20 хил. Да не сравняваме двата протеста, но февруарските, особено в първите дни бяха няколко пъти по-многобройни.

Но това не е толкова важно. Не бройката е решаваща, а движещата енергия. Хората излязоха самостоятелно както през февруари, така и сега и само в главите на привържениците на конспиративни теории витаят някакви намеси на БСП (през зимата), десницата сега и пр.

Що се отнася до БСП и ГЕРБ това е абсолютно една и съща мафия. Защото и двете обслужват едни и същи олигарси, които винаги са зад тези, които са на власт.

- 02-07-2013|**Георги Карев**

Не съм привърженик на конспиративните теории, но, ако бях, щях да кажа, че има някакъв център в управляващите партии, който умело и целенасочено води политиката им към гибелни решения. То не

бяха „грешки“, то не бяха извинения, то не бяха „катарзиси“. Започнаха с Пеевски, а завършиха (само засега) с идиотското „добре премислено“ кадрово решение на здравната министърка за Онкологичната болница, което изкара и нейния персонал на протест. Не напразно нашият народ казва, че каквото сам си направиш, и най-големият ти враг не може да ти го направи. А турците имат една пословица в същия смисъл, която е много по-образна и по-артистична от нашата. Тя гласи следното (гласните, носещи ударенията, са обозначени с главни букви, за да могат и хора, които не знаят турски, да си я запишат и да я използват при нужда): „КьопеИн юледжеИ геелдимИ, джаамИ дуваранЪ ишермИш!“. Което ще рече: „На кучето като му дойде да умира (в смисъл – като дойде денят, в който му е писано да умре), на джамията на стената се изпикава“ и, естествено, никой правоверен няма да му прости това светотатство. Интересно, дали мафиотската върхушка на ДПС знае тази пословица; добре би било някой да им я напомни в Парламента.

Новата тройна коалиция още с назначаването на Пеевски постъпи като посоченото куче, а и след това продължи да се държи като него. Нашият дълг е да осъществим предсказанието на пословицата.

- 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

В общи линии съм съгласен с Кр. Дамянов с изключение на това, че всеки който е демократ и търси социална справедливост е ляв. Примери за противното на запад колкото щете. Позициите на г-н Дичев намирам за лакатушещи на много места, дори с неверни оценки, Сравнението с февруарските „протести“ е подвеждащо. Те съвсем не бяха „10-15 пъти“ по-масови. Освен това и не бяха чисти а дирижирани от едно недоразумение за събиране на такси за по дълъг период. В това органите са специалисти. Харта 2013 е плъзгава и гледа да се хареса на повече „недоволни“. А те трябваше да идаи и да гласуват на 12 май за да нямаме сега това чудо Атака. Изходът от тези вълнения е по-скоро песимистичен. Реформаторите не шат никого, а са няколко файтона хора. Каквото и нищожество да е Орешарски, не виждам защо да подава оставка. А и западните дипломати, които наподобяват клуба Пикуюик, едва ли ще допринесат с нещо. Армия нямаме, тогава?

Юли 2013

Комунизъм и национализъм

Автор: Мартин Мевиус

Има два популярни мита що се отнася до отношението между комунизма и национализма. Първият е, че национализмът и комунизмът са напълно антагонистични и взаимно изключващи се. Вторият е, че в комунистическа Източна Европа национализмът е бил потиснат преди 1989, само за да се появи триумфално след падането на Берлинската стена. Но реалността е по-различна. Всъщност от 1945 нататък комунистическите партии се представят като наследници на националните традиции и пазители на националните интереси. Комунистическите държави от Централна и Източна Европа конструират „социалистическия патриотизъм“ – форма на лоялност към собствените им държави от страна на работниците и селяните. Чак до 1989 комунистите в Източна Европа пеят националния химн и развяват националното знаме редом с червения флаг. Използването на национални образи е не изключение, а правило. От Куба до Корея, всички комунистически партии се опитват да спечелят национална легитимност. Това не е нещо случайно или отклонение от марксистката правоверност, то е част от самата теория и практика на комунистическото движение от самото му начало.

Митове за комунизма и национализма

Идеята, че комунизмът и национализмът са полярни противоположности произлиза от самите им представители. Националистите страстно отхвърлят мисълта, че комунистите биха могли да бъдат национално или патриотично настроени по какъвто и да е начин. Те представят комунистите като чужди „агенти на Москва“; нацистката пропаганда например представя комунизма и СССР като някакви фундаментално чужди, еврейски изобретения¹. Комунистите от своя страна отхвърлят обвинението, че са непатриотични, поддържат по принцип правата на

1 Herf, *The Jewish Enemy*, 42.

малцинствата и освобождението на потиснатите народи, но яростно отричат (и продължават да го правят) идеята, че комунизмът има нещо общо с национализма¹. Объркването се усложнява допълнително от склонността на комунистите да обвиняват опонентите си както вътре, така и вън от движението в престъпления като „шовинизъм“, „буржоазен национализъм“ или „националистически уклон“. Тези твърдения се приемат като чиста монета, особено от медиите. „Идеята за ‚национален комунизъм‘ би трябвало да е противоречие в определения“, пише *The Independent*.² Коментаторите обикновено считат национализма на бившия комунистически диктатор на Югославия, Слободан Милошевич, за изключение. Според *Foreign Affairs*, Милошевич е прегърнал национализма „с готовност“, вместо да „се издигне над национализма, както учи комунизмът“.³ BBC счита Югославия за изключение, при което „за разлика от по-голямата част от Източна Европа, Сръбската комунистическа партия на Милошевич възприе популярния национализъм, вместо да реагира срещу него.“⁴ Всъщност Милошевич изобщо не е изключение. Има много други комунисти, които възприемат национализма, но всички те обикновено се разглеждат като единици. Авторите често наричат независимата външна политика на Николае Чаушеску, както и неговия култ към националния сталинизъм „чудато изключение“.⁵ В действителност обаче „националният сталинизъм“ на Чаушеску не е нещо ненормално, а по-скоро краен случай.⁶

Свързана с идеята, че комунизмът и национализмът са полярни противоположности е представата, че „национализмът е бил удържан по време на комунистическата епоха и е съживен след 1989.“⁷ Не само журналисти изразяват тази идея; тя е популярна и сред академичните среди. След падането на Берлинската стена специалистите от региона твърдяха, че „историята“ се появявала отново след отхвърлянето на „ин-

1 Khoo, „Nationalism versus Internationalism.“

2 R. Cornwell, „Communism's Popular Face in Azerbaijan; Rupert Cornwell in Baku Meets Ayaz Mutalibov, the Azeri Leader, Set to Lead the Party to Victory in Sunday's Elections,“ *The Independent*, 29 September 1990.

3 Djilas, „Profile of Slobodan Milosevic.“

4 „Milosevic's Yugoslavia“, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/in_depth/europe/2000/milosevic_yugoslavia/communism.stm> (accessed 11 November 2008).

5 Stanciu, „Europeaness versus National-Communism.“

6 Tismaneanu, *Stalinism for all Seasons*, 23.

7 Johansson, „Nationalism versus Anti-nationalism.“

тернационалистическия експеримент“, наречен СССР,¹ че „етническата дискриминация и интереси бяха оставени настрана от комунистическите режими“, но „с времето“ „национализмът изплува отново“.² В действителност обаче, както твърди Андреас Йохансон, „националните конфликти не чакат под повърхността“, а на практика са „създадени, променени и засилвани, както съзнателно, така и като индиректно следствие от определени социалистически политики“.³ Вместо да замразяват националистическите конфликти, комунистическите режими често разпалват националните чувства или си играят с тях, както при полското „антисемитско брожение“ от 1968, или се опитват да си спечелят национална легитимност, както се демонстрира от успешния опит на унгарския режим на Кадар да си възвърне отдавна изгубената корона на Свети Стефан. Несъгласията около малцинствата не само не са удържани, но продължават и се влошават при комунистическото управление, както показват някои нови изследвания в Унгария и Румъния. Михай Фулоп и Габрор Винце дори говорят за „желязна завеса“ между двете страни.⁴

Типично за митовете е, че тези гледища не се представят по систематичен начин. Няма академични произведения, които да твърдят последователно, че комунизмът и национализмът са противоположни един на друг. Идеята, че национализмът е изчезнал след 1945, за да се появи отново през 1989 е изразявана често от учени в програми по модерна история, университетски лекции или книги, но дори и тогава само като кратки отклонения, скрити в някое изречение, а не като разработен аргумент, поддържан от определени свидетелства. Важно е също, че такива забележки рядко се подкрепят чрез съответни позовавания, което предполага, че те са общоприети като добре известни факти: историците са обучавани да не подкрепят с цитати добре известни факти и по правило поставят забележки под линия към всичко друго, но не и неща, които се считат за очевидни.⁵

1 Leoussi, „Introduction,“ xii.

2 Kovrig, „Partitioned Nation,“ 43.

3 Johansson, „Nationalism versus Anti-nationalism.“

4 Foldes, Magyarorszig, Romania, es a nemzeti keres; Fulop and Vincze, VasfUgony Keleten; Miklossy, Manoeuvres of National Interest.

5 Kahn, How to Write a Winning Term Paper, Chap. 10.

Литературата преди 1989: Теорията, Съветският съюз и малцинствата

Тези митове съществуват въпреки наличието на обширна литература по темата. Това може да бъде обяснено чрез фокуса на тази литература. Преди 1989 интересът е концентриран главно върху теоретичния марксизъм и отношението на комунистите към националните малцинства или национално-освободителните движения в колониите. Изследователи като Ефраим Нимни, Уокър Конър и С. С. Херод¹ публикуваха важни произведения върху теоретичното отношение на марксистите към национализма. Тези автори бяха наясно с факта, че комунистическата теория не е непременно враждебна към национализма, но не изследваха в подробности как това функционира в практиката на комунистическото движение след 1918. Историците, напротив, изследваха ежедневната политика без особено съотнасяне към теорията. Пример за това са писанията на Ричард Пайпс върху ранната болшевишка политика по въпроса за националностите.² В Убийци на нацията, Робърт Конкуест представя потискането на националните малцинства при Сталин.³ Робърт Кинг е един от малцината, които осветяват комунистическите конфликти по въпроса за малцинствата в Източна Европа в Малцинствата при комунизма.⁴ Що се отнася до Източна Европа Хю Сетън-Уотсън и Паул Лендваи действително пишат за национализма и комунизма в региона, но повече от гледната точка на националистите, отколкото на комунистите.⁵ Пол Цинър, Ференц Вали и А. Бромке се интересуват по-скоро от начина, по който националните аспирации представляват заплахата за комунистическото господство в Източна Европа.⁶

Комунистите се явяват като поддръжници на националното освобождение, но не като онова, което Сетън-Уотсън нарича строители на „официален национализъм“.⁷ Историците рядко изследват важността на национализма като средство за легитимиране на комунистически

1 Bloom, World of Nations; Herod, Nation in the History of Marxian Thought; Nimni, Marxism and Nationalism.

2 Carrere d'Encausse, Great Challenge; Pipes, Formation of the Soviet Union.

3 Conquest, Nation Killers.

4 King, Minorities under Communism.

5 Lendvai, Eagles in Cobwebs; Seton-Watson, Nationalism and Communism.

6 Bromke, „Nationalism and Communism“; Vali, Rift and Revolt; Zinner, National Communism and Popular Revolt.

7 Seton-Watson, Nations and States, 148.

режими и партии. Дори ако го правят, това се ограничава главно до Съветския съюз. Има няколко ранни изследвания върху въвеждането на съветския патриотизъм от 1930-те години,¹ но мнозина изследователи смятат, че това е сталинистко отклонение от чистия „интернационален“ марксизъм.² Източноевропейският вариант на тази форма на национално-комунистическа идеология, социалистическият патриотизъм, започва да привлича вниманието едва напоследък.

Докато теоретиците и историците на комунизма все пак изследват национализма, големите теоретици на национализма почти напълно игнорират комунистическия държавен национализъм.³ Бенедикт Андерсън отбелязва във Въображаемите общности, че една „фундаментална трансформация в историята на марксизма и марксисткото движение ни очаква“, когато описва войните между Китай, Виетнам и Камбоджа.⁴ Но това е само странична забележка, предназначена да илюстрира важността на национализма. Като се изключат няколко дребни забележки в предговора, Андерсън не я доразвива.

В „Някои размишления върху „Разделението на Великобритания“,“ Ерик Хобсбаум разглежда марксисткото отношение към национализма. Той твърди, че самият Маркс „е приел историческата роля на определен брой такива национално-държавни икономики.“⁵ „Марксистките движения и държави“, пише Хобсбаум, „имаха тенденцията да стават национални не само по форма, но и по същество, т. е. националистически“. Според Хобсбаум, повечето марксисти „бяха и са горди от държавните, етнически, културни и други общности, към които принадлежат“ и, още по-важно, „повечето настоящи марксистки социалистически движения действат вътре в ограниченията на някоя държава или народ“. След всичко това обаче Хобсбаум все пак прави заключението, че е „базисен факт“, че марксистите не са националисти.⁶

В ключовите си произведения върху национализма, Хобсбаум обръща само малко внимание на отношението на левицата към национали-

1 Barghoorn, Soviet Russian Nationalism.

2 Виж например Evans, Soviet Marxism-Leninism, 40; Zemtsov, Encyclopedia of Soviet Life, 226.

3 Breuilly, Nationalism and the State; Gellner, Nations and Nationalism; Hroch, Social Preconditions of National Revival; Smith, Ethnic Origins of Nations.

4 Anderson, Imagined Communities.

5 Hobsbawm, „Some Reflections.“

6 Ibid.

зма. Изобретяването на традицията е сборник от статии върху конструираните национални идентичности от капиталистическите страни. Въпреки че главната теза може да функционира еднакво добре и що се отнася до комунистическите страни, в този том те изобщо не са дискутирани.

В Нации и национализъм Хобсбаум накратко споменава възприемането на национални символи от комунистическите партии след средата на 1930-те години. Той прави заключението, че „подновената връзка между революцията и националното чувство е изключително сложен феномен“ и че „по тези въпроси има само малко изследвания“.¹

Литературата след 1989: Фокус върху комунистическото национално наследство

През късните 1980 години започнаха да се появяват първите произведения върху националната легитимност на комунистическите партии извън Съветския съюз. Като се има пред вид особено отровната форма на комунистически национализъм при Николае Чаушеску, не е за учудване, че две от тях бяха за Румъния. Едното е от Гилбърт Тронд, който разглежда национализма и анти-унгарския шовинизъм на режима Чаушеску,² другото е разреза на Катрин Вердери на национализма в Румънската комунистическа партия.³ Друг сравнително очевиден кандидат за изследване е Германската единна социалистическа партия (ГЕСП) в ГДР. Поради съществуването на две германски държави, националната легитимност е постоянна грижа на ръководството на ГЕСП от 1946 нататък. През 1992 германският историк Зигрид Мойшел представя опитите на германските комунисти да предоставят някакъв национален образ.⁴

Германия и Румъния все още изглеждаха като единични случаи до средата на 1990-те, когато започна да се оформя по-широка картина, с появата на по-обширен корпус от произведения върху конструирането на националната комунистическа идентичност. Холандският историк Ерик ван Рее се интересува специално от повратния момент в комунистическото движение. Той изследва националните елементи в

1 Hobsbawm, Nations and Nationalism, 148.

2 Trond, Nationalism and Communism in Romania.

3 Verdery, National Ideology under Socialism.

4 Meuschel, Legitimation und Parteiherrschaft.

творбите на Marks, Engels¹ и Сталин², въвежда фразата „революционен патриотизъм“,³ а освен това пише и върху понятието национал-болшевизъм.⁴ Дейвид Бренденбергер предостави първото солидно изследване върху конструирането на съветския патриотизъм в СССР през 1930-те.⁵ Що се отнася до Съветския съюз, интересът към политиката на **коренизация** се повиши изключително много след 1989. Чрез тази политика СССР се опитва да използва национализма, за да разпространи социализма. Това е нещо повече от стриктно утилитарна политика, тъй като комунистите създават цели нови азбуки и национални култури там, където преди това те изобщо не са съществували. Няколко важни произведения изследват този процес, например Империята на утвърдителното действие на Тери Мартин⁶ и Държава на нациите от Роналд Съни.⁷ Освен това има и конкретни изследвания върху съветски републики като Туркменистан,⁸ Узбекистан,⁹ Кавказ,¹⁰ Молдова,¹¹ Украйна,¹² и националностите вътре в Русия като например **Палех**.¹³

[...]

Белите петна на национализма и комунизма

Основната причина, поради която няма обща оценка на отношението между национализма и комунизма е интензивната фрагментация на изследователското поле от гледна точка на хронологическия и географски контекст, както и темата. Повечето от споменатите изследвания си остават ограничени до конкретни страни и времеви периоди. Това означава, че всестранната природа на комунистическите апели за национална легитимация си остава скрита, а самите тези апели изглеждат като нещо ново. Например, съвременните наблюдатели на ГДР са виж-

1 Ree, „Nationalist Elements.“

2 Idem, „Stalin and the National Question.“

3 Idem, Political Thought of Joseph Stalin.

4 Idem, „Concept of ‘National Bolshevism.’“

5 Brandenberger, *National Bolshevism*.

6 Martin, *Affirmative Action Empire*.

7 Martin and Suny, *State of Nations*.

8 Edgar, *Tribal Nation*.

9 Kamp, *New Women in Uzbekistan*.

10 Baberowski, *Der Feind ist überall*.

11 King, „Ethnicity and Institutional Reform.“

12 Yekelchik, „The Leader, the Victory and the Nation.“

13 Jenks, „From Periphery to Center.“

дали присвояването на национални символи от страна на режима още през 1980-те като нещо важно и ново.¹ Всъщност ГЕСП се опитва да апелира към немския национализъм още от 1945, а нейният предшественик ГКП най-късно от 1923 г. Само съдържанието на социалистическия патриотизъм на режима се променя.

В резултат от тази фрагментация „националните“ аспекти на комунистическите политики не винаги биват оценявани напълно. След 1989 историческите писания се съсредоточават върху използването на нови архивни находки, с които се запълват „белите петна“ по картата на комунистическата история.² Комунистическото търсене на национална легитимация е именно такова „бяло петно“ в историята на комунизма. Подобни бели петна не винаги изискват нови документи, за да бъдат запълнени, а просто по-различна гледна точка.

Комунистическият манифест и „националната класа“

Нещата започват с Маркс. Той не е враг на национализма сам по себе си. Бил е почитател на Френската революция, при която якобинците за първи път обвързват социалната революция с интензивен национализъм – и основава собственото си отношение към национализма отчасти на техния пример.³ Маркс вярва, че национализмът би могъл да има прогресивна функция по два начина: като насърчи анти-аристократични буржоазни революции и като обедини малки икономически единици в по-големи. Освобождението на националните малцинства е съвместимо с марксизма, докато само насърчава тези каузи. Но защитата на националните малцинства не е задължение сама по себе си. Така например, Маркс и Енгелс хвалят националните аспирации на германци, поляци и унгарци, но осмиват амбициите на по-малките нации.⁴ Те описват по-малките славянски народи, баските, шотландците и бретонците като *Volkerabfälle* (народи-отпадъци, бел. пр.), „чието цялостно съществуване е протест срещу една велика историческа революция.“⁵

Маркс и Енгелс представят също и една зародишна концепция за комунистическата националност. В Комунистическия манифест Маркс

1 J. M. Markham, „Who Owns the Past?,“ The Times, 27 April 1986

2 Weber, „Weisse Flecken.“

3 Nimni, Marxism and Nationalism, 20.

4 Cummins, Marx, Engels and National Movements.

5 Marx, „Der magyarische Kampf.“

пише, че „работническата класа няма отечество“, което често се цитира, за да се демонстрира интернационализма на работническото движение.¹ Но този откъс трябва да бъде цитиран напълно, за да бъде изцяло разбран:

Освен това комунистите биват упреквани, че желали да отменят държавите и националността. Трудещите се нямат собствена страна. Ние не можем да им отнемем онова, което те нямат. Тъй като пролетариатът трябва преди всичко друго да придобие политическо върховенство, да бъде висшата класа на нацията, сам да конституира нацията, то значи самият той е национален, ако и не в буржоазния смисъл на думата.²

Маркс използва този лозунг не за да демонстрира интернационализма на работническото движение. В този абзац той се защитава срещу обвинението, че комунистите били непатриотични. Понятието за „ръководещата класа на нацията“ открива възможността за някакъв смисъл на социалистическа националност – и по-късните комунистически твърдения, че те са „истински“ или „социалистически“ патриоти имат началото си отчасти в този откъс.

Ленин за националната гордост

Следвайки Маркс, Ленин също утвърждава наличието на национално чувство у работническата класа, в една статия, наречена За националната гордост на велико-руснаците. „Дали чувството на национална гордост ни е чуждо, ние великоруските класово осъзнати пролетарии?“, пита той. „Разбира се, че не! Ние обичаме езика и страната си ... Ние сме изпълнени с чувство на национална гордост“.³ Произведенията, занимаващи се с възгледите на Ленин за национализма рядко обръщат внимание на тази статия, предпочитайки да се съсредоточат върху по-важната Правото на нациите на самоопределение.⁴ Комунистките-пропагандисти обаче често са я цитирали, за да покажат, че интернационализмът може да бъде съчетан с националното чувство.⁵

1 Като например у Berman, *Primacy of Politics*, 60.

2 Marx and Engels, „Manifesto of the Communist Party.“ An exception is Erik van Ree, *Werelddrevolutie*, 33.

3 Lenin, *National Pride*.

4 Lenin, *Right of Nations*. Виж например, Carrere d'Encausse, който изследва „The Right of Nations“ общирно, но споменава само накратко „National Pride of the Great Russians“. Carrere d'Encausse, *Great Challenge*.

5 Особено от Георги Димитров по време на седмия конгрес на Коминтерна. Виж Dimitrov, „The Fascist Offensive.“

От края на Първата световна война комунистите прилагат тази идея за здрав национализъм към освободителния национализъм на потиснатите малцинства и народи, при което продължават да атакуват „официалния национализъм“ на Русия и другите държави в Европа като „реакционен“. В Съветския съюз се страхуват от и борят срещу великоруския национализъм, но в замяна на това насърчават множеството националности и етноси в СССР да развиват национални чувства чрез политиката на коренизация. Сталин предоставя доктриналното подковаване на тази политика в една реч пред студенти от 1925: „Пролетарска по съдържание, национална по форма – такава е универсалната култура, към която се движи социализмът“. Определящата разлика в сравнение с „буржоазния“ национализъм е фактът, че пролетариатът контролира държавата: „Лозунгът за националната култура става пролетарски лозунг когато пролетариатът дойде на власт“. Това е силно правоверен аргумент. Той може да бъде проследен назад до кратките забележки на Маркс от Комунистическия манифест и лениновата За националната гордост на велико-руснаците.¹

Коминтернът и конкуренцията с крайната десница

В Европа, където пролетариатът не контролира държавата, комунистическите партии третират националните символи с подозрение, като емблеми на управляващата класа. Това не означава, че те отхвърлят национализма изцяло: тяхната злъч е насочена най-вече срещу „официалния национализъм“ на националните държави в Европа, патриотизма на управляващата класа и социалдемократите. Европейските комунисти се противопоставят на договорите от Трианон и Версай, защитават правата на малцинствата и поддържат движенията за национално освобождение в колониите.²

В Европа комунистите използват националните лозунги и срещу крайната десница. През 1923 Германската комунистическа партия (ГКП) „за кратко време използва националистически, анти-версайски, антисоциалистически и антисемитски лозунги, в опит да спечели на своя страна нацисти и други националисти за комунизма“.³ Тази линия се нарича „курс Шлагетер“, по името на обявения за мъченик германски

1 Stalin, „Political Tasks.“

2 Nothnagle, „From Buchenwald to Bismarck.“

3 Ibid.

националист [Алберт Лео Шлагетер](#). ГКП следва подобен курс и при други случаи. Тя атакува [плана Юнг](#) през 1929 като един вид чуждо робство, а през 1930 стартира политиката на „национално и социално освобождение“ – една пропагандна линия, предназначена изключително да се конкурира с Нацистката партия. Активистите от ГКП се опитват освен това да привличат привърженици от редовете на нацистите чрез национална реторика в една пропагандна кампания, съсредоточена около бившия нацист, станал комунист, [Рихард Шерингер](#). В литературата по история на ГКП тези политики често се разглеждат отделно, макар че всъщност те са вариации на една и съща тема. Подобен на тези политики е и революционният подход към национално освобождение: болшевишката революция и съюза със Съветския съюз ще донесат на германския народ национално освобождение. Националните символи си остават обект на осмиване: символ на този революционен национализъм е червеното знаме, а не черно-червено-златното знаме на Ваймарската република или червено-бяло-черното на Германската империя.

Друга прилика между тези национални политики е че Коминтернът, а не ГКП, ги е започнал. Членът на изпълнителния комитет на Коминтерна Карл Радек въвежда „курса Шлагетер“ в [реч, в която възхвалява Шлагетер](#). Сталин, приблизително по същото време, в среща на съветското политбюро, изисква ГКП да употребява „коректния национален тон“.¹

Коминтернът стартира и политиката на ГКП от 1930 г. за „национално и социално освобождение“. Дори и чак през 2005 Тимъти Браун повтаря едно старо твърдение, че тя е била изработена от члена на секретариата на ГКП Хайнц Нойман.² В действителност, „програмната декларация за национално и социално освобождение на германския народ“ е написана от функционерите на Коминтерна Куусинен, Хорин и Мануилский след тесни консултации със Сталин.³ Тя трябва да бъде „продадена“ на германското партийно ръководство. Представителят на Коминтерна в Германия, Георги Димитров, се оплаква например, че партийния водач Ернст Телман „не разбира“ новата линия.⁴ Далеч от това да е някаква уникална, германска политика, тази национална линия е

1 Hoppe, In Stalins Gefolgschaft, 182.

2 Brown, „Richard Scheringer.“

3 Виж Hoppe, In Stalins Gefolgschaft, 188.

4 Banac, Diary of Georgi Dimitrov, 19-20.

доктрина, насърчавана от Коминтерна. Не само ГКП, но също и френската, австрийската, югославската и чехословашката партии публикуват декларации за „национално и социално освобождение“.¹

Възприемането на патриотизма: съветският патриотизъм и Народният фронт

През късните 1920 и ранните 1930 години комунистическото движение постепенно отменя табуто върху държавния патриотизъм. В Съветския съюз местните национални лидери се опитват да надрастват позволения им размер и са преследвани като привърженици на „националистически уклон“. Самото национално чувство не се намира под атака. Истинският непростим грях е прекалено независимото отношение към партийния център.² Макар че съветската държава посяга на ограничената автономия на националностите, гласната поддръжка за националните идентичности и малцинства, както и утвърдителните действия, облагодетелстващи местни кадри, си остават характерни черти на Съветския съюз чак до колапса му. Националните символи и култури в Съветските републики не са изоставени. Получава се по-скоро промяна в акцента. От около 1934 нататък националната идентичност на републиките е подчинена в един по-широк смисъл на съветския патриотизъм, който е тежко натоварен с позовавания на руската история. Учебниците по история за училищата например сега представят развитието на националностите от чисто руска перспектива.³

В Европа на комунистическите партии не се налага да изобретяват нов, съветски патриотизъм. Вместо това те преработват за собствените си цели национално-революционните традиции на Френската революция. От Седмия конгрес на Коминтерна нататък (1935), Коминтернът насърчава европейските партии да възприемат осмиваните преди това национални символи като френския трикоълор и Марсилезата.⁴ Генералният секретар на Коминтерна Георги Димитров играе важна роля при тази промяна. Самият той не е чужд на национални чувства. Освен опитите му да обясни коректната „национална политика“ на Телман, това става очевидно по време на Лайпцигския процес, в който той е обвинен в под-

1 Hoppe, In Stalins Gefolgschaft, 190.

2 Smith, Bolsheviks and the National Question, 237.

3 Simon, Nationalismus und Nationalitätenpolitik, 106.

4 Jackson, Popular Front in France, 39-40.

палването на Райхстага. По време на процеса Димитров гордо отвърща на обидите, че бил „див българин“: „Нямам причини да се срамувам, че съм българин и се гордея да кажа, че съм син на българската работническа класа“. Той отвърща на обидите, припомняйки, че германският император Карл V е говорел на немски само с конете си, по историческо време, в което солунските братя Кирил и Методий са измислили и разпространяват кирилицата.¹ Димитров подема тези теми по време на Седмия конгрес, където осъжда комунистите, които се надсмиват над „националните чувства на широките маси от трудещи се хора“. Те са „далеч от това да са истински болшевики“ и „не са разбрали нищо от учението на Ленин по националния въпрос“. Привежда обширни цитати от За националната гордост на велико-руснаците, за да докаже гледната си точка. Димитров изисква борбата на работниците да получи „национална форма“, да докаже, че работническата класа е „единственият истински борец за национална свобода и независимост на хората“.²

Тази оценка на националните чувства е съпроводжана от промяна в стратегията: комунистите престават да атакуват открито парламентарната демокрация и се съюзяват с демократическите партии в Народни фронтове. Преходът към национална пропаганда е важна промяна на акцента, която се оказва силно травматична за някои комунистически активисти, прекарали предишното десетилетие в отричане на националните символи и обявяване на преданост към СССР. В повечето академични работи върху Седмия конгрес и Народния фронт обаче той е бяло петно, тъй като акцентът се полага върху новия съюз с буржоазията, като се отделя само частично внимание на също толкова новата „национална линия“.³

„Националната линия“ на Коминтерна

Комунистическото движение изоставя линията на Седмия конгрес след подписването на пакта Молотов-Рибентроп и началото на войната през 1939. Но тя се връща и става отново водеща с германското нахлуване

1 Dimitrov, Dimitrov vs. Gobbels.

2 Idem, Fascist Offensive.

3 Виж в тази връзка различни ключови автори: Braunthal, *Geschichte der Internationale*; Carr, *Twilight of the Comintern*, 406-07; Jackson, *Popular Front in France*, 41; Kowalski, *European Communism*; McDermott and Agnew, *Comintern*, 131; Rees and Thorpe, *International Communism*.

в Съветския съюз през юни 1941. Че Сталин е използвал руския национализъм във Великата отечествена война е нещо общоприето. Онова, което се разбира по-малко често е, че всички европейски комунистически партии сега започват да представят борбата срещу Германия като борба за национално освобождение, а комунистите като водачи на борбата срещу чуждия потисник.¹ Някои историци действително виждат връзка между съветския пример и националната партийна политика. Алан Нотнгейл пише, че националната пропаганда на ГЕСП се „основава на мита за „Великата отечествена война““. ² Германските комунисти обаче не копират спонтанно съветската национална пропаганда. Както при курса Шлагетер, така и при политиката на национално и социално освобождение, и при Народния фронт, това е официална политика на Коминтерна, въведена от Димитров по инструкции на Сталин в деня на германската атака. Може би този нов курс е вдъхновен от опита на комунистическата национална пропаганда по време на Испанската гражданска война. Всички комунистически партии в Централна и Източна Европа го възприемат. Те създават радиостанции с национални имена (радио Кошут в Унгария, Христо Ботев в България, радио Косцюшко в Полша), а партиите формират национални бригади за борба срещу германците, наречени по имената на национални герои, като например румънската бригада Тудор Владимиреску. За Германия това води до основаването на националния комитет Свободна Германия, създаден от консервативни офицери, използващи черно-бяло-червеното на вилхелмова Германия вместо демократичния флаг на Ваймарската република.³

Разпускане на Коминтерна и национална легитимност

Основната причина за въвеждането на тази национална политика е необходимостта да се подобри националният образ на комунистическите партии, което да подпомогне борбата им срещу германците. Една от пречките по пътя към създаване на достоверен национален образ е съществуването на Коминтерна, тъй като той позволява на Гьобелс в Германия да атакува комунистите като съветски марионетки. Разпускането на Коминтерна през май 1943 следователно е логическо следствие от „националната линия“.

1 Mevius, Agents of Moscow, 27-29.

2 Nothnagle, Building the East German Myth, 177.

3 Frieser, Krieg hinter Stacheldraht.

Обикновено обаче този ход се разглежда като „жест към Великобритания и Съединените щати“,¹ като „отстъпка пред останалите съюзнически сили и жест на добра воля към тяхното единство и взаимна политика на ненамеса“.² Според тази логика, насърчаването на революция в тези страни чрез Интернационала е трудно да се съчетае с военновременния съюз.³ Журналистите спекулират по въпроса за възможна връзка с мисията на пратеника на Рузвелт, Джоузеф Дейвис, до Сталин, която се случва приблизително по същото време.⁴ По-късно някои академични изследователи проследяват тази връзка и твърдят, че „официалната мисия на Дейвис е била да иска разпускане на Коминтерна“.⁵

Всъщност единствената мисия на Дейвис е да насрочи среща между Сталин и Рузвелт.⁶ Самият Дейвис обаче не прави нищо за да разсея недоразумението, както докладва британският посланик Сър Арчибалд Кларк Кър. По време на прием в резиденцията на американския посланик в Москва бившият външен министър Максим Литвинов се шегува „Това е изцяло работа на господин Дейвис“. Според саркастичния доклад на Кларк Кър, „Дейвис прие този комплимент с подobaваща демонстрация на скромност“. Когато след това Литвинов признава, че решението е било подготвяно в продължение на няколко години и няма нищо общо с Дейвис, последният „остана невъзмутим след това признание“.⁷ След завръщането на Дейвис популярната преса отдава предпочитание на мотива с външната политика и интерпретира разпускането на Коминтерна като „най-значителният жест правен досега от съветското правителство по посока на пълно сътрудничество с Обединените нации“.⁸

Няма почти никакви свидетелства за това, че мотиви на външната политика действително са играли главна роля. А ако са го правили, то първоначално целта е сприяеляване не с Рузвелт или Чърчил, а с Хит-

1 Roberts, *Stalin's Wars*, 32.

2 Lovell and Windle, *Unswerving Loyalty*.

3 За преглед на литературата върху разтурването на Коминтерна виж McDermott and Agnew, *Comintern*, 204-11.

4 Item no. 417, Kew, National Archives, FO 181/978/3.

5 McDermott and Agnew, *Comintern*, 206.

6 Dallin and Firsov, *Dimitrov and Stalin*, 253.

7 A. Clarke Kerr, *Cypher. War Cabinet Distribution. From Moscow to Foreign Office*, 24/ 5/1943, Kew, National Archives, FO 371/37019.

8 Informative item no. 452. *American Press Survey. Summary of treatment of Comintern dissolution*, Kew, National Archives, FO 181/978/3.

лер. Според един британски агент в Коминтерна, руското външно министерство, Наркоминдел, е разглеждало разпускането на Коминтерна като „вероятно единственото средство за подобряване на германо-руските отношения“.¹ Според Милован Джилас обаче, към средата на 1930-те Сталин вече е предложил разпускането на Коминтерна, но го е отложил именно за да избегне впечатлението, че това е отстъпка пред германците.²

Национални мотиви

Първите документирани дискусии по разпускането на Коминтерна, които дават някакви сведения за мотивите, се появяват в дневника на Георги Димитров. Сталин е предвидил разпускането на Коминтерна на 20 април 1941. След представление в Большой театър Сталин е казал на Димитров, че комунистическите партии ще бъдат „направени независими“ и превърнати в „национални партии“. Коминтернът е пречка пред работата на националните партии.³ Димитров започва работа по разпускането на 12 май 1941. Като решаващо предимство той изрежда един мотив от външната политика: анти-коминтерновският пакт „ще изгуби всякаква основа“. Всичките му останали основания са „национални“: чрез разпускането „най-важната карта на буржоазията, че комунистите са агенти на един чужд център, а следователно ‚предатели‘, ще бъде отнета“. Разпускането на Коминтерна ще превърне всяка комунистическа партия в „автентична национална партия“ и по такъв начин ще увеличи привлекателността ѝ.⁴ Освен това то означава да се постави акцент върху патриотизма: Димитров би искал да съчетае „един здрав, подобаващо разбран национализъм с пролетарски интернационализъм“⁵ Германското нахлуване слага край на плановете за разпускане на Коминтерна, тъй като то би изглеждало като отстъпка пред Хитлер, но те са подети отново през май 1943. Основните аргументи, национални, не са се променили по това време. На среща на Политбюро на 21 май Сталин изтъква две причини за разпускането на Коминтерна: първо, невъзможно е да се ръководи международното движение от един център, тъй като различните страни

1 Top Secret. USSR-Political. The Comintern, Kew, National Archives, KV3/301.

2 Dallin and Firsov, Dimitrov and Stalin, 184.

3 Banac, Diary of Georgi Dimitrov, 155-56.

4 Ibid., 163.

5 Ibid.

се нуждаят от различни политики. Второ, комунистическите партии „са погрешно обвинявани, че са агенти на чужда държава“, което „пречи на работата им сред широките маси“. Разпускането на Коминтерна „изтръгва тази карта от ръцете на враговете“ и „несъмнено ще засили комунистическите партии като национални партии на работническата класа“.¹

Тези причини се появяват отново в едно писмо, изпратено от Сталин до Ройтерс на 28 май 1943. „То разкрива лъжата на хитлеристите, че „Москва“ очевидно възнамерява да се намесва в живота на други нации и да ги „болшевизира““. Това от своя страна „улеснява работата на патриотите“ за обединяване на прогресивните сили „в единен лагер на национално освобождение“. Сталин споменава само между другото, че по тези причини разпускането на Коминтерна ще „доведе до по-нататъшно засилване на Обединения фронт на Съюзниците“.² Той не разпуска Коминтерна като жест към британците или американците. Външнополитически мотиви може и да са играели роля на заден план: визитата на Дейвис и откриването на масови гробове на полски офицери в Катин може би обясняват конкретното време на този ход.³ Но структурните причини са да се даде на националните партии възможност за по-голяма тактическа гъвкавост и да се увеличи патриотичната привлекателност на комунистите, като те бъдат освободени от обвинението, че са „агенти на Москва“. Това е пропаганден ход с цел да се направи подривната работа по-лесна. Изненадващото е, че новите архивни източници не са необходими, за да се стигне до този извод. Тези аргументи присъстват и в източници, публикувани по онова време, като резолюцията на Изпълнителния комитет на Коминтерна (ИКК) от 22 май 1943, както и писмото на Сталин до Ройтерс от 28 май. Ако бяха обръщали по-голямо внимание на важността на националната легитимация в комунистическата история, историците може би отдавна щяха да са разбрали, че тези публикувани мотиви не са различни от реалните. Макар че със сигурност има множество изследователи, които отдават място на националните аргументи при разпускането на Коминтерна,⁴ много други все още следват военновременната спекулация за пътуването на Дейвис до Москва и успокояването на Великобритания и САЩ.

1 Ibid., 276

2 Stalin, *Dissolution of the Communist International*.

3 Roberts, *Stalin's Wars*, 172.

4 Виж например Bayerlein, *Der Verräter*, 458-60; Roberts, *Stalin's Wars*, 168-74.

Народният фронт и социалистическият патриотизъм след 1945

Комунистическите партии в Европа продължават своята „национална линия“ след победата над нацистка Германия. Използвайки стратегия на Народни фронтове, всички комунистически партии в Централна и Източна Европа, без изключение, се представят като наследници на националните традиции и пазители на националните интереси, защитници на „истинския патриотизъм“, свободен от „шовинизъм“, със Съветския съюз като голям приятел и съюзник. Комунистите навсякъде претендират да представляват националните герои. В Чехословакия Зденек Нейедли представя Ян Хус като комунистически предшественик, в Унгария Йозеф Реваи твърди, че националният поет Шандор Петьофи е вдъхновител на партията. Комунистите претендират да поддържат националните интереси – нещо, което при други обстоятелства обикновено сами биха определили като „шовинистическо“: в Чехословакия, Унгария и Полша те яростно изискват прогонването на германците от страните си. Доскоро към тази комунистическа национална пропаганда имаше само малко интерес. Както и при Народния фронт, акцентът в повечето публикации беше върху „фронтовия“ аспект на новата стратегия, с по-малко интерес към нейните „национални“ конотации. Общите произведения върху Източна Европа показваха преди всичко интерес към комунистическите стратегии за вземане на властта и като правило не обръщаха внимание на националната пропаганда.¹

Изследването на следвоенната национална пропаганда на комунистическите партии е важно защото то разкрива друго интересно бяло петно, касаещо отношението между „домашните“ комунисти и „московците“. Първите са прекарвали годините на Втората световна война у дома, често в съпротива или в затвора. Другарите им от московско изгнаничество се завръщат триумфално, следвайки Червената армия. В повечето източноевропейски страни двете групи не се разбират добре. Така например в Унгария „московецът“ Матиаш Ракоци преследва „домашния комунист“ Ласло Райк. В Румъния пък „домашният комунист“ Георге Георгиу-Деж хвърля „московката“ Ана Паукер в затвора. Тези борби понякога са интерпретирани като несъгласия между „национално“-настроени комунисти и „съветизирани“ московски изгнаници. В действителност обаче между тях няма програмни разлики.

1 Виж например Fejto, Histoire des démocraties populaires; Naimark and Gibianski, Establishment of Communist Regimes; Pittaway, Eastern Europe.

Объркването произлиза от югославско-съветския сблъсък, когато сталинските режими в Източна Европа подемат пропагандна кампания срещу престъпленията на „буржоазния национализъм“ и „националистическия уклон“. Тези обвинения са приети като чиста монета. Унгарците възприемат пропагандата сериозно и вярват, че Райк е бил патриот, който се е противопоставял на подлите „московци“. Един лозунг, написан върху влак, поставя Райк на едно и също ниво с Тито: „На бесилката евреите Ракоци и Герьо, да живеят Тито и Райк“.¹ Един будапещенски работник смята, че Райк е бил преследван от московци и евреи: „Съжалявам за Райк, в края на краищата той също е човек. А тия постоянно преследват унгарците“.² Западната преса също вярва, че Райк е бил наказан за това, че е бил „национал-комунист“.³ Оттогава насам общите истории представят „домашните комунисти“ и „национал-комунистите“ като синоними⁴ и дори някои специалисти от региона все още правят разлика между „сталинистки московци“, които поддържат идеала за интернационализма и не се интересуват от националната кауза“, и „домашни комунисти“, които са в „тесен контакт с унгарския народ“.⁵

В действителност различието между „домашните“ комунисти и „московците“ не е по съдържание. По-скоро е вярно, че разделението, причинено от войната, оформя две конкуриращи се властови мрежи. Объркването вероятно произлиза от съветската реакция срещу югославския сблъсък. Престъплението на „националистическия уклон“ описва желанието да се поеме линия, независима от Москва, както Тито го прави в Югославия. Позоваването на националистически чувства никога не е било престъпление. Всъщност пропагандата, заобикаляща процеса на Райк е последователно националистическа по съдържание, противопоставяйки се на Тито с „националната кауза“ и очерняйки Райк като предател.⁶

1 Budapest, Hungarian National Archives (MOL) 276/65/61, 12-127.

2 MOL 276/65/71, 66-69.

3 Laszlo Rajk und Komplizen vor dem Volksgericht. Mit einem Vorwort von Kurt Hager. Dietz, Berlin 1949.

4 Judt, Postwar, 190.

5 Miklossy, „War of Comrades“, 83.

6 Mevius, Agents of Moscow, 246.

Патриотизмът на „московците“

Макар че между двете групи със сигурност има политическо съперничество, то не се основава на съдържание, и със сигурност не на национализъм. Вярно, в Румъния „домашният“ комунист Лукрециу Патрачану е гласовит привърженик на румънската национална линия. В Полша „домашните комунисти“ около Владислав Гомулка отначало прагматично поддържат една широка коалиция, докато „московците“ избират един по-радикален подход.¹ На други места обаче „московците“ са по-прагматичните и патриотични комунисти. След като са прекарали войната в Москва, те са по-в-крак с официалната съветска политика, която през 1945 все още се състои от национална пропаганда и коалиционна политика. Така например „московците“ Зденек Нейедли в Чехословакия и Йозеф Реваи в Унгария пламенно поддържат патриотизма. Ласло Райк, напротив, не се е показвал като особено национално-мотивиран. Докато партийната програма, начертана от Реваи и други емигранти през 1944 съдържа множество национални позовавания, те очевидно липсват в проекта на Райк, съставен у дома в Унгария.

Този проблем е дори още по-ясно очертан на по-ниско ниво. В Унгария завръщащите се московци биват посрещнати с открито противопоставяне: ветераните от революцията от 1919 и времето на нелегалност при Хорти открито отхвърлят както съюза с буржоазията, така и апелите към патриотизма. Във властовия вакуум, последвал нацисткото поражение, те установяват местни „съветски републики“.² Точно също-то се случва и в Източна Германия, където „старите“ членове на ГКП се оказват неспособни да се приспособят към новата, патриотична линия. Също както в Унгария, те създават местни диктатури на пролетариата във властовия вакуум, последвал колапса на Третия Райх.³ В България местните партийни активисти се придържат към „сектантските“ идеи и тактики от 1930-те и отхвърлят Отечествения фронт.⁴ В Румъния местните комунисти отказват да се адаптират към новата линия. Един от радикализираните домашни комунисти в Румъния, който не може да свикне с новата политическа ситуация е Николае Чаушеску. Начални-

1 „Polish Communist History and Factional Struggle.“

2 Mevius, Agents of Moscow, 69-86.

3 Виж статията на Jan Kiepe в настоящото издание. Pritchard, Making of the GDR, 62; Weitz, Creating German Communism, 317.

4 Dimitrov, Stalin's Cold War, 36.

ците му го снемат от поста секретар на Младежката комунистическа организация през 1945 и го прехвърлят на работа в провинцията, понеже той продължава да настоява върху използването на предвоенни не-легални методи вместо по-широката тактика на Националния фронт.¹ Други румънски комунисти отхвърлят новата линия по националистически причини. Унгарските членове на Румънската комунистическа партия отхвърлят новата патриотична линия на партията, защото тя означава да се приеме присъединяването на Трансилвания към Румъния.²

Смесването на социализма и национализма

Постоянните атаки срещу „националистическия уклон“ и мащабната сталинизация на централноевропейските страни след 1948 обикновено водят до заключението, че, както например го формулира Роджърс Брубейкър, първите години на комунистическото управление са характеризирани от „интернационализъм“.³ Но въпреки интернационализма и хвалебствията към Съветския съюз, апелите към националната легитимация не са изоставени. Както и при случая с отказването от коренизацията през 1920-те, независимостта от Москва е реалното престъпление; призивите към националното чувство никога не са били такива. От 1948 социалистическите режими в Източна Европа се опитват вместо това да пропият пролетарския интернационализъм с патриотизъм, точно както го е изисквал Георги Димитров през 1941. Комунистическите режими не изгарят националните си знамена, а ги украсяват с комунистически символи. Народните демокрации не се отказват от националните празници, а ги насищат със социалистическо съдържание. Всички чувстват необходимостта от национални химни, но само ГДР и Румъния създават нови, докато Унгария се придържа към своя религиозен *Himnusz*.

Тази нова идеология носи названието „социалистически патриотизъм“. Той включва идеята за приятелство с останалите социалистически страни и особено със Съветския съюз, както и враждебност срещу Запада. Социалистическият патриотизъм формално се счита за противоположност на „буржоазния национализъм“ или „шовинизма“ на Запада. Тази дихотомия пасва добре към гледищата на Ленин, изразени в За националната гордост на велико-руснаците. „Нацията“, подразбираща

1 Cioflanca, „Preliminaries for the History of the Romanian Communist Youth Union.“

2 Meuschel, Legitimation und Parteiherrschaft.

3 Brubaker, Nationalist Politics, 56.

се в социалистическия патриотизъм, е ограничена до работническата класа и нейните класови съюзници – селяните и прогресивната интелигенция, което пък е съвместимо с кратките изказвания на Маркс върху социалистическата националност от Комунистическия манифест, както и със сталиновото оправдание на лозунга „национална по форма, социалистическа по съдържание“.

Всички централно- и източноевропейски страни развиват свои собствени версии на социалистическия патриотизъм: в ГДР той се нарича *sozialistischer Patriotismus*, в Румъния *patriotismului revolutionar socialist*, в Полша *patriotyzmu socjalistycznego*, в Унгария *szocialista hazafisag*. Всяка партия си създава свой собствен вид, обикновено широко облягайки се на съществуващите национални традиции, включително и онези на политическата десница.¹

Той съществува и извън Европа: кубинските учебници по история говорят за „мъчениците“, които са умрели са „Patriotismo Socialista“.² Мао Цзедун също възприема една собствена версия.³ В останките, каквито и да са те, от световното крайно ляво марксистко движение, понятието за социалистически патриотизъм все още е актуално. То може да бъде открито по леви уебсайтове и в прес-релийзите на Севернокорейската агенция за новини.⁴

Сталинският съветски патриотизъм е сравнително добре изследван в специализираната литература. Социалистическият патриотизъм – по принцип родов вариант на съветския патриотизъм, който може да бъде приложен към която и да било страна – напротив, почти никога не е бил изследван. Едно търсене в Historical Abstracts for publications за 1989 и по-късните години намира само четири резултата, като само два от тях се намират в заглавието на съответната статия.⁵ Преди 1989 понятието се появява 21 пъти, но почти без изключения от публикации, идещи отвъд Желязната завеса, от Полша, Източна Германия, Съветския съюз, Унгария и България.⁶ Обикновено тези статии представляват някакъв вид принос към развитието на социалистическия патриотизъм.

1 Виж например възприемането на *völkisch* (народностния, бел. пр.) национализъм от полските комунисти в статията на Ян Берендс в настоящото издание.

2 Medin, „Ideologia y conciencia.“

3 Zhao, Nation-State by Construction.

4 Kang, „Historical Changes.“

5 Търсенето е направено на 10 януари 2008.

6 Търсенето е направено на 10 януари 2008.

В търсене, извършено чрез Google Scholar, понятието „социалистически патриотизъм“ се появява 241 пъти в статии и книги. Фразата обаче се използва най-често между другото. Тя рядко е дискутирана по-подробно, обяснена или е обект на анализ.¹ Едно от централните понятия на комунистическото управление в Източна Европа никога не е било изследвано сериозно, което отново говори за „бялото петно“, що се отнася до комунистическите опити да се получи национална легитимност.

Цитирана литература

Abrams, B. *Struggle for the Soul of a Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004.

Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: New Left Books, 1996.

Baberowski, J. *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*. Munich: Deutsche VerlagsAnstalt, 2003.

Banac, I., ed. *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*. Annals of Communism series, edited by J. Brent. New Haven and London: Yale University Press, 2003.

Barghoorn, F. C. *Soviet Russian Nationalism*. New York: Oxford University Press, 1956.

Bayerlein, B. B., ed. *Der Verräter, Stalin, bist Du! Vom Ende der linken Solidarität 1939-1941. Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939-1941. Archive des Kommunismus-Pfade des XX Jahrhunderts*. Berlin: Aufbau, 2008.

Berman, S. *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Bloom, S. F. *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*. New York: Columbia University Press, 1941.

Brandenberger, D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

Braunthal, J. *Geschichte der Internationale 2*. Berlin: Dietz, 1974.

Breuilly, J. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1982.

Bromke, A. „Nationalism and Communism in Poland.“ *Foreign Affairs* 40, no. 4 (1962): 635-43.

1 Deme, „Perceptions and Problems.“

Brown, T. S. „Richard Scheringer, the KPD and the Politics of Class in Germany, 1922-1969.“ *Contemporary European History* 14, no. 3 (2005): 317-46.

Brubaker, R. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

Carr, E. H. *Twilight of the Comintern*. New York: Pantheon, 1982.

Carrere d'Encausse, H. *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930*. New York: Holmes & Meier, 1992.

Cioflanca, A. „Preliminaries for the History of the Romanian Communist Youth Union.“ Paper presented at the 13th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, New York, 10 April 2008.

Conquest, R., ed. *The Nation Killers*. London: Macmillan, 1972.

Cummins, I. *Marx, Engels and National Movements*. London: Croom Helm, 1980.

Dallin, A., and F. I. Firsov, eds. *Dimitrov and Stalin 1934-1943: Letters from the Soviet Archives*. New Haven: Yale University Press, 2000: 307-325.

Deme, L. „Perceptions and Problems of Hungarian Nationality and National Identity in the Early 1990s.“ *International Journal of Politics, Culture, and Society* 12, no. 2 (1998): 307-26.

Dimitrov, G. *Dimitrov vs. Gobbels Minutes of Speech before the Court. Delivered on December*

16, 1933. *Marxists Internet Archive*, <<http://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1933/reich/ch08.htm>> (accessed 2 March 2009).

. *The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism. Main Report delivered at the Seventh World Congress of the Communist International*. *Marxists Internet Archive*, 1935, <http://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm> (accessed 20 February 2008).

. *Stalin's Cold War: Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941-48*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

Djilas, A. „A Profile of Slobodan Milosevic.“ *Foreign Affairs* 72, no. 3 (1993): 83-87.

Edgar, A. L. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.

Evans, A. B. *Soviet Marxism-Leninism: The Decline of an Ideology*. Westport, CT: Praeger, 1993.

Fejto, F. *Histoire des democraties populaires. 1. L'Ere de Staline*. Paris: Seuil, 1992.

Foldes, G. *Magyarország, Romania, es a nemzeti kérdés, 1956-1989*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.

Frieser, K.-H. *Krieg hinter Stacheldraht. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee Freies Deutschland*. Mainz: Hase & Koehler, 1981.

Fülöp, M., and G. Vincze. *Vasfiuggöny Keleten. Iratok a magyar-roman kapcsolatokról (1948-1955)*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, <<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=697>>.

Gellner, E.A. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1993.

Herf, J. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Herod, C. C. *The Nation in the History of Marxian Thought*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1976.

Hobsbawm, E. „Some Reflections on ‘The Break-up of Britain.’“ *New Left Review* 105 (September-October 1977): 3-23.

. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Hoppe, B. *In Stalins Gefolgschaft. Moskau und die KPD, 1928-1933*. Munich: R. Oldenbourg, 2007.

Hroch, M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Jackson, J. *The Popular Front in France: Defending Democracy 1943-1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Jenks, A. „From Periphery to Center: Palekh and Indigenization in the Russian Heartland.“ *Kritika: Explorations in Russian & Eurasian History* 3, no. 3 (2002): 427-58.

Johansson, A. „Nationalism versus Anti-nationalism in Post-Communist Central and Eastern Europe.“ In *Transition and EU-Enlargement*, 2005, <http://gupea.ub.gu.se/dspace/handle/2077/506> (accessed 20 February 2008).

Judt, T. *Postwar: A History of Europe since 1945*. London: Heinemann, 2005.

Kahn, S. *How to Write a Winning Term Paper: No Nonsense Study Guide*. Stamford, CT: Long-meadow Press.

Kamp, M. *The New Women in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Seattle: University of Washington Press, 2006.

Kang, J. W. „Historical Changes in North Korean Nationalism.“ *North Korean Review* (Spring 2007): 86-104.

Kemp, W. *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?* Basingstoke: Macmillan, 1999.

Khoo, H. „Nationalism versus Internationalism in China.“ *The Defence of Marxism*, 27 April 2005.

King, C. „Ethnicity and Institutional Reform: The Dynamics of ‘Indigenization’ in the Moldovan ASSR.“ *Nationalities Papers* 26, no. 1 (1998): 57-72.

King, R. R. *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973.

Klimo, A. v. „Die gespaltene Vergangenheit. Die Grossen christlichen Kirchen im Kampf um die nationalgeschichte Ungarns 1920-1948.“ *Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft* 47, no. 10 (1999): 874-91.

Kovrig, B. „Partitioned Nation: Hungarian Minorities in Central Europe.“ In *The New European Diasporas: National Minorities and Conflict in Eastern Europe*, edited by M. Mandelbaum. New York: Council on Foreign Relations Press, 2000.

Kowalski, R. *European Communism 1848-1991*. European History in Perspective series, edited by J. Black. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

Kristjansdottir, R. „Communists and the National Question in Scotland and Iceland, c.1930 to c.1940.“ *Historical Journal* 45, no. 3 (2002): 601-18.

Lendvai, P. *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. London: Macdonald, 1970.

Lenin, V. I. *On the National Pride of the Great Russians*. Marxists Internet Archive, 1914, <<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1914/dec/12a.htm>> (accessed 11 January 2008).

Lenin, V. I. *The Right of Nations to Self-Determination*. Marxists Internet Archive, 1914, <<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1914/self-det/index.htm>>.

Leoussi, A. S. „Introduction to the Aldine Transaction edition.“ In *Ethnos and Identity: Three Studies in Ethnicity*. With a New Introduction by Athena S. Leoussi, edited by A. L. Epstein. New Brunswick: Aldine Transaction, 2006.

Lovell, D. W., and K. Windle, eds. *Our Unswerving Loyalty: A Documentary Survey of Relations between the Communist Party of Australia and Moscow, 1920—1940*. Canberra: Australian National University E-Press, 2008.

„Manifesto of the Communist Party.“ In *Collected Works*, edited by K. Marx and F. Engels. London: Lawrence & Wishart, 1976.

Martin, T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

Martin, T. S., and R. G. Suny, eds. *A State of Nations: Empire and Nation Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Marx, K., and F. Engels. *Der magyarische Kampf*. Klassiker des Marxismus-Leninismus, 1849, <http://www.ml-werke.de/marxengels/me06_165.htm> (accessed 12 March 2008).

McDermott, K., and J. Agnew. *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Basingstoke: Macmillan, 1996.

McKay, J. *The Official Concept of the Nation in the Former GDR: Theory, Pragmatism and the Search for Legitimacy*. Aldershot: Ashgate, 1998.

Medin, T. „Ideologia y conciencia social en la Revolution Cubana.“ *Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe* 8, no. 1 (1997) <http://www.tau.ac.il/eial/VIII_1/medin.htm> (accessed 3 June 2009).

Meuschel, S. *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.

Mevius, M. *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941-1953*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Miklossy, K. *Manoeuvres of National Interest: Internationalism and Nationalism in the Emerging Kadarist Criticism of Romania 1968-1972*. Helsinki: Kikmora, 2003.

„War of Comrades: The Hungarian Romanian Polemics in the 1960-80s.“ *Valahian Journal of Historical Studies*, no. 5-6 (2006): 79-98.

Naimark, N., and L. Gibianski, eds. *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe*. Boulder: Westview Press, 1997.

Nimni, E. *Marxism and Nationalism: The Theoretical Origins of a Political Crisis*. London: Pluto Press, 1991.

Nothnagle, A. „From Buchenwald to Bismarck: Historical Myth-Building in the German Democratic Republic, 1945-1989.“ *Contemporary European History* 26, no. 1 (1993): 91-113.

„Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945-1989.“ Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999.

Nunez Seixas, X. *Fuera el invasor! Nacionalismos y movilizacion belica durante la guerra civil espanola (1936-1939)*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia, 2006.

Parsons, N. T. „The Joke that Dances over Catastrophe.“ *The Hungarian Quarterly* 62, no. 162 (2001) <<http://www.hungarianquarterly.com/no162/141.shtml#h21>> (accessed 3 June 2009).

Pipes, R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964.

Pittaway, M. *Eastern Europe 1939-2000*. Edited by J. Black. London: Arnold, 2004.

„Polish Communist History and Factional Struggle.“ *Radio Free Europe Research East Europe*, 2 July 1968.

Pritchard, G. *The Making of the GDR: From Antifacism to Antistalinism*. Manchester: Manchester University Press, 2004.

Ree, E. v. „Stalin and the National Question.“ *Revolutionary Russia* 7, no. 2 (1994): 214-38.

. „Nationalist Elements in the Work of Marx and Engels: A Critical Survey.“ *MEGASTudien* 2000, no. 1 (2000): 25 -49.

. „The Concept of ‘National Bolshevism’: An Interpretative Essay.“ *Journal of Political Ideologies* 6, no. 3 (2001): 289-307.

. *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism*. London and New York: RoutledgeCurzon, 2002.

. *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il*. Amsterdam: Mets en Schilt Uitgevers, 2005.

Rees, T., and A. Thorpe, eds. *International Communism and the Communist International 1919-43*. Manchester: Manchester University Press, 1998.

Roberts, G. *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953*. New Haven and London: Yale University Press, 2008.

Schopflin, G. *Foreword to Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?*, edited by W. Kemp. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999.

Seton-Watson, H. *Nationalism and Communism: Essays 1946-1963*. New York: Praeger, 1964.

. *Nations and States: An Inquiry into the Origins of States and the Politics of Nationalism*. London: Taylor & Francis, 1977.

Simon, G. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. Baden-Baden: Nomos, 1986.

Smith, A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1988.

Smith, J. *The Bolsheviks and the National Question, 1917-23*. Basingstoke: Macmillan, 1999.

Spilker, D. *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945-53*. Oxford Historical Monographs. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Stalin, J. V. *The Political Tasks of the University of the Peoples of the East*. Speech Delivered at a Meeting of Students of the Communist University of the Toilers of the East. Marxists Internet Archive, 1925, <<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1925/05/htm>> (accessed 21 January 2008).

Stalin, J. V. *The Dissolution of the Communist International*. Answer to Reuter's Correspondent, May 28, 1943. Marxists Internet Archive, 1943, <<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1943/05/28.htm>>.

Stanciu, C. „Europeaness versus National-Communism: United Europe as a Gateway to Non-alignment for Ceaușescu's Regime.“ *Valahian Journal of Historical Studies* no. 5-6 (2006): 63-78.

Sygelos, Y. „Nationalism from the Left: The Case of the Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years (1942-1948).“ Kingston University, 2005.

Tismaneanu, V. *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley: University of California Press, 2003.

Trond, G. *Nationalism and Communism in Romania: The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship*. Boulder: Westview Press, 1990.

Viili, F. A. *Rift and Revolt in Hungary: Nationalism versus Communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

Verdery, K. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.

Weber, H. „Weisse Flecken“ in der Geschichte. *Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*. Frankfurt am Main: ISP, 1989.

Weitz, E. D. *Creating German Communism: From Popular Protests to the Socialist State, 1890-1990*. Princeton: Princeton University Press, 1996.

Yekelchik, S. „The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943-1953).“ *Jahrbucher fuer Geschichte Osteuropas* 54, no. 1 (2006): 3-19.

Zaremba, M. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Trio—Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2005.

Zemtsov, I. *Encyclopedia of Soviet Life*. Edison, NJ: Transaction, 1992.

Zhao, S. *A Nation-State by Construction: Dynamics of Modern Chinese Nationalism*. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Zinner, P. E., ed. National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February-November, 1956. New York: Columbia University Press, 1956.

Мартин Мевиус е журналист на свободна професия, писател и преводач, както и хоноруван преподавател в Университета В Амстердам.

Коментари (2)

- 06-10-2013|Гост

socialisticheskie patriotizam na Slobodan Miloshević, Honeker, Todor Jivkov ne e nacionalizam. Pod тази форма раководството иска да запazi строја и e sparvedливо

- 06-10-2013|Гост

Neka pripomnim vazroditelna proces 1984,1985,1986-87-88 i 89g. na nego Todor Jivkov jelaeshe glasnost tai kato tova be patriotichen faktor koito varna samosaznaniето na poturchenite Bulgari i otstoiavshe Bulgarshtinata v Rodopite i Razgradsko, a slugite na amerika i turskite lakei go narekoha etnichеско prestaplenie.

Как възникват благоденствието и бедността

Автор: Дарон Аджемоглу

Икономиката на 38-ия паралел

През лятото на 1945 г., когато Втората световна война върви към своя край, японската колония в Корея започва да отслабва. При безусловната капитулация на Япония на 15 август Корея е разделена по 38-ия паралел на две сфери на влияние. Югът се управлява административно от Съединените щати. Северът – от Русия. Трудният мир на Студената война е разтърсен през юни 1950 г., когато севернокорейската армия нахлува в Южна Корея. Макар че първоначално севернокорейците правят големи набези и превземат столицата Сеул, през есента започват пълно отстъпление. Тогава Хуанг Пьонг Уон и неговият брат се разделят. Хуанг Пьонг Уон успява да се скрие и се спасява от повиквателната на севернокорейската армия. Завършва висше образование в Южна Корея и работи като фармацевт. Неговият брат, лекар, работещ в Сеул, лекувал ранени войници от южнокорейската армия, е взет на север при отстъплението на севернокорейската армия. Разделени през 1950 г., братята се срещат през 2000 г. в Сеул за пръв път след петдесет години, след като двете правителства най-сетне се споразумяват да осъществят ограничена програма за събиране на семейства.

Като лекар братът на Хуанг Пьонг Уон се е издигнал дотам да работи във въздушните сили, което е добра работа в един военен диктаторски режим. Но в Северна Корея дори хората с привилегии не са особено добре. Когато братята се срещат, Хуанг Пьонг Уон се интересува какъв е животът северно от 38ия паралел. Той има кола, а брат му няма. „Имаш ли телефон?“ – пита брат си. „Не – отвръща той. – Дъщеря ми, която работи в министерството на външните работи, има телефон, но ако не знаеш кода, не можеш да ѝ се обадиш“ Хуанг Пьонг Уон знае, че всички хора от Северна Корея молят при срещата си с роднините за пари, затова предлага известна сума на брат си. Последният обаче отговаря: „Ако се върна с пари, правителството ще каже: дай ни тези пари. Затова си

ги задръж“ Хуанг Пьонг Уон забелязва, че палтото на брат му е изтърка-
но: „Свали това палто и ми го остави, и се върни ето с това“ – предлага.
„Не мога да го направя – отвръща му брат му. – Държавно е, дадох ми
го за срещата.“ Хуанг Пьонг Уон си спомня, че когато се разделят, брат
му е неспокоен и притеснен, сякаш някой ги подслушва. Той е по-беден,
отколкото си е представял Хуанг Пьонг Уон. Брат му твърди, че живее
добре, но Хуанг Пьонг Уон смята, че той изглежда ужасно и е слаб като
щека.

Хората от Южна Корея имат стандарти на живот, сходни с тези на
Португалия и Испания. На север, в така наречената Корейска народно-
демократична република, стандартите на живот приличат на тези в ня-
коя държава от Субсахарска Африка и възлизат на около една десета от
средните стандарти на живот в Южна Корея. Здравето на севернокорей-
ците е в още по-лошо състояние; средният север но кореец има продъл-
жителност на живота с десет години по-малка от тази на братовчедите
му южно от 38-ия паралел. [...]

Тези поразителни различия съвсем не са древни. Всъщност те не са
съществували преди края на Втората световна война. Но след 1945 г. раз-
личните правителства на Севера и на Юга избират твърде различни на-
чини за организиране на своите икономики. Южна Корея се ръководи
от възпитаник на Харвард и Принстън, твърдия антикомунист Ли Сън
Ман. Нейните икономически и политически институции се формират
от него със значителна подкрепа от Съединените щати. Ли е избран за
президент през 1948 г. Скалъпена посред Корейската война и с цел да
противостои на заплахата от разпространението на комунизма на юг
от 38-ия паралел, Южна Корея не е демокрация. Както Ли, така и него-
вият също толкова прочут приемник генерал Пак Чон Хи имат запазе-
ни места в историята като авторитарни президенти. Но и двамата при-
знават пазарната икономика и частната собственост, а след 1961 г. Пак
ефективно използва инструментите на държавата, за да постигне бърз
икономически растеж, като на фирмите, които имат успех, се предоста-
вят кредити и помощи.

Ситуацията на север от 38-ия паралел е различна. Ким Ир Сен, лидер
на антияпонските партизани комунисти през Втората световна война,
се налага като диктатор към 1947 г. и с помощта на Съветския съюз въ-
вежда строга форма на централно планирана икономика като част от т.

нар. система чуче¹. Частната собственост е обявена за незаконна и пазарите са забранени. Свободите са орязани не само на пазара, но и във всяка сфера от живота на севернокорейците – с изключение на хората, които са част от съвсем малкия елит управляващи около Ким Ир Сен и по-късно около неговия син и приемник Ким Чен Ир.

Не би трябвало да ни изненадва, че икономическите резултати на Южна и Северна Корея се различават рязко. Бързо става ясно, че командната икономика на Ким Ир Сен и системата чуче са катастрофални. Не разполагаме с подробна статистика от Северна Корея, която е, да кажем, потайна държава. Независимо от това наличните данни потвърждават онова, което знаем от твърде често възникващите гладове: промишленото производство не успява да отскочи от стартовата линия, но Северна Корея всъщност изпитва срыв и в земеделското производство. Липсата на частна собственост означава, че малко хора имат стимули да инвестират или да полагат усилия за увеличаване или дори за запазване на производителността. Смазващият, репресивен режим е враждебен към иновациите и усвояването на нови технологии. Но Ким Ир Сен, Ким Чен Ир и техните близки приятели нямат намерение да реформират системата или да въведат частна собственост, пазари, частни договори или да променят икономическите и политическите институции. Северна Корея продължава да се намира в икономическа стагнация.

Междувременно на Юг икономическите институции насърчават инвестирането и търговията. Южнокорейските политици инвестират в образованието и постигат високи нива на грамотност и посещаемост на училище. Южнокорейските компании бързо се възползват от относително образованото население, от политиките, насърчаващи инвестирането и индустриализацията, експорта и трансфера на технологии. Южна Корея бързо става една от „икономиките-чудо“ на Източна Азия и една от нациите с най-бърз икономически растеж в света.

Към края на 90-те години на XX в., само за около половин век, южнокорейският растеж и севернокорейската стагнация доведоха до десетократни различия между двете половини на тази някога единна страна – и можем да си представим каква би била разликата за няколко века. Съпоставена с икономическия успех на Южна Корея, икономическата

1 Или чучхе: това е партийната идеология на Корейската работническа партия. Основният принцип на идеологията е самоподдържането в икономическо, културно и военно отношение.

катастрофа на Северна Корея, довела до гладната смърт на милиони души, е поразителна: нито културата, нито географията, нито незнанието са в състояние да обяснят различните пътища на Северна и Южна Корея. За отговор трябва да се вгледаме в институциите.

Екстрактивни и инклузивни икономически институции

Икономическият успех на държавите е различен заради техните различни институции: правилата, влияещи върху начина, по който работи икономиката, и стимулите, които мотивират хората. Нека си представим юноши от Северна и Южна Корея и техните очаквания от живота. Онези от Севера израстват в бедност, без предприемаческа инициатива, изобретателност или адекватно образование, подготвящо ги за квалифициран труд. По-голямата част от образованието, което получават в училище, е чиста пропаганда, целяща да укрепи законността на режима; те имат достъп до малко книги, за компютри да не говорим. След като завърши училище, всеки младеж трябва да служи в армията десет години. Тези юноши знаят, че няма да могат да притежават собственост, да започнат свой бизнес или да станат по-богати, макар че много хора се занимават нелегално с частни икономически начинания, за да си осигурят прехраната. Освен това те знаят, че няма да имат легален достъп до пазари, на които могат да използват своите умения или припечелени пари, за да си купят стоки, от които се нуждаят или които желаят. Те дори не са сигурни какви човешки права притежават.

Онези от Юга получават добро образование и са изправени пред стимули, които ги насърчават да полагат усилия и да изпъкват в избраната си професия. Южна Корея е пазарна икономика, изградена върху частната собственост. Южнокорейските юноши знаят, че ако имат успех като предприемачи или работници, един ден ще могат да се радват на плодовете на своите инвестиции и усилия; ще могат да подобрят своя стандарт на живот и да си купуват коли, жилища и здравни услуги.

На Юг държавата подкрепя икономическата активност. Така предприемачите могат да вземат назаем пари от банки и икономически пазари, чуждестранните компании могат да влизат в партньорства с южнокорейски фирми, индивидите могат да вземат ипотеките, за да си купуват жилища. На Юг като цяло човек е свободен да започне всеки бизнес, който пожелае. На Север не е. На Юг човек може да наема работници, да продава своите стоки или услуги и да печели пари на който си пожелае

пазар. На Север има само черни пазари. Тези различни правила са институциите, при които живеят севернокорейците и южнокорейците.

Инклузивните икономически институции, например онези, които съществуват в Южна Корея или в Съединените щати, са институции, които позволяват и насърчават участието на голямата маса хора в икономически дейности, позволяват им да използват максимално своите таланти и умения и дават възможност на индивидите да правят желаните от тях избори. За да бъдат инклузивни, икономическите институции трябва да се отличават със сигурна частна собственост, безпристрастна съдебна система и обезпечаване на обществени услуги, осигуряващи условия за честна конкуренция, при които хората могат да осъществяват обмен и да сключват договори; освен това тази обезпеченост трябва да позволява навлизането на нови видове бизнес и да разрешава на хората да избират своята кариера.

Контрастът между Южна и Северна Корея и между Съединените щати и Латинска Америка илюстрира един общ принцип. Инклузивните икономически институции поощряват икономическата активност, растежа на производителността и икономическия просперитет. Сигурните права на частната собственост са от централно значение, тъй като само хората с такива права ще са склонни да инвестират и да увеличават производителността. Един бизнесмен, който очаква продукцията да му бъде открадната, експроприирана или изцяло отнета във вид на данъци, ще има малко стимули да се труди, да не говорим, че ще има какъвто и да било стимул да се заеме с инвестиране и иновации. Ала такива права трябва да съществуват за мнозинството от хората в обществото.

През 80-те години на XVII в. английското правителство провело преброяване на населението на своята западноиндийска колония Барбадос. Преброяването показало, че от общото население на острова, възлизащо на около 60 000 души, почти 39 000 души били африкански роби, които били собственост на останалата една трета от населението. В действителност те били собственост предимно на най-едрите 175 плантатори на захарна тръстика, които притежавали и по-голямата част от земята. Тези едри плантатори имали сигурни и добре спазвани права на собственост над своята земя и дори над своите роби. Ако даден плантатор желал да продаде роби на друг, можел да го направи и да очаква, че съдът ще подкрепи подобна продажба или всеки друг договор, който той подпише. Защо? От четирийсетимата съдии на острова двайсет и девет

били едри плантатори. Въпреки добре дефинираните, сигурни и привечдани в действие права на собственост и договори за елита на острова, Барбадос е нямал инклузивни икономически институции, тъй като две трети от населението е било роби, лишени от всякакъв достъп до образование или икономически възможности и не притежаващи никаква способност или стимул да използват своите таланти или умения. За да има инклузивни икономически институции, е необходимо да има сигурни права на собственост и икономически възможности не само за елита, а за голям брой обществени слоеве.

Всички, и сигурните права на собственост, и законът, и обществените услуги, и свободата за сключване на договори и за обмен се опират на държавата: институцията, притежаваща способността да налага ред, да предотвратява кражбата и измамата и да налага спазването на договорите между частни страни чрез принуда. За да функционира добре, обществото се нуждае и от други обществени услуги: пътища и транспортна мрежа, за да могат да се транспортират стоките; обществена инфраструктура, така че да може да процъфтява икономическата дейност; и някои типове основна регулация, за да се предотвратяват измамата и злоупотребата. Макар че много от тези обществени услуги могат да се осигуряват от пазари и частни граждани, степента на координация, необходима за осъществяването им в голям мащаб, често е постижима само чрез един централен авторитет. Следователно държавата е твърдо преплетена с икономическите институции, понеже тя е, която налага спазването на закона и реда, частната собственост и договорите и често тя е ключов доставчик на обществени услуги. Инклузивните икономически институции се нуждаят от и използват държавата.

Икономическите институции на Северна Корея [...] – не притежават тези качества. В Северна Корея не съществува частна собственост. В колониална Латинска Америка е имало частна собственост за испанците, но собствеността на туземните народи е била във висша степен несигурна. Нито в единия, нито в другия тип общество е имало огромна маса хора, способни да вземат икономическите решения, които желаят; хората са били обект на масова принуда. Нито в единия, нито в другия тип общество властта на държавата се е използвала, за да осигурява ключови обществени услуги, допринасящи за просперитета. В Северна Корея държавата е изградила образователна система за втъпяване на пропаганда, но не е способна да предотврати глада. В колониална Ла-

тинска Америка държавата се е фокусирала върху налагането на принуда над туземните народи. Нито в единия, нито в другия тип общество съществуват необходимите условия за честна конкуренция или безпристрастна съдебна система. В Северна Корея съдебната система е оръдие на управляващата комунистическа партия, а в Латинска Америка тя е била инструмент за дискриминация на голямата маса хора. Такива институции, които се отличават с качества, противоположни на онези, които нарекохме инклузивни, наричаме екстрактивни икономически институции – екстрактивни, защото подобни институции целят да извличат доходите и богатството от една част от обществото, за да облагодетелстват друга част.

Двигатели на просперитета

Инклузивните икономически институции създават инклузивни пазари, които не само дават на хората свободата да упражняват онези занятия, които отговарят най-добре на техните таланти, но и им осигуряват условия за честна конкуренция в това. Онези, които имат добри идеи, ще бъдат способни да започнат свой бизнес, работниците ще са склонни да се захващат с дейности, където тяхната производителност е по-голяма, а на мястото на по-малко ефикасните фирми могат да дойдат по-ефикасни. Съпоставете начина, по който хората избират своите занятия при инклузивните пазари, с колониално Перу и Боливия, където при институцията мита мнозина са били принуждавани да работят в мините за добив на злато и живак независимо от техните умения и желание. Инклузивните пазари не са съвсем същото като свободните пазари. И Барбадос през XVII в. е имал пазари. Но също както е нямал права на собственост за всички, а само за тесния елит на плантаторите, така и пазарите му далеч не са били инклузивни; пазарите на роби всъщност са били част от икономическите институции, систематично налагащи принуда над мнозинството от населението и лишавачи го от способността да избира своите занятия и начина, по който да използва талантите си.

Освен това инклузивните икономически институции подготвят пътя на още два двигателя на просперитета: технологията и образованието. Устойчивият икономически растеж се придружава почти винаги от технологични подобрения, които позволяват на хората (труда), земята и съществуващия капитал (сгради, съществуващи машини и

така нататък) да стават още по-продуктивни. Помислете си за нашите прапрадядовци само отпреди век, които са нямали достъп до самолети или автомобили, или до повечето лекарства и здравни грижи, които ние сега смятаме за даденост, да не споменаваме за канализацията на жилищата, климатиците, моловете, радиото или киното; какво остава пък за информационната технология, роботиката или компютърно управляваните машини. А преди още няколко поколения технологичното ноу-хау и стандартите на живот са били до такава степен още по-назад, че ни е трудно да си представим как повечето хора са се борили със живота. Тези подобрения са резултат от науката и от предприемачи като Томас Едисън, които са прилагали научните открития, за да създават печеливш бизнес. Този процес на иновация е станал възможен благодарение на икономическите институции, които насърчават частната собственост, подкрепят договорите, създават условия за честна конкуренция и позволяват навлизането на нов бизнес, който може да въведе в живота нови технологии. Следователно не би трябвало да е изненада, че обществото на САЩ, а не на Мексико и или на Перу, е създадо Томас Едисън и че Южна, а не Северна Корея, създава днес технологично иновативни компании като „Самсунг“ или „Хюндай“.

Най-тясно свързани с технологията са образованието, уменията, компетентността и вещината на работната сила, придобивани в училище, у дома и на работното място. Ние сме много по-продуктивни, отколкото преди век, не само заради по-добрата технология, въплътена в машините, но и заради по-големите умения, които притежават работниците. Цялата технология в света би била от малка полза, ако ги нямаше работниците, които да знаят как да работят с нея. Но към уменията и компетентността не спада само способността да се управляват машините. Именно образованието и уменията на работната сила генерират научното познание, на което се основава нашият прогрес и което прави възможни адаптирането и усвояването на тези технологии в различни бизнес направления. Макар че в първа глава видяхме, че мнозина от иноваторите от Индустриалната революция и след нея, като например Томас Едисън, не са имали високо образование, тези иновации са били много по-прости от съвременната технология. Днешната технологична промяна изисква да бъдат образовани както новаторът, така и работникът. И тук виждаме колко е важно икономическите институции да създават условия за честна конкуренция. Съединените щати можаха да

създадат, за разлика от някои чужди страни, хора като Бил Гейтс, Стив Джобс, Сергей Брин, Лари Пейдж, Джеф Безос и стотиците учени, които извършиха фундаментални открития в информационната технология, ядрената енергия, биотехнологиите и останалите сфери, в които тези предприемачи изградиха своя бизнес. Запасите с таланти можаха да бъдат използвани, защото повечето юноши в Съединените щати имат възможност да получат толкова образование, колкото желаят или колкото са способни да придобият. Представете си сега някое различно общество, да речем, Конго или Хаити, където голяма част от населението няма средства, за да посещава училище, или където, ако децата успеят да ходят на училище, качеството на обучение е незадоволително, където учителите ходят на работа само формално или ако наистина работят, не разполагат с учебници.

Ниското ниво на образование в бедните страни е обусловено от икономическите институции, които не успяват да създадат стимули за родителите, така че те да желаят да образovat децата си, и от политическите институции, които не успяват да накарат правителството да изгради, финансира и поддържа училищата и желанията на родителите и децата. Цената, която тези нации плащат за лошото образование на своето население и за липсата на инклузивни пазари, е висока. Те не успяват да мобилизират своите зараждащи се таланти. В тях има много потенциални Бил Гейтсовци и може би един или двама Алберт Айнщайновци, които работят като бедни, необразовани земеделци, принудени да вършат работа, която не желаят, или които биват вкарвани в армията, защото никога не са имали възможността да осъзнаят своето житейско призвание.

Способността на икономическите институции да използват потенциала на инклузивните пазари, да инвестират в хората и да мобилизират талантите и уменията на голям брой индивиди е изключително важна за икономическия растеж. Защо толкова много икономически институции не успяват да постигнат тези прости цели – ето това е централната тема на нашата книга.

Екстрактивни и инклузивни политически институции

Всички икономически институции се създават от обществото. Например тези в Северна Корея са били наложени на гражданите ѝ от комунистите, които завземат властта в страната през 40-те години на XX в., докато онези в колониална Латинска Америка са били наложени от

испанските конквистадори. Южна Корея има много по-различни икономически институции от Северна, защото по-различни хора, имащи по-различни интереси и по-различни цели, са взели решенията за това как да се структурира обществото. С други думи, Южна Корея е имала по-различна политика.

Политиката е процесът, чрез който дадено общество избира правилата, които ще го управляват. Политиката обгражда институциите поради простата причина, че докато инклузивните институции могат да са добри за икономическия просперитет на дадена нация, някои хора или групи, като например елитът на комунистическата партия на Северна Корея или плантаторите на захарна тръстика в колониален Барбадос ще са далеч по-добре, ако налагат институции, които са екстрактивни. Когато има конфликт по въпроса за институциите, какво ще се случи зависи от това кои хора или коя група ще спечели политическата игра – кой ще може да спечели повече подкрепа, да получи допълнителни ресурси и да образува по-ефективни съюзи. Накратко, кой ще спечели зависи от разпределението на политическата власт в обществото.

Политическите институции на обществото са ключов детерминант за резултата от тази игра. Те са правилата, които ръководят стимулите в политиката. Те определят как се избира правителството и коя част от правителството има правото да върши това. Политическите институции определят кой ще държи властта в обществото и за какви цели може да се използва тази власт. Ако разпределението на властта е тясно и неограничено, тогава политическите институции са абсолютистки, пример за което са абсолютните монархии, съществували в целия свят през по-голямата част от историята. При абсолютистките политически институции, каквито са тези в Северна Корея и в колониална Латинска Америка, хората, които могат да притежават тази власт, са способни да учредяват икономически институции, които ги обогатяват и увеличават властта им за сметка на обществото. Противоположни на тях са политическите институции, които разпределят властта нашироко и я подлагат на ограничения. Те са плуралистични. Политическата власт не е владение на един-единствен човек или на една тясна група, а е в ръцете на широка коалиция или множество групи.

Очевидно има тясна връзка между плурализма и инклузивните икономически институции. Но ключ за разбирането на въпроса защо Южна Корея и Съединените щати имат инклузивни икономически ин-

ститутции не са само техните плуралистични политически институции, а и техните достатъчно централизирани и силни държави. Показателен контраст е източноафриканската държава Сомалия. Както ще видим по-нататък, политическата власт в Сомалия е отдавна широко разпределена – тя е почти плуралистична. В действителност няма реален авторитет, който може да контролира или да санкционира действията на хората. Обществото е разделено на дълбоко антагонистични кланове, които не могат да надделеят един над друг. Властта на единия клан се ограничава само от пушките на другия. Това разпределение на властта не води до инклузивни институции, а до хаос. На него се дължат липсата на каквато и да било политическа централизация на сомалийската държава и нейната неспособност да приведе в действие дори минималното количество закон и ред, за да поддържа икономическата дейност, търговията или дори елементарната сигурност на своите граждани.

Макс Вебер, когото споменахме в предишната глава, ни е осигурил най-прочутата и най-широко приемана дефиниция на държавата. Той идентифицира последната като „монопола на законното насилие“ в обществото. Без такъв монопол и без степента на централизация, която следва от него, държавата не може да изпълнява своята функция на институция, налагаща спазването на закона и реда, камо ли да осигурява обществените услуги и да насърчава и регулира икономическата дейност. Когато държавата се проваля и не съумява да постигне почти никаква политическа централизация, обществото рано или късно изпада до положение на хаос, както стана в Сомалия.

Политическите институции, които са достатъчно централизирани и плуралистични, ще наричаме инклузивни политически институции. Когато липсва едното или другото от тези две условия, ще наричаме институциите екстрактивни политически институции.

Между икономическите и политическите институции има силна синергия. Екстрактивните политически институции концентрират властта в ръцете на тесен елит и поставят малко ограничения върху упражняването на тази власт. Тогава икономическите институции често се структурират от този елит така, че да изстискват ресурси от останалите прослойки на обществото. Следователно екстрактивните икономически институции естествено съпътстват екстрактивните политически институции. Фактически на тях им е присъщо да се опират на екстрактивни политически институции, за да оцеляват. Инклузивни-

те политически институции, разпределяйки властта нашироко, носят тенденцията да премахват икономическите институции, които експроприират ресурсите на мнозинството, издигат входни бариери и потискат функционирането на пазарите по такъв начин, че да се облагодетелстват само малцина.

На Барбадос например плантаторската система, базирана на експлоатацията на роби, е нямало да оцелее, ако е нямало политически институции, които са потискали и напълно изключвали от политическия процес робите. Икономическата система, правеща милиони души бедни в името на ползата на един тесен комунистически елит в Северна Корея, също щеше да е немислима, ако не съществуваше тоталното политическо господство на комунистическата партия.

Това синергично отношение между екстрактивните икономически и политически институции показва силна обратна връзка: политическите институции позволяват на елитите, контролиращи политическата власт, да избират икономически институции с малко ограничения или противоположни сили. Освен това те позволяват на елитите да структурират бъдещите политически институции и тяхната еволюция. На свой ред екстрактивните икономически институции обогатяват същите тези елити, а тяхното икономическо богатство и сила им помагат да консолидират политическото си господство. На Барбадос или в Латинска Америка например колонизаторите са били в състояние да използват политическата си власт, за да наложат набор от икономически институции, чрез които са натрупали огромни състояния за сметка на останалата част от населението. Ресурсите, които са генерирали тези икономически институции, са позволили на тези елити да организират войски и сили за сигурност, за да защитават своя абсолютен монопол върху политическа власт. Изводът е, че екстрактивните политически и икономически институции се подкрепят взаимно и показват тенденция към трайност.

Всъщност отношението между екстрактивните икономически и политически институции е нещо повече от синергия. Когато в общество с екстрактивни политически институции съществуващите елити се изправят пред предизвикателства и се издигнат нови хора, новодошлите по същия начин подлежат на малко ограничения. Така те имат стимули да запазят тези политически институции и да създадат подобен набор

от икономически институции, както например прави Порфирио Диас и елитът около него в края на XIX в. в Мексико.

Инклузивните икономически институции пък се опират на основи, положени от инклузивни политически институции, които позволяват властта да е широко разпределена в обществото и ограничават произволната ѝ употреба. Освен това такива политически институции правят по-трудно осъществима вероятността други да узурпират властта и да унищожат основите на инклузивните институции. Тази контролираща политическа власт не може да се използва лесно за налагане на екстрактивни икономически институции, облагодетелстващи личния интерес на властимащите. Инклузивните икономически институции на свой ред създават по-справедливо разпределение на ресурсите, понеже способстват за трайността на инклузивните политически институции.

Не е било случайност, че когато през 1618 г. Вирджинската компания дала на колонистите земя и ги освободила от жестоките им договори, след като преди това се опитала да ги застави да се трудят, прилагайки насилие, Законодателната асамблея през следващата година позволила на колонистите да започнат да се управляват сами. Колонистите, които били видели непрестанните опити на Вирджинската компания да ги накара да работят с принуда, е нямало да повярват, че имат икономически права, ако са нямали политически такива. А и тези стопанства е нямало да бъдат стабилни и трайни. Всъщност съчетанията от екстрактивни и инклузивни институции са по принцип нестабилни. Не е вероятно екстрактивни икономически институции да оцелеят дълго при инклузивни политически институции, както подсказва разгледаният от нас случай с Барбадос.

По подобен начин и инклузивните икономически институции нито ще подкрепят, нито ще бъдат подкрепяни от екстрактивни политически институции. И в двата случая те ще бъдат трансформирани в екстрактивни икономически институции, за да обслужват тесните интереси на властимащите, или икономическата динамика, която създават, ще дестабилизира екстрактивните политически институции и ще открие път за възникването на инклузивни политически институции. Освен това инклузивните икономически институции носят тенденцията да намаляват облагите, на които може да се радват елитите чрез управляването им на екстрактивни политически институции, тъй като тези институ-

ции са изправени пред конкуренцията на пазара и се ограничават от договори и права на собственост на останалите прослойки от обществото.

Защо невинаги се избира просперитетът?

Политическите и икономическите институции, които са в крайна сметка избор на обществото, могат да бъдат инклузивни и да насърчават икономическия растеж или могат да бъдат екстрактивни и да стават пречка за икономическия растеж. Нациите се провалят, когато имат екстрактивни икономически институции, поддържани от екстрактивни политически институции, които пречат на икономическия растеж и дори го блокират. Това обаче означава, че изборът на институциите – тоест политиката на институциите – е централен за нашето изследване на причините за успеха и провала на нациите. Необходимо е да разберем защо политиката на някои общества води до инклузивни институции, които са благоприятни за икономическия растеж, докато политиката на огромното мнозинство общества през цялата история е водила и продължава да води и днес до екстрактивни институции, които спъват икономическия растеж.

Може би изглежда очевидно, че всеки човек трябва да има интерес да създава типа икономически институции, които ще носят просперитет. Нима всеки гражданин, всеки политик, та дори и диктатор, предател на народа си, не иска да направи страната си колкото може по-богата?

Нека се върнем на царство Конго, за което говорихме по-горе. Макар че това царство рухнало през XVII в., то е дало названието на съвременната държава, която получава независимост от белгийското колониално управление през 1960 г. Като независима държава Конго преживява почти непрекъснат икономически упадък и нарастваща бедност по време на управлението на Жозеф Мобуту (от 1965 до 1997 г.). Този упадък продължава и след като Мобуту е свален от власт от Лоран Кабила. Мобуту е създал силно екстрактивен набор от икономически институции. Гражданите обедняват, но Мобуту и елитът около него, известен като *Les Grosses Legumes* („Едрите зеленчуци“), стават приказно богати. Мобуту си издига дворец в родното си село Гбадолите, разположено в северната част на страната. Построява си там и летище, достатъчно голямо, за да каца на него свръхзвуков конкорд, самолет, който той често наема от „Еър Франс“, за да пътува до Европа. В Европа купува замъци и притежава големи имоти в столицата на Белгия Брюксел.

Нима за Мобуту нямаше да е по-добре да създаде икономически институции, които увеличават богатството на конгоанците, а не тяхната бедност? Ако Мобуту беше успял да увеличи просперитета на своята нация, нямаше ли да е способен да си присвоява още повече пари, да си купи конкорд, а не да го наема, да има повече замъци и къщи, и може би по-голяма и по-силна войска? За нещастие на гражданите на много държави по света отговорът е „не“. Икономическите институции, които създават стимули за икономическия напредък, могат едновременно с това да преразпределят дохода и властта по такъв начин, че положението на диктатора предател и другите властимащи може да се влоши.

Основният проблем е, че по необходимост ще има спорове и конфликти за икономическите институции. Различните институции водят до различни последици за просперитета на нацията, за начина, по който се разпределя просперитетът, и за това кой държи властта. Икономическият растеж, до който могат да доведат институциите, създава както печелещи, така и губещи. Това е видно от периода на Индустриалната революция в Англия, която е положил основите на просперитета, който виждаме в богатите държави по света днес. В нейния център стоят редица основополагащи технологични преобразования в сферата на парната енергия, транспорта и текстилното производство. Макар че механизацията довежда до огромни увеличения на общите доходи и в крайна сметка става основа на модерното индустриално общество, мнозина яростно ѝ се противопоставят. И не заради невежество или късогледство; тъкмо напротив. По-скоро тази съпротива срещу икономическия растеж си има своя, за жалост последователна логика. Икономическият растеж и технологичната промяна се съпътстват от онова, което големият икономист Йозеф Шумпетер¹ нарича творческо разрушение. Те заместват старото с ново. Новите сектори привличат ресурси от старите. Новите фирми отнемат бизнеса на утвърдените. Новите технологии водят до остаряване на съществуващите умения и машини. Процесът на икономическия растеж и инклузивните институции, на които се базира той, създават както губещи, така и победители на политическата арена и на икономическия пазар. Страхът от творческото разрушение често

1 Йозеф Алоис Шумпетер (1883-1950) е австрийски икономист, социолог и политолог, представител на Австрийската икономическа школа. Популяризира понятието „творческо разрушение“ в икономиката и понятието „елитарна демокрация“ в политологията.

стои в основите на съпротивата срещу инклузивните икономически и политически институции.

Европейската история предлага ярък пример за последиците от творческото разрушение. В навечерието на Индустриалната революция през XVIII в. правителствата на повечето европейски държави се контролирали от аристокрациите и от традиционните елити, чийто главен източник на доход идвал от поземлената им собственост или от привилегии в търговията, на които те се радвали благодарение на монополите, дадени им от монарсите, и от входните бариери, наложени пак от последните. В съгласие с идеята за творческото разрушение разпространението на индустриалните производства, фабриките и градовете намаляло ресурсите от земята, понижило поземлените ренти и увеличило надниците, които земевладелците трябвало да плащат на работниците си. Освен това тези елити виждали, че появата на нови бизнесмени и търговци подрива техните привилегии в търговията. Като цяло те били очевидните икономически губещи от индустриализацията. Урбанизацията и появата на социално осъзната средна и работническа класа също представлявали предизвикателство за политическия монопол на поземлените аристокрации. Така с разпространението на Индустриалната революция аристокрациите били не само икономическите губещи; те рискували да станат и политическите губещи, като загубят контрола си върху политическата власт. Тъй като тяхната икономическа и политическа власт била застрашена, тези елити често се противопоставяли яростно на индустриализацията.

Аристокрацията не била единственият губещ от индустриализацията. Занаятчиите, чиито ръчни умения били заместени от механизацията, също били противници на разпространението на промишлеността. Мнозина от тях се организирали против нея, бунтували се и унищожавали машините, които според тях били виновни за намаляването на препитанието им. Те били лудитите, дума, която днес е станала синоним на съпротивата срещу технологичната промяна. Къщата на англичанина Джон Кей, изобретил през 1733 г. едно от първите значителни подобрения в механизацията на тъкането, а именно стана с „летяща сова“, била изгорена от лудити през 1753 г. Джеймс Харгрийвс, изобретателят на „предящата Джени“, още едно революционно подобрение в тъкането, изпитал същото отношение.

В действителност занаятчиите имали далеч по-слаб успех в съпротивата си срещу индустриализацията, отколкото земевладелците и елитите. Лудитите не притежавали политическата власт – способността да повлияят на политическите резултати против желанието на другите групи – на поземлената аристокрация. В Англия индустриализацията настъпила въпреки съпротивата на лудитите, защото съпротивата на аристокрацията, макар и реална, била слаба. В Австро-Унгарската и в Руската империя, където абсолютните монарси и аристократите имали много повече за губене, индустриализацията била блокирана. В резултат икономиките на Австро-Унгария и на Русия спрели да се развиват. Те изостанали от останалите европейски нации, където икономическият растеж започнал през XIX в.

Независимо от успеха и провала на определени групи, урокът е ясен: групите на властимащите често се съпротивляват на икономическия напредък и на двигателите на просперитета. Икономическият растеж е не само процес на навлизане на все по-добри и по-добри машини, на все по-голям брой и по-добре образовани хора, но и процес на трансформация и дестабилизация, свързан с широко творческо унищожение. Следователно растежът върви напред само ако не е блокиран от икономическите губещи, които предусещат, че ще загубят своите икономически привилегии, и от политическите губещи, които се страхуват, че политическата им власт ще бъде подкопана.

Конфликтът за ограничените ресурси, доходи и власт преминава в конфликт за правилата на играта, за икономическите институции, които ще определят икономическите дейности и кой ще се облагодетелства от тях. Когато има конфликт, не е възможно да се удовлетворят едновременно желанията на всички страни. Някои ще бъдат победени и разочаровани, докато други ще успеят да постигнат резултатите, които желаят. Резултатът от този конфликт (кой ще излязат победители в него) има фундаментални последици за икономическата траектория на дадена нация. Ако победят групите, които се противопоставят на икономическия растеж, те с успех могат да блокират икономическия растеж и икономиката ще се окаже в стагнация.

Логиката, поради която властимащите няма да искат непременно да установят икономическите институции, които способстват за икономическия успех, лесно включва и избора на политическите институции. В един абсолютистки режим някои елити могат да притежават

властта да учредят икономическите институции, които предпочитат. Биха ли били заинтересовани те да променят политическите институции така, че да ги направят по-плюралистични? По принцип не, тъй като това само би отслабило политическата им власт и би направило по-трудно, а може би и невъзможно за тях да структурират икономически институции, отговарящи на личния им интерес. Тук отново виждаме готов източник на конфликт. Хората, които страдат от екстрактивните икономически институции, не могат да се надяват, че абсолютните владетели доброволно ще променят политическите институции и ще преразпределят властта в обществото. Единственият начин за промяна на тези политически институции е елитът да бъде принуден да създаде по-плюралистични институции.

Така, както няма причина политическите институции автоматично да станат плюралистични, по същия начин не съществува и естествена тенденция към политическа централизация. Сигурно би имало стимули за създаване на централизирани държавни институции във всяко общество и особено в онези, които нямат никаква подобна централизация. Например в Сомалия ако един клан беше създал централизирана държава, способна да наложи ред в страната, това би довело до икономически ползи и би направило този клан по-богат. Кое пречи да се случи това? Главната бариера пред политическата централизация е пак форма на страх от промяната: всеки клан, група или политик, опитващ се да централизира властта в държавата, иска да централизира властта в собствените си ръце, а това вероятно се посреща с гняв от страна на другите кланове, групи и индивиди, които биха били политически губещи в този процес. Липсата на политическа централизация означава не само липса на закон и ред в голяма част от дадена територия, но и че са налице много действащи лица, притежаващи достатъчно сила, за да блокират или разстроят нещата, и страхът от тяхната съпротива и реакция с насилие често възпира мнозина евентуални „централизатори“. Политическа централизация е вероятно да се осъществи само когато една група от народа е в достатъчна степен по-силна от останалите, така че е в състояние да изгради държава. В Сомалия властта се намира в баланс и никой клан не може да наложи волята си над другия. Ето защо липсата на политическа централизация продължава.

Дългата агония на Конго

Конго е един от най-добрите (или всъщност най-депресиращите) примери на сили, които обясняват логиката, по която икономическият просперитет е толкова трайно рядък при екстрактивни институции, или които илюстрират синергията между екстрактивните икономически и политически институции. Португалците и холандците, посетили Конго през XV и XVI в., отбелязват „окаяната бедност“ там. Технологиите била в зачатъчно състояние по европейските стандарти: конгоанците не познавали нито писмеността, нито колелото, нито плуга. Причината за тази бедност и за неохотата на конгоанските земеделци да усвоят по-добрите технологии, когато се запознали с тях, е ясна благодарение на историческите разкази. Тя е свързана с екстрактивната природа на икономическите институции на страната.

Както видяхме, царство Конго било управлявано от царя в град Мбанза, наречен по-късно Сао Салвадор. Областите, отдалечени от столицата, били управлявани от елит, който изпълнявал ролята на губернатори на различни части от царството. Богатството на този елит се базирало на робските плантации около Сао Салвадор и на изстискването на данъци от останалата част на страната. Робството имало централно значение за икономиката. То се използвало от елита, който си осигурявал чрез него работна ръка за плантациите, и от европейците по крайбрежието. Данъците били произволни; данък се събирал дори всеки път, щом паднела на земята баретата на царя. За да стане по-богат, конгоанският народ би трябвало да спестява и да инвестира – например да си купи плугове. Но това не си заслужавало усилието, тъй като всеки допълнителен добив, който хората произведели, използвайки по-добрата технология, щял да бъде експроприиран от царя и неговия елит. Вместо да инвестират, за да увеличат своята производителност и да продават стоките си на пазарите, конгоанците премествали селата си далече от пазара; опитвали се да бъдат колкото може по-далече от пътищата, за да намалят случаите на грабеж и да се изплъзнат от търговците на роби.

Следователно бедността на Конго била резултат от екстрактивните икономически институции, които блокирали двигателите на просперитета или дори ги накарали да заработят в обратната посока. Правителството на Конго осигурявало много малко обществени услуги на своите граждани, всъщност то не им осигурявало дори основните, като например сигурни права на собственост или закон и ред. Напротив, са-

мото правителство било най-голямата заплаха за собствеността и човешките права на неговите поданици. Институцията на робството означавала, че най-основният пазар, инклузивният пазар на труда, на който хората могат да избират своето занятие или работни места по начини, които са толкова важни за една просперираща икономика, не съществувал. Нещо повече: търговията на далечни разстояния и търговските дейности били контролирани от царя и били отворени само за близките до него. Макар че елитът бързо се ограмотил, след като португалците въвели писмеността, царят не се опитвал да разпространи грамотността сред голямата маса на населението.

Независимо от това, макар че „окаяната бедност“ била широко разпространена, конгоанските екстрактивни институции си имали безукорна логика: те правели малък брой хора, а именно онези, които притежавали политическата власт, безмерно богати. През XVI в. царят на Конго и аристокрацията могли да внасят луксозни европейски стоки и били заобиколени от слуги и роби.

Икономическите институции на конгоанското общество се коренели в разпределението на политическата власт в обществото и следователно в природата на политическите институции. Нищо, освен заплахата от бунт, не можело да спре царя да отнема притежанията или телата на своите поданици. Макар че тази заплаха била реална, тя не била достатъчна, за да направи хората или тяхното богатство сигурни. Политическите институции на Конго били наистина абсолютистки, понеже не поставяли пред царя и елита никакви ограничения и не давали на гражданите право на глас за начина, по който е организирано обществото.

Разбира се, не е трудно да се види, че политическите институции на Конго се отличават рязко от инклузивните политически институции, при които властта е ограничена и разпределена в широки слоеве от обществото. Абсолютистките институции на Конго били поддържани от войската. В средата на XVII в. царят имал постоянна войска от пет хиляди взвода, а ядрото ѝ се състояло от петстотин мускетари – страшна сила за времето си. Следователно е лесно да се разбере защо царят и аристокрацията с такава готовност усвоили европейските пушки.

При този набор от икономически институции нямало шанс за устойчив икономически растеж и дори стимулите за генериране на временен растеж били силно ограничени. Реформирането на икономическите институции с цел повишаване на индивидуалния проспери-

тет би направило конгоанското общество в пъти по-проспериращо. Не е вероятно обаче елитът да се беше облагодетелствал от този по-широк просперитет. Първо, такива реформи биха направили елита икономически губещ, понеже биха намалили богатството, което му осигурява търговията с роби и плантациите, експлоатиращи робски труд. Второ, такива реформи биха били възможни само ако политическата власт на царя и на елита се ореже. Например ако царят би продължил да командва своите петстотин мускетари, кой би му повярвал, ако провъзгласи, че робството се отменя? Кое би възпряло царя да не си промени решението по-късно? Единствената реална гаранция би била промяната на политическите институции, така че гражданите да получат известна политическа власт в противовес на неговата, което би им позволило да имат право на глас по отношение на данъчното облагане или на действията на мускетарите. Но в този случай е съмнително, че поддържането на консумацията и стила на живот на царя и на елита би било сред техните приоритети. Според този сценарий преобразованията, които биха създали по-добри икономически институции в обществото, биха направили царя и аристокрацията както политически, така и икономически губещи.

Взаимодействието между икономическите и политическите институции преди петстотин години продължава да е релевантно за разбирането на причината, поради която съвременната държава Конго продължава да се намира в окаяна бедност и днес. Налагането на европейското управление в този ареал и по-надълбоко в басейна на река Конго по време на „надпреварата за Африка“¹ в края на XIX в. довежда до още по-голяма несигурност на човешките права и правата на собственост дори в сравнение с тази от периода на предколониално Конго. Освен това то възпроизвежда модела на екстрактивните институции и политическия абсолютизъм, които дават власт и богатство на малцина за сметка на масите, макар че сега малцината са белгийските колонизатори, особено забележително крал Леополд II.

1 Англ. scramble for Africa: това е период на остра конкуренция между редица империалистически европейски държави за провеждане на изследвания и военни операции, целящи в крайна сметка да завладеят нови територии в Африка. Конкуренцията се изостря през периода на новия колониализъм, особено след приемането на Генералния акт на Берлинската конференция през 1885 г. Към 1902 г. европейските държави контролират 90% от територията на Африка. Колониалното разделяне на Африка завършва в началото на Първата световна война.

Когато през 1960 г. Конго става независимо, се възпроизвежда същият модел на икономически институции, стимули и постижения. Тези конгоански екстрактивни икономически институции отново се поддържат от силно екстрактивни политически институции. Ситуацията е още по-лоша, защото европейският колониализъм създава една държава, Конго, съставена от много на брой, различни предколониални държави и общества, над които националната държава, управлявана от Киншаса, има слаб контрол. Макар че президентът Мобуту използва държавата, за да обогатява себе си и своите близки приятели – например чрез програмата за заиризация¹ от 1973 г., част от която е масовата експроприация на чуждестранните икономически интереси – той управлява една нецентрализирана държава и има малко власт над голяма част от страната. През 60-те години на XX в. е принуден да поиска чуждестранна помощ, за да спре отцепването на провинциите Катанга и Касай. Тази липса на политическа централизация, стигаща почти до точката на колапс на държавата, е характеристика, която Конго споделя с голяма част от държавите в Субсахарска Африка.

Съвременната Демократична република Конго остава бедна, защото нейните граждани продължават да са лишени от икономическите институции, които създават основните стимули, правещи обществото проспериращо. Не географията, културата или невежеството на нейните граждани или политици продължават да държат Конго бедно, а нейните екстрактивни икономически институции. Те продължават да съществуват след всичките тези векове, защото политическата власт продължава да бъде концентрирана в тесния кръг на един елит, който има малко стимули да наложи сигурни права на собственост на хората, да осигурява основните обществени услуги, които биха подобрили качеството на живота, или да насърчава икономическия напредък. Неговият интерес е по-скоро да изстиска доход и да поддържа властта си. Той не използва властта си, за да изгради централизирана държава, защото ако го направи, би си създал същите проблеми с опозицията и полити-

1 През 1971 г. Мобуту преименува Конго на Заир, а столицата Леополдвил – на Киншаса. Приемат се ново знаме и герб. През следващата година се обявява кампания за „истински заирски национализъм“. Жителите на страната трябва да дават на децата си африкански имена; забранено им да носят европейски дрехи, а трябва да носят традиционните африкански туники (абакости: забавното е, че тази дума произлиза от френския лозунг „Долу костюма“).

ческите предизвикателства, които би му създадо насърчаването на икономическия растеж. Нещо повече: както в повечето останали страни от Субсахарска Африка, вътрешните борби, разпалвани от съперническите си групи, опитващи се да поемат контрола над екстрактивните институции, унищожават всяка тенденция за държавна централизация, която може да е съществувала.

Историята на царство Конго и по-новата история на Конго илюстрира ярко как политическите институции определят икономическите институции, а чрез последните и икономическите стимули и обема на икономическия растеж. Освен това тя илюстрира симбиотичната връзка между политическия абсолютизъм и икономическите институции, които дават власт и богатство на малцина за сметка на мнозинството хора.

Растежът при екстрактивни политически институции

Със своето беззаконие и силно несигурни права на собственост днешно Конго е краен пример. Но в повечето случаи подобна крайност не би обслужвала интересите на елита, тъй като тя би унищожила всички икономически стимули и би генерирала малко ресурси, които биха могли да бъдат изцеждани. Основната теза на нашата книга е, че икономическият растеж и просперитет са свързани с инклузивните икономически и политически институции, докато екстрактивните институции водят по типичен начин до стагнация и бедност. От това обаче не следва нито че екстрактивните институции не могат никога да генерират растеж, нито че всички екстрактивни институции са поначало еднакви.

Съществуват два различни, но допълващи се начина, по които може да възникне растеж при екстрактивни политически институции. Първо, дори ако икономическите институции са екстрактивни, растежът е възможен, когато елитите могат пряко да преразпределят ресурси към високо производителни дейности, които контролират сами. Известен пример за този тип растеж при екстрактивни институции са Карибските острови между XVI и XVIII в. Повечето хора били роби и работели при ужасни условия в плантации. Стандартът им на живот бил малко над екзистенциминимума. Мнозина умирали от недохранване и изтощение. На Барбадос, в Куба, на Хаити и на Ямайка през XVII и XVIII в. едно тясно малцинство, елитът на плантаторите, контролирало цялата политическа власт и притежавало всички авоари, включително и всички роби. Докато мнозинството нямало никакви права, собствеността и

авоарите на плантаторския елит били добре защитени. Въпреки екстрактивните икономически институции, които варварски експлоатирали мнозинството от населението, тези острови били едно от най-богатите места в света, тъй като могли да произвеждат захар и да я продават на световните пазари. Икономиката на островите изпаднала в стагнация едва когато възникнала необходимост от преминаване към нови икономически дейности, които застрашили както доходите, така и политическата власт на плантаторския елит.

Друг пример е икономическият растеж и индустриализацията на Съветския съюз от Първия петгодишен план през 1928 г. до 70-те години на XX в. Политическите и икономическите институции са силно екстрактивни, а пазарите са високо ограничени. Независимо от това Съветският съюз успява да постигне бърз икономически растеж, защото може да използва властта на държавата, за да пренасочи ресурсите от селското стопанство, където те се използват много неефективно, в промишлеността.

Вторият тип растеж при екстрактивни политически институции възниква, когато институциите позволяват развитието на донякъде инклузивни икономически институции, макар и непълно. Много общества с екстрактивни политически институции се отнасят резервирано към инклузивните икономически институции поради страх от творческо разрушение. Но степента, до която елитът успява да монополизира властта, варира при различните общества. В някои положения на елита е могло да бъде достатъчно сигурно, за да му позволи да направи някои стъпки в посока към инклузивни икономически институции, когато е достатъчно уверен, че това няма да застраши неговата политическа власт. Или пък историческата ситуация може да е такава, че да даде на един екстрактивен политически режим по-скоро инклузивни икономически институции, които той решава да не блокира. Това е вторият начин, по който може да се осъществи растеж при екстрактивни политически институции.

Пример е бързата индустриализация на Южна Корея при управлението на генерал Пак. Пак идва на власт през 1961 г. чрез военен преврат. Той обаче го извършва в общество, силно подкрепяно от Съединените щати и притежаващо икономика, в която икономическите институции са по същество инклузивни. Макар че режимът на Пак е авторитарен, той се усеща достатъчно сигурен, за да насърчава икономическия рас-

теж, и наистина прави това много активно – вероятно отчасти защото режимът не се подкрепя пряко от екстрактивни икономически институции. За разлика от Съветския съюз и от повечето останали примери на растеж при екстрактивни институции, през 80-те години на XX в. Южна Корея преминава от екстрактивни политически институции към инклузивни. Успешният преход се дължи на стечение на редица фактори.

Към 70-те години икономическите институции в Южна Корея са станали достатъчно инклузивни, така че редуцират една от основните причини за съществуването на екстрактивни политически институции – икономическият елит може да спечели малко от собствеността си или от надмощието на военните в политиката. Освен това относителното равенство на доходите в Южна Корея означава, че елитът може да се страхува по-малко от плурализма и демокрацията. Ключовото влияние на Съединените щати, отчасти дължащо се на заплахата от Северна Корея, означава освен това, че силното движение за демокрация, насочено срещу военната диктатура, не може да бъде потискано дълго време. Макар че убийството на генерал Пак през 1979 г. е последвано от друг военен преврат, воден от Чон Ду-Хуан, избраният приемник на Чон, Ро Дъ У инициира процес на политически реформи, които довеждат до консолидация на плуралистичната демокрация след 1992 г. Разбира се, в Съветския съюз не се извършва подобен преход. В резултат съветският растеж спира и през 80-те години икономиката започва да запада, а през 90-те напълно се разпада.

Китайският икономически растеж днес също показва сходства както със съветския, така и с южнокорейския опит. Докато ранните етапи от китайския растеж са следствие от радикалните пазарни реформи в селското стопанство, реформите в индустриалния сектор са по-слаби. Дори и днес държавата и комунистическата партия играят централна роля в решенията относно това кои сектори и кои компании да получават допълнителен капитал и да се разширяват – като по този начин създават и разрушават състояния. Подобно на Съветския съюз по време на неговия разцвет, и Китай показва бърз растеж, обаче този растеж продължава да се осъществява при екстрактивни институции, под контрола на държавата, и са налице малко признаци за преход към инклузивни политически институции. Фактът, че китайските икономически институции все още далеч не са инклузивни, позволява и да се допусне, че един преход

в южнокорейски стил е по-малко вероятен, макар и, разбира се, да не е невъзможен.

Заслужава си да се отбележи, че политическата централизация е ключ и към двата начина, по които може да настъпи растеж при екстрактивни политически институции. Ако не съществуваше известна степен на политическа централизация, плантаторският елит на Барбадос, в Куба, на Хаити и на Ямайка нямаше да е способен да поддържа закона и реда и да защитава своите авоари и собственост. Ако не съществуваше значителна политическа централизация и здрав захват над политическата власт, нито южнокорейските военни елити, нито Китайската комунистическа партия щяха да се чувстват достатъчно сигурни, за да произведат значителни икономически реформи и въпреки това да успеят да стискат здраво властта. И ако не съществуваше такава централизация, държавата в Съветския съюз нямаше да е способна да координира икономическата дейност така, че да насочва ресурсите към високо производителните области. Следователно главна разделителна линия между екстрактивните политически институции е тяхната степен на политическа централизация. На онези, които не притежават такава, като например много държави в Субсахарска Африка, ще им е трудно да постигнат дори и ограничен растеж.

Макар че екстрактивните институции могат да генерират известен растеж, обикновено те не генерират устойчив икономически растеж и определено не генерират онзи тип растеж, който се съпътства от творческо разрушение. Когато са екстрактивни както политическите, така и икономическите институции, не съществуват стимули за творческо разрушение и за технологична промяна. Държавата може да е способна да създава за известно време бърз икономически растеж, като разпределя ресурси и хора чрез декрети, но този процес е по същество ограничен. Когато стигне до своите граници, растежът спира, както стана в Съветския съюз през 70-те години. Дори когато Съветите постигнаха бърз икономически растеж, в повечето сфери на икономиката се извършваше малко технологична промяна, макар че чрез наливане на огромни ресурси във военната сфера те бяха способни да развиват военни технологии и дори за кратко да изпреварят Съединените щати в надпреварата за овладяване на космоса и ядрената енергия. Но този растеж, не съпътстван от творческо разрушение и широка технологична иновация, не беше устойчив и рязко секна.

Освен това мерките, които подкрепят икономическия растеж при екстрактивни политически институции, са по своята природа крехки – те могат да се сринат или лесно да бъдат разрушени от вътрешни борби, генерирани от самите екстрактивни институции. Всъщност екстрактивните политически и икономически институции пораждат обща тенденция към вътрешни борби, защото водят до концентрация на богатството и властта в ръцете на един тесен елит. Ако друга група успее да вземе надмощие и да отстрани този елит, и да вземе контрол над държавата, тя ще бъде онази, която ще се радва на това богатство и на тази власт. Следователно, както ще илюстрира нашият анализ на рухването на Римската империя и на маянските градове, борбата за контрол над всевластната държава присъства латентно винаги и периодично се изостря и довежда до събаряне на тези режими, тъй като води до граждански войни, а понякога и до пълен срив и колапс на държавата. Изводът е, че дори ако едно общество с екстрактивни институции първоначално постигне известна степен на държавна централизация, тя не е трайна. Фактически вътрешните борби за контрола над екстрактивните институции често водят до граждански войни и широко беззаконие, като така съхраняват постоянната липса на държавна централизация. Такава е ситуацията в много страни от Субсахарска Африка и в някои от Латинска Америка и Южна Азия.

Най-сетне, когато растежът се осъществява при екстрактивни политически институции, но икономическите институции имат инклузивни аспекти, както беше в Южна Корея, винаги съществува опасността икономическите институции да станат по-екстрактивни и растежът да спре. Хората, контролиращи политическата власт, могат да сметнат, че за тях е по-изгодно да използват властта си, за да ограничат конкуренцията, да увеличат своя дял от баницата или дори да ограбват и да плячкосват от другите, вместо да подкрепят икономическия напредък. Разпределението и способността им да упражняват властта си в крайна сметка ще подринат самите основи на икономическия просперитет, освен ако политическите институции не се трансформират от екстрактивни в инклузивни.

Дарон Аджемоглу е турски икономист от арменски произход, днес живеещ в САЩ. Понастоящем е професор по икономика в Масачузетския институт за технологии (MIT). Аджемоглу е сред десетте най-цитирани икономисти в света според Research Papers in Economics (RePEc).

Коментари (3)

- 22-07-2013|**проф. Боян Дуранкев** – Нищо ново.

Авторът търси „философския камък“ на развитието в универсални правила. Но такива няма. В момента се утвърждава един „нов световен ред“ под лозунг за „дерегулиране“. Но новият световен ред съсипва както САЩ, така и ЕС, а да не коментираме другите страни. Съсипва природната среда, съсипва обществата, съсипва всичко.

- 22-07-2013|**Peter Petrov** – Мнение

Авторът много добре описва нещата. Това че ние хората възприемаме различно нещата си е наш проблем. Обективната истина е една. Ще си позволя да цитирам Айн Ранд: „съществуващото съществува, тоест обективната истина съществува независимо от този, който я възприема, от неговите емоции, чувства, желания, надежди и страхове.“ Универсални правила има. Проблемът е в спазването им. И мисля, че авторът много добре е описал нещата, но явно е че голяма част от хората свеждаме всичко до нашата истина а не до обективната. И там е проблема. А що се отнася до новият световен ред – Алвин Тофлър го е казал: „Знанието предоставя най-висококачествената власт“. И ако искаме качествено развитие трябва да се обърнем към знанието. Знанието приложено на практика, а не знание заради самото знание. За жалост знанието в

България не е стока. А в някои развити страни проф. Дуранкев знанието е най-качественият и скъп продукт. И поради тази причина там най-малко се съсипва природната среда, обществата и всичко. И там се е съсипвало и съсипва където и когато най-малко е приложено на практика знанието. И продължава да се съсипва. И вероятно добре знаете къде най-много се съсипва. Поне днес има информация по въпроса и който иска да види може да го направи, стига да иска.

• 02-08-2013|**Димитър**

Всеки човек е различен и всеки вижда един и същи предмет по различен начин. Вече съм на 50, поживях при социализъм, а сега живея при капитализъм. Почти по равно съм живял при двете системи. Мога да кажа едно, лицето написало тази статия е черногледо до степен на лична катастрофа! При социализма живях несравнимо по-добре! Ако сега ми поставят въпроса: „Даваш ли си дясната ръка, за да поживееш още десет години при социализъм“, няма да се поколебая и миг! А за чернотогледото „журналистическо“ диване ще направя една кратка рекапитулация:

Имаше!!!

1. Родината ми имаше икономика, сега -не!;
2. Родината ми имаше армия, а сега -не!;
3. Родината ми беше неприкосновена, а сега – не!
4. Родината ми имаше бъдеще, а сега -не!;
5. Родината ми имаше спокойствие, а сега -не!;

Няма!!!

1. Родината ми нямаше организирана престъпност, а сега -да!;
2. Родината ми нямаше чужди грабители, а сега -да!;
3. Родината ми нямаше чужди поробители, а сега -да!;
4. Родината ми нямаше свръхбогати и умиращи от глад и болести, а сега -да!;

5. Родината ми нямаше продажни управници, а сега -да!;

Списъка е огромен, а извода е един, социализмът е несравнимо по добър строй! И социализъм пак ще има!

Миналото е друга страна: мит и памет в следвоенна Европа

Автор: Тони Джуд

Петдесет години след катастрофата, Европа повече от всякога разбира себе си като общ проект, но си остава далеч от постигането на изчерпателен анализ на годините, непосредствено следващи Втората световна война. Паметта на този период е непълна и провинциална, ако не е напълно изгубена в потискане и носталгия.

Ханс-Магнус Енценсбергер

От края на Втората световна война до революциите от 1989, границите на Европа, а с тях и формите на идентичност, свързвани с понятието „европейски“, са оформяни от две основни реалности: моделът на разделение, обрисован в Ялта и неподвижно замразен по време на Студената война, както и желанието, общо и за двете страни на разделиенето, да се забрави скорошното минало и да се изкове един нов континент. На Запад то поема формата на движение за транснационално обединение, обвързано с реконструкцията и модернизацията на западноевропейската икономика; на изток един аналогичен съюз, по подобен начин обсебен от идеята за производителност, е наложен в името на споделения интерес към социалната революция. И двете страни на разделиенето имат добри основания да оставят зад гърба си опита на войната и окупацията, в резултат на което се появяват [като ценности] ориентираният към бъдещето речник на социалната хармония и материалното подобрене, заемащи едно обществено пространство, изпълвано дотогава от по-стари, причиняващи разногласие и по-провинциални, претенции и напрежения.

В този текст бих искал да предложа някои размисли върху цената, която е заплатена поради този преднамерен и внезапен отказ да се обърне внимание на най-близкото европейско минало и заместването му с „европейска неискреност“ в най-различни форми. Ще поддържам

твърдението, че специалният характер на военновременния опит в континентална Европа, както и начините, по които паметта за този опит е била изкривена, сублимирана и приспособена, оставя в наследство на следвоенната епоха една идентичност, която е фундаментално фалшива, зависеща от издигането на неестествена и неудържима граница между миналото и настоящето на европейската обществена памет. Ще предложа идеята, че начините, по които официалните версии на войната и следвоенната ера бяха разнищени през последните години, говорят за неразрешени проблеми, които лежат в центъра на настоящата континентална криза – едно наблюдение, еднакво валидно както за Западна, така и за Източна Европа, макар и по различни начини. Накрая ще отбележа някои от новите митове и объркани памети, съпровождащи падането на комунизма и начините, по които те също вече оформят и изкривяват новия европейски „ред“.

Втората световна война е много специфичен и в определени отношения много нов опит за повечето европейци. Тя е на първо място ужасяващо, безпрецедентно разрушителна, особено през последните си месеци. В особено тежко засегнатите страни като Югославия, някъде около 66 процента от всичкия добитък, 25 процента от всички лозя, повечето железопътни трасета и всички главни пътища, са разрушени. Западните страни също понасят ужасни материални загуби – по време на битките от 1944-45, Франция губи възможност да използва 75 процента от пристанищата и железопътните си депа, а половин милион къщи са разрушени до непоправимост. Дори за неокупираната Великобритания се смята, че е изгубила около 25 процента от предвоенното си национално богатство в резултат от войната.¹

Но мащабът на материалните разрушения бледнее в сравнение в човешките загуби, особено в Централна и Източна Европа. Не е нужно тук да се впускаме в обичайните статистики на смърт, страдание и загуби. От една страна човешките загуби трябва да бъдат изчислявани на индустриална база, толкова ефективна е машинарията на унищожението, разработена и управлявана от германците и техните съюзници; от друга страна, войната води и до неочаквани завръщания към по-стари форми на терор – в седмиците, последвали завземането на Берлин от

1 Виж цифрите, посочени в Gerold Ambrosius and William H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass., 1989), passim; Kenneth Morgan, *The People's Peace* (Oxford, 1990), 52.

Съветската армия, около 90,000 жени в града търсят медицинска помощ поради изнасилване. Във Виена западните съюзници отчитат 87,000 жертви на изнасилване през трите седмици, последвали пристигането на Червената армия. От Волга до Елба, Втората световна война предоставя опит, чиято специална комбинация от ефективност, страх, насилие и лишения не може да бъде сравнена с нищо друго в местната памет (макар че арменците и испанците са получили възможността да предвкусят нещичко от това в предишните години).

И все пак... Втората световна война не е една и съща за всички. Някои места са имали доста „добра“ война, поне до най-последните ѝ месеци. Бохемия и Моравия например са се оправяли сравнително добре при нацизма, предпочитани заради естествените им и индустриални ресурси, образованата им и отстъпчива работна сила, както и заради близостта им по маниери и външен вид (но не и по раса) до немските им съседи. Повечето чешки работници и селяни са глезени от германците, които им осигуряват високи заплати, пълна заетост, добри провизии и т. н.; само членовете на съпротивата, комунистите и евреите, тук както и навсякъде другаде, се намират в сериозен риск и са изложени на постоянна заплаха от тормоз, загуби и депортация. Словаците и хърватите най-после получават собствени „независими“ държави, макар и управлявани от колаборационисти, и много хора са изключително доволни от това. Германците и австрийците пострадват тежко едва към последната фаза от войната, като дотогава икономиките им са поддържани от насилственото извличане на материали и работна ръка от окупираните територии. Дори и Франция, а всъщност може би особено Франция, не е чак толкова зле – повечето от военновременните загуби и някои от най-тежките актове на колективно наказание идват едва след като Съюзниците дебаркират (което обяснява и смесените френски спомени по рози въпрос). Навсякъде по времето на Втората световна война е очевидно не-добре да си евреин, циганин или поляк; нито пък е безопасно да бъдеш сърбин (в Хърватска), руснак (до 1943), или пък украинец или германец (след 1943). Но ако човек би могъл да спре часовника в, да речем, януари 1944, по-голямата част от окупирана Европа би имала само малко неща, от които да се оплаче, в сравнение с онова, което идва малко по-късно.

Друг начин да се представи това е да се каже, че по-голямата част от окупирана Европа или колаборира с окупационните сили (едно малцинство), или приема с примирение и спокойствие присъствието и

действията на германските сили (мнозинството). Нацистите със сигурност не биха могли да поддържат хегемонията си в по-голямата част от континента в продължение на толкова дълго време, ако нещата не биха стояли по този начин: Норвегия и Франция се управляват от активни партньори в идеологическо сътрудничество с окупатора; Балтийските нации, Украйна, Унгария, Словакия, Хърватска и фламандски-говорящата Белгия – всички те се възползват с ентузиазъм от възможността, която им е предоставена, да се разчистят различни етнически и териториални сметки под благосклонното наблюдение на немците.¹ Активната съпротива е ограничена, чак до последните месеци, до един тесен и в известен смисъл самоограничаващ се кръг от личности: социалисти, комунисти (след юни 1941), националисти и ултрамонархисти, заедно с ония, които, също като евреите, почти нямат какво да губят, имайки пред вид естеството и целите на нацисткия проект. Такива участници в съпротивата често се сблъскват с негодувание, противопоставяне и дори предателство от местните населения – или защото са им причинили неприятности, предизвиквайки германски възмездни мерки, или защото местното етническо и политическо мнозинство изпитва към тях почти същата неприязън, каквато изпитват и немците, и не е никак недоволен да види как те биват излавяни и отстранени.

Не е за удивление тогава, че войната оставя след себе си злокобно наследство. При условията на освобождението всички се опитват да се идентифицират с победителите – в този случай Съюзниците и онези, които са се присъединили към тях преди окончателната победа. Като се има пред вид естеството на войната, която към края си мутира в цяла серия от брутални локални граждански войни, за повечето европейци се оказва въпрос на доста голяма спешност да се окажат на коректната страна. Това от своя страна пък означава разграничаване и дистанциране от онези, които са били врагове (вътре и вън), а тъй като действията на тези врагове са безпрецедентни в бруталността и мащабите си, то има всеобщо съгласие, че те трябва да бъдат наказани. Дори и хора като Албер Камю, който започва да се съмнява във възможността да се идентифицират „военнопръстъпниците“ с достатъчна точност и справедливост.

1 Пропуснатата при това изреждане България също се вписва чудесно в позицията на облагодетелствана от войната и, цитирам, „възползва[ла се] с ентузиазъм от възможността, която [й] е предоставена, да се разчистят различни етнически и териториални сметки под благосклонното наблюдение на немците“. Бел. пр.

вост, разбират емоционалната и политическа необходимост от такова съдебно прочистване и възмездие. Въпросът е кого и как.¹

Тук ние напускаме историята на Втората световна война и започваме срещата с мита за тази война – един мит, чието конструиране е предприето още почти преди самата война да приключи. Всички са заинтересувани от този въпрос, контекстът на който варира от частни уреждания на сметки до пораждащия се международен баланс на световните сили. Действително, именно годините 1945-48 са онези, през които се оформя не само разделението на Европа и първата фаза от нейното следвоенно възстановяване, но и, по един тясно свързан с това начин, периодът, в който се оформя следвоенната ѝ памет.

Тук могат да бъдат отбелязани само накратко факторите, които допринасят за официалната версия на военновременния опит, който се превръща в общовалиден за цяла Европа към 1948. От тях ще изредя само най-очевидните. Първият е общопризнатото твърдение, че отговорността за войната, нейните страдания и престъпления принадлежи на германците. „Те“ са я направили. В това удобно вменяване на вина и обвинение е налице една интуитивна логика. В края на краищата, ако не биха били немските окупации и грабежи от 1938 до 1945, не би имало и война, нито лагери на смъртта, нито окупации – а следователно и никакви поводи за граждански конфликти, предателства и други сенки, увиснали над Европа през 1945. Нещо повече, решението да се стовари всичко върху Германия е един от въпросите, по които всички страни, вътре във всяка от държавите и сред самите Съюзнически сили, са в състояние да се споразумеят с готовност. Наличието на концентрационни лагери в Полша, Чехословакия и дори Франция може по този начин да бъде бързо забравено или просто приписано на окупационните сили, като вниманието се отвлече от факта, че много от тези лагери са управлявани от не-германци и (както е например във френския случай) са създадени и поставени в ход преди да започне германската окупация.²

1 За по-обширна дискусия върху променящата се позиция на Камю във връзка с дилемата за отмъщението и възмездието в следвоенна Франция, виж моя *Past Imperfect: French Intellectuals 1944–56* (Berkeley, Calif., 1992).

2 Освен концентрационния лагер, създаден от нацистите край Щрутхоф в Елзас, има още няколко други лагера в южна Франция. Някои от тях са създадени през последните месеци от Третата република, за да се настаняват в тях републиканските бегълци от Испания; при Виши те служат като лагери за евреи, бегълци и други нежелателни елементи, преди те да бъдат депортирани, в повечето случаи на изток. Виж Anne Grynberg, *Les*

Нещо повече, този фокус върху Германия прави възможно да се решат чрез пренебрегване различни заплетени теми като например следвоенния статус на Австрия. Започвайки с Московската декларация от 1943, Австрия е утвърдена като „първата жертва“ на нацистката агресия – нещо, което устройва не само австрийците, но и предразсъдъците на човек като Чърчил, за когото нацизмът е естествено продължение на пруския милитаризъм и експанзионистки амбиции.¹ А щом Австрия е невинна, то тогава отчетливите отговорности на негерманските националисти в други страни със сигурност не са открити за по-подробно разглеждане. Оттук и постижението на Нюрнберг, където германската вина на свой ред е дестилирана в набор от присъди, запазени изключително за германските нацисти, и то само за неколцина избрани сред тях. Това е въпрос, който предизвиква известна загриженост и сред съветските власти, ангажирани в процесите за военни престъпления; те желаят да избегнат каквито и да било дискусии от по-широко морално естество, както и юридически въпроси, които биха могли да привлекат внимание върху собствените практики на Съветския съюз преди и по време на войната. Че нюрнбергските процеси имат назидателна и юридическа функция е несъмнено; но избирателността и очевидното лицемерие, с които Съюзниците се занимават с този въпрос допринася за цинизма на следвоенната епоха, като заедно с това облекчава и съвестта на множество не-германци (и не-нацисти), чиито действия лесно биха могли да се превърнат в обект на подобни обвинения.

Следващ по ред е въпроса за денацификацията. Само за кратко време след освобождението става ясно, че Германия (и Австрия) не могат да бъдат върнати към гражданска администрация и местно самоуправление, дори и под съюзнически надзор, ако прочистването на отговорните нацисти би било предприето по някакъв продължителен и последователен начин. Нещо повече, от местните социал- и християндемократически партии в двете страни не може да се очаква да игнорират гласовете на бившите нацисти щом само им се позволи да навлязат отново в общественния живот; по такъв начин амнистията от 1948 в Австрия, която

campes de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939-44 (Paris, 1991), както и мрачните мемоари на Arthur Koestler, *The Scum of the Earth* (London, 1955).

1 Гледище, споделяно от Дьо Гол, което помага да се разбере частичната му неспособност да схване същностното различие, когато се стига до следвоенно овъзмездяване, между пруската „варварщина“ и нацисткия геноцид.

възвръща пълните граждански права на около 500,000 бивши регистрирани нацисти, по неизбежност води до един вид моментална амнезия, при която всички страни се съгласяват, че тези мъже и жени оттук натък са не по-различни от останалите. Дори и оставащите „по-замесени“ нацисти, около 42,000 души, са почти изцяло амнистирани в течение на следващите седем години, докато западните Съюзници се опитват да сведат до минимум риска от отчуждаване на германците и австрийците от Западния блок чрез прекомерно подчертаване на тяхното минало и цената му. В един процес, който би бил напълно немислим преди 1945, идентификацията и наказанието на активните нацисти в германоезична Европа по същество приключва през 1948 и вече е забравен въпрос през ранните петдесет години.

Обвързването на отговорността за войната с германците, а на германците с нацизма, е толкова по-удобно за негерманските нации, тъй като то предоставя контекст и извинение за „окончателното решение“ на проблема с националностите в континентална Европа. Въпреки Удро Уилсън и Договора от Версай, шестдесетте милиона европейци, живеещи под „чужда“ юрисдикция през 1914 не са постигнали самоопределение след Първата световна война: все още има около 25 милиона души, живеещи в „нечия чужда държава“. Нацистката окупация е положила значителни усилия да „реша“ този вечен европейски проблем, като е избила повечето евреи и някои от най-малките групи без собствени държави. След войната освободените държави се възползват от възможността да довършат този процес като отстранят самите германци. В резултат от изместването на полските граници, приети в Потсдам, прогонването на всички *Volksdeutsche* от Балканите, както и колективното наказание, наложено на судетските немци, около 15 милиона германци са прогонени през следвоенните години: 7 милиона от Силезия, Померания и Източна Пруссия; 3 милиона от Чехословакия, почти два милиона от Полша и СССР, както и други 2,7 милиона от Югославия, Румъния и Унгария. След като около 2 милиона от тях умират в бягство или по време на тези депортации, мнозинството се оказва в Западна Германия (особено Бавария), където дори и през 1960-те около 28 процента от чиновниците на федералното правителство са *Vertriebene* (прогонени).¹

1 За един до известна степен пристрастен, но пък добре документиран разказ за прогонването на германците, виж Alfred M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East* (Lincoln, Nebr., 1989).

Отвъд значението му за следвоенната вътрешна немска политика (които е значително), този процес има и огромно въздействие върху държавите, от които тези германци идват. Полша и Унгария (както и самата Западна Германия) сега се превръщат в етнически хомогенни държави както никога преди това. Други се чувстват освободени да се впуснат в по-нататъшни ексцеси на етническо прочистване: чехите, особено, се възползват от възможността да прогонят или преместят стотици хиляди етнически унгарци от Словакия (като в някои случаи ги принуждават да заемат опразнените судетски райони), като либералът Бенеш обявява още на следващия ден след като страната му е освободена, че чехите и словаците „не искат да живеят“ в една и съща държава заедно с германци и унгарци.¹ Би могло да се очаква, че подобни действия, както и чувствата, които те отразяват и пораждат, ще предизвикат безпокойства в една Европа, тъй наскоро освободена от мотивирани по подобен начин колективни нещастия, стоварени върху континента от окупатора. Напротив: между колективното насилие и наказание за немските военнопръстъпници, и масовите, расово мотивирани чистки, в лицето на тези прогонвания, предприети от свободно избрани или наскоро освободени национални власти, се прокарва ясно и бързо прието като нормално, разграничение.

По такъв начин се появяват два вида памети: едната, за нещата, направени „на нас“ от германците през войната – и доста по-различно припомняне на нещата (колкото и подобни да са те), направени от „нас“ на „другите“ след войната (като се използва ситуацията, която германците с готовност, макар и не преднамерено, са направили възможна). Два морални речника, два вида мислене, два различни вида минало. При тези обстоятелства, неудобните и смущаващи спомени за нещата, направени от нас на другите по време на войната (т. е. под германско покровителство) биват удобно забравени.

Именно при тези обстоятелства се появява митът за „съпротивата“. Ако би имало някаква отправна точка за националната памет за годините между 1939 и 1945, то тя би могла да бъде единствено обратната на

1 За нещастната история на начина, по който следвоенна, пред-комунистическа Чехословакия, третира някои от националните си малцинства, виж Radomir Luza, *The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations 1933-62* (New York, 1964); Petr Pithart, „Let Us Be Kind to Our History“ in *Kosmas*, Winter 1984; and Kalman Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945-1948* (New York, 1982).

онази, вече здраво обвързана с германците. Ако германците са виновни, то „ние“ значи сме невинни. Ако вината се състои в това да бъдеш германец или да си работил за германците и техните интереси – а едва ли би могло да се отрече, че във всяка окупирана страна такива лица са били видни и изтъкнати – то невинността трябва да означава антигерманска позиция, след 1945, но и преди това. По този начин, за да бъде невинен, един народ е трябвало да се е съпротивявал и да го е правил в голямото си мнозинство – твърдение, направено навсякъде и педагогически наложено върху цяла Европа, от Италия до Полша, от Холандия до Румъния. Там, където историческите свидетелства се противопоставят на такова изкривяване – във Франция, в Италия, където антифашистката съпротива идва късно и е ограничена до севера, в Холандия, където силно преувеличени повествования за героични фермери, спасяващи свалени британски летци, са се превърнали в част от следвоенната национална митология – националното внимание е съзнателно отклонено, още от първите следвоенни месеци, към примери и истории, които се повтарят и преувеличават до втръсване в романи, популярни истории, радио, вестници и особено в киното.

Разбираемо е, че бившите колаборационисти, или дори онези, които просто са проседели всичко това, би трябвало да се радват когато видят как военновременната приказка се преразказва отново в тяхна полза. Но защо са се съгласили на това истинските членове на съпротивата, които в повечето случаи са и хората, дошли на власт в годините непосредствено след войната? Отговорът има две страни. В първия случай е необходимо някак си да се възстанови минимално ниво на сцепление в гражданското общество и да се възстанови авторитета и легитимността на държавата в страни, в които властта, доверието, публичната почтеност и самите предпоставки на гражданско поведение са разрушени от тоталитарно правителство и тотална война. Ето защо Дьо Гол във Франция, Де Гаспери в Италия и различните доминирани от комунисти Народнофронтовски правителства в Източна Европа намират за необходимо да кажат на гражданите си, че страданията им са дело на германците и шепя колаборационисти-предатели, че те са страдали и са се борили героично, и че настоящият им дълг, сега, след като войната е свършила, а виновниците са справедливо наказани, е да се заемат със следвоенни задачи, да дарят доверието си на конституционните режими, и да оставят войната зад гърба си. Не виждайки почти никакъв друг избор, освен

да се съгласят, местните съпротивителни движения изоставят плановете си за радикално вътрешно обновление и се съгласяват да поддържат приоритетите, отдадени на търсенето на стабилност, дори и ако (както е в случая с Италия) това означава да се подпишат Римските протоколи от ноември 1944, които по същество осигуряват приемствеността на фашисткия държавен апарат в следвоенната епоха.¹

При втория случай, този с комунистите, чийто дневен ред е разбира се значително по-различен от онзи на съюзниците им във вътрешната съпротива, те въпреки това си имат собствени причини да преобърнат свидетелствата от времето на войната, за да създадат героичния образ на сънародниците си по свой образ и подобие. На Запад, по този начин те могат да се надяват да се възползват от военновременните си действия, за да твърдят, че са говорили от името на нацията във времената на нейните изпитания, и по този начин да търсят авторитет да продължават да го правят. По тази причина *Parti Communiste Français* (PCF) във Франция или *Partito Comunista Italiano* (PCI) в Италия нямат възражения против преувеличаването на военновременната съпротива на французите и италианците, ако само те самите биха могли да наследят облагите от тази илюзия пред избирателните урни и в националната памет. Ето защо е иронично подходящо, че именно Толиати, италианският комунистически водач, трябва да подпише амнистията от 1946, с която завършват кратките и силно избирателни италиански чистки.

На Изток, където комунизмът навсякъде, освен в специалните случаи с Югославия и Албания, се е завърнал в страната не чрез героичните усилия на местната съпротива, а в багажното отделение на Червената армия, комунистите имат интерес да ласкаят своеволното местно население, като го приканват да повярва във фабрикацията, осъществяване сега от тях в полза на СССР – да осъзнае, че Централна и Източна Европа са били невинни жертви на германско нападение, че самите населения не са участвали по никакъв начин в собственото падение или в престъпленията, извършени на тяхна територия, и че сега те са пълен партньор при работата по освобождението, водено от съветските войници от чужбина и комунистическите партизани у дома. Тази история, която се установява твърдо в четиридесет години училищни текстове в „народните демокрации“, всъщност е още по-малко достоверна от измислиците

1 Виж Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy, 1943-88* (London, 1990), 53 ff.

те, разказвани в Париж и Рим. И само малцина в Централна и Източна Европа ѝ вярват, дори и сред онези, които имат силни мотиви да го направят. Но тъй като никой няма интерес да я опровергае – а само след две години да се направи нещо подобно ще стане напълно невъзможно – историята пуска корени.

Нещо повече, комунистическото настояване в Източна Европа да се идентифицират и накажат онези малцина „предатели“, които са предали инак тъй героичните местни хора, им предоставя възможност да обвинят, осъдят и хвърлят в затвора или екзекутират множество хора, за които се страхуват, че биха могли да им попречат по пътя към властта. По този начин през януари 1945 в Унгария се създават „Народни съдилища“, които да съдят военнопръстъпниците. Отначало те функционират с разумна почтеност, но по-късно към набора от прръстъпления, които те трябва да обработват, са добавени „саботаж“ и „конспирация“, с мрачни последици. Нещо подобно се случва в Румъния и особено България, където Отечественият фронт разчиства следвоенните си сметки с хиляди реални или потенциални политически съперници, без да прави разлика между прогермански, прозападни и антикомунистически кандидати за наказание, всичко в името на народа и неговите военновременни страдания. Междувременно се подема строежа на военни паметници, всички те с едно и също педагогическо послание: Втората световна война е била „антифашистка“ война, в която нацистите-германци са служели на капиталистически и империалистически цели, а срещу тях се е борел някакъв недиференциран „народ“, чиито страни те са окупирали. Жестокостите са описани като извършвани от „фашисти“ (чужди и вътрешни) срещу местното население, и никъде никога не се споменават страданията на националните, етнически или религиозни малцинства, независимо дали от ръцете на руснаците (естествено), на местното население или дори на самите германци. Този процес достига най-чистата си форма в официално одобрената версия на военновременния опит и следвоенния характер на Източна Германия – страна на работници и селяни, до този момент потискани, но сега освободени, от шепи нацистки капиталисти от Запада.

Ето защо, както на Изток, така и на Запад, процесът на наказване и прочистване, от който се очаква да отдаде справедливост на прръстъпниците и колаборационистите от следосвободителната епоха, е толкова частичен и прекъснат. Въпросът разбира се е безкрайно сложен и пара-

доксален: как да накажеш десетки хиляди, може би милиони хора за действия, които са били одобрявани, узаконени и дори насърчавани от властимащите (в случая с Виши-Франция, наследниците на конституционно избрания парламент)? Но пък, от друга страна, как да оправдаеш оставянето без наказание на действия, които са очевидно престъпни дори още преди да са изпаднали под егидата на „справедливостта на победителите“? Как да се избере кой да бъде наказан и за кои действия? Кой трябва да извърши избора? В кой точно момент едно прочистване е достатъчно, за да посрещне елементарните изисквания за справедливост и отмъщение, но пък не толкова разделящо, че да увреди още повече една и без това вече разкъсана социална тъкан? Твърдението, което искам да направя тук е просто, че почти при всеки опит за възможен отговор на тези въпроси, извършен по добра воля, следвоенната реакция се оказва трагично неадекватна.¹

Повечето от актовете на възмездие и наказание, проведени през този период, се случват преди въпросните страни да са били освободени, или пък в самия момент на освобождаването им, когато немското управление вече не функционира, а новите власти тепърва трябва да се установяват. От приблизително десетте хиляди екзекуции без съд и присъда във Франция, които маркират прехода от Виши към Четвъртата република, около една трета са извършени преди дебракирането на Съюзниците в Нормандия, а други 50 процента – по време на битките през следващите седмици. Подобна е ситуацията и в Италия, където повечето от дванадесетте до петнадесет хиляди души, разстреляни за фашистки или колаборационистки действия по това време, са убити преди или по време на седмиците на окончателното освобождаване. С други думи, множеството от най-сериозните „наказания“, наложени заради военновременни дейности, са извършени преди да са създадени формални или официални трибунали за издаване на присъди.² Същото важи и за Източна Европа (включително и Югославия), където разчистването на

-
- 1 Ето защо съм склонен да се съглася с Анри Русо, който смята, че макар и следвоенната чистка във Франция днес може да бъде разглеждана като трагично неадекватна, провалят й най-вероятно е бил неизбежен при онези обстоятелства. Виж Rousso, „L'épuration en France: une histoire inachevée“, in *Vingtième Siècle* 33 (janvier-mars 1992): 78-106.
 - 2 Ginsborg, A History, 64-70. За по-късни обвинения, издигнати срещу партизани за техните екзекуции без съд и присъда, виж Luca Alessandrini and Angela Maria Politi, „Nuove fonti sui processi contro i partigiani, 1948-53,“ in *Italia Contemporanea*, 178 (1990): 41-62.

сметки от страна на партизаните е основната форма на полуофициално възмездие за колаборационизъм и военни престъпления.¹

Така че поне две от трите функции на възмездното правораздаване – администрацията на естественото правосъдие и канализацията на частното насилие – са били погълнати и до голяма степен отдадени на трети страни преди легитимните следвоенни институции да влязат в сила. Онова, което остава, е установяването на обществена сигурност за защита на нови политически институции, символични актове на справедливост, за да се легитимират новите власти, както и публични слова и действия, предназначени да оформят и очертаят моралното възстановяване на нацията. Тук следвоенният европейски опит на правораздаването е универсално неуспешен и неадекватен. За денацификацията вече говорих. Но дори и когато става дума за отношение към сериозни престъпници, упражняването на справедливост е половинчато. Австрийските и френски примери са показателни (източноевропейският опит се отличава чрез злоупотребата със съдебни процедури, която вече беше отбелязана). В Австрия, 130,000 лица са разследвани за военни престъпления; от тези, 23,000 са дадени на съда, 13,600 намерени за виновни, 43 осъдени на смърт (приблизително същия брой като онези, осъдени на смърт в Дания), а 30 екзекутирани. Във Франция, 791 смъртни присъди са изпълнени от 2,640, издадени от съдилищата. По-показателни са общите цифри: докато в Норвегия, Белгия и Холандия броят на лицата, осъдени за колаборационизъм варира между 40 и 64 на 10,000 жители, във Франция цифрите са само 12 на 10,000.²

Както във Франция, така и в Австрия, акцентът е поставен ясно върху необходимостта да се намали до минимум броя на обвиняемите и осъдени лица, да се запази за тези избрани малцина един вид символична и представителна функция като престъпници и предатели, и да се остави останалото от социалната тъкан недокоснато или, където това не е възможно, да се поправят щетите колкото е възможно по-скоро чрез

1 Както например в случая с клането на унгарци във Войводина, извършено от партизаните на Тито в отмъщение за унгарските военни действия там през януари 1942.

2 За австрийските цифри съм задължен на д-р Лони Джонсън от *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* in Vienna. За Франция, виж статията на Анри Русо, цитирана по-горе, но също и Marcel Baudot, „L'épuration: bilan chiffré“ in *Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Présent* 25 (Septembre 1986): 37-53.

процес на доброжелателно колективно пренебрегване.¹ Нужно е също да се отбележи, че в много страни за онези, които накрая биват наказани, е по-вероятно да бъдат подбрани според въпиещата природа на действията им – свидетелствата, останали от писанията им – или поради предвоенната им известност, отколкото според обхвата или следствията от действията им – основа за подбор, която не остава незабелязана и помага да се обясни обществения скептицизъм на епохата.²

В Италия, където въпросът е допълнително усложнен от нуждата (или по-скоро неспособността) да се преодолее не само [наследството на] войната и окупацията, но и двадесетте години собствен фашизъм, чистките и възмездията, които следват началното кръвопускане на освободението са почти цинично неадекватни. Тъй като членството във фашистката партия е било задължително за италианските държавни служители, става просто невъзможно да се предприеме цялостно и последователно прочистване на правителството и администрацията на страната. Вместо това, не се върши нищо. Чак до 1960, 62 от 64-те префекти на републиката са били функционери при фашизма, а същото важи и за всички 135 шефове на полиции! Дали нещо по-различно е било възможно при трудните обстоятелства на Италия, Франция и Австрия от 1945-47 е неясно.³ Но онова което е ясно, е резултатът от тези мъгляви транзакции: за по-голямата част от населението, и особено за онези, чиято собствена военновременна история е двусмислена, очевидно случайното и в края на краищата доброжелателно упражняване на правораздаването след войната, прави толкова по-лесни за забравяне, както и

1 В което французите отначало се оказват забележително вещи. През юли 1951 един наблюдател пише за техния „алармиращ“ успех при забравянето на Виши. Виж Janet Flanner, *Paris Journal 1944-65* (New York, 1977), 153.

2 За благоразположения и ограничен характер на прочистванията и икономическите колаборационисти виж напр. Henry Rousso, „Les élites économiques dans les années quarante,“ in *Le elites in Francia et in Italia negli anni quaranta* (Mélanges de l'Ecole française de Rome, tome 95, 1982-83).

3 В италианския случай възниква и още един въпрос, затъмнен от аурата, заобикаляща коалицията на съпротивата. Ако Мусолини беше избрал да се държи настрана от войната на Хитлер и беше успял да се държи на дистанция, няма ли основания да се спекулира, че този режим би могъл да оцелее в следвоенната епоха? Сравнението с Франко не е чак толкова невероятно, колкото може би изглежда; кратката история на италианската национална държава предоставя само малко основания за циментирането на демократични или конституционни навици.

за окуражаване и другите да ги забравят, на обстоятелствата и действията, които определят фашистките и окупационните години.

Последното, което трябва да се отбележи в контекста на следвоенните години, засяга международната арена. С изключение на серията от наложени споразумения между по-дребните войнолюбци, подписани в Париж през 1946, Съюзниците никога не разрешават следвоенните си сделки с бивши държави-врагове чрез какъвто и да било окончателен мирен договор. В противоположност на опита след Първата световна война, Втората световна се развива в поредица от все по-свадливи и непродуктивни срещи на външни министри, чиято кулминация са онези от 1947 и 1948 в Париж, Москва и Лондон, които слагат край на военновременното съюзническо сътрудничество и поставят началото на Студената война. Главният въпрос е разбира се несъгласието около разделението на Германия; формалното създаване на Федералната република и нейният източен двойник през 1949 е по такъв начин ефективен край на непосредствената следвоенна епоха, като западните съюзници въпреки това изчакват до юли 1951, за да обявят, че тяхното „състояние на война“ с Германия сега е приключило. Значимостта на липсата на всякакъв мирен договор от вида, традиционно подписван след главните европейски конфликти е тази: Втората световна война изгубва своето оригинално и особено значение като борба между Германия и Съюзниците и се превръща вместо това в един вид кървав прелюд към други съглашения и нови конфронтации – ситуация, която създава нови конфигурации и по този начин допълнително обърква една вече замъглена памет за самата война.

По такъв начин западноевропейците, след като са започнали следвоенната епоха прехвърляйки цялата отговорност за войната върху Германия, се оказват само след кратък период от време на свой ред в ситуация, при която трябва да мислят за Германия, или поне за някаква част от Германия, като съюзник. В Източна Европа една война на национално освобождение от германците се превръща в увертюра и начална точка за собствена революция, която принуждава жителите на региона да описват военните години по начин, който няма никакъв смисъл и може да бъде постигнат единствено чрез акт на доброволна амнезия. Става необходимо човек да забрави не само всичко, което е знаел за германците, руснаците и американците, но също и за собствените си съседи, приятели, както и за самия себе си. Един мирен договор не би променил този

резултат по никакъв начин. Но той би приключил Втората световна война и по този начин би ѝ придал отчетлива рамка, във времето и паметта. Докато такъв договор не се е появил, европейците (правителства и народи по един и същи начин) отлагат всякакво колективно усилие да се справят с паметта за войната, която би могла да я приключи. След като това не се случва никога, те просто оставят въпроса неразрешен, заровен, пренебрегнат и избирателно забравен.

* * *

До този момент разглеждах опита на Източна и Западна Европа като един и същ. Въпреки очевидните различия във военната и следвоенна история на двете половини от Европа, в отношенията, имащи значение за тази статия, те имат много общо. Но от 1948 нататък историите им се раздалечават по начини, които касаят директно темата за паметта и националната митология. Едва при по-късния процес на припомняне и пробуждане тези части отново се сливат. След 1948 западните страни в Европа се разделят с непосредственото минало и се впускат в „европейското приключение“, с което техните национални енергии и изгледи са официално свързани оттогава насам (с изключение на Великобритания, за която историята започва значително по-късно, по причини не съвсем откъснати от късмета ѝ да пропусне онези преживявания, които континенталните европейци така бързаха да забравят). В хода на този новооткрит европеизъм, западноевропейците засядат в период от около двадесет и пет години на удобна „колективна амнезия“ (изразът е на Енценсбергер), като облягат своята половина от континента на няколко изключително важни „основателски митове“.¹

По същността си тези митове са преобръщане на военните и следвоенни истории, отбелязани по-горе. Те са изисквали общопризнато при-

1 Фразата на Енценсбергер предпоставя един вид пасивна конспирация, едно споразумение да не се дискутират определени въпроси публично, в резултат на което те се затъмняват в паметта. Доколкото историците допринасят за тази ситуация, те го правят най-вече чрез пропускания; военните години са прекалено скорошни, а първичните или официални източници прекалено редки, за да позволят някакви по-сериозни исторически разкази за колаборационизъм или съпротива. В хода на времето и с отварянето на архивите действително се правят някои по-добри научни изследвания, въпреки проблемите на историческата скорошност. Но те не са непременно четени извън един тесен кръг от специалисти. Когато въздействието им най-после започва да се усеща, то това обикновено е по причини, които имат само малко общо с формалните условия на академичната продукция.

емане на твърдението, че нацизмът е бил стриктно германски феномен, че Западна Германия е била ефективно денацифицирана, и че онези, които е трябвало да бъдат наказани, са били, с някои добре известни индивидуални изключения. Френският промеждутъчен епизод от Виши е третиран като един вид помрачение в националната история, причинено от обстоятелствата на войната и окупацията, и натрапено на една нежелана страна чрез предателските действия на определено малцинство. Опитът на Италия с фашизма е оставен до голяма степен незаписан в обществената дискусия, като част от един двоен мит: че Мусолини е бил някакъв грубиян-идиот, поставен на власт от брутална и непредставителна за мнозинството клика, и че нацията е била прочистена от фашистките си нечистотии, след което е взела активно и ентусиазирано участие в собственото си освобождение. Норвегия, Дания, Холандия и Белгия получават статус на пълни жертви, а активният и ентусиазиран колаборационизъм, че и по-лошо, на някои фламандци и холандци е изтрит от публичните анали. Австрия, възвърната към пълна независимост чрез Държавния договор от 1955, извлича от Съюзниците съглашение да бъде освободена от каквато и да е отговорност за годините под нацистко управление, като по този начин освобождава гражданите си и от последната оставаща нужда да си припомнят годините на ентусиазъм, с който всички австрийски страни (включително и множество социалдемократи) са поздравили идеята, ако не и реалността, на Anschluss-a.¹ Швеция и Швейцария също успяват да споделят тази Епоха на добрите чувства, на френско-германско помирение и икономически чудеса, прочистени от всякакви оставащи неясни спомени за шведските икономически сделки с военновременна Германия и швейцарското настояване да се разграничават еврейските от не-еврейски германци, както и изпращането обратно на първите при нацистите щом само те са успели да прекосят границата.²

1 Виж William B. Bader, *Austria between East and West, 1945-55* (Stanford, 1966), и Robert E. Clute, *The International Legal Status of Austria, 1938-55* (The Hague, 1962).

2 Виж Rudolf Bindschedler, Hans Rudolf Kurz, Wilhelm Carlgren, and Sten Carlsson, *Schweidische und Schweizerische Neutralität im Zweiten Weltkrieg* (Basel, 1985), най-вече статиите на Carlsson, Bindschedler, и особено Samuel Werenfels („Die Schweizerische Praxis in der Behandlung von Flüchtlingen, Internierten und entwichenen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg,“ 377-405). Също и Sven-Olof Olsson, *German Coal and Swedish Fuel* (Göteborg, 1975).

Не е лесно днес да се припомни тази особена Европа – онази, която продължава от плана Маршал до ранните седемдесет години. Тя също е друга страна. Характеризира я обсебеност от неща като производителност, модерност, младост, европейско икономическо обединение и вътрешна политическа стабилност. Симптоматично е, че тя е създаване на политици, които идват от географските покрайнини на съответните нации – Шуман, Де Гаспери и Аденауер – и които окуражават по-типичните си сънародници да мислят малко по-далеч от традиционните разбирания за национално и местно ориентиране.¹ И докато натрупването и сравнително радикалното преразпределение на богатство и услуги постепенно изместват националните травми и неприятни спомени, идеята за „Европа“ е подновена като заместител на онези видове национални идентификации, които са причинили такива рани в най-скорошното минало. Казвам „подновена“, защото идеята за обединена Европа не е нова. Самата фраза „Etats-Unis d'Europe“ е използвана за пръв път от френското списание *Le Moniteur* още през февруари 1848, а концепцията за европейска идентичност всъщност разцъфтява в определени кръгове през междувоенните десетилетия и по време на самата война. Но проблемът е в това, че по онова време не друг, а десницата, и то по-точно фашистката десница, си играе с тази идея, противопоставяйки един нов европейски ред на анархичните и трескави демокрации от либералната епоха, предлагайки го като бастион срещу империалистическото предизвикателство на „англосаксонско-еврейските плутокрации“, които заплашвали стария континент от Запад и „юдео-комунистическо-славянската“ опасност от Изток. Ето защо след 1945 „Европа“ също си остава нещо, което трябва да бъде изобретено, чрез зачеркване на миналото. А това изобретяване е зависимо от отказа да се признаят собствените му провинциални, защитни и ексклузивни корени.

Отмъщението на историята засега е бавно и си остава частично. В продължение на много години преподаването на съвременна история в Германия не отива отвъд Бисмарк, а пък е добре известно, че в про-

1 Друга споделена характеристика на отците-основатели на общността – техният католицизъм – може би обяснява донякъде първоначалните подозрения и съдържаността от страна на скандинавските и особено британските политици от следвоенните години. Дълга това наблюдение на Щефан Граубард. Британците, разбира се, имат множество други причини за опитите си да се държат настрана от европейските проекти – виж например интервюта с висши британски политици и обществени служители в Michael Charlton, *The Price of Victory* (London, 1983).

дължение на повече от десетилетие френското правителство отказва да позволи филма на Марсел Офюлс, *Le Chagrin et la Pitié*, да бъде показан по националната телевизия. Но както във Франция, така и в Германия едно ново поколение започва да задава смущаващи въпроси, насърчени специално в Германия от серията процеси срещу служители в концентрационните лагери, проведени в годините 1963-65. Те пък, заедно с процеса в Ерусалим срещу Адолф Айхман, на свой ред насърчават прокарването във Франция на закон (на 26 декември 1964), който премахва давността върху престъпленията срещу човечеството.¹ Въпреки свидетелствата за увеличаваща се загриженост по повод престъпленията, извършени във Франция под егидата на немските окупационни власти, повдигането и изследването на най-трудните въпроси често е оставяно на чужди учени; въпросът със „синдрома Виши“, така добре описан от Анри Русо (самият той роден през 1954), който може да се разглежда като представителен за подобни исторически мистификации из цяла Западна Европа, започва да се разплита едва през последните няколко години.²

Формите на това разплитане са най-различни. Във Франция, и в по-малка степен в Холандия и Белгия, това са работи на професионални учени, които работят в сравнителна неизвестност, а заключенията и свидетелствата им изплуват в общественото пространство само когато някои особено въпиешни случаи – като например Рене Боскуюе, Морис Папон и Пол Тувиер във Франция – се появят по заглавните страници на

- 1 Трябва да се отбележи обаче, че Франция никога не ратифицира международните и европейски конвенции от 1968 и 1974, които лишават и военните престъпления от право на давност. В резултат на това във френското право е възможно някой да бъде съдебно преследван за действия, извършени по време на война, единствено в случай, че тези действия попадат под ограничаващото и мъгляво формулирано заглавие „престъпление срещу човечеството“.
- 2 Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours* (Paris, 2^d ed., 1990). Примерите за ключови приноси от страна на чужди учени включват Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa* (Stuttgart, 1966), чийто френски превод най-после се появи през 1988; Robert O. Paxton's *Vichy France: Old Guard and New Order* (New York, 1972); Dennis Mack Smith, *Italy: A Modern History* (Ann Arbor, 1959) and *Mussolini* (London, 1981). Заслужава си да се отбележи и работата на Gerhard Hirschfeld, *Nazi rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation 1940-45* (Oxford/New York, 1988), в оригинал: *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-45* (Stuttgart, 1984), където се предоставя една много необходима корекция дори и на най-добрите холандски историографски изследвания в тази област. Виж също Nanda van der Zee, „The Recurrent Myth of ‘Dutch Heroism’ in the Second World War and Anne Frank As a Symbol,“ в G. Jan Colijn and Marcia S. Littell, eds., *The Netherlands and Nazi Genocide* (Lewiston, N. Y., 1992), 1-14.

вестниците.¹ В Германия т. нар. *Historikerstreit* – един широко дискутиран спор между професионални историци върху подходящия начин, по който да се интерпретират и поставят в контекст годините на нацизма – не толкова разкри нови материали за онова време (по причини, посочени по-горе, греховете на германците бяха широко разгласени), колкото отвори за пръв път за дискусия въпроса за относителния статус на нацизма в контекста на други съвременни му държавни престъпления, особено онези на Сталин в Съветския съюз.² В Австрия трябваше да се стигне до президентската кандидатура и избора на Курт Валдхайм, за да се пробуди нацията (или поне част от нея) от историческото ѝ самодоволство – широко поддържаното мнение, че 1945 е била „година нула“ в австрийската история, като всичко, което я е предшествовало, е захвърлено като нямащо особено голямо значение.³

- 1 И тримата посочени мъже са били разследвани за активните си роли при третирането на евреите във Виши – и във всеки от случаите колелата на правосъдието са се въртели само с мъчителна и подозрителна бавност. Мотивите за нежеланието да се повдигат отново старите, неудобни въпроси, са същите както през 1946; заместник-министърът на правосъдието в едно водено от социалистите правителство, господин Жорж Кейман, обяви на 19 октомври 1990, че „отвѣд необходимостта да се води борба срещу забвението, изглежда важно да се запазва и гражданския мир“.
- 2 Германските спорове се водеха не толкова по въпроси на съпротивата или колаборационизма, които са маргинални за немския опит, а по-скоро около проблема за отговорността (и границите на отговорността) за политиката на расово унищожение. След четири десетилетия, по време на които тази тема беше едновременно и признавана, и все пак любопитно недискутирана, някои консервативни учени, възползвайки се от изминаването на годините и намаляващото влияние на съветския комунизъм, намекнаха, че е дошло времето да се „историзира“ Холокоста, да се признае сравнимостта между нацизма и сталинизма и дори да се внуши, че нацистката политика на геноцид е била в някаква степен рационална и обяснима реакция, колкото и да е ужасна, срещу заплахата, отправена към Германия от нейния тоталитарен съсед на изток. Моралните и политически шокови вълни от този исторически диспут бяха донякъде неочаквано заглушени от неочакваното обединение на Германия и неговите съпътстващи морални дилеми, но те си остават важни и заключенията им – валидни. Виж Richard J. Evans, *In Hitler's Shadow* (New York, 1989); Charles S. Maier, *The Un-masterable Past* (Cambridge, Mass., 1988), and Peter Baldwin, ed., *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate* (Boston, 1990), особено текстовете на Saul Friedländer, Hans Mommsen, and Hagen Schulze. Виж също и възкиселия коментар от един от участниците в спора, Hans-Ulrich Wehler, *Die Entsorgung der deutschen Vergangenheit: Ein polemischer Artikel zum „Historikerstreit“* (Munich, 1988).
- 3 За президентството на Валдхайм и неговите последствия за Австрия, виж новата книга на Richard Mitten, *The Waldheim Phenomenon in Austria: The Politics of anti-Semitic Prejudice* (Boulder, Colo., 1992).

Общата тема на тези неудобни разкрития и дискусии е степента на *refoulement*, на публично и лично отрицание, върху които е възстановена демократичната Западна Европа. По-възрастните европейци все още си остават верни на това алтернативно минало – анкетите във Франция указват, че мнозинството хора над петдесетгодишна възраст биха предпочели този въпрос просто да изчезне и нямат търпение Тувиے и подобните нему да умрат и да бъдат погребани, заедно с престъпленията си. Те виждат малко полза в подновеното разискване на жестокостите, извършени от Виши дори и когато самите те не носят възможна лична отговорност за тях. В Австрия аферата Валдхайм разшири поколенческата пропаст: в едно допитване от март 1988 австрийците под тридесет години са разделени приблизително равномерно по въпроса дали Австрия е била жертва на Аншлуса или негов съучастник, докато за онези над петдесет години статусът на жертва е избран от почти два пъти повече хора, в сравнение с ония, избиращи обвинението.

Друг елемент в разравянето на миналото е постоянния упадък на комунизма. Щом само френската и италианска комунистически партии изгубиха контрола си над известна част от електората и голяма част от политическото въображение на страните си, стана по-лесно да се задават трудни въпроси за тяхната роля в съпротивата и изобщо за нейните реални измерения. Сега, когато всички бързат да се качат на този влак и се появява буквална под-дисциплина на историография за критично разглеждане на съпротивата, е донякъде трудно човек да си припомни, че съвсем доскоро безстрастните аналитични студии на историци като Клаудио Павоне или Анри Русо биха били немислими – а в определени среди и непубликуеми. Странно иронично е, че именно упадъкът на антифашистката левица прави възможно признаването на истинските измерения на вътрешния фашизъм и колаборационизъм от една по-ранна епоха. И все пак в това е налице известна логика: само малцина във Франция бяха склонни да признаят елементите на приемственост между Виши и предшествашите я и следващи републики, както поради следващото от това обезценяване на „прекъсването“ от 1945, така и поради очевидното „нормализиране“ и релативизиране на годините на Виши, които едно такова признание води със себе си.¹ Подобни ограничения затрудняваха и по-внимателното вглеждане в приемственостите в мо-

1 Виж размишленията по тази тема на Русо, Даниел Линдберг, Стенли Хофман и др., в „Que faire de Vichy?“ *Esprit* (mai 1992): 5-87.

дерната италианска история, да не споменаваме онзи вид изследване на реалното място на Мусолини в италианското въображение, публикувано наскоро от Луиза Пасерини.¹

Понеже толкова голяма част от това измъчено и мъчително преосмисляне на миналото е насочена към широката общественост, а не толкова към научната общност, това преосмисляне има най-важно значение за страните, които засяга директно (само малка част от дебатите, споменати по-горе, добавиха нещо важно към познанието ни за минали събития – също като значителното въздействие на Архипелаг Гулаг, което не зависеше от включената в него нова информация, сама по себе си минимална). Чуждият, особено британски и американски интерес, е незначителен, избирателен и може би донякъде *schadenfreudlich* [злорад, бел. пр.]. Но дори и във Франция, Италия и Западна Германия, въздействието на новопридобитото минало, напирало полусмляно нагоре към гърлата на политици и журналисти, чиито реални действия са насочени в други посоки, е нищо в сравнение с драматичните последствия от възвръщането на паметта в Централна и Източна Европа.

Ако проблемът на Западна Европа е недостиг на памет, то в другата половина на континента проблемът е обратния. Тук паметта е прекалено много – твърде много видове минало, от което хората могат да извличат заключения, обикновено като оръжие срещу миналото на някой друг. Докато в Западна Европа дилемата е ограничена до един набор от злощастни спомени, свързани с окупационните години 1940-44/45, то източноевропейците имат многобройни аналогични отправни точки: 1918-21, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945-48, 1956, 1968, а сега и 1989. Всеки от тези моменти означава нещо различно, и то почти винаги нещо спорно и трагично за някоя друга нация или етническа група, или пък за следва-

1 Claudio Pavone, *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza* (Turin, 1991); Luisa Passerini, *Mussolini immaginario* (Bari, 1991) както и статията в *Italia Contemporanea* 181 (December 1990): 645-51, „Il nuovo processo alla Resistenza.“ Виж освен това по-ранната работа на Пасерини, *Fascism in Popular Memory* (Cambridge, 1987), превод на нейната *Torino Operaia e Fascismo* (Bari, 1984). Постепенното разпадане на коалицията на Съпротивата в Италия, а заедно с нея и на съпровождащия основателски мит на републиката, разбира се също засегна реномето и поддръжката на християндемократите. Но именно упадъкът и залезът на бившата ИКП допринесе най-много за улесняването и дори окуражаването на обществените дебати за военновременния опит на страната. За един авторитетен пример за традиционната комунистическа позиция по въпросите на войната и следвоенните години, виж Luigi Longo, *Chi ha tradito la Resistenza* (Rome, 1975).

щи поколения вътре в същата група. За източноевропейците миналото е не просто друга страна, а цял архипелаг от уязвими исторически територии, които трябва да бъдат предпазени от атаките и изкривяванията, предприемани от обитателите на един съседен остров на памет – една дилема, направена още по-жестока от факта, че врагът винаги е вътре: повечето от тези дати касаят моменти, в които една част от общността (определяна от класа, религия или власт) се е възползвала от трудностите на друга, за да се награби със земя, собственост или власт. Това значи са памети за граждански войни, а в една гражданска война врагът все още е тук след като битките престанат – освен ако някой външен фактор не е бил така добре настроен да наложи някакво окончателно решение.

Идването на комунизма сякаш слага край на всичко това. Съветската власт си присвоява националните митове за собствени цели, забранява припомнянето на всички неудобни или конфликтни моменти, освен ония, които със задна дата са „предусещали“ нейното идване, и налага едно ново „братство“ върху източната част от Европа. Но тя не само отменя миналото, разбира се; освен това тя го и изобретява отново. Вече видяхме по какъв начин и защо комунистическите режими раздуват мита за военновременната антифашистка съпротива. По един по-фин начин комунистите премахват и акцента от революционното естество на нацистката окупация – фактът, че социалната революция в Източна Европа, завършена под съветска егида след 1947, всъщност е започната от германците, които изличават старите елити, премахват голяма част от (еврейската) градска буржоазия и радикално подкопават вярата във върховенството на закона. Но историческата реалност, а именно че истинската революционна цезура в съвременната източноевропейска история започва в 1939, а не в 1945, не може да се признае. Приемствено-стите между нацисткото и съветско управление естествено се отричат, а алтернативният мит за революционната следвоенна трансформация заема тяхното място.

От България до Полша този процес е повече или по-малко сходен. В Източна Германия се измисля специална национална история, чиито акценти варират в зависимост от нуждите на съветската външна политика, но чието постоянно влияние върху местното население е катастрофално. След един първоначално агресивен опит за денацификация, комунистите преобръщат стратегията си и обявяват на източногерманците, че собствената им история е незамърсена. Междувременно, значи-

телен брой нацисти от по-долните етажи на нацистката йерархия продължават кариерите си в полицията и бюрократията при новия режим. Източногерманците, твърде добре осъзнаващи реалното си минало и първоначално насилствения начин, по който руснаците са изисквали отмъщение за него, сега са поканени да седят мирно, при официално дадено разрешение, докато съществениите характеристики на нацисткия държавен апарат се възстановяват пред очите им. Последствията от онова, което Петер Шнайдер нарича „двойната зомбификация“ на Източна Германия днес вече са ясни на всички.¹

Мълчанието, което се спуска над Източна Европа, си остава непрекъснато в продължение на четиридесет години. Въстанията от 1956 и реформите от 1968 не разчупват това замразено минало; напротив, паметта за тях, както и факта, че те не могат да бъдат споменавани другояче освен по нечестен начин, добавя нови пластове към обществената митология. В лични разговори много хора разбира се порищават официалната версия за миналото; но, разполагайки единствено с личните си или групови спомени, чрез които могат да я заменят или да я предадат на децата си, те неволно допринасят за двойната криза на историята, която сега засяга Източна Европа. От една страна цинизмът и недоверието са се просмукали във всички социални, културни и дори лични обмени, така че създаването на гражданско общество, а в още по-голяма степен гражданска памет, е много, много трудно. От друга страна налице са множество памети и исторически митове, всеки от които се е научил да мисли за себе си като легитимен просто поради това, че е личен и неофициален. Там където тези лични или племенни версии се пресрещат, те оформят мощни анти-истории от взаимно антагонистично и разделително естество.

В настоящата ситуация са налице определени хронично преплетени теми, които преоформят и още повече изкривяват източноевропейското минало. Първата е вината за самата комунистическа епоха. Независимо от това колко пъти хората ще обявяват, че „те“ са го направили на „нас“, остава си факт, че само много малко хора са могли или реално са се възпротивили срещу комунистическата власт (на определени

1 Последната книга на Петер Шнайдер, *The German Comedy: Scenes of Life after the Wall*, беше публикувана в Ню Йорк през 1991. За начина, по който историците в ГДР са се занимавали с въпроса за антисемитизма, виж К. Kwist, „Historians of the German Democratic Republic on Anti-Semitism and Persecution,“ in *Leo Baeck Institute Yearbook* 20 (1976) 173-98.

места, особено в Чехословакия, тя дори първоначално е приветствана в свободни избори от голяма част от избирателите). Самото естество на „реално съществуващия социализъм“ в източна Европа е такова, че то налага най-унизителни, продажни видове сътрудничество като предусловие за постигане на поносимо ежедневие. И повечето хора, рано или късно, започват да сътрудничат: интелектуалци, свещеници, родители, мениджъри, работници, купувачи, доктори и т. н. Особеният срам, който хората изпитват поради това, че са живели в и под комунизма, се дължи не толкова на никакви реални или въображаеми престъпления, а на ежедневните лъжи и безкрайните дребни компромиси. До появата на Солидарност този шаблон е непрекъснат и дори стандартната героична картина на полската съпротива през осемдесетте не е лишена от свое собствено, самообслужващо се митологическо измерение. В Чехословакия само 1,864 лица от население от 15 милиона подписват Харта 77. Дори и през юни 1989, когато репресивният апарат е сравнително разхлабен, вече далеч в ерата на Горбачов, само 39,000 подписват „Няколко изречения“ – първия манифест, от който по-късно ще възникне Гражданският форум.¹

Именно това усещане – че цели нации крият една дребна мръсничка тайна – е обяснението за обсебеността (в източна Германия, в Чехословакия и в по-малка степен по други места), от неща като възмездие, отплата и прочистване. Аналогията с Франция от 1944 е поразителна. На лице е епидемия от сочене с пръст и обвиняване, при което са представени всевъзможни мнения – от тези, които биха искали да ограничат вината, осъждането и наказанието само до един или няколко подбрани, та чак до онези, които биха искали цели нации да се покаят за миналото си. Нещото, което се губи сред всичко това е способността за каквато и да е безстрастна оценка на комунистическата епоха в Европа. Малцина се осмеляват да посочат, че комунистическото управление се различава от предишните режими в по-голямата част от региона най-вече чрез циничната експлоатация на национални ресурси за чужди (съветски) интереси. Като правителства, режими и елити, пост-сталинистките комунисти не винаги са чак толкова различни от онова, което е ставало преди това – а следователно трябва да бъдат абсорбирани и включени

1 Виж Tony Judt, „Metamorphosis: The Democratic Revolution in Czechoslovakia,“ in *Eastern Europe in Revolution*, Ivo Banac ed. (Cornell University Press, 1992).

във всяко разбиране за историята на тези страни. Те не могат просто да бъдат отново и отново отписвани.

Тук също аналогията с Виши или с италианския фашизъм вероятно е подходяща. Наложените от Съветите режими в Източна Европа са част от съответните национални истории; те продължават някои местни традиции, следват предварително установени модели на икономическа политика и допринасят за посткомунистическия характер на обществата си. Онова, което важи при Петен и Мусолини, се отнася и за марионетните власти на „народните демокрации“: колкото и изкучително да е това, те не могат да бъдат елиминирани от историите на собствените си страни, нито пък „вкарани в скоби“ в тях, като някакво чуждо и преходно отклонение. В допълнение към това, пристигането на Червената армия спасява остатъците от определени малцинства (особено евреи); това е важна част от аргументите на някои от участниците в немския *Historikerstreit*; но в един регион, където антисемитизмът си остава заразителен, това едва ли може да бъде аргумент в полза на режими, които често са били представяни (в частни разговори), като дело на евреи. Целта ми тук не е да се опитвам да правя какъвто и да било опит за оправдаване на съветското управление, а да отбележа, че комунистическият опит не идва от празно място, и че не изчезва без да остави след себе си определено наследство, тоест не може да бъде отписан от местното минало, както сам той по-рано се е опитвал да изличи от това минало елементите, несъвместими със собствените му проекти.

Погрешната памет за комунизма допринася също, на свой ред, за погрешна памет на антикомунизма. Маршал Антонеску, военновременният румънски водач, който е екзекутиран през юни 1945, се защитава по време на процеса с твърдението, че се е опитвал да защити страната си от Съветския съюз. Днес той се представя в популярната румънска история като герой, а участието му в унищожението на евреите и други във военновременна Румъния няма почти никаква тежест в баланса против антируските му заслуги. Антикомунистическите свещеници от региона; националистите, които се борят рамо до рамо с нацистите в Естония, Литва и Унгария; десните партизани, които избиват безразборно евреи, комунисти и либерали в злостното разчистване на сметки в годините непосредствено след войната, преди комунистите да поемат ефективен контрол – всички те са кандидати за реабилитация като хора с умерени и достойни за уважение убеждения; най-силният

аргумент в тяхна полза, разбира се, са злословията, посипани върху им от предишния режим.¹

Що се отнася до възмездие и реабилитацията, тук също историческите свидетелства са в разрез със сегашните настроения. Проектът за „лустрация“ в Чехословакия, предназначен да лиши от граждански права всички, които са имали и най-малка връзка с предишната управляваща партия, беше най-крайната опция, унищожителна като приложение на определено разбиране за колективна отговорност и опортюнистичен в апела си към намиращите се вдясно от центъра партии, които виждаха в него възможност да смутят левите и либералните си опоненти в националните избори. Българите създадоха „граждански трибунали“ за произнасяне на един вид публично „понижаване“ на хората, осъдени за активно съучастничество в минали престъпления. Дори унгарците се оказаха въввлечени в гневен спор: в продължение на известно време се дискутираше дали да се осъди Андраш Хегедус – човек, който беше застанал на погрешната страна през 1956 и беше подкрепял свалянето и убийството на Имре Наги, но когото някои са склонни да виждат като реабилитиран от по-късния му поврат към „реформаторски комунизъм“.

Най-показателната от всички кризи е онази, засягаща темата за възстановяване на собствеността. В по-голямата част от източна Европа вече има, или тепърва се прави, законодателство за връщане на земята и сградите на ония, които са ги изгубили през 1948. Но това повдига трудни въпроси. Защо 1948? Просто защото именно комунистите са предприели в този момент програма за експроприация? А какво да кажем за ония, чиито домове, ферми и бизнеси са били експроприирани през годините 1945/48? От милионите, чиито собственици са били незаконно иззети по време на самата война и, в случаите с чехите и словаците, след 1938? Ако само комунистическият режим трябва да бъде третиран по този начин, то какво да кажем за онези, които са спечелили от прогонването на судетските немци, от насилствените прехвърляния на унгарци в Словакия, от депортацията и унищожението на евреите навсякъде? Дали незаконната експроприация, колективното наказание

1 Още по-проблематичен е случая с хората като румънския писател Мирча Елиаде – днес либерален интелектуалец, силно уважаван заради ранните му критики срещу сталинизма през петдесетте години и след това. Много лесно е да се забрави, че преди Втората световна война, подобно на голяма част от интелигенцията в Централна и Източна Европа, Елиаде е поддръжник на крайната националистическа десница.

и загубата на материални блага и средства за препитание е нещо лошо само по себе си или само ако е било предприето от комунисти?

Усложненията тук разбира се идват от това, че във всички тези страни има много хора, които са били облагодетелствани от страданията на други през годините 1938-48. Това не е нещо, върху което комунистите поставят някакъв особен акцент след 1948 и то не е такова, за което възползвалите се, техните наследници и техните сънародници искат да слушат днес. То обяснява защо толкова много чехи и словаки ненавиждаха извинението на Хавел към Германия за експулсирането на судетските германци (почти най-първото му дело след поемането на президентството), а освен това то е част от по-дълбоки комплекси и мълчания за военни и следвоенни нечестни споразумения и по-лошо, при третирането на малцинствата. Проблемът с поляците и евреите в полската история, включващ **травматичния опит на евреите в Полша след войната**, е най-драматичният и най-добре известен пример за тези въпроси, но той е далеч не единствен.¹ И накрая има още една, безкрайно неразрешима дилема: какъв смисъл да се възстановява собственост, когато няма как да се възвърне на десетки милиони хора загубата на възможности и свобода, които те са преживели след 1948? Няма ли нещо погрешно в един резултат, при който семейство Шварценберг получава обратно дворците си, а отдавна заминали емигранти биват обезщетени за загуби, които наследниците им са превърнали в предимства, докато онези, които не са имали нищо, не получават нищо и гледат ядно как техните собствени, както и онези на децата им, изгубени шансове, отиват за нищо? Това може да е справедливо или не, но със сигурност то не изглежда особено честно, а от политическа гледна точка е силно неблагоприятно.

Тези и други иронии на настоящите опити да се премахнат злощастните паметни помагат да се обясни появата на някои стари чувства

1 По време на погрома в Килце, на 4 юли 1946, умират четиридесет и един евреи. В следвоенна Полша има множество подобни, по-малки изблици на антисемитизъм. Но пък им а и добри основания да се смята, че някои от жестокостите (като убийството на двама евреи в Кунмадараш в Унгария на 21 май 1946) са били провокирани от комунистическата полиция, която е имала интерес да изостри и без това напрегнатите отношения между евреи и не-евреи. Виж Alexander Smolar, „Jews As a Polish Problem“, *Daedalus* 116 (ii) (1987): 31-73, and Yosef Litvak, „Polish-Jewish Refugees Repatriated from the Soviet Union to Poland at the End of the Second World War and Afterward“, in Norman Davies and Antony Polonsky, eds., *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939-46* (New York, 1991). Задължен съм на професор Ищван Дийк за наблюденията в тази връзка.

и солидарности в Европа след 1989. Разбира се, до известна степен всичко това беше предсказуемо. Комунистическата епоха не изковава нови начини за идентифициране и описване на местни и национални интереси, тя просто се опитва да зачеркне от публичния език всяка следа от старите. Без да поставя нищо на тяхно място и довеждайки до вечна загуба на репутация социалистическата традиция, на която самата тя е незаконен продукт, тя оставя след себе си вакуум, в който етническият партикуларизъм, национализмът, носталгията, ксенофобията и древните вражди могат да процъфтяват; тези по-стари форми на политически разговор не само са легитимирани отново поради самия факт, че комунизмът ги е отричал, но освен това те са и единствените реални условия на политическа комуникация с някакви корени в този регион, които може да си припомни който и да е човек. Заедно с религиозната принадлежност, която в Източна Европа отпреди 1939 често сама е най-важния признак на националност, те и миналото, което описват и представяват, се завръщат, за да преследват и изкривяват посткомунистическата политика и памет.

Всичко това трябва да се разбира в собствения си контекст. За разлика от Франция или Великобритания например, малките народи в Източна Европа са живели в продължение на векове в страх за собственото си съществуване. Наистина трагично е, че в случаите, когато те са получавали известна автономия и независимост, това обикновено се е случвало за сметка на някой друг и под протекцията на нечий авторитарен чужд интерес. Множество словаки днес говорят с ентузиазъм за отец Тисо, словашкия водач, обесен през април 1947 за колаборационизъм и военни престъпления през годините на словашка независимост от 1939 до 1944. Това помага да се обясни както словашкото желание за отделяне, така и отказа на някои словашки представители да гласуват за ратификация на споразуменията с Германия, които обявяват Мюнхен¹ за отменен и анулиран. Жестокият факт е, че за много словаки, тогава и сега, Мюнхен е нещо добро.²

1 Тоест споразуменията от Мюнхен 1938, в резултат на които Германия получава съдетските земи, а Словакия – своята „независимост“. Бел. пр.

2 Договорът за сътрудничество и приятелство между Чехословакия и Германия беше подписан на 27 февруари 1992 и ратифициран от чехословашкото Федерално събрание на 4 април 1992 с 226 срещу 144 гласа. Депутатите от комунистическата, социалдемократическата и словашката националистическа партии фласуваха против, като словаците

Хърватите, напротив, в преобладаващото си мнозинство не се възторгват от [паметта за] бруталния Усташа-режим, който се възползва от покровителстваната от Германия независима хърватска държава, за да унищожава евреи и сърби в голям мащаб; но пък те едва ли могат да бъдат обвинявани за известната обърканост, която предизвиква у тях призива да се разделят напълно с този кратък спомен за автономно национално съществуване. Полското национално чувство може да бъде нещо доста грозно, така както е вкоренено в една нездрава католическа изключителност. Евреите и украинците имат добри основания да се страхуват от него (както и чехите, които знаят нещичко за опортюнистическото грабване на земя от поляците след Мюнхен). Но в продължение на две поколения полската памет е била насила захранвана с една анти-интуитивна привързаност към някакъв руско-наложен интернационализъм, и би било наистина удивително, ако нацията би се обърнала директно от „братската социалистическа Европа“ към космополитния (западен) европеизъм на оптимистични дисидентски блянове, без да премине през някаква подобна носталгична ангажираност с едно подобаващо полско минало.

От всички стари езици, които се втурнаха да запълнят пространството, опразнено от комунистическата дискурсивна мощ, антисемитизмът е най-поразителният. Тук почти няма значение дали изобщо някакви евреи са останали в днешна Източна и Централна Европа.¹ Антисемитизмът в тази част от Европа отдавна има централно политическо и културно място; той е също толкова начин на говорене за „тях“ и „нас“, колкото и средство за подбор на евреите по-конкретно. Поразяващо тук обаче е неудобството, пораждащо от намека, че днешните източноевропейци може би трябва да се занимават със своето минало третиране на евреите. Това конкретно минало е толкова дълбоко погребано, както от комунисти, така и от некомунисти, че опитите то да бъде изкопано отново се отхвърлят от всички, включително и от някои евреи. И действително, еврейската интелигенция от Будапеща и Варшава (която включва солидна част от дисидентските интелектуалци от миналите двадесет години) не желае да ѝ бъде припомняно, че (а) нейното собствено и

възразяваха срещу фразата, която утвърждаваше „приемствеността на чехословашката държава от 1918 насам“.

1 Само в Унгария еврейското присъствие е значително. То наброява около 100,000 души, повечето от тях в Будапеща.

онова на родителите ѝ най-близко минало е тясно свързано с онова на комунистическото движение и (б) че евреите в Източна Европа, които са оцелели след войната и са избрали да не емигрират, често са полагали значителни усилия да крият еврейскостта си – от колегите, съседите, децата и от самите себе си. Те често са първите, които настояват, че антисемитизмът е приключил през 1945 – всъщност понякога те ще твърдят, че по-ранните му прояви в страни като Полша, Чехословакия, Унгария и дори Румъния са били преувеличено представяни.¹

Особената трудност при преработването на отношението към евреите, особено по време на войната, е че то е безнадеждно припокриващо се с други погребани истории, вече споменати. В продължение на известно време между унгарските историци се водеше интересен дебат по въпроса дали унищожението на унгарските евреи е могло да бъде предотвратено² Някои от историците, участващи в дебата бяха евреи, от различни поколения. По-възрастните учени (включително и евреи) често изпитваха силно нежелание да приемат, че унгарците са могли да направят нещо повече за да предотвратят депортацията на тяхната еврейска общност през 1944; въпросът тук беше не толкова съдбата на унгарските евреи, колкото отговорността на унгарците за собствените им сделки с нацистите през последните фази от войната.³

Странно, но този синдром има най-близките си еквиваленти малко по-далеч на запад. Следвоенните австрийци – както евреи, така и неевреи, предпочитат да мислят за австрийските жертви на Хитлер като за една обща, недиференцирана категория: евреи, социалдемократи (и еврейски социалдемократи), християн-социалисти и т. н., бяха обединени

-
- 1 Според Йозеф Ротшилд, в междувоенната Източна Европа „единствено мощната международна идеология... е антисемитизмът, основаващ се както на убеждение, така и на личен опит“, *East-Central Europe between the Two Wars*, (Seattle, 1974), 9. За някои интересни забележки върху „хиперасимилационизма“ на следвоенните унгарски евреи (онези, които са избрали да останат), интересна е [Maria Kovacs, „Jews and Communists: A View after Communism“](#).
 - 2 Съответният дебат в България – така поне се надявам аз – ще се провежда тепърва. Бел. пр.
 - 3 Виж Istvan Deak, „Could the Hungarian Jews Have Survived?“, *New York Review of Books* 29, i (4 February 1982); Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York, 1981); Gyorgy Ranki, „The Germans and the Destruction of the Hungarian Jewry“, in Randolph L. Braham and Bela Vago, eds., *The Holocaust in Hungary: Forty Years Later* (New York, 1985); Andras Kovacs, „Could Genocide Have Been Averted?“ *Budapest Review of Books* 1, i (1991), 20-25.

след 1945 в една-единствена памет за потисничеството на австрийската нация от прусашко-германските нацисти. В Австрия, както и в нейните източни съседи, фалшивото представяне на историята и паметта (които през 1945 бяха все още достатъчно пресни) не помогна с нищо на евреите да се вплетат обратно в тъканта на австрийското общество. В днешна Австрия има около десет хиляди евреи, но в едно допитване до общественото мнение, направено през октомври 1991, 50 процента от респондентите смятат, че „евреите са отговорни за миналите си преследвания“, 31 процента казват, че не желаят да имат съседи-евреи, а 20 процента не желаят в страната да има евреи.¹

Още по-на запад, във Франция, завръщащите се еврейски оцелели от лагерите са мълчаливо помолени да се смесят с общата категория на „депортираните“. Само мъжете и жените, депортирани за действия на антинацистка съпротива получават специално признание – действително, през 1948, по време на парламентарните дискусии около закона, определящ статуса и правата на бившите депортирани, никой не споменава евреите. Трябва да изминат около четиридесет години, за да може специалния опит на евреите, и начина, по който Виши ги отделя за наказание, да стане централна част от дебата за паметта от времето на окупацията. Във Франция това пренебрегване също е до известна степен отговорност на самата еврейска общност, която се опитва да си намери някакво (невидимо) място в универсалната република и не проявява особен интерес да приканва по-нататъшна дискриминация чрез пробуждането на неприятни спомени – нейните собствени и ония на преследвачите ѝ. Тази позиция започва да се променя едва при следващото поколение френски евреи, чието съзнание е „повишено“ от шестдневната война от юни 1967 и злополучните забележки на Дьо Гол. Именно по тази причина специалната отговорност на режима от Виши, която е в неговите собствени, дълбоко френски, причини за издирване и поставяне в неизгодно положение конкретно на евреите, е била обгръщана от неяснота в продължение на толкова дълго време.² Ако Хел-

1 За австрийския подход към местния антисемитизъм и паметта за австрийския ентусиазъм към нацистите, виж Bruce F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill, N.C., 1991), 301-10.

2 Виж Annette Wievorka, *Déportation et génocide: Entre la mémoire et l'oubli* (Paris, 1992), notably 19-159, 329-433; Serge Klarsfeld, *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la solution finale de la question juive en France* (Paris, 2 vols., 1983).

мут Кол може днес да си позволи да говори за унищожението на евреите като престъпление, „извършено в името на Германия“ (а следователно не от никакви конкретни германци), то не е за учудване, че в продължение на около половин век френските политици не виждат почти никакви причини да пробуждат каквото и да е чувство за вина сред французите за престъпления, „извършени в тяхно име“.¹

А сега? Сбогом на всичко това? Революциите от 1989 наложиха отварянето на източноевропейското минало – по същия начин, по който историографските трансформации на Запад премахнаха десетилетни табута върху някои части от военновременната памет.² Ще има безкрайни ревизии и нови интерпретации, но най-скорошното минало никога повече няма да изглежда същото, никъде. Но дори и най-повърхностното разглеждане на сегашната сцена разкрива нови митове и нови видове минало, които се създават в момента.

Като начало, говорейки социално, трябва да се каже нещо в полза на табутата. В Западна Европа, в продължение на четиридесет години след края на Втората световна война, никой уважаван учен или публична фигура не би и помислил да прави някаква реабилитация на фашизма, антисемитизма или хиперколаборационистичните режими и техните дела. В замяна на мита за едно етически порядъчно минало и безукорно чиста идентификация с новородената Европа, на нас ни бяха спестени онези видове език и поведение, които до такава степен бяха замърсявали общественото пространство в периода между войните. В Източна Ев-

1 Забележете, че Франсоа Митеран избягваше каквото и да било официално признаване на ролята на Виши в депортацията на евреите по време на посещението си през 1982 в мемориала Яд Вашем в Ерусалим – мълчание, което той поддържаше въпреки страстните призови от много страни във френското общество. Но Франция не е единствена – историографският и публичен интерес към обстоятелствата около еврейските депортации в Белгия, Италия и по други места са с много скорошна дата. Трудно е днес да си припомним колко нищожна роля унищожението на евреите, както и чувствителният въпрос за латентния антисемитизъм, играеха в политическото съзнание на Европа в непосредствените следвоенни години.

2 Един от по-оптимистичните признаци [за пробуждане] в Източна Европа е създаването или реорганизацията на центрове за исторически изследвания, ориентирани в много случаи към премахване на вредите, причинени на историческите изследвания в региона в продължение на последните четиридесет години. В Прага, *Památník odboje* (Мемориалът на съпротивата), част от бившия Институт за чехословашката армия, днес има отдел, ръководен от д-р Франтишек Яначек, посветен на исторически изследвания на колаборационизма и съпротивата в Чехословакия по време на и след Втората световна война.

ропа бруталните, нетолерантни, авторитарни и взаимно антагонистични режими, които се разпространиха из почти целия регион в годините, последвали Първата световна война, бяха захвърлени в историческата кофа за смет. Множеството неприятни истини за тази част от света бяха заменени от една-единствена красива лъжа. Защото не трябва да се забравя, че комунизмът беше принуден от собствената си дефиниция да изказва постоянна фалшива преданост към неща като равенство, свобода, права, културни ценности, етническо братство и международно единство. Вече към края му само малцина бяха склонни да поставят под въпрос лицемерието на цялата тази история; поне в публичната сфера вече не се произнасяха определени неща, които някога бяха принадлежали към наръчника по омраза в този регион.¹

Тези ограничения сега са разхлабени, ако ли не и напълно отстранени. По думите на Бруно Мегре, заместник на Жан-Мари льо Пен в Националния фронт, „*Nous sommes en train d'assister à la fin du monde reconstruit depuis Yalta. Toutes les idéologies, tous les tabous [sic] qui ont été fondés alors sont en train de tomber.*“² Господин Мегре знае за какво говори. Партията му има немалък принос към този процес. Без падането на такива табути, кой би могъл да си представи, че около 38 процента от поддръжниците на Жискар Дестен и 50 процента от онези на Жак Ширак биха били „по принцип съгласни“ с гледищата на Льо Пен? Само две години преди това съответните цифри бяха 20 процента и 38 процента. Ако някой би си дал труд да зададе въпроса преди десет години, цифрите биха били пренебрежими. Факт е, че именно същите митове, които защитаваха французите срещу паметта за предшествениците на Мегре от Виши, действаха същевременно и като един вид профилактика срещу съвременните отзвучи на това минало. Жестока и парадоксална истина е, че делото на историци като Анри Русо, Жан-Пиер Азема и техните колеги беше направило възможно да се казва истината за миналото – и по този начин позволило на хора от това минало да казват своята истина в настоящето.

1 Яркото изключение, разбира се, беше грозния изблик на официално одобряван антисемитизъм в Полша от годините 1967-68. Но за множество хора това вече е козметически преправено като дело на няколко диванета от политическия апарат, без подкрепа от страна на масовите партийни членове или нацията като цяло.

2 „Ние сме на път да подпомагаме идването на края на реда [света], реконструиран от Ялта насам. Всички идеологии, всички табути [sic], основаващи се на него, скоро ще паднат.“ 30 August 1991, цитиран в *Le Monde* of 31 August 1991.

Оттук и обстоятелствата, при които внучката на Бенито Мусолини Алесандра може да бъде избрана в италианския парламент благодарение отчасти на името си,¹ нещо, от което тя вече не трябва да се срамува, след като отдавана е станало ясно, че Il Duce съвсем не е бил толкова непопулярен, колкото хората са си мислели, и че институционалното му наследство все още е при италианците. Така е и в Източна Европа, където безпорядъчният напор да се изобличи и отрече комунизма и всичките му дела започва, както беше отбелязано по-горе, да легитимира делата на хора, които съчетават в едно предвоенен или военен антикомунизъм с отношения и действия, които доскоро се считаха за буквално неприемливи.

Онова, на което сме свидетели ние, струва ми се, е един вид междуцарствие, един момент между митовете, в който старите версии на миналото са или излишни, или неприемливи, а новите тепърва трябва да се появяват. Но очертаванията на последните започват вече да се оформят. Докато за целите на европейското морално възстановяване е било необходимо да се разказва една високо стилизирана история за войната и непосредствената следвоенна травма, то решаващата отправна точка за Европа днес ще бъдат годините, непосредствено предшествващи събитията от 1989. С това не искам да кажа, че по-ранните фалшиви памети ще бъдат оттук нататък спокойно превърнати в обективни и общопризнати истории. Както вече споменах, особено източноевропейците изобщо не са започнали да преосмислят и разбират многопластовите минали времена, на които те са злощастни наследници, включително и миналото, което започва в 1948 и завърши току-що. Войната и особено следвоенните години все още си остават до голяма степен неизследвана територия в историографията на този регион (в който и да е език), а Лешек Колаковски без съмнение има право когато предсказва, че Източна Европа тепърва ще получава собствените си болезнени *Historikerstreits*. Но ключовият нов анализ ще касае нещо друго.

Западна Европа вече се носи свободно в едно море от фалшиви памети за собственото си отношение към комунизма отпреди 1989. Каквото и да казват сега, архитектите и адвокатите на обединена Европа à la Маастрихт никога не са желали да присъединяват цяла група бедняци от Изтока; те все още не бяха преглътнали напълно един преди-

1 А може би и на външния си вид...

шен средиземноморски асортимент. Съветската хватка върху Източна Европа имаше двойното предимство да държи този регион настрана от благоденстващия Запад, като в същото време му позволяваше лукса да оплаква точно онези обстоятелства, от които той печелеше. По подобен начин, некомунистическата европейска левица вече забравя колко защитна беше ролята ѝ през последните две десетилетия по въпроса за съветското управление. Между Остполитиката на Вили Бранд и фантазиите на крайните привърженици на разоръжаването, западната левица не само обезкуражаваше критиката срещу комунистическите режими, но често се поставяше най-енергично в тяхна защита, особено през късните години на епохата Брежнев. Дори и сега има намеци за опити да се представи перестройката като пропуснат шанс за обновяване и преграждане на комунистическия проект, с Горбачов като един вид нов Бухарин, по един по-различен път към социализма. Историята и паметта на западните политически и културни отношения към изтока е доста неудобна; и ако днес Вацлав Хавел и някои други не напомнят за нея чак толкова често, колкото го правеха някога, то това е защото те трябва да гледат напред и да се грижат за непосредствените си интереси. Но те не са забравили, че западната левица не изигра никаква роля в собственото им освобождение, нито пък им е безразлична демонстративната липса на ентузиазъм, показана от френските и други държавници при падането на Стената и неговите последствия. Ако Западът забравя своето собствено непосредствено минало, то Изтокът няма да го направи.¹

Но Източна Европа също се намира в плен на една току-що изкована версия на собствената си най-нова история. Най-объркващо сред всички, както вече отбелязах, е отричането на комунистическия опит. Че годините 1948-89 бяха грозен интервал в историята на Централна и Източна Европа е разбира се вярно; тяхното наследство е най-вече

1 Нито пък трябва да се забравя, че социалистите, особено в Италия, бяха щастливи да се присъединят към комунистите в аплодисментите им към показните съдебни процеси на четиридесетте и петдесетте години – тема, по която те и наследниците им днес предпочитат да пазят дискретно мълчание. Дори и Анърин Беван от Британската лейбъристка партия не успя да устои на изкушението; през 1959, потвърждавайки вярата си в бъдещето на Съветския съюз, той обяви, че „предизвикателството ще дойде от онези нации, които, колкото и да грешат – а аз мисля, че те грешат в много фундаментални отношения – въпреки това в края на краищата ще успеят да пожънат материалните плодове на икономическото планиране и на обществената собственост“ Цит. в. Michael Foot, *Aneurin Bevan: A Biography, Volume II, 1945-60* (New York, 1974).

пепел, а влиянието им най-вече негативно. Но те не идват отникъде и дори пепелта оставя следа. Ето защо дебатите за колаборационизма и нечестните машинации в Германия, Чехословакия и други места са толкова важни и трудни. Но самите тези дебати и разкритията, които ги заобикалят, рискуват да повторят опита на френските следвоенни чистки: целият епизод е толкова наситен с лични уреждания на сметки и злонамереност, че само след няколко месеца никой вече не вярва в самото начинание и става трудно (а евентуално и немодерно) да се прави разлика между добро и зло при такива въпроси. За да се избегне този резултат – да се предотврати опасността да се пробуди симпатия към комунистическите „жертви“ на отмъщения, както и публичен цинизъм по отношение мотивите на отмъстителите – някои политически лидери в региона вече започват да намекват, че може би ще бъде най-добре да се хвърли було върху целия неудобен комунистически епизод.

Но същото това було би замъглило и разбирането ни за мястото на комунизма, а и за добро и зло, в модерната трансформация на Източна Европа. Това би било грешка: комунизмът в Източна Европа има и определени постижения, колкото и парадоксални те да изглеждат днес; той индустриализира някои изостанали региони (Словакия е най-очевидният пример), разруши стари касти и структури, които бяха преживели по-ранни войни и революции – и сега те ще се завърнат. Нещо повече, комунистите прокарваха и ускоряваха програми за урбанизация, грамотяване и образование, които липсваха силно в тази част от Европа преди 1939.¹ Техният стремеж да се национализират производството и услугите е съответстващ по форма, ако не и по начин, на един процес, който е започнал в Полша и Чехословакия преди 1939, прокарван от нацистите и поддържан и разширяван от коалиционните правителства през следвоенните години преди комунистите да вземат властта. Да се настоява, както мнозина го правят сега, че комунизмът в Източна Европа е бил някакво чуждо и крайно нефункционално налагане на съветски интереси е също толкова подвеждащо, колкото и да се твърди, че планът Маршал и НАТО са били наложени на една нежелана и инертна Западна Европа (един от по-упоритите митове на по-ранното поколение западни критици).

1 През 1939 нивата на неграмотност все още са 32 процента в България, 40 процента в Югославия и почти 50 процента в Румъния. Виж Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century* (Cambridge, 1983), 242.

Накрая, самите събития от 1989 може би са на път да навлязат в ничията зона на митичните и любими минали времена. Трудно ще бъде да се твърди, че което и да е от освобожденията в Източна Европа, дори и ония на Полша или Унгария, биха били възможни без поне добронамереното игнориране от страна на Съветския съюз; всъщност има основания да се вярва, че в Чехословакия, а може би и в Берлин, Съветите са играели активна роля при свалянето на собствените им марионетни режими. Това не е някаква особено привлекателна или героична версия на ключов исторически момент; все едно Луи XVI да е планирал превземането на Бастилията – историческо развитие, което би имало вредни последствия за идентичността на републиканизма от деветнадесети век във Франция. Освен това то е поредица от развития, унижително познати за източно-европейската памет, при която колелото на историята прекалено често е било завъртано от външни сили. Изкушението да се разкаже историята по различен и по-успокоителен начин може да стане неустойчиво.¹

Нова Европа значи се строи върху исторически пясъци, които са поне толкова подвижни по природа, колкото и ония, върху които е издигната следвоенната постройка. До степента, в която колективните идентичности – били те етнически, национални или континентални – винаги са сложни композиции от мит, памет и политическо удобство, това не трябва да ни изненадва. От Испания до Литва преходът от минало към настояще се рекалибрира в името на една „европейска“ идея, която сама по себе си е исторически и илюзорен продукт, с различни значения по различни места. В западните и централни региони на континента (включително и Полша, чешките земи, Унгария и Словения, но не и техните източни съседи), мечтата за икономическо единство може би (а може би не) ще бъде постигната в скоро време

Но онова, което няма да последва по необходимост, е каквото и да е подобие на континентална политическа хомогенност и наднационална стабилност – забележете подходящия в случая контрапример от последните години на Хабсбургската монархия, при която икономическата

1 Вземете за пример речта на Йозеф Антал, историк и премиер-министър на Унгария, от 11 януари 1992, в която той описва пред унгарската си аудиторията липсата на оценка от страна на Запада за героичните усилия, положени от източноевропейците в негова полза: „Тази несподелена любов трябва да свърши, защото ние стояхме на постове си, водихме битките си без да дадем нито един изстрел и спечелихме за тях третата световна война“. Тази удивително ревизионистка интерпретация на кадаровите години е представена в резюме в *East European Reporter* V, ii (March-April 1992): 66-68.

модернизация, общият пазар и свободното движение на стоки и хора е съпровождано от постоянно нарастване на взаимната подозрителност, както и на регионален и етнически партикуларизъм.¹ Що се отнася до Източна Европа, „третата“ Европа от Естония до България, идеята за европейска идентичност там бързо се превръща в ерзац-политически разговор за едно готово за бой малцинство от интелектуалци, заемащо пространството, което при други обстоятелства би било заето от либерални и демократични проекти, и изправено пред същите мощни опоненти и антипатии, които са отслабвали последните при други подобни случаи. Във време, в което евро-бърборенето се обръща към приятната тема за изчезващите митнически бариери, границите на паметта остават солидно по местата си.

Тони Джуд (1948–2010) е британски историк, автор и професор. Той беше директор на института Ерих Мария Ремарк към университета Ню Йорк.

Коментари (4)

- 09-07-2013|**Пламен** – оригиналът на статията е на <http://www.jstor.org/discover/10.2307/20027138?uid=3739976&uid=2&uid=4&uid=3739256&sid=21102518502597>
- 09-07-2013|**Манол Глишев** – Благодаря за препоръката, Златко, прав беше да ми предлагаш текста за прочит.

1 Виж David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914* (Berkeley, Calif., 1984).

Скоро с един колега от Сърбия бяхме направо очаровани от реакцията на събеседник британец, който в хода на разговора постепенно си даде сметка, че е имало европейски нации, които са извличали изгода от нацистките победи. Беше смаян. За него аз, българинът, бях нацист, жива отломка от някакво митично минало. А сръбският ми колега, който не ме мрази, вероятно му се виждаше като някакъв сервилен колаборационист.

- 16-07-2013|**Д. Добрев** – За българския „колаборационизъм“

Сътрудничеството на Царство България с Третия Райх е естествено отражение на отколешните български стремежи за национално обединение. Заради тези стремежи българският народ е пролял много кръв по бойните полета на Балканските войни и на Първата световна война, както и в национално-освободителните борби на македонските българи. Райхът ни поднася на тепсия това толкова жадувано национално обединение и е напълно естествено да бъдем негови съюзници. Напълно естествено е в ретроспективен план да желаем победата на немското оръжие, независимо от нацистките зверства (те не са извършени срещу нас). Победата на СССР и Съюзниците, от друга страна, освен че ни лишава от новите ни териториални придобивки, довежда на власт маргиналната група на българските комунисти, избили със „сърд“ и без сърд цвета на българската интелигенция (прогерманска и антигерманска) и прогонила в изгнание още много хора. Именно в това се изразява българският „колаборационизъм“ – в защита на българския национален интерес и той е напълно естествен.

- 16-07-2013|**Златко**

Собствените (национални) интереси оправдават всичко, другите да го ...

Хубаво, лошо няма, само нещо много национални катастрофи следват от такова мислене...

- 22-07-2013|**Златко Ангелов**

Колективната памет е като индивидуалната: съществуват механизми на избирателна забрава и на избирателно подсилване. Резултатът е винаги една личност, която изглежда по-добре отколкото точният запис на нейното минало поведение би показал. Това е така, защото всеки ин-

дивид иска да изглежда добре в очите на околните и своите собствени. По същия неизбежен механизъм всеки народ иска да изглежда по-добре в очите на другите народи и всяка държава иска да изглежда по-добре в очите на другите държави. Както и на своите собствени, естествено.

Но ако за индивидуалната памет, контролираща индивидуалното поведение, все пак има относително успешни терапии, за колективната не са намерени такива. Освен това, индивидът по-често проявява воля и търси лечител, колективът наречен народ не е в състояние да потърси лечение.

Въпросът, според мен, е: ЗАЩО трябва да се търси лечение? Какво очакваме да се случи, ако постигнем честно, нелицемерно и нелицеприятно установяване на историческите истини – така както блестящо и с абсолютна неутралност прави Тони Джъд?

Историческата истина е комплекс от причините и причинителите на дадени социални и политически действия, извършването на тези действия и последствията – вътрешно- и външнополитически – от тях. Целта на нейното установяване каква е? Морална, интелектуална, образователна или може би назидателна?

Досега не познаваме нито едно общество – нито една национална държава – която е вървяла безгрешно по своя път и е показала, че може да бъде пример за някаква идеална хармония между народопсихология, политика и икономика. Извършвани са и продължават да се извършват „грешки“, но обществата не се учат от тях, както индивидите: те са твърде тежко подвижни параходи, за да променят курса на живота си чрез trial and error. Обществата, групите от индивиди, са вътрешно противоречиви, следователно обречени да не постигнат хармония между членовете си, а още по-малко едно с друго.

Следователно, целите на историографията не могат да бъдат максималистични. Те трябва да бъдат реалистични. Реалистичното е да се търси и постига консенсус по въпроси, чието разрешение е дотолкова НЕОБХОДИМО за историческия момент, че ако не се получи обществото ще се разпадне. Такива исторически моменти са например приемането на Магна Харта през 1215 година между крал Джон и неговите васали, и приемането на Американската Конституция през 1789. Забележете, че и двете са дело на англосаксонското население, характеризиращо се с особена практичност и рационалност.

Европа очевидно не е изправена пред разпад и това може би обяснява защо все още гледа на историята си като пациент с невроза: старее се да скрие от паметта си неудобните и неприятните истини от миналото. Но дали това важи за всяка европейска страна поотделно?

Дали това важи за България? Не е ли България днес изправена пред разпад? (Думата криза е твърде слаба да изрази какво става там в момента) Не изисква ли тази опасност консенсуса, който да извади на показ всички прегрешения и провали от нейното минало и веднъж завинаги да им даде оценка и превърне тази оценка в БАЗИСНИ ПРИНЦИПИ за управление, зад които да застанат враждуващите днес групи от българското население?

- 22-07-2013|Златко

Цитат:

Какво очакваме да се случи, ако постигнем честно, нелицемерно и нелицеприятно установяване на историческите истини – така както блестящо и с абсолютна неутралност прави Тони Джъд?

Според мен отговорът на този въпрос е сравнително очевиден: онова, което очакваме е **предотвратяване**, във възможната степен, на повторенията на травматичното минало. Избягване на възможността за повторение на историята. Именно в това самият аз откривам онази *differentia specifica* на най-новата немска историография, чиито принципи Джуд е приложил тук блестящо към цялостната следвоенна европейска история.

Собственото ми убеждение е, че това е най-големият принос на немската култура към световната, що се отнася до късния 20 век. Новата немска историография, която се ръководи от едно много просто правило, разрешаващо по гениален начин иначе почти нерешимия въпрос за „историческата истина“ (каквато просто не съществува – такъв, струва ми се, е постмодерният консенсус, що се отнася до тази дисциплина). При немската историография въпросът за „истинността“ на историческото познание, разбира се, не е просто захвърлен настрана – историците продължават да търсят „истината“, колкото и условно да е това понятие в наше време – но критерият за обществената значимост на историографията вече не се свежда до безплодни и безполезни спорове относно това „кое е вярно и кое не“. Вместо това критерият е чисто функциона-

лен – коя интерпретация прави завръщането към миналото по-малко вероятно и коя – не. Възможно е тук да опростявам нещата до неприемлива степен; и сам не съм съвсем уверен дали, формулиран по този пределно прост начин, „критерият“ за приложимост, ценност и използваемост на историческото познание не е заплашен от профанация. Във всеки случай неговата простота и яснота ми се струват очевидни – и фактът, че немските културни войни, водени основно на полето на историографията, се печелят неотменно, вече в продължение на около 70 години, от привържениците на консенсуса, поставящ невъзможността от завръщане към миналото над всичко останало, ми се струва решаващ във всяко отношение.

Самите ние, като нация, повтаряща една и съща героична приказка за самата себе си, вече в продължение на около 130 години, противно на всички свидетелства за обратното, имаме много да учим от този нов подход към историята и историографията. Според самия мен е очевидно, че най-новата ни история представлява поредица от циклични повторения: редувания на системно-конформно и силно податливо на националистически манипулации колективно поведение, следвани от кратки, взривни цезури (дотук три най-големи: 1878, 1944 и 1989), след което започва поредния цикъл на „национално възпитание“, целящ да представи **срамната** истина за предишното колективно поведение като нечия чужда отговорност (обикновено такава на свои или чужди елити), а колективното поведение – като революционно-героично (макар че след последната, трета цезура това е вече почти невъзможно, в резултат на което най-новите опити за рисуване на един героичен исторически разказ вече изглеждат просто гротескно).

Същата е била и историографията на повечето останали европейски нации (при различна „успеваемост“ на, като правило, взаимно несъвместимите национални проекти, разбира се). Едва в последно време, с възхода на наднационалния европейски консенсус, се появяват предпоставки и за утвърждаването на един не-националистически, самокритичен исторически разказ, по примера на Германия, която в това отношение е водеща.

Остава само да видим до каква степен и в продължение на колко време тези идеи ще успеят да проникнат в България. Трудна и мъчителна задача, разбира се, като се има пред вид до каква степен е неподготвено масовото съзнание за едно толкова внезапно, толкова необичайно

преобръщане на ценностите и подходите. При условие, че всички у нас са израсли с навика и увереността, че за всичко в българската история си има виновници, и че тези виновници нямат нищо общо със собствения живот, съвест и съзнание, преобръщането на лъча на внимание и критика отвън навътре, накъм проблема за собствената отговорност по отношение на историята, а следователно и настоящето, вероятно ще изисква минимум няколко поколения, докато изобщо получи някакви шансове за широко възприемане и утвърждаване. Но, имайки пред вид колко необратим и еднопосочен този процес изглежда в Западна Европа, основанията за радикален песимизъм ми се струват сравнително минимални. Както изглежда, всички минават по този път. Ще го направим и ние, ако и със закъснение, ако и със слаби бележки и някоя и друга оставаческа година.

Както сме го правили винаги досега, най-вероятно.

- 22-07-2013|Пратеник

Всичко това изглежда толкова добронамерено като поставена цел: „предотвратяване, във възможната степен, на повторенията на травматичното минало.“

Само че в съвременността нещата вече съвсем не стоят по този начин. Просто, както се казва, историята вече не е това, което беше. Но може би, за ме разбере Златко какво искам да кажа, ще ми се наложи отново да прибягна до пример именно от историята. Разправят, че една от основните грешки, които допускат военните стратегии, е именно тая: че готвейки се за една евентуална предстояща война, те я виждат като един вид „повторно изиграване“ на предишната война. И когато в един момент действително се разрази някоя нова война, тези пишман-военни стратегии се оказват „много добре“ подготвени ... за предишната война. Най-яркият пример е СССР и „подготовката“ му през 1930-те години за предстоящата тогава (и витаеща във въздуха) Втора световна война.

Нещо подобно се случва и сега. Напираме да водим (в областта на културата) едни войни, които в най-добрия случай вече са се случили – и няма да се повторят. И ние просто няма да бъдем готови за следващата война – защото единственото, за което упорито се „подготвяме“, е някакъв римейк на предходната (културна) война...

- 16-02-2014|**Пеликан** – Чудесна статия и коментари

Просто искам да напиша коментар за чудесната статия, и особено за тази части и двамата коментиращи под нея. Изчетох материала и мненията с голям интерес. Благодаря!

Мисля, че точно такива неща трябва да има в часовете по история и да се разискват пред децата и подрастващите, защото те ако не го знаят това, „пясъците“ ще стават все по-подвижни...

Идва момент, когато хлябът и зрелищата се оказват недостатъчни

Автор: Явор Гърдев

Театралният и кинорежисьор Явор Гърдев е сред публичните личности, които открито заявяват подкрепата си към протестите и участват в тях. Затова „Дневник“ избра да говори и с него по темата.

Намираме ли се в момента на граница, от която няма връщане назад?

В политически смисъл – да. И това е много оптимистично. Не забелязвам необходимост да се завръщаме към политически форми, които така или иначе ненавиждаме, дори и те да ни дават фалшиво усещане за сигурност. Мисля, че този пореден кризисен преход ще премине през припадък на политическата система, а защо не и през умиране на традиционни партии. Най-важното в протеста и съществената причина, поради която го подкрепям, е, че се осъзна една много важна истина: нито лявото, нито дясното, нито която и да било политическа идеология имат смисъл в този предварително обезсмислящ ги контекст.

Действително в процеса, който тече сега, има нещо много по-голямо и основополагащо от спора между лявото и дясното, а и от класовата борба. Това е борба за смисъла на държавността изобщо.

Радвам се, че най-после узряхме за това. В тежката криза на представителството се осъзна, че изборът между една или друга партия е фиктивен избор, който само изглежда обоснован от идеологически ценности, но всъщност не е избор между ценности, а между аспекти на криминалното статукво. Проумяването на тази истина издигна летвата на политическия разговор на ново ниво. И се наблюдава смущаващо несправяне на действащите политици с появилата се нова обществена и политическа материя. Те първо не разполагат с понятия, с които да я обяснят на самите себе си, поради което не могат да я обяснят и на протестиращите, камо ли да им предложат решения за нея.

Спонтанно възникна нов обществен субект, зад когото не стои никакъв кукловод и който не желае да бъде представян от никакво представителство освен от себе си самия. Това беше спонтанен изблик на суверена, който е на път да свали едно правителство просто за назидание на всяко следващо правителство.

Старият въпрос на римския юрист Луций Касий Лонгин Равила: „Кому това е изгодно?“ изведнъж взе да не работи. Две седмици по-късно всички звучим като хванати по долни гащи и все още му отговаряме истерично и с мъгляви догадки: извънпарламентарните партии (свършено неспособни да активират такива маси преди изборите), ционистският заговор, Джордж Сорос, Tipping Point, „Глобална България“... Свеждането на смисъла на протеста в идеологически план до борба, предизвикана от крилата на олигархията или до стари идеологически клишета като борба на ляво и дясно, стои архаично, неадекватно и тъне в мъгляв мистицизъм.

Този протест не е бойно поле на сини реститутки срещу червени бабички, нито пък на проруска срещу проамериканска мафия. Тези прости категории, както и идеологическият спомен за тях миришат на безнадеждно остарял интелектуален мухъл. Изискват се нови понятия, нови думи и нови действия, които да удовлетворят наказателния гняв на суверена. В този смисъл се оформя и по-голяма политическа цел от простото обединение на дясното, което ще трябва да мине през известна загуба на досегашната си идентичност, за да изработи нова адекватна на предизвикателствата на времето идентичност. Твърдите идентичности на прехода днес вече са псевдоидентичности. Те не отговарят на политическите реалности.

Определянето на ляв или десен стана трудно, как е за вас и особено в този момент?

Винаги съм имал проблем с този тип самоидентификация по една проста причина – имал съм възможност да пътувам и да сравнявам с други политически контексти. Ако бях прекарал живота си само в България, затворен само тук, в собствен сос, сигурно щях да бъда тъмносин, нещо като „десен фосил“, както напоследък се изрази д-р Николай Михайлов. С изключение на последните избори такава е и историята на гласуването ми – в продължение на множество години за СДС, после за ДСБ, а на последните избори за Зелените. В мен често е възниквал въ-

просът дали щях да бъда десен, ако бях се родил в Германия или Франция? Не знаех точно, но едва ли.

Границата между дясното и лявото варира в зависимост от географската ширина и социалната среда. Повечето от българските десни, преместени в американския контекст, автоматично биха се оказали леви. В това отношение ми стана ясно, че твърдата идентификация по отношение на лявото и дясното е по-скоро въпрос на лична митология и представа за себе си, отколкото твърда идентичност. А при повечето идеологически неизкушени хора, извинете ме, си е просто въпрос на lifestyle.

Между другото, нямам нищо против левите и лявото. Даже си мисля, че в тази нова политическа ситуация за самото ляво би било полезно да се премине през ефективна евтаназия на столетницата, за да се роди ново ляво, което да се занимае със съответните за лявото неща, с които БСП така и не успя да се занимае в годините на прехода: социалната равнопоставеност например. Лявото в никакъв случай не е безоснователна политическа доктрина. Просто по линията на старите идентификации то продължава да се свързва с наследството на комунистическата партия и тоталитарната държава. От това бреме отърсване няма. По време на целия преход БСП така и не успя да скъса тази връзка. Тя само се препотвърждаваше.

В този смисъл много хора продължават да не понасят БСП не защото тя е лява партия, а защото е наследница на партията на тоталитарния режим. Тя се прероди само символически. Фактическото ѝ прераждане все още предстои. Онези отвътре, които твърдят, че наследството от Бузлуджа им е особено ценно заради първоначалната идея, очевидно трябва да измислят метод за вътрешно обеззаразяване: веднъж от наследствената обремененост на тоталитаризма, и втори път – от насложилите се зарази на прехода. Освен това от установилата се в душите непосредствена любов към корпоративния капитал трябва да се премине към отрезвяващ анализ как същият да бъде ефективно употребяван в обществена полза.

Събитията са по-умни от нас. Те изразяват нашите интуиции по-бързо и по-добре, отколкото мозъците ни могат да осъзнаят. Засега политическите процеси са с много по-голям размах от това, което предлагат партиите и политиците като реакция. Наблюдава се стаяване и слушване, размисъл как да се оседлае буйният кон, т. е. чака се да се вкарат в действие старите хватки, когато той се поувори. Реформаторският блок

показва признаци на живот. Там пламна искра, която се надявам да не изгасне в поредния безпомощен разговор за чистата идентичност, защото пътищата на невъзможността са много.

С годините се научих да изслушвам безкрайно количество монолози защо нещо не можело да стане. Напротив, може. Винаги може. И винаги има хора, които знаят как. От нас се иска само да не ги удавяме на секундата в лепкавите си песимистични съображения и да не ги задушаваме с еснафския си скептицизъм, според който, ако ние не сме способни да се променим, то задължително никой друг не е способен. Високата степен на отвращение от политическата система предполага нов разговор с хората, които не искат тази система. В този смисъл изплувалите от миналото политици, които се опитват да разкажат днешния бунт като извечен спор между пещерни комунисти и сини бабички са абсолютно фарсови. Те само бавят процеса с излишно затормозяващо го дърдорене.

След 23 години „политика на стомаха“, която предполага, че няма нищо друго, което да интересува човека освен материалната му обезпеченост, сега изведнъж се оказа, че изведнъж е нужна „политика на душата“, която се вслушва в желанието от по-сложен порядък. Това е политика, която трябва да си дава сметка за категориите „смисъл“, „самоуважение“, „достойнство“. В това е и трудността на този момент.

Вече сме на 15-я ден от протестите (разговаряме с Явор Гърдев на 28 юни – бел. ред.), това едва ли е осъзнато от тези, от които изискваме действия и промени...?

Да, понеже езикът на въпросите не може да бъде преведен на езика на отговорите. Политическата класа се оказва в недостатъчност на ресурсите си. Тя не може да разбере какво точно се иска от нея. А този път от нея се иска да я няма. Предполагам, че за нея това е ужасяващо. От друга страна, ние самите не сме в състояние да надскочим самоосъзнаването си като нечии слуги. Това е най-обидното от всичко. Категорично не можем да си повярваме, че сме способни да формулираме искане, което да не е в служба на някого отвън.

Един документ, който подписах, „Харта 2013“, излезе в публичното пространство и поради невъзможност да се обясни мотивацията му освен с материална беше обявен в рамките на няколко минути едновременно за пета колона на неолибералните интереси на Запада и пета колона на неоимпериалните интереси на Русия. Абсурдно самоотричане,

но не това е важното. Важното е, че хората мислят, че абсолютно всичко в България се прави в услуга на тъмни и завоалирани външни сили.

Сякаш България не съществува за нас самите, а само като място на конфликтна среща на чужди геополитически интереси. В този смисъл всички тук се самоунижаваме, мислейки за себе си като за слуги на едните или слуги на другите външни сили. А някои – и на едните, и на другите едновременно. Такава представа на психологическо ниво бламира усещането за суверенитет и за собствена държавност. Това е странна **приказно-астрологическа представа за България** като за мъничка планета, заобиколена от две големи – планетата на Изтока и планетата на Запада, които я привличат чрез магнитните си въздействия и в това привличане всъщност я разтерзават. Според тази представа политическият спектър не се дели на леви и десни, а на партии – слуги на Изтока, и партии – слуги на Запада.

Проблемът е, че няма такова нещо като единен Запад, нито пък има единен Изток. САЩ имат едни интереси, европейските сили – други. Много често интересите на самите европейски сили са силно несъвпадащи. На Изток ситуацията не е по-различна: интересите на Русия са различни от тези на Турция и т. н. Важно е обаче, че именно тези митологични представи са по-валидни в идентификацията на българските партии, отколкото левият или десният им характер. Сякаш гласуваме по-скоро Изток срещу Запад, отколкото Ляво срещу Дясно. В тази връзка няма доверие в българската политика, тъй като никой не смята, че има български политици. Няма я основната тъкан – доверие в представителството и при липса на такова доверие политическата тъкан гноясва и произвежда ужасяващи чудовища. Затова трябва да тръгнем първо от това да се доверим на някого отвъд неговата твърда, калцирана и митологизирана идентичност. В този смисъл приветствам това, че в опита за създаване на реформаторски блок има и лява партия.

Зелените ли имате предвид?

Да, не знам дали те се осъзнават като лява или центристка партия, но във всеки случай няма как да бъдат дясна. Тяхното участие е симптоматично. Очевидно важното там ще бъде не толкова кой е ляв и кой – десен, а това при какви условия държавността е държавност. Когато този въпрос бъде решен, а през кризата на решаването му трябва да се мине, тогава можем да стъпим и на по-твърда идентификационна почва.

Нужна е промяна на цялата политическа система, след което да възникне ново представителство. С по-малко няма да се мине. Ако ГЕРБ дойдат на власт, тази вълна на наказателно недоволство ще се излее и върху тях при първия подобен случай, а такъв, уверявам ви, ще има.

А защо толкова дълго липсваше подобна санкция от страна на гражданите?

Тежката обида произтече от това, че призивите да ликвидират проблема назначиха едно от лицата на проблема. И после дълго питаха: „Ама какви интереси засегнахме?“ А не ставаше въпрос за интереси. Ставаше въпрос за обида. Властта беше принудена да понесе морална тежест, която доскоро отказваше да носи, мислейки си, че задачата ѝ се изчерпва с това да регулира и обезпечава ежедневието. Един от неизказаните аспекти на новите български политически доктрини е, че човекът няма нужда да бъде усъвършенстван. Достатъчно било да бъде управляван такъв, какъвто е. Ако искал хляб и зрелища, да му се дадели хляб и зрелища. Ако искал чалга – ето му чалга, колкото си иска. Ако бил прост, тъп и смотан, нямало проблем да бъде управляван прост, тъп и смотан. Не било работа на политиците да го извисяват, след като той сам не искал това. Но идва момент, когато хлябът и зрелищата се оказват недостатъчни. Ето го момента.

Да, но се опитват да представят протестиращите като малка група от хора, „някакви други в София“...

Мащабно погледнато, може би това са малко хора, но те правят голямо политическо събитие. Такива събития винаги се правят от по-малко хора в сравнение с голямото мнозинство. По време на всички революции инертната маса е много по-голяма от раздвижената маса. Но раздвижената маса е лакмусът, по който се разбира докъде е стигнало обществото. Разбира се, голяма част от хората имат виртуално общение с протеста. Виждат го по телевизора у дома или в кръчмата. Част от тях сигурно веднага дръпват по едно: „Ще им еба майката на тези в София“ и толкоз, но това не означава, че те са извън политическата общност. В нея са и протестът им влияе.

В интервю за портала „Култура“ определяте събитията като протест на себеуважението, на спокойствието. Може ли да се каже, че те са и някак си преходен етап и състояние към по-сериозни действия?

Дори след първата седмица протестите вече бяха други, а не са същите като в началото. Вътрешните конфликти между протестиращите на идеологическа база се изострят и това, което беше вдъхновяващо и въодушевяващо, вече се превръща в нещо по-припрянно. Тези бунтове трябва да стигнат до резултат и той да даде базово морално удовлетворение. Ако това не се случи, в мандата на това управление ще остане гнойната рана на неудовлетворението от стихналия изход, ако такъв изобщо вече е възможен.

Има много опасение, че протестът няма ефективност, а се превръща все повече в шоу?

Остроумията и пърформънсите, които се случват по време на протеста, не обезценяват неговите искания. Те не го правят по-несериозен, те са просто игрови форми, които възникват при струпването на хора. Въпросът как точно изглежда протестът също не поставя под въпрос неговите мотиви. Изобщо въпроси от типа: „как изглеждат протестиращите“, „в чий интерес е това“, „кой ги командва и с каква цел“, „кой на кого плаща“ и всички тези чекистки въпроси са на подозрителната човешка природа, която не иска да повярва, че човек може да действа и безкористно.

При базово неуважение към човека и неговата свободна воля всичко придобива користни подбуди и всеки може да се превърне във враг, тъй като никой няма минимум доверие в другия. Така политическата тъкан се превръща в сбор от маски, лица назаем, които се въртят на сцената на предварително умъртвен спектакъл, зад който винаги се крият мрачни и непонятни призраци. В този смисъл както на политиците, така и на по-мнителната част от протестиращите препоръчвам ренесансовата „Реч за достойнството на човека“ на Джовани Пико дела Мирандола.

Обикновено не коментирате подробно политическите събития, а сега и вие във Facebook сте много активен по темата. Какво ви мотивира да изказвате позицията си толкова открито? И имали някакво надигане от страна на творците в България?

Не мога да коментирам от името на всички тях, но усещам, че се изгражда основата на една общност, която се осъзнава като такава. Аз обикновен помръквам по избори и гледам рядко да давам мнението си. Според мен изборите са време за мислене и пропагандните действия ми се струват несвойствени за мен самия. Даже гледам да не въздейст-

вам на близките си. Единствено по доброволен начин общността може да бъде общност.

Част от хората на протестите започват да се радикализират заради липсата на резултат. Засега само на приказки, така да се каже, но има ли риск от един „кървав“ финал?

Не мисля. В „Парфюмът“ на Зюскинд цял град изпада в колективен екстаз, а на следващата сутрин всички ги е срам от това, което се е случило, и никой не иска да говори за него. Но споменът от предишната вечер, когато са се намерили и познали като общност, остава за цял живот като отправна точка и ориентир. Първите дни на протеста избухнаха по този начин, като един колективен нежен екстаз на общността, която се оказа толкова съгласна по един въпрос, колкото не е била съгласна по нито един друг преди това. Това беше заявката на този протест и мисля, че тя ще бъде удържана докрай.

Не е ли недоверието към интелекта вкоренено в народопсихологията на българина? Като недоверие към нещо чуждо и непостижимо?

Дребноеснафският (някои ще го нарекат байганьовски) инстинкт винаги държи хората нащрек към интелектуалците, понеже ако някой е по-интелигентен, това значи, че ще намери по-добър начин да те измами. На интелектът се гледа като на средство за измама. Заради това българското общество е изявено антиинтелектуално настроено. Култът към образованието се изразжда в практически култ към хитростта, към способността да измислиш далавера, схема... Има подобна настройка.

У мен често възниква и въпросът защо богатството тук е разпределено така, че хората, които го държат, имат по-ниска квалификация и култура? Навсякъде по света по-заможни са хората с по-високо образование, с по-развита култура, с по-добри маниери и с усещане за историчност, за продължаване на традиция, която е изграждана с векове. Тук сякаш хората, които охраняват капитала, са тези, които го и притежават.

Това ми напомня за един случай от I-ви клас, когато няколко момчета дойдоха, удариха ми два шамара и ми казаха да им дам стотинките са за закуска. Не мога да се отърва от усещането, че все същите момчета веднъж завинаги са овладели всички най-важни позиции в държавата и в икономиката. Интуитивно се усеща невидима неинституционална йерархия и преставаш да вярваш в институциите още в детска възраст. В още по-тежка форма това се случваше в казармата, където първо тероризират теб,

а после се очаква ти да тероризираш новопостъпилите и така веригата на безсмисленото зло да се възпроизвежда до безкрай. После това се случва в учрежденията. В това има нещо изначално сгрешено.

А грешно ли е да се търсят паралели между протестите по света в този момент? Това често се забелязва в реакциите на чуждестранните медии.

Не мисля, че е грешно. Има масови епидемични политически състояния, които трудно се контролират и управляват. Със сигурност протестите се вписват в световната вълна. Просто възникват в не съвсем очакван за властите момент. Надали някой е предвиждал мащаба на този протест в началото му, а навярно е имало очаквания, че когато кандидатурата на Пеевски бъде оттеглена, демонстрациите ще спрат. Но понякога малките камъчета обръщат колата.

Смятате ли, че протестите успяват да привлекат и много хора, които досега са били аполитични?

Да, разбира се. Протестите не само дадоха на подобни хора чувство за политичност, но и чувство за общност, за отговорности, които за пръв път усещат, че трябва да носят. Младото поколение, което изглеждаше напълно аполитично, се включи и поиска да му се говори на неговия език, а не с езика на умрелите конфликти от 90-те.

Наред с романите на Оруел едно от най-цитираните литературни творби на протестите е „Тютюн“. А книгата заедно с „Хамлет“ на Шекспир, който поставяте, бяха предложени за премахване от училищната програма. Как гледате на това, като се има предвид, че през последните месеци се доказва колко актуални са тези произведения?

Обяснението е ясно и то е, че се прави опит децата да бъдат привлечени към литературата с по-лесни произведения, които да успеят да прочетат с днешния си съкратен капацитет на внимание. Но специално тези две произведения много трудно могат да бъдат заобиколени. Те не трябва да се пропускат, колкото и да са сложни. За „Хамлет“ е ясно – пиесата на пиесите. „Тютюн“ специално за мен е уникален роман. Дори и подобни книги да са препятствие за учещите, нека все пак да има и препятствия. И те да бъдат преодолими за едни и невъзможни за други.

Със сигурност днешните ученици не са по-тъпи, отколкото бяхме ние. Аз не вярвам в бабешки митологии колко всичко е било хубаво

едно време и колко не е хубаво днес. Това са самоидеализации на заставащите поколения. Просто идват нови хора. И те са други.

*по материали на в. „Дневник“
(публикува се със съгласието на автора)*

Източник

Явор Гърдев е български театрален и кинорежисьор. Завършва Националната гимназия за древни езици и култури „Константин Кирил Философ“ (1991). Магистър по Философия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1997) и магистър по специалността „Режисура“ за драматичен театър в класа на Иван Добчев в Националната академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“ в София (1998). Специализира и получава допълнителна квалификация на различни форуми и в различни институции в Германия, Франция, Великобритания и Съединените американски щати (1996-2003).

Коментари (7)

- 07-07-2013|**nadalex**

Много точна диагноза не само на протестите, а на цялата ни съвременност в момента, на обществото и човека.

Новото мислене в България принадлежи на хора като Явор Гърдев. Те наистина не са мнозинство, но дай Боже да расте процентът им сред мнозинството.

- 07-07-2013|**Красимир Дамянов**

Така е. Не е прав само за едно. За „Старият въпрос на римския юрист Луций Касий Лонгин Равила“. Просто е много млад. Полза ще има за някого. Ще видим за кого. Наивно е да се мисли, че като няма подбутители, няма заинтересовани. В Испания, където наблюдавам какво става, младежите по същия начин излязоха на улицата и... улесниха идването на дясната партия, без да са ги пратили те да негодуват. Случва се. Предстои да разберем какво ще се получи. най=веро

- 07-07-2013|**Красимир Дамянов**

лятно хаос, от който хаос някой ще се възползва.

- 10-07-2013|**Павел Ангелов-Пулиев** – Абсолютна утопия

ВЕЛИКОЛЕПНО ИНТЕРВЮ, интелигентни въпроси и дълбоко обмислени и мотивирани отговори. Точен анализ на политическото положение в момента. Не мога, обаче, да се освободя от усещането, че имам насреща си един творец, убеден почитател и вярващ на Томас Мор и неговата „Утопия“. Кои са тези идеални личности, а още по-малко политици, които могат да приложат едно управление на обществото, основано само на човешкото достойнство- в най-общ смисъл- без никакви влияния или зависимости от собствениците на капитали, от близостта и интересите на съседните държави, от личните качества на човека дори и пр. и пр. Реалната политика се изчерпва понастоящем само от наличието на политически партии, ляви или десни, от избори и закони и пр. и пр. Няма засега друга форма на държавно управление, освен демокрацията и либерализма, която, приложена от честни люде, да задоволява нуждите на обществото. Яворе, витаеш във облаците!

- 12-07-2013|**история**

Производството създава потреблението? Значи кризи не може да има!?

Законът на Сей за реализацията

Законът на Сей в най общата му форма гласи, че на производството и предлагането на стоките винаги съответства равно по величина собствено генерирано търсене, според което не може да се стигне като цяло до общ диспропорционален разрыв между търсенето и предлагането. Логиката на закона за реализацията Сей извежда от общия контекст на

теорията си за производството и ценността. Индивидите в обществото според него, както е известно, произвеждат полезности, за да задоволяват с тях, собствените си потребности.

Първият тезис от закона гласи, че колкото повече са производители-те в една страна и колкото по голямо е производството, толкова по лека, разнообразна и широка е реализацията на стоковата продукция. Това обуславя и невъзможността в мащаба на обществото да настъпи общо препълване на пазара и криза на перманентно свръхпроизводство.

Вторият тезис на Сей следва от първия и гласи, че всеки индивид е заинтересуван от благополучието на всички и че разцветът в една област на производството води до разцвета на всички останали.

Според третия тезис вносът на чуждите стоки благоприятства реализацията на вътрешните продукти, защото не може да се купуват чужди стоки за друго, освен за продуктите на националния труд, капитал и земя, на които търговията следователно предоставя реализация.

Политическа икономия на дребните стокопроизводители
Симон Се Сисмонди (1773 1842)

Сисмонди се явява привърженик на трудовата теория за стойността. Той отбелязва съвсем определено специфичния обществен характер на труда, създаващ стойността. Той поставя в центъра на тази своя теория (теория за реализация и кризите) проблемите на пазара, реализацията и кризите, като тясно ги свързва с цялостното икономическо развитие на страната. В цялото творчество на Сисмонди особено се акцентира върху тезата за подобряване на материалните условия на живот на онеправданите, на социално слабите индивиди на обществото. Според Сисмонди държавните институции, техните нормативни актове и закони следва да гарантират справедливи отношения между притежателите на манифактурни предприятия и наемните работници. Той смята, че предприятията следва да бъдат разпределени между голям брой средни и дребни стокопроизводители, за да се намали наемният труд и да не бъде той отново робство за работническата класа. Той също смята, че държавата е длъжна да осигурява помощи за безработни, да осигурява старите и болните.

В заключение могат да се направят следните изводи:

В своя теоритически анализ Сисмонди откроява противоречието между производство и потребление. Той обаче не показва неговата връзка и взаимозависимост с другите икономически противоречия на системата.

Неговите трудове са проникнати от гневен социален протест. Той разработва, от потребителски позиции, програма за социални реформи в обществото.

Идеите на Сисмонди се използват от представителите и на по новата теоритическа мисъл. По точно неговите идеи ги намираме в разработки-те на английския икономист Хобсън.

Колкото повече капитализъм – дабавена стойност за предприемача, толкова по -зле за държавата и икономиката. Може да се изчисли и она-глед, чрез процента на БВП от търговия и производство спрямо сборът от заплатите на работниците там, или колко процента от БВП взимат хо-рата в дадена държава с доходи – до 30 000 долара, доходи над средна-та класа или над средната годишна заплата. ... фед печатат ликвидност. понеже капитализма се поддържа с кредити а не с доходи, като финансо-вия капитал на капиталистите се дава като кредити – първо един взима кредит и си купува нужното – от някой – а той с тези пари ще си плати дълга към банката ИЛИ ще ги ВНЕСЕ – и тя пак ще даде същите пари на друг – и банката ще го направи много пъти ... И в банките ЩЕ има 20% ликвидност – така е в българските, в американските е по-малко. Но когато акционерите и вложителите си поискат парите в брой, на помощ идва ФЕД, и колкото повече ликвидност, толкова по-малка лихва ФЕД и за това помага. злато не може да се печати и затуй е отменено. Голяма-та Депресия е била липса на ликвидност, като вложителите са си искали злато А ЗЛАТОТО Е ОГРАНИЧЕНО, но първо са увеличили лихвата поради липса на ресурс в банките – ликвидност де...1000-милиарда долара взети от продажба на петрол, колко ще се влеят в потребление, и това години наред, като чисто потребление без да се дават като кредити.???? ГОДИНИ НАРЕД.. без да има растеж на доходите и дефлация – ЯВЛЕНИЕ ПРЕБОР-ВАНО С ДОХОДИ ОТ БЪДЕЩЕТО – КРЕДИТИ.. КРЕДИТНИЯТ БУМ СВЪР-ШИ – КОКВО СЛЕДВА?

Капиталът е колективен продукт. Ако занесеш какъвто и да било ка-питал в пустинята, на Марс, или останеш сам на Земята, и няма кой да се интересува от капитала ти – ТО ЗНАЧИ НЯМАШ КАПИТАЛ!! а собстве-ността на капитала е държавен продукт!

НАРОДА ДА СТАНЕ И ИЗМЕТЕ БУРЖОАЗНИЯ ПРОТЕСТ И ОРЕШАР-СКИ

... народа все повече олевява – ОБЕДНЯВА И ВЕЧЕ НЕ Е ЕГОИСТ – ДЕСЕН, СПАСЕНИЕТО Е КОЛЕКТИВНО – ХРИСТИЯНСКО.. <http://www.otizvora.com/forum/index.php?topic=927.0>

- 12-07-2013|**това е**

СУГАРЕВ КАЗА 4Е ФЕВРУАРИ СЕ БОРИЛИ ЗА 4ОРБА ЗА ПОВЕЧЕ 4ОРБА, а десните ПИбат 4Е ТОВА Е САМО СРЕДНАТА КЛАСА – СЕГА

- 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

Завиждам на оптимизма на г-н Гърдев, Все пак той вижда светлина в тунела, каквато не е много ясна. Чудя му се само на твърдението, че в Германия или Франция би бил ляв, Знае ли той какво е да си ляв в Германия с нейното експанзивно стопанство. А да работиш по 35 часа седмично, както направиха френските социалисти, в режим на европейско съревнование?

Пукнатините в матрицата на Кремъл

Автор: Питър Померанцев

Някъде около началото на това столетие, на върха на руския бум и в разцвета на ерата Путин, съзряването на „управляваната демокрация“ и раждането на постмодерната диктатура, аз се оказах в едно дълго, сиво помещение на последния етаж в Останкино, руския телевизионен център, който има размерите на пет футболни игрища и служи като таран на кремълската пропаганда. Бях пристигнал наскоро от Лондон, за да работя като политически консултант и по-късно телевизионен продуцент в бързо разрастващия се руски телевизионен пазар. Това беше ежеседмичната сводка в Канал 1, където най-динамичните умове в Москва се събираха, за да създават телевизионните шедеври на управляваната демокрация, шоубизнес-фасадата на свободно общество, изграждана в същото време, в което реалността ставаше все по-авторитарна буквално в течение на часове. В помещението бяхме повече от двадесет души: помургавели телевизионни работници в бели копринени ризи и професори по политология с потни бради и тежък дъх, както и мениджъри в маратонки. Нямаше никакви жени. Всички пушеха. Димът беше толкова изобилен, че кожата започваше да сърби. Бях допуснат по погрешка, вкаран тук от един приятел от издателския бизнес: поради руската ми фамилия никой не беше забелязал, че съм англичанин, а аз държах устата си затворена, така че никой да не забележи акцента ми.

На края на масата седеше Михаил Леонтиев, най-известният в страната телевизионен презентатор. Беше дребен и говореше бързо, с дрезгав от пушенето глас: „Всички знаем, че няма да има реална политика, всички знаят, че повече няма да има реални избори, но все пак трябва да даваме на зрителите чувството, че нещо се случва. Те трябва да бъдат развличани!“

Леонтиев е най-добре познат със своите пет минути на омраза, които изнася след новините. В телевизионното си шоу той избира определена тема (олигарси, Америка, футбол, Афганистан) и после беснее в продъл-

жение на пет минути – поднасяйки подмятания, бутане с лакти, размахване на ръце, инсинуации, но рядко казвайки нещо директно, като повтаря думи от рода на „тях“ и „враговете“ до безкрайност, чак докато те се запечатат в паметта. През 1990-те той е бил либерален демократ, но сега, със смяната на вятъра, е националистически авторитарист. „И така, с какво ще си играем този път? Олигарсите ли ще атакуваме?“, продължава Леонтиев. „Кой ще е врагът тази седмица? Политиката трябва да изглежда като... като филм!“

Новият Кремъл беше твърдо решен да не прави същата грешка като стария Съветски съюз. Те никога нямаше да допуснат телевизията или политиката да станат скучни. Те превръщаха телевизионния рейтинг в авторитаризъм, динамиката в диктатура, създавайки общество на чистия спектакъл с фалшиви партии, фалшива опозиция, фалшиви скандали и фалшиво действие. Седнал в онова опушено помещение, аз имах усещането, че реалността е някак ковка, че се намирам сред някакви Просперовци, които могат да проектират каквото си поискат съществуване, наред пустинята на реалността, която представляваше пост-съветска Русия. И в една толкова гигантска страна, живееща в седем времевни зони и почти още толкова зони на историята, телевизията е именно силата, която е в състояние да обединява, управлява и свързва.

В продължение на следващото десетилетие каналите, излъчващи от Останкино, щяха да доведат до съвършенство изкуството да се комбинират в едно пропагандата и шоу-бизнеса. Образът на Путин се намираше в центъра на шоуто: той трябваше да бъде човекът за всички времена, човекът на действието, ходещ на лов за тигри с разголена гръд, онзи готин пич, който кара Харли, приятелят на жените-домакини, мъмрещ супермаркетите за високите цени. В една от особено популярните телевизионни сцени Путин седи срещу министрите си, всички те изпотени и разтреперани от страх и притеснение, докато той ги обвинява в това, че са изоставили и него, и страната. Телевизията помогна на Путин да се издигне над обикновената политика, над обвиненията и отговорността: той е постмодерна телевизионна звезда. Но Канал 1 никога нямаше да си позволи да излъчва просто Путин-PR. Веднага след новините те показваха сурови реалистични драми за живота на тийнейджърите в едно училище, където изобилства дрогата: в един момент те купуваха доверие, а след това отново го експлоатираха за целите на политиката. Друг един канал от Останкино, NTV, някога считан за един от най-либе-

ралните канали в Русия, излъчваше безпрестанно наводнение от ужасяващи истории от реалния живот: убийства, изнасилвания, грабежи – точната противоположност на „класическия“ тоталитарен подход към телевизията, при който показвате една перфектна, фалшива реалност. В една много по-изтънчена Русия, държавата показва ужасна реалност, за да накара зрителя да се чувства уплашен и отчаяно уповаващ се на кремълското управление и повече държавен контрол.

Продуцентите и журналистите, които правеха тези програми, бяха все либерали в частните си животи, прекарваха отпуските си в Тоскана и бяха напълно европеизирани във вкусовете си. Когато ги запитвах как успяват да съчетаят в едно професионалния и личния си живот, те ме изглеждаха сякаш съм изветрял и отговаряха: „През последните двадесет години ние живяхме през един комунизъм в който никога не сме вярвали, през демокрация и банкрути, и мафиотска държава, и олигархия – и в края на краищата осъзнахме, че всичко това е илюзия, че всичко е PR“. „Всичко е PR“ се превърна в любима фраза на новата Русия; моите московски колеги бяха едновременно и цинични, и просветени, някак „отвъд вярата“. Когато ги запитвах за дисидентите от съветската ера, които бяха се борили против комунизма, те ги отхвърляха като наивни мечтатели, а моите собствени западни привързаности към такива неясни идеи като „човешки права“ и „свобода“, като слепота. „Не виждаш ли, че вашите собствени правителства са също толкова лоши, колкото и нашето“, отговаряха те. Да се вярва в нещо и да се държи на него в този свят беше нещо презирано, докато способността да бъдеш човек, който сменя кожата си, предизвикваше възхищение: „Мога да работя с всяка власт, с която ми се каже“, каза шефът на NTV, който по-рано беше работил за продемократичното, финансирано от американския Конгрес радио Свободна Европа. Той възприемаше това като комплимент към самия себе си. Владимир Набоков беше описал някъде един вид пеперуда, която в ранните стадии от развитието си се е научила да сменя цветовете си, за да се предпазва от нападатели. Враговете на пеперудата отдавна вече са измрели, но тя все още сменя цветовете си от чистото удоволствие на трансформацията. Нещо подобно беше се случило и с руските елити: по време на съветския период те бяха се научили да лицемерничат, за да оцеляват. Сега вече няма нужда от постоянна смяна на цветовете, но те продължават да го правят просто от някакъв вид мрачно наслаждение – един конформизъм, издигнат до нивото на естетически акт.

Това отношение на триумфиращ цинизъм и безкрайни смени на цветовете се отразява и в един от ключовите романи на тази епоха, *Почти нула*. Гротескна сатира, *Почти нула* разказва историята на Егор, който израства като книжен самотник в провинциален съветски град, лишен от илюзии по отношение на фалшивата идеология на късния комунизъм. През 1980-те той се премества в Москва, за да живее сред тамошната бохема; през 1990-те става PR-гуру, готов да служи на всеки, който му плаща достатъчно. В света на *Почти нула* всеки човек е за продан: дори и най-известните либерални журналисти си имат своя цена. Това е опасен свят, в който конкуриращи се банди се стрелят едни други заради издателските права върху руските класици, където фини интелектуалци се оказват мафиотски босове, а тайните служби проникват навсякъде в преследване на собствените си тъмни цели.

Книгата става още по-интересна когато човек разбере кой я е написал. Владислав Сурков беше заместник-директор на Президентската администрация и в тази си роля – неформалният идеолог на ерата Путин, архитектът на управляваната демокрация. Той беше лично отговорен за управлението на политическия и медиен ред в страната, известен като „кукловодът, който приватизира руската политическа система“. Подобно на своя герой от *Почти нула*, Сурков е бил бохем, получил е образование като театрален режисьор, преди да стане специалист по реклама и да се премести в политиката. Да се наблюдава как Сурков говори е като да се наблюдава как някой голям актьор се превъплъщава в различни роли: в един момент неясен либерал, проповядващ модернизация и обновление, в следващия – размахващ пръст националистически демагог, възхваляващ руската душа, докато излага възхищението си пред Тупак Шакар и Хоан Миро. Ако Западът победи СССР като предложи в един пакет икономиката на свободния пазар, привлекателна култура и демократична политика (парламентите, инвестиционните банки и абстрактният експресионизъм се сляха, за да победят политбюро, плановата икономика и социалистическия реализъм), то геният на Сурков е в това да разкъсва тези връзки едни от други; да обединява в едно авторитаризма и модерното изкуство, да използва езика на правата и представителството, за да узаконява тиранията, да изреже и монтира отново демократичния капитализъм в една неразличима смесица, докато той започне да означава нещо точно обратно на оригиналното си предназначение.

От офиса си в Кремъл Сурков надзираваше цялата главоблъсканица на руската виртуална политика, с телефони на бюрото му, свързващи директно с уж-опозиционните партии. Той беше окончателният „политически технолог“ – една уникално постсъветска професия – който играе ролята на везир или магьосник от Оз за системата и е способен да измайсторява марионетни политически партии и социални движения в някаква гигантска симулация на реалност. Действително, когато някой ден историците разглеждат руската история от средата на 1990-те до днешно време, те може би с право ще решат да я определят като епохата на „политическите технолози“, отколкото епохата на „Елцин“ или „Путин“. В много отношения първият от Великите везири беше Борис Березовски през 1990-те, който измайстори управляващата партия Единство (по-късно „Обединена Русия“) като нещо, което сам наричаше „празна черупка“, и използва контрола си над телевизията, за да превърне Владимир Путин от сив апаратчик в мачо-герой. Но докато предишните „везири“ трябваше да оцеляват в конкурентно обкръжение, контролът на Сурков върху облика на руското общество беше абсолютен. Той беше в състояние да плесне с ръце и да създаде Граждански форум за НПО-та; да плесне отново и да основе националистически движения, които да обвинят НПО-тата, че са инструменти на Запада. Той помахваше с възшебната си пръчица и се появяваше неофашистко младежко движение, което гореше книги на модерни автори заради това, че били непатриотични; после, с друго помахване спонсорираше някой прахоснически арт-фестивал за най-провокативните модерни артисти в Москва. А след това поддържаше православни фундаменталисти, окичени с кръстове и облечени изцяло в черно, които пък на свой ред щяха да атакуват изложбите на модерно изкуство. Идеята беше да се притежават всички форми на политически дискурс, да не се допускат никакви независими движения да се развиват извън Кремъл.

Да се работи в този свят беше объркващо преживяване. По време на моите години в Москва аз се държах настрана от по-очевидната пропаганда на останкинските канали (като британски продуцент аз не бях добре дошъл там) и клонях повече към привидно „опозиционните“ проекти. Един от най-известните сред тях беше СНОБ, който комбинираше в едно Интернет, телевизия и списания, за да се подпомогне отглеждането на една нова класа от „глобални руснаци“: клонящи към Запада либерали и богати градски жители. Разходите по основаването на СНОБ

възлизаха на около 20 милиона долара и се носеха от най-богатия човек в Русия, Михаил Прохоров. Офисите на СНОБ се намираха в преустроена фабрика близо до центъра на Москва. Те бяха по-шик от всичко, което бях виждал дотогава в **Шордич** или Пренцлауер Берг: откритата зидария на старата фабрика беше оставена недокосната, големите арки на гигантските прозорци – запазени, а редакторските кабинети и открити офиси – деликатно вградени в цялото. Сътрудниците бяха интелигентни млади неща, деца на съветската интелигенция, с перфектен английски и гласовити в критиката си към режима. Заместник-редактор беше **Маша Гисън**, добре известна американско-руска активистка за гей-лесбийски права, чиито статии в лъскави западни списания атакуваха Путин гръмогласно. Но при цялата опозиционна поза на СНОБ, на всички беше ясно, че няма как проект с толкова голям профил да е бил създаден без благословията на Сурков. Това беше именно онзи вид управлявана опозиция, която беше напълно приемлива за Кремъл: от една страна тя позволяваше на либералите да изпитват усещането, че са получили право на свободен израз и дом (плюс чек за заплата), а от друга тя само помагаше на Кремъл да представи „опозицията“ като хипари-московчани, откъснати от „обикновените“ руснаци, обсебени от „маргинални“ въпроси като гей-права (в една силно хомофобна страна). Самото име на проекта, СНОБ, макар и замислено като ирония, вече го дефинираше като потенциален обект на омраза. Пък и, при всички анти-путиновски тиради в СНОБ, там никога не можехме да открием реална разследваща журналистика, да намерим някакви твърди факти за корупцията и парите, откраднати от държавния бюджет. В Русия от 21 век ви се позволява да говорите каквото си поискате, но само докато не се опитвате да следвате дирята на корупцията. След работа обикновено седях заедно с колегите си, в пиене и разговори: ние всъщност опозиция ли сме? Помагаме ли Русия да стане по-добро място? Или в действително сме кремълски проект, който само засилва Путин? И вършим вреда на каузата на свободата? Предпазен клапан, който помага за освобождаване от фрустрация, но никога не обвинява в престъпление когото и да било? А може би и двете? Карта, която тепърва ще се разиграва?

Когато приближиха президентските избори от 2012, Прохоров стана поддържания от Кремъл либерален кандидат: проектът СНОБ беше накарал интелигенцията да го харесва, а като буен олигарх, известен с покварените си партита в **Куршевел** той беше лесна цел за Кремъл и

подпомагаше твърденията на Путин, че той се борел срещу олигарсите. И отново чуруликащите класи в Москва спекулираха: истински кандидат ли е Прохоров? По-добре ли е да се гласува за него или по този начин човек просто играе играта на Кремъл? А може би не трябва да се гласува за никого и просто да се игнорира цялата система? В края на краищата Прохоров спечели доста впечатляващите 13 процента – преди елегантно да се оттегли от политическата сцена.

Брилянтността на системата на управлявана демокрация/постмодерна диктатура е в това, че вместо просто да потиска опозицията, какъвто беше случаят в двадесети век, тя навлиза във всички идеологии и движения, експлоатира ги и ги прави абсурдни отвътре. Не е случайно това, че един от най-популярните филми в Русия от нулевите години беше поредицата *Матрицата*, научнофантастичният филм с Кеану Рийвс, представящ съвременния свят като виртуална илюзия, създадена от машини, подхранващи нищо не знаещите хора, които през цялото време са развличани от една симулирана реалност. В Москва тълпите се редяха по цели улици, за да видят филмите. Писатели и политици ги цитираха като великолепна метафора за съвременна Русия. Но докато десетилетието изтичаше, аз продължавах да правя телевизионни шоута за руските канали, постепенно започнах да откривам че в матрицата на Кремъл са се появили сериозни пукнатини.

Телевизионната компания, за която работех към края на нулевите години беше TNT, развлекателен канал, насочен към младежката публика. TNT беше дълбоко аполитичен, той правеше ситуационни комедии и лъскави, малко похотливи риалити-шоута. Но освен това той имаше и малък отдел за документални филми, чиято работа беше да се изследва какво точно мислят и чувстват младите хора: бизнесът на TNT бяха рейтингите и той не можеше да си позволи да игнорира грижите на аудиторията си. Една от най-обезпокояващите нови статистики беше бързото увеличение на броя на самоубийствата сред младите хора, особено сред момичетата-тийнейджъри. И когато направих филм за две млади момичета-приятелки, които бяха се самоубили, аз открих едно поколение, което от една страна не беше изправено пред никои от материалните трудности, с които бяха се борили родителите им през 1990-те, а от друга не притежаваше никакви идеали, нито пък идеологии, които да го ръководят през тийнейджърските му години: обратната страна на цинизма беше отчаянието. И докато продължавах сериата си от филми за ру-

ските тийнейджъри, аз се сблъсках с поколение, напълно отчуждено от системата. За множество момчета най-големият проблем в живота им бяха задължителните години на армейска служба, където те се сблъскаха с физическо насилие и бяха принудени да участват в схеми от черния пазар, в полза на корумпирани армейски офицери. Битките между тийнейджъри и ченгета бяха нещо обичайно. Проследих историята на група тийнейджъри, които бяха пребити до синьо от полицията заради съмнителния грях, че са пили бира на публично място. Извън матрицата на управляваната демокрация се появяваха нови герои: В Екатеринбург млад човек, на когото пътни полицаи бяха изпотрошили костите, сега тайно заснемаше как те вземат подкупи и ги показваше онлайн, при масивна публична подкрепа. Хората, които снемаше, не преобразуваха гнева и безнадеждността си в никакви идеологии, те не мислеха за себе си непременно като за политически настроени – целият политически език вече беше иззет от държавата. Когато излизаха да протестират, те не използваха езика на „правата“ и „демократията“, а абсурдни плакати с надписи като „мийте си ръцете“, „най-добрият приятел на тялото е кракът“ или „кой тук е шефът?“ Абсурдът изглеждаше като най-добрия отговор срещу архи-сатирата на управляваната демокрация.

Филмите, които аз и други документални режисьори правехме за TNT имаха добри рейтинги: сред младото поколение имаше глад за гледане на програми, представящи собствения им свят. Такива филми биха били невъзможни по каналите от Останкино, но тъй като бяхме „младежки“ канал, ние успяхме да се оправим някак си. Истината беше, че шефът на канала, по-скоро бизнесмен, отколкото творчески човек, почти не забелязваше какво се случва в далечния документален отдел: всичко, от което той се интересуваше, бяха цифрите на рейтингите, а те изглеждаха добре. Но един ден шефът на канала беше помолен за интервю от един от водещите в страната вестници. Той се почувства поласкан – беше рядкост някой сериозен вестник да се заинтересува от такъв сравнително безстойностен телевизионен канал. Но за ужас на шефа журналистът от вестника го попита дали се кани да превръща канала си в политически инструмент. Защо неговият документален отдел показва такива рискови истории? Одобрени ли са те от държавата? След всичко това ми се каза учтиво, че TNT няма да прави повече „социални“ филми: но дали не бих искал да правя нещо за съпругите на футболистите?

През 2011 и 2012 по-дребните фрустрации, които бях наблюдавал из страната, се изляха *en masse* по улиците, докато стотици хиляди хора демонстрираха срещу путиновото оркестрирано завръщане към президентството. „Стига толкова суркова пропаганда“, крещяха тълпите: това беше отхвърляне не толкова на някое политическо направление, ляво или дясно, избрано от Кремъл, а на системата на виртуална политика, която управлява Русия от средата на 1990-те насам, един опит да се открие нова сериозност и да се замести с ценности триумфиращият цинизъм. Този конфликт между една симулирана политика и желанието за някаква по-смислена, е в центъра на настоящото политическо напрежение в Русия. Голямото предизвикателство пред новата руска опозиция е да се опита да намери език, на който да се изрази, след като понятия като „демокрация“ и „модернизация“ вече са станали токсични. Това търсене получава различни форми. И най-шумният глас сред опозицията е анти-корупционният блогър, превърнал се в многообещаващ политик, Алексей Навални, който беше звездата на протестите и сега е съден от Кремъл във фарсов корупционен процес. Навални избягва „голямата“ идеология. Вместо това той се съсредоточава върху твърди корупционни факти – кой бюрократ какво е откраднал и колко точно. Той притежава детинско чувство за правдив гняв: известен е начина, по който той нарича „Обединена Русия“ на Путин „партията на крадците и негодниците“. А лозунгът му, „един за всички, всички за един“ е цитат от обичания навсякъде младежки филм *Тримата мускетари*, позоваващ се на спомените за онзи разказ за „справедливост“, с който руските деца са расли преди да се превърнат в такива триумфиращи циници. Но докато асоциациите на Навални се завръщат обратно към детството, начинът, по който той говори е улично-мъдър, със склонност към ярост – той е безсрамен националист и призовава към една „Русия за руснаците“. По време на протестите много реални националисти вървяха редом с реални либерали, и двете страни желаещи „реална“ политика: самата битка против симулираната политика е изпълнена с опасности.

Един друг наратив, използван от опозицията, се съсредоточава върху въпросите на градското устройство и архитектура. В хода на путиновата ера Москва беше задръстена все повече и повече, с неосталинистски мега-строежи, превземачи всяко зелено кътче и двор в града, изградени чрез корумпирани договори, обогатяващи правителствени чиновници. „Стрелка“, едно от учебните заведения за архитектура и дизайн, се

превърна в инкубатор на опозицията, докато подпомагаше появата на нови идеи за реорганизация на града, чрез публикацията на манифест за нуждата от „гражданско пространство“ – едно ново за Русия понятие. Това беше случай на новаторско използване на езика на градското планиране, за да се говори за политика. „Върнете ни обратно града“ се превърна в един от ясните призови по време на протестите. Езикът на еколозите също придоби политическо измерение. Една от опозиционните лидерки е Евгения Чирикова, която започна кампанията си като екологически боец, опитващ се да спаси горите около дома си от корупционна сделка за изграждане на пътно трасе. Желанието да се държи околната среда „чиста“ се превърна в синоним за нуждата да се „прочишти“ правителствената корупция.

И докато търси морален код, чрез който да се изрази, опозицията започна да се позовава на дисидентите от 1970-те: след като бяха се превърнали в обект на вицове през нулевите години, днес те изведнъж са герои. По време на процеса им, момичетата от анти-путиновата рок-група Пуси Райът сравниха процеса си с показните процеси срещу дисиденти като Синявски през 1960-те, цитираха Йосиф Бродски в заключителните си изказвания и изпъстриха речите си с понятия от 1970-те като „достойнство“ и „съвест“. Части от новата опозиция са също и страстни читатели на **френските ситуационисти**, наскоро преведени на руски. Докато миналото лято се разхождах сред протестиращите от **Окупай Абай**, можех да чуя сериозни млади студенти, разговарящи за **Обществото на спектакъла** на Ги Дебор до късно през нощта – един език, перфектно пасващ на критиката срещу виртуалната реалност на управляваната демокрация.

И макар че протестното движение постигна дотук по-малко от нищо в политически смисъл, то напълно промени контурите на дебата в Русия и разчупи кремълския монопол върху дискурса. И първите, които трябваше да поемат вината за разчупването на матрицата бяха нейните автори, политическите технолози-везири. Самият Сурков беше понижен, а след това и уволнен през май 2013. В една унизителна, показвана по телевизията сцена, Сурков седеше пред Путин, докато президентът го изпращаше вкъщи заради неспособността да постигне резултати. Сурков заекваше, видимо се самоунижаваше: „Разбира се, вие сте напълно прав в оценките си и аз никога не бих се осмелил да ги поставя под въпрос“, каза той. В сцената имаше дълбока ирония: Сурков и поли-

тическите технолози бяха създали този жанр на ритуални телевизионни унижавания, при които Путин играе ролята на цар, а министрите му – онази на провинили се момчета; всъщност те бяха създали онзи Путин, който ние познаваме. Кукловодът беше изправен на съд от собствените си кукли, влачен през собствения си декор, където го унижаваха собствените му създания. Наблюдавайки поведението на Кремъл през третия мандат на Путин, човек добива усещането, че режисьорите са напуснали сградата и куклите са я превзели в някакъв акт на хиперактивна лудост. За да се противопостави на опита на Навални да се превърне в герой на националистите, Кремъл се опитва да скалпи век някаква рециклирана версия на царистката формула „автократия-православие-национализъм“: религиозните фанатици, внимателно култивирани от Сурков да играят странична роля в кукленото шоу на управляваната демокрация, сега патрулират по улиците на Москва, като самозвани пазители на реда, защитаващи града срещу „сатанинските врагове, платени от Запада“. Скинхедовете, тайно заплащани от Кремъл, сега пък изпълняват от килерите си, за да работят за правителството.

А междувременно каналите от Останкино излъчват пропаганда до степен, граничеща с брехтовско преувеличение. Преди няколко дни гледах Леонтиев по телевизията. Изглеждаше отслабнал и с кръвясали очи, проповядващ без следа от каквито и да е доказателства, но с лудешка увереност, че британският MI6 е виновен за смъртта на някои анти-путинови критици в Лондон. „Те се опитват да ни оклеветят“, каза Леонтиев, на фона на музика, заета директно от второкачествен филм на ужасите. Обезпокоени от възможността антикорупционната кампания на Навални да му спечели поддръжници, каналите сега показват до втръсване документални кадри от уволнения на министри и парламентаристи. Търсенето на вътрешни врагове, ловът на вещици от тайни групи вече започва. Една параноидна Дума, хореографирана толкова дълго време с цел да създава илюзия за дебати, днес се е хвърлила през глава в някаква карикатурно-кабаретна форма на феодално подмазвачество, издавайки патриотични закони по-бързо, отколкото печатниците могат да ги напечатат. Всеки народен представител отчаяно се опитва да не бъде следващият, който ще бъде публично унижен по телевизията; изобличава като предатели колегите, които са имали нещо общо с опозицията; открива заговори на ЦРУ зад всеки ъгъл. Окончателният закон на новото време е забраната за американски семейства да осиновяват

руски сираци: той дойде в отговор на решението на Вашингтон да назове публично имената на корумпирани руски чиновници, на които е забранено да влизат в или да инвестират в САЩ. Законът за сираците не беше измайсторен от изтънчени политически технолози, той беше прокаран от самия Путин, който съзнателно избра да използва децата като политическо оръжие. „Мислите, че сме луди“, изглежда казват днес чудовищните, въоръжени, богати кукли, „добре тогава, сега ще ви покажем що е то лудост. Мислите, че сме лоши? Сега ще ви покажем що е то лошотия...“

Путин вече не се опитва да бъде царят, който се намира над политиката, президентът на „стабилността“ и „ефективността“. Сега той е представян като президент на мнозинството (любимата нова дума на режима), шампион на „работническата аристокрация“. В един телевизионен разговор с нацията Путин говореше с работници от военна фабрика от провинциалния град Тагил. Застанали в работни комбинезони пред един танк, работниците обещаха на Путин, че ако протестите против него продължат, те ще „дойдат в Москва и ще защитават нашата стабилност“. Но когато журналисти отидоха в Тагил, те откриха, че споменатите работници изобщо не съществуват, а цялото шоу е било представление, организирано от рекламни специалисти и мениджъри, преоблечени като фабрични работници. Краят на политическите технолози, на везирите, не означава, че руската политика се кани да става реална, а по-скоро че тя се превръща в нещо като чиста халюцинация, някакво кошмарно измерение, в което няма ориентир, който да показва пътя обратно към реалността; където куклите разговарят с холограми, като и двете страни са убедени, че всъщност са реални.

В тази нова епоха правилата на играта се промениха. По време на епохата на смяна на цветовете човек можеше да бъде едновременно и либерал, и да работи за Кремъл: всичко беше игра и нищо не се възприемаше на сериозно. Днес вече трябва да се вземе решение: или подкрепяте използването на сираците като политическо оръжие, или не; или подкрепяте вкарването в затвора на Пуси Райът, или не. „Има една точка, при която сътрудничеството се превръща в колаборационизъм“, каза наскоро писателят Борис Акунин, обръщайки се специално към чуруликащите класи в Москва, към телевизионните продуценти и редакторите на списания. Като всички други, аз също трябваше да взема решение. Някъде през 2010 бях поканен от каналите в Останкино да направя

големия си мечтан проект: документална драма на историческа тема с голям бюджет. Това беше истинска фаустовска сделка: най-голямата ми мечта, срещу дребния компромис да започна да работя за Останкино. Срещата, както му е редът при подобни неща, беше насрочена за след полунощ. Вървах по дългите коридори, които за последен път бях виждал преди всички онези години. Шеф-продуцентът, който ми предлагаше работа, беше слаб, блед човек с хубава широка усмивка. Беше създал името и милионите си като първия телевизионен психолог в Русия: д-р Курпатов. Цялото помещение беше изпълнено с негови книги, предлагащи съвети за това как да си помогнете във всичко възможно – от семейни проблеми до страх от смъртта. Сега той беше станал заместник-директор на Канал 1, при условие, че успява да държи цялата нация спокойна и укротена. „Кризата кара Кремъл да се тревожи“, каза ми един от асистентите на Курпатов. „Нужно е да развличаме нацията. Някакви идеи?“ Д-р Курпатов е хипнотерапевт и кимаше учтиво докато разговаряхме, съгласявайки се с всичко, което казвах и усмихвайки се на всяка от шегите ми. Чувствах се добре докато разговарях с него. Изглеждаше така, сякаш той разбира всичките ми тревоги. Само веднъж маската му падна: когато в момент на разсеяност забравих името му и в очите му просветна яростен гняв. Бях облекчен все пак да узная с кого в действителност си имам работа. В края на краищата аз казах „не“ на Останкино – но пък в запас винаги ми оставаше животът в Лондон. За колегите ми от Москва изборът е далеч по-мъчителен.

И както съдбата често го пожелава, първият телевизионен проект, който получих след като се върнах вкъщи беше документална поредица за богатите руснаци в Лондон. Докато съм бил далеч, нови руски пари бяха наводнили града. Навсякъде където отивах, в най-скъпите лондонски квартали, чувах руска реч и виждах много от лицата, които познавах от Москва, „Ние скоро ще притежаваме този град“, каза ми един руски банкер, който живее в Лондон и е обвинен в съучастничество в убийството на един антикорупционен адвокат в Москва. „Може да оставим на англичаните техния парламент, но ще притежаваме останалото“. А когато британски активисти се опитаха да прокарат забрана за влизане в страната на корумпирани руски чиновници, британското правителство я отхвърли, обезпокоено, че може да подплаши руските пари. Цяла една индустрия от адвокати, агенти на недвижими имоти, банки, рекламни специалисти, частни училища и прислужници съществува

само за да обслужва новите пари – и никой не иска да пита откъде идват те. Когато един руски вестник се опита да накара британски политици и от двете партии да протестират срещу ареста и процеса на Алексей Навални, те отказаха да коментират, не желаяйки да дразнят Путин. И докато правя телевизионните си серии, аз все по-често чувам от британските елити същия цинизъм, който бях слушал от руските си колеги: „Защо да започваме отново? Нашите правителства са също толкова лоши, колкото и руското. Нямаме право да предприемаме каквото и да било. Пък и всичко е само игра. Всичко това, с човешките права и идеалите – всичко това е само реклама, нали разбирате.“

Източник

Питър Померанцев е британски телевизионен продуцент, живял и работил дълги години в путинова Русия. В резултат на това той е събрал огромен опит за живота и нравите на постмодерната руска диктатура, които в момента издава в различни британски издания, в подготовка на книгата, която в края на краищата трябва да се получи от всичко това...

Коментари (7)

- 04-07-2013 | **Peter Petrov** – Мнение

Много точно описва техните процеси които текат последните години. Това се отнася и за нас тук в България на 100%.

- 07-07-2013 | **Маргарита Стоева**

Лош превод

- 07-07-2013|**еми някоя си**

УЖАС. Всичко, което си мислиш и подозираш се оказа, че си е точно така. Пълна повърхня. Значи безчовечните изроди наистина са превзели Англия. Господ да ги накаже.

- 07-07-2013|**еми някоя си** – @Peter Petrov

България е нормална страна и няма нищо общо с тея.

- 07-07-2013|**еми някоя си** – хаха

Маргарет Тачър сигурно се върти в гроба си от тея английски продажници, позорят дългогодишната си история и достойнство. Britons never, never, never shall be slaves. (Rule, Britannia, химн) – дрън-дрън.

- 09-07-2013|**Разбирачка**

Горе, четете за СНОБ, и предполагам това нищо не ви говори:-) Погледнете това сайтче

<http://www.snob.ru/>

С него вървят списания, кръчми, магазини, „център за документално кино“, книжарници и т. н.

На пръв поглед да си кажете – Ех, ако беше оцеляло списание „Егоист“ можеха и те да направят подобен проект.

Но като чета този коментар „България е нормална страна и няма нищо общо с тея.“, неznam защо ми идва на ум Икономедия, с проектите Дневник, Капитал, Бакхус, фалиралата телевизия ReTV и си мисля дали наистина „нямаме нищо общо с тея“?

- 11-07-2013|**Д. Добрев** – Чудесен анализ

Наистина е време да се отърсим от илюзиите за демокрация и „човешки права“. На Запада никога не му е пукало за нарушаването на човешките права в други страни, стига това да не засяга икономическите му интереси. Постсъветската (Путиновата) действителност пък си е типично руска. Тази страна никога не е била демократична и не може да понесе демокрацията (спомнете си управлението на Елцин). Там демокрацията се изражда в престъпност и корупция в небивали мащаби. Но както виждаме, и „силната ръка“ не слага край на корупцията – само покровителства определени корупционни кръгове и наказва други, конкурентни. Шепата дисиденти в бившия Съветски съюз и шепата

интелектуалци в днешна Русия наистина са „съвестта на нацията“, но те са далеч от действителността и апелите им са глас в пустиня. Да си спомним думите на Толстой, че не разбирал какво си говорят мъжиците под прозореца му. Антизападните нагласи на голяма част от руснаците впрочем са оправдани защото Западът никога не е мислил доброто на Русия.

„Самодържавие, православие и народност“ – чудесно, но не и когато автократът е Путин. Руският самодържец е помазан от Бог и в продължение на 300 години неговата фамилия е била Романов. Все още има живи наследници на династията и единствено те имат правото (дадено им от Бога) да управляват Русия.

Турция, от Тахрир до Таксим

Автор: Керем Йоктем

Стотици хиляди протестиращи по улиците на Истанбул. Десетки хиляди полицаи, атакуващи със сълзотворен газ и гумени куршуми. Мостът на Босфора препълнен с демонстранти. Митинги на солидарност в цяла Турция и извън нея. Правительство, което изглежда е изгубило всякаква връзка със събитията на улицата. Медии на истеблишмънта, чиито шефове са били строго предупредени да не пишат за онова, което се случва пред очите им. Една нация в смут. Един премиер-министър, който през 2011 даваше уроци по демокрация и божествена справедливост на Хосни Мубарак – и беше преизбран с масивен популярен вот – който днес изглежда странно подобен на бившия египетски диктатор. Всичко това запокити Турция в най-дълбоката ѝ криза от повече от едно поколение насам.

Страната изглеждаше като малко вероятен кандидат за народен бунт. Тя има една от малкото преуспяващи европейски икономики, с рекорден растеж, намаляваща безработица и снижаваща се градска бедност. Техническата инфраструктура в Турция още никога не е била толкова добре развита, а обществото ѝ – още никога толкова близо до средната класа. Добре вървящият мирен процес в Кюрдистан обещава изгледи за ново споразумение с най-голямото и най-брутално потискано малцинство в страната, след десетилетия на война. Социално-икономическите фактори, които изкараха на улицата хората в Египет, Тунис, Гърция и България, тук до голяма степен липсват. Въпреки всичко това един дребен бунт в парка Гези на истанбулския площад Таксим се превърна в огромен изблик на протест.

И така, защо Турция и защо сега?

Предпоставките

В сряда, 29 май 2013, малка група от студенти и еколози събориха бариерите и заеха парка Гези, в непосредствена близост до площад Таксим,

най-символичния от централните истанбулски площади. Заявената им цел беше да спрат строителните предприемачи, изграждащи тук търговски център, който трябваше да бъде разположен в точно копие на военните казарми, разрушени на това място преди шестдесет години – чрез което щеше да бъде разрушена и по-голямата част от парка. Групата получи подкрепа от интелектуалци и политици, особено от прокурдския социалист Сири Сюрея Йондер.

Събитието беше напълно мирно, но полицейският отговор срещу активистите беше при всички случаи несъразмерен. Репресията първоначално принуди демонстрантите да напуснат парка, но предизвика широко публично възмущение. В скоро време, мобилизирани от социалните медии, те се върнаха обратно – и то в много по-голям брой. В петък, 31 май, десетки хиляди вече участваха в сблъсъците с полицейските части, в различни истанбулски квартали, докато облаци от сълзотворен газ замъгляваха небето. Полицейските части хвърляха бомби със сълзотворен газ в станции на метрото, във фоайета на хотели и жилищни сгради. Някъде към полунощ протестиращите бяха отново заели парка, като уличните сблъсъци продължаваха и се пренесоха в множество други предградия, най-вече на средната класа. Те се усилиха в събота и започнаха да се разпространяват из цялата страна.

Контекстът

Но какво, освен непосредствения повод, все пак мотивира протестите? Тук трябва да се имат пред вид поне три взаимно свързани фактора:

- един все по-необуздан неолиберален процес
- нарастващото желание на правителството за утвърждаване на консервативен публичен живот
- една изпълнена с неприятности външна политика

Тези три фактора, взети заедно, се прибавят към един друг значителен източник на недоволство: авторитарният стил на управление на министър-председателя.

Неолибералното реструктуриране

Политическият успех на управляващата партия в десетилетието откак тя дойде на власт през ноември 2002 се дължи до голяма степен на способността ѝ да балансира неолибералното реструктуриране с едновременно подобряване на социалните помощи, здравеопазването и

образованието. В резултат на това голяма част от турското общество получи достъп до по-добри обществени услуги. В края на краищата обаче, АКР и нейните водещи кадри възприеха логиката на неолибералната капиталистическа експлоатация и това подкопава репутацията им сред множество турски граждани.

Например, стотици водно-електрически централи се изграждат в турските планински райони, против волята на местните хора. Повечето от тях се строят в много деликатни и разнообразни екосистеми, като изграждането им унищожава горите, фауната, флората и културната география на тези места. Местни протести на упорити селяни, решени да защитават територията си, бяха брутално потушени от полиция и жандармерия, които се държат така, сякаш са частни армии на строителните компании (които често са директно свързани със семействата на висши членове на правителството). Някои от селяните успяха да предотвратят строежите, дори и пред лицето на подобно насилие, в резултат на което срещу тях бяха поведени стотици съдебни дела; други се обединиха с автори на документални филми и еко-активисти, за да разкажат историите на съпротивата си срещу приватизацията и отнемането на общата им собственост. Мнозина от тези последните бяха участници в първоначалната демонстрация на Таксим.

Неолибералният бум се чувства особено остро в Истанбул, където се провежда процес на масивно градско обновяване и лишаване от собственост. Цели квартали, обитавани от градската беднота, бяха прочистени от бившите си обитатели в един непрозрачен процес, провеждан от градската управа и големи строителни компании (отново с тесни връзки с правителството).

Тарлабаши например беше един беден, но космополитен квартал близо до Таксим, който даваше подслон на онова, което градската управа нарича „маргинални групи“: кюрди, транссексуални секс-работници, африкански имигранти. Повечето сега са прогонени от порутените си къщи от 19 век в предградия, които се намират на няколко десетки километра от работните им места, за да се направи място за нови градски луксозни апартаменти. Столетното ромско поселище Шулукуле беше прочистено по същия начин, разрушено и застроено наново от частни предприемачи. Политиката на ръководено от държавата лишаване от собственост – ограничена не само до Истанбул – сега се повтаря във всички главни турски градове.

Дори още по-сплашващи са новите мегапроекти, които вече са станали синонимни с най-големия си поддръжник, самия Ердоган. Те заплашват да разрушат голяма част от горите в града, които се намират в северните му покрайнини. Сред тези проекти са един трети мост на Босфора, най-голямото летище в Европа (с капацитет за 100 милиона пасажери), както и планираният канал, който ще свързва Мраморно и Черно море, със сериозни и вероятно необратими последици за морската екосистема. Правителството прокарва тези проекти без каквито и да е консултации с обществеността или преценки за въздействието им върху околната среда, което оставя много жители на Истанбул с усещането, че градът им е превърнат в масивна машинария за получаване на различни ренти.

Консервативният проект

В същото време, в което градската околна среда на Истанбул се преоформя, правителството налага социално-консервативни и вдъхновявани от религиозни подбуди политики, които премахнаха всякакви претенции за секуларна политика. Реформата в училищното образование увеличи броя на задължителните часове по религия и задължи множество ученици да посещават религиозни училища, често против волята на родителите им. Правото на аборт беше ограничено, докато социалната политика все повече се фокусира върху повишаване на раждаемостта и поставянето на жените отново в ролята на зависими майки, а не на равноправни личности.

Един закон, прокаран неотдавна в парламента, въведе сериозни ограничения върху рекламата и продажбите на алкохол, в добавка към тежки данъци. Премиер-министърът се намеси лично, за да се забрани продажбата и консумацията на алкохол в студентските кампуси, както и да се направи така, че пиенето на открито в центъра на града да стане почти невъзможно.

Нестабилна външна политика

До неотдавна правителството прокарваше идеята, че Турция е новият хегемонен актьор в своята непосредствена околност. Но цяла поредица от неудачи, особено в политиката със Сирия, разкри това убеждение като илюзия. Турция прекрати всякакви връзки със сирийския режим и се превърна както в основен поддръжник на чуждите бойци там,

така и в канал, по който в Сирия се внасят оръжия. Поддържайки опозицията, която се състои основно от сунити, езикът на турската външна политика придоби един сектантски обрат, като по този начин изпълни с объркване множество не-сунитски мюсюлмани, както и нерелигиозни хора в Турция. Хуманитарната турска помощ за сирийските бежанци е безупречна, но проницаемите граници, както и свободния преход, който страната осигурява за различни международни джихадисти поставят граничната провинция Хатай под сериозен риск. Бомбените атаки от 11 май в градчето Рейханли, при които бяха убити поне 51 души, оставят само малко място за съмнения, че правителствената политика по отношение на Сирия се изплъзва от контрол.

Тези три фактора водят до отчуждение сред достатъчно много турски граждани. Но един друг, допълнителен, ги кара да се чувстват още по-раздразнени: авторитарният маниер и език на един непоносимо арогантен и себе-величаещ се премиер-министър. Прегледът на речите и твърденията на Ердоган от времето на последната му изборна победа през 2011 г. говори за един почти налудничав мироглед. „Жените трябва да раждат поне по три деца“ ... „абортът е убийство“ ... „сунитите в Сирия са наши братя“ (с което се подсказва, че алевитите не са) ... „ние желаем благочестива младеж“ ... „алкохолът е нещо разрушително“ ... „ционизмът е престъпление срещу човечеството“. Милиони турци – минимум 50 процента от които не са гласували за АКР – изпитват усещането, че това не е човекът, който трябва да стане първия избран турски президент – върховната позиция, която Ердоган обяви за своя лична политическа цел. Но дори и сред електората на АКР се надига недоволство.

Протестиращите

Тези парк беше първоначално зает от млади еко-активисти. Скоро към тях се присъединиха студенти, хора с професии, принадлежащи към средната класа, както и ляво настроени политически активисти. През тези дни почти всички, които не са гласували за АКР – а дори и някои от ония, които са – бяха дошли на Таксим. Що се отнася до символиката, може би най-видими засега са различни левичарски организации, както и екологически, гей-лесбийски и феминистки групи. От гледна точка на цифрите, студентите и младите професионалисти, както и някои фен-групи като Чарши са сред най-важните съставни части. Множество професионални съюзи и други професионални организации

показаха подкрепа, като последните играеха главна роля при организирането на юридическа и медицинска помощ за засегнатите протестиращи.

Основата опозиционна партия, Народната републиканска партия (СНР) също подкрепи протестите, както и отделни членове на дясната Националистическа партия на действието (МНР). Кюрдските организации отначало не желаеха да се присъединят, може би отблъснати от големия брой турски знамена и лозунги (включително, сред някои групи, „Всички сме воини на Ататюрк“) и страхувайки се, че протестите може би ще попречат на мирния процес. Въпреки това в края на краищата те също излязоха на площада; на 3 юни всички тези групи вече демонстрираха (и пиеха) мирно на площад Таксим. „Без ченгетата“, както каза един от протестиращите, „ние сме си много по-добре“.

Бъдещето

Събитията от Таксим удивително приличат на онези от „Република Тахрир“ в Египет. Например – незабавният изблик на поддръжка и солидарност; бързо появилите се центрове за бърза помощ за ранените, които се появиха буквално за една нощ; ангажирането на адвокатски организации и отделни адвокати; осигуряването на храна (както и най-важните материали за борба срещу сълзотворния газ – лимони, мляко, вода, противогазови маски и строителни каски) от страна на множество училища, хотели и ресторанти. Скоро тези услуги започнаха да се предоставят и от частни продавачи, които допълваха социалната инфраструктура на Таксим. Сградите около площада бяха изпъстрени с графити; стотици лозунги, осмиващи Ердоган, бяха подети от масите, а рок-групата „Думан“ дори написа протестна песен.

И все пак Турция не е Египет, а Ердоган не е Мубарак. Въпреки полицейската бруталност, градът не стигна до застой; протестиращите можеха да прекрочват бариерите и да се прибират вкъщи за краткотраен отдих; корабите, автобусите и метрото продължиха да се движат. В един момент полицията се оттегли и насилието намаля, а забраната за поднасяне на новини беше премахната след намесата на президента Абдула Гил.

Турция все още е демокрация и в този протест не става дума за смяна на режима. Това е експлозия на недоволството от един ръководител, който направи множество добри неща за страната, но вече е станал аро-

гантен, откъснат от реалността, изолиран от обществото чрез второкачествени съветници и неспособен да слуша хора, които не се съгласяват с него. Харизмата на Ердоган е вече значително увредена и шансовете му да стане турски президент са силно намалени.

Ако президентът Гюл и по-независимо настроените членове на правителството покажат, че вземат на сериозно протестиращите и „останалите 50 процента“ от турското население, то протестите, които започнаха на площад Таксим, ще влязат в турската история като борба за демокрация и човешки права. Те ще бъдат запомнени като първото градско движение в страната, чийто най-важен символ е... бирената бутилка.

Източник

Керем Йоктем е член а Центъра за Европейски изследвания и асоциативен факултетен член на Ориенталския институт в Оксфордския университет. Той е основният изследовател на финансирания от Британската академия проект за изследване на съвременния ислям на Балканите.

Аз, лицето на протеста, питам

Автор: Александра Джандева

Всеки ден съм на площада. Ходя, защото не искам повече да ме управляват лъжци, крадци и прасета. Искам да видя в затвора всички, които ограбват и изнасилват държавата вече 30 години. В предния протест не повярвах, този обаче, подкрепям още от първия ден.

Седем дни по-късно вече не крещя „Оставка“, защото аз лично не мога да предложа нещо по-добро. Съмнявам се, че и тези, които крещят могат да си представят ясно какво следва. Ако кабинетът падне, както иска улицата, ми е бедна фантазията кой ще дойде на власт. И само за протокола – ако това е Бойко – какво точно променяме? Нищо! Пак ще газим в същата долнопробна каша.

Не искам БСП, не искам ДПС, нито самовлюбените Бойко и Волен. Аз съм нормален човек, мястото на лудите е в психиатрията. А на продажните журналисти, които с позорното си мълчание крепят всички кабинети – на полето при картофите. Оправдания не приемам – псевдонимите винаги са били безплатни, сървърите в чужбина също.

Проблемът ми днес е, че не знам на кого да вярвам. На всички останали малки и нови партии ще кажете – прекрасно, ако те бяха готови да получат властта, досега сто пъти да са ми казали кои ще са им министрите. Хиляди пъти да се намерили начин да ме запознаят с тях, така, че когато поемат управлението, аз да съм спокойна, че Веско Културата, няма да оплеска положението.

Не го правят, никоя партия не поддържа кабинет в опозиция, който да критикува и да дава конструктивни предложения ресор по ресор. Защо?

Първо, защото в България не сме свикнали да водим политика от първо лице, без да се крием под полата на партията-майка, и второ, защото се иска задник, за да привлечеш и задържиш в редиците си истински специалисти.

Такива, които да имат търпението първо да се докажат и да спечелят доверието на хората, а чак след това да се натискат за властта. Няма как да стане – всеки иска да е ватман, но влакчето на ужасите е едно.

Мрачният извод е, че Орешарски ще трябва да остане на власт, но да спре да слага в креслата партийни дебили, да подложи на публични обсъждания всички ключови назначения в държавата и да ги защитава лично.

Има интернет, има телевизии, има площади. Не го пише така в законите, но това е единственият начин. Щом искаш да назначиш министър – вадиш го на площада, чучваш го на една масичка, каничка с вода и резенче лимон и го оставяш да спечели народната любов. Ако оцелее – браво!

В балона за експертно правителство също не вярвам, и не само, защото „експертите“ по традиция идват от партийните редици. Ако имаме истински експерти, хора с морал и качества, които да поемат отговорност, къде спят те в момента? Защо не ги чувам? Защо все старите изтъркани имена на политолози, социолози и разни величия в минало време?

Защо за една седмица, ние, хората от улицата, не дадохме списък с имената на тези, в които вярваме и ще подкрепим? Нали сме интелигентни, нали сме умни, нали уж ходим на работа, нали не сме платени и знаем как? Нали всеки ден туитваме, лайкуваме и задължително поддържаме поне по един блог?

След оставката искаме нов избран кодекс, нова Конституция, а скоро ще искаме и нови гащи.

Изборният кодекс като толкова много го искаме да вземем да го разпишем, да си го гласуваме във фейсбук и да им го дадем с гриф – от тези точки не мърдаме – а сте мръднали, а сме ви загробили завинаги в парламента. Същото важи и за Конституцията. И това не сме направили.

Но пък можем – нека си сложим пунктове и на протеста да се влиза само след като си пуснеш конкретните предложения за промени. Нека всеки ден темата е различна. Сигурно бая идеи ще се съберат – ето ти една безплатна форма на референдум. Пък и току виж сме различили най-сетне платените подлоги, които масово ще пишат едно и също изречение с грешка в най-дългата думичка. С рисунки по асфалта и народни хора не става, с чесане на езиците също.

Защото сега искаме, пишем наляво-надясно, пускаме си ФБ анкети, а накрая пак чакаме депутатите да свършат нашата работа. Защото, извинете, ама колцина от нас разбират от писане на Конституция и Изборен кодекс, а и нима сме длъжни? Това да не е мусака? Нали си храним юристи и математици във всеки университет? Къде сте?

Всичко това дотук са общи приказки.

Има три неща, които далеч по-сериозно ме притесняват.

Първото – не чувам нито едно съсловие, което да подкрепя протеста. Къде са лекарите, къде са учителите, къде са миньорите, къде са земеделците, хлебарите, хотелиерите? Какво – да не би всички те да са доволни? Вярно ли нямат нито един проблем? Сигурно съм проспала кога е спрял вносът на турски домати или пък увеличението на учителските заплати с 1000 лева. Медицинските сестри – да не би вече да сте се върнали от Германия?

Кое то какво ще рече – кои, по дяволите, сме на площада? Тези, които работим на бюра и климатици в София ли? Купените от ГЕРБ и от Атака? Или, третата каста – щото така е модно – истината е, че и такива има.

Обяснението, че там сме тези, които искаме промяна не важи, просто, защото нещо не знаем как да си я случим. Искаме я ефектно, искаме я гръмко, но не знаем нито как да я управляваме, нито имаме план Б. Значи не я заслужаваме.

Апропо – защо не чух всички лидери на малки партии извън парламента да се съберат, да се запознаят, да се поомешат малко, да поспорят, да направят алтернативен парламент, да се посбият, ако трябва? Нали уж в тях ни е надеждата на всички тези, които не искаме ГЕРБ, Атака, БСП и ДПС? Къде спят? Какво точно чакат? **Ало, сините! И за вас се отнася! Витков не е заразен, поканете го на кафе. И аз го каня, ама на мен надали ще ми върже.**

Второ – къде са другите градове в страната? Да, чуваме спорадично – тук 200 души, там 1000, там 654. Днес ги има, утре не. Само в София ли не искаме Орешарски и компания, останалите българи го искат, така ли?

Ако на другите градове и села не им дреме, ние на паветата глухи ли сме, че да не чуем тяхното мълчание, разкъсвано от време на време, колкото за цвят? Какво точно ни казват останалите българи, тези, които не са на площада с нас? Казват ни, че нещо бъркаме, нали?

Не разбирам, признавам си. Нека някой по-умен ми отговори.

Трето – за платените лекета. **След като стана ясно, че всички партии си имат такива агитки, ние кои точни идиоти ще вкарваме пак в парламента?** Ще им простим ли това, че купуват бъдещето ни срещу 30 лева и парче мухлясала пица? Аз тези, които се продават ги разбирам – гладни и глупави са, но тези, които броят пачките с какъв свински мозък ще искат пак да ме управляват?

Ако има нещо хубаво, то е, че поне още няма самозапалвания и вълна от самоубийства.

Лошото е, че енергията си отива, защото така и не намерихме начин да посочим хората, на които вярваме и да кажем – това са лицата ни, нека те ни защитават, те са най-добрите, това са експертите, които хората от улицата искаме.

И по-важното – да убедим и всички онези, които не маршируват по площада, че нашите хора са по-качествени.

Управляващите виждат всичко това и ще се възползват от нас за пореден път. А когато лустрото ни на интелигентни протестиращи се счупи, не ми се мисли какво ни чака.

Аз лично искам едно – искам съдебната система да заработи и затворите да се пукат по шефовете. Цацаров, за теб говоря! Сега ти управляваш държавата, кога ще го разбереш, най-сетне?

Събота, 22 юни

Източник

Александра Джандева е завършила журналистика с профил радио във ФЖМК в Софийския университет. Работи като журналистка и самостоятелна авторка от 2001 г.

Коментари (32)

- 04-07-2013|**Златко Ангелов**

Прекрасно! Вярно, действено, умно. Искам да се запозная с авторката, ако тя няма нищо против.

- 04-07-2013|**Протестиращ** – истинското лице – Истинското лице на протеста

Златко, изобщо не съм съгласен с теб като казваш: “Вярно, действено, умно”. Нито едно от трите не е. Действително за разлика от 1997 година, когато се знаеше коя политическа сила ще замени провалилото се правителство на Жан Виденов, сега няма такава. И на всички протестиращи това им е ясно. Никой от тях не мечтае за завръщането на ГЕРБ. Това обаче не е причина да не се протестира против това нагло и безочливо управление на мафията чрез подставени и купени политици като Станишев, Местан, Орешарски и компания. Те задължително трябва да бъдат наказани и свалени от власт, за да е за урок на следващите и за да е ясно, че българските граждани повече няма да търпят подобно поведение и управление. Всеки който се опита отсега нататък ще трябва да си ходи. Това е смисълът да се протестира, а не да се доведе някоя друга политическа сила на власт. Именно в това се състои новия обществен договор, за който се говори – който не се откаже да управлява както това се правеше през последните 23 години ще трябва много бързо да се раздели с властта.

В новият парламент депутатите на БСП ще са поне с 20 души по-малко и управляваща коалиция между ДПС и БСП няма да може да се състави. Депутатите на ГЕРБ също ще бъдат по-малкото отколкото в този парламент. Атака може и да не влезе изобщо. Ще влязат най-малко още две партии, една от които ще бъде дясна. Това няма да е същия парламент. Плюс новите управляващи, които и да са ще им е ясно, че няма да могат да управляват както се опита да го прави БСП и ДПС, ако не са го разбрали и те ще си отидат много бързо.

Възможно е политическите партии да не са го разбрали това или по-скоро да не успеят да отговорят на това изискване веднага, затова според мен идва ред на бързите парламенти. Парламенти и правителства, които няма да изкарват пълния четиригодишен мандат, а ще си ходят по-скоро, за да може да се пресее сегашната политическа класа и се съз-

даде нова, която да може да отговори на новите изисквания на гражданското общество в България.

Ето това е истинското лице на протестите и затова си заслужава да се протестира докрай и сега протестиращите са твърдо решени да го направят, а не се колебаят като авторката, какви са целите на протеста и какъв е смисъла да се протестира. Затова не смятам, че нейната позиция е вярна, действена и умна. Тя е неясна, нерешителна и объркана. Такива обаче са малцинство сред протестиращите. Повечето са твърдо решени да отстояват позицията си докрай. Масовия протест на вчерашния 20-ден от началото на протестите го доказва.

- 04-07-2013|**Златко** (Енев)

За протокола: тук на сайта пишат и коментират двама Златковци – Ангелов и Енев. Към кого от двамата е адресирана горната забележка не ми е съвсем ясно, макар че самата последователност на коментарите би трябвало да прави този въпрос излишен.

- 04-07-2013|**Протестиращ** – Истинското лице на протеста

Ето началото на статията „ГЕРБ договоря с БСП и ДПС завръщането си в парламента“, публикувана днес в Mediapool:

„Има голяма вероятност ГЕРБ, която преди две седмици напусна Народното събрание и отказа да участва както в заседанията, така в комисиите, да се върне в парламента, научи Mediapool. Рязката смяна на стратегията е породена от няколко причини, сред които и тази, че при едни предсрочни избори, за каквито ГЕРБ настояваха, партията няма да получи мнозинството, на което разчита. Бившите управляващи разполагат с данни, че спадът в доверието към БСП и „Атака“ не работи автоматично в тяхна полза, твърдят източници на Mediapool от партията.“

Статията завършва с извода:

„И Борисов, и Станишев в момента се чувстват уязвими и нямат интерес от скорошни избори, а това е достатъчно за първа стъпка към политическа сделка.“

Ето и линк към статията

<http://www.mediapool.bg/%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%B1-%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%8F-%D1%81-%D0%B1%D1%81%D0%BF-%D0%B8-%D0%B4%D0%BF%D1%81-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D1%80%D1%8A%D1%89%D0%B0%D0%BD%>

[D0%B5%D1%82%D0%BE-%D1%81%D0%B8-%D0%B2-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0-news208390.html](http://news208390.html)

Сделката може и да се състои, този парламент може и да се закрепим с помощта на ГЕРБ, но до една година предсрочни избори задължително ще има и колкото повече се инатят партиите, които сега са в парламента и саботират незабавните предсрочни избори, толкова повече ще загубят, когато те дойдат. А зимата само още повече ще ожесточи и умножи протестиращите. Искат или не целият сегашен елит трябва да разбере, че ако не се промени решително и не скъса с миналото, ще остане в него. И ще дойдат нови, които ще отразят новите искания на гражданското общество в България, което вече не дели политиците на наши и не наши, а на почтени и такива, които трябва да си ходят. Вече дойде време за това. И именно това искат протестиращите. Така че трябва да им пари под краката на всички политици, които не могат да отговорят на това искане, независимо какви са: десни, леви, центристи, националисти, русофили, сини, червени, жълти и т. н.

Хайде чао. Отивам да протестирам и да искам оставката на правителството на Орешарски и този парламент. Защото обществото ясно разбра че зад него стоят подмяна на предизборните обещания на управляващите, неясни задкулисни договорки (прегръщане между ДПС и Атака в името на властта), безпринципни договорки между БСП и ДПС движени от мафиотски кръгове и жажда за лично облагодетелстване и изчаквателна позиция на ГЕРБ, които си мислеха че те неминуемо ще спечелят от тази работа. Ама както казваше Петко Бочаров: „Да, ма не!“ Същото се отнася и за президента Плевнелиев. Той засега балансира между гражданите и управляващите, но ще трябва да вземе позиция по-ясна позиция. Към това го призовава писмото на видни интелектуалци до президента. Ако не го стори и той ще загуби симпатията, която засега има. Тя обаче е много крехка и зависи от това, какво той ще предприеме и каква позиция ще заеме.

- 04-07-2013|**Златко**

Онова, което ми липсва в позицията на Протестиращия, е простото осъзнаване на факта, че освен всичко друго, непрекъснатата смяна на правителства и парламенти има и ОГРОМНА обществена цена – включително и напълно директна такава, изразяваща се във формата на

(цена на) избори, непрекъснатата смяна на управленчески апарат, неспособност за провеждане на каквато и да било по-дългосрочна политика и пр. Поднесен по начина, по който той го прави, бунтът изглежда като един вид детска игра – не ми харесва това другарче, намирам си ново, после друго, по-ново – и така нататък, докато най-после сполуча.

Само че между всички тия фази на веселяшки бунт трябва и да се живее, тоест да се плащат сметки. Кой и по какъв начин ще ги плаща тия сметки, след като принципната позиция на ония, които в момента виждат в себе си един вид еманация на прогреса и новото в тая страна, отговарят с „това не е мой проблем; да му мислят политиките“?

Кой, в края на краищата, ще се съгласи да поеме отговорност и да каже не просто „долу!“ и „оставка!“, а и „имаме нужда от ЕТО такава политика“. И кой най-после ще произнесе ключовата фраза, че политиката в тази страна се прави не само от „политическата класа“, а и от хората, които я избират.

До кога с това лесно разграничение между „нас, готините“ (които винаги сме пасивни продукти от един политически и исторически процес), и „тях, гадните“ (турци, германци, руснаци, „фашисти“, „комунисти“ и изобщо всякакви там мътни, чужди нам сили, които определят животите ни без ние да носим каквато и да било отговорност за целия този процес)?

- 04-07-2013|**Златко**

За да не стават грешки: в този форум простото „Златко“ означава „Златко Енев“. От години насам се представям само с първото си име и намирам в това определен израз на подхода към „неформалността“, на която държа особено много...

- 04-07-2013|**Протестиращ** – Истината за протестите на един протестиращ

Златко това са дежурните аргументи на всички защитници на статуквото. Да промяната има своя цена, но тя е по малка от цената, която ще плати обществото от запазването на сатуквото. Бедността в която живеят днес българите е доказателство за това докъде води търпението и изчакването да им изтече мандата на едни законно избрани крадци (нека обаче си спомним всички манипулации които извършиха БСП и ДПС при последните избори за да се доберат до властта). И още малко

за цената на промяната и статуквото преди два дни излязоха данните на БНБ, че в края на май в бюджета има 300 милиона излишък. Вчера неочаквано това правителство обяви „дупка в бюджета“ от 2 милиарда и необходимост да се вземе заем. Тези 2 милиарда (и това е сумата само за 2013 година) до края на годината ще бъде налята в джобовете на мафията. Няма друго обяснение как изведнъж се появи тази дупка. И така е всяка година вече 23 години, това е цената на статуквото колко е сметния сам – 2 милиона емигранти от България и ужасяваща бедност на останалите в страната. Цената за промяната е много по-малка и еднократна. Та това за цената. Ако ти се вижда пак прекалено голяма върни се тук и плащай на мафията. Аз искам да живея в уредена държава каквато е Германия,

- 04-07-2013|Протестиращ

ама тук в България!

- 04-07-2013|Златко

Откъм Фейсбук...

Цитат:

Dimo Gospodinov Който има такива идеи да си прави партия. Обикновените граждани няма да се занимават с политически решения. Да сложим нещата в ред. Граждански протест е едно – упражнява контрол, максимално – санкция. Политическа манифестация или партия – предлага политики.

Zlatko Enev Как ще изглежда този ред? Някакви идеи, колкото и неясни да са?

Dimo Gospodinov Редът е следния:

1. Политиците предлагат и вземат решения.
2. Гражданите упражняват контрол и гласуват за предложените решения.

Zlatko Enev Откъде тогава тази толкова дълбока увереност, че ние сме ПРИНЦИПНО различни от политиците, които избираме? Като сме толкова различни, кой тогава ги избира?

Dimo Gospodinov Не виждам да се прокрадва именно тази идея. Просто ще вземем да станем по-взискателни. Поне да не играят с мафията могат.

Zlatko Enev Онова, за което говоря е, че няма моралност извън приемането на отговорност за СОБСТВЕНИТЕ действия. „Ние се

бунтуваме, вие решавате и промените“ е дървено желязо, или по-точно детски играчки

Dimo Gospodinov Не, ние демонстрираме воля какво искаме да бъде. Те или го предлагат и го правят, или си тръгват. Не мисля, че искаме нереални неща.

При всички положения имат нужда от повечко жегата в момента

Zlatko Enev Единствената по-реалистична позиция в цялата тази дандания беше предложена от „Харта 2013“ – и тя е свързана с НЕИЗБЕЖНОТО заключение, че бързо решение няма. „Долу всички“ не работи, имаме нужда от ясно разбиране на собствената отговорност за политическия процес в тази страна...

Zlatko Enev По принцип позицията на протестиращите днес е същата, каквато е позицията на българския исторически канон към българската история – „не сме виновни ние, все някой ни я натриса една такава крива“. *Е, как тогава да се промени нещо?*

Dimo Gospodinov Точно това правим и в момента. Харта 2013 нямаше да се появи, ако не бяха тези протести. Досега тези идеи само изветрят, защото липсваше почва.

Сега демонстрираме почвата.

Zlatko Enev Намирам продължаващата липса на желание за каквито и да било по-ясни политически искания (освен мътното „мафия сте!“) *за все по-ясен израз на безотговорност. Това, че сте млади, не е извинение...*

Dimo Gospodinov Между другото, отговорността за поемане в правилната посока, вземане на решения, формулиране на алтернатива и повеждане на нацията е на хората от Вашето поколение. Аз на 26 ли да я формулирам?

Или това, че Вие бездействате означава, че и аз трябва да си трая?

Zlatko Enev Време е най-после да разберем, че докато сочим с пръст към някакви въображаеми „лоши-те“ и отказваме да признаем факта, че самите ние поддържаме статуквото с всичко, каквото можем (крадем, даваме подкупи, манипулираме електроструми, купуваме изпити и пр.), промяна НЯМА да има.

Zlatko Enev Кой бездейства?

Dimo Gospodinov Точно поколението 40-50 г. бездействат и ръчкат младите – айде, предложете алтернативи, всичко е във ваши ръце. Това са всъщност безотговорните хора в нашето общество.

Zlatko Enev Хм, щом стигнахме до взаимните обвинения, посоката започва да става ясна. В случая аз съм същото, каквото са и „политиците“...

Zlatko Enev Само че моята работа за промяна на нещо си може да я види всеки човек я тая страна. Къде да видя вашата собствена? ВАШАТА, а не онази на „поколението“ ви?

Dimo Gospodinov Не, това не е обвинение, това е призив. Читавите хора пасуват. Само младите скачаме, ама сме млади още, за да водим.

Zlatko Enev Приятелю, докато вие скачате, аз работя. И това от много години насам... Така че, ако обичате, хайде да направим пауза. Имам работа, простете...

- 04-07-2013|Златко

Единственото, в което съм сигурен е, че докато мнозинството в тази страна продължава да търси обяснения и оправдания за битието си ИЗ-ВЪН сферата на собствената отговорност („тия“, „ония“, „не-знам-кой“ са отговорни, всички, само не и аз), промяна НЯМА да има. Не и скоро, във всеки случай. В това е основната разлика между България и Германия. И фактът, че вие, уважаеми, продължавате да живеете в България, не е въпрос на ваш собствен избор. Просто на други места не става с търсене на виновници и отговорници, иска се поемане на отговорност и може. Ако човек го може това, целият свят е отворен. Ако не може...

- 04-07-2013|Сия – Не ни трябва ново правителство, а нови граждани

Категорично не приемам позицията на Dimo Gospodinov, че някой друг, особено пък по-големите от нас, трябвало да свършат промяната! Всичко си зависи изцяло и единствено от нас, младите.

Енергията на улицата трябва спешно да се впрегне в създаването на истински механизми за граждански контрол. Ако това не се случи, язък за всички 20 дни до тук. И няма смисъл от никакви кабинети – нито нови, нито стари. **НУЖНИ СА НОВИ ГРАЖДАНИ – МИСЛЕЦИ И АКТИВНИ ВСЕКИ ДЕН, А НЕ ИНЦИДЕНТНО!**

Контролът започва от бойкота на македонските домати, гръцките дини, надписаната сметка в супермаркета и т. н. Единствено, чрез истински граждански контрол можем да протестираме всеки ден срещу безобразията, които ни заобикалят и от, които всеки един от нас е част И ПРИЕМА ПОД ЕДНА ИЛИ ДРУГА ФОРМА.

Абсолютно никакъв смисъл няма да се сменят правителства след като народът не е готов да ги контролира качествено. А за да се случи това трябва всеки един от нас да си е на мястото – да дава конкретни идеи, да работи за каузи и да предлага решение. Протестът не предлага в момента такива и енергията се пилее напразно.

Дори и най-прекрасният изборен кодекс да се роди резултатът ще е нулев. Инкубаторите за отглеждане на политици у нас са дълбоко сбъркани – задгранични НПО-та и измислени институти. Опороченият произход на кандидатите, в съчетание с честата смяна на боята и страстта към калинките, може да прати в гроба всеки кабинет, без значение как сме го избрали. Защото дори да изберем нов парламент, ако не сме готови ГРАЖДАНИ, пак няма да знаем как да го контролираме. Медиите ще му се предложат на втория час, а съдебната власт ще му постеле килимчето.

Протестът трябва да е всеки ден – във всяко наше действие – когато защитаваме правата си, когато имаме позиция и я защитаваме и когато не си мълчим за простите неща. Мафията сме ние самите, когато даваме подкупи или си затваряме очите за безобразията. Така че, Димо – кажете вие с какво променихте света около вас, най-напред, пък после съдете другите по пол, възраст и занятие!

- 04-07-2013|Златко

Напълно съгласен съм с казаното. За него и работя ежедневно. Само че новите граждани, също както и новите дървета, се нуждаят от по някое и друго десетилетие, докато започнат да дават реколта. Конкретният, практически въпрос според мен е: а от какво да живеем между две реколти?

Няколкото (десетки) хиляди софийски млади хора едва ли са чак толкова представителни за страната. Прекрасно е, че ги има и че са толкова видими. Не става дума за песимизъм или черногледство, когато се каже, че има нужда от вече малко по-зряло, малко по-отговорно мислене. Чак толкова млади не сте. Бунтът трябва да получи и мисъл, освен само

лице. Без нея ще се изчерпи по неизбежност, без да остави следата, с която всички свързваме толкова много надежди.

Искам да чуя лозунги от вида „Ние пък няма да крадем!“ И да почувствам, че се казват на сериозно. Това е, което ми липсва.

- 05-07-2013|**Николай** – нов избран кодекс

Скъпа умнице.....

Със стари к..ви нов бардак не става. Да се махат.

За което е необходим нов избран кодекс.

Останалото- на журналистите..... пишете. печелите. задоволявате.. ... пишете.....

- 05-07-2013|**Протестиращ протестант**

Дискусия а ла Велислав/а/ Дърев/а/ – едно либерално дъра-бъра, чието тъга ще бъде скоро издъребърена, или дрън-дрън-изярена. Някой ще включи телевизора: и ще гледаме „Бонанца“ или „Далас“, или някоя нова „Дързост и красота“; или, недай си боже, някой нов Бойко: Борисов, Василев, Станкушев, Ноев. (Бойчо Огнянов е измислен, той няма да дойде.) Мно-го-сме! Сла-би-сме! Ос-тав-ка!

Сус, бе, лумпени!

- 05-07-2013|**Емил Николов**

До Златко Енев. По отношението на сегашните протести всеки би трябвало да се определи. Това е много важна разграничителна линия в българското общество днес. Това е и смисълът на писмото на български интелектуалци към президента, който днес в 15 часа ще направи обръщение към нацията. А какво е разграничението в българското общество много добре го формулира по bTV режисьорът Стоян Радев. Ако не си го гледал ето ти един линк, където можеш да го прочетеш. На страната на правителството, аз не съм чул да се нареди друг интелектуалец (ако това е паривилното определение за този човек) освен Велислава Дърева. Сега се търси втори. Това е линкът към позицията на Стоян Радев, който определено принадлежи към новото поколение български интелектуалци. <http://offnews.bg/index.php/214627/koj-shte-pobedi-ako-protestite-prestanat>

- 05-07-2013|Златко

Бинарната логика, както е добре известно, допуска само две мисловни положения: или мислиш също като мен, или си на страната на враговете ми. Останалото е „дъра-бъра“.

Хубаво, само че как да бъдем на една и съща позиция, след като вие отказвате да определите собствената си? Разбирам много добре ПРОТИВ какво сте, аз също съм против него. Но не мога да разбера ЗА какво сте. Докато ние тук си приказваме така хубавичко, в Пазарджик тихо-мълком се провежда един от най-мракобесните политически процеси на сегашното ни време и единадесет мюсюлмански духовници са обвинени в, между другото, „призив срещу гласуването, неучастие в политическия живот“. Хайде сега да чуя мненията ви по този въпрос. Поне половината „млади и красиви“ българи тозчас настръхват, щом чуят думата „ислям“, и уроците от времето на възродителния процес изглеждат вече забравени, само двадесет и пет години по-късно.

ПРОТИВ е прекалено лесна позиция. Тя е като задника – всеки си я има, но да я вреш в очите на хората не говори непременно за особен интелект (дори и когато този задник е изключително красив). Така че, стига толкова лишени от съдържание приказки. Дайте някакви съдържателни отговори, ако обичате!

- 05-07-2013|Златко

А ето и собствената ми представа за някакъв вид по-определено политическо говорене:

Няколко тези по сегашната ситуация в България

(Един опит за несантиментално мислене à la Бенедикт Спиноза...)

1. **АКСИОМА нр. 1**, върху която се гради цялата логика на по-нататъшния аргумент:

ИКОНОМИЧЕСКАТА съдба на България, поне за момента, е повече или по-малко независима от усилията и желанията както на българските избиратели, така и на българските политици. Искаме или не, съдбата на цяла Европа, както изглежда, в момента се определя от избирателите в Германия. Ако те продължават да настояват, че Германия не може да поеме отговорност за икономическата съдба на Европа и продължават да избират политици, представящи интересите на силно консервативните финансови кръгове, които в момента определят немската полити-

ка, кризата ще продължава – а заедно с нея и безизходицата в България (и не само).

2. Теорема нр. 1, следваща от аксиомата: от факта, че икономически избор няма, следва изискването за съсредоточаване върху реалния, политически избор. А той е избор между две състояния:

а) повече или по-малко пълен политически хаос, какъвто наблюдаваме в момента;

б) (необичано) правителство, което да е в състояние да постигне реален кворум в НС и реално проводима политика (с други думи, някакво възможно разпределение на онова, което е останало в доста празните държавни каси).

3. Аксиома нр. 2: хаосът не може да бъде предпочетен като начин на живот. Ако България избере да протестира срещу ВСЕКИГО, то в края на краищата ще стигне до положението, в което се намира Белгия от години насам: страна без правителство. (Само че Белгия има пари, за разлика от България!)

4. Теорема нр. 2: Тъй като хаосът не е алтернатива, остава въпросът: какъв е реалният избор? А той е в избор на правителство, съставено от максимум двама коалиционни партньора, противоречията между които да не са напълно смехотворни (примери: БСП-ГЕРБ или ДПС-Атака).

5. Теорема нр. 3: Игнорирането на и безкомпромисното противопоставяне срещу най-голямата политическа сила в момента (ГЕРБ) е опасна утопия, която може да доведе до илюзията, че може да има и живот единствено в бунта. Това е доста смъртоносна заблуда, която не може да бъде оправдана от „младата“ възраст на протестиращите, а още по малко от „красотата“ им. Въпросът е не дали може да се изгради правителство без ГЕРБ (виждаме какви са резултатите), а как да направим така, че коалиционният им партньор ПОНЕ да не бъде някакъв пълен политически жонгльор (РЗС, Атака и пр.)

6. Теорема нр. 4: Крайно време е бунтът да придобие малко по-определени черти, а не да губи позиции, като отказва да представи каквато и да е реалистична алтернатива на хаоса. Оттук и основното изискване към участниците в него: да пледират не само за падане на правителството, но и за изграждане на реален блок от избиратели, които да се концентрират около задачата за създаване на реален и достоен за надежда КОАЛИЦИОНЕН партньор на ГЕРБ (която е чисто популистка партия и като такава е лишена от друга идеология освен някакъв ла-

тентен национализъм). Единствената група, която до този момент подава такива надежди, е реформаторският блок около Радан Кънев. Оттук и единствено възможната реална цел на бунта: опит за изграждане на достатъчно определен избирателен блок, който да доведе на власт коалиционно правителство между ГЕРБ и младите десни. Всичко останало вече сме го преживявали.

Помислете върху всичко това. Лятото няма да продължава до безкрайност, това поне е нещо, което не се нуждае от доказателства...

- 05-07-2013|Златко

И отново откъм Фейсбук...

Цитат:

Mihail Novak Това дете пишеш, също е демагогия, както и тезата, че исляма непременно е лош.

преди 24 минути · Харесвам

Zlatko Enev Би ли ми обяснил в какво точно се състои демагогията ми? Ако успея да те разбера, може би ще се съглася...

преди 23 минути · Харесвам

Zlatko Enev Например, забравени ли са наистина уроците от възродителния процес или не?

преди 23 минути · Харесвам · 1

Lyubomir Andreychin КОИ уроци?!

преди 22 минути · Харесвам

Мартин Сечков Доколкото зная те са обвинени в други неща.

преди 22 минути · Харесвам

Milena Irshad Когато нещо се свързва с Исляма, презумпцията е „Виновен до доказване на противното“, а не обратното. А уроците от възродителния процес изобщо не са научен, за съжаление.

преди 22 минути · Харесвам

Zlatko Enev Уроците, че опитите за потискане на мюсюлманските малцинства в България водят до рязко изостряне на политическия и обществен климат в страната и невъзможност за реално общуване и съжителство между българи и турци (помаци, роми)...

преди 2 минути · Редактирано · Харесвам · 1

Мартин Сечков Дайте да разграничаваме ислям от радикален ислям.

преди 21 минути · Харесвам · 2

Mihail Novak Ти пишеш „тихомълком“, а няма медия която да не говори за този процес. На татък сам можеш да си нанижеш-свържеш думите: „най-мракобесните“ и „политически процеси“

преди 21 минути · Харесвам · 1

Zlatko Enev Съгласен съм, да го разграничим тогава. В какво се състои радикализма на тези хора? В това, че някои от жените им са избрали да носят фереджета? Тук в Германия срещам непрекъснато жени с фереджета, и никой никъде не се възмущава от това. Такава им е религията, те са мирни хора. Къде е проблема, докато не говорим за тероризъм и подобни на него неща?

преди 2 минути · Редактирано · Харесвам · 1

Mihail Novak Мартине, недей, на мулти-култи-тути-фрути нищо не можеш да обясниш. Дори вече съжалявам, че се обадох.

преди 19 минути · Харесвам

Мартин Сечков Златко, познаваш ли уахабизма и методите на разпространяването му, включително и в България?

преди 18 минути · Харесвам

Zlatko Enev Ок, Михаиле, тази критика съм склонен да приема. В такъв случай става дума за собствената ми неинформираност. Но аз все пак следя медиите, или поне следя Интернет. Къде е това толкова видимо осветляване и анализиране на процеса?

преди 18 минути · Харесвам

Milena Irshad Да, Zlatko Enev, просто тези уроци изобщо не са учени. Да не би да няма уроци и от съседите ни, например. Напротив, без да се възползваме от нещо хубаво, което имаме, то насила се потъпква. Интересно е, че мюсюлманите в Бг съвсем не са малко и така и много хора познават мюсюлмани и няма човек с лоши впечатления. Но като тръгнат да говорят за Исляма (по дифолт българина от всичко разбира), изказванията се свеждат до псувни и обиди.

преди 18 минути · Вече не харесвам · 1

Мартин Сечков По тази логика американците не биваше да санкционират Корей защото формално е християнин.

преди 16 минути · Харесвам

Zlatko Enev Чувам за това, включително и от млади мюсюлмански духовници, които също са против него (уахабизма). Само

че вчера ми писа добра приятелка, която лично присъства на заседанията на съда. И какво да кажа, когато чета, че обвиняемите трябва да отговарят на въпроси като „има ли откази на ходжи да погребат покойниците в ковчег и ако да, наясно ли са със сериозните нарушения на морала и закона в тази страна?!“

Хайде сега да оставим настрана отвлечените неща и да се запитаме за какво всъщност става дума тук?

преди 15 минути · Харесвам · 1

Lyubomir Andreychin е, ТУК, в Германия – ТАМ, в България...

преди 16 минути · Харесвам

Lyubomir Andreychin както се разбра – ТАМ

преди 15 минути · Харесвам

Zlatko Enev ПО тази логика погребенията на кремирани хора СЪЩО са против някакъв „закон“.

преди 14 минути · Харесвам

Georgi Migdin Точно в това са си обвинени – проповядване на антидемократична идеология, но е спорно доколко това може да бъде реално обвинение в страна като България, в която мнозинството от населението мисли антидемократично – примерно призивите за образователен или имуществен ценз. Пък е реални доказателства за някаква сериозна антидемократична дейност на обвинените не съм видял, за разлика от т. нар. националистически партии, които всекидневно показват колко мразят демократичните правила.

преди 14 минути · Харесвам · 1

Zlatko Enev Именно!

преди 13 минути · Харесвам

Lyubomir Andreychin *Denk, Mensch, denk MEHR!*

преди 12 минути · Харесвам

Мартин Сечков Златко, ти и твоето издание сте много ценни за българската култура, Но когато се изказваш три към четири по сложен процес като този в Пазарджик олекваш. Лично аз бих възприел тезата, че има нещо нередно ако прочета сериозен анализ. А сега нищо не се постига освен да те нарекат „либерал, който харесва всяко безчинство на малцинствата, просто защото са малцинства“.

преди 11 минути · Харесвам

Zlatko Enev Онова, на което настоявам аз е, че в България липсва принципна умонагласа на готовност за извличане на поуки от историята, дори и от най-новата. Само преди двадесет и нещо години стараната се намиреше на ръба на онова, което покъсно се разигра в Югославия, Днес всички се гордеем (заслужено!) с това, че успяхме да избегнем война. Но каква полза, след като днес тихомълком (sic!) вършим отново същите неща както и тогава? (Само дето тоя път избягваме думичката „турци“ и предпочитаме да я заместваме с „(радикален) ислям“...

Пременил се Илия, погледнал се...

преди 10 минути · Харесвам · 1

Zlatko Enev Правя онова, което мога, Мартине. Не виждам никъде не само сериозни, не виждам НИКАКВИ анализи. От друга страна виждам как едно все по-нагло националистическо говорене и действие постепенно придобива гражданственост, която не е имало дори и при комунизма (защото ония биеха И ЗА такива неща). Реакцията ми е просто израз на чувството, че ПОНЕ някой някъде трябва да каже една дума... А дали олеквам или не ми е сравнително безразлично, поне докато имам усещането, че съм верен на съвестта си.

преди 7 минути · Редактирано · Харесвам · 1

Мартин Сечков Наистина има повече шум, а малко информация, камо ли анализи на обвинителния акт.

преди 6 минути · Харесвам

Zlatko Enev Плюс това, ако и да нямам връзка от първа ръка с действителността в България, аз работя много с история. А понякога тя се оказва доста по-актуална от нещата, които се случват под носовите ни. Като предупреждение, имам пред вид...

преди 6 минути · Харесвам

Мартин Сечков Имах предвид не теб, а отразяването на процеса,

преди 5 минути · Харесвам

Georgi Migdin Г-н Сечков, аз също има либерални убеждения, но те нямат нищо общо с Вашата представа за либералите. Против съм всякакви безчинства, независимо дали се вършат от мнозинство или малцинство. В този смисъл безчинство за мен е да се

презюмира вината на някакви хора, само защото имат различни възгледи

Ania Dineva Значи ли, че заради бълхата трябва да изгорим юргана?

- 05-07-2013|**Протестиращ протестант**

Златко, заблуждаваш се. Не познавам и един куц немац у Немачко, който да обича бурки и фереджета. Но познавам лично и интимно много, които ги мразят възпитано. /Същото се отнася -най-вече! „die Juden“./ Впрочем омразата е култивирано-взаимна, понеже некултивираната пресметливост е пожелателно гостуване на нежелани гости. Чудя се, обаче, защо пилееш професионализма и културата си, участвайки така многоглаголно в подобни дебати?! /Сега се казва „дебат“ и „мразимЕ“./ И още нещо: Питам се дали някой ден ще занесемЕ тази взаимност и на други планети. Не си завиждам, Златко.

- 05-07-2013|**Златко**

М-да. Най-добре ще бъде да си замълча в случая. Този конкретен коментар, струва ми се, е преди всичко АВТО-коментар (Selbstkommentar). Така че всеки опит да добавя нещо би означавал да добавям сол към една и без това безнадеждно пресолена манджа.

Лошо няма. Здраве и живот на всички ни.

- 05-07-2013|**Златко**

Но всичко това, струва ми се, е само допълнителен повод да се замислим над факта, че простото отрицание не може, просто няма как да бъде някаква основа за обединение. Защото, колчем сме се опитали да формулираме някакви по-съдържателни изказвания за убежденията си, изведнъж се оказва, че „против“ са и либерали, и откровени националисти, и всякакви други. Тоест, в една и съща къщурка се опитват да се поберат всякакви животинки, дето накрая няма как да не я пръснат по шевовите. Ето затова е задължително все пак да се обявим малко пооткрито с цветовете, които носим. Инак всичко се превръща в някакъв безкраен вариант на „Цвета на хамелеона“...

- 05-07-2013|**Протестиращ** – На всички е ясно само на Златко не

Понеже никой не може да му обясни на Златко как стоят нещата с протестите в България правя последен опит като публикувам резюмето на днешното изказване на президента по повод протестите, публикувано на сайта на Българското национално радио. Слагам отдолу и линк към цялото изказване в сайта на БНР, но не знам защо линковете сложени в коментарите тук после не работят. Всъщност именно поради тази причина копирам резюмето на изявлението на президента.

„Направени бяха опити за разделяне на българското общество. Изкуствено се провокира дори етническо противопоставяне и това е игра с огъня, отбеляза президентът Росен Плевнелиев в днешното си специално изявление.

Противопоставям се най-категорично на всички опити за разделяне.

Исканията далеч не се изчерпват с оставки. Ще се поставят все повече искания към морала на политиците и ценностите, които защитават. Това е ясен знак, че между исканията на хората няма противоречие. Показват, че българското гражданско общество е отворило нова страница.

Протестите днес са мирни и това показва зрелостта на обществото. Политиката на тежки зависимости и паралелна власт няма да бъде вече толерирана и който не го е разбрал, ще плати тежка цена. Не виждам политиците да реагират. Трябва да кажат какво ще предприемат.

Не мога да приема част от обществото да протестира, а друга да се прави, че не вижда. Президентът олицетворява единството на нацията. Това ми дава правото да изисквам отговори от политическите сили. Само в обстановка на стабилност можем да се развиваме.

Гражданите няма да приемат безропотно всеки акт на политическо безсрамие, отбеляза Плевнелиев. Гражданите викат „Мафия“. Големият въпрос е за тумора, който е заразил българската демокрация. Чудовищно е разминаването между думи и дела на политиците.

Ще стартирам дебати в президентството, обяви Плевнелиев. Той припомни, че през февруари опозицията, сега на власт, не се е противопоставила, когато е подкрепил протестите, а сега го обвинява в пристрастност.

Ще бъде пристрастен за справедливост. Направих опити да потърся решение. Свиках КСНС, видяхте резултата. Нямаме голям избор – или ще заживеем в европейска държава, или хората масово ще се насочат към Терминал 2. Ако сега си замълчим, след време ще бъде късно. За да се от-

тласнем от дъното, трябват ценности и тяхното ежедневно отстояване. Не безпринципни договорки, а ясно позициониране.

Народът ще съди по делата, не по декларациите. По делата ще се познае кой е за промяна и кой – за статуквото. Притеснен съм за имиджа ни в Европа. Ако имиджът не е добър – няма инвестиции, работни места и доходи.

Никой не може да ме убеди, че изборите са нещо лошо. Когато няма дори опити за постигане на съгласие, тогава единственият изход са избори. Не вярвам, че изборите могат да навредят на една държава.

Гражданите отварят нова страница в историята на България. Те се върнаха на политическата сцена. Гражданите повече няма да си затварят очите. Време е политиките да ги отворят.“

<http://bnr.bg/sites/horizont/Politics/Bulgaria/Pages/0507plevn.aspx>

- 08-07-2013|**чете**

„Ако на другите градове и села не им дреме, ние на паветата глухи ли сме, че да не чуем тяхното мълчание, разкъсвано от време на време, колкото за цвят?“ – На протестите в столицата са „умните и красивите“, които работят в чуждестранни компании, получават почти европейски заплати, несравними с тези, като родния бизнес плаща. В министерствата и държавните агенции се вземат заплати, несравними с тези, които българския бизнес плаща. Там са също тези, които получават хонорари от разни фондации, пари за които не се знае за какво са дадени или по-точно подарени и никак не може да се провери в чия полза. От тази страна нищо чудно, че няма единство на възгледите и действията.

- 09-07-2013|**Гост**

Разликата между ГЕРБ и БСП е само 2.82 %. Социолозите определят подобна разлика като възможна статистическа грешка, т. е. възможно техническо несъответствие, което не е съществено. Но аз приемам, че в случая тя е реална. Е, и? Този резултат е безспорен и обещаващ успех за БСП по няколко причини. Първо, той е постигнат в един от трите български града (София, Варна, Бургас), които имат сравнително добър жизнен стандарт, какъвто далеч няма в останалите градове, да не говорим за малките и селата, което естествено влияе по друг начин на ориентациите им. Второ, този резултат идва след многодневните антиправителствени агитки, което е доказателство, че те нямат особено въздействие върху

масата на избирателите. Трето, дори при такъв резултат от евентуални парламентарни избори, за които толкова се настоява сега, решаващ фактор в парламента ще бъде пак БСП, без чиято подкрепа няма да е възможно да се състави правителство. Е, и?

- 09-07-2013|**Пенчо Добрев** – Казвам...

За да управляваш България по начина, по който трябва, е необходимо преди това да си достатъчно голям и силен, че да можеш да кажеш „Не“, когато мафиоти и разни организации дойдат и ти кажат „Така ще правиш или...“, и достатъчно малък, за да не каже народа „Този от къде има толкова ...“.

Бях написал доста дълъг коментар, но реших да не отегчавам читателите ти с моите виждания за протеста, как да се оправи България и кой крив, кой прав.

Много добър пост! Браво!

- 10-07-2013|**zlatka stamatova** – точна диагноза

Диагнозата е точна Терапията ще бъде успешна само след смяна на модела на обществено-политическата система. Търси се новия Маркс, новия Джон Кейнс, новият Маркузе.

- 10-07-2013|**zlatka stamatova**

Нео либерализмът е мъртъв. Всички „реформи“ само го гримират.

- 10-07-2013|**zlatka stamatova**

И още нещо: докато правилните умове на обществото не проумеят, че трябва да тръгнат от биологичната природа на човека, системите винаги ще са WRONG!

- 10-07-2013|**Атанас Кръстев**

Извинете, какво е това неолиберализъм, какво го отличава от либерализма и какво общо има с България и протестите?

- 13-07-2013|**Georgiev** – Как да няма нищо общо с България?!

Нали този вид хищен капитализъм внесохме от САЩ, а не от ЕС все пак!

Не беше ли основния припев на т. н. „преход“ „Държавата е лош стопанин“.

http://www.ideyazabulgaria.org/index.php?option=com_content&view=article&id=3970:2012-12-16-20-15-34&catid=1:nai-novoto1&Itemid=52

Неолиберализъм е последната фаза на капитализма, в която ние живеем сега и е известен с още имена- „корпоративен капитализъм“, „монетарен олигархизъм“, „финансов капитализъм“, „глобализъм“, „олигархичен капитализъм“... Той има за главен бог- долара и парите и кара хората да обслужват парите. Неолиберализмът се различава от действалия преди него капитализъм, описан в „Капитала“ на Маркс с нови черти:

1) издига на първи пиедестал глобалния пазар с пълна диктатура на пазара и унищожава националната държава;

2) ражда олигархия и прави финансовата олигархия водеща, която натрупва в ръцете си целия обществен продукт и средства за производство, а в нискоразвитите демокрации я прави управляваща класа и унищожава средната класа;

3) отрича демокрацията постигната от човечеството в 20-ти век и я заробва.

Неолибералната логика е: „Държавата е лош стопанин и не в състояние да поддържа услугите, те трябва да бъдат приватизирани, частни банки няма да оцелеят без „парите“ на данъкоплатците.“

- 13-07-2013|**Златко**

По този и други подобни нему въпроси тук в списанието има доста материали. Предлагам следните два, като за начало:

„Какво беше неолиберализмът?“

Всичко за продан?

- 16-10-2013|**Благоев**

Вие Госпожо, гласувахте ли на 12 май? А тези около Вас? Ако те не бяха си навирили носа и не се помръднаха, сега щеше да е Бойко, не че е цвете за мирисане, но поне спра Белене и слушаше Запада. Всички „десни демократи“ са малко нещо дефектни на тема Герб, сега нека обикалят жълтите павета. И се обединяват с Пръмова?!

Пеевски – това (не) съм аз?

Автор: Румен Петров

Събитията напоследък поставиха въпроса за това какво доведе до появата на депутата&медиен магнат&следовател&политик на трибуна-та на Народното събрание. Спонтанната реакция на отвращение поставя въпроса за една граница, която сякаш не е била ясно поставена, но и която е подвижна отдавна. Или отдавна, много отдавна – преместена.

Изглежда част от процеса е свързана с постепенното сливане на капитала с държавата. Чуват се определения като „ДПС е корпорация“, видима е концентрацията на публични пари в частни ръце с цел по-голямо (медийно, но и друго вероятно) удобство на „държавата“.

Каква държава, обаче? Имаме държавата, която се „корпоратизира“ и се деполитизира – става неспособна да бъде повлиявана чрез механизмите не само на представителната, но и на пряката демокрация. Дали това е последен (аналогии с кризата в Римската империя и Калигула) етап на някаква криза ще приемем, ако започнат да се появяват признаци за нещо наистина ново.

За мен кризата „Пеевски“ е логично продължение на годините ерозия и линеене на самоорганизирането на индивидите, групите и общностите, на индивидуалната свобода, задушаване на предприемчивостта, на местната демокрация и много други форми на имунитет, на „озаптяване“ на свръхконцентрацията на политическа власт в „Центъра“. Ползите от самоорганизацията¹ са, че тя създава нагласи у всеки публичен деец (гражданин) срещу подобни дисбаланси (уродства) в политическия живот.

Снимката на Пеевски с „Мултигруп“ (друг символ на тази тенденция към свръх-централизация) е знак за идейната близост на двата модела („КТБ“ и „Мулти“). Години след краха на Мултигруп имаме втора (дали?)

1 Но и от грижата за спазването на човешките права, от локалната демокрация, от homeschooling, от възстановяващото правосъдие, от правата на индивидуалния болен срещу произвола на болницата и много други...

свърхконцентрация и претенция за това кой точно „кара влака“¹ – изместват вниманието от факта, че сме приели да се качим на този влак – на авторитарния, патриархален централизъм.

Самата държава като конструкт в ума на хората дава възможност да бъде „изнасилвана“ (тази метафора стана внезапно популярна напоследък) от капитала, който, иначе, само когато е свърх-едър може да и устои, но как и устоява – като постъпва със свърх-центристката (имперска по нагласи) държава така както тя постъпва с дребния и средния бизнес. Спомняме си кризата на бизнеса с размери доста под тези на Корпоративна банка и на медийната група на Ирена Кръстева – масово чувство сред дребните и средни предприемачи за изнасилване в началото на управлението на ГЕРБ, но и не само по негово време. На авторитарната и централизираща в себе си всичко държава капиталът отвръща с авторитарен (или корупционен) контрол – Пеевски, като представител на този „глас“, говори на хората, които за него олицетворяват държавността, арогантно. Искам да кажа, че ако имаме работа с политическо „чудовище“ то, може би, е родено в утробата на системното деполитизиране (лишаване от участие) на предприемаческата, обновителната, (гражданска) страна на обществото.

Олигархизирането и мафиотизирането на предприемачеството започна с мутрите, които, знаем, бяха маша в ръцете на хора, които, изчислени от всички екзотики, бяха служители², формирани в командно-бюрократична парадигма за човека. Зад корупцията и „Октопода“ наднича една култура, която се организира за да брани ценности. Тази култура протезираше „мутрите“, те бяха израз на нея, на един нагон. На нагон за контрол и власт върху разнообразието, върху изненадата и новостта. „Октоподът“ не функционира просто за да живеят неговите барони в разкош. Това е елементарно, макар и достъпно обяснение. Октоподът е спонтанен начин на една определена култура и на структура на авторитет да възпроизвежда себе си. Истина е че това се случва в крайния стадий от развитието (упадъка) на определената култура. Мафията в Италия упада,

1 Луканов или Павлов; Костов или Бакърджиев (Бисеров), Василев (Пеевски) или Станишев; Цветанов (Борисов) или Доган (?), „Путин“ или „Обама“...

2 Спомням си свидетелствата на Едвин Сугарев за покойния прокурор Колев, който твърдял, че е създал ТИМ.

когато условията за културата, чиито стожер е, ерозира¹. Това, разбира се, не отменя героизма на знайни и незнайни служители на публичния ред и на справедливостта. Но това означава също, че „Пеевски“ или това, което се проектира върху него или самият той символизира има много по дълбоки корени, които само с плевене няма да може да се премахнат.

Това, което явлението символизира е израз на свърхразрастването на държавния контрол върху публичния живот. Крайна форма на този процес е опитът на държавата да изझे функциите дори на съда („Цветанов“ срещу „Тодорова“).

Този процес не е от вчера. Имаше го във всяка политическа вода, в която се топяхме от 1989², че и от 1923 насам. Това, че сега е най-мътна е друг въпрос.

Затова мисля, че „Пеевски“ съм аз:

– и човекът, който не осмисля тоталитарното, авторитарното и насилническото си минало,

– и човекът, който презира хомосексуалните, турците, циганите и т. н.,

– и човекът, който приема да живее в грозни панелки, обхванати от неприязън и незачитане към съседа,

– и човекът, който се отнася с подозрение към чужденците,

– и човекът, който ходи на училище за да получи алиениращо одобрение без да развие свободолубието, критичната си мисъл и солидарността си,

– и човекът, който не смята че има принос в непосредствената среда около дома си,

– и младият прокурор, който крещи при задържане на заподозрян „падни, ти си престъпник!“ или се отдава публично на садистични фантазии по отношение на юношата-правонарушител

– и лекарят, бездушно калкулиращ ползата от пациента и също така бездушно мразещ инкасаторите от здравната каса, прибиращи редовния данък под формата на глоби, които никога, ама никога няма да променят грижата за пациента.

Грижа – каква неуместна дума?

Та, Пеевски – системно необичаният и затова – обичаш да мрази, съм аз – пред телевизора, на плажа, по площадите, в гетото, на нивата с

1 Майкъл Корлеоне умира когато поколенията италианци в САЩ се интегрират в местната култура.

2 Филчев?

тютюна, в колцентъра, в автосервиза и в съдебната зала, безработният и онзи с Бентли-то и детето в Лондон. Много пропуснати и пропускани политики и възможности за нови отношения – от времето на реформите в средата на 90-те та до днес. Хубаво е да се вгледаме в тези пропуснати и пропускани поводи за системна промяна към хуманизиране. За да се опитае да спрем възпроизводството на травмата. Бедният Пеевски!

Източник

Румен Петров е лекар по образование със специалност по психиатрия. Работи в тясно сътрудничество с учители и училища от 1992 г., в началото – по повод на темата за конфликтите в клас, а по-късно – и по повод на психичното здраве в училище, доброволческото участие на децата и родителската активност в училище. Опитът му от работата с местните училища в една конкретна софийска общност е предмет на докторската му дисертация, защитена през 2010 г. През последната година участва активно в широката гражданска дискусия по повод на проектите за нов закон за училищно образование. Има публикации и доклади по темата за отношенията в българското училище, интервюта. Преподава в НБУ и ПУ „Паисий Хилендарски“ на студенти по клинична социална работа, семейна терапия, публична администрация и антропология. Работното му място е Център БИОХ (НБУ), където е асистент по групови отношения.

Две мнения за радикалния ислям и делото в Пазарджик

Автори: Алекс Алексиев, Хайри Шерифов

При делото в Пазарджик по всичко личи, че имаме работа с убедени ислямисти

Алекс Алексиев, председател на Центъра за балкански и Черноморски проучвания в София, пред Агенция „Фокус“

За радикалния ислям и делото в Пазарджик.

Фокус: Г-н Алексиев, вие сте експерт по въпросите на радикалния ислям. Какво мислите за делото срещу така наречените салафисти, което тече в Пазарджик? Наистина ли става дума за радикален ислям на родна почва, или за неразбиране на мюсюлманската религия от страна на органите за сигурност както някои вече обвиняват правителството?

Алекс Алексиев: Аз не следя всеки детайл на делото, така че не мога да говоря за това, което става в съдебната зала, но по всичко личи, че си имаме работа с убедени ислямисти, които проповядват една радикална доктрина, коренно противоположна на конституционния ред в една демократична държава.

Фокус: Вие ги наричате ислямисти, а те самите казват, че са салафити, каква е разликата?

Алекс Алексиев: Разлика няма. Радикалният ислям има много лица и наименования, но неговата същност е една и съща. Има ухабити, салафити, деобанди, Икхуан ал Муслимин (Мюсюлмански братя), джихадисти и различни местни разновидности като „Боко Харам“ в Нигерия и Талибан в Пакистан и Афганистан, но те всички вярват в една и съща екстремистка интерпретация на мюсюлманската религия – установяването на световно мюсюлманско господство, под формата на мюсюлманска империя (халифат) където шериятът е единственият закон, и където ще има пълно сливане на държава и религия (дин вадавла). Това може да ви звучи като утопия и то е, но проблемът е, че привържениците на тази доктрина отричат каквато и да е легитимност на други ре-

лигии и са готови да употребят насилие за постигането на целите си. В това отношение радикалният ислям като политическа доктрина е по-близък до тоталитарните идеологии от XX век, отколкото до традиционния умерен ислям, практикуван през вековете. И той фактически не съществува преди средата на XX век, когато е формулиран от неговите идеологически основоположници, египтянина Саид Кутуб (Sayyid Qutb) и пакистанец Абул а ла Маудуди (Абулала Мавдуди).

Фокус: Уахабизмът не е ли доста по-стар?

Алекс Алексиев: Безспорно. Основателят на уахабизма, Абдул ибн Ваххаб, живее през XVIII век, но неговото учение остава от местно значение като държавна религия на Саудитска Арабия, докато тя не заботява от нефт и почва да изнася уахабизма по целия свят след '60-те години на миналия век. Само един пример за семантиката на радикалния ислям. Тарторите на групата под съд в Пазарджик се наричат салафи или салафити. Защо? Защото на много от тях в продължение на години са им промивани мозъците в уахабистки институции в Саудитска Арабия. А самите уахабити никога не се наричат уахабити, а казват, че са салафити. Това е и защото уахабитите вярват, че да наречеш нещо на човек, е идолопоклонство. Самият термин салафи идва от „al salaf al salih“, което може да се преведе като „праведните прадеди“ или първите три поколения мюсюлмани след Мохамед, които ислямистката легенда превъзнася като единствените истински мюсюлмани, достойни за подражание. Историческите факти, за съжаление, говорят съвсем друго. Ислямът на първите три поколения след Мохамед се отличава с кървави междуособици и масово апостатство от новата религия. Три от първите четири халифи след Мохамед стават жертви на тях.

Фокус: Каква роля играе шериятът в радикалния ислям и защо той е от значение в това дело?

Алекс Алексиев: Шериятът играе абсолютно централна роля за ислямистите същевременно като закон Божи, който всеки мюсюлманин е длъжен да спазва стриктно, за да се спаси, и Конституция на ислямската държава. Саид Кутуб, дефинира теорията на така наречения „вътрешен враг“, според която – един мюсюлмански владетел, който не налага шерията като единствения закон в държавата, автоматически става апостат и трябва да се убие от правоверните. Тази теория, която е също позната като такфир (да обвиниш друг мюсюлманин в неверие) директно противоречи на Корана но се приема от ислямистите. В резултат на

това огромното болшинство от жертвите на ислямистко насилие досега са други мюсюлмани.

Фокус: Вие казахте, че ислямизма противоречи на конституционния ред в демокрацията. Какво точно в шериата е противоконституционно?

Алекс Алексиев: Почти всичко, което касае религия, общество и отношение между хората и т. н. Шериата се състои от две части. Първата се казва *ibadat* и касае най-вече ритуалната практика на религията, в която няма никакви проблеми. Това е частта на шериата, която почти всички мюсюлмани познават.

Втората се казва *mu'a'malat*. Тя касае всичко останало и много малко мюсюлмани я познават. Това, по принцип, е една доктрина, създадена от Мюсюлманското духовенство (улема) век и половина след Мохамед, с цел да легитимира Арабският религиозен империализъм по времето на династичните империи *an Umayyaditei Abasidite*.

Основното в шериата, което привлича съвременните ислямисти е, че той отразява възможно най-екстремистката интерпретация на религията и насажда омраза към всички немюсюлмани. При това той често противоречи на Корана.

Например, шериата издига установяването на халифата в религиозно задължение за всички мюсюлмани, докато в Корана халифат или – мюсюлманска държава не се споменава въобще. Апостатството от исляма се наказва в шериата със смърт, докато Корана говори за сто тояги. Корана дефинира джихад като военен поход, но също и като мирен стремеж, докато шериат говори за джихад единствено като задължително за мюсюлманите военно насилие срещу неверниците.

Общо взето – шериата е една обскурантистка, средновековна доктрина, която противоречи на основните норми на демокрацията и правата на човека, дефинирани от ООН, както и установени норми на съвременната цивилизация за отделяне на религията от държавата, равенство между половете, свобода на словото и т. н. Исторически факт е, че в историята на исляма шериата се смята за неадекватен като закон за правосъдие и почти никога не е практикуван, освен понякога като семеен закон. Например, в цялата история на Отоманската империя, основният закон, който напълно доминира шериата, е така нареченият „Канун Османли“ един предимно светски закон.

Фокус: Какво ви кара да мислите, че подсъдимите в Пазарджик са наистина радикални ислямисти, които представляват заплаха за обществото?

Алекс Алексиев: Доста неща, но най-вече техните спонсори от Al Waqf al Islami. Това е една уахабистка организация, финансирана от саудитите в Айндохвен, Холандия. Нейната джамия, Al Furqaan, е широко известна като център на пропаганда и финансиране на религиозен екстремизъм в цяла Европа. Самата Al Waqf al Islami и членове на нейното ръководство имат добре доказани връзки не само с ислямистки, но и с терористични кръгове. Но това е обширна тема за друг разговор.

3 октомври 2012

Източник

Целият съдебен процес срещу нас е един фарс, един измислен сценарий

Хайри Шерифов е един от 13-те ислямски духовници обвинени в проповядването на радикален ислям и членство в нерегистрираната у нас ислямска организация „Ал Уакф Ал Ислями“.

Г-н Шерифов, Вие сте един от обвиняемите на процеса в Пазарджик. Колко общо са обвиняемите и какви са обвиненията срещу Вас?

В този съдебен процес са обвинени общо 13 души, от които 7 имами, 2-ма мюфтии (на Смолян и Пазарджик) и 4-ма религиозни служители, от които и една жена.

Всички са обвинени в проповядване на радикален ислям и членство в ислямска организация „Ал Уакф Ал Ислями“, а 3-ма от всичките обвинения са обвинени и в насаждане на религиозна омраза. Обвинителният акт се състои от 123 страници.

Бихте ли казали като предистория как се стигна до този съдебен процес?

На 6 октомври 2010 година при акция на Службите за сигурност е иззета голямо количество ислямска литература, компютри, дискове, дискети и други от определени религиозни служители. Целта е да се скалъпи един процес, който да доведе до обвинение в проповядване на антидемократична идеология, насаждане на религиозна омраза. Лично от дома ми беше иззета около 7-8 чувала ислямска литература, моят личен компютър, дискове и други.

Защо точно тези 13 души са обвинени в проповядване на радикален ислям, насаждане на религиозна омраза и членство в ислямската организация „Ал Уакф Ал Ислями“?

Моето лично обяснение е, че точно тези 13 души, включително и аз, сме обвинени, защото работим, имаме последователи, имаме влияние сред хората и определени кръгове искат да ни игнорират от обществото или да ни държат „изкъсо“ в поведението и действията, които са обществено достояние.

Аз като гражданин и имам в Република България имам конституционното право да приканвам към изучаване на религия, тъй като считам, че тя учи хората на добруване, възпитава ги на милосърдие, взаимно почитане и уважение.

Какво стана на последното заседание на съда в Пазарджик, проведено на 29.05.2013 година?

На това заседание беше прочетена експертизата на вещото лице Александър Шунин.

В нея изключително неточно и тенденциозно са преведени текстове на иззети материали от компютъра на един от свидетелите по делото. Шунин не е теолог и той не познава същността на религията и неговата експертиза е направена по-скоро като буквален превод на определени текстове, на определени абзаци, при това подбрани тенденциозно, които са извадени от контекста.

Александър Шунин не само, че не е теолог, но бих казал, че той не познава добре и арабския език. Най – важното, което искам да кажа е, че този човек не познава религиозната терминология, той превежда отделни абзаци едно към едно, без да се съобразява със смисъла на целия текст.

Бихте ли се обосновали с конкретни примери?

Ще посоча такива примери, които имат и абсурдно, и смешно тълкувание.

Думата „мектебе“ на арабски език означава бюро и Александър Шунин веднага свързва тази дума с това, че ислямската организация има бюра (клонове) в Европа.

В този конкретен казус думата „мектебе“ беше използвана в смисъл, че всеки един човек следва да има своя библиотека, т. е в този смисъл думата е употребена като библиотека.

Друг шокиращ превод е на думата „беянат“, което означава лична информация или данни. Тази дума обаче е преведена от експерта като

отчет или доклад и оттук се тълкува едва ли не, че аз съм давал някъде отчет или доклад на някаква организация.

Това е поредната абсурдност.

Изключително важно е това, че е сгрешен превода на същинската дума „муессесе“, което означава фондация, а тази дума е преведена от него като организация.

И тук е голямото разминаване, фондацията няма членове, а организацията има членове. Те искат да докажат, че тази дума означава организация и едва ли не, ние сме членували в тази организация.

Ако съдът приеме, че правилният превод на думата „муессесе“ е фондация, което между впрочем е и преводът на арабистите Евстатиев и Дюлгеров, тогава обвиненията автоматично ще отпаднат.

Председателят на Българския Хелзинкски комитет Красимир Кънев заяви, че всичко написано в обвинителния акт не противоречи на Европейската конвенция за защита на правата на човека и не е наказуемо.

Кои хора свидетелстват срещу Вас и останалите подсъдими?

Един от основните свидетели е сирийски гражданин, който живее в България и неговото име е Муаффак Ал Асад. Този човек е свидетелствал срещу нас в досъдебното производство, но всички свидетелски показания, които беше дал, ги отрече на последните заседания на съда в Пазарджик. Той самият заяви, че показанията дадени от него са направени под натиск и шантаж.

Защо точно този сирийски гражданин е основен свидетел срещу Вас и останалите подсъдими?

Моето обяснение е в това, че почти всички обвиняеми, включително и аз, сме обвинени, че сме били членове на ислямската фондация „Ал Уакф Ал Ислями“. Такава фондация наистина е била регистрирана в България в периода от 2001 до 2004 година и Муаффак Ал Асад е бил директор на тази фондация за България. Това е причината той пряко да е свързан с този процес. Фондацията е регистрирана съвсем законно в България и това е благотворителна фондация, чиято дейност може да бъде видяна в интернет и в управителният съвет има хора от кралското семейство на Саудитска Арабия, известни учени и други. Но забележете, нас ни обвиняват, че сме членове на „Ал Уакф Ал Ислями“, което няма как да е вярно, защото това не е организация, която има членове, а е фондация с благотворителна цел.

Има ли и други свидетели срещу Вас и останалите подсъдими?

Има около 30 свидетели, включително и анонимни свидетели. Има даже свидетел назован като 002, който заявява, че в джамията в Рудозем са се организирали курсове по карате, които целят сплашване на хората. Това е поредната абсурдност, защото тук никога не са организирани подобни курсове.

Трябва да кажа, че много от свидетелите срещу нас бяха използвани заради тяхната неграмотност. Една голяма част са роми от Пазарджик и ще ви посоча един любопитен случай. Запитаха един от свидетелите, дали е прочел показанията си от досъдебното производство. Той заяви, че ги е прочел, но впоследствие се оказа, че свидетелят не може да чете. Всъщност всички събрани доказателства срещу нас са били подписани от тези свидетели без да прочетат и осмислят написаното. Мога категорично да кажа, че е имало изключително голяма манипулация и натиск срещу свидетелите в досъдебното производство. На практика всички свидетели се отрекоха от показанията си в съдебната зала и потвърдиха, че са били манипулирани.

За мен лично са много обидни показанията дадени от анонимен свидетел, който в досъдебното производство и в обвинителния акт е споменал, че съм създал детски футболен клуб с цел да разпространявам радикален ислям. Този свидетел в процеса на съдебните заседания се отрече от това показание и заяви, че няма данни за разпространяване на религиозни идеи сред децата от футболния клуб. Съвсем категорично искам да кажа, че аз помагам на този клуб не само като председател, но и като човек, който милее за израстването и възпитанието на децата.

9. Как ще завърши това дело според Вас и кога може да приключи окончателно?

За мен лично, това дело е един фарс, това е един сценарий, който цели да отклони общественото внимание от истинските, съществените проблеми на обществото. Този процес срещу нас има за цел да ни опетни и изолира от обществото, защото имаме активна законна религиозна дейност.

Това е един изкуствено създаден съдебен процес и аз съм сигурен, че в крайна сметка съдът ще произнесе справедлива присъда, която доказва нашата невинност.

Надявам се, че делото ще приключи най-късно до края на тази година.

4 юни 2013

Източник

Хайри Шерифов е един от 13-те ислямски духовници обвинени в проповядването на радикален ислям и членство в нерегистрираната у нас ислямска организация „Ал Уакф Ал Ислями“. Той е имам в джамията в град Рудозем. Завършил е средно ислямско училище в Момчилград пред 1996 година. След това работи 2 години като имам в кв. „Възраждане“, гр. Рудозем. През 1999 година се явява на изпит в Главното муфтийство – град София, което му дава право да бъде приет за студент по теология в Саудитска Арабия. От 1999 до 2007 година е студент по теология в град Медина, Саудитска Арабия. Завършва бакалаварска степен по теология. Отлично владее арабски език.

Коментари (8)

- 05-07-2013|**Пратеник**

Обвиняемият имам много обича да обяснява как имало разни „абсурдности“ в съдебния процес – но и неговите собствени обяснения са просто препълнени с абсурдност. Имамът твърди, че му е иззета литература (на чужд език), която след това вещото лице в съда не превеждало правилно... Добре, нека приемем, че вещото лице, както твърди този имам, действително не е превело правилно една или друга дума. При това положение обаче въпросът, който веднага възниква, е: щом вещото лице в българския съд не може да преведе правилно една такава литература, то колко ли „правилно“ разбират същата тази литература онези

жители на кв. „Възраждане“ в гр. Рудозем, на които този имам проповядва ислям по ... същата тази литература?

Очевидно тук има нещо, което просто не е наред.

И изобщо какъв е смисълът да се ползва литература не на български език, когато в България се изучава дадена религия? Преводи на български език на ислямска литература не е да няма – напротив, отдавна има.

Всеки може и сам да се убеди, че на сайта на онзи университет в Саудитска Арабия, в който въпросния имам е преминал обучение, отдавна има публикувани значително количество писмени материали по ислям именно на български език – като „Основите на вярата“ и др. – при това положение какъв е смисълът да бъде внасяна в България някаква друга „ислямска“ литература, не на български език?

Очевидно е, че единственият смисъл да бъде внасяна в България такава литература (ислямска, но не на български език) е тя да послужи за някакви други цели, твърде различни от „просветителските“ цели.

- 05-07-2013|**Златко**

Цитат:

И изобщо какъв е смисълът да се ползва литература не на български език, когато в България се изучава дадена религия? Преводи на български език на ислямска литература не е да няма – напротив, отдавна има.

А какъв е смисъла да се изучава примерно на английски език, да речем Киркегор или знам ли там кой (отчасти) превеждан автор? И не е ли в края на краищата горният аргумент някакъв вариант на прословутата фраза, с която на времето е било оправдано изгарянето на Александрийската библиотека (ако го има в Корана, значи нямаме нужда от него; ако го няма – пак същото). В случая – ако го има на български език...

Изобщо, не е ли добре от време на време, увлечени от логиката на борбата и противопоставянето, да се оглеждаме по малко в огледалото, за да проверим дали не сме се превърнали в някаква версия ИМЕННО на нещото, срещу което се противопоставяме?

- 05-07-2013|**Пратеник**

Разговорът става наистина много забавен...

Радвам се, че тук бе споменат примерът с Киркегор – защото аз не съм сигурен дали има някъде по света съвременен образован човек,

който да настоява, че Киркегор трябва да бъде изучаван непременно „в оригинал“.

Но да се върнем на ислямската литература и дейността на имамите: ясно е, че ако нещата продължават така, винаги ще стават някакви „недоразумения“, и винаги някакви имами ще се измъкват от ситуацията с аргументи от типа „ама ВИЕ не сте превели правилно НАШИТЕ религиозни книги...“

Ами, уважаеми имами, като сте толкова образовани – като сте учили 8 години в неznam какъв си престижен саудитски университет (като въпросния имам по-горе), вземете и си ги преведете вие самите ПРАВИЛНО собствените си книги... За да можете, като ви извикат в съда, сами да покажете нещото на български език, а не да се оплаквате, че еди кое си вещо лице не било правилно превело вашите книги.

Повтарям: това е в интерес на самите имами, защото ако в български съд бъде извикано вещо лице да превежда Киркегор от оригинала, гарантирам ви, че пак ще има недоразумения, и пак ще има недоволни от вещото лице...

- 05-07-2013|Златко

Струва ми се, че разговорът се движи тук в едно направление, което е доста встрани от същността на дискусията, която по мое мнение би трябвало да бъде водеща в случая. А именно: вместо да обсъждаме въпроса дали в случая ИЗОБЩО може да се говори за някакви наказуеми действия или намерения, ние говорим тук за възможността (или не) да се ДОКАЖАТ предварително приетите като такива (наказуеми) действия на имамите. Естествено, това противоречи на основния принцип на всяка модерна законност, тоест на презумпцията за невинност.

Според мен тук има един ключов момент, който би трябвало да бъде взет сериозно под внимание, независимо от собствените предварителни нагласи по темата. Имам пред вид следното:

Цитат:

Председателят на Българския Хелзинкски комитет Красимир Кънев заяви, че всичко написано в обвинителния акт не противоречи на Европейската конвенция за защита на правата на човека и не е наказуемо.

Значи, тук имаме вещо мнение на доказан международен експерт, според което основания за законово преследване по принцип няма. От-

тук нататък възможните изводи вероятно са много, но аз би изредил само следните три:

Първо: Да се заяви, че Красимир Кънев не е достатъчно авторитетна фигура и че в случая все пак ИМА нарушения на Европейската конвенция за правата на човека. Изводът е възможен, но той има огромния недостатък, че прехвърля дискусията от сферата на обективното в онази на субективното, при която, вместо да се говори за законност или нейната липса, започва да се обсъжда въпроса за нечий лични компетенции или тяхната липса. Задължително условие в такъв случай е критикуващият да бъде в състояние да посочи основанията за такова недоверие срещу експертното мнение, тоест да му предостави друго такова, изхождащо от различно тълкуване и разбиране на същността на Европейската конвенция.

Второ: Да се обяви самата Европейска конвенция за немеродавна, тоест да се застане приблизително на позициите, заемани от бившите комунистически режими от времето преди подписването на споразуменията от Хелзинки. Според мен тази позиция не се нуждае от особен коментар.

Трето: Да се извърши трудния, при определени обстоятелства дори мъчителен акт, на преработване на собствените предварителни нагласи към цялата тази проблематика. Формите на едно такова преработване могат да бъдат най-различни, от сравнително простото себезапитване „абе аз дали не съм тук нещо в грешка“ до целенасочен опит за по-задълбочено запознаване с неща като споменатата международна конвенция и цялата идейна платформа, свързана с нея.

Разбира се, има и минимум още един, четвърти, извод (и начин на поведение): „абе аз що не ви...“, след което или да се „смени станцията“, или да се зачатка по клавишите – тук или в някой друг форум...

Алтернативи много, свят отворен за всички. Нека всеки избира според собствените предпочитания и възможности.

- 05-07-2013|**Пратеник**

Но има и друго: сега виждам, че Златко Енев пак тук в коментар под друг текст е разказал и следното за този съдебен процес:

„... вчера ми писа добра приятелка, която лично присъства на заседанията на съда. И какво да кажа, когато чета, че обвиняемите трябва да отговарят на въпроси като „има ли откази на ходжи да погребат по-

койниците в ковчег и ако да, наясно ли са със сериозните нарушения на морала и закона в тази страна?!”

Въпросът, който е зададен, всъщност е съвсем резонен.

Още през декември 2012 г. в. „Труд“ публикува много по-конкретна информация, пак от засенанията на съда, от която става ясно как реално стоят нещата:

„Съдът разпита първите две свидетелки. Филка Арнаудова разказва, че живее в Девин, съпругът ѝ е изчезнал на 22 април 2011 година, издирван е от полицията повече от 20 дни и е открит удавен.

Тъй като трупът му е бил почти разложен, близките са поискали да бъде погребан в ковчег. Имамът на Девин Ружди Семерджиов отказал да го погребва, тъй като бил с християнско име.

На много хора от града е било отказвано да бъдат погребвани в ковчег, накрая съпругът ѝ бил погребан от бившия имам от Девин, без да се уведоми джамията.

Свидетелката Светлана Глухова е мюсюлманка. След смъртта на баща ѝ през 2009 година също е отказано той да бъде погребан в ковчег. Тя показва в съда копие на заповед, издадена от районния мюфтия Неджми Дъбов, в която се забранява да се извършват погребенията по този начин.

Имамът на Девин им обяснил, че след като има такава заповед, не може да извърши погребението. Близките звънели в Главно мюфтийство и обяснили, че мъжът има рани от операции, които налагат да бъде погребан така.

От Главно мюфтийство отговорили, че е желателно това да стане, както те искат. Бащата е погребан отново от бившия имам на Девин Ахмед Карамин. Близките направили жалба и я подали в Районния съд в Девин. След това била направена и подписка срещу ограничаване на правата им като хора. В нея са се подписали над 100 души, тя също била подадена в съда.“

- 05-07-2013|Златко

С тази критика съм съгласен. Никой няма право да забранява на хората да погребват покойниците в съгласие със собствените си разбирания за религиозност и морал. Поведението на съответните имами е очевидно морално укорно. Остава да се изясни дали то е и съдебно наказуемо, тоест дали има закон, който да постановява начините, по които е

законосъобразно да се погребват хора (нещо, което би ме удивило силно, и на което лично аз веднага бих се противопоставил – такива въпроси според мен се намират в областта на морала и религията, но не и на закона).

Другото неясно нещо в този текст е какво точно означава фразата:

Цитат:

След това била направена и подписка срещу ограничаване на правата им като хора.

Означава ли това, както предполагам аз, че ислямската общност на място е решила да изолира тези хора по някакъв начин (нещо безспорно морално укорно, но според мен далеч несвързано с областта на човешките права – не виждам как може да се обяви за „човешко право“ задължението някаква общност да приема хора, които е (ненасилствено!) изолирала; все едно да постановим като човешко право любовта, която някой си ни е отказал, след което да го/я дадем под съд за това, че отказва да ни обича).

Сложни и заплетени въпроси, по които ще е хубаво да се чуят различни мнения, струва ми се.

- 05-07-2013|Златко

Значи, самият аз охотно бих се присъединил към един обществен дебат, в който свободно и широко се подлага на дискусия въпроса за евентуалните нарушения на морала и най-елементарната човечност, до които лесно може да доведе едно такова сковано тълкуване на религиозните предписания (не стига, че човекът се е удавил, ами трябва да се изложи на показ и полуразложеното тяло, защото „така изисква религията“). Това е нормално, това е пътят в едно отворено общество. Но да се урежда масов процес, в който, вместо да се говори за нарушения на моралността и човечността, се започват някакви високо-идейни приказки за някакви „изЪми“ и пр., също както в близкото минало... Съжалявам, собственото ми убеждение в този случай е, че си имаме работа със забравяне на неща, които всъщност не би трябвало да забравяме.

Кога станяхме кюмюрджии, кога ни почернях задниците?

- 05-07-2013|**Пратеник**

Ами наистина в такива случаи, в такива райони, винаги се оказва много трудно да се изясни каква точно е истината, кой какво казал, кой какво искал, кой какво направил...

Репортаж на БНТ2 (БНТ-Пловдив) по случая със спомената Светлана Глухова има и тук:

<http://bntplovdiv.com/news/crime/court/7084-v-pazardzhik-razpitaha-oshte-sedem-svideteli-po-deloto-sreshtu-13-te-religiozni-vodachi.html>

Звездата Васко

Автор: Кристин Димитрова

Вили Колева разгърна вестника с разкривените си от артритата ръце. На средната му страница с огромни червени букви пишеше „ВАСКО ЗВЕЗДЕВ НЕ Е ГЕЙ“.

Имаше много снимки, които показваха Васко Звездев с различни красиви жени. Васко Звездев на яхта, прегърнал младо момиче по бял бански. Васко Звездев сред палми и цъфтящи храсталаци с къдрокоса блондинка, двамата смучат коктейли с противоестествено син цвят. Васко Звездев в черна риза и черен костюм на прием, държи пура и разговаря с известна бизнесдама с бомбастично деколте. Той е чаровно усмихнат накриво, косата му е по момчешки разрошена, леко наболата му брада, сякаш по разсеяност останала небръсната през последните три дена, очертава стенобитна долна челюст. Малките му очички излъчват закачлива арогантност.

Кой е този Васко Звездев?

Вили Колева смръщи вежди в опит да си спомни какво знае за него. Внесе чантата с продукти, които беше домъкнала стъпало по стъпало, седна на табуретката в антрето и събу обувките си без да се навежда, освобождавайки петата на всеки крак с пръстите на другия. Тя редовно четеше вестници и беше сигурна, че рано или късно ще успее да свърже този Васко Звездев с нещо познато. Паметта ѝ обаче замълча като напуснатата сграда. Васко Звездев го нямаше никакъв там.

Вили Колева остави вестника и си съблече палтото. Още беше задыхана от изкачването до третия етаж. Моли, кафяв дакел с къдрици от други породи, също беше изплезила език. Вили Колева беше преминала в онзи етап от живота, в който тялото, като ден след пладне, изтъняваше от само себе си, без помощта на диети, само коремът оставаше непокътнат. Моли, чиято кучешка възраст беше съизмерима с човешката пенсионерска, продължаваше да дебелее. Тънката ѝ муцунка улавяше всички нюанси в пазарската чанта и Вили Колева си знаеше, че какъв-

то и салам да купи, за нея ще остане най-много половината. Понякога вдигаше Моли да яде на масата заедно с нея, но това беше волност, която приятелките ѝ от петък вечер по никакъв начин не трябваше да научат. Нямаше и кой да им каже за нея. Вили Колева нямаше деца. На младини я наричаха стара мома, по-късно тази обществена оценка загуби смисъла си, а още по-късно идеята за мома престана да се свързва с нея. Нямаше кой да се грижи за Вили Колева, но и нямаше кой да ѝ източва пенсията, така че тя, за разлика от много свои връстници, успяваше да си купи салам, дори и пиле. Разбира се, с икономии.

Вестника ѝ го даваше адвокатчето от горния етаж. За съжаление, винаги с решена кръстословица, но иначе имаше вид на почти неотварян. И най-важното, получаваше го в рамките на деня. Той ѝ го пускаше в почтенската кутия на излизане от офиса си, а тя го прибираще, когато извеждаше Моли на вечерна разходка. После изчиташе новините открай докрай, като ги сверяваше с телевизионните. Сред кръга постоянни приятелки, който поддържаше от петдесет години, тя тайно се състезаваше за почетното място на най-информираната. Все пак, беше видяла свят – ту като преводачка във фармацевтичен институт, ту като любовница на един театрален режисьор, ту като домашна помощница на своя съученичка, омъжена за белгийски дипломат. Понякога Вили Колева говореше за себе си като за човек на науката, пострадал от политическата конюнктура, и намекваше, че е изритана от лоното на академиката поради бунтарски дух и партийна неблагонадеждност. Проблемът ѝ беше, че повечето хора, които я познаваха, я познаваха твърде отдавна и не ѝ съдействаха на фантазиите.

Адвокатчето беше свястно момче, малко понапълняло. От време на време слизаше при Вили Колева да пие кафенце. Носеше ѝ бисквити и докато Вили Колева слагаше с треперящи ръце джезвето на котлона, той се оплакваше от хаоса в държавата. Вили Колева изслушваше монотонните му лични проблеми с евтина цигара в уста и от време на време казваше „Ей, никога не знаеш какво ще ти сервира животът“. Беше се научила да слуша много внимателно, защото имаше нужда да я харесват и обичат. А това беше изкуство, което се губеше с течение на годините. Накрая двамата обръщаха чашите си върху чинийките, а след това, за да се оцедят напълно, ги преместваха върху две салфетки. Когато нямаше салфетки, добре сгънатата тоалетна хартия също вършеше работа. Вили Колева сменяше очилата си с очилата за четене, които висяха на псев-

дозлатна верижка на шията ѝ, и вперваше поглед в кафявата утайка на адвокатчето.

– Тука виждам една голяма промяна и тя ще е за добро... Ето, виж, пътят ти как върви, така-така криволичи нагоре и изведнъж... Невероятно, ей на, гледай!

Никога не му предсказваше пари, тъй като цялата му фамилия ги гребеше с лопати. Защо хората, родени с пари, не се сещаха колко са важни парите за другите, а си позволяваха да ги презират в тяхно присъствие, вместо да донесат нещо хубаво, за да почерпят? Да беше донесъл поне едно парче шунка вместо тези бисквити, та да хапнат и двете с Моли. Адвокатчето кимаше жадно насреща ѝ.

– От далечна страна, не, в далечна страна една неочаквана среща...

Той смръщи вежди.

– С мъж или жена?

– С жена!

– С жена ли?

– Ами с жена... не, с мъж... виж сега, не се вижда съвсем ясно. Просто фигурата се появява отведнъж, не си я виждал тази личност, но за теб тя ще е от решаващо значение.

– Хм – каза той и никак не му се вярваше, но му беше много приятно.

Ден след ден той продължаваше да ѝ оставя вестниците си в пощенската ѝ кутия и Вили Колева приемаше това като триумфално обединение между ползата и приятелството. Всъщност тя много се радваше, когато той идваше да пият кафенце. Тълкуваше го като върховен комплимент. Колкото до ползата, тя отдавна просто присъстваше като фактор във всичките ѝ мисли. Вили Колева не знаеше, че мисли така.

Вдигна на масата пазарската чанта и докато вадеше продуктите, ги огледа повторно един по един. Бяха за петък вечер. Гощавката, която предхождаше играта на карти, беше повод за разгръщане на въображението върху ограничена територия. Всеки петък една от четирите приятелки осигуряваше средствата за вечерята и тя ставаше повод за множество коментари по телефона през седмицата. Всяко ястие се претегляше, анализираше, сравняваше с подобни образци в миналото и оценяваше по степента му на препеченост. Когато беше ред на Вили Колева, обикновено се ядеше пиле. Леко, полезно и на достъпни цени. Но преди всичко – полезно.

Вили Колева разпредели продуктите в хладилника с никелирана дръжка, внесен през епохата на Леонид Брежнев, и се изправи до прозореца. Кухнята и холът на апартамента ѝ гледаха към вътрешния двор на няколко кооперации, долепени една до друга като стените на цитадела, настръхнала срещу външния свят, а спалнята – поради недоглеждане или странно чувство за хумор от страна на архитекта – се намираше над улицата с трамваите. В резултат на това Вили Колева спеше в хола, а спалнята стоеше затворена като саркофаг на нероден покойник. От стъклото лъхаше хлад. Есенна вечер беше затъмнила балконите на отсрещните домове и сега изпъкваха само ококорените им прозорци. Високо горе, над комина от скупчени сгради, блещукаха няколко звезди, сякаш да покажат, че небето не е изчезнало, само се е стеснило. Вили Колева потрепери. Дръпна резедавите завески и седна на масата да си дочете вестника на спокойствие. Моли се сви в краката ѝ. За да достигнат до тях сега, шумовете от улицата трябваше да прескочат ръбатите покриви, да се спуснат в двора, да преминат през двете стъкла на прозореца и да преодолеят завесата. Нямаше как да направят това.

Вили Колева вечеря с Моли, догледа сериала по нощница, пренесе си до леглото пластмасовата купичка с вода, в която държеше челюстите си, и си легна да спи.

„Ще дойда – прошепна ехтящ глас в ухото ѝ през нощта. – Ще видиш, че ще дойда. И тогава ще ме познаеш.“ Как се беше научил този глас да прониква напоследък в съня ѝ, не беше ясно. Успяваше да се появи и в затоплена стая, и на отворен прозорец, и дори в най-приятните сънища за екскурзии в непознати градове. Вили Колева беше свикнала да живее сама и глътна два валериана.

На следващия ден времето мина в стъргането на ябълки и приготвянето на щрудела. От размразеното пиле можеше да излезе супа и нещо в тавичка. Моли постоянно ѝ се въртеше в краката и при всяко отваряне на фурната джавкаше срещу четвъртития ѝ отвор, като че ли от нея щеше да изпълзи нарушител. По прозореца забарабани лек смразяващ дъждец, но поне около печката беше топло. След вечерната разходка Вили Колева изтръска чадъра си във входа и отключи пощенската кутия. Вътре я чакаше нагънат на още две допълнителни чупки новият брой на вестника.

„СЕЛЯНИН ИЗЛЪГА ДЪЩЕРЯ МИ“, тръбеше интервюто от страницата с културните новини. Беше взето от тъщата на Васко Звездев. Той из-

глеждал добра партия в очите на по-наивните, но тя го разпознала веднага що за стока е. Дошъл в къщата ѝ всичко на всичко с едно червено кожено яке от Капалъ Чаршъ и найлонов плик с непрани дрехи. Колкото до дъщеря ѝ, тя била ослепяла от любов. До момента, в който не научила достатъчно. „Какво достатъчно?“ пита журналистката. „Достатъчно, за да дойде крайт“ отговаря майката. И предпочита да замълчи. Имаше и голяма снимка на младоженците в гребна лодка сред водни лилии. Момчето също е красиво, гледа с лъчисти очи в обектива и сякаш иска да каже „Победих те, свят! Васко Звездев е мой!“ А Васко Звездев се усмихва нанаякъде въвн от снимката.

Вили Колева се замисли. Имаше нещо около това момче. Появи се като от нищото. Дали пък наистина не беше от онези? То и на времето ги имаше, ама не пишеха за тях по две страници. Имаше срам. Или страх. Обикновено това си беше едно и също. Запали си цигара. Навън вече беше пълен мрак, хората се бяха изпокрили по домовете си. Включи телевизора, за да види какво става по света извън кухнята. Наводнения, нападения, разрушения, споразумения. Завъртя каналите и попадна на познато лице.

Васко Звездев в едър план. Пънеше се да отговаря на разни въпроси с възможни отговори а, бе, це и де. „Кое от следните небесни тела не е планета“? Юпитер, Луната, Венера, Марс? Васко е затруднен. Прикрива го с усмивка. Зъбите му са бели, равни, тук-там остри по върховете, ех, дано успее да ги запази по-дълго. Той се чуди дали да не се обади на приятел. Водещият го окуражава, че и сам може да се справи, стига да разсъждава логично. „Марс... със сигурност е планета... – започва Васко – понеже там има следи от древна цивилизация“. Водещият си глътва езика. „Откриха ли вече?“ Васко си разкопчава горното копче на черната риза и си разкършва врата. „В смисъл, по филмите“. Да, да, подкрепя го водещият, по филмите има.

– Луната, глупчо! – подсказва му Вили Колева с дистанционното в ръка, но чувства, че не може да му се ядоса напълно.

Когато Васко Звездев най-после, с помощта на логически разсъждения, стига до същия отговор, цифрите на печалбата му се превъртат в нова сума. Публиката в студиото ръкопляска. Вили Колева разбира, че е вдигнала кръвното и тръгва да си търси лекарството. В чекмеджето до лъжиците се търкалят само празни опаковки. Накрая преравя чантата си и до картата за транспорта с пенсионерско намаление открива

разкривен блистер с няколко таблетки. Взема една и дръпва резедавите завеси на кухнята. Моли намира начин да се изкатери на коленете ѝ. Души пепелника и киха. Вили Колева има желанието да почете книга, но разгръща вестника на кръстословицата и започва да поправя отговорите на адвокатчето. Културно момче, но пише каквото му изнася.

В късния следобед на петъка салатите бяха сервирани в хола, а пилето, отдало вече супата си, разнасяше повторната си миризма от фурната. Първа позвъни Божана, подаде мокрия си шлифер на домакия и влезе направо в кухнята под предлог, че иска чаша вода. Вили Колева хукна по петите ѝ, за да ѝ препречи пътя.

– Чакай, седни, аз ще ти наля!

Отдавна мразеше внезапните инспекции на гнусливата си приятелка. Знаеше, че тя смята Моли за преносител на редки болести и че скрито претърсва с вилицата всяко ястие за кучешки косми.

– Не се притеснявай, и аз мога – отстрани я от пътя си Божана. – Мммм, щрудел, браво!

Огледа кухнята, изпи като доказателство за нуждите си половин чаша вода и едва тогава свали шапката си. Отдолу щръкна извехтял кок, на вид като опит да се постигне прическата на мадам Помпадур в едно по-делово време. Божана беше заможна поради явни и тайни причини. Явната беше надживяването на няколко роднини с апартаменти в центъра на София. Тайната беше около пребиваването на сина ѝ в Испания. Авторитетният маниер на Божана обаче не идваше от парите. Дълги години преди да се събуди богата, тя беше работила като учителка по български език и литература.

На вратата отново се звънна.

– П-п-питка съм донесла, к-к-както се уговорихме!

Беше Сия, с трогателно разкривен грим и портокалово шалче в тон с ръкавиците. Сия пазеше момичешката си миловидност под пълна колекция от бръчки. От години беше разделена с мъжа си и двамата много се уважаваха.

– Нямаше нужда от питка, направила съм щрудел – каза Вили Колева и ѝ помогна да си свали палтото.

– Т-т-т-

– То е друго – продължи мисълта ѝ Божана. Сия заклати глава в несъгласие.

Никой не ѝ обърна внимание, защото в този момент дойде и четвъртата от карето, Цвета. Беше ниска и дебела. Разделяше времето си между внуците, операта, където все още работеше в някаква административно-снабдителна ниша, и певческия хор, където сред още петнадесет вдъхновени аматьори изразяваше истинската си душа. Дъхът ѝ често миришеше на ракия. Влезе, разцелува се с всяка приятелка и седна на масата. Затракаха вилици, подаваха се салати, досипваха се чаши, преценяваха се вкусове, сменяха се пепелници.

Два часа по-късно върху разтребената маса всяка от тях стискаше по пет карти и се чудеше да вдигне или да не вдигне.

– Купи – подхвърли Божана.

– Пики – изглежда я Вили Колева.

– Б-б-б-без коз – качи се Сия и се усмихна извинително. Дори ноктите на петнистите ѝ ръце бяха оцветени в портокалов лак, в тон със шалчето.

– Имаш го – вдигна мощни рамене Цвета. Сия хвърли тревожен поглед към партньорката си Божана, която сви картите си, разпери ги на ветрило, пак ги сви и ги метна на масата с лице надолу.

– Карай, то се е видяло!

Вили Колева намигна на Цвета и зараждава. Сия заподрежда новите си карти, но изпепеляващите погледи на Божана ѝ пречеха да се отпусне.

– К-к-какво?

– Какво „какво“? Първо вдигаш без да мислиш, после „какво“.

– Ааа, н-н-н...

– Нъ нъ нъ, ама доникъде няма да я докараме! Нали ме чу какво ви-кнах? Кой те бие по главата да вдигаш! Не ми върти очите като Васко Звездев на „Въпрос за 1 милион“!

– А, хубаво момче е този Васко. Да бях 20 години по-млада... – каза Вили Колева и изчисти замечтан седмак.

– Кажй ги 40 – поправи я Цвета и прибра ръката. – Абе ти само седма-ци ли ще ми пускаш?

– Ох, к-к-красавец – примига Сия, позабравила греховете си пред партньорката. – Ама н-н-не е стока. Излъга едно м-м-момиче...

– Глупости! – прекъсна я Божана. Гримираните очи на Сия замигаха от незаслужената обида. – Васко Звездев е зет на генерал Паздеров. Беше се забъркал там в едни истории, та генералът го отърва.

– К-к-като сина ти! – изсъска Сия.

– Какво сина ми? Това няма нищо общо...

– Да, как е сина ти? – любезно попита Вили Колева, за да смени тона на разговора. – Пише ли? Отдавна май не се е връщал.

Картите паднаха по тройки на масата, защото Цвета беше събрала сили и за последно десет. Божана хвърли върху общата купчина каквото държеше.

– Синът ми е в Испания. Знаете, че има фирма там.

– За п-п-про...

– Професионални манекенки! Синът ми е бизнесмен.

Сия изглеждаше сърдита и от само себе си се разбираше, че не това беше професията, която искаше да назове.

– Сийо, раздавай, раздавай!

– Аз като доктор на филологическите науки съм много впечатлена как думата „бизнесмен“ сякаш от само себе си нахлу в България напоследък – опита се да отклони разговора в безопасна посока Вили Колева. – Имидж. Софтуер. Замърсиха ни езика! Къде отидоха хубавите български думи „предприемач“, „работодател“, днес всеки се пише...

– Какъв доктор си ти бе, Виолетке – огънят дойде от Божана, която беше убедена, че я нападат от всички страни. – Ти и филологията не я завърши!

– Завърших я, ама задочно.

– М-м-много важно. Всички сме п-п-пензионерки.

– Я ми покажи дипломата си да я видя!

– Ха, на тебе ще ти я показвам! Откъде накъде? Да не би да кандидатствам за работа във фирмата на сина ти?

– Ха-ха-ха – разсмя се Божана и се поля с виното. Роклята ѝ се обагри в неочаквано синтетичен цвят. Божана грабна салфетка от масата и я притисна към петното. – Позакъсняла си с половин век.

– Кой е наред да раздава? – попита Цвета.

– Който пита.

– Браво, Божана, благодаря ти – замърмори си като на себе си Вили Колева, докато вземаше картите си от масата и ги подреждаше по боя без да вниква в тях. – Цял трудов стаж да изкарам като преводач и накрая най-добрата ми приятелка да ми каже, че съм нямала диплома. Толкова бях добра като студентка, само шестици! – Вили Колева отговаряше на всяка ръка, но сякаш някой друг правеше това вместо нея. Тя нито бро-

еше козове, нито внимавахе за асата. – Професор как-му-беше-името, Бог да го прости, ме молеше да му стана асистентка, молеше ме. А когато излизахме със Стамен Стаменов, пиших и поезия. Всеки ден си разменяхме стихове. Цяла кутия съм запазила... Мога да ви я покажа веднага. Какви времена бяха, какви времена...

– П-п-пак ни обрахте.

– И досега аз съм единствената от вас тука, която чете – довърши мисълта си Вили Колева.

– Т-т-така е.

Цвета броеше картите и се подсмиваше. Божана барабанеше с пръсти по масата и кокът ѝ се клатеше заканително.

– А ние сме неграмотни, така ли?

– Карате го на телевизия. А аз още не съм ТЕЛЕ-зрител! Не съм.

– И какво четеш, ако не е тайна?

– Книги, вестници.

– Ч-ч-чете за Васко Звездев – разсмя се Сия. – М-м-ма му е гледала и предаването.

Всички освен Вили Колева се разсмяха.

– Някой ще ми каже ли кой е Васко Звездев? – попита Цвета.

Три глави се обърнаха към нея.

– Как, не си ли чула за Васко Звездев? Навсякъде се гърми за него.

– Да де, ама кой е?

– Много е известен. Тайно е женен и тъща му го мрази – обясни набързо Вили Колева.

– Не е тайно женен – поправи я Божана. – Сега му го измислиха това от службите.

– Значи наистина е гей? – смути се Вили Колева. – Пък така да не ми прилича. То вече знаеш ли ги кой какъв е...

– Н-н-не е гей. На мой п-п-приятел йога п-п-племенничката му т-т-така се опарила от т-т-това м-м-момче – тук вече всички си направиха труда да доизслушат Сия. Тя може и да не четеше вестници, но хората, които познаваше, бяха повече от читателите на едно средностатистическо издание. – М-м-мошеник. Хванаха го на К-к-кулата в нейната к-к-кола с два п-п-пакета антични монети п-п-под седалката.

– Не думай – промълви Вили Колева, разочарована и все пак обнадеждана. – Ама кой е той? Какъв е?

– Сигурно ще ни го пробутат в някое риалити шоу – каза Цвета. – И сега ни подгряват.

– Е, да, но защо точно него, нали? А това, дето го хванали на Кулата, вярно ли е?

– Ч-ч-че как не!

Картите хвърчаха с пълна скорост.

– Това е генералска история, за мен е ясно, за вас не знам. Марш! – каза Божана. Моли, вероятно привлечена от салфетката, беше дошла да подуши петното ѝ. – Медиите са го прихванали и сега го държат под око. Звездев е момче на тъст си. Навъртели са петдесет и пет милиона евро от сделки с военните имоти и всичко това е в банка в Лихтенщайн.

– Ти пък откъде знаеш? – попита Цвета и гаврътна чашата с ловкостта на фокусник.

– Откъдето знам – знам. Една друга финансова групировка, да кажем, свързана с правителството, го е подхвърлила на медиите. Така постоянно напомнят на генерала, че нещата му са на крачка от разкриването. И той не смее да мръдне, нали. Както и да е, много се разприказвах – взриви снаряда на професионалните заговорници Божана и потъна в компетентно мълчание.

Цвета изслуша Божана с престорена невинност и скрита Вили Колева под масата. Тя обаче продължи да пуска картите като автомат. В един момент стана, отиде до вечно затворената спалня и отвътре се чу дърпане на кашони по пода и ровене из предмети. Играта временно спря.

– Ето ги! – каза Вили Колева и хвърли на масата десетина писма с еднакви марки и разръфани при отварянето пликове. – Ето да видите какви писма са ми писали съвременни класици на българската литература. На, четете, ето на!

Разкривените ѝ пръсти се заровиха из писмата и измъкнаха първия им попаднал лист. Трите приятелки я гледаха в недоумение.

– „Луната тъжно се понесе над облаци и брегове, а аз, от спомени унесен, припявам тази тъжна песен, която нежно те зове...“

Вили Колева се задави. Сълзи закапаха от очите ѝ и тя пипнешком затърси салфетка на масата.

– Ч-ч-ч-чакай бе...

Цвета измъкна писмото от ръката ѝ, прибра го обратно в плика и подръпна приятелката си за ръкава.

– Виле, а седни да си доиграем картите.

Вили Колева се държеше за слепоочията и дишаше тежко, като че ли беше попаднала в много разреден въздух.

– Не, аз тази демонстрация няма да я издържа! – кресна Божана и стана от мястото си. – Довиждане на всички, беше ми много приятно.

– Чети де, чети! Нали ми искаше дипломата!

– Това ли ти е дипломата? Това ли? Писъмца някакви! Диплома се изкарва с главата, а не с...

Кокът на Божана се беше поразглобил на върха и от едната му страна висеше кичур като отпрана дъска.

– Б-б-б-ожана, м-м-м...

– Ей, още не можете да го разделите тоя Стамен Стаменов, да му се не види и шушумигата – каза Цвета с поглед забит в цигарата си.

– Как не те е срам! – извикаха в един глас Вили Колева и Божана и в следващия момент се спогледаха. Божана се извърна настрана и се направи, че нищо не е казала. Все така, в профил, започна да прибира картите в кутийката им. Тестето беше нейно.

– Махайте се всички! Хайде, махайте се.

Лицето на Вили Колева пламтеше в червено. Тя донесе чантата си от коридора, разтвори я срещу светлината и започна рови сред пудриери, червила, стар джиесем в калъфче и смачкани носни кърпи.

– Н-н-на ти от м-м-моето лекарство.

Сия ѝ подаде своята опаковка хапчета – съвсем различни, но с проверен ефект.

– Просто се махайте.

Чадъри, шапки, палта, многозначителни погледи, гневни мълчания. Вратата се затвори зад трите приятелки. Вили Колева се изправи сред купчината чинии из кухнята, сред тавите с недоядени ястия и чиниите с недовършени салати, сред костницата на вечерята и се разплака с глас. Когато хлиповете попрестанаха и сълзите донесоха замаяното си облекчение, тя отвори прозореца. Кълбата дим се изнизаха във вътрешния двор към неясната свобода, която ги чакаше по-нататък. Вили Колева се захвана да мие чиниите и последното нещо, което погледът ѝ запомни, бяха собствените ѝ деформирани пръсти.

Следващите дни не бяха леки за Васко Звездев. Зложелател беше подхвърлил на медиите снимката му в басейн с дългосомо момче. По-интересното беше, че и двамата бяха с дрехи. Според вестника дори това не беше най-интересното, а фактът, че действието се развиваше във ви-

лата на виден мафиот, търсен от Интерпол и все ненамиран. Очевидно Интерпол не се заглеждаше по вилните дворове. Някои от гостите бяха идентифицирани като бивши военни.

– Мама му стара!

Вили Колева хвърли настрана вестника. Беше си увила около врата един вълнен шал, напръскан с камфоров спирт, в случай, че влагата се докопа до гърлото ѝ. Закрачи напред назад из хола, като Моли я следваше по петите с надеждата за повторна разходка. Навън се лееше дъжд, който шуртеше като вертикална река през вътрешния двор. Ето че Божана можеше да се окаже и права. Поделиха си държавата! Откраднаха каквото има! А ние четем за тях по вестниците, сякаш много ни интересува! Като че ли въобще някой ще ни каже истината! Къде отиде скапаната истина? Някога бях сигурна, че всичко ми е ясно, а сега, колкото повече време минава... Божана си уреди живота, карай да върви. Генерали, връзки, за всяко нещо знае точния човек, който може да ѝ свърши работа. Така е, в тези кръгове те си помагат. И все са много тайнствени. Този поглед „какво знаеш ти“ веднага го усвояват. Божана се упражнява върху него още от онова време, когато уж всички бяхме равни. Хем тя е от най-външните кръгове, отдалеч-отдалеч обикаля огнения център на финансовото слънце като някакъв сатурн или плутон или коя беше последната планета, дето я изключиха от списъка на планетите. Нито някой я вижда, нито я знае и все пак тя е закономерна част от цяла система. А кой ще се погрижи за Вили Колева? Огледалото показваше дълбоки бръчки покрай устните, загадъчните чувствени устни, чието нацупване разбиваше сърца, семейства и планове за прекарване на съботата. За щастие все така правилен нос. За съжаление малко увиснал. Светът е жесток към хората на сбогуване и не иска да знае как са изглеждали на първата си паспортна снимка. Вили Колева набра телефонен номер.

– М-м-мани я, Божана! Н-н-на всички я е яд.

– Ама не е точно така бе, Сия. Тя не се държи като човек. Така ме обиди! Още съм разстроена. И за какво да я е яд? Всичко си има. И синът ѝ – бизнесмен в Испания. Търговия върти. Докато ние, интелектуалците, с тези пенсии умираме от глад.

– Т-т-т...

– Аз мога да разбера един човек, ако наистина страда, ако е в нужда, но факт е, че Божана отдавна не е една от нас. Просто не е и толкова. То се чувства.

- Т-т-той е в затвора.
- Моля?
- С-с-синът ѝ е в затвора.
- В Испания?
- Ъхъ.

Това внасяше нова светлина. Вили Колева си пое дълбоко въздух, за да почувства новината.

– Значи има справедливост на този свят! А тя нагла, на всичкото отгоре!

– Г-г-гледам „Денсинг Айдолс“. 3-з-звънни ми по-късно.

Вили Колева си включи телевизора. Действително по една от програмите даваха някакво шоу с танци. Политици, телевизионни журналисти, спортисти, актьори и други разпознаваеми лица кършеха тела в ритъма на гореща самба. Лъскаха рокли с презрамки, чекнеха се черни смокинги. Публиката трябваше да гласува с есемеси кой да остане и кой да си върви. Тези, които си тръгваха, биваха подлагани на кръстосан разпит пред журито и дори след него не беше сигурно дали точно те ще си тръгнат или някоя друга двойка, подкрепена с по-малко есемеси в последния момент. Вили Колева се загледа. Не че ѝ беше интересно, но ако Сия гледаше същото предаване, сигурно щеше да стане дума за него в петък. Оркестрантите свиреха с поклащане и салонни усмивки, а в мрака зад тях се виждаше и публика, като в истински нощен клуб. Това беше място, лишено от проблеми и с много огледала. Подът под краката светеше. Вили Колева се как бе виждала това място отблизо, как на моменти вратата му се отваряше сякаш за да я приеме завинаги, и как в крайна сметка то си беше останало в телевизора, а тя – на протритото канапе срещу него с Моли в скута.

Сред танцуващите беше и Васко Звездев.

Тялото му умело поемаше ритъма и като че ли доизбистряше музиката с движенията си. Лицето му може би беше тъжно. След толкова помия, която се изля по него из пресата, как няма да е? Друг на негово място не би намерил куража да се покаже на улицата. Коя ли беше щастливата му партньорка? Една репортерка от сутрешния блок. Симпатично момиче, но семпличко. Васко Звездев имаше нужда от помощ. Вили Колева измъкна от калъфчето джиесема си, който пазеше за крайни нужди, и прати един есемес в подкрепа на Звездев. Тълпите не си даваха сметка как могат да разкъсат човека.

През нощта сънува, че е на изпит. Идеално виждаше сивия костюм на професора срещу себе си, копчетата на сакото, вратовръзката, но не и лицето. Лицето му се губеше в полуздрач. Той ѝ подаде лист хартия. На него беше разчертан триъгълник с върхове А, В и С. „Какъв е отговорът?“ попита я той. „Какъв е верният отговор?“ Вили Колева се паникьоса, опита се да се овладее, разбра, че няма да може и в ужаса си изговори първото, което ѝ дойде наум. „Отговорът е в точка D, която е вън от чертежа“ каза тя. „Правилно!“ възкликна професорът и ѝ подаде нов лист. Беше снимка, на която се виждаха Сия, Божана и Цвета. „Какъв е отговорът?“ попита я той. „Отговорът е в точка D, която е вън от снимката“, каза Вили Колева и почувства, че знае всички отговори. Въпреки това взе две таблетки валериан.

Когато на другия ден Вили Колева се събуди, костите я въртяха от влагата, но на душата ѝ беше леко. Беше помогнала на един млад човек да надделее над атаките на войнстващата посредственост, а пък синът на Божана гниеше в испански затвор. Така дори влажният свят извън чаршафите се понасяше по-добре. Вили Колева стана и направи нещо като икономична гимнастика, щадяща всички места, които боляха, и раздвижваща всички останали, които нямаха проблем. Какви ли бяха условията в испанските затвори? Чуваха се приказки, че в чужбина затворите били по-хубави от къщите у нас. Имали си и телевизор, и площадка да играят футбол, и пържола на обяд, че и по двама били в килия. Но Вили Колева не вярваше. Кой ще е луд да си раздава пържолите на затворниците? Да не са влезли в затвора пържоли да ядат?

– Абе затвор ли е, не ми го хвали – каза тя на глас и понеже нямаше друг слушател наоколо, сама си кимна в съгласие. Хапна надве-натри, колкото да си вземе хапчетата, запали си цигара и позвъни на Цвета.

– Казвай бързо, Виле, че съм сложила да пека сладки.

Далеч зад гръмкия ѝ глас се чуваха няколко малки спорещи гласчета, които обещаваха да станат също толкова гръмки. Вили Колева позамълча, за да изтегли сока от удовлетворението си.

– Знаеш ли къде бил синът на Божана? И защо така се застоя в Испания напоследък?

– Ако те хвана, ще ти отпоря ушите! Извинявай, Виле, нищо не чух.

Вили Колева преглътна.

– Знаеш ли къде бил синът на Божана?

– В затвора?

– Да! Значи и ти знаеш. Ей, има справедливост на този свят!

– А, няма! Те сега са намерили начин как да го измъкнат. Двама адвокати са наели от Мадрид и всичко върви по ноти.

– Те? Кой са тези „те“?

– Те... Приятелите му. Бизнес-партньорите. Не знам сега как им викат. И Божана, естествено.

Вили Колева видя как крехките слънчеви лъчи, които след много зигзази през вътрешния двор успяваха да се доберат до прозореца ѝ, посивяха. Как резедавото перде се е опушило, а по стъклото бяха засъхнали тънки водни струйки. Приличаше на разплакано око, гледано от вътрешната страна. Всъщност, както обикновено се гледа око. Но от някакъв друг човек. Стана ѝ много болно. И то не от това, че синът на Божана щеше да отърве затвора. Той поне имаше приятели.

– Защо все аз научавам последна за тези неща?

Известно време не дойде никакъв отговор. Може би Цвета разтърваше внуците си. А може би не.

– Ти си по-чувствителна. Как да те занимаваме с такива работи?

– Божана е споделяла с вас и ви е заричала да си мълчите, нали?

– Ето, виждаш ли сега каква си?

И те си бяха мълчали. А тя им печеше щрудели.

Вили Колева надrobi мляко с хляб в паничката на Моли и седна пред телевизора. Загърна се с одеало и премести пепелника на празната седалка до себе си. „Ако сега умра – помисли си тя, – тия идиотки ще разберат едва в петък.“ По един от каналите даваха Васко Звездев. Вили Колева се зарадва на познатото му лице. Той обясняваше, че случайно попаднал на Онова тържество. Приятел го бил довел. Не му казал къде отиват. Видял непознато момче да пада в басейна и скочил да го спасява. Запгваше се. Хвана челото си с две ръце и прокара пръсти през косата си.

Екранът се раздели на две. В новата половина се появи мъж с широк нос и бейзболна шапка. „Васко Звездев е стар познайник в тези среди“, започна увода си той и продължи с нарастващи факти. Или твърдения. Васко Звездев слушаше потресен, скачаше от мястото си и възразяваше, но не се чуваше какво казва. Чуваше се само дебелакът с шапката.

– Млъкни малко, мръсно! Защо си криеш очите? – просъска Вили Колева и Моли, стресната от гласа ѝ, започна да лае към вратата. В долната част на екрана скала за гласуване показваше кого от двамата зрителите считат за прав. Вили Колева заизпраца есемес след есемес, като

повтаряше „На ти! На ти и това! И това! И това!“ на дебелия. Той още не знаеше, че никой не му вярва.

И все пак това не доказваше нищо.

Вили Колева пусна Моли да гони гълъбите из вътрешния двор и се качи един етаж над своя. Там вратата не беше като нейната, с потъмнял от многократно полиране фурнир, а светлокехлибарена, като цигулка Страдивариус. Вили Колева я докосна. Беше метална. Адвокатчето ѝ отвори по черен костюм и чехли.

— А? Заповядай.

Той отстъпи, за да ѝ направи път да влезе, но почудата още не можеше да се изтрие от лицето му. Вероятно не очакваше клиенти и въобще, кой го знае с какво се занимаваше. Вили Колева, оглеждайки се, прекрати прага.

Офисът в основните си черти отговаряше на нейното жилище по-долу, само че по някакъв неразпознаваем начин. Тук изчистените линии на мебелите отразяваха светлината с млечна недокоснатост, дебелото стъкло на бюрото, гледано отстрани, беше бездънно зелено, а класьорите за папки бяха малко на брой и изглеждаха празни. В ъгъла срещу прозореца имаше няколко шкафа с дискретни чекмеджета, всяко със собствена златна ключалка. По стената висяха дипломи и удостоверения от различни университети, а на мястото на кухнята имаше барплот и още хартии в рамки. На средата на помещението, върху черния мраморен под се ширеха канапе и два фотьойла със сюрреалистично преувеличени размери. Бяха тапицирани с бяла кожа. Двата апартамента приличаха на близнаци, разделени с раждането си, но докато единият е бил осиновен от княз-аскет, другият е бил отвлечен от пътуваща театрална трупа. На барплота половин пица чакаше да бъде доядена.

— Добре си се устроил ти тука...

Той се огледа, като че ли виждаше всичко за първи път.

— Така ли?

Фотьойлите бяха неочаквано неудобни за пищния си вид. Вили Колева потъна във възглавниците, колената ѝ щръкнаха нагоре и на единия ѝ чорап се показа бримка. Адвокатът стоеше насреща ѝ усмихнат с кръгловатото си лице. Делеше ги малка стъклена масичка в тон с бюрото.

— Да ти кажа защо идвам...

— Граждански дела не вземам.

– Не, неее – Вили Колева беше щастлива, че лесно можеше да изпълни това условие. Замисли се откъде да почне. За да уплътни паузата се усмихна чаровно. – Ти познаваш ли генерал Паздеров?

Момчето изглеждаше като човек, когото са търсили единствено за услуги и нито веднъж заради него самия. От въпроса не му стана приятно.

– Познавам го.

– Ама добре ли?

– От какво имаш нужда? Може и чрез някой друг да се уреди.

– Не, не.

Разговорът между тях, който вървеше така лесно в опушения дом на Вили Колева, до библиотечката с любовни романи и квитанции за ток, сред гоблените по стените и кучешките косми по фотьойлите, тук не потръгваше. Нещо в този офис спираше момчето да бъде себе си. Или може би точно тук той беше себе си.

– Просто искам да те питам нещо за него. Ама не знам колко го познаваш. Вярно ли е, че дъщеря му е женена за Васко Звездев?

– Моля?

Адвокатчето стоя известно време с вдигнати вежди и след това се разкикоти. Смееше се с женски смях, който тресеше закръгления му корем. Очите му се насълзиха и от един момент нататък той изглеждаше като разридан. Вили Колева също се поусмихна, за да е в тон с нещата, но не беше очевидно какво толкова смешно има.

– Че той има двама сина, по-малкият ми беше съученик. Голямо лайно. Защо реши, че има дъщеря? И не само, че има дъщеря, ами че тя е женена за... как му беше името?

– Васко Звездев.

– Кой е пък тоя Васко Звездев?

– Как, ти не знаеш ли кой е Васко Звездев?

– Не. Трябва ли да го знам?

– Ами... да.

– И кой е той?

– Ами казват, че е зет на генерал Паздеров, една моя приятелка казва, де. Тя все си мисли, че знае всичко. А пък аз не вярвам, защото по вестниците съвсем други неща писаха...

Адвокатчето стана и отвори едно чекмедже, което се оказа незаклучено. Извади отвътре купчина списания, едно червено двуетажно ан-

глийско автобусче, няколко напечатани листа и купчина снимки, от които, след бързо преглеждане, отдели една. Подаде я на Вили Колева, която пряко сили се беше освободила от хватката на фотьойла, и идваше към него.

– Ето. Не мога да ти кажа нищо за твоя Звездев, но тук сме двете семейства на шейсетгодишнината на генерала. Ето ме мен, ето го него с жена му и двамата им сина. Ако имаше дъщеря, трябваше да е тук. Малко дебел съм излязъл, не мислиш ли?

– А, как дебел? Много си слаб даже. Значи, повтори ми пак кой кой е.

Той представи повторно всички на снимката, вцепенили усмивки срещу светкавицата. Беше радостен, че има възможността да помогне толкова лесно.

– Мога ли да взема за малко снимката?

Вили Колева изчака да мине следобедното предаване с Васко Звездев, за да не го лиши от подкрепата си и добре, че направи това, защото за малко двойката му да отпадне от състезанието. Някакъв дребосък, иначе известен актьор, но прочул се по-скоро с комичния си талант, подскачаше със залепени мустаци в ритъма на пасо добле и превръщаше цялото достолепие на танца във фарс. Порой от есемеси се изляха в касичката му и ако нямаше кой да се противопостави, той щеше да спечели още преди последния кръг. Камерата попадаше и върху Васко Звездев, чиято усмивка вече бе не просто тържествуваща, не просто изстрадала, а тайнствена. Той се носеше със свършеното си тяло по дансинга, въртеше партньорката си с една ръка, чакаше встрани от светлината на прожекторите зрителите да решат съдбата му и сякаш не той, а нещо в него казваше „аз съм недосегаем“. Беше сред хората, но отвъд хората, отвъд глупавите им грижи и подозрения, отвъд претенциите им да стане един от тях. Рошавият перчем като на току-що уловен от гората жребец, хитрите му на пръв поглед, но всъщност диви очи, елегантната лекота, с която движеше раменете си показваха, че това е роден танцьор, но танците са само повърхността на нещата, странично занимание, когато действително си роден да танцуваш. Вили Колева го виждаше дори когато той беше извън обсега на камерите.

После се нагласи с червило, сложи си кафявата шапка и с каишката на Моли в ръка, и снимката на генерал Паздеров в чантата, пое към къщата на Божана.

Улицата, с паркираните върху тротоара коли и издиганите през различни времена сгради, беше оживена. Може би малко по-оживена от обичайното. Вили Колева крачеше забързано към спирката на тролея, който щеше да я отведе до бутиковия квартал на Божана. Не се беше обадил да я предупреди, че идва, за да не ѝ даде възможност да си измисли някакво извинение. През цялото време бе крила за сина си престъпник и същевременно бе разправяла за него на кого ли не, само не и на Вили Колева. Защото тя нямаше да я разбере ли? Че какво имаше толкова за разбиране тук? Не, пред нея Божана трябваше да изглежда висока, недосегаема, компетентна. Къде се буташ ти с твоите вестникарски клюки, аз знам цялата истина. Ние с генерал Паздеров всеки ден си пием ракията, знам го и него, и дъщеря му, и зет му, а вие сте нещастни парцалани. Ей, тази ревност от младини цял живот не спря да дава плод, та досега. Но като види снимката, ще разберем какво още има да каже. Ако не си глътне езика.

Народът наоколо се умножаваше, стъгстваше, извираше от преките улички и се вливаше в по-широката. Трамваите спираха, тръгваха и с дрънчене си пробиваха път. Добре облечени хора, предимно по-млади, бързаха в една посока и изпреварваха Вили Колева. Две момичета дори я избутаха настрани.

– Ей, по-внимателно! – извика тя и с мъка се наведе да си вдигне шапката. Група мъже я подмина, заобикаляйки я в последния момент от двете страни. Моли се сви до стената и не смееше да направи крачка повече. Опъваше се със стегнат врат и каишката започна да се изхлузва от главата ѝ. Вили Колева се поколеба откъде да мине.

Трамваят спря и от него слязоха още хора, които продължиха в същата посока. Вече не беше въпрос на избор дали Вили Колева да продължи напред или да се върне назад. Тълпите я носеха напред, обувките ѝ едва допираха земята, Моли подтичваше, усукала каишката си около крака ѝ. Продавачи бяха излезли пред вратите на магазините си и гледаха с любопитство човешкия поток. Лицата им се сменяха пред очите на Вили Колева като кадри от кинолента, която се прожектираше само веднъж и след това се навиваше в някакво тъмно руло отвъд досега на озадачената публика. Едно рамо я бутна, тя политна и успя да се хване за ръкава на кожено яке пред себе си. Младият мъж, който беше облечен с него, се обърна и я изгледа любопитно. Беше с претенциозна прическа, залепена с гел.

– Какво става? Къде отиват тези хора?

– На кастинг. За най-готин фен на „Денсинг Айдолс“. И ти ли натам си тръгнала?

– Кире, айде бе, ще изпуснем промоцията – дръпна го негов приятел и двамата потънаха в реката от хора напред.

Вили Колева усети странна мекота в ставите си. Подпря се на капака на една червена кола встрани и се опита да диша дълбоко. Виеше ѝ се свят по един особен начин, който не беше изпитвала досега. Затърси телефона в чантата си, но когато го откри, разбра, че не може да набере никого. Запис на любезен глас я посъветва да презареди сметката си. Гадеше ѝ се. Ледени капчици пот избиха по слепоочията ѝ. Тъй като от години не помнеше да се е потила, усещането почти я озадачи. Ръцете ѝ се разтрепериха, макар да се подпираха върху капака на колата. Тя се опита да ги укроти, но като че ли нямаше власт над тях. Шумната тълпа в разноцветни якета и вталени манта се разделяше около нея и колата, заобикаляше я на сантиметри и отново се сливаше в обща клокочеща, крачеща, говореща, разлюляна река. Някои я блъскаха, докато я подминаваха, но краката ѝ, също като ръцете, не искаха да се отместят. Силна лъчиста болка просветна зад челото ѝ и обля гърлото ѝ с горчивина. Коленете ѝ сами се прегънаха. Болката. Болката. Болката.

Отнякъде се появи мрак и погълна света.

Един упорит пулс се опита да се задържи в главата ѝ, но мракът бе по-силен и обвиваше всичко в черния си памук. „Дотук бях“, помисли си Вили Колева и политна в тъмната му прегръдка.

Хората заобикаляха тялото ѝ на земята по същия начин, както го заобикаляха и докато беше изправено, с тази разлика, че лицата им се свиваха в миг на показно съчувствие. Моли, паникьосана, опгъваше каишката насам-натам и се връщаше обратно да души приятелката си. В последен опит да възстанови разумността на положението, Вили Колева беше притиснала чантичката си до гърдите. Кафявата ѝ шапка се беше търкулнала настрани.

Вили Колева танцуваше, танцуваше валс, и не усещаше тежестта на краката си. Тялото ѝ, безтегловно и гъвкаво, се носеше из въздуха. Под звуците на вълшебна, повтаряща се музика, тя редуваше дълга стъпка с две кратки. Някой я завъртя с лекота, задържайки я за кръста, после я придърпа към себе си. Квадратната му брадичка докосна челото ѝ. Нима не познаваше този мъж без лице срещу себе си? Нима не бяха се вижда-

ли? Тя усети дъха му. Почувства ръцете му, неочаквано твърди. Долови топлината от кожата му. Вили Колева имаше тяло от хлад. Но той сякаш имаше истинско. И миришеше на пилешка супа.

– Доктор Колева. Доктор Колева! Как сте?

Още вода се плисна по лицето ѝ и пролази надолу. Тя отвори очи. Беше момчето от магазина за пилета. Държеше я в лявата си ръка, а с дясната я плискаше с вода от чешмата. Краката ѝ висяха във въздуха.

– Доктор какво?

– Доктор Колева... Да повикам ли линейка?

Сигурно и на него му беше казала, че е доктор на науките. Много смешно. Доктор на науките. Какво въобще значи доктор и какви са тези науки... Пред погледа ѝ висяха цяла редица оскубани кокошки в разтерзани пози. После усети, че той продължава да я държи.

– Няма нужда – каза тя. – Отдавна не съм се чувствала толкова добре.

Кристин Димитрова е българска поетеса, писателка и журналистка. Автор е на множество стихосбирки, разкази и романа *Сабазий* (2007). Носител е на многобройни литературни награди. Нейни стихове са публикувани в антологии и литературни издания в Австрия, Англия, Германия, Ирландия, Исландия, Канада, Литва, Македония, Полша, САЩ, Сърбия, Унгария, Холандия, Хърватска и Швеция.

Всяка правова държава се крепи на самочувствието на гражданите си

Автор: Манол Глишев

(Интервю на Манол Глишев – млад историк, поет и преводач, по повод протестите, в които той участва от ден първи)

Какво изкара хората на улицата?

Прекият повод беше абсурдното назначение на негодния Делян Пеевски начело на ДАНС. Причините, разбира се, са по-дълбоки. На първо място – оправданото подозрение, че в това Народно събрание ще се вършат безобразия. Това подозрение се оправда напълно със следващите отворителни назначения, решения и отмени на решенията, пък и с напълно погрешното отношение към нас, които протестираме.

Кой и срещу какво (или кого) протестира?

Ние, нормалните хора. Не непременно най-красивите, умните или възвишените. А обикновените, свестни граждани, здраво влачещият гръб на нацията. Протестираме срещу наглостта да се управлява България не като държава, а като бащиния. Като картел. Като феодална собственост. Лично аз протестирам срещу факта, че начело на страната стоят хора, които всъщност не бяха избрани на постове, които си позволиха да заемат. При това тези хора за мен са не само безотговорни – те са направо злонамерени към свободите на гражданското тяло. И съвсем конкретно протестирам срещу АЕЦ Белене.

Народ, който не помни историята си, е обречен да я повтори. Правиш ли аналог с днешните събития и защо ни е толкова къса историческата памет?

Наистина повтаряме историята си. Намирам нещо като ритъм или закономерност поне от 1992 насам. Управляват ни месия Х, после БСП, после месия Y, после пак БСП, после месия Z и пак БСП... А месии-те обикновено се оказват крайно съмнителни, да не говорим, че самата БСП просто не бива да съществува. Всичко това сочи, че не излъчваме естествени водачи, а разчитаме водачите да се появяват на бял кон от

кой ги знае къде. Дали това е синдромът на цар Ивайло – друг да каже. Смятам, че късата памет се дължи на ужасно ниската култура на повечето български граждани. Имаме силна нужда от образование – не само по математика и български език, но и по история и политика. Имаме нужда от самочувствие в тези области, но не фалшиво, а изработено. Може би имаме нужда от връщане към Възраждането – към читалищата, вестниците, книгите, жаждата за информираност. И от разчистване на дезинформационната, пропагандна плява.

В криза ли се формира по-здраво гражданско общество? Има ли такова в страната ни или то тепърва се образува?

Гражданското общество – това е достатъчен брой хора, които имат здрав гръб и здрав разум. И не позволяват да бъдат залъгвани. За да го има, трябва да се мине може би през нещо повече от криза или измислени „катарзиси“. В други страни гражданското общество е създадено с вътрешни войни, революции, дълго забогатяване и приемственост между последните няколко поколения. При нас процесът сякаш едва сега започва. Мисля, че поне революциите можем да си спестим. Но трябва и да скъсаме с лъжата за „прехода“. „Преходът“ е сталинистки термин от петдесетте години и на практика означава период за риболов в мътна вода. Макар и закъсняло, нужно е рязко осветяване на позорното ни минало (и настояще). След това – съд, яснота, нови хора и скъсване с това минало и настояще. И труд, страшно много труд.

Твоята гражданска позиция?

Един въпрос по-горе я изложих. Шегата настрана, по коя конкретна тема? Имам позиция по много граждански въпроси. Но да оставим и това. Ето я, съвсем накратко: никога повече престъпници на власт.

„Съединението прави силата“ пише на герба ни, но как да се съединим?

Мисля, че вече се обединяваме на площада пред Министерския съвет. С остра непоносимост към лъжите, недомлъвките, престъпленията, нарушенията и подигравките. Надявам се постепенно да привлечем още хора – тези, на които им се живее като свободни, работещи личности.

Бисмарк е казал преди време, че „с щикове можеш да правиш всичко, освен да стоиш на тях“, кои ще го опровергаят днес – протестиращите или управляващите?

Очевидно управляващите имат повече щикове. И засега се опитват да стоят малко встрани от тях – макар че погрешно решиха да размахват смешника Сидеров като тояга над главите ни. Ето че не пропускат и да ни заплашват – председателят на Народното събрание Миков, който си е обикновен милиционер, изтърси, че било нямало демократичен изход от положението с протестите. Но няма защо да се страхуваме от тези изнервени мафиоти, криещи се зад демотивираната полиция, озъбената жандармерия и едно бясно куче. Ако имаме здрав дух и воля, ще покажем, че старият канцлер е бил прав. Накрая ще изтръгнем щикове от ръцете на злополучните управляващи. Да му мислят те тогава.

Четох един коментар в блога ти, цитирам: „Докато не се промени мисленето на обикновения човек, онзи дето ходи на работа облечен не с чистички дрехи, а с мазна робошка, гражданско общество е невъзможно“. Съгласен ли си с това твърдение

По-скоро смятам, че всички трябва да започнем да ходим на работа в чисти дрехи. Кой век сме? Дори селяните и работниците в нормалните страни не са никакъв измъчен пролетариат, а хора с високо вдигнати глави. Трябва всички да се постареем здраво за забогатяването си. И за справедливостта помежду си. Да, мисленето на бедното мнозинство наистина трябва да се промени – а това е много трудно. Може би първо ще се наложи ние, които нито сме бедни, нито сме богати, но поне не мислим като бедни хора, да наложим волята си над сегашните провалени управници. А после – да помислим за образоването на нацията. Знам, че звучи примитивно, но така вярвам.

„Старите“ ценности като че ли си отидоха, но някои емблематични български поговорки като че ли останаха? Кои са новите ценности в днешно време?

Зависи за кои ценности говорим. Има едни прекрасни морални ценности на българското Възраждане, за които всячески се опитват да ни убедят, че са изкоренени: предприемчивост, издръжливост и нетърпимост към глупости. Въпреки всичко, тези ценности се оказаха жилави. И слава Богу за това. Има обаче и едни гнусни „ценности“ от царството на моя човек, ценностите на работата, свършена по втория начин. Те също са жилави – а точно тях трябва да изкореним, при това без никаква жалост. Ако имаш предвид поговорката за сабята и главата – разбира се, презирам я. Всички трябва да я презрем. Напротив, точно когато сабята

е над главата ти, главата трябва да е най-високо вдигната. Няма по-голяма ценност от дързостта.

В момента текат аналогични на България процеси и в две големи държави – Бразилия и Турция, там протестите ескалираха. По-интелигентни, по-търпеливи или по-страхливи сме?

Поне засега изглежда, че сме и трите. По-интелигентни, защото избегнахме кръвнина – да видим колко още ще я избягваме. По-търпеливи, защото не се разотиваме, а стоим на площадите. Така и трябва. По-страхливи, защото още не сме измели отвратителната сган от Народното събрание, Министерския съвет, съда и банките. Ще видим как ще продължи всичко. Има място и за надежда, и за тревога. Само за примирение няма място.

Протестите ясно очертаха разграничителната линия, паднаха ли маските?

Маските са паднали от години, но чак сега се отърсихме от дрямката си. Под маските поне на последните три-четири управления виждаме само отвращаващи имитации на човешки същества, хомункули. Обикновени престъпници. Мегаломани. Вероятно и неколцина откровено луди.

Нравствените норми като че ли са изпразнени от съдържание, думи като мъжество, отговорност, чест, морал останаха май само на хартия, достатъчно ли е едно „извинете“ от страна на политиците?

В никакъв случай. Нравствените норми не подлежат на никакво преразглеждане, те са същите и за нас днес, и за прадедовците ни, които са воювали за страната, правели са семейства, търгували са. Тъй че няма място за извинения. Тези така наречени „политици“, които се гавреха и продължават да се гаврят с политическото тяло, с нас, суверена – те просто трябва да излежат дълги присъди.

Свикнали сме да чакаме някой отнякъде да дойде и да ни „оправи“, кога ще свърши това чакане?

Надявам се – възможно най-скоро. Само се надявам. За това трябва да се действа сега. Който чака, вреди и на себе си, и на околните. Колкото до „оправянето“, самата дума е двузначна. Но за да имаме работеща държава и истинско общество, трябва да почнем да мислим ясно и разумно. Обичам примера на Великата харта на свободите – английската от 1215, а не нашето недомислие от последните дни. Та във Великата харта

ясно си пише какво може, какво не може, от кого може и кога може да се върши. Устоите на обществото трябва да се окажат отразени в ясни закони и тези закони да се спазват без никакви изключения. Това може да се постигне само чрез нашите собствени усилия. Хората, които преди осемстотин години са наложили Великата харта, не са разчитали някой да ги „оправя“. Напротив, борили са се „оправянето“ да спре. На България ѝ трябва здрави закони и воля за спазването им. Но не нечия воля, а наша, обща. Тоест пак опираме до въпроса за съзнателността и самочувствието. Това не са празни или прекалено абстрактни приказки. Всяка правова държава се крепи на самочувствието на гражданите си.

Част от народа е на улицата и иска промяна, в същото време обаче не припознава субект, който да е неин носител. Кога да очакваме и катарзиса на протестиращите?

Говориш за появата на български Ганди. Такъв няма – може би точно заради много кандидат-меси от последните десетина и повече години. Мисля, че със или без водач трябва да се действа по здравия инстинкт на работещите хора, които жертват време и пари, за да протестират. Ако имаме късмет – ще се появи и водачът. Ако не – е, поне едно-две свестни правителства. И после пак на площадите. И честта, и свободата, и водачеството се създават трудно. Изглежда, че пак ни се налага да прекараме набързо детските болести на цивилизования свят.

В началото на протестите особено популярна стана твоя снимка с каска на главата, а после друга снимка, на която се целуваш с момиче пред МС (вече без каска) обиколи интернет пространството, това метаморфози на лумпен ли са?

Със сигурност са метаморфозите на нагъл рентиер, платен протестиращ, интернет-лумпен, отчаян алкохолик без зъби... Не. Каската е символ. Приятелката ми е реалност – и то много вълнуваща. Заради тази реалност си струваше да ползвам символа, а би си струвало да ползвам и много повече от него. Последната фраза беше открито предизвикателство към самоовластилите се престъпници. Няма нужда да се оправдаваме или да се обясняваме пред тези, срещу които протестираме – нито кои сме, нито какво и защо вършим. Те ни познават и трябва да се боят от нас, защото ние не сме познатото им неинформирано стадо, а страшно разгневени граждани със здрав разум под каските.

Посоката, която трябва да поемем като общество и какви са следващите ни стъпки?

На първо време да съборим това проклето управление. После да си изберем ново – и то по-смислено. Ако трябва, ще свалим още няколко правителства, колко му е. България има нужда от прочистване на политическата аорта, а и вече няма накъде да отстъпваме пред нашествието на самодоволните узурпатори. После, както казах – образование и работа. По много и от двете. Трудно ще е, но си струва

Източник

Манол Глишев е роден на 12.06.1983 г. в София. Историк, преводач и поет, Негови текстове и преводи са публикувани в сборника „Omnia vincit amor“ на СУ „Св. Климент Охридски“, „Капитал Light“, портала „Православие“, „Литературен вестник“, хartiения блог „Ариергард“, електронните списания „Кръстопът“, „Mediaevalia“, „ЛитерНет“ и „Public Republic“.

Коментари (25)

- 10-07-2013|**Л. Каравелова**

Леле-мале, Маноле! Прав се не спи, сънен се не прави. Имаме работа с болшевики, Маноле. „Свободата не ще екзарх, иска Караджата“.

- 10-07-2013|**Пратеник**

Именно такива интервюта най-ясно показват защо тези протести просто няма да доведат до нищо. Манол Глишев, като представител на протестиращите в София, откъдето и да го погледнеш, изглежда като един НОРМАЛЕН човек.

Образован, начетен, знае езици, разбира и от Възраждане, и от православие, и сигурно от още много други неща. И въпреки това този чо-

век в чисто политически смисъл е КРЪГЛА НУЛА. Да оставим настрана твърде големия замах, с който той нарича всички управлявали през последните 10-тина години „обикновени престъпници“ – явно без подобни „изхвърляния“ просто няма как да се мине в една такава твърде емоционална обстановка... Но когато стигнем до по-конкретните измерения на неговия личен протест – „съвсем конкретно протестирам срещу АЕЦ Белене“ – вече почваме да се чудим: този човек всъщност на кой свят живее, от къде точно е пада?

Сравнително наскоро точно по този конкретен въпрос – за АЕЦ – в страната се проведе референдум. Т. е. ако ти протестираш днес срещу АЕЦ Белене, ти на практика „протестираш“ против ... своите съграждани! Ти протестираш не против правителството – ти протестираш против своите съграждани, които са гласували на този референдум по определен начин!

Разбира се, резултатите от референдума не бяха особено убедителни (поради ниския брой на гласувалите) – но въпреки това, ако ти не си съгласен с резултатите от един референдум, има естествен и логичен начин ти да се противопоставиш на тези резултати: като инициираш друг, нов референдум! Това е естественият и нормален начин, и аз съм сигурен, че ако Манол Глишев като протестиращ си беше направил труда да започне да събира подписи по време на протестите в София, той все щеше да набере някакви подписи в подкрепа на своето виждане по въпроса за АЕЦ Белене. Обаче, доколкото знам, на тези протести в София няма събиране на подписи по никоя от важните и заслужаващи референдум теми в България... Кое то за пореден път доказва, че тези протестиращи просто не знаят какво искат.

- 14-07-2013|**Е. Гаджева** – Говорилнята на говорителите

Поздравления за текста, анализа и отговорното говорене. А по отношение на предишния коментар да кажа като сте толкова проникателен и настоятелен излезте с името си или уточнете на Кой сте Пратеник? Нали срещу това маскирано, подмолно и облечено в дрипав авторитет става дума в интервюто!

- 14-07-2013|**Аспарух Панов** – Коментар от старата муцуна Аспарух Панов

По принцип не коментирам по интернет форумите, защото ненавиждам анонимността на подобни дискусии. Не знам защо, но младостта и високото Ви самочувствие ме провокираха за този коментар.

Когато хората излязат масово да демонстрират по улиците, те винаги имат право. Особено младите. Няма по-представително национално социологическо проучване от уличните протести. Така беше и в края на 1989 г, и през 1997. Поводите са различни, но във всички случаи исканията са насочени към промяна на начина, по който се управлява държавата. Затова именно протестите не бива да бъдат подценявани. Никога и от никого.

Не приемам обаче, примитивния опит да се вмени вина на всички, участвали в промените след 1989 г. Въпреки насажданата от различни мутанти на левичарското и популистко мислене теза за „провала“ на българския преход, въпреки нестихващия негативен патос, излъчван от истеричните български медии и все по-вulgарните интернет форуми, дори и при безперспективността на днешното управление, ние продължаваме да сме част от свободния свят и нямаме нищо общо с жалката комунистическа картинка, която представлявахме не само в края на 1989, но дори и в края на 1996г.

Слабостите и грешките в никакъв случай не омаловажават постигнатото. Членството на България в НАТО и ЕС е истинската оценка за случилото се в България, а не популистките вопли и крясъци на „политическите лешояди“ и новите „активни борци за демокрация“, излюпени вече в уютното топло гнездо на ЕС.

Да, крайно време е да се оттеглим. Но от вас, младите, искаме да ни оцените обективно и по достойнство. Да, вие сте носителите на промяната. Ако нашата цел беше да разберем новия свят около нас, за да се адаптираме по-лесно към промените, то вие трябва да имате капацитета сами да бъдете авторите на промените, които искате да постигнете. Успех и не ни предавайте!

- 14-07-2013|**Красимир Илиев**

Правителството незабавно, незабавно, незабавно трябва да подаде оставка.

Това е което протестиращите искаме.

Всякакви дебати на „умни глави“ по теми като например „избирателен кодекс“ увеличават времето за натрупване на безобразия от страна на това управление и увеличават с всеки изминат ден риска за здравето и живота на Едвин Сугарев. Еди не е Ганди, Еди е поет, публицист и човек, който е заложил живота си. Жалко е, че куп интелектуалстващи с промитите си от медиите мозъци, не могат да осъзнаят простия факт, че е заложен един (вече не само един) човешки живот, това било, видите ли, римейк. Анонимният човек е прав в едно протестиращите трябваше да организират поне една подписка. Сега няма време.

Трябва простестите да се радикализират. Да започват в 8.30, а не в 18.30, за да чуят депутатите на БСП, ДПС и Атака на живо, а не виртуално тъпаните и свирките ни.

Няма време!

Е. Гаджева писа:

Поздравления за текста, анализа и отговорното говорене. А по отношение на предишния коментар да кажа като сте толкова проникателен и настоятелен излезте с името си или уточнете на Кой сте Пратеник? Нали срещу това маскирано, подмолно и облечено в дрипав авторитет става дума в интервюто!

- 14-07-2013|**Антоанета Попова**

Драги Пратеник, ти, който още на 10.7. си получил вътрешния подтик да коментираш искрените, разумни и емоционални думи на днешния млад българин, който не желае повече да бъде унижаван и омърсяван, ти май вече си пратеник на миналото. Да, честните участници в прехода не бива да бъдат предавани, както казва Аспарух, те не са много, броят се на пръсти и никой не мисли да ги предаде, но теб – ще те предадем! Твоята пропаганда вече увисва кука във въздуха. Размиването, замъгляването, принижаването и зацапването на честния порив вече няма да мине. Дотук с вас. Празнотата на вашите каузи ви умножи по нула. Десетките хиляди бавни стъпки по паветата ви уволниха. Завинаги. Искрицата на човешкото достойнство е запалена. Срещу нея, срещу здравия разум и чувството, срещу дързостта, вече никакви омотвания и залъгвания не вършат работа. Това с обезсмислянето на човешкия дух и достойнство просто свърши. Свърши.

• 15-07-2013|Пратеник

Тъй като тук вече няколко души поставят въпроса кой съм аз (и някакси дори обвързват този въпрос с днешните протести и това, срещу което тези протести уж са), ще отговоря съвсем просто: аз не одобрявам това правителство – но това не значи, че трябва автоматично да одобрявам протестите (и не значи, че съм длъжен да се отнасям безкритично към протестите, особено в сегашния им вид, и особено със сегашните им „лица“).

И за мен тази позиция: на критична дистанция – е най-естествена-та, най-гражданската позиция, която всеки гражданин би трябвало да заеме днес.

Разбира се, всеки, който има някакви по-конкретни политически искания, независимо в каква посока са ориентирани те – е добре да ги заяви ясно и да си ги отстоява. Не смятам обаче, че някакви най-общии куки, но поетично звучащи фрази за „искрицата на човешкото достойнство“ и т. н., по някакъв начин помагат на някого в България.

На всички млади и вече не чак толкова млади хора, както и на всички онези, дето лесно се палят по всякакви най-поетични пориви, ще им кажа, че демокрацията и доброто общество са нещо, което се прави с много конкретни усилия (от най-ежедневен порядък) от страна на множество конкретни хора (а не с карнавални шествия по централните улици на столицата). Имайте предвид, че дори и когато опитни (натрупали и болка, и мъдрост) хора като Аспарух Панов ви говорят, че „няма по-представително национално социологическо проучване от уличните протести“, това просто не е вярно. Има примери (най-яркият световен пример е случилото се във Франция през пролетта на 1968 – и резултатите от изборите след това) за това как едни на пръв поглед „масови“ и „всеобщо-вдъхновяващи“ улични протести, на практика не довеждат до никаква съществена политическа промяна.

Казвам ви всичко това, за да не се наложи на някои хора след 10-20 години да пишат с горчивина нещо подобно на това, което тези дни написа самият Аспарух Панов:

„Нека да ви върна точно 20 години назад, на 7 юни 1993 г., когато започна гладната стачка на Едвин Сугарев с амбициите да сваля създателя на СДС и първи демократично избран български президент д-р Желю Желев. Тогава, в разстояние на няколко седмици страната се разтърсваше от абсурдни битки вътре в рамките на „демократичната“ част от политическото простран-

ство. Обявяваха се гладни стачки „срещу“ и „за“ Желев, никнеха палаткови лагери на истината, имаше митинги и нощни бдения, хвърчаха „отворени“ и „затворени“ писма, заклеяващи ту едната, ту другата страна. Разбира се, имаше и потресаващи сцени, които могат да се разиграват само в България. Например в някои градове на страната членове на местни координационни съвети на СДС стояха на почетна стража пред портрета на Едвин Сугарев.

Спомням си как по време на едно заседание на НКС на СДС, на който бях член, се появи депутатът Лъчезар Тошев и каза с гробовен глас: „Ако не предприемем нещо, Едвин наистина ще умре“. Имам чувството, че дори си вярваше...

Днес, от дистанцията на изминалите две десетилетия, всичко, което се случи тогава, изглежда толкова нелепо, срамно и безотговорно, че трудно могат да се намерят думи, с които да бъде описана политическата лудост на участвалите в тези позорни събития възрастни и интелигентни хора. Особено ми е трудно да обясня участието на радикалдемократите в атаките срещу д-р Желев и специално моята лична мотивация да заема подобна позиция. Колкото и наивно да изглежда това днес, но тогава наистина се самозалъгах, че по този начин ще успеем да запазим единството на СДС и да предотвратим връщането на БСП на власт. Каква илюзия.“

- 15-07-2013|Златко

Всичко това би звучало (може би) приемливо и заслужаващо внимание, ако уважаемият Любомир Сирков не би имал солидни основания да крие идентичността си и да сменя псевдонимите, които ползва тук, на всеки няколко месеца. А те се състоят в простия факт на неговата последователна „анти-всичкост“, която любезният демонстрира със завидна упоритост тук и на други места в продължение на години. Човек просто не може да не си припомни Найдено Шейтанов и неговия **„Духът на отрицание у българина“** при всяка среща с коментарите на Сирков. Но пък упоритостта му е наистина неунищожима, факт...

- 15-07-2013|Иван

Какво му е православно то пък на това пиенде Глишев? Единственото, което го вълнува е да стане известен с това, че е известен, защото като преводач, поет и историк е КРЪГЛА НУЛА.

- 15-07-2013|**Жеко Краваев** – В отговор на „аспаруховци“ и провокиращи „пратеници

Знаят, всички протестиращи и тези които мислено ги подкрепят, и тези които ги антипротестираат, а най-вече тези, които се крият зад „Съединението прави силата“ знаят, че сегашните протести, залели улиците най-вече на столицата ИСКАТ да се изтръгне повсеместно властващата мафия, настанила се нагло в годините на мътното ловене на риба, т. нар. Преход, както и да се изхвърлят любителите на преврати – самодоволните узурпатори в сегашния парламент. Да, стига андрешковци и месици, стига с „българските“ работи и вицове, чалгаризацията и ориенталското неглежиране! Време е за ново просветление в духа на националните корени. И най-вече единни по общи приоритети дори и да сме различни!

- 15-07-2013|**Пратеник**

Тезата (на Златко, но не е само той) за някакво едва ли не изначално „отрицателство“, характерно за „българина“, дори и да изглежда „вярна“ на основата на някакви уж научни изследвания (каквито Н. Шейтанов, реално, така и не е провеждал), е просто вече безкрайно остаряла – това е изтъркана плоча, която няма смисъл да бъде въртяна повторно.

И ако четем Шейтанов за едно, не е ли редно да го прочетем и за другото, по-голямото в неговата мисъл?

Всъщност Н. Шейтанов още през 1926 г. (!) е написал нещо, което и днес ни изненадва с мащаба на прозренията си:

В статия с показателното заглавие „СВЕТОВНА БЪЛГАРИЯ“ още през 1926 г. в сп. „Златорог“ Н. Шейтанов е нахвърлял своите невероятни прозрения – както за отделни страни и народи – така и за „Европа“ като (политическо) „цяло“:

„Образец, може би излишен, как се брани своето, дават народите на старите цивилизации, засегнати сега от европейско влияние и култура. Китай напр. се раздвижва сегиз-тогиз, от студенти и други агитатори, против диктата на Великите сили, против европейските стоки и пр. и в загадните конвулсии на етнографския колос се вижда от някои ламята на „жълтата опасност“. Вълнения против английското колониално владичество стават във вълшебната Индия, чиито милиони сили са раздробени от историята и се гнетят от собствени възрения. Известна е организираната пасивна съпротива на Ганди и средната насока на Рабиндранат Тагор, знаменателния брамин и европейец. Повече дейна е Централна Азия, където се носи пак сянката на Чингис Хана и

където нови лозунги — „пантуранизъм“, „панислямизъм“ — извикват вече цял шаманистичен гмеж на ятагани. Кипи кръвта и в пясъците на Арабия, в Сирия, Египет, Мароко, и мандатното господство на Европа се крепи или на щикове, или с дипломатски козни.

...

Пример за отбрана и възвеличение на своето има и в съседните ни по-малки страни. Защото Дунавът на западното влияние и култура е наводнил и Унгария, Югославия и Румъния. Духът на победения, в детронизираната вече Буда Пеща, намери приют в активната организация на „будните маджари“ — нещо като националистични йезуити, които се състезават със западна Европа и по международни стъгди и, както казват, с пресата за банкноти. В Загреб и Белград, където самочувствието е повишено от придобитията на войната, се изтъкват от време на време старите идеи за балканско споразумение с нова подкваса, организира се модерна асимилация на чуждите народности и се прогласява принципът на икономическа независимост, както и правото на глас в концерта на Великите сили. Подобно е състоянието на работите и в Румъния, която също тъй „страда от териториално преяждане“ и където много често се чува за отявления национализъм на млада Румъния и дори за стремеж към расова чистота. Значи, от Дунава до Великия океан — навред се дига днес вълна от народности, навред се организират национални фаланги против унификацията на Европа и за Своего, за Родното. Защото, ако материалната, техническата култура на Запада намира прием в много области, новата идея на Европа за международност и всечовечност се разбулва днес като суров егоизъм — „голямата риба иска да изяде малката“.

- 16-07-2013|**Манол Глишев** — Благодаря на Златко

за препечатването. Ние с него определено си имаме различията, но той определено умее да събере вода от много кладенци.

На останалите нямам кой знае какво повече да кажа. Който е за протестите, трябва да протестира.

Самият аз съм доста изнервен в последните два-три дни, защото работата е недостатъчно енергична, времето до парламентарната ваканция изтича, а властите взимат вредни решения.

Който пък не е за протестите, е истински съучастник на властите. И няма нищо по-обидно от това.

• 16-07-2013|**Пратеник**

Да, стана вече ясно, че Манол Глишев не вижда, и не може да види нищо друго освен „престъпници“ и евентуално техни „съучастници“... Това му е мисленето на човека, какво да го правиш... И такива хора като Манол Глишев продължават да мислят за себе си като за „демократи“, или като за „граждани“ – и то граждани, които се борят за „правова държава“ едва ли не... Смешно.

Но хубаво е все пак, че той и сам признава, че е изнервен. Защото едно е да наричаш определени политици „изнервени мафиоти“, а друго е, когато ти самият си изнервен, нали? Е, лека-полека и този млад (на години) човек ще проумее, че нещата в политиката не са толкова прости, и не стават според както ти се иска – а според както е възможно.

• 17-07-2013|**Златко**

Откъм Фейсбук...

Цитат:

Поправете ме, ако греша, но ми се струва, че има принципа разлика в начините, при които се изживява и протестира срещу кризата у нас и в Гърция. Никакъв български шовинизъм в това твърдение, просто намирам изключително важен факта, че у нас протестът се канализира и насочва срещу СОБСТВЕНИТЕ елити, докато в Гърция основния му израз и посока са насочени срещу ЧУЖДИ такива. Какво мислите самите вие по този въпрос?

Румен Леонидов Гърците не знаят какво е съветски комунизъм, но узнаха какво е глобален глобализъм

Temz Arabadjieva Прав си, без значение кое е по-...хммм...дори не намирам дума – коректно, пасващо, разумно? Защото правилно не бих се осмелила да използвам. По-интересни са причините – народопсихология, исторически фактори, взаимоотношения. Все пак трябва да се има предвид, че сегашните протести в България събират на площада предимно млади хора, за които изборът „чужбина“ е опрял до кокала. Защото е създадена идеята, че там е друго.

Zlatko Enev @Румен: Това по един или друг начин го узнаваме всички. Собственото ми предположение касае традиционната балканска готовност да се търсят обяснения за собствените проблеми в някакви

ВЪНШНИ фактори — византийци, турци, руснаци, германци, американци, тежко наследство, за което ние по принцип не носим никаква отговорност и пр. Аз виждам лъч на надежда, ако и много тъничка, във факта, че протестите у нас не тръгват отново по линията на тази традиционна „логика“, а се опитват да търсят причините за най-големите проблеми вътре в страната, не извън нея (макар че само господ може да знае кое и какво точно най-после ще сложи край на тази криза)...

Zlatko Enev За пръв път, така ми се струва, се появява поколение, което (може би) е склонно да не гледа чак толкова в чуждата чиния. Макар че това са безнадеждно гигантски обобщения, разбира се. И все пак ми се ще да откривам някакви основания за надежда, ако и в безкрайно дългосрочен план...

Stephan E. Nikolov При цялото ми съчувствие към драмите, които се случват в Гърция, все пак има и нещо много съществено, което ме кара да не се чак разчувствам. Гърция десетилетия наред е галеното дете на Общия пазар — далеч преди да стане ЕС и преди Гърция да бъде приета за член. По чисто конюнктурни мотиви — от противостоянето на комунизма и Турция до поддържането ѝ като кърпичка и ваканционно селище за цяла Европа. Голямата грешка на Европа беше, че си затваряше очите пред непрекъснатото възпроизвеждане на един иждивенчески модел на управление с абсурдно разраснал се публичен сектор. Малко известно е, че Западът не за пръв път спасява Гърция от банкрут заради тъкмо този противоречащ на всякакви икономически закони модел. Но това се случваше във времена на разцвет на (западно)европейската икономика, когато отпусканите на Гърция субсидии не представляваха тежест за големите икономики на Европа. Е, „безплатните“ обеда все някога свършват...

Temz Arabadjieva Не съм сигурна, че не гледаме в чуждата чиния. Като представител на това поколение и като човек, който е по-близо до протестите, когато има време физически да присъства там. Просто от известно време насам погледът при нас е обърнат по друг начин — навън е по-добре. Понякога (не коментирам този случай) без значение дали е така или не. Националистически идеали вече ги няма. Дори съм учудена, че има хора, които симпатизират на някои...подобни сформирования. На

протестите от преки впечатления наистина виждам предимно млади хора. Повечето сме международници, идващи от езикови гимназии...изобщо, и самото ни обучение е повлияло и насочило към едно предпочитание към глобалното и чуждото. Това е простото обяснение. Липсва шофинизма, който го има при другите балкански държави и причината може и да е в това, че, подобно на деца, не сме си имали свои западни покровители, които да ни гледят. Въпросът е, обаче, дали това ново поколение ще се запази.

Zlatko Enev О, национализмът си е жив и силен, само дето вече е лишен от желание за водене на „освободителни“ войни... Това тепърва ще се разбира и изяснява, може би след едно-две поколения, когато хората започнат да осъзнават цялата чудовищна натовареност на думата „турчин“ за днешното българско (не) съзнание. А инак знаенето на езици е нож с две остриета, ако не е съпътствано от реален живот в чужбина, поне за известно време (моля за разбиране, тъй като личната ми житейска ситуация прави това твърдение да изглежда преднамерено). Имам предвид това, че средата, в която човек живее, може само донякъде да бъде проблематизирана от досега с далечни култури, чрез познаването на езиците им. Но това не прави влиянието на собствената среда по-малко киселинно и разяждащо. Такъв поне е собственият ми житейски опит...

Stephan E. Nikolov Г-жо Арабладжиева, поправате си правописните грешки и се опитайте да не говорите от името на цялото поколение. Моите деца завършиха престижни университети и се върнаха; досега никой не се е сетил да ги покани за министри или зам. министри, защото калинки-бол! Според мен протестът е именно на такива млади хора като тях, които се завърнаха и успявайки да се борят с огромните проблеми тук и практически да допринасят за промяната, която всички ние желаем. А не на тези, които избират по-лесния път и вярват на мита „Терминал 2“.

Antonia Boneva В България няма „пробългарски“ елит във политическата власт. Затова се протестира „против елита“. *Всъщност „елит“=олигархия в България, а тя е глобална по интереси и действия*

Zlatko Enev България едва сега започва да изживява демографски и културни проблеми, с които други, по-отдавна отворени страни, като (бивша) Югославия, донякъде Турция и особено

Гърция живеят от десетилетия насам. В такъв смисъл сигурно е разбираемо известната усещане за изоставеност и дори „предателство“ от страна на хората, които са останали „вътре“, *докато другите „си гледат кефа“*. Но според мен това са изрази на мислене, определяно от вековна затвореност. Не че е без значение къде човек живее и за какво (кого) работи. Но си остава факт, че в много отношения днешната българска икономическа, социална и културна ситуация прави работата ОТВЪН напълно различна по смисъл и значение, доколкото усилията на (почти) всички вътре в страната, с изключение може би на отделни малко по-академични среди и личности, са силно КРАТКОСРОЧНО ориентирани. Конкретната политическа ситуация и (евентуалната) борба за промяната ѝ са всичко, като почти изцяло липсва някакъв по-дълбок анализ, търсене на причини и предпоставки, които отиват далеч по-назад в историята. За това просто липсва и време, а като че и желание – животът в България е прекалено яростен за такива неща. Ето защо бих призовал за малко повече търпение (и търпимост) към „външните“ – те може и да изглеждат някак дистанцирани, някак необвързани, със случващото се, но пък позицията им е далеч по-добра от гледна точка на опитите за малко по-задълбочен, малко по-цялостен анализ на българската ситуация, който да даде дългосрочни шансове за промяната ѝ...

Stephan E. Nikolov За съжаление, дори в родените около или след 1989 г. се забелязват силни разслоения и противоречия. Искане се млади, нови лица – дойдоха дори малко в повече голобрадите премиери и министри. Да не говорим за младите в БСП...

Stephan E. Nikolov Не мога напълно да се съглася с Вас, г-н Енев. Знаете стаята приказка за гората и дърветата...

Zlatko Enev Според мен причините за това са в пълната липса на опити за осмисляне и осъзнаване на РЕАЛНОТО наследство на комунизма (което е яростно националистическо), както и традиционните послания на официалния български исторически канон, който в момента е придобил формата на нова религия. Единомислие в България има само по един-единствен въпрос – че някой ДРУГ ни е виновен за собствената ситуация, и че този някой друг продължава да ни дебне, в лицето на тия или ония

„анти-български“ страни (явления, лица, събития, you name it)...
Опитайте се само за миг да се замислите над факта колко често се споменава, под път и над път, тази думичка „анти-български“. Никога, никъде, при никакви обстоятелства, не съм чувал някой в Германия да спомене дори и насън думичка от рода на „анти-германски“. И причините за това са, че немците добре са осъзнали докъде води всичко това...

Stephan E. Nikolov Аз като социолог и като гражданин непрекъснато съм воювал с тази нагласа, г-н Енев. Може би и затова не сте чували името ми.

Zlatko Enev Не мисля, че разликите помежду ни са чак толкова големи, господин Николов...

- 17-07-2013|**Пратеник**

Смешното и абсурдното в нашите днешни тукашни протести е, че те не само че не насочени срещу „ЧУЖДИТЕ елити“, но и точно обратното: те разчитат на „чуждите елити“ (например, на посланиците) да се намесят „в наша полза“ – с което, разбира се, протестиращите само показват собствената си незрялост и недемократичност.

- 17-07-2013|**Златко**

Сладур! Направо на кръст да го разцелуваш...

- 17-07-2013|**Пратеник**

Да, Златко, за подобни случаи народният гений наш вече е намерил точната приказка:

„Ей, това интелигенцията напоследък съвсем изпротестя!“

- 19-07-2013|**Антоанета Попова**

Златко, извинете, че пак се обаждам – думата „турчин“ няма никаква чудовищна натовареност за нашето съзнание. Ние можем да различим минало от настояще, политика от междучовешки отношения, история от социология, инцидент от правило. Правнучка съм на опълченец от Шипка, от дете го знам и от дете обичам турците заради тяхната мъдрост, чистосърдечност, морал. Шовинизма ни горкия хич го няма, хилавичък един такъв – и слава Богу! в някои западноевропейски държави е къде-къде по-силен. И етническата им нетолерантност си я бива, чак

съм се плашила – и лично съм го изпитала, и „наблюдения“ съм имала доволно количество. Поздрави и ведрост!

- 03-08-2013|**валерииванчев**

Драги Маноле, начетено момче си, но мозъкът ти е направо размит, а не промит политически.

- 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

Упорит е този Пратеник, не само се спотайва ами се и ежи, та и обижда. За него нищо повече. Глишев ми се струва прав в мечтите си и не бих казал, че е кръгла нула. Днес никой не знае изходът къде е, затова без обиди. Има русофилска мафия, друга не зная. 12% българи са за АЕЦ Белене и тя е на път да се строи, въпреки че дошлите на власт са дошли незаслужено. Аз се питам колко от пишещите са гласували на 12 май, и техни близки? Там е зарита сабаката. Цялото падение започна с идването на Кобурга, доведен от Кремъл.

- 16-11-2013|**Румяна Пеева** – Тъпак

Манол е преди всичко тъповат даскал и неудачник. Това е най- характерното за него. И е едно доста протувно типче, което често краде, за да си набавя наркотици.

- 17-11-2013|**007** – към Златко Енев

вярно е, че коментари като последния на Р. Пеева са показателни сами по себе си за нивото на коментирация, но все пак са доста дългопробни, не мислите ли? И не е ли по-добре просто да се трийт такива хейтърски изяви?

- 17-11-2013|**Златко**

Вярно, вярно. Но пък хората са достатъчно зрели... Общо взето, при мен тия неща винаги си остават въпрос на конкретен момент. Някои ме улучват в моменти, в които, по различни причини, съм сравнително нестабилен. Тогава трия, псувам и се карам... В други моменти – тоя примерно е един от тях – ми е общо взето през шапката, щото и без това е ясно, че подобен вид хейтърство няма особени шансове да повлияе разумните хора. А останалите просто не ме интересуват. Или поне би

трябвало да бъде така, ако успявам да запазя равновесие (не винаги възможно, за жалост)...

- 13-02-2014|**Black Wolf**

Тъй като се познавам от доста време с Манол, не се сдържах и се изкушавам да си кажа приказката...

Не сме точно приятели, но мисля, че имаме добри отношения помежду си, въпреки всичко.:-)

Да, той е интелигентен и начетен човек, талантлив поет и преводач. За превода му на „Хаймскрингла“ едно голямо „евалла“!;-)

Не искам да коментирам политическите му пристрастия и борби, участието му в протести, окупации и пр.

Искам само да кажа, че Манол може да е всичко, но не и демократ.:-) Той просто е много вярващ православен. Аз лично бих го определил като православен фундаменталист. А православието по принцип е толкова далече от съвременното разбиране за демокрация, толкова далеч от ценностите на днешна Европа, че да се говори, че някох истински православен е демократ е не просто абсурдно, просто е... и аз не знам. Свърхнелепо.

Демокрацията май означава уважение към чуждото мнение, диалогичност, зачитане на различията... Няма такива неща при Манолчо.

Всяко мнение, различно от неговото се реже. Кое многократно е демонстрирал като модератор на различни форуми.:-)

Той си е талибан по начин на мислене. Съжалявам, ама така мисля. Сори, Манолче, без лоши чувства!;-) Ще те черпя една бира като се видим.

- 13-02-2014|**Самолет 005**

Един немски интелектуалец (ох! как не помня имена) беше казал: „Дръжте децата си далече от две неща – порнография и религия. Напълно споделям...

Етнификация на политическия процес

Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар

Обхватът и качеството на участието на малцинствата в обществения живот, включително в политическата сфера, е тест за качеството на евроинтеграционните процеси в страните-членки на ЕС и на кандидатките за членство. Въпреки, че международните организации и международните стандарти за правата на човека и защитата на малцинствата не поставят формални изисквания за участие на малцинствени партии и индивидуални малцинствени представители в Парламента и правителството, участието им на това високо политическо ниво е безспорен индикатор за де факто зачитане правата на малцинствата и за толерантността от страна на мнозинството към тях. Защото, ако такъв „пробив“ може да се случва на върха на държавното управление, това говори добре и за възможността участието на малцинствата да се реализира и на всички останали нива.

Партии на малцинствата са присъствали през последните 20 години в управлението на повечето страни в региона и в една или друга степен са били представяни в парламентите им. Въпреки това ще е прибрзано да се твърди, че въпросът за политическото участие на малцинствата във всичките му измерения и на всички нива е решен, напротив – продължават да са налице редица специфични и редица общи предизвикателства пред него.

Международните стандарти за ефективно политическо представителство и участие на малцинствата акцентират върху правото им без дискриминация да имат достъп до процеса на вземане на политически решения във всички форми и на всички нива. Същевременно стандартите следват и еволюцията на разбирането за равенство, като все повече акцентират върху необходимостта от подкрепящи мерки, които държавите да осигуряват на групите в исторически непривилегировано положение, за каквито са смятани малцинствата и жените, а в по-съвременните разбираня – и хората с увреждания. Целта е да се утвърдят дейст-

вени законови и практически механизми, чрез които да се изравняват възможностите им за представителство и участие в органите на държавно управление и те да се вписват в политическия процес по начин, съпоставим с останалите групи в обществото. Насърчаването и подпомагането на участието на малцинствата в органите на държавно управление се разглежда едновременно и като част от дневния ред на правата на лица, принадлежащи към малцинства, и като част от подходите за създаване на мирни и хармонични междуетнически отношения в обществото, и като инструмент за подобряване качеството на публичните политики чрез реализиране потенциала на групи, при които правата на участие са оставали устойчиво нереализирани в исторически план.

Правото на всеки да участва в обществените дела пряко или чрез свободно избрани представители, както и да гласува и да бъде избран в честни и открити периодични избори, е залегнало в чл. 25 от Международния пакт за граждански и политически права, а Комитетът по правата на човека изпълнява функциите на наблюдаващ орган за прилагането му и на механизъм за индивидуални жалби. Тази разпоредба допълва чл. 21 от Всеобщата декларация на ООН за правата на човека, която гласи, че „всеки има право да участва в управлението на своята държава, пряко или чрез свободно избрани представители“. Във връзка с участието на малцинствата, Декларацията на ООН за правата на лицата принадлежащи към национални, етнически, религиозни и езикови малцинства в частност гласи, че „лицата, принадлежащи към малцинствата имат правото да участват ефективно в културния, религиозния, социалния, икономическия и обществен живот“ (чл. 2, ал. 3).

В Европейския контекст, чл. 3 от Протокол 1 към Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ) задължава ратифициралите я държави да провеждат свободни избори „при условия, позволяващи на всеки свободно да се изразява при избор на законодателната власт“. Съгласно ЕКПЧ Европейският съд по правата на човека е механизъм за индивидуални жалби, а Консултативният комитет е наблюдаващ орган по прилагането на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства (РКЗНМ). По-конкретната разпоредба се намира в чл. 15 от РКЗНМ, който защитава правото на лицата, принадлежащи към национални малцинства, да участват ефективно в културния, социалния и икономическия живот и в обществените дела, в частност тези, които се отнасят пряко до тях. Тук трябва да се спомене и Препоръ-

ка 1623 (2003) на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, която препоръчва на „държавите да обръщат сериозно внимание“ и да осигуряват представителство на малцинствата“.

В рамките на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) по отношение на защитата на малцинствата е формулиран същият принцип, имащ за цел да „потвърди, че ще се спазват етническата, културната, езиковата и религиозната идентичност на националните малцинства и че принадлежащите към национални малцинства имат право да изразяват, пазят и развиват свободно тази идентичност без дискриминация и в пълно равенство пред закона.“ В друг документ от Копенхаген на ОССЕ се посочва индиректно, „че волята на народа служи за основата на авторитета на правителствата, а участващите държави трябва да гарантират и зачитат“:

(7.5) правото на гражданите индивидуално или като представители на политически партии без дискриминация да кандидатстват за политически и официални длъжности;

(7.6) правото на индивидите и групите при пълна свобода да създават свои политически партии или други политически организации и осигуряват на такива политически партии и организации необходимите правни гаранции, за да могат да си конкурират въз основа на равенство пред закона и от страна на властите.

(35) Участващите държави зачитат правото на лицата, принадлежащи към националните малцинства, да участват ефективно в обществените дела, включително да участват в делата, свързани със защитата и утвърждаването на идентичността на такива групи.

През 1992 г. се създава институцията Върховен комисар за националните малцинства, който представлява важен инструмент за предотвратяване на конфликти. Върховният комисар е публикувал набор от препоръки, свързани с прилагането на малцинствените права. Особено значими от тях са т. нар. Препоръки на Лунд, отнасящи се до участието на малцинствата в обществения живот. Тези препоръки имат за цел да улеснят включването на малцинствата във вземането на решения в органите на държавната власт, като по този начин се насърчава доброто управление. Препоръките на Лунд се основават на най-добрите практики, очертаващи се като стандарти за политическо участие на малцинствата. В тях се говори конкретно за видовете избирателни системи и за въздействието им върху парламентарното представителство на

малцинствата, за изричните улесняващи представителството им механизми, напр. запазени места и други форми на гарантирано участие в законодателния процес; за формалните и неформалните мерки за разпределяне на позиции в кабинета за представители на малцинства, в Конституционния съд, във Върховния съд и други съдебни инстанции; за специалните мерки на малцинствата в държавната администрация.

Политическото участие изисква представителство в Парламента на национално ниво, както и представителство в регионални и местни органи на власт. Както се споменава в Препоръките на Лунд, най-същественият аспект на осигуряване механизми за участие на малцинствата в политическия процес е създаването на възможности те да допринасят съществено в процесите на вземане на решения и този им принос да има действителен ефект.

Венецианската комисия на Съвета на Европа (Европейската комисия за демокрация чрез право) излага в свой Кодекс, добрите практики свързани с изборите и по-точно, някои от основните принципи за разработване на изборни правила, представляващи позитивно действие съгласно европейското изборно наследство. Ето и някои от тях, които изпъкват много отчетливо:

1) Партиите, представляващи националните малцинства, трябва да бъдат разрешени, но участието на националните малцинства в политически партии не е и не трябва да бъде ограничено единствено до така наречените етнически партии, а да бъдат представени и в националните партии.

2) Изискванията за регистрация за малцинствени партии и представители трябва да е регламентирано така, че събирането на подписи от членовете им да не дискриминира малцинствените групи, поставяйки ги в невъзможност да покрият числени показатели, несъответстващи на собствената им численост.

3) Въвеждане на определени мерки за осигуряване на минимално представителство на малцинствата, или чрез запазени места, или чрез изключения от общите правила за разпределяне на местата, например чрез неизискване на изборен праг за партиите на националните малцинства.

4) Изборните прагове трябва да бъдат съразмерни на числеността на групите, или да са нулеви, така че малцинствата да имат шансове да бъдат представени в Парламента.

5) Нито кандидатите, нито гласоподавателите, могат да бъдат при-
нуждавани да разкриват принадлежността си към национално мал-
цинство.

6) Избирателните райони (техният брой, размер, форма и порядък)
следва да бъдат очертани по начин, който да е чувствителен към интере-
сите и на малцинствата, да улеснява достъпа им до Парламента и като
резултат – участието им във вземането на решения по националното
законодателство.

Сериозни бариери създава прилагането на изборни правила, които
не са съобразени с разнообразието на обществото, нямат за ценност и
цел да гарантират парламентарно представителство на малцинствени-
те групи – като се започне от режима на регистриране на политически
партии и кандидати за избори, мине се през подбора на избирателната
система, очертаването на неблагоприятни граници на избирателните
райони, залагането на високи изборни прагове и т. н. Ограничаващи
фактори са забраната за използване на малцинствен език по време на
изборна кампания, изискванията за местожителство и др. В доклад от
мисията на ОССЕ (Служба за демократични институции и човешки
права за оценка на парламентарните избори в България през 2009 г.), се
посочва: „Съгласно член 55.2 от Закона за изборите, предизборната кам-
пания трябва да се води на официалния език. Направени са оплаквания
срещу политическите партии и коалиции, че са водили агитация на
ромски и турски език“. Това ограничение върху използването на мал-
цинствени езици може да се разглежда като пречка за пълното полити-
ческо участие на лицата, принадлежащи към малцинствени общности.
Трябва да се обсъди използване на малцинствени езици в предизборни
кампании, в унисон с най-добрата международна практика.

Много често се среща законов неутралитет, който дава привилегии
на мнозинството – не се споменава етническа принадлежност, но из-
бирателните райони се оформят по начин, или пък изборните прагове
са вдигнати до степен, която ощетява драстично най-вече малцинства-
та. Неутралитетът може да е „де юре“ и „де факто“. Забрана „де юре“ на
практика означава отнемане по условие на една от възможностите за
представителство и участие на малцинствата в обществения живот, в
частност – и в политическия процес като цяло. Такава е политиката на
България. Чл. 11, ал. 4 на Конституцията забранява формирането на по-
литически партии на етническа и верска основа и по този начин тре-

тира различно гражданите от малцинствата в сравнение с тези от мнозинството относно правото им на сдружаване. Това е проява на пряка дискриминация, заложена на нивото на основния закон на страната. Законовата забрана за формиране на партии на малцинства се окачествява като практика на ограничаване на правата от Консултативния комитет по прилагането на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства (РКЗНМ) на Съвета на Европа. В общоевропейски план това е подчертано непопулярно и отбягвано ограничение и до неотдавна то се срещаше, освен в България, в изключително малък брой европейски страни (Албания и Босна и Херцеговина), където обаче е отменено с аргумента, че е в нарушение на правото за свободно сдружаване.

Консултативният комитет по прилагане на РКЗНМ по повод чл. 11, ал. 4 на българската Конституция отбелязва, „че е възможно разпоредбата да бъде тълкувана по начин, ограничаващ възможностите на лицата, принадлежащи към малцинствата, да отстояват легитимните си интереси, вкл. чрез политически партии“. Консултативният комитет констатира, че е налице правна неяснота по въпроса и следователно България не дава гаранции за ефективно прилагане на чл. 7 на РКЗНМ. Комитетът смята още, че институциите трябва да преразгледат съответните разпоредби, за да се осигурят адекватни гаранции за практическо изпълнение на чл. 7 на РКЗНМ. Тук ще посоча изрично, че чл. 7 на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства гласи: „Страните осигуряват зачитане правото на всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, на свобода на мирните събрания, свобода на сдружаване, свобода на изразяване и свобода на мисълта, съвестта и вероизповеданието.“

Експерти от Европейската комисия за демокрация чрез право (т. нар. Венецианска комисия към Съвета на Европа), обсъждайки Конституцията на България, спрягат и разпоредбата на въпросния чл. 11, ал. 4 (мнение No 444/2007, Страсбург, 19 окт. 2007 г.). Те излизат със становище, че е недопустимо правото за сдружаване на гражданите в партии да бъде ограничавано по етнически признак. Тук ще отбележа, че експертите на Венецианската комисия са водещи юристи по международно право и тяхната експертиза се ползва от редица институции на ЕС, вкл. Европейската комисия. В този смисъл ще бъде интересно да цитираме коментара на един от техните експерти – Питер ван Дайк (Холандия): „Тази разпоредба нарушава принципа на свобода на сдружаване, както

е залегнало в Европейската конвенция по правата на човека, тъй като споменатото изключване на „партиите, които си поставят за цел насилствено завземане на държавната власт“ не може да бъде оправдано на основание чл. 11, ал. 2 от ЕКПЧ. В Европа са разпространени много политически партии, основани на конкретен етнос или вероизповедание“.

Друг тип явление, възлизащо не като норма, а като резултат на забрана, е „де факто“ забраната – когато отсъстват правила, директно забраняващи партии на малцинствата, но са налице такива, които правят невъзможно за малцинствените партии да вземат активно участие в политическия живот – например чрез твърде високи изисквания за брой членове при регистрацията им, несъразмерен на числеността на съответните малцинствени групи, или чрез изисквания партиите да бъдат представени на цялата територия и да печелят част от гласовете на избирателите в различни части на страната, или по други начини.

Тук трябва да разясним въпроса защо малцинствените групи трябва да бъдат улеснявани и подпомагани чрез общите правила на изборната политика, а също и чрез някои специфични, отнасящи се до тях мерки, осигуряващи им възможности за достъп до законодателния орган на държавата, както и до институциите на изпълнителната власт. Изходната постановка при отговора на този въпрос се съдържа в духа и в буквата на международните правни норми, а именно – че улесняващата малцинственото представителство и участие държавна политика де факто осигурява същия обхват права за достъп до органите на власт, каквито имат и вече реализират членовете на мнозинството. Не става дума за това, че всяка една група в обществото трябва да е представена в Парламента, в изпълнителната и съдебната власт, но етническата принадлежност е нещо различно – нея не можем да променим така, както променяме политическите си възгледи. Може би след няколко десетилетия в повечето европейски общества ще се утвърдят нагласи, които да помогнат етничността да не въздейства върху предпочитанията на хората в изборния процес и тогава тя ще отпадне по естествен начин, както това се е случило с необходимостта от гарантирани места за про-тестанти в немския парламент. Но дотогава отчитането на етническата идентичност ще е необходимо за правилното управление на мултиетничните национални, регионални и местни общности.

Сред аргументите против държавните политики, улесняващи представителството и участието на малцинствата в органите на държавно

управление, са тези, че етничността не може да бъде платформа на политика. Това обаче е формална и избягваща същността на проблемите постановка. Сама по себе си етничността не е политическа платформа, но проблемите на индивиди, принадлежащи към групи на етнически малцинства, които не се адресират по адекватен начин от държавата и от основните партии, изисква именно платформа за политически действия и промяна. Неслучайно показателите за постигнато ниво на образование, на участие в сферата на заетостта и в другите обществени сфери са най-ниски при малцинствата. И без адекватно представителство на малцинствените общности в процесите на вземане на решения по политиките, отнасящи се до тях и до общите за всички политики, тези дисбаланси няма да се решат.

Политическото участие на малцинствата се разбира и практикува под различни форми – от спорадичния политически диалог по определени казуси, през повече или по-малко институционални режими на диалог, до формите на участие в органите на държавно управление. Малцинствата имат основателен интерес да установят и да поддържат диалог с правителствата и с държавните институции, както и с мнозинството. Диалог може да се провежда по инициатива на мнозинството или на малцинствата и може да бъде насърчаван, подпомаган или наложен чрез международна намеса.

Предпоставките за политически диалог трябва да бъдат съобразени с два важни контекста: исторически и институционален. Историческият контекст оказва влияние върху всички останали фактори. Има съществено значение дали отношенията между доминиращото население и дадена малцинствена група са традиционно добри, или са в другата крайност – белязани от недоверие, предразсъдъци и конфликти. В повечето случаи те са около средата, с тенденция към негативната крайност. Това обаче не означава, че значимостта на историческия контекст трябва да бъде преуголемявана и пряко съотнасяна към днешния ден на обществата. Напротив, развитите демокрации вече са преодолели сложни и драматични исторически „аргументи“ и обществата им отказват да поддържат враждебни нагласи, нашепвани от „исторически несправедливости“. В България, обаче, за голямо съжаление исторически обстоятелства отпреди пет века все още дават основания на немалко хора да прехвърлят враждебни нагласи към „турските поробители“ върху съвременните им съграждани от турски етнически произход.

Значим фактор е и институционалният контекст, в който мнозинството и малцинствата, или част от тях, планират, провеждат или отказват диалог. В действителност съществуват междинни нюанси между посочените две крайности. Тук трябва да се отбележи, че правните гаранции оказват особено съществено влияние върху диалога. Ключова е ролята на укрепването на законодателството с цел постигане на балансирано и ефективно участие на малцинствата.

В редица страни (Белгия, Унгария, Хърватия, Босна и Херцеговина и др.) действат съвети на отделните малцинства като органи за диалог между правителствата и малцинствените общности по ключови въпроси на взаимодействията между държавата и малцинствените групи. Сред страните, в които има такива структури е Сърбия, където българското малцинство поддържа диалог с правителството, основно по въпросите на образованието. И макар да има редица критики относно ефективността им, самият факт, че те изобщо са създадени, е крачка напред и отваря многобройни позитивни възможности.

Без прекалено да се опростява въпросът, могат да се определят три основни диалогични ситуации. Първата ситуация е когато едно убедително по числеността си мнозинство налага своята гледна точка и малцинствата са твърде малочислени или слаби, за да противодействат успешно. Тя не е рядкост у нас, а също и в други страни на Балканите и много често, при липса на друго решение, такива малцинства се стремят да експонират проблемите си на международно ниво. Сериозен проблем представлява обстоятелството, че при успешно решаване на даден въпрос, отнесен от малцинствена група към европейска институция, успехът рядко и несвоевременно се транспонира на национално ниво със съответните действия и решения в полза на съответната малцинствена група. У нас пример за това е отказът на държавата да се съобрази с решенията на европейския съд по правата на човека в полза на ромското и македонското малцинство.

Втората ситуация възниква когато мнозинството и малцинствата се включват в диалога като приблизително равни партньори. Това обикновено се случва, когато малцинството е многочислено или икономическо стабилно до степен, при която неравното му третиране би ощетило политическите или икономическите интереси и на мнозинството. В Румъния, румънците и унгарците вече са постигнали такова ниво на комуникация.

Третата ситуация възниква когато малцинството настоява за определен дневен ред и принуждава мнозинството да реагира. Тя често възниква при заплахата от предстояща криза или от реализирането на тази заплахата. Най-често, обаче, диалог, определян от кризисна ситуация, не води до устойчиви положителни резултати.

Един от най-важните сегменти за участието на малцинствата в политическия процес е представителството и участието им в Парламента. От особена важност тук са улесняващите механизми и въздействието на регистрационния режим на политическите партии върху достъпа на малцинствата до Парламента, както и вида на изборителната система. Когато говорим за регистрационен режим, тук не става въпрос толкова за очевидните препятствия пред малцинствените партии, колкото за скритите – като определянето на несъразмерно висок брой членове спрямо числеността им, за да бъдат регистрирани. Когато този брой е несъразмерно висок, това изключва редица малцинства, защото не са в състояние да съберат достатъчно подписи, за да регистрират партия и да участват в изборите. Другото предизвикателство свързано с регистрационния режим, е изискваната от партиите представителност по цялата територия, тоест да представляват цялата страна. В повечето случаи подобни регистрационни режими, макар да обявяват стремеж към някакъв паритет, в действителност са дискриминационни и поставят сериозни препятствия пред малцинствените партии, доколкото малцинствените групи не винаги могат да отговорят на подобно изискване.

По отношение на прилаганата изборителна система, във връзка с улесняването на участието на малцинствата международното право не предписва конкретно решение. Комитетът по правата на човека на ООН утвърждава, че „системата трябва да бъде съвместима с правата, защитени от чл. 25 от Международния пакт за граждански и политически права и да гарантира ефективността на свободното изразяване на волята на изборителите“. Освен това Комитетът подчертава, че „принципът „един човек – един глас“ трябва да бъде прилаган в рамките на изборителната система на всяка държава. Гласът на един изборител трябва да е равен на гласа на всеки друг“.

Какъв вид изборителна система следва да бъде предпочетена с оглед адекватното отразяване на многообразието на обществото трябва да се обмисли много внимателно, защото отклоненията в резултатите са големи и се отразяват най-чувствително върху достъпа до изборни-

те органи на и бездруго по-малочислените групи в обществото, каквито са етническите малцинства. Държавните политики по тези въпроси трябва да се насочват към избирателни системи, които няма да засегнат шансовете на малцинствата за представителство и участие, а напротив – при определянето им да отчитат спецификите и интересите на самите малцинствени партии. В повечето страни в света за целта се прилага пропорционална система, а в някои случаи смесена, съчетаваща преимущества на пропорционалната с тази на мажоритарната.

1) Мажоритарна система и достъпът на малцинствата до Парламент. Тук възможните опции и гледни точки са две:

а) Мажоритарна система в един тур или балотаж. При нея значителен брой гласове, понякога над 30-40 процента от подадените за неизбраните кандидати, остават неоползотворени и на практика съответният процент от гласоподавателите, упражнили правото си на глас, остават без Парламентарно представителство. За малочислените или разпръснати малцинства това е голяма загуба на гласове и възможности за влияние.

б) Алтернативно гласуване (Alternative vote). При това преференциално гласуване избирателите подреждат кандидатите по степен на предпочитание. Използва се най-често в райони, от които се избира един кандидат. Ако няма кандидат, който е получил най-много първи преференции, този кандидат, който е получил най-малко се елиминира и неговите гласове се разпределят поравно между останалите кандидати. Процесът се повтаря докато един от кандидатите не получи най-много от гласовете. Подходящо е за избор на президент и кметове.

Има голяма разлика в начина, по който влияе прилагането на мажоритарната система в зависимост от големината и географското разпределение на малцинствата на територията на страната. По конкретно:

· Ако малцинството е географски компактно в определени региони, и особено ако съставлява мнозинство в тях (50% или повече от населението). В повечето случаи мажоритарната система подпомага малцинственото парламентарно представителство в страни, където малцинствата са силно концентрирани в определени региони и резултатът е особено добър, ако се определят едномандатни избирателни райони. В такива случаи представители на малцинства имат много добри шансове да бъдат избрани, независимо дали като кандидати на малцинствена или на друга партия. Такава е ситуацията в повечето държави, където се прилага

га мажоритарната система с едномандатни изборителни райони, или смесена система с пропорция, отредена на едномандатни райони за териториите, където компактните малцинства съставляват мнозинство от гласоподавателите. Такъв е случаят в Албания с гръцкото малцинство в южната част на страната, в Канада с франкофонското население на Квебек и местното население в северната част на страната. Примерът на Обединеното кралство сочи, че партиите на Северна Ирландия (Ълстър) и Шотландия, които имат характера на малцинствени или регионални партии, винаги са представени в Парламента не толкова, защото са получили много гласове, а защото са географски компактни.

· Ако малцинството е географски разпръснато и не съставлява мнозинство на дадена територия. В тези случаи мажоритарната система е неподходяща, за да бъдат малцинствата представени в Парламента и трябва да се прилага пропорционална. Ако все пак в тях се прилага мажоритарна система, следва да се осигурят многомандатни изборителни райони, което е някаква възможност техни представители да бъдат избрани. При малък брой мандати основните партии едва ли ще заложат на представител на малцинство.

2) Пропорционална система в нейните разновидности и достъпът на малцинствата до Парламента.

В пропорционалните системи делът на гласовете за дадена партия на малцинство се отразява директно в дела на парламентарните места, които тя ще получи. Тези системи могат да подпомогнат добро представяне както при участие на малцинствата в изборите със собствени партии и листи, така и при участие на малцинствени представители в листи на други партии. По-големият брой мандати за изборителен район и тук е фактор от ключова значимост. Ако такива са налице, малцинството може да избере да състави собствена изборна листа, както и да се лиши от такава, ако успее да се договори с основните политически партии да включат малцинствени кандидати в своите листи. При малък брой мандати основните партии и в този случай едва ли ще заложат на представител на малцинство. Например по този начин шведското малцинство във Финландия, което съставлява мнозинство единствено на островите Оланд, е редовно представяно чрез собствена листа и в три други изборителни райони, а чрез обединения с други партии успява да спечели още едно място и в пети изборителен район.

Но все пак когато казваме, че пропорционалните системи са по-добри за малцинствата, това не е безусловен факт и се илюстрира от примери за ползите в редица случаи от прилагането на нейни разновидности. Разновидности на пропорционалната система са: Смесена, Паралелна, Изборни листи, Прехвърляне на гласовете.

а) Смесена (ММР – Mixed Member Proportional). Това е система, в която част от депутатите се избират от райони с мажоритарно гласуване (в Германия, Нова Зеландия, Боливия и др. близо 50% от народните представители, в Албания, Армения, Азербайджан, над 75%), а останалата част се избира от национални листи, като мандатите от пропорционалното представителство компенсират получената се диспропорционалност от мажоритарното.

б) Паралелна система (Parallel system). Това е полупропорционална система, която се използва в съчетание с мажоритарна. Мандатите, получени от пропорционалното представителство, не компенсират диспропорцията идваща от мажоритарната, а се разпределят съобразно броя гласове за дадена партия, определени чрез отчитане на гласовете за отпадналите кандидати на първи или съответно на втория тур.

в) Прехвърляне на гласовете (STV – Single Transferable Vote). Това е преференциална система, която се използва в избирателни райони, от които се избира повече от 1 кандидат. За да бъдат избрани, кандидатите трябва да преминат определена квота на първа преференция. Преференциалните гласове се разпределят в случаите, когато един кандидат получи необходимата си квота и му остава излишък, или бъде изключен. Проблемът на системата е, че е относително по-сложна и е по-трудно да се обясни на гласоподавателите как да подредят индивидуалните кандидати по собствените си предпочитания.

г) Изборни листи (List PR – List Proportional Representation). В най-простата си форма системата включва листа с кандидати, която се представя от всяка партия. Гласоподавателите гласуват за партия и партията получава места в Парламента в пропорция към общия дял на националния вот. Поради високото ниво на пропорционалност, тази система е често предпочитана за осигуряване на представителство дори на малките малцинства. Тя има различни разновидности.

В редица страни, където при парламентарни избори малцинствените партии излизат със свои собствени листи, гласоподавателите имат право да гласуват както за малцинствена листа, така и за обща (напри-

мер в Хърватия за долната камара, където унгарското, сръбското и италианското малцинство имат по едно запазено място, а малцинствата с малка численост са групирани, за да излъчат един общ кандидат за народен представител).

Макар, че като общ демократичен принцип националните партии би следвало да се придържат към политика на мултиетничност и да прилагат включващ подход при създаването на партийните си изборни листи, това на практика рядко се случва. Когато в някои случаи мултиетничен подход все пак се прилага, на малцинствените представители най-често се отреждат неизбираеми позиции (такава е практиката на основните партии в България). В някои страни се прилагат задължително мултиетнични листи, като партиите са задължени чрез закон за създаването им. Така например „Споразумението Таиф“ за Ливан предвижда: „Докато Камарата на депутатите не е приела закон без етнорелигиозни ограничения, местата в Парламента се разпределят поравно: между християни и мюсюлмани, пропорционално между деноминациите и пропорционално между регионите“.

3)Разновидности на изборните листи и ефектите от обвързването им с дадена избирателна система. Най-общо тук, при многомандатната система може да възникват няколко положения:

а) Листите са затворени. Гласоподавателите гласуват само за листа и кандидатите се избират по реда, определен в нея.

б) Преференциално гласуване в рамките на една листа, при което гласоподавателите гласуват не само за нея, но и за определени кандидати.

в) Гласуване за кандидати от няколко листи. Тази система се прилага на всички нива в Швейцария.

г) Гласуване само за кандидати по свое предпочитание, а не за листи. Тази система се нарича „прехвърляне на гласовете“ и се прилага в Република Ирландия и в Малта.

Изключително важна част от изборното законодателство са факторите формиране на избирателните райони, брой и разпределение на мандатите. Те могат да въздействат съществено върху общия резултат от изборите, както и върху представителството на малцинствата в Парламента. Избирателните райони трябва да бъдат очертавани по начин, който не манипулира разпределението на гласоподавателите, премахва всякакъв дискриминативен ефект по отношение на една или друга

малцинствена група и предотвратява възможността границите на изборителните райони да се конструират така, че да се извличат конюктурни политически ползи за мнозинството. Ефектите от това как са очертавани границите са най-видими при мажоритарната система, а при пропорционалната ефектът става толкова по-значим, колкото повече те се отклоняват от пълна пропорционалност.

Основните принципи при създаването на изборителните райони са:

а) Принципът на равенството на изборителната система. Той изисква мандатите да бъдат разпределени поравно между изборителните райони, съгласно определена формула (броят на жителите му, броят регистрирани гласоподаватели, броят на всички граждани на държавата заедно с малолетните, и пр.). Така гласът на гласоподавателите ще има еднакво относително тегло при избора на народните представители. При нарушаване на този принцип електоратът е уязвим за манипулации. Манипулацията е активна, ако разпределението на местата води до неравно представителство от самото начало на прилагането му. Тя е пасивна, когато е резултат на дългосрочно непроменено поддържане на разпределението на местата по цялата територия.

б) Границите на изборителните райони трябва да отчитат коректно концентрацията на населяващите ги малцинствени общности. Това им дава шансове да бъдат представени в изборните органи. Член 16 от Рамковата конвенция за защита на националните малцинства забранява мерките, които променят пропорциите на населението в регионите, населени от малцинствата и целят ограничаване правата и свободите, залегнали в Конвенцията. Препоръките на ОССЕ от Лунд подчертават, че географските граници на изборителните райони трябва да улесняват справедливо представителство на националните малцинства. Това мнение се подкрепя и от Комитета по правата на човека на ООН, а също и от Консултативния комитет по прилагането на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства на Съвета на Европа. В Италия при очертаването на изборителните райони се отчита концентрацията на малцинствата. В Македония е формиран изборителен район Шуто Оризари в почти изцяло населената с роми едноименна община, което допринася за редовно представителство на ромите в македонския Парламент.

в) Реципрочност. Законодателството трябва ясно да дефинира процедурата за определяне на границите на изборителните райони така, че правилата, регулиращи процеса, да са еднакви, независимо от това кой ги определя. За да се избегне пристрастност, политическите партии трябва да се въздържат от опити да въздействат върху резултата. Трябва да се осигури пълна прозрачност на процеса и той да бъде отворен и дискутиран не само между политическите партии, но и със структури на гражданското общество и в обществото като цяло.

Броят и разпределението на мандатите може да оказва голямо въздействие върху представителството на компактните малцинства.

- Размерът на изборителните райони и определен брой мандати са ключови фактори за пропорционалността на резултата: колкото по-малко са мандатите в даден район, толкова по-висок е изборният праг и по-трудно малцинствената група се сдобива с мандат.

- Многомандатни изборителни райони при мажоритарна система биха могли да улесняват избирането на представители на малцинства на територии, където те не съставляват мнозинство от гласоподавателите – доколкото мнозинството в едномандатните изборителни ще подкрепят кандидат също от мнозинството, но в многомандатни райони биха гласували и за кандидати от малцинствата.

- Когато едно малцинство съставлява мнозинство в дадена част от територията, превръщането и в изборителен район, или разделянето и в няколко изборителни района, е ефективен начин да се подпомогне представянето на малцинството в изборните органи.

Самото съществуване на конкретен изборителен район на територия с компактно населяващо я малцинство създава предпоставки то да бъде парламентарно представено. Такъв е случаят с Дания, където за жителите на островите Феро и Гренландия, представляващи малцинства на национално ниво, но мнозинства на тези територии, са отредени 2 изборителни райони, съвпадащи с тях, от които се избират по двама народни представители. В Румъния унгарското малцинство съставлява мнозинство в рамките на два изборителни района (департамента).

Практиките в историята на някои страни показват, че са възможни манипулации на границите на изборителните райони, които са в ущърб на малцинствата. Така например не трябва да се допуска един феномен, наричан „джеримандъринг“, реален случай през XIX в. в САЩ. Губернатор на Масачузетс, за да бъде преизбран, променил границите на

избирателния си район така, че те да включат местата, където той би събрал сигурно мнозинство от гласовете. В резултат избирателният район заприличал на саламандър. Целият процес бил наречен „джеримандъринг“, на името на губернатора Джери и на формата на избирателния му район – саламандър. Това е недемократична практика, тъй като дава незаслужена подкрепа на политически партии, имащи възможност да манипулират в своя полза средата, в която се развива състезанието, както и резултатите. На плоскостта на взаимоотношенията мнозинство-малцинство тя има още по-драматични последствия, силно ощетяващи малцинствата. Единият от начините за това е избирателните райони да се формират така, че малцинството да е малцинство навсякъде и да няма район, в който да е мнозинство. Така става малко вероятно негов член да бъде избран. Когато са налице малки избирателни райони с малък брой мандати (2 или 3), а даденото малцинство съставлява 10 % в този район, малко вероятно е да бъдат избрани от него именно представители на малцинства, ако хората ще гласуват на етнически принцип (което е най-честата практика).

Другият вид „джеримандъринг“, с който държавите очертават избирателните райони в полза на основните партии и в ущърб на малцинствата, е когато те са формирани така, че малцинството да трябва да осигурява много по-голям брой избиратели, отколкото мнозинството, за да получи един мандат. Тази практика е основен проблем в Македония през 90-те години на миналия век, когато избирателните райони са определени така, че да е необходимо албанците в много части на страната да имат за всеки свой мандат от район, населен основно от албанци, до 10 пъти по-голямо население, отколкото това се отнася за мандатите в районите с македонско население. Като резултат в така очертаните се избирателни райони се получава незадоволително и несъответстващо на реалността тяхно представителство в Парламента и възникват сериозни междуетнически напрежения.

Важен маркер за достъпа на малцинствата в Парламента е въздействието на изборните прагове и улесняващите механизми за това. Идеята за създаването на праговете е да се ограничава броят на партиите в Парламента и да се улеснява създаването на коалиционни правителства. Те са характерни за повечето пропорционални системи. Като общо правило – ако праговете са между 3% и 5%, както е в повечето страни, и ако числеността на дадена малцинствена група е около този праг или

под него, шансовете и да бъде представена в Парламента са нулеви. Това е пряко свързано и с факта, че избирателната активност в редица малцинствени общности често пъти е по-ниска от тази на малцинствата. Другият проблем е, че дори да става дума за партия, която е много силна в дадена малцинствена общност, тя едва ли ще успее да вземе 90% от вота. В този случай е необходима изрична подкрепа чрез допълнения към общите правила, които да улеснят достъпа на малцинствените представители до Парламента – под формата на по-нисък или нулев изборен праг за малцинствените партии. В Германия за малцинствените партии и листи се прави изключение от изискването за изборен праг. Чрез аналогична държавна нормативна подкрепа немското малцинство в Полша е редовно представлявано в Парламента (Сейма). Не се прилагат изборни прагове за малцинствени партии в Сърбия, Румъния и др.

Друга улесняваща политика за гарантирано, макар и минимално парламентарно представителство, е системата на запазените места. Както става ясно от изложените дотук механизми за представителство на малцинствата в Парламента, нито един от тях не би могъл да помогне при много малкото общности, състоящи се от по няколко хиляди души. Основната идея на запазените места е именно такава – да се осигури ограничен брой места в Парламента за представители на този тип малцинства. Ако подобни механизми липсват, това значи, че малочислените общности са априори изключени от участие в законодателния процес. Системата на запазени места се прилага в редица страни от европейското пространство, вкл. в страни от региона – Румъния (15 запазени места), Хърватия, Сърбия, Черна гора, Косово и др.

Наличието на надеждни механизми на политическо представителство на малцинствата в Парламента става още по-значимо поради обстоятелството, че то е предпоставка за включване на техни представители и в правителството. Участието на малцинствата в правителството не се изисква конкретно от разпоредбите по правата на малцинствата, но Препоръките от Лунд на Върховния комисар на ОССЕ по националните малцинства акцентират на ползите от включването на малцинствата в управлението. Препоръката относно това участие гласи: „Държавите трябва да осигурят възможности гласът на малцинствата да се чува ефективно на нивото на националното управление, включително посредством специални разпоредби при необходимост. В зависимост от обстоятелствата такива могат да включват формални или неформални

споразумения за разпределяне на места в кабинета за представители на национални малцинства...”

Държавната политика на улесняване на представителството участието на малцинствата в правителството изисква да бъдат осветени три ключови въпроса. Първият въпрос е, че при съставяне на правителство след избори се изостря противопоставянето между принципа на управление на мнозинството и принципа на включване на малцинствата. Ако съществува само една значима малцинствена партия, какъвто често е случаят в редица малцинствени групи, наличието на изискване за малцинствено представителство в правителството би могло да постави за дълго време „на сцената“ въпросната единствена партия. Но, от друга страна, това е възможност за естествено активизиране на състезателността между малцинствените партии за подкрепа от страна на електората.

На второ място, въвеждането на законови разпоредби, изрично улесняващи достъпа на малцинствени представители в правителството трябва да бъде мотивирано при прилагане на разбирането за равенството като справедливост. На трето място, улесняването на достъпа на малцинствени представители в правителството изисква добра публична аргументация на факта, че не етничността сама по себе си е въведена като принцип при организирането на политическата система, а управлението на многообразието в мултиетничното общество, което е обществена ценност от особено висок порядък.

Фактът за участието на партията ДПС в правителството на два последователни мандата (2001-2005 г. – коалиция НДСВ-ДПС и 2005-2009 г. – коалиция БСП-НДСВ-ДПС), както и този от 2013 г. с БСП, се представя на международната политическа арена като добър за България пример. Европейските наблюдаващи, обаче, не обръщат нужното внимание на факта, че участието на ДПС съвсем не онагледява общото състояние на представителството и участието на останалите малцинства в политическия живот на страната. Така съществуващите в това отношение огромни дисбаланси остават извън периметъра на основния им интерес, а България влезе през 2007 г. в ЕС, без да е достатъчно подготвена в сферата на защитата на правата на човека и интеграцията на малцинства и уязвими групи.

Въз основа на практики от редица страни може да се определят четири форми на включване на представителите на малцинствата в правителствата:

При първата форма в правителството участват малцинствени партии, без формално да са присъединени към управляваща коалиция – придобиват възможност за ограничено участие в определени правителствени структури или на по-ниски нива на изпълнителната власт.

При втората форма представители на малцинствени групи (партии) се включват в листите на основните политически партии, които впоследствие съставят правителствата. Тази форма рядко води до пълноценно представителство на съответните малцинствени общности във високите нива на управлението и още по-рядко – до пълноценно застъпничество за интересите им.

При третата форма партии на малцинствата участват в правителството в рамките на широка предизборна или следизборна коалиция. В тези случаи те имат по-значима роля в съставянето на правителството. Подобна форма на участие стана факт в Сърбия, Румъния и в още голям брой страни от района на Югоизточна Европа и извън него. В процеса на изграждането на големи коалиции, обаче, малцинствените партии могат да бъдат маргинализирани.

Четвъртата и най-честа форма на включване на представители на малцинства в правителството е чрез участие на малцинствена партия в следизборна коалиция, в качеството и на основен и равностоен партньор. При нашите условия това беше моделът, по който партията ДПС се включи и управлява в коалиция с БСП и НДСВ в периода 2005-2009 г., както и с БСП и партия „Атака“, след предсрочните избори от май 2013 г.

Включването на представители на малцинствени партии и индивидуални членове на малцинствени групи в правителствата и на други високи държавни политически постове е изключително съществен, но не единствен тест за реализация и ефективност на участието на малцинствата. Политическите назначения често са нетрайни, а за устойчивото вписване на гледните точки на малцинствата в процесите на правене на политиките в различните обществени сектори е от ключова значимост системното им оперативно участие в администрацията на всички институции в изпълнителната власт, формиращи държавната политика.

През последните години в европейското политическо пространство мерките, които правителствата реализират за включване на представители на малцинства в публичната администрация на всички нива, се осъществяват най-вече в рамките на т. нар. политика за управление на многообразието. Осигуряването на многообразие на човешките ресурс-

си в администрацията е процес на тяхното управление, който отчита и отразява демографските групи в населението като цяло, фокусирайки се върху специфики като етничност, вяра, пол, национален произход, възраст, физически и ментални способности, семейно положение, и множество други демографски характеристики. Целта на този процес е администрацията все по-пълноценно да отразява многообразието и да бъде представителна за максимално голям брой групи в обществото.

Някои държави (САЩ, Канада, Великобритания, Финландия и много други) са въвели задължения на политическо ниво за утвърждаване на равенство и многообразие в публичните институции във всички обществени сектори – чрез конституциите си или на законово ниво. На първо място, от тях се изисква да изготвят и публикуват програми за равенство и многообразие. Тези документи трябва да описват целите, мерките и процесите, свързани с привличането и назначаването в нея на служителите, с напредъка и кариерното им развитие, в това число мерките, включени в програми за позитивно действие за подпомагане на равенството и многообразието. На второ място, публичните администрации имат задължение да мониторират и събират данни, вкл. по отношение на етническия произход, при набирането и кариерното развитие на служителите и управленските си кадри. На трето място, администрациите трябва да провеждат оценка на въздействието на всички нови и съществуващи политики относно ефекта им върху равенството. И на четвърто място, от публичните администрации се очаква да насърчават и подкрепят кампании за осведомяване на обществеността, програми за образование и изследвания и пр.

Един от инструментите на позитивно действие са квотите за държавния и частния сектор, които определят цифрови изисквания за наемане, насърчаване, приемане или задържане на членове на определена уязвима група, най-често в заетостта и образованието. Квотната система изисква работодателите, когато наемат своите служители, да осигуряват за граждани, принадлежащи към тези групи, определен процент от утвърдения минимален брой лица, които да работят в съответната администрация. Квотите не предполагат улеснен достъп чрез модифициране на изискванията за назначаване, а гарантирани места в нея.

Политика на позитивно действие под формата на квоти в сферата на образованието стартира в САЩ през 60-те години на XX век. На европейска територия те започват да се прилагат в скандинавските стра-

ни през 70-те години и се разпространяват из целия континент и в света. Независимо от дебатите, които съпътстват прилагането на квотната система, тя действа и до днес най-вече към жените, хората с уреждания, в някои страни и спрямо малцинствени групи (САЩ, Канада, Германия, Швеция, Финландия и др.).

Квотната система има своите предимства и недостатъци. Предимствата са:

- По-високи гаранции за наемане на лица от групи, устойчиво не-представени в администрацията.
- Осигуряване на допълнителни ресурси за стимулиране на наемането на хора от тези групи.
- Устойчив натиск върху работодателите и ангажимента им да постигнат планираната представеност.

Недостатъците на квотната система са:

- Негативизъм на останалите към назначените съгласно тази процедура.
- Квотите на етнически и расов признак могат да са нерелевантни при бързо променяща се демографска картина и съотношение между малцинства и мнозинство.
- Наетите най-често работят на непривлекателни работни места (т. нар. „черна работа“).

В арсенала на тази схема има и други подходи на позитивни действия извън

квотите:

- а) Премахване на бариери при наемане на работа.
- б) Залагане на конкретни цели с цифрови показатели и графици за постигането им.
- в) Мерки за активно достигане до малцинствата.
- г) Предварителна подготовка на кандидати за заемане на длъжност в администрацията.
- д) Повишаване на административния капацитет по въпросите на многообразието.
- е) Създаване на положителна работна или учебна среда.

В Белгия, Офисът по избор и набиране на персонал на федералното правителство SELOR има ясно структуриран подход в използването на позитивно действие за увеличаване разнообразието на работната сила в публичния сектор. Полицията в Швеция е ангажирана с програми за

позитивно действие, които се прилагат на входа на висшето училище за полицаи и при наемането на работа на представители на малцинствени етнически групи и жени. В северозападните територии на Канада представители на коренното население, които са родени в района, или са пребивавали значителна част от живота си в него, са с преференции при наемането на работа и за обучение.

Включването на представители на малцинствени партии и индивидуални представители на малцинствените общности в Парламента и правителството е до голяма степен показател за работещи отношения между мнозинството и малцинствата, без обаче този позитив да се абсолютизира. В много от случаите това участие води до положителни промени в защитеността на правата на съответните малцинствени групи, но се случва и обратното – за партиите могат да възникнат и отрицателни последствия, породени или от разочарование сред членовете на малцинствата, или поради напрежения между малцинствените и останалите партии, най-често в рамките на правителството.

Участието на малцинствата в публичната администрация е от ключова значимост за реалната промяна на политиките. Извън политическите назначения в правителството, съществува потребност от осигуряване на мултиетнични човешки ресурси, които да изпълняват всекидневните ангажименти по изготвянето и провеждането на политиките в различните обществени сектори. Същевременно този процес не предполага, че малцинствените представители трябва да са гетоизирани като отговорници само по политики на своите общности. Той най-вече означава, че общите национални политики следва да се планират и обогатяват през призмата на реалните интереси и потребности в обществото в цялото му многообразие, като в условията на вътрешноинституционален дебат те да придобиват своята завършена форма.

За да се реализират на практика тези ползи, е необходимо броят на управленците и служителите от малцинствен произход да не е просто символичен и мнението им да остава недостатъчно подкрепено и маргинализирано в рамките на дадената институция, а да се постигне ситуация, при която малцинствените представители в нея ще съставляват такава пропорция от състава и, съизмерима в процентно отношение с частта, която малцинствените групи съставляват спрямо населението на страната (съответно за администрации на централно, областно или общинско ниво). Постигането на този ефект е дългосрочна стратегия, но

тя трябва да бъде политически заявена, адекватно концептуализирана с участието на самите малцинства, ресурсно осигурена и въведена едновременно във всички институции на изпълнителната власт като единна държавна политика.

При оценяване на успеха или неуспеха на малцинственото участие в Парламента, в правителството и в публичната администрация, трябва да се отчитат следните основни фактори:

а) Напредъкът в сферата на законодателството и в политиката по правата на малцинствата.

б) Променящите се нагласи към малцинствата от страна на управляващите и обществеността.

в) Включването на малцинствата в по-широките процеси на вземане на решения и увеличаването на приноса им в общите политики.

По отношение на напредъка в законодателството и в политиката по правата на малцинствата, приносът на малцинствените представители в Парламента е различен при различните малцинства, в различните страни. В държави като Сърбия, Хърватия и други, в които малцинствени партии са редовно представени в законодателния орган, те са успели да повлияят на редица отраслови закони във връзка с прокарването на правата на малцинствата в съответните сфери (местно управление, заетост, образование). В някои страни (Унгария, Хърватия, Сърбия и др.) отново представители на малцинствени партии са успели да допринесат и за приемането на специализиран закон за малцинствата.

В България напредъкът в законодателството и в политиката по правата на малцинствата е далеч по-неубедителен не само в контекста на европейското политическо пространство, но и в сравнение с останалите страни от региона, които преживяха сериозни турбуленции в междупартийните си отношения. Доколкото у нас малцинствени партии де юре няма, а тези, които съществуват де факто като подкрепяни от съответните малцинствени общности, с изключение на ДПС, са слаби, активното политическо застъпничество за реализация в практиката на правата на малцинствата все още не се е състояло. И законодателствата, и общите политики, дори и тези, насочени към малцинствата, останаха нечувствителни към техните права и реални потребности, включително по отношение на политическото им представителство и участие в Парламента и в изпълнителната власт.

Променящите се социални нагласи, включването на малцинствени партии в правителството и държавната администрация символизира пробив за малцинствата и е значима стъпка напред за повишаване статуса им в обществения живот. Степента, до която политическото участие на малцинствените партии в обществения живот се възприема в обществото като нормално и приемливо е значим показател за успеха му. Участието на представители на малцинства в по-широкия процес на формулиране на политики в редица страни, е ограничено от факта, че на малцинствените партии се предоставят по-малко значимите министерства и позиции с по-ограничен достъп до ресурси и с по-ограничен капацитет за формулиране на ключови и общозначими политики. Типичният пример е да им се отреждат звена и структури, свързани конкретно с работа по малцинствените въпроси. В допълнение, успехът на участието в по-широкия политически процес зависи и от ангажираността на самите малцинствени партии с по-широки обществени и политически цели – например стратегията в рамките на НАТО, ЕС и т. н. Партии на малцинствата са присъствали през последните 20 години в управлението на повечето страни в региона и в една или друга степен са били представяни в парламентите им. Въпреки това ще е прибързано да се твърди, че въпросът за политическото участие на малцинствата във всичките му измерения и на всички нива е решен, напротив – продължават да са налице редица специфични и редица общи предизвикателства пред него.

Етнификацията на политическия процес е феномен с двупосочно измерение – от гледна точка на гласоподавателите и от гледна точка на партиите, за които се гласува. От гледна точка на гласоподавателите се очертава неписано правило, че по време на избори те мислят етнически и съответно гласуват по етнически признак. Малцина са представителите на мнозинството, които подкрепят партии на малцинствата, докато несравнимо по-голям е броят членове на малцинствени общности, които посягат към бюлетина на основни партии. От гледна точка на основните партии на редица страни се очертава неписано правило да поддържат характера си на организации, чиито членски състав и ръководни органи са почти изцяло доминирани от представители на мнозинството, а програмите и платформите им за действие не се съотнасят по никакъв начин към приоритетите и нерешените въпроси на малцинствените групи, които с години неуспешно чакат политическа

подкрепа и намеса за включването им в политическия дневен ред на държавата.

В обществото и в политическите среди много често се поддържа митология, че улесняването чрез механизми на държавната политика на самостоятелното представителство на малцинствата в Парламента чрез свои партии разрушавало междуетническото взаимодействие и интеграцията на малцинствата. Макар, че този аспект да трябва да се отчита, с него най-често се злоупотребява в полза на мнозинството. Защото обстоятелството, че малцинствата имат осигурени възможности де юре и де факто за самостоятелно представителство не значи, че това трябва да е единственият действащ канал за техния достъп до участие в законодателния кодекс. Те, съгласно международните стандарти и добри практики, трябва да имат отворени за избор два легитимни канала за участие в политическия живот – чрез свои партии и като членове на основните национални партии. Тези две опции не трябва да се интерпретират от властите като алтернативи, а като допълващи се. Ако втората възможност – за участие чрез основните партии – е несъществуваща, естествен ще е стремежът да получат полагащия им се достъп в органите на държавно управление чрез първия.

Умелата държавна политика, реално насочена към интеграция на малцинствата, би трябвало да гарантира представителството и участието им в политическия процес, както със собствени партии, така и чрез основните национални партии. Когато държавата е забранила първата възможност и не е създала насърчаващи механизми за втората (каквато е подходът на България) с голямо основание може да се говори за политика, насърчаваща неучастието на малцинствата в процесите на вземане на решения чрез органите на държавно управление и оставяща ги като привилегия и отговорност единствено на мнозинството.

Фактът, че малцинствените партии в голям брой страни все още са основна форма за осигуряване на представителство на малцинствата в обществения живот, отразява слабо място най-вече в политиките на основните партии и липсата у тях на готовност да се утвърдят като привлекателни политически формирования за всички граждани, вместо за само една група – етнически доминиращата. Няма нито морално, нито политическо основание да се твърди, че стремежът и практиката малцинствата да регистрират свои партии се дължи единствено на техните собствени предпочитания и на желанието им да се обособяват и капсу-

лират етнически. Опитът в редица страни сочи, че при действащи механизми и практики малцинствата да участват в националните партии, това често е предпочитаният за тях вариант пред този да се кандидатира в избори чрез свои партии. Не забраната и затрудняването на дейността на малцинствените партии трябва да са във фокуса на държавните политики за интеграция, а осигуряването на активни механизми за партийна мултиетничност на основните партии. Това е и проявление на утвърдения в момента на европейско ниво подход за балансиране малцинствените интереси чрез общите политики и институционални структури.

Особено сериозен феномен е явлението на представителството „за цвят“ – тоест, когато то е толкова минимално, че е далеч от възможностите да се представляват пълноценно интересите на малцинствата. На политическото представителство на малцинствата и в Парламента, и в правителствата, и в публичната администрация много често все още се гледа по начина, по който се е гледало преди няколко десетилетия на включването на жените в обществения живот.

Дори и когато е постигнато парламентарно представителство на малцинствени партии и групи, дори и когато малцинствени партии участват в правителството, все пак представителството на върха на държавата не означава автоматично, че малцинствата са пълноценно и ефективно включени на всички нива на управление. На членовете на малцинствени общности, и особено в изпълнителната власт, обикновено се отрежда ролята да работят по специфичните „малцинствени въпроси“, но не и по такива от общия политически дневен ред на обществото, които се оставят за решаване главно от мнозинството. Докато мнозинството не преустанови практиката да запазва за своите представители по-широките и отговорни ресори (като например икономиката, финансите, отбраната, вътрешните и външните работи) държавата ще продължи да бъде държава на мнозинството, спорадично отреждаща „бонуси“ за малцинствата, но не и възможности за равноправното им включване във вземането на решения по всички ключови за общественото развитие въпроси и във всички обществени сфери.

Крайно оскъдно и незадоволително е участието на ромите в Парламента, в правителството и в публичната администрация. В страните, в които ромските общности са най-многочислени, сред които е и България, е налице сериозно разминаване между големия техен дял от ця-

лото население и несъответстващото им представителство в органите на държавно управление и в публичната администрация. Предвид голямата численост на ромското малцинство у нас и в редица европейски страни и сериозните проблеми, които общността има да решава, наложително е да се осигурят действени политически и институционални механизми, чрез които общността да придобие автентично, адекватно по обхват и ефективно участие на всички нива на вземане на решения, на централно и местно ниво. Не може повикът към интеграция на ромската общност, за която се създават огромен брой планове и програми във всички европейски страни, да продължава да маргинализира въпроса за политическата интеграция, който трябва да е във водеща позиция.

Въпреки оскъдното представителство на ромите в централните институции в страните от Централна и Югоизточна Европа, тяхното присъствие се увеличава на нивото на местната власт, както и в европейските институции, а застъпническият ресурс на ромските NGO на тези нива е доказан в далеч по-голяма степен, отколкото на централно национално ниво. Ключовите проблеми във връзка с участието на ромите са:

а) Ромското малцинство е географски разпръснато в една или друга степен в разните страни, така че е много по-трудно за да се възползва от общите разпоредби на изборното законодателство, които не са изрично насочени към малцинствата.

б) Разединението на ромската общност често се възприема като голямо препятствие за успеха на политическото им участие. Трябва да се подчертае, че този проблем не е само присъщ на ромите. Няма хомогенни общности, обединяването им в една или друга степен винаги е резултат от политическа мобилизация. В общности, където бедността е голяма и всекидневните приоритети на голяма част от семействата и индивидите са свързани с осигуряване на прехраната, приоритетите за политическа мобилизация и политическо представителство, могат да изглеждат в житейски план по-абстрактни.

в) Ромските партии най-често се оказват неефективни в страните от Централна и Източна Европа и в региона на Балканите при установяването на реално и ефективно парламентарно представителство, както и за участието им в изпълнителната власт на централно ниво. Изключение от това правило се отбелязва в известна степен в Румъния, в Македония, както и в Унгария на местно ниво. Това обаче не значи, че е

безполезно да е формират ромски партии, особено за участие на местно ниво, където генерират силно чувство за общност.

г) Ромски депутати, влезли в Парламента чрез основни партии, често остават самотни и без подкрепа в отстояването на приоритетите на общността на парламентарната трибуна.

д) Ниска е ефективността и на коалициите, създадени между ромски и основни партии, те са най-вече предизборни и обикновено ромските партии не повлияват ефективно на коалициите за поставяне на приоритетите на ромите в програмите и платформите им. Вярно е и обратното – че такива коалиции не мобилизират достатъчно ромските гласоподаватели.

е) Негативните обществени нагласи, липсата на отвореност и ангажираност на основните партии, липсата на етническо разнообразие и откритост в тях, е сериозен проблем пред пълноценното участие на ромите.

В България участието на малцинствата в политическия живот във всичките му измерения през целия период на прехода и до днес се характеризира с ниската им представеност в Парламента, в правителствата и в публичната администрация и, с макар и нарастващо, но далеч не достатъчно присъствие в местната власт. Участието им силно варира за различните малцинствени групи. Представителите на мнозинството вече повече от 20 години са диспропорционално преобладаващи в Парламента, изпълнителната и съдебната власт и доминират несъразмерно при вземането на решения във всички органи за държавно управление.

Трябва да се подчертае, че Конституцията на България съдържа дискриминативна разпоредба към малцинствата, затрудняваща политическото им участие. Тя ограничава основно право на техните членове – правото на сдружаване. Вместо създаване на законови гаранции за включване на представители на малцинствата в органите на държавно управление и в процесите на вземане на решения – във всички власти и на всички нива, основният закон на страната още в зората на демокрацията заложи препятствие пред регистрирането на малцинствени политически партии чрез забраната за формиране на партии на етническа и верска основа. Все още българската политическа класа не ревизира този анахронизъм, представляващ прецедент сред страните в европейското пространство. Налице е отчетлив отказ за законодателна реакция и отмяна на това положение, независимо от многократните искания в

тази посока от страна на международни и национални наблюдаващи органи и организации, независимо от утвърдените единни европейски стандарти за изборни правила, утвърждаващи, че забраната на малцинствени партии е неприемлива, както бе посочено в предходните редове.

В прицела на тази забрана през 1990 г., когато се създаваше първата демократична Конституция на страната, бе недопускането на регистрацията на партия на българските турци – Движение за права и свободи (ДПС), случваща се на травматичния фон на последиците от т. нар. „възродителен процес“. В края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век възстановяването на накърнените права на българските турци и българоезичните мюсюлмани (помаците) срещаше обществена подкрепа от демократично настроени организации и граждани, то беше индикатор за хода на демократичните процеси. В сложната политическа обстановка на категорично поставени искания за възстановяване на правата им – от една страна – и на конфликтно противодействие спрямо тях от страна на националистически политически и обществени среди – от друга, в условията на разнопосочен обществен натиск и политически компромиси, партията ДПС бе регистрирана и допусната до участие в първите демократични избори. Както и днес да се изкушават да коментират създаването и хора, които или не са били очевидци, или нямат спомени от взривоопасната междуетническа обстановка в онзи момент, появата на партия, която да се бори за правата на етническите турци и българоезичните мюсюлмани бе безспорно позитивен факт. Затова защото тези малцинства имаха тежък политически дневен ред за възстановяване на гражданските и политическите права на членовете си и защото липсваха други партии, които открито да се асоциират с него и да рискуват да загубят българския си електорат и оцеляването си като партийни формации. Без това свое политическо представителство в законодателния орган специфичния им дневен ред щеше да бъде постигнат точно толкова, колкото постигнаха решаване на своите наболели проблеми ромите, останали без собствено политическо представителство. Проблемът при всички случаи не беше и продължава да не е в това, че бе регистрирана ДПС и че има стабилно представителство, а че другите големи и малки малцинства нямат своето полагащо се място в Парламента, в правителството и в публичната администрация, и най-вече – че продължава да липсва полагащата се държавна подкрепа.

Държавата и основните политически сили отказват да видят проблем в това, че действащият политически модел не предлага адекватни условия и подкрепа за достъп до органите на държавно управление и до процесите на вземане на решения на големи групи български граждани, принадлежащи към малцинства. Постигането на мултиетничност на публичната администрация нито се планира, нито се наблюдава и отчита. С неправомерната конституционна забрана за формиране на партии на етническа и верска основа държавата на практика се разтоварва от каквато и да е грижа за улесняване на достъпа до Парламента на партии на малцинствата.

В политическите практики отсъстват конкретни цели за постигане на многообразие в представителството и участието в органите на държавно управление. Политическите елити, доминирани от мнозинството, поддържат устойчиви митологии, че механизмите на позитивно действие за управление на многообразието, целящи постигането на ефективно равенство, представлявали привилегии за малцинствата и отказват да ги прилагат дори по отношение на крайно непредставени малцинствени групи в държавните органи и съответните администрации. Така последните не отразяват по никакъв начин многообразието в обществото по отношение на неговия етнически състав, каквато е философията на демократичното държавно управление в отворения мултиетничен свят. Липсата на законова регламентация и на държавна политика за гарантиране на политическото участие на малцинствата у нас създава хаотичност и безпринципност в основанията за включването на едни и за изключването на други малцинства от процесите на вземане на решения в Парламента, в изпълнителната власт и в публичната администрация.

Факт е, че ромите в България де факто формират партии, но, поради конституционните ограничения, те отбягват обвързването им с малцинствен дневен ред и статус. Поради това не се ползват от правото на по-нисък изборен праг, както и от системата на запазени места, каквато им отреждат в такива случаи международните правозащитни стандарти за улесняване на парламентарното представителство на помалочислени малцинства. Както вече бе изтъкнато, ако числеността на малцинствената група е около или под изборния праг и когато е географски разпръсната, шансовете и за достъп до Парламента при този праг са нищожни. Парламентарните избори през 2009 и 2013 г. затвърди-

ха извода, че ромските партии не могат да създадат коалиция, която да обедини гласоподавателите, да прескочи бариерата от 4% и да се стигне до самостоятелно представителство в Парламента. Знакови политически фигури от ромските партии на избори се явяват като кандидати на националните (не-ромски) партии, а повечето роми гласуват за не-ромски партии.

От своя страна Движението за права и свободи успява в последните 20 години да постига представителство в Парламента, без да разчита на улесняваща малцинствените партии подкрепа, както поради числеността на турското малцинство – 588 хил. души при преброяването от 2011 г. (8,8% от населението), така и поради високата му концентрация в няколко района на страната (главно Източните Родопи и Лудогорието). Значим е приносът и на българоезичните мюсюлмани (помаци), доколкото членовете на тяхната общност традиционно подкрепят ДПС. Така партията набира достатъчно гласове и без проблем прескача изборния праг от 4% (на парламентарните избори за 42-ро НС през май 2013 г. – 11,3 %).

Основните политически партии в изминалите над 20 години от началото на демокрацията продължават да нямат адекватни стратегически цели за отваряне към разнообразието на обществото и към постигане на мултиетничност. През целия период на прехода всъщност те бяха тези, които се самозатваряха по етнически признак и пренебрегваха проблемите и потребностите на малцинствата. Броят малцинствени представители в членския им състав продължава да е нулев или нищожен, а в изборните им листи на малцинствата най-често се отреждат неизбираеми позиции. Единиците ромски депутати, които участваха в Парламента като членове на Коалиция за България и парламентарната група на НДСВ нямаха нужната подкрепа да отстояват интересите на своята общност. Така специфичният дневен ред на повечето малцинства в България продължава да не намира място в политическите програми на основните политически сили и остава извън дневния ред на държавата.

В периода на промени след 1989 г. не бяха направени почти никакви опити за концептуализиране на политика на многообразие и за постигане на осмислена и планирана мултиетничност на държавната администрация. Затова без ефект върху качеството на провежданите политики остана назначаването на няколко малцинствени представители

(главно на турското малцинство) на политическите и експертните нива на централните институции. Не успя да постигне видим положителен ефект и назначаването на единствения ромски заместник министър в едно от ключовите министерства по политиките към ромите – Министерство на труда и социалната политика, който остана самотен в начинанията си, без партийна, политическа и експертна подкрепа на различните институционални нива.

В крайна сметка непълноценното представителство и участие на малцинствата в основните органи на държавно управление продължава да си казва думата – правата на българските граждани, принадлежащи към малцинствени групи остават нереализирани и в сферата на образованието, и на заетостта, и по отношение на достъпа до медиите и пр. При сравнителен анализ се стига до убедителния извод, че в това отношение България е на последно място между всички страни в Централна и Източна Европа и в Балканския регион. Тя има да извърви още път, за да достигне дори до фазата, до която тези страни вече са стигнали – разнообразие на легитимни малцинствени партии, налични подкрепящи механизми за достъп до Парламента и правителството, и до голяма степен – за участие в правителството, в публичната администрация и в медиите.

Нечувствителността към тази сериозна де факто изключеност на голямата част от малцинствата в България от политически процес и оставянето без адекватно представителство на немалък процент от българските граждани, говори за устойчив проблем в политическия модел и е силно обезпокояващо. Съществуващите сериозни дефицити в политиката на държавата към малцинствата, вместо до интеграция и социална кохезия, каквито са обявяваните стратегически цели, водят до сериозни разделения в обществото, до противопоставяне на общностите и до занижаване потенциала за обществен напредък и просперитет. Потвърждение на горното е успеха на ултранационалистическите партии на изборите от 12 май 2013 г.: ПП „Атака“ (7,3%) и „Национален фронт за спасение на България“ (3,7%).

Основният закон на България се нуждае от редица промени, които да осъвременят регламентацията на отношенията на държавата с малцинствата в съответствие с международните и европейските стандарти и политически инструменти в тази сфера. Духът на тези стандарти е в това, че малцинствата се нуждаят от изрична закрила от страна на

държавата предвид по-малката си численост в сравнение с мнозинството и по-големите трудности да реализират индивидуалните си права. Смисълът им е, че тази закрила осигурява не привилегии, а ефективни гаранции за постигането на де факто равенство с мнозинството при реализацията на универсалните права. Осмислянето от политиците на духа на международните стандарти и преодоляването на митологиите, че закрилата на малцинствата ощетява останалото население, както и изготвянето на активна политика на многообразие, ще са в основата и на доброто законодателство, и на ефективната дейност на институциите на изпълнителната и съдебната власт, които трябва да го прилагат.

Промените, които се налагат в Конституцията, са конкретно свързани с правното регулиране на политическото участие на малцинствата и следва да бъдат направени в следните посоки:

а) Основният закон да регламентира принципът за провеждане на активна политика за постигане на многообразие, вкл. по етнически признак, във всички органи на държавно управление.

б) Същият изрично да подкрепя ценността на представителството и участието на малцинствата в политическия живот, предвид особено значимост на това право за реализиране на целия спектър от права за поддържане на балансирано взаимодействие между общностите и за укрепване на етническия мир.

в) Да се предвидят парламентарни процедури, затрудняващи отмяната на тази разпоредба. Този акт ще свидетелства за отчитане значимостта на осигуряването на устойчивост на политическото участие на малцинствата и ще предостави гаранции за съблюдаването му.

г) Да се премахне конституционната забрана за формиране на политически партии на етническа и верска основа, съдържащо се в чл.11, ал.4.

Изборното законодателство трябва да се анализира и адаптира, като се преосмислят всичките му елементи и през призмата на това доколко различните законодателни подходи улесняват представителство на малцинствата в Парламента. Предвид крайно занемарената политика в България в тази сфера и невидимостта на голямата част от малцинствата в политическия живот е наложително осигуряването не просто и не само на неутрални, но и на улесняващи участието мерки. Те следва да бъдат търсени както в посока на адаптиране на общите изборни правила, за да са в максимална степен полезни и за мнозинството, и за

малцинствата, така и в посока на регламентирането на изрични подкрепящи мерки, улесняващи достъпа до Парламента именно на представители на малцинства. За да се постигне това са необходими мерки в следните посоки:

1) Анализиране и адаптиране на избирателната система:

- Този процес трябва да бъде максимално отворен и включващ – не само към политическите партии, но и към структури на гражданското общество. Изходната позиция следва да е, че не една единствена избирателна система – пропорционална или мажоритарна, може да осигури ползи за различните малцинства, а прилагането на гъвкава конфигурация между двете, отчитайки конкретната етническа ситуация по територията на страната.

- При подбора на избирателната система да се прилагат различни варианти на смесена система, като се отчита компактността на малцинствените групи, така че да се отговаря на различната им концентрация в различните райони на страната. Когато дадени малцинства са силно концентрирани в някои райони, но друга част от тях са разпръснати в национален мащаб, най-подходяща е комбинация от мажоритарна система с едномандатни избирателни райони, определена за съответните региони с компактно население, и пропорционална система – за останалата територия на страната.

- Многомандатни избирателни райони при приложена мажоритарна система улесняват избирането на представители на малцинства на територии, където те не съставляват мнозинство от гласоподавателите – доколкото членовете на мнозинството в едномандатни избирателни райони ще подкрепят кандидат също от мнозинството, но в многомандатни би имало шанс да гласуват и за кандидати на малцинствата.

- Да се прилага пропорционална система в райони, населявани с малочислени малцинствени групи – поради високото ниво на пропорционалност при разпределението на гласовете в мандати

- Да се осигурява възможност за малцинствата да гласуват за листи на свои партии, без да се отнема правото им да гласуват и за общите листи.

- Да се осигуряват листи за преференциално гласуване.

2) Анализиране и адаптиране на границите на избирателните райони:

- Съгласно международните стандарти и добри практики избирателните райони следва да се определят при отчитане на естествената концентрация на малцинствата по територията на страната и на конкретните нужди на концентрираните малцинства.

- Да се провежда периодичен преглед на избирателните райони, за да се анализира доколко адекватно отразяват демографските промени в обществото, динамиката в състава и числеността на малцинствените групи, които ги населяват.

- При промяна в границите на избирателните райони, властите трябва да се консултират с населяващите ги малцинства и да обмислят възможното въздействие върху изборните резултати.

- Ако се предприемат промени в границите, те не само че не могат да занижават шансовете на малцинствата да бъдат представени в Парламента, но напротив – трябва да осигуряват улесняващи участието им възможности.

3) Осигуряване на подкрепящи изборни правила, изрично отнасящи се за партиите на малцинствата:

- Изискванията за брой членове при регистрация на малцинствени партии и представители да са съразмерни на числеността на съответните групи.

- Да отпаднат всякакви изисквания относно езика, на който да се води кампанията.

- Да се осигурява редуциран или нулев изборен праг за партии на малочислени и разпръснати малцинства.

- Да се регламентира система на запазени места, осигуряваща минимално представителство на малочислени малцинства, които не биха имали достъп до Парламента чрез гореспоменатите механизми. Например в Хърватия сръбското, унгарското и италианското малцинство имат по едно запазено място за долната камара на Парламента.

- Чрез системата на споделените места да се доразвие подходът на запазените места, като за най-малочислените малцинства се създаде възможност да имат общ представител.

- Да не се допускат ограничения върху свободата на разпространение на информация за избори, вкл. на малцинствения език.

4) Да се регламентират механизми, подпомагащи практическата дейност на избраните малцинствени депутати:

- Да се осигуряват места в ключовите парламентарни комисии за малцинствени депутати.

- Да се осигурява участие на експерти на малцинствени групи, недостатъчно представени в Парламента, като консултанти в работни групи към парламентарните комисии с цел поставяне на актуални въпроси на съответните общности.

- При разглеждането на законодателство, адресиращо директно и изключително права на малцинства, да се осигуряват допълнително механизми, чрез които да се вземат предвид и подкрепят гледните точки на малцинствата в законотворческия процес.

- Да се осигуряват стратегически цели и мерки за постигане участие на малцинствата в съдебната система и нейната администрация.

Участието на малцинствата в политическия процес е тема, която е измежду най-оспорваните и невралгичните в политически и социален план във всички географски ширини. Държавите му отреждат внимание, вариращо между незначително, през нарастващо до устойчиво. В недрата му е заложен потенциал както за деструктивни междубщностни напрежения – когато бива пренебрегван или едностранно решаван, така и за просперитет и обществен напредък – когато към него се подхожда с внимание и уважение към реалностите. А една от определящите реалности на днешния отворен и мобилен свят е неговата нарастваща мултиетничност и мултикултурност – предизвикателства очертали се и в България, които съвсем не са за подценяване. В дълбоката си същност решаването им ще осигури ползи за цялото общество, повишавайки хоризонта и качеството на политическия модел, който става все по-включващ и релевантен на реалностите в мултиетничното общество и все по-жизнен и способен да извежда напред неговите демократични перспективи.

Библиография:

Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1994.

Госийо, Ж-Ф. Власт и етнос на Балканите. С., 2004.

Гър, Т. Р. Народи срещу държави. Рискови малцинства през новия век. С., 2002.

Доклад на Консултативния комитет по прилагане на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства. С., 2008.

Изборното законодателство и националните малцинства, Доклад на Венецианската комисия на Съвета на Европа. С., 1999.

Кодекс на добри практики по изборните въпроси: насоки и обяснителен доклад, Венецианска комисия на Съвета на Европа. С., 2002.

Не(станалото) правово общество в България, Сборник. С., 2012.

Политическо участие на малцинствата в Югоизточна Европа, Доклад от международна конференция. Скопие, 2008.

Русев, М., Владимирова, П. Електорална география на България. С., 2010.

Участие на малцинствата в политическия процес в мултиетничните общества. Наръчник. С., 2010.

Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. С., 1999.

Ибрахим Карахасан-Чънар е учредител на „Турски културен център XXI век“ и „Обществен съвет на етническите малцинства в България“. Член на редколегията на списанията „Етнодиалог“, „Кайнак“, „Планета“ и „Българе“. Автор на книгите „Турция“, „Етническите малцинства в България“ и „Светът на исляма“.

Коментари (1)

- 30-01-2014|ник

Господин Чънар си мечтае да унищожи България по босненски и македонски сценарий. В България няма малцинства, още пък по-малко турско малцинство. Българските турци са част от българската нация, не от турската. Който твърди обратното е национален предател и сепаратист, който трябва да бъде съден.

Няма да стане, колкото и да ни мразите, ще продължим да подражаваме на демократична Франция, където всички са французи, включително и техния половин милион турци са французи, които учат на френски език и са част от френската нация! А с жалката си българофобия г – н Чънар само доказва, че турците са най – големия враг на България! Не сте познали!

Любовта към другия език

Автор: Юлия Кръстева

Другият език или как да преведем своите усещания

Чужденецът се отличава непосредствено, но и същностно, от нечужденеца, защото говори друг език.

Ако се вгледаме в този факт по-отблизо, ще видим, че той не е така обикновен, както изглежда; той разкрива невероятна съдба: трагедия, но и личен избор.

Трагедия, защото човешкото същество, бидейки говорещо същество, говори естествено на езика на своите: майчиния си език, езика на своята група, езика на своята нация. Смяната на езика е равносилна на загуба на естествеността, на която или изневеряваш, или просто започваш да я превеждаш. По своята същност чужденецът е преводач. Възможно е да успее да се претопи напълно в езика на своите домакини, без да забрави езика, от който тръгва, или да го забрави, но не напълно. Въпреки това обаче, обикновено продължават да го възприемат като чужденец именно защото преводът му, колкото и свършен да е той, издава мелодия или начин на мислене, които не съответстват напълно на самоличността на домакините. Непривична, забавна или предизвикваща възбуда, тази следа на другостта дразни местните жители: „Това е някакъв друг език, си казват те, някой друг (преводач) говори, не е от нашите, не е наш, какво иска, не го искаме ...“. За щастие, това разсъждение не винаги се развива до самия си край. Но то присъства и в най-толерантното поведение, а по време на криза спокойно може да породии най-лошите действия, на които човешките същества са способни, а именно хайки за хора и убийства.

Но преводачът, когото са наранили в самата му същност и който скръбно се наслаждава на граничното положение, което заема, знае, че подозрението, което събужда, е и неговото спасение. Ако е напуснал „извора“ на своя майчин език, то е, защото някаква потребност или някакъв избор непреодолимо са го тласнали към езика „прицел“ на него-

вите домакини. Като предмет на съзнателна, но едновременно с това и страстна любов, новият език го кара повторно да се роди: нова самоличност, нова надежда. Преводачът се стреми изцяло да го усвои, макар и да му вдъхва относително несъзнателно древните ритми и спомени за нагон от родния идиом. Оттук нататък умът му е раздвоен и единственият начин, по който той може да продължи да съществува, е като проявява все по-голяма критичност. И като наблюдава през тази пробойна ту му домилява, ту се ядосва на старото, както и на новото, на семейството, от което произхожда, както и на новата общност, към която се е присъединил. Безутешно си задава въпроси, а тревогата никога не гасне. Открил ли е човекът по-добра форма на избор от потопената в безсъници трезва аналитичност на този преводач?

Според правилата, които са в сила днес, идеалният преводач би трябвало да не допусне в превода да прозира и най-беглата следа от изходния език. Може да се спори по подобно схващане за превода, но то е широко възприето и явно носи удовлетворение. Това обаче означава, че чужденецът не е идеален преводач: винаги „се усеща нещо“, през което се промъква неговата различност. А той от своя страна, едновременно наранен и горд от това, че е забелязан, е склонен да се учудва, че хората не възприемат веднага тревожната му странност като шанс, като възможност за обогатяване, за еволюция, като нов живот за душата, за езика, за нацията, за човечеството. Защото нашият преводач е само привидно скромнен, а всъщност е любознателен и не се лишава от мечти за това как един ден всички ще станат любознателни, затова и се впуска в градеж на утопии за космополитен рай, чиито пророк е самият той.

Ето защо често става така, че нашият чужденец-преводач не успява да си избере друга родина освен родината на онези, които строят езика: писателите. Та нима Стефан Маларме не пише, че цялата литература предлага „една тотална, нова, чужда на езика дума“? Стилът е вид визия, това е безспорно, но той променя набръчкания език и неговите родилни гънки, за да го пресъздаде като изненадващо, неузнаваемо творение, което смущава най-напред установените навици в общността. Не е ли това причината, поради която от най-дълбока древност до сега писателят е необходимият противовес на законодателя, „логотета“ срещу „номотета“, човекът, който променя езика, както юристът променя законите?

Тази амбиция не съвпада с потребността на групата от идентификация. Кой е всъщност висшият белег за групова самоличност? Разли-

чаваме нации, които определят самоличността си спрямо общата принадлежност към земята, и други, които я определят според общата кръв. Повечето обаче се издигат над кръвта и земята и разполагат представата си за обща идентичност в езика. Това важи с особена сила за Франция. Историята на Монархията и на Републиката, на административната им култура, на езиковия им код, на реторичните и възпитателните им институции е довела до безпрецедентно сливане между национален и езиков факт.

Вследствие на което литературният авангард във Франция трябва да бъде по-подмолен и по-екстремистки настроен отколкото другаде, за да съумее да преобърне защитната завивка на реториката. Във времента на национална депресия, която винаги бива придружена от идентификационно затваряне в себе си, този авангард бива грубо изтласкван настрана или просто унищожаван, докато култът към традиционния говор, към „добрия френски вкус“ циментира наранената, да не кажем неоткриваема, национална идентичност.

Нашият чужденец-преводач няма особени шансове в подобна среда. Безспорно е, че винаги е имало евреи в кралския двор и чужденци в Академията. Тези факти служат за алиби на чистата национална съвест, но не бива да ни карат да забравяме дълбинните тенденции: подобно на дръзките прояви на авангарда и хората, които дръзват да постигнат себе си на „другия език“, стават обект на подозрения и бързо се предават под напора на ограничеността. И тогава разбираме, че най-префинено националистическите среди във Франция, че най-лукавите ксенофоби се настаняват и властват без срам и съпротива в институциите, които направляват съдбините на Изящната словесност. Онзи, който говори „другия език“, е приканен да си мълчи или да се присъедини към някой от наличните кланове, към някоя от реториките в сила в момента. Естествено, може да пробва и да замине за чужбина и да кара да го превеждат в чужбина. Всъщност по дефиниция съдбата на преводача е отворена, безкрайна, неопределена: може би именно в това е неговото спасение ...

Страдам по Франция

Диалогът ми с България продължава, докато натрупвам опит в „другия език“, но ми е ясно, че в „souffrance“ се съдържа „France“¹. На прак-

1 В „страдания“ се съдържа „Франция“. Оригиналото заглавие на откъса е „France, ma souffrance“ (Франция, мое страдание). Това е вид продължение на статията „Bulgarie,

тика диалогът ми е насочен в еднаква, ако не и в по-голяма степен към езика на нашия избор, а не към езика, даден ни по рождение.

Логическата яснота на френския език, неумолимата точност на речника, прецизността на граматиката допадат на подредения ми ум и налагат, не съвсем безболезнено, праволинейност на моето съучастничество с Черното море на страстите. С мъка се разделям с лексикалните двусмислици и множествения смисъл в българския идиом, който не е достатъчно обигран в картезианската мисъл, но е постоянно ехо на молитвата на сърцето и на нощта на усещанията. Харесва ми латинската ударна сила на концепта, задължителността на подбора, за да се опише кривата на класическото падане на аргумента, както и невъзможността да се шикалкави в оценките, която на френски се оказва по-скоро политическа, отколкото нравствена категория. Елипсите на Маларме ме очароват: толкова контракции във видимата белота на незначително съдържание придават на всяка дума стъстеността на диамант, изненадите на хвърлен зар. Пред тази внимателна музика на смисъла предпочитам изобилието от метафори и синтактическата хипербола на Пруст, езическите аромати на многословната Колет. От тях научавам, че макар и да е местен жител, писателят винаги си остава преводач на скритите си страсти и че основният език, който той с наслада превежда, е езикът на усещанията. Научавам, че този неназоваем фундамент, тази мъгла на клетките и на сънищата ни никога не се резорбира напълно, не се оставя да бъде сведена до кода на дадена школа, клан, институция или медия.

Дотолкова съм се пренесла в този друг език, който говоря вече близо петдесет години, че съм почти готова да повярвам на американците, които ме мислят за френска интелектуалка и писателка. И въпреки това ми се случва, когато се завръщам във Франция след пътуване на изток, на запад, на север и на юг, да не открива себе си в тези френски речи, които обръщат гръб на злото, на нещастията по света, а възпяват традицията на шармантната непринуденост, ако не и на национализма, като единствен лек срещу нашия век, който, уви, не е нито „велик“, нито век на „Волтер – Дидро – Русо“.

Няма нищо по-мъчително от това да срещнеш или да четеш, след ден прекаран в психоаналитичен сеанс, където се говори разпокъсан, но

ma souffrance“ (Българийо, мое страдание), публикувана на български език през 1996. (Бел.прев.)

истинен език, някакъв журналист, който обслужва стереотипите на стилистичния и философски протекционизъм. Френският език е ненадминат във фалшивите възхвали, в кухите възторзи, в дитирамбите за „тях си“. Реториката на парадния оптимизъм, отвъд някаква по-скоро престорена, отколкото искрена меланхолия, както и уклонът към традиционните ценности и езикови обрати, не са белези на стара, уважаваща себе си култура, която бяга от мимолетните и незначителни модернизми. Те разкриват дълбоката каменна основа на онова, което някои – а те са по-многобройни, отколкото мислим – развиват като националистка и расистка идеология. Тази основа не е нищо друго освен заслепление от самоидентификацията, която празнува своя култ в семейството, много ясно, в земята и кръвта, естествено, но също и най-често в напевите на езика, на който сме залюляни, на който са ни учили родителите ни, учителите ни, прадедите ни. Френският – който се съпротивява повече от английския на кръстоските между езици, а любопитството му към присадени органи е по-слабо от любопитството на новите тела като американския и, въпреки всичко, руския – и днес проявява склонност да се опиянява от непреводимата си автентичност. С една дума – храм, за който някои институции и печатни органи (в по-голяма степен от самите писатели, които по правило са странстващи нежни души) се грижат да стои затворен.

Към чужденеца-преводач, преводача на другия език, отправят последно предупреждение да се приобщи: разстоянието смущава, не ни е необходим нощен пазач. А ако той прояви безпокойство, вземе да спори или да отправя критики, го упрекват, че „гледа под око Франция“ – френското възроптава и заема поза на защитник на регионалното, и, както си е било още във времената на Есхил, позволява на чужденците да говорят само на един език, езика на „молителите“.

Въпреки това ми е приятно да се завръщам във Франция. Писах го в романа си „Обладаване“ и отново го повтарям: обичам да се завръщам във Франция. Край на непрогледността, край на драмите и на загадките. Очевидното. Яснота на езика и на свежото небе. Всяко дърво край пътя ви прави изискан реверанс. Интригите във Франция винаги са сексуални и именно поради това яростни; но в случаите, когато е откровено еротичен, страхът се омаломощава. Полята се разчертават на правилни правоъгълници, антична геометрия на римляни, гали и други самоуверени, но изтънчени собственици. Зная, че има Франция и Франция

и че всички французи не са така кристално ясни, както биха искали да изглеждат. Това е впечатлението, което се налага, когато човек се връща от Санта Барбара. Всеки милиметър от пейзажа разсъждава, битието тук незабавно става логично. Тези крехки млади брястове, тези подкастрирани градини, тези филтрирани езера се простират край хора, които съществуват, защото мислят. Но усилието се разтваря, логичният довод, макар и постоянно присъстващ, излита нагоре като ирония и игра на съблазнита.

Много хора са влюбени в Италия, аз също: разточителна красота, която непрестанно те изненадва, преди възбудата да се претопи в покой. Други желаят Испания: надменна, защото безумна, мистична, но и не-принудено извисена. Аз избирам за свое убежище Франция, изборът е окончателен.

Познавам един човек, който си възвръща желанието за живот само като положи длан върху мястото, което милиони поклонници са издълбали върху камъка на Сен-Жан-дьо-Компостел: времето, възплътеното в тази кухня с човешка форма го сдобрява с човешкото присъствие и вечността. Двадесет и пет хиляди години преди него, върху стена край Марсилия, човекът от Кро-Маньон облегал дланта си и разпръснал наоколо черна боя. Двеста и четиридесет ръце в пещерата Гаргас, в подножието на Пиренеите. Видът търси подслон, но вече е придобил увереност в себе си и се опира на времето, което достига чак до нас.

Така и аз разполагам тялото си в логичния френски пейзаж, скривам се в пригладените, усмихващи се, заможни улици на Париж, докосвам тези хора, които не допускат до себе си, но, проявяват, без да хранят особени илюзии, непроницаема и като цяло учтива, близост. Те са построили Парижката Света Богородица и Лувъра, завладели са Европа и една голяма част от земното кълбо, а после са се прибрали у дома, защото предпочитат удоволствието, съчетано с действителността. Но и поради факта, че предпочитат удоволствието пред действителността, продължават да се смятат за господари на света (или, ако не за друго, то поне за велика сила). Този раздражен, снизходителен, заслепен свят, който сякаш е готов да ги следва. Да ни следва. Често по неволя, и все пак, поне засега. Човешката бруталност отстъпва тук пред остроумието, а дискретното натрупване на наслади засега оставя усещането, че съдбата е равносилна на отпускане. Поради това криминалният роман не съществува във

Франция, или ако съществува, се оплита в преструвки. Благодарение на всичко това забравям смъртта, която царства в Санта Барбара.

(По материали от в. „Култура“)

Откъсът е от Julia Kristeva, *L'avenir d'une revolte*, Calmann-Levy, 1998.

Превела от френски: **Цена Милева**

Източник

Юлия Кръстева е френска изследователка от български произход, работеща в областта на философията, психоанализата, теорията на феминизма, лингвистиката и семиотиката.

Коментари (4)

- 15-07-2013|**Л. Каравелова**

Не съм изненадана, че не намирам коментари на статията, по две причини: „Стилът“ на Юлия Кръстева и „равнището“ на потребителя, разгърнал страницата на ЛП случайно на това място. Стилът е /почти/ изряден и /почти/ изящен, но красиво кух – по френски, а потребителят в мое лице чете и мисли... Но вместо да разбира, се колебае между смисъла на разбирането и разбирането на смисъла, ако е позволено да се изразя двусмислено „франкофилски“. Простата истина обаче е, че не всичко на този свят е френско, защото не е обяснено на литературен френски – този съблазнен латински. Френската култура е демонстративно самовглъбяване, търсещо самоудовлетворение. Засега резултата се продава задоволително успешно. А след сто години? Имало е /има и сега/ горди езици, затова понастоящем има и френски за развлечението им. Моля, не ме убивайте.

• 15-07-2013|**Snejanka**

Spodeliam mislite za „prevodacha“, polzuvam angliiski i frenski, izkarvam si hliaba polzuvaiki tezi ezitzi / bulgarka sam/ jiveeshta v Canada.....

Frenskata literatura e mnogo po- blizka do bulgarina ot drugi...

Jiviala sam s franzuzi kato prepodavatel v Tunis Maroko.....imam priatelka franzuzoika, s koiato pri iskreni razgovori zabraviamе ezika na koito govorim..zashtoto dushite ni govoriat.....

Nooooooooooooo.....vsichko,koeto sam DALJA na proizhoda mi BULGARSKI, na bogatstvata

duhovni, koito sa me izgrajдали през vsdichkite godini v BG!!!!!!!!!!

Tozi fakt ozeniam mnogokratno, sega, v Canada, imammno v prozesa na ejednevieto, preokrivam BOGATSTVASTA na nashata, BULGARSKA kultura, edna ot NASI_ DREVNITE v SVATA!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Za svedenia na chetiashtite ...SAMo bulgarskiat ezik ostava ZEB promeni v smisala do 200 pati prevod!!!!

Koi drug ezik ima tezi kachestva???

Ako se zainteresuvame i razrovim iz dobre ukrivanite dokumenti za iztoricheskoto minalo na BG, se otkriva che v osnovata na latinskiat ezik e STAROBULGARSKIAT/ trakiiski/ azbukata e pak nashata...a Ne obratnoto, v Germaniia / Bavaria..sirech bulgaria.../ imat 6000 lichnio imana IDENTICHNI s BULGARSKI...

Drugo BULGARSKIAT ezik e KODOV...!!!!!!!!!!!!

Zashto 400 godini frenski krale sa plagali klatva vardu BIBLIA napiana na GLAGOLITZA ... podarak ot bashtata na bulgarska prizesa omajena za frenski kral

Zashtoto sa USETILI SILATA izlachvana ot tezi bukvi SIMVOLI!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

A kakvo stoi napisano nad glavnia vhod na SORBONATA...???????????????

stih ot BOTEV!!!!!!!!!!!! PROCHETETE go kogato minavate ot tam!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

S goliamo uvajenie sam kam frenskata kultura, podarjam vsiaka nazia, koiato zeli lichnite si dostijeniaNO

KRAINO vreme e nie BULGARITE da IZUCHIM nashite DOSTIJENIA, s kouito sme SDVIJELI i sega DVIJIM sveta po patia na SVETLINATA

BULGARI..SABIJDAI te se!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Kazano e ot madrez:

angliskiат shte stane mejdunaroden, a BULGARSKIAT shte ostane SVESHTEN ezik!

Vseki istinski bugarin moje da go useti...ako e duhovno probuden.....

- 18-07-2013|**Doktor** – Любовта по езика – Юлия Кръстева

Златко, когато чета в твоя вестник коментarii от рода на този на Snejanka, изпитвам срам. След изящния език на Юлия Кръстева е потресаващо, но за жалост демократично, публикуването на непросветени, шовинистични и нахъсани с емигрантски псевдо-патриотизъм неграмотни текстове. Да не говорим за логореята на пунктоацията! Боже пази ни от тези, които обичат всичко българско, но не си правят труда да си свалят кирилица и да се научат да пишат грамотно!

- 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

Винаги съм се отнасял с недоверие към текстовете на г-жа Кръстева. Освен че е изящна и на пръв поглед добронамерена, не я приемам като искрена. Защо е било нужно този текст да се превежда от френски. Защо тя разговаря на френски в България, а майчиният ѝ език е българският. Едва ли е вярно, че родният език не позволява пълното овладяване на чужд език до съвършенство. Тя самата например, Илия Троянов, Съмърсет Моам, Владимир Набоков и т. н. и т. н. Не става дума за патриотство, напротив. За Snejanka да не говорим.

Докато се смеем, все има надежда

Автор: Златко Енев

Един мъдър мъж беше казал, че, смеейки се, светът се разделял с миналото си. Хубаво е, мисля си, че дори и в тоя плачевни времена ние все пак успяваме да запазим способността си да се смеем. Докато продължаваме да го правим, все има надежда...

Джокерът от „Батман“ – един модерен символ за неизличимостта (или комичността?) на злото...

Българският лъв пред Съдебната палата – символ на едно правосъдие,
комай режисирано от Джокери...

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като въплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Битката за опаковане на Райхстага

Автор: Ванцети Василев

Следващият филмиран голям проект е „Опакованият Райхстаг“. Успях да го гледам за първи път едва през ноември 2007 година. Музеят на модерното изкуство (МоМА) в Ню Йорк предлагаше две безплатни прожекции в разстояние на една седмица. Информираха ме за втората поред, която щеше да се състои на 11 ноември в 4:30 следобед. Залата – кинотеатър „Рой и Нуита Тютс“ беше препълнена. Противно на разпорежданията бяха допуснали по-голям брой зрители от капацитета ѝ и имаше седящи по стълбите.

Идеята води началото си в замислите на твореца от 1961 година. Не носи конкретно име и местонахождение. На един от колажите я виждаме като опакована с полиетилен 8-етажна сграда, завързана с въжета и стоманени кабели, гледана изпод една от аркообразните основи на Айфеловата кула. Означена е като обществена сграда, която може да бъде парламент или затвор. През 1963 Кристо участва с три творби в изложба в галерията на Алфред Шмела в Дюселдорф, една от които е „Опакована обществена сграда“. През 1964 той предлага да пакетира две сгради в областта на Уол Стрийт. Отказват му. През 1967 предлага да опакова музея Уитни в Ню Йорк. Отново получава отказ. Резултатът за Музея на модерното изкуство и Съединената химическа кула през 1968 е подобен. Сградата, която избират, идва през есента на 1971 година, месец преди фиаското със „Завеса на долината“. Двойката получава картичка с изглед на Бранденбургската врата и Райхстага от Берлин, Западна Германия, от американския историк по архитектура и арт дилър Майкъл Кълен. Предлага им опаковането на сградата на Райхстага. Жан-Клод му отговаря: „Взимай разрешителните!“ Отговорът им е позитивен, но интересът им в самото начало е анемичен. За да ги убеди, Майкъл Кълен пътува до Ню Йорк на 12 ноември, а след това, на 4 декември се срещат в Цюрих. Така се прави избора на обществената сграда, която артистите искат да опаковат. Кристо е ентусиазиран и възхитен, но желае този път

получаването на разрешение за проекта да предхожда техническото му оформяне.

Първата рисунка датира от пролетта на следващата година. Надеждите за започване на проекта предвиждат най-рано пролетта на 1973.

Началните сцени от филма започват с мразовит декемврийски ден в Берлин през 1980. Двамата и придружаващият ги Волфганг Уолц, се придвижват по заснеженото поле към сградата на Райхстага. Виждат се Бранденбургската врата и танкове на някоя от четирите велики сили, разделили Берлин. По известния берлински „С-бан“ се движи влакова композиция. Спира на границата на разделението за паспортна проверка. Камерата плъзга погледа си по изпъстрената с графити „Стена“. Обсъждат се детайли от работата по опаковането. Това не е първото им посещение от еволюцията на проекта. Кристо пътува до Берлин заедно с Уолц и Кълен на 12 февруари 1976 г. за да огледа на място сградата, да направят фотографии. Същият ден дава първата си пресконференция пред немската преса. Зимната сцена завършва с почит пред гробовете на 136-те застреляни граждани на Германската Демократична Република, дръзнали да потърсят убежище в западните демокрации, прескачайки „Стената“. Издълбаният надпис върху много от паметниците е лаконичен: „Безименен“. Под него – датата на разстрела. Рождената дата липсва.

През юни той отново лети до Германия за да се срещне с водачи на политически партии и техни изтъкнати дейци. Присъстват и двама от администраторите на Райхстага. Следващата година „совалката“ Ню Йорк-Германия зачестява. Кметът на Берлин, Клаус Шуц, е спечелен за каузата. Президентът на Германия информира двойката, че персонално е за проекта, но като президент на страната е против. Вили Брандт, председател на социалдемократическата партия, дава подкрепата си. На 16 април 1978 година двойката е в Хамбург за да присъства на първата среща на организиращия Комитет за осъществяване на проекта „Опакованият Райхстаг“ в дома на собственика на вестник „Ди Цайт“. През 1981 година Вили Брандт посещава ателието на „Хауърд Стрийт“ и намеква никога да не изоставят проекта. До този момент има два отказа от германска страна.

„Даже един посланик не може да свърши такава работа“ – казва той.

В края на това десетилетие има моменти, когато и четирите велики сили, окупирали Берлин, дават зелена светлина на проекта. Бавят се единствено германците, а може би се и страхуват. Сградата на Райхста-

га е тяхна и представителите им, т. е. Бундестагът трябва да вземе решението.

Падането на Берлинската стена през 1989 г. и последвалото обединение на Германия през 1990 създават загриженост на двойката в едно отношение – ако сградата се реконструира и започне нормален живот на парламентарна сграда, проектът, най-вероятно, би останал нереализиран. В този период Кристо няма създадени рисунки и колажи за Райхстага. На въпрос какво става, той отговаря: „Ако германците наистина искат да реализираме проекта, те трябва да се обърнат към нас.“

Променили ли са тези две изненадващи събития, сепващи съзнанието на целия свят, значението на опаковането на Райхстага? Никъде не намерих тълкувания на това, но най-вероятно отговорът е да. В някои интервюта Кристо съвсем дипломатично отговаря на въпроси, свързани с падането на „Стената“, че наистина, ако опаковането е било реализирано по-рано, някои сили биха го използвали спекулативно. Можем да изградим един въображаем сценарий, в който гражданите на една разделена страна са застанали от двете страни на Берлинската стена. Тези, на чиято територия е Райхстага, ще се възхищават и веселят, около нея, а на няколко десетки метри, другата част на града ще наблюдава събитието през телените мрежи. Познавачът на онези времена би допуснал, че жителите на източната част ще бъдат държани на прилично разстояние.

Германците наистина вземат решение сградата да се реконструира. Конкурсът за това печели архитектът сър Норман Фостър. Към своето решение журито добавя: „Препоръчваме също опаковането на Райхстага от Кристо преди реконструкцията.“

Борбата за това започва да прилича на обществен маратон. На 2 февруари 1982 г. на едно публично изслушване във Франкфурт Херман Джоузеф, виден политик и бизнесмен, заявява: „Да се каже „не“ на проекта е по-лесно. Но да кажеш „да“ носи по-малко рискове. Сега е ваш ред да ни кажете защо“ – обръща се той към Кристо.

Двойката достига всички нива и слоеве на германската нация или по-точно: жителите ѝ, които живеят на запад от „Стената“. Виждаме ги на подиума пред огромна аудитория, на която Волфганг Уолц превежда за Кристо:

„Ние трябва да убедим 77 милиона германци. Те от своя страна трябва да убедят своите 661 представители в Бундестага. Трябва ни мнозинство от гласовете, това вероятно прави 340 от гласовете.“

Кинолентата проследява този период до момента на гласуването на Бундестага по една единствена точка от дневния ред: опаковането на Райхстага. Цитирам някои от изказванията на Кристо, дадени в различни моменти и места в едно: „Ако не произхождах от бивша източноевропейска страна, Райхстагът не би имал никакво значение за мен. Моят произход направи от мен най-точният човек за този проект. Райхстагът представлява среща на Запада с Изтока и коридор от миналото към бъдещето. За две седмици той ще бъде произведение на изкуството. Една значителна част от него е средство за комуникация.“

В една сцена преди гласуването на Бундестага, виждаме Кристо да отговаря на въпрос, свързан с името му: „Това е малкото ми име, а не фамилното.“ Към него е прибавил латинското „С“ за да озвучи началната буква Х, която във френския се нарича «*hashe muet*» (безгласно, няма хаш). Случаят се повтаря и в английския. Започнато с „Н“ и в двата езика се акцентира на „р“-то, докато с „С“, произнесено като „к“, „х“-то си запазва значението в звуковата форма. За артистичното име, както и отпадането на бащиното му име Явашев, Доминик Лапорт дава психоаналитично тълкуване в книгата си за Кристо, намеквайки за отхвърляне на бащиния авторитет от сина, което е спорно.

Сюблимният момент, парламентарната сесия на Бундестага с финал гласуване, е насрочена на 25 февруари 1994 година. Президентът ѝ, Рита Зюсмунд я открива и дава думата на първият говорител Петер Конради, представител на социалдемократическата партия. Изказването му представлява блестящ и зашеметяващ старт за поддръжниците на проекта.

„Г-жо председател, дами и господа, днес ние ще дискутираме и накрая ще решим дали Кристо ще опакова за 14 дни Райхстага. В продължение на 22 години артистът говореше на безбройни срещи с политици, журналисти, артисти, критици и граждани за опаковането на Райхстага. Аз съм поразен от тази упоритост, от тази сила, тази сила на въображение да направи от видимо невъзможното, възможно. Само ако можехме ние, политиките, да имаме такова въображение, такава упоритост, такава силна воля и кампания като неговата.“

Представител на противниците на проекта казва: „Аз не бих си представил друга западна демокрация да отиде до положение, до което сме стигнали ние – парламентът да обсъжда такъв въпрос.“

Канцлер Кол, също противник, седи на стола си с непроницаема маска на лицето.

Друго впечатляващо изказване на консервативен противник: „Райхстагът е страховит символ на съвременната германска история. Символ, който като никой друг, показва възходите и паденията на нашата история. Превратностите, резките паузи са оставили отпечатък върху постройката. Райхстагът е каменното свидетелство на германската съдба през това столетие. Националните символи трябва да обединяват. Те трябва да ни събират. Опаковането на Райхстага няма да ни обедини, то ще ни поляризира. Твърде много хора няма да могат да го разберат и приемат.“

Дебатът е разгорещен и наистина показва поляризация на силите.

„Абсолютно недопустимо е да отхвърлим проект в момент на нестабилност след обединението, в какъвто се намира нацията ни.“ – казва представител от поддръжниците на проекта. Следващият: „Нека да разрешим спора с лекота. Нека да живеем в новото демократично успокоение с велик символ за 14 дни. И след това можем да преминем към реконструиране на Райхстага с голямо удоволствие и настойчивост.“

Започва гласуването. Камерата е фокусирана върху загриженото лице на Кристо. Ръцете му си играят неспокойно една с друга. Гласували са 591 представители на Бундестага. От тях: 295 са „за“, 226 – против, въздържали се – 10.

„Проектът е одобрен!“ – провъзгласява Рита Зюсмунд.

Ванцети Василев е роден през 1945 в Радомир. По образование е инженер-химик. Емигрира от България през 1988. От 1989 живее в Ню Йорк. Работил е за Отдела по екологическа защита в Ню Йорк. Автор е на два романа – „Семената на страха“ (1991) и „Влаковете от Рим“ (2006). Книгата му „Да опаковаш вятъра“ (2013) е публикувана на български език в издателство „Изток-Запад“.

Плоският свят на българските медии

Автор: Тодор П. Тодоров

Невъзможната журналистика

Потискащо, потискащо и отново потискащо е това, което съобщават интервютата с журналисти, проведени от фондация „Медийна демокрация“. Защото да, те съобщават нещо и констатацията на това съобщение не позволява позитивни интерпретации. Въпреки умишления ми пессимизъм, светът на българския журналист е по-малък и някак по-средновековен от направените от мен „феодални“ предварителни анализи. Докато обществените условия, социалните и икономически отношения и зависимости функционират на настоящото равнище, в България истински медии не може да има. Плурализмът, журналистическите правила и етика са невъзможен проект. Това е ситуация на безизходица, която произлиза от цялостната култура и социална среда. Докато работят тези модели, реални политически и икономически, властови модели, които произвеждат съзнание, тези модели ще се възпроизвеждат по необходимост и в медийното поле. Проблемът на медиите съвсем не е чисто медийен проблем. Това означава и че той е резистентен на техническа и арбитражна регулация. Подобен тон на резигнация, поражение се съдържа във всяко интервю. Липсата на доверие в регулаторните и всякакви други органи е разгърната до убеждение и светоглед. Демотивация, безсилие, зависимост и страх, несигурност. Това настроение е общо правило. В такава атмосфера свободата и плурализмът са нищожни по дефиниция.

И все пак е плоска

Тягостен е самият климат, самата атмосфера, в която са заставени да работят журналистите, общо взето повсеместно. Липсата на мотивация се превръща в нагласа и вид работна етика. Това е валидно както за големите медии, така и за по-малките регионални, където оплоскостяването на света е очевидност. Плоският свят има винаги просто обяснение, макар да е иначе свършено непонятен и от гледна точка на здра-

вия разум абсурден. Той е еднопосочен, едноизмерен, елементарен свят, подчиняващ се на прости правила и стопанисван от също такива господари. Такъв е светът, който българските медии произвеждат или както се казва „отразяват“, такова е медийното огледало. Плоско. Но такъв е и светът, в който оцелява и се труди средният български журналист. Каквото вън, такова и вътре. Аналогията на структурите, които формират политическия и икономическия порядък, продължава органически както в структурата, така обаче и в самия етос на медиите. В плоския свят човекът е малък, а силите, които го подчиняват са всемогъщи и непоклатими. Това е също така свят, който макар и на длан, е все пак необозрим, несигурен, крие опасности и постоянни заплахи, подобно на света от средновековните карти. Средновековността тук е ужасяваща не само поради неуместността и анахроничността си, но и поради трайните увреждания, които предизвиква, поради изплашения, ала също и настръхнал (от злоба) манталитет, през който се вижда светът. Не бива да се забравя и че плоският свят не може да бъде напуснат. Земята, която човекът оставя зад себе си е кръгла. Преди това пътища навън няма. Има само изход, през който се изхвърлят отпадъците.

Това за мен е втората констатация на интервютата: и все пак Земята е плоска.

Желязната верига

Основните зависимости и механизми, в които е заключена българската медия, са от икономическо-феодално естество. Всичко останало е страничен ефект. Включително политиката, политическото присъствие и дебат в медиите. Всичко е подчинено на елементарен, финансово мотивиран властови натиск, който най-често е упражняван директно от собствениците на медията. Те пък от своя страна са зависими от натиска на своите опекуни, които правят възможно съществуването или несъществуването на съответното издание/телевизия/радио/сайт и т. н. Тази верига на подчинение и зависимост е желязно детерминирана и неразрушимо устойчива, това впрочем съвсем ясно се осъзнава и от самите журналисти. Оттам и убеждението, че институциите или органите, които следва да гарантират и регулират медийния процес, от своя страна също се съобразяват с конюктурата и изискванията на тази верига, която включва финансови, политически, лични и някакви други, нерегламентирани (и неофициални) отношения. Безспорно отношенията в такъв

свят не могат да следват никакъв официално легитимен протокол, по силата на който да бъдат коригирани. Всичко става в известен смисъл „под земята“, където никой закон и никой легитимен механизъм изобщо не е приложим. Съвсем естествено това демотивира патоса на самата журналистика като цяло, свеждайки я до изпълнение на задачи, поставяни и изисквани по феодален път. Често пъти квалифицирани и опитни, добри журналисти са принудени да „разработват“ жълти сензации или икономически/политически (това различаване е трудно) поръчки, поради така представената необходимост и неизбежност на работните отношения и зависимости. Тук понятието „трудови отношения“ е напълно неуместно, това е видимо и от най-беглия поглед върху направените интервюта.

Демотивацията

Фактически журналистите са третираны просто като „кадри“, функционални роби. И в техническия смисъл те действително са роби, доколкото са заставени да изпълняват журналистическите си задължения в името на собственото оцеляване. Такава една формула ми се струва вярна след прочита на интервютата: журналистиката не се упражнява или практикува, така както се практикуват творчески и интелектуални професии, тя по-скоро се изпълнява по начина, по който работникът пренася тухли, за да заслужи надницата си. Това състояние на журналистиката, при всички претенции за демократичност, модерност, та даже и за някаква „европейскост“, е повече от крещящо. Това е скандал, приел облика на ежедневие. Медийните кадри биват изнудвани и подчинявани репресивно да изпълняват задачите и поръчките на своите шефове и собственици, като при неизпълнение, неспазване на изискванията или своеволна принципност, те биват принуждавани сами да напускат. Бавене на хонорари, неизплащане на заплати, поставяне на неизпълними задачи, чиито резултат е, разбира се, провал, лишаване от достъп до информация и буквално изолиране са някои от използваните методи. Доброволното напускане е винаги за предпочитане пред уволнението. Така или иначе медиите работят като касапници – ако не ти харесва, на опашката чакат още сто телета. Сравнението е грубо, но такъв е менталитетът на българския медиен собственик. Има случаи, в които дори не се подписва какъвто и да е обвързващ документ, нито трудов, нито дори граждански договор. Работи се на ангария и по милост. Никой не инвестира в своите журналисти, в тяхната квалификация и професионално развитие. Тъкмо

об- ратното – веднъж влезли в „професионалния“ свят, те биват подложени на постепенна и методична деградация, стигаща дори до съзнанието за някакъв вид успех, в случай на оцеляване. В такъв обърнат свят демотивацията, личната и собствено журналистическа, а много пъти и морална демотивация е тотална.

Страхът е най-вече от директния финансов източник, собствениците и рекламодателите. Както и, разбира се, от близките до тях, намиращи се в обсега на техните интереси. Тези фактори определят темите табу, онова за което не се говори или се говори по определен начин. Така например една компания плаща персонално пари на ръка, месечно, между 800 и 1200 лева, за да бъде добре представен образът ѝ в новините на телевизионен канал. Пари на ръка се плащат и в друга телевизия за манипулирането на предизборни дискусии, участието на поставени лица и контролиране поведението на водещия. Често пъти журналисти биват наказвани, заради засягането на косвени интереси или поради страх, че оттеглянето на един рекламодател ще доведе до оттеглянето и на другите, тъй като така е сложена структурата на пазара у нас. Политическите дискусии, „разобличавания“ и т. н. са най-често също част от уреждането на други сметки. Това е светът на желязната верига и на икономическия феодализъм. Това е един плосък свят.

Откъс от **Медии и демокрация: свобода, плурализъм, право**

съставители Жил Руе, Орлин Спасов, Рудолф Барч
Фондация „Медийна демокрация“ София, 2013

Тодор П. Тодоров (1977) е доктор по философия и преподавател във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски. Автор е на „Приказки за меланхолични деца“ (сборник разкази, Сиела, 2010). Разказът му „Ван Гог в Париж“ е отличен с наградата „Рашко Сугарев“ за най-добър къс разказ.

Личен морал и политически морал

Автор: Деян Кюранов

Отворено писмо от Деян Кюранов до Велислава Дърева
Аве, Велислава.

Откакто починаха Искра Панова и Чавдар Кюранов – като се изключи една по-скоро частна среща с Валери Петров – почти не съм разговарял сериозно с леви интелектуалци. Имам пред вид – за България. Иначе съм говорил и спорил нееднократно с леви интелектуалци – доскорошни мои колеги от фондацията на Джордж Сорос, както и с хора от Балканските страни и останалата Европа, Щатите и бившия Съветски Съюз.

От моята кандидатска дисертация за(против) Маркс, публикувана през 1989 година, човек би могъл да разбере защо съм антимарксист и същевременно искам сериозно да разговарям с мислещи леви. А пък от твоята поява снощи в „Панорама“ – защо това ми е толкова трудно, че вместо да ти се обадя по телефона ти пиша през медиите.

Тоя твой телевизионен показ ще се запомни като нещо ярко и грабващо – а ако не се запомни така, жалко! Но яркото и грабващото у теб аз го знам още от първия път, когато те видях в Дома на киното, комай 1987, да говориш със сила и съвест против „системата“, да се бориш за правдата за Левски. За същия тоя **Левски, за когото говори снощи**. Да. Обаче. Тогава ти се бореше за него, и с това – за мен и за нас. А снощи сякаш се бореше против „нас“ – и мен. Защото снощи ти се силеше да използваш Левски, да използваш правдата на Левски, като гюстерица, която размахваше към врага. Силно беше, когато извиси ръка с фототипния вариант на Светинята и прогласи „Това е тефтерчето!“ Разсмях, се момиче. Защото същата сутрин бях чул вече същото, синтезирано в крилатата фраза „От тефтерчето на Левски стигнахме до тефтерчето на/оня там, дето писал „И. Ф“, хвани единия – удари другия/“. Но беше казано не от теб, а от един депутат от партия „Атака“. И политическият ми акъл се запита: това обща линия ли е БСП-Атака или спонтанно едноманипулиране? И – кое ли от двете е по-лошо? Не за мен – за левите

интелектуалци. Защото другарят атакист също използваше Левски – за да изправи България пред Проблема Пеевски-2. Ти не знам дали също си оправдавала назначаването на новия началник на ДАНС – след „тефтерчето“ престанах да те слушам. Стана ми отвратно.

После заслушах отново – но отново изненада: с неподдражаемо презрение ти произнесе „експерти на прехода“ и препрати аудиторията си към една „дебела книга“ да се поучи по темата. Ами сега? Бяха ми разказали за тая книга – достатъчно ми беше, за да заключа, че в нея български клюки са представени за френски „анализ“ – и да не я чета. Но напоследък ми потрябва нещо от моите стари неща, потърсих ги чрез името си в Google и, не щеш ли – то цъфна от доста места в същата книга. Зачетох – и спрях да чета и затворих страницата, когато научих, че Чавдар Кюранов бил „член на ЦК“ /на БКП, по Живково време, уточнявам за по-младите/. Ти познаваше Чавдар, мисля, че му се радваше, и би трябвало да знаеш, че той не е бил член на ЦК не по случайност – а по необходимост. След като се върна от Икономическата комисия на ООН в Женева, където отиде, след като спечели конкурс на ООН, с икономически знания за третия свят и блестящ английски – от ЦК решиха да го използват и го пратиха в Държавния съвет на експертна длъжност – не на политически пост. (Защото ЦК разполагаше, ЦК реши да го прати и в Женева – иначе, ако не беше член на БКП, изобщо нямаше да стигне до конкурса на ООН).

Обсъдихме това за Държавния съвет вкъщи. Искра Панова от агресията ни в Чехословакия през 1968 беше във „вътрешна емиграция“; аз се преживявах като човек „на '68-а“ и не разбирах, защо моите най-близки другари не искат да се борят заедно с френските гимназисти „против Системата“ (вж. Brick in the Wall). Съгласихме се да приеме, защото може пък да успее да помогне да се случат и свестни неща – ако не стане, да си се върне в Икономическия институт.

В Държавния съвет, заедно с началника си Владимир Калайджиев, прокараха едно от най-прогресивните законодателства в защита на майчинството – с невиджани по цял свят платени отпуски. Чавдар беше в Държавния съвет и когато го изключиха от Партията за съоснователство на организирания от единствения реален дисидент на България Желю Желев. Тия „подробности“ ти вероятно не знаеш, затова ги пиша. Но ти рекламираш, патетично, книга, в която обвиняват баща ми, че бил „от ония“. Или и ти, като мене, не си я чела? От теб ли днес

да защитавам честта на Чавдар Кюранов? Падаме на нисичко равнище, Велиславо, размесом с анонимните „експерти от интернета“, дето напоследък влязоха в „научната“ дискусия аз съм ли или не съм внук на Цола Драгойчева, оти татко ми се бил викал Чавдар. Добре поне, че не сме анонимни! Ти години наред се бори за социал-демократическа промяна в БСП във фракцията, оглавявана от Чавдар. Тогава ли беше искрена – или сега, когато препоръчваш книга, в която, за да ударят мене, очернят него? Или когато опаковаш в наистина свещения Левски партийна пропаганда – белки не усетим веднага, че вони?

Хайде, за начало, отново да почнем да казваме истината. Не Истината, а истината, каквата я знаем. А като не я знаем – да питаме, ще ни се отговори. Примерно, никой не ме е питал добре ли се управляват фондациите на Сорос. А те се управляват различно и често лошо, и често защото ги ръководят западни леви интелектуалци. Хора, които бяха така треснати от 1989, че и досега, поколение по-късно, се луткат насам-натам.

Ти се преживяваш като морална – и личната ти моралност за мен е несъмнена, дай Боже всекиму да е такъв! Но политическата ти моралност? А може би – по напред – политическото ти разумение на събитията? Вече и тук не се съмнявам: не разбираш какво става, бъркаш добрите и лошите и правиш бели. Снощи – но не само. Това, че май не се усещаш, не помага. Виж там... престани!

Вале.

Деян

Източник

Деян Кюранов е български социолог, политолог и политически анализатор. Изследователските му области включват политика, медии, социология, изследвания на социални, културни и политически тенденции, външна политика.

Коментари (5)

- 20-07-2013|**Златко**

Онова, което успях да схвана от снощното предаване на „Панорама“ е, че се оформя – о, каква изненада? – ясен поколенчески разрив и че позицията на старото, за щастие отиващо си, поколение е „Европа е добре дошла, докато дава пари, но не и когато започне да дава акъли или, не дай Боже, започне да проверява как се харчат парите й...“ (една много младежка позиция, като се замисли човек).

А младите, които в случая заемат една типично „възрастна“ позиция, настояват на това, че приемането на пари означава и приемане на задължения, включително и задължението да се приемат акълите, които идват заедно с тях...

Странна, но всъщност закономерна размяна на позициите...

- 21-07-2013|**Гост**

... приемането на пари означава и приемане на задължения, включително и задължението да се приемат акълите, които идват заедно с тях...

Това за себе си си го написал, нали?

- 21-07-2013|**гост** – Уточнение

Аз само да уточня, понеже тук много се държи на детайлите, че „законодателства в защита на майчинството – с неவிждани по цял свят платени отпуски“ имат румънците от времето на Чаушеско – цели 7 / седем!/ години...

- 23-08-2013|**Bl. Blagoev**

Присъединявам се към писаното от Кюранов. С две забележки. Не приемам, че може да се разделят личната моралност от политическата моралност. Това умиление иде от личното познанство. Второ, не е Ж. Желев единствения реален дисидент, защо се пропускат Илия Минев, Едуард Генов и други известни но пропускани?!

- 05-09-2013|**Гост**

деяне верно е че си самоук, като сам казваш

Кошунствени мисли от по средата на лятото

Автор: Златко Енев

Пиша това есе на собствен риск. Не преувеличавам опасността от изразяването на нещата, които ще последват по-долу: в края на краищата това издание се чете само от няколко хиляди души, повечето от тях застаряващи, лишени от глас и възможност за някакви по-особени действия хора, сред едно все по-застаряващо и някак все по-изморяващо се общество (без да отричам мощния импулс на последната вълна от протести, задвижвани основно от по-млади хора, *какво облекчение!*). И все пак нещата, които напират някъде отвътре в мен са си силно кошунствени, разглеждани поне от позицията на националния ни исторически канон, такъв какъвто той е в момента. В този смисъл предварително приемам осъждането ви, изразено или не. Някакво особено място за извинения тук не виждам: пиша всичко това просто защото вече не мога да удържам на напора му, това е всичко. Дай боже някой ден то да получи и по-системна, някак по-убедителна форма...

И така: от доста време насам ме измъчва един въпрос, на който успявам да намеря отговор(и) само отчасти...

Защо именно Левски?

Васил Иванов Кунчев – Левски, Апостолът на свободата, е в момента безусловен връх на българската канонизация (и иконопис). След около четири десетилетия на едно чисто идеологически обусловено оспорване на първото място, дарено от комунистическия режим на Христо Ботев, днес Левски е онзи самотен и недостижим връх на българското желание за обожествяване, вероятно многократно подсилвано от задължаващата необходимост от изнамиране на нещо, което да бъде противопоставено на убийственото усещане за геополитическа, културна, европейска, та дори и вътрешно-балканска незначителност, с което сме принудени да живеем всички. Не съм си го измислил аз, зачетете Вазов и онова „и на клеветата строшава зъбът“, ако все още не ви е съвсем ясно за какво

точно говоря. Компенсаторността на българския национален патос не е новина за никого в нашето време на банализирани до зъбобол „деконструкции“. Така че поне мисълта за някакво новаторство не е част от онова, което се опитвам да ви кажа...

И все пак, защо именно Левски?

Опитайте се да видите нещата от гледната точка на човека, който се среща с тях за пръв път, примерно някой абсолютно среден (и може би посредствен) французин, германец, англичанин, та дори и турчин или грък. От една страна, фигурата на Васил Левски очевидно е такава, която няма ни най-малко значение за никоя друга култура или национална история освен чисто българската, при това интерпретирана именно по начина, по който това се случва у нас от около сто и тридесет години насам. Левски не е оставил след себе си някакво особено литературно, идеологическо или каквото и да било друго наследство. *Фактическите* следи от дейността му се свеждат до прословутото тефтерче, плюс неоспоримия факт на неговия личен героизъм, организаторски гений и мъченичество – неща, които в никакъв случай не са уникални и които в една или друга степен се споделят от повечето герои от националния ни исторически канон. Той не е привилегирован – или обременен – нито от някакво по-особено образование, нито от особено познание за чужди култури, идеологии или дори нрави и обичаи (изключвайки ония на най-непосредствените ни балкански съседи – но това отново е типичната за повечето ни национални герои ситуация). Ние не притежаваме свои собствени идеолози, сравними в какъвто и да било смисъл с европейските, нито дори идеолози-посредници от мащаба на Адамантис Кораис или Вук Караджич. Всичко, което имаме, са хора, които *понай-вече* по нещичко за „Европата“, най-вече в резултат на образование, получено в някой от центровете на тогавашната българска емигрантска култура – Одеса, Букурещ, Истанбул, донякъде също Буда(Пеща) и Виена. Това не е опит за омаловажаване, не и съзнателен, във всеки случай. Просто се опитвам да поставя нещата в един контекст, лишен от безумните изкривявания на чисто националния ни патос (напън?)...

От друга страна, Левски безусловно е онзи връх на българската сакралност, до който не смее да се докосне никой, абсолютно никой! Никой у нас, искам да кажа – вън от нас подобна потребност просто липсва, поради пълната му непознатост, за разлика от вече споменатия Ботев или дори Каравелов, които все пак са оставили след себе си преводими

и напълно представими в някакъв европейски контекст литературни наследства.

Защо, защо, защо?

Каква е причината, какво е обяснението?

Обяснението – донякъде вече дадено в меродавния труд на проф. Мария Тодорова¹ – най-вероятно се съдържа в идеята за *абсолютната използваемост* на Левски за каквито и да било политически, идеологически или дори по-широко културни цели. Именно поради факта, че е оставил след себе си толкова малко *твърди* свидетелства за една или друга идеологическа насоченост, но пък в замяна на това повече от достатъчно доказателства за напълно безкомпромисната си решителност да следва докрай избрания път на национално-революционна борба (обоснован или не от историческите обстоятелства), Левски се превръща в един вид неизчерпаем източник на все нови и нови интерпретации, все нови и нови експлоатации, най-вече идеологически. Добре известно е, че няма почти никакви политически или идеологически направления в България – от най-десни, чисто фашистки групировки по време на (и около) Втората световна война, до уж-радикално-леви, „наднационални“ комунистически такива, които най-късно от времето не седмия конгрес на Коминтерна получават ясната инструкция „да се осъзнаят национално“ – които да не са използвали името и „идеите“ на Левски за свои собствени цели.²

И все пак мащабите на феномена са поразителни. И напълно необясними, освен ако не бъдат поставени в един далеч по-широк и по-мащабен контекст на културна деконструкция. Взет сам по себе си, колкото и „пластичен“ да се оказва Левски, той никога не би могъл да получи едно толкова сакрализирано място в националната памет, освен в ролята на пословичния „връх на айсберга“, тоест чисто и просто връхната част на един далеч по-гигантски, далеч по-мащабен процес на сакрализация, започнал непосредствено след Освобождението и продължаващ с нестихваща сила до наши дни. Имам пред вид процеса на сакрализация на цялото ни национално-освободително движение, чиято цел, както ще се

1 Maria N. Todorova, *Bones of Contention: The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria's national hero*, Central European University Press, 2009. На български език: Мария Тодорова, *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*, изд. „Парадигма“, 2009.

2 Op. cit., pp. 237-267 („A Banner for All Causes: Appropriating the Hero“).

опитам да ви убедя оттук нататък, не е нищо друго освен едно възможно най-пълно измиване на срама, предизвикван с неизбежност от силното несъответствие между (повече от скромните) мащаби на това движение, от една страна, и необходимостта от бърза и ефективна национално-военна мобилизация, предизвикана от конкретните обстоятелства след българското освобождение, от друга¹. Но разбира се, този конкретен момент на сакрализацията може да обясни само нейната най-първа, начална фаза, която приключва, силно неуспешно, най-късно с края на Първата световна война. Оттук нататък – именно поради факта на пълната безславност и неуспех на така формулирания български национален проект – необходимостта от неговото постоянно сакрализиране на практика се самоувековечава. Повтарям, точно поради неуспеха му. Срамът от неуспеха, невъзможността за признаването на изначалната погрешност на целия проект, в неговия по неизбежност силно милитаризиран и националистически-агресивен вариант, правят напълно невъзможно и едно негово по-реалистично, по-малко раздуто до мащабите на *национална революция* осветяване и интерпретиране. Това важи за цялата ни досегашна историография, без видими и познати изключения, поне що се отнася до собствените ми познания². Разглеждан от този зрителен ъгъл, българският исторически канон не е нищо друго освен едно вечно *бягство от срама*, чиято скорост и мощ, поне досега, изглежда не биват смекчавани в никаква видима степен от историческата дистанция, поне ако може да се съди по неговите най-видими проявления. България и българите продължават да живеят живот(и) на едно безумно надпрепускване със срама – и колкото повече се увеличава скоростта на живота, в резултат на цивилизационни промени, толкова по-задъхваща и непосилна се оказва поетата преди повече от сто години сакрализа-

1 Тоест конкретните обстоятелства, съпровождащи историческото развитие на българския национализъм, който, ако и силно закъснял в сравнение с повечето останали балкански такива, „наваксва“ достатъчно бързо, за да даде впоследствие своя собствен, напълно специфичен, принос към ужасите на Балканските и следващите ги войни, въвели в световния политически речник печално известния термин „балканизация“.

2 Впрочем, не съвсем. Благодарение на чудесния труд на Румен Даскалов за българското Възраждане са ми известни *поне* имената на хората, които вече са изказвали такива или подобни на тях идеи в националната ни историография, ако и да не познавам самите им текстове (Борис Йоцов, Тодор Влайков, Петър Мутафчиев, Тодор Карайовов и Иван Орманджиев). Виж Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, 2004, pp. 162-164.

ционна щафета. Но ние не се отказваме, разбира се. Такъв е *заветът* на апостолите ни, поне във формата в която сме избрали да го интерпретираме – *никога* да не се отказваме, дори и когато резултатите от усилията ни *няма* как да доведат до нещо смислено и заслужаващо уважение, поне от една външна, незакована в рамките на чисто националното ни себевъзприятие, гледна точка. Историята ни *трябва* да бъде интерпретирана като акт на непосилно, нечовешко, надминаващо всякакви рамки на историческа или културна логика, превъзможване навсякакви фази на постепенно, бавно, мъчително, чисто цивилизационно развитие, през което ония преди нас са преминали във вековете на нашия „национален позор“ (според канона, не според мен – отбележете, моля, че моята собствена интерпретация на националния срам е радикално различна от узаконената такава – според мен той започва *след* „робството“, а не по негово време). Ние, разбира се, трябва да постигнем за „двадесет и пет години“ (най-много) онова, което „ония“ са постигнали в течение на векове – такова е непосилно тежкото наследство на канона, на наследството, оставено от героите ни (едно наследство, създадено от самите нас, а не от тях, естествено – но за това ще стане дума с малко повече подробности по-долу).

И така, нека започнем.

Българското Възраждане – този колкото лесен за обяснение¹, така и напълно неразбираем, пред вид пълната си уникалност в досегашната ни история, процес на икономически и културен подъем, *осъществен изцяло със собствени сили* – намира, от моя гледна точка, перфектното си описание като процес на културно и национално формиране, намерило връхната си форма в създаването на независимата българска Екзархия.²

1 Например от гледната точка на модела на Модерната световна система на Имануел Уолърстайн, по-специално на начина, по който традиционните местни икономически и властови мрежи биват „разхлабени“ от взаимодействието им със западноевропейската „свят-система“, от средата на 18 век нататък. В резултат на това взаимодействие икономическата (но не и военна, нито пък политическа) власт в империята започва постепенно да преминава в християнски ръце, най-първо със създаването на огромната гръцка комерсиална флота към края на 18 век, последвано от сходни, ако и не толкова мащабни процеси, в останалите „прото-национални“ места по полуострова, включително и бъдещата България. Виж в тази връзка Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, 2001, Chps. 1 and 2.

2 Виж в тази връзка Janette Sampimon, *Becoming Bulgarian: The Articulation of Bulgarian Identity in the Nineteenth Century in Its International Context: An Intellectual History*, Pegasus, 2006.

Опитите да се представи съпътстващия го процес на национално-революционна борба като „още по-върховен“, логично-довършващ нещата чрез акта на Освобождението, апотеоз на Възраждането и цялостното ни национално развитие, се сблъскват според мен със силно очевидни и тежки, пред вид практическите им последствия, факти и аргументи, които бих обобщил тук в едно изречение:

България и нейното население са напълно неподготвени за „свободата“ през 1878 г., и то по минимум три различни, но изключително решаващи, начина.

1. България и българите са неподготвени в икономическо отношение. Както безспорно показват изводите от сравнително по-новите историко-икономически изследвания, Освобождението, вместо да се превърне в стимул за засилено икономическо развитие, води до тежка и продължителна икономическа депресия, която продължава още минимум две десетилетия и бива компенсирана – илюзорно, както ще го покаже по-късната ни история – едва от мощната милитаризационна програма, осъществена от Фердинанд и съответните правителства в хода на подготовката на Балканската война.¹

2. България и българите са неподготвени културно – процесът на езиковото и културно формиране на нацията е далеч от приключване по това време, в резултат на което Македония, която е *само на път* да получи повече или по-малко обособено българско национално самосъзнание, не само никога не приключва този процес, но дори и започва да се отдалечава от него, в резултат именно на освобождението и последвалото го разделение на българските земи и население. Резултатите от това ще се окажат многократно катастрофални за по-нататъшния ход на българската история.

3. България и българите са неподготвени за свободата и политически, тъй като частта от тогавашното българско общество, която *желае* свободата и активно я подготвя и се бори за нея, е нищожно малка и на практика лишена от реално влияние. Преобладаващото мнозинство от влиятелните тогавашни кръгове – тоест по-заможната прослойка, както

1 Виж в тази връзка Michael R. Palaret, *The Balkan Economies C.1800-1914: Evolution Without Development*, Cambridge University Press, 2003. На български език: Майкъл Паларе, *Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие*. София, Апострофи, 2005. Доколкото ми е известно, същите са изводите и на Румен Аврамов, чиито икономически трудове за съжаление не познавам.

и по-голямата част от интелигенцията, абсолютно не поддържа идеята за национално освобождение и дори активно ѝ се противопоставя, по множество причини, най-очевидната от които е, че тя директно подкопава основния фактор, способстващ съществуването ѝ(им), а именно: достъпа до пазарите (що се отнася до българските производители) и административните постове в Османската империя (що се отнася до интелигенцията). От друга страна селячеството, разбира се, се влияе най-вече от мнението на местните си първенци – и в съответствие с това резултатите от Априлското въстание са абсолютно неравномерни, възможно най-меко казано.

Особено важно обаче е това, че освен самата България, за нейното освобождение не готов и европейският Запад. Още в момента, в който приключва неочаквано успешната война на Русия срещу Османската империя, става моментално ясно, че огромните отстъпки, извоювани в Сан Стефано, *няма как* да бъдат приети от Запада. Много преди Берлинския договор вече е ясно, че Русия ще трябва да направи големи компромиси, че новоосвободената България ще трябва да бъде смалена значително (нещо, което се държи в тайна от „новоосвободените“, разбира се).

Разглеждано в светлината на тези сравнително очевидни и лесно разбираеми аргументи, българското освобождение се оказва нещо, чиито последици са в много по-голяма степен негативни, отколкото положителни. От този момент нататък България на практика е лишена от друга възможност за осъществяване на националния си проект, освен чисто военната – една изключително тясна, трудна за изминаване и свързана с невероятни жертви „пътека“ на историческо развитие, която се оказва абсолютно не по силите на България и българите.

Разбира се, възможността да се признае – или дори осъзнае след повече от век на масирана артилерийска идеологическа подготовка – всичко това, е нещо изключително трудно, нещо свързано с естествено чувство за срам. Трудно и срамно е да се признае една толкова решаваща грешка, маркираща самото начало на новата ни национална история, която ще определя с абсолютна неизбежност хода ѝ отгук нататък. Трудно е да се признае, че смисълът на Възраждането най-вероятно изобщо не е бил в достигането на това тъй неподготвено, тъй колебливо проведено и тъй безжалостно премазано въстание (а всъщност поредица от некоординирани, зле организирани единични бунтове). Трудно е да се признае, че целият последващ *лавинообразен* ход на събитията може

да бъде обяснен по съвсем не телеологически начин, като *оправдаваща самата себе си* чутовна саможертва, довела да почти чудодееен, напълно неочакван край. Трудно е да се признае, че тук решаваща роля играят няколко *чисто случайни* исторически обстоятелства, а именно:

А. Присъствието на един английски кореспондент, който успява да започне кампания на осъждане на кланетата в България, която много скоро ще мобилизира английското обществено мнение до степен, която ще направи невъзможно за Дизраели и английския кабинет *да не дадат* на Русия картбланш за провеждане на поредна война срещу Турция, само двадесет години след *войната* на обединена Западна Европа срещу Русия, в която ѝ е показано повече от недвусмислено, че тя трябва да се държи настрана от Империята.

Б. Директният интерес на Бисмарк, и по-точно на току-що създадената Германска империя, да охлади отношенията между Русия и Франция по всякакъв възможен начин, така че Германия също се превръща в един от най-силните привърженици на войната.

В. Прастарият проект на Русия за завоюване на Протока и Цариград, за което тя се нуждае от балкански плацдарм, в какъвто отлично би могла да се превърне една голяма и намираща се под руски контрол бивша османска провинция.

Г. Разглежданото от руснаците като неизбежна необходимост спасяване на Сърбия, която, след като се е осмелила да воюва сама срещу Империята, е на крачка от изгубването на независимостта си.

Трудно е да се признае, че българската история не е някакъв акт на божествен промисъл, на чисто хегелианско проявление на някакъв Световен дух, който върши делото си и постига целта си – чутовното българско освобождение – дори и след като целият ход на достигането на това освобождение представлява директно зачеркване на почти всички придобивки на българската култура и (зараждаща се) нация, постигнати чрез бавна, мълчалива и напълно негероична цивилизационна работа – нещо, от което тя изглежда ще се откаже напълно след този тъй изключителен период в историята си, отдавайки предпочитанията си, *и до ден-днешен*, на „бързи“ и „вълшебни“ „решения“ – най-вече войни, революции и диктатури от всевъзможни видове.

Всичко друго, само не и бавна, „безславна“ работа.

Е добре, как мислите – кое е следващото чудо, което ни очаква по този път? Кое е следващото ни „освобождение“?

Позволете ми да завърша това тъй несвоевременно писание с директен цитат, в случая от Нийл Постман. Ето какво казва той в есето си „**Информирайки се до смърт**“¹:

...ще завърша, цитирайки мъдрия стар опосум на име Пого, създаден от художника Уолт Кели. Предлагам думите му на всички технологически утопии и мексиканци, които присъстват тук. „Ние се срещнахме с врага“, каза Пого, „и той беше ние.“

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като възплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Коментари (42)

• 21-07-2013|Златко

Основните тези на този текст, в резюме:

След освобождението България е ЛИШЕНА от не-военни алтернативи за реализиране на националния си проект точно защото шансовете за неговото мирно и постепенно осъществяване са премахнати поради прекалено ранния и насилствен опит да се изпревари хода на естественото национално развитие, следвано по време на Възраждането. След Берлинския договор друг начин освен война няма – с всички произтичащи от това, бих казал неизбежни, последствия, които всеки от

1 Публикувано в „Либерален преглед“, 5 септември 2008.

нас познава. В известен смисъл новата българска история е някакъв вид умалено копие на другата подобна история в сърцето на Европа – немската, само че при тях мащабите и нивото на собствена отговорност и вина са значително по-големи. При нас има едно изначално избързване, наложено от едно според мен силно неизгодно стечение на обстоятелствата – комбинацията от това трагично въстание и напълно случайната готовност на Европа ИМЕННО в този момент да позволи на Русия нова война срещу Турция – което отгук нататък определя историята ни с абсолютно желязна логика. Една история на напразни опити да се постигне онова, което сигурно би било възможно, ако бихме били – тогава – в състояние да изчакаме и позволим на собственото си развитие да получи нормален, цивилизационен ход и облик. Ние обаче не го правим – и в резултат на това историята ни се превръща в тъпчене на мястото, а историографията – в иконопис. Това е тезата на тази статия и на значително по-големия труд (от който тя е нищожно парченце), в който се опитвам да покажа, че бягството от срама е основен лайтмотив на целия ни исторически канон и че, докато това продължава така, ние няма да имаме никакъв шанс да поемем отговорност за историята си, защото принципната постановка в нейното описание е компенсаторна и себеизмамна.

- 21-07-2013|**Комитата** – Какви са били алтернативните варианти?

Имам аргумент срещу тази позиция. Наистина, въстанието и Освобождението са силно преждевременни, едно предизвикано раждане на третата българска държава от тялото на Османската империя. Но какво би станало, ако България беше поостанала като част от империята още 10-20 години, освен че българската нация би се консолидирала и самоосъзнала в много по-голяма степен? Процесите на формиране на национални идеологии текат паралелно и у съседните народи и съответно и развитието на силен национализъм. Изваждането на част от българския народ от тялото на Империята дали не е предотвратило някаква по-голяма трагедия – например геноцид, подобен на арменския?

- 21-07-2013|**Златко**

Основният проблем във всичко това е че тази принципна ситуация се повтаря след всяка от трите големи цезури в националната ни история – 1978, 1944 и 1989, при все по-увеличаващо се ниво на собствена от-

говорност за предшестващото цезурата, *СРАМНО* и *системно-конформно колективно поведение* (при всеки от тези случаи имаме повече или по-малко масова колективна поддръжка за предишната системно-управленческа структура), което след това бива пренаписано и изкривено до неузнаваемост от историографите, като от срамната реалност се прави един борческо-възпитателен-патриотичен исторически разказ, който насърчава абсолютната безкритичност и по принцип увековечава предпоставките за все същото срамно, системно-конформно поведение, тъй като не го изобличава като такова, а го представя по напълно фалшив начин.

Дали някога най-после ще осъзнаем, че няма друг начин за предотвратяване на вечното повторение на миналото освен честното му и правдиво описание, плюс поемане на собствената отговорност за неговото правене?

- 21-07-2013|Златко

Благодаря за този коментар, комита. Естествено, за възможния развой на една алтернативна история не може да се спекулира. Никой от нас не може да знае какво точно би се случило при един алтернативен развой на историческите събития. Онова обаче, което сме длъжни да знаем е дали искаме да продължаваме до безкрайност със все един и същи тип колективно поведение (първо силна пасивност и конформизъм по отношение на управляващата система, после внезапен взрив, най-често донесен от някакъв външен, световен развой на събитията, а накрая пренаписване на историята по начин, който да представи самите нас като чутовни герои).

Съзнавам, че във всичко това има едно вътрешно противоречие, тъй като от една страна говоря за нужда от способност за бавно и постепенно развитие, а от друга страна критикувам колективния ни конформизъм, който обикновено има формата именно на такова бавно и постепенно развитие. Отговорът на този парадокс според мен се крие в разбирането, че постепенността на цивилизационния процес не може да служи като оправдание за колективния конформизъм. С други думи, нужно е да се научим да бързаваме бавно, колкото и неясно да звучи това.

- 21-07-2013|**Комитата** – и за Левски

Левски наистина е универсален знак – хем силно позитивен, т. е. вдъхващ вяра, че „можем сами“, хем достатъчно общ и валидно звучащ, за да може да бъде възприеман от всички идеологии за свой и за свое „оръжие“. Но Левски не е виновен за това – очевидно като добър организатор, оратор и внимателно формулиращ посланията си политик, които нарочно звучат обединяващо и мобилизиращо за всички, всеки би искал „Левски“ да играе от неговия отбор, т. е. обръщайки парадигмата на Левски да вкара всички българи в един отбор.

И едно лично наблюдение – видя ли плакат с Ботев и Левски напоследък, много често се оказва, че е свързан с някаква ретроградна идеология или съмнителна дейност.

- 21-07-2013|**Гост**

„Преобладаващото мнозинство от влиятелните тогавашни кръгове – тоест по-заможната прослойка, както и по-голямата част от интелигенцията, абсолютно не поддържа идеята за национално освобождение и дори активно ѝ се противопоставя, по множество причини, най-очевидната от които е, че тя директно подкопава основния фактор, способстващ съществуването ѝ(им), а именно: достъпа до пазарите (що се отнася до българските производители) и административните постове в Османската империя (що се отнася до интелигенцията).

Трудно е да се признае, че смисълът на Възраждането най-вероятно изобщо не е бил в достигането на това тъй неподготвено, тъй колебливо проведено и тъй безжалостно премазано въстание.“

Не ти ли е малко късно, безроднико, на глас да се замисляш за България? И да ни дотягаш с разсъждения, достойни за 20 годишните, които сега навлизат в живота?

И така да е, както си го измислил, какво предлагаш? Да разрушим паметниците от априлското въстание, да се извиним на Турция от името на Бенковски, Волов, Кочо, Райна Попгеоргиева, да помолим Ердоган да прати аскер да ни окупира и да чакаме да дойде момента, в който ще сме вече достатъчно културни, да имаме лидери, които са живели в Европа/сигурно себе си смяташ за най-подходящ/ и тогава да помолим вече халифа/щото на там вървят работите/ без войни и революции да ни пусне. това ли предлагаш?

В левичарски увредения ти мозък не просветва ли, че на земята тези ваши утопии никакви ги няма? Италианците некултурни ли бяха, тяхното Възраждане кратко ли беше, че водиха войни с австрийците, вдигаха революции, докато се освободят? Или ирландците бяха също невежи, или американците, или гърци и сърби бяха от нас толкова пък чак различни, че всички те с войни и въстания се освободиха? Свободата, безроднико, не ще екзарх, иска Караджата.

Продължавай тук, в свещената си лична територия, да си заравяш главата за истинските проблеми на България-вонящия труп на твой любим български комунизъм, който според тебе бил най-човечния от всички и който отрови извора на живота на българския народ. Пей си любовните мантри за Турция, която много ни била търпяла /а би могла просто да ни изреже главите може би/.

Знам, че ще го изтриеш това-пиша ти го лично, преди да го изтриеш, все пак ще трябва да го прочетеш. Чета те не за друго, а защото искам да знам до къде си способен да стигнеш в падението си.

- 21-07-2013|Златко

Специално по въпроса за Левски ме безпокои неговия статус на икона, който прави възможно обосноваването на абсолютно всичко, поради факта, че никой не смее да каже гък когато се произнесе името му. Конкретният повод да седна и да напиша това есе беше собствения ми ужас, когато видях как Велислава Дърева безумно манипулира една случайна фраза на Апостола, за да обоснове собствения си анти-европеизъм. В известен смисъл тефтерчето на Левски се е превърнало в един вид Библия, цитатите от която не подлежат на обсъждане и рационален разговор. Щом го е казал Левски, край, точка. А че Левски е само човек и че и той, като всеки друг човек, е говорил, писал и вършил маса погрешни или откровено глупави неща – за това, разбира се, не може да се спомене и дума, защото то е сакриле, кошунство. Ето как цяла една нация става абсолютно лесно манипулируема, поради липсата на традиция за рационален обществен разговор и склонност към сакрализация от един чисто средновековен, византийски вид.

- 21-07-2013|Златко

А, започват да се обаждат и „родниците“ (т. е. противоположността на „безродниците“). Време ми е да отивам на фитнес, значи. Чао, за през следващите няколко часа.

- 21-07-2013|Златко

Вече отдавна не трия подобни коментари. Удивително, но факт, на колко много неща може да се научи човек от правенето на едно такова обществено нещо като това списание...

- 21-07-2013|Комитата – За срама на челото

Това за дългите периоди пасивност и къкрене под похлупака на тенджерата под налягане е сигурно най-устойчивата история, която разказваме за себе си. Но аз искам да обърна внимание, че трябва да разглеждаме българския народ и българския „цивилизационен проект“ най-вече във връзка с конкурентните проекти и в контекста на историческата обстановка.

Толкова ли сме различни? Наистина ли в нашата култура има някаква сериозна особеност, национален „комплекс“, който ни пречи да сме по-успешни? И докато аз смятам, че точно по въпроса на националната култура може да се поработи и то точно присаждайки отново и отново, докато прихванат, поувехналите ценности на трудолюбието, гражданската активност, честността, отвореността към света, зачитането на индивидуалното достойнство на всеки човек, то от друга страна – съседните нам народи и особено нашите бивши съквартиранти, също излезли от тялото на Османската империя, биват раздирани от същите дилеми, същите чувства за вина и срам, които съпътстват всеки национален проект, превърнал се (частично) в държава и в крайна сметка доказвайки нещо, което по света май се води вече за доказано – националните проекти, особено на европейските държави, „в чист вид“, вече не са продуктивни, не водят до успех и е време да се влезе в новата наднационална и глобална историческа епоха.

Затова смятам за по-успешно, в крайна сметка водещо и до повече лично удовлетворение на всеки и до исторически „успех“ на общностите, каквото и да значи това, усилията да бъдем достойни личности, равноправни в големите общности в които участваме – европейската,

а и глобалната. Доказвайки се като успешни глобални и европейски граждани, ние автоматично ставаме успели българи.

Общувайки със съседните нам народи, ние установяваме, че сме изключително близки, че въпросите, които ни измъчват, много си приличат. В този смисъл „срамът“ е напълно непродуктивен, особено при положение, че сме поне формално, част от най-успешните световни общности, а и има много като нас. Чувството прилича на облекчението, когато човек е измъчван от някакво състояние, отиде на лекар, и той му обясни, че всъщност става дума за стандартна болест, която се лекува с някакви нормални хапчета и болният далеч не е единственият.

Иначе какво излиза – непрекъснато преживяваме национални трагедии поради нашата вменена „неспособност“, но трагедиите не са достатъчни за извличане на уроци и пречистване, комплексираме се, това води отново до пасивност и „неспособност“ и кръгът се затваря, смилайки ни на фин прах в течение на историческия процес;)

Аз съм оптимист – всички тези негативни емоции, памет и внушения ще изчезнат. От кошмари, които ни измъчват нощно време, ще се превърнат в реални обекти, когато ние, хората, които можем поне малко от малко да анализираме и пишем, да обясним на всички историческите уроци от нашето минало и координатите, в които се намираме в нашето настояще. Да отворим най-срамните и травмиращи страници от миналото си да ги прочетем. Да спрем да митологизираме и да видим кой, как, колко.. Това ще прогони призраците, ще светне слънце и пред нас ще се очертае най-обикновен каменист път, през който трябва да вървим, както всички останали.

- 21-07-2013|Гост

Комитата, не си губи времето да обясняваш на този човек, че ние българите не сме много по-лоши от другите народи. Не можеш да му го обясниш. Всъщност това-че сме по-лоши, е основната теза във всичките му „трудове“ и всички негови „търсения“ е опит да се намерят аргументи за твърдението, че сме по-лоши. Не знам как се е получило, но подозирам, че е свързано с идеите му за комунизма, и то в българския му вариант. Ако си следил изданието, ще видиш, че темата комунизъм се избягва упорито или се твърди, че българският комунизъм бил най-мекия, ненасилствен и пр. в Европа, а за сметка на това българинът бил най-дебелоглавия, нетолерантен и примитивно-националистичен на-

род на Балканите и в Европа. Така за възродителния процес е виновен българския народ, а не комунистическия режим, под чието иго пъшкаха и самите българи /нещо, което и самите турци признават/, българите са виновни за всички страдания на циганите, помаците, евреите и т. н. Българите си били виновни и за самия камунизъм, защото нищо не били направили за освобождението си, и за турското робство, защото били чакали някой друг да ги освободи. Темата за вината на българите и за тяхната насилническа природа и за срама им, че са били жертви и пр. е основната тема в това „списание“ като често преведените материали в него, чиито автори са наистина учени, влизат в грубо противоречие с домораслите тези на този „писател“.

Той, поне като живее в Германия, чийто народ постоянно ни дава за пример, как се бил покаял и приел вината си, да беше наистина проумял уроците от немската история, щеше да ни остави на мира. А нашата история е свързана с тази на Германия от 1915 и така участваме в двете световни войни. Германците и те ли са били незрели, че Бисмарк ги е обединявал с желязо и кръв?

Това тука е някакъв вид патология. Имай предвид, че този човек никога не се е занимавал с история-едва от известно време се запознава с нея и затова тезите му са като 15 годишен юноша. А иначе, както виждаш, претендира да ни даде истината от последна инстанция.

- 21-07-2013|Златко

Струва ми се, че в момента има поне една модерна историография (в смисъл като историческа наука и набор от политики на паметта), от която трябва да се учат всички – немската. В такъв смисъл не ми е достатъчен аргумента, че всички около нас са същите. Има и други, които някога са били същите като нас, а междувременно са се научили да бъдат по-други, не на последно място и поради факта, че са престанали да се срамуват от срама и че са го превърнали в основно средство за напомняне и предупреждение. В края на краищата, не са чак толкова много страните и народите по света, чийто може би най-мощен национален паметник (а всъщност гигантски комплекс от паметници и различни места на паметта, разсеяни из цялата страна), увековечава не нещо друго, а онова, което немалко немци считат за най-големия национален позор. Лесно е човек да се бие в гърдите, трудно е да се падне на колена и да се поиска опрощение за престъпления, извършени дори не от самия теб,

а от общността, към която принадлежиш. В такъв смисъл коленичилият немски канцлер е символната фигура на най-новото европейско време и поне самият аз отказвам да приема прекалено много уговорки и усуквания, че този дух май-май е още нещо далечко от Балканите.

Едва когато в България се появят множество! паметници на жертвите от „възродителния процес“, както и от всички други дългогодишни кампании на „пречиствателния български проект“, плюс жертвите на българския Холокост, плюс жертвите на „освободителната“ българска армия, примерно в Драма, тази страна и жителите ѝ ще получат някакъв шанс да станат част от Европа. А дотогава ще си се надяваме да дойде отвън поредния юнак на бял кон и да ни „освободи“.

След което си знаем какво следва. Ако вече сме успели да го научим, разбира се...

- 21-07-2013|**Златко**

А инак, то си е ясно, че винаги ще има такива, които ще предпочитат да крещят „Хитлер (Сталин, Живков, Пол Пот, you name it) е виновен, аз нямам нищо общо с това!“ Само че примерите за това докъде води ТОЧНО такова поведение вече също са достатъчно много (прочетете статията на Тони Джуд от този брой). Така че вече е време, струва ми се, да започваме да се делим на такива, дето са в състояние да научат нещо от историята, своя или чужда, и такива които не могат, защото отказват. Време е.

- 21-07-2013|**Иво Станоев** – Поздравления

Прочетох материала с огромно удоволствие. В това време на празноглаво патриотарство и националистична истерия всеки опит за вкарване на доза реализъм и обективен поглед върху българската история е като глътка свеж въздух. Благодаря на автора за това, че си е дал труда да напише нещо което най-вероятно ще остане непрочетено от мнозинството и разбрано от малка част от малцинството. Все пак е хубаво да се знае, че има и хора с мнение различно от това на тълпата.

- 21-07-2013|**Комитата**

Да, Германия е еталон и аз съм напълно съгласен с това. Имах предвид, че ние на Балканите имаме подобни проблеми и дилеми, които, докато знаем, че сме заключени и не сме уникални нито в страданието си,

нито в грешките си. И разширявянето на балканския диалог е номер едно задача, защото ще ни помогне заедно да излезем от лабиринта. А Германия дава посоката.

- 21-07-2013|Д-р Георги Карев, д. м. н. — Защо хем сме европейци, хем не сме

Наред с другите грехове, „Гост“-ът приписва на Златко тезата, че за възродителния процес е виновен не комунистическият режим, а българският народ. Истината е, че вината е на комунистическия режим, но неделима част от същата истина е, че нито едно престъпление на този режим не е имало толкова широка обществена подкрепа, колкото „възродителния“ процес. Хората, които могат да се обърнат към Златко с „безроднико“ (имплицитно считайки себе си за „родници“), са същите, които в зората на демокрацията ни наричаха „отродители“, когато постигнахме правото на етническите турци да възстановят истинските си имена. Самите себе си те считаха за възродители, а главната им възродителна заслуга беше, че като истински мародери бяха изкупили за жълти стотинки имотите и добитъка на панически изселващите се „възродени“ български турци и сега сън не ги ловеше да не би последните да се върнат в България. В родния ми Преслав (сега Велики Преслав) те събраха един внушителен (и затова още по-позорен) митинг, на който местните мутри държаха с пяна на устата противотурски речи, а в кубето на църквата „Св. Архангел Михаил“ бяха качили някакъв идиот, който блъскаше двете камбани като че ли се вдига въстание или пък ни е обявена война. Да си спомним също „Разградската република“ и ОКЗНИ – убеден съм, че нашият „Гост“ е участвал в нещо от този род. Лошото е, че тогава патриотарите публикуваха творбите си по вратите и стените на обществените тоалетни, а сега ги произнасят в Парламента и ги обнародват чрез Интернет. Какво да се прави – всеки прогрес си има своята цена.

Статусът на Левски в националната ни иконография е смущаващ не с безспорното му място на национален герой, а с представянето му като теоретик, всяка дума от чието тефтерче е истина от последна инстанция. Госпожица Дърева панически бързаше да отвори тефтерчето на тази фраза, която в момента искаше да ни разясни. Човек не може да не се изуми от контраста между религиозно-политическите превъплъщения на въпросната госпожица. Например между хулите, отправени срещу

„ситите“ протестиращи във в. „Дума“ и християнското ѝ смирение – в един телевизионен репортаж, скоро след избирането на патриарх Неофит, можеше да се наблюдава в продължение на 2-3 минути как Патриархът излиза от Храма, а тя тича и подскача около него като майmunка, която иска да изпроси лакомство от собственика си. Неволно сравнявам тази незабравима сцена с назидателно-менторския тон и мизансцен, с който въпросната госпожица обясняваше на нас, простосмъртните, дълбокия смисъл на всяка дума от тефтерчето на Левски. Наистина би било смешно, ако не беше толкова тъжно.

За да се осмисли позицията на Златко, доста необичайна, но и много добре мотивирана, трябва да се прочете задълбочено и другата чудесна статия в същия брой на „Л. П.“ – тази на Тони Джуд. Връзката между двата материала не се хвърля в очи, но е дълбока и същностна.

Като причини все да не сме „comme il faut“ ще отбележа две противоречия, които едва ли са български патент, но при нас са много характерни. Първото е между пълния национален нихилизъм и „компесаторността на българския национален патос“. От „Абе, вари го, печи го, все пак българска работа!“ и „Не сме народ, а мърша!“ до „Модерния ляв“, „Господ е българин!“, Българските деца – най-големите математици и информатици на света“, „Няма да дадем Гергана на американците!“, и богатата реколта от свети мощи и погребани вампири – зад всичко това се крие пълната липса на способности да обективна самооценка.

Втората антиномия е в отношението на масовия българин към собствената му държава. От една страна, девет от десет българи смятат държавата си за свой вечен и недобросъвестен длъжник – защо не се грижи за нас, защо не вдигат заплатите и пенсиите, защо не смъкнат цените на парното, тока и хранителните продукти и накрая – неизбежната носталгия по комунизма, когато „хлябът беше 20 стинки, ракията – 40 стинки, образованието и здравеопазването бяха БЕЗПЛАТНИ и всяко лято ходехме на море“. От друга страна, тези претенции съвсем мирно съжителстват с Андрешковската убеденост, че всяка измама срещу собствената държава (например срещу данъчната ѝ система) е нещо напълно в реда на нещата. В кв. Изток, където живея, наблюдавам как в кварталните (и най-паче в зеленчуковите) магазинчета двупръстовият слой прах върху касовите апарати недвусмислено свидетелства, че не са ползвани от седмици, ако не и от месеци – въпреки, че до всеки от тях има залепено обръщение към клиентите да изискват касова бележ-

ка за всяка закупена стока. Като питам някой клиент, който чинно си плаща и смирено си тръгва дали не разбира, че той си плаща ДДС-то, включено в цената, а собственикът го краде, като не му издава касова бележка, най-чистосърдечно ми отговарят, че крадат от държавата, а не от него – какво пък чак толкова? Как да обясним на целокупния български народ, че всяка кражба от държавата е кражба от джоба на всекиго от нас, защото това е НАШАТА държава. Защо я няма г-ца Дърева, да ни прочете съответния цитат от тефтерчето на Левски?

Радвам се на коментарите на Комитата, завиждам му за оптимизма и бих искал да имам поне част от него. Но комунизмът е разрушил така жестоко ценностната ни система (а може би и защото съм живял доста по-дълго от Комитата), че собствената ми прогноза остава, както казваме в медицината, DUBIA, VERGENS AD MALAM.

- 21-07-2013|Гост

Д-р Карев, запознавали сме се като съмишленици в зората на демокрацията и ако ти кажа кой съм, вероятно ще си вземеш думите назад. Не си прав, че българският народ бил поддържал възродителния процес. Ако се замислиш, и в родния ти Велики Преслав с турски имоти пак другари са се уреждали, не безпартийни. Тогава имаше Закон за собствеността на гражданите, който не позволяваше пряка покупко-продажба на имоти. Това ставаше чрез общински съвет, той преценяваше на кого и за колко. Недей от местен патриотизъм да поддържах едно електронно издание, което скоро обяви, че по Фройд на българина България му била майка, но се търсел бащата и той който бил докторе, представи си-Османеца бил баща му на българина, който предизвиквал едиповия му комплекс. Явно не си следил изданието на съгражданина си-в него за комунизма една лоша дума няма да срещнеш, обратно-българският комунизъм бил най-мекия от всички в Европа, не комунизма му бил крив на българина, ами национализма му. Ще срещнеш и такива мисли, че елита ни може да бил от комунистическо коляно, ама си бил елит и по липса на друг ние трябвало да го слушаме и да си го следваме-така правели в белите държави, в каквата този „писател“ живее. За разлика от тебе, аз го наблюдавам от много време този колега на доган от философския факултет. Ако и ти го загледаш, ще видиш интересни неща.

- 21-07-2013|Златко

Познавам този тон и глас отдавна и наистина той нерядко ме е карал да го прогонвам от сайта по не особено демократичен начин, просто защото отвлича вниманието ми от важните неща и ме кара да пиляя енергия за глупости (трудно е да мислиш, когато някой непрекъснато те бодее с игла). Бих искал да разговарям с хора, а не да се лая с кучета. Това разбира се не означава, че настоявам някой да се съгласява с мен...

- 22-07-2013|Историк

Вижте в каква посока са разсъжденията на автора за Левски:

„Той не е привилегирован – или обременен – нито от някакво по-особено образование, нито от особено познание за чужди култури, идеологии или дори нрави и обичаи“

– забелязвате ли употребата на думичката „чужди“ (Левски не бил познавал добре „чужди култури, идеологии или дори нрави и обичаи“ – и това му се вменява като някакъв недостатък, като някакъв белег за неговата незначителност...)

Авторът изглежда така и не смогва да оцени простия факт, че Левски си върши работата в един определен мащаб – и това е националният мащаб. А когато човек върши работа в национален мащаб, за него много по-важно е друго познание – не за ЧУЖДИ, а напротив – именно за СВОИ (за своята култура, идеология, за своите дори нрави и обичаи – на своя народ). И въпреки трагичната ЛИЧНА съдба на Левски, все пак мисля за напълно безспорно, че той е познавал добре своя народ. И свидетелство за това е и фактът, че написаното от него, колкото и да е малко по обем, и неподредено, и разпокъсано, се възприема от същия този народ и до днес – и се цитира – да, вероятно не винаги уместно – но се цитира. И дори се помни.

И наистина, като четете човек подобни есета, за сетен път се убеждава, че Освобождението на България наистина е било едно дело чисто НАРОДНО – защото, нали, както стана ясно вече (от есето), в онези времена „буржоазията“ била ПРОТИВ (заради пазарите) – а и интелигенцията пък също била ПРОТИВ (заради административните постове)... Така че, като махнем буржоазията и интелигенцията, кой остава да се бори за освобождение? Аристокрацията ние нямаме, така че... Именно: Народът. И се преборва.

И днес, ако се наложи, същият народ пак ще се пребори.

• 22-07-2013|**Благой Николов**

Левски е „различен“ герой – не е „луда глава“ като Бенковски и Ботев, не е и властолюбив, но и нерешителен теоретик като Каравелов. „Канонизацията“ на Дякона е наистина странна, той не е като нас, не е и „типичният“ комита и точно затова има такова място в съзнанието ни, показва ни какви бихме искали всъщност да бъдем/а очевидно не сме/ – последователни, методични, целенасочени и търпеливи. Образът му, такъв какъвто го иконописваме, е идеализираният образ на недостижимия/невъзможен?/ българин, а това отношение говори за срам – срамуваме се, че сме такива..., но не знаем точно какви, прекалено се срамуваме, та да се вгледаме в себе си. Затова – да погледнем съседите, а те, слава Богу, са като нас, все така ненаясно със себе си и вторачени в съседа.

Срам, който не води до покаяние/непризнат срам/, води до комплекс, който пък сме склонни да „избиваме“ със самоцелно възвеличаване/на национално-освободителното движение например/ или себевъзприемането си като жертви/на конспирации, на несправедлива европейска, американска и т. н. политика/. Очевидно имаме проблем със себе си – „българският народ“/кавичките са заради честата неяснота кого точно включва в себе си народа/ постига всичко добро сам, но при злото/възродителният процес/ е, видиш ли, пасивен, подведен или пренебрегнат, а, следователно, необременен с отговорност. Удобно, много удобно!

• 22-07-2013|**Гост**

Точно така. „Щом го е казал Левски, край, точка.“

Когато вас ви затрият заради България, тогава ще четем и вашите тефтерчета. Левски не бил оставил след себе си наследство! Защо тогава изобщо говорите за него. По-скоро не можете да му поделите наследството. Цялата карикатурна интелигенция. Що за кокоши ум трябва да притежаваш, за да създадеш подобно изречение:

„Специално по въпроса за Левски ме безпокои неговия статус на икона...“

Прилича на цитат от полуграмотно кандидат-студентско съчинение.

• 23-07-2013|**Златко**

Предполагам, че този тук разказ, с опит за представяне на един алтернативен, по-малко сакрализиран образ на Апостола, се е изплъзнал

от вниманието на уважаемата публика. Може би сега е момента да се навакса...

В тъмното

- 23-07-2013|**Гост**

какво става, бе либерале? Защо ми блокираш достъпа? Нали беше много отворен за други идеи, даже когато не си съгласен с тях? Нали искаше разговор?

- 23-07-2013|**Златко**

Написах го по-горе, прочети го отново, ако не си успял дотук: аз правя разлика между разговор и надлайване. Така че, сорри, не очаквай от тук нататък да оставям място за това, което ти наричаш „разговор“. Прекалено различни са разбиранията ни, пък и възпитанията, струва ми се...

- 23-07-2013|**Златко**

Не че това не ти е ясно и сам, инак едва ли би крил така упорито личността си. Всеки знае какво означава да изложиш простацината си на публичен показ, но не всеки е склонен да го прави, дори и под прикритието на анонимност...

- 23-07-2013|**Пратеник**

Мисля, че за Златко Енев понякога ще е добре повече да се вслушва в ...думите от собственото си литературно творчество.

Например, в своя разказ, към който е дал линк по-горе („В тъмното“), авторът отбелязва за Левски и следното: „дългите години работа с всякакви човеци вече ...бяха го научили на повече търпение и сдържаност, отколкото природно острият му характер би допуснал.“

Т.е. когато човек работи (за родината си), той трябва не да се оплаква, а напротив – да се радва, задето му се налага да работи „с всякакви човеци“ – именно така човек придобива „повече търпение и сдържаност“, каквито безспорно са нужни.

- 23-07-2013|**Златко**

Към останалите читатели: всъщност този „обмен“ на мнения ме навежда на една мисъл, която вероятно си струва споделянето: правила

ли ви е някога впечатление упоритостта, с която хора от рода на този „гост“ настояват, с възможно най-голям инат, на един тон и маниер, който прави разговора напълно невъзможен и оставя на модератора единствено – но само на пръв поглед – избор между а) впускане в някакъв безсмислен спор, единственият резултат от който е все по-нарастващо омерзение, б) забрана за участие на „госта“, което вероятно ще му даде един вид морално удовлетворение и ще го накара да обърка грубостта и простачината на собственото си поведение с един вид „съдържание на истина“.

Реалният когнитивен дисонанс, тоест невъзможност за каквото и да било взаимно разбиране между двете страни, в такива случаи според мен трябва да се търси съвсем не в различните политически или други убеждения, а далеч по-дълбоко, назад в детството, когато човекът, подвизаващ се по този начин, е бил убеден, чрез съответни действия на родителите и средата, в която е расъл, че единствено грубостта и глиганския напор са неща, които дават шансове в този свят. Такъв човек е неспособен да регистрира никакви по-меки форми на несъгласие и опити за коригиране на поведението му, освен директния плесник през устата, тоест прогонването му от форума. Всичко друго е за него „женска работа“, мъжете са мъже за да се бият и млатят едни други, а не да си губят времето в никакви слаботелесни форми на обмен, като например изказване на аргументи и други подобни. Оттук и невероятната упоритост, с която той (а понякога, макар и по-рядко – тя, настоява да бъде „цензуриран/а“). Това е единствената форма на несъгласие или корекция, която в неговите/нейните очи има някаква тежест, някакъв авторитет (и единствената, която той или тя би упражнявал от другата страна на сблъсъка, разбира се).

Остава си разбира се въпроса какво да се прави с такива хора, но тук, боя се, отговорът е същия, който важи и за цялото общество: да се намери търпение и енергия за работа *въпреки* техните усилия да подкопаят всеки опит за по-цивилизовано общуване и обмен. С други думи да се прави онова, което България и българите, в повечето случаи от най-новата си история, винаги са избягвали, в търсенето на по-бързи и по-лесни решения. Трябва да се работи без да им се обръща внимание, доколкото това е възможно, но пък и без те да бъдат толерирани до степен, която би убедила и другите около тях, че това действително е единственият на-

чин на поведение, който обещава успех „у нас“. Получава се малко нещо квадратура на кръга, но друг начин аз поне не виждам.

Докато те си остават мнозинство, разбира се. След това може и да стане малко по-лесно...

- 23-07-2013|**Румен Петров**

Силно подкрепям Златко за тази позиция! Носи наслада от свободата да мислиш с ума си и достойнство.

- 24-07-2013|**Пратеник**

Ще се опитам възможно най-просто и достъпно да обясня на Златко защо неговите опити да каже нещо по въпроса за Левски винаги ще се сблъскват с огромно отхвърляне (и мълчаливо, и не съвсем) от страна на множество най-различни хора в днешна България.

Първо, нека приемем, че всичко е точно така, както го вижда Златко. Нека приемем, че Левски е напълно незаслужено канонизиран и иконизиран. Нека приемем дори (може и някакви документи да се появят, в някакъв момент, които да доказват именно това) че той не е нищо повече от един тъп, прост, необразован, некултурен, груб, недолялан и като цяло несъстоятелен човек, пълен провал в личен план... абе изобщо комплексар смотан – с една дума, „типичен българин“, дори от най-съвремен тип направо, нали?

Е, и? Какво следва от това? С какво това би ни помогнало в нашата днешна ситуация?

Всичко това не ви ли напомня на нашите безкрайни български разговори на съвременна политическа тема? Около какво се въртят тези наши разговори? Не се ли състоят почти единствено от монолози в един и същ стил: започва някой да говори – и ти го слушаш, слушаш – и единственото, което ти остава в главата след всичко, което той е казал, е че „Политикът Х не става, негоден е, няма да бъде успешен“... После друг начева да говори, уж за друго, но накрая и при него основният извод, и то убедителен, е: „Да, ама и политикът Y също не става, също е негоден, няма да ни донесе нищо добро...“. И така този разговор може да продължава до безкрайност: един след друг ние ще взимаме думата, и всеки от нас ще обосновава, все по-убедително, съответната теза, и тя ще клони все към същото: „Да, ама и онзи (трети, пети, десети) политик също не струва, също е негоден, също ще ни отведе към катастрофа“. И така мо-

жем до безкрайност да изреждаме имена – и този не става, ама и онзи не го бива – ще стоим, ще „бистрим“ политиката, и единственото, което ще правим, е да добавяме нови и нови имена към този „негативен“ списък...

Въпросът е: ще намерим ли сили поне в един момент да излезем от този самозатварящ се кръг? Ще намерим ли сили да прозрем, че няма смисъл да се занимаваме с това – да изброяваме десетки, стотици, а защо не и хиляди имена на хора в политиката, които не стават – а има смисъл да направим точно обратното: да се насочим към намирането на поне един, който става – поне за нещо?

И не трябва ли със същия „аршин“ да подхождаме и към историята ни? Вместо старателно да издирваме в нея още и още нови елементи, които да си търсим (и да намираме) съответните най-твърди и сигурни основания да подложим на поредното „де-сакрализиране“, не е ли по-продуктивно да потърсим в същата тази история доброто – колкото и мъничко да се окаже то реално?

- 24-07-2013|**Антоанета Попова**

Забранявам си да се обаждам, но какво ми става...приказката е различно нещо. Във вашата тежка мъжка дискусия ми е някак неловко да издам гласче, ама ще си кажа. Защо Левски? Говоря за „в сърцата на хората“, не за обществена експлоатация на образа. В общението единица-колектив /изкуство, обществен живот/, колективът има „божествената дарба“ да изнюхва като животинче искреността и чистотата на намерението. Представете си един актьор /писател, композитор.../, който няма доверие в публиката, нещо от рода: „Тия няма да ме разберат“, или „тия не заслужават“. Моментално стената се спуска между него и публиката. А ако той излиза с нагласата „аз ще дам, аз искам да дам, кой каквото вземе, все е добре, единственото, което искам, е да дам /от/ себе си“ – тогава се получава вълшебната връзка. Магията, както се казва. Въпреки въпросителните, онези въпросителни, дето ни безпокоят. Няма страшно, така се обича по-добре, със съмнения. И никаква лична амбиция у него – няма поезия, няма ентусиазирано говорене, няма лични житейски „занимания“, един път само за него – и самият той не е можел да направи нищо срещу този си избор. Такова е усещането.

- 24-07-2013|Златко – ге:

Цитат:

Нека приемем, че Левски е напълно незаслужено канонизиран и иконизиран. Нека приемем дори (може и някакви документи да се появят, в някакъв момент, които да доказват именно това) че той не е нищо повече от един тъп, прост, необразован, некултурен, груб, недоद्याн и като цяло несъстоятелен човек, пълен провал в личен план... абе изобщо комплексар смотан – с една дума, „типичен българин“, дори от най-съвремен тип направо, нали?

Що за глупости? Или манипулации? От факта, че правя опит да поставя под въпрос сакрализацията на ЦЯЛОТО ни национално-освободително движение (в това число и на Левски), при това не от някаква самоцел, а защото смятам, че този подход към историята (този тип историография, национално-патриотическата), отдавана вече е изживял/а времето си и днес само пречи на европейската ни интеграция), НИ НАЙ–МАЛКО не следват каквито и да било подобни просташки квалификации по адрес на Левски или който и да било друг национал-революционер.

Ето така се създават ВРАЖЕСКИ шаблони, точно по учебниците на КГБ, както обича да казва добрият ББ.

Любомир Сирков, в своето обичайно амплоа на профанизатор...

- 24-07-2013|Златко

Целта на този текст не е в НИ НАЙ–МАЛКА степен да се обговори по някакъв просташки начин този или онзи национален герой, под мотото, „вижте ме колко съм смел, мога да плюя отдалече“, а да се постави под съмнение ПРИНЦИПНИЯ подход на националния ни исторически канон от около 130 години насам.

Нищетата на мисленето на горния коментар се състои не толкова в начина, по който свежда целия текст до един вид разговор пред Централна баня („всички са маскири“), а в НИВОТО на коментирация, който не е в състояние да види в текста нищо повече от едно такова оплюване на всички и всичко.

Всеки мери според собствения си аршин, иска или не...

• 25-07-2013|**Историк**

Изглежда, при Златко Енев се наблюдава някаква особена форма на „про-османска пристрастност“, ако може така да се каже. Тя личи от няколко момента в неговия текст.

Например, Златко Енев определя Българското Възраждане като „процес на икономически и културен подем“ – и като че ли старателно отбягва да съзρε и ПОЛИТИЧЕСКИТЕ измерения (наред с икономическите и културните) на този ПОДЕМ. Защо отбягва – ами много просто: защото всякакви политически измерения на този процес по естествен път придобиват анти-османска насоченост, а за Златко Енев това е нещо като мисловно „табу“.

Има и друг момент в текста, който също издава присъщата на Златко Енев про-османска пристрастност. Когато той изброява онези исторически обстоятелства, които са изиграли според него „решаваща роля“ за българското Освобождение, (и които той нарича „чисто случайни“), веднага си личи неговият двоен стандарт по отношение на това коя война може да се счита за нещо естествено и логично в историческото развитие – и коя война за него е някак си нелогична, „изненадваща“ и едва ли не „неприемлива“ от негова гледна точка. Например, Златко Енев отбелязва, че руско-турската война от 1877-1878 г. е била допусната да се случи „само двадесет години след войната на обединена Западна Европа срещу Русия, в която ѝ е показано повече от недвусмислено, че тя трябва да се държи настрана от Империята.“ Един вид, според автора войната от 1856 г. „на обединена Западна Европа срещу Русия“ е нещо съвсем естествено и нормално и има „благородна“ цел – да покаже на Русия, че тя не трябва да закача Османците – докато другата война, тази, която Русия започва през 1877 г., е някакво отклонение от естествения ход на нещата, допуснато от правителството на Англия само защото някакъв журналист неочаквано (и случайно) успял да вдигне прекалено много шум... А после пък пак така „неочаквано“ (и пак „случайно“) войната на Русия срещу Османската империя се оказала успешна за Русия...

Е, не станаха ли прекалено много „случайностите“ и „неочакваностите“ в това виждане за развитието на събитията? Ясно е, че когато ти имаш някаква своя версия за събитията, в която преобладават случайности и неочакваности, то най-вероятно има някаква грешка именно в твоето виждане за нещата – а не в самите неща.

А в същност „неочакваният“ военен успех на Русия срещу Османската империя през 1878 г., разбира се, се дължи не на някакво неочаквано добро представяне от страна на руските военни дейци – а точно обратното: въпреки видимите слабости на руската армия, османската се оказва просто още по-слаба...

И това идва да покаже, че положението вътре в Османската империя на практика е било доста по-зле, отколкото нейните западни съюзници са си представяли в онзи момент. (И доста по-зле, отколкото вероятно и Златко Енев и други про-османисти продължават да си го представят и до настоящия момент...)

И поразителното в тези разлики във възприятията за ситуацията е в това, че ние на практика имаме в нашето Българско възраждане дейци, които са оценявали ситуацията ПО-правилно, в сравнение с всички останали мастити западноевропейски и руски дипломати.

В произведенията на Ботев има и едни страници, които повечето от нас не само не са прочели, но дори и не подозират, че тези страници съществуват. В тези страници Ботев прави един свой анализ на бюджета на османската империя – и стига до извода, че, както сега е модерно да се изразяваме, властта има огромни и неразрешими проблеми във „фискалната сфера“ – и висока задлъжнялост (и външна, и вътрешна), и ниска събираемост, и висока корумпираност и неефективност на администрацията, която едновременно е и раздута, и нископлатена... Всичко това Ботев (да, именно Ботев, който иначе е „луда глава“) го отбелязва в анализа си.

Дали ние, днешните хора, ще успеем да си извлечем някаква поука от това?

- 25-07-2013|**Златко**

Интересен коментар, за който благодаря на Историка. Тук, доколкото разбирам, се прави опит да се разкрият „скритите“ мотиви зад моите твърдения, като се представи едно по същността си „конспиративно“ обяснение – З. Е. само говори за някаква преоценка на националния исторически канон, а в действителност мотивите на поведението му се обясняват чрез *интереса* му да представи като „исторически онеправдана“ Империята, която всъщност е причина за всичките ни национални проблеми. Тоест онази историческа сила, която е, примерно, възпрепятствала „естественото“ ни развитие, тъкмо когато то е било на път да по-

стигне същите онези културни пробиви, които по-късно правят Западна Европа водеща в културно, икономическо и политическо отношение.

Обяснението е напълно възможно, няма никакви принципни възражения срещу него. Проблемът тук е, че то е израз на едно прекалено бедно, прекалено двоично мислене, което не е в състояние да се откъсне от известната логика, според която „който не е с нас, той е против нас“. С други думи, щом тук се прави опит да се „подкопае“ нашата историческа версия, то от това „логически“ следва, че заедно с това се прави опит и за подкрепяне, за засилване на чуждата, естествено антагонистична на нашата, такава. Вариантът, при който между двете версии може, или не дай боже, ТРЯБВА, да се търси някакъв вид сближение, компромис, помирение, съвместно съществуване, е чужд на тази логика и това мислене.

Нека сега се обърнем отново към тезата за необходимост от коректив на националния ни исторически разговор и произлизащия от него, поне досега, исторически канон. Кой са неговите основни характеристики? В моята собствена версия те са две:

Първо, един непрестанен опит за подмяна на доста скромната, отрезвяваща и силно нелицеприятна истина за – като правило – системно-конформното поведение на мнозинството българи, независимо под каква система или режим живеят те, ако само тя не ги принуждава да се сблъскат с някакви чисто екзистенциални кризи (примерно по следната логика: „докато има нещо на масата и ни оставят долу-горе на мира, ще ги търпим, колкото и лоши да са; ако махнем тях, ще дойдат още по-лоши“). На мястото на тази сравнително трезва – и отрезвяваща – представа за самите себе си се поставя винаги една героично-патриотическа, стремяща се да представи *предходния* период на колективен конформизъм като такъв на масов героизъм и масова борба против „побителите“ или „угнетителите“, напук на „историческите факти“, които, сведени до нивото на голи цифри, обикновено показват, че частта от борещи се българи е като правило нищожно малка в сравнение с цялото и че, също като правило, нейните идеи не се поддържат ни най-малко от това цяло, което предпочита да се държи настрана и да поддържа статуквото.

Второ, непрекъснати опити за демонизация на силите, които са доминирали в същия този *предходен* исторически период. Османската империя, примерно, не може да бъде нищо друго освен „кървава“, „мракобесническа“, „изостанала“, „фанатична“ и пр. Същото се отнася и за

българския междувоенен авторитаризъм (който, разбира се, е бил – отново по същия този исторически шаблон – масово поддържан от същите тези маси, поради факта, че е „осъществил великобългарския идеал“). Същото се отнася и за българския комунизъм, който днес отново бива представян по традиционния за нас начин – като някакво абсолютно нечовешко управление, което е потискало именно нас, а не някои други (в директно противоречие с добре познатите на всички ни, вече исторически, спомени, които показват повече от ясно, че реалните жертви на българския комунизъм сме не „ние“, тоест етническите българи, а най-вече трите големи мюсюлмански малцинства в страната – потискани при нашето най-ентузиасирано съучастие: нещо, което отново и отново трябва да се „замазва“ и представя по „исторически облагороден“ начин, тоест да се заменя от един фалшив разказ за колективното ни героично поведение, точ-в-точ в съгласие с традицията, която се описвам да представя и опиша тук).

Трикратно повторение на историята, като минимум. Колко още пъти трябва да повтаряме този шаблон, за да се уверим най-после, че той ни води, отново и отново, до все едно и също място, тоест до под кривата круша?

Вижда се твърде ясно, така поне ми се струва, че в българския исторически разговор е непрестанно определящо и доминиращо нещо, което аз дефинирам чрез леко метафоричния израз „бягство от срама“. Именно за него става дума в този текст, именно за него ще става дума и в поредицата от подобни текстове, които, боя се, ще трябва да го последват, поради непосилната трудност на осъзнаването на тези инак тъй очевидни, тъй лесно видими исторически повторения, в които България и българите най-прилежно се упражняват от около 130 години насам. Това е исторически и културен ревизионизъм *par excellence*, да съгласен съм. Но ми се струва, че опитите да се представи той като един вид „предателство“, пък било то и само „лекичко“, към „националната кауза“, не са нищо друго освен израз на същото онова бягство от срама, тоест бягството от нелицеприятната и отрезвяваща истина за самите себе си. Но пък без нея просто няма как да станем част от Европа, поради простия факт, че има прекалено голяма разлика между нейния сравнително самокритичен, сравнително нов подход към собствената история и основателска идея, и нашия традиционен, национално-патриотичен подход, стесняващ рамките на „историческата истина“ и дори простия

човешки морал, до онова, което по навик сме свикнали да наричаме с неясната фраза „български национални интереси“ – дори и когато тези „интереси“ означават възможно най-грубо потъпкване на други такива, обикновено ония на най-близките ни съседи.

Няма как да стане без принципно преосмисляне, просто няма.

- 25-07-2013|**Пратеник**

Златко говори за „изначалната погрешност на целия проект“ (за национално-революционна борба) – и след това обяснява, как българите били „неподготвени“...

Ами то, като гледа човек фактите, и то дори само фактите, които Златко споменава, май ще се окаже, че не само българите са били „неподготвени“!

Защото, оказва се, кабинетът на Дизраели в Англия, пък и може би цялото английско обществено мнение също се е оказало неподготвено – щом се е повлякло по кампанията на един английски кореспондент. И сбъркало в преценката си. Самата Османска империя явно също нещо е сбъркала в преценката си за ситуацията, и също се оказала неподготвена за войната... За Бисмарк пък да не говорим – и той такива ги е къдрил, че и Русия, и Франция в един момент им омръзнало да го слушат... Пък и той сам лично дал лош пример на българите, като обединил Германия. При това успял да обедини политически такива германци, които към онзи момент били културно разделени (на католици и протестанти) – което пък от своя страна дало още по-голям подтик на българите да се обединят политически, след като сред тях такова културно разделение просто нямало... Пък и политиката на Бисмарк по колониалния въпрос (според него не е добре Германия да има колонии, защото те отвлечат ресурси и сили от решаването на настоящите вътрешни проблеми) също го поставя, от днешна гледна точка (а тя е, разбира се, единствено правилната гледна точка), в изначално погрешната позиция на тесногърд, недостатъчно „интернационално“ мислещ човек...

Изобщо, по тази логика, съвсем спокойно можем да стигнем до извод за „изначалната погрешност“ на всичко, което се е случвало в Европа от веки веков... И всички европейци следва да се изпозасрамят. Не да бягат от срама си – а да се засрамят, веднъж завинаги, и толкова. И това обединение на Германия трябва просто да се отмени, това като мини-

мум. Защото то не се трае вече – бива ли толкова много грешки да сътвори един континент?

• 27-07-2013|Атанас Кръстев

Уважаеми господин Енев, мен са ме учили да не разговарям с непознати. Съветвам и Вас да правите същото, най-малкото, защото докато се занимавате с разни неканени гости и пишман историци (което в България е предимно синоним на професионални националисти, които си изкарват хляба като насъскват българина срещу де що има различно мнение, чуждост някаква и въобще либерте, и го бият цял живот по главата с техните иконостаси, ако си отвърне погледа от тях), хубавата дискусия се разводнява, овалва се в лепкави плюнки и прегньсна жлъч, което вреди на едно по-смислено и плодотворно общуване. Хубаво е, че не биват изтрити, но не заради някаква пишман свобода на словото, а за да си останат едни знакови археологически следи за нивото на масовата култура по наше време, сред която и въпреки която са могли да се създават някои прилични образци на изкуството и науката. Но, извинете, струва ми се, че се обръща твърде много внимание на тези изцепки. Винаги ще има хора, които си въобразяват, че доброто възпитание и обноски са нещо твърде маловажно, че и излишно в сравнение с усещането за величие на тяхното мнение по даден въпрос. Впрочем, този възторг от неповторимостта на собственото мислене върви ръка за ръка с лошото възпитание, липсата на добро образование и едно общо ниско ниво на информираност и схватливост. Мнозина от нас, сигурен съм, са изпитвали подобна възбуда като деца, когато за първи път са разбирали или правили някои по-сложни заключения и разсъждения. Разбира се, след време, в резултат на известни лични усилия и такива на добрите учители и книги, се е стигало до извода, че не сме сами в смайващите открития за света и нещата от живота, че общо взето няма нищо ново под слънцето, както споделя още Екlesiаст и което трябва да ни прави особено внимателни при всеки мисловен ентусиазъм.

А дали тези хора знаят или не знаят, че употребата на един минимален код на добро общуване и език е билет, пропуск за всеки нормален разговор, няма значение. Че е не по-малко важно как ще кажеш нещо от това какво искаш да кажеш. По интернет улиците и площадите ходят всякакви хора, те дори влизат и в по-добрите салони, където задължително се говори по-тихо и спокойно, а не непременно умно и удивител-

но. Тези хора не разбират, че не всички форуми са махленско мачле без правила или нелегален кеч ез кеч в някой тъмен краен квартал. Но те разбират най-вече по липсата на каквото и да е внимание, че са попаднали в грешната компания.

Та, преди нещата, които си казваме да бъдат верни или неверни, хубави или лоши, контрадиктърни или не, трябва да има едно общо съгласие за стремеж към удоволствието от хубавия разговор, дискусия или дори спор. Ако обръщаме внимание на всеки гамен, който влиза, за да се изплюе, да се изока, да разтовари напрежението от объркания си живот и комплекси, ще оплескваме винаги тази често добра размяна на мнения, информация или просто някакви добре подредени думи. Това е и една от причините да се въздържам често да вземам отношение. Не от някакво чистофайничество, опазил ме Господ, но от липса на усещане за достатъчна интегралност и смисленост на цялостния разговор, влизане в една спирала на нервност и затъпяваща какофония. Мисля, че няма нищо сложно да има минимални изисквания към участниците във форума за приличен език, въздържане от открити обиди, клевети и груби нападки, проповядване на насилие, закани и пр., които технически могат да се наложат. В края на краищата почти никъде в обществото не е прието да те приемат само по гол задник. Да ти искат гащи на входа не е цензура, ако това е притеснението.

Относно българските историци, за да покажа, че не всички са храненици на една балканска комплексарска митология и за да взема отношение по темата, ще спомена покойния професор Николай Генчев. Още по времето на зрелия социализъм, когато разни мисирковци още са пасли по белите полета в предверието на несретния си животец, той открито казваше по повод разни чествания на Ботев и Левски, че колкото повече кумири има един народ, толкова е по-прост. Иконите, и буквалните и преносните, са за това – да онагледяват нещо сложно по прост начин за простия народец. И най-вече да го манипулират. И така, вместо да подпомогнат смисъла на посланието, иконите се превръщат в обратното – в идоли, които го препятсват. Те заместват действителния смисъл със себе си и техните поклонници получават само един емоционален наркогърч, който окончателно приспива и без това бедното им съзнание. Заради това истинският Бог забранява изобразяването дори на себе си, защото има достатъчно самочувствие, че не му е необходима визуална реклама, която при това може да се превърне в негов конкурент и заместител. И

най-важното – иконографията на живи хора ни лишава от прекрасната възможност да преживеем истинската стойност, драматизъм и красота на техния човешки подвиг.

Та, смятам, че не е нужно да се прявят сложни уговорки преди употребата на което и да е човешко име и че на него трябва да се гледа човешки, поне ако идеята ни е да знаем истината, а не да компенсираме липсата на чувствени тръпки. За Левски по-конкретно има достатъчно материал, за да си го представим като един от нас, но с по-особен талант в областта на политиката. Бих казал гений в политиката. Не икона на архангел. А това, че той бива използван от всякаква политическа папач за примитивната им популиска пропаганда, трябва да виним иконопочитателите и примитивната мистика, която заменя истината с идоли. А тези от хипнотизираните, които се поддават на това, нямат особено извинение и най-малкото пред тях трябва който и да било да изпитва неудобство от своите разумни разсъждения и още по-малко да съжалява такива хора. Защото те приличат на почитатели на порното, за които истинският секс е забранен. Един нов прочит на проф. Генчев, на Васил Боянов с много интересната си монография „Левски и Ловеч“, пък и някои други сериозни автори, ще бъдат достатъчни. Тези, които предпочитат да гледат жирафа и като шопа да се тюхкат „Е, те такова животно няма!“ и да се завират в частните си националистически църквици и да крещат „Анатема!“ да си се зомбират както си искат. Може да им прави кеф. Сигурно има и умствена разновидност на садо-мазото. Тяхна си работа. Така че не виждам защо трябва да се свиваме, за да не смутим една умствено изостанала маса, която обича да изпада в идопоклонически транс. Църквите са за да се служи на Бог, не на хората.

По-интересен ми се струва втория предмет на доброто изложение на господин Енев – зрелостта на народа да получи свободата си. Тук не съм съгласен, че тези три предпоставки, които обсъжда господин Енев, не са били налични. Напротив, намирам, че в пределите на Османската империя от това време българите са били икономически, културно и най-малко пък политически. Българите през втората половина на XIX са най-богатия, най-образован и политически най-консолидиран немюсюлмански етнос. Няма да се сприям на фактите, ще спомена само Екзархията, която е една еманация на политическото пълнолетие на българина. Истинският проблем по-скоро се загатва и той се състои във въпроса – каква част от българския народ в края на XIX век наисти-

на е осмислял отделянето си в независима държава като безалтернативна ценност? Доколко е съществена тази част, защото безспорно я е имало? Дотам съществена, за да представлява тази необходима критична маса, която да преодолее естествената тогава гравитация на Османската империя, за да се откъсне от нейното тяло. Какъв интерес е виждало мнозинството от българският етнос в една такава безспорна авантюра по онова време извън химерите за чистото юначество и християнския афинитет към саможертвата в името на метафизически идеи?

Извън преценката доколко субективно необходимо е било Освобождението на българите по това време и по станалия начин, като засега няма да го пипаме като една несъмнена, безспорна и свръх предпоставка, *sine qua non*, ни се струва, че съществуват редица условия и факти, от които да се изгради основателното предположение, че голямата част от активните, икономически и политически способни и ефикасни елементи на българския народ не са изпитвали такава изгаряща потребност. И веднага ще кажа, че в това не е имало нищо лошо. Националистическата пропаганда на родолюбивата история и комунистическата страст към радикализма, която насила ни натрапи революционния модел срещу еволюционния, като единствено хуманитарно и социално ценен и възможен, е тази, която с десетилетия е изграждала у нас митът за онова поколение българи като за някакви самопожертвувателни мечтатели мъченици, които вкупом са предпочели ненормалната за нас днес алтернатива свобода или смърт, вместо протест с кебапчета. Значи, днешният българин за комат хляб или добра служба дупе дава, а нашите предци тогава, някак си а ргіогі, е трябвало да дават живота си, за да можем ние това дупе днес да го подаваме по-достойно на своите работодатели и управници. Защото, щом българи ни таковат, няма срамно? Това е истинската причина – житейският избор на онова поколение, а не липсата на друг вид зрялост в други необходими предпоставки. Достатъчно желание и стремеж е нямало, а не акъл, образование и пари. Поне към онзи момент. Великодушно допускаме, че и това е щяло да се случи в някакъв по-късен момент, ама как да разберем, като братушките с искрена любов и без никакви задни мисли са ни спестили последната част от този процес на съзряване без да предполагат каква каша ще забъркат.

• 28-07-2013|**Maarduk**

Измамието от горния текст е само привидно, ако и отметката Автора под него, че битува в Немско, да набива в очи неминуемото българско: „Лесно му е на тоя, нали е далеч от пожара..!“. Само на прима виста обаче. И наистина що пък точно Левский? Що пък да не е някой, който ни създава „почтено име“ на Запад и който вдъхва почитание към България в „цивилизования“ свят? Някой, роден в духовната нива на не-оценения ни и невидим/неусетен/ свят? Нямаме ли някой друг или други Личности, които да нямат аналог в европейската история? Например Богомилството, това обругано и позабравено-унищожено Огниво по земята ни, което само при споменаване на името Му предизвиква велико Мълчание и Признание отвъд Калотина? Що не е патриарха Евтимия, ако и да не е единственото Духовно Лице на Българското, което да ни извисява над тленното ни битие? Що да не е наистина второто Велико Българско дело след Богомилството, което Европа така и не може да достигне-спасяването на българските евреи по време, когато цяла Европа се е отрекла от тях и е готова искрено да ги затрие? Защо ли...Може би затова и досега в Европа се премълчава гузно този факт, защото нейният Срам е повече от Нашия. Защо не е и един Петър Дънов, който добър или лош, надскача летвата на националната ни чест и до последния си ден остава верен на Духа си! Може да е поради Верността или пък Левский вмъква в Съдбата си по мънинко от всеки прежде упоменат. Може да е и поради Сетивата Му, кои различават Добро от Зло-нещо кое сега сме почти натирили в небитието! Може би поради туй почитаме Левский, предусетили, че не можем достигнем дори и неговото ниво, камо ли онова на Онези, кои му поставиха темелите! И от липсата на Надежда ще е, че сега обругаваме като илюзия всякоя Надежда, що се пръкне... Колко до Срама, той е онзи същият, който не ще напусне българите-мохамедани, отдали Вярата си силом и неискащи да простят на останалите Верни подир тях! Сбори ли се човек със Злото, в негово копие се превръща, а Копието винаги носи повече Зло от оригинала...Тъй че нека е Левский, Енев, ако и да има мнозина други преди и след него, които да „канонизираме“. Тях, Другите, едва ли може да достигнем и с Мисъл, че от другаде се пръкват Истинските и Искрени Неща, а ние имаме сили само за едното пусто Откровение...Дали?:-)

- 29-07-2013|**Пратеник**

Този същият Атанас Кръстев, който така упоително ни призовава към „употребата на един минимален код на добро общуване и език“, в същото време си позволява, без никакво смущение, и без никакъв основателен повод, да говори тук за „порно“, за „истински секс“, и за „дупе“...

Разбирате ли? За това става въпрос. Претенции големи – а реално зад тях няма нищо, няма дори една най-елементарна порядъчност и искреност. Или поне способност да видиш гредата в своето око – и едва след това вече да забелязваш сламката в чуждото око.

И още един факт, също много показателен за „нивото“ на Атанас Кръстев: според Атанас Кръстев, историкът Николай Генчев бил казал по повод на Левски нещо за кумирите и за това колко бил прост даден народ, ако ги има... Явно Атанас Кръстев чува само това, което му изнася. Какво точно е казал Николай Генчев за Левски и днес всеки може сам да се чуе – и види. Пуснете в Youtube или във vbox7.com едно търсене с думите „Николай Генчев“ и ще намерите какво точно е казал той за Левски, как го е казал, кога го е казал, пред каква аудитория го е казал... И на вас, Атанас Кръстев, лично на Вас специално това, което е казал Николай Генчев, никак няма да ви хареса, вижда се от километри. Но го е казал. А за вас остава тук само възможността произволно да злоупотребявате с името на Николай Генчев.

- 29-07-2013|**Златко**

Реалността на тези дискусии – както вероятно и на всички други дискусии, по сериозни или несериозни теми, в Интернет или в ежедневието, в България или вън от нея – най-вероятно е в това, че участниците в тях водят борба не едни срещу други, а всъщност за т. нар. „умове и сърца“ на ония, които слушат отстрани мълчаливо и избират позиции, понякога в зависимост от убедителността на изтъкваните аргументи, а по-често – в зависимост от неосъзнавани, ирационални неща, чиято власт и мощ над самите себе си повечето от нас никога не успяват да разберат. От това не е свободен никой, макар че степените, до които му се поддаваме, са различни, разбира се, иначе не би имало неща като развитие и прогрес, тоест някакъв вид способност за прозрение през булото на неосъзнаваното и ирационалното.

Казвам всичко това само за да припомня на „слушателите“ тук да се вслушват малко повече в собствените си съвести и усещания за прес-

трувка и истина, а не да остават по повърхността на онова, което се говори или по-скоро заявява. За мен например е очевидно, че Любомир Сирков лицемерничи, като се възмущава от думичките, които е изредил по-горе, ще речеш, че тук сме в занималнята на някоя детска градина и не можем да правим разлика между по-емоционални изразни средства и мъртвата скука на, примерно, коментарите на негова милост, която Господ е дарил в изобилие с инат и непоколебима решителност да се противопоставя на всичко и всички, но твърде малко други неща. Дано ми е простено, ако пренебрегвам някакви негови качества поради непрестанното противоборство тук, вече от години насам.

От друга страна, покойният Николай Генчев наистина е (само един) от примерите за онова, което самият аз наричам „изгоряло поколение“ – тоест по-голямата част от „дисидентстващите“ български интелектуалци от късните 70 и 80 години, които, по различни причини, никога не успяха да пуснат корен в новото време на демокрацията. Помислете само колко народ „интелектуалски“, инак кадърен, мислещ и съвсем не лишен от таланти, измря като мухи от неща като алкохолизъм или чисто отчаяние само за около едно десетилетие след „новата свобода“. Личното ми обяснение за този феномен е липсата на каквато и да било по-сериозна подготвеност за реалностите на тази свобода, в смисъл, първо, като повече или по-малко пълно непознаване на идеологиите, с които България беше буквално засипана в новото време (за които милите ни „интелектуалци“ обикновено не бяха чували и през плет), после непознаването на чужди езици и култури, което изведнъж се оказа едно от основните условия за оцеляване, трето, собствената им склонност да търсят спасение в неща, които развитият свят отдавна вече е преодолял и отхвърлил (като например класическия български национализъм, който проповядваше и милият Генчев, ако и не в чак такива отровни форми, до които стигнаха негови колеги като Николай Хайтов или все още оцеляващият, макар и под формата на жив труп, Божидар Димитров).

Говоря всичко това само защото имам силното усещане, че то е директно свързано с темата, която поставя и горният текст, а именно пълната неподготвеност на родната „историческа наука“ и нейните корифеи от времената на късния социализъм, да посрещнат каквито и да било предизвикателства от страна на неудържимо проникващото тук западно влияние, на което те гледаха в по-голямата част от случаите с

ужас или поне с неудържимо отвращение, първо защото не го познавах в никаква по-значима степен и, второ, защото, при цялото си „дисидентство“, те бяха напълно неподготвени да мислят „историята“ в някакви други категории освен ония, с които ги беше „наситило“ марксисткото им образование далеч назад, през 50-те и 60-те години. Те не познавах теориите на национализма, за тях беше напълно неясно по какъв начин може и трябва да се обясни онзи преход от „интернационализъм“ към отявлен национализъм, който бяха извършили ВСИЧКИ балкански комунистически режими и съответните им официозни историографии. Единствената възможност да се противопоставят на неудържимия институционален и идеологически натиск, под който ги поставяха постове им из висши училища, институти и пр., беше да търсят спасение в някакви отчаяни открития на минало национално величие. Накратко – всички те, и особено Николай Генчев, в края на краищата се оказаха най-обикновени балкански националисти, макар че в неговия случай това не е чак толкова остро и радикално заявено, колкото това е при другите двама, споменати по-горе.

В такъв смисъл забележката на Любомир Сирков за това, че Генчев бил *против* Левски говори само за това до каква степен този конкретен коментатор е неспособен да прокара каквото и да било друго последователно мислене освен чистото „анти“. Николай Генчев е един от най-големите апологети на Васил Левски и „нашата национална революция“ в по-новата българска историография – нещо, в което самият аз не намирам нищо лошо и го приемам най-вече като израз на невъзможността за изказване на някакъв вид друг бунт срещу властващото идеологическо статукво във все по-издивяващата България на Людмила Живкова и нейното обкръжение. Разбира се, те също бяха националисти, при това от възможно най-дивия, мистичен и мистикарстващ тип, но в сравнение с тях Генчев, чийто национализъм беше значително по-сдържан (и според мен до голяма степен неосъзнаван) беше просто като Гъливер сред лилипутите.

С две думи: България и българите все още никога не са осъзнавали, не и видимо, във всеки случай, до каква степен наследството на българския комунизъм, също като онова на националсоциализма, е не класово-партийно, а остро-националистическо. Оттук и невъзможността за неговото преодоляване, оттук и повсеместните признаци за пореден опит за повтаряне на историята (някой случайно да е забелязал, че в мо-

мента на власт в България е една антисемитска партия, само около 70 години след „спасяването“ на евреите от Македония и егейска Тракия?)

Слава Богу, поколенията се сменят и настоящите протести, колкото и объркани и непоследователни да са, все пак показват на всички ни, че се задава едно поколение – комай първо в по-новата история на тази страна – което не е съгласно да живее със статуквото НЕ защото е доведено до екзистенциална задънена улица (в България ИМА какво да се яде и пие, та дори и в излишък), а защото би желало да установи в страната нови стандарти за лично и колективно поведение. Протестът в днешна България е протест срещу лъжата и измамата, на първо място. Тепърва ще идва моментът, струва ми се, в който някои от тези млади хора ще трябва да осъзнаят, че основната хранителна среда за тази лъжа и измама тук, в България, е била създавана в продължение на повече от сто години от онова, което днес всички наричаме с почтителното име „български национален канон“ – исторически и литературен.

Но всяко нещо – с времето си...

• 30-07-2013|**Атанас Кръстев**

Абе, аз мълча, мълча, па като ме цапне съчмата, спиране няма. По въпроса:

Разбира се, както става достатъчно ясно на господин Енев, аз съм далеч от това да правя апология на бачо Кольо. Просто той беше един от малкото, който го беше ударил на умерено бохемско дисидентство, и в края на комунизма, извървял преподавателската си кариера, си позволяваше под напора на съвестта си и все по-големи количества алкохол, да изказва мисли, които шареха по границата на комунистическия канон. Сетих се за него, защото той минаваше за един от „специалистите по Левски“, но дори той, извън официозната академична наратива, си позволяваше да си играе, разбира се, само в рамките на перестроечната етика, с паметниците, в чието построяване и лустрование беше съавтор. Затова намирам неговите изявления извън коловоза за показателни. А и кой друг да посочиш като нюаснс в общия тъпо сив фон? За него и неговите колеги нямаше кой знае какъв избор. Имам предвид цялата хегелианска авантюра от XIX век насам. Това е професия, която се гради въз основа на поколенчески идеологически и мирогледни натрупвания, но главно на нуждите на националната държава. Така че, ако историческите, поне от онова време, често е трябвало да избират между истина и

политическа задача. Ако са се придържали само към истината, е трябвало да се занимават с нещо друго, но не и с история. В тази дейност има твърде много идеология, планирано създаване на конструкти по теоретичните чертежи на линейната философска лаборатория за бъдеще. Т.е. те съзнателно са участвали не просто във възпроизвеждане на миналото, а в един грандиозен инженерен проект за моделиране на големи групи население на дадени територии и вкарването им в прокрустовия калъп на националността и нейните прогресистко утопични ангажименти да се самосъздаде като един земен рай. Националните историци всъщност са корифеите, кроячите и шивачите на националния костюм и не там трябва да търсим новото, промяната и направо – истината. И все пак, като основни автори на националните портрети, включително и този на Левски, не е лошо да ги цитираме поне там, където са изпускали въздух от високо атмосферно налягане на догмата.

И защото това е не само интересно, а е и показателно. Андре Мороа прави едно знаменателно откритие като заключава във връзка с прогръция патос на Байрон, че всяка промяна започва тогава, когато на самите представители на господстващата класа им омръзне лицемерието на съществуващия ред. (Кое то до голяма степен се връзва с липсата на тази готовност у съседните български нотабили почти по същото време, която имам предвид по-горе, като определяща провала на националната ни революция). Но, докато голямата част от културно-историческите националистически пози на комунизма бяха едно общоприето казионно, делнично лицемерие, част от униформата на времето, днешният български национализъм, съществува без каквато и да е политическа преднамереност и насилие. Това показва неговото присъствие единствено като празноглавие и като присъщата на простака екстравагантност, която рано или късно завладява личността му в търсене на независимост от високите примери, които му тежат с твърде големите си изисквания, неестествени за преобладаващо храносмилателната му култура.

Политическите измерения на национализма днес са само остатъчни. В стремеж към експлоатация на отпадъците от класическия национализъм, от доктрина и инструмент на властта по време на възникване и укрепване на националната държава, с оглед създаване на едно до голяма степен изкусвено построение на хуманитарна хомогенност, днес той се превръща в средство за завземане на властта и нейното безотговорно упражняване. Ако национализмът при националната държава е

абсолютно отговорен за своя резултат, то днешния нов национализъм се използва само като заместител на реални решения, които изисква една все по-рационална политика. Т. е., днешните легитимни цели на държавата са качествено различни от целите на националната държава, с малки отмиращи изключения. Днешният национализъм е в своя пострелигиозен период, в който той трябва да съжителства с поставянето на един значително по-голям кръг въпроси, от които се разбира безспорно, че мнозинството управлявани все повече подразбира политиката като инструмент за решаване на рационални, екзистенциални въпроси, а не като литургия.

Ето защо, на фона на днешните свръхклаустрофобични националисти опортюнисти, дори един бай Ганю изглежда направо като баща на ЕС. Затова истинският облик на историческите ни личности е от такава важност. Този облик, който трябва да се извади изпод пластове лак, добавки, кръпки, грим и мистична стилистика, който да служи като един истински действен и полезен пример за българина, като ориентир към едни просветени, общополезни цели и житейски позиции, а не място за езотерично лигавене, па макар и с много любов. За да не се превърнем в някаква културна Масада, където да измрем до крак за своята свята нация в битка със съвременната цивилизация.

Като казах веднаж Байрон, та пак се сетих. Той казва някъде, че на Балканите се е срещнал с най-лицемерно набожните хора. Каквато ни вярата, такъв ни и национализмът в края на краищата. Затова виждам нашия Левски – антинационалистът, надраснал условностите на абсолютната етностремителна политическа мода на века си, по-скоро като един Байрон, дошъл от една идеална духовна космополитна чужбина да се бори за свобода, чиста откъм всякакви етнически бойни викове и залинания, и която той в мъдрото си спокойствие вижда еднакво нужна за всички хора по света, отколкото един тъмен силует, окачен на опушения, крив, мрачен и безпросветен иконостас на българския национализъм. Жалко само, че за нас е бил и продължава да бъде един твърде самотен пример във всяко отношение и че сигурно ще си остане в долапа с музийни светини, някъде до Самарското знаме, за да бъде отупван от прахта само по национални празници и преди избори.

• 30-07-2013|Златко

Да, това ми звучи хубаво и добре казано. Бих добавил само собствениците си няколко съображения, които се свеждат до следното:

Първо: единственото, което дели нас, съвременниците, от един може би напълно неочакван и злощастен националистически потоп, според мен е тъничкият яз на членството в ЕС. Инак, оставено само на себе си, българското общество ми се вижда напълно готово да се завърне аламинут към някоя от тъй многократно повтаряните си форми на „национално-патриотично“ управление, което за миг да се справи с „гевезелиците“ на всички протестиращи, много-бърборещи, охулващи нацията и т. н., съвременници. Цивилизационната ни дрешка ми се прививда изключително тясна, пукаща по всички шевове под напора на разплутата, ферментираща и доста гноясала, националистическа плът, която сме трупали в течение на много десетилетия, най-последователно по време на комунизма, но в никакъв случай не само по него.

Второ: тези процеси – конструирането на най-големите и най-устойчиви митове на нашата въобразена общност, като например напълно въобразената априлска „революция“ от 1876, която на практика не е нищо друго освен поредица от зле организирани, зле проведени бунтове (последователно, а не едновременно, сякаш нарочно с цел да се позволи възможно най-лесното им потушаване; дори не и едно „цяло“ въстание, както всички сме приучени да мислим) – започват непосредствено след освобождението, те си имат собствена история, която едва сега започва полека-лека да се разкрива и деконструира. Именно в това аз виждам най-важната задача на една нова и модерна българска историография, която изглежда тепърва ще се появява. Затова пък първите опити са повече от обнадеждаващи. Аз бих посочил тук само два източника на оптимизъм – „Как се мисли българското Възраждане?“ от Румен Даскалов и „Историография и литература“ на Албена Хранова – в които опитите за изследване на процесите на конструиране на националната митология вече са доста сериозни и изключително професионално проведени. Единственото, което им липсва, е малко повече смелост и директност, струва ми се, тъй като силно усложненият език и стил с който работят тези изследователи, особено Хранова, прави идеите им ненужно забулени в една доста заплетена понятийност, която само ги лишава от ефективността, която биха имали, ако биха били написани и представени по един по-директен, по-достъпен за широка читателска аудитория,

начин и стил. От друга страна, онова, което се случи с далеч по-маловажната и слабо значителна, извън скандала около нея, студия на Мартина Балева, вероятно служи като обица на ухото за всеки днешен български изследовател, който не е разделен от патриотизма на сънародниците си чрез ония няколко хиляди километра, които правят задачата на хората, пишещи в емиграция, едновременно толкова по-лесна и толкова по-трудна (поради липсата на директен достъп до повечето източници).

Все пак, както казах, поставено е блестящо начало и пътят, по който би трябвало да вървят по-младите изследователи ми се вижда доста ясен. А това пък е сериозно основание за оптимизъм, ако човек е склонен да живее на хляб и вода и да се радва на подобни въздушни кули, разбира се.

Но на този свят, както е добре известно, си има хора за всичко...

- 04-08-2013|**Георги Гочев** – Интересно...

... има и смислени разсъждения, и известни на всички факти, и злоба – въобще: така е при нас! Принизените до земята не могат да разберат саможертвата, пристрастните няма да бъдат обективни, некомпетентните ще атакуват. Днес не е необходимо да си герой, за да разбереш, че бъдещето на България е европейско, не ориенталско. Европейското бъдеще се носи от протестиращите срещу ориенталщината в днешните нейни форми. Това е съвпадение с идеите на Левски.

1968, или революцията на хедонизма

Автор: Стоян Гяуров

За мен 1968 започна в началото на лятото с обещанието на *Работническо дело*, че ще видим *Cream* в София, и с мълвата, че нещо става в Прага. Само че *Cream* не дойдоха, хитът на лятото бе кошмарната „Дилайла“, тъй нареченият Световен младежки фестивал не беше чак такъв купон, а в края на август в Приморско видях едно момче, чех, което плачеше, защото съветските танкове бяха нахлули в родината му. Сезонът на плахите надежди бе кратък и разочароващ.

Едва след време се заговори, че докато сме чакали *Cream*, в Берлин, Париж, на Запад имало революция; революционните действия включвали и акцията на три студентки, които затиснали с разголените си гърди смутения проф. Адорно в аулата на неговия франкфуртски институт. Днес, 40 години по-късно, „големият разказ“ за революционната '68, без която нямало да бъдем там, където сме сега (дали това щеше да бъде толкова лошо?), все още има своите (по)читатели. Но в продължаващото съперничество за интерпретационно надмощие псевдореволюционният патос отстъпва пред трезвия възглед, че „1968“ е просто култова формула за процеси и явления, започнали преди тази емблематична дата на една несъстояла се революция. Нито един от авторите на камарата книги по темата, излезли в Германия от началото на годината, не се доближава до яснотата и прецизността, с които синтезира това схващане покойният гръцко-германски философ Панайотис Кондилис в своя публикуван още през 1991 фундаментален труд *Залезът на буржоазната форма на мислене и живот*.

Понятието „1968“ не се споменава никъде в неговата преиздадена наскоро работа, не просто защото интересуващият ни въпрос е само един от аспектите на централната му тема за трансформирането на буржоазно-либералния ред в съвременното масоводемократично общество, а преди всичко защото Кондилис разтваря '68 в руслото на „културната революция от '60-те и '70-те години“. Тази революция не слу-

чайно обхваща тъкмо онези нации, които са били най-напред по пътя към масовата демокрация. „В нея се артикулира нуждата на зрялата вече демокрация да се отърси от социалните, идеологическите и психологическите останки на буржоазната епоха.“ Споменатата революция той разполага не само в челото, а и в обоза – като поредно проявление на антибуржоазния импулс, чиито симптоматични герои и феномени в историята се наричат денди и бохема, литературно-художествен авангард, бийт поколение или *Flower power*. Подобно на авангарда и културната революция е предизвикателна и дрзка, целенасочено изригване срещу всичко, което минава за „буржоазно“ – от дрехите и маниерите до сексуалната разкрепостеност. Принципът на насладата е култът, непосредственото му изживяване – неговият ритуал.

Като централен мотив на културната революция авторът извежда стремежа към самоосъществяване на личността. Но самоосъществяването също се разбира не като продължителен път на узряване, „а като нещо, което трябва да се изживее тук и сега, като разширяване на аз-а чрез премахване на границите между разум и фантазия, нормалност и ненормалност“; Кондилис смята за очевидна връзката на тези нагласи с идеите на футуризма, дадаизма и сюрреализма. В неговата концепция техницизъм и хедонизъм представляват главните параметри на масоводемократичното общество. Но: „Културната революция дава своя принос за изграждането на зрялата масова демокрация не чрез насърчаване на техническо-рационалния дух, а чрез идеологическото легитимиране и реалното практикуване на хедонистичния начин на живот.“

Носители на културната революция са изключително сегменти на младежта и (предимно) млади интелектуалци. На какво се дължи невиджаната дотогава социална енергия, която тези групи развиват? Според Кондилис – на променената функция и място на младежта в условията на масовото производство и културата на консумизма. Техниката и организацията на труда изискват гъвкавост, енергичност и мобилност, а уменията и знанията се променят така бързо, че обезсмислят вековното предимство на възрастта и опита. Новото значение на младежта и знанието намира конкретен социален израз в рязкото увеличаване на броя на студентите, като по този начин за пръв път се създават предпоставки за възникването на масово културно движение с високи интелектуални претенции. „Ала студентството не е нито единственият, нито първоначалният носител на културната революция“, констатира

Кондилис, долавящ например зачатъци на едно ново съзнание в т. нар. *Beat generation*, а по-късно в движението на хипитата. Той не пропуска да забележи важната подробност, че техният бунт срещу нрави и институции получава и чисто телесен израз в рок музиката, танца и най-вече в новото отношение към насилието и секса: „Апотеозът на сексуалното допринася за заличаване на разделението между лична и публична сфера, което е характерен белег на модерния свят.“

Особено убедителна е интерпретацията на Кондилис в развенчаването на културната революция като плашило на обществото, пораждащо илюзията, че може да предизвика рухване на „системата“. „В действителност тя не беше никаква революция, а движение на приспособяване към условията на зрялата масова демокрация“ – гласи дефиницията на гръцкия философ. Следва един ключов пасаж, който заслужава да бъде цитиран изцяло: „Главната ѝ повеля, самоосъществяването тук и сега, съответства в структурно отношение на основната характеристика на масовоконсуматорското и хедонистично настроено западно общество, а именно, че може и трябва да се консумира тук и сега. Всички искания и действия на културната революция са подчинени на вътрешната логика на масовоконсуматорската демокрация. Тъй наречената сексуална революция например допринесе за по-нататъшното разпадане на семейството, атомизирането на обществото и повишаването на социалната мобилност. Но връзката между културната революция и масовата демокрация е и много по-пряка, като помислим какво потребление предполага поривът към, самоосъществяване“. Масовото производство на стоки за потребление трябваше да се повиши, за да удовлетвори нужди, създадени или наложени тъкмо от културната революция. Същевременно приспособимостта на, системата‘ показва, че тази революция предизвика само една наложителна промяна в надстройката, тоест просто бе изхвърлено онова, от което, системата‘ не се нуждаеше повече. Радикалността на революционните лозунги може да предизвика оптическа измама, но това не е показателно за обективните функции на движението. Не за пръв път в историята бяха изразходвани повече енергия, реторика и илюзии, отколкото бяха необходими за постигането на крайния резултат.“

Както знаем, и тази революция приключи с победа на конформизма – с изключение на неколцината, които станаха жертва на собствените си химери, отдавайки се на тероризма. Повечето бивши „револю-

ционери“ успяха без особени усилия да съчетаят самоосъществяването с кариерата (вж. Йошка Фишер). „В психологически план тяхното движение, разгърнало се в сигурната рамка на функциониращата правова държава, може да се окачества като бунт на разглезени деца срещу кастрирани родители.“ Кондилис подчертава, че определението му не е пренебрежително, а просто цели да покаже, че „в атмосферата на масовата демокрация дори революциите имат хедонистичен характер“.

По същото време на Изток, в атмосферата на тоталитарния социализъм, дори зачатъците на хедонизъм имаха потенциално революционен характер. Питам се, много предпазливо, дали този огледален образ не е липсващата половина, която позволява да се види картината на времето в нейната цялост и да се открие може би онова, което свързваше *Cream*, София и Прага '68 с Берлин и Париж '68?

Panajotis Kondylis: Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform.
Akademie Verlag (2008)

Стоян Гяуров е журналист и преводач, роден през 1950 в Хасково. Завършва английска филология в Софийския университет, след което работи в държавното радио. От 1990 до 2012 е редактор в радио „Дойче Веле“, Бон. Превел е книгите: „Светът на късната античност“ от Питър Браун, „Невинни ръце“ от Александър Демант, „Мойсей Египтянина“ от Ян Асман, „Бъдещето на класическото“ от Салваторе Сетис, „Фараонът Пруст“ от Михаел Маар.

Коментари (1)

- 20-01-2014|a.

Поздравления за хубавия текст!

Неприятности в рая

Автор: Славой Жижек

В ранните си писания Маркс описва германската ситуация като такава, в която единственият отговор на конкретните проблеми е всеобщото решение: глобална революция. Това е сбит израз на разликата между един реформистки и един революционен период: по времена реформисткият период глобалната революция си остава мечта, която, ако изобщо върши някаква работа, то само придава тежест на опитите да се променят нещата на местно ниво; през революционния период става ясно, че нищо няма да се оправи без радикална глобална промяна. В този чисто формален смисъл 1990 беше революционна година: беше ясно, че частичните реформи на комунистическите държави няма да бъдат достатъчни и че е необходимо тотално прекъсване, за да се решат дори такива ежедневни проблеми като осигуряването на нещо, с което хората да могат да се изхранват.

Къде се намираме днес по отношение на тази разлика? Дали проблемите и протестите от последните няколко години са признаци на приближаваща глобална криза или те са само дребни пречки, с които можем да се оправим просто чрез местни намеси? Най-забележителното нещо покрай тези избухвания е, че те се случват не само, или дори преди всичко, по слабите точки в системата, но и по места, които доскоро бяха възприемани като примери за успех. Знаем защо хората протестират в Гърция или Испания, но защо има неприятности в такива благоденстващи или бързо развиващи се страни като Турция, Швеция или Бразилия? Гледайки назад, вече можем да видим революцията на Хомейни от 1979 като оригиналните „неприятности в рая“, имайки предвид, че тя се случи в страна, която се намираше в процес на ускорена прозападна модернизация, и че беше най-предания съюзник на Запада в региона. Може би има нещо погрешно в нашата представа за рая.

Преди сегашната вълна от протести Турция беше самия модел на страна, успяваща да комбинира процъфтяваща либерална икономика с

умерен ислямизъм, подходяща за Европа, добре дошъл контраст в сравнение с „по-европейската“ Гърция, затънала в идеологическо тресавище и поела пътя на икономическото саморазрушение. Вярно, имаше заплашителни признаци тук и там (отричането на арменския Холокост; арестите на журналисти; неразрешения статус на кюрдите; призивите за една по-велика Турция, която да възкреси традицията на Османската империя; налагането на религиозни закони от време на време), но те бяха отхвърляни като дребни петна, на които не бива да се позволява да зацапват цялата картина.

А след това избухнаха протестите от площад Таксим. Всички знаем, че не планираното превръщане на парка близо до площада в търговски център беше нещото, заради което протестите наистина избухнаха, и че тук набираше сила едно много по-дълбоко недоволство. Същото важи и за протестите в Бразилия от средата на Юни: онова, което ги разпали, беше леко повишение на цените в обществения транспорт, но те продължиха дори и след като то беше отменено. Тук също протестите избухнаха в страна, която – поне според медиите – е в икономически бум и има всякакви основания да се чувства уверена в бъдещето. В този случай протестите очевидно бяха поддържани от президентката, Дилма Русеф, която обяви, че е очарована от тях.

Решаващо в случая е да не гледаме на турските протести просто като на бунт на гражданското общество против един авторитарен ислямистки режим, поддържан от мълчаливото мюсюлманско мнозинство. Онова, което усложнява картината, е антикапиталистическият напор на протестите: хората, които участват в тях, интуитивно чувстват, че свободно-пазарният фундаментализъм и фунадменталисткият ислям не са взаимно изключващи се. Приватизацията на публичното пространство от едно ислямистко правителство показва, че двете форми на фундаментализъм могат да работят ръка за ръка: това е ясен признак, че „вечния“ брак между демокрацията и капитализма се приближава към развод.

Важно е също да се разбере, че протестите не преследват никаква определена „реална“ цел. Протестите не са „наистина“ против глобалния капитализъм, „наистина“ против религиозния фундаментализъм, „наистина“ за граждански свободи и демокрация, или „наистина“ за каквото и да било определено и конкретно нещо. Онова, което осъзнават мнозинството хора, участващи в протестите е някакво неясно усещане

за безпокойство и недоволство, което поддържа и обединява най-различни конкретни искания. Трудността при разбирането на протестите е не само епистемологическа, при която журналисти и теоретици се опитват да обяснят съдържанието им; освен това тя е и онтологическа, касаеща нещото само по себе си, което се случва вътре в самите протести. Дали това е борба против корумпирани градски администрации? Или борба против авторитарно ислямско управление? Дали е борба срещу приватизацията на публичното пространство? Въпросът е открит и как ще му се отговори зависи от резултатите от продължаващия политически процес.

В 2011, когато избухнаха протести из цяла Европа и Близкия Изток, мнозина настояваха, че те не трябва да бъдат разглеждани като случаи на едно и също глобално движение. Напротив, твърдяха те, всеки от тях е реакция срещу една конкретна ситуация. В Египет протестиращите искаха онова, срещу което в други страни протестираше движението „Окупирай“: „свобода“ и „демокрация“. Дори и сред мюсюлманските страни имаше ключови различия: Арабската пролет в Египет беше протест срещу един корумпиран, авторитарен и прозападен режим; Зелената революция, която започна през 2009 в Иран, беше насочена против авторитарния ислямизъм. Лесно е да се види защо едно такова разпокръстване на [смисъла на] протестите е привлекателно за защитниците на статуквото: според тях няма заплахата срещу глобалния ред сам по себе си, само поредица от отделни местни проблеми.

Глобалният капитализъм е комплексен процес, който засяга различни страни по различни начини. Онова, което обединява протестите, при цялото им многообразие, е че всички те са реакции против различни аспекти на капиталистическата глобализация. Общата тенденция на днешния глобален капитализъм е към по-нататъшно разширение на пазара, пълзящо обсебване на публичното пространство, намаляване на обществените услуги (здравеопазване, образование, култура), както и все по-авторитарна политическа власт. Именно в този контекст гърците протестираха против управлението на международния финансов капитал и собствената им корумпирана и неефективна държава, която е все по-малко способна да предоставя основни социални услуги.¹ Именно

1 Жижек демонстрира тук една от (според мен) най-дразгавните тенденции в днешното говорене против „корупцията“ и „злоупотребите със социалните услуги“ – тоест по начин, който ги прави някак съществуващи „сами по себе си“, независимо от участие-

в този същия контекст турците протестират срещу комерсиализацията на публичното пространство и против религиозния авторитаризъм; египтяните протестират против режима, поддържан от западните сили; иранците – против корупцията и религиозния фундаментализъм, и така нататък. Никой от тези протести не може да бъде сведен до един-единствен проблем. Всички те са насочени против конкретна комбинация от поне два проблема, единия икономически (от корупция до не-ефективност, до самия капитализъм), другия политико-идеологически) от настояването за демокрация до искането за отхвърляне на обичайната многопартийна демокрация). Същото важи за движението „Окупирай“. Под многообразието от (често объркани) твърдения, движението има две основни черти: първо, недоволство от капитализма *като система*, а не само от неговите конкретни местни корупции; второ, разбирането, че институционализираната форма на представителна многопартийна демокрация не е в състояние да се бори срещу ексцесите на капитализма, тоест демокрацията трябва да бъде изобретена отново.

Това, че подлежащата причина за протестите е глобалният капитализъм, не означава, че единственото решение е той директно да бъде съборен. Нито пък е осъществимо да се осъществява прагматичната алтернатива, тоест да се работи по индивидуални проблеми и да се изчаква радикалната трансформация. Това пренебрегва факта, че глобалния капитализъм е по необходимост непоследователен: пазарната свобода върви ръка за ръка с помощ от страна на САЩ за собствените им фермери; проповядването на демокрация върви ръка за ръка с поддръжка за

то или безучастието на самите хора. Разглеждани по такъв начин, примерно, гръцката държава и общество се оказват корумпирани едва ли не *въпреки* факта, че корупцията е нещо, масово поддържано и практикувано именно от самите *обикновени* гърци, а не само или дори не преди всичко от техните елити (добре известен е например факта, че гръцките банки бяха едни от малкото, незасегнати от световната финансова криза, поради добра дисциплина и разумен мениджмънт – нещо, което директно опровергава твърдението за принципна корумпираност на гръцките елити). Корупцията по високите етажи в гръцкото общество е разпространена предимно в политическата, но не и във финансовата сфера. Онова, което пропуска да спомене Жижек е, че процесът на пречистяване на гръцкото общество няма ни най-малки шансове за успех, ако бъде разглеждан като засягащ единствено гръцките елити. Не се ли започне някакъв процес на всеобщо преосмисляне на „ценностите“, според които живее по-голямата част от *обикновеното* население на Балканите (с възможното изключение на Турция, която демонстрира завидна, почти вебериянска трудова – лична и обществена – етика), реалното обновление, боя се, ще си остане повече или по-малко невъзможно. Бел. гр.

Саудитска Арабия. Тази непоследователност открива място за политическа намеса: навсякъде, където глобалната капиталистическа система е принудена да нарушава собствените си права, има възможност да се настоява тя да ги следва. Да се изисква последователност при стратегически подбрани точки, в които системата не може да си позволи да бъде последователна, означава да се упражнява натиск върху цялата система. Изкуството на политиката е в отправянето на конкретни искания, които, оставайки си изцяло реалистични, удрят в ядрото на хегемонистичната идеология и предпоставят много по-радикални промени. Такива искания, макар и да са изпълними и легитимни, на практика са невъзможни. Предложението на Обама за всеобщо здравеопазване беше такъв случай, което обяснява защо реакциите срещу него бяха толкова бурни.

Едно политическо движение започва с идея, с нещо, за което може да се води борба, но в хода на времето идеята претърпява дълбока промяна – не просто тактическо приспособяване, а съществено предефиниране – защото самата идея става част от процеса: тя става над-дефинирана¹. Примерно, един бунт започва с искане за справедливост, може би под формата на искане за премахване на някакъв конкретен закон. Щом само хората се ангажират дълбоко с това, те осъзнават, че ще бъде необходимо нещо много повече от първоначалното искане, за да може да се постигне някаква справедливост. Проблемът е да се определи в какво точно се състои това „много повече“. Либерално-прагматичното гледище е, че проблемите могат да бъдат решени постепенно, един по един: „Днес в Руанда умират хора, така че нека забравим за антиимпериалистическата борба, нека просто да предотвратим клането“, или „Трябва да се борим срещу бедността и расизма тук и сега, а не да очакваме срутването на глобалния капиталистически ред. Джон Капудо твърди нещо подобно в своята *След смъртта на Бога* (2007):

Бих бил напълно доволен ако крайно левите политици в Съединените щати биха могли да реформират системата като постигнат всеобщо здравеопазване, ефективно преразпределение на богатството чрез

1 В предговора си към *Принос към критиката на политическата икономия* Маркс пише (в най-лошия си еволюционен стил) че човечеството си поставя единствено задачи, които е в състояние да изпълни. Какво би станало, ако преобърнем това твърдение наопаки и кажем, че човечеството си поставя единствено задачи, които не може да изпълни, а следователно поставя начало на един процес, в чийто ход самата задача бива предефинирана? Бел.авт.

промяна на данъчното законодателство, преустройство на предизборното финансиране, даване възможност за реално всеобщо гласуване, хуманно третиране на работниците-имигранти и многостранна външна политика, която да интегрира американската мощ в международната общност и пр., тоест да въздейства върху капитализма чрез сериозни и дълготрайни реформи... Ако след всичко това Бадиу и Жижек все още се оплакват, че някакво чудовище, наречено Капитализъм, продължава да ни преследва, то аз ще бъда склонен да поздравя това чудовище с прозявка.

Проблемът тук не е заключението на Капуто: ако всичко това може да се постигне вътре в самия капитализъм, то защо да не се остане в него? Проблемът е подлежащата предпоставка, че е възможно да се постигне всичко това вътре в глобалния капитализъм в неговата настояща форма. Но какво да кажем, ако неизправностите на капитализма, изредени от Капуто, са не просто временни смущения, а структурни необходимости? Какво да кажем, ако мечтата на Капуто е мечта за някакъв универсален капиталистически ред без неговите симптоми, без критическите точки, в които неговата „потисната истина“ започва да се показва?

[...]

Източник

Славой Жижек (род. 1949) е словенски философ и културен критик, работещ в традициите на хегелианството, марксизма и лаканския психоанализ.

Коментари (1)

- 28-07-2013|**Нада Нешева** – аз съм по-склонна да се съглася с Жижек

По отношение бележка 1 на преводача, не смятам, че Жижек откъсва проблема по този начин. това, което е overdetermination в смисъла на Маркс и развит от Луи Алтюсер, става дума именно за това как всички части в една капиталистическа система си влияят до степен, в която всеки елемент предпредиля цялото, така че аз не просто повлиявам на системата, но ппредопределям и начина, по който тя ще ми отговори на акта. Това първо го чух в една лекция на Жижек за Хегел, после се заинтригувах да прочета повече за overdetermination при Маркс. Мисля, че Жижек го залага като условие на капиталистическата система, че корупцията на едните предопределя поведението на хората и начина, по който те обратно влияят на системата. Иначе отдавна да сме намерили изход, ако не беше това предопределяне. Съгласна съм, че това е революция срещу капитализма по простата причина, че либералният модел не предлага изход от тази ситуация. иначе, както казах, взимаме ноу хау и си го прилагаме. ама не стана.

Кълцан лук или блажна пица на парче

Автор: Александра Джандева

Осакатените деца на прехода пораснаха, кой ще дойде на тяхно място¹

Мога да кръстя този текст – „12 години хвърлени на вятъра“ и ще бъде права. Мога да кажа, че годините са на косъм от 30 и пак няма да сгреша.

Дванайсет от най-младите си години продадох доброволно срещу жълти стотинки.

Слугувах, за да имам хляб, покрив и обуща. Казват, че на младите това им стигало.

Не помня да съм се оплаквала.

Като студент живях в столицата, без да знам къде се намират половината от театрите и киносалоните. Влизах само на безплатните прожекции и постановки, рамо до рамо с пенсионерите. В техните очи аз бях конкуренцията, тази която ще заеме мястото им, отредено за дрямка на топло.

И понеже животът е шарен, през деня ми се налагаше да взимам интервюта от актьорите и да ги разпитвам за най-новата им роля. Това беше моят личен театър на абсурда.

С книгите беше нещо подобно. Лъскави рафтове и блогове ме подканяха да си купя поне по 5 нови заглавия седмично. Всяко от тях за „скромните“ 10, 15 или 20 лева.

Преди 12 години бюджетът ми за храна през деня беше 50 стотинки. Стигаше за два варени геврека и едно яйце за вечеря. Още помня цената – 5 яйца седмично по 11 стотинки всяко. В събота и неделя се хранех луксозно – мек, бял хляб, домашна лютеница и накълцан кромид. Сами можете да пресметнете колко дни ще трябва да гладувам, ако искам да имам книга от десет лева.

1 Текстът е от Сряда, 27 Март 2013 и касае зимните, а не сегашните протести

Не разказвам тези истории, за да ме съжалявате – всеки в България има подобни, с тях никого не може да разплачете, а предизборно се продават на килограм. Освен това, харесвам живота си, защото всичко разказано горе си е изцяло по мой избор случено.

Просто вярвам, че правилният подход към миналото е да бъде вадено на светло със самочувствие и здравословна ирония.

Днес ходя на театър по-често от някои набедени за критици люде, а през ръцете ми минават книги, с чиито корици художниците още не са се захванали.

Не, времената не са станали по-хубави, просто аз съм платила солена цена, за да живея по този начин. Имам професия, която изглежда лъскаво, но отвътре е кухня, защото на dragия зрител така му отърва. Имам опит, който с нищо не ми гарантира, че утре няма да остана на улицата и отново да мина на варени гевреци. Имам малко блясък за заблуда на противника и нищо в шепите си на висшист. Имам хиляди въпроси, но за пръв път не знам към кого да се обърна.

Най-простият от тях – това ли заслужавам аз и останалите като мен деца на прехода след години правдив труд, вяра, търпение и доверчива младост? Защо се налага да съжаляваме за направените избори вчера в името на личния морал и спокойния сън след години?

Признавам, че обичам да се връщам към началото и да се смее с глас. Обичам да си спомням колко малко му трябва на един 17 годишен, за да повярва, че светът е пред него. Че всичко подлежи на промяна и че доброто е само въпрос на време.

Аз бях от онези, които вярвах. По-забавното е, че днес, 17 годишните и това право нямат. На тях всичко им е отнето предварително.

Къде ще са те след 12 години не знам.

Знам, че аз преди десетилетие, на прага на университета не съм си представяла живота по този начин. Виждах го по-хубав, по-съвестен, по-безметежен, по-широк, по-достъпен, по-вярващ. Оказа се, обаче, че в моя кълцан лук романтиката е обречена, а в днешните блажни пици на парче върлува здравословен цинизъм.

Сигурно много 30-ина годишни се чувстват като мен, излъгани в еволюцията си. Болно ми е, че призивите ни за морална чистоплътност в политиката и обществото бяха заклеямени от гласовете на самодоволните. Същите тези хора, които днес излязоха на улицата и пожелаха револуции, без да са минали през своята Голгота. Разбира се, на паветата

не всички бяха от трупата на „доволните съгласителни“, имаше хиляди и от моята кръвна група, но новоизлюпените недоволни винаги крещят най-силно. Те искат права, за които не са гладували. Търсят справедливост, заради която други неспокойни хора преди тях писаха, воюваха и призоваваха.

Чудно ми е къде бяха част от днешните протестиращи, когато се раждаха историите за партизанската **яйчена чорба**, когато пренесеният в 21 век Елинпелинов дядо Матейко **крадеше кроасани** за внучетата си и умря в зеления сала шубичка, когато за целите на науката **телепортирахме Масларова** в друго измерение, а **Бойко** превърнахме в танцуваща мечка?

Били са някъде на топло и с ампутирани антенки. Доволни и с пълни корemi.

Затова днес не съм на улицата, защото никога за тези 12 съзнателни години не съм спирала да се бунтувам – от скромната си закуска до по-редната затръшната врата на редакция.

Мнозина около мен, също избраха по-бавния път, но поне спят спокойно, макар и с три наум за утрешния ден. Знаят, че са част от осакатеното поколение на прехода, но се гордеят с честния си труд.

Заради всичко това простиичко питам – колцина днес са готови да обядват с радост филия селска лютеница, гарнирана с накълцан лук, наместо блажна пица с пармезан?

Идеален въпрос за референдум и идея за нова партия – „Кромид за всички на аванта“.

Източник

Александра Джандева е завършила журналистика с профил радио във ФЖМК в Софийския университет. Работи като журналистка и самостоятелна авторка от 2001 г.

Коментари (3)

- 25-07-2013|**Аз, и аз лицето на протеста**

Нави ме! И първо ще гладувам 12 години, ще се осакатя хубаво от лични избори, които няма да мога да си простя.

И чак тогава, вече достойна, ще ходя да си кажа с какво не съм съгласна.

- 26-07-2013|**Златко Ангелов**

Отново bravo, Александра! Добавям към твоите мисли:

Лъжа и безпомощност! До кога, питам се. Всички в България лъжат за протестите – и двете страни. Естествено, Голямата лъжа е приоритет на изпитаните бойци на БСП и новоизлюпените българо-“мохамедани“ от ДПС (онези некачествени българи, помамени от Доган да му служат като верни кучета). Но и Нашите преувеличават истината, да не говорим, че се карат за това каква е била истината преди 20 или 16 или незнам колко си години.

Безпомощни са и двете страни. Както правилно отбеляза една коментаторка, това е конфликт. Как може един конфликт да бъде мирен, когато двете страни не отстъпват! Проля се кръв и веднага се завайкаха: ама как така? Ами точно така! Ако полицията не бъде предизвикана да пролее кръв, как ще се стигне до падане на правителство, което иска да унищожи гражданското неподчинение – едно легално действие на гражданите недоволни от своето управление? ТРЯБВА да се пролее кръв, трябва полицията да действа като полиция! Но тя е безпомощна, защото или командващите я не са единодушни какво трябва да прави, или защото е недостатъчно полиция. Безпомощни са и мирните протестанти, които нямат насока, нямат платформа, нямат водачи, нямат основополагащ принцип, освен Оставка.

Следователно, става дума за конфликт между две НЕСВОБОДНИ сили: едната несвободна от власт, защото ѝ носи дивиденди и служи на по-могъщи интереси от нейните, другата – несвободна като дух, защото се страхува да прекатури тази власт и да установи своя.

Андрешковци и от двете страни на барикадата. Надпреварват се кой да изостави другия в тъмнината и да се спаси. Малките геройства се раздуват до пълна инфлация на думите. Цинизмът и лъжата властват от трибуни и слугински медии. Светът не получава информация за това,

което НАИСТИНА става. А светът са и самите участници в това шоу. Те се радват на дребни победи и остроумничат над глупостта на властващите. Но те не са наясно какво искат и накъде искат нещата да тръгнат. Те отричат всеки, който понечи да ги направлява – минал или новоизлюпен политик. Отричат най-голямата политическа партия на момента – ГЕРБ. Те нямат елементарни понятия за това как работи демокрацията.

Рано е за свобода, твърде рано. Над всичко все още се разстила шопската мъдрост „мижи да те лажем“.

На какво тогава да се надяваме?

(може би на патоса на Теодора Димова или донкихотовщината на Едвин Сугарев ...)

- 30-07-2013|**Дончо Аврамов**

Безспорно това момиче пише добре. Но основанията ѝ за изводи са неприемливи и за съжаление твърде познати от някогашни ранно тоталитарни времена – след 9 септ. 1944 г. полугладните и недохранените избиха много хора. Ликвидирайки нахранените и ситите, те ликвидираха елита на нацията и затова България досега е без елитни прослойки. А без тях гражданско общество не може да се създаде. Само след като се нахрани, човек може да открие тъжната си и жалка участ, до тогава той е само гладен. Днешните манифестации са първия признак, че у българина се явява нуждата животът му да бъде управляван от човешката съвест, а не от хора, които са ампутирани от чувството за вина. Вярвам на почтеността на авторката, но трябва да се освободи от този начин на правене на изводи, породен от ранна материална оскъдица.

(Национал)социалистическият експеримент в Германия след 1933 г. Автор: Антон Гицов

За победената в Първата световна война Германия последиците са катастрофални. Войната напълно е изтощила държавата икономически, а Версайският договор от 28 юни 1919 г. ѝ налага изплащане на репарации в размер на от 132 млрд. златни марки (равняващи се на 442 млрд. щатски долара през 2012 г.) – в злато, валута и суровини като въглища, дървен материал и селскостопански продукти. Германската марка става неконвертируема, настъпва хиперинфлация. Към 1923 г. един долар се обменя за 4,200,000,000,000 марки, шири се безработица, икономиката е парализирана, а през януари 1923 г. Франция окупира Рурския индустриален район, поради неплащане на репарации, което нанася тежък удар върху германската икономика. От войната обаче са се обогатили крупните промишлени компании, обслужвали военното производство и доставки, а също банките и спекулантите, което поражда силни антикапиталистически настроения сред германското население и най-вече сред работническите маси, които са под влияние на Германската социалдемократическа партия и Германската комунистическа партия. Но те не са единствените партии, които имат влияние сред работниците. Една такава партия – „Германската работническа партия“ е основана непосредствено след войната от мюнхенския шлосер Антон Дрексер и журналиста Карл Харер. Към нея се присъединява и Адолф Хитлер. Партията се обявява срещу едрия капитал, издига например изискване да бъде ограничен годишният доход на всеки германец до 10,000 марки, но отрича марксовата теория за класите, класовата борба и диктатурата на пролетариата. На 24 февруари 1920 г. в мюнхенската бирария Хофбройхаус пред многобройни привърженици на партията Адолф Хитлер произнася пламенна реч и предлага партията да се преименува Националсоциалистическа работническа партия на Германия (*National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP). Съгласно Гьобелс, думата „национал“ поставена пред думата „со-

циализъм“ е целела да се изтъкне националния характер на германския социализъм в противовес на интернационалния социализъм, проповядван от Маркс. На това партийно сборище Хитлер обявява разработената от него и Дрексер програма на новата партия от 25 пункта. В програмата на НСДАП залягат расистки и антиеврейски пунктове, но немалка част от нея има силен социалистически елемент. Предвижда се например конфискация на натрупаните от войната огромни печалби от предприемачи и компании, национализация на монополни тръстове и на вериги от супермаркети, принадлежащи основно на еврейски собственици, участие на работниците в печалбите на предприятията, провеждане на аграрна реформа, премахване на „лихварството“, практикувано от банките, безплатно образование за способни деца от бедни семейства и ред други. Партията обаче не успява на първо време да си осигури сериозна база сред работническите маси, силно влияние сред които продължават да имат комунистите и социалдемократите. В самата партия има противоречия. В нея има силно ляво крило, представяно от Грегор Щрасер, съосновател на партията, и брат му Ото, който издава свой вестник, както и Ернст Рьом, основател на щурмовите военни формирования SA. Те призовават за национализация на тежката индустрия и срещу властта на финансовия капитал. В своя статия през 1927 г. Грегор Щрасер пише: „Ние, националсоциалистите, сме заклет враг на съществуващата капиталистическа система и нейната експлоатация на икономически слабите... и сме твърдо решени да унищожим тази система“. Това не допада на Хитлер, който през април 1928 г. обявява, че точката за експроприация на едрата частна собственост в „25-те пункта“ се отнасяла само за еврейската такава. Хитлер влиза в конфликт с Ото Щрасер, който го критикува за сътрудничество с десни буржоазни партии, на което Хитлер отговаря: „Аз съм социалист и съм започнал като прост работник. Но това, което вие разбирате под социализъм не е нищо друго освен марксизъм“. Когато спорът продължава на другия ден в присъствието и на Грегор Щрасер и Ото настоява за национализация на промишлеността, Хитлер отговаря с раздражение: „Това ще бъде краят на германската икономика... Капиталистите са се издигнали на върха благодарение на своите способности, доказали са превъзходството си като висша раса по пътя на естествения подбор и заслужават да останат на върха“. Ото Щрасер го пита как ще постъпи със заводите на Круп, когато партията вземе властта и Хитлер отговаря: „Разбира се, че няма да ги пипам. Нима си мислите, че съм толкова

безумен, че да разруша германската икономика? Само ако Круп откаже да действа в интересите на нацията, тогава държавата ще се намеси. Но за това не е нужна експроприация, а силна държава“. Не дълго след този разговор Ото Щрасер е изключен от партията.

В края на 20-те години едва започналата да се съвзема Германия става жертва на депресията обхванала капиталистическия свят. Световната търговия е в упадък, цените падат, а Германия разчита на износ, за да изплаща репарациите и заемите към чуждите банки. Към 1929 безработните в Германия достигат 3 млн. души а към 1931-1932 – над 6 млн. души. Създава се благоприятна среда за разрастване влиянието на националсоциалистите не само заради привлекателната им икономическа и социална платформа, но и в политически план. На шестия конгрес на Коминтерна през 1928 под диктата на Сталин, социалдемократите са обявени за социалфашисти и в Германия настъпва ожесточена идеологическа и политическа битка между тези две партии. Това е умело използвано от Хитлер, който успява да убеди масите, че за разлика от тези партии, неговата е партия не на една или друга класа, а народна партия на всички германци, която цели да превърне Германия в социална държава, която ще защитава еднакво интересите на всички: работници и селяни, занаятчии и служещи, предприемачи и промишленици, от които той ще иска да работят преди всичко за интересите на нацията.

Хитлер идва на власт на 30 януари 1933 г. и първата му задача е да ликвидира парламентарната демокрация. На 27 февруари 1933 г. националсоциалистите организират подпалването на Райхстага¹ и веднага обвиняват за това местните комунисти и представителите на Коминтерна в лицето на Георги Димитров. НСДАП е обявена за единствената партия на Германия, всички други партии са забранени.

Един от първите закони, които прокарва правителството на Хитлер (посрещнат с одобрение от населението), е законът „За ликвидиране на бедственото положение на народа и държавата“. През май 1933 се приема закон, предвиждаш създаването на семейни селскостопански ферми в размер от 73 до 97 декара. Законът не позволява да бъде отнета фермата при просрочени задължения, да бъде залагана или разделяна между на-

1 Силно спорна теза. Според множество експерти по история на Третия Райх (Ричард Еванс например) подпалването на Райхстага е самостоятелна акция на Маринус ван дер Любе, която е умело използвана от нацистите за смазване на политическите им опоненти. Бел. ред.

следници. Спекулативната търговия със земя става невъзможна, защото държавата си запазва правото на пръв купувач при продажба. През септември 1933 г. се създава „Държавен продоволствен фонд“, чрез който държавата установява контрол върху производството на селскостопански продукти, върху цените им и търговията с тях, както и върху вноса на селскостопански продукти. Дават се икономически поощрения за желаещите да станат фермери. 1 октомври е обявен за ден на германския селянин и става официален празник, като земеделците са обявени за „живата основа на немската нация“.

По отношение на трудещите се, както е по това време и в СССР, НСДАП издига труда в култ. 1 май е обявен за Ден на труда и започва да се празнува официално. Докато в Съветския съюз държавата подчинява отрасловите профсъюзи, превръщайки ги в казионни, нацистката власт просто ги ликвидира и създава като на тяхно място т. н. „Трудов фронт“, в чието разпореждане преминават конфискуваните от профсъюзите имущества, като в него внасят вноски като трудещите се, така и работодателите. „Трудовият фронт“ се грижи за правата на трудещите се и за техния отдих. Субсидиран от държавата, „Трудовият фронт“ се занимава и с инвестиционна дейност, превръща се в корпорация, която владее банки и застрахователни компании, жилищно-строителни кооперативи, туристически агенции и други.

Националсоциалистите предприемат важни мерки и в областта на икономиката. Хитлер привлича на своя страна bankerите, като декларира готовност да провежда консервативна фискална политика и преодолява недоверието на индустриалците, като ликвидира профсъюзите, а оттам и стачките, и отменя системата на колективни договори. Подобно на провежданата по това време в САЩ от Рузвелт кейнсианска линия за съживяване на икономиката, той започва масирано жилищно и пътно строителство, което намалява безработицата. С цел контролиране на инфлацията, нацисткото правителство замразява цените и работните заплати – практика прилагана в Съветския съюз и по-късно в социалистическите страни. Германската марка се стабилизира. Икономиката се съживява допълнително от мащабните поръчки, които се възлагат на военната индустрия. С цел да се осигури задоволяване на потребностите от стоки и от ценна валута, цялата външна търговия и валутните постъпления се поставят под държавен контрол. Едновременно се разработва програма за замяна на вноса, чрез разширяване на вътрешното производство.

Недостигът на масло се компенсира, чрез производство на маргарин. На учените и индустриалците е поставена и успешно решена задачата за добиване на синтетичен петрол от въглища.

Ефектът от тези мерки в областта на икономиката е изключителен. Само за две години, от 1933 до 1935г. се създават 5 млн. нови работни места, броят на безработните спада от 6 на 1.8 млн, души а към 1936 г. започва да се чувства недостиг на работна ръка. Работната заплата наистина се е повишавала незначително през тези години, но не са се повишавали и цените. „Тежко му на този, който надува цените – заявява Хитлер – аз имам за това SA. За всеки случай той предприема мерки и срещу организационните структури на едрия капитал, като принуждава главната им организация, Имперския съюз на германската промишленост да се саморазпусне.

Истина е обаче, че след като взима властта, много от антикапиталистическите пунктове на програмата на НСДАП не са изпълнени, крупните корпорации и банки не са национализирани, не са закрити крупните универсални магазини. Това не е изненадващо, лидерите на национал-социалистическата партия са включили антикапиталистически елементи в програмата си, но те никога не са възнамерявали да ликвидират капитализма като икономически модел за възраждане на икономиката на Германия. В същото време, те вярват в намесата на държавата в икономиката, в това едрия капитал да не бъде оставен да трупва произволно печалби и в отрасли, където те са най-високи и за сметка на експлоатация на наемния работник, и чрез това да го принудят да инвестира и осъществява производство в интересите на цялостната икономика на държавата и в интересите на нацията. Въвежда се прогресивна данъчна система с данък общ доход надхвърлящ 40%, лихвите от акции се ограничават до 6%, като печалбите над тази граница на практика се конфискуват в полза на държавата.

Хитлер и неговата партия внимателно наблюдават процесите в Съветския съюз и може да се каже, че копират, това, което считат за полезно за собствените им цели. Специално внимание се обръща на децата и младежката, за които се осигуряват летни и зимни лагери и условия за спортуване. Ако в Съветския съюз децата се приемат в пионерски организации, а младежите в комсомола, в Германия те са обхванати в „Хитлерюгенд“ – Съюз на германската младеж, като членството в съюза е задължително за всички на възраст от 10 до 18 г. На бедните се отпуска „зимна помощ“.

Дават се съпружески заеми и детски надбавки, създава се Строително-икономическа банка, която отпуска безлихвени жилищни кредити, с цел осъществяване на партийния лозунг „жилище за всеки германец“. „Работа и хляб за всички“ е друг популярен националсоциалистически лозунг. В рамките на „Трудовия фронт“ се осъществява програмата „Сила чрез радост“, която организира спонсорирани от държавата туристически пътувания на германците из страната и в чужбина. Друга програма, създадена от „Трудовия фронт“ през януари 1934 г. е „Красота на труда“, по линия на която се организират фестивали, тържества по предприятията, празненства с народни танци. На германския остров Рюген в Балтийско море започва изграждането на гигантски почивен комплекс с десет хиляди стаи за летен отдих на работниците. Културната област също е под контрола на партията.

Във важната област на икономиката обаче, за разлика от Съветския съюз, Хитлер напуска намесата на партията. Докато в Съветския съюз партия и държава се сливат, като партията фактически управлява държавата и икономиката, Хитлер ограничава прякото вмешателство на партията в управлението на държавата – към 1937 г. от 12 министерства, само пет от министрите са членове, при това не висши, на националсоциалистическата партия. Но подобно на Сталин, Хитлер не търпи някой, който да оспорва политическата и идеологическата линия или едноличната му власт. Както Сталин се справя с „левите“ и „десните“ течения в партията и унищожава видни партийни лидери и деятели, така и Хитлер се разправя с Рьом, който заявява открито, че националсоциалистическата революция срещу буржоазията все още не е приключила и предлага замяна на редовната армия с „народна“, което възбужда остро недоволство сред върховното командване на армията. Хитлер не може да търпи двувластие, в резултат на което Рьом и привържениците му са ликвидирани, SA е разпусната, като се укрепва ролята на личната гвардия на Хитлер (SS) и на новосъздадената политическа полиция Гестапо. През „нощта на дългите ножове“, когато са ликвидирани Рьом и приближените му, намира смъртта си и Грегор Щрасер, вторият човек в партията след Хитлер, а брат му Ото забягва зад граница.

Независимо от мерките в областта на икономиката, към средата на 30-те години в страната се чувства недостиг от хранителни стоки и суровини. Хитлер не може да остави този проблем нерешен, поради отрицателното въздействие което той може да има върху германското насе-

ление. По това време в Съветския съюз успешно се изпълнява за четири години петилетен план за развитие на икономиката, от което Хитлер е впечатлен. За да реши проблемите с недостиг на стоки и суровини, през 1936 г. по негова идея се създава „четиригодишен план“ за икономическо развитие на Германия, начело на който той поставя Херман Гьоринг. Гьоринг придобива изключителни права, по-големи от тези на министъра на икономиката и президент на Националната банка Шахт, в областта на финансирането на крупни проекти и в контрола върху и използването на валутните постъпления. Шахт подава оставка, предричайки провал на Гьоринг, който не е икономист. Гьоринг обаче не се оказва толкова некадърен. Той привлича като експерт на работа в „четиригодишния план“ талантливия промишленник Карл Краух от химическия гигант „И. Г. Фарбен“ и му възлага задачата да организира производството и самозадоволяването на райха с около 30 жизнено важни за икономиката продукти, между които петрол, фосфати, каучук, фураж, фосфати и мазнини.

Националсоциалистическият експеримент в икономиката силно наподобява социалистическия експеримент в Съветския съюз. Производството престава да се подчинява на законите на търсенето и предлагането, „Планът“ има правото и започва да нарежда на компаниите какво и колко да произвеждат, къде да се строят нови мощности, какви заплати да плащат и на какви цени да продават – като естествено се планира и тяхната печалба. Докато чистият капиталист Шахт открито прокламира, че „държавата не трябва да се занимава с управлението на индустрията“ – кардинален постулат на защитниците на пазарната икономика – Гьоринг заявява, че националните интереси при развитие на индустрията имат предимство пред частните. Въпреки протестите им, той налага на производителите на въглища в Рур да участват в програмата за добив на синтетичен петрол и заплашва производителите на желязна руда с национализация и даже арест като саботьори, в случай, че откажат да добиват руда с ниско желязно съдържание. Не случайно крупният германски индустриалец Фриц Тисен възнегодува през 1940 г. като казва, че „скоро Германия ще стане като болшевишка Русия; шефовете на предприятията, които не изпълняват наредбите на „Плана“ ще бъдат обвинявани в предателство и разстреляни“¹.

1 По-късно Тисен забягва от Германия (тук става дума за един от **най-големите** немски индустриалци от онова време!), но след окупацията на Франция, където по случайност се намира по това време (след посещение на майка си в Белгия), е заловен от Гестапо и

През 1937 г. Хитлер одобрява и създаването на „Reichswerke Hermann Göring“ или „Държавни предприятия Херман Гьоринг“, държавна корпорация за добив и преработка на ниско сортова желязна руда. Още следващата година „Райсверке“ разширява дейността си, капиталът ѝ се увеличава от 5 на 400 милиона марки, а под неин контрол и владение попадат конфискувани еврейски предприятия, каменовъглени мини, военни заводи, голяма част от предприятията на присъединената Австрия и окупираната Чехословакия. В следващите три години „Райхсверке“ се превръща в най-големия промишлен комплекс в Германия. На практика, подобно на Съветския съюз, тук е осъществена национализация, но само на ключови отрасли в икономиката и държавата, като независимо от предсказанията на Шахт, държавата се оказва успешен стопанин¹. Само за осем години, откакто нацистката партия заема властта, Германия постига самозадоволяване с основни продукти² и развива високоефективна индустрия военна промишленост, което ѝ позволява да предприеме

хвърлен в концентрационния лагер Заксенхаузен. Все пак там той е сравнително добре третиран и през 1945 г. е прехвърлен в Тирол (след кратък престой в Дахау), където е освободен от американците. След войната е един от обвиняемите в процесите срещу нацистките престъпници, не отрича съчастието си в широката подкрепа от страна на индустрията за нацисткия режим (но, лично в неговия случай, само до 1938 г.), заплаща обезщетение на хората, които са пострадали от неговите действия (в размер на 500,000 марки), след което е освободен от по-нататъшни обвинения. През 1950 емигрира заедно със съпругата си в Буенос Айрес (която, между другото, го е **придружавала доброволно** във всичките му изпитания в концентрационните лагери), където умира на следващата година. Един наистина забележителен житейски път. Бел. ред.

- 1 Но само за краткото време, до избухването на войната, след което немската икономика напуска пътя на нормалното развитие и започва да се развива най-вече на основата на плякосването на всевъзможни ресурси от окупираните страни. Повечето авторитетни изследователи на Третия Райх са на мнение, че в по-дългосрочен план, и без военновременната, ненормална икономическа ситуация, анти-икономическите политики на Райха рано или късно са щели да го доведат до резултати, най-вероятно сравними с ония на „реално съществуващия социализъм“ от по-късните етапи на развитието му. Бел. ред.
- 2 Но само на цената на значително ограничаване на вътрешното потребление, което в много отношения придобива измерения, познати на повечето от нас от годините на „реално съществуващия социализъм“. Хитлер непрекъснато призовава нацията към жертви и обещава, че всичко ще бъде върнато обратно когато Германия завладее Източна Европа, но ежедневието си остава доста сиво през всичките години на управлението му, ако и несравнимо по-добро в сравнение с годините на хиперинфлация от Ваймарската република. Само един детайл: бял хляб може да се купи само по лекарско предписание! и само със специални купони. Бел. ред.

военни действия и окупира Франция и редица други европейски страни, и да води война в продължение на пет години, отначало главно срещу Съветския съюз, а след това и на втори фронт срещу САЩ и Великобритания.

И в тази връзка възниква интересен въпрос: как биха изглеждали Германия, Европа и светът днес, ако Хитлер и неговата партия не бяха възприели и приложили на практика идеята за расовото превъзходство на арийската раса и за това тази раса да установи чрез военна сила господство в Европа и завладее жизнено пространство на Изток, а се бяха задоволили с изграждането на Германия само чрез изпълнение на икономическата и социалната платформи в програмата на Националсоциалистическата партия?¹

Антон Гицов е български дипломат. Работил е 6 години като международен служител в ООН, Ню Йорк, бил е Културен аташе в българското посолство във Вашингтон от 1989 до 1992, а от 1998 до 2010 е председател на Българската културно-просветна асоциация „Св. Св. Кирил и Методий“ във Великобритания. През изминалите десетилетия е публикувал разкази, фейлетони и публицистични материали в българския печат, както и различни публикации в български вестници, касаещи разнообразни теми.

- 1 Един (доста убедителен, ако и фантастичен, разбира се) опит за отговор се дава в известния алтернативно-исторически роман на Робърт Харис „**Фатерланд**“. В него се представя едно бъдеще, в което Германия е спечелила войната (тоест не точно същия сценарий, който се предлага тук, но при всички случаи достатъчно интересен, за да може да служи като основа за по-нататъшни спекулации и сравнения между двата тоталитарни режима). Разпространеното мнение сред експертите обаче е, че разликите между тях все пак си остават ключови, както поради принципно различното отношение към частната собственост, така и поради значително по-ниската степен, до която правовата държава е отменена в хитлеристка Германия, отколкото това е направено в сталинистка Русия. Хитлер, разбира се, също е диктатор, но за разлика от Сталин той никога не се превръща в онова подобие на античен сатрап, което източният му колега довежда до логическия му край. Бел. ред.

Коментари (2)

- 27-07-2013|**Въпрос**

На кого му пука защо не успяваш да развличаш неплатежнеспособната си публика, Златко?

- 27-07-2013|**Златко**

Добър въпрос, на който, за щастие, съм намерил отговора отдавна.

Какво прави и за какво ѝ пука на публиката – това си е нейна работа. Самият аз съм предоволен, поне в моментите, в които успявам да държа под контрол недоволството и раздразнението от злобицата и агресивността, с която ме замерва от времена време тоя или она. И, което е далеч по-важно – това тук нещо ме държи жив, любопитен и буден, което на моята вече отиваща накъм „мъдрост“ възраст съвсем не е дребна работа. Благодарен съм за всяко ново нещо, което научавам, не оставям мозъка си да затлъстее или мухляса, боря се, доколкото мога, със собствената и чужда глупост – и дори успявам да запазвам непокътнат ентусиазма си, колкото и наивно да звучи това за патили-препатили нашенци.

Когато към всичко това се прибави факта, че вече от години насам съм се научил да живея кажи-речи само от въздух, че на 52 се чувствам точно като на 25, което ме прави безкрайно щастлив и че изобщо не съм изоставил нито една от младежките си мечти, ами продължавам като момченце да си вярвам и във вятърни мелници, и във великани, и във всичко... ееее, какво повече може да иска човек от един живот?

Не се оплаквам, благодаря.

Август 2013

Крехкостта на доброто – Част 2

Автор: Цветан Тодоров

На 31 март 1943 Борис е на посещение при Хитлер в неговата резиденция в Берхтесгаден, а не следващия ден има дълъг разговор с домакина и с Йоахим фон Рибентроп, външния министър на Хитлер. Скорошните депортации не напускат мисълта му. Ето какви са, по думите на Филов, впечатленията на Борис от срещата: „[Цярат] дискутирал нашироко еврейския въпрос с Рибентроп, опитвайки се да му обясни, че българските евреи са испански [т. е. сефардски] и че те по никакъв начин не играят ролята, която имат в други страни. Но изглежда, че Рибентроп не приема тези възражения и отговорил, че един евреин винаги си остава евреин (запис в дневника на Филов от 5 април 1943)

Рибентроп, в телеграма до Бекерле, прави малко по-различно описание на този разговор. „Що се отнася до еврейския въпрос в България“, пише той, „царят казва, че засега е съгласен да депортира само евреи от Македония и Тракия до Източна Европа [т. е. Полша]. А що се отнася до българските евреи, той иска да се освободи само от незначителен брой – болшевишко-комунистическите елементи. Исква да задържи онези 25,000 евреи, които се намират в момента в концентрационни лагери; той казва, че иска да ги използва за строителство на пътища. Оставих тези коментари без внимание и просто подчертах, че по наше мнение, единственото подходящо решение на еврейския въпрос е расовото“ (4 април 1943, *Оцеляването*, стр. 243).

Разликите между двете версии са показателни. Борис се представя пред Филов като голям поддръжник на евреите, въпреки факта, че Филов подкрепя депортациите (но човек никога не може да знае). Но с Рибентроп Борис подчертава, че е разрешил депортацията на тракийските и македонски евреи, а след това обещава да депортира и някои български евреи, ако те са про-комунистически настроени. Но колко от тях? Ако се извадят онези 25,000 евреи, които Борис желае да задържи, от общия брой 48,000, изисквани от нацистите, това оставя някъде около

23,000 кандидати за депортация. Дали царят е възнамерявал да съдържи думата си или просто се е опитвал да успокои германския си събеседник с неопределени уверения? В края на краищата Борис предлага да задържи останалите евреи в концентрационни лагери. Още един финт? Без съмнение. Във всеки случай разликата между подобни мерки и „радикалното решение“ е повече от очевидна.

В светлината на тези документи и лични спомени Борис изглежда играе една по-малко героична роля, отколкото му приписват неговите почитатели. Действията му са ръководени от собствен интерес или по-скоро от онова, което той вижда като интереси на България. За човек като Борис, който се идентифицира напълно със страната си, двете неща са неразличими. Онова, което го мотивира, е националният интерес такъв, какъвто го разбира той, а не хуманитарни принципи. Малките страни трябва да се споразумяват с големите. Хитлер притежава властта, а следователно някои от исканията му трябва да бъдат приемани. Царят успява да държи българските войници вън от свадата (като се изключи военната окупация на обещаните тракийски и македонски земи). Но когато става дума за предаване на евреите, както го изискват Хитлер, Химлер и Рибентроп, то е необходимо да се отстъпи тук и там, за да се спечели на други места; с други думи, да се депортират евреите от окупираните територии, но не и онези от „стара България“; да се прогонят евреите от София, но не и от България. Това всъщност е и начина, по който Бекерле се опитва да представи събитията, по време на собствения му процес през 1968: царят, казва той, се е съгласил с депортацията на тракийските и македонски евреи, но тайно е помолил за неговото сътрудничество, така че депортацията на евреите от стара България да бъде осуетена. Политиката на Борис е пресметнат ход, предназначен да се търси спогодба със силните на тоя свят. Тя успява да спаси някои животи – четири пети от българското еврейско население – за сметка на останалите.

Дали царят се е решил да застане зад българските евреи от хуманитарни съображения? Напротив, всичко показва, че и тук изборът на Борис е бил политически. През пролетта на 1943 победата на Хитлер вече не е онова очевидно заключение, каквото някога е изглеждала. Борис не желае да компрометира отношенията на България със Съединените щати и Великобритания, които са му представили ясно твърдото си противопоставяне срещу анти-еврейските политики на нацистите. Нито

пък би могъл да игнорира напълно променящата се вълна на общественото мнение у дома. Има публични протести когато се гласува Закона за защита на нацията (ЗЗН), също както ще ги има и по-късно, през май 1943, по време на евакуацията; Борис е демонстрирал способността си за безразличие. Но защо променя поведението си след март 1943? Поради намесата на Пешев в народното събрание, отначало: това действие, буквално неподчинение вътре в правителственото мнозинство, показва, че една трета от неговите членове са готови да откажат подчинение на правителството по еврейския въпрос. Взимайки пред вид този нов баланс на силите, царят решава оттук нататък да се противопоставя на депортацията на българските евреи.

Ако царят не би взел това решение, евреите може би биха били депортирани; но пък ако Пешев и неговите еднакомислещи колеги не са действали както са го направили, царят вероятно би взел по-различно решение. И така ние стигаме до един трети начин за отговаряне на първоначалния ни въпрос, що се отнася до това кому подобава заслугата за спасяването, което значи да се постави акцентът върху действията на Пешев. Италианският журналист и историк Габриеле Нисим, както и други свидетели на тази драма, прави точно това в скорошната си биография на Пешев. Нисим подчертава изключителното естество на акцията на Пешев на фона на европейския контекст от 1943; той може и да не е единственият човек, помогнал на евреите, но той е единственият, който е водил законова, парламентарна акция в тяхна защита; той се е борил не просто в защита на едно или две лица, а за всички тях заедно.

От гледна точка на фактите, Пешев не е сам в България. Протестните писма, телефонните обаждания, личните стъпки, предприети по време на дебатите в Парламента и по време на арестите: никоя от тези мерки не би била достатъчна, взета поотделно, да се спре машинарията на потисничеството. Но количеството се е превърнало в качество и чрез самия си брой тези акции променят общата атмосфера: преследването започва да губи лъскавината на победата. Застъпничествата пред царя, дори и онези, които изглеждат напразни, продължават. Призивите към здравия разум на депутатите от Събранието, макар и игнорирани тогава и там, въпреки това оказват мълчаливо въздействие върху техните сърца и умове.

Сред различните призови особено важни са онези на Българската православна църква и, с влошаването на ситуацията, позицията на църквата става все по- и по-твърда. По време на първите дебати в Народ-

ното събрание около 33Н, митрополитите подчертават разликата между конвертираните или покръстени евреи, които са приели християнската вяра, и останалите – изисквайки, преди всичко, пълна защита на първите. В същото време, църковниците молят за това, последните, не-покръстени, да бъдат съдени според онова, което са извършили, а не кои са. По време на една среща на Синода, на 2 април 1943, дори онези, които са защищавали закона, вече атакуват приложението му. Йосиф, митрополит на Варна, например казва „Към евреите-нехристияни, отношението ни трябва да бъде такова на универсален морал, на човек към човека: (*Оцеляването*, стр. 231). Друг митрополит, Климент от Стара Загора, добавя, че, действайки по този начин, правителствените организации се държат като комунисти, а не като християни. Кирил от Пловдив и най-вече Стефан, са особено красноречиви. Стефан изпраща едно послание след друго, царят си остава равнодушен, докато премиер-министърът заплашва да даде Стефан под съд за действия, враждебни срещу държавата. Стефан отговаря със заявлението, че вратите на всяка българска църква и манастир ще бъдат отворени за евреите.

Пешев, следователно, за да бъде разбран правилно, трябва да бъде разположен сред тези други действащи лица. Разликата между него и тях се намира най-вече в неговата по-висока ефективност. Този адвокат, роден през 1894, служи като министър на правосъдието от 1935 до 1936; по-късно, през 1939, става депутат в Народното събрание от името на консервативната, мажоритарна партия, и заместник-председател на Събранието. Той не се противопоставя на 33Н когато законът е обсъждан в Събранието и, както ще видим, дори 30 години по-късно, в мемоарите си, не може напълно да отхвърли аргументите, довели до неговото приемане. Губи поста си след акцията от март 1943, но не и мястото си в Събранието; арестуван през късната 1944 от новите комунистически управници на България, той е осъден и пратен в затвора, но е освободен в края на 1945. Прекарва края на живота си, до смъртта си през 1973, в един вид вътрешно изгнание, рядко напускайки стаята си. От 1969 до 1970 пише безценните си мемоари, в които представя с големи подробности мненията и спомените си, касаещи всички въпроси на обществения живот, с които се е сблъсквал в хода на годините, включително и преследването на евреите. Мемоарите му съдържат енергична и, в контекста на комунистическа България, яростна защита на демокрацията, парламентар-

ните принципи и личните свободи. Пешев е един от тринадесетте „праведни“ българи, официално почитани от държавата Израел.

Паметите се намират в конфликт едни с други защото славната роля в миналото – ролята на героя или, в други контексти, на жертвата – предоставят ценен символичен капитал в настоящето, такъв, който придава престиж, легитимност и, в края на краищата, повече власт на онези, които могат да предявят успешни претенции към него. Но паметта не е просто място, на което се сблъскват воли, всяка от тях търсеща предимство пред останалите. Освен това паметта е отворена за установяване на истината. Или вярно, или невярно е, че комунистите са отговорни за спасяването на евреите; или вярно, или невярно е, че Борис е направил всичко, което е могъл, за да спаси всички български евреи от депортация. Ако паметта трябва да се превърне в история, битката на противопоставящите се една на друга воли за власт трябва да отстъпи на заден план и да остави място за търсенето на истината: може би едно безкрайно, но въпреки това необходимо търсене.

Защо и как

Миналото изисква не само да го изследваме и познаваме, но и да научаваме уроците му – по следната проста причина: злото не е просто нещо, принадлежащо на миналото. Спасяването на българските евреи е една от редките светли страници в историята на евреите от онези мрачни времена; тя значи е освен това и неопровержимо положителен политически акт, който, по своята рядкост, заслужава пълното ни внимание. Защото, ако разберем по-пълно неговите последствия и мотивите на хората, отговорни за него, то може би сами ще можем да действаме по-добре утре.

През март 1943, премиер-министърът Филов изглежда е бил единственият човек в България, който е смятал, че евреите няма да бъдат много по-зле, ако бъдат депортирани. Всички останали знаят по-добре, независимо от това дали тази ситуация ги изпълва с удовлетворение или виждат в нея източник на срам. Точната информация е била рядкост, подробностите около унищожението все още смътни; често пъти онова, което е минавало за новини по онова време, днес вече е добре известно за нас като неверни слухове (например унищожението чрез електрически ток). Въпреки това, необходимо е било човек само да наблюдава как еврейските семейства – включително деца и възрастни хора – са арестувани, малтретирани и транспортирани, нужно е било само човек да

се вслуша в онова, което са казвали говорителите на Съюзниците или представители на неутрални страни като Швейцария, за да се осъзнае, че немските позовавания на неотложни нужди от работна ръка са зле прикрити измислици, в които никой не е вярвал истински. „Те се изпращат на смърт“, казва Шарл Редар, швейцарският *chargé d'affaires*; всички имат мрачни предусещания за съдбата им, разказва на Пешев неговият колега-депутат Икономов. В протеста, който Пешев пише покъсно и който четиридесет и двама други депутати подписват, се говори за „жестоки мерки... които могат да изложат правителството и цялата нация на обвинения в масово убийство“. Това е нещото, което всеки доброжелателен човек, живеещ в някоя европейска страна през 1943, може и да е знаел. Но когато знаем, че съседът ни е постигнат от зло, въпросът е, ще направим ли нещо против това? И ако да, то какво? И как?

Царят, който държи върховната власт в България, действа, както беше казано по-рано, въз основа на националните интереси. От момента, в който той преценява, че депортацията на евреите би накърнила репутацията на страната му, а следователно би компрометирала и бъдещето ѝ, той ѝ се противопоставя решително и ефективно. Може и да е бил подкрепен в решението си от призивите за състрадание, отправени от различни морални и религиозни авторитети. Това обединение на собствен интерес и добродетел е особено солидно. За съжаление то се случва рядко. През март 1943 царят очевидно не смята, че спасяването на евреите е от жизнен интерес за страната му; в съответствие с това той разрешава депортирането на първите 11,343. Като окончателни основания за действие, националните интереси сами по себе си не предлагат никаква особено солидна основа; те подменят доброто само по себе си с „онова, което е добро за нас“.

Онези, които не притежават власт да вземат решения, но които въпреки това участват в обществения живот, действат – тоест, когато изобщо действат – от името на някакъв закон. Понякога този закон е писан; съюзът на адвокатите, например, също като опозиционните депутати, посочва един от членовете на Конституцията, който твърди, че всички индивиди са равни пред закона. Църковното ръководство, в едно от посланията си, говори за „думата на нашия спасител, в чиито очи всички са деца на един небесен Отец“. Други хора може и да не са били в състояние да цитират никакъв конкретен закон, но пък говорят за страданието на жертвите: те действат, ръководени от хуманност. За тях е невъзможно да

останат безразлични и пасивни пред лицето на болката, която действията на хората са докарвали в този свят. „Хората описват ужасяващи и сърцераздирателни сцени, и ми разказват за ужасните условия, при които се държат евреите“, пише Стефан по времето на тези събития. „[Те] са третирани с нечовешка жестокост“. Важно е да се запомни, че всичко това се случва тогава и там, на българска земя, а онези, които „третират“ евреите по такъв начин, са български полицейски и държавни служители. Икономов, в призива си към Пешев, описва подобни реакции сред очевидците, разказвайки за „техния гняв и ярост, тяхната неспособност да останат безразлични пред трагедията, която се развива пред очите им: това множество от жени, деца и възрастни хора, които биват отвеждани кой знае къде“.

Какво е мотивирало тези хора, които – когато е дошло времето – са се осмелили да кажат „не“? Спомените на Пешев хвърлят известна светлина върху този въпрос. Човек трябва да си припомни, преди всичко, че през есента на 1940 Пешев не вижда причини да не приеме Закона за защита на нацията и че гласува за него. Аргументите му се отнасят до националния интерес: трябва да се направят отстъпки пред германците, тъй като България зависи от тях, а изолирането на евреите изглежда прави германците доволни; освен това, законът няма да бъде наложен и всъщност никой няма да пострада от него. И ако започва да променя мисленето си през първите месеци от 1943, то е защото там, където някога е виждал абстракции – правила, закони, регулации, евреи – сега вече вижда индивидуални лица, и това са лицата на хора, които страдат.

Първо, налице е изложението, предоставено му от Икономов, който, както Пешев правилно посочва сам, е нещо като политически противник. Следователно, ако те са се съюзили, това не е от никакви тактически съображения, а защото и двамата са почитени хора, готови да действат според убежденията си, а не само в съгласие с непосредствените си интереси. Че Икономов е решил да се обърне към него, дългосрочния си опонент, е за Пешев указание, че реакцията на другия е истинска. Изложението на Икономов говори не чрез абстракции или принципи, а за мъката на конкретни хора. „Тракийски евреи, възрастни хора, мъже, жени и деца, носещи покъщнината си, сломени, отчаяни, безсилни хора, просещи помощ докато преминават през града пешком, влачещи се към някаква неизвестна дестинация“. Жертвата, принесена от тракийските евреи, по този начин ще послужи, за да спаси техните братя, защото това

ще пробуди съвестите на българските законодатели и висшето духовенство.

Няколко дни по-късно Пешев научава за планове за ново „вдигане“, този път в Кюстендил, неговата изборна област. Именно тогава той взема решението си. „Не можех да остана пасивен... съвестта и разбиранията ми... не го позволяваха“. Така, както Пешев описва този момент, той изглежда сякаш волята му е била обладана от някаква висша сила. Вече няма друг избор и трябва да действа сега. Депортацията е разпоредена от правителството, но тя нарушава както писани, така и неписани закони. „Това съглашение, в нарушение на Конституцията, на обичайното върховенство на закона, нормалната почтеност и базисното човешко състрадание, не можеше да бъде въведено в сила и, от законова гледна точка, беше невалидно“. От този момент нататък действието става нужно, мълчанието нетърпимо, а гражданското неподчинение – задължително. „Да си мълча би било измяна към съвестта ми, то би противоречало на чувството ми за отговорност както в качеството ми на депутат, така и като човешко същество... Бездействието на мнозинството пред този въпрос би го превърнало в съучастник не само в... нарушение на Конституцията, но и много повече – в углавно престъпление, чисто и просто: масовото убийство на хиляди човешки същества“. Колко политически лидери от 1943 биха могли честно да кажат, че са говорили и действали по този начин?

Освен силните и видимите, налице е и голямото мнозинство от населението, което не участва директно в политическия живот, но чиито действия имат директно значение. Би било преувеличение, разбира се, да се твърди, че у българския народ не е имало никакъв антисемитизъм. Съществуването на войнстващи дяснорадикални организации като Ратник, Бранник или Легионерите ни припомня нещо по-различно, както го правят и публични активисти от висок ранг като Белев или антисемитите от по-елементарен тип, като например човека, който е нападнал Асен Суичмезов, един от защитниците на евреите. „Попов, келнерът, беше много враждебно настроен срещу евреите. Щом само ме видя, той грабна един стол и се опита да ме удари с него по главата“. Дори онези, които защитават евреите, често разкриват един вид приемане на дискриминацията, на която последните са подложени. Стайнов например, в реч пред Народното събрание, уверява колегите си, че „Евреите никога не са участвали в българския политически или обществен

живот. Няма евреи в Народното събрание... Нито пък има такива в офицерския корпус, в театъра, в пресата, в телеграфните агенции, доколкото изобщо имаме такива, нито пък в дипломатическото тяло или публичните служби“. И всичко това, разбира се, е вярно. Въпреки това би било некоректно да се твърди, че мнозинството от българския народ храни антисемитски чувства, а тази липса на враждебност от тяхна страна без съмнение допринася за спасяването на евреите по време на войната.

Какво обяснява тази липса на враждебност? Една от причините за това е, че еврейските семейства са широко разпръснати сред останалото население, вместо да бъдат изолирани по териториален или езиков признак. Българските евреи не живеят в гета; някои от тях знаят юдео-испанския диалект, Ладино, но всички говорят български език. Трудно е за сънародниците им да видят в евреите някакво възмущение на зло-то или агенти на мрачна власт. Лицето на евреина, познат за повечето българи, е напълно различно: „дребни търговци на зърнени храни, продавачи с подвижни сергии, търговци на дребно, работници и прислужници – всички те работещи за ежедневната прехрана и всички те полугладни“. Трудно е да се натрапи на българите нацисткия мит за евреите като агенти на световната експлоатация.

Има и една друга причина за тази липса на враждебност, която е свързана не със самите евреи, а с онова, което може да се нарече, по липса на по-добро название, „български национален характер“. Германският посланик Бекерле се позовава на него по няколко повода, за да обясни на началниците си липсата на антисемитски плам в България. „Твърдо съм убеден“, пише той в един доклад от 7 юни 1943, „че премиер-министърът и правителството желаят – и активно търсят – едно окончателно и необратимо решение на еврейския въпрос. Но усилията им са осуетявани от манталитета на българския народ, който не притежава нашата идеологическа яснота. Израснали сред арменци, гърци и цигани, българите не откриват никакъв особен недостатък у евреите, който би могъл да оправдае специални мерки срещу тях“ (*Оцеляването*, стр. 259). Петицията до Народното събрание от страна на Съюза на българските писатели говори за същата национална черта, но от друга гледна точка: бащите ни все още имат пресни спомени от потисническото иго, се казва в него. Как можем да приемем един закон, който би подложил и свел до условия на робство онези, които живеят сред нас?

Да се използват думите „иго“ и „робство“ в българския език означава да се предизвика автоматична асоциация с петте века на турско владичество (1396-1878), които няма как да не са оставили следи в колективната памет и националния характер. През този период българите споделят съдбата на други малцинства в Османската империя – гърци, арменци, власи, сърби, албанци, евреи, цигани и други. Всички тези народи, за да оцелеят, е трябвало да се научат да се прекланят, да сдържат гордостта си, да приемат, че трябва да живеят заедно със спътниците си в нещастieto. А след това идва Освобождението – осъществено чрез намесата на трета страна, Русия, в Руско-турската война, а не чрез усилията на самите българи. В новата българска държава те се оказват отново заедно с довчерашните си спътници в нещастieto, но сега с голямо турско малцинство – всички онези, които не са могли или не са пожелали, да се изселят в Турция.

Силната национална гордост не е сред отличителните черти на българите, както казах по-рано, а има времена, в които човек си желае това да би било обратно. Но в този случай изглежда именно тази сравнителна слабост е обяснението за сравнителната им толерантност към собствените малцинства, защото отказът да ги използват като изкупителни жертви, говори за липса на чувство на превъзходство над другите, което е и първата стъпка към тяхното подчиняване или изключване. Разбира се, това, че някой до вчера е бил жертва, не може да гарантира, че хората няма да изберат страната на потисниците си в днешно време; всъщност, човек често остава с впечатлението, че онова, което унижените и оскърбените си желаят повече от всичко друго, е компенсация за миналото им страдание. Но липсата на национална гордост – под което в този случай аз разбирам убеждението, че човек се намира по-високо от хора от други националности – комбинирана със способността за самокритика, изглежда е предпазила българите от изкушението да направят изкупителни жертви от другите.

Най-новата история изглежда подкрепя това твърдение. През 1980-те години комунистическото правителство започна да преследва турското малцинство; една от първите мерки, предприети срещу турските българи, беше българизацията на турските имена. Далеч от това да бъдат енергично поддържани от населението, вместо това тези мерки предизвикаха появата на дисидентски движения, за пръв път когато и да било при комунистическия режим. Някоя друга кауза не е имала този

ефект – нито потискането на обществените свободи, нито икономическата мизерия; едва когато едно национално малцинство беше малтретирано, група български съграждани, самите те не преследвани, се осмелиха да кажат „не“¹.

Такава е почвата, в която политическата доброта, този рядък и скъпоценен вид, може да пусне корени. Нека сега хвърлим по-близък поглед върху начина, по който тези действия са осъществени: кое точно е нещото, което ги е довело до успех?

Отговорите на този въпрос са различни, в зависимост от нивото на политическа йерархия на съответните действащи лица. За да започнем с една от крайностите, от момента, в който царят решава да застане твърдо срещу депортацията, той предприема необходимите и най-подходящи мерки. Вместо да влезе в директна конфронтация с германските власти, които биха могли да организират снемането му от власт, той ги умиротворява с неясни обещания, като в същото време поставя най-

1 Тук вероятно е необходима известна корекция на доста „розовите“ разбирания на Цветан Тодоров относно спецификите както на българското национално чувство (закъсняло – да, разбира се; но „меко“ и „безобидно“? Тук вече има място за солидни разногласия), така и относно утвърждаването в текста липса на ентузиасирана поддръжка за „възродителния процес“ от страна на етнически-българското население, а и естеството на последвалите дисидентски движения. Собственото ми разбиране е, че, първо, по-новите интерпретации, включително и на български истории, вече говорят за значително по-ентузиасирана подкрепа за процеса от страна на етническото българско население. (Виж например Груев, М., Калънски, Ал., *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*, Издание на Институт за изследване на близкото минало, Институт „Отворено общество“ и СИЕЛА, София 2008). Второ, без решаващата роля на Русия – и в този, трети случай на българско „освобождение“ (само че този път чрез отказ от намеса) – в България никога не биха се появили каквито и да било по-масови форми на протест, с или без потискане на други национални малцинства. Към средата на 80-те години българското общество е наблюдавало с пълно равнодушие, че дори и с мълчалива подкрепа, вече повече от **20 години** на най-различни и абсолютно последователни политики на асимилация на различни мюсюлмански малцинства в страната, като турците са само последното от тях. Да се говори след всичко това за някаква особена форма на българско „съчувствие“ към етнически неоправданите, ми звучи силно недостойно. Освен това, опитът да се припише на традиционно конформисткото, традиционно пасивно и неангажиращо се с актове на масово неподчинение, българско население, някаква внезапна, исторически напълно необяснима, форма на масово дисидентство, звучи неубедително. Същото важи и за населението от турски етнически произход, което никога не би се осмелило да се вдигне на масов протест извън обстоятелствата на късната „перестройка“ и свързаните с нея процеси на вътрешен разпад на режима, които – повтарям – са напълно немислими без решаващото (НЕ!) участие на Русия. Бел. пр.

различни пречки на пътя им. Немският посланик в София стига до там да защитава политиките на Борис пред собственото си правителство: едно забележително преобръщане. Пред своите съветници или подчинени, министри или депутати, царят винаги е предпазлив; никой не може да твърди, че знае какви точно са намеренията му. С представителите на еврейските организации Борис е учтив и дистанциран; той им дава уверения, без обаче да се впуска в нещо повече от общи изразения на загриженост. Той дърпа всички конци, но никога не заема централно място на сцената, оставяйки подобни лесни удовлетворения за министрите си. Предпочита сенките вместо дневната светлина. Типично, след като е сменил заповедта за депортация със заповед за евакуация, на 23 май 1943 той напуска София, за да отиде на лов; в следващите дни, докато различните канцеларии са изпаднали в състояние на паника, царят остава недостъпен. Не може да се отрече, че всичко се случва точно така, както той е възнамерявал.

Обикновените политически фигури не разполагат със същите възможности; те трябва да се задоволяват с упражняване на натиск там, където могат, докато се опитват да подобряват шансовете си за успех. Предложеният Закон за защита на нацията пробужда съвестите на мнозина. Професионални и други организации – Съюзът на българските писатели, Съюзът на адвокатите, Съюзът на лекарите, Съюзът на артистичните общества, Асоциацията на занаятчиите – всички те използват съдържани изрази в протестните си писма и не пропускат да подчертаят патриотизма си, но без особен успех. Адвокати, депутати и политици коректно посочват на правителството, че новият закон е в противоречие не само със съвестите им, но и с явни положения от Конституцията – отново, без особен успех. Митрополитите, които като разпоредители на държавната религия са публични фигури, се опитват да покажат противоречието между духа на закона и онзи на християнството; те биват учтиво посъветвани да си гледат работата. Казасов, в откритото си писмо до министър-председателя Филов, показва голям кураж и режеш ум; въпреки това законът е прокаран и въведен в сила. Добрите души се оказват безсилни, което не означава, че действията им остават напразни; но поне за обозримото бъдеще ефектът от тези стъпки все още ще трябва да бъде изчакван.

Следващата криза, центрираща се около депортацията, не е много по-различна от първата в това отношение. Протестите от страна на публични фигури, от висшето духовенство, не водят до никакви резултати.

Има само едно изключение, но то е голямо и по тази причина заслужава по-дълго разглеждане. Става дума за акцията на Пешев. Кое е изключителното в нея? Не това, че човекът зад нея е послушал гласа на съвестта си, а не заповедта на правителството си, нито пък това, че е готов да поеме рисковете, които идват заедно с това неподчинение. Онова, което прави това действие уникално е фактът, че то успява.

Акцията на Пешев се състои от цяла поредица стъпки. Първата е посещението на 9 март 1943 при министъра на вътрешните работи Габровски. Тук упоритостта и непоколебимостта на Пешев се изплаща, защото първоначално Габровски твърди, че никой не е разпореждал никакво „вдигане“ на евреи (тук по принцип Габровски използва похватите на царя, казвайки на всеки отделен човек онова, което последният би желал да чуе). Депортацията е задържана само защото Пешев, Михалев, Икономов и останалите депутати отказват да напуснат канцеларията на Габровски докато той не издаде, в тяхно присъствие, разпореждане да се освободят арестуваните евреи. Може би в тази сцена има нещо наивно (дали Габровски не би могъл да отмени заповедта си щом само посетителите му си отидат?). Въпреки това директното, лице в лице, взаимодействие между страните е решаващо. Упоритостта на Пешев и неговите приятели се изплаща.

Но все пак още нищо не е окончателно уредено. Габровски е отстъпил, но той би могъл да промени решението си; а зад него стои Филов – човек, обсебен от жажда за власт, който ненавижда всяко отстъпление. Пешев разбира, че сега, след първата намеса, е дошъл решаващият момент. „Реших да действам“, пише той в мемоарите си, „но как?“ И така започва играта на шах между двама страховити противници, Пешев и Филов.

Пешев анализира ситуацията блестящо. Необходими са бързи действия. Той е помогнал да се осуети депортацията, но правителственото решение – причината за депортацията – си остава в сила. Публичните протести са излишни, тъй като те винаги могат да бъдат игнорирани в името на държавните интереси. Позицията на правителството трябва да бъде променена. Но кой би могъл да го направи? Освен царят, до когото Пешев няма достъп, остава само една възможност: Народното събрание. Фактът, че Пешев е негов заместник-председател и има приятели там, прави този избор толкова по-убедителен. Легализмът на Пешев, неговата отдаденост на самите форми на демокрация, като Събра-

нието, го подтикват в това направление. А освен това той вижда, че никой няма да бъде в състояние да дискредитира тази акция. Тук Пешев прави един втори стратегически избор: да откаже предложението за подкрепа от страна на някои членове на опозиционната партия. Действието, насочено против решението на правителството, трябва да бъде ръководено от членове на партията на мнозинството, партията на самото правителство. Трябва да бъде абсолютно ясно, че депутатите, които се противопоставят на правителственото решение, действат от името на същите цели и същата най-обща политика; че онова, което те искат, е не да променят политическата линия, а да покажат, че тя е зле обслужвана от последните правителствени решения. Само по този начин, разсъждава Пешев, тяхното действие има някакви шансове за успех.

Пешев незабавно съчинява протестно писмо до премиер-министъра и, при следващата сесия на Събранието, на 15 март, започва да го разпространява сред другите членове на правителственото мнозинство. На 17 март той вече е събрал още четиридесет и два подписа освен своя собствен, и е решил, че е дошло времето да разиграе картите си. Изминала е една седмица от срещата в канцеларията на Габровски. Пешев взема думата и се обръща към председателя на Народното събрание, който го изслушва в мълчание, а след това излиза, за да се срещне с премиер-министъра.

Едва от този момент нататък Филов попада в картината; Пешев е имал начално предимство, което ще използва в своя полза. Научавайки на 18 март за съществуването на протестно писмо, подписано от четиридесет и трима депутати, в началото Филов се опитва да използва тактиката на отлагането: Пешев не трябва да прави текста си публичен, а просто да го предостави на следващото организационно събрание на партията. Пешев получава съобщението, но съдържанието му пробужда съмнения. Защо това допълнително забавяне? Очевидно е, че Филов се страхува от публичност; слабостта му, следователно, трябва да бъде използвана. На следващата сутрин, 19 март 1943, Пешев е изпратил протестното писмо чрез предписаните за целта законодателни канали, като по този начин го прави публично, макар че това избързване може и да му е струвало няколко допълнителни подписа.

Филов контраатакува. Той се среща със съветника на царя и излага собствената си стратегия. Вместо да допусне дебати по еврейския въпрос и да рискува открито представяне на разцеплението вътре в

партията, той ще предложи гласуване на вот на доверие за правителствените политики като цяло; сигурен е, че ще спечели. „Поясних, че вотът на доверие трябва да бъде цялостен и пълен; с други думи, че за гласуване за правителството по дадени точки и против него по други, не може да става и дума“. Междувременно той се опитва да изолира Пешев, изисквайки от всеки от подписалите се да оттегли подписа си. И накрая, Филов предлага на един покорен депутат да се въведе мярка за недоверие срещу Пешев и да се изиска премахването му от поста на заместник-председател. Царят, който вече е възприел позицията на Пешев по еврейския въпрос, не дава никакви указания относно собствената си позиция. „Царят е съгласен с неодобрението на Пешев от страна на мнозинството“, пише Филов в дневника си на 23 март, „за да му се попречи да причини по-нататъшна вреда.“

По такъв начин Филов е успял да си възвърне инициативата и всичко изглежда върви по план. Но тогава идва първото препятствие. Не всички от четиридесет и двамата депутати, които са подписали петицията, се отказват; тридесет от тях остават на предишното си мнение. На общото събрание, на 24 март, вотът на доверие за правителството е прокаран единодушно. Пешев също гласува в негова полза, защото не желае да сваля правителството, а само да промени някои от неговите политики, което вече е успял да направи. Въпреки това, когато се стига до вота на недоверие срещу Пешев, депутатите отново са разделени: шестдесет и шест гласуват за, тридесет и трима – против, а единадесет се въздържат („приятелите му, които бяха подписали писмото, не можеха да го изоставят“, обяснява Филов).

Тогава Пешев разиграва нова карта. Той отказва да напусне поста си, макар че същата нощ Филов е изпратил един общ приятел, който е министър на правосъдието, да се срещне с него, за да го убеди да направи тази крачка и да си спести по-нататъшни унижения. Пешев отказва категорично. Да се откаже, доброволно, би означавало да признае, че онова, което е извършил, е било погрешно, а това е точно нещото, което той не мисли. Той смята, през цялото време е имал право: „Твърдото ми убеждение беше, че съм изпълнил дълга си“. На следващия ден, 25 март, хората на Филов надвиват. Вотът на недоверие е прокаран и Пешев е отстранен от поста си, без дори да му е позволено да говори в собствена защита. Филов печели своята малка лична борба и надвива противник,

който, във всеки случай, не се стреми към тотална победа и не разполага със средства за постигането ѝ.

Но принципната победа е на Пешев. Депортацията е прекратена и повече няма да бъде възобновявана. Пешев е изстрадал известно лично унижение, но знае, че това е цената, която трябва да заплати и че тя при всички случаи си струва. „Ето защо бях напълно доволен. Личните ми разочарования и неприятности в тази история бяха незначителни в сравнение [с постигнатото]“.

Пешев има основания да се чувства горд. Той и съюзниците му, борещи се за справедливост, са демонстрирали, че няма такова нещо като безизходна ситуация, че човек не е принуден да се покори на личната си съдба. В Европа от 1943, под нацистки контрол, той може би е единственият държавник, способен да се изправи срещу позора, да спре преследването на евреите. След него никой вече не може да каже, „Не знаех, това не беше моето място, не бях в състояние...“

Онова, което различава Пешев от други смели и безкористни мъже, следователно е не съвестта, а стратегията му. Той прави онова, което е необходимо при тези специфични обстоятелства, за да постигне целта си. Откритият протест, бунтът вътре в собствената му партия, който той успява да организира, е подходящ за България от 1943. При други обстоятелства, същите тези действия биха могли да се окажат напразни, дори самоубийствени. След 9 септември 1944 откритото несъгласие вече носи със себе си много по-големи рискове.

Един подобен случай: по време на войната Никола Петков е един от водачите на извънпарламентарната опозиция, Отечествения фронт – нелегална антифашистка организация, но не е комунист (той е член на БЗНС). В тази си роля той подписва протестно писмо до царя, касаещо евакуацията на евреите от София в провинцията. Той никога не е тормозен или нападан за това, че е предприел такова действие. След 9 септември той отново се оказва на страната на опозицията, този път демократичната опозиция срещу комунистическия режим. Този режим обаче не е толкова снизходителен като предишния, „фашистки“ такъв. Петков е арестуван, осъден и екзекутиран; политическата му група е разтурена и забранена. Той не е извършил нищо повече от онова, което е направил Пешев, просто е критикувал определени правителствени действия. Но по това време България вече е станала тоталитарна държава, каквато очевидно не е била при царя и Филев. При един тоталитарен режим

парламентарното действие вече не е приемливо; несъгласието трябва да намери други пътища за действие.

Гледайки назад и размишлявайки върху спасението на българските евреи, човек започва да разбира, че нито един индивидуален или единичен фактор не би могъл да доведе до него. Само съвместните действия са го направили възможно. Ние бихме желали, може би, да посочим някой отделен човек и да го обявим за герой на героите, шампион в борбата на доброто срещу злото; в действителност обаче отговорността е споделена. Царят, без надигането на общественото мнение против депортацията, не би решил да я отмени. Хората на съвестта и куража, хора като Стайнов и Казасов, Стефан и Кирил, Икономов и Пешев, биха се борили напразно, ако царят не би решил да вземе тяхната страна; а и самите те едва ли биха действали по начина, по който го правят, ако не са чувствали, че българските граждани, с някои малки изключения, стоят твърдо зад техните усилия. Самите хора пък се противопоставят на антисемитските мерки, но една общност е безсилна без лидери, без онези индивиди сред нея, които упражняват публична отговорност – в този случай, митрополитите, депутатите, политиците, готови да поемат рисковете, с които са свързани действията им. Всичко това е необходимо, за да може доброто да триумфира, по определено време и на дадено място. Най-малкото нарушаване на веригата от събития – и усилията им биха могли да пропаднат. Изглежда, че, щом само веднъж бъде допуснато в обществения живот, злото лесно се самоувековечава, докато доброто винаги е трудно, рядко и чупливо. Но въпреки това възможно.

Откъс от Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness: Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*,
Princeton University Press, 2003

Цветан Тодоров е френски философ от български произход, един от най-влиятелните интелектуалци на съвременна Европа.

Коментари (2)

- 16-08-2013|Златко

При цялото дължимо уважение към цялостното творчество и световно културно присъствие на Цветан Тодоров, струва ми се все пак задължително да се отбележи, десет години след излизането на книгата и за една, надявам се, вече значително по-добре информирана публика, че в този текст се чувства силната тежест на една остаряла историческа парадигма. С цялата си прозорливост, и при свободен достъп до повечето документи от онова време, Цветан Тодоров все пак не успява да се издигне над общоприетото тогава гледище за „спасението“, поизцапано малко от „неспасението“. Показателен в това отношение е например един такъв цитат:

Цитат:

Жертвата, принесена от тракийските евреи, по този начин ще послужи, за да спаси техните братя, защото това ще пробуди съвестите на българските законодатели и висшето духовенство.

Или, с други думи, българското участие в унищожението на евреите от „новите земи“ се оказва едва ли не необходимо, то е част от някаква телеологична верига, крайната цел на която все пак е „извисяването“ на „българския народ“, след краткото му падение малко преди това.

За това, че телеологичното, тоест целеполагащо, мислене, изглежда е неразривна част от досегашния български разказ, **вече съм писал на друго място**. Много по-важно ми се струва да се отбележи тук, че в този, както и много други текстове, посветени на нелесната тема за българското участие в Холокоста, остава напълно без внимание факта, че целият този срамно-величествен епизод е част от една значително по-голяма и по-продължителна верига от исторически събития, започваща най-късно с Берлинския конгрес, и продължаваща до наши дни: веригата на онова, което аз предпочитам да наричам с израза „приемствеността на злото“ в българската история.

А именно: най-късно от Берлинския конгрес насам, България и българите са натоварени с бремето на един силно компенсаторен, силно РЕ-активен и силно натоварен с отрицателни, разрушителни енергии „национален идеал“, който има минимум две важни, ако и в еднаква степен разрушителни измерения:

Първо: българската иредента, тоест „заветът“ да се възстанови единството на българските земи в съгласие с пределите на Българската екзархия от 1870. Това е „външното“ измерение на идеала, което води до добре известните ни национални катастрофи, в резултат както на конкретни военно-стратегически грешки, особено през Балканската война, така и на самата непосилност и ирационалност на тази задача, която на практика изправя България – отново и отново – пред необходимостта от неравна (и ненужна) битка срещу всичките ѝ балкански съседи.

Второ: криворазбраната идея за „бърза, догонваща модернизация“ (известното постигане „за двадесет и пет години...“), свързана с изключване от понятието за „българскост“ на всичко, което по някакъв начин би могло да бъде асоциирано с наследството на Империята, което пък на практика води до нейната демонизация и пълната инструментализация на образа ѝ, за целите на националната мобилизация. Това е „вътрешното“ измерение на идеала, свързано с непрестанни преследвания и опити за асимилация на различни български малцинства, най-вече мюсюлманските, от самото Освобождение, та чак до наши дни.

И двата аспекта на този проблем са директно свързани с българската форма на Холокост и нейното конкретно развитие. „Външната“ страна на проблема се състои в това, че междувоенното българско общество, облъчвано в продължение на десетилетия от идеята за „Велика България“, е абсолютно готово да **изтъргува** почти всичко мислимо в името на постигането на „идеала“, включително и собствените си граждански свободи, включително и кръвта на няколко десетки хиляди „чужди“: в случая, еврейското си малцинство (което пък е безспорно свързано с втората, „вътрешна“ страна на българския национален идеал, идеята за „чистата, незамърсена от примеси, българскост“, която получава особено силна подкрепа от страна на различните расови теории, широко проповядвани по онова време в Европа и целия свят, не само от германските нацисти).

Всичко това остава напълно извън обекта на разглеждане на студията на Цветан Тодоров (а и повечето исторически студии, занимаващи се с този въпрос в българската историография). Едва в последно време, благодарение на усилията на шепа иконоборчески настроени български интелектуалци, започва постепенното разчупване на „печатите на срама“, тоест разкриването на цялостната картина на този исторически

епизод, както и поставянето му в един по-широк и по-мащабен национално-исторически контекст.

Или, за да формулираме проблема по възможно най-плътен начин, ето реалния въпрос, който според мен би трябвало да си задаваме пред лицето на тази толкова нееднозначен исторически епизод:

„До каква степен българите от 1940-те години (и евентуално днешните) са готови да изтъргват нечия кръв (примерно еврейска, арменска, турска, циганска, а може и малко българска, но в такъв случай „онази на лошите“ – примерно комунисти или някакви други там дяволи...), за да постигнат своя „национален идеал“, тоест завоюването на земите, които губят в резултат на Освобождението и Берлинския договор“?

- 18-08-2013|**Златко**

Банално, но факт: както почти винаги в най-новата ни история, в днешна България от решаващо значение – поне в дългосрочен план – неизменно се оказват не нещата, за които се говори най-ожесточено, а онези, за които най-ожесточено се мълчи.

Остава си, разбира се, практическата трудност да се избере най-ожесточеното сред множеството най-различни мълчания...

Етюд за „онези дни“ и петел (без крилца)

Автор: Маргарита Карамихова

Вечер, когато се предполага семейството да се е събрало около трапезата, и вместо към огнището в края на първата декада на ХХІ в. погледите да са насочени към телевизора, рекламните прекъсвания задължително включват по нещо за „онези дни“. Дали рекламата на дамски превръзки показва танцуваща девойка в бяла рокля или директно анализира степента на абсорбиране на нещо синьо на цвят (от седмица-две виждам, че е сменило цвета си на зелен), посланието е едно и също: жената най-после има право на добър избор за (очевидно притесняващите я) дни. Суфражетките могат да празнуват – най-после женствеността дефилира в масовите медии! На пръв поглед публичното пространство се говори и показва (прекалено) много за менструалните цикли на нежната половина от обществото. По-внимателно преглеждане на рекламите, обаче показва, че не се е променило нищо съществено от времето през миналия век, когато баба ми се е хвалела дискретно на комшийките, че ме е „клъвнал петелът“. Сега на преден план е изведен един продукт, със или без крилца (все птича символика)¹, коментират се (досадно до границите на кича) неговите предимства, но същността и проблемите, свързани с менструалния цикъл и кървенето в следродилния период, продължават да се артикулират дискретно и рядко достатъчно адекватно в ограничени женски кръгове, както всъщност е било винаги.

Тези предварителни заключения ме насочиха да потърся какво от така много тачената и изследвана българска старина знаем за „онези дни“ и отгук да разбера защо обществото ни продължава да скрива зад евфемизми ограничената информация за нормалното функциониране на здравето женско тяло, която предава на девойките.

Бележки върху състоянието на изследванията по въпроса

1 За птичия код в обредите от жизнения цикъл вж. Васева, 2000.

Когато бях поканена да взема участие в научната конференция, предшестваша този сборник, осмислих, че всички емпирични етнографски материали, с които разполагам се отнасят до пред-модерната култура. На практика те са от времената, в които интервюираните от мен, предимно възрастни жени, не са носели гащи. Изведнъж много ярко изникна споменът за разговора ми с една 85-годишна дама от село Паволче, Врачанско, на 6 януари 1982 г. Покойният ни вече колега Николай Дойнов, тогава директор на Врачанския етнографски музей, ми бе организиран среща с възрастните жени от селото, за да си говорим за „женски работи“, свързани с тогавашния ми интерес към народната медицина. В хода на разговора стана дума за бельото. „Я сам си голá“, каза дамата и задигна полите си, за да ми покаже. След това се оплака от лошата си снаха, която през 1952 г. ѝ купила ватени гащи с крачоли, с които ѝ било станало по-студено, та още на другия ден ги свалила. Останалите присъстващи дами кимаха съчувствено. Следващият практически ориентиран въпрос бе: „А какво правехте, като ви дойде *прането*?“. Присъстващите пет дами се закискаха и замълчаха. После забелязаха брачната ми халка, която упорито демонстрирах и заразказваха за мъките си в ония оскъдни, но млади години. След тази случка винаги, когато можех, подпитвах и за „онези дни“, но никога не успях да се концентрирам достатъчно върху този научен проблем.

Прегледът на достъпните етнологички изследвания в България показва, че темата, в един или друг неин аспект, е интересувала колегията и вече съществува сериозен обем от публикации, на които мога да се опра (Васева 2000; Васева 2001; Коцева-Попова 2009; Краев 1996; Воденичарова; Дечева 2002 и цитираната литература). Кратки изречения, които водят към темата, съществуват във всички етнологички и фолклористични изследвания, отнасящи се за моминските, сватбените и родилните обичаи. Прочитът на публикуваните текстове показва, че едва в последните години въпросите на женската сексуалност и особено свързаните с периодите на кървене, започват да се артикулират конкретно, при това – не е изненадващо – не от учени, които се кичат с претенцията да развият „джендър подход“ в българската етнология (каквото и да означава това странно „направление“ в науката ни).

В достъпната литература не открих специално изследване, посветено на средствата за поддържане на личната хигиена на жената в менструалния период и при следродилното кървене. Всъщност и този текст

се налага да се захване с ред други въпроси, за да стигне да избора „Паломита“ с крилца или без.

Елементарна схема на универсалиите

Досегашните изследвания показват, че всички доиндустриални общества, които не практикуват контрол върху раждаемостта, са изградили своя система за сигнализиране на менструалния статус на жената, така че общността да е известна за „онези дни“. Първата менструация на девойките (*Menarche*) се чества чрез различни ритуали, най-често като цяло за възрастовата група. Зрелите жени се подчиняват на различни забрани (от забраната да готвят през забраната за брачен секс, та чак до изолиране в специални колиби). Всяка културна система избира степента и кръга от заинтересувани, до които да достигат сигналите. Родилките (*лехуси*) по дефиниция са включени в групата на жени с кръвотечение. Забраните при тях са изведени в много строга и ясна система, която се контролира от околните. На нарушаването на някоя от многобройните забрани се е отдавала високата смъртност на родилките, особено при първо раждане. Независимо дали културните конструкции ни изглеждат през фокуса на европейския ХХІ век странни, ирационални и унижителни или пък надаряващи жената с прекалено много власт, в крайна сметка става въпрос за конструиране на женската идентичност с неотменимите ѝ задължения да създава и отглежда живот.

Постмодерното глобално консумативно общество изглежда че обръща тези универсалии. Рекламният образ на съвременната менструираща жена акцентира върху това, че тя се освобождава от символите и неудобствата на своето временно (повторяемо) състояние. Дали те санкционират и многократно намалялата възпроизводителна мотивация на младата ни съвременничка? Вероятно не, защото пак медиите са се концентрирали върху памперсите на поотрасналите бебета (отново се абсорбира нещо синьо и отново се излъчва послание за свобода на движенията). Родилките не съставляват отделна целева група за търговците и те са ги оставили на мира. Засега.

Методология и методика на изследването

Целта на това изследване е чрез проучването на конкретните знания, вярвания и поведение на жената при първата менструация (*Menarche*),

следващите менструации и в периода на следродилно кървене, да бъде анализирана динамиката на ценностите и нагласите към женската сексуалност в българското общество през XX век. Общата рамка е зададена от процесите на ускорената, достигаща до насилие в кризисните периоди, модернизация през първата половина на века, налагащата се еманципация на жената и доминиращата (безполова?) концепция за строителите на социализма през втората половина на XX в., последвана от чалгаджийската плеймейтска¹ естетика на следващите двадесет години. Дотолкова, доколкото проблемите на менструацията и следродилното кървене са свързани с основите на женската идентичност, водещата теоретична постановка се изгражда върху схващането за динамичния, конструиран характер на идентичността.

Емпиричното градиво за времето до към 60-те години на XX в. е събирано чрез класическото етнографско интервю. Привлечени са емпирични етнографски материали от различни публикации, както и лично проведени интервюта по време на експедиции между 1976 г. и 2009 г. Всички интервюта протичаха по метода на полуструктурираната беседа в изцяло женска среда. По време на работата върху текста периодично прибегвах до авторефлексивния метод, съзнавайки всички капани, които той залага. Привлечен е материал, отнасящ се преди всичко за православните българи. Бъдещо изследване би могло да потърси прилики и разлики във вярванията и практиките на различните етнически и религиозни общности.

За да получа липсващата ми информация за периода между 1960 г. и 1989 г., проведох електронна анкета. Изпратих въпросник, съдържащ 6 въпроса на 32 жени на възраст от 25 до 60 години. С всички тях съм в постоянна или епизодична електронна кореспонденция. Обратно получих 26 попълнени анкети в рамките на ден и половина, което показва висок интерес към темата и готовност за споделяне. Интервюираната група не претендира за представителност поради множеството ограничения, които я дефинират (образователен ценз, професионална подготовка, достъп до интернет, общи интереси и т. н.). В същото време обаче отговорите очертаха ясни тенденции и потвърдиха предварителните ми интуиции, изградени върху анализа на теренните материали от по-

1 Тези новоизковани термини се лансират в публичното пространство вече близо 20 години. Според една водеща концепция на някои езиковеди високата честота на употреба на неологизмите ги прави достойни да се вляят в съкровищницата на българския език.

ранни кохорти жени и личния ми опит. Това ми даде основание да ги използвам като първичен извор.

В началото винаги е Словото

Всеки опит за анализ на дадена култура изисква да се влезе в ценностната система на изследваното общество. Традиционната ценностна система на българите е формирана в продължение на векове от основните постулати на източноправославното християнство. Прочитът на Библията и Евангелието и всеки поглед към олтара показва едно драматично противоречие: Божията майка, Девата, която роди Спасителя, е непорочната наша покровителка. Най-често в нозете на олтарната ѝ икона е редът, изобразяващ грехопадението на Адам и Ева и изгонването им от Рая. Вместо Ева да си преде, а Адам да си оре, тя се поддава на изкушението и отхапва от забранения плод. След изгонването от Рая те започват да се плодят и размножават. Над олтара се извисява разпятието, в основите, на което е черепът на Адам. Капещата кръв на Спасителя измива грехопадението на общия ни прародител и дава на нас, човеците, шанс за спасение.

Така базисната идея за жената в православиято съдържа противоречивото послание: тя изначално носи греха и е потенциална опасност за мъжкия род. Жертвата на Богородица, майката, която оплаква своята рождба, не би била потребна, ако прабаба Ева не бе съгрешила. Девата, родила Спасителя, е наказана и страда, защото е жена. Оттук всички въпроси, свързани с пола и особено с женската сексуалност, са белязани с петното на първородния грях. В същото време обаче един от най-важните празници в годишния цикъл е именно Рождество Христово. Вълнението по започналите родилни болки (Игнажден) и радостта, че се е родило Бебето Иисус са били неотменима част от емоциите на нашите предшественици. Така фолклорното християнство се разкъсва между митологемите „плодородие“ и „грехопадение“ (Краев 2007).

Канонът третира менструиращата жена и родилките (в периода на следродилно кървене) като нечиста. Основната книга, Библията, описва менструиращата жена не само като ритуално нечиста, но и като „замърсяваща“. Всеки, който я докосне, ще бъде омърсен „до вечерта“ (Левит 15: 19-30). Тя губи правото да посещава църква и да участва в ритуалите

наравно с другите¹. Особено важен тук е отказът менструиращата жена и родилката да получават причастие. Секуларизираният ХХ в. изтри това ограничение и едва ли днес православните жени знаят за него, а и свещениците ни в по-голямата си част на практика вече не са онези грижовни пастири, които познават от близо и контролират паството си².

Много дискретно Църквата ни напомня за женската същност на Богородица, налагайки редица ограничения във времето, в което Мария е лехуса. В „нечистите“ или „некръстените“ дни (от Игнажден до Йордановден) не се извършват сватби, кръщенета, не се прави опело на гроба на новопредставил се покойник. С кръщението си в Йордан вече силният Иисус излиза на преден план, за да диктува празничния ритъм на вярващите. Мария се отдръпва, за да изчака края на 40-дневния пост родилен период. За вярващите родилки денят на очистването се отбелязва със специални ритуали, централен от които е „сарандисването“ – молитвата в черква на четиридесетия ден. Режимът на Богородица не се различава от този на обикновените лехуси. Времето за Нейната очистваща молитва съвпада с почитания празник Трифон Зарезан. Тогава, както всяка смъртна жена и тя е пречистена и готова за ново оплождане и раждане (Краев 1996: 72), което задава един оптимистичен модел за общността. Тогава и проявява плашеща сила (Краев 2007), едно предупреждение към мъжете, че жената е същество, което кърви, но не умира, а става по-мощно чрез подновената си способност да ражда живот.

Словото, претворено в дела

В антропологията се артикулира термина „менструална стигма“, който се простира както върху участието на жените в социалния живот на общността, така и върху взаимоотношенията им в по-тесния кръг на семейството по време на месечния им цикъл. Чрез анализ на емпиричния етнографски материал ще проверя доколко този термин е адекватен на изследваната културна система през ХХ в.

Още с обявяването на пола на новороденото то бива въведено в режим на детерминирано отношение, бидейки постоянно обгрижвано и

1 В случая на русите старообрядци жените в мензис не могат да участват в църковното богослужение. Те стоят в преддверието на църквата, наред с невенчаните или с представителите на общността, които са считани за грешни.

2 Емпиричните наблюдения показват, че в последните 20 години най-ревностните, желаещи да научат правилата на вярата и получаващи причастие, са жените които „са се отродили“ (менопауза), за които това ограничение не се отнася.

в контакт с по-възрастните от домакинството. Околните реагират на неговото присъствие съобразно с очакваното му поведение, продиктувано от половата му принадлежност. В семейния кръг се развива емоционалността на детето, която да го подготви за социалните очаквания (роли), които то има да удовлетворява и изпълнява. Високата детска смъртност в доиндустриалните общества (едва 1/3 от родените достигат до полова зрялост) изгражда ценностен модел, в който са важни децата, а не конкретното дете с неговите лични качества. За това и емоционалният изказ на обичта към малкото дете е силно контролиран¹. В „мъжествения образ“ на бащата никак не се вписва това да гушка дъщеричката си. Това въпреки че той не прави и със синовете си.

Нискоресурсният характер на селските домакинства (между 90% и 92% при Освобождението на България, 1878 г.) е важен фактор, който определя еднаквото обличане на децата от двата пола до към 3-5 годишна възраст. В семейните албуми дори на по-заможните българи от началото до към 30-те години на XX век могат да се видят снимки на момченца, облечени в роклички. Ако не знаем, че това е някой наш дядо, спокойно можем да го объркаме със сестричката му. Добре е да се вгледаме в причестката на детето с рокличката. Ако личи, че е подстригвано, очевидно е момче и е преминало през първите обреди за културно конструиране на половата му принадлежност (Васева 2000). Скоро ще му обуят първите гащи (панталони) и ще го отпратят да се обучава в мъжкия свят с неговите задължения. Оскъдните данни, с които разполагаме показват, че домашно изработените детски играчки са различни за момиченцата и момченцата, една универсалия в полово определените ни общества (Sedney 1987). Известно е, че играчките са инструмент за усвояване на първите знания за полово определените роли. Прегледът на колекцията на ЕИМ показва, че играчките не са били сред приоритетите при създаване на колекции на предходните поколения етнографи. Във фондовете на ЕИМ се намират само две играчки, които очевидно са правени за момченца – миниатюрно рало и малка каручка. Липсват парцалените кукли, които си спомням от ваканциите на село. Докато за мен те бяха екзотично разнообразие от спящите и ревящи „бебета“, които ми носеха от чужбина, то за моята майка и за баба ми са били единствените играчки, върху които са се упражнявали в майчинство. Малките момиченца

1 Този модел се оказа много жилав. Дори в края на 70-те години бях поучавана: „Дете се целува само докато спи“.

от рано се стимулират да се грижат за другите (Crooks, Baug 1990: 85). Те си остават за дълго като на снимката – със свободно растящи косици и облечени в ризици, без гащи.

Формирането на женската им идентичност се научава във времето чрез социално взаимодействие със следните основни агенти: родителите и близките възрастни, връстниците и институциите.

- Родителите

Известно е, че една от най-ранните забрани, регулираща социума е забраната на инцеста. Далеч съм от мисълта да се облека изцяло на Зигмунд Фройд и учениците му, които сочат страха от инцест като основна причина за игнорирането на женската челяд от бащата, братята и другите мъже в домакинството. Бих предпочела по-прагматичен подход: От една страна, според доиндустриалната динамика на брака момичето е „чужда стока“, която го превръща в предварително обречена инвестиция – ще бъде хранено, обличано, подслонявано и ще премине обучение в дома си, но ще прилага знания и умения в чужда къща и ще роди продължение на чужд род. Според някои автори семействата са се стремели да задържат колкото е възможно по-дълго момите у дома, за да изплатят с квалифицирания си вече труд вложените инвестиции. Ще се въздържа от коментар на тази теза поради това, че през целия XX в. в българската академична традиция историческата демография, с нейните блестящи аналитични инструменти, биваше контролирано осакатявана и задържана в ембрионален стадий¹ и тези автори нямаха ясна представа за мощните демографски промени, които протичат от втората половина на XIX в. и до момента. Отложените бракове на момите с извършването на демографската революция се нуждаеха спешно от обяснение. Хората не бяха далеч от икономизиране на обяснението и така тези автори всъщност говорят от името на терена. Дистанцията между мъжете и жените в селското всекидневие е породена най-вече от обема и характера на труда, който всеки полага. В нискоресурсните общества не съществува понятието „свободно време“, а в празниците децата и възрастните се движат по различни орбити и правила. Тази дистанция важи с особена сила за местата, които са били в режим на сезонна трудова миграция. В тях общуването на женската челяд с мъжете гурбет-

1 За разлика например от Френската школа, която постулира демографските познания да се залагат още в детската градина и да се развиват с натрупване поне до края на средното образование.

чий е много ограничено. А и да си го кажем – нежността, доверието и откритата грижа са (пожелателните) атрибути на семейния живот след Втората световна война. Доиндустриалните култури рядко оставят поле за нежност и убеждение. Диалогът с децата и младите хора най-често се е граждал върху наказанието и заплахата от страна на родителите. Когато физическото оцеляване на домакинството зависи от градушка, суша, метил и т. н., остава малко място за задушежни разговори и зачитане на свободната личност.

Подготовката за социалните роли включва определен обем от знания, които, по законите на икономията в културата, се артикулират сред ясен кръг от потребители. Етикетът на доиндустриалното ни общество изключва (дори наказва) споделянето на оскъдната артикулирана информация за пола и сексуалните преживявания между представители на двата пола, още повече ако те са в ситуация на възрастова субординация. Този етикет се съхрани през епохата на социализма, в която проблемите на сексуалността бяха заклеявявани като буржоазни залитания. Граничната бразда бе толкова строго контролирана, че дори на жените от моята генерация (родени през втората половина на 50-те години на XX в.) и през ум не би минало да споделят каквото и да било за менструалния си цикъл с бащи или братя. Напротив, криехме се като партизанки. От проведените анкети стана ясно, че от 26 жени само една е получила до 11-годишната си възраст познание за менструалния цикъл от баща си, лекар, психиатър (през 1975 г.). Според друга, около 13-годишната ѝ възраст баща ѝ дискретно ѝ предоставил книга за сексуалното възпитание (1973 г.). И това са основните споменавания за пряко участие на бащите при информирането на дъщерите им за предстоящата менструация.

Майките се предполага да са били водачи на дъщерите си в сложното усвояване на всички познания за женските задължения и проблеми. Но основна задача на майката и на другите жени е да опазят най-важния момински атрибут – девствеността, високо ценена в доиндустриалните общества. Най-удобният инструмент за постигане на целта е ранното заклеявяване на всичко, свързано с телесната долница, и строги наказания за всяко търсене на радост или удоволствие от пола. Стремешът към строг контрол над момиченцата се корени в „представата за вродената (природна, неконтролируема) женска сексуалност и плодовитост“ (Васева 2000). Децата са особено чувствителни към одобрението или неодобрението на възрастните, поради което се стремят да развият одобряването

поведение: например вкус към определени играчки, дрехи, подчинение на специфични правила и т. н. (Crooks, Baur 1990: 85). Всички известни материали от периода докъм 60-те години на XX в. показват, че майките не са разговаряли с дъщерите си по толкова важната тема за менструацията, забременяването, раждането и изобщо – за женския пол. От друга страна, момиченцата са били възпитавани, че всички теми, свързани с телесната долница са „мръсни“, а значи – забранени и наказуеми до ранга на грях: „Майките не можехме да питами щот беши грешно.“ – (с. Доситеево, зап. М. Дечева). Емпиричните материали, събирани през годините, сочат, че майките са контролирали дъщерите си да намалят общуването с момчета в периода на половото съзряване, като в същото време категорично са табуирали въпросите, свързани с пола. Единственото послание е било дъщерите да внимават да не изгубят девствеността си. В малките общности, в които сватбите са ставали начесто, момиченцата рано са научавали за „цветето“ (девствеността), което трябва да се покаже след първата брачна нощ. Свързването на кървавото петно върху ризата на булката с нещо тайно и срамно, за което подпийналите сватбари пеят, и с някаква генерална промяна в живота на жената не ще да е било сложен процес. Сватбите са били време, в което са се повтаряли с възпитателна цел разказите за „издънените“ или „прекараните“ моми, които с греха си са поставили под заплахата не само момковия род, а и цяло село, нарушавайки установения космически и човешки ред. В детските представи най-вероятно кървенето на жената е изглеждало регламентирано и позволено само след сватбата. Вероятно поради това и много информаторки са споделяли какъв ужас са изживели при появата на първата си менструална кръв (*Menarche*). Ако в традиционните селски общности девойките са се ужасявали, че по невнимание са нарушили целостта на химена си, то в градската втора половина на XX в. (при липсата на селската възпитателна система) първата реакция най-често е била страх от незнайна, смъртоносна болест. Ето тук се появи в интервютата ми и третият баща. В средата на 60-те години той се оказва единственият възрастен, който е на разположение на изпадналата си в шок дъщеричка. Този епизод е ключов за понататъшното развитие на връзките на доверие в семейството. Дъщерята никога не прости на майка си ужаса, който е изживяла, поради „неизпълнен майчин дълг“. Тя не се бе замисляла за механизмите на все още жизнения наследен културен модел, съгласно с който е действала майка ѝ. Вероятно без такива последици, но също преживява шок и

една от анкетираните жени (на 11 години през 1986 г.), също в голям град: *„Никой нищо не ми беше казал, дойде ми като гръм от ясно небе“*. Всъщност и в градовете се е случвало да се търси класическото обяснение. През 1973 г. 11-годишната анкетирана преживяла следното: *„Първия път помислих, че съм се наранила в седалката на колелото си и помолих мама веднага да ми вземе от „червеното мастило“, което правеше един доктор, съсед (д-р Беров) – с него мажеха раните ми по лактите и колената, за да зарастват по-бързо“*.

Тези и вероятно много други стресови ситуации се дължат според мен на рязката смяна на културния модел, предизвикана от взривната урбанизация и неспособността (и/или нежеланието) на новото (комунистически доминирано) общество да изгради информационни канали, които да подготвят деvojките за новия им физиологичен, а оттам и социален статус. В традиционните малки общности за набавянето на критичния минимум от информация са се грижели, когато ги има, по-големите сестри, снахи¹, баби или съседки. Анкетите ясно показват, че от широкия родствен кръг на традиционния женски свят през втората половина на XX век са останали само бабата (3 случая), по-голямата сестра (2 случая), лелята по бащина линия (1 случай) и кръстницата (1 случай).

Все пак тенденция към промяна има. В девет случая именно майката е тази, която, макар и с нежелание, подготвя дъщеря си за промяната. В повечето от случаите цялата подготовка се свежда до инструкции за ползване и изхвърляне на санитарните материали и строго предупреждение: *„Да се пазиш от момчетата!“*. Ето какво разказват анкетираните:

„Когато се случи, майка ми обясни накратко, беше доста притеснена, беше й доста неудобно.“ (1987 г.², голям град)

„[Научих] Вкъщи – от по-голяма сестра и майка (може да се каже, без да влизаме в обстоятелства, с известно неудобство да разговаряме. След това разговорите станаха по-лесни, основно се въртяха около болезнената ми тогава менструация и какво трябва да взема). Отивайки на лагер за един месец в чужбина, налагаше да бъда подготвена и за този момент и тя пристъпи към темата доста неохотно и почувства облекчение, че със сестра ми вече я бяхме поразнизили предварително.“ (1978 г., малък град)

1 Всяко изследване на традиционната българска сватба отбелязва силната връзка, която се очаква да бъде изградена между малката сестра и младата съпруга на брат ѝ, наричана с наистина поетични имена на растения.

2 Тук и в следващите цитати се посочва годината на *Menarche* на анкетираната.

„Аз бях запозната какво е мензис, превръзка, лигнин и памук, но не и подготвена, когато ми се случи. Бях на екскурзия в Трявна в една туристическа спалня с по 20 души в стая и с пясък в чаршафите. Беше 1 април. След силни болки в корема, и като видях първия си мензис, се уплаших. Не се сетих, че е това. После наблюдавах в моя род. Обикновено майките по-рядко обучават дъщерите си подробно на темата за секса.“ (1979 г., малък град)

Възпитаваното двустранно неудобство е породило и следния казус: „Известно време се криех и не казвах на майка ми и тайно взимах от нейните превръзки, но най-накрая (може би чак на втория или третия път) тя разбра от бельото ми и ми каза с усмивка: „О, маме, ти вече си станала жена!“, а аз направо умрях от срам и отговорих нещо троснато. Тъпо, нали:)) Истинска пубертетска история...“ (малък град)

В анкетите се появи и един четвърти баща, който изпаднал в паника (1969 г.), че предстои пътуване на дъщеря му в *menarche*. „Баща ми се паникьоса и настоя да се остана вкъщи — на легло. Мама го отпраща, че това си е нормално женско състояние и трябва да свиквам да си го имам навсякъде.“ (голям град) Този баща е говорител на традицията, която третира жената не само като нечиста, но и като болна, но за това ще стане дума по-късно.

• Връстниците

Те са много важен агент в социализацията на полово определените роли, особено в пубертета (Adams 1973). Когато разсъждаваме за информацията, която са си обменяли, става ясно, че те са споделяли общото незнание, но са се подпомагали чисто психологически за предстоящите промени. За това и в 8 от 26 случая основните агенти за изграждане на нагласи са приятелките или „децата на двора“. Особено показателен е следният разказ: „...бях във втори клас и приятелката ми ми разказа ужасяващата новина, че на жените започва да им тече кръв. Тя знаеше за това от сестра си (2 години по-голяма), а сестра ѝ — от братовчедка им, която вече... Не спях цяла нощ и накрая стигнах до извода, че това е измислица като дядо Мраз и баба Марта“ (1969 г., голям град).

Връстниците изживяват физиологичната промяна като порастване, включване в по-авторитетна възрастова група. Традиционното общество им е отредило специален празник. Замомелите се девойки получават правото да лазаруват, чрез което обявяват, че са достатъчно зрели, за да излязат на брачния пазар. Модерното време изтрива тази демонстрация на тържествуващата женственост. Празник няма, но се появява конкуренция между момичетата, които са узрели и тези, които закъсняват.

„В училище сме говорили с приятелки и съученички, които вече „имаха“ и пред които останалите се смятахме за по-бавно развиващи се.“ (1978 г., голям град)

„Аз всъщност имах проблем със закъсняла менструация — 16 г. си е преклонна възраст. Бях много слабичка („бавноразвиваща“ в речника на съучениците ми) и фактът, че „това важно нещо“ не ми се случва, доста ме тревожеше. Споделянето по тези теми беше обаче с баба ми (майка на майка ми), а не с майка ми.“ (1989 г., голям град)

„Много исках да ми дойде първия път — моите съученички вече имаха и дори им завиждах. Всеки път, като ме приболезе коремът, тичах в тоалетната да видя има ли червено петънце.“ (1973 г., голям град)

„Най-добрата ми приятелка „закъса“ една година преди мен и имаше „богат опит“. Спомням си, че първият път, когато на нея ѝ се случи (бяхме в училище, трети клас, когато се учеше само при една учителка по всички предмети) тя беше ужасно щастлива. Отиде при другарката Митева, Бог да я прости!, шушуна ѝ нещо на ухото, събра си нещата от чина и си отиде в къщи. У мен остана тази приятна емоция, че „ставането голяма“ е свързано с неходене на училище.“ (1975 г., голям град)

Празната позиция в културата е преживяна от една от анкетираните жени: „Чудех се дали съучениците ми са разбрали и дали съм се променила по някакъв начин в техните очи, но те не страдаха от телепатични способности, но аз отде да знам това“ (малък град).

Всъщност демонстрацията на достигнатата полова зрялост по един странен начин се случваше в смесените държавни училища:

„За съжаление за тези неща не се говореше кой знае колко много — те си бяха в реда на нещата. Единствено си спомням, че момичетата не играехме от време на време физическо и сигурно момчетата са се досещали за какво става въпрос, носенето на черни шорти май беше също част от атрибутите по време на месечния цикъл.“ (1980, голям град)

„Бях като бяла врана, когато носех долница на аниуга вместо трико по физическо.“ (1986 г., голям град)

Неочакваните отсъствия, извинявани от училищната медицинска сестра заради декларирана дисменорея¹ (болезнена менструация), влизането с ученическа униформа и гуменки в салона за физическо възпитание или носенето на дълъг панталон отбелязваха на коя от нас „й

1 Много приятен начин да си лежиш в къщи с романче и никой да не ти се кара, докато другите се мъчат върху досадните контролни.

е дошло“. Момчетата се кискаха, но и изглежда изпитваха някакъв респект или пък изобщо не забелязваха какво се случва. Така посланието за половата зрялост на момичетата се изпращаше в кръга на сиблингите, но не винаги ясно достигаше до адресата.

Все по-усложняващият и нарастващ обем от знания, които трябваше да натрупат младите хора на XX в. и естествените демографски процеси, които регулираха раждаемостта при сравнително ниска степен на смъртността на родилките и при многократно повишен процент на оцеляващи новородени, повдигаха постепенно брачната възраст. В периода на социализма се очакваше девойките поне да завършат средното си образование (17-18 г.), младежите да отбият воинската си служба и чак тогава да излязат на брачния пазар. В различните етнокултурни групи брачната възраст варираше. За групата на анкетираните тя до голяма степен вече бе обвързана с получаването на висше образование. „Вълшебното хапче“, кондомите, а и достъпните аборти от втората половина на XX в. бяха помощните средства на еманципираните жени. Те се тревожеха за идването на „месечния цикъл“ основно като индикатор за липса на бременност.

- Институциите

Вече бе маркирана позицията на Църквата по въпросите, засягащи ритуално нечистата жена. В действителност позициите ѝ като водещ авторитет по всички въпроси, отнасящи се за природата, човека и обществото силно ерозират във все по-секуляризиращото се българско общество през първата половина на XX в. Налагането на агресивно атеистичния комунистически режим ограничи строго достъпа на децата и младежите до църковното познание, заклеено като антинаучно, ретроградно и, съответно – опасно. Това обаче не означаваше, че въпросите, свързани с физиологията на жената получиха ново, прогресивно и научно обяснение сред широките народни маси.

С развитието на образователната система в България върху нея се прехвърлят огромни очаквания не само за обучението, но и за възпитанието на учениците. Училището мълчи по тези въпроси по традиция. Така нареченият „буржоазен“ морал изключва разговори за пола. Той диктува практическата подготовка на грижовни (по възможност – градски) домакини, които мило и възпитано да следват традицията на менструалното табу. Ще повторя, че социалистическото училище бе доминирано от идеологемата за бъдещите (не обръщащи много внимание на

пола си, освен за възпроизводство) строители на социализма. Внушаваха ни, че сме равни. Въпреки че в по-голямата си част българското училище не е полово сегрегирано, то стимулира разделението. Текстовете в учебниците задават различни задачи за различните полове („татко носи, мама меси“). Дори отдавна развитото образование по биология и до днес дава откъслечни данни за женската физиология, а по въпросите на раждането и следродилния период мълчи. Въпросите на практическото информироване на анкетираните най-често са били въпрос на инициатива от страна на загрижена класна ръководителка или на самите момичета:

„Беше нещо много интересно за нас, момичетата. Шушукахме си за това, смятахме го за голямо събитие. Помолехме Класната да ни отдели един час от часа на класа и да ни говори за това. Спомням си, че тя каза на момчетата, че са свободни от часа и говори само на нас, момичетата. Слушахме с интерес.“ (1980 г., село)

„А, май доста време не знаех как всъщност се броят дните и как се определя кога ще ти дойде. Знаех нещо за някакви 28 дни, но ги броях като започвах от първия ден след като ми спре, ама то и без това ми идваше на някакви големи периоди... Освен това, не съм много сигурна, но мисля, че и в училище по биология учихме нещо по въпроса за човешката анатомия, за сексуалното съзряване, така че май не съм била чак толкова неинформирана... Просто не ми се е вярвало, че ми се случва вече и на мен...“ (1980 г., малък град)

„Образователната програма в тогавашното училище включваше едни „беседи по половия въпрос“, които се изнасяха в осми клас от учителката по биология или от медицинската сестра, или от лекаря на училището. Спомням си, че ни разделяха на момичета и момчета и ни обясняваха някои проблеми на физиологията, психологията и т. н. Но за някои от тези неща си беше твърде късно — ние вече го знаехме от изстрадан опит или от други източници. Жизненоважните въпроси за секса обаче си оставаха „табу“, тъй като „обществената норма“ повеляваше „въздържание“ до сватбата. Но кой ли някога се е съобразявал с обществените норми...“ (1975 г., голям град)

Така се завърташе един омагьосан кръг: родителите (майките) в „епохата на социализма“ разчитаха, че училището ще научи децата им на всичко, а учителките (класни ръководителки, биоложки или медицинските сестри) смятаха, че семейството е естествената среда, в която интимните въпроси би трябвало да се обсъждат.

В училището функционираха идеологическите структури на чавдарската, пионерската и комсомолската организация. Като преки проводници на партийните идеи те трябваше да възпитават „винаги верни на Партията“ младежи и девойки. Те по дефиниция трябваше да откликват на въпросите и вълненията на младите хора и по законите на демократическия централизъм да ги насочват в правия път. Не е нужно дори да казвам, че проблемите, които коментирам в тази статия напълно излизаха извън задачите и компетентността на дружинните ръководители.

През 1979 година се случи нещо революционно. От най-западната част на социалистическия блок, от Източна Германия, бе възприета идеята да се предложи сексуално възпитание чрез четене. Бе преведена книгата на Зигфрид Шнабл „Мъжът и жената интимно“. Във въвеждащата анотация, публикувана вече и в интернет, можем да прочетем: „В последно време, в периода на изграждане на зрелия социализъм, когато проблемите на комунистическата нравственост и формирането на социалистическия начин на живот добиват първостепенно значение, въпросът за половото възпитание на младежта, и не само на младежта, се променя и получава особена актуалност. В това отношение съществуват ясни и категорични партийни постановки. В известното си писмо до ЦК на ДКМС др. Тодор Живков недвусмислено отбелязва: „Въпросите на сексуалната култура, на сексуалното възпитание на младите поколения продължават да стоят почти инкриминирани пред обществеността. Невежеството в тази област често подлага на излишен риск физическото и моралното здраве на младежите“ (<http://chitanka.info/lib/text/9741>).

Поради това, че интересът на Шнабл е фокусиран върху сексуалното възпитание, ето всичко, което научих от тази книга по проблемите на менструацията: „В резултат на ендокринни процеси при момичето средно около 13-годишната възраст се появява първата менструация (менархе), а при момчето на около 14-годишна възраст — първата еякулация (еякулархе)“ (<http://chitanka.info/lib/text/9741>).

От анкетираните 26 дами, пет са получили дискретно тази или друга книга, за да се подготвят за бъдещото си съзряване:

„Птиците умират сами“ — книгата и филма (и до днес мисля, че Отец Ралф върши по-добра работа в това отношение от доста от неловките разговори) — и, естествено, „Мъжът и жената интимно.“ (1990 г., голям град)

„Баща ми леко ми пробутваше „Мъжът и жената интимно“ от където също получавах информация по сексуалните въпроси като цяло.“ (1973, малък град)

„От една популярна по онова време „Книга за жената“, четях си я като настолна, майка ми никога не говореше за това. И днес, когато заговоря за секс (на 36 г. съм) излиза от стаята. Консервативно възпитание.“ (1989 г., голям град)

Прочитът на двете цитирани книги (без „Птиците умират сами“, разбира се) показва, че познанието за женския цикъл, което се предлага, в най-добрия случай следва сухата и оскъдна информация на учебниците по биология. Акцентът е другаде – трябва да се наложи контрол върху специфичните източноевропейски форми на сексуалната революция. Поради това книгите се предлагаха на вече менструиращите девойки, които трябваше да задоволят чрез четене, а не чрез дела любопитството си. В началото на 80-те години се появиха и малки илюстрирани книжки за деца, преведени от френски, в които се описваше простичко технологията на коитуса. Какво облекчение за майките, които се чувстваха вече длъжни да разговарят с децата си за щъркели и зелки, но искаха да са честни и полезни¹. В тези книжки въпросите за менструацията отново бяха подминавани. Толкова за подготовката на девойките за тяхната женска идентичност чрез самообразование.

Нечиста и мръсна

В познатата ни традиционна култура на българите (по записи от края на XIX в. и XX в.), сексуалната манифестация на пола, особено на момиченцата, се обезкуражава от ранното детство. Те биват приучени винаги да бъдат облечени, дори когато се къпят съвсем сами. „Срамът от голото тяло е една от причините, поради която българинът изключително рядко сваля дрехите си и го показва – най-често при извършването на някой ритуал. Останалите дейности: къпане, миене, спане, секс обикновено се вършат облечени“ (Гребенарова 1999: 88; Гаврилова 1999: 174, цитирано по Коцева-Попова).

1 Не мога да се въздържа да не споделя личния си опит. След като открих малката книжка, която достатъчно добре обясняваше (според мен) на 5-годишния ми син как точно се появяват бебетата, много въодушевено я препоръчах на съседка с четиригодишна дъщеря. „Тая леля Марга, какво се прехласва!“, бил коментарът на малката дама, след като прегледала картинките. Тя, естествено, ни била подслушвала.

В нискоресурсната доиндустриална култура дрехите са критично малко. Османските регистри ни информират, че дори богатите градски туркини рядко са оставяли след смъртта си повече от два чифта ризи и шалвари. Времеемкото и трудоемко пране на ръка без помощта на съвременните препарати, бавното съхнене на дебелите естествени материали в хладните сезони и бедният гардероб са достатъчно добри причини нашите прапрабаби да не са се славели с чистота, както впрочем и жените по цялата тогавашна планета (повече по въпросите за хигиената виж дисертацията на Коцева-Попова, 2009).

Мирелла Дечева обръща внимание на факта, че ролята на женската риза като основна и единствена дреха, която се облича непосредствено над тялото е пряко свързана с хигиенните навици и практики на жената по време на месечния ѝ цикъл (Дечева 2002). Както ще бъде показано, ризата, която е поемала и задържала менструалната кръв, не е била праня много често. Същото е и при родилките. Анастасия Воденичарова коментира реалната страна на ритуалната нечистота на родилките в онези времена. В ловешкото с. Голица за нечистоплътна жена се използва израз, че е „мръсна като лаусница“ (Воденичарова 1999: 357). Но така и разбираме етимологията на един от термините за менструация „*прането*“ (*дошло ѝ прането*).

Виолета Коцева-Попова пише, че налагането на забрани за контакти и за извършване на определен тип работа на жената по време на месечния ѝ цикъл напомнят за съвременните представи за карантина и хигиенична изолация на заразните болни. Тези забрани също водят до изолация, тъй като силно ограничават ежедневието на жената – както срещите ѝ, така и рутинните ѝ дейности (Коцева-Попова 2009). Така можем да разберем забраната жена в месечен цикъл да не посещава например новородено. Доиндустриалната култура е кодирала практическия проблем (граничеща с опасност лична нечистота) чрез различни вярвания, диктувайки поведение, важно за оцеляването на уязвимите (податливите на инфекции родилка и новородено).

Много интересна е устойчивата концепция какво всъщност представлява менструалната кръв. Тя се третира като „мръсна“, една излишна и опасна кръв, която трябва да напусне женското тяло, за да се пречисти то и да стане годно за зачеване на нов живот. След като тялото е било вместилище на „лоша“, „нечиста“ кръв, логиката внушава, че то трябва да е болно в съответния период. Простичка и ясна схема, която

се оказва много устойчива и днес. За това допринасят и (пред-)менструалните болки, характерни за жените, които не полагат всекидневен усилен физически труд. Съвсем както преди век „болната“ и „нечиста“ жена трябва да бъде изолирана: „...искрено ни съветвах навремето по-големите от нас жени, че всякакви физически усилия са направо вредни, най-добре да си стоиш вкъщи“ (1973 г., среден град).

„Ужасът, че съм се разболяла, получих от баба ми.“ (1968 г., голям град)

„... понеже при мен винаги е било болезнено, от самото начало си знаех, че нищо няма да ми помогне, дори и магия, както казваше баба ми „женска проклетия – в нашия род повечето жени ги боли.“ (1987 г., голям град)

Самият термин „превръзка“ носи идеята за нещо наранено, болно, което трябва да се „превърже“.

„Другата версия на „аз съм в мензис“ – неразположена съм или съм в неразположение (което беше и извинение да не ходя по физическо едно време в средното. „(1979 г., малък град)

Струпването на думи, свързани с болестни състояния, около месечния цикъл закрепват идеята, че жената не е здрава и заслужава специално третиране.

Усещането за нечистота и омърсеност, въпреки коренно различното хигиенно поведение на съвременните жени, продължава да се предава в генерациите. За неприемливата ни интимна миризма и опасността мъжете да ни отблъснат, поради нашата нечистота не спират да ни напомнят и рекламите.

Парцали, парчета, превръзки...

И така, стигнахме до началото на тази статия. Въпросът, който винаги си задавах: как са поддържали личната си хигиена менструиращите жени и родилките?

• Ризата

„Канопълни ризи носехме, чедо, гащи няхаме.“ (с. Дрипчево); „Едно време няхаме гащи. Га са ожених няхаме гащи. Я са ожених 46-та година, няхаме гащи.“ (с. Българин). „... като са оплескаш и такова ту и цяла седмица жа ходиш с тия дрехи, да ни цапаш друга риза, тя плескана и тя жи сиди, и сетне жа накисниш и жа переш.“ (с. Българин). „... кат дойде тая работа – ърт на сукманя, ърт на сукманя – няма гащи, няма нищо. Не кат сега лигличета там, турнато, стиснато, да ни съ види капчица надире. Идиш да

жениш на баиря и те тая риза съ види, са покаже, за това на сукманя — по не съ види.“ (с. Дрипчево)¹.

„Йе си ворва, а оно капе, капе по пътя.“ (запис от 1982 г.). „То така си течеше по краката. Позабършеш, поумиеш и пак... от работа нямаше време да го мисля.“ (запис от 1993 г.)

Малкото записи, с които разполагаме, сочат, че селските жени най-често са пренебрегвали специалното си състояние. Не разполагаме с достатъчно данни, които да потвърдят или отхвърлят факта, че нашите прабаби не са използвали никакви санитарни материали. Възможно е те да са използвали стари парцали или други природни хигроскопични материали, за които не знаем, които да попиват менструалната кръв или лохиите.

Тук бих заострила вниманието на читателите, че в доиндустриалното общество при високата норма на детска смъртност и сравнително кратка средна очаквана продължителност на живота (45-50 години), жените е трябвало да раждат близо до нормата на естествената фертилност, за да осигурят продължение на рода. При ефективност 1:3 в полза на смъртта здравата жена е трябвало да роди поне 9 деца, за да е сигурна, че 3 ще достигнат до полова зрялост (Karamihova). Новородените са разчитали основно на майчиното мляко за пълноценното си изхранване. Защо обръщам внимание на тези факти? Защото многократните бременности на жените, които са имали късмет да не умрат при раждане („Родилката е с единия крак в гроба“ е универсална фраза, регистрирана по цялата планета), за дълъг период ги държат далеч от менструацията. За това в някои случаи е допринасял и периодът на кърмене, който при някои жени отлага времето на първата следваща менструация. Тя може и да не настъпи, ако жената забременее отново, както се е и случвало. Ниско калоричната храна и тежкият ежедневен физически труд са сред причините първата менструация на девойките да се е появявала сравнително по-късно (около 14-15-годишна възраст). Известно е, че всяка стресова ситуация може да повлияе върху менструалния цикъл, а стресови ситуации в доиндустриалното общество са се случвали често. Сумарно, доиндустриалните ни предшественици не са менструирали толкова често, колкото ние, жените на XX и XXI век. Дали в това

1 Записи на М. Дечева.

не се крие отговорът защо нямаме данни те да са развили култура на превръзката, чиито носители сме ние?

Ако приемем, че най-старият известен начин за справяне с менструалната кръв и лохиите е те просто да бъдат оставени да си текат и да бъдат попивани в най-добрия случай с ризата и сукмана, то следващото по ред средство са...

• Парцалите

„Спомням си, от най-ранното си детство, че майка ми ползваше бебешки пелени от бархет по време на менструация, които переше и простираше на възможно най-тайното място (но децата откриват всичко, нали?). Попитах я за какво са ѝ тези „парцали“ и тя ми обясни. Бях на около 4-5 години. Предполагам, че по онова време лигнинът също не се е намирал лесно.“ (1973 г., голям град)

„Тогавя нямаше превръзки като днешните — мама ме научи да си правя превръзки от тензух, който перяхме и използвахме отново:).“ (1967 г., малък град)

„Първите превръзки бяха от памучни парчета плат, специално ушити от мама, които след употреба биваха изпрани за втора и следващи употреби.“ (1961 г., село)

Дотук е ясно, генерациите жени, които са приели гащите като задължителен елемент от облеклото, са прикрепяли в тях парцали и така са си осигурявали сравнително добро ниво на хигиена. Но нали вече знаем, че бабите им не са носели гащи? Ето отговора: „Парцали слагааш. Я помня, че наш' майка викаши, чи вързвали една въза на кръста си и турвали един парцал тука да стои и сетне го перат.“ — с. Българин.

„... знам, че поколението на баба ми са носели бандажи, които са придържали подобен род „неща“.“ (1980 г., голям град)

„Прототип на превръзки бе специфичен дамски бандаж, ушит от подплатено с найлон парче плат, прикрепяно с платнени ширити към колан, закопчаван на кръста. Уши го леля ми по модел от нейната младост. Нововъведението беше найлончето. До 60-те години са използвали вместо него няколко катя плат. Този колан беше изключително неудобен за носене, но много функционален за хигиената и по време на регулярните ми тренировки (и часове по физическо възпитание).“ (1972 г., голям град)

Знанието, че здравата девойка трябва да менструира, е създавало реални проблеми на онези, които по една или друга причина не са имали мензис.

„Баба ми разказваше, че когато била млада учителка в Шумен, живеела в една стая с още една такава. Хазайката им била и прислужница, та им перяла бельото. Тогава са използвали естествено само парцали за целта. Другата девойка обаче нямала мензис по природа и я избивали нервни вълни. За да прикрива това необичайно явление, баба ми ѝ услужвала с част от своите парцали. Хазайката била стриктна и следяла за женските неща и дори била наложила на баба ми да си покрие голата жена статуетка с парцал!“.

В този случай забелязваме и друго. Тези две млади и напредничави учителки не са се свенели да оставят на прислужницата за пране мръсното си бельо, включително парцалите от „онези дни“. Промяната е радикална, но струва ми се изолирано явление, като се има предвид, че записи от по-късни периоди сочат, че жените са перели и сушили тайно парцалите, криейки ги на затулено място на плета.

„Наш' майка викаши: *же го турши на плета, там някъде на плета, да ни съ види от свекъра, от мъжките да ни съ види.* „– с. Българин; „*Кришно беши, кат отидеш да го переш, съ крийш някой да не тъ види. Момичето само си го пере, не го дава на майка си.*“ – с. Дрипчево.

Вероятно тези учителки са били сред първите, които са обули гащи. Убедени в здравословните и морални качества на окончателното покриване на „оная работа“, учителките са били сред системните им пропагандатори. „Учителката казвала: *Как женско дяти без гащи? Трябва да е с гащи!*“ – с. Рогозиново.

Обидена от високомерното отношение на моя леля, чийто син заготят ненадейно в зората на приватизацията, мама се тросна пред мен: „*Имали пари... Нали я помня как нямаше гащи и Пенка Калячито ѝ съшиваше парцалки, за да ѝ направи гащи. Момчетата тичаха и ѝ се смееха: Ваа, ваа, Мина без гащи!*“ – случка от първата половина на 30-те години на XX в. Очевидно в това село гащите са били въведени достатъчно устойчиво, за да прави впечатление отсъствието им. На други места това се случва по-късно. „*Зеа да ни дават гащи тука вечи с купон от магазина и едни гащи мъжът ми зе на мене. И етървата, понеже млада, бременна жа отива на доктор, вика: Како, дай да наема тия гащи.*“ – с. Българин.

След първата радост от по-удобните в сравнение с бандажите гащи идва и яснотата, че тяхното пране невинаги е лесно. И днес немалко жени използват по-старите, по удобни за прикрепване на превързочния материал бикини, а прашките или луксозните гащи си пазят „за доктор“

или „за излизане“, както твърдеше наша колежка, с присъщата си простота.

• Лигнин или памук

Менструалната революция, ако мога да я нарека така, настава, когато на пазара се появява лигнинът. Вероятно си струва да се проучи кой, кога, как и защо е решил да се погрижи за социалистическите жени. Личните ми срещи с този некачествен продукт на социалистическата промишленост ме кара да мисля, че това съвсем не беше грижа.

„Първият ползван материал бе лигнин – твърд, сив на цвят и неособено комфортен, намираше се само с връзки по аптеките. И пак бе по-добре от масовия превързочен материал – памука, при който имаше голям шанс да се озове с червено петно някъде си.“ (1973 г., малък град)

„Тогава нямаше превръзки, ползваше се лигнин. Майка ми го вземаше от приятелки, които работеха в болници, или го купуваше от аптеката (когато имаше).“ (1973 г., голям град)

От отговорите на анкетата личи, че масовата майка е показвала на дъщеря си как да свива „парчето“, но не и как да се отърве от него след това:

„В самия първи ден, когато не всичко оперативно ми беше обяснено от майка, отидох у кръстница и, когато ми се наложи да си сменя лигнина, не знаех какво се прави с това чудо. Кръстница ми „отвори“ очите за увиването му във вестник. Бяхме сами, кръстникът, слава Богу, не си беше вкъщи, та да ми види резила.“ (1968 г., малък град)

В добре известната ни система на връзките и „нашия човек“, изглежда, е имало специален канал за снабдяване с по-качествен продукт или по-рано са влезли по-модерните дамски превръзки:

„Спомням си един национален лагер-школа край морето – 1975 или 1976 г. Тогава така си прекарвахме лятото. Момиче от нашата стая в лагера (беше от Пловдив) ѝ дойде изненадващо. Помоли за нещо, докато отиде до аптеката. Предложих и от моя запас сив и твърд лигнин – доволна, че мога да услужа в критичен момент. И сега, връщайки се във времето, си спомням изненадата от това, което ѝ давам и фразата (казана с голяма доза и възмущение, пренебрежение и може би още нещо), че тя никога път няма да сложи такъв лигнин. До края на лагера имах чувството, че гледа на мен като на човек от по-долна категория. Е, може би всичко това е било тийнейджърска чувствителност.“ (малък град)

„Това е било може би 1985 година. Тогава нямаше дамски превръзки, поне на село, майка ми купуваше лигнин с топове и ме учеше как да го сгъвам, беше страшно неудобен, но нямаше друго. После постепенно се появиха в аптеките дамски превръзки по-простички, но спрямо лигнина бяха супер.“

Макар и по-хигроскопичен и щадящ време (не изисква поддръжка като парцалите), лигнинът имаше и много неудобства. Ето едно от тях, което – сигурна съм, тегнеше като заплаха над всички нас:

„Тъй като на една приятелка ѝ падна „парчето“ (сецаш ли се, така му викахме преди да се появят превръзките), винаги съм изпитвала ужас да не ми се случи. Добре че се появиха тези със залепването.“ Е, и те не винаги бяха качествени. Ето друг запис на случка, която е впечатлила анкетирана: „Веднъж, докато скачах на ластик на една съученичка ѝ падна превръзката.“ (1980 г., голям град)

- Дамските превръзки

„Първите превръзки ползвах доста по-късно – може би когато бях в гимназията – около 1976-77 г., но и те трудно се намираха.“ (1973 г., малък град)

„... превръзките се появиха в гимназията, около 1980 г.“ (1977 г., голям град)

„Майка ми ползваше лигнин (Боже, така ли се пише тази дума?!), имаше и превръзки, но те бях лукс, бяха на почит. В началото такова отношение се формира и у мен. Опитът ми като жена не започна с превръзки (имитирах майка си), открих удобството им доста по-късно. Истината е, че от време на време тайно крадах от превръзките на майка ми (тя сигурно е знаела, жената, все пак те бяха определен брой), това са всъщност първите ми превръзки. По-късно преодолях срама да си купя сама.“ (1989 г., голям град)

В тази анкета единствено е засегнат въпросът за срама от състоянието, за което трябва да се погрижи жената чрез публично оповестяване (покупка на санитарни материали от магазин). Можем да допуснем, че жените, които са купували и носели по улиците големите топове лигнин (в една анкета бе употребена думата „бали“) са се притеснявали не по-малко. В същото време дефицитът на тази стока я правеше толкова желана, че, спомням си, спирала съм на улицата по-възрастна от мен жена, за да я попитам в коя аптека са „пуснали“ лигнин. Превръзките от самото начало се продаваха в малки пакети и можеха лесно да бъдат скрити в пазарската торба така, че никой да не разбере. Да, срамувахме се, че трябва да обявим публично състоянието си. Спомням си, че все гледах на опашката да няма наблизно мъж и винаги понижавах гласа си, когато си пазарувах превръзки.

Веднъж появили се, дамските превръзки показват революционно нов начин за справяне с проблема. Те стимулират изобретателността на девойките.

„Когато бях гимназистка, се появиха първите дамски превръзки, които бяха с найлон за предпазване и лента за залепване към бельото. Тъй като и те бяха особено дефицитни, започнах да си слагам под последния слой на грижливо сгънатия лигнин найлоново парченце, а фиксирането решавах с безопасна игла към бельото.“ (1978 г., голям град)

„След като без повече обяснения ми беше връчена първата превръзка – гра-паво соц произведение на „Белана“ – с идеята за максимална хигиеничност първо махнах външната опаковка, после лепящата лентичка, после делово разпорих и следващия пласт, докато не останаха вълма разпадащ се пресован памук, които вече ми се сториха съвсем чисти и подходящи за това така деликатно място. Сложих ги на дъното на черните шорти, които вървах в задължителен комплект с превръзката. Половин минута по-късно от глава до пети бях в бели власинки и след като бях подложена на щатен разпит от жените вкъщи, никой не ми обясни какво всъщност съм объркала, но пък за сметка на това майка ми почна весело да разказва историята на маса (пред смесена компания, в мое присъствие, и то неведнъж). Чрез дедукия накрая им хванах цаката на превръзките, но пък точно тогава дойде Лукановата зима и те – колкото и да ги проклинах – изчезнаха за дълго.“ (1990 г., голям град)

Този случай ни показва безотговорността, от днешна гледна точка, на майката и на другите жени в семейството, но той е важен с още нещо. Чрез разказването на унизителната за тийнейджърката история майката използва един стар инструмент за потискане на сексуалността на дъщерята. В същото време той е сред редките случаи, в които се нарушава вербално границата между половете и възрастовите групи. Това нарушение, което девойката е долавяла интуитивно, е запечатало много ясно случката и вероятно е засилило традиционното противопоставяне майка / дъщеря.

- Тампоните

За тях споменава само една от анкетираниите жени:

„Нищо не знаех за ТЯХ, бях виждала ТАМРАХ – само тръбичките, изхвърлени в банята, и имах силни подозрения, че с тях ще трябва да се действа, така че това с превръзките ми дойде изневиделица. ... Оттогава и до днес ползвам само и единствено тампони и нямам никакво намерение да се връщам

към „крилицата“ и „подложки“ под каквато и да било форма. Да си ги носят партизанките.“ (1990 г., голям град)

Действително тампоните бяха изобретение революционно, което освободи от притеснения пътуващата, спортуваща, почиваща си край морето жена. Когато в „Лукановата“ зима всички българки бяхме подложени на унизителен дефицит на превързочни материали, поръчвах на приятелите си от чужбина да ми изпращат комбинирани витамини за подрастващото си дете и тампони, за да спася достойнството си. За мен лично това беше най-гадната гавра на политиците, защото нямаше реални причини и за този дефицит. По-късно разбрахме, че тампоните създават среда за развитие на рак на маточната шийка и други гинекологични заболявания, макар че зад една тяхна реклама в началото на този век се чуваше одобрението на Българския лекарски съюз. Отдавна не съм попадала на реклами на това много удобно, но коварно изобретение.

Какво още да се прави в „онези дни“?

Както всеки друг важен проблем на хората, така и въпросите, свързани с появата на месечното кръвотечение, са породили различни вярвания и практики. Те трябва да решат следните проблеми: фертилността на жената, продължителността и съвсем практическия въпрос за прането.

Всъщност ето единствения запис, който свързва директно идването на първата менструация с плодовитостта на жената: *„Мисля, че беше някъде във Варненско, ми обяснявах, че едно време превръзките се правели от стари чисти парцали и при първата менструация, първата „превръзка“ се закопавала в земята под плодно дърво, „за да е плодовито момичето“.*

Много разпространено е вярването, че при първа менструация момичето трябва да се хване или да бележи с първата менструална кръв три кола в градината, за да продължава менструацията само три дни. Вариант на записа твърди, че трябва да съобщи на три жени. Проблемът с изпирането на ризите, за които вече стана дума, е решаван така: когато дойде първата менструация, девойката трябва първо да съобщи на русо момиче, че лесно да се пере.

Тези вярвания са отпаднали рано, вероятно с настъплението на лигнина. Остават да се предават от поколение на поколение обаче митовите за магическата сила на менструалната кръв. Разполагам с над 10 записа и текст в една от анкетите, които съобщават вярването, че капка

менструална кръв в кафето или замесена в хляба ще гарантира вечното привързаност на сексуалния партньор.

„Когато бях в училище, се говореше за магия за любов с употребата на мензис. Момичето капва няколко капки от собствения си мензис в напитка, която ще бъде изпита от момчето, в което е влюбена. Говореше се че едно момиче е направило тази магия, но на мен не ми се вярва. Пуууу!“ (1979 г., малък град)

Така „нечистата“ кръв е надарена с магическа мощ, което я прави още по-специална за носителките на споделената културна интимност (по Хърцфелд 2009).

Сред градските легенди много важни са тези, които свързват месечния цикъл със състоянието на косата на жената. Дори фризьорки (на които би трябвало да вярваме безпрекословно) са ме предупреждавали, че по време на цикъл не трябва да се боядисвам, къдря, подстригвам. Пет от анкетираните жени знаят тези препоръки. Една знае (вероятно от американските романи), че ако синхронизира своя цикъл с луната, той няма да е болезнен, както и че ако под един покрив живеят няколко жени, постепенно циклите им ще влязат в общ ритъм. Останалите са концентрирани върху намирането на най-доброто обезболяващо лекарство.

След кратката история на превързочните материали е време да се отговори дали съществува днес, в края на първата декада на XXI в., „менструална стигма“. Материалите от анкетите и анализът на телевизионните реклами показват, че петното на женствеността продължава да тегне над дъщерите на Ева. Почти същите евфемизми, същата тайнственост, същата липса на адекватна подготовка на девойките за предстоящото. Това ме навежда на мисълта, че стремежът към контрол над женската сексуалност, макар и да мимикрира, продължава да се стимулира. Все още ли се смята жената за опасно надарена със сила? *„Жена в мензис“* съм чувала да се използва като синоним за ядосана жена от мъже...

Благодарности

Тази статия написах благодарение на настойчивостта на колежата Георг Краев. Улисана в тежкото за българската наука време, бях готова да не изпълня поетия ангажимент. Благодаря, Георг! Благодаря на колежите, които щедро ми предоставиха свои статии и материали: Валентина Васева, Виолета Коцева-Попова, Йелис Еролова, Мирелла Дечева. Благодаря на всичките 27 анкетирани. Без вашата отзивчивост трудът ми нямаше да бъде възможен!

Библиография:

- Васева, В. 2000. Птичий код в обредите от жизнения цикъл. В: Живеният цикъл. С., 194-210
- Васева, В. 2001. Птичий код в обрядах жизненого цикла у болгар. В: Живая старина, кн. 2, 10-12.
- Воденичарова, Ан. 1999. Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето. В: Ловешки край. Материална и духовна култура. С., 349- 369.
- Гаврилова, Р. 1999. Колелото на живота. София.
- Дечева, М. 2002. Ризата в традиционния женски костюм от региона на Сакар. В: Българска етнология, кн. 3, 61-62.
- Коцева-Попова, В. 2009. Хигиена на българите (етнологически аспекти). Дисертация.
- Краев, Г. 1996. Български маскарadni игри. София.
- Краев, Г. 2007. Пъзелът фолклор – насам и натам. С., Издателство на НБУ.
- Шнабл, Д. 1979. Мъжът и жената интимно. Държавно издателство „Медицина и физкултура“. <http://chitanka.info/lib/text/9741>, последно посещение 30.01.2010.
- Adams, J. 1973. Understanding Adolescence. Boston: Allyn and Bacon.
- Amberston, C. 1991. Blessings of the Blood: A Book of Menstrual Lore and Rituals for Women. Victoria, B. C.: Beach Holme Publishers.
- Berry, C. 1984. Celebrating the Blood: Indian Women and Menstruation. Bread & Roses 3, 2.
- Block, L. and D. Berg 1994. The Extended Curse: Being a Woman Everyday. In: Health Care Women International 15, 1: 11-22.
- Brownmiller, S. 1984. Femininity. New York: Simon & Schuster.
- Buckley, T. and A. Gottlieb 1988. Blood Magic: The Anthropology of Menstruation. London: University of California press.
- Crooks, R., K. Baur. 1990. Our Sexuality. The Benjamin / Cummings Publishing Company, Inc.
- Darga, L., S. Klauenber and K. Davis. 1981. The Cultural Model of the Menstrual Cycle. Michigan Academician 13, 4: 475-83.
- Delaney, J., M. Lupton and E. Toth. 1976. The Curse: A Cultural History of Menstruation. New York: Dutton.
- Ford, L. 1983. Bleeding – A Celebration. Albion, CA: Aguila.

Grahn, J. 1993. Blood, Bread & Roses: How Menstruation Created the World. Boston: Beacon press.

Lander, L. 1988. Images of Bleeding: Menstruation as Ideology. New York: Orlando press.

Montgomery, R. 1974. A Cross-Cultural Study of Menstruation, Menstrual Taboos, and Related Social Variables. In: Ethos 2: 137-170.

Olesen, V. and N. Fugate-Woods, eds. 1986. Culture, Society and Menstruation. New York: Hemisphere, Harper and Row.

Sedney, M. 1987. Development of androgyny: Parental influences. Psychology of Women. Quarterly, 11, 311-326.

Reuther, R. 1990. Women's Body and Blood: The Sacred and Impure. In: Through the Devil's Doorway: Women, Religion and Taboo. A. Joseph, ed. London: SPCK.

Маргарита Карамихова е българска етнологка и антроположка, авторка на множество, книги, студии, изследвания и др. Научните ѝ интереси включват областите брак, семейство, социални мрежи, миграции, свети места, поклонничество, етнокултурни групи, идентичности, граници, политика към малцинствените групи и др.

Коментари (1)

- 15-08-2013 | **Мерс**

Много интересна статия, прочетох я от край до край. Хубаво е, че са написани черно на бяло много неща, които обикновено само си ги мислим.

Откровено казано поне лично според мен, е крайно време човечеството да започне да се отърсва от различните... как да кажа, предразсъ-

дъци и отношения, които очевидно се коренят в обстоятелства, които отдавна са изчезнали в съвременното общество. Лошото е, че е много трудно, когато обществото продължава да поддържа някакво конкретно негативно отношение към проблема, който дори не знам дали е „проблем“. И най-лошото е, че това много често е дължи на невероятно незнание и неинформираност.

Приятелят ми например беше убеден доста дълго време, че менструалната кръв е мръсна и затова жената има цикъл всеки месец. Бях толкова възмутена и обидена, казах му, че е трябвало малко повече да внимава по биология и обясних надълго и нашироко защо жените имат цикъл. В крайна сметка се разбрахме, но ми беше много трудно да осъзная как човек набор 1983 може да мисли подобно нещо...

Спомням си дори, че май го попитах „Ако организмите имат нужда да изхвърлят мръсна кръв периодично, защо мъжете нямат цикъл?“... Той каза „Ами...“ и млъкна.

: D

Може много да се говори по темата. Хората на 21 век се имат за широко скроени и освободени, но май не е точно така.

Орхан Памук за площад Таксим, Ердоган и литературата

Автор: Орхан Памук

През късния май мирният протест срещу планираното разрушаване на един парк близо до истанбулския площад Таксим се разрасна до общонационални демонстрации против все по-авторитарния турски премиер-министър, Реджеп Таип Ердоган. Протестиращите вече бяха започнали да се оттеглят когато пристигнах в Истанбул в един късен юнски следобед. Но силите по сигурността бяха станали по-брутални: вечерта можех да помириша сълзотворен газ, докато полицията преследваше демонстранти в страничните улици. След което, да напусна белязания от протести Истанбул на следващия следобед, с ферибот, за един остров, на който не са разрешени автомобили, а там да пътувам с файтон от кея до крайбрежния апартамент на Орхан Памук, означаваше бавно да се прехвърля в един друг свят – лятната идилия, сега до голяма степен напусната, на истанбулската буржоазия.

Памук изглежда се чувства великолепно сред този морски пейзаж на ръждясали яхти и прогнили кейове. Добър плувец, той се потапя в неспокойните води на мраморно море преди и след работа всеки ден. За вечеря се разтъпква до някой от ресторантите около кея на ферибота – свобода, която цени високо след смъртните заплахи, които получи през 2005 от войнстващи секуларни националисти, ненавиждащи привидно непатриотичните му изказвания за турските жестокости към някои етнически малцинства.

Миналото десетилетие на интензивно насилие в световен мащаб накарало нобеловия лауреат да изглежда като някакъв успокояващ талисман за по-добри отношения между исляма и светския Запад – един фундаментално озападен, но номинално мюсюлмански писател, който можеше да служи като литературен понтон през Босфора. Но това етикетизиране пропускаше собствено турската история на решителен секуларизъм, както и очарованието на самия Памук от официално отхвърляната османска и ислямска култура. Турция беше първата мюсюл-

манска национална държава, която се опита, често с помощта на груба сила, да наложи озападняване и секуларизация. Дългият опит на мимикрия и принудителна (вътрешна) емиграция са нещата, които придават на писанията на Памук техния меланхоличен подтон.

За множество читатели от не-западния свят той изглежда някак неестествено готов за национално поражение, унижение, както и ранената суета и ярост на онези, които са осъдени да висят за вечни времена в чакалнята на модерния свят. Малцина автори са изразявали така красноречиво „страха да бъдеш оставен навън, да не струваш нищо; чувствата на нищожност, които идват заедно с подобни страхове; колективните унижения, ранимости, демонстрации на неуважение, докачливости, чувствителности, въобразени обиди, националистически хвалби и пр., които са техните най-близки роднини“.

Усещането на Памук за абсурда, както и вкусът му към парадоксалното, обогатява едно диалогично въображение, в което секуларисти, ислямисти, консерватори, либерали, марксисти и фашисти разменят до безкрайност ролите си на потисници и жертви. Неговите сценарии на неразрешими противоречия предусетиха освен това и появата на масовата демократична политика в Турция и други страни, където конфликтите, преди това потискани, сега избухват в публичното пространство. Един от героите в *Сняг* посочва ужасното затруднение на удобно живеещия либерал в Египет, както и в Турция:

Никой, който е дори отчасти озападен не може да диша свободно в тази страна, освен ако е защитен от секуларна армия – и никой не се нуждае от защита толкова много, колкото интелектуалците, които мислят, че са по-добри от всички останали и гледат на народа си отгоре. Ако не беше армията, фанатиците отдавна вече щяха да са обърнали ръждивите си ножове към тях и техните изрисувани жени, и да са ги нарязали на парчета.

Бях уговорил срещата си с Памук дълго преди протестиращите да бяха се събрали в парка Гези през късния май. Седнал на ухаещата на липи веранда близо до брега, Памук нямаше особено желание да говори за протестите, но когато го направи, той показва остра политическа мисъл и увереност в новото социално съзнание, демонстрирано от демонстрантите.

Пнакадж Мишра: Изглежда че има две разпространени описания за творчеството ви в англоезичния свят. Едното е, че сте турски писател, занима-

ващ се с турската история. Другото е, че сте международен писател, ангажиран с проекта за създаване на световна литература. Нито едното от двете не ми се струва съвсем правилно. Творчеството ви изглежда принадлежи към традицията на хора като Достоевски или **Джуничиرو Танизаки**, които пишат за общества, в които най-големият проблем е недовършената модерност; общества, на които е бил предписан проекта да догонват Запада.

Орхан Памук: Съгласен съм с това описание. Една страна от мен е много заета с обръщане внимание на подробностите на живота, човечността на хората, улавянето на уличните гласове, тайния живот на средната и горна средна класа в Турция. Другата страна се интересува от история, клас и пол, като се описва да улови цялото общество по много реалистичен начин.

Каква беше първоначалната реакция в Турция към един писател, който принадлежи до голяма степен към секуларния елит, но се позовава изключително много на османската история, историята на исляма, при това в западната артистична форма на романа?

Отначало някои хора бяха малко объркани и сърдити. Аз не използвах чистия турски език, който беше използвало предишното поколение писатели. Използвах, макар и не изцяло, езика на баба си – включващ османски, персийски и арабски думи, които турците използват в ежедневието. И така те се чувстваха сърдити заради това. Спомням си също, че когато показвах части от ранните си неща, хората ме питаха: „Защо те интересува толкова много тази пропаднала османска история? Защо не се заемеш с днешните политически проблеми?“ Аз исках да покажа една романтична и тъмна страна от османската история, която беше и леко политическа, да кажа на предишното поколение писатели, „Вижте, интересувам се от османските неща и не се страхувам от това; върша нещо творческо“.

Мисля, че веднъж сте казали, че сте започнали да мислите за османската история, както и персийската и арабска литератури, като източник за писанията си, по време на едно пътуване до Съединените щати през 1985.

Това се случи когато бях на тридесет и три. Бившата ми съпруга работеше над дисертацията си в Колумбийския университет и аз летях за Америка за първи път. Бях поразен от американските библиотеки, от американската култура, нейната отвореност, нейните гигантски размери. По онова време в Турция се публикуваха по три хиляди книги годишно – а в Америка, осемдесет хиляди, в необятни библиотеки. А и аз

не съществуваш в американските медии, никой не ме познаваше. Бах незначителен турски автор. В такъв случай се чувствате унижен и сърдит. Искате да се върнете обратно и да бъдете сам в стаята си с всичките суфистки неща, и да изобретите отново модерната турска идентичност и култура. А освен това има и страхове, чувства на унижение, също като при Найпол.

Прочетох някъде това ваше изявление, касаещо периода от 1975 до 1982, когато убийствата, политическото насилие и държавното потисничество са били във върхната си форма: „Да се заключа в някаква стая, за да пиша нова история — нова история с алегии, неясноти, мълчания и никога нечувани звуци, е разбира се по-добре, отколкото да пиша поредната история за поражения, която се опитва да обясни нашите недостатъци чрез чужди недостатъци“.

Някъде на около тридесет години започнах да разбирам, че оплакването е най-сладкото нещо в незападния свят. Оплакват се от корупцията, оплакват се от липсата на това, на онова. Но в края на краищата това не прави добра проза. Добрата проза касае утвърждаването на красотите на света, измислянето на нещо ново, положително. Но къде да получа всичко това? И то трябваше да бъде оригинално; да не бъде клише. Така че начинът, по който аз гледах на историята беше да не я обвинявам в провал. В определен смисъл, моето поколение задаваше един наивен въпрос: „В какво точно пропаднахме?“ Имайки пред вид османците. Защо не сме получили буржоазия, като останалата Европа? Те винаги се опитваха да отговорят на този въпрос.

Този въпрос се задава днес по други начини: защо Турция отново се оказва ислямистка? Съществува разбирането, че секуларизацията води до развитието на прогресивни политически сили и прогресивни форми на изкуството, не днес Турция изглежда се връща назад и става по-мюсюлманска.

Бих казал, че в политически, а също и в културен смисъл, тази промяна не стига чак толкова дълбоко. Може би класата, към която принадлежа аз, вече не притежава политическа власт, но пък живея с усещането, че моето поколение има културната власт. И, да, може би Турция има ислямистко консервативно правителство, но от друга страна, в културно отношение те не са чак толкова силни. Културата е представяна от — не бих казал точно левицата, но със сигурност от секуларистите. Ето защо до много скоро министърът на културата в правителството на Ердоган беше секуларен, ляв човек, който беше уволнен само преди около шест месеца.

Но смятате ли, че партията на Ердоган действително възприема културното си безсилие по този начин?

О, не, сега те се чувстват силни. В продължение на много дълго време АКП и всички тези консерватори винаги си вземаха секуларни хора и – не бих искал да кажа, че ги използваша, което е лош израз – н ги окуражаваха: пишете каквото си поискате, винаги можете да изразите секуларните си идеи в нашия вестник. Защото по онова време те се чувстваха несигурни. Не знаеха нищо за модерната култура. Чувстваха се провинциалисти, изостанали. Имаха усещането, че дори не знаят как да правят страниците за изкуство във вестниците; те винаги заемаха от други. Но вече не заемат.

В реториката на Ердоган все още има множество тръни, насочени към стария секуларистки елит.

Той го прави, да, но не в областта на културата. Прави го по други начини. Говори за привилегии, за правилата на политическата игра, за които винаги е загрижен, за намесата на военните.

Така че множество либерални секуларисти също гласуваха за него, защото...

Не знам. Самият аз никога не съм гласувал за него.

Открих много похвали за твърдостта на Ердоган сред водещи политици в Индонезия и Пакистан. Те казват, „Нужен ни е човек като него, който да постави армията и лудите обратно в казармите и да извърши прехода откъм десетилетията на деспотизъм или военно управление“.

Да, той е смел човек, в смисъл, че може да каже „не“ на армията. От друга страна, той преговаряше умно с Европа – казвайки, „Хей, искате ли да приемете Турция?“ А също и „Помогнете ми, така че армията да не ме изхвърли“. Освен това много бързо разбра, че твърдите ислямистки политики ще изплашат турските избиратели. Нежметдин Ербакан, предишният ислямист, беше по-фундаментален, но ако Ердоган би последвал тази идеология, би изгубил избиратели. В началото Ердоган възприе един по-скромен подход – „Ще уважавам културата ви, ще уважавам операта ви“, или каквото и да е там. Сега вече е по-самоуверен, партията му е по-самоуверена и вече няма нужда от Европа, защото армията е маргинализирана. Възможно е обаче да се чувства прекалено арогантен.

Позволете ми на това място да прескоча към „Сняг“.

Както *Името ми е червен*, така и *Сняг* бяха написани с предположението, че политическият ислям някой ден може да дойде на власт.

Какви бяха реакциите към „Сняг“ тук?

Сняг е най-популярната ми книга в Съединените щати. Но в Турция тя не беше толкова популярна, колкото *Името ми е червен* или дори *Музеят на невинността*, защото секуларните водачи не искаха този буржоазен Орхан да се опитва да разбира тези забрадени момичета.

Рецензията на Кристофър Хитченс има същите очаквания: „Ето го Орхан Памук, който се опитва да ни обяснява Изтока. Но защо не го обяснява по начина, по който искаме ние? Защо е толкова мек с ислямистите?“

За мен новостта е в това да се опитам да се идентифицирам с някой като Синия, който е много по-твърд фундаменталист от Ердоган. Очевидно е, че аз също съм против политическата му програма, но желях читателите ми поне да добият някаква представа за гледната точка на един радикален ислямист.

За мен „Сняг“ изглежда казва следното: „Ако бихте искали да имате демократизация, то някаква степен на ислямизация е неизбежна“.

Не бих казал ислямизация – бих казал сработване с ислямската култура, да не се разглеждат всички нейни аспекти като нещо негативно, а да се приемат особеностите ѝ.

Освен това, не забравяйте, че моето поколение беше по-различно. Ние мислехме така: „Стига толкова с тези военни преврати. Един секуларизъм, който трябва да бъде защитаван от армията, си има своята цена. На всеки десет години има военен преврат. На всеки две – военно положение. Кюрдите са репресирани, консерваторите са репресирани. Ако искате да се държите за вашето много тясно определение на секуларизма, то как можете да имате демокрация?“

Освен това в книгата има един герой, който прави преход от левичар към фундаменталист.

Това е човек, който днес вероятно би бил в партията на Ердоган.

Това е преход, който направиха множество хора в мюсюлманските страни.

Особено поети. Толкова много поети, които бяха твърди марксисти в младостта си, които бяха почитатели на Запада, преминаха към ислям.

Този шаблон изглежда подсказва, че секуларните идеологии са се изтопили. И че в някакъв момент много от тези хора са предпочели да прегърнат...

Нацията, културата, историята, идеята за принадлежност.

Онова, което подразни много от читателите на книгата на времето, включително и Хитченс, беше, че тя представя благочестивите мюсюлмани,

или политическите мюсюлмани, в симпатизираща светлина, когато Турция вече извършва прехода от религия към модерност. Така че, защо имаме нужда от един модерен, западен писател, говорещ за тия хора по такъв симпатизиращ начин?

Задължение на романиста е, ако той или тя би желал/а да бъде етичен/етична, да гледа на света през очите на героите си, вместо да се подчинява на някаква теоретична неизбежност. И, повярвайте ми, онези неизбежности в историята никога не работят. Винаги се случва нещо друго.

Във всички тези книги винаги се чувства един вид невидима политическа неловкост. И много от тях, те водят до военен преврат или до време малко след преврат. Мислите ли, че фактът, че не можехте реално да се обърнете към някои от тези политически въпроси...

Не защото съм бил боязлив.

Не, не, не.

Защото други писатели се обръщаха към тях толкова много. Винаги се чувствах притеснен от открито политическия начин, по който моето поколение пишеше множество книги за смели мъже, борещи се срещу десни правителствени сили, свършващи в затвора, където са измъчвани. Колко романи от Третия свят са като тези? А ние турците имаме доста много от тях. Така че съзнателно исках да избегна тази литература, но от друга страна тези хора бяха мои приятели. Аз също вярвах в онова, в което вярвах те. Спомням си например един малък портрет на герой от *Черната книга*, който беше измъчван. Реших, че това ще убие атмосферата на книгата и изтрих тази част. Имах моралната склонност да се обърна към тези въпроси, но освен това изпитвах усещането, че те правят книгата малко по-евтина, защото всички пишат точно това.

По някакъв странен начин, тази атмосфера на политически репресии и цензура позволи на писателите да бъдат по-свободни творчески.

Не. Вижте. В Турция има много политическо потисничество, особено при предишните поколения. Писателите страдаха толкова много. Аз също имах проблеми. Имах проблеми не заради романите си, винаги заради интервютата. [Заради] политически изявления, които бях правил извън романите си. И дори преди партията на Ердоган, сексът беше проблем в романите. Не беше толкова много политиката.

Мисля, че в наши дни е същото в Китай. Можете да правите много неща в романа.

Да. А освен това, ако сте малко по-известен, това помага.

Казали сте, че преди сте мислели, че центърът на света е някъде другаде, но сега смятате, че той е в Истанбул. Какво се промени за вас?

Ами, когато съм бил роден преди шестдесет и една години, този град е имал един милион жители. Сега, казват, те са тринадесет, четиринадесет милиона. Турция беше бедна страна. Не особено интересна. Сега политическият ислям е на световен дневен ред и всички се интересуват от онова, което се случва тук. Имаше големи социални промени, последвани от икономически успех, особено през последните петнадесет години. В този смисъл турците трябва да се чувстват горди, че светът обръща внимание на проблемите им.

Ще вдъхне ли нов живот на романа икономическият успех в страни като Турция, Индия или Китай?

Така мисля. Силно вярвам в това. Романът е изкуство на средната класа. А ние виждаме увеличаването на средните класи в Индия, Китай, определено в Турция, така че всички пишат романи. Ако искате да предречем бъдещето, то аз мога да предрека, че в Европа, на Запад, значението на литературните романи ще намалее, докато в Китай, Индия, популярната литература ще продължи. Новаторството ще дойде оттам, защото населенията са големи, ще има голямо производство.

В момента пиша роман за имиграцията в Истанбул. Започвайки през късните 50 години, но особено през 60-те, започва имиграцията в Истанбул откъм най-бедните части на Турция. А след това започват да се изграждат турските гета, в средата на 50-те, но те процъфтяват особено много през 60-те. Това е пролетариатът, най-лишените от собственост хора.

В момента имам асистенти, които изследват нещата, разговарят с хората, а след това ми дават резултатите. Как са се държали уличните продавачи или млекарите от 1970-те? Такива дребни детайли. Докато събирах материал, си казвах, „За бога, аз правя онова, което е правил Стендал, което е правил Балзак“. Целият опит след Стендал, след Балзак, от Хорхе Луис Борхес до Томас Пинчън, от сюрреалистични неща като Джеймс Джойс или Уилям Фокнър, Габриел Гарсия Маркес – аз мога да се възползвам от техния опит. Но по същество аз правя онова, което е правил Стендал в *Червено и черно* – един беден младеж, който идва в града и се опитва да успее – но в много различни форми. Което доказва, че изкуството на романа притежава огромна приемственост, защото има

еластичност. То може да използва антропологията, да използва есета, Нова журналистика, блогове, Интернет. Можете да правите романи от всичко. Обаждат ми се журналисти и ми казват, „Господин Памук, изкуството на романа отмира“. Не, не го прави. То е силно, всички ги пишат, всички искат да ги четат. Може би не се интересуваме чак толкова много от това какво се случва в Лондон. Но се интересуваме от онова, което се случва в последния роман на Зейди Смит. Мисля, че тази форма има огромни възможности.

В едно място като Америка телевизионният сериал днес бавно замества романа – „The Wire“ или „Breaking Bad“.

Съгласен съм. Замества Дикенс. Те са изтънчени. Това наистина убива романа – то отнема нормалните удоволствия от четенето на романи. Силата на онези изтънчени сериали е, че можете да ги гледате с жена си, с приятелите си, а след това незабавно да разговаряте за тях. Огромно удоволствие е да се наслаждавате на някое произведение на изкуството и да можете да го споделите с някой, когото обичате.

За да се върнем обратно към последните събития, смятате ли, че консервативните видове политически ислям само ще нарастват поради този процес на прииждане на милиони хора в големите градове по време на демократизация, когато хората могат да изразят политическите си предпочитания?

Отчасти онова, което виждате при събитията от площад Таксим и парка Гези е, че, щом само една страна забогатее, усещането за индивидуалност става по-силно. Не можете да я управлявате по старите авторитарни начини. Дори и ако контролирате медиите, както го прави Ердоган, хората излизат навън и се бунтуват в парка. И това не беше нещо организирано. Политическите партии не бяха в състояние да го управляват. Умерените хора и модерният индивид могат да живеят заедно в едно общество, ако всички знаят границите си. Проблемът тук беше, че Ердоган се държеше като някакъв старомоден управник от 1930-те. Вършейки всичко, управлявайки всичко. Казвайки, „Аз имам петдесет процента, млък“. Добре, може и да имаш петдесет процента, но ние имаме седемдесет и два милиона души, които не са съвсем като теб.

Събитията от Таксим бяха добър начин да се каже на Ердоган, или на който и да било бъдещ ръководител в Турция, или който и да било в тази част от света, че щом само някоя страна стане богата и комплексна, вождът може да започне да се чувства много силен. Но индивидите също се чувстват силни. И те просто отиват в парковете и казват „не“. Може и

да не притежават политическа програма и партия, но излизат навън и казват едно впечатляващо „не“. Това наистина ме направи щастлив.

В „The Guardian“ има статия, която казва, че Европа трябва публично да осъди Ердоган.

В дългосрочен план, струва ми се, би било груба грешка от страна на Европа да вземе този спектакъл от Таксим, ужасно зле третиран от Ердоган, и да го използва, за да изрита Турция навън. Хората от площада Таксим – не всички те са политически коректни, но те представляват индивидуалността на новата, появяваща се Турция. Трябва да ги огледате и да кажете, „Това са модерни индивидуалисти, които ще споделят нашите ценности и ще добавят нещо към Европа по положителен начин“. Да се блъска турския народ само за да се накаже Ердоган е погрешно.

Има ли го тук усещането, че Европейският съюз е силно застрашен проект?

Разбира се. Ние сме съседи с Гърция. Проблемите на Европейския съюз дават на Турция усещане за превъзходство: „Аха, преди пет години не ни приемахте? Ха, ха, ха.“

Мисля, че това е погрешно чувство – че в дългосрочен план Турция не трябва да се присъединява към ЕС. Този вид културна арогантност не е правилна. Но ние все още имаме множество проблеми със свободата на словото; демокрацията ни не е пълна.

Намирате ли, като писател, че носите прекалено голямо бреме, като ви се налага да обяснявате тези сложни проблеми на външния свят?

Да, събитията на Таксим се случиха и пощата ми се напълни с писма, казващи, „Орхан, моля ви, обяснете ни ги...“ Преди петнадесет години правех такива неща, но вече не искам да бъда журналист. Може би остарявам. Ще се опитам да напиша нещо поетично, по-лично от „значи, има тази и тази партия, и социалдемократия“. По-младото поколение трябва да върши това. Аз не искам да обяснявам Турция на никого по журналистически начин. Освен на вас, Панкадж. *(Смее се)*.

Източник

Орхан Памук е един от най-значителните съвременни турски автори и носител на Нобеловата награда за литература за 2006 г.

Коментари (4)

- 08-08-2013 | **Атанас Кръстев** – Гражданино, чети повече романи и по-малко вестници

Озападняването, еманципацията със Запада, започва с позванаването и разбирането на свободата и най-вече с нейното вкушване. А всеки го прави по своему. Реислямизацията на Турция е един такъв процес, който отговаря на специфично турския начин на реакция на лични и културни ограничения, наложени от кемализма като откровено политическо насилие. Затова този първи етап на дегустирането на свободата е завръщане към формите на една достатъчно видима забранена идентичност. Забрадките не са толкова отказ от индивидуалност, колкото заявка за такава. Същото стана и в някаква степен с нашите мюсюлмани, пък и с християните, които се юрнаха в едно определено време към църквите. Така че това явление не трябва да се разбира като нещо реакционно и погрешно по принцип. А Ердоган е представител на тази архиидентичност, колкото Бойко Борисов е десен и антикомунист. И двамата са нагли популисти, които искат да впрегнат тази енергия на разклепостяването в някакви свои тесногръди, тъпоглави среновековни цезарски политически проекти. Така че Ердоган не бива да се схваща като двигател на тези процеси. Той нещо като временен катализатор и сърфист. Съвсем скоро ще си свие окончателно перките.

Той ще си замине, но този фолклорно нагизден либерален ренесанс ще продължи в някаква степен. И той може да се окаже напълно съвместим с основните механизми на западната демокрация. Една от капитал-

ните грешки в позицията на разговарящите, която те не изчистват докрай и което е представително за повечето източни западници е мнението, че секуларизъм означава прогрес в смисъл на креативност, на духовна и социална продуктивност. Това предполага от своя страна едно тотално отричане на известна религиозност в политиката, някаква модерирана теократичност и разглеждането на ретроисляма в Турция като грешка на разтежа.

И все пак големият писател интуитивно разбира, че журналистическият (дисекционно теоретичен, следващ неотклоно западния модел) полгед не може да разкрие истинските тенденции и евентуалният резултат на свободния избор, затова той отказва да се слее с порпагандаторския стил на повечето турски писатели националисти и настоява „да гледа на света през очите на героите си, вместо да се подчинява на някаква теоретична неизбежност.“ Не просто от някакво честолюбие или егоцентричност, но поради мъдрото усещане, че „повярвайте ми, онези неизбежности в историята никога не работят. Винаги се случва нещо друго.“

И това друго може да се окаже нещо много полезно и добро за изтока, ако той се предпази от един основен порок на своето развитие, а именно, че той се модернизира изключително през призмата на левичарския мироглед. Изтокът започна да цени запада като градски конгломерат на равенство в кльопачката и анонимност в порока – две неща, които провокират мощно много млади хора в традиционите общества. В основата си това е тази притегателна сила, която заведе много селяни от същите тези западни страни в града. Но която е всъщност тази част от модерността, която е на път да затрие човечеството.

- 11-08-2013|007

Според мен си е ОК преводът и трябва да благодарим за труда, че това интервю стига до по-мързеливите от нас /които кълват с речник/ на български!:)

- 22-08-2013|Bl. Blagoev

Чудесен Орхан Памук. Просто без грешка. Грешка на интервюиращия е че го оприличи с Достоевски. Нищо общо, последният е догматик.

Умберто Еко, свръх-ерудираният

Автори: Умберто Еко, Лила Азам Зангане

Първият път когато позвъних на Умберто Еко, той седеше зад бюрото в имението си от седемнадесети век, между хълмовете в покрайнините на Урбино, близо до адриатическото крайбрежие на Италия. Разхвали ми предимствата на своя *bellissima* плувен басейн, но предположи, че сигурно ще ми е трудно да се оправя с мъчителните планински проходи в региона. И така се съгласихме вместо това да се срещнем в апартамента му в Милано. Пристигнах там миналия август точно на *ferragosto*, връхната точка на лятото и деня, в който католическата църква празнува Успение богородично. Сивите сгради на Милано проблясваха от жегата, върху тротоара се беше наслоил тънък слой прахоляк. Не се чуваха почти никакви коли. След като пристъпих в сградата на Еко, взех старомодния асансьор и дочух скърцането на вратата на най-горния етаж. Внушителната фигура на Еко се появи зад желязната решетка на асансьора. „Аааа“, каза той, леко намръщено.

Апартаментът е лабиринт от коридори, стените им покрити с библиотечни шкафове, които стигат чак до изключително високите тавани – тридесет хиляди тома, казва Еко, с други двадесет хиляди в имението му. Виждам научни трактати от Птолемей и романи от Калвино, критически студии от Сосюр и Джойс, цели секции, посветени на средновековна история, мистериозни ръкописи. Библиотеката изглежда някак жива, тъй като много от книгите са сякаш топли от постоянна употреба; Еко чете с голяма бързина и има удивителна памет. В кабинета му лабиринт от шкафове съдържа собствените пълни произведения на Еко, във всичките им преводи (арабски, финландски, японски... изгубих сметката след повече от тридесет езика). Еко сочи към книгите си с любовна прецизност, насочвайки вниманието ми към том след том, от ранната му работа върху критическата теория, Отвореното произведение, до последния му опус, За грозотата.

Еко започва кариерата си като учен в областите на медиевистиката и семиотиката. А после, през 1980, на четиридесет и осем годишна възраст, публикува роман, Името на розата. Той се превръща в международна сензация, като продава повече от десет милиона екземпляра. Професорът се превръща в литературна звезда. Преследван от журналисти, ухажван заради културните си коментари, почитан заради обширната си ерудиция, Еко започва да се разглежда като най-значителния жив италиански писател. В годините оттогава той продължава да пише причудливи есета, научни работи и още четири романи-бестселъри, сред които Махалото на Фуко (1988) и Тайнственият пламък на кралица Лорана (2004).

Следвайки корема си, който показва пътя, с крака, шляпащи по пода, Еко влиза във всекидневната. През прозорците се вижда средновековна крепост, очертаваща гигантски силует срещу миланското небе. Очаквах гоблени и италиански антики, но вместо тях откривам модерна мебелировка, няколко стъклени витрини, пълни с морски раковини и редки комикси, лютня, колекция от магнетофони, колаж от четки за рисуване. „Тази тук, от Арман, е посветена специално на мен...“

Сядам на голям бял диван; Еко потъва в един от фотьойлите, с пура в ръка. Преди е пушел до шестдесет цигари дневно, казва той, но сега има само незапалената си пура. Докато задавам първите си въпроси очите му се присвиват и превръщат в тъмни цепки, отварящи се внезапно, когато дойде негов ред да говори. „Развих страст към средните векове“, казва той, „по същия начин, по който някои хора развиват страст към кокосовите орехи“. В Италия той е добре известен със своите *battute*, комични речеве похвати, които подхвърля при почти всеки поврат на заплетените си изречения. Гласът му изглежда става все по-висок, колкото по-дълго говори. Скоро вече оформя серия от точки, сякаш говори пред някаква увлечена школка аудитория: „Номер едно: когато пишех Името на розата, аз разбира се не знаех, тъй като никой не знае, какво се крие в изгубения том от аристотеловата Поетика, прочутия том върху комедията. Но по някакъв начин, в процеса на писане на романа, аз го открих. Номер две: детективският роман задава централния въпрос на философията: кой го е сторил?“ Когато счита слушателя си за достатъчно интелигентен, той вметва бързи професионални оценки: „Е добре. Но аз бих добавил също, че...“

След първоначалния ни двучасов разговор пристига Марио Андреозе, литературният директор на Bompiani, италианския издател на Еко, за да ни вземе за вечеря. Ренате Рамж, съпруга на Еко от четиридесет и четири години, сяда на предната седалка до Андреозе, докато Еко и аз сядаме отзад. Еко, който само допреди минути е преливал от остроумие и жизненост, сега изглежда намръщен и сдържан. Но настроението му се оправя скоро след като влизаме в ресторанта и пред нас поставят поднос с хляб. Той хвърля поглед към менюто, колебае се и, когато келнерът пристига, бързо си поръчва калцоне и чаша скоч. „Да, да, знам, че не бива, не трябва...“ Към масата ни се приближава сияещ читател. „Вие Умберто Еко ли сте?“ *Il professore* повдига вежди, усмихва се и подава ръка. След това, най-после, разговорът се подновява и Еко се впуска във възбудени забележки за папа Бенедикт XVI, падането на Персийската империя и последния филм за Джеймс Бонд. „Знаехте ли“, пита той докато забива вилицата си в калцонето, „че веднъж публикувах структурен анализ на архетипния сюжет на Ян Флеминг?“

Интервюираща: Къде сте роден?

Умберто Еко: В градчето Алесандрия. Известно е със своите бомбета „Борсалино“.

От какво семейство произхождате?

Баща ми беше счетоводител, а неговият баща беше словослагател. Баща ми беше най-голямото от тринадесет деца. Аз съм първият син. Моят син е първото ми дете. И неговото първо дете е син. Така че, ако случайно някой открие, че семейство Еко са наследници на Византийската империя, моят внук е дофинът¹!

Дядо ми имаше особено голямо влияние върху живота ми, макар че не го посещавах много често, тъй като живееше на около пет километра извън градчето и почина когато бях на шест години. Беше забележително любопитен човек и четеше много книги. Чудесното нещо беше, че когато се пенсионира той започна да подвързва книги. Така че в жилището му тук и там лежах голямо количество неподвързани книги – стари, красиво илюстрирани издания на популярни романи от деветнадесети век, от Готие и Дюма. Това бяха първите книги, които видях. Когато почина през 1938, мнозина от собствениците на неподвързаните книги не

1 Тоест имперският наследник. Бел. Пр.

си ги поискаха обратно и семейството ги сложи в голяма кутия. И съвсем случайно тази кутия се оказа в мазето на родителите ми. От време на време ме пращаха до мазето, да донеса въглища или някоя бутилка вино. Един ден отворих тази кутия и открих съкровище от книги. Оттогава започнах да посещавам мазето доста често. Оказа се също, че дядо ми е събирал броевете на едно великолепно списание, *Giornale illustrato dei viaggi e delle avventure di terra e di mare* – илюстрирано списание за пътешествия и приключения по суша и море – посветено на странни и жестоки истории, развиващи се в екзотични страни. За нещастие изгубих всички тези книги и списания, но в хода на десетилетията постепенно си набавих екземпляри от тях от антикварни книжарници и пазари от втора ръка.

Ако не бяхте виждали книги преди да отидете на гости у дядо си, означава ли това, че родителите ви нямаха никакви?

Странно е, наистина. Баща ми е бил страстен читател като млад. Тъй като дядо и баба ми са имали тринадесет деца, семейството е водело постоянна борба за насъщния и баща ми не е можел да си купува книги. Така че отивал до местния киоск и четял докато стоял на улицата. И когато на собственика му писнело да го гледа да виси наоколо, той отивал до следващия киоск, там четял следващата част от книгата, и т. н. Това е образ, който аз пазя като съкровище. Упоритото преследване на книгите. Вече като възрастен, баща ми имаше свободно време само вечерта и четеше най-вече вестници и списания. У дома имахме само няколко романа, но те не се намираха по лавици, бяха в килера. Понякога виждах баща ми да чете книги, заети от приятели.

И какво мислеше той за това, че вие сте станали учен на такава ранна възраст?

Ами той умря много рано, през 1962, но не преди да бях публикувал няколко книги. Бяха академични неща и най-вероятно объркващи за баща ми, но открих, че много късно вечерта той се опитваше да ги чете. Отвореното произведение беше публикувана точно три месеца преди смъртта му и беше рецензирана от големия поет Еудженио Монтале в *Corriere della Sera*. Беше смесена рецензия – любопитна, приятелска, но и заядлива – и все пак това беше рецензия от Монтале. и аз мисля, че за баща ми не е било възможно да си представи нещо повече. В определен смисъл бях изплатил дълга си и, в края на краищата, имам чувството, че съм изпълнил всичките му желания, макар че мога да си представя,

че би чел романите ми с по-голямо удоволствие. Майка ми живя десет години след това, така че тя знаеше, че съм написал много други книги и че бях канен да преподавам от чуждестранни университети. Беше много болна, но беше щастлива, макар и да не мисля че разбираше какво точно се случва. Знаете ли, една майка винаги се гордее със сина си, дори и ако той е много глупав.

Били сте дете когато фашизмът процъфтява в Италия и започва войната. Как възприемахте тези неща тогава?

Беше странно време. Мусолини беше много харизматичен и, като всеки италиански ученик по онова време, аз бях включен във фашисткото младежко движение. Всички бяхме задължени да носим униформи във военен стил и да посещаваме манифестации в събота, от което бяхме щастливи. В наше време това би било като да облечете някое американско момче в униформа на морски пехотинец – то сигурно ще го сметне за много забавно. Цялото движение беше за нас децата нещо естествено, като снега през зимата и жегата през лятото. Не можехме да си представим, че би могло да има и друг начин на живот. Спомням си този период със същата нежност, с която всеки си припомня детството. Спомням си с нежност дори бомбардировките и нощите, които прекарвахме в скривалището. Когато всичко свърши през 1943, с първия колапс на фашизма, открих в демократичните вестници съществуването на различни политически партии и гледища. За да избегнем бомбардировките от септември 1943 до април 1945 – най-травматичните години в историята на нашата нация – майка ми, сестра ми и аз отидохме да живеем в провинцията, горе в Монферато, едно пиемонтско селце, което беше център на съпротивата.

Видяхте ли някаква част от боевете?

Спомням си, че наблюдавах схватки между фашисти и партизани, и почти си желях да мога да се присъединя към данданията. Спомням си дори как в един момент сам трябваше да се крия от куршуми и се хвърлих на земята от наблюдателната си позиция. А после, откъм селцето в което бяхме, си спомням как всяка седмица наблюдавахме как бомбардираха Алесандрия, където баща ми все още работеше. Небето се пръскаше като портокал. Телефонните линии не работеха, така че трябваше да чакаме до края на седмицата, когато той си идваше вкъщи, за да разберем дали е жив. През този период, живеейки в провинцията, младият човек се виждаше принуден да се учи как да оцелява.

Имаше ли войната някакво влияние върху решението ви да започнете да пишете?

Не, между тези неща няма директна връзка. Бях започнал да пиша преди войната, независимо от нея. Като юноша пишех комикси, защото четях много такива неща, както и приключенски романи, чието действие се развиваше в Малайзия и Централна Африка. Бях перфекционист и исках да ги правя така, че да изглеждат сякаш са били напечатани, така че ги пишех с главни букви и правех заглавни страници, резюмета, илюстрации. Беше толкова уморително, че никога не успях да довърша някой до края. По онова време бях велик автор на недовършени шедеври. Очевидно обаче, когато започнах да пиша романи, спомените ми за войната са играли определена роля. Но всеки човек е обсебен от спомените от младостта си.

Показвали ли сте на някого онези ранни книги?

Възможно е родителите ми да са виждали какво правя, но не мисля, че съм ги давал на някой друг. Беше самотен порок.

Разказвали сте по-рано, че през това време сте опитвали да пишете поезия. В едно есе върху писането казвате „поезията ми имаше същия функционален източник и същата формална конфигурация като тийнейджърско акне“.

Мисля, че на определена възраст, да речем петнадесет или шестнадесет, поезията е като мастурбация. Но по-късно в живота добрите поети изгарят ранната си поезия, а слабите я публикуват. За щастие аз се отказах доста бързо.

Кой ви окуражаваше в литературните ви начинания?

Баба ми от майчина страна – тя беше страстна читателка. Имаше само петокласно образование, но беше членка на местната библиотека и ми носеше вкъщи по две или три книги седмично. Можеше да бъдат и възможно най-евтини издания на Балзак. В нейните очи нямаше особена разлика – всички те бяха очарователни. Майка ми, от друга страна, имаше образованието на бъдещ дактилограф¹. Беше учила малко френски и немски, и макар че беше чела доста в младите си години, по-късно изпадна в един вид леност и четеше само любовни романи и женски списания. Така че аз не четях онова, което четеше тя. Но тя говореше красиво, с добър италиански стил, и пишеше толкова красиво, че при-

1 Човек, който разпознава отпечатъци от пръсти. Бел. шпр.

ятелките ѝ я молеха да пише писмата им. Имаше великолепен усет за езика, макар и да беше напуснала училище на ранна възраст. Мисля, че съм наследил нещо от нейния автентичен вкус за писане, както и първите елементи на стила.

До каква степен романите ви са автобиографични?

По същия начин, по който е всеки роман. Когато си представите някой герой, вие му отдавате някои от личните си спомени. Отдавате част от себе си на герой номер едно, а друга – на герой номер две. В този смисъл аз не пиша никакъв вид автобиография, но романите ми са моя автобиография. Има разлика.

Има ли много образи, които сте пренесли директно? Мисля си например за Белбо, който свири на тромпет в гробището от „Махалото на Фуко“.

Тази сцена е абсолютно автобиографична. Аз не съм Белбо, но това ми се случи и то беше толкова важно, че сега ще разкрия нещо, което не съм казвал никога преди. Преди три месеца си купих висококачествен тромпет за около две хиляди долара. За да свирите на тромпет, трябва да тренирате устните си в продължение на много дълго време. Когато бях на дванадесет или тринадесет години бях добър свирач, но изгубих уменията и сега свиря много лошо. Но го правя всеки ден дори и така. Причината е, че искам да се върна обратно в детството. За мен тромпетът е свидетелство за това какъв човек съм бил като млад. Не изпитвам нищо към цигулката, но когато погледна към тромпета, чувствам как във вените ми се разиграва цял един свят.

Намирате ли, че успявате да свирите мелодиите от детството си?

Колкото повече свиря, толкова по-добре си припомням мелодиите. Със сигурност има пасажки, които са прекалено високи, прекалено трудни. Повтарям ги по няколко пъти, опитвам се, но знам, че устните ми просто не реагират по правилния начин.

Същото ли се случва с паметта ви?

Странно е, но колкото повече остарявам, толкова повече помня. Ще ви дам един пример: родният ми диалект е алесандрино, един хибриден пиемонтски диалект с елементи от ломбардски, емилиански и генуезки. Не говорех този диалект, защото семейството ми произхожда от дребната буржоазия и баща ми смяташе, че аз и сестра ми трябва да говорим само литературен италиански. Но помежду си родителите ми

говореха на диалект. Така че разбирах всичко перфектно, но не можех да го говоря. Половин век по-късно, най-внезапно, от пещерата на корема ми или от подсъзнанието ми, диалектът започна да расте и когато се срещах с приятелите си от Алесандрия аз изведнъж можех да го говоря! Така че с хода на времето в собствения ми живот аз бях в състояние не само да извличам от паметта си неща, които бях забравил, но и такива, за които смятах, че никога не съм научавал.

Защо решихте да изучавате средновековна естетика?

Имах католическо образование и по време на университетските си години ръководах една от националните католически студентски организации. Така че бях запленил от средновековната схоластична мисъл и от раннохристиянската теология. Започнах да пиша дисертация върху естетиката на Тома Аквински, но точно преди да свърша във вярата ми се получи травма. Това беше сложна политическа афера. Принадлежах към по-прогресивната част от студентската организация, което означаваше, че се интересувах от социални проблеми, социална справедливост. Дясното крило беше покровителствано от папа Пий XII. Един ден моето крило от организацията беше обвинено в ерес и комунизъм. Дори официалният вестник на Ватикана ни нападна. Това събитие ме накара да проведе философска ревизия на вярата си. Но продължих да изследвам средните векове и средновековната философия с голям респект, да не говорим пък за любимия ми Аквински.

В послеслова към „Името на розата“ пишете „Виждам този период навсякъде, прозрачно положен върху ежедневните ми грижи, които не изглеждат средновековни, макар и да са“. По какъв начин са средновековни ежедневните ви грижи?

През целия си живот съм имал многократни преживявания за пълно потапяне в средните векове. Например, докато подготвях дисертацията си, на два пъти ходих на едномесечни посещения до Париж, където продължавах изследванията си в Bibliothèque Nationale. И реших, че през онези два месеца ще живея само в средните векове. Ако смалите картата на Париж, избирайки само определени улици, вие наистина можете да живеете в средните векове. А след това започвате да мислите и чувствате като човек от средните векове. Спомням си например, че женя ми, която е голяма градинарка и познава имената на кажи-речи всички билки и цветя по света, винаги ме укоряваше, преди Името на розата, че не съм се вглеждал истински в природата. Веднъж в провинцията си запа-

лихмe огън и тя каза, погледни към искрите, които летят сред дърветата. Разбира се, аз не обърнах внимание. По-късно, когато четеше последната глава от Името на розата, в която описвам един подобен огън, тя каза, значи все пак си погледнал искрите! А аз отговорих, не, но пък познавам начина, по който един средновековен монах би гледал към искрите.

Мислите ли, че наистина би ви доставяло удоволствие да живеете в средните векове?

Е, ако го правех, на моята възраст вече бих бил мъртъв. Предполагам, че ако живеех в средните векове, чувствата ми за този период биха били драматично по-различни. Предпочитам да си ги въобразявам.

За непрофесионалиста средновековната епоха е проникната от мистериозност и далечност. Какво ви привлича към нея?

Трудно е да се каже. Защо човек се влюбва? Ако трябваше да го обяснявам, бих казал, че е така защото този период е точно обратното на онова, което хората си представят. За мен няма Тъмни векове. Те са светло време, благодатна почва, от която се появява Ренесанса. Период на хаотичен и искрящ преход – раждането на модерния град, банковата система, университета, на нашата модерна идея за Европа, с нейните езици, нации и култури.

Казвали сте, че в книгите си никога не правите съзнателни паралели между средните векове и модерните времена, но изглежда, че за вас това е част от привлекателността на този период.

Да, но човек трябва да бъде изключително предпазлив с аналозиите. Веднъж писах есе, в което направих някои паралели между средните векове и наше време. Но ако ми дадете петдесет долара, ще ви напиша есе за паралелите между нашето време и онова на неандерталците. Винаги е лесно да се откриват паралели. И все пак си мисля, че да се интересуваш от история означава да правиш ерудирани паралели с настоящето. Признавам, че съм чудовищно старомоден, но все още вярвам, също като Цицерон, че *historia magistra vitae*: историята е учителката на живота.

Но защо като млад медиевист изведнъж се заехте с изучаване на езика?

През всичкото време, за което мога да си спомня, съм се интересувал от това да разбера как функционира комуникацията. В естетиката въпросът беше „Що е произведение на изкуството и как произведението на изкуството комуникира с нас?“ Аз бях особено очарован от това „как“. Нещо повече, ние се разпознаваме като човешки същества само до

степенята, в която сме в състояние да произвеждаме език. Така се случи, че незабавно след дисертацията си започнах да работя за италианската държавна телевизия. Това беше през 1954, само няколко месеца след като бяха излъчени първите телевизионни предавания. Беше началото на епохата на масовата визуална комуникация в Италия. Така че започнах да се чудя дали не притежавам някакъв вид странно раздвоение на личността. От една страна се интересувах от най-напредничавите функции на езика в експерименталната литература и изкуство. От друга страна бях пристрастен към телевизията, комисиите и детективските истории. Естествено, че се питах „Възможно ли е интересите ми наистина да са толкова различни?“

Обърнах се към семиотиката защото исках да обединя различните нива на културата. Започнах да разбирам, че всичко, произведено от масовите медии, може също да бъде обект на културен анализ.

Веднъж казахте, че семиотиката е теория на лъжата.

Вместо „лъжа“ трябваше да кажа „казването на обратното на истината“. Хората могат да разказват приказки, да си въобразяват нови светове, да правят грешки – а освен това можем и да лъжем. Езикът ни дава всички тези възможности.

Лъженето е специфично човешка способност. Едно куче, което следва диря, следва миризма. Нито кучето, нито миризмата „лъжат“, така да се каже. Но аз мога да ви излъжа и да ви кажа да отидете в тази посока, а тя не е посоката, за която сте ме попитали, и вие ще ми повярвате и ще отидете в погрешна посока. Причината за това е, че ние зависим от знаци.

Някои от враговете на семиотиката като изследователска област твърдят, че в края на краищата тя прави всякаква реалност да изчезва.

Това е позицията на така наречените деконструктивисти. Те не само допускат, че всичко е текст – дори тази маса ето тук – но и че всеки текст може да бъде интерпретиран до безкрайност, но освен това те следват идеята, идеята от Ницше, който казва, че няма факти, има само интерпретации. Напротив, аз следвам Чарлз Сандърс Пиърс, несъмнено най-големият американски философ и баща на семиотиката и теорията на интерпретацията. Той казва, че чрез знаците ние интерпретираме фактите. Ако не би имало факти, а само интерпретации, то какво тогава

би останало за интерпретиране? Това е, което аз поддържам в Границите на интерпретацията.

В „махалото на Фуко“ вие пишете, „Колкото по-изплъзващ се и двусмислен е един символ, толкова повече той придобива значимост и мощ“.

Една тайна е мощна когато е празна. Хората често споменават „Масонската тайна“. Но какво по дяволите е Масонската тайна? Никой не може да каже. Докато си остава празна, тя може да бъде изпълнена с всяка възможна представа и притежава мощ.

Бихте ли казали, че работата ви като семиотик е напълно отделна от онази като романист?

Може и да изглежда невероятно, но никога не мисля за семиотиката докато пиша романите си. Оставям другите да вършат тази работа след това. И винаги съм изненадан от резултатите, когато го направят.

Още ли сте обсебен от телевизията?

Предполагам, че няма сериозен учен, който да не обича да гледа телевизия. Аз просто съм единственият, който си признава. А освен това се опитвам да я използвам като материал за работата си. Но не съм някой лакомник, който поглъща всичко. Не изпитвам удоволствие от каквато и да е телевизия. Обичам драматичните серии и не харесвам траш-шутата.

Има ли някои предавания, които обичате особено много?

Полицейските серии. Старски и Хатч например.

Това шоу не съществува вече. То е от седемдесетте години.

Знам, но чух, че цялата серия току-що е била пусната на DVD, така че мисля да си я купя. Освен него харесвам На местопрестъплението, *Miami Vice*, *ER*, а най-много от всички, Коламбо.

Чели ли сте „Кодът ДаВинчи“?

Да, и в това съм виновен.

Този роман изглежда като странен малък израстък от „Махалото на Фуко“.

Авторът, Дан Браун, е герой от Махалото на Фуко! Аз го измислих. Той споделя заслепенятията на моите герои – световната конспирация на розенкройцерите, масоните и йезуитите. Ролята на рицарите-тамплиери. Херметичната тайна. Принципът, че всичко е свързано едно с друго. Подозирам, че Дан Браун може би не съществува.

Тази идея, за вземането на сериозно на измислени предпоставки, изглежда присъства в много от романите ви. Измислиците някак си придобиват субстанция и истинност.

Да, измислицата може да породи реалност. В Баудолино, четвъртият ми роман, става дума точно за това. Баудолино е дребен мошеник, който живее в двора на Фридрих Барбароса, императорът на Свещената римска империя. И момчето си измисля огромен брой неща – от легендата за Светия граал до узаконяването на управлението на Барбароса от болонските съдии. Правейки това, той произвежда фактически последици. Фалшификациите или грешките могат да създадат реални исторически събития. Също като писмото на [презвитер Йоан](#): то е фалшификация – и в моя роман то не е измислено от никой друг, а от самия Баудолино – но то наистина е подбудило към средновековни експедиции в Азия, защото описва едно чудотворно християнско кралство, процъфтяващо някъде в мистериозния Ориент. Или вземете например Христофор Колумб. Неговата представа за земята е напълно погрешна. Той е знаел, също като всеки човек от античността, включително и опонентите му, че земята е кръгла. Но е смятал, че тя е много по-малка. Воден от тази погрешна представа, той открива Америка. Друг прочут пример са Протоколите на Ционските мъдреци. Те са фалшификация, но тя е подкрепяла нацистката идеология и в определен смисъл подготвя пътя към Холокоста, понеже Хитлер използва този документ като оправдание за унищожението на евреите. Може и да е знаел, че това е фалшификат, но в ума си е описвал евреите точно такива, каквито е искал да бъдат – и затова го е приел като автентичен.

Баудолино заявява накрая, че „Царството на Презвитера е реално, защото аз и моите спътници посветихме две трети от животите си да го търсим“.

Баудолино фалшифицира документи, измисля утопии, конструира въображаеми схеми за бъдещето. Лъжите му стават реалност когато приятелите му се впускат радостно в реално пътешествие към легендарния Изток. Но това е само една страна от разказваческия бизнес. Другата е, че можете да използвате реални факти, които в рамките на един роман изглеждат невероятни и абсолютно измислени. В романите си съм използвал безброй много реални ситуации, защото ги намирам далеч по-романтични или дори по-романни, от всичко, което съм чел когато и да било в така наречената белетристика. В Островът от предишния

ден например има една част, в която отец Каспар прави някакъв странен инструмент, за да наблюдава спътниците на Юпитер, и резултатът е чиста фарсова комедия. Но този инструмент е описан в писмата на Галилео. Аз просто си представих какво би се случило ако инструментът на Галилео действително би бил създаден. Но читателите ми приемат всичко това като комична измислица.

Какво ви накара да пишете романи, основаващи се на исторически събития?

Историческият роман е за мен не толкова измислена версия на реални събития, колкото измислица, която действително се опитва да ни снабди с по-добро разбиране за реалната история. Освен това аз обичам да комбинирам историческия роман с елементи от образователния. Във всички мои романи винаги има един млад герой, който израства, учи се и страда чрез поредица от преживявания.

Защо не започнахте да пишете романи преди четиридесет и осем годишна възраст?

Това не беше чак толкова голяма промяна, колкото изглежда смятат всички, защото дори и в докторската си дисертация, дори и когато теоретизирах, аз вече създавах разкази. Дълго време смятах, че онова, което правят повечето философски книги е да разказват историята на своето изследване, по същия начин, по който учените обясняват как са стигнали до главните си открития. Така че живея с усещането, че съм разказвал истории през цялото време, само че в малко по-различен стил.

Но какво ви накара да смятате, че трябва да напишете роман?

Един ден през 1978, една приятелка ми каза, че желае да ръководи публикуването на поредица от малки детективски романи, написани от автори-аматьори. Отговорих, че по никакъв начин не бих могъл да напиша детективска история, но ако все пак някога го направя, то това би било книга от петстотин страници със средновековни монаси за герои. На този ден, след като се върнах вкъщи, започнах да правя списък от имена на фиктивни средновековни монаси. По-късно в ума ми внезапно се появи образа на отровен монах. Всичко започна оттам, от този образ. Превърна се в неудържим импулс.

Много от романите ви изглежда се основават на остроумни концепции. За вас това естествен начин ли е да преодолеете пропастта между теоретичната работа и писането на романи? Вед-

нъж сте казали, че „нещата, за които не можем да теоретизираме, трябва да разказваме“.

Това е шеговита алюзия за едно изречение от Витгенщайн. Истината е, че съм написал безброй много есета върху семиотиката, но мисля, че изразявам идеите си по-добре в Махалото на Фуко, отколкото в есетата си. Някоя идея, която може да ви хрумне, може и да не е оригинална – Аристотел винаги ще е мислил за това преди вас. Но чрез създаването на роман от тази идея, вие я правите оригинална. Мъжете обичат жени. Това не е оригинална идея. Но ако по някакъв начин напишете страхотен роман за нея, то чрез едно литературно жонгльорство тя става абсолютно оригинална. Аз просто вярвам, че в края на краищата една история винаги е по-богата – тя е идея, разширена до равнището на събитие, одухотворена от характер и направена жива чрез изкусен език. Така че, най-естествено, когато една идея бъде превърната в жив организъм, тя се превръща в нещо напълно различно и, вероятно, далеч по-изразително.

От друга страна, противоречието може да бъде ядрото на един роман. Да се убиват възрастни жени е интересно. С подобна идея ще получите двойка за есе по етика. В един роман тя се превръща в Престъпление и наказание, прозаически шедевър в който героят не може да каже дали да се убиват стари жени е нещо добро или лошо, и в който тази двусмисленост – самото противоречие в нейното изказване – се превръща в поетичен и предизвикателен въпрос.

Как започвате да подготвяте романите си?

При *Името на розата* вече се интересувах от средните векове, имах стотици файлове под ръка и ми отне само две години да го напиша. *Махалото на Фуко* ми отне осем години на подготовка и писане! И тъй като не разказвам на никого какво правя, точно сега ми става ясно, че съм живял в собствения си свят в продължение на почти едно десетилетие. Излизях на улицата, виждах тази кола или това дърво си казвах, „А, това би могло да има връзка с моята история“. И така историята ми нарастваше ден след ден и всичко, което вършех, всяка частица живот, всеки разговор, ми даваше идеи. А след това посетих реалните места, за които пишех – всички области във Франция и Португалия в които темплиерите са живели. И нещата станаха като видео-игра, в която мога да приема личността на воин и да навляза в един вид вълшебно царство. Само че при видео-игрите вие се оказвате напълно обсебен, докато при писане-

то винаги има един критичен момент, в който скачате от влака, само за да се качите отново на следващата сутрин.

Методичен ли сте в работата си?

Не, ни най-малко. Една идея незабавно води до друга. Една случайна книга ме кара да прочета някоя друга. И от време на време се случва така, че докато чета някакъв напълно безполезен документ, най-внезапно ми идва правилната идея за това как историята може да продължи. Или пък как да вмъкна още една малка кутийка сред колекцията от вече вградени кутийки.

Казвали сте, че при писането на роман първо трябва да създадете свят, след което „на практика думите идват от само себе си“. Твърдите ли с това, че стилът на романа е винаги определян от неговата тема?

Да, защото основният въпрос е да започнете да изграждате свят – манастир от четиринадесети век с отровени монаси, млад човек, който свири на тромпет в някакво гробище, измамник, попаднал точно по средата на завоюването на Константинопол. Изследването в такъв случай означава да се поставят ограниченията на тези светове: Колко стъпала има една спираловидна стълба? Колко точки в списъка на вещи за пране? Колко другари в някаква мисия? Думите ще се увият около тези ограничения. От литературна гледна точка се чувствам така, сякаш често извършвам грешката да вярвам, че стилът е свързан само с неща като синтаксис и речников запас. Но освен това съществува и разказан стил, който диктува начина, по който подреждаме едни до други определени блокове и изграждаме дадена ситуация. Да вземем например завръщането назад в действието. То е структурен елемент на стила, но няма нищо общо с езика. Така че стилът е значително по-сложен от простото писане. За мен той функционира по-скоро като монтажа при филм.

Колко усилия полагате, за да направите гласа да звучи истински?

Пренаписвам една и съща страница десетки пъти. Понякога ми харесва да чета пасажи на глас. Ужасно чувствителен съм към тона на писането си.

Намирате ли, подобно на Флобер, мъчително да напишете дори едно добро изречение?

Не, за мен това не е мъчително. Преписвам едно и също изречение по няколко пъти, но сега, с компютъра, процесът се промени. Написах

Името на розата на ръка и секретарката ми го преписа на машина. Когато пренаписвате едно изречение по десет пъти, става изключително трудно нещата да се преписват. Разбира се, разполагахме с множество индигови копия, но работехме също и с ножици и лепило. С компютъра е много лесно една страница да се преработи десет или двадесет пъти в течение на един ден, коригирайки и пишейки отново. Мисля, че по природа ние сме доволни от нещата, които вършим. Но сега е толкова лесно, може би прекалено лесно, те да се коригират. Ето защо в определен смисъл сме станали по-взискателни.

Образователните романи обикновено включват някакъв набор от чувствено и сексуално възпитание. Във всичките си романи вие сте описали само два сексуални акта - единия в „Името на розата“, а другия в „Баудолино“. Има ли някаква причина за това?

Мисля, че просто предпочитам да правя секс вместо да пиша за него.

Защо Адсо цитира „Песен на песните“ когато прави секс със селското момиче в „Името на розата“?

Това беше стилистично развлечение, защото ме интересуваше не толкова самия сексуален акт, колкото това как да опиша начина, по който един млад монах преживява секса през културната си чувствителност. Така че направих колаж от минимум петдесет различни текста на мистици, описващи екстазите си, заедно с откъси от *Песен на песните*. В цялото съдържание на двете страници, в които се описва сексуалния му акт, едва ли има и една-единствена дума от мен. Адсо може да разбере секса единствено през призмата на културата, която е абсорбирал. Това е пример за стил по начина, по който аз го определям.

По кое време на деня пишете?

Няма правила. За мен би било невъзможно да имам дневен ред. Може да се случи, че започвам да пиша в седем сутринта и свършвам в три през нощта, спирайки само за да изям един сандвич. А понякога не изпитвам никаква нужда да пиша.

Когато пишете, то какво количество на ден? За това също ли няма правила?

Никакви. Слушайте, писането не означава поставяне на думи върху лист хартия. Можете да напишете някоя глава докато се разхождате или ядете.

Значи всеки ден е различен за вас?

Ако съм на вилата си, горе в планините на Монтефелтро, тогава следвам определена рутина. Включвам компютъра си, преглеждам електронната си поща, започвам да чета нещо, а след това пиша до след обяд. По-късно отивам в селото, където пия по една чаша на бара и чета вестника. Връщам се вкъщи и гледам телевизия или някой филм на DVD, вечерта докъм единадесет, а след това работя още малко, докъм един или два през нощта. Там имам определена рутина, защото не ме безпокоят. Когато съм в Милано или в университета, не разполагам с времето си – винаги има някой друг, който решава какво трябва да правя.

Какви страхове ви измъчват, когато сядате да пишете?

Нямам страхове.

Нямате страхове? Значи сте просто възбуден?

Преди да седна да пиша се чувствам дълбоко щастлив.

Каква е тайната на една толкова изобилна продукция? Написали сте големи количества научни работи, а и петте ви романа не са точно кратки.

Винаги казвам, че съм в състояние да използвам междинните интервали. Между атом и атом има много пространство, а също и между електрон и електрон, така че ако бихме смалили материята във вселената, елиминирайки междинното пространство, цялата тя би се побрала в една топка. Животите ни са пълни с междинни пространства. Тази сутрин вие позвънихте, но трябваше да изчакате асансьора и преди да се появите на вратата изминаха няколко секунди. През тези секунди, докато ви чаках, аз си мислех за новата статия, която пиша. Мога да работя в тоалетната, под дъжда. Докато плувам, създавам множество неща, особено в морето. По-малко във ваната, но и там също.

Има ли изобщо време, в което да не работите?

Не, това не се случва. Е, добре де, имаше един период от два дни, в които бях опериран.

Кои са най-големите ви удоволствия днес?

Да чета романи през нощта. Понякога се питам дали като католик-отстъпник в главата ми все още не звучи онова тънко гласче, нашепващо, че романите са нещо твърде приятно, за да бъдат четени през деня. Денят ми обикновено е запазен за статии и здрава работа.

А какво ще кажете за виновните удоволствия?

Не съм на изповед! Е добре: скоч. Пушенето беше виновно удоволствие докато се отказах преди три години, Стигах до към шестдесет ци-

гари дневно. Но преди това бях пушил лула, така че бях свикнал да не вдъхвам особено много.

Били сте критикуван за ерудицията, която демонстрирате в произведенията си. Един от критиците стигна дотам да каже, че основната привлекателност на творчеството ви се състои в унижението, което читателят изпитва пред собственото си невежество, което се трансформира в наивно възхищение пред вашата пиротехника.

Садист ли съм? Не знам. Екхибиционист? Може би. Шегувам се. Разбира се, че не! Не съм работил толкова усърдно цял живот, само за да трупам познание пред читателите си. Познанието ми буквално се просмуква в конструкцията на романите ми. След това вече е работа на читателите ми да откриват каквото могат.

Смятате ли, че извънредният ви успех като романист е променил разбирането ви за ролята на читателя?

След като съм бил член на академичните среди в продължение на толкова много време, да започна да пиша романи беше като онова, което би се случило на някой театрален критик, който внезапно излиза на сцената и се излага на погледите на бившите си колеги – критиците. В началото беше доста объркващо.

Но промени ли писането на романи представата ви за това до каква степен сте в състояние да повлияете на читателя като автор?

Винаги изхождам от представата, че една добра книга е по-интелигентна от автора си. Тя може да каже неща, които авторът не осъзнава.

Мислите ли, че статусът ви на бестселъров романист е намалил репутацията ви като сериозен мислител?

Откак започнах да публикувам романи, съм получил тридесет и седем почетни степени от университети по целия свят. От този факт стигам до извода, че отговорът на въпроса ви би трябвало да бъде не. В университетските среди, професорите се интересуват от вибрацията между наратив и теория. Те често откриват връзки между двата аспекта на работата ми, дори още повече, отколкото самият аз съм предполагал. Ако искате, мога да ви покажа лавиците с научни публикации за мен.

Освен това продължавам да пиша теоретични есета. Продължавам да живея като професор, който пише романи през уикендите, вместо да живея като писател, който преподава в университета. Посещавам на-

учни колоквиуми по-често, отколкото конференции на PEN. Всъщност, може да се каже обратното: академичната ми работа пречи на разглеждането ми като писател в популярната преса.

Католическата църква със сигурност ви е създала трудности. Вестникът на Ватикана нарече „Махалото на Фуко“ „пълнен с профанации, богохулства, палячовщини и мръсотия, поддържа ни на място от арогантност и цинизъм“.

Странното тук е, че тъкмо бях получил почетни степни от два католически университета, Лувен и Лойола.

Вярвате ли в Бога?

Защо човек обича някого, само за да открие на следващия ден, че любовта си е отишла? Чувствата, за жалост, изчезват без обяснения, и понякога без следа.

Но ако не вярвате в Бога, то защо тогава пишете толкова много за религията?

Защото вярвам в религията. Човешките същества са религиозни животни и такава една характеристика на човешкото поведение не може да бъде игнорирана или отхвърлена.

Освен учения и романиста, има и една трета личност, бореща се за позиция вътре във вас – преводачът. Вие сте широко превеждан автор, който е писал обширно по различните аспекти на превода.

Редактирал съм безброй много преводи, превел съм две произведения сам, а романите ми са преведени на десетки езици. И стигнах до извода, че всеки превод е един вид договаряне. Ако ми продавате нещо, а аз го купувам, ние преговаряме – вие ще изгубите нещо, аз ще изгубя нещо, но в края на краищата и двамата сме повече или по-малко доволни. При превода стилът е не толкова лексика, която може да бъде преведена от уебсайта Алтависа, колкото ритъм. Изследователите са правили тестове върху честотата на думите в *Годениците* на Манцони, шедевъра на италианската литература от 19 век. Манцони има абсолютно беден речник, не е измислил никакви новаторски метафори и използва прилагателното „добър“ в плашещо количество случаи. Но стилът му е изключителен, чист и прост. За да го преведете, както е при всички големи преводи, ще трябва да представите душата на неговия свят, неговата широчина, точното му темпо.

Колко голямо участие вземате в преводите на произведения-та си?

Чета преводите във всички езици, които мога да следвам. Обикновено съм доволен, тъй като преводачите и аз работим заедно, а имах и късмета да работя с едни и същи преводачи цял живот. Сега вече работим заедно с един вид взаимно разбиране. Понякога работя и с преводачи на езици, които не познавам – като японски, руски и унгарски – защото те са толкова интелигентни, че са в състояние да ми обяснят какъв е реалния проблем на техния език, така че сме в състояние да го дискутираме и решим.

Прави ли някой добър преводач предложения, откриващи възможности, които не сте видели в оригиналния текст?

Да, това може да се случи. Отново, текстът е по-интелигентен от автора си. Понякога текстът може да предложи идеи, които авторът не е имал пред вид. Преводачът, пренасяйки текста на друг език, открива нови идеи и ги разкрива пред вас.

Имате ли време да четете романите на съвременниците си?

Не чак толкова много. Откак станах романист започнах да откривам, че съм предубеден. Или мисля, че някой нов роман е по-лош от моя и не го харесвам, или подозирам, че е по-добър от моя и не го харесвам.

Какво мислите за състоянието на днешната италианска литература? Има ли в Италия велики автори, за които тепърва ще чуваме в Америка?

Не знам дали има велики автори, но ние сме подобрили нивото на средните автори. Силата на американската литература, виждате ли, е не само в притежанието на Фокнър или Хемингуей или Белоу, но и в това, че тя има добра армия от средни писатели, които произвеждат прилична комерсиална литература. Тази литература изисква добро умение, особено в плодотворното поле на детективския роман, който за мен е барометър на литературната продукция във всяка страна. Армията от средни писатели означава също и че Америка може да произведе достатъчно материал, за да задоволи нуждите на американския читател. Това е причината, поради която те превеждат толкова малко. В Италия този вид литература отсъстваше в продължение на много дълго време, но сега най-после има група млади автори, които пишат такива книги. Не съм интелектуален сноб и наистина разбирам, че този вид литература е част от литературната култура на страната.

Но защо не чуваме нищо за италиански автори? Вие сте вероятно единственият италиански автор за момента, който се чете по цял свят, поне в голям мащаб.

Проблемът е в превода. В Италия повече от двадесет процента от пазара се състои от преводни творби. В Америка това са два процента.

Набоков е казал веднъж, „разделям литературата на две категории – книгите, които бих искал да съм написал и онези, които съм написал“.

Ами добре, в първата категория бих поставил книги от Кърт Вонегът, Дон ДеЛило, Филип Рот и Пол Остър. Казано най-общо обаче, аз харесвам съвременните американци далеч повече от французите, макар че собствената ми култура е в основата си френска, по географски причини. Роден съм близо до границата и френският е първият език, който учих. Може би дори познавам френската литература по-добре от италианската.

И ако би трябвало да посочите хората, които са ви повлияли?

Обикновено казвам Джойс и Борхес, за да накарам интервюиращия да ме остави на мира, но това не е напълно вярно. Почти всички са ми влияли. Джойс и Борхес със сигурност, но също и Аристотел, Тома Аквински, Джон Лок – кой ли не.

Библиотеката ви тук в Милано е легендарна сама по себе си. Какви видове книги обичате да колекционирате?

Притежавам общо около петдесет хиляди книги. Но като колекционер на редки книги съм запленил от човешката способност за разнообразно мислене. Така че колекционирам книги по теми, в които не вярвам, като кабала, алхимия, магия, измислени езици. Книги, които лъжат, ако и непреднамерено. Имам Птолемей, не Галилео, защото Галилео е казал истината. Предпочитам откачената наука.

При толкова много томове, когато се изправите пред рафтовете, как решавате коя книга да вземете и прочетете?

Не отивам при рафтовете, за да избира книга за четене. Отивам при тях, за да избира книга, от която имам нужда в момента. Това е друга тема. Например, ако бихте ме попитали за съвременни автори, бих прегледал колекциите си от Рот и ДеЛило, за да си припомня какво точно харесвам. Аз съм учен. Мога да кажа, че никога не избирам свободно. Следвам нуждите на работата, която върша във всеки определен момент.

Подарявате ли понякога книги?

Получавам огромно количество книги всеки ден – романи, нови издания на книги, които вече имам – така че всяка седмица пълня по няколко кашона и ги изпращам в моя университет, където има голяма маса, над която пише „вземи си книга и бягай“.

Вие сте един от най-известните публични интелектуалци в целия свят. Как бихте определили понятието интелектуалец? Има ли то все още някакво конкретно значение?

Ако под „интелектуалец“ разбирате някой, който работи само с главата, а не с ръцете си, то тогава банковият чиновник е интелектуалец, а Микеланджело – не. А днес, с компютъра, вече всеки е интелектуалец. Така че не смятам, че това има нещо общо с нечия професия или социална класа. Според мен интелектуалец е всеки, който създава по творчески начин ново познание. Един селянин, който разбира, че даден нов вид присадка може да създаде нов вид ябълки, произвежда в този момент интелектуална дейност. Докато професорът по философия, който през целия си живот повтаря една и съща лекция върху Хайдегер, не се издига до нивото на интелектуалец. Критичното творчество – да се критикува онова, което вършим или да се измислят нови начини за вършенето му – е единственият признак на интелектуална функция.

Дали днешните интелектуалци са също толкова обвързани с идеята за политически дълг, колкото са били по времената на Сартр и Фуко?

Не смятам, че, за да бъде политически обвързан, един интелектуалец трябва да бъде член на партия или, още по-лошо, да пише изключително за съвременните социални проблеми. Интелектуалците трябва да са толкова политически ангажирани, колкото и всеки друг гражданин. В най-добрия случай един интелектуалец може да използва репутацията си, за да поддържа дадена кауза. Ако има някакъв манифест по въпроси на околната среда например, то тогава моят подпис може и да помогне, така че бих използвал репутацията си в единичен пример на общ ангажимент. Проблемът е в това, че интелектуалецът е истински полезен само по отношение на бъдещето, а не на настоящето. Ако сте в театъра и възникне пожар, поетът не може да се качи на някоя седалка и да изрецитира поема. Той трябва да вика пожарната, като всеки друг. Функцията на интелектуалеца е да каже предварително, „внимавайте с този театър, защото той е стар и опасен!“ Така че думите му могат да имат пророческата функция на апел. Функцията на интелектуалеца е

да каже „трябва да направим това“, а не „трябва да го направим сега!“. Последното е работа на политика. Ако утопията на Томас Мор би била някога реализирана, у мен има само малко съмнение, че това би било едно сталинистко общество.

Кои са предимствата, които ви предоставиха познанието и културата в живота?

Един необразован човек, който умира, да речем на моята възраст, е живял един живот, докато аз съм живял животите на Наполеон, Цезар, Дартанян. Така че винаги насърчавам младите хора да четат книги, защото това е идеален начин да се развие добра памет и ненаситна многостранна личност. А освен това към края на живота си сте преживели безброй много животи, което е невероятна привилегия.

Но една гигантска памет може да бъде също и гигантско бреме. Като паметта на Фюне, един от любимите ви герои на Борхес, от историята „Фюне паметливият“.

Харесва ми идеята за упорито не-любопитство. За да си създадете упорито не-любопитство, трябва да ограничите себе си до определени области на познанието. Не можете да бъдете абсолютно ненаситен. Трябва да се задължите да не учите всичко. Или в противен случай няма да научите нищо. Културата в този смисъл касае знанието как да се забравя. В противен случай човек наистина става като Фюне, който си спомня всички листа на дървото, което е видял преди тридесет години. Разграничаването на онова, което искате да научите и запомните е критично от познавателна гледна точка.

Но не е ли самата култура, в един по-общ смисъл, вече филтър?

Да, частната ни култура вече е вторична операция, така да се каже, защото културата в общия смисъл вече разграничава. В определен смисъл културата е механизъм, чрез който общността ни внушава какво трябва да се запомни и какво – забрави. Културата е решила, например – погледнете в която и да е енциклопедия – че онова, което се е случило с Калпурния след смъртта на съпруга ѝ, Юлий Цезар, няма значение. Най-вероятно не ѝ се е случило нищо интересно. Докато Клара Шуман е станала по-значима след смъртта на Роберт Шуман. Говорело се е, че е любовница на Брамс, а и самата тя е станала известна пианистка. И всичко това си остава вярно до момента, в който някой историк от-

крие непознат документ, който показва, че нещо, което сме игнорирали, всъщност е било важно.

Ако културата не би филтрирала, тя би била безсъдържателна – също толкова безсъдържателна, колкото и безформеният, безграничен Интернет сам по себе си. И ако всички ние бихме притежавали безграничното познание на Мрежата, то бихме били идиоти! Културата е система за създаване на йерархична система от интелектуалния труд. За вас и мен е достатъчно да знаем, че Айнщайн е предложил теорията на относителността. Но абсолютното разбиране на теорията ние оставяме на специалистите. Реалният проблем се състои в това, че прекалено много хора получават гарантирано право да станат специалисти.

Какво мислите за онези, които оповестяват смъртта на романа, смъртта на книгите, смъртта на четенето?

Да се вярва в края на нещо е типична културна поза. О времето на гърците и римляните насам ние упорито вярваме в това, че предшествениците ни са били по-добри от нас. Винаги се чувствам развеселен и заинтересуван от този вид спорт, който масовите медии практикуват с все по-увеличаваща се свирепост. Всеки сезон се появява поне по една статия за края на романа, края на литературата, края на грамотността в Америка. Хората не четат повече! Тийнейджърите играят единствено видео-игри! А всъщност нещата са такива, че по целия свят има хиляди магазини, пълни с книги и пълни с млади хора. Никога в историята на човечеството не е имало толкова много книги, толкова много места, продаващи книги, толкова много млади хора, посещаващи тези места и купуващи книги.

А какво бихте казали за хората, разпространяващи паника?

Културата постоянно се адаптира към нови ситуации. Вероятно следващата култура ще бъде различна, но култура ще има. След падането на Римската империя е имало векове на дълбоки трансформации – езикови, политически, религиозни, културни. Тези видове промени днес се случват десет пъти по-бързо. Но ще продължават да се появяват вълнуващи нови форми и литературата ще оцелее.

Казвали сте в миналото, че бихте искали да ви запомнят повече като човек на академичните среди, отколкото като писател. Наистина ли?

Не си спомням да съм казвал такова нещо, защото това е вид чувство, което се променя в зависимост от контекста, в който ми се задава този

въпрос. Но в този момент опитът ми подсказва, че работата на хората от академичните среди оцелява с големи трудности, защото теориите се променят. Аристотел оцелява, но безброй много научни текстове само отпреди един век не се публикуват отново. Така че, говорейки технически, има повече шансове човек да бъде запомнен като писател, отколкото като учен и аз премислям тези свидетелства без оглед на собствените си желания.

Колко важна е за вас идеята, че творчеството ви ще оцелее? Често ли мислите за наследството си?

Не смятам, че човек пише само за себе си. Мисля, че писането е акт на любов – вие пишете, за да дадете нещо на някой друг. За да комуникирате нещо. Да спделите чувствата си с други хора. Този проблем, за това колко дълго ще оцелее творчеството ви, е фундаментален за всеки автор, а не само за романиста или поета. Истината е, че философът пише книгата си, за да убеди множество хора в теориите си, и се надява, че през следващите три хиляди години хората все още ще четат тази книга. Това е същото като да се надявате, че децата ви ще ви надживеят и че, ако имате внуци, те ще надживеят децата ви. Човек се надява на някакъв вид приемственост. Когато някой писател каже „не ме интересува съдбата на моята книга“, той просто лъже. Казва това, за да се хареса на интервюиращия.

Съжалявате ли за нещо в този момент от живота си?

Съжалявам за всичко, защото съм правил много, много грешки, по най-различни начини. Но ако би трябвало да започна отново, мисля честно, че сигурно бих направил същите грешки. Говоря сериозно. Прекарах живота си в изследване на поведението и идеите си, критикувайки себе си. Толкова съм суров, че не бих ви казал никога коя е най-сериозната ми самокритика, дори и за милион долари.

Има ли книга, която никога не сте написали, но страстно желаете да бяхте?

Да, само една. До петдесет годишна възраст и през цялата си младост мечтаех да напиша книга по теория на комедията. Защо? Защото всяка книга по тази тема е била неуспешна, или поне всички ония, които успях да прочета. Всеки теоретик на комедията, от Фройд до Бергсон, обяснява някакъв аспект на феномена, но не всичко. Този феномен е толкова сложен, че никоя теория не е била, поне досега, в състояние да го обясни напълно. Така че си мислех, че бих искал да напиша истинската теория

на комедията. Но тази задача се оказа безнадеждно трудна. Ако бих знаел защо точно е толкова трудна, бих знаел отговора и бих бил в състояние да напиша книгата.

Но вие сте писали книги за красотата и, в по-скоро време, за грозотата. Не са ли тези идеи също толкова необхватни?

В сравнение с красотата и грозотата комедията е ужасяваща. Не говоря за смеха, имайте пред вид. Не, при комичното има една тайнствена сантименталност, която е толкова комплексна, че – не мога да го обясня съвсем. И това, за жалост, е причината, поради която аз не написах книгата.

Комедията специално човешко откритие ли е, както вече казахте за лъжата?

Да, тъй като изглежда, че животните са лишени от хумор. Ние знаем, че те имат усещане за игра, че могат да съжаляват, плачат, страдат. Имаме доказателства за това, че са щастливи, когато играят с нас, но не и че имат комични чувства. Това е типично човешко преживяване, което се състои от – не, не мога да кажа точно от какво.

Защо не?

Е добре. Подозирам, че то е свързано с факта, че ние сме единствените животни, които знаят, че трябва да умрат. Останалите животни не го знаят. Те го разбират единствено в мига, в момента, в който умират. Неспособни са да артикулират нещо подобно на твърдението: всички хора са смъртни. Ние сме способни да го направим, и това вероятно е причината поради която има религии, ритуали и какво ли не още. Мисля, че комедията е най-чистата човешка реакция пред лицето на страха от смъртта. Ако ме попитате за нещо повече, няма да мога да ви кажа. Но може би сега ще създам една празна тайна и нека всички си мислят, че работя над теория на комедията, така че, когато умра, те ще изгубят много време в търсене на тайната ми книга.

Всъщност онова, което се случи с желанието ми да напиша книга за комедията е, че вместо нея написах *Името на розата*. Написах, в разказна форма, един вид теория на комичното. Комичното като критичен начин за противопоставяне на фанатизма. Едно сатанинско подозрение зад всяко заявяване на истината.

Лятото на 2008

Източник

Умберто Еко (род. 1932) е италиански медиевист, семиотик, философ, литературен критик и романист, най-добре познат с романа си „Името на розата (1980).“

Коментари (2)

• 31-07-2013|Златко Ангелов

Умберто Еко, в интервюто по-горе: „‘Отвореното произведение’ беше публикувана точно три месеца преди смъртта [на баща ми] и беше рецензирана от големия поет Еудженио Монтале в *Coggiere della Sera*. Беше смесена рецензия – любопитна, приятелска, но и заядлива – и все пак това беше рецензия от Монтале.“

Никога не съм чул или чел голям български писател да се произнесе с такова уважение, граничещо с възхищение, каквото Еко показва тук към Монтале, за друг голям български писател или критик или който да е известен човек. В частни разговори йерархията на хората се знае и признава, обикновено поверително. Но никога публично!

Смятам, че това е дълбоко вкоренена черта на българския характер, нещо по-дълбоко и по-дълготрайно от простата завист. Това е страхът да не бъдеш засенчен – страхът, че другият може да се възползва от думите ти за собствена изгода. Това е страхът да надвиеш собствената си суета – защото в обществото няма общоприети норми за йерархията на ценностите и на личностите. Всеки, във всеки един момент, трябва да може да стане жертва на твоя гняв или критика – а как ще стане жертва, ако преди това си го похвалил. Обратната страна на този медал: винаги си готов да кажеш лошо за другия, очернянето е норма в социалния живот.

Може би провинциалното ограничение на българските писатели е в това, че имат много малко идеи и се страхуват някой да не им отнеме идеите, защото нови няма от къде да се появят. Провинцията е мънич-

ка, тясна, схлупена и да направиш нещо голямо там се смята за героическо постижение. Но ако българският писател има САМОУВЕУРЕНОСТ, че може и че има излишък от идеи/сюжети, той би трябвало да разчупи стоборите и да диша с пълни гърди и да раздава от себе си. Егото в съчетание със страха, че може би всъщност си нищожество, е това, което придава облика на писателите, за които говорим.

Но да си дойдем на думата. Аз коментирам този цитат от Еко, защото мисля, че подобна характерова особеност не е привилегия на писателите, а дълбоко качество на всеки българин – преди да е намерил начин да се освободи от него с работа над себе си. И тя, тази завист применеса със страх от непризнаване и малодушие, проваля политиците, които иначе имат добри идеи и прогресивни инстинкти. Тя проваля – и почти вече провали – протестите, защото непрекъснато над всички витае страхът да не сбъркат, да не се изложат, да не би друг да се окаже по-бабаит и да им отнеме наградата, че видите ли, те са постигнали оставката на правителството. И т. н.

- 10-08-2013|**Манол** – Чичо Еко, обичаме те:)

Този е такъв симпатията:) Интервютата му са очарователни, а и в романите му има някаква смесица от нечетивни пасажии страници, пълни с прекрасен хумор. Не мога да чета научните му съчинения (признавам си, звучат интересно, но като ги отворя, заспивам, както и над Мирча Елиаде), обаче „Махалото...“ и „Прахкото гробище“ са невероятно весели на моменти. След това интервю мисля да проспя остатъка от съботния следобед с рязка на Казобон за тамплиерите в Дамиета и чаша бело винце на канапето.

- 29-09-2013|**Златко Ангелов**

Интелектуалната яснота на този човек спира дъха ми! И не защото е казал неоспорими истини, а защото ги казва по начин, който позволява те да бъдат свободно дискутирани и дори – ако имаш постоянството да намериш аргументи – критикувани. Но дори с такова едно действие ти отново ще потвърдиш правотата му, че интелектуална е дейността, която се характеризира с критично творчество.

От „интернационализъм“ към национализъм

Автор: Чавдар Маринов

Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозни общности

Комунизъм и национализъм: увод

Рухването на комунистическите режими в Съветския съюз и в Източна Европа беше последвано от изостряне на национални антагонизми и от войни като тази в бивша Югославия. Същевременно редица световни политолози обясняваха, че по силата на своята интернационалистическа идеология комунизмът бил „замразил“ националистическите каузи, които логично експлодирали след 1989 година. Подобна интерпретация, макар и с друг патос, беше развита и от български историци, които подчертаваха „национално-нихилистичната“ и „предателска същност“ на четиридесет и пет годишното комунистическо управление в страната си.

Но дори повърхностен поглед върху еволюцията на идеологическата стилистика на комунистическите ръководства би установил твърде различна и донякъде парадоксална картина. След първата „интернационалистическа“ фаза, насочена срещу „буржоазния национализъм“, режимите в Източна Европа всъщност възкресяват, макар и в модифициран вид, традиционни националистически схващания и стратегии, дори и най-крайните сред тях. Този процес е особено видим на Балканите (България на Тодор Живков, Румъния на Николае Чаушеску, Албания на Енвер Ходжа). Дори в преживелите силни антикомунистически сътресения централноевропейски страни управниците толерират и насърчават определени патриотични формули.

В съществуващата литература феноменът на „комунистическия национализъм“ е най-често обясняван по инструменталистски начин: като средство за легитимиране на режимите след обезсмисляне и крушение на първоначалните пролетарско-интернационалистически лозунги. Сред подчертаваните фактори са и доктринални прилики между ко-

мунизма и национализма (популизъм, колективизъм, вяра в „светлото бъдеще“, тактика на масова мобилизация), както и местни специфики (антиколониалната кауза на марксистите в Третия свят, борбата на „национални“ срещу „московски комунисти“ в Източна Европа, икономическият егоизъм на по-развити страни като ГДР).

Други интерпретации откриват по-дълбоки структурни причини в самите механизми на функциониране на режимите. Още през 1944 г. в произведението си „Пътят към робството“, (нео)либералният икономист Фридрих фон Хайек посочва, че плановата икономика на социализма изисква строга затвореност на държавата спрямо външни влияния, вследствие на което интернационалистическата идеология еволюира в национализъм. Изследователката на Източна Европа Катрин Върдъри интерпретира национализма под комунистическо управление в една социално-икономическа перспектива „отдолу нагоре“: като масова реакция, предизвикана от социалистическата „икономика на дефицита“¹. Последната пораждала популярна омраза спрямо етническите малцинства като конкуренти за дефицитните стоки, а партийният елит бил принуден да възприеме по-патриотичен курс. Натискът дошъл особено от страна на интелектуалците.

Всъщност обаче национализмът на комунистическото управление не възниква изведнъж, върху *tabula rasa*. Въпреки декларативната интернационалистическа реторика, след идването си на власт, комунистическите лидери следват една държавно-укрепваща политика. Така дори и първата фаза на режимите е дълбоко амбивалентна. В Източна Европа тя идва след ясно заявления Сталинов хегемонизъм от 30-те години и извършеното в хода на войната реабилитиране на руския патриотизъм. Челният пример не остава неприложен в новите „народни демокрации“. Вече след VII конгрес на Коминтерна (1935) в комунистическите партии се насърчава определена толерантност към традиционната патриотична реторика: целта е образуването на „народни фронтове“ с останалите антифашистки сили. При победата си в съответните страни фронтовете и доминиращите ги комунисти претендират да представляват освен интересите на трудещите се също и „истинската“ национална кауза.

Така става и в България през септември 1944 г. с идването на власт на ОФ: буржоазният „шовинизъм“ е определен тъкмо като предателски

1 Verdery, Katherine. *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1991.

в национален план (превърнал е страната в „немска колония“, довел е до национални катастрофи). „Пролетарският интернационализъм“ на комунистите пък е издигнат като специфична форма на патриотизъм. Постепенно в него започват да прозират все повече формули от края на XIX и началото на XX век, особено от междувоенния период. От 60-те години насетне реабилитацията на предходното идеологическо наследство протича едновременно по двете основни „оси“ на българския национализъм: иредентистката, свързана най-вече с т. нар. македонски въпрос, и антитурската/антиислямската, проявяваща се в политиката към най-големите етнически и религиозни малцинства в страната.

1. Македонският въпрос в комунистическа България

1.1. Проектът за южнославянска федерация

Поражението в Първата световна война и последвалият крах на идеята за „национално обединение“ възкресяват междувременно забравения лозунг за „автономна Македония“. В новите политически условия тя се мисли от ВМРО и от свързаните с нея политически кръгове като независима държава с българско мнозинство. В изчистен от „буржоазно-шовинистични“ елементи вариант подобна парола е прегърната и от един нов, но все по-важен играч в македонския въпрос: Българската комунистическа партия. В началото тя лансира противоречивия лозунг за независима Македония (а също Тракия и Добруджа) в рамките на Балканска съветска федерация. Както подсказва целта, БКП прокарва стратегическите планове на базирания в Москва Коминтерн. Същевременно не бива да се забравя, че в неговия централен апарат ръководни постове заемат български комунисти като Васил Коларов и Георги Димитров, които и координират балканската му политика.

В съгласие със Сталиновите разбирания по „националния въпрос“, към края на 20-те години, политическият проект за македонска държава се допълва с определено етно-национално съдържание: българските комунисти започват да говорят за отделна от българската македонска народност. Тази линия триумфира в известното решение на политическия секретариат на ИК на Коминтерна от януари 1934 г., с което се признават македонска нация и език и се настоява за независима Македония, докато идеята за Балканска федерация отпада. БКП (след 1938 г. БРП) възприема новата формула. Но тя, с приближаването на Втората све-

товна война, става все по-неясна, тъй като в съгласие с новата политика на Москва отпада и паролата за македонската независимост.

Ето защо след навлизането на българска войска и администрация във Вардарска Македония през пролетта на 1941 г. между българските и югославските комунисти се разгаря спор относно принадлежността на партийната организация в областта. За пръв, но не и последен път двете „интернационалистки“ партии стигат до конфликт, напомнящ традиционните „шовинистични“ спорове между София и Белград. С намесата на Сталин победител излиза Комунистическата партия на Югославия, която се нагърбва със задачата да организира македонско „националноосвободително движение“ против „българската окупация“. В хода на войната и Антифашисткото събрание на народното освобождение на Югославия (АВНОЙ), и българският Отечествен фронт признават правото на македонския народ да се обедини в своите „географски“ и „исторически граници“. На 2 август 1944 г., победоносните Титови партизани провъзгласяват македонска държава, „Пиемонт“ за обединението на цяла Македония, в рамките на новата федеративна Югославия.

След малко повече от месец, новосформираното отечественофронтско правителство в България започва преговори с югославското комунистическо ръководство с оглед българско участие във войната против германските сили на Балканите. В съгласие и със съветските стратегически планове София търси начин да излезе от очерталата се международна изолация, вещаеща мрачната перспектива на победена страна. Договорът за военно сътрудничество е подписан в началото на октомври 1944 г. и българската войска установява проблематично сътрудничество с довчерашните си врагове – югославските партизани. Но преговорите не спират дотук. Комунистическите лидери на двете страни – Георги Димитров и Йосип Броз Тито – дискутират и една по-амбициозна идея: създаване на голяма федерация на южните славяни от Адриатика до Черно море. Също като в предишните проекти за Балканска федерация, важен залог на тази идея е бъдещето на Македония и по-специално – обединението на нейните три географски дяла¹.

1 Въпросът за българо-югославската федерация е предмет на значителна литература в авторство на югославски, съветски и западни изследователи. Сред българските изследвания се открояват: Палешутски, Костадин. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос (1919–1945). С., БАН, 1985; Панайотов, Любомир, Костадин Палешутски, Добрин Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С.,

С тази цел, в края на септември 1944 г. в София пристигат създателят на МКП (а до голяма степен и на съпротивата във Вардарския край) Светозар Вукманович-Темпо и секретарят на ЦК на партията Лазар Колишевски. Те държат твърде рязък тон по отношение на предходната политика на българските комунисти по македонския въпрос и настояват за най-бързо присъединяване на Пиринския край към неговата „държава майка“ със столица Скопие. В този момент македонските ръководители изглеждат оптимисти по отношение на скорошното обединение на двете области и се опитват да го ускорят по много начини, включително изпращайки агенти в Пиринския край, които да трансформират местните структури на ОФ в македонски „народноосвободителни“ комитети.

Но ръководителите на БРП (к) реагират с крайна предпазливост на тази енергична агитация на тяхна територия. Те призовават ОФ комитетите в Пиринско да работят за издигане на македонско национално съзнание сред местното население и за популяризиране на македонската държава, но без да лансират директно лозунга за обединение¹. В края на октомври 1944 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) и Димитров от Москва се противопоставят на трансформирането на Пиринско в „държава в държавата“², а дружбата с югославските им колеги заплашва да се превърне в конфликт. В тази обстановка, Сталин се намесва в обичайната си роля на арбитър: под негово покровителство консултациите за съюзен договор между България и Югославия продължават през декември 1944 и януари 1945 година. Македонските амбиции са поставени на заден план, но пък между София и Белград се очертава друг препъни-камък.

Двете страни разменят няколко проекта за федерация, като в своите Титовото ръководство предлага интегрирането на България в Югославия в качеството на седма република, със статут идентичен на този на Сърбия, Хърватско и пр. Българските управляващи обаче настояват за

Институт по история на БКП, 1987; Даскалов, Георги. Българо-югославските политически отношения 1944–1945. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1989; Лалков, Милчо. От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския Югоизток (1944–1948 г.). С., Век 22, 1993; Мичев, Добрин. Македонският въпрос и българо-югославските отношения (9. XI. 1944–1949). С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1994.

1 БКП, Коминтернът и македонският въпрос. Том 2. С., Главно управление на архивите при МС, 1999, с. 1125–1127, 1128–1131. Документите, отнасящи се до периода след 9 септември 1944 г., са публикувани и в Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952 г.). С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 2004.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2, л. 3–4; ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4, л. 8.

двуполюсна федерация, в която България би влязла като равноправен с вече съществуващата Югославия субект. Т.е. докато югославски лидери, като подпредседателя на съюзното правителство Едвард Кардел, предлагат федериране на принципа 6 + 1, секретарят на ЦК на БРП (к) Трайчо Костов желае решение според принципа 1 + 1¹. Освен това, докато югославската страна цели незабавно създаване на федерацията, българската отстоява поетапното ѝ изграждане, започвайки с тесен политико-икономически съюз.

В случая със сигурност става дума за определена „патриотична“ мотивация при българските ОФ-ръководители: те смятат, че югославското решение би означавало загуба на българската държавност и на една дълга историческа традиция. В техните опасения може да се съзре и традиционното възприемане на Югославия като „сръбска“ политическа формация. Що се отнася до Сталин, първоначално той подкрепя българската позиция и призовава за биполярно южнославянско обединение от „австро-унгарски“ тип².

Ала през януари 1945 г. Великобритания протестира пред СССР против започналите преговори за федерация с аргумента, че България не е подписала мирен договор и следователно не може да води самостоятелна външна политика. Чърчил вече се е договорил със Сталин за равни степени на влияние върху югославските дела. Този факт усложнява въпроса с българо-югославското федериране: Лондон и Вашингтон му се противопоставят, тъй като София попада със сигурност под съветска доминация. Пред тези протести Бащата на народите се отказва от незабавното изграждане на южнославянска федерация, без да сменя идеята от дневния ред. Само препоръчва постепенното ѝ реализиране.

През април 1945 г. в Москва договарящите се страни се споразумяват за следващите етапи: възстановяване на дипломатическите отношения между двете държави (което се реализира на 5 май), подписване на договор за сътрудничество и взаимопомощ, като политическият съюз е отложен за бъдещ благоприятен момент. Поради наложената от Сталин предпазливост, след приключването на Втората световна война, проектът за българо-югославска федерация се протака за около година. Междувременно остават напреженията между демонстриращите „славянско братство“ лидери на двете партии: Трайчо Костов и Георги Димитров се въз-

1 Лалков, Милчо. Цит. съч., с. 178–180.

2 БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., с. 1174, 1196.

мущават от югославското „главозамайване от успехите“¹. Въпреки участието си във финалната офанзива срещу Германия, България е гледана като част от победения лагер, докато Титова Югославия се радва на огромен международен авторитет, в резултат от размаха на антифашистка съпротива, пред която българската изглежда твърде незначителна.

Въпросът за момента на обединението на Вардарска и Пиринска Македония продължава да тежи, особено в комуникацията с ръководителите от Скопие. Те упорито настояват за присъединяване час по-скоро на Пиринско към новата Народна република Македония (НРМ), докато колегите им в София държат да го поставят в зависимост от напредването на „братското сближение“ между България и Югославия. Едновременно с това българските ръководители се опитват да свържат отстъпването на Пиринския край с необходимостта от връщане Западните покрайнини (Царибродско и Босилеградско) на България.

През юни 1946 г. ситуацията еволюира. Сталин съветва подписването на съюзния договор да изчака развързката на започналата в Париж мирна конференция, но приканва ръководството на БРП (к) да предостави „културно-национална автономия“ на Пиринския край като първа стъпка към обединението на Македония². Тази директива е приета скоро от X разширен пленум на ЦК (9–10 август 1946 г.), на който все пак се подчертава, че присъединяването на Пиринско към югославска Македония ще се осъществи въз основа на съюзен договор между София и Белград³. Така, макар да потвърждават съгласието си за отстъпване на част от националната територия, лидерите на БРП (к) не желаят категоричното ѝ отцепване. Те настояват върху необходимостта да се предотврати поставянето на граница между България и Македония, както и да се даде на пиринци правото на българско поданство след обединението.

Конкретната стъпка към южнославянска федерация се прави подир още една година, след сключването на мирния договор между България и победителите във войната. Между 30 юли и 1 август 1947 г. в словенския град Блед Георги Димитров и Йосип Броз Тито (в присъствието на македонския ръководител Колишевски) се споразумяват за серия мерки, засягащи политическите отношения и икономическото сътрудничество между двете страни. Потвърдено е и желанието за присъединяване на

1 Пак там, с. 1202–1203.

2 Пак там, с. 1268–1271.

3 Пак там, с. 1278–1284.

Пиринския край към НРМ, като българската позиция се налага в някои пунктове: обединението на Македония ще се реализира само след сключването на съюстен договор между Югославия и България и едновременно с връщането на Западните покрайнини. В междинния период суверенитетът на България в Пиринско е гарантиран, но пък София се задължава да учреди там редица македонски институции и да организира изучаването на македонски език и на история на македонския народ¹.

Предвиденият договор за „приятелство, сътрудничество и взаимопомощ“ е подписан в края на ноември 1947 г. в Евксиноград, като терминът „федерация“ е избегнат. Но изключителният международен авторитет на Тито предизвиква у Сталин все по-голямо раздразнение и определени резерви към южнославянската федерация. На всичко отгоре едно необмислено интервю на Г. Димитров през февруари 1948 г. вбесява съветския диктатор. Без да се консултира с последните му виждания върху международното положение, Димитров очертава като цел създаването на голяма конфедерация между Югославия, България и другите народни демокрации в Източна Европа, сред които нарежда и разтърсваната от гражданска война Гърция. На спешно заседание в Москва Димитров е остро разкритикуван от Сталин, който обаче най-неочаквано потвърждава необходимостта от федерация на Югославия и България, а също и Албания².

На срещата югославският представител Кардел изразява за пръв път скептицизъм. Съвсем скоро югославското партийно и държавно ръководство потвърждава завоя си по темата: в края на февруари федерацията на южните славяни е обявена за ненавременна³. През март българското ръководство получава от югославските си колеги телеграма, изразяваща тези резерви. При вече очертаващия се конфликт с Москва в Белград нямат интерес от съюз, в който София би била „троянският кон“ на Сталин. Епилогът настъпва през юни 1948 г.: в Букурещ Второто заседание на Информбюрото приема резолюция, осъждаща „тяснонационалистическата линия“ на югославските ръководители и тяхното „откъсване от социалистическия фронт“.

1 За Бледските споразумения вж. Лалков, Милчо. Цит. съч., с. 243–251.

2 Djilas, Milovan. *Conversations with Stalin*. New York, Harcourt, Brace & World, 1962, p. 171–184.

3 Велјановски, Новица. *Македонија во југословенско-бугарските односи, 1944–1953*. Скопје, ИНИ, 1998, с. 222.

Резолюцията бележи началото на изключително агресивен пропаганден конфликт между Съветския съюз и верните му комунистически партии и държави, от една страна, и Титова Югославия, от друга. България веднага се солидаризира с позицията на Сталин: в Букурещ Трайчо Костов осъжда „националистическата“ политика на Югославия по македонския въпрос. С разрива между Тито и Сталин се слага и край на опитите за реализиране на българо-югославска федерация.

Впоследствие българската публицистика и историография от комунистическата епоха, както и някои изследвания след 1989 г. интерпретират идеята за федерацията като средство за „натиск“ върху София от страна на белградските ръководители. Наистина Титовото ръководство поддържа идеята както поради вътрешнополитически съображения, така и по силата на един експанзионизъм, сред чиито цели през същия период са и присъединяване на Триест, на словенските области в Австрия и доминация над Албания. Няма съмнение, че непосредствена цел, особено за нетърпеливите лидери в Скопие, е присъединяването на Пиринска Македония. Но твърдението, че идеята за голяма федерация на южните славяни била внушена от Титовото ръководство¹ е крайно неубедително.

Именно Георги Димитров е този, който още през 1941 г. лансира пред Бащата на народите такава идея². През април 1944 г. той я потвърждава пред Сталин, Молотов и македонския активист Димитър Влахов като единствено решение на заплетения македонски въпрос³. Димитров не измисля нещо ново: идеята за „интегрална Югославия“ с участието на България се дебатира през междувоенния период в българското публично пространство; тя се подкрепя и от проюгославските лидери на „Звено“. За комунистите федерацията на южните славяни е начин да останат верни на възприетата линия на присъединяване на Пиринско към „обединена Македония“, без да губят връзка с областта. Именно това притеснява някои югославски лидери, в частност в Скопие, които и не изглеждат привърженици на обвързването с България. Трябва да се изтъкнат и плюсовете за София в международен план от сътрудничеството с Белград, особено по време на войната. До подписването на мирния договор сближаването с Югославия е изход от международната изолация.

1 Например: Лалков, Милчо. Цит. съч., с. 91, 295.

2 БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., с. 1102–1103, 1109.

3 Димитров, Георги. Дневник. 9 март 1933–6 февруари 1949. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1997, с. 418–419.

Решаващи са обаче променливите калкулации на Сталин, който понякога изненадва балканските комунистически ръководства с неочаквано насърчение, в други случаи – с безцеремонна критика.

1.2. „Македонизацията“ на Пиринския край и нейното преразглеждане

По време на преговорите с Югославия българските комунистически ръководители инициират една днес често напомняна кампания: насаждането на македонско национално съзнание сред населението на Пиринския край, съвпадащ в административно отношение с Горноджумайска област, а от 1950 г. – с Благоевградски окръг. Изглеждаща като скандално и необяснимо по рационален начин „предателство“, „македонизацията“ е всъщност реплика на съветската практика на коренизация, т. е. налагане на национална идентичност сред население, което не я споделя непременно и често я посреща дори враждебно¹. При цялата си интернационалистическа реторика целта на тази практика е именно затвърждаване на доминацията над това население, а не отказ от него. Наистина в българския случай като крайна цел на кампанията е заявено отстъпването на територия на „обединена Македония“, но в рамките на федерация, част от която се предвижда да бъде и България. Още в началото на ноември 1944 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) решава, че Пиринската област ще се присъедини към Вардарската само въз основа на българо-югославски съюз² – линия, която няма да бъде изоставена до конфликта от 1948 година.

С всичките си двусмислици и абсурди македонизацията започва в края на 1944 г., но на първо време се изчерпва със заклеявяване на традиционния „великобългарски шовинизъм“ и с повърхностна пропаганда, целяща да „популяризира“ македонската държава и народност. През есента на 1945 г. Областният комитет на БРП (к) в Горна Джумая реализира първите чествания, които трябва да възпитат македонско съзнание сред населението. Отбелязани са четири години от „въстанието на македонския народ“ срещу „българския окупатор“ (11 октомври), създаването на федеративна народна Югославия (29 ноември), а местните партийни активисти изпращат на Титовото ръководство възторжени телеграми от името на „пиринските македонци“.

1 Относно Сталиновата национална политика вж.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, Cornell University Press, 2001.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 7.

„Внедряването“ на македонско съзнание се активизира след X разширен пленум, който предоставя на Пиринския край „културна автономия“ и лансира „ред мероприятия“ по прилагането ѝ. Сред тях е проведеното в края на декември 1946 г. първо за комунистическата епоха преброяване на населението. За пръв път в България се „установява“ значителен процент македонци по „народност“: 169 544 души. Те формират мнозинство в Горноджумайска област: 160 641 или 63,6% от общото ѝ население. Обаче достъпната и до голяма степен публикувана документация издава чисто административното фабрикуване на „македонците“ от 1946 година.

В навечерието на преброяването кметовете от петте околии на областта получават телеграми от партийните ръководства, настояващи цялото население да бъде записано като македонско „с изключение само на евреите, циганите, турците и българите, дошли от пределите на България. Българо-мохамеданите да се пишат по народност „македонци“ без разлика дали са отсам, или оттатък Места“¹. По-късно местни активисти на Партията признават: „В областния комитет ни бе казано, че ако не изкараме 70% македонци, да си вземем шапките и да бягаме.“² Според околийския секретар на Петрич: „При преброяването ние извършихме натиск. Областният комитет ни определи да има в нашата околия 60–70 процента македонци. Ние позасилихме работата и получихме 90 процента македонци.“³ Преброителите попълват рубриката „народност“ според спуснатите директиви, докато преброяваните често не правят разлика между „българин“ и „македонец“⁴.

Сред другите лансирани мероприятия са откритата през май 1947 г. в Горна Джумая македонска книжарница, последвана от подобни в Неврокоп, Петрич и Разлог. През ноември същата година в областния административен център отваря врати и Македонски народен театър, а подвижно македонско кино с библиотечка кръстосва региона. Задължен да добие „македонски облик“, излизащият от януари 1945 г. областен вестник „Пиринско дело“ започва да публикува страница на македонски език. От нея напътствия в новата норма дава съзателят ѝ Блаже Ко-

1 Ангелов, Веселин. Хроника на едно национално предателство. Благоевград, Университетско изд. „Неофит Рилски“, 1999, с. 134; Мичев, Добрин. Цит. съч., с. 277.

2 Мичев, Добрин. Цит. съч., с. 274. Срв.: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 13, а. е. 112, л. 26.

3 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 21, л. 13.

4 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 12, а. е. 452, л. 12. Срв. Баев, Йордан. Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години. – Военноисторически сборник, № 1, 1994, с. 96; Мичев, Добрин. Цит. съч., с. 278.

нески. Част от населението и институциите на Горноджумайска област са задължително абонирани за македонски вестници.

В течение на учебната 1947–1948 г. в училищата на областта е въведено изучаване на македонски език и на история на македонския народ. За тази цел през декември 1947 г. идват 56 преподаватели от НРМ; през март 1948 г. общият им брой достига 93. Същевременно 149 студенти и почти толкова ученици от средни училища биват прехвърлени в НРМ, където да продължат образованието си като „македонци“, а 135 учители са пратени на квалификационни курсове за усвояване на езика. В Пиринския край започват и курсове за ограмотяване, които са ръководени на македонски. Просветното министерство лансира също така поправки в учебниците по история и география, които отстъпват на „македонския народ“ част от националната история и потвърждават „македонския характер“ на Пиринско.

Новата национална политика се прилага и спрямо емигрантите от Егейска и Вардарска Македония във вътрешността на страната. През пролетта и лятото на 1947 г. техните институции, включително Македонският научен институт, са закрити като гнезда на „върховизъм“ и „великобългарски шовинизъм“. Част от библиотеката и архива на института е прехвърлена в Скопие, както и костите на революционера Гоце Делчев. На мястото на старите македонски братства се създава „инициативен комитет“ за организиране на македонски културно-просветни дружества, в който доминират свързани с Югославия македонски националисти.

Нововъведенията на „културната“/„културно-националната автономия“ предизвикват различни по характер реакции. Точно както в съветските коренизации някои партийни функционери се престарават във внедряването на линията, а други пък са крайно критични към нея и се опитват частично да я отменят. Сред последните е например Владимир Поптомов – дългогодишен македонски активист, член на Политбюро и титуляр на високи държавни постове¹. Що се отнася до пиринското население, академичните изследвания в България се опитват да създадат впечатлението за „масова съпротива“ срещу македонизацията².

Всъщност тя е посрещната враждебно най-вече от опозиционните политически кръгове в София, както и от някои политици от „Звено“. В

1 Ангелов, Веселин. Вик в съня. Материали за съпротивата на Владимир Поптомов срещу македонизацията в Пиринския край (1944–1949). С., Симолини, 2005.

2 Ангелов, Веселин. Хроника..., с. 299.

Пиринско налагането на югославската македонска идентичност е също контрирано от опозиционери, включително бивши активисти на ВМРО. Конфликти възникват и между новодошлите от Скопие учители и местните им колеги: като представители на традиционната интелигенция, последните не приемат новите учебни постановки. Сред останалата част от населението недоволство и бойкот предизвиква най-вече задължителното изучаване на македонски, който определено е възприет като чужд, „неразбираем“ и „сръбски“ език. Партийните органи виждат огромни трудности в това отношение и употребяват различни заплахи в опит да задължат местните да усвояват езика¹.

Скоро конфликтът между Сталин и Тито спира предприетите активности и води до ревизия на някои официални схващания. XVI пленум на ЦК на компартията (12–13 юли 1948 г.) заклеява „антимарксистката и тяснонационалистическа“ политика на югославските ръководители и в частност тяхното вмешателство в Горноджумайската област². Гласува се резолюция, в която специален раздел е По положението в Пиринския край. Неговото присъединяване към НРМ и южнославянската федерация са формално запазени като цели, които обаче са отложени за неясен момент: при една вярна на социалистическия „фронт“ Югославия. Партийното ръководство си прави типичната „самокритика“, в която вината за нередностите около налагането на „културната автономия“ е успешно приписана на чужд натиск. Обект на специални нападки е „враждебната агитация“ на югославските „емисари“ (учители, книжари), превърнали Пиринския край в „държава в държавата“. Същевременно „скопските ръководители“ са критикувани за непризнаване на българско малцинство в НРМ.

V конгрес (18–25 декември 1948 г.), на който партията си връща името БКП, задълбочава разрыва между София и „предателската клика“ в Белград. В част от доклада си, посветена на Федерацията на южните славяни и македонския въпрос³, Г. Димитров жестоко критикува „антибългарската шовинистическа пропаганда“ на „агентите на Колишевски“ в Пиринския край. Той декларира, че населението там говори български език като матерен, че е отхвърлило натрапвания и „неразбираем“ за него „официален“ македонски и че „от незапомнени времена се чувства

1 ДА-Благоевград, ф. 5, оп. 1, а. е. 5, л. 252; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 13, а. е. 112, л. 4.

2 Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952 г.)..., с. 365–368.

3 Пак там, с. 458–463.

свързано... с българския народ и не желае да се отделя от него“. Скопските управници са отново обвинени в „една системна кампания против всичко българско“ в НРМ. Впрочем подобни формулировки са вече изказани от Тр. Костов на заседанието на Информбюро в Букурещ.

Така новата конюнктура отваря възможност за завръщане към определени традиционни разбирания по македонския въпрос. Наистина, решенията на двата високи форума на комунистическата партия през 1948 г. постановяват продължаването с „неотслабваща енергия“ на политиката на „културна автономия“. Нейните конкретни изражения са обаче неясни: македонските учреждения в Пиринско (книжарници, театър и пр.) биват затворени. Изучаването на македонски език се обявява за факултативно, но имайки предвид, че след края на учебната година македонските учители са уволнени и пратени обратно в Югославия, не остава кой да го води. В партийните решения е записано, че това ще бъдат „местни македонски учители“, но такива подготвени кадри няма. Ето защо 1948 г. бележи де факто края на „културно-националната автономия“ на Пиринско, макар на теория още десетина години да се поддържа, че областта и нейното население имат македонски характер.

От 1949 г. нататък тонът спрямо Югославия се изостря и практически всякакви контакти между двете страни са прекратени¹. Трескавата публикация на пропагандни материали срещу „Титовата банда“ е съпроводена с дълга серия гранични инциденти и съдебни процеси за „вражеска дейност“. Жертва на един от тях е и бившият секретар на ЦК Тр. Костов. В София „инициативният комитет“ на македонската емиграция е също прочистен от „югославски шпиони“ и през 1951 г. се създава Съюз на македонските културно-просветни дружества. Той получава задачата да се бори с „титовщината“ и „колишевщината“ сред многобройните егейски и вардарски емигранти във вътрешността на страната, прокарайки при това „македонска по форма и социалистическа по съдържание“ култура².

Партийната линия изглежда все по-мъглява: от една страна, се признава македонска идентичност, включително в България. От друга, българският печат бърза ежедневно информации за „гестаповски терор“

1 По подробно вж.: Ангелов, Веселин. Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956). – Исторически преглед, № 5, 1996.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 993. Сrv.: Германов, Стоян. Началото на преоценка на българската политика по македонския въпрос (1948–1963 г.). – Македонски преглед, № 1, 2003, с. 109.

над пробългарско население в Македония и за „натрапването“ на „изкуствения“ и „посърбен“ македонски език. В края на 1951 г. се реагира шумно и на внесения от Белград в ООН меморандум за „преследването“ на „югославско малцинство“ в Пиринския край. В същия момент, с оглед изясняването на партийната позиция, Вл. Поптомов е натоварен с изработването на „тезиси“ по македонския въпрос.

В тях се обявява, че само в „народна и демократична“ България „македонското население“ на Пиринския край и македонската емиграция са получили своето „икономическо и социално освобождение“ и развиват своя национална култура¹. Зад това парадоксално настояване се крие нова стратегия на БКП: именно Пиринският край е провъзгласен за „Пиемонт“ за обединението на „поробената“ отчасти от „тито-колишевската фашистка клика“, отчасти от „гръцките монархофашисти“ Македония. Така признаването на македонска идентичност е мобилизирано за български държавнически цели: проектът за южнославянска федерация отпада окончателно, а центърът на бъдеща обединена Македония е в „свободна“ България. Ала тезисите на Поптомов не само са посрещнати хладно в чужбина, но така и не внасят необходимата яснота по македонския въпрос вътре в страната. На местно и централно ниво продължава да цари тотална дезориентация: задачата да се гради македонска идентичност, но различна от югославската, се оказва трудна и с абсурдни последствия. Ръководителите в Пиринско не смеят да предприемат каквато и да е конкретна стъпка от страх да не би действията им да бъдат заклеямени било като „титофашизъм“ и държавна измяна, било като „великобългарски шовинизъм“.

След смъртта на Сталин през март 1953 г., пак по знак на Москва, започва нормализация на отношенията с Югославия, макар и в началото като с „буржоазна“, а не социалистическа държава. Прекъсва се антиюгославската пропаганда по българските средства за информация, разменят се посланици, активизират се търговските и културните връзки. Сближаването с Югославия е окончателно потвърдено в началото на юни 1955 г.: след официална визита в Белград първият секретар на КПСС Никита Хрушчов посещава неофициално и София, където разяснява на българските другари новата политическа линия. По принцип за прилагането ѝ не би трябвало да има пречки след Априлския пленум от 1956

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 64, а. е. 160, л. 2–3.

г.: идва на власт ново поколение ръководители, начело с Тодор Живков, които легитимират себе си със заклеяването на сталинския „култ към личността“.

В по-развредена външнополитическа атмосфера през декември 1956 г. е осъществено второто преброяване на населението в България, което отчита македонско население в етнически смисъл. Неговият брой е дори по-висок спрямо предишното преброяване: 187 789 души в цялата страна, от които 178 862 в Благоевградски окръг са записани „македонци“ по „националност“. Българските историци интерпретират тези резултати като повторение на административната манипулация от 1946 година.¹ Но в директивите за провеждането на второто преброяване се подчертава, че „грубата грешка“ от първото не бива да се допуска. Партийно-държавното ръководство решава, че регистрираните по-рано като „македонци“ могат да се самоопределят „такива, каквито се чувстват“². ОК на БКП в Благоевград постановява експлицитно: „Всеки свободно да определя своята националност. Никакво насилие.“³

Обяснението на резултатите от 1956 г. се крие във все още неревизираното официално признаване на „македонски край“ в България. Скоро новите ръководители се показват привърженици на по-неотстъпчива линия по македонския въпрос, но на първо време те не лансират практически мерки за „ре-българизирането“ на Пиринско и натрупаната инерция действа. Спомените от предшестващата кампания без съмнение влияят на начина, по който хората се самоопределят. Към това трябва да се добави и начинът на набиране на информация от страна на преброителите, които предпочитат да записват по чисто формален начин данните, фигуриращи в личните документи. А през 1956 г. според тях населението на Пиринско е предимно „македонско“.

Сгоден повод за преразглеждане на политиката по македонския въпрос дава новият конфликт между Белград и Москва. През ноември 1957 г., по време на честване на Октомврийската революция в съветската столица, югославската делегация отхвърля поредния съветски опит за налагане на контрол над световните комунистическите партии. Започ-

1 Ангелов, Веселин. Хроника..., с. 289; Германов, Стоян. Цит. съч., с. 109.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3023, л. 53–54, 57–59, Предложение на Централно статистическо управление при МС от 25 август 1956, приложено към решение на Политбюро на ЦК на БКП от 4 октомври 1956 г.

3 ДА-Благоевград, ф. 2, оп. 1, а. е. 164, л. 6 (от 3 ноември 1956 г.).

ва нова, макар и далеч не толкова остра като предишната, пропагандна кампания против „Титовия ревизионизъм“. В този контекст партийно-държавното ръководство в София натоварва двама свои членове с изработването на нова позиция по темата Македония: това са Енчо Стайков (член на Политбюро, секретар на ЦК и председател на ОФ) и Димитър Ганев (секретар на ЦК)¹.

Подготвяйки проектостановище с нови „тезиси“, двамата скоро провокират югославските управници и с публичното артикулиране на посланието им. На 3 март 1958 г. Стайков предизвиква злъчната реакция на югославските медии с реч по случай 80-ата годишнина от Сан-Стефанския договор. През есента в Разлог, по време на честването на 35 години от комунистическото Септемврийско въстание, Ганев обявява македонския език за изкуствен и сърбизиран, обяснявайки, че в НРМ се преследват считащите се за българи. Резултатът е нова агресивна полемика между югославския и българския печат, както и вербална нота от страна на Белград.

През 1961 г. махалото се люшва пак: под нова съветска диктовка, българското ръководство предприема поредното сближаване с Югославия. Ала политиката по македонския въпрос вече няма да се преразглежда. Т. Живков и неговите приближени следват една все по-твърда линия по отношение на всичко, свързано с настоящето и бъдещето на Пиринския край, но и с миналото на географска Македония като цяло. Периодично организираните срещи между български и югославски партийно-държавни лидери се израждат скоро в полемики. Москва пък проявява сравнителна толерантност по дебатираните въпроси, смятани за „вътрешни“ или от „двустраниен характер“ между балканските страни².

1.3. Българо-югославската полемика по македонския въпрос (60-те–80-те години)

Традиционните български разбирания по македонския въпрос са категорично реабилитирани на пленум на ЦК на БКП, проведен на 11 и 12 март 1963³. Има обаче една съществена промяна спрямо ситуаци-

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3324, л. 7; Баев, Йордан. Цит. съч., с. 112–116.

2 Относно съветската позиция в споровете между София и Белград вж.: King, Robert. Minorities Under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1973, с. 187–219.

3 Стенограмите са достъпни в: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 568, л. 268–324, и са отчасти публикувани в БКП, Коминтернът и македонският въпрос..., с. 1286–1294 и у Германов, Стоян. Цит. съч., с. 113–136.

ята преди комунистическия режим: предмет на критика са не толкова гръцките или сръбски претенции, а изградената във федеративна Югославия и междувременно насърчавана в България македонска национална идентичност. По време на високия партиен форум Т. Живков лично оповестява редица исторически тезиси, вече одобрени от Политбюро. Партийно-държавният ръководител навлиза дълбоко в медиевистиката, подчертавайки, че в Македония през средновековието не е имало македонска народност, ами българска, която през XVIII–XIX век се развила в българска нация. Македония е определена като „люлка на българското възраждане“ и се подчертава, че македонските революционери от края на XIX и началото на XX век имали българско самосъзнание. С тази лекция са разобличени „фалшификациите“ на „скопските ръководители“ и то не само в историческата, но и в езиковата проблематика: Живков заявява, че македонският език е „наречие от нашите западни наречия, диалект“. Обръщайки особено внимание на Пиринския край, той призовава към радикална промяна на партийната линия към местното население, което „е част от българската нация. Никаква македонска националност там няма и не може да има“.

Разликата с „димитровската епоха“ е очевидна: Живков критикува „грешките“ на партията от междувоенния период насетне, избягвайки директни нападки срещу Димитров и Коларов. Той дори изразява открито съгласие с позициите по македонския въпрос, прокарвани в някогашните „шовинистични речи“ на „буржоазията“. Въпреки това партийният лидер препоръчва линия на определен дипломатически компромис: България трябва да признае съществуването на македонска република в Югославия, където поради различни исторически фактори се развива македонско национално съзнание. Югославските ръководители пък трябва „да прехапят хапа“ и да се откажат от намеса във вътрешните работи на България, по-специално в Пиринския край.

С принципа, че всеки трябва да е господар при себе си, към средата на 60-те години българското партийно ръководство прави стъпки към нормализиране на отношенията със западния съсед. Вината за спорадично припламващите в пресата спорове относно исторически въпроси е мъгляво приписвана на „недобросъвестни“ историци или на „политическа намеса“ в историята. Ала следвайки една все по-твърда позиция, партийно-държавният елит се самовъвлича в полемики. През септември 1965 г. пред посетилия София Тито се декларира, че в Благо-

евградски окръг няма малцинствени проблеми и че такива има тъкмо с българите в югославска Македония, както и че македонското национално съзнание се създава на „противобългарска основа“: израз, който се превръща в рефрен на българските ръководители¹. Тези становища не предизвикват ентусиазма на другата страна, която скоро изразява и шумни протести.

Повод за такива е третото преброяване на населението в комунистическа България през декември 1965 година. То дава изключително нисък брой „македонци“: 9 632. При това в Благоевградски окръг са отчетени само 1 437, т. е. 0,5% от неговото население и под 1% от предходно записаните 178 862 „македонци“. Макар централното и окръжното партийно ръководство да твърди, че преброяването е проведено в обстановка на „пълна свобода“, двацет години по-късно Живков споменава за „един маньовър“, чрез който „за няколко дни цялото население в този край осъмна като чистокръвни българи“². За маньовъра знаели само четирима души, за да не се „издаде дружината“. Очевидно той е приложен специално в Благоевградски окръг, тъй като числото на „македонците“ в останалата част на страната е в рамките на това от първите две преброявания – между 8 000 и 9 000 души. Макар и конкретните данни да са публикувани две години по-късно, „изчезването“ на „пиринските македонци“ е вече известен факт, който усложнява все повече двустранните отношения.

През ноември 1966 г. избухва и първият голям „езиков скандал“ между България и югославска Македония, след като шефът на СБП Георги Джагаров отказва да подпише договор за сътрудничество с дружеството на македонските писатели, изготвен и на македонски език. Месец по-късно, по време на официална визита в Белград, Живков демонстрира изключителен националистически патос³. В присъствието на Тито, той атакува фронтално македонския партиен лидер Кръсте Цървенковски, заклеявайки „денационализацията“ на стотици хиляди българи във Вардарска Македония и скопските „измишльотини и фалшификации“. На настояването за признаване на македонско население в страната си, българският комунистически ръководител отвръща с образа на Паисий Хилендарски и с дълго изброяване на исторически личности от Маке-

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 15, л. 39–41.

2 Ангелов, Веселин. Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984–1989). Документи. С., Симолини, 2008, с. 172, 175.

3 Вж. стенограмите в: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 49, л. 69–82.

дония, българи „отгоре до долу“, във „всичките си фибри“: от Климент Охридски до Димитър Благоев.

Впоследствие от началото на 1967 г. започва печатна война между българската и югославската преса, в която конфликтни исторически интерпретации за средновековието и новото време са съчетани с обвинения относно сегашната ситуация: преследването на „всичко българско“ в югославска Македония и на „македонското малцинство“ в България. На този фон, на 13 април 1967 г., Политбюро на ЦК на БКП формулира четири принципа на политиката по македонския въпрос¹. Българското ръководство 1) се противопоставя на „фалшифицирането“ на „историческите факти“, понеже не открива „исторически и научни данни“ за съществуване на македонци в миналото; 2) признава чисто политическия факт на съществуването на македонска република в Югославия, където македонско национално съзнание „започнало“ да се формира; 3) отхвърля всякакви аспирации към Благоевградски окръг, който е „неразделна част“ от българската нация; и 4) настоява за свободна самоизява на смятащите се за българи в югославска Македония. Очевидно линията на БКП не се придържа строго към формулирания на Мартенския пленум от 1963 г. компромис (признаване на македонци във Вардарско срещу това на българи в Пиринско). Българското партийно и държавно ръководство все повече държи да посочи и „истинската“ идентичност на югославските македонци. От една страна, нападението е най-добрата защита, а от друга, управниците в София явно смятат, че българската принадлежност на пиринското население не може да се поддържа по недвусмислен начин, ако се признава другаде отделна македонска самоличност.

Последната е атакувана и по време на визитата на Цървенковски в София през май 1967 година². Живков окачествява периода на „културната автономия“ на Пиринско като „ненормален“, повтаря, че Партията е допуснала „грешка“, и напада признаването на македонска нация от Коминтерна през 1934-а. Климент, Самуил и Паисий са отново приви-

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6655, л. 40–60. Сrv.: Баев, Йордан. Цит. съч., с. 120–123.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 56, л. 6–37. Виж и спомените на Црвенковски, Крсте. На браникот на македонската самобитност – материјали од политичките разговори за македонското прашање. Скопје, ИНИ, 1998. Двустранните срещи между български и югославски ръководители и развојот на полемиките в периода 1967–1982 г. са представени изчерпателно от Troebst, Stefan. Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982. München, Oldenbourg, 1983 (мак. превод Требст, Стефан. Бугарско-југословенската контроверза за Македонија 1967–1982. Скопје, ИНИ, 1997).

кани, за да защитят българската позиция. Разговорът се превръща в истинска караница, когато в него се включва секретарят на ЦК на БКП и член на Политбюро Борис Велчев. Той заявява, че навсякъде в югославска Македония живеят българи и призовава Скопие да ги признае официално. По този начин двустранните отношения се усложняват още повече: между българския и югославския печат избухват нови полемики по разнообразни поводи. Такъв е например 65-тата годишнина от Илинденско-Преображенското въстание (2 август 1968 г.).

В същия момент напрежението между София и Белград рязко ескалира покрай инвазията на Варшавския договор в Чехословакия. Югославия започва да се готви за нападение откъм България. Макар че в края на септември българското правителство прави две декларации относно липсата на съветски войски в страната и на териториални претенции към западния съсед, кризата продължава докъм края на 1969 година. В опит да се укротят политико-историографските полемики, диалогът между двете страни се подновява, за да завърши с нова кавга в началото на ноември 1970 г. по време на посещението на югославските ръководители Кръсте Цървенковски и Велко Влахович в София¹. Борис Велчев отново отрича съществуването на македонска народност, обяснява, че македонска нация се формира тепърва и то на „антибългарска основа“, и признава открито, че в миналото партията и лично Г. Димитров са направили грешка с признаването на македонска идентичност. Партийно-държавните лидери започват нов спор за средновековието и за съдбата на почти 200 000 „пирински македонци“, който се изостря с включването на първия секретар на ОК на БКП – Благоевград Кръстю Тричков. Той също цитира Паисий, Йоаким Кърчовски, Джинот, Райко Жинзифов, братя Миладинови, обявявайки, че македонската нация е изградена за целите на сръбския национализъм.

Впоследствие тази историческа аргументация се възпроизвежда многократно от българските лидери, докато югославските инструментализират езика на „човешките права“, особено след Заключителния акт от Хелзинки (юли–август 1975 г.). Правят се и формални опити за сближаване на позициите, под които обаче прозират целите на двете страни: в случая на Белград и Скопие, признаване на „македонско малцинство“ в България, в случая на София – признаване на неговото несъществу-

1 АМВНР, оп. 27, дело 158, преписка 3258.

ване и на „хилядолетния“ български характер на Македония. През 1976 г. югославската офанзива на международни форуми, като генералната асамблея на ООН, предизвиква приемането на нови директиви по македонския въпрос от Политбюро на ЦК на БКП¹. Партийното ръководство мобилизира дипломацията, приканена по-активно да противодейства на югославския натиск, и академичните кръгове, призовани да разобличат „изопачаването“ на „нашето историческо минало“.

Новият връх на взаимна агресия идва през 1978 г., когато се навършват 100 години от Сан-Стефанския договор и 75 от Илинден. След като XI конгрес на Съюза на комунистите на Югославия заклеява българската политика към „македонското малцинство“, през юли българското външно министерство оповестява специална декларация относно двустранните отношения². За пореден път българските дипломати отхвърлят съществуването на македонци в България, обявяват, че македонската нация „се създава“ въз основа на антибългарски фалшификации, и прочитат дълъг урок по история. В резултат на това полемиките се глобализират, достигайки отново до сесиите на ООН и дори, чрез платени материали, до печата на страни като Индия и Бангладеш.

Преходът към 80-те години е белязан от най-забележителната разправия между български и югославски партийно-държавни лидери. Това са Цола Драгойчева и Светозар Вукманович-Темпо, които между 1979 и 1981 г. публикуват в няколко различни издания спомените си за Втората световна война и организирането на антифашистко движение във Вардарска Македония³. Двамата се обвиняват взаимно в „шовинизъм“ („великобългарски“ в случая на Драгойчева и „великосръбски“ в този на черногореца Темпо), докато пропагандната машина на двете страни се върти на пълни обороти.

Смъртта на Тито през май 1980 г. не успокоява задълго споровете. Новите срещи между български и югославски официални лица стигат все

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 445.

2 За всестранно развитие на българо-югославските отношения. – Работническо дело, 24 юли 1978.

3 Драгойчева, Цола. Повеля на дълга. Спомени и размисли. Том 3: Победата. С., Партиздат, 1979; Драгойчева, Цола. Из моите спомени. На класови и интернационалистически позиции. С., Партиздат, 1979. Последната версия е публикувана и на редица чужди езици, също както и интервюто ѝ Македония – не повод за раздори, а фактор на дружба и сътрудничество. – Отечествен фронт, 9 февруари 1979. Следва: Драгойчева, Цола. Такава е истината. С., Партиздат, 1981.

до традиционните взаимни нападки. Но отсъствието на големия харизматичен югославски ръководител изправя създадената от него държава пред нови проблеми, които донякъде притъпяват конфликта с България. В югославската федерация започват процеси на разпад: изострянето на национализма в отделните републики изтиква на заден план „драмата“ на „пиринските македонци“. През новото десетилетие и българското партийно-държавно ръководство се сблъсква с по-важен проблем: последиците на предприетата от него смяна на имената на българските турци през зимата на 1984–1985 година. Макар и шумните разpravии от края на 60-те и от 70-те години да не се повтарят, до завършека на комунистическата епоха София и Белград не стигат до формално търсеното сближение.

1.4. Македонският въпрос: наука и пропаганда през 60-те–80-те години

Развитието в посока на един все по-твърдо заявен национализъм е особено видно в сфери като историческата наука и езикознанието. В условията на комунистическия режим, те не представляват автономни изследователски и преподавателски занимания, а са до голяма степен оръдия на официалната пропаганда. В началния етап на режима подложените на чистки и реорганизации научни среди са принудени да се подпишат под признаването на отделен македонски народ със свой език и историческо развитие, отделно от това на българите. Близките до новата власт авторитети се включват в безмилостния разгром на „буржоазния национализъм“ и на „великобългарския шовинизъм“. Но разривът с Белград през 1948 г. внася забележими промени: терминът „шовинизъм“ е автоматично пренесен върху западния съсед и започва един отначало муден процес на реабилитация на традиционния български разказ за миналото на Македония.

Вече съчиненията, писани в началото на 50-те, акцентират липсата на етнически смисъл на понятието „македонски народ“ в традициите на македонското освободително движение и отхвърлят съществуването на македонска нация преди създаването на югославската федерация¹. От началото на 60-те, в съгласие с партийно-държавното ръководство, историците се впускат в атака срещу „националния нихилизъм“ и „изопачането“ на българската история, в частност в „скопските фалшифика-

1 Представителен в това отношение е: Кьосев, Дино. Борбите на македонския народ за освобождение. С., Народна просвета, 1950, 1952; Кьосев, Дино. История на македонското национално-революционно движение. С., НС на ОФ, 1954.

ции“. Разобличаването им става един от приоритетите на Института по история при БАН. През май 1966 г. той приема „Директиви за изучаването на историята, езика и културата на българското население в Македония и Тракия“, които лансират активното публикуване на извори, спомени и биографии, както и търсене на начини да се влияе на чужди изследователи в посока на „историческата истина“¹. Подобни са задачите и на другите учреждения, ангажирани с осъществяване и популяризация на исторически изследвания – не на последно място на основания през 1952 г. Институт по история на БКП. Звено на пряко подчинение на ЦК, ИИ на БКП видимо еволюира в посока на националната история и се превръща в средище на специалисти по македонския въпрос.

Силен тласък на патриотичното индоктриниране дава решението на Политбюро на ЦК по същия въпрос от април 1967 г. и особено мероприятията за изпълнението му, приети от Секретариата на 12 март 1968 година². В тях специален акцент е поставен върху БАН, която е задължена да изработи общо становище на българските учени относно историческата принадлежност на Македония. Но не става дума само за тържествени меморандуми: Секретариатът лансира мащабна дейност по публикуване на научни и популярни произведения, посветени на миналото, културата и езика на македонските българи, в която са ангажирани буквално всички научни звена в сферата на хуманитаристиката и всички културни институции. Голямо внимание е отделено на търсенето в съседни и далечни страни на архивни документи, свидетелстващи за българско население в Македония. Същевременно българските архиви са обект на щателен контрол, за да се предотврати нежелателното публикуване на документи от чужди специалисти. Пристъпва се и към практическото „купуване“ на учени, в частност от „капиталистическите страни“, с които се сключват „контрактации“ за писане на изследвания по македонския въпрос, защитаващи българската гледна точка. Мероприятията на Секретариата привеждат музеите в страната „в съответствие с историческата истина“, лансират „поправянето“ на всички учебници в същия дух, инструментализирането за пропагандни цели на фолклора, киното, телевизията и т. н. Българската православна църква е също поканена да се включи в „патриотичното дело“, особено сред македонската диаспора в Америка и Австралия, на „работата“ с която се посвещава специално внимание.

1 НА – БАН, ф. 88, оп. 3, а. е. 12, л. 49–52.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 127, л. 16–23.

За разлика от дебатите от март 1963 г., които остават секретни, мероприятията от март 1968 са предназначени за незабавно разпространение сред споменатите в тях партийни структури, държавни институции и казионни организации. През същата 1968 г. Институтът по история при БАН публикува „историко-политическа справка“ по македонския въпрос, която предизвиква бурни реакции от югославска страна¹. Национализмът се утвърждава като формула на консенсус между учени и управници, а патриотичните поръчки от страна на последните не секват. През 1976 г. Политбюро отново призовава БАН да издаде „фундаментален труд“, който да контрира „изопадащите“ миналото югославски и други публикации². В 1977 следва ново решение на Политбюро, в което като основна задача на българистиката е посочен разгромът на успешната в редица чужди университети (включително съветски) македонистика³. Година по-късно, българските академични учени наливат ново масло в огъня с обемен сборник от документи за историята на Македония⁴, посрещнат с шумно възмущение в Югославия. В изпълнение на решение на Политбюро, сборникът е преведен и на чужди езици.

Същевременно в българския разказ тече процес на реабилитация на редица фигури и организации от македонското освободително движение от края на XIX–началото на XX век, предходно заклеймени като „шовинистични“. В края на 70-те години „върховистите“ – клеймо от пропагандния арсенал на димитровската епоха – са напълно оневинени⁵. Преиздават се съчиненията на емблематични изследователи на Македония като Васил Кънчов, Любомир Милетич, Христо Силянов. Започва реабилитация и на междувоенната ВМРО, громена в началото на режима като „фашистка“: това особено важи за първия ѝ лидер Тодор Александров⁶. Към края на 80-те години близки до властта и до тайните служби историци, както и функционери от апарата на ЦК, призовават

1 Македонският въпрос. Историко-политическа справка. С., БАН, 1968. Ходът и тематиката на българо-югославските историографски полемики е подробно описан при: Требст, Стефан. Цит. съч., с. 195–250.

2 ЦДА, ф.1 Б, оп.66, а.е.445.

3 Пак там, а.е.639.

4 Македония. Сборник от документи и материали. С., БАН, 1978.

5 Пандев, Константин. Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903 г. С., Наука и изкуство, 1979.

6 Добринов, Дечо. Тодор Александров и македонското революционно движение. – Векове, № 1, 1980.

за реабилитация и на живеещия в изгнание и отговорен за гибелта на мнозина комунисти Иван (Ванчо) Михайлов¹.

Подобно е развитието и при лингвистите. Първата атака против конструираната в Югославия македонска идентичност е именно срещу новата езикова норма, бичувана от българското партийно ръководство още през 1948 година. В началото на 50-те българските езиковеди все още признават отделен македонски литературен език, развил се въз основа на български диалект². Но през 60-те години тази позиция става некоректна и учените от Института за български език при БАН започват да отричат съществуването на такава норма. През кризисната 1968 г., рамо до рамо с българските историци, езиковедите участват в тежка словесна битка с македонските си колеги на VI световен славистичен конгрес в Прага. През 1973 г. караницата се повтаря на следващия конгрес, проведен във Варшава, за да се потрети през 1978 г. в Загреб. Същата година езиковедският институт към БАН провокира македонските лингвисти със своеобразен манифест, в който употребяваната в югославската република стандартна норма е сведена до „писмено-регионална форма на българския език“³.

Насърченият от партийното ръководство национализъм все пак не се свежда само до науката, а лансираната пропаганда надхвърля границите на културната сфера в България. Партийно-държавното ръководство действа в наистина глобален мащаб, опитвайки се да спечели и различните македонски диаспори. След решение на Политбюро от октомври 1960 г.⁴ българската държава влиза в надпревара с Югославия относно бъдещето на егейските бежанци от Гръцката гражданска война (1946–1949 г.), намерили временно убежище в други източноевропейски комунистически страни и в СССР. Доколкото Атина не желае „славофонските“ политемигранти, София и Белград се опитват да ги привлекат за своите каузи, предлагайки им заселване и трудоустрояване. Българската пропаганда сред тях се води от Славянския комитет в София, който през 1982 г. приема по-точното название Комитет за българите в чуж-

1 Nedeva, Ivanka, Naoum Kaytchev. IMRO Groupings in Bulgaria after the Second World War. – In: James Pettifer (ed.). The New Macedonian Question. Basingstoke and London, Macmillan Press, 1999, p. 177.

2 Мирчев, Кирил. За македонския литературен език. С., Наука и изкуство, 1952.

3 Единството на българския език в миналото и днес. С., БАН, 1978.

4 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4291.

бина. Същият поддържа връзки и с македонски диаспорични организации в Северна Америка и в Австралия. Един от парадоксалните ефекти на „национализирането“ на комунистическия режим е фактът, че през 70-те години Славянският комитет, МВНР и ПГУ на ДС влизат във връзка и с Македонската патриотична организация в САЩ и Канада с идеен ръководител Ванчо Михайлов¹. В името на „националните интереси“ комунистически функционери се опитват да създадат алианс с активисти и кръгове на една декларирано антикомунистическа организация.

Пропагандата по македонския въпрос има и един по-частен залог, но всъщност по-важен от далечния отвъдокеански контекст: идентичността на населението в Пиринския край. От втората половина на 50-те години редица доклади на МВР, на ОК-Благоевград и на структурите на ЦК свидетелстват за наличие на „националистически прояви“ в Пиринския край, т. е. на индивидуално или организирано демонстриране на македонска идентичност. В отговор, през 1964 г., Секретариатът на ЦК на БКП инициира редица мерки за „класово-патриотичното възпитание“ на населението в Благоевградски окръг². Пропагандата на българския патриотизъм се засилва особено по време на преброяването година по-късно, както и на предходната кампания по смяна на личните документи.

Независимо от отчетените „успехи“, данните за малки „националистически“ групи зачестяват по време на кризата от 1967–1968 година³. През ноември 1967 Секретариатът на ЦК посвещава ново заседание на „патриотичното възпитание“ в Благоевградски окръг, след като получава от окръжния първи секретар доклад за 15 разкрити групи с около 90 души обща членска маса, проповядващи „свободна и независима Македония“⁴. Вземите от партийно-държавното ръководство мерки за „осъзнаването“ на „чистокръвно българското“ население на окръга са разнообразни: от съдебни процеси срещу активните македонски националисти до щедри инвестиции в местната икономика и инфраструктура, както и изграждане на нови културни и образователни институции през 70-те–80-те години. Двете преброявания, които следват изчезването на „македонците“ през 1965 г., отразяват ясно политиката на изграждане на хомогенна „социалистическа нация“. През 1975 г. са

1 ЦДА, ф. 141, оп. 9, а. е. 43, л. 73; Пак там, оп. 10, а. е. 18, л. 56–60; Пак там, оп. 11, а. е. 41, л. 55.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 8, а. е. 6561; ДА-Благоевград, ф. 2, оп. 6, а. е. 4.

3 ДА-Благоевград, ф. 2, оп. 7, а. е. 12, л. 43–47.

4 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 8, а. е. 7981, л. 6–9.

отчетени „граждани от небългарски произход“, включително „македонци“, но данните никога не биват публикувани, а през 1985 г. вече няма място за други национални идентичности освен „българи“.

Във вътрешността на страната „патриотичното възпитание“ на все по-оредяващите среди на преселниците от Вардарска и Егейска Македония пък е поверено на Съюза на македонските културно-просветни дружества. Впрочем през 1977 г. и той е закрит: за да се пресече ефектът на „обособяване“ на граждани на „земляческа“ основа. Във всеки случай, въпреки наследството от „внедряването на македонско съзнание“ през 1944–1958 г., нито в Пиринския край, нито в останалите части на страната кристализира значим колективитет, който може да бъде окачествен като македонско малцинство. В този смисъл хомогенизационната политика на режима не среща истинска съпротива и със сигурност импонира на всички онези, които приемат предходната линия като ненормална. Не стоят обаче така нещата с ясно оформените като идентичност етнически и религиозни общности, на първо място мюсюлманските.

2. Политиката към етническите и религиозни общности в комунистическа България

2.1. Националното хомогенизиране на българоезичните мюсюлмани (помаци)¹

Още преди идването на комунистическия режим, съсредоточеното в Западните и Средни Родопи, както и в Тетевенския край, мюсюлманско население с български майчин език е обект на повече или по-малко на-

1 В настоящото изложение термините „българоезични мюсюлмани“ и „помаци“ се употребяват като взаимозаменяеми, въпреки възможните критики към един от тях или към двата. Първият термин изглежда най-коректен, доколкото не предreshава въпроса за етничността на население, което има разнообразни самоидентификации (мюсюлмани, българи мюсюлмани, турци, ахряни, помаци и др.). Терминът „българи мюсюлмани“, използван в последните български исторически и етнологични изследвания, съдържа определена идеология: той отъждествява етническата идентичност с говоримия език, и то при население, чиято етничност се артикулира по-скоро около религиозната отлика (сама по себе си повече или по-малко наблегната). Лансираният особено през 30-те години и после в комунистическата епоха термин „българи мохамедани“, както и производният му „българо-мохамедани“, фигурира като цитат на характерната за епохата терминология, но в качеството на аналитично понятие се избягва като некоректен. Същевременно, въпреки разпространеното схващане, че популярното название „помаци“ е осъществително, то се използва от определени групи от същото население, а и в академичната литература – най-вече западна, гръцка и турска, но и в по-новата българска.

силствени асимилационни политики. В първия случай това е „кръстилката“ по време на Първата балканска война (1912–1913 г.), когато между 150 000 и 200 000 помаци от Неврокопско (дн. Гоцеделчевско), Драмско и Ксантийско (дн. Гърция) са принудени да приемат източното православие¹. Скоро покръстванията са отменени, но около две десетилетия по-късно условията на силен държавен национализъм налагат нови опити за приобщаване на дела от родопското население, смятан за откъснат от българите християни вследствие на трагични исторически обстоятелства. През 1937 г. в Смолян се учредява Дружба „Родина“, която, без да се обявява против исляма, започва кампания за сближаване на „българомохамеданите“ с православните им „братя“. С подкрепата на властта, „родинци“ инициират смяна на тюрко-арабските имена с български (но несвързани с християнството), изоставяне на отличителното мъжко и женско облекло (фес, фередже), превод на Корана на български, въвеждане на същия език в мюсюлманското богослужение и др. мерки за осъзнаване на „родовия корен“.

Доколкото те са отхвърлени от мнозинството помаци, през 1944 г. стремящите се към разширяване на популярността си комунисти се обявяват против методите на „Родина“ и за връщане на мюсюлманските имена и облекло. Политиката през първите месеци и години на управление на ОФ се характеризира със значителна толерантност към мюсюлманската религия и дори може да се говори за тактически съюз между комунизъм и ислямски традиционализъм. Имената са върнати, облеклото става въпрос на личен избор, а родинци са заклеени и съдени като „фашисти“ и „великобългарски шовинисти“. Първоначално „народната власт“ се радва на високо доверие сред помаците².

Ала то далеч не е абсолютно. Предприетите от новите управници социално-икономически промени не са посрещнати с ентузиазъм от мюсюлманското население. В граничните с Гърция райони върлуват помашки нелегални групи. От своя страна комунистическите ръководители намират помаците за неблагонадеждни с чуждата си идентич-

1 Трудно е да се определи точният брой на помаците, които попадат впоследствие в българската държава. Според данни на МВР, към 1 януари 1989 г., те са 268 971 души. При първото преброяване след комунистическата епоха, през 1992 г., над 176 000 мюсюлмани посочват българския като майчин език.

2 По-подробно вж.: Груев, Михаил. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944–1959). С., Кота, 2003, с. 52–65.

ност и консервативния си начин на живот. Израз на такава недоверчивост е започналото през януари 1948 г. разселване на мюсюлманските малцинства, живеещи по протежение на южната държавна граница¹. Осъществена по директива на Георги Димитров и в типичен сталински стил, тази кампания нарушава донякъде компактността на помашката общност и води до образуването на малки нейни анклавни във вътрешността на страната.

Лансираната от режима обществена модернизация предполага в частност потискане влиянието на исляма. Мерките в това отношение са посрещнати от мюсюлманското население с открито недоволство. През 1953 г. такова предизвиква паспортизацията – поради вярването, че правенето на лични снимки е в разрез с кораническата забрана на човешки изображения. Особено негодувание предизвиква снимането на жените с открити лица, но в най-голяма степен помаците протестират против записването им в паспортите като „българи мохамедани“ (а в Пиринския край и като „македонци“). На много места българоезичните мюсюлмани декларираха, че се чувстват турци и настояват да бъдат записани като такива².

Едновременно с това партийно-държавното ръководство взема мерки за ограмотяване на населението, с които трябва да се убедят и най-консервативните лица да изпратят децата си в училище, особено момичетата. Образователната политика сред помаците е в центъра и на първото решение на Политбюро на ЦК на БКП, посветено изцяло на тях. Освен директиви за изграждане на училищното дело в областите, населени от „българи с мохамеданска вяра“, взетото на 17 ноември 1956 г. решение съдържа и редица други мерки в социалната, икономическата и културната сфера с оглед преодоляване на наслоените „верски предразсъдъци и средновековни суеверия“³.

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 19, л. 17; Стоянов, Валери. Турското население в България между полусите на етническата политика. С., Лик, 1998, с. 105–106; Бюксеншютц, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., МЦПМКВ, 2000, с. 95–96.

2 По-подробно вж. при: Груев, Михаил. Паспортизацията от 1953 г. и българите мюсюлмани. – В: Баева, Искра (изд.). Иронията на историята. Сборник в памет на проф. М. Лалков. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 2004.

3 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3062, л. 1–140. Относно просветната политика сред помаците вж.: Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 88–95.

След някои опити от 1958 г. реализацията на планираната „културна революция“ започва през следващата година с т. нар. „разфереджаване“, т. е. насилствено премахване на традиционното облекло (фереджета, шамии, шалвари, фесове, кюляфи). Кампанията продължава през първата половина на 60-те години и в нея са обхванати не само помаците, но и турците, и другите мюсюлмански общности. Всъщност тя никога не приключва напълно, понеже всяко отслабване на административния натиск води до възстановяване на носенето на отличително облекло. Практически партийните и държавни ръководители се връщат към методите на заклеяването по-рано Дружба „Родина“. Често се стига до унижения и издевателства: на жените без нови светски дрехи, а също и на мъжете и децата им е забранявано да пазаруват в магазините, отказва им се здравно обслужване, не се допускат в пощата, в междуселските автобуси. Комисии обхождат домовете и изземват фереджета и шалвари, налагат глоби, конфискуват имущество. На някои места жените са събирани и преобличани насилно в местното училище, цели села са блокирани и сплашвани с автоматична стрелба¹.

В края на 1959 г. Министерството на народното здраве издава специално окръжно, с което се започва атака и срещу традиционното обрязване на момчетата (сюнет). Тъй като не може да я спре изведнъж, властта налага медикализирането на тази манипулация: тя трябва да се прави само от професионални лекари, а момчетата да се хоспитализират. Така религиозната семантика се премахва, а сюнетчиите са подложени на наказателно преследване за нанасяне на тежка или средна телесна повреда. В началото на 60-те години се засилва и натискът срещу ходенето на джамия, спазването на Рамазана, честването на празници като Курбан-байрам и на други мюсюлмански ритуали².

Паралелно в политиката на партията се откроява все повече една тенденция, проявила се най-напред в хода на изселването от страната на част от турското население през 1950–1951 година. Тогава Политбюро на ЦК на БКП пресича стремежа на около 40 000 помаци също да емигрират в Турция. Аргументът на партийните лидери е, че „българо-мо-

1 Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2008, с. 29–35.

2 Пак там, с. 36–44.

хамеданите“ принадлежат към българския народ¹. Управляващите все повече се опитват да разделят двете най-големи мюсюлмански общности в страната и да пресекат турското влияние („пантюркизма“, „турския буржоазен национализъм“) върху българоезичното мюсюлманско население. Логично те пристъпват и към пропаганда на българския му етнически „корен“. По такъв начин се възкресява идеология, предходно отречена като „фашистка“ и „шовинистка“.

Задачата да се прекрати „турчeenето“ сред помаците се актуализира през 1961 г. в писмо на отдел „Агитация и пропаганда“ на ЦК на БКП, изпратено до окръжните комитети, вътрешното, военното и просветното министерство. Последното е задължено да отдели помашките (а също и циганските, и татарските) деца от турските както в учебните паралелки, така и в пансионите и пр. Същото разделение е препоръчано и в армейските части. БАН пък е натоварена да формира експертна група за проучване на произхода на българоезичните мюсюлмани². Тези мерки са повторени и конкретизирани в решение на Политбюро от 5 април 1962 година. Местните органи на властта са инструктирани да не допускат преселване на „българи мохамедани“ в селища с компактно турско население³.

В становището от 1962 г. за пръв път се поставя и един нов въпрос: смяната на личните имена. Институциите по места са задължени да опростят необходимата за тази цел административна процедура, с което да отпадне изискването за специално съдебно решение. На този етап се подчертава, че възприемането на български немюсюлмански имена ще става само при вътрешно убеждение и изразено собствено желание. Всъщност още от втората половина на 50-те години властта насърчава с дребни привилегии „доброволната“ смяна на имената при местния актив, най-вече при функционерите на БКП. Тази линия има определен успех, предимно в Смолянски окръг. Започва и преоценка на дейността на Дружба „Родина“, подкрепяна от някои управници в Смолян, но решително отхвърляна от други. В крайна сметка, въпросът отново стига до върховните структури на комунистическата партия.

1 Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 81–82. Все пак около 5 000 българоезични мюсюлмани успяват да се преселят в Турция.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 40, а. е. 477, л. 1–4.

3 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4749, л. 15–17.

На 6 март 1964 г. се провежда заседание на Секретариата на ЦК, посветено на „българо-мохамеданския“ проблем и председателствано от секретаря по идеологическите въпроси Митко Григоров. На него се призовава към премахване на „старите, вредни традиции в бита“, „преодоляване на религиозния фанатизъм“ и „замяна на турско-арабските имена с български“. Партийното ръководство на Смолянски окръг е похвалено за – както се съобщава – 9-те хиляди лица, сменили имената си, а Благоевградското е критикувано за голямото си „изоставане“¹. В отговор се стига до първата насилствена кампания по преименуване, която се разгръща именно в Благоевградски окръг.

Обвинени от партийния връх в нерешителност, регионалните функционери Кръстю Тричков (първи секретар на ОК), Съботин Генов и Петър Дюлгеров решават да „спуснат по места“ партийните директиви, пристъпвайки директно към смяна на мюсюлманските имена. На 22 март 1964 г. се провежда съвещание на партийния актив (около 600 души) в град Гоце Делчев, на което местни функционери помаци обявяват новите си имена и приканват останалите да сторят същото. Мнозинството активисти се въздържат да последват примера, но не задълго. Създават се специални комисии по преименуването с участие на униформени милиционери и въоръжени отрядници „за съдействие и морален натиск над българите мохамедани“. Започва и блокиране на селища, в което са привлечени армейски поделения.

Резултатът е съпротива по места – особено в село Рибново в Западните Родопи, където се стига до истинско въстание². Там комисията за смяна на имената е прогонена от местните с камъни, сопи и брадви. Рибновци си учредяват боен щаб за отбрана на селото, поставят турското знаме на минарето на джамията, изгонват учителите християни и семействата им и прекъсват всички комуникации, свързващи ги със страната. Съпротивата се разпростира из Чеч: оттам, както и от района на Якоруда, са излъчени делегации, които да запознаят с исканията на мюсюлманите ЦК на БКП и турското посолство в София.

1 Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“ или процесът, наречен „възродителен“ (1912–1989). С., Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 73–80. Вж. и спомените на: Дюлгеров, Петър. Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани. С., Христо Ботев, 2000, с. 27.

2 Събитията са описани от: Трифонов, Стайко. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Кн. 2. С., Просвета, 1993, с. 217–219; Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Цит. съч., с. 50–55.

Развръзката е за момента в полза на бунтовниците: на 30 март кампанията е прекратена с личната намеса на Т. Живков. Докато потърпевшите масово връщат имената си, на обсъждане в Политбюро обвинените по-рано в бездействие регионални функционери са подложени този път на рязка критика за „допуснати груби извращения и грешки в работата с българомохамеданското население“¹. Въпреки това, несъмнено е, че Живков одобрява преименуването. Благоевградските ръководители изпадат във временна немилост по-скоро заради неопитността и лошо пресметнатите си методи, но скоро са повишени в длъжност и влизат в най-близкото Живково обкръжение. Сред вдъхновителите на кампанията е и друг негов член – Пенчо Кубадински, който се утвърждава като своеобразен „експерт“ по „българо-мохамеданския“ и „турския въпрос“.

Събитията от 1964 г. забавят смяната на имената на помаците, но тя се запазва като цел на лансираната от ръководството на Партията хомогенизационна политика. До края на 60-те години, заменяйки „тоягата“ с „моркова“, комунистическата власт постига значителни успехи в модернизацията на живота в Родопите. Постепенно и най-отдалечените села са електрифицирани, до тях се прокарват асфалтови пътища, осигуряват им се автобусни връзки с градовете, строят се важни инфраструктурни и промишлени обекти, в които се отварят множество работни места и пр. Тези мерки не само повишават качеството на живот на помаците, но и разчупват изолираността им от останалата част на страната. Същевременно се засилва академичната и публицистичната пропаганда на българския „корен“ на българоезичното мюсюлманско население, осъществявана от фигури като писателя Николай Хайтов.

Подготвили по-добре „почвата“ в началото на 70-те, българските управници пристъпват отново към смяна на тюрко-арабските имена. На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК на БКП гласува решение по „националното осъзнаване на българите с мохамеданска вяра“². Преименуването на помашкото население е сред мерките, препоръчани с оглед спиране на неговото „турчеене“. Кампанията започва в Смолянско, а през 1971–1972 г. се разпростира и в останалите части на Родопите. За целта отново са формирани комисии от партийни и ОФ-активисти, пропагандисти, учители, цивилни и униформени милиционери и др. Изготвят се списъци с примерни „български“ имена, от които мюсюлманите могат да

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5454, л. 1–39.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а. е. 1052.

избират: в противен случай, имената се спускат от местните органи на властта. В началото става дума за смяна единствено на личното име, но скоро кампанията се разпростира и върху презимето и фамилията. Сред парадоксалните последици на този акт е преименуването на починали родители, като техните наследници са задължени да им измислят имена.

На много места в Централните Родопи кампанията протича планомерно, не липсват и прояви на конформистки ентусиазъм. Но още в началото се стига и до протестни демонстрации, по-специално в Мадан и Рудозем¹. През март 1972 г. още по-решително се противопоставят на преименуването жителите на доспатското село Барутин. Там смяната на имената се възприема от смолянските и девинските партийни функционери като реванш заради участието на местните в Баташкото клане през 1876 година². Миньорите от селото са бити жестоко заради отказа си да се подчинят на партийната повеля. Впоследствие разбунтувалото се село е блокирано от милиция и армия. Стотици селяни са пребити, няколко получават огнестрелни рани, а две жени загиват. Десетки са арестуваните, като част от тях са освободени след преименуването си, а други излежават в затвори различни срокове от време.

Броят на задържаните и интернираните се увеличава рязко с прехвърлянето на кампанията в Благоевградски окръг. Един от най-драматичните епизоди е през май 1972 г., когато около 400 мъже от района на Бабек тръгват през планината към София с цел да протестират пред турското и американското посолство. Групата е успешно „неутрализирана“ от органите на реда, като междувременно един от „пратениците“ умира по пътя. Погребението му е повод за масова демонстрация в Якоруда, а в близкото село Бунцево се стига и до бунт. Тези събития са повод за специално заседание на Политбюро, на което – въпреки критиките, изказани от някои висши функционери – благоевградското ръководство е поощрено от Т. Живков³.

През зимата на 1972–1973 г. три все още необхванати от кампанията села в подножието на Пирин – Корница, Брезница и Лъжница – организират собствена колективна отбрана срещу евентуална акция за преименуване. В продължение на няколко месеца в тях се установява осо-

1 Ходът на кампанията е описан при Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 101–105; Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Цит. съч., с. 67–84.

2 По-подробно вж.: Иванова, Евгения. Цит. съч., с. 108–112.

3 Дюлгеров, Петър. Цит. съч., с. 75–76.

бено „революционно“ управление, а опитите на окръжните партийни функционери да го превземат отвътре не дават резултат. В крайна сметка през март 1973 г. селата са атакувани от милиция и армия, като в Корница се стига до кръвопролития. В сблъсък със силите на реда са убити неколцина от местните, а десетки са ранени. Впоследствие 11 души са осъдени на различни срокове затвор, десетки са затворените без присъда, цели семейства са интернирани. Освен живите са „хомогенизирани“ и мъртвите: в редица селища се унищожават надгробните паметници с тюрко-арабски имена.

Между втората половина на 1973 и началото на 1975 г. са преименувани и българоезичните мюсюлмани в Тетевенско, както и по-малките групи във вътрешността на страната (Разградско, Шуменско, Велико-търновско, Пловдив, Асеновград и др.). И в тези случаи не минава без жертви, но точният брой на убитите по време на кампанията от 1970–1974 г. е труден за установяване: мнозина умират месеци след акциите вследствие на травми от побоища. За да се поемат пък стотиците арестувани е отново отворен лагерът „Белене“.

Смяната на тюрко-арабските имена все пак не е край на лансираното от партията „патриотично възпитание“ на помаците¹. Продължават вече утвърдените форми на потискане на ислямската религия: ограничаване на посещенията на джамии, недопускане на мюсюлманските празници, налагане на „социалистическата календарно-празнична система“, преследване на ритуалните обрядвания и пр. Тези мерки са заложени в нов пленум на ЦК, посветен на идеологическата работа, който се провежда през февруари 1974 година². Окончателното реабилитиране на идеите и методите от „фашисткия“ период е скоро засвидетелствано от назначаването на бившия родинец Величко Караджов (Юсеин Коджахасанов) за първи секретар на ОК-Смолян. Но на Февруарския пленум от 1974 г. се поставя и един нов проблем: „приобщаването“ на населението от турски произход. Моделът за това е вече зададен.

1 Впрочем през 1978 г. Секретариатът на ЦК констатира, че 6 718 мюсюлмани, живеещи в София, Пловдив и други градове, са успели да избегнат кампанията: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а. е. 595.

2 Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 148–149.

2.2. „Приобщаването“ на турското население (1944–1984)

Концентрирани най-вече в Източните Родопи, Източна Стара планина, Лудогорието и Добруджа, турците¹ са първоначално пренебрегнати от българските правителства в социално и политическо отношение. Поради това спрямо тях не се упражнява хомогенизационен натиск и тяхната общност се ползва с вътрешна автономия (частни училища, религиозни фондации, колективно представителство пред държавната власт посредством мюфтиите и пр.). Положението се променя през междувоения период с проникването на кемалистката идеология в България. Правителствата в София сключват негласен съюз с консервативното мюсюлманско духовенство, стараяйки се да ограничат разпространението на модерния турски национализъм.

При силно националистичните режими след 1934 г. личи все по-ясно стратегията да се възпрепятства образованието сред общността и формирането на национална интелигенция. Рязко спада броят на турските училища и почти всички вестници на турски език са закрити. Закрит е и основаният през 1926 г. кемалистки-ориентиран съюз на културно-просветните и спортни дружества Туран. Това е период и на масова замяна на турски топоними в страната. Но въпреки множеството изселвания, започнали още през 1877–1878 г., в навечерието на Втората световна война турците се запазват като най-голямото национално малцинство в българската държава: около 10% от населението.

След 1944 г. отношението на управляващата БКП към турците се развива по начин, сходен с политиката ѝ спрямо българоезичните мюсюлмани. Но все пак съществуват и редица специфики, свързани както с факта, че турското население се схваща като друга етническа общност, така и със съществуването на външна „държава майка“, при това в „капиталистическия лагер“.

В началото комунистите се опитват да легитимират своето управление сред турците не само с известна толерантност, но и посредством активни културно-просветни мероприятия по съветски модел. В периода 1945–1949 г. се възобновява турскоезичната периодика и се увеличава броят на турските училища. Те се равнопоставят с българските, основа-

1 В случая става дума за турскоезичното мюсюлманско население в България. Както обаче се спомена, голяма част от хората, които от външна гледна точка се определят като помаци, а също и като цигани мюсюлмани или татари, се идентифицират традиционно като турци.

ва се турско педагогическо училище в Стара Загора, а към Учителския институт в Шумен се открива отдел за подготовка на турски прогимназиални учители; възникват турски читалища и детски градини. В съгласие с „Димитровската“ конституция от декември 1947 г. турската общност е призната за национално малцинство и се ползва с правата, предвидени в чл. 79: да учи на своя майчин език и да развива националната си култура.

Така политиката на „народната власт“ контрастира както с относителната незаинтересованост от живота на тази общност, характерна за българските правителства преди междувоенния период, така и с дискриминационните практики от средата на 30-те години насетне. Разбирателството между новия режим и турското малцинство обаче не е безупречно. От една страна, предприетите мерки засягат автономността на традиционните мюсюлмански институции: образованието в училищата става светско, средното духовно училище в Шумен се секуларизира, джамииите преминават под правителствен контрол и т. н. От друга страна, колективизацията на селскостопанската собственост предизвиква недоволство сред турското население, което е в огромното си мнозинство именно селско. Към това трябва да се добави фактът, че през 1947–1948 г. рязко се влошават отношенията с попадналата в западната сфера на влияние Турция. След серия инциденти на българо-турската граница се стига до дипломатическа криза между двете, озовали се в противникови лагери, страни. Властта в София започва да гледа на турското малцинство като на опасна „пета колона“ на Анкара.

Всъщност още в началото на 1945 г. Г. Димитров заявява, че с турците трябва да се действа „осторожно“ и че Турция трябва „да си отиде в Азия“¹. На пленум на ЦК на БРП (к), проведен на 4 януари 1948 г., отново Димитров определя „небългарското население“ по южната граница като „постоянна язва за нашата страна“. По съвет на Сталин, той призовава същото да бъде изселено оттам, както и да бъде заменено с „наше, собствено българско население“². Сред самото малцинство зачестяват опитите за бягство в Турция, а пред турските консулства се вият опашки за входни визи. В ситуация на ескалиращо напрежение с Анкара, на

1 Ялъмов, Ибрахим. История на турската общност в България. С., Илинда-Евтимов, 2002, с. 287.

2 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 19, л. 17. Както се посочи по-горе, предприетите разселвания засягат и помаците.

18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП разрешава на желаещите от пограничните райони да емигрират, като най-напред бъдат изселени „реакционерите“ и „подстрекателите“¹.

Година по-късно българските власти установяват, че кандидатите за емиграция са 250 000, и обвиняват турското правителство, че протака изселването. Настойчивостта на ръководителите в София води до задълбочаване на конфликта с Анкара относно начина на провеждане на кампанията и турската страна затваря окончателно границата през ноември 1951 година. По време на тази първа за комунистическата епоха изселническа кампания в посока Турция емигрират около 155 000 български граждани, сред които и роми мюсюлмани, и помаци. Цялостно погледнато, емиграцията през 1949–1951 г. може да се окачестви отчасти като бягство, отчасти като прогонване².

Въпреки това комунистическата власт все още не залага изцяло на последната опция. В разгара на изселването едно решение на Политбюро, взето на 26 април 1951 г., се опитва да стимулира оставането на турците в България като „активни строители на социализма“³. От една страна, масовото им напускане е довело до недостиг на работна ръка в селското стопанство, а от друга – Сталин желае да използва турското малцинство като мост на политическо сближаване с Анкара⁴. В отговор партийното ръководство лансира разнообразни мерки: подобряване на представителството на турците в органите на БКП и ОФ, засилване на културното сътрудничество с тюркоезичната Азърбайджанска република в СССР, модернизирание на турските селища. За пръв път се въвеждат и по-късно често напомняните квоти за прием на турски младежи в средни и висши учебни заведения⁵. В апарата на ЦК на БКП се създава специален отдел за „работа сред турското население“, по-късно преименуван на отдел за „работа с националните малцинства“.

1 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 653, л. 4–5. В случай че Турция откаже приемането им, решението предвижда южнобългарските турци да се преселят в северните райони на страната, а на тяхно място да се настанят българи.

2 Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 168–172.

3 ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 1298.

4 Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 311–312.

5 Всъщност още през летния семестър на учебната 1946–1947 г., в Софийския университет и в Държавната политехника за редовни студенти са записани без приеман изпит 25 турци и туркини (вж. Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Цит. съч., с. 111).

Своеобразната нетериториална културна автономия на българските турци продължава до края на сталинската епоха. Усилено се изграждат основни училища, в които занятията се водят изцяло на турски език; в тях се изучават и турска история и литература. Нараства броят на турските средни училища и учителски институти. В Софийския университет е основана Катедра по турска филология. Издават се нови вестници, създават се библиотеки, театри (в Хасково, Шумен, Кърджали, Разград, Русе и др.). Формира се турска интелигенция, макар и в калъпите на комунистическото индоктриниране¹.

Както в останалите аспекти на „националния въпрос“, възшествието на Т. Живков бележи поврат и в политиката към турската общност. Новият курс се проявява през октомври 1958 г., когато на свой пленум ЦК на БКП приема тезиси за „работата на партията сред турското население“². В документа централно място се отделя на борбата с „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“. Всъщност партийното ръководство преразглежда дотогавашното фаворизиране на турската етнокултурна идентичност, в което се съзира опасна тенденция към обособяване на общността. Сред залегналите в тезисите мерки е сливането на турските с българските училища и свеждането на преподаването на майчин език до избираем предмет. В средните, полувисши и висши учебни заведения обучението на турската младеж преминава изцяло на български. Катедрата по турска филология в Софийския университет е преименувана през 1961 г. на Катедра по ориенталистика. Намалява се броят, обемът и периодичността на турскоезичните вестници и списания.

От 1959–1960 г. започва и натиск срещу ислямската религия и традиции, в която са потърпевши както турците, така и останалите мюсюлмански малцинства. Затварят се джамии, намалява се броят на духовенството, част от него се привлича към тайните служби. Кампанията по „разфереджаване“ и практическата забрана на сунета предизвикват допълнително недоволство сред общността. Атеистичната пропаганда е все пак съчетана с поредица мерки за повишаване на жизнения стандарт на турското население и за увеличаване на неговата трудова заетост в промишлеността³.

1 Повече относно образователната политика вж. в: Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 157–168; Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 119–121; Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 312–324.

2 Тезисите са дискутирани през юни в Политбюро (вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3645).

3 Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 133–134.

След неуспешния опит за преименуване на българоезичните мюсюлмани през 1964 г. българското ръководство донякъде преразглежда политиката си и спрямо турците. В условия на растящо недоволство в рамките на общността, а и на затопляне на отношенията между Турция и СССР, определени кадрови и структурни промени на партийния връх смекчават хомогенизационния натиск в културната сфера. В средата на 60-те години броят на турскоезичните издания нараства отново, фаворизира се художественото творчество, особено фолклорът, развиват се радиопредаванията на турски език. Специално внимание се обръща на показното представителство в структурите на БКП: междувременно закритият отдел на ЦК за националните малцинства се възстановява за кратко (1966–1968 г.) под название „За работа с масовите организации и турското население“¹.

Очевидно през 60-те години, партийната политика не може да се похвали с избистрена стратегия за „интегрирането“ на най-голямото чуждоезично малцинство. Ясна е линията на потискане на исляма и модернизация на начина на живот. Но остава неясно до каква степен трябва да се заложи на отработените през сталинската епоха мерки за етническо представителство и насърчаване на културната специфика и до каква – на ограничаването ѝ. В крайна сметка Живковото ръководство се ориентира към последното решение.

На 25 февруари и 19 юни 1969 г. Политбюро на ЦК на БКП приема поредните решения за „подобряване на работата сред турското население“ и за неговия „културен възход“. Преповтаряйки формули от предишните, те поставят акцент върху асимиляцията на турците. За момента, тя е описвана като „ускоряване“ на „естествен процес“ на „преодоляване на етническите различия“. На заседания на партийно-държавния елит механизмите на този „закономерен“ и „прогресивен“ процес са описвани от самия Живков и от неговия приближен Пенчо Кубадински: насърчаване на съвместния живот и работа на българи и турци, в частност на смесените бракове между туркини и българи, развитие на училищното дело в смесените райони и пр.² Междувременно отново е задействано и изпитаното средство за потушаване на реални или потенциални недоволства сред общността и за задържане на числеността ѝ в „приемливи“ граници: изселването.

1 Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 343–347.

2 Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 137–138.

През март 1968 г. с Анкара се сключва спогодба за събиране на семейства, разделени от предишната емиграционна вълна. Тя влиза в сила година и половина по-късно, а периодът ѝ на действие е до 1978 година. Даденият в спогодбата прочит на понятието „разделено семейство“ е доста широк и включва роднини по права и съребрена линия, при това до четвърто поколение както във възходящ, така и в низходящ ред. По силата на това споразумение, в течение на десет години, България напускат около 115 000 души. Изселването е възприето като възможност за освобождаване на страната от несигурните елементи – от онези, които не се чувстват обвързани с „делото на социализма“ и се поддават на бичувания от официалната пропаганда „турски буржоазен национализъм“.

Това понятие става също обект на по-широко тълкуване, след като през май 1971 г. се приема новата „Живкова“ конституция, в която терминът „национално малцинство“ е премахнат. Макар и на „гражданите от небългарски произход“ да се дава право „да изучават и своя език“, конюнктурата определено не е в тяхна полза. Пак през 1971 г. Брежнев формулира тезата за „единния съветски народ“, преведена от българското ръководство с лозунга за „единна социалистическа българска нация“¹. На хомогенизационния проект е дадена зелена светлина: факултативното изучаване на майчин език отпада от учебните планове за 1973–1974 г., а през 1975 г. турските театри са слети със съответните окръжни. Развитието на турска национална култура в България практически спира.

На вече споменатия пленум от февруари 1974 г. секретарят на ЦК на БКП по идеологическите въпроси Александър Лилев призовава за „идейно-политическото приобщаване на населението от турски произход“, наблягайки на атеистичната „преработка“ на семейните и други празници и обреди. Но постепенно българското партийно-държавно ръководство започва да си дава сметка, че взетите от него мерки не дават очаквания резултат. Ислямските обичаи продължават да бъдат практикувани от значителна част от турското и помашкото население. „Предпазният вентил“ на емиграцията също няма желания ефект: турското малцинство нараства с по-високо от средното за страната темпо и през 1980 г. продължава да бъде над 9% от населението. В течение на 70-те години в апарата на ЦК се обсъждат „тревожни“ демографски прогнози². Турците се възприемат все повече като заплахата за териториалния интегри-

1 Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 143.

2 Груев, Михаил, Алексей Калънски, Цит. съч., с. 119–120.

тет на страната и управниците се колебаят между различни варианти за „приобщаването“ им. Сред решенията в традиционния жанр „издигане на битовото равнище на турското население“ и мерките за възпитанието му в духа на „социалистическия патриотизъм“ се прокрадва идеята за масово изселване, а и за преименуване по модела на помаците¹.

Основа за подобно решение е тезата, че не само българоезичното, но и турскоезичното мюсюлманско население в България е от „български етнически корен“. Същата постановка е в процес на „доказване“ от академичните учени – историци, етнографи и др., – които публикуват сборници от документи и етногенетични разработки относно „потурчването“ на част от българите през османската епоха². Съответно преименуването на турците би било възстановяване на историческата справедливост: то се мисли като „възраждане“ на българската идентичност на население, „денационализирано“ по силата на трагични исторически обстоятелства. Всъщност първите мерки в тази насока са вече взети през 1975 г., когато покрай помаците са преименувани и отделни групи турци в Смолянско и други части на Родопите. Изтъкнатият в случая аргумент е, че те са потомци на смесени бракове с околното „българомохамеданско“ население³. От същата година започва записването с българско име на децата с един родител с (рождено или сменено) такова: практика, която става задължителна през 1982 година.

В началото на 80-те се засилва преследването на мюсюлманските ритуали и облекло, забранява се строежът на джамии, а през първата половина на 1984 г. – и говоренето на турски език на обществени места, за което се налагат високи глоби. Същевременно се увеличава индивидуалният натиск за смяна на името при заемане на определени служби в администрацията, партийната йерархия или в стопанската сфера, при получаване на ново жилище и пр. Между пролетта на 1982 и края на 1984 г. са преименувани около 50 000 души, сред които избегналите предишните кампании помаци и цигани мюсюлмани.

1 Например в докладна записка на отдел „Пропаганда и агитация“ към ЦК от 1980 г. (вж. Ангелов, Веселин. Строго поверително!..., с. 19–20).

2 Петров, Петър. По следите на насието. Документи и материали за помохамеданчвания и потурчвания. С., Наука и изкуство, 1972 (преиздадено в преработена и разширена версия през 1987 г.). Повече по въпроса вж. в: Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Цит. съч., с. 124–127.

3 Иванова, Евгения. Цит. съч., с. 128–144.

Засиленото потисничество над турската общност довежда до не-предвидена и необичайна последица: тероризъм. На 30 август 1984 г. на паркинга на варненското летище избухва бомба, която ранява две жени. На същия ден в чакалнята на пловдивската гара детонация убива една жена и ранява още 42 души. Месеци след това, на 9 март 1985 г., е взривен вагон за майки с деца във влака Бургас–София, при което загиват 7 пътници, а във фойейто на хотел „Сливен“ са ранени 23 души от друга бомба. Прави се опит за атентат и на плажа „Дружба“ до Варна. Впоследствие са задържани като извършители четирима етнически турци, от които трима са осъдени на смърт¹. По-късно тези случаи започват да се сочат като потвърждение за основателността на „тревогите“ на партията от нарастването на турския национализъм.

2.3. „Възродителният процес“ и „голямата екскурзия“ (1984–1989)

Запазените документи на партийния връх обаче не предвещават „окончателното решение“ на „националния въпрос“ през зимата на 1984–1985 година². Масовото преименуване на българските турци, наречено „възродителен процес“, е до голяма степен изненада както за тях, така и за етническото мнозинство. Но на фона на репресивните мерки и на вече извършените смени на лични имена, то не е нелогично. По всяка вероятност идеята за този акт кристализира най-напред в непосредственото „експертно“ и политическо обкръжение на първия партийно-държавен ръководител. Сред възможните му (съ)автори наред с Тодор Живков се посочват Георги Джагаров (заместник-председател на Държавния съвет), академиците Ангел Балевски (председател на БАН) и Пантелей Зарев, Пенчо Кубадински (председател на НС на ОФ), началник-кабинета на Живков Милко Балев, секретарят на ЦК по идеологическите въпроси Стоян Михайлов, вътрешният министър Димитър Стоянов³.

- 1 И четиримата са бивши агенти на Държавна сигурност, но версията, че атентатите са провокации на българската политическа полиция, изглежда неправдоподобна (вж. Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 162).
- 2 На 8 май 1984 г. Политбюро отново обсъжда „приобщаването“ на българските турци към „делото на социализма“ чрез поощряване на смесените бракове, контрол върху мюсюлманските свещенослужители, колонизация на етнически българи в смесените райони, налагане на българския език и т. н. (вж. Ангелов, Веселин. Цит. съч., с. 79–134). Живков отбелязва близкия „етногенезис“ на турците, но се декларира против евентуалното им убеждаване, че са от българско потекло. На 20 юни 1984 г., Политбюро запознава първите секретари на ОК с решенията (вж. Ангелов, Веселин. Пак там, с. 135–144).
- 3 Груев, Михаил, Алексей Калънски. Цит. съч., с. 135–136. Според някои сведения, първоначално се е предвиждало преименуването на около 100 000 души (вж. Ялъмов, Ибрахим.

На 10 декември 1984 г. със заповед на последния се нарежда на окръжните управления на МВР и на първите секретари на ОК на БКП да подготвят преименуването на „български граждани от турски произход във всички окръзи, където има такова население“¹. Кампанията започва в края на декември 1984 и завършва през февруари 1985 година. Най-напред са сменени личните имена в Кърджалийски и Хасковски окръг, а после и в Североизточна България, където евентуалните „провокатори“ били вече арестувани или мобилизирани за военно обучение. Повтаря се отработеният с помаците сценарий: селищата биват блокирани от силите на реда (милиция, войски на МВР, гранични войски) и сплашвани със стрелба във въздуха, вкарват се танкове и бронетранспортьори. Едновременно с това, партийният актив и административната машина действат на пълни обороти: за изключително краткия период на кампанията са сменени личните документи на над 800 000 души. Също като при помаците, не са забравени и имената на покойните роднини, а на места биват унищожени мюсюлманските гробища.

Още в самото начало на „възродителния процес“ се стига до сблъсъци и жертви. Най-масови протести се организират в Бенковски, Кърджали, Момчилград, село Груево (Момчилградско), Джебел, Крумовград и др., като навсякъде са разпръснати с въоръжена сила. В Ябланово (Котленско) местните блокират пътищата към селото, което е превзето впоследствие с танкове. Сблъсъци има и в Търговищко и Шуменско. Броят на ранените остава неясен, както и на убитите: 7 етнически турци, според участвали в кампанията „възродители“, 24 само в Югоизточна България, по сведения на ДПС². Мнозина умират по-късно от нанесените им побои, хиляди са изпратени в лагери и затвори, цели семейства са интернирани.

Вероятно за пръв път изразът „възродителен процес“ е официално използван от секретаря на ЦК на БКП и бъдещ министър-председател Георги Атанасов в доклад, изнесен на съвещание на партийно-държавния връх от 18 януари 1985 година. Кампанията е видяна като „историче-

Цит. съч., с. 392).

- 1 Според журналистическото разследване на Ваксберг, Татяна. Технология на злото. – Сега, 5 февруари 2001 г., цитирано от Ялъмов, Груев и Калъонски.
- 2 Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Цит. съч., с. 141; други оценки при: Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 163–166; Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 398–401. Сред жертвите е и 17-месечното момиченце Тюркян, загинало при демонстрация край село Могиляне (Кирковско).

ски акт, с който се заличава последният белег на турското робство върху снагата на нашия народ“, а самото преименуване е оруеловски наречено „възстановяване на българските имена“¹. Същевременно се българизират последните две периодически издания на турски, спират се радиопредаванията на същия език, продължава премахването на турски топоними и т. н. Ако обаче преименуването на помаците от началото на 70-те е успешно скрито от международната общност, „възродителният процес“ не остава без отглас. Ситуацията особено се усложнява от факта, че в случая съществува и съседна „държава майка“.

Втората половина на 80-те години е време на истинска дипломатическа и пропагандна война между София и Анкара, макар и двустранните отношения да не се прекъсват. Двете държави не изпускат възможност за заклеймяване на съседа на международни форуми като ООН, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, и пред съюзниците си от Варшавския договор, съответно от НАТО. Докато Турция критикува бруталното нарушаване на основни човешки права в България, последната се позовава на проблема с кюрдите, инвазията в Кипър, арменския геноцид и др. В самата Турция се провеждат масови митинги в защита на „сънародниците“: общественият климат е нажежен, издигат се и лозунги за военна инвазия в България². В същата пък пропагандната машина на комунистическия режим громи „пантюркизма“ и „намесата във вътрешните работи“, бълвайки и „исторически сведения“, доказващи „българския корен“ на турскоезичното население³. Последните са доставяни от мобилизирани за тази цел историци, някои от които (Илчо Димитров, Страшимир Димитров) са привлечени в апарата на ЦК на БКП. Активизира се „културният фронт“: (пре)издават се десетки книги, посветени на „турското робство“, произвеждат се множество документални, а също и игрални филми като Време разделно (завършен в края на 1987 г.).

-
- 1 Ангелов, Веселин. Цит. съч., с. 160–171. На съвещанието се обсъжда по-специално прехвърлянето на кампанията в Северна България.
 - 2 Относно българо-турската конфронтация през периода 1985–1988 г. вж.: Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 166–177, 182–200; Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 434–442; Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Цит. съч., с. 144–148.
 - 3 Например Христов, Христо (ред.). Страници от българската история. Очерк за ислямизиранияте българи и национално-възродителния процес. С., Наука и изкуство, 1989. Изданието е резултат на обсъждани в Политбюро на 12 март 1988 г. тезиси по „възродителния процес“ (вж. Ангелов, Веселин. Цит. съч., с. 346–366).

До 1989 г. Живковото ръководство все още очаква външнополитическата ситуация да се успокои, позовавайки се на деликатната позиция на Турция около кюрдската съпротива. Но в конфронтацията се включват и западните медии и правозащитни организации, които разглашават потъпкването на правата на турското население в България. На всичкото отгоре и Съветският съюз е резервиран, особено подир предприетата от Михаил Горбачов „перестройка“. Отношенията с Турция не се нормализират дори след подписването с тази цел на двустранен протокол в Белград (23 февруари 1988 г.). Нещо повече: изостря се и вътрешнополитическият контекст, тъй като новопроизведените „граждани с възстановени имена“ не приемат тезата за българското си потекло. В периода 1985–1989 г. са разкрити десетки нелегални съпротивителни групи на етнически турци. Около 100 души са арестувани като членове на тайната организация „Дългата зима“, а след това – още 200 активисти на Турско националноосвободително движение в България¹.

Към началото на 1989 г. българските партийно-държавни ръководители започват да си дават сметка, че „възродителният процес“ е изправен пред провал. Въпреки всички мероприятия, говоренето на турски език на обществени места не спира и дори става демонстративно, „българите с възстановени имена“ използват вместо тях рождениите си, продължава носенето на обичайното мюсюлманско облекло и честването на религиозни празници и ритуали. Комунистическите управници предприемат нови мерки (като преселване на турски семейства в преобладаващо български райони в западната част на страната) и обсъждат други (като колонизиране на смесените райони с български семейства, включително с етнически българи от СССР). В крайна сметка обаче се прибегва до едно вече използвано средство: изселване в Турция.

Прелюдия на масовата емиграция от лятото на 1989 г. са серия гладни стачки и протести в края на март и април, организирани в селища с турско население. Те зачестяват около приемането от Народното събрание на нов закон за задграничните паспорти. С него, считано от 1 септември 1989 г., се либерализира пътуването на българските граждани

1 Начело е философът Меди Доганов (Ахмед Доган). Имайки предвид, че както самият той, така и много други членове на тези организации са бивши агенти на Държавна сигурност, някои автори смятат, че тъкмо последната е в основата на създаването им (вж. Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Цит. съч., с. 179). По-подробно за турското съпротивително движение вж.: Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 442–458.

зад граница, но сред турското население се разпространяват слухове, че новите паспорти са временна мярка и ще се издават избирателно¹. Изселническите настроения сред част от общността се смесват с исканията за връщане на имената и на правото на общуване на майчин език, формулирани от нова организация: Демократична лига за защита правата на човека. Същата разпространява петиции до българското партийно-държавно ръководство, до чуждестранни медии и дипломатически представителства, подготвяйки и по-масово надигане около насрочената за края на май конференция в Париж на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. Макар службите на ДС да вземат необходимите мерки за „неутрализиране“ на турските активисти, скоро положението излиза от контрол.

На 20 май се организира масов митинг в село Пристое (Шуменско) и до края на месеца протестът обхваща редица други селища в Североизточна България (Каолиново, Шумен, Търговище, Омуртаг, Разград, Дулово, Исперих, Добрич). Оттам вълненията се прехвърлят и на юг (Джебел). Хиляди хора излизат по улиците, настоявайки за връщане на отнетите им човешки и културни права, за освобождаване на арестуваните около кампанията по смяна на имената и пр. Демонстрациите прерастват на места в безредици, при които органите на реда използват сълзотворни гранати, милиционерски палки, противопожарни коли, танкове, бронирани машини, бойното изкуство на „червени барети“, гумени, а и бойни куршуми. Между 7 и 10 души загиват при сблъсъците в Каолиново, Тодор Икономово (Шуменско), Езерче (Разградско) и др., а стотици са ранени².

Бруталното потушаване на протестите, известни като „майските събития“, е съпроводено и с бързо експулсиране от страната на стотици турски активисти. Така управляващите се ориентират към решение, зададено от Т. Живков още в хода на преименуването през януари 1985 година. Тогава първият в партийно-държавната йерархия препоръчва изселването в Турция на 100–150 000 души³. Същият взема думата на 29 май 1989 г. в обръщение по националната телевизия и радио, в което призовава Турция да отвори границата си за всички български гражда-

1 Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 201.

2 Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., с. 459–463.

3 Ангелов, Веселин. Цит. съч., с. 175.

ни, които желаят „да останат и да живеят там“¹. Няколко дни по-късно Турция наистина отваря границата си, а българските власти започват ускорено издаване на задгранични паспорти на представители на малцинството – няколко месеца преди предвидената в закона дата 1 септември. Официално изселниците са „туристи“, свободно възползващи се от новите паспорти: затова и емиграцията от лятото на 1989 г. остава известна с евфемизма „голямата екскурзия“.

Нейното провеждане е свързано с нова ескалация на външнополитическото напрежение: Турция обявява готовността си да приеме всички желаещи да се изселят, обвинявайки България в прогонването им, а последната категорично отхвърля това „внушение“ и започва да „изобличава“ югоизточната си съседка в спекулиране с настроенията на „българските мюсюлмани“². Те от своя страна се впускат в трескава подготовка за напускане на страната, окачествена от българските управляващи като „масова психоза“. Ясно е обаче, че партийно-държавният връх има полза и по определен начин насърчава тази развръзка. На среща на Политбюро с първите секретари на ОК на БКП и други ръководители, проведена на 7 юни, Т. Живков заявява, че „такава психоза на нас ни е необходима, тя е добре дошла“. Той потвърждава, че целта е да се изселят „200–300 хиляди души от това население“, защото в противен случай след 15 години България нямало да я има или щяла да е нещо като Кипър³. В много случаи местните власти упражняват натиск над етническите турци, поставяйки срок за получаване на задгранични паспорти, и практически изгонват цели семейства⁴.

В тази обстановка по пътищата, водещи към българо-турската граница, се извиват колони от автомобили, в които хилядите изселници се опитват да поберат набързо опакованото си най-необходимо имущество. Много често продават или са принуждавани да продадат на безценна недвижимата си собственост, а също и част от движимата⁵. Всеки ден между 2 000 и 4 000 души преминават границата: темпо, при което Турция не е в състояние да осигури адекватен прием на бежанците. В

1 Истината за „възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП. С., Институт за изследване на интеграцията, 2003, с. 43.

2 По-подробно по въпроса вж.: Стоянов, Валери. Цит. съч., с. 207–214.

3 Истината за „възродителния процес“..., с. 86–87.

4 Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., 472–473; Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 177–178.

5 Лично Тодор Живков съветва местните власти да „сложат ръка“ на къщите на изселниците (вж. Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Цит. съч., с. 191–192).

крайна сметка, на 21 август тя затваря границата. От началото на юни до тази дата около 360 000 етнически турци успяват да напуснат България. Започва и обратен процес, при който в рамките на три месеца около 40 000 се връщат. Причини за такова решение са проблемите при настаняване и намиране на работа, трудности по приспособяване към новия социално-икономически контекст и др.

Възвръщанците са добре дошли за всекидневно въртящата се пропагандна машина на комунистическия режим. Българските медии описват „мизерните условия“ в Турция, чието „двуличие“ накарало „гражданите с възстановени имена“ да се върнат в „истинската“ си родина, осъзнавайки своята „българска“ принадлежност. Благословени от режима журналисти и общественици започват да вменяват на изселниците и чувство на вина за икономическите проблеми вследствие на масовото напускане на страната. Особени затруднения възникват при прибирането на реколтата, като в отговор управляващите предприемат различни мобилизационни мерки: организират се селскостопански бригади, включително с участие на армията. Българското общество е от своя страна до голяма степен индоктринирано от ежедневно отправяните към бежанците упреци в „предателство към родината“¹. Мнозина „българи с традиционни имена“ обвиняват турците в непризнателност за отдавна изчезнали привилегии (фамозните квоти за висше образование), без да си дават сметка за дискриминационните мерки, съществували дори преди „възродителния процес“ (сред тях и службата в строителни войски, резервирана за младежи от малцинствата).

Все пак проходащата през 1988–1989 г. българска опозиция често симпатизира на турското малцинство и настоява за връщане на мюсюлманските имена и за възстановяване на другите му права. Този проблем е централен и за все по-силния международен натиск над управниците в София. Така съпротивата на турците срещу асимилационната политика на комунистическия режим става катализатор на падането му през ноември 1989 година. Следват нови митинги и гладни стачки за връщане на имената, които водят до официалното преразглеждане на „възродителния процес“. На пленум на ръководството на БКП, проведен на 29 декември 1989 г., новият партийен шеф Александър Лилев приписва вината за преименуването на „тюркоезичното и мюсюлманско население“

1 За разлика от селското стопанство, проблемите, възникнали в промишлената сфера, изглеждат преувеличени от пропагандата (вж. Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с.182–183).

на низвергнатия Живков и на приближения му кръг. По такъв начин скандалната мярка, причинила страдания на стотици хиляди души, е сведена до допуснати от няколко човека „извращения“. Случилото се в периода 1984–1989 г. все пак несъмнено се вписва в една по-дългосрочна хомогенизационна логика на комунистическия режим.

„Единната социалистическа нация“: заключение

След смяната на имената на турското население българските партийно-държавни ръководители могат да се похвалят: „Другарки и другари, Народна Република България е еднонационална държава, нейната територия не включва никакви чужди области и българският народ не съдържа никакви части от други народи или нации.“¹ Въпреки интернационалистическата си реторика, след 40-годишно управление комунистическите управници успяват да постигнат, ако не действителна, поне симулативна национална хомогенност, крепяща се на репресивния апарат на режима и на интензивното индоктриниране на населението посредством образователната система и медиите. Разгледаните дотук въпроси – македонският и политиката към помаците и турците – са несъмнено най-представителни за еволюцията на партийната линия. Те все пак не изчерпват националната политика на българския комунизъм и се вписват в контекста на други случаи на национална хомогенизация. През годините на комунистическото управление някои етнически и религиозни общности почти изчезват или най-малкото изглеждат асимилирани в средата на доминантния български етнос. При други обаче асимиляцията се проваля напълно.

На единия полюс се намират евреите и арменците, двете „показни малцинства“ на режима. От оцелелите през Втората световна война близо 50 000 евреи, над 32 000 напускат комунистическа България в посока Израел само между октомври 1948 и май 1949 година. През 1956 г. техният брой е около 6 400 души и продължава да намалява. Малкото количество, слабата етническа маркираност и високата степен на обществена интеграция предотвратяват евентуални мерки на насилствена хомогенизационна политика спрямо тях. Същото важи и за над 20-те хиляди арменци. По-голямата търпимост на комунистическите управници към двете малцинства се дължи и на факта, че те не са свързани

1 Милко Балев, цит. по Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 150.

със съседни „държави майки“, които да „застрашават“ териториалния интегритет на страната. Затова пък татарите, по численост близки до евреите и няколко пъти по-малко от арменците, са прицел – наред с по-мащите – на специални решения, които да предотвратят „турчeenето“ им. Толерантността на Партията е все пак относителна. Наистина арменците и евреите не са лишени от личните си имена и дори от традиционната си именна система, но през 60-те години техните училища са закрити, а съответният малцинствен език става факултативен предмет с пренебрежим брой часове. Това са единствените две общности, които запазват до края на режима своите казионни „културно-просветни“ организации, създадени в сталинската епоха. Но дейността на същите е постепенно сведена до минимум.

На другия полюс се намира едно наистина многобройно малцинство: циганите (ромите). Имайки предвид тяхната численост и външна стигматизираност¹, претенцията на комунистическите управници за тотална етническа унификация изглежда съвсем абсурдна. Макар и несвързани със съседна държава, ромите стават обект на активна политика. На първо време „народната власт“ се опитва да изгради у тях обща етническа идентичност, лансирайки културно-просветни нововъведения като при другите малцинства: масова обществена организация, периодически издания и театър на роден език, специални училища, които трябва да ликвидират огромния процент неграмотност сред това население². През 1958 г. се предприемат и мерки по заселването на около 14

1 Трябва да се подчертае, че „циганите“ представляват хомогенна маса единствено от външната гледна точка на останалите националности. Само част от тях се самоопределят като роми, имайки при това паралелни етноними като калдараши, йерлии, рудари и много други. Сред тях има мюсюлмани, често смятащи се за турци, и християни, при които отделни индивиди и семейства се самоопределят като българи. Някои говорят вместо ромски други езици като турски, български или румънски. Оттук и проблемът с определянето на точната бройка на „общността“. В преброяванията през комунистическата епоха и непосредствено след нея (1992 г.) числеността на деклариращите се като цигани варира от 170 000 до около 313 000. В края на 70-те и през 80-те години органите на МВР извършват секретни преброявания не само на смятащите се за цигани, но и на приеманите за такива от околното население. Подобно „преброяване“ от януари 1989 г. дава числото 576 927 души или 6,45% от населението на България. По-подробно вж. при: Марушиакова, Елена, Веселин Попов. Циганите в България. С., Клуб ’90, 1993, с. 88–143.

2 Според преброяването от 1946 г. 81% са неграмотни. След падането на режима, през 1992 г., този дял е малко над 11%. Относно просветата и изобщо политиката към циганите през комунистическата епоха вж.: Бюксеншютц, Улрих. Цит. съч., с. 34–64.

000 чергаруващи роми. Но модернизаторската политика на режима не дава убедителни резултати, до голяма степен поради непоследователността му: вестниците и културните институции са закрити в края на 50-те години; вместо да доведат до асимилиране, основаните училища и интернати се превръщат във фактор на маргинализиране на общността. Усядането на номадските групи пък води до умножаване на гета. В редица случаи властта поддържа явни дискриминационни механизми: младежите служат в строителни войски и т. н.

Покрай модернизационните мотиви и дискриминационните последици, партийно-държавната политика има и ясен национално-хомогенизационен аспект. Той е най-силно изразен по отношение на част от циганското население: мюсюлманите, т. нар. „турски цигани“ (хорохане рома, агупти). Решението на Политбюро на ЦК на БКП от април 1962 г. относно отделното третиране на помаците спрямо турците предписва същото и за татарите, и за циганите мюсюлмани. От този момент започва и смяната на тюрко-арабските имена на последните – процес, който се проточва около две десетилетия, тъй като се осъществява по различно време при отделните групи. Той протича сравнително безболезнено, за разлика от преименуването на помаците и турците, като завършва с „възродителния процес“. Тъй като властта не стига дотам да обяви, че и циганите са от български произход, те просто изчезват като понятие. Очевидно основният залог в случая са пак турците: тяхната общност изглежда не само твърде голяма, но и разполага със съседна „държава майка“. Първоначално партията взема мерки турското малцинство да не нараства с асимилирането на роми, българоезични мюсюлмани и татари, а през 80-те години и директно го зачерква.

* * *

До „единната социалистическа нация“ на българския комунизъм се стига в няколко етапа. През сталинския (1944–1956), режимът громи „великобългарския шовинизъм“ и не само не отрича наличието на етнически малцинства в страната, но и съдейства за конструирането на тяхна „прогресивна“ по характер култура. В случая с ромите и с „македонците“ се отива и до лансирането на идентичност, която не съществува като национална при голяма част, дори при мнозинството от визираната общност. Идването на Тодор Живков на власт е последвано от преразглеждането на предишната линия и връщането към някои традиционни разбирания по българския „национален въпрос“, видимо вече в края на

50-те. През 60-те години кристализира и новата политика, която през 70-те и 80-те реабилитира схващанията на заклеявания по-рано „буржоазен национализъм“. Нещо повече: стига се до задачи, които последният никога не е поставял на дневен ред.

Термини като „македонци“ и „македонско население“, широко използвани макар и с друга семантика в началото на века, стават политически напълно некоректни. Българските периодически издания от 20-те – началото на 30-те години, занимаващи се с македонския въпрос, изглеждат със сигурност по-плюралистични от изчистения схоластичен национализъм на публикациите през 70-те или 80-те. На българизация са подложени не само помаците – жертви и на предишни „възродителни“ кампании, – но и многобройното турско и циганско малцинство. Много по-ефективно е и националистическото индоктриниране на доминантния етнос. Строгата партийна йерархия, подчинеността на всички административни, икономически и „културни“ звена, както и стриктно контролираната затвореност на комунистическата държава гарантират „по-добри“ резултати в сравнение с предшестващите режими. В някои отношения България дори задминава националистическата еволюция на останалите комунистически страни. Чаушеску продава румънските евреи и немци на „майчините“ им държави, а към края на управлението му има тенденция да се ограничава кръщаването с „чисто“ унгарски имена. Но все пак в Румъния не се стига до масово преименуване, нито до премахване на обучението на унгарски език или до забрана на публичното му използване.

Развитието на българския комунистически режим от „интернационализъм“ към национализъм може да изглежда парадоксално, но е такава само на пръв поглед. Неговото обяснение е все пак далеч от инструменталистките интерпретации, прокарвани в голяма част от съвременната литература върху комунистическа Източна Европа. Еволюцията в националистическа посока не е резултат на хладно пресметната стратегия на новия партийен елит след сталинската епоха: поне не повече, отколкото фаворизирането на малцинствата през предходния период. Насърчаването на националните „ценности“ не изглежда резултат на взети от ръководителите мерки срещу народно недоволство от кухите класово-идеологически клишета. Нито пък на реална заплаха от страна на малцинствата – противно на апологетично изтъкваните измислени

обяснения на „възродителния процес“ (искания за „турска автономия“, опасност от „кипърски вариант“ в България и т. н.).

Националистическата тенденция не е и резултат единствено на натиск „отдолу“, въпреки че подобни случаи има: от страна на бивши „македонстващи“ в посока затвърждаване на тона към Белград, или от родинци, настояващи за реабилитация на самите себе си и на своята дейност. Макар и заслугата на благословени от режима интелектуалци да е несъмнена, инициативите в националната политика са формулирани именно „отгоре“, от най-висшето партийно ръководство, като самите тези интелектуалци често спадат към най-близкото обкръжение на Първия.

При това, макар и да става дума за постепенна еволюция, би било грешка първата, „интернационалистическа“ фаза на режима да се вижда – в комунистически термини – като „национално-нихилистична“. Още в самото начало стратегията на комунистите е насочена както към консолидиране на тяхната власт, така и на „държавността“. Проличава и националистическата им формираност: в препирните около българо-югославската федерация и в пропагандната война срещу Титовия „шовинизъм“, в антитурските изказвания на Георги Димитров и т. н. Мерките на „културна автономия“ за малцинствата трябва да затвърдят легитимността на новата Народна република България, не да я поставят под съмнение. Наследените национални каузи претърпяват определена модификация, която след 1956 г., при липсата на Сталиновите политически формули, се еманципира от наложените рамки. Национализмът все повече хармонира с търсеното укрепване на държавността, в частност спрямо съседите като Югославия и Турция. Необходимостта от строг контрол върху комунистическата държава се преплита с традиционна национална култура, в която партийните ръководители са социализирани. В този смисъл национализмът е не „последното убежище“ на комунизма, а най-естествената му среда, поне след идването му на власт.

Препоръчителна литература:

Ангелов, Веселин. Вик в съня. Материали за съпротивата на Владимир Поптомов срещу македонизацията в Пиринския край (1944–1949). С., Симолини, 2005.

Ангелов, Веселин. За ролята и мястото на Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. за формиране и провеждане на българската политика по македонския въпрос. – Минало, № 1, 2001.

Ангелов, Веселин. Отличен българин с името Герасим. Страници от въоръжената съпротива срещу комунистическия режим в Пиринска Македония (1947–1948 г.). С., 2001.

Ангелов, Веселин. Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956). – Исторически преглед, № 5, 1996.

Ангелов, Веселин. Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984–1989). Документи, С., Симолини, 2008.

Ангелов, Веселин. Хроника на едно национално предателство. Благоевград, Университетско изд. „Неофит Рилски“, 1999.

Баев, Йордан. Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години. – Военноисторически сборник, № 1, 1994.

БКП, Коминтернът и македонският въпрос. Том 2. С., Главно управление на архивите при МС, 1999.

Бюксеншютц, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., МЦПМКВ, 2000.

Василева, Бойка. Евреите в България 1944–1952 г. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1992.

Велјановски, Новица. Македонија во југословенско-бугарските односи, 1944–1953. Скопје, ИНИ, 1998.

Германов, Стоян. Началото на преоценка на българската политика по македонския въпрос (1948–1963 г.). – Македонски преглед, № 1, 2003.

Груев, Михаил. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944–1959). С., Кота, 2003.

Груев, Михаил. Паспортизацията от 1953 г. и българите мюсюлмани. – В: Баева, Искра (изд.). Иронията на историка. Сборник в памет на проф. М. Лалков. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 2004.

Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2008.

Даскалов, Георги. Българо-югославските политически отношения 1944–1945. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1989.

Даскалов, Георги. Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и нихилизма на София (Егейските бежанци през 40-те – 80-те години на XX век). С., МНИ, 2007.

Димитров, Георги. Дневник. 9 март 1933–6 февруари 1949. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1997.

Добринов, Дечо. Тодор Александров и македонското революционно движение. – Векове, № 1, 1980.

Драгойчева, Цола. Из моите спомени. На класови и интернационалистически позиции. С., Партиздат, 1979.

Драгойчева, Цола. Повеля на дълга. Спомени и размисли. Том 3: Победата. С., Партиздат, 1979.

Драгойчева, Цола. Такава е истината. С., Партиздат, 1981.

Дюлгеров, Петър. Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани. С., Христо Ботев, 2000.

Единството на българския език в миналото и днес. С., БАН, 1978.

Етническата картина в България (Проучвания 1992 г.). С., Клуб’90, 1993.

За всестранно развитие на българо-югославските отношения. – Работническо дело, 24 юли 1978.

Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“ или процесът, наречен „възродителен“ (1912–1989). С., Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002.

Истината за „възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП. С., Институт за изследване на интеграцията, 2003.

Јотевски, Васил. Националната афирмация на Македонците во Пиринскиот дел на Македонија 1944–1948. Скопје: ИНИ, 1966.

Кръстева, Анна (ред.). Общности и идентичности в България. С., Петекстон, 1998.

Кьосев, Дино. Борбите на македонския народ за освобождение. С., Народна просвета, 1950, 1952.

Кьосев, Дино. История на македонското национално-революционно движение. С., НС на ОФ, 1954.

Лалков, Милчо. От надежда към разочарование. Идеята за федерация в балканския Югоизток (1944–1948 г.). С., Век 22, 1993.

Македония – не повод за раздори, а фактор на дружба и сътрудничество. – Отечествен фронт, 9 февруари 1979.

Македония. Сборник от документи и материали. С., БАН, 1978.

Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952 г.), С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 2004.

Македонският въпрос. Историко-политическа справка. С., БАН, 1968.

Марушиакова, Елена, Веселин Попов. Циганите в България. С., Клуб ’90, 1993.

Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С., МЦПМКВ, 1998.

Мирчев, Кирил. За македонския литературен език. С., Наука и изкуство, 1952.

Мичев, Добрин. Македонският въпрос и българо-югославските отношения (9. XI. 1944–1949). С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1994.

Николов, Райко. Дипломация на четири очи: из дневника на един български посланик в Югославия (1978–1984). С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, 1995.

Огнянов, Любомир. Отношенията между България и Югославия (1949–1956). – Минало, № 3, 1996.

Палешутски, Костадин. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос (1919–1945). С., БАН, 1985.

Панайотов, Любомир, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., Институт по история на БКП, 1987.

Пандев, Константин. Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903 г. С., Наука и изкуство, 1979.

Петров, Петър. По следите на насилието. Документи и материали за помохамеданчвания и потурчвания. С., Наука и изкуство, 1972.

Русанов, Валерий (ред.). Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., Център за изследване на демокрацията, Фондация „Фридрих Науман“, 1992.

Стамова, Марияна. Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953–1963 г.). Известия на Държавния архив, № 74, 1997.

Стамова, Марияна. Тито, Тодор Живков и македонският въпрос (1963–1967 г.). – Минало, № 2, 1999.

Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., Лик, 1998.

Требст, Стефан. Бугарско-югословенската контроверза за Македонија 1967–1982. Скопје, ИНИ, 1997.

Трифонов, Стайко. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Кн. 2. С., Промисла, 1993.

Христов, Христо (ред.). Страници от българската история. Очерк за ислямизирания българи и национално-възродителния процес. С., Наука и изкуство, 1989.

Црвенковски, Крсте. На браникот на македонската самобитност – материјали од политичките разговори за македонското прашање. Скопје, ИНИ, 1998.

Ялъмов, Ибрахим. История на турската общност в България. С., Илинда-Евтимов, 2002.

Brunnbauer, Ulf. Diverging (Hi-)Stories: The Contested Identity of the Bulgarian Pomaks. – *Ethnologia Balkanica*, 3, 1999.

Djilas, Milovan. Conversations with Stalin. New York, Harcourt, Brace & World, 1962.

Eminov, Ali. Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria. London, Hurst & Co., 1997.

Höpken, Wolfgang. From Religious Identity to Ethnic Mobilization: The Turks of Bulgaria before, under and since Communism. – In: Poulton, Hugh, Suha Taji-Farouki (ed.). *Muslim Identity and the Balkan State*. London, Hurst & Co., 1997.

Karagiannis, Evangelos. Zur Ethnizität der Pomaken Bulgariens. Münster, Lit-Verlag, 1997.

Karpat, Kemal (ed.). *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*. Istanbul, İsis, 1990.

King, Robert. *Minorities Under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1973.

Konstantinov, Yulian. Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity: The Case of the Bulgarian Pomaks. – In: Poulton, Hugh, Suha Taji-Farouki (ed.). *Muslim Identity and the Balkan State*. London, Hurst & Co., 1997.

Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, Cornell University Press, 2001.

Nedeva, Ivanka, Naoum Kaytchev. IMRO Groupings in Bulgaria after the Second World War. – In: James Pettifer (ed.). *The New Macedonian Question*. Basingstoke and London, Macmillan Press, 1999.

Palmer, Stephen, Robert King. Yugoslav Communism and the Macedonian Question. Hamden, Connecticut, Archon Books, 1971.

Şimşir, Bilâl. Bulgaristan Türkleri (1878–1985). Ankara, Bilgi, 1986.

Verdery, Katherine. National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania. Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1991.

Чавдар Маринов е доктор по история и цивилизации (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2006). От 2010 г. е изследовател във Френския археологически и исторически институт в Атина (Ecole Française d'Athènes). Интересите му са в областта на изграждането на националните идентичности на Балканите, политиките спрямо културното наследство и политическите употреби на Античността. Той е автор на *La Question macédonienne de 1944 à nos jours. Communisme et nationalisme dans les Balkans* (Paris: L'Harmattan, 2010), съиздател (с Румен Даскалов) на *Entangled Histories of the Balkans, vol.1: National Ideologies and Language Policies* (Leiden: Brill, 2013) и др.

Коментари (1)

- 05-08-2013|**Антон Гицов**

Отлично изследване, многодетайлно и с похвална обективност.

Войната, Пустата...

Автор: Неда Антонова

Тъкмо да отропаме сватбата на Колчо, сестро, и гръмна войната.

Чухме я, щото кмет Цани гръмна с пищова. Да можеше да го видиш – с бяла риза и червен пояс. А на калпака му – перо като някой княз. Те кметцаньови вдят токачки, та перото сигур е било токаче. Гръмна и заръча за бият черковната камбана като при наводнението, цял ден да я бият, та да се носи до околоръстните кошари и да слязат овчарите. Да беше жив мой Добри, и той щеше да слезе с тях.

И кехаята пратиха да бие барабана:

„Съобщава се на синца ви, че е дошла царска заповед, спорти която в цялото българско царство е обявена мобилизация на целокупното мъжко население, годно да държи пушка, щото се е задала война...“

Тъкмо бях запретнала поли да влазям в кацата и да мачкам гроздето. Като чух тез думи, отпретнах фустаня и тръгнах към общината, а там заприижда цялото село. Някои водеха и животни. За клане. Щото уж някой бил рекъл: дадеш ли курбан от стоката си, твоят пратеник на войната ще се върне жив-здрав, че и въздигнат.

„Братя! Българи свободни! И вие, мили сестри! До вчера, дето се вика, бяхме рая потърпевша, а от днес сме вече освободители! Нас ни приканя самата съдба – да покажем на света, че ни има, а туй се с думи не може изрече, щото е светът тъй далечно-обширен, че само святото дело може да ни въздигне в неговите строги очи! Нека в този час всинца изрежем в глас единен: Македонийо, сестро по-малка! Вдигни лице кахърно и триж пребледняло, та посрещни тез, дето идат с кръвта си да те възкресят...“

Кметът е учил в гюмназия три години в един клас: първите две – до Коледа, а трекията – до Великден. Затуй знае как да приказва с всичкия свят.

Подир заповяда:

„Всеки да си носи ляб и два чифта цървули – чифт – на краката, чифт – на гърба. Горна дреха за в дъжд – докато ни облече държавата. За доброволците – повечко дрехи – тях държавата няма да ги облича, щото, макар да ги зове, не ги призовава с царска заповед и щото те тръгнват по смелост душевна и Божа заръка, а за божите работи държавата не мой да се бърка. Друго още: платно за раните, листо артия и химически молив, за който е грамотен, а който не е, да знае трите имена на жена си, името на селото си, плюс околията. Ха сега си идете, че утре пак по туй време елате да тръгнем!“

Ала се людето не разотива. Стоим и чакаме да се покаже отнейде войната. А нея я няма. Но кмет Цани пак гръмна. И се тогъз разотидохме. А у дома – Колчо – първият на мама. В мазето, зад кацата с гроздето.

„Що щеш тука, бре сине?“

„Вардя се, мале. Спастрям се за бъдещето. Да ме не найде някоя сбъркана заповед. Щото аз съм, мале, годеник, а годеницата ги защитава държавата. Щото и други войни ще има и за тях ще трябва мъже, а кой ще ги роди тез мъже? Ние – днешните годеници.“

Колчо нарежда, аз рева. От срам и от облекчение, че държавата пази сгодените си чада. Тогъз у дома дотича Диманка – дет ще ми бъде снаха. В ръцете ѝ – китка, а и тя китка румена! Гледа Колча, ще ѝ се да се прегърнат, ама пусто сърце майчино не ми дава да мръдна в друга стая и да ги оставя сами.

„Ей ти тъз китка, Колчо, здрав да идеш, здрав да се върнеш...“

Е тук ми се сърце обърна, сестро.

„Коя си ти ма, та си ми дошла в къщата да пререкаваш заповедта на държавата и да ми пращаш детето на смрът! Я вън от тук и не се обръщай!“

А той я гледа и очите му ще изтечат от сълзи. Взе китката, затъкна я милно в пояса си, поддържа я, колкото да ѝ се порадва и я повърна. Подаде я на Диманка. Ой те теб, майчина орис чемерна! Стига ми туй, що чух:

„Ако не тръгнеш, Колчо, аз ще да се овеса ей на оназ ябълка. На най-якия клон ще си метна въжето. Зян да стана по е добре, отколкото цял живот в срам да живея...“

Изхълца, милата, хвърли китката и искаше да затича, но наш Колчо – юнакът на мама!! – хвана Диманка за ръка и изрече с бащиния си дрезгав глас:

„Първо ще се венчаем!“

„Как бе Колчо, как бе мамин първенец, ще стане туй, като ни поп ни е веке попът, ни кметът е кмет. Сичко е веке д р у г о! Никой жив не е него си. Сичко съ ѝ вкупом от живота отрекло и съ ѝ пак вкупом зарекло да мре! А ти искаш бяло венчило...!“ – нареждам аз, но акълят ми пърха. „Аз ще ги венчая. Ще помоля Богородица за прошка и благоволение. Както майка на майка ще ѝ се примоля.“

И ги венчах. Докато спяха. Той на хасъра, тя на креватя, аз – над тях. И по-високо бе само Господ.

Тръгнах на другата заран. Де що имаше мъж, всичко тръгна. Само даскал Крънзов остана, щото не видеше завалията. Малко къорав, та гледаше с две търкалета от стъкло, окачени на тел връз ушите му. Не че не искаше. Не го щяха. Дойде един офицерин на кон. Той го не щя. Кметът му се моли, а оня:

„Не може така, не е уставно, господине. Човекът е с недостатъчен взглед.“

„Тамън да не вижда куршумите и да се върне герой.“

„Но ако вие, господин кмете, можете да ми докажете поне минимум зрителен капацитет у кандидат-доброволеца...“

„Ей сега, господин офицер!“

Кмет Цани извади от пояса едно малко стъкле и попита даскала Крънзов: „Кажете, молим, господине Крънзов, с какво ѝ мастило пълна тъз черна мастилница?“

„С черно, господин кмете!“

„Годен!“ – изрева офицеринът и видях как майката Крънзова се прекръсти до три пъти и му подаде дюля.

И поеха нататък. Мъжете, сестро. Весели таквиз, пък гледат потайно. Най-отпред – музиката. Ще речеш – отиват в Ласкар да крадат мома. Пеят, тупат с крака и бързат. И се ни един не обърна да погледне барем кръста на черковата. Бързат!

Всичкият свят върви напред с очите, сал наш Колчо върви назад с очите. И преди да се бях наревала, Диманка се откъсна от ръката ми и полетя подир Колча, както сам Бог е летял към кръста си.

Увисна на ръката му и тръгна до него. Виси и тежи, сестро, като аз съм тежала на мъжовия ми лакет – съща торба с жълтици.

Вървят напред с очите. Двоица срещу войната.

Връщам се в двора, а дворът празен. Наглед всичко си е на мястото, но нищо не е предишно. А от Савко – вторичкият на мама – няма хабер. Чак на другата седмица ми обадиха – заминал с другите семинаристи, доброволци заминали, без дрехи и без майчина благословия. Де ще иде, де ще чело да положи? Нали учи за поп и освен молитви нищо друго не знае.

Троица срещу войната.

И къщата ми опразня. Ходих да питам Добри, мъж ми. Аз му приказвам, той мълчи. Тревата на гроба му – по-висока от мене. На трева станал. Какво може да ти отвърне една трева, сестро, макар и силна! Само клати глава и то, ако има вятър. Ако няма – стои и мълчи. Мълчи и стои. Га че не аз, а тя е клета вдовица. Нищо не чух от Добри. И като нямаше кого, взех мене си да разпитвам. И си пея. Пей си и си приказвам – тъй по-лесно преглъщам думите...

„Що щеш тук, Куне, майко юнашка, що чиниш в тъй празна шарена къща, в тез празни равни дворове, в тез празни вишни къшкови...“

Подир туй пък се молих. Чу ли ме, не чу ли ме Бог, не знам, ала на разсъмване аз него чух. До обяд пръснах стоката по комшиите, то каква стока – коза, двајсетина кокошки и прасе. Воловете ги реквизира войната. Харизах хайванчетата кой колкото даде, вързах парите на възел и ги пяхнах в тайния джоб на сукманя. Напълних торбата с каквото видях – какво ли ѝ трябва на жена, тръгнала боса Балкана да мине? Хляб, сол, нож, кибрит, стомне с вода и дреха за в дъжд, както рече кмет Цани. И една воценица прибавих. Знае ли човек де какво го очаква! Задянах торбата в люлката, дето децата си на гръб съм носила в нея по жътва, прекръстих къщата си и тръгнах. Не вървах, а сънувах. Като че нещо си ме водеше.

Трябва да е било по средата на месец октомври, щото лозята отсреща мълчаха олекнали и пъстро прошарени. Гледах гледката, галех я с поглед, прелях я със сълза и... изпсувах! Сега сама съм си всичко – и мъж, и жена и двуицата синове, дето с Диманка стават троица.

И аз.

Четворица срещу войната.

Надвечер стигнах Ловеч. Град голям, неизгледен. И народ, народ! Нема ли за тез хора война, няма ли царска воля и държавна заповед?! А аз – като сиротинка. Отидох в черковата им, приюти ме баба клисарка. На заранта – животът още по-тих, бавен някакси и заслушан. Тропот. Конне тропача. Много конне. Туй е войска, държавна работа, ще тръгна по нея. Но войската зави надолу към Осъма, спря и пусна конете да пият. Задянах

отново люлката и поех пътя за Троян. Стигне ли човек Троян, нататък е лесно – минаваш Балкана и долу те чака я войната, я някой отвъден свят.

Аз съм жена темелна, сестро, знайш ма. Даяна на студ, на глад и на път. Сама си ора нивите, сама си мачкам гроздето и пак сама си пия виното. Нямам страх ни от тъма, ни от кръв. Сал от либенето се побоявах. Ма то бе едно време, кога Добри бе жив. Не стига, че жив, ами и млад! Пакато ме почне... Подир като си замина, взе да ми идва само на сън.

Помолих се за него в Троянския манастир, напълних стомнето и попитах отците, що им шепне Бог по нашата работа?

„Не бойся, жено! Цялото небесно войнство и самси Господ-Бог са с българите!“

„Туй ще обадя на синовете си, само да ги намеря!“

„Ще ги намериш, майко, ще ги намериш!“

Поех връз Балкана. Взе да се спуска студ, мъгла, току превали, пътят все нанагорнище и кално. Носех си ямурлук – тъкала съм го от козя козина и овча вълна за Добри – не пропуска вода и топли като кожух. Вечер се отбивах от пътя, увивах се в ямурлука и тъй прекарвах нощта. На четвъртия ден рукна силен дъжд. Той вали, аз вървя. Той бърза и аз бързам. Той не спира и аз не спирам. Хеле по едно време се разбрахме да спрем. Тамън да приседна и видях в туйте край пътя нещо да мърда.

Напипах ножа в дълбокия джоб на сукманя и се притулих зад дърво докато схвана каква е тъй живинка. Но живинката ме видя, размърда се тъй, като че се мъчи да стане. Човек. Коленичи, пак падна, пак на колене. Подадох му единия край на тояжката си, хвана се, уж се изправи, ама приведен. Мъж. Млад мъж. Целият кален, само лицето му чисто. Не видях очите му, но имаше мустаци.

„Вада-а“.

Не знам такава дума. Гледам го. Той пак:

„Вада-а...“

И посегна към стомнето. Напоих го. Пак го гледам. Какво да го правя? Ни е да го оставиш, ни е да го поведеш. Чуждо чедо.

Свих го до мене си под ямурлука и тъй дочакахме да се отоблачи. Хапнахме лебец и лук, малко пастърма ми бяха дали в манастира, нея прикътах за другия ден.

Тръгнахме с Войчо. Тъй се казваше брат ми, дето го убиха, та да му вземат черния ат. А туй момче имаше друго име, ама кой да го знай, та му виках Войчо. На брат ми.

Тръгнахме, ама още не минали от тук ей до там, той падна. Посочи крака си. Гледам – стъпалото му като превтасало. Навехнат. Свалям забрадката – боже, чужд мъж да ме гледа с гола коса! – стягам ходилото и пак запъпляме към превала. Ама превалът далече. Пълзим, пълзим, па седнем. Пак пълзим – той легне, аз седна до него; а мръкне ли – и двамата се свиваме под ямурлука. Студ срам не знае. Той нещо ми казва, но като не го разбирам, викам му „Търпи! Търпи!“ Той кима и пак тръгваме.

Свършихме ляба и сичкото. Пресушихме и стомнето. Пътят няма край, само вятър и шума от дърветата. Зряла шума, не става за ядене. Ядохме трева. На мене нищо, но той взе да повръща. Пекна слънце, разгърдихме се да се изсушим. На него ризата му свилена, а дехата му като венчалното сетре да доктор Ставри.

„От дека си?“

Не разбира.

„Майка...мама...къде?“

„О, мама...въй мая мама...“

И току да ми целуне ръка.

„Петербург...Расия...Я Виктор...“ И се тупа в гърдите. Виктор.

Туй му било името. Нищо, де, дето Виктор, там и Войчо.

Заспахме познати. Тъй, ама на заранта аз се будя, той се не буди. Лежи и уж диша, ама май не диша. Дърпам го, щипя го, едва изохка... Треса го и го викам на име, хеле отвори очи...

„Хлеб...мама...кусочек...“

Де ляп в тъз гъста гора и още по-гъста мъгла. Аз може и да се заситя с трева, ама той не може. Стомахът му не мели тревата. Па и вода нямаме. И никой по пътя – ни към превала, ни от превала.

Дойде ми да го зарежа. Тъй и тъй не мога да му помогна, барем да не харча време за него. Там нейде войната гърми, там нейде синовете ми ме чакат – моите синове и моите волове, дето толкоз години ляб са ми давали...Дали са живи, Боже, дали са живи...Виждам момчетата паднали възнак, както бе паднал баща им...лежат и не мърдат...земята им изпила кръвта...не напила се и тя, пущината!, – Малкият на мама – с отворени очи...май диша...и шушне нещо...какво ми шушне...вода...вода... как да дойда, сине, как да балкана префръкна... Как да те мама напои! Как да те мама нахрани!

И тръгнах сама. Оставих Войча. Изчаках го да се отнесе в сън и тръгнах. Все по пътя, все по пътя...Много ми се видя и рекох да мина направо

през просеката – прясна просека, скоро са я направили заради войската... Де ходих, що бродих, гледам, върнала съм се при Войчо. Сядам до него и плача. Да си не иде неоплакан. Ами ако и моите синове... коя ще ги майка оплаче... кой ще им очите затвори... Савко, миличкият, какъвто ми е скопосан като момиче... срамежлив, изчервява се щом спомене женско име... няма и седемнайсет... Пак рева. Войчо не чува. Викам и вия. Моля се и проклетисвам – белки някой ме чуе. Ако не другт, барем Господ!

И ме чу! Има Бог, сестро! И го има само за да ни слугува на мъките!

Придойде ми. Тъй както си седях до Войча и се питах как ли ще го погребат клетото, усетих, как ме дълбоко прободат в лявото сърце... После и в дясното... Тъй баба наричаше гърдите си... Боли и ме разпъва отвътре. Като да бях някой мях. Боли и разпъва, боли и разпъва... И ми потече в пазвата... Топло и мокри. Пипам се, близвам – сладни. Кърма. Кърма ми дойде. Силна кърма, като чучур. Туй е можел да направи Бог в тоз час горък, туй е направил...

И взех тогаз главата на Войча, турих я до гърдите си, а те напращели като у родилка.

„Яж, сине... пий...“

И се давя от плач и от радост. А той – като пеленаче – сумти и цока. Га че цял живот само с кърма е поминувал.

Изцока ме цялата. До капка. Отвори очи. Гледа като възкръснал. Очите му сини, баш Савчови. Гледа, гледа, па се засмя. Че като ревнах. После и той. Ревем и се прегръщаме. За какво и защо – и днес не знам.

По едно време станяхме да вървим. Но Божията милост нямаше край. Откъде Троян се зададе керван – биволски коля, награмадени с денкове. За войската.

Сместиха се някакаси, натовариха Войча, а той ми целуна ръка, като да бях владика.

„Спасиба, мама... мамачка... Я Виктор... Виктор Брюс... Не забуду! Никагда!“

Тръгнах подир колята. Имаше и други пешаци като мен, превалихме билото и надолу бързахме кой колко може.

А в полето оттатък Балкан миришеше на мокра земя и пърлено. Изглежда тъй мирише всяка война. Колкото по-равна става земята пред очите ми, толкова повече народ щъка из нея, ама народ нефелен – едни нахвърляни като снопи в талиги, други куцукат пешком, хванати за ритлите на колята, трети се опират на окастрен клон или на пушка... Градо-

битен народ. Все мъже. Ама не са онез мъже, дето тръгнаха с песен и се не обърнаха да видят кръста на черковата. Друг народ беше туй. Народът на войната. И едно такова тихо. Хеле пък отвъд Филибето. Колкото по-близо до гърмежите, толкоз по-тихо у людето. Млади жени притичват помежду едни такива къщя, сковани от дъски и обковани отвътре с хасъри. Тук-там и по някоя бостанска колиба, ама направена от платно. Жените пък с еднакво облекло и си приличат като мравучки. И ми се мярна тогаз... Диманка ми се мярна. Тя е. И Колчо е тук. Ранен е бил, ама е оздравял. Добър Бог!

Че като викнах:

„Диманке! Диманке, ма!“

Ама кой да те чуй.

И ей ма пред самата война. Първо ме попитаха що диря тук и страх ли ме е от кръв?

„Всякаква – рекох – съм кръв пипала. И мъжка, и женска, и на добичета. Тръгнала съм да си диря децата.“

Не ми дадоха облекло, щото няма голяма дреха като за мене, само бяла забрадка с червен кръст. Записаха ме в някаква книга и тъй като не съм била учила да превързвам ранени, ме пратиха с двуица пооздравели момчета да посрещам колята откъде войната.. А аз все търсех да видя Диманка. Но дойде втори керван от турско и до вечерта стоварвахме ранените. Като наръч вършини ги стоварвахме. А те тежат като трупи.

През нощта тайно от докторите обикалях бараките. Ако моите бяха тук, по охкането им щях да ги позная. Щото те още от малки, заболеше ли нещо, викаха „оф“. В най-голямата барака дето са прясно докараните ранени, чух гласа на войната. Войната викаше майка си. „Малеее...майчице...“ Барем един не изплака за татко си. Щото на повечето от тях бащите им лежаха или на земята до тях или в земята там нейде си – в чужди села и градища, дето не мога името им да изрека... По двуица-троица мъже от къща излезли, а после ни един у дома се не върнал.

Цяла нощ обикалях бараките да диря я Диманка, я моите момчета. „Немаме таквиз имена тук, стрино. По другите лазарети ще трябва да дириш.“

И по съмнуване, без да казвам на никого, седнах в една от колите, дето отиват при войната. Нататък караха оздравелите, та да се още бият и комуто е било писано да умре, но се е някак отървал, да му се сбъдне написаното, а насам возеха ранените. Коларите ме гледаха – сама жена

между толкоз мъже – , но нали съм с бялата забрадка, ми сторваха уважение. Един вид за човек на държавата ме имаха.

Към пладне снегът се усили, а пътят вървеше през нивите. Колата затъна и мъждивите кравички изпъваха гръбнак и шии да я измъкнат, ама не би. Тогъз слязох да помагам на добичетата, слязоха и мъжете. А с тях и Натко. Що бе, Натко, що бе сине на майка горкана, що ти е трябвало да тръгнуваш с лъжа... Казал му докторът, че раната му заздравява добре, а нашият чул: „Връщай се в полка си, момко“. И тайно, без открит лист или други държавни потреби, Натко тръгнал с нас към Одрин. „Искам да видя как вземаме крепостта! Искам да видя българското знаме над Селимието, как се ветрей на най-вишното минаре...пък тогаз да умра...“ Не видя знамето завалията. Докато напъвахме да измъкнем колата от калта, раната на стомаха му зейна и блъвна кръв. Свалих забрадката и затулих дупката, но кръвта бълва ли бълва. Ни да се връщаме, ни да отиваме. Чудим се и се маем. Тогъз из виелицата зад нас изникна каруца с чергило и с черни коне, потънали в пяна като сапунисани. Под чергилото две градски госпожи с дълги черни палта и черни шапки, а срещу им седи офицерин. Спряха при нас, офицеринът слезе да види що е станало, подир слязоха и жените и като видяха кървав Натко, по-високата проду-ма нещо и натовариха ранения на каруцата, та да го върне каруцарят в бараката, отдето бе тръгнал с лъжа. Двете жени и мъжът – викаха му гусин майор, сигурно туй му е името – се хванаха до нас и взеха да бутат талигата. Хеле избутахме я от батака и потеглихме.

А жените останаха сред белия кър да ги затрупва снегът, докато чакат връщането на техния си превоз.

Преди да потеглим видях, че офицеринът се обърна гърбом към двете госпожи и извади пищов. Пошушнах му: „Не трябва нужда, момче! По тез места вече и вълци няма. Войната ги прокуди. „

Къде пладне каруцата с чергилото ни настигна, спря до нас и ние спряхме. Офицеринът скочи и ни подаде бохчичка и голяма манерка.

„За из път. От Нейно Величество“.

По-високата от жените се усмихна. Е, тогъз се наистина сепнах, сестро! Туй ми било то царицата!!! Лъжеш, момче, гаваш ме, щото ме ви-диш, че съм стара и съм от село. И щото не знайш, че аз дважд съм ходила на Ловчанския панаир! И съм виждала всичко! Цариците носят корони, рокли с бродерии и живеят в палати. Всяка царица е хем слънце, хем

месец. Кога си е до цяра, тя мълчи като месечина. Сама ли е – свети и прежуря, та ослепяваш от гледане. Ти ще ми речеш на мене кое какво е!!!

В манерката вино, в бохчичката топъл хляб, сирене и малко кокоши воденички.

Хем ям, хем си викам на ум: „Че то и аз, ако мъж ми Добри бе цар, то и аз като негова царица ще ходя да се омешвам с народа...да го видя що има, що нема тоз народ... Тъй ама Добри почива в трапа на Змейов баир, а аз, сирота, – съм се сгънала в талигата за към войната... Не хокай ме, Добре, верни стопанино...Дето мрат моите синове и моите волове, там ще мра и аз...“

Два дни пътувахме с талигата и на третия стигнахме края на света.

Пред нас се лисна една голяма вода, а над нея слънцето спряло и не мръднува.

И народ, народ! Един кон води, други кон язди, трети го на носилка носят, четвърти седнал без крака и свиря на гусла... И ни един читав. Ако ходи, главата му е превързана, ако е здрав горе, куцука на патерици...

Земя се свършва, сестро, война се не свършва!

Тогаз коларинът ми рече:

„До тук, бульо, си с нас, от тук нататък – ако шеш към Одрин – хващай по тоз път, ако щеш към лазаретите – хващай ей оня ...“

А денят къс и скоро ще мръкне. По-добре в болниците – все ще им трябва як човек, барем за изнасяне на мъртъвци...

„Нямаме нужда от помагачи!“

Тъй ми рече възрастен мъж с мустаци и бяла престилка с червен кръст. „Вижте в холерната. Там трябват хора. Ей я оттатък баира.“

Разгеле нататък отиваше талига с четирима болни. Примолих се да ме вземат, но мъжът, дето ги возеше, ме отпъди с ръка.

„Къш оттук, жено! Заразно е.“

Тръгнах подир талигата. Все някъде щеше да ме заведе. Тъй стигнах до кирпичено село. Преди селото нива, види се, че е със жито засеяна, но подир изпотъпкана. И в нея четири пресни гроба. Наши гробове – с кръстове от дъски. И нещо написано. Но сърце ми се сви и очите ми ослепяха. Ами ако там пише Николчо Добрев Байрактаров...или пък Савко...Не...няма да пише...Пустата му надежбица, сестро! Тя е като ястреб-мършар...от нищо не се гнуса, от всякаква леш се гои и наддава... Престраших се. Пристъпих. Други бяха имената. Какво ли сънуват майките им, далечните!

Бог е добър за всички, ама не в един и същи час...

Къщите – турски къщи – боядисани като великденски яйца – от синкаво та до пембено. Но всичките празни. Само в най-високата къща мъждука прозорче. Там била болницата. Не ме пуснаха да вляза.

„Тук са холерните.“

Дадох ми хляб и паница козя чорба и ме пратиха да запаля печката в пристройката – там нощуват докторите. Стаичката до средата навее на със сняг, стените изплетени от пръте и измазани с бяла пръст, а на едната стена зазидано ей такова парче стъкло – то им е за прозорец. Три дървени креватя, а върху им сламеници и те вонят на плесен.

Първите дни не ме пускаха при холерните, ама като заприиха коля със заразени, една от сестрите ми рече „Влазйй и ти, пък дано имаш късмет“. Късметът ми, сестро, бе, че не намерих, а подир и не дочаках да дойдат там моите синове. Пращаха ме нощем да будувам, щото болните умират най-често нощем. Освен, че яде живи хора, холерата и смърди. Преди това повръща. Подир бълнува. И се изхожда бяло. А когато издъхне, като че целият свят въздъхва.

А колята прииждат и прииждат. Уж примирие, уж нашите само лежат в окопите край Одрин, а холерните ще ни затрупат. Слагаме ги по земята, въвн под навеса, някои оставяме направо както са си в талигите. Докато накрая разбрахме, че холерата е отмъщението на турците. Тя, пустата, първо у техните хора се завъдила, от глад, смрад и въшки, а те хвърляли умрелите си в кладенците, та като настъпят нашите и превземат селото им, да пият от смъртосаната им вода и да изпиват заразата... И тъй – войната лежи на една кълка край Одрин, а турската холера коси нашите. За една нощ починаха седемнайсет войници и двуица офицери. Между войниците имаше и турци. И на тях помагахме, и тях лекувахме. Уж друговерци, ама и те хора.

„Религията е важна за живите. За мъртвите има само смърт.“

Погребвахме ги в общ трап – трябвало голи да ги заринем, по тяхному, ама отде време да ги събличаме, а подир да горим дрехите. Заливахме ги с негасена вар и оздравелите хвърляха върху им най-малко два метра пръст. Хвърляха и после затъпкваха.

И наши много гинеха. Оплаквах клетите ни момчета, както само майка може да плаче, ама не идеше поплакът ми от дъндуша, щото там – в най-дълбокото на човека – мъждукаше клета надежда, че войната веке

се е уморила, нъли и тя душа носи, отпаднала е, проклетата, и някоя заран сама ще рече: „Дур! Стига!“

Тогава дойде царицата. Видя ме и ме позна. Рече ми: „Вие сте тук! Благодаря ви!“ Сама бях, ама тя ме взе за двуица и тъй ми приказваше. И аз – да се не изложа – ѝ викам: „Тук сме, ваше величество, царице! Дето децата ми, дето воловете ми, там и ний!“ И тя ми стисна ръката и тъкмо тогъз откъм леглото отсреща болният се размърда и взе да блънува. Виждах го, че си отива и царицата го видя, ама пак пристъпи към него и се наднесе над лицето му. А той като да я позна, надигна се и взе да я пита:

„Ти одила ли си в Радиненец?“

„Да“ – вика царицата.

„Щом си одила, пак ще идеш. В жълтата къща зад училището...Знаеш ли я?“

„Знам я. Зад училището.“

„Ще идеш и ще им речеш, ако се роди мъжко, да го кръстят...“

Падна горкият, очите му се подбелиха и от устата му блъвна смръдлив дъх...Царицата без да трепне ни с ръка, ни с лице, изчака смрадта да се разнесе, свали ръкавицата на дясната си ръка, наведе се и затвори очите на мъртвия. Кимна на офицера и той записа името и селото на клетника.

И тогаз настана една страхотия – след като обходи всички легла, царицата потегли нагоре по стълбите към втория етаж на къщата, там дето никой не смееше да пристъпи, щото бе пълно с холерни турски пленници, оставени тук да умрат от болестта си, дето са я донесли от тяхната си държава да морят нас. Главният доктор избърза напред и се изправи срещу царицата – сал дето не рече, „през трупа ми, Ваше Величество“, но разпери ръце и бая време стоя така. Царицата го изчака докато се измори да стои разпънат, благодари му за нещо и каза, че иска да види и горния етаж. Някой се сети и донесе котел с негасена вар – върви заднешком, посипва стълбището с варта, а нейно величество стъпва само на посипаното. Тръгнах и аз – да не рече госпожата, че уж сме си близки, пък я изоставям...

Що ти трябваше да видиш това, ваше величество!!!

Десетина окаяници лежаха натъркаляни в сламата, омешана с пикня и човешки мръсотии, гладни, жадни, натрупали около тях си сума ти дрипи на мъртвите им другари, затискат ги с ръце да не им ги вземе

някой, а от парцалите извират въшки и холери...Извират и пълзят нанадолу...

Колко е стояла там царицата не знам, но мен ако питаш, дълго стоя.

Чух я да казва: „Още днес!“ Подир всинца я изпратихме до каруцата с черните коне. Тя поприказва нещо с доктора, после благодари на всички, на мене най-много, макар че нищо не ми рече, само ме погледна. И тогава аз се охрабрих да ѝ кажа:

„Де да си диря момчетата, ваше величество. Ти нали знаеш къде са полковете...Четвърти пехотен Плевенски полк...Двуицата ми сина и снахата...и воловете ми – и те двуица... Искам с тях да умра...“

Но конете рипнаха и не чух какво ми рече царицата. Но докторът се смили:

„Ей ти тук трима оздравели, връщаме ги край селото Акалан. Там ще намериш Плевенския полк...“

И докато да тръгнем, видях как изведоха холерните турци и живи ги наблъскаха във варницата.

Тъй посрещнах Рождество Христово, сестро – в талига с трима другари на Колчо. Жив и здрав бил. И те уж здрави, пък не им се приказва. Питам ги туй-онуй – за Савко, за Диманка...Те или мълчат, или ме гледат сърдито. „Има много пленени...има и безследно изчезнали...Една от подвижните болници плениха...ако вашето момиче е било там...“

„Честита Коледа, момчета!“

Лазарета на Плевенската дивизия е настанен в три турски къщи, залепени една о друга. Вътре топло, войничета носят чай, болните малко, наобиколиха ме, заразително ме всеки за селото си, а аз отде да знам в кое село какво е станало и ту рева, ту приказвам. Подир туй аз взех да ги питам за моите момчета. Колчо бил от същата рота, и тъкмо тази нощ стоял на пост отсреща на баира. „Какво прави на този пост“ – питам със свито гърло. „Стои. Стои и гледа. Ако е денем и ясно времето, вижда минаретата в Стамбул. Ако е нощем и студ като днес, стои и мръзне.“ „Кога ще се прибере на топло?“ „Като свърши нощта ще му изпратят смяна.“

Как съм дочакала това свършване, сестро, колко пъти ми е сърце прескочило от надяване, колко съм пъти тръгнувала на към баира, но все се намираше някой да ме повърне назад... Накрая паднах на колене пред началника на полка... „Дай ми да видя сина си...“ На колене сестро. Вдигна ме и заповяда да ме заведат при Колча. А нощта привършваше. Зазоравяше се и докато вървахме с войничето към отсрещния баир, аз

виждах хора наметнати с ямурлуци да се разтърпкват по няколко крачки насам, няколко крачки натам, пак насам, пак... Откъм селото се чуваше кучешки вой. Кучешки ли, вълчи ли. Воят замръзваше и се чупеше като ледунка. Замръзнах и аз. До колене газех в снега. Усещах го да пари по голите ми колене, щото ризата ми само до там стигаше. Падам, ставам, момчето ме тегли. Вървим. „Ей го отсреща. Дето стои прав. Другите се движат, Колчо стои.“ Юнакът на мама. Драпам по заледения сняг. Пъпля. Ей сегичка ще те мама прегърне, ще те мама стопли! „Колчо!“ Не чува. „Байрактаров!“ – вика войничето. Не чува Колчо. Първа стигам до него, фърлям се да го прегърна, а той – студен. Студен и тегне. Замръзнал. Замръзнал както стоял. Прав, до колене в снега, опрян на пушката си. Вкаменил се. С отворени очи се вкаменил. Тъй както е гледал минаретата на Стамбул...

Паднах с него в снега и лежахме прегърнати. Там умрях, сестро. Там ми излезе душата. Сянка съм, паметник съм, ни ме нещо боли, ни ме нещо радва. Каквото и да правя, все там искам да ида – при Колча. Но богу било угодно още да поживея. Още тегло да тегля.

Селото Акалан. Огън да го гори и чума да го тръшне дано! Песен му извадиха Колчовите другари.. Марш. Засвири ли го полковата музика и тръгнат ли войниците да маршируват, коне се вдигат на задни крака и цвилят...На най-големите празници. А аз съм въглен, сестро. Сух въглен и черен.

Савко се върна жив и здрав, запопи се едничкият на мама. Диманка не ме остави. Не бе ходила при войната. Още щом стигнали Плевенските казарми със заповед я откъснали от Колча и я пратили да се учи да привързва ранени. Настанили я да живее в болницата и билиям плата ѝ давали. Не ме остави Диманка. При мене си живее, както си е редно на снаха. Но е туй грехота. Щото е млада, от мъж не пипната и щото не е в нищо виновна. Викам си веднъж: ей сега ще ѝ река нещо за женене...А тя:

„Аз съм вдовицата на Никола Байрактаров и такава ще си остана.“
Вдовица, сестро, на всички войни вдовица...

(Откъс от романа „Царица Елеонора Българска“, над който авторката работи в момента)...

Неда Антонова е завършила Института за култура в Санкт Петербург. Работила е като журналист; редактор в художествената редакция на Военно издателство „Св. Георги Победоносец“; писател в групата на военните писатели и композитори при МНО. Основател на сп. „Отечество“. Член на СБП от 1983 г. Автор на стихосбирката „Повторими неща“; на тетралогия исторически романи „Памет“: „Войната свърши в четвъртък“, „Не умирай вместо мен“, „Ангела“, „Приют за щастливи“, както и на други романи. Тя е единствената жена носителка на наградата „Златния меч“ за най-добър разказ на списание „Български воин“.

Коментари (2)

- 29-07-2013|**G. Bancheva**

Силен, стилизиран, невероятно жив и емоционален текст, колоритни герои, наситено действие, но най-много ми допадна идеята за паралелното обогатяване на образа на царицата чрез проникновенията на българската «темелна» жена! Да благослови Бог начинанието Ви и да Ви даде сили и вдъхновение да продължите в същия дух напред!

- 30-07-2013|**Ангела Димчева** – Завладяваща автентичност

Браво, Неда, романът за царица Елеонора се очертава като невероятно силен, потресаващо реалистичен, кинематографично изпипан текст – като език, сюжет, визуална техника и баталност на картините – в един възлов за историята ни (и недостатъчно разработен от писателите ни) епизод. Ще очакваме с нетърпение завършването на тази очертаваща се епопея – едновременно национално-опознавателна и общочовешки драматична.

Преславски историйки

Автор: Георги Карев

Всяко провинциално градче си има няколко чешити, известни сред съгражданите си със самобитното си чувство за хумор и с премеждията си, разказите за които образуват своеобразния градски фолклор. Не правеше изключение и Преслав – градецът, в който баща ми беше околийски съдия и в който отраснах и завърших гимназия. В духовно отношение той беше велик много преди към вековното му име да добавят тържественото „Велики“. Част от духовното богатство на градеца бяха историйките, кога абсолютно достоверни, кога по-скоро анекдотични, които се разказваха за по-интересните му граждани. Повечето техни герои, хора от поколенията на нашите дядовци и бащи, вече не са между живите. А собственото ми поколение беше разпръснато от зрелия и развития социализъм из цяла България, а като паднаха стените и преградите – и по целия свят. Страхувам се, че съм между малцината, съхранили в паметта си тези истории, а за някои от тях може да съм и единственият. Реших да ги запиша, жалко би било да ги загубим завинаги. От друга страна, сигурно някои от потомците на моите герои и сега живеят във Велики Преслав. Вместо да е поласкан, че неговият предшественик е бил част от колорита на нашия град, ако не е унаследил неговото чувство за хумор, някой потомък може да се почувства обиден. Затова имената на някои герои са изменени, други пък са назовани само с прякорите си.

Осмарският пелин и преславските ергени

Преслав е стар лозарски център, правят се и чудесни вина, включително и пелин. Но на няколко километра от Преслав се намира селцето Осмар, където всеки, който спомене за преславски пелин, би поел с това съвсем неоправдани рискове. Конкуренцията, понякога малко гротескна, между близки селища с близък поминък и манталитет, е добре известна. А Преслав винаги е имал определени предимства пред Осмар – стара столица, по време на робството носещ името Ески Стамбул (Старият Ис-

танбул), околийски център, районна болница, няколко отлични училища и т. н. Но пък Осмар, дори и по комунистическо време, имаше значителен аванс с красивите си и подредени къщи, с оправните си и богати стопани и – защо да си кривим душата – с хубавите си моми и жени. Дали вездесъщият естествен отбор е довел да някаква концентрация на благоприятни гени, дали е от многовековното „екологично“ хранене, дали от самочувствието на щерки на богати семейства – трудно е да се каже, най-вероятно е било от съчетаването на всички тези фактори. Така или иначе, тайните рецепти на осмарския наложен пелин се пазеха по-строга, отколкото сега се пазят патентните тайни на Кока-Кола, а яростния си местен патриотизъм осмаряни изразяваха с демонстративно презрение към преславския пелин: „Кой, преславяни ли? Хайде, бе! Че те един наложен пелин не могат като хората да направят!“. И всички амбиции на преславските ергени към осмарските моми са били пресичани в зародиш.

Първият пробив в тази глуха защита е направен през второто десетилетие на миналия век. Двама преславски ергени – вуйчо ми Митю, потомствен бояджия на абите, шаящите, преждите и гайтаните на цялото население на компактно населената с турци област Герлово, и приятелят му от детството Геро Тодоров си харесали две лични осмарски моми – първите братовчедки Велика и Добрана. Една прекрасна вечер двамата отишли в Осмар да ги задирят. Но очевидно без нужната „рекогносцировка“ за настроенията на осмарските си акрани¹. Скоро ги подгонили разярени осмарски ергени и кучета; не е известно коя от двете хайки е била по-ентусиазирана. Едва сколасали двамата мераклии да измъкнат по един кол от най-близкия плет и да се оттеглят по спешност към Преслав. Много години по-късно чичо Геро се тюхкаше: „Той вуйчо ти Митю беше най-големият бучакчия² в Преслав. Ама нали отиваме по любов, как се случи той нищо да няма по себе си, нито един нож, нито един пищов, ама съвсем нищичко!“. Ако съдя по тези думи, невъоръженото състояние не ще да е било много характерно за вуйчо ми. Следващата седмица сагата продължила със същото начало, но с доста различен край. Този път по-лошо осведомени се оказали домакините, а всеки от двамата гости приличал на малък арсенал. Въпреки численото си превъзходство, домакините претърпяли пълно поражение, пострадали и хора, и кучета. Оттогава, при всяко следващо гостуване, щом из Осмар

1 тур., връстници, Бел. авт.

2 тур., любител на ножовете, Бел. авт.

се чуело „Бояджията иде!“, мегданът опустявал и улиците утихвали, като че ли в селото нямало нито ергени, нито кучета. А когато аз разпитвах за онези славни времена, осмарските братовчедки Велика и Добрана се превиваха от смях. И двете от много години бяха преславски снахи и се радваха на деца и внучета.

Витю Късов сватосва майка си

Един от известните преславски „зевзеци“, макар и с доста дебелашко чувство за хумор, беше месарят Витю Късов. Един горещ юлски следобед той се мотаел по площадчето на автогарата, а от един автобус, идващ откъм Търговище, слязъл възрастен човек и се заозъртал колебливо наоколо. „Здрасти-здрасти!“, запrikaзвали се двамата. Оплакал се пришълецът, че от години вече е вдовец, че му се иска да се задоми повторно, но в неговото село нямало подходяща вдовица, а пък Преслав, нали е град, дали няма да се намери някоя, с която да се приберат... и т. н. Светнали му очите на Витю, мигом го осенила идеята за поредната „шегичка“. Взел да разправя, че познава точно такава жена – вдовица, заможна, грижовна, готвела страхотно. Че и нещо за сексуалните ѝ качества добавил – като пантера била в леглото и т. н. При това живеела на стотина метра оттам и в момента садяла нещо в дворчето пред къщата си. Запътил се нататък човечецът, поздравил я, запrikaзвал я. Отначало жената му отговаряла, макар и с половин уста, после ѝ омръзнало. А пък човекът все насочвал разговора в нужната посока. Накрая жената не издържала:

– Абе ти защо не си вървиш по пътя, бе? Какво си се залепил за мене като репей?

– Ами аз... такова... към тебе ме насочиха...

– Кой те е насочил към мене, бре?

– Ами ей онзи високият човек на площада, дето се е изправил до пейката и гледа насам...

Надникнала жената кой я сватосва и що да види – родният ѝ син. Тя си го познавала добре, но чак такова чудо не очаквала. Засипала го с люти клетви: „Витю, Господ да те убие, непрокопсанико! Навремето като те биеше баща ти до убиване, защо ли съм го спирала, защо ли съм те отървавала? Кешки да го бях оставила да те убие, че сега да не правиш за резил майка си, мръсничко мръсен!“.

Съседите се смеели на семейния скандал, а пък уплашеният „жених“ побързал да стане невидим.

Кандидат за къпана попадаия

Някъде към средата на миналия век Преслав се сдобил с нов свещеник, наскоро завършил Духовната академия. Разбира се, отец Лаврентий пристигнал с жена си. Преславяни бяха доста впечатлени от това семейство – и двамата млади, високи, стройни, красиви и добре облечени. Отецът беше пълна противоположност на популярното клише за провинциален поп – онзи с разрошената мазна брада и калното расо. Една съботна вечер отецът и жена му се прибирали от „семеина“ баня. По него време преславските семейства, които имаха бани в къщи, се брояха на пръсти, всички останали ползваха градската баня. На връщане от банята двойката се отбила в месарницата на Витю Късов да си купи месце за уикенда. Месарницата имаше един големичък салон, в който чакаше „опашката“, за да не мръзне на студа; в дъното имаше тезгях, зад който свещенодействаха самият Витю и жена му. Отецът и презвитерата чинно се наредили в края на опашката, но преславяни, свикнали да тачат по-първите си съграждани, един след друг им отстъпвали реда си и семейството бързо се озовало пред тезгяха. Месарят се втренил лакомо в клиентката и, без окоето му да мигне от това, че собствената му жена е да него, изтърсил: „Ех, отче, да знаеш само как ми се е.. е къпана попадаия!“. Стъпили са хората от опашката, някои се опитали да се позасмеят, други се намръщили на неприличната шега. А шегаджията дори не подозирал какъв човек има пред себе си – с ум като бръснар, с бърз рефлекс, от тези хора, за които казват: „за един миг ще те купи и ще те продаде“.

„Витко, чедо – позасмял се отец Лаврентий – нямаш абсолютно никакъв проблем! Ти даже не можеш да си представиш колко е лесно да изпълниш желанието си...“ и т. н. Усетило „чедото“, че работата взема някакъв лош обрат, но как да разбере накъде бие свещеникът? И как да се измъкне от капана, в който току-що лекомислено се е напъхал? А отецът продължил невъзмутимо:

„Ето я до тебе така Димка. Сега часът е 8, а банята работи чак до 10. Веднага изпращаш така Димка на баня, а оттам тя идва право у дома. Нощеска Ленчето ще спи на дивана в хола, а ние с така Димка – в спалнята. („Нали може, Ленче?“ „Може, може, разбира се!“ – жизнерадостно се съгласява попадаията). Така Димка, като излезе довечера от банята, ще е къпана, а утре сутринта, като излезе от спалнята ми – и ще е попадаия. И рано-рано ти я връщам точно каквато я искаш – къпана попадаия!“.

Чуват се в опашката смехове, по-задните нетърпеливо питат по-предните какво точно е казал отецът. След няколко секунди всички в месарницата ръкопляскаат. С изключение, разбира се, на посрамения мераклия.

Наследството на ловеца

Малцина знаеха истинското име на един преславски ловец, повечето го познаваха с прякора му „Лѐсцата“ (с ударение върху първата сричка), защото на местния диалект лисиците бяха наричани „лѐсци“, а точно в техния лов нашият човек беше много изявен. Лошото е, че той не беше изявен в никоя друга област, а от продажбата на някоя и друга лисича кожа човек не би могъл да издържа не само семейство, но и самия себе си, особено пък ако често посяга към чашката. Така Лѐсцата, който през целия си живот беше живял бедно, кога под наем, кога без наем, на стари години живееше почти като клошар, отделно от семейството си, в някаква изоставена плевня. А от лова, разбира се, не беше се отказал.

Един ден нашият герой се разположил на слънчице пред „жилището“ си да си прави патрони за следващите дни. Пред себе си бил сложил „арсеналчето“ – сандъче, каквото имаше всеки ловец, пълно с кутии с барут, сачми, капсули, мукавени гилзи и старовремски инструменти за правене на патрони. В това време край него минал баща ми, който официално беше председател на Ловно-рибарското дружество, а и неофициално – душа на ловджийското братство на града. Разбира се, че не е можел да мине край такъв виден ловец като Лѐсцата и да не поседне до него да си побъбрят. Поговорили си за времето, за дивеча, за новия ловен сезон. Но като дошло време да се разделят, станало му неудобно да си тръгне без да е проявил интерес към семейството на приятеля си. Питал го нещо за сина му, но неволно го улучил на слабото място.

„Е-е-ех, господин съдия, какво да ти кажа? Как дори един бащински съвет не е приел от мене! Все едно, че не ми е син – нито ме почита, нито ме уважава! Ами че един ден като се гътна да умра, това на кого ще бъде? (и посочил с две ръце към „арсеналчето“). Нали всичкото това пак на него ще го оставя!“.

Баща ми се ококорил – сторило му се, че събеседникът му наистина смята, че синът му не оценява достатъчно богатството, което ще му остави. Но като видял хитрата усмивка на устните на бойния си другар, разбрал, че той има най-доброто (и единствено истинското) чувство за

хумор – това, което се проявява и към самия себе си. И двамата се посмели от сърце...

А понякога, години по-късно, когато баща ми донесеше „арсеналчето“ да си прави патрони, ми смигаше дяволито: „Ами че всичкото това на кого ще го оставя един ден? Нали пак на тебе?“.

Изгубената сланинка

В неотменните удоволствия от ловния излет влиза и „авджийската“ софра – хапването и пийването в късния следобед, когато всички слагат на постланото платнище всичко, което са си донесли от къщи. И започват безкрайните „лакърдии“ и ловджийските надлъгвания...

Един прекрасен ден на дружинката ѝ направило впечатление, че един от членовете ѝ, да го наречем бай Данчо, отвреме-навреме гледа да се поотдели от нея, да се усамоти някъде встрани. Сторило им се, че това не е обикновено отбиване по малка нужда, защото той и раницата си вземал със себе си. И го заподозрели в непростим за истинския ловец грях – че има в раницата си „нещо по-така“, някакъв специалитет, който не иска да сподели с тях и затова гледа да се отдели, за да си хапва от него самичък.

Да се проверят тези подозрения не било трудно – просто издебнали момент, когато Данчо се отдалечил от групата без да вземе раницата си със себе си. Грабнали я и изсипали съдържанието ѝ, да видят какво чак толкова крие от тях. Останали разочаровани, нищо кой знае какво не намерили. Имало едно парче сланина, но по време на зимен лов в почти всяка ловджийска раница се намирало нещо такова – я суджук, я сланина. Все пак, нали вече претарашили чуждата раница, за да не е напразно, преброили колко души са, нарязали сланината на толкова парчета и всеки излапал своя дял. И нали е чуждо, усладило им се. После затворили грижливо раницата, върнали я на мястото ѝ и всеки – „ни лук ял, ни лук мирисал“.

През целия ден бай Данчо с нищо не показал, че е забелязал липсата. Чак привечер, като си тръгнали, групата го подкачила – казали му, че нещо угрижен им се вижда, че нещо не е на кеф, питали го да не би нещо да не е на ред и т. н.

„Какво да ви кажа, бе момчета – бил отговорът. – То малко неудобно, ама като ме питате, да ви кажа. Хубаво ми топли този клин през зимата, обаче страшно му е груб шаякът. Каквото и белъо да си сложия отдолу,

зверски ми претрива и чатала, и дупето, направо до кръв. Затова тази зима съм си преготвил едно парче сланина, слагам си го в другата преграда на раницата, за да не опира в нещата за ядене и по два-три пъти на ден се намазвам хубаво с него. Добре, ама днес дали съм го забравил у дома, дали съм го изръсил някъде, два пъти си претърсих раницата – няма и няма. Та днес не съм се мазал и сега едва вървя...”

Сега вече никой не може да каже дали това, което бай Данчо е разказал, е било наистина така. Или пък, като е разбрал, че са му изяли сланината, е искал да си върне на другарчетата си, като им пожелае с този разказ: „Да ви е сладко!“

Опалата пътува на автостоп

Опалата беше зидаро-мазач, но главно мазач. Прякорът му идваше от това, че бидейки почти постоянно „почерпен“, той винаги, когато се приземеше благополучно при слизване от бояджийската си стълба, извикваше победоносно „Опала!“ (т. е., „Хоп!“). Умираще да си направи „кодош“ с някого. Освен това заекваше и всичко, което разказваше, излизаше още по-смешно.

Един камион, тръгващ към Герловото, взел на автостоп някакъв селянин, който си купил от Преслав ковчег, за да погребва в селото си някакъв роднина. Метнали ковчега в каросерията, качил се селянинът в кабината при шофьора и потеглили. Още преди да излязат от града, ето ти още един автостопаджия – Опалата отивал към Върбица, научил за някакъв обект за боядисване, от който се надявал да вземе добри пари. Метнал се и той в каросерията. А след малко заваляло – отначало уж летен дъждец, но след това – като из ведро. Поогледал се пътникът, почувдил се какво да прави, а след това се изтегнал удобно в ковчега и затворил капака върху себе си. Вътре било топличко и сухичко и скоро заспал. А шофьорът, нали от сутринта му тръгнало на стопаджии, след няколко километра настигнал 5-6 турци, та качил и тях. Новите пасажери, като видяли ковчега, през целия път суеверно мълчали и само от време на време плахо поглеждали към него.

След някое време Опалата се събудил. Вече не чувал дъжда да барабани върху капака на ковчега. Но за да е сигурен, че наистина не вали, повдигнал лекичко капака и проврял ръката си навън. При което спътниците му, с викове до небето „Вах, Аллах!“ се хвърлили долу от камиона. Добре, че било нагорнище и камионът се движел бавно, та шофьорът,

като излязъл ни жив, ни умрял от кабината, се поуспокоил, че при ужасната евакуация се е разминало само с някое и друго натъртване.

А пък виновникът за инцидента, който като нищо можел да завърши трагично, след време разказвал весело: „Ттттттолкова се бяха уплашили завалиите¹, че никой от тях, като ттттупна поживо-поздраво на земята, дддддаже едно „Опала!“ не извика“.

Послепис

Скоро ще се навършат 50 години, откак съм напуснал Велики Преслав. Но съм сигурен, че там и сега живеят добри и весели хора и се случват забавни истории. Дано някой да ги запомни и един ден, като му домъчнее за родния град, да ги запише за спомен, за да не се затрият безследно.

По професия Георги Карев е лекар. Роден е във Велики Преслав през 1943. Той е доктор по антропология, народен представител в 36-то и 37-мо Народно събрание, по-късно извънреден и пълномощен посланик в Кралство Мароко (1998-2004).

1 тур., горките, Бел. авт.

Коментари (2)

- 03-08-2013|**Въпрос** – Помен или спомен

„Опала“, бай Георги! Защо бе, Златко? Заради едното пусто съгражданство ли ни караш да четем отегчено, да му се не знае макар?

- 20-08-2013|**Д-р Георги Карев** – За „пустото съгражданство“ и за отегчението

Въпросът е отправен към Златко, но той все се зарича да не отговаря на досадни забележки, затова ще отговоря от свое име, а пък Златко, ако иска, да отговори и той.

Май че е най-добре човек да не е никому съгражданин. Защото, ако не може за друго, поне по тази линия ще му намерят „махна“ (недостатък). В броя от 21 юли имаше един материал от Златко „Кошунствени мисли от по средата на лятото“. Включих се във възникналата дискусия. Обаче един от читателите ме призова: „Недей от МЕСТЕН ПАТРИОТИЗЪМ (к. м.-Г. К.) да поддържаш едно електронно издание, което...“ и т. н. Сега пък аналогичен упрек е отправен към Златко: „Заради ЕДНОТО ПУСТО СЪГРАЖДАНСТВО (к. м.-Г. К.) ли ни караш да четем отегчено...“. И двамата с г-н Енев трябва да си направим съответните изводи. Ако на някого от нас двамата му се прииска да напише някоя добра дума за Черноризец Храбър или за Константин Преславски, в никакъв случай не трябва да го прави, за да не го обвинят, че го е направил от местен патриотизъм или заради едното пусто съгражданство.

И няколко думи за отегчението. За много хора самото четене е занятие самотно и отегчително. Ако случаят не е такъв, т. е., ако някой се отегчава да чете даден конкретен материал, просто трябва да прекрати четенето му, за да се съхрани от риска да бъде отегчен окончателно и безвъзвратно. Защото никой никого не може да накара да чете отегчено, да му се не знае макар. Толкова от „бай ти Георги“.

Бельо и власт

Автор: Евгений Дайнов

„Who's that, then?“
„Must be some kind of king.“
„How do you know?“
„He must be a king;
he hasn't got shit all over him...“

Цитираният диалог е от култовия британски филм *Monty Python & the Holy Grail*. Разговорът е между двама средновековни селяни, облечени в мърляви дрипи, ровещи се в калта. Покрай тях минава крал Артур, целият в бяло. Бива разпознат от селяните като крал по бялото си облекло – по бельото: „Ще да е някакъв крал, защото не е целият оплескан в лайна...“

Докато те, селяните, са в кал и лайна до ушите, Артур се появява на сцената – според леко архаичния английски израз, „*in hiswhites*“ – в бельото си, целият в бяло.

В английския (и френския) не съществува термин, еквивалентен на нашето съвременно „бельо“. Онова, което днес имаме предвид там се нарича „underwear“ – под-дрехарник. Всъщност пълният термин дори на български е „долно бельо“ (т. е. намиращо се под горния пласт дрехи), за разлика от горното – от онова бяло (*whites*), което се носи видимо за всички, за да се даде сигнал, че ти не си от онези, които трябва, за да имат какво да ядат, да се ровят в лайна. Направо страшен е руският еквивалент – „исподнее белье“, с неговата очевидна препратка към Преизподнята.

Понятието за бельо се оформя тогава, когато нито българите, нито русите са ползвали подобни луксове; и затова трябва да се пренесем на запад, във Франция, по времето на „есента на Средновековието“. Някъде по онова време се оформя понятието *lingerie*, обозначаващо всичко онова, произведено от лен (*lin*), което се белосва (впоследствие – колосва),

когато бива изпирано. *Lingerie* обозначава всичките форми на онова бельо – бяло – което е характерно за онези, които не работят кална работа: ризи, ръкави и ръкавели, чорапи и якички, под-ризици и фусты, гащи и дантели и дори – калъфки за възглавници, чаршафи и пешкири.

Бельото, прочее, не опира само до белите ви гащи.

Бельото, бялото в смисъла на *lingerie* има много функции, но социално-политическата е може би най-очевидната. Бельо, бяло може да си позволи да носи само онзи, който не е принуден да се оплесква с мръсотията на селския труд: да копае и плеви, да полива и прекопава, да изгриба на домашните животни и да им изражда малките. Носенето на бельо е очевидна демонстрация на статус и затова, докато мъжете от средата на крал Артур парадират с бели чорапи, ръкавели, ризи и гащи, техните жени влачат по земята след себе си шлейф от бели фусты. Показват на света, че не ходят по кал – а дори и да си окалят фустите, има кой да ги пере и белосва. По-късно този статусен разделител мутира в разликата между „сините“ и „белите“ якички. И двата вида „якички“ си изкарват прехраната с труд, но първите се мърсят и потят (и затова яките им са тъмни), а вторите са достатъчно началници, за да могат да поддържат якичките си бели до края на работното време.

Селските – и доскоро войнишките – български униформи се свеждат до шаяк с цвета на кал тъкмо защото селяни и (наборни) войници прекарват времето си в кал и лайна. Това им е работата. В бяло са техните началници. Тяхната работа е да дават ценни указания на селяните и на войниците, как по-резултатно да се ровят из калта.

Социално-политическият смисъл на разделението между кално и бяло е толкова силен, че в имперския руски език дори формира най-базисните социални понятия. „Черная кость“ (за по-кратко – „чернь“) – това е простолюдието, прекарващо своя живот в океана от кал, каквато е Русия – тогава, когато не е снежна пустиня. „Белая косточка“ – това са господарите, благородниците. Бялото, да се отбележи, не се обвързва с вулгарното „кость“; а с деликатното, изящно дори „косточка“. Не е допустимо дебелите глезени на селските моми да бъдат бъркани с фините глезенчета на младите дами от висшето общество.

Когато, през 1917 година руската „чернь“ се подрежда зад червеното знаме и се превръща в Червената армия, не е случайно че срещу нея се изправя Бялата гвардия на благородниците.

Бялото е социалната горница, а черното и кафявото – социалната долница. Френската революция се провежда от „санкюлоти“ – от хора, които нямат „кюлоти“, т. е. онази комбинация от три-четвърти бричове и бели чорапи до коляното, която отличава онези французи, които не се мърлят, докато работят. Санкюлотите не могат да си позволят да фланират из Париж с бели чорапи до коляното, тъй като те се мърлят. Затова носят онова, което вече носим всички – тъмни панталони до обувката. Тъмното носи на кал.

Социално-политическият смисъл на делението между онези с бельото и онези без бельо прави (по ненадминат и до днес начин) още в края на XIX век американският икономист и социолог Торстейн Веблен¹. Според него разделението между онези, които могат да си позволят да носят бельо, и онези, които не могат, се появява веднага, след като разделението на труда прави така, че не всички хора да трябва през цялото време да копаят, поливат и изгрибват, за да се изхранят. Появилата се възможност за свобода от ръчния селски труд веднага е монополизирана от една прослойка, която запазва за себе си правото да не работи земята с ръцете си. Срещу тази привилегия въпросната прослойка поема два важни ангажмента: да воюва – т. е. да пази останалите; и да ловува – т. е. да храни останалите.

Когато тази прослойка се закрепва трайно под формата на аристокрация, към воюването и ловуването се добавя още едно доброволно поето задължение: да управлява от името на всички. Все пак онези, които по 16 часа дневно се ровят в калта нямат нито възпитанието, което да им позволи да разберат и обслужват общото благо, нито пък разполагат с времето да правят това.

Така се ражда съвременната европейска политика. Аристокрацията управлява почти навсякъде до Френската революция, а до средата на XX век доминира в управлението на Великобритания. Както Уинстън Чърчил, така и наследилите го след Втората световна война Антъни Идън и Харолд Макмилан са от благороднически семейства.

Ще рече: управляват онези, които могат да си позволят да носят бяло.

Докаато управлява аристокрацията, всичко е наред. Дори когато един вид бельо изпадне от употреба, на негово място се появява друго; дис-

1 Имам предвид, разбира се: Veblen, Thorstein (1994) [1899]. *The theory of the leisure class*. Penguin twentieth-century classics. introduction by Robert Lekachman. New York, N. Y., U. S. A.: Penguin Books. ISBN 9780140187953.

танцията от калта е запазена. Така, след като под влиянието на Френската революция изчезват белите чорапи до коляното, на тяхно място се появяват *spats* – английско изобретение, един вид бели гамаши, покриващи черните обувки на аристокрацията. „Дори обувката си не каляме“ – е съобщението на тези гамаши във времена, когато дори в центъра на Лондон страничните улици са непавиращи и следователно – кални, а по централните има купища конски лайна. *Spats* изчезват заедно със сличането на аристокрацията от власт (Чърчил, Идън и Макмилан са последните британски премиери, които ги употребяват). Смъртта на *spats*, според големия английски писател Уудхаус, както и според още по-големия съвременен английски философ Роджър Скрутън, води до трайна деградация на британската цивилизация.

Когато управлението на държавите преминава в ръцете на простолюдието, нещата откъм бельо започват да се усложняват. Там, където преходът е плавен, не се наблюдават големи сризове, въпреки оплакванията на Уудхаус и Скрутън. Когато на власт във Великобритания идва лейбъристът (буквално – „трудещият се“) Рамзи Макдоналд, той веднага слага върху себе си всички отличителни белези на управляващия – от цилиндъра и белите ръкавици, до колосаната яка и неизбежните тогава *spats*. В страните обаче, в които преходът на властта в ръцете на простолюдието е внезапен и съпътстван с насилие, бельото е една от първите жертви.

В първите 30-40 години от своето господство съветските болшевици например открито презират всички форми на бельо. Носят зелени куртки, брезентови ботуши и партенки. Долното бельо, доколкото продължава да съществува, се превръща в „черньо“ (каквито са и до днес повечето долни гащи в Русия). Цялото великолепие на *lingerie* се свежда до прословутия потник, чиято функция е изцяло телесна: да обира потта на неумитото болшевишко тяло, за да може връхната куртка да се пере възможно по-рядко. Едва през 1960-те години, с възстановяването на някои рудиментарни форми на цивилизован живот, в Съветска Русия се връщат белите ризи, станали парадна униформа за сватби, тържества, официални посещения и погребения.

В България, след края на „каскаетния“ социализъм, комунистическата номенклатура, заместила в управлението градските буржоа, развива вкус към пембето, бледовиолетовото, сивото, жълтото и керемиденочервеното. Средностатистическият член на ЦК, освен ако не е на сватба или погребение, дефилира из коридорите на властта, решен в тези цветове.

Керемиденочервеното сако е съчетано със светлопембяна риза, бледо-виолетова вратовръзка, тъмносиви панталони и обуца в цвят „говнян“ (както по едно време пишеше на етикета на тъмнокафявата блажна боя).

Тъй като в този ансамбъл бельо по същество няма (както в Съветска Русия, то е сведено предимно до мрежестия потник, който лъсва в цялото си великолепие, когато неговият притежател се труди на вилата си), от целия ансамбъл отсъства основната му характеристика: да бъде сменяно всеки ден, за да остава бяло. Доминиращата класа на комунистите слагаше розовата риза в понеделник и я сваляше, добре вмирисана, след края на петъчния работен ден.

Затова всеки, преживял този исторически период, неминуемо се съгласява с Вацлав Клаус, когато той казва, че основните му възражения срещу комунистите са от естетическо естество.

По времето на социализма заедно с бельото изчезват и онези свързани с него характеристики на аристократическата градска цивилизация, които са в основата на цивилизования начин на живот изобщо: добрите маниери и способността да погледнеш отвъд собствените си интереси, за да можеш да схванеш общия интерес (за чието обслужване изобщо си на власт).

Работата е там, че при бельото не може да има градации на бяло. Няма по-бяла и по-малко бяла *lingerie*. Бельото е или бяло – или не е. Сивотата на яката и раздърпаните краища на ръкавелите са сигурен знак, че техният собственик или не е онзи, за когото се представя, или се е пропил и се е запуснал – както помни всеки ентузиасиран читател на приключенията на Шерлок Холмс.

Носенето на бельо ангажира неговия собственик с постоянната му поддръжка в изискуемото бяло състояние – т.е. с доброволното спазване на високи и трудни за поддържане стандарти на външен вид. Тези стандарти на свой ред са част от цял поведенчески пакет, изработен в Западна Европа и известен със съкратеното название „джентълмен“.

Джентълменът според Веблен е онзи, който полага усилия да поддържа висок социален статус, като се издига над всекидневната рутина и се занимава с изучаването на философията и изящните изкуства на пример – все неща, които нямат сами по себе си стойност по отношение на изхранването и възпроизводството.

За разлика от аристокрацията, статутът на джентълмен не е по рождение, а е продукт на собствените усилия. Всеки може да стане джентъл-

мен, ако се посвети на спазването на определени стандарти. Още през 1710 година в английското списание „Татлър“ се появява дефиницията, според която „статутът на джентълмен никога не е свързан с условията, в които е роден и живее даден човек – а с неговото поведение в тези условия“. И обратно: дори ако си аристократ, но не спазваш необходимите стандарти, можеш никога да не станеш джентълмен. Известна е историята с английския крал Джеймс II, който съобщава следното на една придворна дама, която го моли да направи сина ѝ джентълмен: „Аз мога да му дам благородническа титла, но дори самият Господ Бог не може да направи от него джентълмен“.

Поддържането на стандартите на поведение на джентълмена има същата функция, като поддържането на бельото: показва, че съответният човек е способен да се издигне (и да се задържи) над елементарното ниво на изхранване и възпроизводство. Само хората, които стигнат до това равнище, са годни да управляват дадено обещество; защото, както посочва още Аристотел, само те са развили разума си до такава степен, че да могат да погледнат отвъд личното си благополучие и да схванат, какво е общото благо и как то да бъде постигнато. Затова в „Енциклопедия Британика“ от 1856 година се разяснява по отношение на понятието „джентълмен“, че това е „титла, давана чрез общо съгласие на всички хора с ранг, по-висок от този на обикновения търговец, когато техните маниери разкриват определена рафинираност и интелигентност“.

Най-кратката, почти телеграфна съвременна дефиниция на „джентълмен“ е: „онзи, който знае как да общува на равни начала в доброто общество“. Онзи, който няма нито титла, нито статута на джентълмен е „вагабонт“ (никаквец), както пък става ясно от дискусията по въпроса в пиесата на Шекспир „Укротяване на опърничавата“.

Очевидно е, че след като не спазват елементарни стандарти по отношение на бельото, членовете на комунистическата господстваща класа преди 1989 година не могат да постигнат и стандартите за джентълмени. Те са класически вагабонти – никакъвци. Нито демонстрират рафинираност и интелигентност, нито пък – още по-малко – могат да общуват на равни начала в доброто общество. Напротив, всяка среща на комунистически функционер със западен държавник беше – и продължава да е (Георги Първанов е очевидният продължител на тази традиция) – позорно посмешище. По отношение на философията и изящните изкуства (виж Веблен по-горе) комунистическата господстваща класа

не успя да отиде по-далеч от диалектическият материализъм на видния тодорживковски философ Грую Манафов, нито пък – от плагиатския соц-реализъм на Светлин Русев. Образоваността пък, необходима на джентълмена, за да може да схване общото благо, комунистите сведоха до селяндурщината на тодорживковския речник и до провинциалната папагалщина на „художествено-творческата интелигенция“.

Стандартите за джентълменство се появяват много по-късно от стандартите на бельото (които са разработени от аристокрацията далеч преди да има джентълмени). Стандартите на бельото са, следователно, първични. Именно от степента на тяхното възстановяване в следкомунистическия период зависи успехът на прословутите „преходи“ в Източна Европа – т. е. на възстановяването на отговорното управление и следователно – на цивилизования начин на живот.

Там – в Централна Европа – където скъсването с комунизма беше внезапно и решително, стандартите в бельото и в поведението на властодобилите се възстановиха за броени месеци. Централноевропейските елити си поставиха за цел да се откъснат от простотията на комунизма в максимално кратки срокове – и по максимално демонстративен начин. Затова още в началото на 90-те години техните държавници по нищо видимо не се отличаваха от западните си колеги, а в края на десетилетието в тези страни цивилизованите форми на живот бяха, в общи линии, възстановени. И никого не удиви фактът, че през 2001 година тези държави станаха членки на ЕС – т. е. успяха да започнат да общуват на равни начала в доброто общество. Нещо повече: някои, като поляците например, успяха да постигнат общуване на толкова равни начала, че започнаха да поставят ултиматуми и да диктуват условия на старите страни членки, в които стандартите на бельото никога не са били изоставяни.

Тук, в България, стана друго. Липсата на решителност при скъсването с комунизма доведе до липса на решителност при възстановяването на стандартите както на бельото, така и на доброто управленско поведение.

Това се видя още когато в началото на 1990 година започнаха приемите в западните посолства в София, с които се ознаменува началото и на позакъснелия български преход. На фона на своите белосани домакини новите български елити приличаха на пътници, свалени от влака за Червен бряг. Константин Тренчев се плъзгаше по паркета, издокаран

в жълтеникава едроплетена вълнена жилетка с големи кафяви копчета. Желю Желев така и не сложи бяла риза, преди да стане президент, а тогавашното ръководство на СДС беше решено предимно в карираните пуловери. Провинциалните сини функционери се нахлузваха в абитуриентските си костюми, които не се отличаваха съществено от розово-виолетово-керемидената гама, ползвана от преименувалите се в социалисти комунисти.

И всички вкупом хищно се втурваха върху „шведската маса“, замествайки дискусиите със западните си домакини (с цел обсъждане на общото благо) с удовлетворяването на текущите си лични интереси (безплатната манджа). В първите години дори спазването на най-елементарния стандарт – на прием да стоиш прав, за да можеш да „циркулираш“ и да поговориш с повече хора – беше на практика неприложим. Българските елити винаги намираха начин да съберат столове покрай масите и да разперят лакти върху белите покривки – да обърнат западната форма на общуване „коктейл“ във фамилиарната социалистическа форма на наядждане „банкет“. От онези времена датира и историята, според която цъфнал на прием Гошо Тъпото (виден земеделски политик), седнал на „шведската маса“ и започнал да се храни. Друг представител на българския елит, вече понапреднал с материала, му направил забележка: „Абе Гошо, ставай от тази маса, не виждаш ли, че е шведска“ (т. е. че покрай нея не се седи). „Добре, де – отвърнал Гошо Тъпото – като дойдат шведите, ще се преместя...“.

През 1991-1992 година Филип Димитров се опита да възстанови стандартите на бельото и на цивилизованото управление, но доста бързо се оказа, че единствено той, министър-председателят, прави това усилие. Половината от неговите министри продължиха да дефилират все едно са на прием в американското посолство в зората на 1990-та, а другата половина се отдаде на крадене на обществен ресурс – вместо да обслужват общото благо, преследваха своето си. Последва връщането на розово-виолетовите гами по времето на Любен Беров и Жан Виденов, а управлението на Иван Костов стартира със зелените ризи и оранжевите сака на провинциални нувориши като Данчо Ментата.

Едва в самия край на десетилетието силовото налагане на стандарти в управлението доведе до началото на възстановяване на стандартите на бельото при самите управляващи. Министрите от Костовия кабинет престанаха да се отличават от прииждащите от Запад техни ко-

леги – започнаха да могат да общуват равноправно в добро общество. Приемите на премиера в Бояна престанаха да бъдат посмешища, тъй като престана да има разлика между визитиращите западни държавници и приемащите ги техни български колеги. И едните, и другите бяха решени в еднакви официални костюми с бели кърпички в джобовете, дизайнерски италиански вратовръзки, качествени бели ризи и стилни обувки. Стилът „Данчо Ментата“ беше заменен със стила „Асен Агов“. За известно време дори изглеждаше, като че вълната на възстановяване на цивилизацията ще стигне чак до БСП. Първо Николай Камов, а сетне Ирина Бокова и други престанаха да бягат от бялото и започнаха да полагат видими усилия да общуват като равни в доброто общество.

Внимателните наблюдатели още тогава обаче констатираха, че не всичко е наред. Българският елит категорично отказа да се раздели със социалистическия потник, упорито прозиращ и под най-дебелото сако, и да го замени със западния „ти-шърт“, който не създава потникообразни релефи по плешките на носещия. Така елитът демонстрира, че за българските държавници бельото продължава да е просто онзи пласт от облеклото, който попива мръсотията на тялото, за да предпазва от вмирисване горния, видимия пласт.

За повечето от тях остана скрито разбирането, че носенето на бельо задължава носещия да спазва високи стандарти на поведение. И затова не е учудващо, че тези стандарти бяха изоставени в началото на следващото столетие, което пък силно улесни метаморфозата на цар Симеон Втори в министър-председател на Република България. Неговите министри демонстрираха видими усилия за спазване на стандартите на бельото, но това се оказа имитативно упражнение. Докато управлението на НДСВ демонстрираше привързаност към европейските стандарти на поведение и маниери, зад кулисите продължаваше корумпираното преследване на собственото благополучие посредством присвояването на обществен ресурс и търговията с влияние.

Друг тревожен признак, видим още в самия край на 1990-те години беше необяснимият триумф в средите на българските държавници на белите памучни чорапи. Съвсем доскоро (помним случая с министър Румен Петков, който поради всеобщите медийни подигравки беше принуден да излъже, че нито носи, нито притежава бели чорапи) белият чорап беше знакът, с който българският политик най-силно искаше да бъде идентифициран. А и до днес след всеки парламентарен избор

идващите в София новоизбрани депутати от дълбоката провинция все гледат да комбинират новия си костюм с бели чорапи.

Това е озадачаващо, тъй като въпросният бял чорап не носи съобщението нито на средновековните „кюлоти“, нито на последвалите ги *spats* – т. е. че носещият ги може да ходи из калта, без да се цапа (или, че ако се оцапа, има кой да чисти). Единственото възможно съобщение, което може да излъчва човекът, носещ бели чорапи в съчетание с официален костюм, е: „Вече си мия краката под чешмата всяка вечер и затова не са ми кални“.

Свеждането на сложната система от стандарти и съобщения, закодирана в *lingerie*, до социалистическия потник и пост-социалистическите бели чорапи, убеден съм, илюстрира (може би дори обяснява) устойчивия неуспех на българския опит за „прехождане“ към по-висок вид цивилизация след 1989 година. Връзката с потника е толкова интимна и трудно преодолима, колкото е продължаващата емоционална връзка на нацията с „бай Тошо“. А фасцинацията с белите чорапи пък е нагледна илюстрация за това какво са разбрали българските политици за цивилизования свят: че там си мият краката.

Със социализма не е скъсано, защото отношението към него остава интимно-фамилярно. А към капитализъм не е преминато, тъй като целият сложен пакет стандарти, който го прави възможен, е сведен до един-два откъснати от контекста елемента. Крайният резултат е невъзможността на българския управленски елит да общува равноправно в доброто общество на Европа – т. е. да постигне стандарта на джентълмена, който единствен е годен да управлява, тъй като само той е способен да види отвъд своето благополучие и да схване общото благо. Кое то на свой ред обяснява трайната корумпираност на държавния елит, както и упорития отказ на повечето министри да прилагат европейски стандарти в поверената им област и дори – да участват в съответните европейски форуми, институции и организации.

Нещо повече. В сферата на властта, както и в природата, не може да има вакуум. Ако не се прилагат едни стандарти – появяват се други, които да ги заместят. От тази гледна точка крайно тревожна е тенденцията, припламнала в началото на управлението на ГЕРБ, цялата проблематика на бельото да бъде премахната и заместена с проблематиката на „чернотата“ – да се премине от униформата, характерна за държавата

(бели ризи, ръкавели и кърпички в джоба на самото) към униформата на мутрите: черни костюми, черни фанелки и черни очила.

Спазването на стандартите, характерни за европейската цивилизация, изключва възможността за лично благодетелстване в управлението. Затова съпротивата срещу тези стандарти е предимно съзнателно направен избор. Но тъй като всеки избор, съзнателен или не, неизбежно произвежда своите външни опознавателни знаци, ние можем да стигаме до легитимни заключения, просто наблюдавайки и декодирайки тези знаци.

Ще добием, прочее, надежда, че България става (по израза на Филип Димитров) „нормална западна страна“ едва тогава, когато видим, че сред управленския ни елит проблематиката на бельото престане да бъде свеждана до потника и белите чорапи.

Публикувано за пръв път в сборника „Дискурсите на бельото“ – проект на НБУ, осъществен под ръководството на проф. Георг Краев.

Публикува се със съгласието на автора.

Източник

Евгений Дайнов е български политолог, професор в НБУ. Роден е на 11 май 1958 г. в Пловдив, възпитаник на университета Оксфорд. Преподава известно време в Оксфорд, бил е асистент в Софийския университет. Има докторат по съвременна история (1985). Главен редактор е на списание „The Insider“ от 1993 и директор на Центъра за социални практики в София. Доцент (1999) и професор по политически науки в НБУ (2002).

Коментари (19)

- 01-08-2013|**miroslav penchev**

Картинката за жалост продължава да бъде така тъжна и комична. Отвратителните разкопчани горни копчета на ризите и липсата на вратовръзки не е просто за разнообразие в жегите, а явно устойчив тренд – например сред онези провинциални шишковци, които заличиха СДС в услуга на ГЕРБ.

Изпълненията на маса пред западни дипломати в началото на прехода пък ми напомни на нескопосаното контра-обсъждане на актуализацията на бюджета вчера от страна на Реформаторския блок пред парламента. Като видях масичките и столовете, на които са насядали, прегърбени и придаващи си сериозност, се обезверих, че е възможно да разговарят свободно, изправени и заобиколени от протестиращите и въпросите им. Потресаващ контраст и недодяланост в сравнение с избирателните кампании, които се провеждат в САЩ например.

- 02-08-2013|**Въпрос**

Гледам „говняната“ фотография на Д. Е. (Данов, Евгений) търкайки далекогледно очи: че истината е еманация на абсурда, съм съгласен, защото се сещам и за друг един – окосмен под лъскавото теме, all-knowing (вседържител) на истината – самоорганизиран достатъчно, за да получава от всишчки посоки услужливи ругатни. Търкам пак очи и между възпаденията си от това клепачи виждам, че словесния колаж на Е. Дайнов е слепен с канабисова слюнка от пред- и след- и псевдо-ренесансови истини, с които се е самоотглеждал англоезично в Оксфорд (Волски брод), и които е донесъл през Ламанша чак до любимото си отечество в „говнения“ си мукавен куфар, за да ги озвучава в глинени тонове – при нужда. И понастоящем прането на чуждо мръсно бельо е вид интелектуална непристойност, останала в коритото, след като интелигентният Дайнов е изхвърлил тъмнокафявата вода направо на улицата – така, както е слушал, че правят навремето потните домакини на запад от Виена. Гнусен обаче изглежда фактът, че гнусливият моралист (крадец на книжни изрезки) вика между редовете на есето си „дръжте нечестоплътно богатите“. Дали г-н Дайнов не е искал да каже нещо много важно на протестиращите „санкюлоти“? Или пък „ваканцува“ в кирливото спално бельо на някой третокласен (черно)морски хотел, откъдето чер-

пи потно вдъхновение? Докато онези в потно бельо „Кевин Клайн“ ваканцуват, други, опънати в тризвездни чаршафи, умуват. И на Е. Дайнов няма да бъде простено, че чете английски, а е пише просташки.

• 02-08-2013|Емилия

Много интересен поглед към връзката между бельото и маниерите – не бях ги разглеждала от този ъгъл. Но след много силното и обещаващо начало, имам сериозни забележки и несъгласия с някои интерпретации.

1. Подобна връзка между външен белег (бельото) и поведение (маниери) може да се наблюдава в някаква степен, но не бива да се абсолютизира. Иначе най-лесното би било новите депутати да получат наръчник с инструкции какво да е бельото по последната мода на ЕС и оттам нататък да смятаме, че и маниерите им ще са ОК, и поведението – на джентълмени, и ще мислят за общото благо, а не за личния джоб.

2. Това значение на бялото е имало смисъл в съвсем други битови условия, когато е нямало перални машини. В наши дни всеки (почти) може да белоса дреите си с кутия Бонукс. Но не е в това работата. Нито пък белите чорапи са неизменен символ на физическа и морална чистота, или обратното – на провинциализъм. Доказва го примерът с белите чорапки под костюма, запазена марка не само на българските депутати от прованса, но и на Майкъл Джексън примерно.

3. Не приемам виждането, че онзи с белите гащи (т. е. аристокрацията) трябва да управляват простолюдието по дифолт. Нали затова французите свалят тези с кюлотите и въвеждат демокрация, егалите и пр. Слава Богу, тази идеология отдавна е отстъпила място на демократичните ценности в западния свят. И как държиш ножа и вилицата или какъв цвят е бельото ти не е най-важното в социалната йерархия. Има други критерии.

4. Примерът с премиера Цар Симеон е добър контра-пример: аристократичността и правилните атрибути съвсем не са достатъчни за успешно управление. Апропо, точно когато се „възцари“, бях в Оксфорд и изучавах английските маниери. И учтивост като част от PhD проект и много се забавлявах на коментарите по вестниците коя депутатка с какъв тоалет се появила в парламента и как истинските дами задължително носели чорапогащник. Точно по това време в английско модата беше обратната: дамите да носят обувки на бос крак, и тенденцията се забелязваше дори на снимки от кралските събития.

5. За моралните качества на английския джентълмен изобщо няма да повдигам темата, че е много дълга и сложна. И нееднозначна.

6. „Нормална източна страна“ (защото западна колкото и да се напъваме, няма как да сме) ще станем, когато се научим да си изработваме смислени правила и да си ги спазваме, а не когато заменим белия потник с бялата тениска.

7. Много интересно от културологична (а и езикова) гледна точка изследване, особено първата част, защото дава неочакван поглед към уж познати неща. Но сериозни политически изводи за съвременieto ни не могат да се правят на тази база. Изводите в края олекотяват текста и водят към жанр сатира, а не към научно изследване, каквато е заявката в началото.

- 04-08-2013|Гост

Езиковият материал е коментиран съвършено любителски (макар да се говори, че авторът е завършил руска филология в Англия). В руските сайтове има доста по-любопитни мисли по въпроса, но те са писани от непретенциозни хора. Това ли е проектът, финансиран от МОН? Любопитно!

- 04-08-2013|miroslav penchev – re:

Емилия пиша:

7. Много интересно от културологична (а и езикова) гледна точка изследване, особено първата част, защото дава неочакван поглед към уж познати неща. Но сериозни политически изводи за съвременieto ни не могат да се правят на тази база. Изводите в края олекотяват текста и водят към жанр сатира, а не към научно изследване, каквато е заявката в началото.

Извели сте добре определени точки, с които отчасти съм съгласен. Цитирам само последната – тя обобщава онова, което ми се струва като пропуск в прочита Ви. Мисля си, че именно политическите изводи са много ценни. Трябва да имаме предвид, че основно става дума за европейския контекст, към който е съотнесена българската политическа действителност. Колкото и да е променлива „цивилната“ мода (Майкъл Джексън), традициите са вплетени в атрибутите на политическата власт, чрез които се пресъздава онова тайнство, преутвърждаващо спло-

теността на една нация с вековно общо минало. Европейските дипломати може и да са много negliже в поведението си понякога, но властите знаци им придават авторитет, наследен именно от онази аристокрация, за която популярно повече съдим по пищните балове, отколкото по практиката и символите на политическата власт. Бельото екстериоризира отношението на политическия елит към властта – поне за европейците това е така. И след като ние българите нямаме по-смислено бъдеще от европейското, добре е нашата политическа класа да започне да вдъхва подобен респект както пред собствените си избиратели, така и сред чуждестранните си колеги. И обратното – можем да съдим, че отношението на българските граждани към властта е станало по-нормално/по-западно, ако политиците ни са по-взискателни към външния си вид (за пред своите избиратели). Именно тази връзка – отдолу нагоре – е реално значима за оценката за развитие на политическата ни култура. А иначе съм убеден, че както авторът, така и негови колеги, са подарявали подобни книжки за етикет, духът на който така й не е бил разбран.

- 06-08-2013|**Бойка Бъчварова** – Финансирането – това е едно

от нещата, които – изглежда – най-живо интересуват българския интелигентен читател. Чете и си вика „кой ли му плаща на този“... Затова внасят яснота: проектът е приключен през 2009 година, електронното издание е от 2010: <http://ebox.nbu.bg/unclo10/lessons.php>

Финансиран е изцяло от НБУ – вътрешен фонд. Никога не е имал нищо общо с никакво министерство. Но ненаписали домашното си професори размахваха по телевизиите нещо във връзка с НЯКОИ публикации от списанието и с ОТДЕЛНИ автори. Тук, естествено, веднага се появи коментар за тези неща. А би трябвало да има само коментари за текста – отрицателни, положителни, насмешливи, съветващи... и изобщо: нещо за ТОЗИ текст. Да, ама не – пак българското „кой ли му плаща на този“. Весели дни!

- 07-08-2013|**Ани**

Ах, как ми домия за времето на социализма, когато носехме само бели гащи, защото други не се продаваха! Не знам дали Политбюро са носели други, но сега вече ходим без гащи или почти без, защото такава е модата. Та, Дайнов, както разбираш, сега е времето на проституцията във всякакъв смисъл и най-вече в политиката! Сам обясняваш как ня-

какви тарикати са завзели властта под предлог, че ще пазят останалите и това не се е променило никак! Те никого не пазят, само грабят повече и после решават, че са вечни! Както се оказва аристокрацията е много некадърна и си губи замъците в един момент. Не само заради бунтовете, ами и заради буржоазията, която съумява да печели добре, въпреки че излиза от по-бедните слоеве и не се ражда със златна лъжица и бели гащи! Няма смисъл от такива раздувки! Нито му е времето! Пък и не се сещам къде ги видя тез гащи в онова село...?! Не гащите и наследството правят човека личност! Иначе би било много просто...Приеми, че има сила, бог или природа, която си знае работата и ще се успокоиш. Промените чукат на вратата! И ще се случат! Защото несправедливостите и глада не се търпят, както някога и за това има революции. Тази няма да е на белите гащи, не те са на площадите по света. Нищо, че у нас искате така да стане! Макар царя да избяга! Аристократи не знам къде ще търсите като всички произлизаме или от селяни или от буржоазия. Хайде да не търсим под вола теле!

- 07-08-2013|**Димитър Димитров** – Професионален анализ!

Браво Професоре!

Много има да учи Българският „Елит“!

А дали ще усвои някои стандарти,

бъдещето ще покаже!

Расте Младо поколение!

В него ни е надеждата!

Не в старите КРАНТИ!!!

- 08-08-2013|**Симеон В.**

Да внесе и аз моя принос за изясняване значението на думите. Грозната и „миришеща“ дума „потник“ се наложи у нас някъде през 50-те години, може би краят на 50-те. Дотогава този елемент на долното бельо се наричаше „юнашка фанелка“. Не защото е била предназначена за юнаци, а защото е популяризирана в България като спортна фанелка на гимнастическото дружество „Юнак“. Но както дружеството, така и фанелката бяха затрити от „носителите на факела на новата ера“ и се появи този грозен социалистически сурогат.

• 11-08-2013|**петър вълков**

Този текст се веже с дълга върволица заглавия, пръкнали се от някакво елегантните лодени на мъжката челяд в ненагледното „Тел Кел“ на Ролан Барт или изтръскани уж „случайно“ изпод прескутниците на наобикалящи списанието мадами: „Семиотика на модата“, „Семиотика на сградите“...; то кое не е знакознание в човешкото общуване, е, още не се е чуло що не е знак, та да просветне в бъкащата от вси страни многозначност(полисемия, това заради неповторимия Ал. Балан...)и се стигне до косвена защита на тази склонност в пародираното от Хулио Кортасар „Семиотика на отравянията“.

Ролан Барт ни подхвърля въженце, да не се нагълтаме с морска вода из завихрилите се въртопи с „Нулева степен на писмото“, което ще рече да се следва индуктивният метод на извеждане и аргументиране на тезите с подкрепа на факти от непосредствената реалност. И така: още от свидното на сърца ни време на дядо ДИОНИС-ВИВА ДИОС! речевите прояви на тъдявашните люде по Балканите преобладаващо се моткат из материалнотелесната долница(терминът е на Михаил Бахтин), но..., изрично се набляга, на голо. Значи, още сме си там- в непреодолимия праг на анимизма и с пустосването, обругаването и най-вече- с безкраен низ от псувни словесно оплождане заобикалящия ни свят, за да се пръкне и ние не знаем какво...

На помощ-следите в езика ни. Фамилните ни имена са по връхните одеяния: Крачолов, Гайтанджиев, Кепов(кебе-нещо като жакет в Мървашко)... Делитбата на западен и източен тип говори се подкрепя с противопоставянето на белодрешковци и чернодрешковци. Пейоративно(обидно, снизяващо) и днес са преносите(най-вече-метонимии) като фесовите за мюсюлманите, каскетите-селяните, цървул-полугражданин, гащник-неудачник, бай чепик-за войник, тутурко за неадекватен(иде от фигурата потурко-тутурко) ...и пр. Явно все от външни признаци на обличането идват назоваванията. Ето и за девственост на сватба се вика „чиста кошуля“, гащи е късно название в сегашното му значение, първоначално е синоним на потури. „Долината на дългите гащи“ е късно явление и обозначава белите сукнени гащураци до коленете у българомохамеданките в Родопите. Ето и подкрепа с гащат петел, а за извеждане на значението на глагола „сгащвам“ учтиво ще замълча. Има по нашенско и село Гащевци, може би в самоназванието се таи ежния и тънък намек, че околните им шеткат на гол гъз...

И какво са емнали автора, що не прочетат предговора на Хашек към втората част на „Швейк“, тъкмо показна изисканост, и то на родните ни Балкани. Евгени Дайнов е отбелязал чертичката в началото, следва да се продължи векторът. Мен ми стана весело:

Тежко е да си потник
върху гърба на работник.

Спомних се безкрайно преповтаряната измислена история през 60-те години на XX век за оная слугиня в двореца в София, ненагледна селянка от Вакарел, която Фердинанд погнал в конюшната, задушил я цо царски с цаливка и пуснал ръка под сукмана, но мигом супчил зъркели, а нашенката го совнала отмах: „Па йас сум си е, т`е така“, за недосетливите-по народна традиция не знаела още що е това кюлоти... Съседите сърби ни зарадваха навремето с филма си „С цървули по дивия Запад“, ние си имаме отколе „на гол корем чифте пищови“, а за уж „промените“, дето все ги чоплят, най приляга: „Да тръчнем отново на гол гъз! Накъде ли? Нека пойдем, па после ще му мислим...“

И за това, което не е доизказал, заслужава да благодарим на автора.
Петър Вълков

- 11-08-2013|**Doctor**

Ако този текст беше предназначен за този вестник, напълно съм съгласна с езика, формата и съдържанието. Накрая, обаче, четем, че това е научна публикация от научна книга. Тук вече имам сериозни възражения – жаргонният език, журналистическият тон и научно-популярното съдържание не са наука.

Хората, които правят и пишат наука трябва да се вземат по-сериозно, а не да разтягат лакардии.

Моля, нека се научим да правим разлика кое е вестник и кое е университетска книга, иначе все ще прием същите коктейли made in Bulgaria.

- 11-08-2013|**Златко**

Нямам нищо против едно подобно разбиране за науката. Бих искал само да посоча, че то не е нито единствено, нито дори задължително. Ето тук един от основните текстове от философията на науката от късния двадесети век. Както виждате, нещата могат да бъдат разглеждани и далеч по-либерално, далеч по-спокойно и по-малко рестриктивно...

Пол Файерабенд – Против метода

- 12-08-2013|**Гост**

Рядко претенциозна и изсмукана от пръстите статия. Да се чудиш, че е и научна!

Толкова ли ли няма какво да каже човек, че да създаде с такааа любов такава никому ненужна, пълна със познати стереотипи къдрава зелка? Представям си как си я е харесъл!

- 13-08-2013|**Благо**

Защо една метафора, акцентираща с чувство за хумор върху измеренията на „чистоплътността“ предизвиква такива негативни реакции? Освен това, защо научността трябва непременно да се изразява чрез сухия, понякога псевдо-академичен стил, често служещ да „предпази“ написаното от по-широка интерпретация?

- 18-08-2013|**djani – СОЦИОЛОГИЯ ПО...ГАЩИ**
СОЦИОЛОГИЯ ПО... ГАЩИ

За да се даде преценка за нашето време, е достатъчно да се припомним, че неговите моралисти са социолозите.

Николас Гомес Давила

Срам ме е, много ме е срам понякога. За това, че в драсканиците ми, често си позволявам нецензурни изрази, че дори и цели такива публикации. Като например – „Аромат на гащи“, „Макар гола, боса, добра стока нося“ и т. н. Но вече съм окуражен, че именно така трябва. И то от светлия пример на родните ни социолози.

Преди дни се натъкнах в Интернет на почти гениалното произведение ли, изверженице ли, на мастития ни социолог проф. Евгений Дайнов – „Бельо и власт“. В което поставя, като разграничителна линия в социума бельото, т. е. гащите ни. И с каква завидна, интелектуална лекота и фриволност подкрепя тезата си, цитирайки в оригинал, или в превод чужбинските си източници! Този път, наистина, оксфордския ни питомец успя да ме впечатли. Не напразно, в английско е ял нечий хляб.

Защото наистина, марката и вида на бельото говори твърде много за социалния и обществен статус на индивида в него. Като например, цвета и аромата на прашките на модни и фолкдиви, боксерките на натопорчените ни политици и бизнесмени, или ватените гащи на

простолюдието. На времето, на варненския плаж отдалеч се отличаваха „гражданята“ от „селенята“. Първите, обути в бански, тип „плувки“ от специално трико, или найлон, жените в цял костюм, или в две части. По възможност, купени от многобройните чужди туристи. Равномерно обгорели от щедрото лятно слънце. А вторите, като незабравимия Кирил Господинов във филма „Шведски крале“ – с черните, до коленете гащи от трико и нагоре „бели, слънце не видели“ по цялата линия на липсващия потник. Ах, този потник! Заедно с каскета, жестоко го отнася в статията на г-н професора, като типичен социалистически продукт?! Явно, според него, хората, които се прехранват с пот на гърба, са презрени соц. труженици.

Но, нашият оксфордски джентълмен, чиито предци до второ, трето коляно, навярно са клечали из селския двор около оградата, е забравил Алековия „Бай Ганьо“, героите на Чудомир и плеядата български автори и народопсихолози, които много преди него са открили неговата Америка. Пишещи за приемите в царския дворец, за депутатите, някои в потури, а други облечени „ала франга“, или въобще за живота от близкото ни минало. Но, той явно е решил да ни впечатли, като особено се е постарал да осветли в този аспект бельото и одеждите на лично нему ненавистните му съвременни политически особи, от периода на поредното ни „поевропейчване“. Няма лошо. Някои от тях си го заслужават. Но, най-комичен е епилогът на творбата, където заключава:

„Ще добием, прочее надежда, че България става (по изрази на невнятия Филип Димитров) „нормална западна страна“ едва тогава, когато видим, че сред управленския ни елит проблематиката на бельото престане да бъде свеждана до потника и белите чорапи.“

Леле-е-е, колко е прав г-н професора! Досега бе – „По делата им ще ги познаете“. Но вече, според Евгений, сакралния израз ще претърпи малка, но съществена промяна – „По гащите им ще ги познаете“. Една единствена думичка, но каква фундаментална промяна. Нова научна истина, виплатена във високо интелектуален и добре заплатен труд. Да, да, да...Тук не иде реч за статия с хумористичен заряд, а за сериозен научен труд. Защото в края на въпросното творение се мъдри следния послеслов – „Публикувано за пръв път в сборника „Дискурсите на бельото“ – проект на НБУ, осъществен под ръководството на проф.Георг Краев. Публикува се със съгласието на автора.“

Господи, та за такъв „труд“ се плащали и пари!!! А, навремето се пеняхме, че в БАН се трошат пари за дребнотемие и никому ненужни разработки. Интересно, каква ли е гостбата, сготвена по спечелени евро и американски проекти от многобройните ни медии, НПО – та и прочие „тинк-танкове“? А може би, навремето, именно тях е имал пред вид Петър Младенов в култовата си фраза „Да дойдат танковете“?

СВЕТОСЛАВ АТАДЖАНОВ

Djani.blog.bg

- 18-08-2013|**Алекс** – И питам аз – кой е нечистоплътен?!?

Първо, нормално – макар и понякога трудно приемливо – е да се финансират научни изследвания за какво ли не /да не се отвличаме сега/. Но нищо научно не виждам в упражненията на автора, които ми говорят единствено за неприязън към носителите на чисто бельо – поради простата причина, че дори бегъл поглед върху визията на автора няма как да го причисли към категорията чистофайници. Но – какво изповяда един „учен“ и как си вади хляба е дейност прекалено лична, приватна и за разлика от него не ще се ровя в долното му бельо. Притеснителното е друго – че и той, в качеството си на професор, и финансиращото го учебно заведение, и научният му ръководител забравят нещо, с което България ВИНАГИ /освен сега/ е била силна – СРЕДНАТА КЛАСА. Аз произхождам от средната класа, учих от забавачката до завършване на висше образование в среда на връстници от средната класа. Единият ми дядо е предприемач строител от Костурско. Другият – ландшафтен инженер, завършил в Лион, син на средно земеделско семейство от Тракия. Едната ми баба е неука гъркиня от Айтос, другата – дете на средно земеделско семейство от Подбалкана, завършила стопанско училище. Тази информация не е за доказване на произхода ми, а за да подчертая ДЕБЕЛО, че за всички тези мои предци и семействата им, за всички мои детски другарчета и по-късни приятели в живота, за учителката ми от забавачката /безспорния за нас децата авторитет през ранните 50 години на миналия век/, въпросът за чистото бельо и ежедневното му сменяне не беше алтернативен! Та драги Дайнов, ще ти припомня един виц: във френско училище учителят предава урок за божествения произход на човека. Дете на пролетарий става и казва: „Г-н учителю, но баща ми казва, че сме произлезли от маймуна.“ Учителят: „Бедно дете, каква се-

мейна трагедия!“ Та с всичко това искам да кажа, че в основата си това „научно изледване“ е плява и доколкото исторически има някаква много частична аргументация, то показва само едно – че съвременни учени от типа Краев/Дайнов си вадят доста добре хляба, като се плъзгат по повърхността на проблемите с повърхностни, но добре платени псевдо научни изследвания. И питам аз – кой е нечистоплътен?!?

- 18-08-2013|**Златко**

Очаквам сега, уважаеми читатели, да вложите поне един процент от енергията, която демонстрирахте тук, под другата студия от същия проект, **Етюд за „онези дни“ и петел (без крилца)** на Маргарита Карамихова. Сериозно. Не ми се показвайте винаги и само откъм повърхностната си страна, все пак трябва да се боря по някакъв начин с безверието и скуката, нали разбирате?

- 18-08-2013|**Златко**

И още: по каква точно причина, обяснете ми, именно текстовете, които уж най-много отхвърляте и презирате (нерядко мои собствени), така често се оказват на върха на най-четените тук по сайта? Мазохисти ли са читателите на „Либерален преглед“? Или просто лицемери? Иди че разбери, ако можеш...

- 27-10-2013|**Гост**

Гледните точки обогатяват!

Заклучителна рекапитулация

Автор: Манол Глишев

И така:

- почти никой не благоволи да протестира сутрин;
- синдикатите се подиграха с нас;
- не свалихме правителството и „Народното“ събрание;
- не си изработихме изборите;
- не уплашихме управляващите ни престъпници;
- разбрахме, че те не се интересуват от омбудсмана, Президента, западните медии, Европейската комисия, съюзническите посланици и мирния ни протест;
- всъщност никъде другаде по света никой не протестира така мирничко и тихичко като нас;
- оказа се, че ние на практика не знаем как да протестираме достатъчно ефективно и прекаляваме с нежеланието да се организираме успешно;
- полицията отказва да се легитимира пред протестиращите при искане на справка;
- полицията тормози протестиращите от провинцията;
- може би над половината български граждани изобщо не разбират какво става;
- правителството и мутрите му лъжат непрекъснато, безсрамно и дори не особено умно – но това върши работа, защото народът е масово тъп;
- дъртите, грозните, глупавите и злобните са повече от нормалните;
- тепърва се налага нормалните да се научат да налагат себе си над останалата, дебилна част от обществото;
- повечето безобразни назначения минаха успешно;
- бюджетът и ветото ще висят един месец;
- засега ни чакат „Южен поток“, невъзвръщаем заем от руски финансови институции и АЕЦ „Белене“;

– „полицията е с нас“, „конструктивен диалог“ и „мирен протест“ се оказаха пълна глупост.

В резултат Станишев, Местан, Орешарски, Сидеров и тиквоидите на Буда все още съставляват жалкото управление на България. Честит ни неуспех. Честити ни нови злоупотреби, заеми, зависимост от Русия, кражби и лъжи.

Все пак, запознахме се едни с други, излязохме от изолация, понатрупахме малко опит. Знаем, че със сигурност ще трябва да протестираме пак. И то много по-енергично от сега.

После – може би малко повече късмет с Реформаторския блок, но ще видим.

В късната есен, когато пари няма да има, разходите ще растат и наглостта на правителството, „Народното“ събрание и полицията ще е още по-голяма, всички ние ще бъдем длъжни да мятаме камъни, да потрошим сградите на Парламента, да пребием няколко полиция и депутата, да приемем, че нашите глави също ще пострадат и масово да не се подчиняваме на полицейски разпореждания. Стига дами, деца, кучета, усмивки, музика, духовитости и други такива мирновременни забавления. Всеки, който смята другояче и продължава да вярва в мирни залъгалки, е безкрайно наивен.

Наесен – с павета, тръби и никаква милост. БСП, ДПС, АТАКА и ГЕРБ трябва да бъдат забранени, членовете им – да минат през съд, а шефовете им – направо да идат в затвора. Цената не може да бъде ниска.

Източник

Манол Глишев е роден на 12.06.1983 г. в София. Историк, преводач и поет, Негови текстове и преводи са публикувани в сборника „Omnia vincit amor“ на СУ „Св. Климент Охридски“, „Капитал Light“, портала „Православие“, „Литературен вестник“, хартинения блог „Ариергард“, електронните списания „Кръстопът“, „Mediaevalia“, „ЛитерНет“ и „Public Republic“.

Коментари (27)

- 03-08-2013|**Въпрос** – Бо /гдан/ Дил /ов/

„Рекапитулация“-та е сама по себе си заключително действие, Маноле, и щеше да е достатъчно, ако беше озаглавил миролюбивата ни капитулация без да и пришиваш „заключителна“. Човек се учи повече от чуждото възмущение, за което, въпреки забелязаната грешка, ти благодарим!

- 03-08-2013|**Костов**

Истерично писание. И глупаво при това.

- 03-08-2013|**какво?** – тъбъбъ

И какво за реформато**аниматор**ският блок? Виж им позицията в началото на протеста, и кога я смениха. Това ли е алтернативата? Преценяват според партийната изгода, а не според обществената ситуация. С повече късмет дано не са те, че както бавно загряват това управление ще си изкара мандата.

- 04-08-2013|**Ани**

Рекапитулацията е, че не успяхте да върнете Борисов на власт. И няма как да върнете 97-ма и да ни курдисате пак Костов. Той къде се скри всъщност? И защо изскочиха дори агентите на ДС да реват по телевизиите за демокрацията? И всичките стари муцуни продажни?

Боже, хора, защо ни върнахте в 20-век?! Какво мислите, че правите?! Протестирайте, прави сте! Но вижте за какво протестират хората в другите държави като ги копирате! Чакам.. чакам и не дочаках да пораснете! Същата наивност, същите фантазии, сякаш не сме във века на информацията, а сме още в 89-та и пак същите овце! Опропастихте всичко! Измамените като разберат още 10 години няма да излязат, ако глада не ги принуди. Жалко!

- 04-08-2013|**Манол** – ге: Бо /гдан/ Дил /ов/

Въпрос писа:

„Рекапитулация“-та е сама по себе си заключително действие, Маноле, и щеше да е достатъчно, ако беше озаглавил миролюбивата ни капитулация без да и пришиваш „заключителна“.

Човек се учи повече от чуждото възмущение, за което, въпреки забелязаната грешка, ти благодарим!

Имаш право. Както и да е, това да ми е грешката:)

Инак даже се учудвам, че Златко поиска да препечата този текст, който никак не е като за в „Либерален преглед“. Но мнението ми наистина е такова: сега управляващите са обикновени престъпници, дебеликожи са, не ги интересува мирно протестиране. Колкото и да ни забелязват чужди медии, колкото и да сме симпатични, ние си останахме неефективни.

Налага се да рискуваме малко повече. Знам, неприятно е, но явно само това е начинът да се свалят от власт комунисти и посткомунистически мутри. Ама било звучало „истерично“ и „глупаво“? Слабо ме интересува как звучи, остава си факт.

- 04-08-2013|**Златко** – ге: ге: Бо /гдан/ Дил /ов/

Манол писа:

Инак даже се учудвам, че Златко поиска да препечата този текст, който никак не е като за в „Либерален преглед“.

Очевидно някъде вътре в мен живее един радикал, Маноле!:)

А инак, вярно, нямам нищо против и малко по-твърдо говорене, поне от време на време. Но само ако не се спуска под определено ниво, разбира се...

- 04-08-2013|**Златко**

А инак собственото ми мнение за тези протести си остава, че те са в някакъв смисъл вододел и признак за нещо ново – нещо, което досега не го е имало в България. Най-простото измерение на всичко това е, разбира се, възрастовото, тоест, че става дума за хора, родени по времето на, но несоциализирани, при комунизма. Това е изключително важна разлика, която определя всичко (както показва историята и на други пост-тоталитарни общества преди нас).

От друга страна, очевидно е, че тук става дума за една изключително тъничка прослойка от хора, тъй като втората специфика – тази на сравнително високия образователен и общокултурен ценз, демонстрирана от протестиращите, в никакъв случай не е представителна за цяла България, дори напротив. София не е България (и никога не е била), а хората от София, които излязоха по улиците, в някакъв смисъл не са и

София. Казвам всичко това само за да въведа необходимия тон на анти-еуфория, който според мен прави разликата между розовогледост и реализъм. Няма какво да чакаме скорошни дълбинни промени, тези неща отнемат много десетилетия, ако не и повече. От друга страна, няма защо и да затъваме в черен песимизъм, както го правят повечето коментирани тук. Има ново поколение, има и една негова (сравнително малка) част, която очевидно вече не иска да живее по балкански и, ако не успее или не желае да излезе навън, предявява ясни искания за промяна на България по посока към Европа. Това е моето собствено обобщение. От тук нататък остава да се работи и да се наблюдава внимателно в каква посока ще се развият нещата през следващите няколко години. Във всеки случай павета в прозорците проблема няма да решат, тъй като той не се състои в едни или други български елити, а в общото не-развитие на страната и във факта, че замяната на елитите, без активно и способно да отстоява собствените си интереси гражданско общество няма как да промени нещо съществено.

Така че, стягай гащите, Маноле! След десетина-петнайсет години си на моята възраст, а тогава вече самият ти ще трябва да приветстваш други млади хора, които ще бъдат и много различни, и много приличащи на самия теб. Не е зле да започваш да се приготвяш отсега, защото, страхувам се, междувременно няма да се случи особено много...

- 04-08-2013|**кочо**

„Наесен – с павета, тръби и никаква милост.....“ – Поредният инфантилен призив. Инфантилен, защото няма и помен от мисъл, какво ще стане после.

- 04-08-2013|**Даниел** – Ужас...

Автора, бил ли си скоро на преглед при някой психиатър?

- 04-08-2013|**Лидия Стайкова** – Недоумявам

недоумявам ... каква е причината това писание да е тук?

- 04-08-2013|**Гост** – az

Тази гнида трябва да бъде вкарана веднага в ареста за подбудителство към престъпление и, ако имат пари, да го лекуват. И моля не мърсете понятието като поет с подобна твар. Този може да е само „кложетен поет“. Ос-

вен това е жива илюстрация за неотложната необходимост от наблягане по посока ограмотяване на населението в употребата на контрацептиви и широка рекламна кампания за прилагане на аборта. Масово се чукат безразборно и след това изсират подобни „поетични“ недоразумения, на които да им берат гайлето околните. Предвид, че работя в Университета съм наясно как се влиза в Историческия факултет и още по-наясно как завършват подобни дебили. Наистина реалността е трагична.

- 04-08-2013|**Златко**

Откъм Фейсбук ме поиззнаеада една „добродетелна дружина“, с упреци, че съм бил публикувал терористи. Маноле, вярно си уплашил хората, а?

Цитат:

Мартин Братоев Изисква ли се, да убеждаваш някого, че береш плодовете на това, което си посял в своята ливада и да бъдеш скромен, когато се отнася за общата.

Вчера в 08:59 чрез мобилния · Харесвам

Цветомир Петров Да се махат тези, щото били лоши, пък да дойде Реформаторския блок. Това му е болката на лицемерния младеж Глишев. Щото тъй нареченият Реформаторски блок, съставен само от онези партии, които избирателите НЕ пратиха в Народното събрание са добрите ли? Или са конгломерат от несъбираеми величини, обединени единствено от лигите, които точат и те да се докопат до властта?! Ай, сиктир, бе, Глишев! Както се казва на португалски.

Вчера в 11:24 · Харесвам · 1

Lydia Staikova Недоумявам как това писание се е озовало в Либерален Преглед и с каква цел е там. Мисля, че публикуването му налива вода в мелницата на тези, които искат да покажат протестите в негативна светлина, т. е. *на управляващите. Това ли иска Златко Енев?*

преди 48 минути · Редактирано · Харесвам

Цветомир Петров И така може да се разбира, Лидия. Както и като наливане на вода в мелницата на всички гладни за власт койоти от всякакъв порядък, включително и споменатия ясно в статията Реформаторски блок, който

е толкова реформаторски, колкото аз съм Юрий Гагарин, примерно.

преди 39 минути · Редактирано · Харесвам

Lydia Staikova Не мога да разбера по какъв начин налива вода в мелницата на Реформаторския Блок. Може ли да ми обясните? Не мисля, че РБ биха искали да се идентифицират с това писание.

преди 37 минути · Редактирано · Харесвам

Zlatko Enev Не го възприемам по този начин...

преди 33 минути · Харесвам

Цветомир Петров Просто ще ти копирам от сатията: „В резултат Станишев, Местан, Орешарски, Сидеров и тиквоидите на Буда все още съставляват жалкото управление на България. Честит ни неуспех. Честити ни нови злоупотреби, заеми, зависимост от Русия, кражби и лъжи.

Все пак, запознахме се едни с други, излязохме от изолация, понатрупахме малко опит. Знаем, че със сигурност ще трябва да протестираме пак. И то много по-енергично от сега.

После – може би малко повече късмет с Реформаторския блок, но ще видим.“

преди 33 минути · Харесвам

Цветомир Петров Нещо, което е написано в прав текст, не може да се възприема по няколко начина, г-н Енев. Просто четете.

преди 32 минути · Редактирано · Харесвам

Zlatko Enev Според мен то е това, което заявява – рекапитулация. А иначе, разбира се, нямам нищо против всички мнения на хора, които го възприемат по други начини...

преди 31 минути · Харесвам

Zlatko Enev Кое точно ви смущава в текста, Лидия?

преди 31 минути · Харесвам

Lydia Staikova @Zlatko Enev Да, прочетох коментара Ви ... той показва, че не го възприемате по този начин, но на практика се получава това, за което казах – препечатан е в Поглед и там ще се чете по точно определен начин.

преди 30 минути · Харесвам

Lydia Staikova

Заклучителна рекапитулация

bulgarski. pogled. info

/Поглед. инфо/ Изводите от мирните протести на либерално мислещите. Акцентите са наши. /бел. р. Поглед. инфо/ преди 30 минути · Харесвам · Махане на предварителния изглед

Zlatko Enev Както вече казах – нямам особени проблеми с други прочити. Нито с други интерпретации. Моята лична война е от друго естество, далеч по-дългосрочна и по-малко обвързана с конкретните ежби и караници от деня. Може би това донякъде обяснява нещата...

преди 29 минути · Харесвам

Lydia Staikova Вижте какво са подчертали в Поглед. И да не бяха го подчертали, тези, които смятат, че протестите са мирни и цивилизовани и трябва да останат такива, щяха да се смутят. Друго – противопоставянето на умни и глупави, красиви и грозни, което непрекъснато се повтаря от тези, които искат да дискредитират протеста, разделяй-ки хората.

преди 28 минути · Харесвам

Zlatko Enev Аха, видях интерпретацията. Е и?

преди 28 минути · Харесвам

Цветомир Петров Ако Ви напиша, че искам не Вие, а братовчед ми, примерно, да е редактор на „Либерален преглед“ по колко начина ще го разберете, г-н Енев?! Айде стига!

преди 28 минути · Харесвам

Zlatko Enev Ще го разбера като нещо написано. Елате и ме заменете с някой друг. Ако можете...

преди 27 минути · Харесвам

Zlatko Enev Харесвам непукизма на Манол. А това, че някой си можел да се уплаши от подобни неща... М-да...

преди 26 минути · Харесвам

Цветомир Петров Ееее, това нито е либерализъм, нито дори агностицизъм, а граничи с опит за елегантен тепегьозлък, ако има такъв. Визирам Вас, г-н Енев.

преди 24 минути · Редактирано · Харесвам

Zlatko Enev Ок, време е значи да приключваме „разговора“. Всички сме хора с опит, предполагам...

преди 24 минути · Харесвам

Lydia Staikova Zlatko Enev Вие сте интелигентен човек и ако искате, можете да вникнете в това което Ви казвам. Може да сте над караниците на деня, но сте публична фигура, сайтът Ви е четен от доста хора, така че е хубаво да си давате сметка, че дори и ако сте над караниците, можете неволно да вземете страна.

преди 24 минути · Харесвам · 1

Zlatko Enev Мила Лидия, този разговор сме го водили вече, струва ми се. Сайтът ми си е моя работа, сорри. Това съм го казвал стотици пъти, мога само да съжалявам, че хората не го вземат на сериозно. Инак, разбира се, нищо против акъли, само че рядко ги приемам, ако още в началото получа усещането, че ме отбиват в някаква глуха или незначителна линия.

преди 19 минути · Редактирано · Харесвам

Zlatko Enev Що не вземете да коментирате някой от по-важните текстове на сайта, между другото? Или пак стигаме до неизбежната истина, че всеки от нас може да говори единствено за онова, което е по собствения му ръст?

преди 21 минути · Редактирано · Харесвам

Zlatko Enev Достатъчно, че неволно се оставям да ме увлечете в сравнително празни приказки. Ако това ви е нужно, готов съм да приема неприемането ви... Повече от това – говорили сме неведнъж...

преди 20 минути · Харесвам

Lydia Staikova Толкова ми е ръстът, какво да правя. Все пак намерили сте статията за достатъчно важна за да я публикувате. Просто споделям, че по този начин волно или неволно помагате на определена група. Така го разбирам не само аз. Става въпрос за някаква гражданска отговорност, която си позволявам да изисквам от публичните личности.

преди 18 минути · Харесвам

Zlatko Enev Е, живи и здрави всички. Почетете малко Ботев, ако все още ви се приказва за „гражданска отговорност“ или липсата ѝ. Нищо против подобни неща, дори на против. Просто отказвам да приема вашия аршин, това е всичко...

преди 16 минути · Харесвам

Цветомир Петров Зл. Е.: „Инак, разбира се, нищо против акъли, само че рядко ги приемам, ако още в началото получа усещането, че ме отбиват в някаква глуха или незначителна линия“. Е, това пък не само не е изказване на либерал, ами показва човека. Лошо, г-н Енев! Хубав ден от мен!

преди 15 минути · Харесвам

Lydia Staikova Радвам се все пак, че отделихте време да си поговорим. Някои публични личности биха ме баннали завинаги

преди 14 минути · Харесвам

Zlatko Enev „Публичната личност“ отива да готви. След което ще пие една бира със сина си и ще се отдаде на непублични работи, като например лежане по корем на слънце. Който има време и мерак за перене на петльови пера, да го прави, Аз съм далеч и особена полза нямам, нито от пера, нито от липсата им... Хайде, лек ден.

преди 9 минути · Харесвам

Разговорът продължи още, но във все по-сучен тон...

- 05-08-2013|**Dani** – Въпрос към г-жа Стайкова

<http://offnews.bg/index.php/227585/vlastta-pred-nov-katarzis-izbrasi-zam-ministar-kogoto-bsp-obvini-v-korupsiya>

Не бих ударила никого нито с ръка, нито със сопа, но ми е интересно как г-жа Стайкова предлага да се противодейства на това???

- 05-08-2013|**Лидия Стайкова** – Отговор към Дани

Все още не знам.

- 05-08-2013|**Историк**

Въпросът за „успеха“ на един или друг протест (или „въстание“, или изобщо всякакъв вид „народно надигане“) винаги е труден за преценка.

Ако се замислим, ще видим, че по принцип в историята много рядко може да се говори категорично за „успех“ на някое народно надигане – а в редките случаи, когато едно такова надигане изглежда „успешно“, то обикновено след това винаги възникват големи съмнения доколко наистина „народно“ е било надигането – и не е ли било то по-скоро режисирано, и то много често отвън?

Наскоро тук на страниците на това списание стана дума, че Левски бил имал ако не друго, то поне организационен гений... Да, но въпреки този организационен гений, известно е, че освобождението на България, доколкото изобщо се е осъществило, е станало не така, както Левски го е гласил...Т.е. дори и наличието на един Левски не ти гарантира успех – а дали сред днешните протестиращи има поне някакъв намек за спомен за сянката от цървула на Левски?

Да вземем друг пример, по-международен, така да се каже (или може би още по-специфично-национален): Ленин. Последната известна ни революция, която наистина поне за известно време е изглеждала изключително успешна, е именно неговата руска революция от 1917 г. Очевидно и този човек е имал някакви доста нетипични способности, защото той наистина успява – да, вероятно можем да кажем, че това неговото е „успех“ само по неговите собствени критерии (а не по някакви общо-човешки такива) – но той успява. А днешните наши протестиращи – те дали имат в себе си поне част от елементите на онзи Ленинов успех от 1917 и следващите години? (Да, Ленин също е проповядвал един вид „кървава решителност“, както правят и някои от трубадурите на днешния нашенски протест – но той поне го е правил в името на някаква определена идея за бъдещето – каквато идея днешните „революционери“ у нас просто нямат никаква.)

- 05-08-2013|**Манол** – Нека се плашат, не помня кой беше писал за „таз робска люлка“.

- 05-08-2013|**Златко**

Тук ми подхвърляш добра топка, защото – случайно или не – идеята за **необходимостта на „робството“** като крайъгълен камък на българското мислене, идеология, мироглед, е една от централните в текста, над който работя в момента. Без да се впускам в прекалено много подробности, ето тук основните моменти на тезата ми:

Без идеята за „робството“ българското себе-съзнание с неизбежност би се изправило пред необходимостта да приеме и признае, че не някой друг, а самите ние сме отговорни за историята, настоящето и изобщо хала си. Въпросът защо „борбата за робство“ се води с такава ярост в наши дни занимава немалко хора (виж например ето този тук текст на Албена Хранова **1990-те, или борбата за робство**), но според мен очевидният му отговор все още се избягва, поради прекалено голямото си неудобство. А той е, че робството ни е **необходимо**, за да можем да оправдаем пред самите себе си пълната си неспособност, сто и тридесет години по-късно, да се променим, да изградим у себе си някакво по-модерно разбиране за индивидуалност, човешки права, свобода, отношение между индивид и държава и пр., в съответствие с ценностите на съюза, на който сме номинални членове. Без робството, повтарям, изведнъж би се оказало, че сами сме си виновни. С него, напротив, всичко е ясно и обяснимо. Защо хората отказват да излязат на улиците и да си потърсят правата? – „500 години робство“. Защо цените в България са по-високи от онези в Германия, при десеторно по-ниски заплати? – „500 години робство“. Защо спира токът? – „500 години робство“. И така нататък.

Робството е абсолютно необходимо, защото то играе ролята на вълшебното огледалце от приказката, което, каквото и да вършим, продължава да ни припява „Ти, царице, на света/първа си по красота“. Няма нужда от болезнени преосмисляния, няма нужда от промени, няма нужда от борба, няма нужда от нищо... По принцип можем да си продължаваме така и до памтивека – робството ни избавя от всякаква отговорност и за минало, и за настояще. В края на краищата, какво може да се очаква от едно нещастно „население“, родено под „звездата на робството“? Такъв му бил късметът, какво да правиш. Човек така или иначе не може да промени нищо на този свят, защото... „500 години робство“.

- 05-08-2013|**Манол** – Още малко за робството

Прав си, разбира се. Като обяснение, тоест и като оправдание „робството“ е много удобно – „удобно“ от малко тъжна психологическа гледна точка.

От друга страна, това обяснение не е и напълно лишено от основание: докато някои други нации са се формирали във вътрешни борби през много дълъг период, нашата е прекарала ако не спокойни, то все

пак инертни векове. Това има своето значение. Имаме недостигнати етапи в историята си. Закъснял пубертет на общността.

А ако не се връщаме чак толкова назад или пък ако все пак противопоставим на „робството“ Възраждането и ентусиазма от 1885-1913, то винаги можем да си спомним едно по-скорошно „робство“, което, за разлика от петвековното, си беше поставило за цел да унищожи всяка частна инициатива и лична ангажираност. Може би неговите последици са много по-осезаеми днес. Това, разбира се, може да е добро или лошо обяснение, но не е никакво оправдание. Точно затова си и позволявам от време на време да пиша грозни неща: не вярвам, че има място за жалене на привържениците на новото „робство“. А те не са малко. Нямам против точно те да ме наричат глупак или фашист. Ако България най-сетне е стигнала момента на своите ранномодерни кризи, то аз съм на страната на Кромвел срещу Чарлс I.

- 06-08-2013|**Златко**

Добра забележка, благодаря ти. Според мен самия обясненията, свързани с дълготрайни (*longue durée*) исторически процеси са добри най-вече като изходна точка за по-нататъшни изводи и заключения. В такъв смисъл удобството на робството (отбелязано още от Вазов в „Под игото“, цитирам го по-долу) е само предпоставка за търсенето на отговор на въпроса: добре, по време на „игото“ това може и да е било вярно. Но кои са механизмите, които продължават да поддържат и правят жива тази традиция, този начин на живот и мислене в наши дни? Защото игото го няма вече 130 години, но животът под него си продължава – и редовното му повторение, тоест склонността ни да се „веселим, докато някой ни язди“, би трябвало да ни накара да се замислим кои са нещата, които ни убеждават, че именно това е най-правилният (или поне най-удобният) начин на живот.

В такъв смисъл ми се струва неизбежно обръщането към и критичното изследване на нашия литературно-исторически канон, като *edip* от основните механизми на „люлеенето на люлката“, поне в моето собствено разбиране. С непрестанното повтаряне на един исторически разказ, в който не ние, а някой друг (обикновено външни или вътрешни потисници) е реалното действащо лице в историята, а ние сме само негови жертви (или, в героично-разкрасения му вариант – негови победители, само за да се окажем малко по-късно изпаднали в ролята точно

на следващите потисници)... Та, докато продължава това класическо национално-патриотично възпитание, убеждаващо хората, че „силите“ на историческото развитие лежат извън самите тях, под формата на нам какви могъщи и необорими закономерности, структури, процеси и пр., промяна няма да има. За 130 години история на „свобода“ България не е успявала нито за миг да произведе онзи окончателен продукт на историческото развитие – свободния, отговорен за съдбата и поведението си исторически субект, задоволявайки се в замяна с изобретяването на все нови и нови **ВИНОВНИЦИ** за собствената си съдба – били те византийци, турци, руснаци, германци, марсианци или каквото и да е.

А ето тук и обещания цитат на Вазов – силно показателен по мое мнение...

Цитат:

„... при другите си лошавини игото има и една привилегия: да прави народите весели... Една бъклица вино, изпита под прохладната сянка на върбите край шумливата кристална речка, прави да забравиш робството; един гивеч, изпечен с алени патладжани, миризлив магданоз и люти пиперки, изяден на трева-та под надвисналите клоне, през които се гледа високото синьо небе, е едно царство, а ако има при него цигулари, то е върхът на земното щастие. Поробените народи имат своя философия, която ги примирява с живота. Един безизходно пропаднал човек често свършва с един куршум в черепа си или в клупа на едно въже. Един народ поробен, макар и безнадеждно, никога не се самоубива; той яде, пие и прави деца. Той се весели“

- 06-08-2013|**Златко**

Но нека тогава, както предлагаш ти, да отвърнем очи от „старото“ робство и се обърнем към по-новото. Какви са механизмите на неговото преработване? И дали изобщо има някаква разлика? И в двата случая „историческото обяснение“ е едно и също: виновни/отговорни са ТЕ, самите НИЕ нямаме нищо общо с всичко това. ТЕ са ни клали, бесили, обезчестявали, „потурчвали“ и т. н., в първия случай, или въвеждали в лагери, унищожавали, потискали, тотализирали, и т. н. – във втория. Самите ние нито сме поддържали империята (както го е правила немалка част от българската интелигенция и производителна прослойка по време на късното възраждане – инак не би го имало фиаското на Априлско-

то въстание), нито пък сме изкупували апартаментите и покъщнината на изселващите се през 89-те турци, нито сме потривали доволно ръце при „прочистването“ на България от „остатъците от робството“ (иначе не би го имало „възродителния процес“). Каквото и да се случва в тази страна, отговорни за него винаги са ТЕ. НИЕ нямаме – и никога не сме имали – нещо общо със собствената си история.

Но може би не е нужно да се обръщаме дори към историята. Нека погледнем към „обясненията“, които се дават за сегашното състояние на нещата. Кой е отговорен за всичко? Отново ТЕ – този път някакви „олигарси“, които – не че ги няма, има ги, разбира се, но отново най-вече във вечната си роля на удобно извинение за собственото нищо-правене и бягство от срама, точ-в-точ с всички исторически обяснения, които се дават за което и да било по-малко нещо в българската история. НИЕ не си седим по къщи и чоплим семки пред телевизора; НИЕ не дремем злобно пред компютъра, заети с оплюване на всяка по-независима или непокорна мисъл; ние не сме тия, дето търсят само сигурна службица в някоя от бюрокрациите, вместо да поемем риска на някакъв собствен бизнес, собствено дело. Изобщо – НИЕ сме жертвите на историята, ТЕ са нейните действащи лица.

Ето това е проблема, според мен. И, повтарям, един от основните механизми за неговото увековечаване е именно „историята“ – в нейния български канон, утвърждаващ и до днес, че „българите“, тоест НИЕ, не са отговорни за нищо, отговорни са винаги ТЕ, другите.

Е, няма как да стане Европа по този начин. Дори и вие, вашето собствено поколение, все още не е прозряло и йотичка от цялата празнота на този механизъм (за моето пък изобщо да не говорим, него съм го отписал напълно). Съжалявам, но това също трябва да се каже. Благодарен съм ви за това, че излизате по улиците и вдигате глави – това все пак е много повече от всичко, което тази страна е преживявала когато и да било. Но, също както и всички други преди вас, вие не сте в състояние да посочите алтернатива – просто защото сте в плен именно на този същия стереотип, търсенето на виновници и отговорници ИЗВЪН себе си, извън собствената воля за СЕБЕ-ПРОМЯНА, за раздяла с приспивните песнички на българския национализъм, който продължава да тръби, че **НЯКОЙ ДРУГ** ни е виновен за всичко.

Знам, че няма смисъл да се говори по обвинителен начин – защото това отново ни довежда до въртележката на безкрайните взаимни об-

винения и контра-обвинения. Но пък като гледам как ИМЕННО днес, именно в тези същите дни, които преживяваме всички, се прави поредния опит за живот в съгласие с канона, за проектиране на отговорността за историята, живота, собствената съдба, ИЗВЪН собствената свободна воля, ИЗВЪН собствената отговорност, ИЗВЪН СЕБЕ СИ... Е, не мога да не надигна глас, колкото и инак да се радвам на бунта, пък бил той и доста мижавичък, поради неспособност за раздяла с матриците на миналото...

Не са турците, не са руснаците, не са комунистите, не са олигарсите ония, които са отговорни за живота и съдбата ни, Манол! НИЕ, НИЕ, НИЕ. Ние сме отговорните. И ние сами си го правим такъв, какъвто е – чрез неспособността си да поемем отговорност, да престанем да си търсим виновници в историята или настоящето – и да поемем кормилото в собствени ръце.

Кога ще стане всичко това?

- 06-08-2013|**ot4eto**

„БСП, ДПС, АТАКА и ГЕРБ трябва да бъдат забранени“, забранени? Аз не мисля, че проблема е в партията, мисля че проблема е в хората. Нямам нищо против съществуването на тези формации, стига да бъдат ръководени от някакви хора някакво минимално ниво на емпатия или зачатъци на морал.

- 06-08-2013|**Манол** – Не знам каква себепромяна повече:)

Не вярвам вече споменатият от мен Кромюел да е размишлявал особено над собствените си несъвършенства; просто е действал според момента. Това е и моето лично кредо – трябва да се действа. Може и импулсивно, и инфантилно, и наивно, и просташки. Но да се действа. Това именно се опитвам да правя, защото го смятам за почтено. Не отговарям за други хора, макар че се опитвам да разговарям, да навивам мнозина.

Така че единствената промяна, която намирам за смислена, е тази: от съзерцание към действие. От „гивеч“ към проявено недоволство. До това стигам самият аз. До какво ще стигне мнозинството ми съграждани... не знам. Не съм водач, движа се само от инстинкти, от полуобмислени четива и от малко чувство за срам.

- 06-08-2013|**Манол** – А инак виждам доста „гивеч“

Тоест виждам доста склонност към „веселене“ или по-скоро към люлеене в робски люлки и пеене на робски песни. Съвсем актуални, при това. Точно в познатия ни стил: „Ами то кой ще дойде“, „преклонена главица“, „по-добре познато зло“, „сакън да не стане кръвнина“... Тоест НИЕ и ТЕ в случая с България са едни и същи хора – огромното мълчащо мнозинство, което предпочита „гивеча“ по Вазов и затова и до днес се връзва на едни и същи приспивно-страхливи увещания и умилително сиромасомилски приказки.

За себе си, приятелите, близките и за протестиращите предпочитам постоянното недоволство; недоволство до подплашване на самодоволните. Смятам, че имам нервите за това. Разбира се, трябва и още хора на същия акъл. Алтернативата на сегашната криминална България би могла да се появи, да ферментира само в известен период на ръмжене през зъби.

- 06-08-2013|**Манол** – re:

от 4eto ниса:

„БСП, ДПС, АТАКА и ГЕРБ трябва да бъдат забранени“, Нямам нищо против съществуването на тези формации, стига да бъдат ръководени от някакви хора някакво минимално ниво на емпатия или зачатъци на морал.

Кое то именно е невъзможно.

- 07-08-2013|**Martin Zaimov** – Времето има значение

Живеем в друго време. Имаме нужда, и в България и в света, от нова парадигма за управлението на общите ни дела. Много от принципите и институциите ни са сбъркани.

Парадоксално, предложеното от Манол е лесното и заради това грешно решение. Започнатата трансформация изисква много време и ако го послушахме и се сбием с властта ще проточим процеса. Дори и да спечелим, „водачите“ ни много бързо ще заприличат на оскотялите си противници заради гнилото агресивно начало и заради неизбежното при вземането на властта наследяване на съществуващите правила, закони и институции.

Един от големите успехи на Протестите е липсата на агресия. Така сме сред най-напредналите в смяната на парадигмата. Трябва да посве-

тим много много повече време и енергия за това Протестите да продължат и успеят.

- 09-08-2013|**Иванов** – пълни глупости

Този човек явно не е запознат с историята на революциите. Защото ако беше запознат, нямаше да пише подобни глупости. Всяка революция след нейния край ражда най-тираничното управление – справка – така наречената „Велика френска буржоазна революция“ и „Великата октомврийска социалистическа революция“. И ако французите успяват да се освободят от тиранията на Робеспьер и компания за сравнително кратко време, то руснаците и останалите народи от бившия СССР остават под властта на комунистическата диктатура повече от 70 години, погубила десетки милиони животи.

Накрая след подобна революция в България ще страдат отново обикновените хора, а онези, престъпниците пак ще са на власт и ще ги мачкат още по-жестоко!

- 16-08-2013|**Златко**

Откъм Фейсбук:

Цитат:

Zlatko Enev Общо взето, това, което наблюдаваме днес, беше отдавна ясно, ако и може би никога толкова директно изразявано: между София и останалата част от България има огромни различия (основаващи се на неравенство на шансовете, предполагам исторически обусловено – подобна е и ситуацията в Австрия, където Виена открай време е наричана „червена“ и е била особено силно мразена от Хитлер – за разлика от останалата, „кафява“ Австрия). В конкретния случай това означава, че социалната база на реалния протест в България е безкрайно тъничка и че тя е концентрирана предимно в средите на софийските членове на средната класа (плюс още по-малки островчета от подобни хора, разпределени из по-големите провинциални градове – грубо казано, между сто и няколкостотин хиляди души).

Боя се, че за всички ни това означава пореден призив за избягване на прибързани, еуфорични заключения, както и

друг такъв, за огромно, може би с исторически измерения, търпение. Не се променят за броени дни умонагласи, изграждани в продължение на десетилетия и столетия. Нещо повече – опитите за бърза промяна на такива умонагласи – прословутата българска модернизация „за двадесет и пет години“ винаги са ни водили до едно и също място...

И така: охулвани, смешни, грозни, зли, тъпи или просто ОБИКНОВЕНИ хора – контрапротестиращите представят на всички ни ПО–РЕАЛНОТО лица на днешна България. Може то да ни изглежда много неприятно, за някои хора дори отвратително. Най-важният в случая факт обаче е, че, колкото и да го отричаме, с това ние няма да го премахнем от лицето на Земята.

Остава си, боя си, единствено възможната в такива случаи комбинация от търпение и тиха работа. България ще се промени, в това няма съмнение – но не утре, и не в друг ден. А дотогава ще трябва да живеем заедно с хората, които не харесваме – и по възможност в състояние на граждански мир.

Иво Асенов В сегашната икономическа и социална ситуация, подобно разделение на столица и провинция е „нормално“. *Средна класа в столицата има единствено заради по-високата средна работна заплата и високата концентрация на бизнеса над средно ниво. В провинцията с много малки изключения работната заплата е около 500 лева, а на много места не надхвърля и 300...*

преди 54 минути · Харесвам · 1

Valeria Dineva Адмирации, г-н Енев!

преди 54 минути чрез мобилния · Харесвам

Svetoslav Pintev Наистина „изглежда много неприятно, за някои хора дори отвратително“ това натъмняване на фактите.

преди 50 минути · Харесвам

Snezhina Tsvetkova в провинцията страха е взел връх... и без това няма работа... хората се страхуват да кажат на глас какво мислят, камо ли да го покажат... Разбираемо е, но пък и соца няма да се върне, така че... Мъчно ми е че сме

разделени, но това не е от сега.....лошото е, че не само се поддържа, а се задълбочава... Ще се избием някой ден, заради интересите на едни хора...

преди 45 минути · Харесвам · 1

Tihomir Bezlov Злати, това са просто електората на ДПС и БСП. Хора, който не произвеждат никаква добавена стойност.

преди 44 минути · Харесвам · 1

Zlatko Enev Засега поне се държим. При това не съвсем дивашки, дори и в общоевропейски план (днешните Унгария, Гърция, Румъния, изглеждат далеч по-диви в очите на средния германец, доколкото го познавам). Така че имаме основания и за добро самочувствие...

преди 42 минути · Редактирано · Харесвам

Roman Dimitrov но измеренията на съвестта са съвсем други.

преди 42 минути · Харесвам · 1

Tihomir Bezlov Ами не мисля, че ще продължи дълго. Ако протестираш протестираш и нищо ще се екстремизираш...

преди 41 минути · Харесвам

Zlatko Enev Каквито и да са, Тихо, те са много...

преди 41 минути · Харесвам

Snezhina Tsvetkova ...каква съвест у тези хора??????? Няма такова нещо, тези чувства са им ампутирани от години...

преди 41 минути · Харесвам

Tihomir Bezlov Не бих казал предимно възрастни хора на БСП, и роми и турци по селата

преди 40 минути · Харесвам

Roman Dimitrov верно? Ти контрите дето миришат на топки, носят портрет на Сталин и не знаят какво има в атакуваната част на бюджета ли имаш предвид?

преди 39 минути · Харесвам

Tihomir Bezlov Това е голямата разлика от 1990 тогава електората на БСП беше около 45 г., средна възраст сега добавяш 23 г Тогава 2,9 млн. сега с ромските гета 940 хил

преди 39 минути · Харесвам · 1

Snezhina Tsvetkova каква съвест???? у тези хора???? Тези качества са им ампутирани от години.....Всички негативни качества са взели връх... материалното преди всичко, пък каква била цената – ама хич не им пука...

преди 39 минути · Харесвам

Zlatko Enev Не мога да кажа много, защото съм далеч от реалния водовъртеж. Самият аз се безпокоя не толкова от липсата на видим ефект от протеста, колкото от неспособността на които и да било досегашни протестиращи да посочат някакъв видим изход. Игра на сляпа баба, общо взето. Именно това е нещото, което не може да се промени в краткосрочен план. Едва когато, примерно, хората от сегашния Реформаторски блок, стигнат до реална пенсионна възраст и бъдат заменени от други, поддържани от реален, богат, европеизиран, български електорат, ще може да се говори за нещо реално. Предполагам, че по онова време моето собствено поколение ще бъде на между 80 и 90 години. Дали ще го доживеем? Много ми се иска...

преди 37 минути · Редактирано · Харесвам

Snezhina Tsvetkova Толкова оскотяхме за тези години, че всичко случващо се в момента и тази огромна омраза са естествен резултат. Лошото е че няма кого да изберем.....И нови избори да има – пак същото, просто същите хора ще си сменят местата... Обедняхме най-вече духовно и това е страшното.....

преди 32 минути · Харесвам · 3

Tihomir Bezlov Злати, няма как да накараш активната част от населението между 25-55, живеещи по градовете да се примирят и да хранят непроизводителното. примерно ромското разчита предимно на социални помощи, турското на субсидии за тютюна

преди 20 минути · Харесвам

Zlatko Enev „Да се примирят?“ Тихо, от колко години насам ме познаваш? И кога точно съм бил на страната на примирението?

преди 18 минути · Харесвам

Zlatko Enev Акцентът е върху „тихата работа“ като алтернатива на бързите надежди. Ако това ти звучи като примирение, дай да се видим след тридесетина години пак преди 17 минути · Харесвам

Tihomir Bezlov Говоря не за теб. Казвам за хората, които сега не са съгласни с Парламента и Орешарски. Около мен не познавам един който да е за преди 17 минути · Харесвам

Zlatko Enev Несъгласни много. Хора с визия и някакво реално разбиране за алтернатива – доста по-малко. Кое то не е тяхна вина, разбира се. Откъде социална база? преди 16 минути · Харесвам

Zlatko Enev Както казваше на времето Емир Кустурица – „каква ти демокрация при празни каси, бе, байно?“ преди 15 минути · Харесвам

Tihomir Bezlov Моето впечатление, че има доста хора с визия, учили по света, работили, върнали се по различни причини. Такива, които работят в големи чужди компании... Няма нищо общо със ТКЗС електората. Точно това променя ситуацията.

преди 13 минути · Харесвам

Zlatko Enev Това може само да ме радва. В дългосрочен план по-голям оптимист от мен няма да намериш. В краткосрочен – просто не съм песимист. Искане си работа и търпение, това е...

преди 11 минути · Харесвам · 1

Tihomir Bezlov Да и аз това казвам. Търсене на съиденици, дискусии, публична активност...

преди 10 минути · Харесвам · 1

Ivo Peichev И какво...? Да седнем и да чакаме някой да извърши тихата промяна, докато си урежда далаверите?! Благодаря! Този филм го гледам повече от 23 години. Май не разбирате, че хората казват – стига!

преди 7 минути · Харесвам

Zlatko Enev Онова, което ми липсва силно, е наука – примерно историческа – която да е поне от малко-малко в съответствие с хода на последните промени. Щото къща

се стори от основите, а не от покрива. А аз нещо не виждам някой да рови по-усилено из идеологическите основи на това общество. В интерес на истината, всичко, което виждам, е някакво повторение на междувоенната ситуация, с неистово търсене на някакви „идеали“ в някаква древна България и съпровождащо го изключване на „грозните малцинства“ от процеса на модернизация. Ей това докато не се пипне сериозно, модерна България няма да има. Щото то не става само с хендите и лаптопи, иска си малко и гюлетата пред тях да се позавъртят...

преди 7 минути · Харесвам

Zlatko Enev Към Иво: кой точно е „седнал“? Ако идвате за пръв път на моя страница, мога да ви разбера. Инак, идете и почетете малко...

преди 6 минути · Редактирано · Харесвам

Natasha Stancheva Колко много ми се иска да има повече оптимизъм в мислите и коментарите, но уви.....До преди 2 месеца само си говорехме, на младите им писна демагогия и показаха, че не трябва да ги забравят и да ги включат в сметките: те не искат да живеят по начина, който им се предлага (в условия на кражби, корупция, лъжи, демагогия). Те искат нормален живот, защото се убедиха, че истинният живот е тук, в България, и искат да живеят спокойно в Европейската държава България. Но кокала трудно се изпуска Толкова ми се иска надеждите на младостта да не бъдат попарени.....

преди 3 минути · Харесвам

Zlatko Enev А инак основното нещо, което виждам да се шири и проповядва из мрежата, са всевъзможни омрази. Бих се осмелил дори да говоря за сериозна „конкуренция на омразите“ – коя да е най-яръстната, най-интересната, най-привлекателната... Гор Видал беше говорил на времето за американския „враг на седмицата“. *Същата работа и тук днес...*

Ognyan Minchev Златко, хората, които бяха докарани с автобуси организирано в София са зависими хора – за хляба пред работодателя си, за малката сума, която ще по-

лучат ако дойдат на „екскурзията“, за парчето хляб с кебапчето, което ще им раздадат за обед. Те дори не знаят защо отиват някъде — не случайно отказват да отговарят на въпроси на журналистите. Златко, моля те, информирай се преди да сравняваш България с Австрия — гротескно е Златко, разбери!

преди 19 часа · Харесвам · 6

Zlatko Enev В какъв точно смисъл е гротескно, Огняне — че няма разлика в социалните шансове и статус в София и провинцията? Че ВСИЧКИ хора, които живеят в провинцията и са се съгласили да отидат да протестират в София са движени ЕДИНСТВЕНО от някакви долни подбуди и могат да бъдат подкупени за по едно кебапче и бира, за да отидат и да изкажат мнението си? Че, защото са цигани или примерно турци с ниско образование и социален статус, това са работи, които могат да бъдат програмирани с по пет лева в джоба? Огняне, гротескна в този случай е единствено неспособността ти да прозреш до каква степен СОБСТВЕНИТЕ ти предразсъдъци са огледално отражение на онези от другата страна. На практика ти не правиш нищо друго, освен да повтаряш ТОЧНО ОНОВА, в което са обвинявани „нашите“ протестиращи, от „онези отсреща“. Огняне, Огняне...

Солидна документална публикация, практически неатакуема

Автор: Александър Везенков

Марта Методиева: Надявам се, че сте успели да хвърлите поглед на книгата, но така или иначе това, което бих искала да ви попитам, е по-общо и е свързано по-скоро с научната среда и нагласа, в която двутомникът излиза.

Александър Везенков: Сборникът е много интересен. Макар по тази тема основните документи да са публикувани няколкократно, и съставителите отбелязват тези приноси, тук има доста нови неща да се прочетат.

Защо за всички гости на представянето на книгата беше толкова сигурно, че тя ще предизвика по-скоро негативна реакция? Все пак това е сборник с документи, а не някакво идеологизирано говорене, подкрепено с емоции, но не и с факти. Изследването на архивите не е ли най-чистата форма на правене на история?

Предполагам съдят по реакциите, които предизвика книгата на Румен Аврамов „Спасение“ и падение“ дори в собствените им среди. Не знам някои да му е казал нещо напреки, всички се държат много почтително с него, но от различни страни се чуваха коментари, че е прекалил с черните краски, че не трябвало да се захваща с темата за „евреите“ и пр. Пък и трудностите по отпечатването на самия сборник – доколкото се разбра, поне два от отказите на държавни институции да се ангажират с публикацията са дошли от модерно мислещи историци. Изобщо всички уважават съставителите, но темата е трудна за възприемане. По време на самото представяне един колега иронично подметна, че в залата има повече хора, отколкото са подписали **петицията** за почитането на жертвите от Холокоста от 8 март 2013 г. А всъщност по-добре е да има негативна реакция, но ясно и публично изразена, защото най-ефикасният метод за противодействие на подобни книги е да се отминават с мълчание.

Иначе, съгласен съм с вас – в случая има голямо предимство, че става дума за солидна документална публикация. Защото нетрадицион-

ните тези в историографията понякога биват излагани провокативно и недостатъчно аргументирано, а тук имаме една много сериозна работа, практически неатакуема.

Същевременно, ако говорим по принцип, трябва да си даваме сметка, че публикуването на документи от архивите не е гаранция само по себе си. Има си цяла традиция на подбиране на удобни документи за всякакви тези и оформянето им в дебели сборници, които претендират да казват само истината и започват със заклинания от типа „документите не лъжат“. Достатъчно е да сравним как по една и съща тема историците от съседни страни подбират съвсем различни документи. Дори т. нар. „възродителен процес“ беше съпроводен от публикуване на документи за „ислямизацията“, така че нека запазим известен скептицизъм.

Ако тази негативност наистина се потвърди, то означава ли, че мнозинството български историци не гледат на себе си като на учени, които *sine ira et studio* изследват историята, а единствено като на бранители и гаранتي на положителната и градивно звучаща българска версия на случилото се на Балканите в последните векове?

Някак отвътре ми идва да кажа „Ами то си е точно така!“. Но все пак не бива да се абсолютизира. Истината е, че много иначе добросъвестни изследователи, дори с приноси в изясняване на едни или други неудобни въпроси, често имат задръжки да отидат докрай. В крайна сметка хората наистина вярват в някои идеализирани представи за националното минало, те са част от идентичността им. Но независимо от първоначалните негативни реакции, повечето от тези колеги ще се замислят малко повече занапред и ще вземат под внимание изнесените данни.

Има ли шанс, според вас, да се отървем от патоса и дамгата на 1300 години България, на „Време разделно“, на „Хан Аспарух“, на тупането в гърдите и викането с гордост „булгар, булгар“?

Някои хора у нас сравнително успешно са се освободили от подобни наслоения, други се чувстват много добре с тупането по гърдите и като че ли не усещат нужда да се отърват от нищо. Даже „1300 години България“ им е малко, казват че била още по-древна, „хан Аспарух“ им звучи турско и държат да го наричат „кан“ вм. „хан“, на „Време разделно“ не им харесва само, че не е получило Нобелова награда и пр. Разнопосочно се развиват нагласите в това отношение.

Според вас национализмът и антисемитизмът в България вървят ли ръка за ръка, имат ли еднакъв корен? Напоследък чувам мнения от докторанти по история, че национализмът е добро понятие за отношение към държавността, стига да не се злоупотребява с него... Чудя се коя ценност определя границата на доброто и лошото ползване на термина?!

Смята се, че антисемитизмът не е толкова силен при българския национализъм и ксенофобия, както в някои други случаи. Затова ще бъде много по-болезнено, когато се публикуват дебели томове с документи за това например какво са правили българските окупационни власти спрямо сърби и гърци през Втората световна война, как е смазано Драмското въстание и пр. В германски доклади от онова време, често се среща недоволство от излишната бруталност на българските власти.

Въпросът е по-скоро в митологизираното „спасяване на българските евреи“ – у нас почти всички си въобразяват, че това било нещо уникално и феноменално. Именно това прави залогът толкова важен за българския национализъм. Всъщност през март 1943 г. фашистка Италия не депортира евреи, Унгария и Румъния не депортират, дори Словакия по това време отказва. Депортира се от окупирани от нацистка Германия страни (те наистина не са малко) и техните марионетни режими, които нямат избор или пък на власт са поставени наистина крайни елементи. От Италия и Унгария депортират след като попадат под германска окупация. Голяма е заслугата на онези, които са спрели депортацията от старите предели на царството, но дори само с тази от новите земи България се оказва по онова време единствената суверенна държава, освен нацистка Германия, която праща евреи към лагерите на смъртта. Такава е тъжната истина за „българското изключение“. Но по тази тема тепърва има да спорим.

Иначе изглежда логично, че национализмът не е проблем, ако не се злоупотребява с него. Само че в дългосрочен план всеки национализъм стига до крайности. Дори бих казал, без да съм много запознат с теориите за национализма, че същината му е именно впрягането на чувството за „етническа“ принадлежност за политически цели, а това в перспектива отваря пътя и за различни извращения. Естествено не е само националното чувство – политизира се и религията и доста сериозно се злоупотребява с нея. А ето напоследък у нас се намериха хора да обясняват, че и в ислямизма нямало нищо лошо, ако не бил краен... Може би не правят разлика между ислям и ислямизъм, точно както други не правят

разлика между чувство за национална принадлежност и мобилизирането му за политически цели.

Защо, в микроисторията си, т. нар. родолюбиви български родители могат да признаят, че децата им, макар да са техни, имат недостатъци и са склонни към определени грешки, но това не е причина да ги обичат по-малко, докато по отношение на макроразказа за българската история същите тези хора не могат да признаят и един грях на народа си?

Не знам за децата, по принцип всички обичат да правят забележки на по-малките и по-младите, но може би същите хора са склонни да идеализират дядовците и бабите си, особено след като вече са си отишли от този свят. Все пак не е наша работа, имам предвид историците, защо и как хората идеализират миналото си, а дали в учебниците по история и особено в научните публикации то се разкроява, докато в същото време се прикриват, отричат и нормализират определени събития и проблеми. В това поле би следвало насочим усилията си, поне що се отнася до осмислянето на неудобните страници от колективното минало. Разбира се, това далеч не е единствената проблематика, по която се работи – историята се занимава с миналото изобщо, а не само с героичното, нито само със срамното в него.

Марта Методиева е преподавател по латински в НГДЕК и НБУ.

Член на УС на БХК. От 12 години води рубриката „По света“.

Източник

Александър Везенков е български историк, изследовател на свободна практика. Работи по проблеми на градската история на Балканите през XIX-XX век, на историята на реформите в Османската империя през XIX век и на институционалната история на комунистическите режими. Личният му блог може да се намери на адрес: <http://alexandervezenkov.blog.bg>

Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „възродителен“ Автор: Евгения Иванова

Предговор към второто издание

Преди повече от десет години, когато написах тази книга, мюсюлманите в България все още стриктно диференцираха „възродители“ от „българи“. На „българите“ – общо – не се вменяваше вина за престъпленията на „възродителите“. Единствените, които си позволяваха да твърдят, че срамният процес – с всичките му периодически „възпаления“ – е „дело на българския народ“, бяха комунистическите апаратчици. Това би могло да се интерпретира и като основание за съмнение, че, все пак, са изпитвали някаква вина, която са искали да разпределят върху поголеми масиви от хора.

За десет години всички партии (почти без изключение), от всички страни на политическия спектър, с всякаква етническа целокупност или съвкупност се постараха да им помогнат в това начинание. Бяха изобретявани всевъзможни заплахи: като започнем от преференциално не-раздаване на дърва за зимата и стигнем до „радикален“ ислям и нов „възродителен“ процес. Обикновените партийни и политически страсти все повече се етнизираха. Страните в дребните махленски конфликтчета вече не бяха привърженици на партиите „X“, „Y“ или „Z“, а „българи“, „турци“, „помаци“... И конфликтчетата заплашваха да се превърнат в конфликт. Национален.

В резултат на тези обединени усилия разликата между „възродители“ и „българи“ в съзнанието на мюсюлманите все повече се заличава. Постепенно и все повече всички българи започват да се мислят като „възродители“, значи – като врагове.

Доживях, в любимите си Родопи, да чуя от една жена: „Всички вие лъжете!“ „Вие“ – българите...

Преди повече от десет години завърших тази книга с надеждата, че добронамерените послания, излъчвани от двете най-големи групи в

България – християни и мюсюлмани – ще се пресрещнат, за да очертаят пространство на взаимно разбиране. Днес все повече се съмнявам в самата възможност за излъчване на такива послания. Не твърдя непременно, че агресията се увеличава. Увеличава се капсулирането в собствената група. Увеличава се недоверието. Страхът?

На мюсюлманите се вменява страх от нов „възродителен“ процес – без да се артикулира невъзможността такъв процес да се случи в съвременните условия.

На християните се вменява страх от „радикален“ ислям – без да се изяснява самото (твърде спорно, впрочем, в световен мащаб) понятие и без да се прецизират специфично българските традиции и религиозни практики. Извършват се показни акции, конфискува се „страшна“ литература – без някой да си направи труда да я подложи на специализирана експертиза (или поне обществото не научава за това). Нещо повече – извършва се познатото спекулативно диференциране между мюсюлмани и мюсюлмани, твърде много способствало за успеха на „възродителния“ процес: като склонни към „радикален“ ислям се мислят не толкова турците, а преди всичко помаците, защото били бедни и нямали ясно изразена идентичност.

Проблемът с „неясната“ идентичност на помаците също претърпя развитие през последните десет години. Появиха се нови теории за техния произход (араби, тюрки, траки) и дори нова терминология („българоезични мюсюлмани“, „родопски мюсюлмани“). Анализът на тези теории и съпътстващата ги терминология не е и не може да бъде предмет на този текст. Ще си позволя само да припомня, че „неясната“ идентичност не е следствие, а причина за тяхното все по-интензивно изобретяване. **„Неясната“ идентичност е следствие по-скоро от традиционната двойна маргинализация на тази група (и от българи, и от турци), от систематично вменяваната им чуждост, междинност, непълноценност.** Подозренията в „радикален“ ислям са само най-уродливо проявление на това вменяване.

За щастие, през изминалите десет години се появиха и положителни явления, свързани с „възродителния“ процес. Бяха изнесени нови документи и бяха написани нови академични изследвания.

Бих искала да разкажа тук само за един от тези документи, оказал се (поне за мене) не само нов, но и разкриващ една твърде неизяснена до този момент страна от „възродителния“ процес.

На 2 ноември 1973 – след като „голямата вълна“ на преименуването е „успешно преминала“ – се свиква Национално съвещание по турския (sic!) въпрос, където се отчитат успехите и се инициира (от II Главно управление на ДС) създаването на Координационен съвет по турска линия. След като изслушва докладите на висшите функционери от МВР и ДС, които се хвалят, че най-сетне и за тези хора е дошъл 9 септември¹, министър Димитър Стоянов, ръководещ съвещанието, съобщава:

„Обстановката на Балканския полуостров беше обсъждана на срещата на др. Живков и др. Брежнев – при неговото посещение в България – в резиденцията във Воден.“

(АМВР, ф.1, оп.10, а.е.986, л.63, 136)

Към папките със стенограмата на съвещанието са прикрепени и два листа на руски език (плюс превод на български от 02.11.1973 – денят на съвещанието) със заглавие „К совещанию“ и без подпис. Текстът критикува слабостите на българската политика по турския въпрос. (АМВР, ф.1, оп.10, а.е.986, л.186)

Разбира се, този документ е съвсем недостатъчен да маркира толкова издирваната от мнозина изследователи (от мене – включително) съветска „следа“ във „възродителния“ процес. Цитирах го, защото като че ли е единственият (поне засега), който третира тази връзка.

Документът е съвсем недостатъчен и в друг смисъл – да оневини инициатора на процеса Тодор Живков и „близкото му обкръжение“. В съзнанието на самите потърпевши обаче оневиняването, което отдавна наблюдаваме, се засилва. Когато обясняват носталгията си по времето на Живков², мюсюлманите (и турци, и българи) сочат неговата невинност за „възродителния“ процес и обвиняват СССР, САЩ, Запада и дори Турция.

Другото (много по-разпространено) обяснение на носталгията е убеждението, че „тогава се живееше по-добре – имахме работа, построихме си къщи, децата ни си стояха при нас“...

1 Най-потресаващо ми действа разказът за агент „Ракитова“ от ОУ на МВР – Пазарджик, съобщила за подготвяна враждебна акция, в която участвал и съпругът ѝ. За да може да отиде до Велинград и да докладва, тя притискала ръката на бебето си до посиняване, за да се направи, че отива на лекар. Накрая докладващият възкликва: „Но това е подвиг, героизъм, другари!“ (възкликанието е задраскано) (АМВР, ф.1, оп.10, а.е.986, л.67)

2 Вж. предварителни резултати от представително изследване „Топоси на българската памет“, „Култура“, 11.02.2001.

Оказа се възможно – едни и същи хора – да мислят „възродителния“ процес като най-страшната травма в историческото си битие, а Тодор Живков – като най-важната личност. „Важността“ на Тодор Живков се мисли позитивно в мнозинството отговори.

Не мисля, че материалните затруднения на помаците, сочени като основание за податливостта им към „радикален“ ислям, ще имат, наистина, такъв резултат. Тъгата по времето на комунизма обаче е факт. Намирам я за не по-малко страшна. Защото означава приемане на тоталитаризма с всичките му уродливости – с „възродителния“ процес – включително.

Много бих искала да се окажа неправа.

Много бих искала хората в България (не само в Родопите) да разберат, че комунизмът не е алтернатива.

Много бих искала зад суетната врява и оперетните заплахи на националистите да не се привиждат всички българи.

Много бих искала добронамерените послания, наистина, да бъдат излъчени. И да се пресрещнат.

Моето послание е второто издание на тази книга.

Евгения Иванова, 2 април 2011

Глава I. „Кръстилката“

„Аз кръщавам с вода, но посред вас стои Един,
Когото вие не познавате. Той е Идеията след мене...“

Йоан 1:26-27

Промените в имената на българите мюсюлмани привидно следват трийсетгодишен цикъл: 1912 – 1942 – 1972. Всъщност – това са пиковите години, периодичните обостряния – „възпаленията“ на един хроничен процес в българския организъм, който – най-общо – може да се нарече „непонасяне на чуждото тяло“. Току що изказаната теза не влиза в противоречие с тезата за прочутата българска толерантност, за спасяването на българските евреи и т. н. Както понятието „българи“ не е еднозначно (затова една от най-уродливите прояви на „българщината“ е да се говори за „българина“ – изобщо), така не е еднозначна представата за „чуждо тяло“, не са еднозначни и реакциите към него. Нататък в този текст ще се опитам да проследя нееднозначните реакции на нееднозначните българи към нееднозначните „чужди тела“ в „националния организъм“. „Национален организъм“ също не е еднозначно понятие – това обяснява

защо едни „национални организми“ непрекъснато отглеждат „свои“ и „чужди“ тела в себе си, а на други тези „тела“ не им правят впечатление.

„Новите“ земи

През 1912 България си връща Южните земи (Западна Тракия, Родопите и Източна Македония), които биват наречени и Нови земи – за разлика от Стара България, провъзгласена с Топханенския акт от 1886. В Новите земи живее ново/старо (свое/чуждо?) население – българско, но изповядващо ислям. Решението за това първо „приобщаване“, наречено направо „Покръстване“ (останало в народната памет като „Кръстилката“), е взето като на шега – в еуфорията от победите на българската армия възможните победи на българската църква сигурно изглеждали лесни. Важно е да се отбележи, че в „Кръстилката“ армия и църква вървели заедно. Подсилвала ги четата на Христо Чернопеев – Вътрешната македоно-одринска революционна организация била един от инициаторите на Светото дело. (Георгиев, Трифонов 1995:7 и 14) Имало и други чети – не толкова известни, сформирани набързо от християнските села, сред които особено се отличили Аламидере (Полковник Серафимово, край което станал прочутият бой, наречен впоследствие „Родопската Шипка“), Чокманово, Павелско, Хвойна... (Бозов 1993)

Моделът на всички последващи „възпаления“ на „възродителния“ процес, бил зададен още тогава – по времето на „Кръстилката“: привидна доброволност. Случаи, макар и много редки, на доброволност наистина имало – например братята Хакъеви/Хакъови/Якови от Даръдере (Златоград), които – поради мъченическата си смърт – в посетнешните патриотични съчинения били окичени (и до днес ги окичват) с ореола на мъченици за вярата. Обаче братята, като че ли, са единственият пример, на който се позовават патриотичните съчинения. Останалите били записвани като доброволно покръстени, за да се прикрие насилието...

Насилието, запечатано в спомените на жертвите (Бозов 1993) и документирано дори в официалните донесения (Георгиев, Трифонов 1995), е произведено не само от патриотично-верски подбуди. Много често то било насилие за материално облагодетелстване. Някои от мюсюлманските първенци имали доста скътани пари... Твърде разпространено било и „ямаджийството“ – разграбването на селата, напуснати от мюсюлманите. За грабежите свидетелстват и някои от самите привърженици на „Кръстилката“: видният родоповец Стою Шишков и един от

бъдещите герои на тази книга Христо Караманджуков (Георгиев, Трифонов 1995:17 и 26).

Антон Страшимиров пък подозира, че *„покръстването е само пред-текст. Нашите власти са действали по начин, позорен за страната ни и за човечеството. Единствената цел, която са преследвали, е лично обогатяване.“* (Другите...1995:147)

Крайното мнение на Страшимиров, доста запознат, впрочем, със ситуацията в „новите южни земи“, едва ли изцяло отговаря на истината. Едва ли „личното обогатяване“ е било „единствената цел“. Покръстителският патос¹ съдържал и голяма доза искреност. Поп Ной Ангелов, който в началото нарича кампанията за покръстване на 1200 души месечно „башибозушко кръщение“, с напредването на процеса започва да се опиянява от „чудото на вярата“ и сам да произвежда „чудеса“. (Георгиев, Трифонов: 463-465)

В бързината, налагана от хода на военните действия, нямало време за подробен ритуал. Все пак, „кръстителите“ се стараели да придадат някаква тържественост на случая. Твърде интересен и многозначителен „ритуал“ е описан в Карнегиевата анкета от 1913:

„...докато поръсваше челото му със светена вода с едната си ръка, с другата той (свещеникът — Е. И.) го принуждаваше да хапне от къс месо. Светената вода представляваше кръщението, а парчето месо — отричане от мохамеданската вяра.“ (Другите...1995: 146)

В това първо „възпаление“ на процеса нещата са някак много по-избистрени, откровени, бих казала – примитивни, отколкото нататък. Нататък демагогията се усъвършенства, а „доброволността“ и „радостта от възвръщането“ – било в „праотеческата вяра“, било в „лоното на българщината“ – стават водещи за „кръстителите“, вече наречени „възродители“...

Разбира се, „радостта от възвръщането“ присъства и тук:

„Чепеларе, 10.02.1913

Многоуважаеми г. Шишманов,

1 Особено – от страна на убедени в правотата на „делото“ свещеници като Ной Ангелов от Орехово. Още в края на XIX в. – много преди „Кръстилката“, в която взема изключително дейно участие – поп Ной е забъркан в „случая Юмер от Чепеларе“, получил скандална известност. Въпросният Юмер – пияница и пройдоха – искал да приеме християнството с помощта на напътствията на поп Ной, но цялата чепеларска общественост се възпротивила срещу този акт като срамен за религията. Юмер, все пак, станал християнин, но не в Чепеларе, а в Асеновград. (Елдъров 2001:599-601)

Току що се връщам от черкова, препълнен с впечатления и мисли, че не съм в положение почти да разсъждавам, живея би аз в действителност или сънувам. От една неделя насам помаците и в Чепеларе вече са кръстени и то тъй ревностни, както са били и те мохамедани. Мъжете с шапки на главите си с кръстчета на тях — отличителен знак, че не са вече мохамедеви верующи — а жени и моми хвърлили забулките си, палят свещи, целуват иконите, кръстят се и то твърде умело. Само по пъстрите им помакински носии, не сварили още да ги подменят, се различават от едноплеменните си, сега и едноверки, съседни българки. Картина чудна, трогателна. А какво е било дивно, хубаво това жизнерадостно, трезво и девствено племе. Право да Ви кажа, че аз, макар и родопчанин, щурал се през целия си живот между това дивно хубаво племе, не знаех, закривани винаги под булото, че ний имаме чуден женски тип у помакините. Не съм художник, ала твърдо се убедих, че ако гения на Рафаело би се върнал повторно на земята, той би потърсил и намерил из помашкото племе образа и гърдите на своята Мадона.

Велик акт се извършва в тези минути из Родопите...

Вашия Ст. Шишков“

(Георгиев, Трифонов:135)

Друга гледна точка е представена — седем дни по-късно — пак от „С. Чепеларе, 17 февруари 1913

Богутевски временен До Негово В. Преосвещенство

енор. свещеник св. Пловдивски Митрополит

N 1 Г-н Максим

Ваше В. Преосвещенство,

Нелесно и без брутални средства, дохождат в съзнание тези заблудени наши братя и работата по просвещаването е свързана с големи — тежки мъчнотии и с риск за живота даже. Особено за тия наши братя, които спадат отсам, тук в Стара България, които имат малко много понятие от свобода; селата им са без никаква войска, каквото е напр. повереното ми чисто помашко с. Богутево, в което няма нито един войник, нито стражар, които да ги държи в респект. До завчера се ползувах със съдействие или охрана от Чепеларските войници, които се прибираха в Пловдив в частите си; така щото сега, и Чепеларе е без войници и без стражари. За това и Чепеларския кмет и пристави не могат и не ми дават съдействие и охрана, без каквато се опасявам да посещавам с. Богутево, или пак да замръкна там. При това и работата не върви, за която впрочем трябва бързо — трескаво да се работи.

По тази причина, моля, Ваше В. Преосвещенство да се нареди потребното, отдето трябва и по-скоро да ми се прати войник или стражар за охрана и съдействие.

Така, с Божата помощ, с Вашето съдействие и с Св. Ви молитви, надявам се, в скоро време да бъде изцяло покръстена Богутевската община.

Най-покорно духовно чедо:

Свещ. Димитър В. Мавров(Георгиев, Трифонов:145)

Изпращането на войници и стражари – там, където не действали четите – ставало все по-наложително. Защото хората се съпротивлявали. Съпротивлявали се в целите Родопи. В целите Родопи имало жертви: посечени, хвърлени от мостовете, пребити и починали от раните си... В Търън, Союджък (Върбина), Петково, Ахрене (Гълъбово), Долащър (Загражден), Малка Арда, в Маданско, Рудоземско, Даръдерско... (Бозов 1995)

Най-активна съпротива оказвали „първенците“ сред мюсюлманите – Агушевци в Тозбурун (Могилица), Исен паша в Енуздере (Елховец), Бекирци в Долащър. Към тях се отнесли и най-жестоко. Не само заради съпротивата. И заради златото... (Бозов 1995)

„Тозбурун е една яка крепост, която дава тон на околните села – се казва в Доклад на училищния инспектор за учебното дело в Гюмюрджински окръг от 15 юни 1913. – Ей затова тук потребни са добри сили, които да работят в пълна хармония. Тук живее старият Агуш Борис – закоравял в своите идеи като всеки стар мюфтия. Впрочем голямото му състояние – господар на 10 000 овци и обширни гори по балканите – кара го да се помири с положението, но затова пак добре е да се използва такъва една сила с неговите синове и роднини.“ (Георгиев, Трифонов:332)

С „кръстилката“ на Агушевци, въпреки, се занимавали високопоставени представители на самия Синод... (Бозов 1995)

„Кръстилката“ отминала само някои села, например „Грохотна, Гьоврен и Карабулак (Борино), понеже населението им е чисто турско“. (Георгиев, Трифонов:128) След шест десетилетия от тези три села ще започне заличаването на различията между мюсюлманите – българи и турци... Тогава обаче, през 1912, различията се спазвали стриктно.

От края на 1912 до лятото на 1913, когато избухва Междусъюзническата война, са покръстени около 200 000 души. (Георгиев, Трифонов:8) Джамиите са превърнати в черкви.

Постепенно – със затихването на военните успехи – затихва и покръстителският патос на свещениците. Те все повече настояват за охрана

на – войници или агенти. Войниците обаче не достигат и за разгърнатия фронт, а агентите струват скъпо. Свещениците започват да настояват за отзоваване. А новопокръстените заговарят за изселване в Турция. (Георгиев, Трифонов:417 и др.)

На 29 септември е подписан Цариградския мирен договор, според който мюсюлманите в България се ползват със свобода на вероизповеданието.

На 16 октомври правителството на Радославов *„поема управлението, като зачита вярата и народността на всички“*. (Георгиев, Трифонов:9)

На 31 октомври Светият синод признава, че новопокръстените масово си връщат мюсюлманските имена и мюсюлманската вяра – дори в Даръдерско (Златоградско), което – в тази и в други кампании – често е сочено за пример на християнско рвение. (Георгиев, Трифонов:429)

На 24 декември друг (временен) чепеларски свещеник пише до Пловдивския Митрополит Максим:

„... от вчера е печатано и се чете във всички почти вестници: съобщението, че правителството е вземало всички мерки да се гарантира религиозната свобода и свободното повръщане в мухамеданството на всички ония помаци, които във вихъра на войната са били покръстени. Това съобщение им дойде като балзам. Изглежда, че те са очаквали подобно, понеже и жените помакини вече говорят пред някои стари българки: „Аллах ни помилва, та си ни върна вярата.“ (Георгиев, Трифонов:456)

Стотици страници са изписани за „предателската“ роля на Радославов, който – за да спечели гласовете на мюсюлманите от Новите земи – им разрешил да се върнат към исляма. Никой от застъпниците на тази позиция не си задава въпроса – щеше ли Радославов да спечели гласовете им, ако връщането към исляма беше противно на техните желания?

Тук няма да разсъждавам за мотивацията на либерала Радославов – дали била „чист“ доктринален либерализъм, или имало и други примеси – това в случая не е толкова важно. Важното е, че гласовете на българите мюсюлмани са спечелени чрез обещанието да им се върнат имената. Имената са върнати, но подозрението към държавата-моща остава. Дори в Златоград, откъдето – с доброволното покръстване на братята – уж започнало всичко:

„Обаче след като българските войски отминаха към Беломорието, в Златоград се зароди едно явление, което според мене – поради прибързаността му и методите му – нанесе известна вреда на нашата кауза вместо очакваната

тогава полза. То трая от месец декември 1912 г. до юни 1913 г. Самоволното покръстване тогава на няколко видни българи мохамедани от Златоград стана повод за буржоазната българска власт да започне кампания за насилствено покръстване на всички българи мохамедани в града, околията, та и в целия Родопски край. Това стана причина за отчуждаването в известна степен по това време на българите мохамедани и мнозина от тях се превърнаха в българофоби, а това от своя страна подпомагаше турската пропаганда в този край... Това състояние на нещата накара много българи мохамедани тогава да се повлияят от измислената за случая турска пропаганда, че те не са помохамеданчени българи, но били турско скотовъдно племе... (Запрянов 1977)

Всички бъдещи „възродители“ – с по-голяма или по-малка интензивност – ще отричат „кръстилката“, проведена от „буржоазната българска власт“. И ще я повтарят – с по-демагогски методи. Ще отричат и „предателството на Радославов“, което други също ще повторят...

Оттук нататък в отношението към мюсюлманите в България ще се борят политиката на „държавата-мащеха“ и „турската пропаганда“¹. И в двете „политики“ ще има периодически промени: българската държава невиннаги ще бъде „мащеха“ („отстъплението“ на Радославов от „завоюванията на българщината“ ще бъде последвано от „отстъпление“ на Стамболийски), а „турската пропаганда“ съвсем скоро ще усвои модернизационните механизми на Кемализма. Тенденцията, която ще се запази (чак до средата на 70-те години), ще бъде все по-отчетливото диференциране между мюсюлманите – българи и турци.

Тази тенденция е като че ли най-ясно очертана в сферата на образованието. До средата на 20-те години децата от малцинствата получавали образованието си в частни училища, издържани от настоятелства и религиозни общини. Задължителното изучаване на български език в частните училища се въвежда още през 1885 със Закона за народното просвещение. За „Новите земи“ този Закон влиза в сила след Ньойския договор от 27.11.1919. Това съвсем не означава обаче, че навсякъде се спазва. Нещо повече – съвсем скоро след тази дата – през 1921 – правителството на БЗНС отменя задължителното изучаване на български език.

1 Интересно в този смисъл е изказването на Мустафа Кемал – военен аташе в София по времето на „Кръстилката“, направено двайсетина години по-късно, когато вече се е нарекъл „Ататюрк“: „Особено важно и благоприятно за нова Турция е обстоятелството, че турската разузнавателна политика в България е неделима от турската малцинствена и изселническа политика в същата.“ (Стоянов 1997:51)

Следва нова промяна в Закона – през 1924, която не само връща българския език в частните училища, но значително променя статута им. Мюсюлманските училища започват да се делят по народностен признак, като „българомохамеданските“ стават народни, а турските остават частни. (Кънев 1998:79)

До 1924 са се случили две неща: паднало е Земеделското правителство, толерантно към мюсюлманските малцинства¹, и се е родила държавата Турция. По същото време в България се създава съюзът „Туран“ – проводник на кемалистките идеи за модернизация – не само на образованието.

В „Новите земи“ промените не настъпват веднага. В община Долащър (Загражден), например, където живеят и българи мюсюлмани, и турци, през учебната 1924/25 всички училища са все още частни и са вписани като „турски“. На 23.04.1925 до общинските власти е изпратено указание за попълване на формуляри, в които на специално място да се посочи дали съответното училище е турско или „помашко“. През учебната 1926/27 учениците са вече разделени в графи по народност – „българомохамедани“ и турци. В „българомохамеданските“ училища се появяват учители българи и започват да преподават нови предмети, а в турските продължава да се изучава предимно Коран. (ДАСм:381К,2)

Дадох пример от района на Загражден неслучайно. В посетнешното развитие на различните политики за разделяне/сливане на българи мюсюлмани и турци този смесен район ще бъде терен за множество експерименти.

Периодът 1924-1934 не е изпълнен с особено вълнуващи събития от гледна точка на интересувания ни проблем. Тенденцията на диференциране между българи мюсюлмани и турци постепенно, но не драстично се задълбочава.

„Новите“ политики

На 19 май 1934 идва на власт кръгът „Звено“, чиято политика към малцинствата (и специално към мюсюлманите) поема доста по-твърд курс. Новото правителство извършва грандиозна реформа в именната система на селищата – сменя всички чужди (най-висок процент от които са турски) имена с български. Дори твърдят курс на „Звенари-

1 Може би – защото повечето от техните представители живеят в селата, или – защото Стамболийски се вдъхновява от принципите и фигурата на Ататюрк.

те“ обаче трябва да преодолява известно стъписване пред „турския проблем“: имената на селата, в които живеят турци, са сменени едва през декември, а всички останали – през септември 1934. Четири месеца селата в една и съща община (отново Загражден, например) са с различни имена. (ДАСм:381К,2)

Още на 20 май Софийската родопска културна дружба изпраща на Министър-председателя с копие до всички министри и Председателя на Народното събрание Изложение по българомохамеданския въпрос. Изкушавам се да цитирам няколко пасажа от това, доста дълго въпреки, Изложение, защото то би могло да обясни цялата по-нататъшна политика към българите мюсюлмани:

„Родината ни е доволно окастрена, от народа ни са откъснати доволно много други части, та не бива да оставяме изложени на опасност да се изгубят и тия наши братя. Изселят ли се те, ще остане празна една голяма ивица от нашата земя и – при оскъдността на нейната почва – не ще бъде лесно да се засели отново. Ще опустее и подивее тъкмо оная част от нашата погранична земя, която не трябва да пустее.

... Ала липсата на народностно съзнание и погрешното мнение, заседнало у тях, че принадлежат на друг народ, прави възможно, както се вижда, тяхното решение да оставят своята истинска родина. И голямата задача на българската държава е именно да се справи с тоя факт...

... Като една странична, културна организация ние бихме могли много по-лесно да извършим работа, която за самата държава би било неудобно да я извърши, стига само да ни се дадат нужните средства.“

Нататък авторите на изложението съобщават, че са провели „една анкета с цел да се узнае: представляват ли българомохамеданите изобщо елемент, годен за култура и напредък, кои са причините за тяхното недоволство, дали има надежда те да станат съзнателни и добри граждани с върно народностно съзнание и какво трябва да бъде нашето отношение към тях?“

Като причини за недоволството на българомохамеданите се посочват покръстването от 1912-1913, невежеството, партизанските страсти в отношението на управляващите и презрението от страна на сънародниците им.

Останалите причини – стопанските – засягат, според авторите, всички родопчани: разорението от войните, отнемането – по силата на Ньойския договор – на Беломорието, където скотовъдците от Родопите пасат добитъка си през лятото и пласират производството си, недомис-

лените горски закони, произвола на администрацията и граничните власти.

„При това положение на душевен гнет, на изоставеност, на сиромашия и на безправие, не е чудно, че могат да намерят благоприятна почва за своите нездрави семена фанатични ходжи и външни агенти, които подклаждат тяхното недоволство и ги приканват към бунт или към изселване. Когато стадото е изоставено, лесно може да стане плячка на диви зверове.

... Може би е вече късно да ги задържим. А може би пък едно частично изселване да облекчи общото положение... В такъв случай ще се изселят, навярно, само най-фанатичните, ония тъкмо, които са пречка за тяхното приобщаване към нас, както и тия, които са по-заможни и които са водачи на бедните. Останалите, освободени от попечителството на гореречените, ще се успокоят и ще си заживеят мирно и тихо, стига само да не бъдат предизвикани от служителите на държавата. Нещо повече, разредени по тоя начин, между тях ще се заселят българи-християни, а това ще улесни тяхното стопяване като чужда верска група, благодарение на близки съседски, а също и роднински връзки, които неминуемо ще се създадат от младите, между мохамедани и християни.“

Следват мерките, които, според авторите, трябва да се предприемат – стопански и по отношение на вярата, образованието, администрацията:

„Да се обърне особено внимание на тяхното положение във верско отношение. Тук трябва да се действа извънредно тактично и мъдро, защото тоя въпрос ги засяга най-дълбоко. Нашето мнение е, че трябва да се пазим от всяко насилие в тая област. Трябва да им оставим пълна свобода на вероизповедание, като ги пазим само от турско националистично влияние.

... Да престанем да ги наричаме с обидното име „помаци“. Вместо него да си служим с името „Българи-мохамедани“, което сочи право на техния произход, и то да стане официално, като се усвои от Дирекцията на статистиката, от съдилищата и пр.“

Нататък: да се ограничи пакостното влияние на партизанството, да се преобрази администрацията, да се предвиди специален бюджет за просвета, да се създадат ученически трапезарии и пансиони, да се уредят читалища, национални и културни кръжоци.

Накрая авторите отново напомнят готовността си да „вложат всичките си сили“ за осъществяването на „тая цел“. (АВМР, 21394, 107-109)

Изложението е подписано от Управителния и Контролния съвет на Дружбата – все видни фигури и все от Смолянско, сред които си заслужава да подчертая три имена: Николай Вранчев (подпредседател), който

то след 15 години ще издаде книга за българите-мохамедани, Тома Попратилов (секретар), който вече (1931) е издал в списанието си „Родопски преглед“ прочутата фалшификация „Исторически бележник“ – основа за повечето спекулации за „потурчването“ в Смолянския край, и Христо Караманджуков (също секретар), който след три години ще инициира дружба „Родина“.

Позволих си дългите цитати от Изложението не само, защото в него са перфектно изяснени сложните механизми на създаването на „Родина“ (и всичките ѝ противоречия), а и защото приблизително същите механизми (изселването на водачите, „разреждането“ с християни, смесените бракове, пансионите...) ще използват всички следващи държавни политики – преди и след 1944 – в отношението си към българите мюсюлмани. Връзката между Изложението и дружба „Родина“ не е само името на Караманджуков. Тя е очевидна във всяка от изложените позиции. По-интересното е, че голяма част от тези позиции ще отстояват и комунистическите „възродители“ – най-напред открекли, а после – детайлно усвоили наследството на „Родина“.

Доброжелателният тон на Изложението, призивите към деликатност и ненасилие, назоваването на българите мюсюлмани „тия наши братя“ са само едната страна на отношението към тях. Освен „наши братя“, те обаче са и „изоставено стадо“, неосъзната маса, готова да се хвърли в протегнатите лапи на Кемализма. Това отношение „отгоре“ доминира във всички държавни политики (и най-доброжелателните). Доминира и в обществените нагласи (и най-„братските“) от всички периоди. И днес.

Темата за Кемализма и неговото влияние (чрез клубовете „Туран“) върху мюсюлманските малцинства в България няма пряко отношение към разглежданите тук проблеми. Клубовете „Туран“ се създават главно в Северна България и обхващат главно турското население. Българите мюсюлмани (с изключение, може би, на по-богатите и интелигентните – неслучайно именно за тях авторите на Изложението препоръчват изселване) не са привърженици на Туранизма. Друг е въпросът, че в средите на управляващите се прокрадва страхът от „Кемалистката зараза“, която – след турците – може да обхване и тях. По отношение на турците управляващите реагират със създаването (още през 1934) на Дружество на защитниците на ислямската религия, главната цел на което е да противостои на модернизационните Кемалистки тенденции. С помощта на това Дружество в частните турски училища е върната арабизацията. (Пре-

ди това в много от тях е въведена латиницата – по примера на образователните реформи в Кемалистка Турция.) Презумпцията е, че – колкото са по-безпросветни турците, толкова по-предани ще са на България...В решение на Конференцията на областните и погранични училищни инспектори през учебната 1935-1936, например, се казва:

„Министерството официално да дава вид, че прави всичко възможно от своя страна, че турското училище да се издигне на подобаваща висота, без обаче да дава ония резултати, каквито се добиват в народните училища. От друга страна, едно подчинено народностно малцинство, което е разселено в компактни маси... представлява... сериозна опасност за държавната ни сигурност, ако то чрез просвета бъде издигнато до едно стъпало.“ (Стоянов 1998:90)

По отношение на българите мюсюлмани политиката е коренно различна. Именно след 1934 тенденцията за отделянето им от турците се затвърждава напълно. Тази тенденция ще бъде следвана в продължение на още много години. Ако трябва да обобщя (съзнавайки риска от схематизиране, който носи всяко обобщение), ще кажа, че политиката към турците става политика към потенциален „враг“, а политиката към българите мюсюлмани – политика на приобщаване на „тия наши братя“. „Отгоре“.

Заради нюансирането на това „отгоре“ и за да не се повтарят грубичките методи от 1912-1913, е създадена дружба „Родина“, която изглежда създадена „отдолу“. Очевидно, идеята на Караманджуков и другите автори на Изложението е дала резултат...

„Родина“ има и своята предистория.

През 1931 се създава Културно-просветна комисия при читалище „Хр. Ботев“ – Пашмакли (Смолян) с председател Наум Главинчев – съдия, родом от Охрид. В своите (главно културно-просветни мероприятия) членовете на Комисията акцентират върху разликата между религия и народност. Разпространяват Корана на български, дори го препоръчват на християните, за да опознаят исляма. Мюсюлманската вероизповедна община (начело – пак! – с депутат Агушев) ги обвинява, че искат да християнизират българо-мохамеданите. Комисията отхвърля обвиненията. (П. О. В. 1931)

През същата година членове на Управителния съвет на читалището са двама души, които впоследствие ще играят важна роля в моя разказ: Никола Палагачев и Райчо Гавраилов (и двамата – с леви убеждения).

След създаването на Комисията, Гавраилов се отказва като „неудобен при нейната наличност“. Заместен е от „запасния“ член Юсеин Бейски, който също има важна роля в разказа. Бейски (както личи и от името му) е наследник на богат и известен род и е единственият мюсюлманин в списъците на читалището. (ДАСм:1Б,38,37)

Не открих много сведения за дейността на Комисията – освен няколко сказки и съобщение за уволнението на двама от най-дейните ѝ членове. (П. О. В. 1932) Срещу самия Главинчев е образувана преписка в Министерството на правосъдието. В края на 1932 Смолянския окръжен съд е закрит и Главинчев напуска града, а Комисията преустановява дейността си. Очевидно, правителствата преди това на „Звено“ не са били много склонни да поощряват такава дейност. Очевидно е, също така, че предългото Изложение, което цитирах по-горе, също не е било подготвено и написано на 20 май 1934. Анкетата, за която се говори в него, също не е проведена тогава. Твърде е вероятно кръгът около Караманджуков и списание „Родоп“ (1922-1947) да са подготвяли отдавна създаването на някаква културно-просветна дружба за „възраждане на българите мохамедани“. Доказателства за това могат да се намерят в политиката на списанието, което – пак през 1934 – открива постоянна „колона за българите мохамедани“. Най-доброто доказателство е светкавичната им реакция – ден след преврата на 19 май – с цитираното Изложение. Година по-късно друг герой в последвалите събития – генерал Атанас Каишев, четири пъти смолянски депутат – представя в Министерството на вътрешните работи поверително изложение „Родоп планина“ с препоръки за политиката към българите мюсюлмани (РС 7:145)

В лицето на „Звенарите“ и в следващите управления с „твърда“ политика по отношение на мюсюлманските малцинства те, очевидно, са намерили поддръжници. За мащабността на идеята и за привидността ѝ на родена „отдолу“ тяхната Софийска родопска дружба била недостатъчна. Трите години между 1934 и 1937, вероятно, са им трябвали за създаване на местни „кадри“ – преди всичко – от средите на самите българи мюсюлмани. Намерили са и „двигателя на делото“ – неуморния Петър Маринов, християнин, писател и служител в Архиерейското наместничество в Смолян.

През 1937 моментът дошъл.

Публикува се със съгласие на авторката

Евгения Иванова (род. 1952) е доцент в Нов български университет и автор на множество публикации в областта на етнологията.

Коментари (3)

- 09-08-2013|**Жан**

В момента на много места тече доброволен процес на „българизация“ на помаците – приемане на християнски имена.

- 09-08-2013|**Иванов**

Все по-трудно става в Родопите...

- 06-05-2014|**Deliorman**

Otkude puk se pojavila tazi gospoza Ivanova?! Ama, 4e neprijatni temi e namerila da razviva!!! Zashto i tryabva da rovi v minaloto? Kakvi mitove i legendi za tolerantnostta, 6tedrostta, milosurdieto, humannostta na bulgarskiya narod byahme si razvili i kak ni beshe hubavo da si vyarvame v tyah, a sega kakvo? Ta nie, bulgarite byahme, „the top of the world“!!! Vsi4ko otiva na kino...

Моята собствена теория за доброто

Автор: Златко Енев

Работата, която съм си избрал – а всъщност, ако трябва да бъде реалист – която избра мен, след като криво-ляво се измъкнах от кризата на средната възраст, е да будя хората. Сега, не знам колцина от вас си дават сметка за това колко малко радост и награда има в един такъв занаят. Будителят, като му се махне възрожденския варак, е просто човек, който отива неканен при хората и започва да ги раздрусва, с надеждата да ги измъкне от дрямката, която инак ги тресе като високоволтов ток. Е как мислите, с какво му отвръщат те, измъкнати – ако това изобщо е възможно – от най-сладкото нещо на тоя свят, съня? Ако не му обършат по една отляво и отдясно, та да му държи топло за през зимата, те поне ще го обсипят с такива хубави приказки, че после и с нотариално не може да докажа, че не бил имал сестра, примерно...

(Казвам ви това не за да си качвам цената и да се перя, а просто защото се събудих посред нощ от разни мисли, дете бабанят като осколци от шрапнели по вътрешната страна на черепа ми и не ме оставят да спя, та си викам, я поне да не съм единственият, който е бил внезапно пробуден от нещо, дете и сам го не знае какво е.)

Та, да си дойда пак на приказката: в един такъв занаят, не се ли научи човек сам да си го прави хубавото – пиши го пропаднал, отнася го водата на мизантропията за две бройки и, колкото и таланти да му е дал инак Господ, все кисели и стипчиви ще му бъдат плодовете, и все с това ще го запомнят хората, пък ако ще и двеста чешми да построи, и на всяка от тях да пише „а аз всъщност съм добър човек, (вий нищо не знайте)“...

А то не е лесна работа, мамка му! Ама никак. Предполагам, няма и един от вас, който да е забравил онова гневно и, да си го кажем право, доста злостно писмо, в което обвиних всинца ви в неблагодарност, че и колективна на всичко отгоре. Друго всичко може да сте забравили, но това – няма как. Знаем го от собствен опит, затова съм толкова сигурен.

Работите на тоя свят, дето автоматично доставят радост и удоволствие, са най-вече от два сорта – от тях или се дебелее, или пък са грях. И, което е по-важно – те обикновено тежнеят (и гледат) най-вече надолу, от тях човек се унася в сладка дрямка и прекарва доста ми ти време ей така, в унес. Виж, ония, от които заболява или пък нагарча – тия са, които държат буден и не оставят човека да дреме повече отколкото е здравословно. С една приказка – медицина. Е, ха намерете ми един човек на тоя свят, който да обича лекарствата, ако и без тях да не може вече нищо – и ще ви призная, че сте намерили снежния човек от Хималаите. Горчивото и болезненото не се забравя, точка. Такава му е природата, такава му е оправията. Ако и, повтарям, животът без него да би бил много по-труден и кратък.

Да, но пък и само с него, колкото и необходимо за живота да е инак, не става. И не само че не става, ами дори, ако човек се потопи до ушите в омаята на тази опияняваща суета, да бъде камбанката на будилник – изведнъж може и да се пробуди така, по някое време, с усещането, че кожата му започва да пари и някак да отеснява. А то това идва от колективното отрицателно облъчване, което му изпращат хилядите хора, дето са поели медицината му и сега се мръщят, та изпращат ли, изпращат, една след друга отрицателни вълни.

Точно това се случи и с мен. Не че ми е за пръв път, пък и кой ли не го познава това усещане, да се пробудиш с мисълта „сега пък що съм кисел на целия свят в пет и половина сутринта?“ Но този път беше много масирано, много концентрирано и някак ме принуди, някак не ми остави друга възможност освен да търся промяна, да търся нещо, което да противопоставя на тази тъй убийствена радиация, колективното осъждане, пък било то и напълно въобразено, било то и порождение единствено на собственото ми силно понемчено, силно склонно към себевглеждане, себечоплене и себeosъждане, въображение.

И така се породил тя, собствената ми теория за доброто, която ви изпращам тук – забележете, безплатно, тъй като от такива неща инак сума ти народ живее от добре по-добре, но това е само в страни, дето са надминали критичния доход от примерно десет хиляди евро на глава от населението, и то не непременно за цяла една година. А ние с вас – ако и тялото ми инак да живее точно в една такава страна – обитаваме нашата си България. Повярвайте ми, ако тя му е съдба, тази мила и ноктеста страна, то нищо не може да опази човека от съпровождащите ефекти, тоест да живее по нейните закони, по нейните повели и с нейното наслед-

ство, пък ако ще и навръх оня голям черен камък в Мека да го побият. „Българин да се наричам, първа радост е за мене“ означава на практика „бай, бай, лайф“, точ-в-точ със сладкия, изпълнен с предусещане за съдбовна предопределеност начин, по който я пееше тая песничка на времето големият Рой Шайдър. Искам да кажа, това не е оплювка, не е и оплакване, не е дори и въздишка. Просто времената, в които да бъдеш българин може и да бъде нещо леко и просто за носене, още не са дошли. Инак всичко си й е наред на Българията.

Та така. Разказах ви вече за парещото усещане по кожата, време е да ви кажа и с какво то се лекува. Значи, теорията ми – изпитана на практика, инак не бих ви писал всичките тия приказки – се състои в това, че всичко зависи от филтъра, който човек изгражда и поставя между себе си и света. Точно толкова просто, точно толкова ясно. Обградете се с една невидима ципа от гняв и отрицание – и всичко, което ще ви достига от този момент нататък, ще бъде гняв и отрицание. Нарочете хората, че са зли, неблагодарни и агресивни – и всички хора, които ще срещате оттук нататък, ще бъдат зли, неблагодарни и агресивни. Ръгайте с лакти, раздавайте удари наляво и надясно, пробивайте си път с вербалните еквиваленти на огнехвъргачка и АК-47 – и всичко, което ще получавате отсреща, ще бъде точно същото. Животът ви ще бъде живот на Алиса в огледалния свят, само че в един силно буквализиран вариант.

Обратното, напротив, не е нито очевидно, нито огледално-симетрично. Не е достатъчно просто да си кажете „оттук нататък ще се зареждам само с положителна енергия“ или всяка сутрин да си повтаряте пред огледалото високоенергийни мантри, закупени срещу десетина лева от някоя сергия за шарени книги. Не става с напъване, макар че и без него също не става, разбира се. Искам да кажа, нещата си искат реално проумяване. За да промените света около себе си, първо трябва да промените самите себе си. Защото, в края на краищата, да, действително всичко се свежда до обтягането на положителна ципа, положителен филтър, между себе си и света. Само че, за зла врага, тоя, положителният, функционира далеч не толкова безотказно и лесно, както го прави отрицателният. Предполагам, че обяснението за това е еволюционно – след като сме били маймунеци в продължение на няколко милиона години, то не можем сега да станем хора просто за няколко хиляди. Щем не щем, носим на няколко милиметра под кожата си маймунека, който размахва я тояга, я заострен камък. Оттук и лекотата на отрицанието, гнева и

агресията: пускаш маймунка на свобода – и, хоп, готово. Ама я се опитай да пуснеш на свобода човека в себе си? Охооо, как ли не! Със същата лекота можеш и да размахаш ръце, па да литнеш във висините. Искам да кажа, някой ден хората и това ще го могат, аз поне нямам ни най-малко съмнение – всичко, което се иска за целта, е да се намери начин да се задвижат в една и съща посока повечето молекули на тялото. Но дотогава...

Дотогава, мили мои, нещата ще си искат здрава работа. И много, много силна вяра, като при всяко нелесно нещо на тоя свят. Опитваш – падаш, опитваш – падаш, опитваш – падаш... И така нататък, докато се научиш или пък до второто пришествие, което дойде по-рано.

Сега, не очаквайте от мен след всички тия приказки да ви кажа, че вече съм се научил. Животът, както си го знаем, върви на вълни, на вълни. Веднъж дойде някоя висока и те вдигне нагоре-нагоре, та чак ти вземе дъха и те накара да се почувстваш като някой пишман-Икар – аха, аха и да го пипнеш, слънцето. А после като ти изчезне изпод кракатаааа... Та бух, с главата надолу, право в най-празното. Оглеждаш се, клепаш с ресници като пословичното мишле в трици, драпаш да се хванеш за нещо, но няма, братко – няма я вълната, няма ги висотите, няма слънце, няма нищо. Долу си, в тъмното.

Та, с две думи: опитвам се. Опитвам се здраво, опитвам се мъжки, опитвам се, както беше казал поетът, от сутрин до здрач. И понякога успявам, вярно. Ей така, съвсем простишко. Не пускам вътре в себе си грозното, злото и ненавистното. Ако мога. Ако не мога, гледам поне да ограничавам периметъра на гнева и агресията си до обозрими граници. Държа си юздите, държа и очите си отворени.

Ей това е рецептата. Но пасаран! Или, още по-добре, на български: „Няма пък!“ – само че насочено не навън, срещу другите, а навътре, срещу собствената лошотия, агресия и желание да бъдеш над всички, пък било то и с половин косъм. Прецеждаш света през цедка преди да го пуснеш вътре в себе си – и гледаш да не пропускаш много помия, защото, то се знае, каквото влезе в тебе, то такова и излиза, да ме прощавате за малко буквалисткия образ.

Хубаво, може би ще ми кажете, но какво да правим с всички останали, дете само търсят някой такъв добър човек, та да го излапат за закуска? На което мога само да отговоря, че нуждата от самозащита обикновено е първия адвокат на агресията. Разбира се, не ви казвам да подава-

те шия като ягнец за заколение, в никакъв случай. Само внимавайте със самозащитата, щото къде лежи границата между нея и агресията – това и Господ го не знае. Човек не бива – пък обикновено и не може – да се остави да го изядат. Природата се е погрижила за това, като ни е дарила с инстинкти за самосъхранение. Оттук нататък, къде всеки от нас ще дръпне спирачката и ще престане да млати около себе си – оправдано или не – си е лична работа. Всичко, което мога да ви кажа аз е, „Умната с юмруците. Свободата на тяхното придвижване при всички случаи трябва да бъде ограничена от местоположението на носа на ближния“. Това не е Божия заповед – а всъщност би трябвало, като се замисли човек...

Станах ли вече досаден? Гледам, станало утре. Пък и краката ми вече премръзнаха, ако и нощта да е благодатно-лятна. Така че си е време вече да турям точката, вярно.

Сполай ви, значи, опитвайте по малко така да държите вътрешния маймунек под юзда, а пък ако не става лесно, опитвайте отново. Страшно е хубаво, когато се получи, честна пионерска!

Берлин, август 2013

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като въплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Коментари (3)

- 09-08-2013|**Стоименов/и/**

Много рано си се събудил, Златко, затова вероятно говориш така не подредено. Но ние винаги сме разбирали защо и колко се измъчваш, решиш ли да ни обясниш /не/състоянията си. Ти принадлежиш към блажените вярващи; и към щастливите невярващи, – защото Бог те е наказал да не виждаш, че не си пораснал. Най-простимото у теб е Детето, пази го!

А делото ти? Да, то е твоето дет/ин/ско обяснение за /не/благодарността на нашата сънлива /не/признателност. Сега иди и си доспи спокойно – Бог наказва, когото обича. Ботев го е казал обратно, за да му се получи римата: „Бог не наказва, когото мрази.“ На теб ще ти хареса второто. Тъкмо затова ти си ТИ.

- 09-08-2013|**tatiana kanova**

радвам се, че пишете!!!!!!!!!!

- 09-08-2013|**Благо**

Един излишен, не съвсем истински текст... Писаното „слово“ често е равно на мълчание, но чрез „прочетеното“ сякаш се докоснах единствено до дланта, запушила/смълчала/ устата на автора...

Самотата/в по-артистичния си вариант – съзнанието за единственост/ е нормалното, дори НЕОБХОДИМОТО състояние, непреодолимата предпоставка суетно/няма нищо лошо в суетата/ да се заиграеш със себе си, а „филтрите“ са репликите, които сам си подаваш. Смисълът на всичко си остава личното, интимно преживяване – въобразено и/или реално/ако въобще е възможно да не е реално/

За разказаните и неразказани Балкански войни – сто години по-късно Автор: Стефан Дечев

Около протестите срещу правителството от последните дни някак остана незабелязано как на 20 юли, в Алеята на славата във Военна академия „Георги С. Раковски“, в присъствието на президента Росен Плевнелиев, се състоя заключителната церемония по отбелязването на 100 годишнината от Балканските войни (1912-13 г.). По този начин, явно неслучайно, на мероприятията бе сложен край броени дни преди годишнината от подписания на 28 юли (10 август) 1913 г. в Букурещ договор, с който реално завършват военните действия, обхванали с прекъсвания Балканите от октомври 1912 до юли 1913 г.

С церемонията във Военната академия бе поставена точка на множество инициативи състояли се през последните десет месеца в столицата и цялата страна, но особено в областите Благоевград, Стара Загора, Бургас, Кърджали, Кюстендил, Хасково и Смолян, всички те посветени на кръглата годишнина. Възстановиха се и ремонтираха редица военни паметници. С предоставени документи от Централния военен архив във Велико Търново Държавната агенция „Архиви“ активира нарочен уеб сайт. По този начин се предостави уникална възможност на всеки българин да има достъп до информация за хилядите български военнослужещи, дали живота си по фронтовете на Балканските войни. Появи се и безпрецедентно количество снимков материал, богато илюстрирана литература и архивни филмови кадри от войните. На някои места бяха организирани и възстановки на събитията отпреди 100 години. Проведоха се и немалко конференции и сесии, появиха се сборници и албуми.

„Велик е нашият войник“

Преди малко повече от година предрекох¹, че ударението при отбелязването на годишнината ще бъде поставено върху битките и военните победи, а ще се маргинализира темата за обикновената човешка болка и страдание на военни и цивилни, особено на противниците, като ще доминира изцяло българската „истина“ за събитието. И наистина в официалните тържества станахме свидетели на преразказването на установилата се от години популярна митология за войната. Тя е освободителна защото се е воювало за изконни български земи с преобладаващо българско население – Македония, Родопите, Беломорска и Одринска Тракия. Избухването ѝ довело до всенароден ентусиазъм. Българинът е тръгнал за да освободи братята си, които са останали под робство и проявил чудеса от храброст. Страната ни изнася основната тежест от войната. От официалните тържества обаче, беше извадена втората част от този разказ. В нея бившите съюзници се сдружават срещу България и отнемат от нея български земи с българско население. След това гърци, сърби и турци издевателстват над мирното българско население в тези територии, а българите в Източна Тракия са прогонени, разорени, някои убити. Ала при посланията в официалните тържества се използваше вече утвърдил се популярен национален разказ най-вече за Първата балканска война, загърбваше се определено Междусъюзническата и се заменяше религиозната реторика и екзалтация от онова време с политически коректно говорене за нужната в наши дни религиозна толерантност.

Медиите – между митовите и българската наука

И подобна, но и донякъде малко по-различна беше картината в медиите доколкото заедно с официалните тържества, те тръгва от един общ популярен български разказ и митология на войната. Тук става дума за пъстър хор от журналисти, историци, местни общественици, краеведи и т. н. Те оформят и официалното говорене и определено ритуално поддържат и удържат споменатата вече популярна митология. Затова неизненадващо и тук доминираха двете базисни послания – освободителния характер на войната и героизма на българския войник. За разлика от казионните тържества обаче в медиите Междусъюзническата война определено присъстваше – било под формата на разказ за „съюзници разбойници“, било

1 Стоилова, З., Йорданова, Л. Гражданска vs. военна памет. – Капитал, 13 юли 2012 http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2012/07/13/1865054_grajdanska_vs_voenna_pamet/

като представяне на България като големия губещ, на чиято страна е било правото. В този контекст много по-голямо внимание се обърна на прокудените българи от Одринска Тракия и Егейска Македония. Темата дори се подсили в немалка степен и от провокативно поставените в началото на ноември 2012 г. от Ахмед Доган теми за „етническото прочистване“ по време на войната и формите на „възродителен процес“, които втвърдиха допълнително тона на политици, историци, журналисти.

От години е видимо псевдоекспертното говорене на мнозина историци в медиите по време на годишнини. И сега не бе по-различно. То отразява и вътрешно противоречивата същност на историографията – социална и хуманитарна наука, от една страна, но и инструмент за поддържане на националната идентичност, от друга. Ето защо и тук можем да срещнем манипулативно поднасяне на тези – от създаване на представата, че България едва ли не сама воюва срещу Турция до концентриране на вниманието единствено върху фронтове, по които се бият български войски. Създава се и внушението, че там където българската армия настъпва, тя се натъква единствено на българи, които радушно я посрещат. Последното се прави и за населени места, за които от статистиките е добре известно, че небългарите определено са преобладавали. Наличието пък на българи когато са относително мнозинство се представя за абсолютно.

В месеците на отбелязването на годишнината както в медиите, така и в няколкото документални филма за войната („На нож“, „Трагедия и слава“) и чрез организираните конференции продължиха да се утвърждават и други митове. Сред по-важните са тези, че никой не е насилвал турското и мюсюлманско население при настъплението на българските войски и цялото „заварено население“ е посрещнало тържествено българската армия. За разлика от турците, които при повторното заемане на Източна Тракия са осквернявали християнски храмове, български войници не са разрушавали джамии. Твърде често тези филми, както и научните конференции и издадените след тях сборници се представят от медиите като даващи „съвсем нов поглед“, представящи „гледните точки на всички балкански страни“, макар те да повтарят единствено стари клишета. Защото нищо не демонстрира по-ясно ниското равнище на историографията ни както конференциите за Балканските войни. Те са по-скоро ритуали, отколкото реални научни форуми. Нито една от шумно представяните в медиите не бе реално „международна“. Не се

появи никаква „нова интерпретация“. Дори и когато звучат интересно и сякаш провокативно като заглавие научните прояви възпроизвеждат с понякога на пръв поглед експертен език едно мислене, характерно за извъннаучния подход. За това има и една специфична причина. Дали и на пръстите на едната ръка могат да бъдат преброени български историци в полето на военната история, които прилагат нови подходи и притежават по-модерно мислене?

За „изтърваните“ истини

В телевизията обаче, отбелязването на 100 годишнината съвпадна с един опит за промяна от дългогодишния режим на говорене в предавания като „Памет българска“, „Сите българи заедно“ и „Час по България“ към един по-умерен език в предаванията на Горан Благоев и Андрей Захариев, вълнатен най-вече в опита с дискуссионното „ИсторияBG“. Ала и там сякаш една неуловима цензура и автоцензура тегне и задава определени рамки на дебата. Затова, макар и с различна стилистика, като обща рамка говоренето някак преповтаря официалния разказ и популярната митология. Дори когато се тръгне към проблематизации веднага се усещат полета, в които не може да се навлиза, неща, които се знае, че не трябва да се изричат.

И все пак, медиите имат и свои специфики, които ги отличават от говоренето при официалните тържества. Затова те обръщаха внимание и на някои негативни страни на войните. Появиха се критични мнения, че България влиза в конфликта без ръководството ѝ да има ясен план за целите, които преследва. Постоянно и неусетно нережисираните разговори се насочваха към лошо сключените договори със Сърбия и Гърция. Открито можеше да се изтъкне как загиналите от холера са почти колкото умрелите в сражение; грешката с атаката на Чатаджда; неразумната амбиция да се влезе в Цариград; омаловажаваната сръбска помощ при обсадата на Одрин. На практика всички участници в разговора по БНТ в предаването „ИсторияBG“ се обединиха около максималистичния характер на българските претенции, включващи едновременно Солун и Одрин, както и островите Тасос и Самотраки. Със задна дата участници в дискуссионното студио бяха видимо склонни да се съгласят, че ситуацията към средата на юни 1913 г. не е била толкова трагична за България от гледна точка на териториални придобивки. Очевидно специалисти са вече склонни на консенсус, че за Междусъюзническата война отговорността се носи от България и тя е една фатална грешка.

Тъй като все пак сме 2012-13 г. едно по-ново поколение историци и журналисти се опитаваха понякога да насочи отбелязването на годишнината и към по-нестандартни теми – военни кореспонденти, фотографи и художници, пощенски картички, всекидневието на фронта и в тила, войнишките писма, жените и войната и пр. Но липсата все още на задълбочени изследвания по тези въпроси, доминирането на една изцяло тясна военна и дипломатическа история, в крайна сметка обричаше предварително тези усилия на провал. При подобна ситуация каквото и да се появи като документ или ново свидетелство, то се подвежда под вече утвърдения общ героичен разказ за Балканските войни, без да го подкопава и разколебава.

И все пак, на фона на очевидния консенсус за „правилно говорене“, което трябва да включва освободителен характер на войната за земи с преобладаващо българско население, се изтърваха и някои не много удобни истини. Сред тях и тази – България не може да воюва сама с Османската империя, и поради това, Балканският съюз е неизбежен, а той не може да се осъществи без дележа на Македония. Не се пропускат и липсата на елементарна санитарна и медицинска подготовка за войната, неподготвеността на доброволците, голямата опасност в Източна Тракия, налагаща съсредоточаването на значителна българска войска за сметка на ангажираността на гръцката и сръбската в Македония. Следиите медиите са разбрали, че и гръцкият флот играе голяма роля, за да не се прехвърли турската армия през Дарданелите; Османската империя не е в състояние да мобилизира по-голяма армия от тази на балканските съюзници; в Източна Тракия са живели освен българи, също турци и гърци; в много от очертаващите се през пролетта на 1913 г. нови български територии в Западна Тракия е налице и гръцко население; мирното турско население е бягало при настъплението на християнските армии, в това число и българската.

Имаше и други истински пробиви, неслучайно предизвикали и бурни защитни реакции в Интернет форумите. Тони Николов напомни за неподготвената турска 400 000 армия от набързо рекрутирани войници от Анадола, неумещи да боравят с оръжия и пренесли епидемии, които предreshават в немалка степен спирането на бойните действия. Особен вой предизвиква напомнянето му за скандалната и чудовищна заповед на командващия армията генерал Кутинчев, поради липса на храна, повече да не се вземат пленници и да се убиват хора с вдигнати ръце.

Освен тази на царя и политиците, не бе подмината и отговорността на оказващото натиск екзалтирано за Македония обществено мнение в столицата, заслепението от Солун и Цариград.

Премълчаното

„2-3 дни бях свидетел на най-отвратителните сцени: убийства, пожари, грабеж и неща още по-ужасни. Българите, главно тукашните, се оказаха достойни ученици на турците. Душата ми е потресена до дъно. Рядко съм чел за войни тъй жестоки, тъй варварски като сегашната. Дано по-скоро дойде мирът...“

П. К. Яворов до Лора Каравелова, окт. 1912 г., след влизането в Разлог

„Яворов се противопоставяше на ожесточението, което бе обзело българското население в Македония срещу турците. Казваше, че трябва да видят, че ги завладява по-културен народ, и възпираше от отмъщение. Във всяко дело и дума той се явяваше най-хуманният, макар да носеше пушка и револвер.“

Из спомени на Лазар Колчаков Яворов архив). Найденова, Ганка, Яворов, Летопис за живота и творчеството, С., 1985, с. 565 – (Писмо б. д. – Ист. архив на НБКМ, ф. Ал. Паскалев)

„Стара Свободна България гдето редът, законността и правдата царува, а дали е в същност така в нашия край тия дни, ако бихте само с ангелска сила за миг да дойдите и видите плачовете и риданията на нас беззащитните, тогас само ще бъдете уверени че кръщаванията не са по желание а с големи насилия, единствен факт на това е че целия свят е известен че ний ако желаем щяхме да се покръстим преди 35 години когато дойде Русия, а не сега, когато трябваше да се наслаждаваме на свобода в презрждките на Велика България.“

Писмо от жители на селата Ер Кюприя, Дряново и Богутево до председателя на Народното събрание Ст. Данев, 4 февруари 1913.

„Говоря ти интимно ... Та владееме ли ние и сега фактически Родопите. Те са наши само административно. Какво е населението, което обитава там? Помаци и турци. Нашите сега отправят погледите си към Мидия-Енос. Започва старата история. Да вземем колкото е възможно повече. Не е въпрос да вземем само временно, както е ставало винаги, а като вземем нещо, да се затвърдим в него. В Родните и другите покрайнини на България, в Добруджа например, ние имаме около 800,000 турци. Ако вземем и Мидия-Енос, това

значи да увеличиме броя на турците у нас с още половин милион. Прибави към тия цифри и още един милион гърци и турци от Гръцка Тракия. На какво ще заприлича нашата държава. Трябва да мислим не само за момента, а и за бъдещето. Не ги задоволява и това. Искат и Македония. Да приемеме, че я получиме. Ще присъединиме още нови инородни елементи. Какво ще правиме с всички тях.“

Външният министър Иван Попов пред Ст. Танев, гл. редактор на в. „Дневник“, 24 март 1941 г.

Но истинските проблеми идват когато стигнем до премълчаното по време на годишнината. Защото колкото и да е война базирана на модерен национален принцип и целяща „освобождение“, Балканската война се легитимира и чрез една религиозна лексика, включена и в самия манифест на цар Фердинанд за обявяването ѝ. Заедно с това, противно на твърденията за всенароден ентусиазъм, дори и в самото начало, той е ограничен най-вече до градовете на Царството, които са от години далеч по-националистически настроени, за разлика от огромното селско мнозинство.

Към премълчаното можем спокойно да поставим и етнодемографската картина в Македония, Родопите, Беломорска и Одринска Тракия. Мълчи се обикновено, че и по най-оптимистичните български данни в географските граници на Македония българите са по-скоро относително отколкото абсолютно мнозинство. Към това можем да прибавим категоричността на всички статистики, че в цяла Южна Македония преобладава гръцкото население, а в най-западните части е налице значително албанско присъствие. При описанието на Солун никак си не става ясно, че българите са едва след евреи, мюсюлмани и гърци, като относителното мнозинство е на евреите, много от които, заедно с мюсюлманите, бидейки мнозинство, в навечерието на войната остават лоялни на Османската империя. В Родопите и Западна Тракия пък населението е смесено – с видимо преобладаване на нехристияните. Абсолютно мнозинство не са и българите в Одринска Тракия живещи заедно с турци и гърци. Като цяло, въпреки наличието на безспорно преобладаващо българско население в Пиринска Македония, Малкотърновско, Ивайловградско и части от Свиленградско, в новите територии твърде често е налице практическа невъзможност преди войната да се приложи ясно и категорично етническият принцип. В студиото при Горан Благоев по БНТ Юра Константинова от Института по балканистика при БАН успя

да съобщи за доклада на Атанас Шопов от 1 ноември 1912 г., свидетелстващ, че в териториите, които през Първата балканска война са заети от български войски и предстои да влязат в българската държава, живеят 2 300 000 души, от които 1 150 000 са българи, което прави едва 40%. И то по български данни.

Макар и добре засвидетелствани и от Карнегиевата анкета, най-обречени на мълчание се оказаха въпросите свързани с поведението на българската войска, доброволческите отряди на ВМОРО и местното българско население спрямо съседите им турци, мюсюлмани и гърци (трагедиите в Мехомия (Разлог), Неврокоп (Гоце Делчев), Драма, Доксат, Демирхисар, Серес). Трудно се говори за вълната от бежанци мюсюлмани, за изгорени, обезлюдени и разграбени мюсюлмански къщи, за трагедията при завръщането на побягналите в техните изгорени и присвоени домове. Да не говорим за насилствената и унижителна „кръстилка“ на мюсюлманското население в Южните Родопи и Беломорието, Неврокопско и Драмско, поречията на Места и Струма, а по-късно и в Северните Родопи, което някак логично произтича от всеобщото разбиране на тази война най-вече като борба на „кръста срещу полумесеца“. И макар да не е било държавна политика, то се осъществява присърце от Българската православна църква и четите на ВМОРО, местни ентузиастични учители, чети от християнските села.

Обикновено се изтъкват демографски промени свързани с български бежанци от Източна Тракия и Македония в резултат от действия на гръцката или турската армия, но се пропускат изселвания от овладени от България територии, доколкото в Пиринска Македония, Родопите и Беломорска Тракия е налице чувствително напускане на мюсюлманско, турско и гръцко население. Провокативният тон на А. Доган, който странно съчетава език на германски социалдемократ с реална политика и партийно строителство довело до създаване на един от политическите уроци на прехода, не бива да ни карат да си затваряме очите пред тези явно неудобни теми, за които са налице достатъчно много и категорични български свидетелства. А и само откровеният разговор би направил спекулациите на споменатия политик с темата невъзможни.

Да, прочитът на демократичното гражданско общество в крайна сметка няма как да не отрече насилието и войната като средство за решаване на проблемите. Той трябва да включва едновременно както обстоятелството, че Османската империя вече не е можела да се радва на

лоялността на много свои, предимно християнски, поданици в Югоизточна Европа, така и настървеността на религиозната реторика на войната, престъпленията и насилията извършвани без разлика на религия и етнос; страданието на мирното население от всички страни. Тези различни истини могат да бъдат събрани в един разказ и това съвсем не е невъзможно.

Реалности и резултати със стогодишна давност

Десетилетията от случилото се след лятото на 1913 г. в Букурещ демонстрират успехите и неуспехите, възможностите и ограниченията на националните държави, – с централизирани административни усилия и размяна на население – да усвояват и хомогенизират територии. Ето защо в един от материалите по отбелязването на годишнината изброявайки похода на българските войски и военните им победи, военен употреби изрече „очертаваха етническите граници на България.“ Както се казва – грешката е вярна. Много от териториите на Балканите, които формират неделима част от днешните национални държави, попадат в тях именно в резултат от промените ознаменували края на Балканските войни. В този смисъл интегрирането на новите земи става в българския случай бързо и успешно с Пиринска Македония и Странджанско, по-трудно е и придружено с много нелицеприятни страници (макар и в перспектива относително успешно), в случая с Родопите. Относително бързо за сметка на напусналия български елемент това се постига и в гръцкия случай с Егейска Македония. Провал претърпяват Румъния с Южна Добруджа и Сърбия (Югославия) с Косово и Вардарска Македония (в този смисъл реалностите на Междусъюзническата война напразно възможно случването на македонската нация на територията на Вардарска Македония). Заедно с това политическата власт на Османската империя от тези територии беше премахната, но не и османското наследство в истинския смисъл на думата – от музиката и менютата в ресторантите до устойчивите форми на корупция характерни за балканския регион. Но сигурно има и една добра новина. Макар и явно доминирани изцяло от собствените си национални рамки на осмисляне на събитието, балканските държави от 2012-13 г. не позволиха спомнянето на войната да доведе до отваряне на нито един стар проблем или да енергизира днешната ситуация отваряйки нов. Очевидно срамувайки се и избягвайки неудобните истини, те са оставали – по различни причини – тези войни в миналото. И това не е малко.

Стефан Дечев завършва история в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Специализира в Амстердамския университет и Централноевропейския университет в Будапеща. Доктор по история и доцент по нова и съвременна българска история и историография. Бил е гост-преподавател в Университета Комплутенсе в Мадрид. Автор е на книгите „Политика, пол, култура. Статии и студии по нова българска история“ (2010), „Who are Our Ancestors?: Race, Science, and Politics in Bulgaria 1879-1912“. (2010). Съставител и научен редактор на сборника „В търсене на българското: Мрежи на национална интимност XIX-XXI София: Институт за изследване на изкуствата (2010). Преподава в Югозападния университет в Благоевград и Софийския университет.

Коментари (59)

- 14-08-2013|**Колев** – По повод една годишнина

Браво г-н Дечев! Колко души обаче ще Ви разберат. Та ние се тресем от патриотарство от 1878 година насам. Добре е, че значителна част от днешните „хейтъри-патриоти“ са под интелектуалното ниво на „Либерален преглед“. И не го четат. Защото охулването и омаскаряването Ви щеше да бъде тотално. Препоръчвам Ви книгата на Ст. Кутинчев „Санитарната служба, Червения кръст и Балканската война, бележки и впечатления“, Библиотека „Съвременна хигиена“, № 36, 1914. Ако разбира се не сте я чели. Негримираните спомени на този съвременник са изключително ярки. Още веднъж браво за чудесния анализ на една 100 годишнина.

- 15-08-2013|**Гост** – От историк

Истината е, че на Балканите всички сме едновременно и жертви, и палачи. Дечев е напълно прав за това, но не знам защо се учудва, че при

отбелязване на годишнина (при това стогодишнина) от дадено историческо събитие, ще господства приповдигнатият тон и патосът. Това ми се струва неизбежно.

По-скоро историческата общност е в дълг, не толкова защото не говори ясно в медиите по тези въпроси, а защото все още почти липсват сериозни научни изследвания, въпреки богатия документален материал в архивите.

Впрочем, приближава стогодишнината от Първата световна война. Там също неизследваните проблеми са подобни, но още повече на брой: поведението на българските войски в завладените територии, третирането на чуждите военнопленници, отношението към цивилното население и пр. Без съмнение определението „войни за национално освобождение и обединение“ е твърде опростенческо и ценностно натоварено и тепърва ще очакваме критичен прочит на войните 1912 – 1918 г. от страна на българските историци.

- 17-08-2013|**Колев**

Все ми се струва, че тези годишнини трябва да ги отбелязваме с помени за загиналите. А не с „Булгар-булгар“ на бай Ганьо. Критичен прочит на войните и изобщо на историята ни е нужен, само че, както е казал Джо Ен Лай през 70-те за Великата френска революция, е още рано!

- 17-08-2013|**петър вълков**

Да не дава Бог в планинска местност да водиш бойни действия или да ръководиш тамошното население, където всеки си е сам Господ, цар и държава, камо ли пък да преподаваш отечествена история. За Дойран и Добруджа през 1918г. ще премълчим, за да не гневим великите сили, наркотрафикът на цар Борис и Ванчо Михайлов ще се префасонира в „македонско дело за България“-нещо като бяло вино от червено грозде, някои оперетни сцени ще се представят за „въстания“, криминални с по няколко излежани присъди ще се увековечат като „национални герои“ и пр...

Чудесен е Стефан Дечев, но и късметлия, де да беше това негово писание преди няколко десетилетия, щяха да го емнат глутници предразгавели зубрачи и не го виждам тогава...

Много ще ми е весело приложението на реципрочния принцип в историографските изследвания. Пример: у нас идват няколко десетки

финландци „да ни освобождават“, от какво и защо? От хубавия ни живот ли? Как ли щяха да ни преподават нас като участници при Симон Боливар например също с три по десет хиляди калпака за нечие „право дело“... Пропуска се нещо важно от древността: ДЯЛ ОТ ПЛЯЧКАТА!, което тогава ачик и настоятелно се е подчертавало.

И кой налага табутата: за Заповедта на НКВД до новоокупираните територии; договорите ни със СССР, обирите на национални ценности от руски емисари през Възраждането ни, разграбването на Обществена безопасност от руските чекисти септември 1944г., чу се, че и злато от държавния ни резерв е било харизано на братята ни...

На тясна пътечка над пропаст или върху паянтово мостче над придошла планинска река все още сбалансирва историографията ни, като разполага даденостите във фолклорна рамка. Поне преподаващите я да са с домоткани кошули, калпаци и задължително с потури заради недосетливите слушатели, иначе така излиза, че всичко си е било ташак работа...

Дано се намножат себеподобните ти изследователи, Стефан Дечев!

П. Вълков

- 17-08-2013|**Стефан Дечев** – По първите коментари

Положителните като цяло коментари си ги обяснявам по-скоро с аудиторията на „Либерален преглед“. Иначе не само „преди десетилетия“, но и днес – в друга медия – реакциите биха били далеч по-различни.

Благодаря за хубавите думи!

Казаното от „Историк“ може да е вярно за „100 годишнини“ или кръгли годишнини в България и на Балканите, но не е универсално. Не мисля, че в една Германия война би била отбелязана по този начин.

Колкото до цензурата в История. BG тя може да не е разписана в специален документ или инструкция, но тя е част от подразбиращ се консенсус. Темите, по които се мълчи и трябва да се мълчи са ясни. Ако някой се отклони леко, просто се сменя посоката на разговора.

Преди години по повод на една книга, водещ в БНТ беше казал на мой близък: „Книгата е много научна. Като за телевизия това не става.“ Явно щом е предаване за миналото трябва да е Б. Д. и „Булгар, булгар!“

• 18-08-2013|**Историк**

Понеже разговорът стана наистина интересен, „пост“-вам един документ, на който попаднах, докато правех проучвания върху своята тема. Това е заповед на ген. Кантарджиев от есента на 1916 г. по време на кампанията в Добруджа. Миля, че документът е показателен сам по себе си.

Държавният обвинител П. Стоянов: Имам препис от заповедта № 35 от 26 януарий 1916 г. [очевидна печатна грешка – заповедта е от 26 ноември 1916 г.], издадена в с. Кара-Мурад от началника на сборната пехотна дивизия, генерал Кантарджиев, която гласи: *„Днес около 12 часа през деня върху наблюдателния пункт на предната позиция, Берим-Тепеси, в който се намираха командиря на 16 полк, полковник Иванов, командиря на 2 отделение на 5 артилерийски полк майор Илиев и командиря на 2 дружина от 35 полк майор Савов, ударил неприятелски снаряд, разрушил блиндажа, убил майор Савов и тежко ранил полковник Иванова и майор Илиев. След няколко часа последния починал в болницата.*

По този начин славянската православна граната лиши от живот още трима скъпи наши жертви, трима способни, отличили се в миналите и настоящите войни военно началници, трима изпълнили честно и добросъвестно дълга си към царя и родината си. Утешавам се, че те на са умрели. Техните имена ще бъдат записани със златни букви в историята. Там ще бъдат въздигнати великолепно паметници. Но нека знаят нашите врагове, че на „Бирим-Тепеси“ гробницата на 30 руска дивизия, гордо и будно командуват други способни началници. Там чакат с нетърпение заповедта за отмъщение разярените лъвове ловченици, вратчанци, козлодуйци и артилеристи. Близък е часа на справедливата разплата на страшното отмъщение.

От „Бирим-Тепеси“, има да ми се докарват вече пленници и пренасят ранени в болниците. На „Бирим-Тепеси“ ще има само една участ за свирения и зъл противник, русина: смърт, ад. Това повелително искат от нас нашите другари и началници, жертва на руския егоизъм, злоба и завист“. Известна ли е тази заповед на свидетеля като командующ 3 армия?

Свидетеля Ст. Тошев: Тази заповед получих отпосле, защото когато е издадена, аз вече не бях там. Отпосле началник щаба на 3 армия ми каза, че имало такава заповед и като отишла в щаба на армията, те я отменили.

Държавният обвинител П. Стоянов: Какво стана впоследствие с генерал Кантарджиев – биде ли уволнен, или получи повишение?

Свидетеля Ст. Тошев: Генерал Кантарджиев биде произведен в [генерал-] лейтенант за военни отличия, които е показал в Добруджа и Топрак-Хисар.

Държавният обвинител П. Стоянов: Известно ли е на свидетеля друг началник през време на тригодишната война да е издавал такава „хуманна“ заповед?

Свидетеля Ст. Тошев: Такава заповед не зная да има издадена от друго. Заповеди за борба са издавани и наши войници са се хващали гуша за гуша с руските войници в борбата, защото русите са смели, но щом паднат в плен, нашите отношения особено с руските пленници, бяха чудесни. Имало е случай дето наши войници тръгнат, дадат си пушките на руските пленници да ги носят и не може да се разбере, кой е пленник, кой е конвоя. Аз бях свидетел в една дивизия, дето падна цял руски полк в плен и се дадоха коне на руските офицери. Тази заповед на генерала Кантарджиев е в пълен разрез с отношенията които имаме във войната с русите.

Държавният обвинител П. Стоянов: Знае ли свидетеля тази заповед да е била известна на главната квартира?

Свидетеля Ст. Тошев: Доколкото зная тази заповед излезе на яве през 1919 г., а по-рано никой я не знаеше. На мене ми каза сам генерал Попов, че такава заповед има и че я отменили в щаба на 3 армия.

Държавният обвинител П. Стоянов: След като е била прилагана, нали?

Свидетеля Ст. Тошев: Разбира се.

Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд по углавното дело №1 от 1921 година против бившите министри от кабинета на Д-р В. Радославов през 1913 – 1918 година. С., 1921, с. 904-905.

- 18-08-2013|**Александър Здравков** – 100 години от Междусъюзническата война

Вероятността патоса и емоцията да натежат е по-голям, когато коментираме кръгли годишнини от историята си, особено когато последствията от тази война, както е в случая, се усещат дълги години, дават решителна посока на много последващи събития в историята на региона, в който живеем.

Това е било велик исторически шанс, след една обща, успешна при това война срещу вековния поробител-тогавашната Османска империя да се появи една нова, може би тип федеративна държава, която да стане фактор в европейската политика, на която „великите сили“ не биха могли да диктуват условия, по-късно, след други войни, да чертаят карти по процентни сфери на влияние и т. н.

Такова мислене е, естествено, било много над възможностите на тогавашната политическа върхушка на отделните държави-съюзници, настроена тясно националистически-то е ясно в подхода за решаване на актуалните тогава проблеми.

Какво се случва с обикновените хора по време на война-били те като вероизповедание християни, мюсюлмани, евреи или някакви други е ясно и тук изтъкването на акцент от сорта на кой е бил по-жесток към тях-българската войска към турците или гърците, гръцката към българите в Беломорието, турската към българите и гърците в Източна Тракия, сръбската срещу другите в Македония и т. н.-е ненужен. Няма кой да оцени подобна толерантност и модерно мислене при тълкуването на събитията и тя се превръща в демонстриране не на обективност, а на липса на идея за национална кауза, освен ако някой не е решил, че националната кауза е мръсна дума в съвременния глобален свят. Нашенския, български нихилизъм не е нещо ново и въпреки чудовищните последствия през цялата ни история от него, мисля, че едва ли, поне към момента има сила или кауза, която да ни отдалечи от него. Историческата памет, както е известно, е твърде къса. Как да те уважават, когато сам не се уважаваш?

Сега имаме изключително рядък исторически шанс-да станем част от цивилизационен свят доста над нашия. Дали няма да ни подхлъзне обратно балканската простотия и прословутия ни егоизъм и негативизъм по принцип? Всенародната любов към чалгата не само като музика, но и като начин на живот, мързела и т. н и т. н.

Уроците на миналото.

- 18-08-2013|**abv** – ...

Все ми се струва, че всички стъпваме върху рохки яйца...

Какво ли би казал Стоян Михайловски сега, ако беше жив?

- 18-08-2013|**Димитър Ал. Йончев** – За падхода на г-н Дечев

Г-н Дечев не е сполучливо да привеждате цитати от 1941 г. на Иван Попов и да правите изводи за 1912-1913 г. Също и за други цитати, селективно и т. н. Прочетох Ви това което пишете. По тези проблеми съм писал и ми бе интересно да видя как подходате към проблема. Включително и за тези войни. Преднамерено!!! Вие не отчитате тенденциите в политиките на балканските страни, още по-малко тяхното отрежание върху българите и България. Дали можете или не искате това не знам. Дълги години в изследване на историческите процеси и явления господстваше класово-партийния подход. Вие прилагате подобен с обратен знак подход преследващ преднамерени цели. По-трудно е да се прилага интегралния подход. За сего толкова.

Димитър Ал. Йончев

- 18-08-2013|**Стефан Дечев** – По закланията на г-н Йончев

И аз съвсем накратко и засега само толкова

Цитатът даден от външния министър Иван Попов от 1941 г. си е съвсем на място. Той казва, че присъединените през 1912-13 г. Родопи са все още предимно администрирани и недотам усвоени. Трудно оспоримо твърдение. Разбира се, този цитат е неудобен, казаното е „интимно“. Но може би затова е и вярно.

Всъщност, постингът на г-н Йончев съдържа повече заклания. Там няма аргументи. Определя подхода ми като „класово-партиен“, какъвто той, разбира се, НЕ Е.

Самият той ратува за „интегралния подход“.

Ами ето един цитат от текста ми по-горе:

„Да, прочитът на демократичното гражданско общество в крайна сметка няма как да не отрече насилието и войната като средство за решаване на проблемите. Той трябва да включва едновременно както обстоятелството, че Османската империя вече не е можела да се радва на лоялността на много свои, предимно християнски, поданици в Югоизточна Европа, така и настървеността на религиозната реторика на войната, престъпленията и насилията извършвани без разлика на религия и етнос; страданието на мирното население от всички страни. Тези различни истини могат да бъдат събрани в един разказ и това съвсем не е невъзможно.“

Е по-интегрален подход от този, здраве му кажи! Той разбира се няма нищо общо с клишетата по медии и тържества, но аз нямам вина за това. Така е било. И по български свидетелства дори. За чуждите няма да говоря.

- 18-08-2013|**Историк**

Няма никакво съмнение, че всички страни в Балканските войни извършват престъпления. Впрочем, Карнегиевата анкета е достъпна на български език в интернет от почти десет години. За начало е достатъчно човек само да си направи труда да я прочете. И до ден днешен на мен не ми е известно да има нещо по-добро писано по въпроса. Ние много обичаме да си я цитираме, но строго избирателно.

Ето например какво пише Владимир Караманов, окръжен управител в Македония през войните. Макар и доста завоалирано, той все пак признава за „разни изстъпления“: *„До 10 ноември 1912 г., в заетите от Рилската Дивизия градове и каази, не бяха още изпратени от Централната власт разни административно полицейски органи /окръжни управители, околийски началници и полицейска стража/, поради което в някои места бе нарушен реда и спокойствието, като бяха станали разни изстъпления /убийства, ограбване и др./ над местното турско население, особено в Струмишката околия“.*

- 19-08-2013|**Black Wolf**

Да, винаги се намират хора, които да оплюят нещо славно...

- 19-08-2013|**Димитър Ал. Йончев**

И аз съвсем накратко и само толкова!

Г-н Дечев аз си пиша името. Под това име може да намерите какво съм писал по проблема и то съвсем наскоро. Може да го намерите в библиотеките. Не съм по заклинанията. Така Ви изнася. Що се касае за аргументи може да ги намерите, примерно в последната ми книга. Има я и в Хеликон, в книжарниците на БАН и в други книжарници в София.

Що се касае за интегралния подход при изследване на историческите процеси и явления той е по-сложен от това което си мислите. Може и за него да попрочетете в тази книга.

ДЙ

• 19-08-2013|**Стефан Дечев**

Г-н Йончев,

1. Не само вие си пишете името. И аз пиша моето.

2. С какво написаното от Вас, отменя верността на казаното от мен?

3. Не, не че нещо не ми изнася. Просто твърденията Ви за а) несполучливо привеждане на цитат от 1941 г.; б.) за „селективно“ привеждане на други цитати; в.) за подход „преднамерено“ г) пак за прилаган подход като „обратен на класово-партийния“, са всичките все безпочвени заклинания от Ваша страна. Цитатите, които съм привел са просто скритите и неудобните. Другите (които Вие искате да прочетете явно) са под път и над път. Достатъчно са набивани в главите, особено напоследък. А „подходът“ си е достатъчно всеобемаш и дистанциран, доколкото това е възможно в една кратка, вестникарска статия.

А ето и едно образцово заклинание: „Вие не отчитате тенденциите в политиките на балканските страни, още по-малко тяхното отреждане върху българите и България.“ Добре, писали сте за това, но я си представете, че всеки, който нещо е писал иска да види себе си в моята статия? Трябва да поискам поне няколко седмични броя на ЛП от Златко Енев. Няма как са стане

Ако новата Ви книга е тази за Левски (това не мога да знам), няма да мога скоро да я прочета. След представянето на Дърева в „Панорама“ съм се зарекъл 1 година да не чета нищо за Левски.

„Интегралния подход“ със сигурност е „по-сложен“ от едно изречение, ако ще то да е и най-съвършеното. Но той няма как да ни заведе до различни изводи от изводите на моята статия по-горе. Същото и ако отчета политиката на балканските държави и въздействието ѝ върху България.

С. Д.

• 21-08-2013|**Колев**

Г-н Йончев,

Българските исторически митове са твърде много, а истини от последна инстанция за тях няма! Даже и да е Ваша.

Аз също пиша с името си. Но имам един принцип – критикувам идеи, а не авторите им.

Този път прекали съседе!

• 22-08-2013|**Димитър Ал. Йончев**

Най-малко аз ще съм този който да претендира да казва „истини от последна истанция“. Ще позволя да се цитирам: „Девизът на Франсис Бейкън „Знанието е сила“ е задължителен при разкриване на българското минало. Колкото по-безпристрастен и верен е погледът ни към миналото, толкова по-добре ще гледат очите ни към настоящето и бъдещето. Нищо добро не ни очаква от безпардонното изопачаване от някои историци на историческата истина“.

В името на истината:

- статията на г-н Дечев изразява определено негово виждане;
- категорично, тази статия не е „нещо славно“ или „велико“ творение;

За подхода който се прилага и във въпросната статия съм изразил доста обширно какво аз мисля. Който иска да чете.

Аз не критикувам личността а подхода.

Все пак сме в коментар и няма как да пишем по-надълго. Има принципен въпрос. Каква е нашата Западна цивилизация, универсална или уникална? За мен Западната ни цивилизация е уникална.

Каква е връзката на уникалността и универсалността с подхода към изследване на историческите процеси и явления, който иска да чете, а не да се зарича че няма да чете.

• 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

Не разбирам спора между г-н Йончев и г-н Дечев. За мен последният е абсолютно прав в изнасянето на факти, които са обективни. Не мисля, че той провежда пропаганда. Г-н Йончев се гневи за някакъв интегрален подход. По вупроса пред фактите се мълчи, може да не са изчерпателни, но са факти. Колкото до нашата цивилизация каква европейска е, мисля, че тя още не е европейска, това става очевидно.

• 23-08-2013|**Колев**

Г-н Йончев,

ОПРОВЕРГАЙТЕ ФАКТИТЕ ОТ НАПИСАНОТО!

Не се крийте зад подходи! Интегрални, системни и каквито искате други. Които в много случаи прикриват научната предубеденост или научната немощ на автора. Мога и примери да Ви дам.

Казвате, че знанието е сила. Но не и знанието, основано на МИТОВЕ или ПАТРИОТАРСТВО. Позволих си да препоръчам на г-н Дечев да про-

чете една книга от Ст. Кутинчев. Май че Вие трябва да я прочетете! Ние българите сме в състояние, в което колкото по-мизерно става настоящето ни, ТОЛКОВА ПО СЕ ВЪЗВЕЛИЧАВА МИНАЛОТО НИ! Не помня кой го беше казал.

- 23-08-2013|**Стефан Дечев** – По темата

Няма да споря повече с г-н Йончев.

Но днес се появи интересен материал по темата. Ще е полезен и за него.

<http://europotak.com/?p=1225>

- 23-08-2013|**Историк** (Мартин)

Статията за Троцки е наистина много интересна. Аз бях попадал на някои негови неща, преведени на английски език – главно за масовите кланета на албанци от сръбските войски. Поразрових се малко в мрежата и се оказа, че се намира и оригиналът на руски. Това е статията, за която става дума:

<http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm117.htm>

А тук са събрани нещата, които е писал за Балканските войни:

<http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm083.htm>

- 23-08-2013|**Историк** (Мартин)

Нещо не се отварят линковете. За всеки случай ги поствам още веднъж:

magister.msk.ru/library/trotsky/trotm117.htm

magister.msk.ru/library/trotsky/trotm083.htm

- 23-08-2013|**Стефан Дечев** – За Троцки

Да, вчера попаднах и на вариант на английски, но нещо днес ми се губи. Но е откриваем.

Авторът на статията днес ми каза, че на руски, английски и турски в нета на практика има всичко от Троцки за Балканските войни.

- 23-08-2013|**Златко**

Ценни материали, вярно. Съчиненията на Троцки действително се намират свободно в мрежата, включително и на изключително важните

за електронни четци формати EPUB и MOBI. Предполагам, че ще преведа и публикувам поне някои от тях в не чак толкова далечно бъдеще.

Благодаря за информацията!

- 30-08-2013|**Човек** – И все пак, от вторачване в митоборство

... да не изпускаме баланса на общата картина, а той е много прости-
чък:

Няма политика за преследване на местните турци в старите и нови български земи. Може да има локални ексцесии – местна отмъстителност или разюзданост, но те трябва да се оценят адекватно. Българските турци са си в България – дори след изстреблението в Тракия, никому в България и през ум не минава да прогонва и преследва турци. (Повтарям – този или онзи локален факт биха могли да се отбележат, но те не формират картина, каквато имаме у съседите спрямо българите).

В страха си от митове, не създавайте нови. Това с нищо няма да помогне на историята, чиято крайна цел, надявам се, остава обективността, а не самоцелното митоборство и предзадаването на всичко позитивно за съответната нация като мит.

Като теглим чертата, какви са крайните изводи за тези войни? Последното истинско избухване на българската енергия, финалът на възраждането, блясъкът преди началото на едно дълго историческо падение – защото след тях България винаги ще остане треторазрядна европейска държава, достоен съсед на албанците.

Самоцелното митоборство с нищо не помага на преодоляването на този процес – може би пък е част от песимистичния синдром „българска работа“, пречупен през „повиците на новото време“ да сме толкова умерени и обективни, че да пренебрегнем фактите.

- 30-08-2013|**Златко**

Това е прекалено важен и принципен въпрос, за да можем да го раз решим с няколко забележки тук или там. Горното мнение е напълно възможно, но едва ли задължително. Освен това, струва ми се, то има съществения недостатък, че някак „олекотява“ въпроса за историческата ни отговорност пред българските мюсюлмански малцинства, които са преследвани – с или без официални политики – буквално от 1878 насам. Според мен е очевидно, че аргументацията, която стои зад горния коментар, в края на краищата се свежда до простицкото „Е, хайде сега, били сме

ги били. Да не би да сме ги убили?“ Крайно време е, струва ми се, да преминем откъм подобен вид детински оправдания за прекалено сериозни исторически отговорности към един малко по-пораснал вид поведение.

В тази връзка е добре, струва ми се, да се прочете следния текст:

„Етнонационализмът по време на демократичния преход в България“

И отново: време е вече да престанем да гледаме на себе си като на деца, за които правилата на „възрастните“, тоест „големите от Европа“ не важат. Това в никакъв случай не ни помага да пораснем, тоест да станем европейци.

Печалната истина е, че преследването на българските мюсюлмански малцинства е абсолютно сърцевинна част от колективното ни поведение от Освобождението насам, и по-точно от времето, в което започва да се оформя националния ни „идеал“, с неговото непреклонно разбиране, че преходът към модерност в България трябва да включва буквално изличаване на всякакви следи от Османското наследство. Никой в тази страна – и досега – не си е давал труда да размисли върху факта, че по този начин политиките ни към българските мюсюлмански малцинства се превръщат във възможно най-директна форма на продължение на ВЪОБРАЗЕНИТЕ асимилационни политики на Империята (каквито тя никога не е провеждала, за разлика от самите нас). Опитвайки се, отново и отново, да асимилираме и „побългарим“ мюсюлманите в България, ние на практика се превръщаме в реални поробители, за разлика от османците, които никога не са се опитвали да ни претопят или асимилират.

Може би си струва да се размисли върху всичко това...

- 30-08-2013|**Стефан Дечев** – До човек

„Общата картина“ се рисува явно според изгодата. Ето Ви тук една обща картина – българите в Одринска Тракия живеят там от векове. Никой не ги прогонва до лятото на 1913 г. Хайде сега познайте защо само до лятото на 1913 г. Дали ще можете от пръв път?

- 30-08-2013|**Историк** (Мартин) – Мартин

Що се отнася до Османската империя, въпросът не трябва да се разглежда черно-бяло. Нито е било „пет века ни клаха“, както дълго време ни учеха, нито пък някакъв „земен рай“, каквато тенденция се появи през 90-те години, мисля основно покрай разпадането на Югославия.

Беше ми попаднала една книга на Хасан Каялъ за арабите и младотурците. Националните арабски историографии много ми напомниха на балканските в интерпретацията на собствения си османски период.

Давам линк към едно интервю с Арон Родриг по въпроса. Старо е вече, но мисля, че не е изгубило съвсем значението си:

stanford.edu/group/SHR/5-1/text/rodrigue.html

- 30-08-2013|**човек** – ге: До човек

Стефан Дечев писа:

„Общата картина“ се рисува явно според изгодата. Ето Ви тук една обща картина – българите в Одринска Тракия живеят там от векове. Никой не ги прогонва до лятото на 1913 г. Хайде сега познайте защо само до лятото на 1913 г. Дали ще можете от пръв път?

Въпросът е ясен – младотурският шовинизъм. Е, в тази обстановка, постъпи ли така българската държава със своите турци? Не, не постъпи. Затова от 300 000 българи днес в Изт. Тракия живеят 2000, а българските турци са си там, където си бяха. Следователно в Балканските войни, държавна политика срещу турското и мюсюлманско население няма. Има инциденти – то е нещо съвсем различно, защото не позволява обобщения. Има опити, нещо като програми за християнизирание на българомохамеданиет – но те не са насилнически, и е то ги тях пак там, дето са си били – в Родопите.

Винаги трябва да се тегли историческият баланс, иначе рискуваме такава каша, че всяка националистическа митология ще ви се види детска играчка. Фактите са си факти.

- 30-08-2013|**човек** – ге:

Златко писа:

Това е прекалено важен и принципен въпрос, за да можем да го разрешим с няколко забележки тук или там. Горното мнение е напълно възможно, но едва ли задължително. Освен това, струва ми се, то има съществения недостатък, че някак „олекотява“ въпроса за историческата ни отговорност пред българските мюсюлмански малцинства, които са преследвани – с или без официални политики – буквално от 1878 насам. Според мен е очевидно, че аргументацията, която стои зад горния комен-

тар, в края на краищата се свежда до простичкото „Е, хайде сега, били сме ги били. Да не би да сме ги убили?“ Крайно време е, струва ми се, да преминем откъм подобен вид детински оправдания за прекалено сериозни исторически отговорности към един малко по-пораснал вид поведение.

За струване си струва, но тръгвате от исторически неоснователни заключения – „ечалната истина е, че преследването на българските мюсюлмански малцинства е абсолютно сърцевинна част от колективното ни поведение от Освобождението насам,“

Това е безсмилица – такова нещо просто няма. Българите като народ и българската държава не е преследвала мюсюлманите, камо ли пък това да е сърцевинна част от колективното?! ни поведение.

Истината е, че този извод е просто произволен. Даже 20 години след 1878 г., българският върховен съд е защитил правата на бежанците от войната срещу спорещи за имотите им българи...

Печалната истина е, че като прекаляваме в другата крайност, сами си унищожаваме историята. Няма ли обективност, има всичко друго, но не и история.

- 30-08-2013|**човек** – ге: Мартин

Историк (Мартин) писа:

Що се отнася до Османската империя, въпросът не трябва да се разглежда черно-бяло. Нито е било „пет века ни клаха“, както дълго време ни учеха, нито пък някакъв „земен рай“,

Разбира се, че не е била пет века ни клаха! Османската империя има достатъчно сложна история и българите в нея са прогресирали достатъчно, за да може да робуваме и на този мит. Та нали икономическата, а и културна страна на българското възраждане се генерира в нейните политически рамки! Дори в по-дългата си част то е антигръцки културен – и с неизбежните сблъсъци и борбата за институционализиране на училища и църква – и политически процес, па чак след това, антимперски и национално – политически..

Кучето е заровено в детайлите и в адекватната им преценка. В никой случай не и в предзадаването. Има един психологически синдром на модерното хуманитарно мислене, който е убийствен – „антинационалистичеаката“ рефлексия на всеки позитивен факт или извод, който посочим за себе си (все едно за Бълагрия или за друго става дума).

Всичко добро е мит, всичко негативно е обективност. Е не е – не може от няколко оплаквания и от една заповед на ген. Кутинчев, писана в гняв и така и останала неизпълнена, отменена, забележет от началниците му, изтъквана в един безобразно политически процес на Стамболийски, да направим някакъв си генерален извод.

- 30-08-2013|**Историк** (Мартин)

Заповедта, която цитирам, е на ген. Кантарджиев, а не на Кутинчев. Самата заповед е факт, който не се оспорва. Освен това, както свидетелства ген. Стефан Тошев, е била изпълнявана, преди да бъде отменена. Дадох я само за пример, а иначе съм открил още доста подобни документи.

Нямам никаква предпоставена теза, нито пък искам да развенчавам митове. Според мен, поведението на нашите войски през войните 1912 – 1918 г. като цяло се вписва в един общ балкански модел. Ако изобщо може да боравим с подобни категории, не сме нито по-добри, нито кой знае колко по-лоши от останалите. Просто и ние сме „в купа“.

- 31-08-2013|**Стефан Дечев**

Появи се един „Човек“, който често използва думата „факти“ и жонглира с тях. Едно време Златарски беше писал за Ганчо Ценов, че няма никакъв смисъл да спори с него, а и ако почне да спори, трябва да напише цяла книга. И наистина няма как да стане. Ето например какво ни казва Човек:

„Има опити, нещо като програми за християнизирание на българомохамеданите – но те не са насилнически ...“

Какво да спорим?

- 31-08-2013|**Човек**

Какво насилие се оказва над помаците през Балканската война? Колко са убити, защото са отказали да станат българи?

- 31-08-2013|**Човек** – ге:

Историк (Мартин) писа:

Заповедта, която цитирам, е на ген. Кантарджиев, а не на Кутинчев. Самата заповед е факт, който не се оспорва. Освен това, както свидетелства ген. Стефан Тошев, е била изпълнявана, преди да бъде отменена. Дадох я само за пример, а иначе

съм открил още доста подобни документи.

Нямам никаква предпоставена теза, нито пък искам да развенчавам митове. Според мен, поведението на нашите войски през войните 1912 – 1918 г. като цяло се вписва в един общ балкански модел. Ако изобщо може да боравим с подобни категории, не сме нито по-добри, нито кой знае колко по-лоши от останалите. Просто и ние сме „в купа“.

Извини ме, събърках. Възможно е да е била изпълнявана, щом свидетелства генералът. Но тя е изключение, при това отменена бързо. Това е главното за мене – фактът на съществуването ѝ не може да се отрече, главното обаче е адекватността на оценката ѝ. На нея и на други факти в този смисъл.

Не бих казал, че българите от 1912 се вписват в общ балкански модел като поведение над враг, пленени и местно население – и не от някакво патриотарство. Според мен фактите сочат разлика с поведението на гърци, сърби и – имайки предвид станалото след реокупацията – на турците.

Може би поради факта, че България като цяло завзема български земи, може би поради културното състояние на българското общество от онова време на културен възход и свързаните с това норми, може би за друго – но за мен има частични и „нормални“ за събитията факти, сочещи определени жестокости и нередности.

Но да се приравняват българите оттогава със съседите що се отнася до нарушения на хуманността – според мен би било грешка и дан на недотам добре разбирания обективизъм, баланс, умереност и пр.

Повярвай ми, няма грам патриотични мотиви в това – imho самата фактология ни сочи към такива изводи.

Вземете само факта, че никой не пипа българските турци във време, когато 300 000 българи бягат в България, а 60 000 от тях са убити или загиват... И след горчивата загуба през 1913, когато други общества биха реагирали по съвсем друг начин.

Не бива да пренебрегваме това. Иде реч именно за обективност и адекватна оценка.

- 31-08-2013|**Златко** – ге:

човек писа:

Какво насилие се оказва над помаците през Балканската война?

Колко са убити, защото са отказали да станат българи?

Бях останал с впечатление от по-ранните коментари, че говори малко по-знаещ човек...

Опитвайки се да го кажа възможно най-учтиво: отидете и почетете малко, човеко. Въпросите, които задавате, говорят единствено за пълна липса на исторически познания. И това не е просто заявление някакво. В мрежата има ТОЛКОВА МНОГО материали именно за „кръстилката“ от 1912-13 – както спомени на очевидци, така и исторически изследвания. Няма смисъл да се участва в подобен разговор без каквато и да било подготовка, само на инат.

Значи, вижте първо това, писано е от немец и е сравнително ново:

**Малцинствената политика в България. Политиката на
БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989).**

После, на сайта www.pomak.eu има просто КУПИИЩА материали.

Тук в списанието също има достатъчно, ако човек иска да научи нещо. Просто задайте в полето за търсене думите „кръстилка“ или „горчиви разкази“. Ето само един-два примера:

**Кръстилката през 1912 г. в Брезница и избавлението
Горчиви разкази – част 1**

И, много моля, не реагирайте не-интелигентно. Неприятно е, пък и няма смисъл... Достатъчен ни е ЕДИН Мишо Шамара, надявам се.

- 31-08-2013|**Историк** (Мартин)

В крайна сметка, всеки има право на мнение. Аз никому не се опитвам да налагам своето. За себе си обаче нямам съмнения, че българите могат да бъдат приравнени със съседите по отношение на нарушения на хуманността (изключая, разбира се, Арменския геноцид). Въпросът е да не се окаже, че водим в тази негативна класация спрямо гърци и сърби, макар че едва ли, защото и те имат забележителни постижения в упражняването на организирано насилие.

Що се отнася до нашето поведение, струва ми се, че най-големи жестокости сме извършили в Източна Сърбия през 1915-1918 г. Кланетата в Сурдулица например или потушаването на Топличкото въстание със сигурност не са еталон за хуманност, а и след всичко казано дотук, надали можем пак да ги класираме просто като някакво изключение. Поне аз така мисля.

- 01-09-2013|Гост – ге:

Историк (Мартин) писа:

В крайна сметка, всеки има право на мнение. Аз никому не се опитвам да налагам своето. За себе си обаче нямам съмнения, че българите могат да бъдат приравнени със съседите по отношение на нарушения на хуманността (изключая, разбира се, Арменския геноцид). Въпросът е да не се окаже, че водим в тази негативна класация спрямо гърци и сърби, макар че едва ли, защото и те имат забележителни постижения в упражняването на организирано насилие.

Що се отнася до нашето поведение, струва ми се, че най-големи жестокости сме извършили в Източна Сърбия през 1915-1918 г. Кланетата в Сурдулица например или потушаването на Топличкото въстание със сигурност не са еталон за хуманност, а и след всичко казано дотук, надали можем пак да ги класираме просто като някакво изключение. Поне аз така мисля.

Когато си проверявал събитията в Сурдулица, включил ли си в тази проверка сръбската военна пропаганда? Или приемаш всичко, казано от сърбите за чиста монета?

Та българската армия е приемала тамошното население за българско...

Твърдяните от сърбите жертви се оказват повече от цялото съвкупно население на областта.

Мисля, че преди да теглим чертата, следва да се проверят много внимателно твърденията, фактите и доказателствата...

- 01-09-2013|Човек – ге: ге:

Златко писа:

Бях останал с впечатление от по-ранните коментари, че говори малко по-знаещ човек...

Първо, горе съм ограничил твърдението си до 1912/1913; второ – разказът за т. нар. „Кръстилка“ страда от изключителни противоречия и личи предубеждени – „нахлуването“ на българската войска, но ние не знаем коя е тая войска, пък дали било ВМРО или не..

За да можем да знаем дали това не са лъжи, мотивирани от съвременната българска политика, ДПС и т. н. и т. н., трябва да се направи проверка коя е българската част която е настъпвала в това направление;

извършила ли е тя твърдяните действия; Дали там е имало някакво сражение с паравоенно мюсюлманско формирование или не;

Кога, къде и от кого авторът научи сведенията, които така добре започва да ни представя.

Изобщо – непроверено твърдение. Кой са информаторите? Кога е записан разказа?

Към момента просто звучи недостоверно.

Второ – приемаме, че всичко изложено е вярно, макар, че по-долу в текста абсурдността на „хилядите избити помаци“ е повече от очевидна, откъдето и пристрастността на автора.

Но дори в това селище да се е случило това, за което се говори – питам – може ли да се правят изводи за политика на българската държава и за масовост на някакви репресии?

Явно не. В обратния случай възникват много въпроси – защо наприеме турците в Северна България са оставени на мира?

Или – сведенията от този автор, ако изобщо е вярно, е прекалено откъслчено.

- 01-09-2013|**Златко**

„Накарай умния на работа, та да те научи на мързел“...

Май такава излезе накрая нашата с вас работа, човеко.

- 02-09-2013|**Историк** (Мартин)

Проверил съм ги по наши източници. Вярно е. А що се отнася до самосъзнанието на местното население, има публикувани документи още от В. Георгиев и Ст. Трифонов в „История на българите 1878-1944 в документи“, том II. Има част от един доклад на началника на Моравската военна инспекционна област ген. Кутинчев от ноември 1916 г. Например:

„Населението в областта в своето мнозинство, макар и от българско произхождение, днес – заварено от окупационната българска власт – е до неузнаваемост посърбено. До сега не е регистриран ни един случай на доброволно изучаване и служене с български език на възрастни хора. За асимилиране на масата ще е нужна системна, внимателна и строга мирновременна работа при изключителен военен режим в тая област за дълго време след сключването на мира“.

- 02-09-2013|**Историк**

Винаги съм се чудел: докъде може да стигне предубедеността?

И като гледам сега тук, виждам: за предубедеността предел няма.

Има горе едни линкове към статии за (и от) Троцки.

И в статията за Троцки се казва за него: „Верен на своя хуманен подход,“ ... и т. н.

Само че Троцки не е просто един военен кореспондент – добре известно е, че на него самия малко по-късно му се случва да бъде и военен командир, и то на доста висок пост (в армията на болшевиките по време на гражданската война в Русия) – и всеки, който се поинтересува, днес може без особени усилия да узнае що за „хуманен подход“ прилага сам Троцки, когато той лично е бил военен командир...

- 02-09-2013|**Златко**

„Не гледай написаното, гледай автора му“.

В този съвет, предлаган от автора на горния коментар, има много истина: той се основава на една (вероятно несъзнателна) себепреценка...

- 02-09-2013|**Стефан Дечев**

В самата статия, за която говориш, историко, е казано много ясно към края какво е правил Троцки след болшевишката революция. Това съвсем не означава, че 1912-13 г. не са се случвали нещата, за които пише. И Яворов ли лъже в писмото до Лора? Или си търси извинение за да тръгне към София?

- 04-09-2013|**Пратеник**

Днес по съвсем друг повод попаднах на много интересна статия на друг руски военен кореспондент на Балканите, писана (или поне публикувана) по същото време, по което и Троцки е писал своята...

Статията е:

О балканских „зверствах“ // Вестник Европы, № 2. 1913, от М. А. Осоргин.

Съветвам всеки, който се интересува от темата, да си я намери и да я прочете – цялата.

Тук сега ще цитирам само част от най-ярките и пророчески места:

„Издали как-то не чувствуется та крайняя напряженность, которая характеризует жизнь Болгарии и Сербии. Летом 1911 года решительно

никто в Европе не предполагал, что балканский переворот так близок и что славянские народы уже готовятся к нему; а между тем, объезжая тогда Балканы, я повсюду слышал там, на месте, разговоры о войне, как о неизбежности.“

...

„Так или иначе, нынешний балканский конфликт близится к благополучному завершению; но значит ли это, что одновременно разрешается и весь давний балканский вопрос? Конечно — нет. Через немного лет он встанет с новой силой, и возможно, что нынешняя жестокая война была лишь пустяковой прелюдией к войне гораздо более жестокой и кровавой. Издали нам такие пророчества кажутся напрасными и маловероятными; на Балканах никто в этом не сомневается. Любой белградский политик скажет вам, что за разделом Турции должен скоро последовать раздел Австрии — и такая перспектива его нисколько не пугает и не поражает своей кажущейся грандиозностью.“

...

„Если отдельные акты вандализма в нынешней войне не отличаются существенно от подобных же актов в войнах народов, претендующих на культурность, то все же балканскую войну, по ее характеру, нужно признать исключительно жестокой. Ведется она обеими сторонами с особым озлоблением, характеризующим восточные народы и давних врагов. Не думаю, чтобы в войне, например, русско-японской отдельный солдат мог [322] чувствовать ненависть к противнику. Обычно, в мирное время, русский человек не только не входил в соприкосновение с японцами, но плохо был осведомлен об их существовании; точно то же можно было сказать и об его противниках. Таким образом сражались два народа, друг друга не знавшие, не чувствовавшие друг к другу ни злобы, ни вражды, ни дружбы. Наоборот, на Балканах сошлись с оружием в руках, народности, всегда жившие бок о бок, всегда враждовавшие, перепутанные взаимоотношениями и историческим прошлым. При этом здесь мы имели дело не с двумя армиями, а с вооруженными полчищами народов, оставивших свои дома и вышедших один на встречу другому. Решительно каждый болгарский или сербский солдат понимал, во имя чего и против кого он идет. И не было во всей Болгарии и во всей Сербии никого, кто бы оспаривал справедливость войны и ее необходимость или, по крайней мере, ее неизбежность.“

- 06-09-2013|**човек** – ге:

Златко писа:

„Накарай умния на работа, та да те научи на мързел“...

Май такава излезе накрая нашата с вас работа, човеко.

Ad hominem... Това не говори добре за тезата Ви.

- 06-09-2013|**човек** – ге:

Историк (Мартин) писа:

Проверил съм ги по наши източници. Вярно е. А що се отнася до самосъзнанието на местното население, има публикувани документи още от В. Георгиев и Ст. Трифонов в „История на българите 1878-1944 в документи“, том II. Има част от един доклад на началника на Моравската военноинспекционна област ген. Кутинчев от ноември 1916 г. Например:

„Населението в областта в своето мнозинство, макар и от българско произхождение, днес — заварено от окупационната българска власт — е до неузнаваемост посърбено. До сега не е регистриран ни един случай на доброволно изучаване и служене с български език на възрастни хора. За асимилиране на масата ще е нужна системна, внимателна и строга мирновременна работа при изключителен военен режим в тая област за дълго време след сключването на мира“.

Аз също проверих – тук си прав. Сърбизирано и колонизирано е населението точно на Сурдулица. Кое то изобщо не отменя факта, че цялата история с Топличкият устанак е така раздута от сръбската нъюиска пропаганда, че има много малко общо с истината. Не отричам възможността за цивилни жертви, но мащабите са така раздути, че...

Мисля, че българският военен архив е най-добрият възможен източник. В докладите на военните оттогава причина за лъжи няма. ВМРО би могла да извърши нещо неприятно, но то в никой случай не е такова, каквото братята сърби ни вменяват през 1919 г. а ние повтаряме...

- 06-09-2013|**човек** – ге:

Пратеник писа:

... на Балканах сошлись с оружием в руках, народности, всегда жившие бок о бок, всегда враждовавшие, перепутанные взаимными отношениями и историческим прошлым. При этом здесь мы

имели дело не с двумя армиями, а с вооруженными полчищами народов, оставивших свои дома и вышедших один на встречу другому. Решительно каждый болгарский или сербский солдат понимал, во имя чего и против кого он идет. И не было во всей Болгарии и во всей Сербии никого, кто бы оспаривал справедливость войны и ее необходимость или, по крайней мере, ее неизбежность.“

Авторът говори за мотивацията за война, а не за извършени жестокости към цивилно население...

- 06-09-2013|**човек** – Що се отнася до Троцки

неговата антибалканска фиксация е известна... „да набутаме тия племена във федерация“ или как беше там. Не бих го приел за достоверен източник.. Точно пък него.

- 06-09-2013|**човек**

... или поне трябва да се има едно на ум. Но добре – въпреки политическите му разсъждения за балканския социализъм, да допуснем, че разказът на ранения е верен – българите избили няколко десетки пленници. И? Хиляди други са закарани в страната, закарани са в болници, дори в двореца Враня спят прости войници – има снимка как отиват натам.

От това кой знае какви изводи не могат да се направят в полза на „изравняването“ ни с останалите съседи...

- 06-09-2013|**човек**

<http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm116.htm>

- 07-09-2013|**Историк** (Мартин)

Тук вече и аз съм съгласен. Нищо не трябва да се приема на сяпа вяра, а трябва да се проверява и сравнява с колкото се може повече източници. Сърбите публикуват след войната много анкети, които могат да бъдат разделени на три категории: 1/ анкетите на Арчибалд Райс – женеВСки криминолог; 2/ анкета на една Междусъюзническа комисия и 3/ техни собствени сръбски анкети. На много места има не просто преувеличения, но и откровени глупости. На нито един от трите вида не може да се вярва безрезервно, нито може да се сравняват с Карнеги-

евата анкета. Арчибалд Райс след войната заживява в Белград и се сдобива с една вила в Топчидер, наречена „Добро поле“ и със сигурност не е безпристрастен. Междусъюзническата анкета също е доста спорна, а за чисто сръбските да не говорим. Още повече, че тези анкети са правени с основна цел да защитят сръбската кауза на Парижката мирна конференция. Това не означава, че с лека ръка трябва да ги отхвърлим, но аз лично съм склонен да ги ползвам, само ако се засичат данните и от други източници – български, австро-унгарски, германски.

В Търново има страшно много документи. Има цял фонд „Моравска военноинспекционна област“, който съдържа над 200 архивни единици, а там те са доста големи – средно между 300 и 500 листа. Жертвите на въстанието надали някога ще се знаят точно, а и е интересно как в сръбската историография те непрекъснато нарастват, колкото повече минава времето. Зверства обаче има. Има едни заповеди на ген. (тогава все още само полк.) Протогеров, който е натоварен с потушаването на въстанието... Само ще кажа, че приличат на тази на Кантарджиев. Не търся никакъв изкуствен баланс със съседите, но тези неща са истина. Няма и защо да се учудваме – съседите вършат подобни неща. Впрочем, това вършат и австро-унгарците в тяхната зона от Сърбия, германската окупация на Белгия също не се отличава с особена хуманност. Тези неща са изследвани и се знаят. В Белгия има едни „хубави“ заповеди на генерал-фелдмаршал барон Колмар фон дер Голц паша

А що се отнася до населението в Източна Сърбия, аз не се наемам да коментирам. Дали е имало българско национално самосъзнание преди това, не знам. По-скоро изглежда, че селското население не е имало национално самосъзнание. Известна ми се само една статия на Стефан Дечев за процеса как това население от двете страни на границата се включва в сръбската и българската нация. Така че евентуално той може да каже нещо повече по въпроса. Наум Кайчев само бегло споменава Моравско. Е, имаме и изследванията на Стоян Райчевски, ама аз на него много-много не му вярвам

- 07-09-2013|**Стефан Дечев**

Големият проблем е, че когато на днешният средностатистически германец или австриец, че и американец, им кажеш за тези и подобни неща, те се съгласяват, че предците им не са постъпвали правилно, че

това е жалко и трагично, че е срамно, а тук имаме реакции като тази на историк (него го и знам кой е, но това е друга бира) и човек

1. Ама то не само ние, а другите и повече от нас
2. Това е било изолирано
3. Силно е преувеличено
4. Трябва да се провери дали пък ...

Долу-горе така е построена мисловността и на доайена на Балканските войни. И понеже той е „академик“, а не прост човек като нас, означава, че има нещо дълбоко сбъркано в българската историография.

- 07-09-2013|**Историк** (Мартин)

Това е напълно вярно и важи както за българската, така и за другите национални историографии в региона, доколкото ми е известно. Според мен, проблемът е, че на този тип изследвания се гледа едва ли не като на „едностранно интелектуално разоръжаване“. Защо да им правим кефа на турци, гърци, сърби, македонци като признаваме неудобните истини? Нали може да ги използват против нас...

- 07-09-2013|**човек** – ге:

Пратеник писа:

Днес по съвсем друг повод попаднах на много интересна статия на друг руски военен кореспондент на Балканите, писана (или поне публикувана) по същото време, по което и Троцки е писал своята...

Статията е:

О балканских „зверствах“ // Вестник Европы, № 2. 1913, от М.

А. Осоргин.

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XX/1900-1920/Osorgin_M_A/text1.htm

Интересен материал

Прегледан в цялост, на мен ми изглежда така:

Общи разсъждения за състоянието на славянските народи на балканите и за твърдата им воля за промяна – сиреч за разширяване на естествените им граници. Оплакване от българската цензура – че не им разрешава свободни интервюта по военни въпроси.

След което авторът се спира на проблема за „славянските зверства“, очевидно теза, намерила място в протурската преса по света. Авторът

застъпва становището, че поначало войните са ужасно нещо, с което е доста трудно да не се съгласим. Първите примери, които дава, са от наранявания от бойна дейност, като сочи, че някои войници нарочно разцепват куршумите и че щиковия бой изобщо нанася ужасни поражения. Чисто психологически, според автора, на война геройството и жестокостта се смесват.

Турците, като по-некултурни от славяните, според автора проявяват много повече жестокости от българите и сърбите. Соочи примери за лична жестокост на турски войници и башибозуци и за масовост на тези прояви. От друга страна, сочи примери за останали в населените места турци, които посрещат българските войски, а когато те се настаняват, започват нещо като партизанска война срещу тях. Тук българите хващали извършителите и ги убивали, все едно дали били младежи, зрели мъже или старци. Някои на място, някои с присъда на военния съд. Авторът се възмущава, че това е героично от тяхна страна. Е, да, но какво да ги правят във военно време такива?

Описва също обесването на двама башибозука на едно дърво от българите и е потресен, както и от отрязаните от башибозуците уши и други части на тялото на техните пък жертви. Военен съд...

Описва случаи на убиване на пленници – например първите, хванати от българската армия не могли да ги доставят на Фердинанд – убили ги били.

От друга страна обаче, знаем че българските болници са пълни с тях, и Враня дори и че са гледани и хранени в България огромната маса турски пленници.

Авторът в следващ епизод се възмущава от заповедта на български генерал да не се позволява пленниците да се мотаят и който не може да върви, да бъде убит. Станало е. На друго място обаче говори как офицерите категорично защитавали пленниците от някои войници, които искали да ги убиват.

Възмущава се от един ранен български офицер – видял в болничната стая турчин, също ранен, с който бил в битката. Турчинът взел да го показва на другите турци в стаята – един вид, ето с този се бихме... Българинът се ядосал и... поискал да преместят турчина в друга стая!

В заключение – статията разглежда психологическото озверяване по време на войната и дава примери за излишна жестокост.

Но описаните случаи в никой случай не могат да изравнят българите със сърби и гърци и турци, просто защото не се занимава с най-важният въпрос за разглежданата тука материя – има ли или няма насочена държавна политика за унищожаване на местното население? Какви са мащабите на щетите, нанесени от българите на турците и съседите през балканските войни в сравнение с нанесените на тях щети – извън военните жертви, разбира се.

До момента нямаме никакво основание да поставяме българите до останалите съседи. Не и преди да сме получили представа за масовостта на случаите.

- 08-09-2013|**леко допълнение**

В статията на Осоргин има и друг много интересен момент: Солун, гърците, и отношението им към ЕВРЕИТЕ в Солун. Според

Осоргин едно от най-големите безумия по време на Балканската война е жестокото отношение на гърците към евреите в Солун – и то, оказва се,

че това жестоко отношение на гърците се разпалвало от симпатиите, които

евреите в Солун проявявали към ...
българите!

- 08-09-2013|**Стефан Дечев** – За евреите в Солун

В навечерието на самата война евреите в Солун симпатизират най-вече на една реформирана и европейски ориентирана, конституционна, младотурска Османска империя. Връзките на солунските евреи с младотурците са добре документирани и установени. В този смисъл те в навечерието на войната – както съм писал по-горе – не предпочитат нито присъединяване към Гърция, нито към България. При напредването на балканските съюзни армии и заемаването на Солун от тях 1912 г., евреите определено изразяват симпатии към някакъв самостоятелен статут на града със силно европейско наблюдение. Едва след време Венизелос успява постепенно да наложи доста толерантна политика спрямо евреите и в крайна сметка да ги накара поне да се примирят с гръцката власт. Искам да кажа, че ако има симпатии на солунските евреи към българите те са временни и ситуационни (!!!), а не изначални и константни. В този смисъл горното мнение е добра илюстрация за

манипулативните реторични стратегии, с които обикновено си служи българската историография т. е. на пръв поглед уж без да лъже, създава напълно различна и заблуждаваща картина.

- 10-09-2013|**човек**

Споменава се плебисцит или някакво гласуване, в което евреите в Солун твърдо гласували за присъединяването им към българската държава. Интересен факт, който трябва да се провери.

Не знам много за това, но ако е вярно, това обяснява и гърцкото отношение към тях. Не мога да си представя интензитета на това „анти“-чувство у гърците... Да удавят висш християнски духовник, какъвто е българският солунски владика в морето... колкото и да утвърждаваш правата си върху място, за което е достатъчно основателно да претендираш, ама чак пък така...

- 10-09-2013|**човек** – ге:

Стефан Дечев писа:

Големият проблем е, че когато на днешният средностатистически германец или австриец, че и американец, им кажеш за тези и подобни неща, те се съгласяват, че предците им не са постъпвали правилно, че това е жалко и трагично, че е срамно, а тук имаме реакции като тази на историк (него го и знам кой е, но това е друга бира) и човек

1. Ама то не само ние, а другите и повече от нас

2. Това е било изолирано

3. Силно е преувеличено

4. Трябва да се провери дали пък ...

Долу-горе така е построена мисловността и на доайена на Балканските войни. И понеже той е „академик“, а не прост човек като нас, означава, че има нещо дълбоко сбъркано в българската историография.

Проблемът е много по-прост и се заключава не в предзадаването на изводи, а в проверката на фактите и адекватната им оценка. Въпросът е простичък КАК е било всъщност? Оценките – след фактите.

- 10-09-2013|**човек** – ге:

Историк (Мартин) писа:

Това е напълно вярно и важи както за българската, така и за другите национални историографии в региона, доколкото ми е известно. Според мен, проблемът е, че на този тип изследвания се гледа едва ли не като на „едностранно интелектуално разоръжаване“. Защо да им правим кефа на турци, гърци, сърби, македонци като признаваме неудобните истини? Нали може да ги използват против нас...

Ако е обективно изследването, не би трябвало да му се възрази. Но ако прибързва с изводите, както за съжаление у нас става, то тогава няма причина човек да се съгласява с него от каквито и да е други съображения!

Нека принцът събуди лъва

Автор: Мартин Касабов

Винаги съм ненавиждал зоопарковете. Не само заради неописуемата воня, но и поради нещо друго. Погледът в очите на животните. В тях можеш да видиш примирение, безнадеждност и умора. Мисля, че България през последните 100 години може да се сравни с един затворен лъв. Той е там, винаги е бил в клетката, но сега сякаш осъзнава, че решетките ги няма.

През 1943г. Екзюпери пише:

„Тъжен съм. Дълбоко. Заради моето поколение, което е изпразнено от всякакво човешко съдържание.“

В нашето съвремие подобна мъка не съществува. Ние страдаме за икономиката, за статистиките, за футбола и за махмурлука, но всеобщата съвест заглъхна. И за какво ни е? Тя ни прави само нещастни, а дава толкова малко в замяна. „Изгубеното поколение“ така и не се намери, то просто роди още едно, а то своето и т. н. т...

Лъвът отваря очи.

Почти два месеца и протестът продължава. Хора от цяла България се събират. Защо? От отвращение. Управляващите се оказаха толкова некадърни, че прекрчиха границата. Поредица от компромати, несъмнено заредени с политическа agenda, разкриха истинското лице на българската политика, а това лице явно не се хареса. Колко некомпетентен трябва да си, за да доведеш един народ до състояние, в което той смята, че знае по-добре от теб как трябва да се управлява държавата? Безумие е, когато тълпата завземе властта, но когато властта е безумна, няма друг начин.

Георги Господинов го нарече „битка между четящия и нечетящия човек“. Може би е прав, макар че „нечетящите“ също четат, но по-различен тип литература. Те си падат повече по цифри: два милиона срещу 30 000. Това е съотношение 1:66,6 (дали религиозната символика е случайна?). Къде са тогава тези 66,6 души на един от протестиращите? Каз-

ват, че са се подписали повече от 300 000, но явно само 300 не ги мързи да контрапротестират, а и те са стари, уморени, и от тяхно име говори Мишо Шамара. От друга страна имаме маса народ, която рисува собствени плакати, строи си шатри и раздава безплатно кафе. Това не са програмирани машини, купени от някого. Това са хора с книги в ръцете. Това са малкото, които са ни останали и гласът на тези, които си отидоха.

Лъвът поглежда решетките.

Всичко е изтъкано от решения. Трябва ли да хвърля този камък? Трябва ли да изляза есента на улицата? Трябва ли да удрям жени и деца, изпълнявайки дълга към държавата? Ние сме изборите, които правим и това важи и за общите ни избори. Лъвът може да види, че няма решетки и да разбере, че е на една крачка от свободата, но само той може да реши дали наистина я иска. Всички искат по-добро бъдеще, но то се кове в момента. Демокрация без образование, без всеобща съвест неименуемо води до тоталитаризъм и масов контрол.

Готови ли сме за подобна крачка? Какво ни готви бъдещето? Едно е сигурно, осъзнахме твърде много, сами сме си виновни и трябва да поемем отговорност за действията си.

Мартин Касабов е роден през 1991 г. в Пловдив. Завършил е ПУ „Паисий Хилендарски“, специалност мениджмънт. В момента се занимава с литературна дейност, резултатите от която могат да се проследят в блога му, на име „**Изумен**“.

Коментари (6)

- 14-08-2013|**Манол** – Мартине,

щом е така, през септември си вземи книга в раницата и ходи да протестираш:) Колкото ще сам и луд да изглеждаш.

- 14-08-2013|**Златко**

Рано или късно и аз ще бъда някъде там заедно с вас, момчета. Тая битка няма да приключи скоро, това поне май е ясно на всички ни...

- 14-08-2013|**Теодора** – До Манол

Скъпи, тук грешиш. Правителството е пътник, въпросът е кога ще стане.:)

Протестите няма да приключат преди тиквите да се изтърколят.

- 14-08-2013|**Благо**

Наистина, всичко в крайна сметка опира до моралното измерение, до моралната дълбочина. В противен случай стигаме до „непосилната лекота на битието“, когато просто се приплъзваме по повърхността на собственото си съществуване, изразено в самодоволното чесане по корема пред телевизора. И да, борбата наистина ще бъде дълга, лъвът е стар... и уморен от неверие/в лъвското в себе си/.

- 14-08-2013|**Теодора** – ге: До Манол

Теодора писа:

Скъпи, тук грешиш. Правителството е пътник, въпросът е кога ще стане.:)

Протестите няма да приключат преди тиквите да се изтърколят.

Дано да греша, Теодора. За мен при всички случаи най-важното е да паднат преди да са извършили куп труднопоправими и скъпи мръсотии.

Златко писа:

Рано или късно и аз ще бъда някъде там заедно с вас, момчета.

Тая битка няма да приключи скоро, това поне май е ясно на всички ни...

Естествено. Пък и ти на практика вече си с нас, щом даваш място на такива текстове.

- 18-08-2013|**Антонина Димитрова**

Браво, Мартине! Вашето поколение носи промяната в България, има нужда от нови лица и лидери, ново мислене и подход, които да се обединят обаче, това трябва да се осъзнае най-сетне от досегашното политическо статукво, колкото и да не им се иска...дерзайте!

Отворено писмо до Милена Фучеджиева

Автор: Златко Енев

Уважаема Милена,

Бих искал да започна това писмо с нещо, което на езика на юристите обикновено се нарича disclaimer, тоест отказ от определен вид твърдения. А именно: тук аз *няма* да обсъждам вашата личност. Човекът Милена Фучеджиева ми е напълно непознат и, бидейки сам пишещ човек, аз съм убеден противник на мисълта да се правят далеч отиващи заключения относно нечий характер или личност единствено въз основа на неговите/нейните писания. Спомням си доста смътно, че преди години бях чел някъде ваши неща, които ме трогнаха и дори покъртиха дълбоко: историята за онази автомобилна катастрофа, в която е загинала любовта на живота ви, после дългите години на безполезни съдебни битки, които най-вероятно – така си мисля, ако и да не съм напълно уверен – са ви убедили, че на този свят право и криво няма; има единствено силни (тоест разполагащи с власт и добри връзки) хора, от едната страна на „барикадата“ – и слаби и беззащитни, тоест всички останали, от другата.

Онова, за което ще става дума в това писмо, са само и единствено някои от вашите писания, такива, каквито ги чета от време на време в личния ви блог. Те самите – и човешките (а значи и политически, и морални, та дори и естетически) послания, които се съдържат в тях. Това – и нищо повече.

„Аз излязох на площада от бяс и видях хората, които бяха там, те бяха обзети от същия бяс като мен“, пишете вие. И още: „не се поддавайте на евтините трикове на руско-турските българо-изменници. да, това е думата, българо-изменници. те не са нищо повече, нито по-малко. те са свикнали тук да бъде тяхна територия“. И още: „в крайна сметка е повод за радост, че най-накрая някой друг извън руските ни поробители се интересува от България. за мен руснаците винаги ще са такива, тук продължава да има руско робство, и тази дума е напълно описателна за състоянието в което се намира България

от 9 септември 1944 г. насам, и от което не може да се отърси дори и през последните 23 години на демокрация под въпрос.“

Спирам дотук, за да си поема дъх. Трудно ми е, признавам. Трудно ми е най-вече, защото яростта – неподправена, струва ми се – която блика от тези редове, е трудно за овладяване – и противопоставяне – чувство. Самият аз не смятам себе си за апологет нито на Русия, нито на Турция, но пък държа да изписвам имената им с главни букви, както и да отдавам дължимата почит на милионите хора в тези страни, които водят една далеч по-нелесна от моята и ваша битка. Хора сърцати, хора с дух и юначност – мъже и жени – които не се страхуват да излизат и с голи гърди, както го видяхме наскоро, срещу въоръжени до зъби полицаи. Изпитвам дълбоко уважение – а в случая с Русия и преклонение – пред културите на тези две страни, които в определени отношения са оформили – и донякъде все още продължават да го правят – хода на немалко културни и политически развития, понякога и цели епохи, в европейската история. Не ви обвинявам непременно в това, че вие не правите същото – в края на краищата, за да може да уважава нещо си, човек първо би трябвало да го познава. А написаното от вас говори за всичко друго, но не и каквито и да било познания относно културите на страните, които нарочвате като собствени (а значи и наши, заедно с вас) поробители. В това също не ви обвинявам – споделят го прекалено много хора в общата ни с вас родина, за да би имало основания за някакъв лекомислен присмех. Това е страната ни, това изглежда е нивото на голяма част от жителите ѝ. Останалото, както се казва обикновено, е история...

Онова обаче, което не мога, нещо повече – което *отказвам* да приема – е съдържанието и енергията на вашето послание (само едно сред множество други, предполагам – извинете сравнителното ми невежество, когато става дума за собственото ви творчество). Защото, Милена, според мен това е съдържание и енергия, които ни призовават да се завърнем далеч назад в историята – далеч преди на този свят да е имало каквито и да било „руснаци“, „турци“ или „българи“. Назад в пещерата, назад към каменната ера. Назад към времето на бинарното мислене, в което няма място за никакви си там „еврейски сложности“. (Впрочем, дали съм прав, когато си мисля, че за вас думата „евреин“ всъщност е обидна дума, Милена – по каква друга, ако не тази причина, инак би ви дошло на ума да определяте чрез думата „евреин“ Сергей Станишев – човек, когото очевидно ненавиждате и презирате до дъното на душата

си; и ако наистина е така, то защо не изберете далеч по-ясното „юдео-болшевик“, което е в много по-ясен синхрон с една – надявам се позната и на вас – европейска идеология от недалечното минало?)

Отказвам да приема всяко мислене и действие, основаващо се на омраза, колкото и неподправена, а може би и разбираема, да е яростта, която подхранва това тъй разрушително чувство. Казвам това не като някакъв абстрактен интелегент, а като човек, който също като вас води ежедневна битка в името на убежденията си. А спечелването на всяка битка – казвам това с опита на дългогодишен шахматист – е въпрос преди всичко на бистър интелект и непомътена от (разрушителни) емоции способност за съждение.

Но това далеч не е единственото ми основание. Една битка, която не се основава на морал, е предварително изгубена, независимо от конкретния изход на едно или друго сражение. Сляпата омраза, виковете „(у)бийте ги, мамка им“ (преоблечени във фрази от рода на *„аз и всички тук в момента живеем в действителност до голяма степен измислена от руско-турските интереси“*), са може би подходящи за хора, наричани от международните медии с неласкавите имена „муджахеддин“ или „талибан“ (не познавам лично такива хора, поради което поставям думите в кавички). Но те са не само неподходящи, те са просто недопустими за хора, които биха искали да водят политически разговор в страна, която се опитва да се изтръгне от едно дълговековно наследство на именно такива крясъци, именно такова мислене (и не ми отговаряйте, че това отново е „тяхно“ дело, защото аз просто ще ви кажа, че „тях“ вече ги няма от толкова и толкова десетки години, а наследството на диващината, на едноизмерното мислене и крясъците вместо аргументи, продължава да живее; кой тогава го носи и поддържа, ако „тях“ вече ги няма, бих искал да попитам; или може би самите „ние“ вече сме се превърнали в „тях“; но какви тогава са основанията ви да крещите срещу „тях“, а не срещу самите „нас“?).

Отказвам да приема всичко това! Отказвам да приема, че единственият начин да се пише и действа *успешно* в тази страна, е да се признава човек до нивото на онова, което дълбоко в себе си вижда като „инстинктите на тълпата“. Отказвам да приема призови, в които аргументите към разума са заменени от изблици на бяс в стил „велик водач“. Отказвам да приема клиширането на цели нации, пък били те и по-малко значими от Русия и Турция, под формули от вида „това са нашите

вечни врагове“. Отказвам да приема мисълта, че в България е *позволено всичко*, защото „при нас правилата на цивилизования свят и без това не важат“. Отказвам да приема идеята за вечното ни робство – просто защото смятам, че всяко „робство“ на тоя свят не е нищо друго освен собствена, дълбоко интимна потребност от „поробител“ – и то преди всичко, за да може човек да компенсира собствените си страхове, неспособности и готовност за сляпо подчинение.

Помислете за всичко това, Милена. Ако намерите достатъчно желание и време за нещо такова, разбира се.

Искрено ваш,

Златко Енев, Берлин

Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. Досега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“ (2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата като възплъщение на българското“ (2010).

Детските му книги са преведени на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин заедно с двете си деца.

Коментари (60)

- 14-08-2013|Златко

Коментари откъм Фейсбук...

Цитат:

Emil Nikolov · Приятели с *Ognyan Minchev* и 19 други

Г-н Енев, мисля че има много за какво да се замислите вие самият. И по-специално защо така се получава, че като се прикриват като мотив зад едни напълно европейски ценности вие

атакуват именно хора, които се опитват да наложат тези ценности в нашата страна и подминават действията, на много по-важни хора, които ни отдалечават от мястото ни в Европа и ни тикат към Азия – и по-конкретно към Турция и Русия. Защо никога вашите стрели не се насочиха например към руско-българската енергийна мафия, която има заслугата България да се намира в това плачевно неевропейско състояние днес, към абсолютно неевропейската практика на непрозрачност в медиите, собственост на Делян Пеевски, защо не написахте някое открито писмо до представител на българската олигархия, ами сте се захванали с Милена Фучеджиева, която най-малко заслужава това. Има защо човек да се замисли. И не само вие лично.

преди 29 минути · Редактирано · Харесвам

Vessela Radeva поздравявам Ви, Златко!

преди 25 минути · Харесвам

Zlatko Enev Отговорът на въпросите ви е сравнително прост, господин Николов: пазя се, като пословицния дявол от тамян, от смешната и силно подкопаваща убедителността на нечие говорене, поза „на всяко гърне мерудия“. *С други думи, разбирането ми за ролята на енергийната мафия, Делян Пеевски и всички други ОЧЕВИДНИ проблеми на настоящата ни политико-културна ситуация, най-вероятно е същото като вашето или онова на госпожа Фучеджиева. Но пък се опитвам да ограничавам периметъра на изказванията си до неща, в които се чувствам поне малко компетентен. Предполагам, че е въпрос на малко по-безпристрастно четене човек да види, че НЕ ТОВА са нещата, в които я упреквам. Публикувал съм достатъчно статии, изобличаващи олигархичното управление на Путин или авторитарното на Таип Ердоган. Но това в никакъв случай не ме прави по-малко противник на едно, подчертавам, ПЕЩЕРНО мислене, което настоява да не правим разлика между политически режими и нации, между идеи и хора. Това, господин Николов, е едно от тъжните наследства на режима, при който сме израснали – и в такъв смисъл противопоставянето срещу него е задължително за всеки човек, който би желал България най-после да се освободи от идейното наследство на комунизма...*

преди 23 минути · Харесвам

Emil Nikolov · Приятели с *Ognyan Minchev* и 19 други

За да се отървем от наследството на комунизма трябва да се противопоставим на тези, които крепят това наследство, а не да атакуваме тези, които се борят с него. Вие правите точно обратното.

преди 18 минути · Харесвам

Zlatko Enev Е, тук вече се разминаваме радикално. Най-големият „борец срещу комунизма“ на този свят носи добре известното на всички ни име Адолф Хитлер. Не знам какво знаете и мислите за него и хората като него самият вие, но лично аз ОТКАЗВАМ да следва примера му. Има борба, има и хватка гърло за гърло. Последното, простете ми, не е за мен...

преди 16 минути · Харесвам

Zlatko Enev Между другото, замисляли ли сте се някога, господин Николов, над този тъжен факт, че между „антифашистите“ и „антикомунистите“ на този свят има дълбока, родова прилика? Ако не, мога да ви посоча литература за четене.

преди 15 минути · Харесвам

Alexander Politov Специално за Русия и Турция, г-н Енев – не „вечни врагове“, а *две бивши империи, имащи свои геополитически и геостратегически интереси на територията на България, които не са съвместими с българските.*

преди 6 минути · Харесвам

Zlatko Enev Това е напълно възможно твърдение, на което в никакъв случай няма да се противопоставям, господин Политов. Проблемът е не в това дали да се противопоставяме на нещата, на които гледаме като на опити за недопустима намеса във важни за живота ни сфери, а това ПО КАКЪВ НАЧИН да го правим. Самият аз отказвам да се върна обратно в пещерата, това е всичко...

преди 4 минути · Харесвам

Zlatko Enev Опитайте се да хвърлите един непредубеден поглед към онова, което се случва в Гърция. Поради исторически обстоятелства жителите на тази страна са далеч по-склонни от нас с вас да гледат на Германия с реална, убийствена омраза. Как мислите, докъде може да ги доведе това? А след това се замислете за нашите собствени исторически любови и омрази – и си задайте същия въпрос...

- 14-08-2013|**Мария Теодосиева**

Господин Енев, искам да Ви попитам нещо /без да навлизам в личния Ви живот/: Вие защо живеете в чужбина? ИЛИ ВИ Е ПО-УДОБНО „... Самият аз отказвам да се върна обратно в пещерата, това е всичко...“! ЗНАЕТЕ ЛИ, ЛИЧНО АЗ СЪМ ОБИДЕНА ОТ ИЗКАЗВАНЕТО ВИ, ЧЕ ОПРИЛИЧАВАТЕ МОЯТА РОДИНА ПЕЩЕРА... НЕ МЕ ИНТЕРЕСУВАТ ВАШИТЕ „ОТКАЗИ“ ЗА КАКВОТО И ДА Е БИЛО... ВИЕ ПРОСТО НЕ ТРЯБВА ДА СЕ НАМЕСВАТЕ И ДА УПРЕКВАТЕ НИКОЙ И ЗА НИЩО В НАШАТА БЪЛГАРИЯ!!!! Ние, които сме тук в България и се мъчим да живеем, мислите ли че ни интересуват Вашите философски писания за борбата която водим тук, та било и „гърло за гърло“ която не е за Вас???

- 14-08-2013|**Златко**

Уважаема Мария,

„пещерата“, за която говоря, е също толкова малко идентична с България, колкото пещерата, за която говори примерно Платон, е идентична с древна Гърция. Тук става дума за определен начин на мислене, а не за някакво определено място във времето и пространството. Простете, но според мен вие не сте разбрали напълно за какво иде реч в това писмо...

А инак, разбира се, не мога да кажа нищо срещу чувството на гняв и обида, което изпитвате и вие, и много други хора, когато някой каже нещо критично за живота и ситуацията в България, а особено пък ако този някой живее извън нея. Това са дълбоко програмирани у всеки от нас начини на групово мислене и идентификация, които стоят в основата на популярността на неща като футболни агитки, определени разговори в Мрежата или извън нея, както и писания от вида, на който се опитвам да се противопоставя тук. Не мога да кажа нищо срещу всичко това – всеки от нас се нуждае от чувство за принадлежност и идентификация – и мнозина го откриват най-лесно в разграничението и противопоставянето срещу нечия чужда такава. Ако не беше така, хората по цял свят сигурно отдавна биха плеснали, та се прегърнали... Но това не става лесно, за съжаление.

- 14-08-2013|**Янко Митев**

Прибирам се в пещерата и какво да видя? Някой от светлата страна на земята ми казва да не се ядосвам, да не съм зъл и да си седя на тъмно щото така трябва иначе ще ми спрът интернета иии...аааа. Много по

добре е за мен да слушкам „другарчетата“ и да си живея в пещеричката полужив, полунахранен а по някой път ще ми дадът и заплатка като на нещо което незнае да брои ама ще се радва че може да изкара с нея ...по малко и от това. Да не поглеждам нагоре щото там като ядът може да изтървът някоя обелка от банан и тя да ме удари по окото та след това и нищо да не виждам. А недай си боже да изтървът някой кокъл та да стане и контузия дето не я покрива пещерната ми каса. Не ви разбирам господин Енев, много от далеч са ви думите и на наша пещерна зона звучът неясно

- 14-08-2013|**Благо**

Започвам банално: аз живея в България, България е част от света, а всички живеем в свят от клишета и стереотипи/дори всяко наше сетивно възприятие е клише на мисленето/. Целта на всичко това е относителният комфорт, породен от илюзията, че живеем в познат свят, а освен това е важно да се осланяме на идиотски късогледата мисъл, че ако имаме проблеми – виновен е друг. С други думи, световъзприемането ни е мозайка от клишета/в повечето случаи абстрактни, лишени от съдържание/, например уравнението: Русия/САЩ + Турция/Запада + несправедливост + конспирация – Велик народ/сиреч Ние/ = Жертва/България. Е, аз отказвам да съм част от тази абсурдна аритметика/за да бъда именно Аз/.

- 14-08-2013|**Златко**

До Янко: ами не съм съвсем сигурен дали „битието определя съзнанието“ чак до такава степен (и това не ща да го приема – да бъда примерно чак толкова убеден, ако и несъзнателен, марксист-ленинист). Ето, в момента например превеждам един текст, от който научавам как шепа българи, в най-мрачните години на хитлеристкото време, са намерили в себе си сили да се изправят и да кажат „не“, пред лицето на една зловеща машина за унищожение, в сравнение с която нашето с вас битие, Янко, е направо научна фантастика, на живо. Не че това оневи-нява напълно предишното им бездействие пред лицето на същата тази машинария, но ето – намерили са сили, поискали са да бъдат хора, а не маймунеци, и са успели. Така че човек може и така, и така. Всичко зависи от това къде сам той или тя си поставя летвата: някой до коляно, друг до пъпа, а трети, току-виж, се напънал и по-високо да скочи (е, повечето си казват „що пък точно аз сега?“ и дори не се опитват, но пък защо

да си говорим и тук непременно за най-скучните, най-пасивните хора). Проблемът, за който става дума тук е, че понякога мотивацията за скока може да бъде и най-чиста, повече или по-малко неосъзнавана човешка злост. Ей така, напук на всичко и всички, щото и без това всичко на тоя свят е свинщина, а дай тогава пък ние да бъдем възможно най-големите, най-яростните свине от всички. И започва тогава един екшън – ела та ме спасявай, майко родна! Ей това последното поне трябва да не се допуска, това е моята собствена позиция. А инак, че не мога накара мързеливия на работа, в това съм си предварително убеден, не виждам нужда от допълнителна агитация, за да бъде честен...

- 14-08-2013|**Андрей Андреев** – Мнение

Г-н Енев пише и размишлява от Берлин, г-жа Коен от Швейцария, българската редакция на Дойче Веле-от Бон.. и т. н. Лошо няма! Но.., не е ли редно тези и други хора да се прибират за известно време в БГ-то и да поработят на „терен“ малко. Така ще получат пряка възможност попълноценно и истински да участват в събитията.

- 14-08-2013|**Златко**

Ами какво да ви кажа, Андрей, въпросът пак до конкретния кантар опира. Примерно, къде Ботев е бил по-полезен – в Букурещ ли, на писалищната маса, или в Балкана, на топа на устата, за да докаже на „раята“, че не е говорил празни приказки, ами наистина...

Така. Сега, моля не ми връзвайте ненужни кусури и не ми приписвайте желание да се меря с хора, дето ни по бой, ни по нищо, мога да достигна, но въпросът все пак си остава. Ето значи, вие сте в България, нека да го изразим така образно, „на дъното“, и според вас това ви дава моралното право да ме уличите в лицемерие, защото, примерно, аз „си живея живота“, докато вие опъвате каиша. С две думи – мноооо лицемерна тая твоя работа, Златко, я ела тук в л...та, пък да те видим после какви ще ги приказваш! На което пак мога да отговоря само това: ок, да приемем тогава че бих намерил моралната сила (или лудост) на Ботев, да приемем, че се върна и, за разлика от героя – и както вие ми предсказвате – бъда разкрит аламинут като боклук, от машината, срещу която вие не виждате възможност за противопоставяне. Та, да попитам де: какво точно ще (ви) докажа с всичко това? Че не съм Ботев? Че съм същото л...като „всички останали“? Че на тоя свят друго освен л... няма? Че

вие сте прав и че да се говори за морал и съвест няма смисъл, особено когато човек не се пържи на същия огън като ония, на които говори?

Виждате ли, според мен проблемът е не в това, че аз живея на едно място, а вие на друго, нито пък в това, че едното от двете е очевидно по-лесно за живеене от другото. Проблемът е в това, че да се живее по съвест и собствено разбиране е еднакво трудно навсякъде. И в Германия, и в България, и в Занзибар – навсякъде има хора, които живеят по-различно, а има и такива, които им казват „хе, той баща ти ако нямаше това и това...“ или „хе, ти ако не беше успял да се вредиш на такава и такава кирия...“, или просто „абе ти не можеш да ми приказваш сякаш си хванал Господ за шлифера, ай сиктир оттука!“ Нещо повече, тия хора май са мнозинство, навсякъде. И това, да прощавате философстването ми, са именно хората, които най-много се нуждаят от идеята за „робството“. Щото, ако им отнемете и това, и последното оправдание, то с какво тогава ще успеят да обяснят и оправдаят факта, че именно те, завалиите, сред всички останали, не са успели да се докопат до място под слънцето, и сега трябва да слушат нечий мъдри поучения, че и ръка да целуват на всичко отгоре... откъдето и неизбежното „Ай сиктир бе! Ти ли, такъв-онакъв, ще ми даваш акъли!“

Та така. Всеки от нас носи в себе си по един Чернобил, дето къкри и напъва да изригне – в това разлика помежду ни няма никаква. Разликата идва от това, че някои от нас не го пускат този Чернобил да изригне, не облъчват околността около себе си с човешка ненавист, злоба и ярост. А повечето май го правят. И то независимо от това къде точно живеят. Вярно, може и да се преструват на хрисими, интелигентни, широко скроени и толерантни хора, но като отворят уста повече от пет пъти – и ей го на, вече лъснал вътрешният Чернобил.

Та така. Съдбата на Ботев нито мога да нося, нито пък си желая. Ако това ви дава някакво удовлетворение, давам ви право да ме наречете „лицемер“, ей по тая именно причина. Няма лошо, всички ще бъдем накрая съдени, това поне си е сигурно...

- 14-08-2013|**Лесовски** – Малко встрани от отвореното писмо

Умереният тон и позицията Ви срещу начина на изразяване на авторката ми допада. Сигурно няма да сте съгласен с мен, но усещам, че сте човек който спокойно може да чуе и друго мнение, без да е длъжен да се съгласи твърденията или убежденията на изразителя на това друго мнение.

ние. Според мен най- жестокото разделение на българския народ е след деветоюнския преврат и последвалите драматични исторически събития в България и в света. От тогава на сетне у нас все има кой за какво да си отмъщава на другия. Действал е принципът на махалото. “Страшно, много страшно“, завършва авторът на „Хоро“. По време на антифашистката съпротива много партизански глави са излагани на площадите на българските села и селяните са принуждавани да гледат, а някои от тях да се гаврят с убитите. След това не по- милостиви са били новите власти. Тонът няма да се промени докато не се намери свестен политик, който да направи великото чудо на помирението, да спре злобата и омразата, на преден план да излязат прагматизма, желанието за градеж и култура. Капитализмът победи в битката която водеше от началото на опита за нова справедлива социална система, но вече се вижда, че е изчерпал възможностите за създаване на хуманни общества и живее от войни и интриги по целия свят. Рано или късно в човешките общества ще се случи това преобръщане, което превърна една изостанала и прогнила империя в космическа и военна сила, просвети народи изостанали с векове в развитието си, но всичко това е описано в книгите на професор Гиндев- „Векът на Сталин“. И накрая за да не се тормозите ще Ви кажа, че родителите ми бяха най- обикновени работници. Нито в рода на баща ми, нито в този на майка ми е имало каквито и да е било борци или членове на партия. Аз членувах в БКП от 1979 до 1989 год. Не се срамувам от това. Сега съм мислещ скромнен пенсионер, който счита, че БСП е дребнобуржоазна партия от носталгии и интересии- на принципа „ти на мене аз на тебе“, но въпреки всичко са по- малкото зло за България, от престъпната простацина, която властваше доскоро.

- 14-08-2013|**соколова**

Коментарите под статията Ви ме убеждават за пореден път, че независимо какво е написал човек, ние Българите (или повечето от нас), четем това, което сме си намислили...

Благодаря за текста.

- 14-08-2013|**Пламен**

Поздрави! С вас съм!

- 14-08-2013|**случаен**

Г-н Енев, не мога да повярвам че точно сега, половин век след промените ще прочета текст които силно ми напомня на поведението на Ж. Желев...Аз бях на 14 декември, 1989 пред Народното събрание, станах свидетел на предателството на същия този марксист, бъдещ президент и ако той не бе укротил „яростта“ и „злобата“на тези достойни мъже на площада, ние с Вас нямаше да сме тук и си пишем глупости!

Но уви-малко са тези, намиращи се на моралната висота, подобно на Г-жа Фучеджива, когато момента е неотложен.

С пренебрежение и неудоволствие

- 14-08-2013|**Златко**

Понякога сам се укорявам за това, че реагирам на някои коментари, които сигурно би било по-добре да отмина с мълчание. Но в случая ми се струва важно да отбележа късопаметството на повечето от нас. Значи, след повече от очевидните свидетелства за това какво се случва, когато едно правителство, достатъчно безскрупулно и арогантно, за да си позволи да използва най-безогледно „справедливия народен гняв“, пусне в ход яростта и злобата на воля (имам пред вид, разбира се, репресиите – закони и не, упражнени от комунистическия режим малко след установяването му)... Та, значи, след всичко това днес все още има повече от достатъчно хора, които упорито отказват да научат каквото и да било от историята. Всъщност онова, което се случва в момента в България, е едно мълчаливо възстановяване на най-вулгарен национализъм от вида, който е властвал тук между двете войни – тоест такъв, който си няма хабер нито от Втора световна война, нито от Холокост, нито дори от „възродителен процес“, ще рече човек, че само допреди двадесет години не сме се намирали на ръба на гражданска война и тази страна никога не е била застрашавана от най-банален пожар, подпален от ратниците на националното ѝ величие. Пълна безотговорност, пълно забравяне на историята, пълна амнезия. И сред всичко това, на гол тумбак – чифте пищови, приказки в стил Тарантино, демек, вижте ни колко сме куул, ние даже и английски знаем, че и сме живели на Запад, нъй, нъй, нъй, вече не сме прости, вече не сме неуки, всичко знаем, всичко сме видели, но дайте все пак да поумироговорим малко „чифутите“, защото и с тия сме си имали работа по-отблизо, познаваме им и кътните зъбки...

Какво да каже човек след всичко това, освен „Господи, дай ми сили да оцелея сред всичкото това познание“...

- 14-08-2013|**Гергана Апостолова** – За литературата, културата и живота

Смесването на трите неща води до къпава литература, още по-къпави коментари и пренебрегването на необходимостта да запазим своите – български места във виртуалната памет на човечеството.

Текстът на Златко Енев ми се струва много цивилизован и хуманен. „Пещерата“, за която говори не е географско или историческо място, а място в общото съзнание на хората, които населяват териториите на изживяла времето си култура.

Текстът на Милена Фучеджиева, доколкото е цитиран, ми направи „впечатление“ с изписването на България с малка буква и с неграмотния израз „аз и...“.

Не е чак такава литература, нито пък е публицистика или история. Емоционалността не прави добра литература.

Дали, обаче, във времето на световната комуникационна мрежа продължава да е господстващ принципът за битието като определящо? Нали идеята да се съберем на площада и да протестираме започва да набира сили във форумите на социалната мрежа? Тогава един посредствен текст би могъл да въздейства... И вместо хората, които могат да правят качествена българска /българска, но не национална или държавна/ култура, да се занимаят с повече мислене и повече произвеждане на артефакти на интелекта, те продължават като папагали да се „гордеят“ с пещерните си понятия.

Е, и аз мога да съм древна: Гордостта е един от смъртните грехове.

- 14-08-2013|**ТОМИСЛАВ МИХАЙЛОВ** –

всъщност това е истинското „отворено писмо“ на г-н Енев. по-автентично е някак. почти в стил МФ.

„Понякога сам се укорявам за това, че реагирам на някои коментари, които сигурно би било по-добре да отмина с мълчание. Но в случая ми се струва важно да отбележа късопаметството на повечето от нас. Значи, след повече от очевидните свидетелства за това какво се случва, когато едно правителство, достатъчно безскрупулно и арогантно, за да си позволи да използва най-безогледно „справедливия народен гняв“, пусне в

ход яростта и злобата на воля (имам пред вид, разбира се, репресиите – законови и не, упражнени от комунистическия режим малко след установяването му)... Та, значи, след всичко това днес все още има повече от достатъчно хора, които упорито отказват да научат каквото и да било от историята. Всъщност онова, което се случва в момента в България, е едно мълчаливо възстановяване на най-вulgарен национализъм от вида, който е властвал тук между двете войни – тоест такъв, който си няма хабер нито от Втора световна война, нито от Холокост, нито дори от „възродителен процес“, ще рече човек, че само допреди двадесет години не сме се намирали на ръба на гражданска война и тази страна никога не е била застрашавана от най-банален пожар, подпален от ратниците на националното ѝ величие. Пълна безотговорност, пълно забравяне на историята, пълна амнезия. И сред всичко това, на гол тумбак – чифте пищови, приказки в стил Тарантино, демек, вижте ни колко сме куул, ние даже и английски знаем, че и сме живели на Запад, нъй, нъй, нъй, вече не сме прости, вече не сме неуки, всичко знаем, всичко сме видели, но дайте все пак да поумироговорим малко „чифутите“, защото и с тия сме си имали работа по-отблизо, познаваме им и кътните зъбки...

Какво да каже човек след всичко това, освен „Господи, дай ми сили да оцелея сред всичкото това познание“ ...“

- 14-08-2013|**Абсолвент**

Отворено, отворено, ама адресирано до Милена Фучеджиева, а малко неудобно се чете чужда кореспонденция:) Едно нещо сякаш става ясно в цялата работа и авторът го изрича съвсем незлобливо: хубаво е интелектуалците да не се опитват да надвикат хората от протеста, защото се получава малко фалцетно, малко декларативно, немалко нахално, и не носи на гражданската кауза нищо, ами отнема от и без това съмнителния авторитет на модерния български писател. Изобщо цената на патетиката напоследък пада главоломно – поради свръхпредлагане. Е как, да не чуем ли гласа на интелектуалците, ще каже някой. Да го чуем, но ако звучи вярно, съзвучно с деликатния (не беззащитен) хор на протеста, пък ако може още и вдъхновено. Иначе защо?

• 14-08-2013|**Ivan Tankushev** – Цитати

Искаше ми се и аз да кажа нещо, ама на, не мога да взема думата, пък и да я взема, то какво да кажа, затова мисля че е по добре да цитирам по умни от мен хора...

„Човек, който не мени мнението си, е задължен да бъде много точен в първата си преценка.“

„Колкото повече опознавам света, толкова повече ме разочарова; всеки изминал ден ме уверява в несъвършенството на човешкия характер и в измамната фасада на достойнството и благоразумието.“

„Знаеш ли какво е мечта? Зверски да желаеш нещо, а то все да ти бяга! „

„Не достигнах докъдето исках, но пристигнах там, където имах нужда да бъда.“

„Никое „не“ не е „не“ и никое „да“ не е абсолютно „да“.

„Лудите, лудите-те да са живи!“

Дами и Господа, приемоте всичко на шега иначе живота, губи всякакъв смисъл!

Vash

Ivan Tankushev

• 14-08-2013|**Дончо Аврамов**

Винаги съм се съмнявал в тези, които разглеждат чувството „омраза“ в някакъв ключ на преходност, на историчност, т. е. решили са, че това чувство е характерно за пещерния човек, за средновековния, за човека преди Ренесанса и Просвещението и е лошо, противоприродно, ако съвременния, така наречен цивилизован европеец не трябва да го изпитва. Разбира се, в моите очи това е много произволно и съвсем лекомислено. Омразата е част от човека, така както е благородството или щедростта и ще съществува докато свят светува. Доволен съм от откровеността на Милена Фучеджиева и кротко се прибавям към нея: ненавиждам Русия, защото съм живял десетки години в поробеното от нея мое отечество. Споменът ми е за унизителен живот. Това не ми пречи в късия списък на моите любими автори да са Гогол, Чехов, Достоевски и Толстой. Мисля, че хора, които не изпитват ненавист към държавата Русия, не обичат достатъчно родината си България.

- 14-08-2013|**Антоанета Дончева**

Напълно подкрепям Енев!

- 14-08-2013|**Златко** – ге:

томислав михайлов писа:

всъщност това е истинското „отворено писмо“ на г-н Енев. по-автентично е някак. почти в стил МФ.

Това е отговор на конкретен коментар и конкретен, макар и анонимен коментатор, Томиславе. А инак, разбира се, нищо против свободата ви да го интерпретирате както сам намирате за добре...

- 15-08-2013|**Милена Георгиева**

За съжаление малко са хората в БГ, които мислят като г-н Енев. Поздравления за блестящото разграничение на понятията, за призива към толерантност и възпитание в хуманистични ценности, които загубихме... Докато омразата ни разединява ще бъдем винаги слаби и жалки в очите на другите... Национална политика не означава игнорирането на определени нации, а умението да се извлича полза от сътрудничеството с най-близките ни съседи, а и по-далечните. С обиди в подобен пещерен стил това не става – самите ние се изолираме по този начин.

- 15-08-2013|**Мария Сандева**

Благодаря Ви, г-н Енев! Много е хубаво някой да те „изговори“, при това умело, аргументирано, стилно и някак незлобливо. Аз много обичам „да се чета“ по този начин – някой да напише мислите ми, понеже не умея сама.

Благодаря Ви, когато четох думите на г-жа Фучеджиева и се страхувах от мое име за нейните нови спасители-поборители, ми стана много криво, че съм недоучила, за да мога да ѝ опонирам тихо, но от сърце.

Емоционално съм неграмотна, но всички силни викове и патетики в стил „вие сте боклуци, а ние сме добри, красиви и модерни“ ме ограничават и смиряват.

Благодаря Ви, г-н Енев!

- 15-08-2013|**Христина Иванова**

Г-н Енев,

Тъй като говорите за Хитлер, как Ви се струва само двадесет и три години след края на войната националсоциалистите с леко променено име да са фактор в политическия живот на Германия, а омразата към тях да се определя като пещерно чувство. Още 89-а се започна с едно лигаво „не на омразата“ (тук позоваването на Ж. Желев от Ваш читател по-горе е съвсем на място). Все някой трябва да мрази комунистите и да се противопоставя на руските интереси. Много е елементарно да се опонира с тезата за толерантност или с Достоевски и Чайковски. Ходя ня протестите, за които пише М. Фучеджиева, вече 60 дни и Ви уверявам, че насреща си имаме не по-малка омраза. Правителството прибегна до криминално проявени, заплашващи с физическа разправа, Вие от М. Фучеджиева се стъписвате.

- 15-08-2013|**Колев**

Г-н Енев, съгласен съм с Вас! За съжаление в България има твърде много пещерни анти-изми! Не съм убеден, че скоро ще се отървем от тях! Събитията ме накараха да прочета отново „Бай Ганьо“. Ако заменим някои архаични думи и чуждици със съвременните им български аналози и ще видим България в последните 24 години. Кое то е жалко!

- 15-08-2013|**Златко** – ге:

Христина Иванова писа:

Г-н Енев,

Тъй като говорите за Хитлер, как Ви се струва само двадесет и три години след края на войната националсоциалистите с леко променено име да са фактор в политическия живот на Германия, а омразата към тях да се определя като пещерно чувство.

А сигурна ли сте, че познавате в достатъчна степен историята на страната, която споменавате мимоходом, госпожо Иванова? Или процеса на преодоляване на наследството на националсоциализма, който е свързан ИМЕННО с преодоляване на омразата (обикновено изпитвана най-силно от хора с гузна съвест, по разбираеми причини – примерно родители-функционери, различни минали привилегии, активна или пасивна лична поддръжка за миналия режим и пр.)? Сигурна ли сте, че имате някакво разбиране за тези неща?

- 15-08-2013|**Златко**

Нацизмът, поне в досегашната история на Европа, е бил преодоляван винаги и само по един-единствен начин: чрез отърсване от ролята на жертва (или нямащ нищо общо с него обвинител) и приемане на идеята за СОБСТВЕНАТА отговорност за неговото съществуване и добруване. Омразата, която най-често прикрива елементарния факт, че в „предишния си“ живот този или онзи човек е бил свързан с онази система по някакъв недостоеен начин, е просто начин да се маскира за самия себе си чувството на вина и срам.

За мен няма съмнение, че същото важи и за комунизма.

- 15-08-2013|**Евгени Георгиев** – смешно писмо

Защо авторът не каза нито дума за г-н Пеевски?

Само този гаф е достатъчен, за да се иска оставка на тези „кавали“, както се изразява 1 приятел.

Какво може да се иска от хора, предлагащи личността Пеевски за шеф на ДАНС? Собственик на медийна империя с достъп до всички тайни на държавата?

После единият се чувствал „омерзен“, другият бил „фрустриран“, а третият (съсела) бил наблюдавал „катарзис“? Идиоти!

Какво друго освен оставка може да се иска? Нищо друго. Само оставка.

- 15-08-2013|**Христина Иванова**

Да, доста добре познавам историята на тази страна, която изобщо не споменавам мимоходом. И справянето с омразата започва след обявяване на режима за престъпен. До ден днешен престъпниците се издирват по целия свят, докато руските бяха оставени без наказание. Източна Германия пък отвори навреме досиетата и наложи лустрация след комунистическия режим. Вие живеете в тази справедлива ситуация, а там където е въздадена справедливост, може да се мисли за справяне с омразата. Ние сме още далеч от това положение и мисля, че антикомунизмът има все още място тук. Ситуацията е много тежка, толкова тежка, че е простимо да се използват обобщения и силни думи. Усещам в отговора Ви и намек за произхода на г-жа Фучеджиева. Доскоро аз също се дразнех от хора, които въпреки предците си се изказват по подобен начин. На мен като семейна история (в близкото ми обкръжение има осъден от Народния съд и самоубил се на двадесет години тормозен от ДС) много

повече ми подхожда. Но днес мисля, че точно това, че и децата на червените понякога разбират кога има прекрачване на граници, показва колко е тежка ситуацията. И не ми отговорихте на по-важния въпрос за насрещните омраза, манипулация и заплахи. Къде е цяла престъпна организация, къде гневът на една жена...

- 15-08-2013|**Благо**

Явно нещо ми се губи. Някой ще ми обясни ли какво означава декларативното твърдение „Аз мразя /държавата/ Русия!“? Какво всъщност мрази този/тези човек/хора? ВСЯКА държава има своите интереси – САЩ, Русия, Демократична република Конго и т. н./надявам се – и България/, но по-интересно е какви хора са проводник на чужди/в това число руски/ интереси в нашата страна. Е, очевидно това са българи. В такъв случай, ако трябва да мразя някого, кого всъщност да мразя? Себе си? Лесна работа – без съмнение българите сме майстори на омразата. Да ни е честито!

- 15-08-2013|**Христина Иванова**

А иначе позоваването ми на Германия беше метафорично и антиутопично: Пак казвам, представете си националсоциалистите, водени, да речем, от сина на Гьоринг, да си направят правителство и да се събират на някой връх в Шварцвалд, до който с автобуси да извозят старите есесовци.

- 15-08-2013|**Благо**

Г-жо Иванова, наистина ли смятате, че борбата с омразата идва след въздаването на справедливост? Не е ли обратно, не трябва ли да игнорираме емоциите, и най-вече омразата, за да победи справедливостта, т. е. справедливостта не е ли безпристрастна?

- 15-08-2013|**Златко**

Христина Иванова писа:

А иначе позоваването ми на Германия беше метафорично и антиутопично: Пак казвам, представете си националсоциалистите, водени, да речем, от сина на Гьоринг, да си направят правителство и да се събират на някой връх в Шварцвалд, до който с автобуси да извозят старите есесовци.

Ами вижте, точно този тип бързи аналогии според мен пречат най-много за преодоляването на комунистическото наследство. В смисъл такъв – няма съмнение, че партията-наследница на комунистите в България е част от олигархичната система, тук не се правят никакви опити за нейна защита. Въпросът е там, че интензивното фокусиране върху „вината на другия“ прави невидима собствената вина, или по-точно отговорност. Именно в това се състои най-важната специфика на преработването на миналото, без която не може да работи нищо друго. Елементарно е, като помисли човек – посочването с пръст (или пушка) към вината на другия служи като автоматична собствена индулгенция. „ТИ си виновен“ означава същевременно и „аз пък съм невинен; аз нямам нищо общо с всичко това“. Откъдето следва нищоправене или, още по-лошо, активно поддържане на политиките на стария режим, под форми, които не осъзнаваме като негово наследство – примерно под формата на омраза към „нашите исторически врагове“, която беше една от най-важните части на национално-патриотичното възпитание на същия този режим. С други думи: хората, които викат „кой не скача е червен!“ всъщност не осъзнават в ни най-малка степен собствената си червенина, която се изразява в прилагането на тактиките на „червените“: изолация, идейна „борба до смърт“, омраза вместо ратификация, призив към емоциите вместо към мисленето, и т.н.

И, простете, но не ви вярвам, когато ми казвате, че познавате следвоенната германска история. Инак не бихте говорили по този начин. Едно на ръка, че в следвоенна Германия, чак докъм седемдесетте, на водещи постове в множество държавни и частни институции са били бивши нацисти (това, разбира се, е нещо, от което немците днес се срамуват и изобличават). Много по-важно е обаче, че процесът на преодоляване на миналото започва ИМЕННО с приемането от страна на по-голямата част от населението на идеята за СПОДЕЛЕНАТА отговорност пред лицето на нацисткото наследство. Няма вече „вие сте кафяви, а ние сме чистички“. И това се получава само и единствено в Западна Германия, която е единствената от трите страни-наследнички, която доброволно (или може би не) поема ролята на наследник (и носител на отговорността) за нацисткото наследство. И двете други страни – ГДР и Австрия, които отказват да поемат каквато и да било отговорност за това минало и гледат на себе си като необвързани с него, започват да го повтарят, под една или друга форма. И това, както изглежда, е железен закон, който функционира на-

всякъде. Докато се гънеш като пословичния червей и настояваш „няма пък, няма, няма, няма да си призная“ (и това е нещо, което трябва да бъде насочено навътре, в името на ОБЩАТА задача за преодоляване на миналото; то не означава, че по този начин се измива вината и отговорността на „другите“; от тях трябва да се изисква същото; но най-важното е човек да започне със себе си, със собствената вина, собствената отговорност, инак няма шанс за никого; това го показват и великите писатели като Достоевски, и всичко)... Та така. Докато не се започне най-първо със себе си, докато човек не наведе глава в размисъл и не си каже „брей, вярно и аз как бях в плен на всичко това; и аз как ръкоплясках, как поддържах, как си ползвах привилегиите, как не мръднах пръст, когато тормозеха турците, мамка му...“

Докато не се получи това – или поне нещо подобно на това – раздяла с миналото няма. То се повтаря, отново и отново. Както виждате, на власт в България е една антисемитска и антитурска партия, а шефът на предишната партия на власт заяви публично, че „възродителният процес“ по принцип не бил нещо лошо, само бил осъществен лошо. Точ-в-точ с нещата, които са се случвали в следвоенна Германия чак докъм 70-те години.

Какво по-убедително доказателство за това, че комунизмът си е жив-живеничък в България? Докато развяваме заплашителен палец към „другите“, ние няма да успяваме да видим комунистите вътре в себе си. И комунизмът ще продължава да си живее и добрува. Защото комунизмът – това никога не са „другите“. Инак него просто не би го имало...

- 15-08-2013|Христина Иванова

Всъщност съм по-съгласна с Вас, отколкото Ви се струва. Няма да споря за компетентност, познанията ми са на живеещ в България германист, четящ и интересуваш се от най-нова история, разбира се, пречупена през собствената ми идеологическа призма. Опитвах се да обясня, че в България ситуацията е гранична и позволява/изисква и крайности. Вижте, така или иначе в момента протестира само няколко десетки хиляди. Знам какво е това на фона на седем милиона. Но пък и протестираме (поне аз) с искането тези седем милиона да се произнесат отново на избори, след като паднаха някои заблуди през последните месеци. И понеже от други Ваши лични или препечатани публикации съм останала с впечатлението, че сте по-скоро на тази страна, реагирах на писмото Ви, от което човек би останал с представата, че най-лошото в ситуация-

та е крайната и да, леко истерична реакция на М. Фучеджиева, която не познавам и много и не харесвам. „Кой не скача е червен“ е една не толкова червена, а носталгична фраза на тези от нас, които не се справиха с миналото преди двадесет години. Тogaва аз самата бях на двадесет и не мисля, че нося особена персонална вина за режима. Така да се каже, антикомунистическата и антируската (политически, а не културно) нагласа е достатъчно слаба за действителността. Защо да я громим, ако очертава граница и извежда (част от) хората навън?

- 15-08-2013|Златко

Основният проблем на България, с извинение за гръмкото обобщение, не се е променял никога в новата ѝ история. А той е прекомерната затвореност и изключеност на повечето балкански общества от по-мощабните европейски процеси (но нашето все пак в по-голяма степен от останалите наоколо – което се потвърждава и от силното закъсняване на повечето големи исторически процеси, като например националното образувание). Това може и да звучи банално, но на практика то е невидимо отвътре, просто защото няма как. Разбира се, гигантската новост на първото в историята ни реално членство в някакъв вид общоевропейски процес вече прави нещата качествено различни от всичко досега в историята ни. Но това – само в дългосрочен, исторически план. А инак реалността на днешна България е удивително сходна с онази на възрожденската такава – нещо, което може да се проследи доста убедително примерно в ето тази книга:

Thomas Meininger, „The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878“

Казвам това не за да парадирам с информираност, а просто защото нещата наистина са просто очевАдно подобни, когато човек се намира извън тях и разполага с възможността да ги наблюдава „от птичи поглед“. И настояването на собствената „изключителност“ (тоест, „ние си знаем най-добре, а вие там отвън си гледайте работата, защото хабер си нямате от нашия хал“) продължава да бъде основната пречка пред, първо, комуникацията и, второ, възможността за промени. Поколенчески проблем, забавян в изключително висока степен от липсата на реални исторически и културни връзки със Запада, което пък води до негово изключително повърхностно познаване и продължаване на все същата парадигма на недоверие и затвореност. И проблемът не може да бъде от-

странен в рамките на ничий индивидуален живот, включително и този на пишещия тези редове, тъй като липсата на традиция, на определена културна, икономическа и политическа база, на пословичното, „засука-но с майчиното мляко“, културно наследство, не може да бъде преодоля-на от никакви индивидуални усилия, колкото и гигантски да са те. Бъл-гария никога не е притежавала реални елити, не ги притежава и днес. Още повече, че елитите, като носещ елемент на прогреса, изглежда вече са си изпели песента, ако може да се вярва на по-модерните социологи-чески теории. Днес носителят са някакви дифузни граждански групи, които се съставят и изчезват в движение, като предпоставките за – и по-следствията от – действията им, са по принцип колкото обусловени от старата, невидима, висока култура (или липсата ѝ), толкова и обуславя-щи за общия климат на съответното място. От историческа гледна точка, нещата са светкавични.

Но тук не бих искал да се впускам в прекомерни абстракции. Реша-ващият за конкретната ни ситуация факт е, че тя е определяна както от очевидни, исторически обусловени липси, така и от напълно непредви-дими, свързани с модерните технологии и непознати досега в истори-ята възможности за обмен и бърза комуникация. Така че самият аз не бих се учудил, ако ситуацията в България се промени радикално, вклю-чително и откъм този толкова решаващ аспект – готовността за реал-но, а не само на приказки, приемане на западното влияние у нас. Нещо, което не го е имало никога досега, извън невидимо дребните островчета на българските „елити“ (и повече или по-малката липса на каквато и да било съизмеримост между тях и „народните маси“, винаги досега в историята ни – оттук и невъзможността за организиране на каквито и да било успешни форми на революция, включително и културна, в тази страна: това не става само отгоре, нужна е известна степен на „пропуск-ливост“ надолу, която винаги досега е липсвала).

Та така. С две думи: да видим. Има сериозни основания да се твърди, че под повърхността къкри нещо ново. Колкото и дребна да е групичката, която напоследък задава тона на обществения разговор, тя е необичай-но видима и може би дори влиятелна, поради ролята на модерните ме-дии и невъзможността за централен контрол върху тях. Така че надежди има. Останалото ще го видим, може би дори в най-скоро време...

- 15-08-2013|**Анна** – Браво!

Милена, както повечето деца на номенклатурата на соца, счита себе си за институция, а мнението си за мъдрост, придобита в цивилизования свят. Пропусна събитията около началото на прехода и сега се опитва да навакса-тръпка ли, самоавторитет ли? Подценява чистата сетивност на почтения човек, пък бил той комунист, евреин,...ром. Служи си с първосигнални клишета, както и повечето около нея. Кризата в Америка и стегна багажа за тук. Безродниците и яростните заклеимяващи, без аргументи като нея, превърнаха една добра енергия на протеста за честност и морал в първобитен антикомунизъм.

- 15-08-2013|**Дончо Аврамов** – Отворено писмо до Златко Енев и др.

Захари Стоянов

Кой въстана срещу нашето свещено дело – съединението на Южна със Северна България?

Кой караше турците да навлязат в България и да пуснат малко кръвчица на братушките?

Кой отчисли българския княз от редовете на армията си, за да го опозори и омаскари, когато той се намираше на границата срещу неприятеля?

Кой си дръпна от нашата войска офицерите, които хранутехме като просяци с единствена адска цел да ни съсипе войската, когато тя се намирал в път за бойното поле?

Кой насъска сърбите да ни нападнат откъм гърба, когато ние бяхме въз друга страна?

Кой настояваше най-много да се пратят турските комисари в Южна България?

Ами я кажете, кой ни открадна княза от Софийския палат в това време, когато на неговата глава не бяха изсъхнали още лавровите венци от Сливница?

Кой даваше честно и благородно слово, че ако си отиде тоя княз, то и съединението ще бъде пълно, и правата на България ще да си останат непокътнати, и конституцията ще си бъде всила, с една реч, България ще да цъфти и вирее?

Така ли излезе?

Кой изпрати подир няколко дена подлия Генерал Каулбарс да развърта, подкупва, лъже, бунтува и беснее?

Кой подучи пичовите и вагабонтите да вдигат бунтове в Бургас, Сливен, Силистра и Русе, да леят кръв и въвеждат анархия, щото по тоя начин да се отвори път за чужда окупация?

Кой унизи и се подигра с България като ѝ препоръчваше за княз един развратен черкезин – Мингрели?

Кой прибра под свое крило всичките чапкъни в България, а законните власти, в това число и В. Н. Събрание, за незаконни с единствена цел, да се продължи още в България безредицата, да се отчая и омаломощи българският народ и да каже: „Дойдете и ни спасете“ – Русия, нашата фатална освободителка, покровителка, славянската, братската, християнската и великата Русия, с която сме една вяра и една кръв!

Да бъде проклета оная минута, когато е стъпил руски крак в нашата земя, когато се е произнесла за първи път думата освободителка и покровителка!

Аман, бей, аман! Лошо нещо било московлука... То не прилича ни на даалии, ни на кърджалии, ни на фанариоти!

Право имали ония старци, съвременници на Екатерина, на Александра I и на Никсолая, които ни говореха: „Ще плачете за зеленото парцалче“.

Видели тия и патили, на основание на факти и на събития говорили горните думи.

Цял свят, хора, които не ни бяха ни в клин, ни в ръкав, припознаха нашата висока култура и благородните ни борби, само московците стоят настрана и викат: „Стрижено е!“ – Необяснимо.

Царуването на нагайката, монголското иго, татарщината и крепостното право може би да са едни от най-силните фактори, които са направили от руските държавни мъже зверове и идиоти.

От друга страна пък, твърде е обяснимо тяхното подло поведение, защото хората искат да ни направят московци, прочее, правят ни всичките злини и пакости, които може да измисли развратният човек. Но и това е недоволено.

Малко ли други държави има, които също така се стремят да владеят над чужди земи и народи.

Между това, ние не виждаме тая подлост в техните стремления, тия адски и гнусни средства, каквито руската дипломация употребява над България.

И подир всички тия върволици жестокости и злини, които ни една държава не е направила над България, възможно ли ще да бъде да се намерят помежду ни такива идиоти и изменници даже, които да клеветят, че Русия е наша освободителка, покровителка и доброжелателка!

Мълчете и не говорете, защото и природните стихии ще да въстанат и протестират срещу подобно едно престъпление!

По-малък грях е да обереш черква и манастир, отколкото да клеветиш пред олтара на историята и на събитията, че руското правителство имало братски, честни и благородни намерения, когато е стъпило в земята ни да ни освобождава.

Ще ни се смеят ташкенците, авганците, черкезите, бухарците и арменците, за които същата Русия не по-малко кръв е проляла. Ще ни кълне Полша, тая китка на славянството, която руските железни автократи три пъти хайдушки разделиха помежду три царства, с бесилници и с колове окичиха цели градове и села.

Ще ни кълне още нещастна Босна и Херцеговина, която пак руските дипломати харизаха на Австрия, а ние идиотите заедно с много още идиоти славяни псувахме ли, псувахме Австрия, че ги узурпирала!

Но в София, в столицата на България, гдето живеят най-голямото количество интелигенти и патриоти, един развратен до в черната си душа, калугер излиза дързостно пред очите на всички и говори, че народът е признателен на своята освободителка!

Не е крив той.

Криво е онова стадо, което е стояло гологлаво отпреде му.

То трябваше да запита мръсния калугер, да каже добро ли, зло ли е направила тая покровителка на България от две години насам, то трябваше да му предложи горните въпроси, изложени начело на нашата статия.

Време е, трябва вече, щото българските деятели, офицери, учители и пр., когато говорят на своите подчинени и слушатели за вънкашните неприятели на отечеството, официалният московец със своите донски и кубански казаци да стои на първо място.

Това учение трябва да се продължи дотогава, докогато в Петербург царствува Александър III... Защо московците не са десет или петдесет милиона? Колко любезно ще си решим и наредим аладжака!...

Блогът Истинската публицистика – <http://publicistika.blogspot.com/>

- 16-08-2013|**Георги Гочев** – С уважение към Милена Фучеджиева

Ако се отклоните за момент от стария комунистически табихет да извадите един пасаж от цялото и да го изопачите, ако се запознаете с последователното – написано от Милена Фучеджиева, ще признаете, че тя има пълно основание за недоволство от прокомунистическото управление на много и най-различни нива.

Както би казал и Станишев, а в миналото – и Вълко Червенков: – Така ли е? Така е!

- 17-08-2013|**Стоименов/и/**

Толкова думи на вятъра, Златко! Съществуват, обаче, и други – невидими уши, които могат да чуват и чуждия глас. Имаш ги, остава да ги използваш, когато притъпиш саомненията си. Фучеджиева е много права там, където ти бъркаш, и обратно. Истината, която търсите двамата, е ясна като безоблачно зарево: България трябва да изстрада руско-турската си културност – без да пита кой не е съгласен с волята и. Убеден съм, че Протестите на „младите и красивите“, т.е. нейната нова воля, са изгрева над морето от съмнения, които неизбежно ще понесе. Затова, отпуши вътрешните си уши! Направи го, защото сам знаеш, че си и полезен, далечни съгражданино Енев.

- 17-08-2013|**Златко**

М-даааа. Онова, което успявам да видя дотук е, че изданието ми очевидно се чете (или поне коментира) най-вече от хора от моето собствено поколение – едно поколение, възпитано в духа на онова, което за себе си наричам „културата на **необходимия враг**“. Не че България е някакво особено изключение в това отношение – изключенията са по-скоро онази шепа страни, най-вече в европейското ядро (но не и Америка!), които с огромна мъка, и в резултат от задълбочено премисляне на политическото и всякакво друго наследство от европейския двадесети век, днес като че ли успяват постепенно да се откъснат от това вековно наследство. Очевидно има сериозна разлика между страните, които действително са преживели на гърба си ужасите на войните и такива като нас, които от 1918 насам са практически изключени – и за добро, и за зло – от хода на по-големите европейски конфликти. Както се казва, „за един бит...“

А инак, както сигурно ви е омръзнало да слушате, ще повтора отново: да видим колцина от нас ще са останали след, примерно, тридесети-

на години. Откровено казано, като чета повечето коментари тук се надявам да не бъдем прекалено много...

- 18-08-2013|**Кунев**

Най-големият враг на България е Западът. В момента, ако пишещите и четящите „Либерален преглед“ си погледнат месечните разходи, ще установят, че 85 % от парите им отиват на Запад – в западни банки и фирми. От 5 века Западът краде, лъже и убива стотици милиони по света. Затова Африка, Азия, Америка и всички честни и мислещи хора в Източна Европа отхвърлят западното икономическо и духовно робство, всичко това, свързано с развала на морала, самоунищожение и духовно, и икономическо. 8,5 млрд Евро през недалечната 2010 г Западът открадна от България. Чрез фирми, банки, вериги магазини и спира нашето производство. За децата ни, отлично обучени, не говоря. Това е факт, всеки студент II курс от Икономически университет ще ви го каже. Но – уж умните и красивите, понеже е модно, понеже са обладани от демона на сляпа омраза /внушена цинично-рефлексивно от Холивуд и пр/ наричат тези, които построиха модерна България слуги на Турция и Русия. 100 пъти по-добре е да сме с освободителката Русия, дала ни без нищо за себе си нова България /да четат Достоевски, въпреки, а не блудкавости/, отколкото от Запада – циникоубиец. Dixi.

- 18-08-2013|**Алекс** – В един стерилен свят

Чувствам се истински лаик в сравнение с писалите по-горе, позоваващи се на всевъзможни авторитети в науката, културата, историята и пр. Но си мисля, че г-н Енев БИ БИЛ прав в един стерилен, неподвижен свят, в който на един рафт подреждаме руската империя/държава, а на друг – руската култура; на един рафт подреждаме Хитлер и фашизма, на друг – немската култура; на един рафт поставяме турската империя/държава – на друг – турската култура и т. н. и т. н. Но животът не е бакалия, в която всичко стои подредено на рафтове и очаква конкретния си бакалин, който да продаде стоката си от конкретен рафт на конкретен купувач. Дали ни харесва, или не – но по някакъв начин всички култури са функции на своите държава, време, среда, народ и т. н. и т. н. /не подреждам по значимост/. Повтарям, че без да съм специалист, не разбирам защо не мога да харесвам руската култура, без да харесвам руската държава напр?!?!? Та и много от самите руснаци не си я харесват

особено – както не са харесвали държавата си великите немски/турски/български и т. н. интелектуалци и хора на изкуството през най-различни исторически периоди. И разбира се, имам предвид „ДЪРЖАВА“ а не „РОДИНА“. Впрочие, да не смесваме нещата – за всеки, който СЕГА живее в България, е ясно коя Русия ненавижда Милена Фучеджиева и КОГО обижда с етнически прозвища. И обратно – за всеки, който НЕ ЖИВЕЕ в България СЕГА, е твърде лесно да теоретизира наслоената ни не точно омраза, но повече механизъм на отхвърляне спрямо прояви на руски национализъм и имперско мислене – както и на турски такива. Българският народ го е казал – не ща им меда, не ща им жилото. И доколкото се считаме за образовани, белким да можем да преценим правилно кой точно мед да вкусим. В заключение ще споделя, че съм голям фен на руската култура и живеейки по-голямата част от живота си през тоталитаризма, руската книга е била ОСНОВЕН източник на познанията ми за много, много, много неща – което не ми попречи след 1989 инстинктивно да се отдръпна от руската литература, кино, театър, музика – отвратена от натрапването им през целия ми съзнателен живот, едва от няколко години започвам отново да ги търся – такава е диалектиката на живота. А царството на подредеността е бакалницата.

- 18-08-2013|Златко

Хм, интересно защо моят призив СРЕЩУ омразата и пещерното мислене се тълкува тук (почти) от всички четящи като призив ЗА любов към Русия или Турция. В интерес на истината, за мен това не е нищо друго освен израз на едно и също нещо – **вътрешна фиксация върху Изтока**, независимо дали той се възприема като спасителна или заплашителна идея, представа. Още едно потвърждение, най-вероятно, на вековната затвореност на тукашните порядки, мислене, начин на живот, всичко. Собственото ми отношение и към Русия, и към Турция (към ДЪРЖАВИТЕ Русия и Турция – за културите им вече говорих) е такава на уважителна дистанция и принципно изживяване на огромните разлики и в менталитет, и в начин на мислене, и в разбиране за демокрация или свобода. Изобщо, почти във всичко важно. Значи, понеже по принцип отхвърлям омразата като мотивация на житейското си и политическо поведение, аз призовавам към едно цивилизовано отношение и към тези две култури (страни), и към самите себе си. От това милите ми читатели, неспособни да мислят в никакви други категории

освен любовта и омразата, моментално правят извода, че аз се опитвам да ги накарам да се завърнат към задължителната в близкото минало любов към големия брат или да им натреса някаква подобна любов и към „поробителя“.

Сега, не искам да се изкарвам по-голям западняк, отколкото съм, защото, ако и да живея на Запад, аз си оставам българин, и това си ми личи отвсякъде, но поне в това отношение напълно споделям либералното западно отношение към тези две страни – умерен оптимизъм относно едно взаимосвързано бъдеще, плюс умерена, изпълнена с уважение, дистанция към сегашните им политически системи и особености на обществения живот, които все още ги правят не-западни (нещо, което важи в същата степен, ако не и по-голяма, за самата България, която, ако не ми беше родина, най-вероятно не би ме интересувала, поради липсата на каквито и да било забележими отвън промени по посока на някакво озападняване).

Това е, доколкото мога да го формулирам, принципното ми отношение. Нищо против правото ви да ме портретирате по каквито и да било начини, но не ми забранявайте да се смея в шепа, поне от време на време, ако обичате.

- 18-08-2013|**Милена** – М. Фучева с хонорари от Пеевски

Нищо лично, фактите са си факти: Фучеджиева беше популяризирана като автор от в-к „Уикенд“ – първото голямо издание на Пеевски. „Аз блогинята“ е книжле, издадено с благословията на Пеевски. Срещу какво точно се бори Фучеджиева? Да плюеш комунистите, докато разказваш с нескрито чувство за превъзходство как летата са ти минали в международната почивна станцията на писателите и журналистите във Варна... Всичко това ми се вижда повече от безпринципно. Само плюене, агресия, неудовлетвореност от всичко, от всички... Това е път на никъде. Фучеджиева като номенклатурно чедо от какви позиции съди Станишев? Съжaliaва, че не се е справила по-добре от него ли?

- 18-08-2013|**Дина Димова** – Благодаря

Интелигентно и умно написано, много разум ни трябва сега

- 18-08-2013|**жена**

Малцина като г-н Енев търсят добрия тон в отношенията между хората. Тук не става въпрос само за Милена Фучеджиева – а за всичко онова, което ни пречи да се разбираме и да не крещим един срещу друг. Поведението наистина е като на пещерни хора – и понеже живея близо до протестите, понеже чувам обидите и от двете страни, все повече губя надежда. С ярост не се решават обществени отношения. С гняв не се решава съдбата на един народ. Благодарна съм на г-н Енев, че търси пътища към нормалния тон, че спокойно разсъждава и анализира. Че е обективен.

Що се отнася до г-жа Фучеджиева, нека не мисли, че всички ние сме безпаметни. Тя, която се бунтува срещу номенклатурата, е част от нея. От биографията на баща си. Защо не зачеркне фамилията си, както зачеркна и поведението на един възпитан човек?

- 19-08-2013|**Стоименов/и/** – Дрън-дрън ярина

„Much ado about nothing“, „Когато атовете се ритат, магаретата теглят“ или „Колко дявола се побират връз върха на една английска игла“. Кое от трите словосъчленения предпочитате, госпожи и господа празнословни? Ние, народът, климовските селяни, значи, бързае да ви напомним, че сте изпуснали Ориент експреса и в двете посоки. Затуй обувайте смакканите ботуши на дядо ивана, марш в сокаците на догана и право у горите на симеона. Късно е, чада мили, късно! От нас нищо не става.

- 19-08-2013|**Златко**

Това последното ми звучи много вярно...

- 19-08-2013|**сухи**

русия е дала най-много жертви през 2 те европейско-светоновни войни, неколkokратно повече убити руснаци, вкл. и от сталин, но ние си знаем едно – само холокост и това е; бомбадировката на дрезден е една от най-варварските, както изключим хирошима...имат ли право няколко нации да репресират друга нация /германия/?... в доста тъпото и пропагандно филмче за шиндлер, чийто списък скоро бе обявен на търг, немците са представени като абсолютни изроди, машини за убиване, е как след такова „изкуство“, да не повярваш на световната прогресивна мисъл? колкото до златко енев, той проявава цензуриращото си мисле-

не, нежно изключващ всяко различно мнение, плод на което е и това „писмо“, чак педагогически патос се доловя в желанието да ин поучава; един писател, за какъвто се мисли енев, би трябвало да разбира повече собствения си народ...както екзистенциалната предопределеност на мястото, което обитава...

• 19-08-2013|**Златко**

Интересна е „скромността“ на хора като Иван Сухиванов, които много биха искали да представят гласовете си като „всекигови“, само че грозната истина, поне според мен е, че това са няколко гласа, отличаващи се с изключителна пошлост, агресивност, и всевъзможни фобии, сред които тази странна форма на нашенски новопоявил се антисемитизъм е само една от по-меките. Такива гласове излизат, с молба за извинение, директно откъм най-дълбоката клоака на комунистическото национал-патриотично възпитание, с всичките му красиви цветове. Гонил съм този човек десетки пъти от форума, но, подобно на още няколко други като него, отрицателната му енергия е далеч по-мощна от моето желание за контрол и някакъв вид цивилизованост поне в рамките на това тук тясно пространство.

А фактът, че подобни гласове се ширят необезпокоявани из българското „културно“ пространство (въпросният господин например май е „литератор“, обвързан с някакво бургаско списание) е само едно от указанията за това до каква степен това пространство – поне доколкото човек може да го долови чрез Интернет – се е превърнало в еквивалент на мексикански нарко-сериал: шансове изглежда имат само най-бруталните, най-безогледните, най-готовите на всякакви безочия в името на „екзистенциалната предопределеност на мястото, което обитават“...

Пфуй, отвратително...

• 19-08-2013|**Историк**

Смешно е това противопоставяне на двама интелектуалци – „Златко Енев – Милена Фучеджиева“. За мен и двамата са, най-просто казано, „един дол дренки“ – и то това са две конкретни дренки, които са не само от един дол, но и от един и същи калибър, и си приличат и по много други неща.

Едната се безпокои, че руското влияние у нас било твърде силно – другият пък се тревожи, че европейското (или изобщо „западното“) влияние

у нас било твърде слабо... (Но и двамата нямат никаква идея за това дали и как, наред с всички всевъзможни други влияния, все пак и българското влияние върху собствените ни български работи може да се засили...)

Едната се зарича „винаги ще предпочитам сорос пред путин“ (тя така си пише Милена, в блога си, без никакви главни букви – нито при държавите, нито при личните имена – това си е утвърдена практика при нея, не това е проблемът тук) – другият пък се кълне, че никога нямало да се върне „в пещерата“ (в която според него пребивават постоянно по-голямата част от сънародниците му) – но отново и двамата не виждат за себе си никаква друга роля освен да разчитат на някаква външна сила (която да победи лошото в нас самите).

- 19-08-2013|**Манол Пейков**

Отличен текст. А зад него -- ясна, точна и мъдра позиция.

- 19-08-2013|**Златко**

Едно пояснение за всички, които следят този форум отдавна и евентуално са изпаднали в същото объркване като мен, четейки неочаквано смислените коментари, които се появиха под **статията на Стефан Дечев за Балканската война**, подписани с псевдонима „Историк“: това било друг човек, не този стар познат, който се обажда малко по-горе тук. Току-що се обади, притеснен от мисълта, че този последен коментар би могъл да му бъде приписан.

- 21-08-2013|**Бисер** – „Свободата не ще Екзарх – иска Караджата“

Златко, чета те защото те уважавам. Милена си е избрала ролята на Караджата, ти пък на Екзарх. Театрото на твоята сцена се разигра и аплодисментите са преобладаващо за Нетърпимост. Най-важното е, че салонът се напълни с коментатори. И още нешо. Езикът, който употребча Фучеджиева е преднамерено политически и граматически некоректен. Артистична езикова форма, която отговаря на естетическите разбирания на значителна част от протестиращите. Тъй като и аз съм от Вашият с Милена „дол дренки“ – в емиграция от 26 години, съчувствам на терзанията и формите Ви на патриотизъм. Куриозното в моя емигрантски случай е, че успях да хвана „Ориент Експреса и в двете посоки“ – след 26 години Калифорния в момента живее в Минск. Всичко е възможно в „пещерното ми пространство“. Бъди здрав и благодаря за либералния преглед.

- 21-08-2013|**Никола Ников** – Сдно баба знае, едно бае!

Има хора като Милена Фучеджиева и някои от пишещите тук, които, когато не знаят какво да правят, правят каквото знаят, т.е., както е казал ДЗкон Левски – „ОСИРАТ ВСИЧКО“.

За случая с Фучеджиева не е ясно от какъв зор го прави: умишлено или по навик, защото „когато разумът бива приспан, се раждат чудовищата...“

- 21-08-2013|**Никола Ников** – ге: Подкрепа

Манол Пейков писа:

Отличен текст. А зад него -- ясна, точна и мъдра позиция.

Подкрепям дадената оценка от г-н манол Пейков.

- 21-08-2013|**това е истина**

Тя си е поживяла в НРБ, доста добре. Дилов син, също. Но казват, че след 1944та, става регрес.??? През май 1935 година покритието на банкнотната емисия спада под определеното със закон ниво от 33,3%, което подтиква ръководството на БНБ да прави различни счетоводни манипулации, за да прикрие реалното състояние на банката. Към края на годината това се оказва недостатъчно и законово установеното минимално покритие на емисията е намалено на 25%. [18]

По време на войната левът претърпява силна инфлация, като за периода 1939-1945 година паричното обръщение нараства 14 път, а стойността на лева пада 12 пъти. За да запази поне формално покритието на лева, от 1942 година правителството започва да издава съкровищни бонове (с номинал 8 милиарда лева само през първата година), които се приемат за законно платежно средство. Това обаче се оказва недостатъчно и БНБ търси начини за скрито субсидиране на бюджета, а през 1941 година е прието, че за обезпечение на лева може да се ползват и неконвертируеми в злато валути. Банкнотната емисия през следващите години е обезпечена главно с германските задължения по клиринговата спогодба, които представляват депозити на т.нар. „клирингови марки“ в германски банки, с които БНБ и правителството нямат възможност да разполагат на практика. Айн Ранд, знае и е чела Библията, че всички са равни и трябва християните да правят равенство, а това което има се дели по равно защото са колектив. Бриго Аспарухов и ДКМС: „Аз, вяр-

вам в дявола и взаимната изгода!“.. Ако имаш повече от другия, даи половината на другия, е християнско и ляво.

ЗНАЕМ ЧЕ ДЕСНИТЕ МРАЗЯТ ОТ СЪРЦЕ.. ОТ УМ, ТЕ НЯМАТ СЪРЦЕ.. ДЕСНИТЕ СА КРИПТОФАШИСТИ http://en.wikipedia.org/wiki/Prague_Spring en.wikipedia.org/wiki/1968 <http://bg.wikipedia.org/wiki/1968>

<http://vbox7.com/play:52ead41f> 45 години стигат! Стигат! Времето е наше! На лявото! Да сложим край на дясната олигархия в България!! Дясната олигархия в България, е родена през 1968ма, когато се противопоставя на социализма с човешко лице. Тогава са решили, да се справят с лявото и свободата в България, окончателно. 45 ГОДИНИ СТИГАТ! СТИГАТ! ВРЕМЕТО Е НАШЕ! до кога ще търпим хърсевци и дъревци да се появяват по медиите!!!! Не мразим ли БКП, за това че не бяха народа, тоест че бяха десни???????? Волгин беше не-осъзнат ляв. Много леви, са не-осъзнати десни. И повечето от протеста са не-осъзнати леви. Дървета е неосъзнат десен

http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=894202&audio_id=108538

ИДЕИТЕ НА АЙН РАНД – НАЙ-УРОДЛИВАТА ФИЛОСОФИЯ, КОЯТО СЕ ПОЯВИ В СВЕТА СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И СТАНА МАРКСИЗМА НА НОВОТО ДЯСНО

Цитат

Твърдението, че това е най-уродливата философия, която е произвел следвоенният свят е напълно справедливо. Егоизмът, според нейните защитници, е добър, алтруизмът е зло, съчувствието и емпатията са ирационални и разрушителни. Бедните заслужават да умрат; богатите заслужават безусловна власт. Това вече бе изпробвано и претърпя пълна катастрофа. Системата от вярвания, конструирана от Айн Ранд, която умря преди 30 години, никога досега не е била по-популярна и влиятелна.

Гръцките кметове, учители и други официални лица са депортирани или убити. Българската власт конфискува всичката собственост на гръцкото население и я прехвърля на българското. В резултат на действията на българите, гръцки партизани и цивилни организират Драмското въстание в края на септември 1941. Въстанието е потушено, като 3000 въстаници (от които 1000 невъоръжени) са убити, а в следващите

седмици българската армия убива 15 000 гърци, като в някои области са разстреляни цели села. Българската окупация е най-смъртоносна за гръцкото население — българската армия избива общо 40 000 гърци, докато Германия екзекутира 21 000, а Италия — 9000. след войната България щеше да се подели от съседите, ако не беше Червената армия. Така ще трябва да се извиняваме и на Камбоджа, на Сърбия, на Ирак, на Афганистан и на всички страни, в които управляващите след 1989 г. пращаха български военни части, като пушечно месо, в защита на американските икономически интереси.

БВП на глава от населението през 1950 г. \$ 1,651.00 33та в световната класация

БВП на глава от населението през 1973 г. \$ 5,284.00 27 МЯСТО В СВЕ-ТЪТ, сега към 60то

- 22-08-2013|**Prof. Bl. Blagoev**

Основният текст и многобройните реплики на г-н Енев, в края на краищата ме водят до подкрепа на г-жа Фучеджиева. Класически е изразът „На война като на война“, без да е човеколюбив. Позицията на Енев е елитарна, красива, да няма остроти и ръбове. Тук става въпрос не за книжна дискусия, а за въпрос на живот и смърт. И тъй ни обвиняват в пещерно мислене, когато е необходима нетърпимост. Желев беше казал, че диктатура се събаря само с друга диктатура. Знае се, че червените кокла не пускат без кръв, макар и фигуративно казано. А вие искате от Фучеджиева толерантност, за да спазите вашите загладени форми. Не Ви разбирам г-х Енев.

- 25-08-2013|**Царево**

Точно и ясно Златко Енев поставя един злобеещ графومان като М. Фуч. на мястото. Деликатно, интелигентно и обосновано. Попрочетох текстове на госпожата от последните две години. Ами тя си изменя вярванията, критиките, плювните като фурнаджийска лопата на всеки 28 дни или /несъществуващ вече цикъл/. Лее жлъч, и тон на омраза според настроенията си, неаргументирано, повърхностно и със силно изразен мотив за известност на всяка цена.

- 02-09-2013|**елементарно, уотсън**

В тая връзка, да си кажа какъв, според мен е начина да се спасиш от омразата си. Като видиш собствените си слабости, като те заболи от тях, тогава стигаш до съчувствие към ближния и после може и да стигнеш до – ако има някой без грехове, нека пръв хвърли камъка.

- 15-10-2013|**Гост**

Много думи, малко мисъл г-н Енев. Общо взето се сещам за творбите на Казандзакис, където се критикуват безплодните дела на интелигентни люде.

Промяната започва от душата

Автор: Манол Пейков

Цинизмът е най-големият ни проблем, казва издателят Манол Пейков...

(Интервю за вестник „Стандарт“, проведено от Елица ИВАНОВА; тук публикуваме пълната версия на текста)

Г-н Пейков, няма да ви питам дали протестирате, а къде го правите?

Навсякъде, където мога. Най-много във фейсбук – това е новата агора. Чисто физически на протест в София съм ходил само два пъти. В Пловдив също бях няколко пъти, но енергията не е същата. Когато протестираш срещу някого, който е на 150 км от тебе, не можеш да насочиш енергията си по същия начин. Но да бъдеш на улицата не е единственият начин да протестираш. Погрешно е да се смята, че само тези 20-30,000, които са на площада, имат проблем със сегашното управление на страната. Хората са неизмеримо повече, но повечето си имат житейски план, който не им позволява да присъстват телом. Много от тях вършат ежедневната си работа, която е не по-малко важна за изграждането на тази държава. Но това не означава, че с ум и дух не са част от този протест.

Ясно, е че всички искаме нещата да се променят, но изниква въпроса как само с морал да победим олигарсите?

Това, което е пословично трудно в България, е да има единомислие между хората. Най-големият проблем според мен е цинизмът – отказът на много хора да повярват, че промяна е възможна. И това се вижда най-добре в изборния ден. Почти половината българи не излизат да гласуват. А нещата могат да бъдат различни. Убеден съм, пък и протестът го доказва. Никога толкова много хора не са отстоявали правата си на улицата по толкова позитивен и градивен начин и така упорито. Това означава, че обществото ни се променя. Да не забравяме, че почти пет десетилетия хората са учени да мислят, че от тях нищо не зависи, били са мачкани от една безмилостна в психологически план система.

Българинът способен ли е обаче да се обедини? Не го ли прави само когато му вадят нож?

Не мисля така. Предпочитам да мисля за България като за една много млада държава с кратка история. Така е по-градивно, отколкото да говорим за тия прословути 1300 години – и че все не можем да оправим, та сега ли аджеба ще успеем? А истината е малко по-различна. Трудно е да се говори за приемственост между периода преди Османската империя и този след Освобождението. Да, има приемственост що се отнася до езика, територията и (донякъде) бита. Ала националната идея не е съществувала в края на Второто българско царство – тя е по-късно схващане. Затова трябва мислим за България като за една млада държава, на около 140 години, през които сме преживели най-невероятни катаклизми. Минали сме през всички познати на човечеството политически устройства – империя, царство, по време на което сме имали капитализъм и фашизъм, после комунизъм, после период на преход към капитализъм (който сам по себе си е нещо различно от самия капитализъм). Това е тотална смяна на парадигми през поколение. Довчерашното горе изведнъж става долу, довчерашното ляво – дясно, довчерашното напред – назад. Как оцелява едно човешко същество при толкова драматични промени, които го сполитат въпреки волята му? Ние се намираме на кръстопът на интереси и винаги сме били зависими от Великите сили. Единствената ни смислена и самостоятелна история като държава е в годините между Освобождението и Втората световна война, в които сме построили всичко, което днес имаме. И само за някакви си петдесетина години – към средата на трийсетте – ставаме една от силните икономики в Европа. През 1930-те дядото на жена ми е учил в Бордо; издържала го е леля му с учителската си заплата в Чирпан. Какъв по-добър пример, че нещата могат да бъдат нормални? Само дете онова поколение съвсем целенасочено е затрито от лицето на земята през епохата на комунизма. Давам си сметка, че това което сме ние в момента е изковано тъкмо в тази епоха. И – тъжно ми е да го кажа, – но за да се променим трябва поколенията да си отидат.

Баща ми е един от хората с най-висок морал, които познавам. Той ме е учил на морал. Но виждам колко му е трудно – не само на него, но и на цялото негово поколение – да се отърве от идеологемите, с които е възпитавано. Парадигмите за добро и зло, с които си отгледан като млад, така засядат в ума ти, че се превръщат в психосоматика – и няма отър-

ване. Много е трудно да отделиш, например, любовта си към руското изкуство и култура от политическата идея за Русия, която днес е демонична сила в Путинови ръце. Идеологията се заиграва с дълбоко съкровени неща и така вгражда определени идеи у човека, че дори после да ги отхвърлиш с ума си, с тялото си не можеш. По-младите пък, които не помнят какво е било преди, от своя страна са отраснали в едно спорно като етика, естетика и морал време, в което властваше законът на джунглата. Всичко това трябва да изтече, за да се случи различното.

Значи промяната започва в душата на всеки, а не на улицата?

Промяната се случва в общуването. Прекарвам часове в дискусии с протестиращите и забелязвам, че някои от тях подсъзнателно копират модели на мислене точно от онези, срещу които протестират. Например – разделят хората на активно и неактивно протестиращи. Така че борбата е не само на улицата, но и в умовете. А именно литературата има най-голямата сила да променя умове, гледни точки, дори цели вселени. Не случайно издавам книгите, които издавам. Не онези, които продават по 30,000 копия. Повечето от моите книги продават по 500 бройки, а ако случайно стигнат 1000 ги смятам за бестселъри. Но съм щастлив – защото те са част от моята лична битка за нормалност, за добър вкус. И всеки нов читател, който завоювам, е лична победа.

Как ще коментирате тогава тезата на Франсис Фукуяма за революцията на средната класа, която е неспособна да се обедини с масите, да начертае конкретни политически цели и да я постигне?

Времето ще покаже. Предизвикателствата на бъдещето са много големи – глобално затопляне, пренаселване, остър недостиг на ресурси. На прага сме на голяма промяна. Най-големите квантови скокове в мисленето и общественото устройство се случват след големи сътресения, кризи. Тогава нещата внезапно се оголват и човек стига до ядката на смисъла, задава си фундаменталните въпроси – кое е истински важното и без какво може. Вера Мутафчиева казваше, че историята не е учителка на народите – народите разбират само от кютек. И даваше следния пример: държавите, които днес са най-добре, са именно онези, които загубиха войната, които бяха сринати до основи преди половин век – Германия и Япония. Може би ние не сме преживели достатъчно големи катаклизми, за да ни дойде акълът в главата. Цинизмът, нищоправенето и чесането на езиците – защо да сме ги махали тези, като нямамо кой

по-добър да дойде? – ни пречат. След като стана до болка ясно, че това правителство е неморално и не служи на интересите на народа – значи то незабавно трябва да се махне. Ще минат изборите, ще видим кой ще дойде на власт. И ако трябва – ще повтаряме същото упражнение. Десет пъти ако трябва. Нещата не се случват без търпение, без настойчивост. Но важното е, че всеки следващ път ще сме все по-близо до истината. Защото няма начин енергията на улицата да бъде изличена напълно.

Не я ли надценяваме?

Понеже хората са променени отвътре, затова излизат на улицата. Най-важният резултат от този протест е, че нормалните хора у нас вече не се чувстват самотни. До съвсем скоро те живеяха в затворен кръг без желание да се обединяват в политически или обществени групи. При тях промяната се случваше в личен план, но отвъд кръга от семейство и приятели много трудно намираха съмишленици, чувстваха се самотни. А сега изведнъж виждаш, че на улицата има още 30,000 души, които мислят като теб и туптят като теб – макар и да изповядват най-разнообразни политически идеологии. Защото тези хора се борят не за идеологии, а за фундаментални идеали и принципи в управлението на държавата. Когато внезапно откриеш толкова много съмишленици, изведнъж обичайните изходи – терминал 1 и терминал 2 – вече не са императив. Протестът стимулира повече нормални хора да останат тук, защото виждат, че на са самотни.

Възможно ли е едно издателство у нас да се самоиздържа, издавайки качествена литература?

Възможно е. Но ако приоритетът ти е да печелиш пари – значи това не е твоята сфера, по-добре да гушиш гъски или да гледаш прасета. Ако целта ми беше да печеля пари, щях да използвам енергията си за нещо друго. Печатницата ни години наред печелеше много добре. Спечелените от нея пари майка ми влагаше години наред в българската литература. И изведнъж се оказа най-големият издател на съвременни български автори. Правеше го от вътрешна необходимост – тя самата е поет и писател. Даваше си ясна сметка, че едно цяло поколение е обречено на изчезване, защото след разпадането на старата система всички изведнъж забравиха, че има българска литература. Тя, обаче, не забрави. Но ще е несправедливо ако кажем, че беше сама в това си начинание – хора като Малина Томова, например, посветиха живота си на издаването на добра литература, и то в годините на най-голямата мътилка.

Защо говорите в минало време?

От 7-8 години нещата не са същите. Самият полиграфически бранш навлезе в друг етап. Бизнесът е много по-труден, конкуренцията много по-голяма, цените много по-изпилени. Откакто започна кризата е истинско предизвикателство да си покриваш насъщните разходи. Но днес ние берем плодовете от авторите, в които инвестирахме навремето. На първото представяне на новата книга на Георги Господинов „И всичко стана луна“ миналата седмица имаше опашка за автографи от над 100 души, а Йорданка Фандъкова чакаше по средата ѝ. Години наред продавахме неговият „Естествен роман“ на цена, близка до себестойност. Но Жоро имаше редкия шанс да бъде правилният човек на правилното място, в правилния момент. Той си падна като дялан камък на мястото и доби небивала популярност. Хората чакаха 13 години вторият му роман, „Физика на тъгата“, но си заслужаваше. Само за месец след излизането си книгата продаде над 10,000 броя. Хубавото е, че Жоро не е единствен – напоследък автори като Милен Русков и Калин Терзийски го гонят по популярност. Нямахме да повярвам, ако някой ми беше казал, че ще дойде ден, когато издателството ще носи на гръб печатницата – както се случи миналия декември. Заслужава си да градиш, за да се появят един, двама, трима писатели от този калибър, които да се превърнат в живи класици. А аз съм сигурен съм, че и някои от онези, които днес продават не повече от 500 бройки, след време ще бъдат оценени и ще влязат в пантеона на българската класика.

С какво е длъжник държавата на българската книга?

Две са фрапиращите неща. Първо, България е единствената страна в Европа (освен Дания), която не се е възползвала от възможността за намаляване на ДДС върху книгите. Това е срамно и скандално. Книгата е душата на един народ, длъжни са да го направят. При това става дума за незначителен финансов интерес от гледна точка на държавата. В България на година се купуват около 5 милиона книги – по 10 лева средно, това са 50 милиона лева; върху които (грубо) ДДС-то е около 10 милиона. Това са ужасно малко пари в сравнение с тези, които се дават за подслушване и полиция, например. При намаляване на ДДС (в повечето страни в Европа то варира между 4 и 9%), парите, които сега отиват в държавния бюджет биха се разпределили между всички участници в ценностната верига на книгоиздаването: преводач, редактор, коректор, издател, читател. Всеизвестно е, че преводачите в България са заплатени

пословично зле и в много случаи работят от гол ентусиазъм. А те са хората, както казва Жозе Сарамату, които създават световната литература – докато писателите създават националната.

Вторият проблем е, че България е единствената държава в Европа (освен Великобритания, която няма нужда от това), която няма програма за финансиране на издаването на свои автори на чужди езици. В съседна Сърбия, например, за това са отделени 100,000 еврогодишно – с които успешно се издават около 100 книги от сръбски автори на чужди езици всяка година. Което драматично увеличава „мекото влияние“ на тази страна по света. А нашите издадени на чужд език автори се броят на пръстите на едната, най-много на двете ръце – и това се случва основно благодарение на личните им усилия. Погледнете на нещата така: за референдума за „Белене“ (за който от самото начало беше ясно, че е напълно безсмислен), се дадоха над 20 млн. лева. Та тези пари щяха да стигнат за финансиране на подобна програма за 100 години напред! И ползата от това за България щеше да е необозримо по-голяма, отколкото от пет, че и десет Белене-та. Нашата литература няма агенти по света, защото в това нещо хляб няма. Ако има държавна програма за превод интереса към нашите автори ще е в пъти по-голям – ще се появят и агенти, което пък от своя страна още повече ще повиши интереса.

Как намаленото ДДС би се отразило на книгоиздателския бранш според вас?

Как мислите, дали али ако цената на една книга падне от 20 на 17 лева, да речем (спестеното ДДС в случай на намаляване на ставката) повече хора ще купят книгата? Аз лично съм уверен, че ще са доста повече. Представа си нямате как (особено в провинцията!) хората си броят стотинките по премиери, за да притежават някоя книга, за да я вземат в ръце.

Качествената литература в България се продава в тиражи от 300 до 1000 броя, не повече. За да си избие разходите един издател (а без това няма как да оцелее – без значение колко възрожденски разсъждава той или тя) му е нужно да продаде (в зависимост от структурата на разходите) между 500 и 800 броя. За да почувства той/тя по-голяма сигурност – и да издава смело качествени книги – е достатъчно продажбите да се вдигнат малко, не много. Ако до вчера е продавал/а средно по 450 броя – днес да продава по 600. А това със сигурност ще се случи при намалява-

не на ДДС. Кое то, от своя страна, ще отвори пазара за много некасови, но качествени и важни за българина заглавия.

Но цялото спестено ДДС няма да отиде в намаляване на коричната цена на книгата. Да си представим, че говорим за книга от 300 страници, издадена в тираж 1000, на цена 20 лева. По-реалистично е да се допусне, че цената, ако ще пада, ще падне по-скоро с около лев. Останалите два лева на книга спестено ДДС, умножени по тиража, правят 2000 лева. Не можем да знаем как точно ще бъдат разпределени тези пари (това ще го определи пазара, както и самите издатели), но аз лично бих предложил да предположим, че ще бъдат поделени по равно между преводач, редактор и издател.

Какво означава това? Ако на преводача са платили 6 лева на страница (обичайна в настоящия момент тарифа), то той е взел 1800 лева (300 страници по 6 лева). Ако добавим към това 1/3 от тези 2000 – 660 лева – това ще вдигне заплащането му на 2460 лева. Кое то ще повиши заплатата му с повече от 25%. Имайки предвид, че, според повечето преводачи, с които съм разговарял, за да е истински качествен преводът трябва да се превеждат по около пет страници на ден – заплащането би се увеличило от 30 лева дневно на 40+ лева дневно. За много хора това може да е разликата между мизерно съществуване и що-годе приличен живот.

Сега за редактора. В момента повечето книги в България се издават без редактор – издателите просто не могат да си позволят да платят за това. (Това сваля драстично нивото както на преводната, така и на българската литература.) Ако изобщо плащат – дават по лев на страница (отчайваща тарифа, подobaваща по-скоро за коректор). Ако допуснем, че 660 лева ще отидат при редактора – това прави 2.20 лева на страница. Добавим ли и левчето отпреди – редакторът би получил около 3 лева на страница, три пъти (!!) повече отпреди: заплащане, което уважава и оправдава труда му. Тогава масово ще се появят редактори – и то добри редактори. Повярвайте ми, това би променило качеството на издаваната в България литература драматично! И продажбите също ще се вдигнат – защото в момента много хора не купуват определени книги по единствената причина, че преводите им са толкова трагични, че са на практика нечетими.

660-те лева, които остават при издателя могат да отидат за маркетинг и/или премиери. (Зала: 150-200 лева. Критик, който да говори за книгата: 70-100 лева. Това прави две и половина премиери. Стотина спе-

челени души за каузата на въпросната книга, плюс петдесетина продадени копия в повече!)

Този анализ, разбира се, е напълно въображаем – но не и нереалистичен. Изводът: намаляването на ДДС върху книгата сериозно ще промени пейзажа на българското книгоиздаване. Издателите ще се чувстват по-сигурни, преводачите ще са по-добре платени, ще се появят (истински!) редактори. Това би бил един своеобразен квантов скок за българската книга, както и за българската култура изобщо. И то срещу много малка, почти символична инвестиция от страна на държавата. Остава и политиците да го проумеят...

Източник

Манол Пейков издава книгите, които харесва и от които има нужда. Той и майка му Божана Апостолова стоят зад едно от най-успешните издателства у нас, „Жанет 45“, което през годините се утвърди като най-силно подкрепящо съвременната българска литература. Манол се е съсредоточил върху чуждестранните автори. Завършил е Пловдивската езикова гимназия, а после Американския университет в България. Превежда поезия, а понякога и пее.

Коментари (4)

- 22-08-2013|**Валентин Кръстев** – Чудесно интервю, Маноле!

Във връзка с книгоиздаването, бих добавил само, че държавата и друго трябва и може да направи: да възстанови някогашната система за книгоразпространение, която фактически закупуваше немалка част от тиражите, комай на всичко издадено у нас. Нека да има подбор на книгите – да се закупува само качествена литература! Това ще създаде работа и на много познавачи на добрата книга. Вероятно ще съживи

и някогашната „оперативна критика“, която, ако е на място, ще събуди интерес и ще спомага за формиране на вкус към добрата книга, Ще даде възможност книгите да стигат до читателите и чрез читалищните и други обществени библиотеки, доколкото са останали такива. А ефектът за финансовото състояние на издателите на качествена литература ще бъде огромен, защото това би довело до съществено увеличаване на тиражите. Ще окаже и конкурентно въздействие върху книгоиздаването в страната като цяло. Отначало косвено, а впоследствие – пряко – ще има и ценностен ефект върху производството и пазара на книги.

- 29-08-2013|**Стоименов /и/**

Освен признателна, признателността може да бъде и поощрителна, Маноле. Поощрително е, че можеш да мислиш така чисто и просто. Признателно ти благодаря, млади момко, и ми е драго да ти кажа, че колкото повече осмислям казаното, толкова повече ми приличаш на „другата“ България. Успех!!!

- 01-09-2013|**Боряна Пирьова**

Книгите които издава издателството Жанет – 45 са качествени. Голяма удоволствие за нашата четяща публика са новите книги на български писатели като Георгии Господинов и Калин Терзийски. Човешчина и чувствителност в текстовете.

- 28-09-2013|**Ansaldi Bum** – КАК ДА НИ ПОЗНАВА ЕВРОПА?

Хубави писаници и истини. И така ще бъде, защото в България „авторите“ са към 3000, преводите са над 1000, а читателите са 5000. Ужасът на сметанката. А какво остава светът да ни превежда и чете! Да се самолюбваш е едно, да сееш родолюбиви желания е друго, а литературното небе е с хиляди знаменитости.

Четейки архивите на депортацията

Автори: Румен Аврамов, Надя Данова

Благодарности

Замисълът ни за издаване на сборник с документи, отразяващи депортирането през март 1943 г. на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот възникна през лятото на 2010 г. Идеята се породила както от емоционалната натовареност и експресивност на тези архиви, до които се бяхме докосвали в хода на свои изследвания, така и от ясното разбиране, че в България събитието е слабо познато и – по множество причини – връщането към него се отбляга.

Пристъпвайки към осъществяване на проекта си дадохме сметка, че сложните проекции на тематиката поставят особени граници. Най-напред осъзнахме, че изданието трябва да бъде изрично насочено към *българската* общественост. В чужбина тези факти са много по-добре познати, дефицитът на знание е именно тук. По-нататък приехме, че инициативата за подобна публикация не следва да идва от (а още по-малко да се вменява на) българската или чужда еврейска общност. Те са пряка или косвена жертва на събития, в които главни изпълнители са българи и българската държава. Тъкмо заради техните решения и действия, хвърлящи и до днес дълга сянка върху България, сметнахме накрая, че най-подобаващо е с изданието под някаква форма да се ангажира наша държавна инстанция. Това не би било очакваното от мнозина в страната ни и навън тържествено официално извинение, но би представлявало жест на чувствителност към посланията на историческата ни памет.

Публикуването на сборника обаче прояви друга действителност. Държавна Агенция „Архиви“, която е тъкмо институцията с подобно призвание отказа в лицето на последните си двама ръководители да се ангажира с изданието. Отказ дойде също от ректора на Софийския университет и от издателството на БАН. Тези непублични позиции бяха изразени на фона на подготовката и провеждането на честванията на 70-тата годишнина от спасяването на българските евреи. Възпоминания,

в които сюжетът за съдбата на евреите от „новите земи“ беше не само маргинализиран, но и крайно превратно представен в декларацията на Народното събрание от 8 март 2013 г., показала, че все още липсва социална зрялост, необходима за осмисляне на сложни, често нелицеприятни факти от собствената ни история.

При тези обстоятелства нашето усилие можеше да намери подкрепа единствено сред гражданското общество. Изданието стана възможно благодарение на съвършено безкористната помощ на съмишленици, към които отправяме цялата си сърдечна благодарност. Тя е преди всичко към Българския Хелзинкски комитет, осигурил основната част от финансирането на публикацията и особено към Юлиана Методиева, която отдавна, последователно и всеотдайно прави всичко възможно депортирането на евреите от Беломорието, Тракия и Пирот да стане обект на публичен дебат. Искрено благодарим на Бойко Киряков за съпричастността към проекта от самото му начало. Държим да отбележим с уважение професионалната работа на Светлана Тодорова за набора и редакцията на документите и съпътстващите текстове. Накрая, изразяваме радостта и удоволствието си от общуването с младата хебраистка Сузана Хазан: ако изследователските ни пътища се пресякоха случайно, то единомислието ни с нея беше пълно, а забележителните и работоспособност и усет към историческата материя, с която работихме, ни дариха с неочаквани открития, с нови документи и с проникновено интелигентна гледна точка.

От съставителите
юни 2013 г.

Четейки архивите на депортацията

Съдбата на евреите в контролираните от България територии през Втората световна война не е преставала да привлича вниманието на историци и на широки кръгове в страната и извън нея¹. Отразявал политическите промени, конюнктурни обстоятелства или развитието на самото историческо познание, този интерес неизменно се е изправял пред трудността – професионална и чисто човешка – да бъдат осмислени във взаимната им обвързаност двата тясно преплетени разказа за оцеляването на едни и трагичната участ на други. И ако първият от тях

1 Играещият човек (лат.).

е широко и позитивно експониран, като през годините се спори само за положителните роли, то този за депортирането от българските власти на 11 343 евреи от Беломорието, Македония и Пирот в нацистките лагери не успява да излезе от острастения дебат за вина и (не)отговорност, от частичното осветляване или от витиеватите интерпретации. При това, към обичайните политически и идеологически разделителни линии през последните две десетилетия се добавиха изкривявания, свързани с трудните отношения между България и Република Македония.

Пристъпвайки към подготовката на сборник с документи от *съхранявани в България* архивни фондове, посветени на депортацията на евреите от Беломорието, Македония и Пирот, се ръководехме от два принципа. Преди всичко приехме, че събитията са част именно от *българската* историческа действителност и наследство, че те са особено важен тест за зрелостта на обществената ни памет. На второ място, стъпихме на очевидността, че предусловие за какъвто и да е дебат е познаването на обстоятелствата. Преглеждайки обнародваното досега, си дадохме сметка, че немалко важни архивни документи са правени публично достояние. Но това е ставало фрагментарно или несистемно, което затруднява осмислянето на множество пластове от събитието и на общите му послания. Продължават да са в оборот и редица неистини или изопачени факти. Ето защо тук представяме случилото се възможно *най-цялостно* и ясно *структурирано*. Ядрото на събитието („вдигането“ и депортирането на евреите) е поставено в по-широк времеви контекст, който включва свидетелства както за годините, предшестващи депортацията от март 1943 г., така и за последвалия период до произнасянето от Народния съд на присъдите срещу някои от изпълнителите. Архитектониката на сборника от своя страна цели да онагледява най-важните, по наше мнение, аспекти на разглеждания исторически материал.

При подготовката на архивни сборници съставителите неизбежно са длъжни да правят серия от избори, в които се проявява отношението им към събитието и към документите. В подбора сме следвали правилото да поместим възможно най-изчерпателно архивните следи, свързани с *възлови* решения и факти, а когато става дума за масови и повтарящи се процеси – да публикуваме *представителни* за тях документи.

На 1 март 1941 г. България се присъединява към Тристранния пакт и германски войски влизат в страната. След бързо развитие на събитията

на Балканите, на 6 април германската армия атакува Гърция и Югославия във взаимодействие със съюзниците си от пакта, като съществена част от силите ѝ използват коридора през българската територия. С окупирането на двете държави, въз основа на споразумения с Германия и Италия, българската армия и администрация от 20 април 1941 г. настъпват да се настеляват в Беломорието, Вардарска Македония и Западните покрайнини. Взаимният интерес е очевиден – за Райха това осигурява освобождаване на военна сила за други цели; за България той е в постигането на „националния идеал“ чрез стъпване в „изконни“ земи.

Към онзи момент в трите области живеят около 13 000 евреи (близо 8500 в Македония и около 4500 в Беломорието), съсредоточени почти изключително в по-големите градове (Дедеагач, Ксанти, Гюмюрджина, Кавала, Драма, Серес, Битоля, Щип, Скопие и Пирот), където от столетия съществуват добре организирани еврейски общини. *Раздел 1* на сборника представя документи, които показват настъпилите след април 1941 г. промени в техния стопански и социален живот, както и действията на българската администрация. Отразени са демографията и поминъкът на еврейското население, изселването на част от него от Беломорието в други области на Гърция, преобладаващите настроения сред общностите. Става ясно как евреите в „новите земи“ веднага попадат под ударите на вече действащия Закон за защита на нацията (ЗЗН), на приетия през юли 1941 г. закон за еднократния данък върху тяхното имущество и на другите антисемитски разпоредби, приети в България. Вижда се посредническата роля на Централната консистория в София, която настойчиво апелира към лоялност, превръща се в трансмисия при прилагането на мерките, но и се мъчи да установи общуване между евреите от „старите“ и от „новите“ предели на страната. Документите регистрират как педантичното прилагане на забраните в тези области води до стопанска парализа на еврейските общности. Приведените финансови отчети говорят за техни общини, останали без никакви приходи поради напълно замряла активност и за масова безработица, което неизбежно насочва членовете им към сивата икономика.

От лятото на 1942 г. антиеврейските мерки в България рязко се втвърдяват и в края на август е учредено Комисарството за еврейските въпроси (КЕВ). Сборникът показва отраженията на тези промени в „новите земи“: премахването и на привидната самостоятелност на еврейските общини; затягането на забраните за движение на много публични мес-

та; бързо потушеното недоволство на местния бизнес и на общински предприятия заради загубата на клиента; задължението за носене на жълти звезди ... В документите може да се проследи влошеното икономическо положение на евреите вследствие третирането им като чужденци и съответната невъзможност да упражняват търговска дейност, а от 29 август 1943 г. – практически и на каквото и да е търговско, занаятчийско и полузанаятчийско занятие. Макар за влизането в сила на тези ограничения да е дадена известна отсрочка, в навечерието на депортацията е заповядано те да бъдат изпълнени в срок от две седмици. Оразени са мерките за настаняване на софийски евреи сред общностите в „новите земи“, както и гетоизирането на еврейски квартали в някои градове като Битоля.

Раздел 2 е посветен на оформянето на замисъла за депортиране на беломорските, македонските и пиротските евреи и на държавните решения, взети за неговото изпълнение. Става дума за сложен процес, който включва дипломатически контакти и интензивни преговори с Германия, законодателна и нормативна подготовка.

Ключови в това отношение са въпросите за статута на териториите и за поданството на евреите в тях (вж. *раздел 2.1.*), които заемат важно място в продължаващите и до днес дебати за отговорността на българската държава за случилото се. Приведените в сборника документи засягат както чисто правната трактовка на проблема, така и фактическото положение на нещата, стоящо често на границата и отвъд нея.

„Новите земи“ са завзети от германско оръжие, но за Райха те не представляват обект на дългосрочни териториални претенции, а са само инструмент за военно-дипломатическо въздействие (по време на войната и след нея) върху държавите в региона и източник на известни икономически изгоди. Това се потвърждава напълно от поместената в сборника спогодба Клодиус-Попов, чиято главна цел е да предостави на Германия стопански гаранции. Доколкото се докосва до въпроса за суверенитета, тя съвсем не оспорва българските претенции, а напротив – удовлетворява ги, оставяйки оформянето им за след края на конфликта. Това е добре разбираемо, доколкото всяко присъединяване на територия (включително на „новите земи“) и прокарване на граници в хода на война има условен, временен и международноправно непризнат характер преди окончателното подписване на мирен договор.

В цялостната си политика и пропаганда обаче българската държава гледа на администрирането на тези територии като на решаваща стъпка към тяхното бъдещо безусловно придобиване. Действията на България са изцяло насочени към елиминиране на каквато и да е двусмисленост в статута им. Представените свидетелства показват как върху „новите предели“ е утвърждаван *де факто* българският суверенитет, прокаран в частност именно през призмата на „еврейския въпрос“.

Във всички произхождащи от Беломорието, Македония и Пирот документи, включени в сборника, настойчиво се натрапват българската държавна символика и атрибути (например печати), с които те са оформени, а бюрократичният език бързо и трайно приема, че „новите земи“ са част от България. Публикуваните архиви говорят за суверенно отношение и в редица имуществени норми: облагането с еднократния данък засяга, както показва наредбата за приложението му, *българските поданици* от еврейски произход, независимо дали живеят в „старите“ или в „новоприсъединените през 1940 и 1941 г. земи“ (т. е. върнатата през септември 1940 г. по силата на международен договор Южна Добруджа е напълно приравнена в юридическо отношение с „новите земи“ от 1941 г.); преписките за издължаване на сумите по този данък се проточват месеци след депортацията на евреите; постъпленията от ликвидирането на имуществото им отива, пряко или косвено, в полза на *българската* държава. Приведени са статистически данни, според които в началото на 1942 г. евреите в страната са вече не 48 000, а 58 876 д. В самата договореност с Германия (вж. раздел 2.2.2.) открито е посочено, че България ще заплати „на глава“ за всеки изселен именно защото ще „спечели“ от ликвидирането на техните вещи и активи. А когато през май 1942 г. в Министерството на правосъдието обсъждат поданството в „новите земи“, професионалните юристи в прав текст ги третират като българска територия, върху която „се упражнява суверенитет на държавата“, и самата наредба – като привеждане на поданството в съответствие с този български „териториален суверенитет“.

Както става ясно, фактическото овладяване е пряко или косвено признато и отвън. Германия преговаря и сключва споразумение за депортиране на евреите от Беломорието и Македония с *българското* правителство; Народното събрание одобрява спогодба между двете държави около 800 „български поданици от германски произход“ (живеещи предимно в „новоосвободените земи“) да се изселят „от България“ в Герма-

ния; редица от поместените архиви засягат дейността на чужди (включително германски) консулства в Скопие или Битоля, акредитирани не другаде, а в София. А според спогодбата Клодиус-Попов България поема припадащите се дългове на бившата гръцка и югославска държава и на съответните им национални банки, което е класическа клауза при встъпване в суверенни права върху новопридобита територия. Документите показват, че независимо от епизодичните търкания с германците и неминуемо временния характер на новите граници, Германия толерира процеса на утвърждаване на българска власт.

В този раздел на сборника намират място редица архиви, свързани с установяването на статута на евреите в Беломорието и Македония, като самото даване на поданство на населението в „новите земи“ е върховен израз на суверенитет. Поместени са двата основни правни акта, уреждащи въпроса между април 1941 и юни 1942 г. – приетият през декември 1940 г. нов Законът за българското поданство и Закона за защита на нацията. Те са гласувани преди депортирането изобщо да стои на дневен ред, но въвеждат правила, които впоследствие ще бъдат използвани за него: загуба на поданството при изселване от страната (в частност по споразумение с друга държава) и забрана чужди евреи да го приемат. Както показват други от публикуваните документи, политиката на властите в присъединените територии през този период не изключва еврейското население. То на практика е третирано като с българско поданство, което е и записано в редица административни формуляри (вж. *Факсимилета*). А мъже редовно са прибирани в еврейски трудови групи, така както се постъпва в „старите предели“.

Слагането на ред в поданството в Беломорието и Македония (през май-юни 1942 г.) предшества с около месец началото на преговорите с германците за депортацията. Но уреждането на материята е вече подчинено на една радикална визия (включваща възможността за масово изселване) относно бъдещето на евреите там, за които е търсен специален статут. В сборника (вж. *раздел 2.3.*) са поместени възловите документи в тази насока (Наредбата за поданството в новоосвободените през 1941 г. земи от 5 юни 1942 г. и релевантните членове 7 и 29 на Наредбата от 29 август 1942 г. за възлагане на Министерския съвет решаването на „еврейския въпрос“). С тях евреите са граждански маргинализирани и целта за изселването им от „новите“ и от „старите предели“ е публично

формулирана¹. Публикувани са също протоколите от обсъждането в Министерството на правосъдието на наредбата за поданството, където ясно са изречени юридическите аргументи и са претегляни уязвимите точки. Крайният ѝ резултат е превръщането на евреите от Беломорието и Македония във фактически апатриди (хора без гражданство) – те няма как да са български поданици, а теоретично могат да бъдат само такива на вече несъществуващи (окупирани) държави, които не са в състояние и не желаят нито да ги приемат, нито да се застъпят за тях; когато се стига до депортирането, евреите се оказват единствените „законно“ засегнати от мярката „чужденци“. Приведени са публични разяснения по този статут, изискванията за ежемесечна регистрация, симптоми на съответната бъркотия в бюрократичната документация и дори в самите списъци, подготвяни за депортирането, където през 1942 г. евреите фигурират ту като „нелишени от югославско или гръцко поданство“, ту с гръцко/югославско или „бившо гръцко/югославско поданство“, ту като „еврей“, ту като „гръцки еврей“ или дори с квалификацията „българско поданство“. (вж. *Факсимилета*).

В сборника са публикувани пространни изложения до царя и министър-председателя (не е ясно дали те са достигнали адресатите), както и до други по-ниски инстанции, с които непосредствено след издаването на наредбата еврейските общини от Македония настояват на членовете им да се даде възможност да станат български поданици. В тези петиции еднозначно се заявява, че до 5 юни 1942 г. те в действителност са били приемани тъкмо за такива и че благоприятно решение би ги освободило от месечната такса за пребиваване в качеството им на чужденци, която при тяхното положение и при лишаването им от право да упражняват занятие се превръща в осезаемо финансово бреме. Тези отчетливо изразени искания (посрещнати с разбиране дори от някои български чиновници) са съзнателно игнорирани или формално отхвърляни, при това още преди да бъде изразен германският интерес за депортация от България. На кореспонденцията по въпроса окончателно е сложен край, когато през февруари 1943 г. от КЕВ отговорят, че всякаква размяна на писма е станала безпредметна, тъй като „предстои ликвидирание с еврейството общо в България и особено с това в освободените през 1941 година земи.

1 Небостъргач в лондонското Сити (арх. Норман Фостър), наричан популярно *The Gherkin*, Корнишона.

Още по време на събитията от март 1943 г. юридическите решения с поданството на евреите от „новите земи“ са публично осъдени в две паметни парламентарни изяви на Никола Мушанов и Петко Стайнов (вж. *раздел 4*). Техен предмет е именно поданството, а не българската власт върху териториите, която не е оспорвана от никого. В речта си Мушанов показва, че депортираните евреи са превърнати в *res nullius* (ничия собственост, безстопанствени хора) и свежда стореното до флагрантно посегателство върху правовия ред, при което без обвинения и доказателства невинни са задържани и лишавани от права. А в интерпелацията си от 22 март и в последвалите прения П. Стайнов стига до също така лапидарни изводи, доказвайки, че изградената правна конструкция не е в състояние да лиши евреите от българско поданство, защото „личността следва по право съдбата на територията“, а „новите земи“ са присъединени от България.

Ако изработването на юридическата рамка е предисторията и предусловието за депортацията, то конкретното обмисляне и подготовка на начинанието се осъществяват със започналите в началото на юли 1942 г. преговори с Германия. Към този момент стратегическо виждане за изселването на българското еврейство (включително това от „новите земи“) имат Александър Белев и, вероятно, неговият непосредствен началник Петър Габровски и министър-председателят Богдан Филев (вж. *раздел 2.3*). То заляга в Закона за възлагане решаването на „еврейския въпрос“ на Министерския съвет и в наредбата от 29 август 1942 г., които са подготвени в края на юни и през юли. В тях обаче представите са все още доста абстрактни и неопределени, тръгвайки да придобиват ясни контури, след като Германия по дипломатически път слага въпроса на масата. Документите за този и за свързаните с него аспекти от събитията са поместени в *раздел 2.2*. Те са сред най-добре известните на българската историография и използвани от нея¹, като редица от тях са публикувани и в други архивни сборници.

Включеното тук по този проблем може да се резюмира в два пункта. България не е *инициатор* на идеята за изселване на евреите с цел унищожаването им и вероятно без външния импулс тя не би задвижила подобна операция. Когато обаче политиката е възприета, българското пра-

1 Вж. в настоящи сборник: Данова, Надя. Дългата сянка на миналото. Депортацията на евреите от Западна Тракия, Вардарска Македония и Пирот: състояние на проучването на проблема.

вителиство я привежда частично в изпълнение с разбиране и убеденост, усърдно, добросъвестно и последователно, търсейки същевременно възможности да я използва за собствения си дневен ред. Така евреите от Беломорието и Македония се превръщат в разменна монета.

Поместените документи говорят, че още в края на 1941 г. българското правителство пренася на международната сцена въпроса за третирането на евреите-чужденци, който ще се окаже тясно свързан с възможностите за депортирането им (вж. *раздел 2.2.1.*) Предложението на външния министър Иван Попов за паневропейска политика спрямо „чуждите“ евреи е внимателно прецизирано от германските дипломати и юристи в Берлин, където България (заедно със Словакия и Румъния, но за разлика от Испания, Унгария и Италия) е приемана за „безпроблемна“ по отношение на „еврейския въпрос“.

Българското политическо решение узрява окончателно когато в изпълнение на плана от конференцията във Ванзее Германия стига до еврейството на Балканите и в частност до това под българска юрисдикция. В тази перспектива синхронът с наредбата за поданството в „новите земи“ прилича повече на съгласуван акт, отколкото на случайно съвпадение.

Както се вижда от публикуваното в сборника, при първите контакти от началото на юли 1942 г. властите в София дават принципно съгласие евреите, български поданици, живеещи в Германия и в окупираните от нея земи, да бъдат изселени „някъде на Изток“ без повече да се интересуват от съдбата им. По указание на Рибентроп, през септември – ноември 1942 г. преговорите стават по-интензивни и всеобхватни и се поставя въпросът за депортирането на евреите от всички подконтролни на България територии. През този период кристализират най-важните характеристики на решението на „еврейския въпрос“ в страната, а Белев формулира идеята за триетапна схема на депортацията (вж. *раздел 2.3.*): първо Беломорието и Македония; после София и Пловдив; накрая останалите райони. Документите установяват съществената роля на главния секретар във външното министерство Димитър Шишманов за определяне окончателния вариант на представената като българска инициатива. В подготвената от него нота (изпратена на 12 ноември) наредбата от 29 август 1942 г. е посочена като потвърждение, че правителството *само* е имало идеята да депортира евреите от България; то счита депортацията за *своя* цел; държавата декларира, че не е в състояние

да я осъществи самостоятелно, и поради това се обръща за помощ към Германия, която в подходящ момент предлага услугите си; България е готова да заплати за тях, получавайки в компенсация достъп до имуществото на изселените. Единственият пункт, по който правителството не отстъпва е исканата от немците сума от 250 райхсмарки за всеки депортиран, които му се виждат прекомерно висока цена. Датата е неопределена (предвидена е за след 1942 г.) и все още не се прави никакво разграничение между евреите от „старите“ и от „новите предели“.

Така, последователността във времето на българската и германската позиция следва модела с налагането на ЗЗН. В двата случая управляващите в София добре разбират интереса на Берлин и изпреварващо изграждат рамката за неговото осъществяване. През декември 1940 г., т. е. преди присъединяването към Тристранния пакт, те приемат вече прокараното в редица държави базисно антиеврейско законодателство; през юни-август 1942 г. разписват юридическата основа за депортацията преди формално да са сезирани от Германия, но с напълно ясното съзнание, че изселване предстои и при отлична осведоменост за вече стореното в тази насока другаде из Европа.

Приведените документи показват как от декември нататък и особено след пристигането на Теодор Данекер в София на 21 януари 1943 г. контактите стават съвсем делови, изцяло посветени на тактиката и логистиката на предстоящата акция. Германските представители се отнасят уважително към решенията на българските власти, твърдо насочвайки действията им в желаната посока, но и съобразявайки се с вътрешнополитическите им съображения. Когато започва мисията на Данекер, Габровски вече е приел, че първо ще бъдат депортирани евреите от „новите земи“, като за останалите намерението не е изоставено, но изпълнението се отлага. Вижда се, че предложението за добавка на 8000 „нежелателни“ евреи от „старите предели“ е възприето и защитавано от Белев, но че то произхожда от Данекер и впоследствие е одобрено от българското правителство. „Българо-германски“ внушения за депортация тръгват и от по-ниски административни равнища (областната дирекция на МВР в Скопие и германският консул в града), които не са били в течение на вече уточняваните планове. В навечерието на изселването преговорите между България и Германия са изчистили всички основни точки. Непосредствената подготовка е за 20 000 евреи (правителството в нито един момент не е взимало формално решение за *тотална* депор-

тация, макар в прав текст да е огласявало тази цел), а пряко заплашени са 8000 от довоенните граници на страната, които – строго погледнато – са оцелелите точно благодарение развитието на събитията през м. март. Разбира се, неуспехът при първата стъпка нарушава общия план и след като властта веднъж се е препънала, ѝ е по-трудно да продължи. На нея ѝ остават съвсем немалки енергия и воля през май 1943 г. да изсели всички евреи от София, но през следващите месеци ситуацията във войната до такава степен се е променила, че радикални стъпки са вече трудно мислими. След смъртта на царя всякакви проекти и от българска, и от германска страна са изоставени.

Поместените в сборника документи поставят случилото се в Беломорието, Македония и Пирот в контекста на прецедентите в Европа (вж. *раздел 2.2.2.*). Преговорите с Германия мотивират правителството да се заинтересува отблизо от тях и през октомври 1942 г. Б. Филов разпорежда на българските легации да съберат съответните сведения: постъпка, издаваща неувереност и желание да се действа според съществуващите „най-добри стандарти“. Картината, която очертават отговорите, е пъстра, като още през октомври българските власти са били наясно, че съществуват варианти за фронтален отказ, за депортиране само на апатридите, или за репатриране на евреите, чужди поданици, ако техните държави поискат това. Публикуваме и резултатите от втори кръг допитвания до българските легации по инициатива на Филов, проведени в средата на март 1943 г., в самия разгар на депортирането. Това вече е ход, говорещ за съмнение, че може би се е отклонил от преобладаващата тенденция в Европа. Поместените отговори регистрират видимо изменение в общата обстановка, а България изпъква като държава, възприела крайна позиция спрямо евреите с размито или чуждо поданство от териториите под неин контрол. Решението за отмяна на депортацията от „старите предели“ е напълно съзвучно с общата тенденция сред съюзничките на Германия към известно „смекчаване“. Случващото се в Беломорието и Македония обаче е по-радикално, отколкото при държави в близка ситуация. Българската политика спрямо евреите в придобитите територии се втвърдява тогава, когато другаде практиката на изселване е отменяна или изоставяна. „Вдигането“ от „новите земи“ се осъществява при пълна информираност, че под влияние на стратегическите военни неуспехи на Германия у нейните съюзници са се появили колебания и пречупване в следваната дотогава линия.

Особено показателни са съпоставките с Румъния и Унгария, които са в най-сходно положение. Депортацията от управляваните от България територии става, след като през октомври 1942 г. Румъния¹ е спряла да изселва евреи от придобитите си земи (от „старото Кралство“ тя не го е правила), отстоявайки през следващите месеци тези си решения, въпреки силния германски натиск. Аналогичен отказ (както личи от архивите – забелязан от българската дипломация) публично декларира и Унгария, противопоставяла се успешно на всякакво депортиране на „свои“ евреи до март 1944 г., когато е окупирана от Германия. Тази алтернативност на траекториите сред съюзниците на Райха доказва наличието на варианти в унищожаването/оцеляването дори в най-тежките моменти от войната, като прави силно условна тезата за „българското изключение“.

Раздел 2.2.3. отразява отношението на държавата към българските евреи в чужбина. Поместената дипломатическа кореспонденция по въпроса носи информация и за антиеврейските политики из Европа, в частност в съседна Румъния и във Франция. Документите от Виши показват, че в сравнение с други страни България е най-пасивна в подпомагането и репатрирането на „своите“ евреи, като КЕВ даже изрично забранява подобни действия. Накрая, тясно свързан с външната рамка сюжет е този за евреите, чужди поданици (вж. *раздел 2.2.4.*). Неговото значение от гледна точка на съдбата на депортираните е в това, че отношението към небългарските евреи показва какво евентуално е можело да бъде третирането на онези от Беломорието и Македония, ако те бяха получили автентичен статут на чужденци, а не на де факто апатриди. Постъпките на чужди държави отразяват и възможната протекция за „собствените“ им евреи в чужбина. Поместените документи само докосват обширния проблем за политиката на българските власти към притока на емигриращи от Централна Европа евреи непосредствено преди и в първата година и половина на войната². Става ясно, че през септември 1938 г. Дирекцията на полицията вече заема твърдо становище за ограничаване притока на чужди евреи във и през България, а през септември 1940 г. категорична-

1 Наредбата преследва и по-обхватните цели за „хомогенизиране“ на населението в новите територии и за възможно най-пълното им прочистване от „чужди“ и „нежелателни“ елементи. Всичко това с оглед окончателно постигане на „националното обединение“.

2 Вж. в настоящия сборник: Данова, Н. Дългата сянка на миналото.

та ѝ линия (утвърдена с новия закон за поданството от декември с. г.) е за освобождаване на страната от „чуждия елемент“ и за отказ да му се оказва каквото и да е съдействие при напускане. Документите говорят, че спрямо пребиваващите законно чужди евреи България държи да прилага нормите на ЗЗН и на последвалите разпоредби, без да се съобразява със законодателствата, уреждащи въпроса в техните страни. Въпреки това, както показват поместените архиви, постъпките на легациите в защита на гражданските и имуществените интереси на евреите с тяхно поданство са многобройни (често водещи до компромисни решения), като при това визират не само поданиците им в „старите предели“, но и тези в „новите земи“. И по този въпрос Б. Филов възлага на българските легации да направят проучвания, но единствената отстъпка (за разлика например от Словакия) е да им се даде известна отсрочка или някои улеснения за напускане на страната, ако не желаят да попаднат изцяло под ударите на антисемитските мерки.

Раздел 2.3. съдържа основните решения на изпълнителната и на законодателната власт, приети във връзка с депортирането на евреите от Беломорието, Македония и Пирот. (Редица от тях имат отношение към замисляното изселване на евреите и от „двата предела“ на България.) Тук е поместено добре известното споразумение от 22 февруари 1943 г. между Ал. Белев и Т. Данекер, което е основната договорна рамка на депортацията. Включени са (заедно с придружаващи материали) и постановленията на Министерския съвет (ПМС), приети на 2 и 5 март, осигурили нормативната основа и окончателната политическа санкция за операцията. Особеното в тези актове е, че нито един от тях не одобрява в явен вид подписаното на 22 февруари. Това става косвено, като ПМС № 127 посочва, че изселването е „в споразумение с германските власти“. В правителствените решения е прокарана двусмисленост относно обхвата на депортацията. Предвиденият железопътен транспорт е за евреите от Македония, Беломорието *или* старите предели на страната, ПМС № 127 се отнася до „заселените в новоосвободените земи“ при положение, че бройката от 20 000 ги надхвърля с 8000 д., оставяйки врата за изселване и от „стара България“, а лишаването от гражданство засяга единствено последните. Това разноезичие отразява преплитането между стратегическата цел на правителството (тотално изселване) и непосредствената му тактическа задача (депортиране от Беломорието, Македония и от ограничен брой точки от „старите предели“), като оставя възможности

за маневриране според обстоятелствата. В раздела са поместени и концептуалните доклади на Белев, които формулират общата идеология на депортирането.

„Вдигането“ и изселването на евреите от Беломорието, Македония и Пирот е впечатляваща по своя замах, стегнатост и ефективност операция. В тези си параметри тя е до голяма степен нетипична за тромавата и неефикасна българска администрация, която в случая успява да разгърне сложна логистика, в кратки срокове да изпълни множество задачи и в крайна сметка да постигне напълно целите на начинанието. *Раздел 3* групира значителен брой документи, отразяващи в най-големи подробности случилото се през февруари – март 1943 г. Поместен е началният проект от 4 февруари, очертал основни линии: събиране на евреите в концентрационни лагери; отвеждане до определени гари в „старите предели“; изискване за пълна тайна и обяснение, че се преселват във вътрешността на страната; финансиране от фонд „Еврейски общини“¹. В него все още е отворен изборът дали да се изселят *всички* или 20 000 евреи (тези от Беломорието и Македония + „нежелателните“ от „стара България“). По-нататък, в процеса на организацията редица по-частни решения отпадат, променя се и самият график на акцията.

От документите става ясно, че най-интензивната фаза от подготовката е вместена в малко повече от седмица, между 23 февруари и 3 март, когато са проведени „конференции“ с висшето ръководство на комунистическото, разпределени са отговорностите, Белев прави инспекционна обиколка из Беломорието, изготвят се списъците, осъществено е окончателното устройване на лагерите. До 4 март КЕВ разгръща активно нормотворчество. В сборника са приведени различни варианти на конкретните планове, инструкции и наредби, които скрупулъзно описват предстоящите действия. Те проявяват грижа както за съхранно отвеждане на *всички* евреи до границата, така и за опазване имуществото им, което впоследствие в голямата си част ще бъде осребрено в полза на държавата. Общият план за действие е одобрен от КЕВ, от военните и от областния управител и размножен на циклостил на 1 март. През следващите два дни е уточнен за всеки град. Архивите ясно разкриват разпределението

1 За всеобхватно и детайлно проследяване на антиеврейските политики в Румъния вж.: Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania Presented to Romanian President Ion Iliescu. International Commission on the Holocaust in Romania chaired by Elie Wiesel. November 11, 2004. Bucharest.

на политическите и другите отговорности в непосредственото изпълнение на акцията: депортирането е проведено от българската полиция, със съдействието на всички административни и други власти, особено военните, под общото оперативно ръководство на полицейските коменданти и представителите на КЕВ по места и при политическия надзор на съответния областен управител. Именно той например взема решение за изтегляне датата на „вдигането“ в Беломорието от 9 на 4 март поради това, че подготовката е станала по-широко известна от предвиденото.

Документите от раздела описват всички фази и критичните моменти между 4 и 29 март: нощна военна блокада на градовете в Беломорието (4 март), Македония и Пирот (10 март); „вдигане“ на евреите от домовете им; отвеждане същия ден във временните концентрационни лагери в Беломорието и Пирот; транспортиране от Битоля и Щип до етапния лагер в Скопие, а на тези от Беломорието (между 5 и 9 март) до етапните лагери на съсредоточаване в Горна Джумая и Дупница с прекачване в Демир Хисар; извозване от Горна Джумая, Дупница (17 и 18 март) и Пирот (19 март) през София до Лом; натоварване за последния им път към бивша Полша на очакващите ги кораби в Лом (20 и 21 март) и композиции в Скопие (22, 25 и 29 март). Основен извор са докладите на длъжностни лица, които неизменно наблягат на „абсолютното спокойствие“, липсата на произшествия, неподчинение и съпротива, на отсъствието на смущение в гражданството и „почти неусетното“, „безшумно“ придвижване, на много добрия ред, и „инертно държане“ на депортираните. Подготвяни са също статистически и обстоятелствени отчети, където броят на „вдигнатите“ е съпоставен с този от предварителните списъци, регистрирано и описано е издирването на отсъстващи, „залавянето“ на допълнителни (включително укриващи се) лица, прибирането на случайно намерени деца. Освен от служебните рапорти и от показанията пред Народния съд (вж. *раздел 7*), свидетелства на очевидци идват от придружавалите влаковете командировани лекари, български евреи, и от няколко сестри-самарянки (също еврейки), оказвали помощ на междинните гари. Отразени са престоят във временните лагери и последващото транспортиране до етапните и до Лом с влакове на БДЖ, чиято абrevиатура стои на вагоните и в повечето от съхранените разпореждания или отчети. След предаването на евреите на германските военни власти в Скопие няма български документални свидетелства за депортираните от Македония. За беломорските евреи, натоварени в Лом, са

налище докладите на изпратените с третия и четвъртия кораб български лекари. Те дават основание да се отхвърли разпространената извън България мълва за потънал (потопен) кораб и за удавянето (или дори избиването) на депортираните с него евреи. Най-отдалечената точка, до която стигат български представители е Виена, тъй като германците отказват да допуснат когото и да било по-нататък.

Поместените свидетелства изясняват все още често дискутирания въпрос за охраната на депортираните до Скопие и Лом. Напълно е опровергано твърдението за участие на германски сили (мотив, появил се още при дознанията на Народния съд и мултиплициран впоследствие), като е ясно установено, че композициите са охранявани изцяло от българската полиция и отчасти от военни. Германци се появяват само в крайната фаза на операцията – при предаването на евреите на отправните точки и при конвоирането на транспортните средства, излизащи извън страната. Охраната е практически изцяло германска (българското полицейско присъствие е символично) от Скопие до границата със Сърбия. За сметка на това броят на българските полицаи на корабите от Лом до Виена е съществен и преобладаващ.

Документите в сборника съдържат следи от присъствието на евреите в Беломорието и Македония след депортацията от март 1943 г. (вж. *раздел 3.5*). Преброяване през м. май в Беломорието регистрира единични членове на някогашните еврейски общности в отделни градове. В Македония най-многолюдната останала група е в Скопие, формирана от незасегнатите евреи с чуждо поданство. Само тук-таме до есента там живеят български евреи, по-голямата част от тях лекари или аптекари. Към края на 1943 и началото на 1944 г. се пристъпва към окончателно закриване на еврейските общини. След това продължава единствено уреждането на висящи имуществени въпроси, с което са натоварени клоновете на БНБ, общините и други инстанции и което се проточва до септември 1944 г.

Ако обществените реакции към провалилия се опит за депортация на евреи от „старите предели“ на България са широко известни, многократно публикувани и коментирани, то следите за реакцията към депортирането от Беломорието, Македония и Пирот остават по-встрани от вниманието. Преобладаващо е мнението, че за случилото се в „новите земи“ българската общественост е знаела малко, че онова което е научила е узнала твърде късно, и че българите там са били недостатъчно, за да

повторят стореното в София. В *раздел 4* са събрани архивни свидетелства, отразяващи най-ярките публично изразени позиции и по-интимни рефлексии на ключови политически фигури.

Без съмнение, сред защитните инициативи най-силно се откроява издигнатият глас от Димитър Пешев, Никола Мушанов, Петко Стайнов и шепа други депутати. Приведени са писмото на Пешев, речите на Мушанов и Стайнов, както и интерпелацията на последния, които са бляскави образци на висок парламентаризъм, убедена привързаност към правовия ред и лична почтеност. За разлика от предходни техни публикации, тук са включени интегралните стенограми на разискванията по въпроса. Това са опозиционни прояви в момент, когато „вдигането“ на евреите (а при някои от тях и изпращането зад граница) е вече факт. Внимателният прочит на писмото на Пешев от 17 март показва, че то апелира за смекчаване на отношението към евреите, маркира съпротива срещу всякакъв повторен опит, но визира и друго – да предупреди за „масовото убийство“, в каквото би била обвинена България при депортирането. (За ставащото в „новите земи“ вече циркулира немалко информация). Че съществен акцент в петицията са събитията в Беломорието и Македония, говори и поместената реч на Тодор Кожухаров от 26 март 1943 г., в която той пряко свързва бламирането на Пешев именно с протеста му срещу изселването на евреите от присъединените територии. Особено изразителни са извадките от слабо познатия дневник на Н. Мушанов, където политикът слага на хартия разсъжденията си върху положението на евреите през януари – април 1943 г. Неговите записки говорят за осведоменост относно акцията и съдбата на депортираните, за радикално отхвърляне, от класическа либерална гледна точка, на установения държавен режим, за отвращението му от политическата и личната позиция на Филев. Размислите на Мушанов рязко контрастират с приведените в сборника пасажии от дневника на премиера, отнасящи се до същия период. Документите показват, че за случващото се в Беломорието и Македония е можело да се протестира, че публична съпротива е имало и тя е получавала (не непременно одобрителен) отглас дори в дълбоката провинция, че управляващите са били предупреждени каква отговорност поемат, но въпреки това – за разлика от завоя им по отношение на „старите предели“ – не са отстъпили и са завършили замисленото. Вижда се как противопоставянето срещу депортацията в парламента се основава на хуманистични аргументи, на протест против потъпкване-

то на човечността и флагрантното нарушаване на закона, което (по думите на Мушанов) не може да бъде оправдано с „държавнически или политически съображения“. Става ясно и нееднозначното отношение към проблема сред митрополитите на Българската православна църква, които обсъждат гоненията на евреите от разнообразни гледни точки, всеки със своя дневен ред и нюанси, но стигат до огласяването на общи становища, а някои от тях и до конкретни действия.

В този раздел и другаде из двутомника са налице свидетелства за организирани и автономни изрази на спонтанна симпатия към изселваните. В документите, където е фиксирана съпричастност на въвлечени длъжностни лица основно става дума за по-мека тоналност на служебните доклади, за автентична загриженост по повод хуманитарната ситуация с евреите, за изявено желание на български дипломати да се помогне на съграждани евреи в чужбина... Що се отнася до локалното гражданско общество, в архивите са отбелязани доброжелателни жестове към задържаните в лагерите както от българи, така и от гръцкото и от друго „инородно“ население, на католически свещеник в Скопие, на италиански служби в града. Включени са също изразителни примери за взаимопомощ между отделни еврейски общини. Разбира се, впоследствие, пред Народния съд (вж. *раздел 7.1.*) обвиняемите привеждат повече разкази за благосклонно отношение.

Наред с това са поместени и образци на немалкото положителни отзиви в подкрепа на депортацията: от задоволство, че със заминаването на евреите изчезват черната борса и други битови проблеми до потока поръчани „отгоре“ телеграми към инстанциите в София, засвидетелстващи одобрение и възторг. А в редица от докладите за хода на депортирането и за ликвидирането на имуществото са налице преценки за коментарите и страховете на местното микрообщество. Настроенията и вълненията сред малки еврейски общности в България след изселването от март 1943 г. пък са уловени в рапорти на Държавна сигурност от Лом и съседни градове. В сборника отсъстват сложните отношения в рамките на далеч не монолитното и подвластно на разнопосочни идейни течения ръководство на българското еврейство, които представляват самостоятелна и обширна тематика.

Раздел 5 е изцяло посветен на *хората*, станали жертва на депортацията. В него помествахме списъци на евреите, живели в съответните градове непосредствено преди изселването. Става дума за уникални, силно

емоционално натоварени и натоварващи документи, които едновременно с това носят много знание за унищожените общности. Включваме ги в сборника, защото приемаме, че всяка публикация на тези дълги поредици от имена е знак на уважение към загиналите. Но го правим и с мисъл, че имената придават човешка идентичност на един архивен корпус, пълен с дехуманизирани документи.

Списъци на депортираните от Македония са публикувани през 80-те години на 20. век¹, а за там, както и за Беломорието такива са достъпни в ресурсите на големи мемориални центрове, като Яд Вашем и Музея на Холокоста във Вашингтон или в интернет пространството. В България обаче това е първа публикация.

В архивния фонд на КЕВ са налице различни варианти на списъците. Като правило най-ранните от тях са изготвени непосредствено след 22 февруари 1943 г., когато комисарството спешно организира регистрацията на набелязаните за депортиране евреи, извършена от еврейските общини в сътрудничество с адресните служби. Впоследствие листите и техни допълнени преписи са използвани при „вдигането“ на хората от къщите, при вкарването им в лагерите и във влаковете. При всяка една от тези операции срещу съответните имена са слагани отметки или бележки на ръка. На последния етап списъците са преведени и на немски език с помощта на служители на германското консулство в Скопие.

Поместените в сборника варианти не са изчерпателни списъци на загиналите в нацистките лагери евреи от Беломорието, Македония и Пирот. На много места се посочва, че акуратността, и на българските, и на немските версии не е пълна, че в тях има (неизбежни) пропуски и грешки. Освен това, само някои от наличните списъци са използвани при натоварването на евреите на изходните точки. Нямаме никаква информация и за евентуалните събития (бягства, смъртни случаи, отклонение на назначението), настъпили по пътя към полските земи. Ето защо, *приемаме публикуваните тук списъци като приблизително отражение на състава на еврейските общности в последните десетина дни преди депортацията.* За избора измежду няколко запазени варианта сме се ръководили от принципа да поместим най-“близкия“ до момента на изпращането. (Той може да е и с по-малко имена от съставените от еврейските

1 Подробно този въпрос е разгледан в.: Шеалтиел, Шломо. От Родина към Отечество. Емиграция и нелегална имиграция от и през България в периода 1939-1949 г. С.: УИ Св. Климент Охридски, 2008.

общини.) При други равни условия сме се спирали на списъка с повече информация за всяко лице. А кратки пояснителни бележки в началото на раздела предоставят обобщени данни за броя на депортираните, както и друга агрегирана количествена информация, извлечена от публикуваните в сборника архиви.

След хората идват вещите и парите. И ако според сключеното споразумение с Германия българската държава престава да се интересува за депортираните от момента, в който те пресекат границата, то тя продължава още месеци наред старателно да се занимава с оставеното от евреите имущество. В *раздел 6* са поместени представителни документи, свързани с неговото ликвидиране, подбрани измежду огромния масив, запазен във фонда на КЕВ. Макар да почиват на една и съща логика, разпореждането с имуществото на евреите от „новите земи“ се различава съществено от процеса в „старите предели“. Разликата е не толкова в разработените правила, колкото в обстоятелството, че в „стара България“ властта все пак влиза в административен или правен досег с евреите, докато в Беломорието и Македония имуществото принадлежи на отсъстващи (обречени или вече не между живите) собственици.

В сборника са включени основните наредби, съгласно които става разпореждането с имуществото, принадлежало на депортираните. От тях става ясно, че в КЕВ са си давали сметка за възможните злоупотреби и грабежи, свързани с обсебването на толкова голям обем лична собственост, и че са се погрижили да придадат видимост на „правов“ ред. Създават се комисии, които да разхвърлят отговорността, организират се открити търгове, изискват се подробни описи, вещите трябва да бъдат грижливо поддржани в хранилища по вид и качество, предвижда се постъпленията от продажбите да бъдат преведени по блокираната сметка¹ на *идентифицирания* собственик. Ликвидирането е обявено и като грижа за обществения интерес чрез даване на държавни и обществени институции приоритетен достъп до имуществото.

1 Фонд „Еврейски общини“ е предназначен за издържане на еврейските общини, за подпомагане на бедните евреи и за покриване разходите на Комисарството за еврейските въпроси. Средствата на фонда постъпват от изземване на част (5 или 8%) от сумите по блокираните сметки на евреите и от всички събрани такси и облози от еврейските общини. В негов приход са отнесени имуществата на еврейските църковни и училищни общини и на сдруженията им с идеална цел. Като задача на фонда е изрично посочено „да подготвят изселването на еврейското население“.

Документите на самото комисарство обаче показват как предвидените защиты не сработват, как изливането на „свободно“ имущество за действия присвоителните инстинкти на държавата и на широки слоеве от населението, как насилственото отнемане на собственост е неразделно от злоупотреби с нея, как общественият дух е отровен с недоверие и подозрителност. Става ясно по какъв начин значителна част от сумите от продажбата в крайна сметка не постъпват по личните сметки на евреите, а отиват в активите на комисарството, тъй като бившият собственик на вещите не е могъл (или не е правено усилие) да бъде установен. На 23 юли КЕВ вече постановява (легитимирайки една и без това широко разпространената практика) занапред *всички* постъпления да отиват по негова сметка. Същевременно, по време на разпродажбите данъчните служби внимателно следят да бъдат прихванати всички висящи задължения към фиска на изселените.

В ликвидирането на „еврейското имущество“ в Беломорието, Македония и Пирот е ангажиран значителен управленски и административен ресурс, впрегнат в мащабна бюрократична задача (вж. *раздел 6.4.*). В сборника са поместени редица първични документи от операцията, като протоколи-описи от прибраните и депозирани в БНБ пари и ценности при самото „вдигане“ на евреите (вж. *раздел 6.2.*), наддавателни листове от търговете, списъци на разпродаденото имущество и др. Приведени са архиви, отразяващи работата, отчетите, оплакванията и проблемите на различните видове комисии – за отпечатване на жилището (или магазините) след „вдигането“; за приемане, съхранение, сортиране и подреждане на вещите; жилищната, получаваща ключовете от къщите и натоварена с тяхното стопанисване и отдаване под наем; провеждащите търговете и т. н.

Публикуваното очертава характера на търсенето и предлагането на изложените вещи и недвижимости. То свидетелства за настъпилата възбуда и за ажиотажа сред учрежденията (вж. *раздел 6.3.1.*), гражданските организации (вж. *раздел 6.3.2.*) и населението (вж. *раздел 6.3.3.*). Държавни ведомства отначало се опитват не да купуват, а да *получават* предлаганите вещи. Исканията им са формулирани с убедеността, че останалите „свободни“ вещи *се полагат* на въпросната институция, че тя не може и не трябва да изпусне появилата се възможност. Същата е логиката на десетки граждански, религиозни или дори благотворителни организации, които правят сходни постъпки, търсейки привилегирован

достъп или предлагайки заплащане. Вижда се как след кратко напасване на процедурите, комисиите възприемат правилото първо да задоволяват заявките на държавните и обществените структури, за които се подбират и отделят по-качествените вещи и които получават оферта по изгодни цени. Проблем за тях се оказва по-скоро липсата на предвиден бюджет и те често просрочват плащанията. Втори приоритет при преразпределението на имуществото са държавните чиновници, извоювали си привилегията да им бъде предоставено първо право на избор и организирането на затворени само за тях търгове. Останалото след учреденията и чиновниците отива на открити наддавания сред гражданството. Поместеното отразява и разпределението на недвижимостите, при което стриктно се следва указанието да се запазят няколко от най-добрите къщи (заедно с покъщнината) за високопоставени „гости от администрацията и от други ведомства“ (вж. *раздел 6.4.2.*).

Акцията по ликвидиране на толкова значително по обем и така разнородно имущество неизбежно поражда вълна от *установени* и слухове за *подозирани* злоупотреби. Поместените отчети за „вдигането“ са изпъстрени с констатации за мародерски кражби (инцидентите са като правило приписани на „малцинствата“ или на бедняци-маргинали) и за използване на служебното положение (вж. *раздел 6.4.3.* и други части от *раздел 6*). Същата тематика, но изложена по-всеобхватно и с много по-остър тон, присъства в документите на Народния съд (вж. *раздел 7*).

Депортирането е изцяло финансирано от българската страна. Средствата идват от бюджета на КЕВ, но в крайна сметка това са пари на самата еврейска общност (бюджетът на комисарството се формира от данъците, събирани от фонд „Еврейски общини“, и частично от държавна субсидия) или от одържавени постъпления, получени при ликвидиране имуществото на изселените (вж. *раздел 6.5.*). В сборника са публикувани решенията на Съвета към КЕВ, който постфактум (на 13 март 1943 г.) преразпределя 40 млн. лв. от различни параграфи на утвърдения бюджет, за да може комисарството да допълни предвидените 15 млн. лв. по перото „преселване, изселване, лагери, настаняване и помощи за бедни хора“ и да поеме непредвидените разходи. Приведена е много подробна разбивка на отчетените към края на март разноски от 22.5 млн. лв.: те са значително под приетите по спешност от КЕВ, както и под постъпилите близо 44 млн. лв. от ликвидираното за първите девет месеца на 1943 г. имущество на евреите от „новите земи“.

Заклучителният *раздел 7* включва материали, свързани с работата на VII състав на Народния съд, специално натоварен с делата на обвинените в преследвания срещу евреите. Обособяването на тези документи се налага поне по две причини. От една страна, те произхождат от институция, чиято легитимност е отдавна оспорвана и част от чиито решения са отменяни по съдебен ред през 90-те години на миналия век. От друга, показанията на обвиняеми и свидетели в подобен процес носят повече от всякога залога за физическото оцеляване на изправените пред трибунала (което силно влияе върху тактиката на защитата) и отпечатъка на репресивния натиск на властта.

Въпреки това, редица аргументи натежаха в полза на решението документи от VII състав да бъдат включени в сборника. Преди всичко, процесът е естествен завършек и неотделима част от историческия епизод, а тъкмо този състав е първата известна ни съдебна инстанция, криминализирала сами по себе си антисемитизма и системните държавни гонения срещу евреите през годините на Втората световна война. Като се отчитат всички очевидни несъвършенства и изкривявания, произтичащи от политическата обстановка, не може същевременно да не се подчертае, че това става още преди края на войната, преди Нюрнбергския процес (който всъщност не включва антисемитизма в точките на обвинението си) и по много по-ясен начин, отколкото в други държави, където тези престъпления се размиват в общи процеси или се организират епизодично, и то значително по-късно. Съществено е също така, че процесът дава думата и на „другата страна“, а гласът на потърпевшите и на техни свидетели трябва да бъде чул в името на обективността. Защото дори той да е обяснимо предубеден, нищо не дава основание да се мисли, че привидно напълно обективните, гладки и успокояващи служебни доклади, изпращани през март 1943, са лишени от изкривявания, нагаждане или укриване.

В раздела са включени показания на подсъдими и странични свидетелства, които със задна дата разказват същата онази история, която е непосредствено документирана в предходните части на сборника. Подсъдимите я излагат като смес от неочаквано точна фактическа рамка, личен опит и повече или по-малко правдоподобни слухове. Неизбежни при тях са приспособяванията, декларативната подкрепа за новата власт, вмъкването в разказа на хуманни постъпки и заслуги, отклоняването от лична отговорност, позоваванията на заповеди отгоре и на слу-

жебния дълг. Пред съда много от обвиняемите се отказват от писмените си показания, като някои правят внушения за упражнен натиск. А, от друга страна, преследваните или симпатизиращи им свидетели емоционално описват мъките, но и не спестяват добра дума за проявена към тях човещина.

При подобни проблеми подборът на документи, които да отговарят на приемливи критерии за историческа достоверност, бе подчинен на критично филтриране. За достатъчно надежден извор приехме материали, чието съдържание може да бъде потвърдено с архиви от момента на самите събития; където няма (или са минимални) видими следи от приспособяване към линията на обвинението; които съдържат преди всичко преки свидетелства и не препредават мълви или разкази от втора ръка. На такива изисквания съответстват най-вече някои от показанията на обвиняеми и свидетели от фазата на разследването, сред които се открояват депозиранията от Ярослав Калицин, излагащи пределно систематично и цялостно всички стъпки от акцията и функциите на действащите лица. Поради прякото им отношение към темата са поместени и извадки от дознанията на двама министри, съдени от Първи състав на Народния съд. Накрая, включени са произнесените присъди и обвинителният акт, коментиращ две от интерпретациите за оцеляването на българските евреи, които десетилетия след това ще се редуват според политическата конюнктура. Не са поместени протоколи от самите съдебни заседания, където събитията са предадени в твърде свободна форма, през многобройни разнопосочни и противоречиви лични версии.

Архивите в сборника засягат и редица други въпроси, които не могат да бъдат отнесени към обособените раздели. Проявяват се например важни щрихи и нюанси от дейността на КЕВ, изплуват типажни на служителите в комисарството, тяхната мотивация и реакция пред задачите, с които са натоварени... Но особено съществено познание, разпръснато из различни точки на този корпус документи, има отношение към парливите питания, които и до днес съпътстват споровете около депортирането на евреите от Беломорието, Македония и Пирот: *какво са знаели организаторите и извършителите на депортацията? чия е отговорността? над всичко и във всичко – можело ли е тези хора да бъдат спасени?*

По първия въпрос приведените свидетелства носят известна, макар и непълна определеност. Документите в сборника отпреди Народния съд

очертават кръгове и нива на информираност сред самите депортирани, сред изпълнителите и държавната бюрокрация, сред обществени групи. Става ясно, че най-широко разпространената, включително за висши управляващи, официална версия е, че евреите се изпращат като работна сила в завладените от Германия земи. Мнозина са я приемали без подозрения, други са си задавали въпроси. А наред с нея пълзят и паралелни слухове и информации. Но това, което изплува от редица от поместените документи, е, че назначението е било (или в определен момент е ставало) известно на разнородни, пряко въввлечени и по-странични среди. Те са знаели, че евреите се изпращат в *Полша*, като висшият персонал и част от апарата в КЕВ са били осведомени за дестинациите Катовице и може би дори Треблинка. Няма, и е трудно да се очакват, директни писмени доказателства, че участва и още по-малко конкретната технология на изстребление е била записана на хартия в България. Но има изобилие от изказвания, показващи как масовото депортиране еднозначно се свързва с убежденост, че тези хора отиват на *смърт*. От приведеното в сборника най-ярките са писмото на Д. Пешев и записите в дневника на Н. Мушанов, като към същото навежда известното на българската администрация относно избиването на евреи в други държави и в тила на Източния фронт. Така, представените тук документи оформят разбирането, че немалка част от българското общество е разшифровало топоса *Полша*. Кодът е разчетен от влиятелни сегменти в политическата класа и управляващите елити, инстинктивно или информирано е разбран от еврейската общност, интуитивно е чувстван като нещо мрачно и фатално сред онова гражданство, което е имало сетива за случващото се. И дори да не е било известно, че хората са били изпращани на смърт, само по себе си принудителното изселване на невинни цивилни (както посочват в разгара на събитията Н. Мушанов и П. Стайнов) още тогава е оценявано от мнозина за недопустимо престъпване на една валидна и по време на война нравствена граница. В крайна сметка този акт действително се оказва най-драстичното и мащабно посегателство срещу гражданско население, извършено от българските власти през военните години.

Разсъжденията по другите два въпроса неизбежно се преплитат. Альтернативните отговори на последния са при всички случаи интелектуални упражнения: изречени вероятности нещо неслучило се да се е случело са хипотетична конструкция. Дори да се тръгне по тази пътека, мисля, че е достатъчно правдоподобно да се приеме, че тези хора са били

поставени в ситуация на пределен риск, на границата на обречеността. По общата логика, навсякъде в Европа животът на евреите, населявали старите ядра на останалите неокупирани държави е бил малко по-защитен, а най-уязвими и обект на най-интензивни изселвания са били онези с чуждо поданство и/или живелите в периферни, гранични, оспорвани, сменяли ръка по няколко пъти територии. Но отвъд общите съображения нишката отвежда към конкретната отговорност: към свободата на избор на България; към *възможностите* и *желанието* ѝ да се противопостави в „новите земи“ на германската политика за депортация; към дилемата кой да извърши депортирането. Тамошните евреи са се намирали в български ръце и, защо не, бихме могли да въобразим ситуация, при която, опитвайки се да запази бъдещото си добро име, българската държава отстъпва, или поне прави опити да отстъпи, мръсната работа изцяло на петимната за нея съюзна Германия. За това обаче са били необходими *твърди морални ориентири* и *воля*, а от поместените документи става съвършено ясно, че българските власти в нито един момент не са проявявали колебания дали да изселват евреите от Беломорието и Македония, че от самото начало и до края правителството е приемало тяхното депортиране като допустимо за постигане на свои външнополитически цели.

Четейки архивите на депортацията, става по-ясно, че дебатът за отговорността всъщност не може и не бива да се затваря във фактологията или още по-малко във формалните присъди на Народния съд. Задължително трябва да се отиде по-далече от случилото се през 1942 и 1943 г., като се осмисли подреждането на приоритетите години по-рано. Когато на върха на ценностната пирамида е поставено осъществяването на „националния идеал“, всички останали задачи и стъпки придобиват подчинено значение, а каквито и да са решенията, те получават изначално оправдание, окъпано в патриотарски възторг. На такъв фон веригата от събития и решения, довели до депортирането, става по-дълга и необратима; то е сведено до една от многото цени, които си струва да се платят, а евентуалното противопоставяне по този повод на Германия (дарителят и гарантът на най-сетне докоснатото „обединение“) – до един от многото рискове, които не си струва да се поемат. Именно го-нейки „националния идеал“ в сложните предвоенни условия, България прави своя избор и става съюзник на Германия във войната. Акт от който, независимо дали са поделени с друг или поети под натиск, произ-

тичат отговорности за последствията, чието сляпо и упорито отричане води единствено към недостойния негационизъм.

Публикувано в:

Депортирането на евреите от Вардарска Македония,
Беломорска Тракия и Пирот (март 1943 г.). Документи от български-
те архиви.

Съставителство и обща редакция: Надя Данова и Румен Аврамов
София, Обединени издатели, 2013, т. I, стр. 11-35
(Тук се помещава със съгласието на автора и издателите)

Надя Христова Данова е родена на 03.03.1942 г. в гр. София. Завършва история в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1964 г. През 1968 г. получава докторска степен, от 1980 г. е доцент, от 1995 – професор, доктор на историческите науки. Работи в Института за балканистика при БАН. Чете лекции в СУ „Св. Климент Охридски“ и НБУ. Автор е на книгите „Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век“ (1980), „Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век“ (1994), „История на Нова Гърция“ (съвместно с Апостолос Христукудис, 2003). Съставител и редактор на редица сборници като „Книга за българските хаджии“ (съвместно със С. Гюрова, 1985, 1995), „Представата за „Другия“ на Балканите“ (съвместно с В. Димова и М. Калицин, 1995), „Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII-XX век“ (съвместно с Р. Заимова, Н. Аретов, Н. Чернокожев, 2001), „Разночетенията на текста“ (съвместно с Б. Биолчев и В. Стефанов, 2003).

Румен Аврамов (род. 1953) е български икономист и стопански историк.

Коментари (22)

- 20-08-2013|**Maarduk**

Синдромът „Изборът на Софи“...Колко и да е преживявала Политиката от хилядолетия, колко и извинения всейде да дири, иде ден и час, в който се снишава пред Невъзможен избор. Тогава „Избирацията“ бива убит заради невъзможния си избор от спасеното си „дете“, както евреите-комунисти от Народния съд осъдили Пешев за антисемитизъм...За нас остава Срамът, признат или не.....

- 20-08-2013|**Златко**

„Срамът“, така поне си мисля аз, е далеч по-лесен за понасяне, пък и като поука, когато бъде публично обговорен, признат и направен също такова обществено достойствие, каквото е и гордостта. Този вечен „страх от срама“ така или иначе е основната движеща сила зад целия ни историографски канон – сакън да не би да излезем нещо по-малко герои, отколкото се пишем! Време е, поне в това хилядолетие, да се научим да живеем с мисълта, че срам има във всички истории, не само в нашата, и че напред отиват само ония, които са се научили да не го потулват из някакви тъмни къшета, където той само се превръща в болно място. (А там пък вече всеки може да те удари по всяко време, и срещу това ти не можеш да предприемеш нищо – просто защото сам си се съгласил да гледаш на това скрито-покрито нещо като на своя рана, своя язва).

Принципът е същия като при всяка друга рана – за да може да зарадне, тя трябва да бъде отворена, почистена и оставена на чист въздух и светлина, а не вечно да бъде прикривана и да гнои отдолу. Всичко това е толкова просто...

Историята срещу географията: винаги ли трябва да изследваме Балканите като част от Европа?

Автор: Александър Везенков

През последните десет-петнадесет години се появи цяла вълна от публикации, посветени на това как Западът „си представя“, „конструира“ и „стигматизира“ Балканите¹, а паралелно се разгърна и дискусиата „какво всъщност са Балканите“². Дебатите се опряха на една вече наложена се научна дисциплина – балканистика или югоизточноевропейски изследвания – и нейните постижения. На свой ред те допринесоха за нейното засилване и укрепване, като доведоха не само до ред инициативи, конференции и колективни проекти, но и до създаване на нови специализирани списания и изследователски центрове.

Независимо от различните подходи, мнения и ниво на компетентност на отделните публикации, между всички тях има нещо твърде общо: те не поставят под въпрос един „конструкт“, на който всъщност се крепи идеята за Балканите, а именно *представата за Европа като отделен континент с ясно очертани граници*. Твърдя, че без този конструкт ние не бихме имали и конструкта Балкани, не бихме ги разглеждали като част от Европа, не бихме ги виждали като различни от Ориента. Та как биха могли да се „конструират“ Източна и Югоизточна Европа (Балканите) без преди това да е бил конструиран самият европейски континент? Та нали когато на Европа не се гледа предимно като на континент „от Атлантика до Урал“, повечето от тези територии не са безусловно смятани за европейски.

1 Вж.: Колономос, Жамила, Вера Весковик-Вангели. Евреите во Македонца во Втората светска во_ща 1941/1945, Зборник на документи, т. 1-11. Скопје, 1986.

2 В тези сметки постъпват всички приходи на евреите, но те имат правото да теглят от тях само ограничени суми за посрещане на ежедневните си разходи. Сметките са в български банки и са поставени изцяло под контрола на КЕВ.

Тук ще се опитам да поставя под въпрос неизменното разглеждане на Балканите като регион на Европа. Но не като подчертавам различията им с останалите части на континента. Те са добре известни, общопризнати, а и при положение, че Европа е толкова многообразна по дефиниция, подчертаването на тези различия нищо не би доказало и нищо не би променило. Вместо това ще обърна внимание на приликите с Анатолия – именно с Анатолия, не толкова с „Ориента“ и определено не с „Азия“. Точно те ни показват колко произволно е европейският континент да се мисли и изследва като някаква ясно отграничима и неделима цялост, колко подвеждащо е да се опитваме да изучаваме периферните му части, и в случая Балканите, преди всичко в „общоевропейски контекст“. А това не се прави само по грешка, в много случаи то е целенасочено, за да се представят Балканите и техните народи като европейски. „Границата между Европа и Азия“ на Босфора е не само твърде спорна географска условност, но и политически мотивирана конструкция.

Представата за Европа като отделен континент и следствията от нея. На първо място трябва да се прави разлика между идеята за Европа като за наднационална общност и като за отделен континент „от Атлантика до Урал“. Тези два концепта имат различни корени, развивали са се самостоятелно и с много малко изключения са използвани поотделно докъм XVII-XVIII век, като и днес по-внимателните наблюдатели винаги правят разлика между тях.

Днешната идея за Европа като наднационална общност се заражда през Средновековието и е основана на принадлежността към християнството (*christianitas*) и то разбирано като западното християнство. Паралелно използваният термин „запад“ (*occidens*) е показателен в това отношение. Названието *Европа* започва да се появява паралелно на *christianitas* и *occidens* към XIV-XVI век, но все още се използва сравнителни рядко. По това време наред с религиозните критерии за принадлежност към тази общност се добавят и политически характеристики (като специфични за Европа се сочат режими с „меко“, недеспотично управление; малки държави с различни типове управление, в това число републики) и идеи (стремежът към „баланс на силите в Европа“). От края на XVII – началото на XVIII век названието Европа започва широко да се използва в днешното си значение. Без да се подценяват по-късните

изменения, може да се каже, че концепцията за Европа добива завършена форма през XVIII век с Просвещението.¹

Идеята за Европа като отделен континент има по-дълга, но не толкова впечатляваща история. Терминът идва от Древна Гърция, където първо е използван за означаване на един регион в континентална Гърция, а след това започва да се отнася до цялата територия на северозапад от Проливите. Това название е спорадично използвано през следващите векове и получава по-ясно изражение в началото на Новото време: географските карти от XVI век представят Европа като част от света, отделна от Азия. Но само с издигане на идеята за Европа като наднационална общност през XVIII век, разбирането за нея и като за отделен континент добива политическа значимост. Всъщност именно себеусещането на западноевропейските елити дава нов живот на античната представа за Европа като отделна от Азия – иначе, от чисто географска гледна точка, тази идея на древните гърци се оказва просто погрешна.

Сравнен с Европа като общност на западното християнство, континентът Европа е почти два пъти по-голям. Съвсем естествено, териториите, които са допълнително добавени към това вече обособено ядро, започват да бъдат разглеждани като негова периферия. Това обяснява „конструирането“ впоследствие както на „Източна Европа“, така и на „Балканите“ като „не напълно европейски пространства“. Критиците на тези „конструкции“ са непоследователни в анализа на тяхното изработване. Така Лари Улф се удивлява на съвпадението, че идеята за Европа

1 Индикации за известното по света относно терминалното назначение на депортираните се съдържат и извън кориците на сборника. Днес е добре известно, че информации за масово унищожаване на евреи започват да изтичат от пролетта на 1942 г., че през декември с.г. Съюзниците, а дни по-късно и отделно Съветският съюз правят декларации, че в полските земи е в ход изпълнение на план за целенасочено изстребление на европейското еврейство. През март-април 1943 г. американците и англичаните отправят по радиостанциите си предупреждения, че българските власти ще отговорят за това, което правят с евреите. А в позивите, изданията и радиопредаванията на комунистическата съпротива недвусмислено и многократно се посочва, че изселените евреи ще бъдат унищожени. Значителен обем от тази информация се следи и стига до управляващите, но вероятно е и на част от нея да не е обръщано внимание или да не е интериоризирана. Във военновременните условия много от идващото „от другата страна“ се етикетира като пропаганда на противника, филтрирано е, или просто е цензурирано и (не)съзнателно автоцензурирано. Показателна в това отношение (ако е искрена) е реакцията на Б. Филов (отразена в приведената извадка от дневника му) при предупреждението на управляващия швейцарската легация в София, че изселването на евреите в Полша означава изпращането им на смърт.

като „цялост“ добива значимост по същото време, когато континентът започва да се възприема „на половини“.¹ След това той се занимава само с „изобретяването“ на Източна Европа, въпреки че първата стъпка е била да се види континентът като „цялост“, и едва след това е станало възможно да се „дели на половини.“ Следвайки го, Мария Тодорова предпочита да види само част от изобретяването, без дори да спомене останалото: „Както Лари Улф убедително е показал, условното деление на Европа на Източна и Западна е сравнително късно изобретение на философи от осемнадесети век...“.² Но точно същото определение е вярно и за самата идея за Европа: „типично творение на осемнадесети век“.³

Границите на Европа като континент, отделен от Азия, не съвпадат с политическите реалности и пресичат владенията на две големи империи. Затова, когато върху географските карти се слага ясна граница между Европа и Азия, се появяват „Европейска Турция“ и „Европейска Русия“. Именно първото ни интересува тук. Постепенно през XVIII, и особено през XIX век, все повече европейци започват да мислят за тези провинции на Османската империя като за част от Европа под „чужда“, османска власт.⁴ Християнските народи в Румелия също възприемат континенталната схема и започват да гледат на себе си като обитатели на „Европейска Турция“ или на Балканския полуостров, а не толкова на империята като цяло.⁵ Всъщност те стават и най-големите ентусиасти за това деление и успяват да го използват в пълна мяра.

-
- 1 Сред най-важните са: M. Todorova, *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997; V. Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. London: Yale University Press, 1998; D. Bjelic, O. Savic, eds. *Balkans as metaphor*. Cambridge Mass.: MIT Press, 2002.
 - 2 *Balkanologie*, 3, 1999, 2, pp. 47-127: „Europe du Sud-Est: histoire, concepts, frontières“; H. Sundhaussen, „Europa Balcanica. Der Balkan als historisches Raum Europas.“ In: *Geschichte und Gesellschaft*, 25, 1999, 4, pp. 626-653; H. Sundhaussen, „Die Dekonstruktion des Balkanraums (1870-1913).“ In: *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa*. C. Lienau, Hrsg. München: Südosteuropa-Gesellschaft, 2001, pp. 19-41; H. Sundhaussen, „Was ist Südosteuropa und warum beschäftigen wir uns (nicht) damit?“ In: *Südosteuropa Mitteilungen* 42, 2002, 5-6, pp. 93-105; M. Todorova, „Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit.“ In: *Geschichte und Gesellschaft*, 28, 2002, 3, pp. 469-492.
 - 3 F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*. Bari: Laterza, 1961; J. B. Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*. Paris: Denoël, 1965.
 - 4 L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994, p. 7.
 - 5 M. Todorova, 1997, p. 11.

Конструирането на Балканите като част от Европа. Политически днешните Балкани са до голяма степен превърнати в част на Европа през XIX-XX в. (да добавим ли XXI век?). Това е процес, който сам по себе си заслужава внимание, за да се види как идеята за Европа като континент е повлияла на съдбата на Балканите, как е довела до постепенното им превръщане в „регион на Европа“, наистина периферен, започвайки от XVIII век нататък; и как, огледално, всички останали османски провинции са си останали „Ориент“. Проблемът е в опитите да се мисли за Балканите сякаш винаги са били регион на Европа, а историята им да се изучава в „общоевропейски контекст“ независимо от период и проблематика. Именно такава е положението в научната дисциплина балканистика, където проблемът за разликата между Европа като наднационална общност и като отделен континент внимателно се избягва, и за определящи се вземат границите на второто.

Всичко се основава на идентифицирането на Европа с ясно очертан европейски континент, като той се представя за изначално съществуващ, за да може и Балканите да са негова интегрална част. Хронологически това включва няколко операции. Първо, да се представя Древна Гърция като началото на европейската цивилизация, вместо Западна Европа от Средновековието и Новото време. За целта географското разположение на Древна Гърция е особено удобно, за разлика от това на централния за християнството Ерусалим. Второ, да се представя Византия като европейска, макар че в автентичния си вид идеята за Европа не включва и дори изрично се противопоставя на Византия.¹ Трето, да се представя османското господство като една политическа надстройка, която не е могла да измени основните характеристики на средновековното наследство.² Четвърто, да се представя модернизацията и европеизацията от XIX век насетне като „завръщане в Европа“, без да се вземат под внимание паралелните и почти идентични процеси в „неевропейските“ провинции на Османската империя.

Епохата на османско господство е безспорно най-проблемната при опитите за ретроактивната европеизация на региона. Това е така, защото от една страна балканските историци представят Османската империя като „азиатска“, а от друга претендират, че Балканите са си останали

1 F.Chabod, 1961, p.193.

2 J. Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*. München: Beck, 1998, pp.47-51.

„европейски“ дори под нейна власт. Като решение на проблема заинтересовани учени са склонни да преувеличават ролята на византийското наследство и да омаловажават промените, донесени от османците, да виждат всичко като „следвизантийско“. Знаменитата фраза на румънския историк Николае Йорга „Византия след Византия“ се е превърнала в модел за обяснение на почти всичко стойностно на Балканите през османския период. Твърди се, че Османската империя дори е подпомогнала запазването и разпространението на византийската цивилизация.¹

Използването на няколко метафори спомага за омаловажаване на централната роля на османското, ислямското, турското и ориенталското във формирането на облика на Балканите. Балканите са „мост“ и „кръстопът“ – така всичко недолюбвано, колкото и дълбоко да е вкоренено, може да се представи за „чуждо влияние“, да се дисквалифицира като „дошло отвън“. Разбира се, това се прави избирателно: вярно, ислямът идва от „Азия“, но оттам идва и християнството; турците са нашественици, но преди тях такива са и славяните. Доскоро Балканите бяха определяни и като „единство в многообразието“² – но докато се подчертава многообразието, лесно може да се изгубят от поглед най-важните характеристики на региона. Така доминиращите ислямски, турски и ориенталски влияния се представят като едни сред много други, макар че когато става дума за изоставането на региона, те веднага се посочват за негова първопричина. Балканите са зона на „непрекъснати промени“ и „нестабилност“ – в контраст на „замръзналия във времето“ Ориент, като на нас остава да решим кое да обявим за „преходно“.

Така османският период се оказва нещо като инцидент в хилядолетната история на една подозрително устойчива балканска цивилизация. Този въображаем континуитет позволява едновременно да се подчертава азиатският характер на османското господство и все пак владенията от империята земи да се мислят в контекста на „общоевропейската история“. Въпреки че османското господство е най-дългото непрекъснато владичество над целия регион, то се представя за нещо външно за Балканите, пък макар и „оставило дълбоки следи“.

1 Д. Лилова, „Възрожденският проект за географски речник на българските земи.“ В: *Балканистичен форум*, 2004, кн. 1-2-3, с. 20-21.

2 P. Tzermias, *Das andere Byzanz. Konstantinopels Beitrag zu Europa*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1991.

По-важното е, че понеже Византия била „европейска“, а Османската империя – „азиатска“, дискусията за византийското наследство се ограничава само до Балканския полуостров, приет като „европейски“, отделен от останалите провинции. Противно на това идентифициране на византийското наследство с Балканите, а на османците с Анатолия, в действителност балканските провинции са много по-важни за Османската империя, отколкото за Византия. От Румелия османците черпят много по-голяма част от данъците и военните си рекрути, отколкото византийците. Регионът е и в много по-голяма степен контролиран от османците. Опитите да се очертаят зоните на влияние на двете империи показват видимо по-малка област, доминирана от византинизма, отколкото териториите, владени от Османската империя в Югоизточна Европа.¹

Въпреки опитите да се омаловажава ролята на османското наследство, въпреки опитите Балканите да се дефинират чрез други традиции и главно с византийското наследство, много автори приемат, че Балканите са постосманското пространство в Европа.² Това е вярно фактически, но не и логически, не и хронологически. Границите на Балканите не са очертани от зоната на османско присъствие в Европа, а от налагането на картата на европейския континент върху Османската империя. На това се дължи определянето на част от владенията ѝ като „Европейска Турция“, откъдето после идват и Балканите. Границите на Балканския полуостров практически съвпадат с европейските владения на Османската империя към началото на XIX век, когато немският географ Аугуст Цойне пръв предлага това име (*Balkanhalbeiland*).³ И така „Балкани“ се използва за „Европейска Турция“ в границите ѝ от края на XVIII – началото на XIX век, но не включва земи като Унгария, владени от османците през XVI-XVII век.

Дискусията за обхвата на региона. Изследванията по балканска история приемат за граници на изследваната територия тези на полуострова; същият подход се използва и при опитите да се дефинира „какво са Балканите“. Всички останали граници изглеждат безспорни, защото

1 H. Sundhaussen, 2001, p. 23.

2 J. Cvijić, „The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula.“ In: *Geographical Review*, Vol. 5, 1918, No 6, p. 473; M. Todorova, 1997, p. 179.

3 K. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft: eine Einführung*. Wien: Böhlau, 1990, pp. 112, 114.

като всеки полуостров, и Балканският „от другите три страни е заобиколен с вода“. Единственият, но за сметка на това много дискутиран, въпрос е този за границата между Балканите и Централна Европа. Колкото до Анатолия няма дебат, а мълчалив консенсус, че тя е нещо отделно.¹ Всички опити за вътрешно деление на Европа тръгват от това съществуването на континента да се приеме за даденост и едва после търсят най-добрия начин да го подразделят.²

Поради разбирането, че границата между Европа и Азия минава при Проливите, се появяват и спекулации, приемани дори от някои западни автори, че живеем на границата между два свята, и че бидейки на тази граница, сме бранили Европа от нашествия.³ Цялата история на региона е пренаписана съобразно с тази граница – книгите, озаглавени „История на Балканите“ са винаги история на полуострова, те до една изключват (доколкото е възможно) всичко станало отвъд Проливите.⁴

Проблемът е, че линията, която дели географски Европа и Азия, никога не е била политическа или културна граница в историята на региона – тя е условна, точно колкото и Гринуичкият меридиан. Древните гърци, на които я дължим, живеят от двете ѝ страни; за тях „другите“ са „варварите“, независимо къде се намират. Римляните също не я виждат като граница и разделянето на империята на Източна и Западна част няма нищо общо с нея. Докато днешна Европа се оформя, започвайки от Ранното средновековие, Балканите и Анатолия имат твърде близка съдба под властта на Византия и Османската империя и остават като близнаци до XIX в. – а в отделни части до началото на XX век. И ако днес гледаме на тях като фундаментално различни, то е заради идеята, че Европа е самостоятелен континент, отделен от Азия чрез Урал, Черно Море, Проливите и Егея. В резултат на това днес изучаваме Балканите като регион на Европа, а за Анатолия продължаваме да мислим като за част от Ориента или Азия.

Много важно в случая е, че в следствие на успешната съпротива на кемалистите, териториите от отсрещната страна на Проливите са вклю-

1 E. Hösch, „Kulturgrenzen in Südosteuropa.“ In: *Südosteuropa* 47, 1998, 12, p. 612.

2 M. Todorova, 1997, p. 162.

3 Цит. по: H. Sundhaussen, 1999, pp. 632-633.

4 O. Maull, „Einheit und Gliederung Südosteuropas.“ In: *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, 1, 1938, 4, pp. 3-20; M. Gavazzi, „Die Kulturgeographische Gliederung Südosteuropas.“ In: *Südost-Forschungen*, 15, 1956, pp. 5-21; E. Hösch, „Kulturgrenzen, gesellschaftliche Entwicklung und Raumstrukturen.“ In: *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa...*, 2001, pp. 43-57.

чени само в една национална държава – Турската република. От това има две основни последици – първо, в Анатолия няма „многообразие“, докато един от основните стереотипи за Балканите е разделянето му на множество малки държавици (т. нар. балканизация); Анатолия не е „мултикултурна“, „мултиетническа“ и „мултирелигиозна.“ Второ, тъй като нейната територия в крайна сметка става изцяло мюсюлманска, тя с лека ръка се изключва от „поствизантийското“ балканско пространство.¹

Трябва да се добави, че след като губи почти всички други територии, националното минало и наследство на Турция започва все повече да се идентифицира с историята на Анатолия, както по отношение на османския период, така и на предосманските времена.² И понеже това разделение почти съвпада с „границата между Европа и Азия на Босфора“, то води до трайно „разделение на труда“ – Анатолия се изучава от турската историография, а Балканският полуостров от изследователи в държавите на него, по отделни страни (националните историографии) или като „общо балканско наследство“ (балканистиката).

Наистина повечето изследвания за Балканите, както и всички центрове по балканистика, нареждат Турция сред балканските страни. Проблемът е, че дори когато я включват като държава с нейните институции и политическа история, те не я изследват като територия; в много публикации експлицитно се посочва, че към Балканите се числи само „европейската“ ѝ част.³ В дебата за „Балканите“ непрекъснато се споменават Османската империя и Турция, но напълно се пренебрегва Анатолия.⁴

Другото лице на конструкта „Балкани“. Ако има негативен конструкт „Балкани“, то има и позитивен. Основата му е, разбира се, в представата, че географски Балканите са част от Европа. Това позволява тихомълком да се дисквалифицира „Ориентът“ и едва след това да се дискутира мястото на Балканите в Европа. Не само балкански, но и западни учени се противопоставят на концепта за „Централна Европа“ от 80-те и 90-те години на XX век (така, както го лансират Йеньо Сюч, Чеслав Милош, Ми-

1 Н.-D. Schultz, „Raumkonstrukte der klassischen deutschsprachigen Geographie des 19./20. Jahrhunderts im Kontext ihrer Zeit. Ein Überblick.“ In: *Geschichte und Gesellschaft*, 28, 2002, Н. 3, pp.555-557.

2 Е. Hösch, 1998, p. 601.

3 Това важи не само за работите на „балкански“ и западни автори като Л. Ставрианос, Б. Йелавич, Е. Хьош, Ж. Кастелан, Ст. Павлович, М. Мазовър и пр., но и за тези публикувани в Турция: О. Karataş, B. Gökdağ, eds. *Balkanlar El Kitabı*. v. I Tarih. Çorum: KaraM, 2006.

4 Н. Sundhaussen, 2002, p. 100.

лан Кундера и др.) като на политически мотивиран опит на авторите му да представят страните си като „европейски“ в едно дискриминативно отхвърляне на „Изока“ (СССР/Русия и Балканите).¹ Но на свой ред повечето балкански автори правят точно същото като разглеждат Балканите като част от Европа и по никакъв начин от Ориента. В някои случаи термини като „азиатски“ или „ориенталски“ се изброяват сред негативните „стереотипи“ за региона.² Цялата реторика за Балканите, които са жертва на най-грозни стереотипи, но не са Ориент, се основава на двоен стандарт от типа „расизмът е нещо ужасно, но ние така или иначе сме бели“.

Каузата за защита на Балканите от чужди предразсъдъци се оказва много удобна в съвременния контекст. Да се защитават сръбски, български или албански национални интереси и чест срещу „западни предразсъдъци“ би изглеждало като плод на национални комплекси, но да се защитават Балканите или Югоизточна Европа е напълно приемливо, включително за западните академични кръгове. Колко силна е позитивната страна на конструкта „Балкани“ може да се съди по факта, че въпреки всички негативни стереотипи, все повече интелектуалци във и от региона се идентифицират с това име.

На разликите между Балканите и останалата част от Европа се гледа просто като на различия между подразделения на едно и също цяло. Балканите и всичко балканско се „конструират“ като част от Европа, пък било то и „другата Европа“. Всъщност да си част от „другата Европа“ е добро оправдание за това да не си съвсем като останалите европейци по логиката „ние сме различни, но не сме по-малко европейци“. Този тип мислене би могъл да има опасни политически последици: според подобна интерпретация да си „европеец“ е резултат от това, че живееш на континента и така отпада необходимостта Балканите из основи да се променят (някой би казал „да се европеизират“), достатъчно е да се подобрят предствата за тях и да се разобличат установените „стереотипи“.

Националистите на Балканите лесно прикриват своите антитурски и антимиюсюлмански предразсъдъци и позиции, представяйки ги като „европейски ценности“. Те не се противопоставят на различията в самата Европа, но то е за да могат още по-радикално да противопоставят „Европа“ като цяло на „Азия“ и „Ориента,“ и по-точно на исляма и тур-

1 É. Copeaux, *Une vision turque du monde: à travers les cartes de 1931 à nos jours*. Paris: CNRS, 2000.

2 F. W. Carter, ed. *An Historical Geography of the Balkans*. New York: Academic Press, 1977, p. 1; K. Kaser, 1990, pp. 18, 85, 103; M. Todorova, 2002, p. 477.

ците. Академични публикации се обявяват срещу абсолютизирането на вътрешните подразделения на Европа¹, предупреждават, че нямамо „не-проницаеми културни граници“², че нямамо „стена“, деляща различните региони на Европа³, но избирателно забравят, че това е още по-вярно за Балканите и Анатолия/Ориента.

Но при конструирането на позитивен образ за Балканите не става дума само за пренебрегване и отричане на турското, ориенталското и османското. В много случаи се цели присвояването му, превръщането му в „свое“ културно наследство. Достатъчно е говорено за употребата на термина „балкански“ като стигма, но той се използва и в позитивен смисъл като евфемизъм, за да се избегне употребата на епитети като „турски“, „ислямски“ или „ориенталски“, които са запазени за отрицателните феномени на Балканите. Когато ги представят в положителен смисъл, учените от региона предпочитат да говорят за „балкански“ традиции, дори ако техните турски, арабски или персийски корени са добре известни и общопризнати. Като „балканска кухня“ обикновено се представят турски и ориенталски специалитети⁴; същото в много случаи е вярно и за „балканската музика“ и ред други „балкански традиции“. Когато нещо ориенталско ни харесва, то бързо се преименува на „балканско“.

Самата наука балканистика, развивана предимно на Балканите или от хора произхождащи от Балканите, е основен производител на позитивни конструкти за региона. До голяма степен погрешно, тази дисциплина се смята за нещо из основи различно и „превъзхождащо“ националните историографии на отделните страни. Всъщност до голяма степен тя се оказва едно полуотваряне, една „подобрена версия“ на националната история, която обаче не преодолява нейните основополагащи митове. Първо, защото запазва негативното ѝ отношение към големите империи, доминирали региона – антиосмански при всички случаи, антихабсбургски в сръбския и румънския вариант, а в последния и антируски. Второ, защото запазва претенцията, че сме част от Европа,

1 В книгата си Мария Тодорова изобщо не я споменава, докато на другия съседен на Балканите регион е посветена цяла глава с характерното подзаглавие „Балканите и митът за Централна Европа“: М. Todorova, 1997, pp. 141-160.

2 F. Schenk, „Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung.“ In: *Geschichte und Gesellschaft*, 28, 2002, 3, p. 511 и сл.

3 E. Hösch, 1998, p. 603; M. Todorova, 2002, p. 471.

4 K. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte ...*, 2. изд, 2002, p. 22-23.

различна от Ориента. Амбицията за „разширяване на перспективата“ отива още по-далеч с призова да се изучават Балканите като интегрална част от „общоевропейската история“. Това разбира се става за сметка на възможните паралели с историята на Анатолия и Близкия изток, толкова важни и за византийския, и за османския период.

* * *

Подчертавам произволното определяне на границите на изучаваното пространство, защото дори да е „условно“ и направено „от практически съображения“, то влияе върху получените резултати. Балкано-анатолійската перспектива, за която пледирам, би променила поне две неща. Първо, да се взема под внимание доминиращата роля не само на Византия и православие, но преди всичко на Османската империя, на турците и на исляма за формирането на облика на региона. Това би било една голяма разлика спрямо днешното сладникаво говорене за „Балканите“, което напоследък стана толкова скъпо на множество „балкански интелектуалци“. Второ, това означава да се излезе от постоянното представяне на Балканите като част от Европа, за да се видят не просто техните „връзки с Ориента“, а принадлежността им към цивилизации, които не биха могли да бъдат определени като „европейски“. В противен случай, ако продължим да пишем „история на Балканите“ и да се питаме „какво са Балканите?“, като гледаме картата на полуострова и непрекъснато мислим за „по-широкия европейски контекст“, ние ще даваме все по-софистицирани отговори на един погрешно поставен въпрос.

Публикувано в: *Литературен вестник*, бр. 30 / 27.9-3.10.2006, с. 12-13.

Текстът е част от разработка в рамките на програмата „History and Memory in Europe“ на *Körber-Stiftung* и *Institut für die Wissenschaften vom Menschen*, Виена.

Пълна версия на английски: „History against Geography: Should We Always Think of the Balkans As Part of Europe?“ In: *History and Judgement*, eds. A. MacLachlan and I. Torsen, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. 21: http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=153&Itemid=125 или <http://www.kakanien.ac.at/beitr/balkans/AVezenkov1/>

Отговорен

Автор: Нели Лишковска

Нямаше да умре в деня, в който трябваше да умре. Може би защото никога не бе понасял самата думичка *трябва*.

Трябва да си изядеш спанака и тиквичките. Той не ги изяждаше.

Трябва да слушаш в час и да бъдеш внимателен. Той не слушаше в час и не беше внимателен.

Трябва да се ожениш за кротка жена и да си намериш ефектна любовница. Нито жена имаше вече, нито любовница.

Изобщо това *трябва* му бъркаше в ...Така де, чуеше ли, че нещо трябва да се направи – той нямаше да го направи, можете да бъдете сигурни.

Ето, и това сега – списъците с датите, на които трябва да умреш.

Световният съюз беше взел решение да определя в началото на всяка календарна година (не в края, за да не разваля празниците на хората!) кои граждани трябва да се разделят с живота в рамките на дванайсетте месеца, които предстояха.

Мотивът беше много сериозен. Железен.

Пренаселването на планетата, което вече добиваше чудовищни размери. Всички останали средства бяха опитвани в последните два-сет години и нито едно от тях не беше дало обнадеждаващ резултат.

Населението на Земята продължаваше да се увеличава застрашително. Катастрофално.

Съюзът се принуди да гласува подобно решение преди три години. И в тези първи три години, ефектът от тази крайна мярка беше поразителен.

Получи писмото по пощата, заедно със сметката за тока.

Отвори плика, в който имаше лист хартия, на който му съобщаваха, че е в Списъка за тази календарна година. И определената дата – 26 септември.

Всеки гражданин на Световния съюз знаеше какво следваше по-нататък. В следващите месеци той можеше да прави, каквото душа му по-

желае. Всичко му беше позволено. С магнитната карта, която беше приложена към писмото, той можеше да влезе навсякъде, да поиска всичко, което му хрумне. И всички останали бяха длъжни да изпълняват желанията му – от обикновената продавачка в кварталната бакалия до президента на Съюза.

Не, той определено не искаше да се среща с този червей!

Нужно беше само да покаже картата в ресторанта, например – и щяха да му сервират, каквото поиска, без да плати и стотинка.

Той повъртя картата в ръце и я мушна във вътрешния джоб на самото си.

Имаше цели девет месеца, в които можеше да прави каквото си иска, да отиде, където реши и да се среща с всеки. Никой нищо нямаше право да му откаже.

След което, на 26 септември, рано сутринта, трябваше да се яви в Центъра, където всичко щеше да приключи за около час.

Ето, отново тази омразна думичка *трябва*.

Той всъщност винаги е бил отговорен човек. Като се изключат дребните детинщини и разните там тинейджърски номера. Майка му се хвалеше, че не познава по-отговорен син от него. Шефът му редовно изтъкваше пред всички, че никога не е имал по-отговорен служител. Приятелите му се кълняха, че е най-отговорният между тях, тъй като никога не бе пропускал футболен мач, който си организираха всяка събота следобед.

Бившата му жена директно му заяви, че е родила дете от него, защото е била сигурна, че ще се отнесе отговорно към издръжката, училищните такси и други подобни подробности в отглеждането на дъщеря им. И беше права, разбира се. Още ѝ прашаше пари, въпреки че дъщерята вече работеше в някаква фирма.

И сега, точно тази негова отговорност, щеше да му изяде главата.

Не, той реши да не умира.

Не изобщо. Просто нямаше да умре на 26 септември тази година.

Защо ли?

Защото *трябваше*.

Ако сам беше избрал датата – да. Това вече е друго нещо. Съгласил си се съзнателно. Осмислил си предложението, преценил си всички „за“ и „против“ и сам си взел решението. В този случай, с радост би отишъл в Центъра, за да умре.

Но така, някой си там администратор или компютър(още по-зле!) да му каже, че *трябва* да умре...

Не, не беше съгласен.

Той реши, че ще продължи играта до определената дата. Не трябваше да дава поводи за подозрение. Щеше да прави, каквото си иска. Да ходи, където си иска. Да се среща, с когото си иска.

До 26 септември.

А на 26 септември нямаше да отиде в Центъра. Щеше да се покрие някъде за известно време. Или щеше да си стои у дома и да чака какво ще се случи.

Замисли се, дали някога в трите години след стартирането на тази програма, беше чувал за такъв случай. Не си спомни нищо подобно. Но дори и да е имало, бяха покрили умело всичко.

Можеше да пробва този вариант. Ако не се получише – просто щеше да си умре по реда.

Но ако се получише – щеше да си живее живота. Някъде. И докогато трябва.

Решението беше взето.

И той го изпълни.

До 26 септември прави, каквото му хрумна. Обикаля, където се сети по целия свят. И се среща, с когото си поиска. Без оня червей, разбира се.

На 26 септември не се яви в Центъра.

На 27 септември получи бял плик по пощата, в който му съобщаваха следното:

Уведомяваме Ви, че поради Вашето неявяване за умиране на определената от Световния съвет дата 26 септември, Изпълнителните органи приложиха Решението за умиране (2119968г. 01007т.) върху най-близкия Ви регистриран кръвен роднина – дъщеря ви Р. Б.

С уважение.

Подпис.

Печат.

Нели Лишковска е автор на сборниците с разкази „Смърт до насита“ (1998), „Зеницата на бога“ (2007) и „Стъпки по ръба на месечината“ (2008), както и на романите „Нероденият“ (2009), „Леговището на тъгата“ (2010) и „Зверосapiens“ (2011).

Ефектът Пикасо

Автор: Иън Лесли

Париж, 1907. В едно порутено студио в Монмартр, двадесет и шест годишен испански художник представя пред малка група от колеги-художници, търговци на картини и приятели картината, над която е работил ден и нощ в продължение на около една година. Те са очевидно слисани.

Един от тях нарича картината „истински катаклизъм“. Друг заявява, че създателят ѝ вероятно се намира на ръба на самоубийството. Никой не е в състояние да предвиди, че някой ден тя ще се счита за най-влиятелното произведение на изкуството в двадесети век.

Картината, тогава още неозаглавена, по-късно ще стане известна под името *Госпожиците от Авиньон*. Тя се счита за първото произведение на кубизма, а също и за катализатор на последвалата революция в западното изкуство и култура.

Реакцията на първите ѝ зрители от онзи ден е разбираема. *Госпожиците* е грозна, хаотична и объркваща: изобщо всичко, за което се предполага, че изкуството не трябва да бъде. Тя е болезнено, насилствено нарушение на артистичните конвенции. И се надсмива над законите на перспективата, представянето и красотата, които са устоявали в продължение на повече от четиристотин години.

В един предсказуем свят *Госпожиците* биха били възприети като някакво достойно за съжаление отклонение от правилата – и бързо забравени. Но само в течение на няколко години кубизмът се превръща в доминиращото художествено движение в Европа, а художниците-кубисти са в състояние да изискват баснословни цени за творбите си.

Създателят на картината, по онова време почти непознат извън Монмартр, по-късно става най-известният артист в света. Името „Пабло Пикасо“ се превръща в синоним на „гений“.

Някои нововъведения притежават силата да преобразяват реалността. Кубизмът, подобно на дарвиновата теория за еволюцията, елек-

трическата крушка на Едисън или Айфона на Епъл, е идея, която прави всичко около себе си да изглежда остаряло. Когато си мислим защо подобни идеи успяват, първата ни мисъл винаги е да виждаме в създателите им някакви богоподобни визионери, а успеха им като донякъде неизбежен.

Стоян Сгурев смята, че пропускаме нещо. Сгурев е професор по мениджмънт в бизнес-школата ESSEC във Франция. Изследователите на новаторството обикновено разглеждат постепенните подобрения, които придават на съществуващи продукти малки предимства пред конкуренцията и които в дългосрочен план съставляват прогреса. Сгурев обаче се съсредоточава върху по-рядкото явление на *радикалното* новаторство: големи скокове напред. А обективът, през който той разглежда феномена е историята на изкуството.

В една **наскоро публикувана статия** в сп. *Организационни науки* Сгурев разглежда експлозивното въздействие, което кубизмът е имал върху парижкия пазар на произведения на изкуството. Преди 1907 Париж вече се е превърнал в инкубатор за радикални мислители, постоянно предлагащи новаторски идеи, но много малко от тях постигат пазарен успех. Пътят към богатството и социалния статус минава през утвърдените салони, контролирани от различни стари клики. Някога новаторските техники на импресионистите и техните последователи са вече абсорбирани в мейнстрийма. Ако вършите нещо различно, вие сте ограничен до някаква ниша.

Кубизмът изригва от нишата си и в мейнстрийма, и го прави с изключителна сила и бързина. Импресионизмът се нуждае от няколко десетилетия, за да извърви пътя от покрайнините на парижката сцена до ядрото ѝ; кубизмът упражнява едно подобно въздействие само за няколко години, а стилистичните експерименти, до които той довежда, дефинират международния пазар за произведения на изкуството през останалата част от века.

Да се разбере защо това се е случило не е съвсем лесно. Дали е само защото Пикасо е много необикновен? Сгурев намира обяснението чрез „гения“ недостатъчно. Той цитира противоположния пример с Ван Гог, артистичен новатор с талант и радикализъм, сравними с ония на Пикасо. Десет години преди Пикасо да пристигне в Париж, Ван Гог се самоубива, на 34 години, без да е продал нито една картина през живота си. Нито пък Пикасо е бил някакъв великолепен продавач на собственото

си изкуство; той се държи настрана от рекламирането му и отказва да поеме водеща роля в групата артисти, свързани с кубизма.

Но какво прави един брилянтен иконоборец силно успешен, а друг – игнориран? Да се отговори на този въпрос, според Сгурев, означава да се гледа отвъд индивида, колкото и надарен да е той, и дори отвъд самата идея. По същия начин, по който една картина е дефинирана от рамката си, новаторите винаги действат в пазар от някакъв определен вид, а успехът или провалът на идеята им е неизменно зависим от неговите особености. За да си обясним Пикасо, ние първо да разберем неговия Париж.

Парижката художествена сцена се е променила откак Ван Гог е бил жив, и то по начини, които все още се разгръщат когато Пикасо започва великия си експеримент. Първо, налице е един нов вид потребител: индустриалната революция е създала нов клас от млади, образовани, богати парижани, които, жадни да се разграничат от по-конвенционалните си родители, се гордеят с демонстрацията на дръзките си художествени вкусове.

Второ, откриват се нови канали за предлагане: френското правителство се е разграничило от отговорността за ежегодния художествен салон в града, а частните галеристи бързо са заели неговото място. Накрая, появили са се и нов вид търговци на изкуство, мнозина от тях чужденци, а значи външни за парижкия художествен истеблишмънт. Тези млади, изпълнени с амбиция бизнесмени се конкурират, за да открият новото „ново нещо“ първи и да го продадат на възможно най-агресивната цена.

Накратко, почти без някой да го е забелязал, парижкият пазар за произведения на изкуството е станал възприемчив за търговските възможности, свързани с поемането на рискове. Артистичното новаторство е станало икономически осъществимо за първи път. Скъсването с миналото започва да се окуражава; скоро то ще започне и да се изисква. Това е средата, в която Пикасо извършва своя скок в неизвестното.

Анализът на кубизма, направен от Сгурев, внушава, че притежаването на някаква изключителна идея не е достатъчно: за може тя да бъде подета, необходимо е да са налице и съответните пазарни условия. Това е колкото въпрос на късмет и тайминг, толкова и на гениалност. Най-близката съвременна аналогия за Париж на Пикасо е Силиконовата долина от ранните дни на бума на доткома, с търговци на изкуство на мястото на капиталисти и предприемачи вместо художници.

Джеф Безос вероятно би бил много успешен в която и да било епоха, но гигантският успех на Амазон е продукт на уникален набор от съвпадащи по време икономически, технологически и културни обстоятелства. Стив Джобс прави огромен залог върху дизайна във време когато, особено през втория му, много по-успешен период в Епъл, ежедневният дизайн започва да става нещо все по-важно за потребителите.

Това не означава, че талантът на Пикасо не е от значение за успеха на кубизма – нищо подобно. Просто неговите таланти са в перфектно съзвучие с движенията на пазара. В един свят, който започва все повече да възнаграждава експериментите, той експериментира по-енергично от колегите си: за *Госпожиците* например прави над седемстотин скици, преди да избере онази, която в края на краищата го удовлетворява. В една художествена сцена, която става все по-отворена за най-различни влияния, той гледа много по-далеч от повечето си конкуренти, към древното етруско и африканско изкуство. В среда, която романтизира екзотичното, той е мистериозен, черноок испански имигрант, който почти не говори френски. Във време, в което е модно да се прескачат правилата на изкуството, Пикасо разбива на парчета всяко от тях.

За да може радикалното новаторство да успее, последователността на събитията трябва да се движи по посока към новатора. Но самият новатор все пак трябва да протегне ръка и да сграбчи подходящия момент.

Източник

Иън Лесли е британски журналист и автор, който се занимава с въпроси на психологията, социалните тенденции и политиката. Последната му книга е „Родени лъжци: защо не можем да живеем без измама“

Коментари (6)

- 22-08-2013|**Bl. Blagoev**

Пикасо е една загатка и без да съм чел проучването на г-н Сугарев, познавам много писания за и контра Пикасо, дори до пълното му отричане. Не става въпрос за пазарни условия на момента, а за естетика в абсолютния смисъл. Госпожиците, а и Герника може да се приемат като явление, но купчините от табла в разни размери и разцветки едва ли. Големите изложби посветени на художника се преминават от посетителите почти ходом, с някое спиране в единични случаи. А така ли е с ренесансовите майстори, дори с импресионистите и постимпресионистите. Животът на Пикасо е ефектен, рисунъкът майсторски, продукцията на пачки.

- 24-08-2013|**Sorry for the story**

Да коментираш или не – this is the question. Направи, любезни читателю на ЛП, сравнение между есето на Иън Лесли и коментара на Bl. Blagoev, за да разбереш „къде сме ние“.

Благодарности на Златко Енев за публикацията.

- 24-08-2013|**петър вълков**

И аз благодаря на Златко Енев. От всичко опитай, доброто вземи. Поподредих си матрицата, отчетох иновациите на Иън Лесли, мислено споря с него в метротона Лондон до работата вече трети ден. А ние що за стока сме, че още от прага бързае да обругае човека. В началото на 70-те на XX век гледах в списание „Лик“ в някои от броевете му копия от „Минотавромахия“-серия графики от Пабло Пикасо. По нашата телевизия дадоха тримата велики Паблос на двадесети век-Калзас, Неруда, Пикасо! И в „Стършел“, орган на ЦК на БКП, изляха една помия тъкмо за този цикъл „Минотавромахия“. Не ми се говори... Лиснаха смрадта нагоре към Олимп, но тя се повърна и обля суратите на драскачите...

Винаги съм си мислел в порядъка на теорията за парадигмите на Томас Кун: кой пробива на ново равнище и защо? Иначе тези, които „разширяват етажа“, са ми познати от каканиженията на даскалята...

ПИКАСО!!!!

П. Вълков

• 25-08-2013|**Нада Нешева**

Госпожиците от Авињон е преломна точка, но е твърде далече от кубизма. нищо в нея не може да се свърже с кубизма на практика, нито с мрежата нито с играта на светлини и сенки, нито знаците, нищо, което е кубизъм. но за статията това всъщност не е важно, тъй като тя не се занимава с кубизма, просто уточнявам. плоският фон вече се е появил в работите на гоген и е влязъл основно чрез изложбата на японско изкуство, която има също толкова преломна роля за пост импресионистите. появили са се и малките тухлички на сезан, както и играта с напред-назад в простраството под влияние най-вече на Бергсон. също така са се появили различни гледни точки към един обект в работи на сезан и матис след това. госпожиците от авињон е преломна в съвсем друга категория, с която пикасо експериментира – divided gaze и вкарването на internal spectator в работата. никой не приема картината. аполинер не обелва нито дума. брак е ужасен. гертруд щейн и мъжа ѝ – първите колекционери на пикасо казват, че с него е свършено. канвайлер, най-добрият му търговец до последно вярва, че картината е незавършена. не помня кой казваше, че ще го обесят на тази картина един ден и така нататък. доколкото знам тази реакция е изключително важна за пикасо, това е което го насочва към по-нататъшните си търсения. и те наистина имат отношение към пазара, но не точно по този начин, по-скоро се заема да покаже защо матис не е достатъчно добър, като докарикатурира формите му, изопачава ги и показва всъщност накъде той върви и какво скрива от търговеца. това всичко е свързано с една философия, доста популярна по това време, morales des ingres и така....:))а, да първото име на госпожиците е бордеят на философите, защото са казвали, че проститутките са единствените истински философи:) после придобива името авињон защото мястото е свързано с маркиз дьо сад.:))

• 26-08-2013|**петър вълков**

Не се отказвам да чакам и все още вярвам, че по нашенските стъгди се навъртат писатели на равнището на Джон Фаулз с неговата „Абаносовата кула“ (The Ebony Tower) или като Джулиан Барнс „Папагалът на Флобер“, за да вземат участие в подхванатия разговор и покажат мъдрост и прозрение.

С часове размишлявах за опозицията абстракционизъм-реализъм, умело вплетена във фабулата на „Абаносовата кула“, наслада за мен бяха

отпратките на автора за творчеството на Брак в изобразителното изкуство. И тъкмо тогава беше най-голямата шумотевица в литературознанието за „типология и сходства“, но само като пожелание и привидение.

Интересно ще ми е да чуя покрай този случай с Пикасо кои склонности пораждат тези явления в изкуството и кой ги извежда в ранг на „канон“, а от тук нататък- уж „съпътстващи“ прояви, които надживяват странностите и увлеченията-онова неизменно и вечно течение на световната култура...

Дано...

П. Вълков

• 29-08-2013|**Антоанета Попова**

Госпожиците от Авиньон все още не са кубизъм, така е. Но са прелом. Жорж Брак пръв въвежда основни атрибути на новото във визуалните изкуства – естествения материал и надписа. Но обстоятелствата/те са за изкуствоведите и професионалните познавачи/ и дързостта на Пикасо го подемат към върха. С *Госпожиците* Пикасо казва на зрителя, не както е било до тогава – наслаждавай се!, чувствай! съ-чувствай! вживявай се!, той казва – мисли! Шокирам те и те провокирам – мисли! А човек обича да мисли. Въпреки че понякога изглежда обратното. Човекът чувства, че в рамките на своя живот и дадености, не може да „прозре истината“, каквото и да значи това, и мъчително и възторжено се мята в търсене на нови подстъпи към нея. Такъв е и този щастлив „следавиньонов“ период. Красивости, симетрии и логики са захвърлени. От императива на Пикасо – мисли! до концептуалното изкуство има само една малка крачка – и Марсел Дюшан я прави. Идва времето на реди-мейда. Но и той е надскочен – изпреварва го акцията, жестът. Основната ценност във визуалното изкуство вече не е материално осезаемата творба, а идеята, замисълът, концептът. И тук пазарът е силно смутен. Как се продават идеи? Щури хрумки? А пристрастените колекционери – те какво да правят? Как да купуват и сбират – писоара на Дюшан?, „боклуците“ на Арман? ваничките с мас и филц на Бойс?, „продаването на празното“ на Ив Клайн?, подписването на небето? Едно е сигурно – Госпожиците откриват един луд и богат период, период на творческа отдаденост и кипеж на идеи, на благословено „безсрамие“, който храни изкуството и до днес.

Розово

Автор: Цветозар Цаков

Покрай предишното оцветяване на паметника на Съветската армия бурно и настоятелно апелирах той да бъде демонтиран и разкаран от центъра на столицата ни, защото исторически и морално мястото му не е там. Обаче промених мнението си! Вече твърдо смятам, че паметникът трябва да остане. От премахването му полза няма – едва ли с него ще си отидат всичките „дивиденти“, тясно обвързани със символиката му, на които българинът се радва и до днес и ще продължи да се радва още дълго. След новата розова арт инсталация, с която осъмна днес, вече съм убеден, че тази огромна камара желязо и бетон не само, че има място в центъра на София, а ни е жизнено необходима – повече от всякога. Особено днес. Просто съществуването на този паметник придобива все

повече смисъл. Постепенно той намери своето призвание – като практично поле за творческа изява върху гърба на комунизма! Не конкретно на *онзи* комунизъм – на пролетариите от всички страни, полупроводниците и танковете. На комунизма като събирателно понятие, като аксиома на всяка самозабравила се власт, на всички видове авторитаризъм, латентен пост-тоталитаризъм и чист политически дебилизъм, на безочливите манипулации и откровени подигравки, налагани върху едно общество, наричащо себе си демократично и припознаващо свободата като основна човешка ценност.

Гротескната му монументалност, пропита с фалш и атрофирал соцпатос, просто сама си плаче да стане жертва на модерните форми на улично изкуство. А уличното изкуство в наши дни е мощен транслатор на послания, освен това има едно огромно предимство пред класическите форми на изкуството – достъпно е за практически неограничено количество разнородна аудитория и дори не изисква усилие да го откриеш, то само идва при теб. Навира се под носа ти и дори ти е симпатично – като малко глупаво пуделче на тротоара, което събира погледи-те на случайни минувачи с уж безсмисленото си подскачане и джавкане в горещия летен ден. Изпразнено от претенцията и високомерието на високото изкуство, уличното е свело поглед в ниското – втренчено право в забързаното всекидневие – и посочва нещата директно, без зав-

рънтулки и прекалено сложни метафори. Особено когато това се случва на гърба на нещо, което в своята същност отдавна е изпразнено от оригиналното си съдържание и се е превърнало в простовата насмешка над самото себе си. В карикатура, чиито цветове са избледнели и се нуждаят от освежаване.

Стилистичните упражнения върху паметника на Съветската армия са и може би най-лесно разпознаваемият признак за зараждане на гражданско общество у нас. Със сигурност най-яркият – буквално. Независимо от подбудите и идеалите, които авторите преследват. Модерно гражданско общество, което вместо да прикрива белезите по тялото си с лейкопласт и фон дьо тен, ги използва като основа на идейни и стилни нови татуировки.

В Чехия, на която днес паметникът на съветската армия се извинява, си имат розов танк, в памет на разгрома на Пражката пролет. Ние осъмнахме с разкаяла се розова армия (червеното постепенно избледнява, но все още напомня за присъствието си) – като символ на всички случили се и неслучили се Пражки пролети по света. Предимството на нашата розова армия пред техния розов танк е в по-голямата детайлност (повече физическо място за творчество) и в това, че тя може да се използва многократно. Посредством него можем да крещим когато е нужно, без да издаваме и звук. Или пък да мълчим по-оглушително и от преминаващ съвсем наблизко реактивен самолет. Самото му „обругаване“ с чет-

ка и боя е елегантен бунт на свободното съзнание срещу установеното статукво. Нужно е само въображение. И вдъхновение от скъпите ни политици, а те всеки ден доказват, че умеят да вдъхновяват. Тъкмо сега е време червената армия да отправи поглед и към тях!

Публикува се със съгласие на автора.

Източник

Цветозар Цаков е роден в Ловеч, учил в Германия, а в момента завършва журналистика в СУ „Климент Охридски“. Живее и работи в София, публикува в различни български онлайн-медии.

Коментари (6)

- 22-08-2013|**Симеон В.**

И при мене се случиха подобни мисли. Имам чувството, че скоро Светлана Ш. ще трябва да наеме частни охранители за да пазят паметника от любовта на българите. И колкото повече го чистят толкова повече той ще привлича незнайните творци за нови изяви, като току-що опънато ново платно върху статива на художника.

- 23-08-2013|**Стоименов/и/ Пудел и Каракачан**

Добре – доста даже – нарисувано. Цветозар разбира от цветове, и ако прецъфти като майстор на бояджийската четка, то непременно може да върже истински маестро на пачето перо. А това, че мястото на тоя бето-нен упрек към българското гостоприемство, въпреки попытната ирония на автора, не е на мястото си, го знаят както Пуделът, така и Каракачан-ката на Путин.

- 25-08-2013|**гост**

последно се оказа, че това било паметник на „българо-съвеЦката дружба“?! и кво прайм сега, когато вече няма съвеЦки съюз?

- 26-08-2013|**гост 2** – комплексът на комплексарите

Паметникът е дело на големия български скулптор проф. Любомир Далчев. Изпълнен е в стила на тогавашния доминиращ стил в изкуството „социалистически реализъм“. Посветен е на делото на Армията-Освободителка на Европа от хитлеризма. Поставен е на мястото на детската градина на царските деца. Крамолите около това да го има или няма паметникът са признак на дълбок комплекс: „понеже не сме се борили навреме/разбирай <56,>68,>80 г., дай сега да покажем, че не сме съвсем загубени“/. Тези крамоли /не дискусии, тъй като в България до този момент по нито една тема дискусия не се е провеждала, а само караници и надвиквания/ имат своя корен и при бутането на Мавзолея: една прекрасна, хармонична и изпълнена в стила на модерния тогава конструктивистки стил беше взривявана до степен, че самото пространство около нея накрая се взриви, а днес е напълно обезличено. Така е и така ще бъде: паметникът на проф. Старчев пред НДК, паметникът на Бузлуджа...Има и още поводи и хляб за комплексираните викачи и крескачи, които, когато им е било времето, както предците им, така и самите те, са закърмени с млякото на конформизма и нискочелите желания и мечти. Изцяло подкрепям идеята нищо и отникъде да не се пипа, разрушава и преформатира. Който иска да каже каквото и да е било днес, да има умението, талантът, куражът и направи свой паметник, инсталация и пр. Гавренето с вече направеното, както в материален, така и в духовен, символен план, е израз на дълбок, неизживян, неосмислен, а и непреодолян комплекс на комплексарите, независимо млади или стари са те денес, вчера или утре.

- 01-09-2013|**Надежда Александрова** – без заглавие

Много точен анализ на случващото се. Преди 23 години на разговор за съдбата на този паметник в тогавашната зала „Отечество“ на ул.“Витоша“ едно момиче, току що завършило гимназия взе думата и каза приблизително следното: „Оставете го този паметник на времето, нека то си каже думата.“

Мислия си днес, че това беше най-мъдрото изказване. Чрез това, което днес ние правим на паметника и за паметника, говори времето на мъчително бавната ни раздяла с комунизма като мислене и манталитет.

- 01-09-2013|**Bl. Blagoev**

Глупости на търкалета. Какво, че е изработен с „участието“ на Л. Далчев. Той е преклонил главичка. И Бетовен е писал маршове за немските херцози, които днес никой не знае и не иска да слуша. Факт е, че на най-хубавото място в София се мъдри най-омразен паметник и някой трябва да чака веднаж на две години някой да цапне нещо върху му и ние да се усмихваме отвисоко. Мавзолеят бил израз на някаква европейска тенденция. Архитектурата като всяко изкуство има смисъл и естетичност. Който е марширувал пред вождовете, качени на мавзолея не може спокойно да понесе гаврата с неговото достойнство. Сега Станишеви да си слагат венци за щяло и нещяло, а ние да чакаме някой да се сети нещо да магне?!

Давид Черни: хулиганството и модерното чешко изкуство

Автор: Джон Кейтлин

За пръв път Давид Черни привлича вниманието в Чехия през 1991, когато преобоядисва в розово танка, служещ като „Паметник на съветските танкови части“ в Прага. Първоначално танкът е бил поставен на един от централните площади в Прага като паметник, увековечаващ освободението на Прага от нацистко потисничество през 1945, от части на Съветската червена армия. В умовете на повечето европейци обаче съветското „освобождение“ е просто предисловие към нова окупация – онази на комунизма, която продължава до Каdifената революция от 1989.

Странно, но Черни преобоядисва танка през 1991, след като чешкият комунистически режим е свален и в страната са проведени демокра-

тични избори за пръв път от 1946. С други думи, анти-правителственото послание на този жест е отправено не срещу бившия комунистически режим, а срещу новата чешка демокрация, която незабавно преобявлява танка обратно във военно-зелено. По този начин Черни разширява популярния жанр на антикомунистическото съпротивително изкуство до демократическата ера, като критикува всички режими без разлика.

Черни е арестуван и задържан за кратко време за нарушаване на обществения ред или, както е чешкото название, *chuligánství*, тоест „хулиганство“. Според Малин Стърнстийн, преподавателка в Чикагския университет, думата произлиза от ирландското фамилно име „Houlihan“, на което „Hooligan“ е производно. Според един британски лингвист „Това е странна дума, която според Оксфордския речник започва да се появява в полицейски доклади в Лондон през лятото на 1898“, а по-късно е използвана за писание на британски футболни фенове, които „буйстват и вилнеят“, „изпадат в амок“, виновни са в „грубиянско поведение“ или „причиняват безредици“.

„Висящият човек“ е серия от инсталации на Черни в Прага, Берлин, Стокхолм, Лондон, Чикаго и други световни градове. Скулптурите представляват двуметрови бронзови фигури, напомнящи за Зигмунд Фройд, висящи на носещи греди, които стърчат извън козирката на съответните обществени сгради. При по-ниски сгради, като например при инсталацията в Прага, скулптурата ясно може да бъде идентифицирана като

такава. Но при инсталации като онази от Колумбийския колеж в Чикаго, където фигурата е на височина двадесет етажа, тя със сигурност е обезпокоила не един турист.

Черни разглежда Фройд като „основателят на психоанализата – интелектуалното лице на 20 век“¹. С приближаването на новото хилядолетие Черни желае инсталациите му да принудят обществеността да си задава въпроси около колективното си интелектуално бъдеще – и междувременно да предизвика не една или две ожесточени дискусии.

Следващата работа, озаглавена „Нацията насаме завинаги“ е създадена от Черни през 2002 и е предназначена за инсталиране на покрива на Пражкия национален театър – сам по себе си известна сграда с архитектурна важност. По замисъла на автора фонтанът трябва периодично да пръска вода от маркуча, като по този начин, по думите на Черни, „прибавя усещане за напрежение“. За нещастие фигурата никога не е инсталирана, защото се смята, че би могла да обезпокои посетителите на театъра. За Черни нищо не е извън обсега на „хулиганството“, дори и утвърдените произведения на изкуството.

1 P. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe*. Variorum, 1994, pp. XIII-XIV.

И накрая, нека разгледаме най-известната и заредена с политически послания работа на Черни досега, инсталацията „Ентропа“ от 2009. Чешкото правителство му възлага тази работа по повод поемането на Президентството на Европейския съюз, което се върти на всеки шест месеца между страните-членки. Черни е трябвало да избере 27 артисти, по един от всяка страна-членка, като всеки от тях представи съответната нация под формата на скулптура, която да бъде представена заедно с останалите в Брюксел, столицата на ЕС. Черни значи намира останалите 26 художници (като създава чешката скулптура сам), след което доставя цялата композиция в уговорения срок и бюджет, за формално представяне в Брюксел.

Само че тук има малък проблем: Черни създава всички скулптури сам, с помощта на трима асистенти. За да „представи“ останалите артисти, той създава фалшиви биографии за над една дузина предполагаеми артисти от цяла Европа и дори създава уебсайтове за много от тях, заедно с впечатляващи представяния на работите им, плюс биографии.

Всички символични образи на страните, представени в композицията на Черни, могат да бъдат считани за „обидни“ или поне политически некоректни. Белгия е наполовина изядена кутия с шоколадови бонбони. Дания е направена от блокчета за Лего, леко напомнящи за карикатура на Мохамед. Франция е покрита от плакат с думата „GRÈVE!“ (стачка!). Германия е покрита от аутобан във формата на пречупен кръст. Словакия е унгарски салам, увит в трикоълор. Кипър е разцепен на две. Холандия е покрита от вода, с изключение на минаретата, които стърчат над нея. Швеция е опакована в кутия от „ИКЕА“. Великобритания е представена от празното пространство в горния ляв ъгъл. Политическият коментар е ясен: Франция е социалистическа, Германия има нацистско минало, Кипър е етнически разделен, Холандия е расистка, Великобритания липсва, и т. н.

Реакцията? Повечето зрители, така се твърди, се разсмели силно при представянето на „Ентропа“. Междувременно, официозите от ЕС публично разкритикуваха творбата за това, че подчертавала разделението вместо обединението на ЕС, а България дори изиска официално извинение от чешкия президент (страната е представена чрез клекала на тоалетни). Впоследствие различни страни изискаха техните представяния да бъдат премахнати от паното – тоест цензурирани – в името на респекта към националния им суверенитет. Черни не се съгласи произве-

дението му да бъде нарязано на парчета, но се съгласи да го махне от изложение няколко седмици по-рано от уговорения срок, през май 2009. По това време експериментът вече беше изпълнил предназначението си. В момента „Ентропа“ е изложена в Прага.

Реакцията на самия Черни: „неравномерен успех“. Неравномерен в смисъл, че той се е надявал творбата му да бъде приета по-малко сериозно, отколкото се случи в действителност. Никога не си е представял, че някой може да бъде така дълбоко обиден от нея – и карикатурите, които в края на краищата се възприемат като най-обидни, не са онези, които самият той е считал за най-провокативни. Но в края на краищата „Ентропа“ изпълнява задачата, която той ѝ е възлагал – нещо, което се разбира най-лесно от под-заглавието ѝ: „Стереотипите са бариери, които трябва да бъдат разрушени“ – което пък е игра с мотото не чешкото президентство в Европа: „Европа без бариери“. Дори и самият факт, че карикатурите обидиха някои наблюдатели, а бяха хумористични за други, разкрива отношенията, които жителите на ЕС имат едни към други.

Черни признава измамата с авторството около месец след като „Ентропа“ е открита и формално се извинява на чешкото правителство в специално заявление. „Ние знаехме, че истината ще излезе наяве. Но преди това искахме да разберем дали Европа е в състояние да се смее на самата себе си“¹. Ето какво пише артистът на собствения си сайт: „Гротескната хипербола и мистификацията са сред отличителните черти на чешката култура, а създаването на фалшиви идентичности е една от основните стратегии на съвременното изкуство... Ние вярваме, че околната среда на Брюксел е способна на ироничен самоанализ, ние вярваме в чувството за хумор на европейските нации и техните представители“.

Според Стърнстийн творчеството на Черни представя чешкото „хулиганство“ в най-добрата му форма. И макар че е налице силно изкушение да се представи Черни заедно с много други артисти от неговото поколение като „бунтовник“ или „анархист“. Стърнстийн твърди, че това би било прекалено голямо опростяване. Високата цел на Черни е себе-насмешка, а не социален хаос. Въпреки нелегалността си, „хулиганството“ стои точно зад такива неща. Както отбелязва чешкият премиер-министър Александър Вондра в интервю за *Ню Йорк Таймс*, „Това е

1 P. Tzermias, „Die historische Stellung des Balkan innerhalb Europas.“ In: *Südosteuropa*, 49, 2000, 1-2, p. 89.

произведение на изкуството и нищо друго... Ако Европа не е достатъчно силна, за да го огледа спокойно, това би било трагедия“.

Смесеното възприемане на „Ентропа“ (и на цялото творчество на Черни в по-широк смисъл) действително може да бъде определено като трагедия. То показва, че много хора по света се придържат със зъби и нокти към времето, в което национализмът затъмняваше слънцето, а цензурата беше нещо обичайно. От времето на инвазията на Съединените Щати в Ирак през 2003, ерата на слепия патриотизъм отново е официално приета на Запад. Всички ние бихме могли да се възползваме добре от пълна чаша самокритичност, с малко „хулиганство“ най-отгоре.

Източник

Джон Кейтлин е студент в Чикагския университет, който изучава велики книги и хуманитарни дисциплини. Основните му интереси са съсредоточени в областта на философията, доколкото тя се отнася до неща като щастие, изследвания на Холокоста, религия, човешки права и други етически въпроси. Основната част от времето си той прекарва в библиотеки, занимания с философия и дълги пробежки по брега на Чикагското езеро.
